

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

ВІДДІЛЕННЯ ЕКОНОМІКИ

**ДЕРЖАВНА УСТАНОВА «ІНСТИТУТ ЕКОНОМІКИ
ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ ТА СТАЛОГО РОЗВИТКУ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ»**

**СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ
ПОТЕНЦІАЛ СТАЛОГО РОЗВИТКУ
УКРАЇНИ ТА ЇЇ РЕГІОНІВ**

НАЦІОНАЛЬНА ДОПОВІДЬ

За редакцією академіка НАН України Е.М. Лібанової,
академіка НААН України М.А. Хвесика

Київ 2014

УДК 332.142.4
ББК 65.013

Соціально-економічний потенціал сталого розвитку України та її регіонів: національна доповідь / за ред. акад. НАН України Е.М. Лібанової, акад. НААН України М.А. Хвесика. – К.: ДУ ІЕПСР НАН України, 2014. – 776 с.

Досліджуються сучасний стан, тенденції і проблеми відтворення соціально-економічного потенціалу сталого розвитку України та її регіонів. Запропоновано методологію формування системи індикаторів ефективності розвитку регіональних соціально-економічних систем та здійснено системно-комплексну оцінку соціально-економічного потенціалу сталого розвитку України. Значну увагу приділено концептуальним і науково-методичним підходам до оцінки соціального потенціалу держави та її регіонів, перспективам модернізації соціальної інфраструктури та формуванню і використанню територіальних міграційних систем.

Сформульовано базові імперативи та стратегічні напрями раціоналізації всіх сфер ресурсокористування на основі оцінки енергетичної самодостатності розвитку національного господарства, вдосконалення системи управління земельними ресурсами як основної детермінанти ефективного використання територіального базису сталого розвитку регіональних господарських комплексів, формування моделі імплементації рентних відносин у структуру управління водним господарством й систему інвестиційного забезпечення сфери водокористування, пріоритетів трансформації системи управління лісовим господарством. Розкриваються методологічні та методичні засади капіталізації природно-ресурсної складової соціально-економічного потенціалу сталого розвитку й передумови інституціонального розвитку сфери поводження з відходами та вторинного ресурсокористування в умовах посилення євроінтеграційного вектора розвитку України.

Редакційна колегія:

Лібанова Е.М. (голова), Хвесик М.А. (керівник авторського колективу),
Алимов О.М., Амоша О.І., Бистряков І.К., Буркинський Б.В., Бутенко А.І.,
Василенко В.М., Голян В.А., Кизим М.О., Коваленко А.О., Кравців В.С.,
Новікова О.Ф., Садова У.Я., Устименко В.А.

*Рекомендовано до друку вченою радою
Державної установи «Інститут економіки природокористування
та сталого розвитку Національної академії наук України»
(протокол № 7 від 28 серпня 2014 р.)*

ISBN 978-966-02-7395-5

© НАН України, 2014

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	7
РОЗДІЛ 1 СУЧАСНИЙ СТАН І ПРОБЛЕМИ ВІДТВОРЕННЯ Й ВИКОРИСТАННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ СТАЛОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ ТА ЇЇ РЕГІОНІВ	13
1.1. Основні характеристики й система критеріїв оцінки соціально-економічного потенціалу сталого розвитку України та її регіонів	13
1.2. Методологія формування системи індикаторів ефективності розвитку регіональних соціально-економічних систем	37
1.3. Системно-комплексна оцінка соціально-економічного потенціалу сталого розвитку України	49
Список використаних джерел	103
РОЗДІЛ 2 ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ НАРОЩЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО ПОТЕНЦІАЛУ СТАЛОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ ТА ЇЇ РЕГІОНІВ	108
2.1. Концептуальні й науково-методичні підходи до оцінки соціального потенціалу держави та її регіонів.....	108
2.2. Обґрунтування напрямів удосконалення державної та регіональної політики в контексті соціалізації економіки.....	114
2.3. Модернізація соціальної інфраструктури як складової соціального потенціалу сталого розвитку промислових регіонів	130
2.4. Науково-практичні засади формування та використання духовно-культурного потенціалу сталого розвитку регіону.....	137
Список використаних джерел	162
РОЗДІЛ 3 ФОРМУВАННЯ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ МІГРАЦІЙНИХ СИСТЕМ ЯК ФАКТОРА НАРОЩЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ	164
3.1. Територіальна міграційна система України як передумова сталого розвитку економіки, держави і суспільства	164
3.2. Аналіз ефективності та соціологічна оцінка регіональних особливостей міграційних процесів	194
3.3. Кластерний підхід до забезпечення сталого розвитку територіальних міграційних систем	205
3.4. Механізм регулювання територіальних міграційних систем у контексті їх сталого розвитку	235
Список використаних джерел	247

РОЗДІЛ 4	
УПРАВЛІННЯ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯМ У КОНТЕКСТІ	
НАРОЩЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ	
СТАЛОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ ТА ЇЇ РЕГІОНІВ	
	252
4.1. Характеристика енергетичної складової сталого розвитку України	252
4.2. Оцінка паливно-енергетичної самодостатності розвитку національного господарства	263
4.3. Удосконалення системи управління земельними ресурсами	291
4.4. Модель імплементації рентних відносин у систему управління водним господарством	301
4.5. Трансформація системи управління лісовим господарством	322
Список використаних джерел	335
РОЗДІЛ 5	
МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ КАПІТАЛІЗАЦІЇ	
ПРИРОДНО-РЕСУРСНОЇ СКЛАДОВОЇ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО	
ПОТЕНЦІАЛУ СТАЛОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ ТА ЇЇ РЕГІОНІВ	
	338
5.1. Наукові засади капіталізації природних ресурсів	338
5.2. Секторальні особливості капіталізації природних ресурсів	344
5.3. Модернізація фінансових механізмів управління природними ресурсами	370
Список використаних джерел	399
РОЗДІЛ 6	
ІНСТИТУЦІОНАЛЬНИЙ РОЗВИТОК СФЕРИ ПОВОДЖЕННЯ З	
ВІДХОДАМИ ТА ВТОРИННОГО РЕСУРСОКОРИСТУВАННЯ В	
УКРАЇНІ НА ШЛЯХУ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ	
	403
6.1. Ідентифікація безпекових факторів й ендогенних ризиків, пов'язаних з відходами	403
6.2. Особливості поводження з відходами	414
6.3. Стратегічні напрями фінансового забезпечення поводження з відходами	422
6.4. Ідеологія і методологія адаптації законодавства України у сфері охорони довкілля та поводження з відходами до норм Європейського Союзу	440
6.5. Методологія і практика вартісних оцінок імплементації директив ЄС у сфері поводження з відходами	451
Список використаних джерел	458
РОЗДІЛ 7	
СТРАТЕГІЧНІ НАПРЯМИ ФОРМУВАННЯ МОДЕЛІ СТАЛОГО	
РОЗВИТКУ УКРАЇНИ ТА ЇЇ РЕГІОНІВ	
	461
7.1. Конструктивно-ключові критерії мультирівневої діагностики соціально-економічного потенціалу сталого розвитку	461

7.2. Методологічні засади формування організаційно-економічного механізму управління соціально-економічним потенціалом сталого розвитку	478
7.3. Паспортизація національної економіки як методологічна передумова нарощення соціально-економічного потенціалу	498
Список використаних джерел	517

РОЗДІЛ 8

ВИКОРИСТАННЯ РЕНТНОЇ СКЛАДОВОЇ МІЖРЕГІОНАЛЬНИХ ЕКОНОМІЧНИХ НЕРІВНОСТЕЙ ДЛЯ НАРОЩЕННЯ ПОТЕНЦІАЛУ СТАЛОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ	521
8.1. Визначення міжрегіональних нерівностей економічного розвитку	521
8.2. Оцінка внутрішніх та зовнішніх чинників виникнення ресурсної ренти	528
8.3. Формування системи критеріїв визначення впливу ресурсної ренти на рівень розвитку регіонів	545
8.4. Пріоритетні напрями використання рентної природи міжрегіональних економічних нерівностей	560
Список використаних джерел	578

РОЗДІЛ 9

ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ СТАЛОГО РОЗВИТКУ ПІВНІЧНО-СХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УКРАЇНИ НА ОСНОВІ МОДЕРНІЗАЦІЇ ЇХ АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОГО УСТРОЮ	581
9.1. Можливості імплементації досвіду модернізації адміністративно-територіального устрою країн ЄС та світу у вітчизняну практику	581
9.2. Комплексна оцінка адміністративно-територіального устрою та соціально-економічного розвитку північно-східних областей України	599
9.3. Формування соціально-економічного потенціалу сталого розвитку Харківської області шляхом модернізації її адміністративно-територіального устрою	609
9.4. Нарощення соціально-економічного потенціалу сталого розвитку депресивних адміністративних районів	621
Список використаних джерел	643

РОЗДІЛ 10

СТАЛЕ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ ЯК ФАКТОР СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО ПІДНЕСЕННЯ ГІРСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ УКРАЇНИ	646
10.1. Теоретико-методичні основи оцінювання сталого розвитку гірських регіонів	646
10.2. Показники, індикатори та методичні прийоми оцінки сталого природокористування (на прикладі Карпатського регіону України)	651
10.3. Оцінка сталого використання природних ресурсів Карпатського регіону України	673

10.4. Шляхи, механізми та інструменти досягнення принципів сталого природокористування у Карпатському регіоні	696
Список використаних джерел	726
РОЗДІЛ 11	
СТРАТЕГІЧНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ МАЛОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА ЯК ФАКТОРА НАРОЩЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ УКРАЇНИ ТА ЇЇ РЕГІОНІВ	728
11.1. Удосконалення інституційних механізмів активізації малого підприємництва	728
11.2. Закордонний досвід удосконалення інституційних механізмів використання потенціалу малого підприємництва	737
11.3. Інституціоналізація кредитно-фінансового механізму підтримки малого підприємництва	753
11.4. Упровадження інституційних механізмів підвищення ефективності використання потенціалу малого підприємництва в Українському Причорномор'ї	760
Список використаних джерел	766
ВИСНОВКИ	769

ПЕРЕДМОВА

Перехід національного господарства України на модель сталого розвитку значною мірою залежить від наявного потенціалу розширеного відтворення ресурсної бази соціально-економічного піднесення на новій інституціональній і технологічній основі. Досвід передових країн та наслідки структурної і системної перебудови більшості сегментів національного господарства свідчать, що реальні зрушення в напрямі формування передумов сталого розвитку як держави в цілому, так і окремих регіонів можливі лише за умови нарощення не лише виробничого, а й природно-ресурсного, демографічного, науково-технічного, рекреаційного, інформаційного та соціально-культурного потенціалу. Тобто, мова йде про всі складові соціально-економічного потенціалу, а також людський фактор та інституціональні зміни в системі економічних відносин при виборі пріоритетів переходу національного та регіональних господарських комплексів на модель сталого розвитку. Підготовка цієї національної доповіді зумовлена необхідністю врахування численних екзогенних та більшою мірою ендегенних чинників соціально-економічного потенціалу сталого розвитку у зв'язку з інституціональним закріпленням євроінтеграційних прагнень українського народу.

Наслідки глобальної економічної кризи 2008 року негативно позначилися на темпах розширеного відтворення соціально-економічного потенціалу України та її регіонів, що значною мірою ускладнило поступове переведення національного господарства на модель сталого розвитку. Далися взнаки також структурні перекося в господарському комплексі, спричинені переважанням галузей сировинної орієнтації та з низькою часткою доданої вартості у виробництві продукції; перманентний дефіцит платіжного балансу, пов'язаний із зменшенням попиту на продукцію вітчизняних експортерів, а також т.зв. торговими війнами з Російською Федерацією; недосконалість міжбюджетних відносин, що не стимулює максимально ефективного використання внутрішніх резервів соціально-економічного розвитку окремих регіонів; відсутність системної політики щодо зниження залежності національного господарства від імпорту енергоносіїв і впровадження ресурсо- та енергозберігаючих технологій. Необхідність перегляду стратегічних пріоритетів нарощення соціально-економічного потенціалу сталого розвитку зумовлена й політичною кризою, що виникла в кінці 2013 року та призвела до ескалації протистояння на сході країни.

У зв'язку із підписанням економічної частини Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом потрібна документальна і реальна імплементація у вітчизняну практику комплексу директив, що стосуються як економічної і соціальної, так й екологічної сфер життєдіяльності. Це значною мірою змушує переформатовувати інституціональне підґрунтя економічної політики на загальнонаціональному і регіональному рівнях.

Виходячи з наведених міркувань, назріла необхідність формування сучасних підходів до нарощення соціально-економічного потенціалу сталого розвитку України та її регіонів, що стане надійним підґрунтям модернізації

більшості галузей національного господарства, реальної децентралізації та прискореного впровадження стандартів Європейського Союзу.

У національній доповіді розкрито методологію формування системи індикаторів ефективності розвитку регіональних соціально-економічних систем як базової передумови сталого розвитку України, визначено основні характеристики та систему критеріїв оцінки його соціального та економічного потенціалів. Значна увага приділена розрахунку показників розвитку регіонів України, що виявило їх територіальну неоднорідність по окремих сегментах національного господарства, виробничої та соціальної інфраструктури.

Досліджено аспекти формування та використання соціального потенціалу сталого розвитку України та її регіонів як важливої складової соціально-економічного потенціалу. Розглянуто концептуальні та науково-методичні підходи до оцінки соціального потенціалу, обґрунтовано напрями вдосконалення державної та регіональної політики в контексті соціалізації економіки, модернізації соціальної інфраструктури, формування та використання духовно-культурного потенціалу сталого розвитку. Достатньо уваги приділено питанням утворення і розвитку територіальних міграційних систем, зокрема ідентифіковано їх фактори та ефекти в контексті еволюції цілей державної політики, досліджено структуру територіальних міграційних систем, а саме її типологію, геопросторовий аспект, особливості самоорганізації трудових мігрантів та проблеми інфраструктурного забезпечення. Запропоновано напрями формування соціальних кластерів як важливих чинників сталого розвитку територіальних міграційних систем. Зазначені фактори проаналізовано крізь призму інтеграції ринку праці України в територіальні міграційні системи, феномена поліетнічності як показника трудові міграційної активності населення, психологічної адаптації трудових мігрантів до нових соціально-економічних умов життєдіяльності.

Важливою складовою національної доповіді є розробка базових принципів, підходів і стратегічних напрямів раціоналізації всіх сфер ресурсокористування в контексті підвищення ефективності використання соціально-економічного потенціалу сталого розвитку на основі оцінки паливно-енергетичної самодостатності національного господарства. Особливу увагу приділено вдосконаленню системи управління природними ресурсами шляхом інституціоналізації нових форм їх господарського освоєння, зокрема розроблено інституціональне підґрунтя трансформації системи управління на основі застосування угод державно-приватного партнерства, формування сучасної системи рентних відносин та диверсифікації джерел інвестиційного забезпечення реалізації природно-господарських та природоохоронних проектів.

Одним із основних недоліків діючої системи управління природними ресурсами є тотальна недокапіталізованість більшості природних благ, що призводить до девальвації природного капіталу та перерозподілу природної ренти на користь корпоративних структур, а не бюджетів різного таксономічного рівня. З огляду на зазначене, у доповіді розглянуто методологічні та методичні засади капіталізації природно-ресурсної складової

соціально-економічного потенціалу сталого розвитку України та її регіонів, що є важливою передумовою нарощення національного багатства. Запропоновано наукові засади капіталізації природних ресурсів як фактора зростання інвестиційної бази розширеного відтворення соціально-економічного потенціалу України, розглянуто її секторальні особливості, напрями формування сучасних фінансових механізмів управління природними ресурсами та об'єктами природно-господарської і природоохоронної інфраструктури.

У зв'язку із значною залежністю від зовнішніх джерел постачання енергоресурсів і високої ресурсомісткості більшості галузей матеріального виробництва детально досліджено інституціональний розвиток сфери поводження з відходами та вторинного ресурсокористування в Україні в контексті прискорення євроінтеграційних процесів. З нових позицій розкрито теоретико-методологічні засади вирішення проблеми відходів, безпекові фактори й ендогенні ризики, пов'язані з відходами, особливості генерування і поводження з ними в Україні. Вперше у вітчизняній практиці розглянуто ідеологію та методологію адаптації законодавства України у сфері охорони довкілля і поводження з відходами до законодавства Європейського Союзу. Запропоновано ключові орієнтири імплементації директив ЄС, які стосуються захоронення відходів, управління відходами видобувної промисловості.

На основі вивчення стану окремих складових соціально-економічного потенціалу розроблено стратегічні засади реалізації моделі сталого розвитку України, формування спектра критеріїв національної та регіональної політики шляхом державного екологізбалансованого управління, зокрема: обґрунтовано конструктивно-ключові критерії для мультирівневої діагностики економіко-технологічної складової соціально-економічного потенціалу найвагоміших для інтенсифікації сталого розвитку України видів економічної діяльності; розкрито методологічний базис реалізації організаційно-економічного механізму розв'язання проблем цілеорієнтованого управління досліджуваним потенціалом; визначено порядок паспортизації національної економіки як методологічної передумови нарощення соціально-економічного потенціалу сталого розвитку України та її регіонів.

З'ясовано, що іманентною ознакою соціально-економічного розвитку України є рентна природа міжрегіональних економічних нерівностей, яка є чи не основною детермінантою розвитку соціального та економічного потенціалів окремих регіонів. Запропоновано визначення міжрегіональних нерівностей економічного розвитку та пріоритетні напрями використання їх рентної природи для збільшення соціального й економічного потенціалів, виконано оцінку внутрішніх та зовнішніх чинників виникнення ресурсної ренти на окремих територіях, сформовано систему критеріїв оцінювання її впливу на рівень розвитку регіонів.

У зв'язку з реалізацією пріоритетів інтенсифікації процесів децентралізації влади обґрунтовано перспективні напрями нарощення соціально-економічного потенціалу сталого розвитку північно-східних областей України на основі модернізації їх адміністративно-територіального

устрою та оцінки можливостей імплементації досвіду її здійснення в країнах Європейського Союзу у вітчизняну практику.

Природно-ресурсна та виробничо-технічна неоднорідність регіонів України потребує розробки спеціальних, а не уніфікованих підходів до нарощення соціально-економічного потенціалу окремих територій, особливо гірських, які відзначаються високим рівнем проблемності господарського освоєння природно-ресурсного потенціалу та базових галузей регіональних господарських комплексів. У доповіді розроблено теоретико-методологічні основи оцінювання сталого розвитку гірських регіонів, зокрема його методологічну базу, запропоновано показники, індикатори та методичні прийоми оцінки сталого природокористування на прикладі Карпатського регіону України для обґрунтування шляхів, механізмів та інструментів досягнення його основних принципів.

Соціально-економічне піднесення регіонів України значною мірою визначається рівнем розвитку малого підприємництва, яке забезпечує переважну частку робочих місць, сприяє насиченню регіонального ринку споживчих товарів і безпосередньо впливає на перспективи переходу господарських комплексів на модель сталого розвитку. Окремий розділ присвячено вдосконаленню інституційних механізмів активізації малого підприємництва з метою нарощення соціально-економічного потенціалу сталого розвитку України, вивченню зарубіжного досвіду використання потенціалу цього сектору, інституціоналізації кредитно-фінансового механізму підтримки розвитку малого підприємництва в умовах нестабільності зовнішнього та внутрішнього середовища.

Національна доповідь за редакцією академіка НАН України Лібанової Е.М. та академіка НААН України Хвесика М.А. підготовлена на основі результатів наукових досліджень за темами в межах Цільової програми наукових досліджень Відділення економіки НАН України «Соціально-економічний потенціал сталого розвитку України та її регіонів в посткризовий період» (відповідно до постанови Президії НАН України № 220 від 06.07.2011), затвердженими рішенням Бюро Відділення економіки НАН України (протокол № 11 від 10.11.2011):

«Формування рентних відносин у водному господарстві України» (установа-виконавець – Державна установа «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку Національної академії наук України», керівник теми – акад. НААН України М.А. Хвесик);

«Формування системи оцінювання потенціалу сталого розвитку України» (установа-виконавець – Державна установа «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку Національної академії наук України», керівник теми – акад. НАН України О.М. Алимов);

«Економіко-організаційне забезпечення капіталізації природних ресурсів» (установа-виконавець – Державна установа «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку Національної академії наук України», керівник теми – д.е.н., проф. І.К. Бистряков);

«Використання рентної природи міжрегіональних економічних нерівностей для забезпечення сталого розвитку країни» (установа-виконавець – Інститут економіко-правових досліджень Національної академії наук України, керівник теми – д.е.н., проф. В.М. Василенко);

«Формування потенціалу сталого соціально-економічного розвитку північно-східних областей України на основі модернізації їх адміністративно-територіального устрою» (установа-виконавець – НДЦ індустріальних проблем розвитку Національної академії наук України, керівник теми – д.е.н., проф. М.О. Кизим);

«Формування та використання соціального потенціалу сталого розвитку промислових регіонів» (установа-виконавець – Інститут економіки промисловості Національної академії наук України, керівники теми – акад. НАН України О.І. Амоша, д.е.н., проф. О.Ф. Новикова);

«Формування і використання територіальних міграційних систем для забезпечення сталого розвитку регіонів» (установа-виконавець – Інститут регіональних досліджень Національної академії наук України, керівник теми – д.е.н., проф. У.Я. Садова);

«Використання природно-ресурсного потенціалу гірських територій України на засадах сталого розвитку» (установа-виконавець – Інститут регіональних досліджень Національної академії наук України, керівник теми – д.е.н., проф. В.С. Кравців);

«Зміцнення потенціалу малого підприємництва для забезпечення сталого розвитку Українського Причорномор'я» (установа-виконавець – Інститут проблем ринку та економіко-екологічних досліджень Національної академії наук України, керівник теми – д.е.н., проф. А.І. Бутенко).

Редакційна колегія: Лібанова Е.М. (голова), Хвесик М.А. (керівник авторського колективу), Алимов О.М., Амоша О.І., Бистряков І.К., Буркинський Б.В., Бутенко А.І., Василенко В.М., Голян В.А., Кизим М.О., Коваленко А.О., Кравців В.С., Новікова О.Ф., Садова У.Я., Устименко В.А.

Авторський колектив: Лібанова Е.М. (голова редакційної колегії), Хвесик М.А. (керівник авторського колективу), Алимов О.М., Амоша О.І., Бистряков І.К., Буркинський Б.В., Бутенко А.І., Василенко В.М., Голян В.А., Кизим М.О., Коваленко А.О., Кравців В.С., Новікова О.Ф., Садова У.Я., Устименко В.А., Азарова Г.В., Андрощук І.І., Андрусин Н.І., Антоненко С.В., Антонюк В.П., Бабич-Вепрева В.А., Бараняк І.Є., Бачинська М.В., Башинська Ю.І., Бегень О.Р., Бережна Ю.В., Белікова Н.В., Бирків Г.М., Бідак В.Я., Біденко Т.В., Біль М.М., Благодарний О.І., Бойченко Е.Б., Бондар Л.В., Бортник Н.П., Бубенко О.Г., Бурлуцький С.В., Бутенко Т.О., Ваврик А.Й., Василенко Д.В., Василенко О.В., Вишневецька О.В., Вишневський О.С., Волик І.М., Воловодова О.В., Волосатих О.А., Гаврилюк В.В., Гамзіна О.М., Голуб О.А., Голяк О.В., Горин Г.В., Гребенюк О.В., Григоренко О.В., Гринькевич О.С., Гришина Н.В., Грищенко О.В., Гріневська С.М., Губарева І.О., Гудзь П.В., Гулич О.І., Данилюк Л.Г., Дейч М.Є., Демешок О.О., Дем'яненко М.І., Дмишко О.С., Добрянська Т.І., Добрянський О.І., Довга І.А., Довгаль В.Ю., Драган І.В.,

Дружиніна В.В., Єлісеєва Г.В., Жук П.В., Зайцев В.С., Закотнюк О.Л., Залознава Ю.С., Захарова О.В., Зова В.А., Ібатуллін Ш.І., Іванкова-Стецюк О.Б., Іванова О.Ю., Іртищева І.О., Іщенко О.В., Каленська О.В., Карпінська Г.В., Касперович О.Ю., Клиновий Д.В., Князев С.І., Коваль В.В., Коваль Я.В., Ковальчук Л.В., Ковальчук-Шамрило К.А., Колодійчук І.А., Кондратенко Н.Г., Коржова Д.О., Коржунова Н.В., Коршикова І.О., Котов Є.В., Криванич М.В., Кузнецова Д.В., Кузьменко В.В., Кулик В.О., Курносова А.В., Кушнірецька О.В., Лазарева Є.В., Лапшина І.А., Левковська Л.В., Лизун С.О., Лихитченко Д.О., Лицур І.М., Логачова Л.М., Лукащук В.В., Лучик С.Д., Лященко О.В., Маковецька Ю.М., Мандзик В.М., Мартинюк І.Д., Матюха В.В., Махонюк О.В., Медвідь В.Ю., Микитенко В.В., Митрофанова О.М., Мищенко О.Г., Міщенко В.С., Морозова Н.Л., Моцок О.В., Мульська О.П., Носова Н.І., Омаров Ш.А., Омеляненко Т.Г., Охтень С.С., Панькова А.Д., Панькова О.В., Пашкова Н.С., Плужникова Є.А., Покотиленко Р.В., Полюга В.О., Пономаренко Є.В., Попова А.О., Почтарук І.С., Прогнімак О.Д., Пугач В.О., П'ятковська О.Р., Решетняк О.І., Рижова К.І., Риндзак О.Т., Савельєва Ю.М., Сакаль О.В., Сараєва І.М., Свистунова А.С., Світлична В.Л., Селещук Г.П., Семигуліна І.Б., Семів Л.К., Сергієнко В.В., Сердюк О.В., Стегней М.І., Степенко О.В., Стоянова М.М., Сундук А.М., Телішевська Ю.В., Теслюк Р.Т., Тичковська Л.П., Третяк Н.А., Трисєєва Л.А., Тур О.В., Усатов О.В., Цапок С.О., Чередніченко Ю.Г., Чубата А.В., Шамілева Л.Л., Шашула Л.О., Шевченко А.А., Шевчук А.В., Шептій О.В., Шиліна І.О., Шкригун В.Л., Шлафман Н.Л., Шликова В.О., Штець В.С., Шубалий О.М., Ярема І.І., Яроцька О.В., Ярошенко І.В., Яшинова В.І.

РОЗДІЛ 1

СУЧАСНИЙ СТАН І ПРОБЛЕМИ ВІДТВОРЕННЯ Й ВИКОРИСТАННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ СТАЛОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ ТА ЇЇ РЕГІОНІВ

1.1. Основні характеристики й система критеріїв оцінки соціально-економічного потенціалу сталого розвитку України та її регіонів

Взаємодія між основними елементами національної економічної системи в контексті раціоналізації суспільного життя держави є пріоритетним принципом будь-якої країни світу та реалізації внутрішньодержавних відносин, а відкритість останніх щодо зовнішньої взаємодії / взаємозалежності формує основу міждержавних зв'язків у різних сферах соціально-економічного розвитку світогосподарської системи. Під сталим розвитком розуміють такі структурно-динамічні зрушення, які задовольняють сучасні потреби, але не ставлять під загрозу здатність майбутніх поколінь задовольняти власні потреби. Так, на основі положень базового категоріального поля та поняття теорії сталого розвитку, сформульованого у науковій доповіді Г. Х. Брундтланд, вихідною умовою його забезпечення визначено екологічну сталість, за якої не порушуються умови і межі відновлення природних систем внаслідок їх експлуатації [5]. Щодо зазначеного, найважливішими показниками екологічної сталості є стійкість і стабільність. Зокрема, поняття *стійкість екосистем* означає здатність сучасної екосистеми повертатися до початкового стану після зняття/елімінування зовнішнього впливу, що призвів її до нерівноважного стану. А, відповідно, *стабільність екосистеми* – це здатність зберігати свою структуру і функціональні властивості при впливі на неї зовнішніх чинників. Іноді фахівці власне поняття стійкість і стабільність розглядають як синоніми. Проте слід розрізняти такі різновиди стійкості: резидентна стійкість (стабільність) – здатність залишатися в стійкому (рівноважному) стані під навантаженням і пружна стійкість (власне стійкість) – здатність швидко відновлюватися при знятті навантаження. Водночас зазначимо, що залежно від ступеня дотримання екологічних меж у теорії сталого розвитку можна виділити два напрями наукової думки т.зв. сильної та слабкої сталості. За умов сильної сталості природний капітал не може бути заміщений штучним, тобто створеним людиною. Тому перший має бути не нижчим за критичний рівень, за межами якого не зможе самовідновлюватись. Слабка сталість допускає заміщення природного капіталу штучним, оскільки за переконаннями прихильників даного підходу науково-технічний прогрес дозволяє створювати фактори виробництва – повні субститути природного капіталу (деталізовано у науковій праці [2]). При цьому екологічна сталість визначається іншими групами факторів, а саме трьома класами її параметрів – обсягом (масою речовини системи), продуктивністю (швидкістю самовідтворення речовини системи) і структурною гармонійністю. Ці три параметри характерні також для поняття потенціал.

Варто відзначити, що наукове використання терміна *потенціал* бере свій початок у філософських трактуваннях Аристотеля, який розглядав акт і потенцію як основу онтологічного розвитку. Відповідно буття розподілялося на потенціальне й актуальне, а становлення (розвиток) розглядався як перехід від першого до другого. Щодо онтологічної картини слід, на нашу думку, зважати на трактування, запропоновані в економічних наукових джерелах, де поняття *потенціал* вживається, як правило, в якості синоніма ресурсів. Звідси, поза рамками наукового дослідження перебуває завдання щодо ідентифікації сутності поняття *резерви* й *можливості* та співвідношень між ними. У зв'язку з цим такі категорії, як *ресурси*, *резерви* і *можливості* характеризують окремі прояви потенціалу в цілому, відображаючи його з боків, а співвідношення між ними та їх величини характеризують його величину та напрямок. Все це дозволяє виділити декілька рівнів прояву потенціалу: зокрема, він визначає минуле з погляду відображення сукупності властивостей, накопичених людиною, котрі зумовлюють його здатність до певної діяльності (потенціал набуває значення ресурсу). Потенціал відображає сьогодення з точки зору практичного застосування та використання людиною наявних здібностей (при цьому має значення резерву). Потенціал орієнтований на розвиток (майбутнє) (поєднує певні значення як «можливості» та «перспективи», так і «здатність» та «спроможність» одночасно із наявною в межах певної держави сукупністю різних ресурсів).

Серед прихильників відомих теорій визначення сутності потенціалу є ті, котрі дотримуються думки, що потенціал – це сукупність необхідних для функціонування або розвитку системи різних ресурсів. Прихильники іншої теорії вважають, що потенціал слід розглядати як систему факторів (умов, складових), котрі забезпечують досягнення цілей. Існує також думка, що потенціал – це цілісне вираження сукупних можливостей для виконання нових завдань. У зв'язку з цим репрезентуємо потенціал сталого розвитку, з одного боку, як економічну категорію, що є результатом взаємодії пріоритетних на певному шляху суспільно-економічних відносин людини з природою, не лише явних, а й прихованих, проте здатних відбутися, а з іншого – є основою, реальною силою (речовинно-енергетичною) сталого розвитку, що характеризується системою показників, які відображають не лише наявні ресурси, а й їхні резерви, котрі можуть бути використані за певних умов та можливостей. Слід вказати і на те, що глобальне й регіональне поняття змісту еколого-економічного потенціалу (ЕЕР) деталізовано у науковій праці [39]. Так, зокрема, у глобальному масштабі максимально допустима величина антропогенного навантаження на всю самоорганізовану сукупність природних систем – це та, що не призводить до незворотного руйнування структури цієї сукупності, до значних збоїв у виявленні системних законів і різкого погіршення динамічних характеристик систем. Таким чином, зберігається робоча надійність природних систем на локальному, регіональному і глобальному рівнях. Однак, як відомо, індикатором кардинальних трансформацій та різкого переходу за межі експлуатаційних можливостей виступають різні форми опустелювання або інша деградація природних систем,

проявом яких є складна екологічна ситуація в регіонах. У регіональному аспекті – це антропогенне навантаження на територію, що не зумовлює збільшення зворотного негативного впливу природних систем на господарський розвиток, а також не погіршує стан здоров'я населення.

Поєднання природних умов і ресурсів формує природно-ресурсний потенціал (ПРП) як сукупність природних ресурсів і природних умов у певних географічних межах, котрі забезпечують задоволення економічних, екологічних, соціальних, культурно-оздоровчих та естетичних потреб суспільства [9]. Проте, на думку Н. Ф. Реймерса, зміст поняття *еколого-економічного потенціалу* є аналогічним до *природно-ресурсного потенціалу*, але у першому випадку основна увага зосереджується на функціонуванні й збереженні природних систем загалом, а в іншому – на збереженні лише їх частини, тобто ресурсів, резервів і можливостей ПРП. При цьому вважаємо, що ЕЕП не може оцінюватися лише з економічного погляду, адже до його складу залучено і т.зв. невагомі цінності природних умов функціонування національної економічної системи. Однак ЕЕП має оцінюватися разом із природно-ресурсним потенціалом (якщо останній розглядати як головну складову ЕЕП) у процесі планування напрямів природоохоронних заходів та екологічного обмеження в розвитку господарства.

Підсумовуючи, зазначимо, що поняття *потенціал* доцільно розглядати як внутрішню властивість, котра в межах геоекосистеми може стосуватися будь-якої соціально-економічної функції. Тому поняття *еколого-економічний потенціал* включає також і внутрішні можливості інтегральної геосистеми «суспільство – природа» забезпечувати виконання нею антропоєкологічної, виробничої та інших соціально-економічних функцій. Тому природно-ресурсний і, відповідно, антропоєкологічний потенціали становлять організаційно-економічну основу формування, нарощення та освоєння еколого-економічного потенціалу території, що характеризує не вплив господарських систем на навколишнє природне середовище (НПС), а екологічне становище складних територіальних утворень – еколого-економічних систем (ЕЕС), що виникли у процесі взаємодії природних і господарських комплексів.

Слід розуміти, що система показників які будуть характеризувати ресурси (минуле), резерви (теперішнє) і можливості (майбутнє) стратегічного потенціалу України, є відмінною, що передбачає необхідність формалізації мультирівневої системи порівняльних показників. Тому нині повинні залучати до кваліметричних процедур певний перелік термінів і метрик, за допомогою яких науковці прагнуть оцінити сталий розвиток. Проте всі ці напрацювання стосуються оцінки ресурсів, в основному природних, людських чи виробничих, тобто стосуються лише минулого. На нашу думку, потенціал сталого розвитку держави слід оцінювати з урахуванням етапу її життєвого циклу та масштабів трансформаційних змін, які відбуваються у внутрішньому і зовнішньому середовищі. Комплексну оцінку спрямованості та динамічності процесів сталого розвитку можна здійснити лише за використання кількісних значень його потенціалу, загальна величина якого характеризуватиметься запасом потенційно-факторних детермінант (потенціальної енергетичної складової)

сталого розвитку, які зосереджені у певній точці поля (енергія ресурсу) та векторною направленістю (пов'язаною з світосприйняттям). З огляду на зазначене методичний підхід до оцінювання масштабів потенціалу сталого розвитку буде надалі формуватися за модельними рішеннями структурного типу задля об'єктивізації у кількісному значенні пріоритетної на даному історичному етапі розвитку України сукупності окремих ресурсів, резервів і можливостей в контексті реалізації завдань щодо переходу держави до її сталого розвитку [35].

Перше наукове визначення енерговиробничого циклу (ЕВЦ) належить М. М. Колосовському. Аналізуючи зв'язки виробництва всередині територіально-виробничих комплексів (ТВК) та регіональних промислових комплексів (РПК) за вертикаллю й горизонталлю, він дійшов висновку, що для господарювання «стійкий» – це не лише вихідний (провідний) виробничий процес (наприклад, вугільно-металургійний), але й широка сфера виробничих групувань довкола основного процесу». Таку типову, існуючу сукупність виробничих процесів, що утворюють взаємозумовлені (співпідпорядковані) явища довкола основного процесу для даного різновиду енергії й сировини, він запропонував назвати енерговиробничим циклом. Наведене визначення відображає найважливіші властивості функціонування національного господарства за рахунок розбудови в межах національної економічної системи сталих енерговиробничих циклів, які забезпечують: співпідпорядкованість підприємств, їхнє базування на окремому провідному різновиді сировини або енергії; територіальну стійкість сукупності; типовість для різних районів, що мають схожі природні та економічні передумови розвитку. Наведена класифікація енерговиробничого циклу М. М. Колосовського містила 8 циклів, а саме: пірометалургійний цикл чорних металів; пірометалургійний цикл кольорових металів; нафтоенергохімічний; сукупність гідроенерго-промислових циклів; сукупність циклів переробної індустрії; лісоенергетичний; сукупність індустріально-аграрних циклів; гідромеліоративний індустріально-аграрний цикл [23]. Згодом відповідне розмежування та об'єктивність класифікації підтвердив і Б. В. Буркинський [7].

Слід вказати і на те, що найбільш точно сутність наведених вище величин і вимірів можна описати за допомогою тензора (так званого тензорного поля), що потребує використання усталених методів геометричної економетрики та побудови фрактальних графів задля об'єктивізації найвагоміших регресорів впливу на забезпечення сталого розвитку держави й добору найбільш вагомих із них. Відповідно до зазначеного вище, вважаємо за доцільне сформувані вихідні домінанти теорії оцінювання ПСР за рахунок трактування понять, що наразі є усталеними в межах теорії сталого розвитку та практики стратегічного управління національним господарством (табл. 1.1).

Так, зокрема, нами запропоновано ввести до наукового обігу нові дефініції, зокрема потенціал сталого розвитку; оцінка потенціалу сталого розвитку; цільовий функціонал потенціалу сталого розвитку; інформаційний потенціал забезпечення сталого розвитку; концепція формування системи оцінювання потенціалу сталого розвитку; управління потенціалом сталого розвитку; ресурси сталого розвитку; резерви сталого розвитку; можливості сталого розвитку (табл. 1.2; 1.3).

Визначення вихідних детермінант формування категоріального поля теорії сталого розвитку в контексті інкорпорації тріади «економіка – екологія – соціум» до національної економічної системи*

Категорія	Сутність та логіка зв'язку вихідних категоріальних понять для формування категоріального поля теорії сталого розвитку
Потенціал	Від латинського « <i>potentia</i> », що в перекладі означає міць, сила, можливості. У зв'язку з цим потенціал трактується по-різному. Большая Советская Энциклопедия дає визначення термін <i>потенціал</i> як «...кошти, запаси, джерела, що є в наявності і можуть бути мобілізовані, приведені в дію, використані для досягнення певних цілей, здійснення плану; вирішення якого-небудь завдання; можливості окремої особи, суспільства, держави в певній області» [2]. «Толковый словарь русского языка» Д. Н. Ушакова, у якому потенціал визначено як фізичне поняття, що характеризує величину потенціальної енергії у визначеній точці простору, а також як сукупність засобів, умов, необхідних для ведення, підтримки чи збереження чого-небудь [2]
Потенціал сталого розвитку	Економічна категорія, що є результатом взаємодії пріоритетних на певному шляху суспільно-економічних відносин людини з природою, не лише явних, а й прихованих, проте здатних відбутися, а також є основою, реальною силою (речовинно-енергетичною) сталого розвитку, що характеризується системою показників, які відображають не лише наявні ресурси, а й їхні резерви, котрі можуть бути використані за певних умов та можливостей
Природно-ресурсний потенціал	Сукупність природних ресурсів і природних умов у певних географічних межах, які забезпечують задоволення економічних, екологічних, соціальних, культурно-оздоровчих та естетичних потреб суспільства [9]
Екологічний потенціал	Сукупність речовинно-енергетичних ресурсів та властивостей екосистем, що забезпечують її максимально можливі структурно-функціональні параметри (енергетичні, організаційні, біогеохімічні, водотрансформаційні, середовищні) та корисні функції (захисні, продукційні, рекреаційні, редуційні, ресурсні, естетичні), котрі може використовувати людина. Біотичний потенціал – це генетично зумовлена здатність організмів, видів, популяцій, структурних чи функціональних блоків екосистеми існувати в певному діапазоні екологічних умов та підтримувати структурно-функціональну організацію екосистеми, у складі якої вони перебувають
Еколого-економічний потенціал: глобальний рівень	Максимально допустима величина антропогенного навантаження на всю самоорганізовану сукупність природних систем – це та, що не призводить до незворотного руйнування структури цієї сукупності, до значних збоїв у виявленні системних законів і різкого погіршення динамічних характеристик систем. Отже, наразі зберігається робоча надійність природних систем на локальному, регіональному і глобальному рівнях. Індикатором різкого переходу за межі експлуатаційних можливостей виступають різні форми деградації природних систем, виявами яких є складна екологічна ситуація в регіонах;

* Джерело: Згідно з даними [2; 9; 21].

Продовження табл. 1.1

Категорія	Сутність та логіка зв'язку вихідних категоріальних понять для формування категоріального поля теорії сталого розвитку
регіональний рівень	антропогенне навантаження на територію, що не зумовлює збільшення зворотного негативного впливу природних систем на господарський розвиток, а також не погіршує стан здоров'я населення
Екологічнобезпечне виробництво	Виробництво різних видів продукції та послуг, яке передбачає відмову від невідворотних впливів на навколишнє середовище у коротко- та довготерміновому періодах, являє собою систему управління виробництвом, при якому співвідношення екологічних, соціальних та економічних показників є оптимальними
Господарська ємність біосфери	Гранично допустимого антропогенного впливу на біосферу, перевищення якого переводить її в негативний стан і з часом може викликати в ній незворотні де градаційні процеси в межах національної економічної системи
Екологічна ємність території	Максимальна кількість техногенного та антропогенного навантаження на середовище, яке воно може витримати без катастрофічних порушень [21]
Енергоефективність	Здатність держави мобілізувати та використовувати сукупність паливно-енергетичних ресурсів (ПЕР) для досягнення пріоритетної мети – економічної стабільності (або вирішення інших завдань відповідно до НЕІ). На методологічній основі показник енергоефективності визначається за результатами відношення обсягу ВВП до витрат ПЕР на його формування, що засвідчує зміну валового прибутку від витраченої на його створення одиниці енергетичного ресурсу
Стійкість екосистем (екологічна стійкість)	Здатність екосистеми зберігати свою структуру і функціональні особливості під впливом зовнішніх і внутрішніх факторів; здатність екосистеми повертатися в початковий стан після зняття зовнішнього впливу, що позбавив її з рівноваги
Стабільність екосистеми	Здатність зберігати свою структуру і функціональні властивості при впливі на неї зовнішніх чинників

За результатами дослідження також було уточнено зміст понять стратегічний потенціал України, інформаційна ємність національної економіки; інформаційна ефективність національної економіки; екологічнобезпечне виробництво; соціально-екологічна оцінка впливів, енергоефективність; управління; управління цілеорієнтованим розвитком держави; обґрунтування та підтримка управлінських рішень у сфері забезпечення сталого розвитку. За використання вихідних детермінант сталого розвитку вирішено пріоритетне когнітивно-інформаційне завдання щодо адаптації дефініційного визначення усієї сукупності понять, котрі включено до категоріального поля теорії управління сталим розвитком держави, задля розбудови вихідних методологічних засад системно-комплексного оцінювання масштабів потенціалу сталого розвитку, управління формуванням, нарощенням, поширенням та раціоналізацією освоєння якого провадяться в умовах реалізації інтеграційного вибору України при ресурсних обмеженнях та нарощенні загроз і ризиків економічній та енергетичній безпеці держави.

Розбудова понятійно-категоріального поля теорії та практики оцінювання потенціалу сталого розвитку держави*

Категорія	Сутність та логіка зв'язку вихідних категоріальних понять в контексті формування категоріального поля оцінювання потенціалу сталого розвитку
Потенціал сталого розвитку	Економічна категорія, що є результатом взаємодії пріоритетних на певному шляху суспільно-економічних відносин людини з природою, не лише явних, а й прихованих, проте здатних відбутися, а також є основою, реальною силою (речовинно-енергетичною) сталого розвитку, що характеризується системою показників, які відображають не лише наявні ресурси, а й їхні резерви, котрі можуть бути використані за певних умов та можливостей
Стратегічний потенціал України	Це сукупність окремих ресурсів і граничних резервів (технологічних, науково-технічних, організаційно-економічних, інноваційних, геополітичних тощо) та можливостей національної економічної системи, що використовуються на сучасному етапі загальноекономічного прискорення з метою гармонізації та досягнення визначених економіко-політичних і соціально-економічних цілей країни на міжнародній арені в інтересах гарантування високого рівня безпеки – глобальної, регіональної, національної – в контексті її сталого розвитку
Інвестиційні ресурси	Обсяг інвестиційного забезпечення, необхідного для реалізації проривних інвестиційних проектів, що розподіляються за: характером об'єкта вкладення; джерелами; напрямками використання. Серед перших вирізняють матеріальні (інвестиції в реальні активи (будівлі, транспортні засоби, устаткування, оргтехніку); нематеріальні (інтелектуальні – в придбання патентів, ліцензій, ноу-хау); фінансові (інвестиції у фінансові активи). До других віднесено засоби державного бюджету (у т.ч. державних цільових програм); засоби бюджетів інших рівнів; позабюджетні засоби. До третіх включено засоби модернізації; розвитку матеріально-технічної та екологоекономічної бази; підготовки фахівців за новими напрямками, спеціалізацією, навчально-методичне забезпечення; впровадження сучасних технологій та їх забезпечення; поліпшення соціально-економічних умов
Концепція формування системи оцінювання потенціалу сталого розвитку процесно-замкнутого типу	Концепція формування системи оцінювання потенціалу сталого розвитку процесно-замкнутого типу (КФСО _{ПСР}) передбачає побудову і реалізацію дії процесно-замкнутого типу механізму формування оптимальних для України структури і природи потенціалу сталого розвитку, архітектура і функціонали якого інкорпоровано до важелів і регуляторів організаційно-економічного механізму розв'язання проблем управління потенціалу сталого розвитку та забезпечують: раціональне використання та поділ/перерозподіл між пріоритетними об'єктами докладання зусиль, окремих груп СП держави; достатні темпи генерування в її межах ознак до сталого розвитку за рахунок ущільнення взаємодії у тріаді «економіка – екологія – соціум»; інкорпорацію національної економічної системи у передове поле країн Європейської співдружності
Оцінка потенціалу сталого розвитку	Встановлено і доведено, що оцінкою є результат попередньо визначеного відповідно до формалізованої Концепції формування системи оцінювання потенціалу сталого розвитку України процесно-замкнутого типу алгоритму добору і застосування кваліметричного інструментарію, що

* Джерело: Складено за [27; 28; 31; 32; 34; 45].

Категорія	Сутність та логіка зв'язку вихідних категоріальних понять в контексті формування категоріального поля оцінювання потенціалу сталого розвитку
	виконується в процесі оцінювання масштабів розвиненості потенціалу сталого розвитку України. Розбудову останнього здійснено на засадах синхронної реалізації системно-комплексного, об'єктно-цільового, синергетичного, ресурсно-функціонального принципів загальної теорії систем і структурно-інформаційної теорії надійності систем при розробці вдосконалених методів ідентифікації. Алгоритм передбачає виконання в межах п'яти взаємопов'язаних блоків оцінювання, методичних підходів, котрі аргументовано при побудові фрактальних графів, морфологічних матриць «умови – обмеження»; геометричної економетрики; варіаційного числення; інтерпретаційного проектування. Процедура «оцінки» розглядається в якості комплексного застосування інструментарію ідентифікації вагомості впливу, пріоритетних на певному історичному етапі розвитку національного господарства, елементарних потенціалів зі складу чотирьох класів стратегічного потенціалу України, на процеси генерування в її межах ознак до сталого розвитку при ущільненні взаємозв'язків у тріаді економіка – екологія – соціум
Цільовий функціонал потенціалу сталого розвитку	Описано та репрезентовано як поєднану певним чином (із урахуванням вагових коефіцієнтів впливу на темпи генерування ознак до сталого розвитку держави) сукупність елементарних ресурсів, резервів і можливостей різної природи, освоєння та нарощення масштабів розвиненості яких забезпечує: органічність функціонування національного господарства України в межах світогосподарської системи; загальноекономічне прискорення в Україні, за рахунок алокаційного ефекту і набуття в економічній системі держави ознак надійності та стійкості при ущільненні взаємозв'язків у межах тріаді економіка – екологія – соціум
Нормалізоване використання паливно-енергетичних ресурсів	Регламентована величина витрат ПЕР для певного технологічного обладнання, процесу, виробництва, продукції, роботи чи послуги при існуючому рівні розвитку техніки і технології та відомих організаційних заходів, методів (систем) управління енерговикористанням. Остання обґрунтована за використання нормативів і стандартів та передового досвіду енерговикористання;
Рациональне використання ПЕР	досягнення максимальної економічної чи технічної доцільності використання ПЕР відповідно до наявного рівня розвитку суспільства, техніки й технології, пануючого світогляду;
Ефективне використання ПЕР	забезпечення максимальної корисної віддачі від використання ПЕР при наявному рівні розвитку технології, організаційних заходів при одночасному зниженні техногенного навантаження і рівня, не нижчого від нормалізованого використання сировини
Інформаційний потенціал забезпечення сталого розвитку	Економічна категорія, що репродукує синхронне залучення до процесів сталого розвитку інформаційних резервів, ресурсів і можливостей держави: передбачає врахування структури, змісту, проблемної орієнтації та ролевої семантики теорії управління стратегічним потенціалом та забезпеченням сталого розвитку; відтворює дійсність у певний період функціонування промисловості та системи управління забезпеченням сталого розвитку, де при залученні стратегічного потенціалу останньої та локалізації зусиль у системно-універсальній (відповідно до національних економічних інтересів) сфері діяльності відбуваються трансформаційні зміни

Світоглядно-методологічне обґрунтування змісту нових понять у контексті оцінювання-прогнозування масштабів потенціалу сталого розвитку та його елементарних складових*

Категорія та рівні її застосування	Сутність вихідних категоріальних понять теорії сталого розвитку на засадах реалізації принципів системно-комплексного оцінювання-прогнозування його потенціалу
Інформаційна ємність національної економіки	Виявляє вплив витрат, здійснених на інформатизацію та розбудову когнітивно-інформаційних процесів, що мають місце при провадженні виробничо-господарської, соціально- й еколого-економічної, техніко-технологічної, інноваційно-інвестиційної та зовнішньоекономічної діяльності в державі в контексті забезпечення її сталого розвитку
Інформаційна ефективність економіки	Показник, що кількісно характеризує, скільки на витрачену одиницю фінансових ресурсів галузь випускає інноваційної продукції для формування й нарощення ознак сталого розвитку в реальному секторі економіки
Обґрунтування управлінських рішень у сфері забезпечення сталого розвитку держави	Встановлення зворотного зв'язку за наслідками реалізації управлінських рішень у сфері забезпечення сталого розвитку держави із: пошуком альтернатив; зміною умов постановки проблеми; корекції змісту мети сформованої Концепції формування системи оцінювання потенціалу сталого розвитку процесно-замкненого типу; оцінкою результативності управління сталим розвитком; визначенням складу дієвих заходів щодо мобілізації резервів сталого розвитку за визначеними відповідно до національних економічних інтересів пріоритетами
Еколого-економічна оцінка сировинно-ресурсної компоненти	Базується на методичних підходах оцінки соціально-економічної цінності ресурсу як засобу виробництва матеріальних благ та розміщення продуктивних сил. При цьому: проводиться ресурсно-функціональне зонування території держави, в основу якого покладено еколого-господарські характеристики провадження виробничо-господарської, техніко-технологічної, інноваційно-інвестиційної, соціально-економічної та зовнішньоекономічної діяльності в Україні; аналізуються перспективи розвитку певної регіональної соціально-економічної системи відповідно до здатності генерування системних ознак до сталого розвитку; визначається вплив господарської діяльності на природне середовище з урахуванням просторової реструктуризації продуктивних сил України та специфіки господарської діяльності
Управління як вид діяльності	Репрезентовано як специфічний вид діяльності, спрямований корелянтами на: збереження динамічної стійкості функціонування національної економіки; підтримку й оптимізацію структурних пропорцій, удосконалення стану її упорядкованості; ущільнення зв'язків між суб'єктом і об'єктом управління за рахунок активізації процесів у сфері забезпечення сталого розвитку та реалізації певного складу оптимізаційних заходів в умовах ресурсних обмежень, що існують на даний час у державі

* Джерело: Згідно з [1; 21; 30; 31; 33].

Управління цілеорієнтованим розвитком держави	Цілеспрямований вид управлінської діяльності щодо набуття національною економічною системою конститутивно-ключових для певного етапі її розвитку ознак надійності та органічного її функціонування, що здійснюється відносно визначених орієнтирів сталого розвитку для забезпечення: динамічної стійкості української економіки до загроз і ризиків; збалансованості та упорядкованості архітектури організаційної і комунікаційної систем управління; щільності взаємозв'язків між суб'єктом і об'єктом управління; високої енергоефективності функціонування; екологічної рівноваги та соціальної справедливості в контексті регенерації системно-універсальних вимірів національної економіки відповідно до національних економічних інтересів
---	--

У контексті розв'язання науково-прикладного завдання щодо формування об'єктивної системи оцінювання потенціалу сталого розвитку слід зазначити, що за останні роки екологічний та соціальний чинники почали все більше лімітувати економічне зростання країн світу, а в науковій літературі немає єдиного розуміння інтеграції та інтеграційного вибору як понять. Однак сучасний інтеграційний вибір держави відбувається на тлі постійно зростаючого антропогенного навантаження на навколишнє природне середовище при нераціональному використанні природних і людських ресурсів. Це питання пов'язане з проблемою усвідомлення значення природи. Суспільство приходить до розуміння, що не можна розглядати природу лише як джерело ресурсів для економічного збагачення суспільства. Водночас слід вказати, що на сьогодні як системно-комплексна, так і еколого-економічна оцінка (ЕЕО) потенціалу сталого розвитку держави є одним з інструментів підготовки та ухвалення рішень щодо використання й збереження природно-ресурсного потенціалу. На жаль, використовувана наразі методика, як виявилось, не спроможна повністю відобразити реальну екологічну та соціально-економічну вартість природних ресурсів й екосистем [14]. Визнаємо, що одним із дієвих способів вирішення цієї проблеми є залучення функціональної концепції оцінки природного середовища. Концепція дає можливість брати до уваги не тільки кінцевий продукт екосистеми (ресурс), але й проаналізувати функціональні аспекти екосистем, які забезпечують їхню діяльність.

Нині світові науковці досягли консенсусу в частині того, що для ефективного застосування державної політики в агросфері необхідно проводити ЕЕО впливу на довкілля господарської діяльності, яка включає в себе економічний, соціальний та екологічний аспекти сталого розвитку (Colwell, 2000; Burchell and Lightfoot, 2004 [14]). При виконанні еколого-економічної оцінки слід брати до уваги складність взаємозв'язків між природою і людиною, а також взаємопов'язаність екологічної, соціальної та економічної складових. Відповідно до зазначеного, а також аналізуючи роботи вітчизняних і зарубіжних науковців, можна прийти до висновку, що терміни *оцінка впливу* та *визначення впливу* використовуються багатьма вченими і мають багатогранне

значення. Ми розглядаємо як *вплив* як довготерміновий економічний, соціальний та екологічний ефект, котрий є наслідком господарської діяльності суб'єкта агросектору. Цей ефект може бути виражений трьома основними формами: негативною, позитивною та нейтральною та представлений на різних рівнях – організації, так і фізичної особи [15].

Однак результатом такого ефекту є зміна фізичних, хімічних, економічних, екологічних та інших властивостей ресурсу. Зауважимо, що оцінкою є результат попередньо визначеної послідовності дій, котрі виконуються в процесі оцінювання. При цьому людина розмежовує об'єктивний світ за допомогою оцінювання, тобто останнє дозволяє людині відрізнити добро від зла, корисне від шкідливого тощо. Процес оцінювання може складатися з визначеної послідовності етапів. Слід зауважити, що існує багато видів оцінок (фінансова, екологічна, соціальна тощо), як і власне, процесів оцінювання (зовнішнє, внутрішнє, незалежне, часткове, узагальнене тощо). Відтак, задля розробки моделі реалізації процедур у межах еколого-економічної оцінки вагомості впливу необхідно провести аналіз існуючих методик та напрацювань науковців світу й України зокрема. Оскільки не тільки діяльність приватного сектору може мати вплив на довкілля, а й державна політика, запропоновано розглянути наукові напрацювання у розрізі економічної, екологічної, соціальної, екологічної та інституційної оцінок впливу. Стрімких темпів розвитку методологічних засад об'єктивізації оцінки вагомості різноманітних впливів набули дослідження середини ХХ століття. Вважаємо, що для розуміння сутності реалізації системно-комплексного оцінювання потенціалу сталого розвитку та запровадження об'єктивної ЕЕО слід деталізувати кожну з існуючих систем оцінки окремо (табл. 1.4).

Таблиця 1.4

Сутність методичних підходів до оцінювання потенціалу сталого розвитку*

Види методичних підходів до оцінювання потенціалу сталого розвитку
Екологічна оцінка потенціалу сталого розвитку
Потенційний вплив на природне довкілля. Основною критикою підходів до оцінки впливу є те, що методики не враховують покращення технологій виробництва. Використання таких технологій може мати позитивний ефект на довкілля або навпаки. Екологічна вартість та вигоди від використання в основному не включаються в звіти та не є основним предметом уваги [41]. При цьому вважається, що оцінка екологічного впливу визначається авторами як процес ідентифікації, прогнозування, аналізу та пом'якшення біофізичних, соціальних й інших наслідків на етапі прийняття основних управлінських рішень у контексті реалізації інтеграційного вибору держави. Таке формулювання сутності екологічної оцінки вагомості впливу представила Міжнародна асоціація оцінки [42]. Слід зауважити, що дана асоціація передбачає екологічну оцінку впливу тільки на етапі планування проекту та майбутніх досліджень. Екологічна оцінка від поточної діяльності являє собою моніторинг господарської діяльності щодо впливу його операційних процесів на навколишнє середовище

* Джерело: Згідно з даними Lawrence D. Environmental Impact Assessment / D. Lawrence. – 2005. – Vol. 10 та інших.

Види методичних підходів до оцінювання потенціалу сталого розвитку
<p>Екологічний моніторинг, на думку Дорогунцова С. І., «... це комплексна система спостережень, збору, обробки, систематизації та аналізу інформації про стан навколишнього середовища, яка дає оцінку і прогнозує його зміни, розробляє обґрунтовані рекомендації для прийняття управлінських рішень...» [9]. Більшість країн вимагає оцінки екологічного впливу на етапах проектування проектів та має перелік офіційних вимог на законодавчому рівні. У законодавчих актах перелічені основні принципи для проведення оцінки екологічного впливу. Іншою формою екологічної оцінки впливу є екологічний аудит. Слід визнати, що в Україні процедура, об'єкт та предмет аудиту визначаються Законом України «Про екологічний аудит». Основними законодавчими актами у галузі проведення еколого-економічної оцінки в Україні є закони України «Про навколишнє природне середовище» (1991 р.) та «Про екологічну експертизу» (1995 р.). Загальні вимоги до складання матеріалів щодо оцінки впливу на навколишнє середовище визначені у державних будівельних нормах</p>
Економічна оцінка потенціалу сталого розвитку
Вплив на добробут громадян та економічну діяльність українського соціуму
<p>Ідея економічної оцінки впливу, тобто використання вартості, виходить з основ соціально орієнтованої економіки. Добробут людини залежить від кількості та якості не лише споживчих благ, а й потоків товарів і послуг від екосистем, наприклад, здоров'я, можливість відпочинку на відкритому повітрі тощо. Таким чином, економічну вартість зміни екосистеми слід вимірювати посилаючись на вплив на добробут людини. Якщо суспільство хоче використовувати наявні природні ресурси найбільш ефективним чином, воно повинно порівнювати вартість потоків товарів і послуг від природних ресурсів для споживання (вигоди) з вартістю невикористання цих потоків природних ресурсів і послуг (витрати). Таким чином, оскільки вигоди і витрати вимірюються з урахуванням впливу на благополуччя суспільства, поняття <i>економічна вартість</i> та <i>зміна благополуччя/соціальна вартість</i> є тотожними</p>
Соціальна оцінка потенціалу сталого розвитку
<p>Наслідки впливу на людей та їх взаємодію з довкіллям.</p> <p>Метою соціальної оцінки впливу є визначення майбутніх наслідків від продовження або впровадження запропонованих дій, які мають відношення до індивідуумів, організацій та соціальних макросистем. Згідно з цим визначенням, соціальний вплив є похідною від будь-якої людської діяльності, що змінює спосіб існування, праці, комунікації людей, їх здоров'я та потреб. Як зазначає Лейстрітц (Leistritz, 1995), оцінка соціального впливу тісно пов'язана з оцінкою економічного впливу.</p> <p>Основою для аналізу соціального впливу є <i>ex ante</i> оцінка наслідків від впровадження політик, програм, ініціатив і дій щодо соціальної, інституційної та індивідуальної поведінки. У нашому випадку, оцінка соціального впливу має відношення в частині оцінки технологічного розвитку сільського господарства, оскільки технологія прямо впливає на соціальний добробут, дохід та поведінку людей. Оцінка соціального впливу досить рідко використовується в агросфері. Вона базується на оцінках вигод і витрат, які вимірюються у монетарних одиницях. У деяких моделях економічної оцінки індикатори соціального впливу (такі як гендерні впливи) використовуються для призначення бальної оцінки. При цьому, як відомо, соціальний вплив повинен братись до уваги разом з економічним та екологічним. Слід зауважити, що визначення цих впливів поодиночки може бути досить громіздкою роботою і потребувати багато часу та коштів. При аналізі факторів соціального впливу на розвиток НЕС необхідно фокусуватись на окремих найважливіших індикаторах і потенційно-факторних ознаках і, відповідно, провести їхню категоризацію. Структурування впливів допоможе визначити найбільш ефективну методологію аналізу впливу та застосовувати широко-дисциплінарний підхід при проведенні системного аналізу вагомості впливів на формування ПСР</p>

Види методичних підходів до оцінювання потенціалу сталого розвитку
Інституційна (стратегічна) оцінка потенціалу сталого розвитку
<p>Вплив на процес формування політики, планів та програм, а також їх альтернатив, в основному в рамках політичного сектору. Слід зауважити, що збільшення продуктивності виробництва та посилення ролі місцевих інституцій завжди були важливими цілями в Україні. Науково-дослідні інститути відіграють важливу роль у досягненні даних цілей шляхом удосконалення технологій та бази знань щодо біологічних, соціальних, економічних і політичних факторів, які управляють продуктивністю складних системи. У тому числі робота у площині об'єктивізації оцінки впливу, яка описана вище, фокусується на оцінці впливів від «технологічного» виробітку. Оцінка вагомості інституційного впливу включає в себе оцінку продуктивності за допомогою «нетехнологічної» діяльності, такої як поширення знань через тренінгові програми для працівників сільських господарств, розвиток методологій, консалтингові послуги, організація та управління процесами. Метою запровадження у практику інституційної (стратегічної) оцінки потенціалу сталого розвитку є інтеграція та забезпечення сумісності проектів на місцевому й регіональному рівнях, визначення планів розвитку секторів економіки та регіону, політики дотримання безпеки й охорони навколишнього середовища</p>

Порівняно з екологічною, соціальною та економічною оцінками, як наразі використовуються, не розробленими залишилися положення методологічних підходів, зокрема задля здійснення інституційної оцінки [33], а також реалізації узагальненої ідентифікації (у кількісному вимірі) масштабів розвиненості потенціалу сталого розвитку. Водночас зауважимо, що складно виявити конкретні результати від інституційної діяльності за короткий проміжок часу, але генерована інформація від оцінки інституційного впливу має великий потенціал та ефект синергії, що веде до більш ефективного управління інституційними утвореннями. При цьому підтверджуємо, що більшість методів як економічної, так і екологічної оцінки спираються на результати експертних інтерпретацій. Чек-листи, матриці та моделі використовуються при оцінюванні вже декілька десятків років. Експерти залучені майже до всіх оцінних процедур, а також до процесів ідентифікації потенційного впливу, планування збору даних та розроблення адекватних програм моніторингу ПСР, висловлюючи свою суб'єктивну думку щодо значимості й вагомості впливу, пропонуючи шляхи його зменшення чи елімінації. Оцінка впливу, в основній своїй частині, використовується на стадіях проектування ефективності функціонування системи сталого розвитку поряд із аналізом результатів впровадження або виконання проектів. Нами зроблено акцент на запровадження оцінки в якості *ex ante* та моніторингу не лише на рівні сільськогосподарського сектору. Однак низка вчених у своїх наукових роботах доводить неможливість виведення інтегрального показника сталого землекористування, оскільки три базові аспекти сталого розвитку не мають спільного знаменника [26]. Тому вважаємо, що ЕЕО складається з ряду компонентних оцінок, а саме економічної, соціальної та екологічної. Іншим важливим атрибутом ЕЕО є оцінка інституційної політики. Система ЕЕО включає дві основні складові: економічну та екологічну, а також інтегровані: соціальну та інституційну. Розглянемо сутність економічної складової в

еколого-економічній оцінці масштабів потенціалу сталого розвитку України. Відповідно до зазначеного вище, зосередимо увагу на тих економічних знаннях, які слугують при прийнятті управлінських рішень та виборі альтернатив. Слід зауважити, що рішення щодо природних ресурсів ухвалювати важче, ніж щодо товарів або послуг індивідуального споживання. Природні ресурси в основному є суспільними товарами і ринок не спроможний визначити їх достовірну вартість або ту, яка б відображала їх соціальну та екологічну значимість [42]. Тому об'єктивним є наступне твердження: у зв'язку з необхідністю прийняття управлінських рішень та неспроможністю застосування ринкових підходів існує потреба у розробці еталону економічного виміру природних товарів та послуг. Економіка природокористування дає теоретичну основу для розвитку таких процесів. При цьому, як відомо, захист довкілля є пріоритетом, який визначається основними законодавчими документами України.

Однією з основних проблем затрат на екологічні програми та заходи є те, що більша частина екологічних заходів покращення довкілля не відображається одразу як монетарні вигоди країни або підвищення ВВП. Заходи можна відобразити тільки як аспект покращення якості життя населення. При умові, що з етичного погляду ми погоджуємося присвоювати монетарну вартість довкіллю, факт, що покращення якості життя має монетарну ціну, є досить випадковим. Зовнішні фактори впливу на довкілля, такі як забруднення повітря і води, були ігноровані протягом значного періоду. Це пов'язано з відсутністю трансферу грошей (плати) між забруднювачем та реципієнтом забруднення, а також права власності на такі природні ресурси, як повітря, вода. Однак, як відомо, економічна діяльність підприємств сільськогосподарського сектору призводить не лише до позитивного економічного ефекту, який виражається в дохідності підприємства, але й має фізичний вплив на довкілля та місцеві громади (стейкхолдерів, так звані зацікавлені сторони). Вплив може бути як на локальному, так і глобальному рівнях.

Слід зазначити, що з економічного погляду екологічне забруднення є оптимальним, тобто на рівні, на який погоджуються громади заради отримання певних благ. Зокрема, навіть тоді, коли має місце забруднення, в економічному сенсі, не завжди доцільно вживати заходів щодо його усунення [48]. Отже, якщо має місце забруднення у фізичному його прояві, то з економічного погляду заходи щодо усунення забруднення не завжди є виправданими. Для підтвердження зазначеного необхідно змодельювати криві, які відповідатимуть маржинальній економічній активності виробничо-економічної системи (ГВЕ), та витрати / користь громади (ГЧПД). Оскільки наведені на рис. 1.1 модельні рішення ГЧПД та ГВЕ є граничними доходами і витратами, то площа, яка відсікається кривими, репрезентована абсолютними величинами. При умові, що забруднювач та реципієнт забруднення мають однакові права на використання природних функцій ресурсу, метою державної політики повинна бути максимізація загальної суспільної користі.

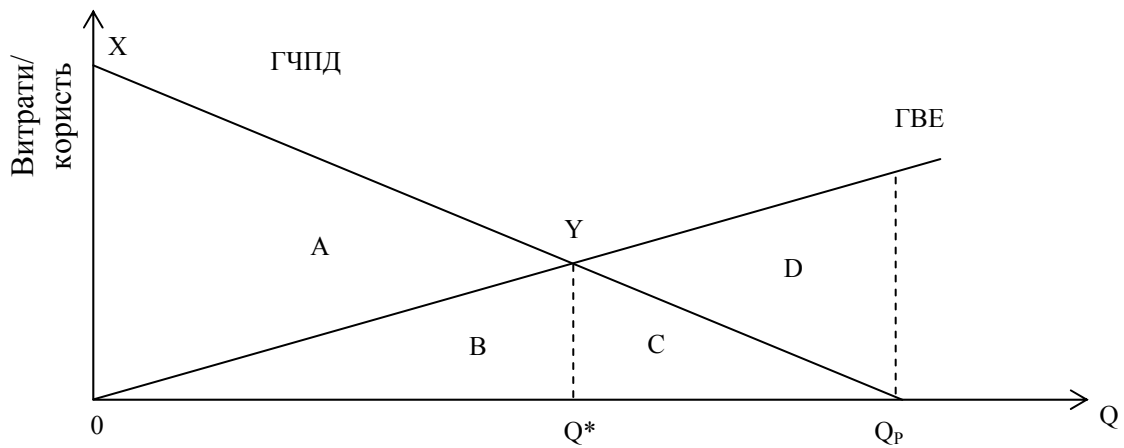

Рис. 1.1. Ідентифікація оптимального рівня забруднення

При цьому дана залежність виконується тільки за умов чистої конкуренції. А на практиці суспільству не відразу стає відомим факт забруднення, а лише внаслідок агресивного розвитку виробництва. Даний факт має місце, оскільки довкілля здатне асимілювати, іншими словами спроможне нейтралізувати певний рівень забруднення, тобто перетворити останнє у безпечну для довкілля й людського життя субстанцію. Тому крива ГВЕ повинна брати початок не з точки 0, а з Q_A на осі абсцис (рис. 1.2). Теорія оптимального забруднення свідчить, що оптимальним може бути забруднення від господарської діяльності тільки при умові наявності трансферу між забруднювачем та реципієнтом забруднення.

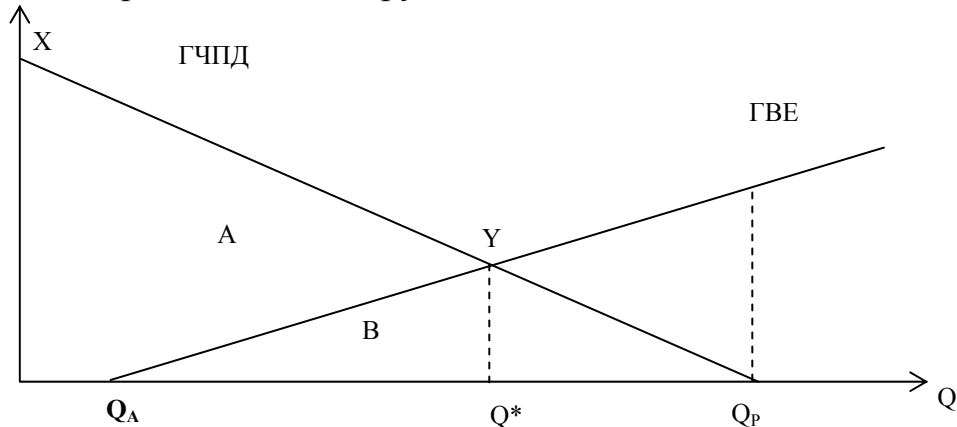

Рис. 1.2. Оптимальний рівень забруднення з урахуванням асимілюючої функції сукупності екосистем

Але навіть за наявності й провадження дієвих процесів трансферу між сторонами його результати не відображаються на макроекономічних вимірах національних рахунків. Порівняно з ринковими вигодами, екологічні вигоди важко виокремити та визначити. Тому екологічні вигоди вважаються менш значущими. Тісний зв'язок результатів функціонування сільського господарства та навколишнього природного середовища (і, відповідно, пов'язаних із ними галузей і виробництв) з природними та біологічними ресурсами робить ЕЕО впливу на НПС інструментом для планування й контролю господарської діяльності. Наразі існує декілька парадигм,

запропонованих у науковій літературі, щодо об'єктивізації вагомості впливу різноманітних факторів на зміну в межах НПС. Крім того, є низка методик, які забезпечують об'єктивну оцінку й економічну вартість екологічних змін у межах національної економічної системи держави [44]. Таким чином, у результаті провадження й удосконалення системи ЕЕО його інструментарій може розглядатися як передумова для визначення домінант щодо активізації до реалізації вихідних положень концепції сталого розвитку [3; 41; 48], так і умова забезпечення інтеграційного вибору. Як відомо, процеси інтеграції передбачають формування цілісності та структурованості суспільно-економічних й еколого-економічних відносин при переході до суспільно-політичного устрою нової якості, що розглядається і як стан, і як процес трансформації й оцінювання потенціалу сталого розвитку. Тож за результатами узагальнення методичних підходів до оцінювання потенціалу сталого розвитку та формуючи передумови об'єктивізації масштабів його розвиненості, маємо змогу схематично представити вплив агропромислового й промислового комплексу держави на довкілля (рис. 1.3).

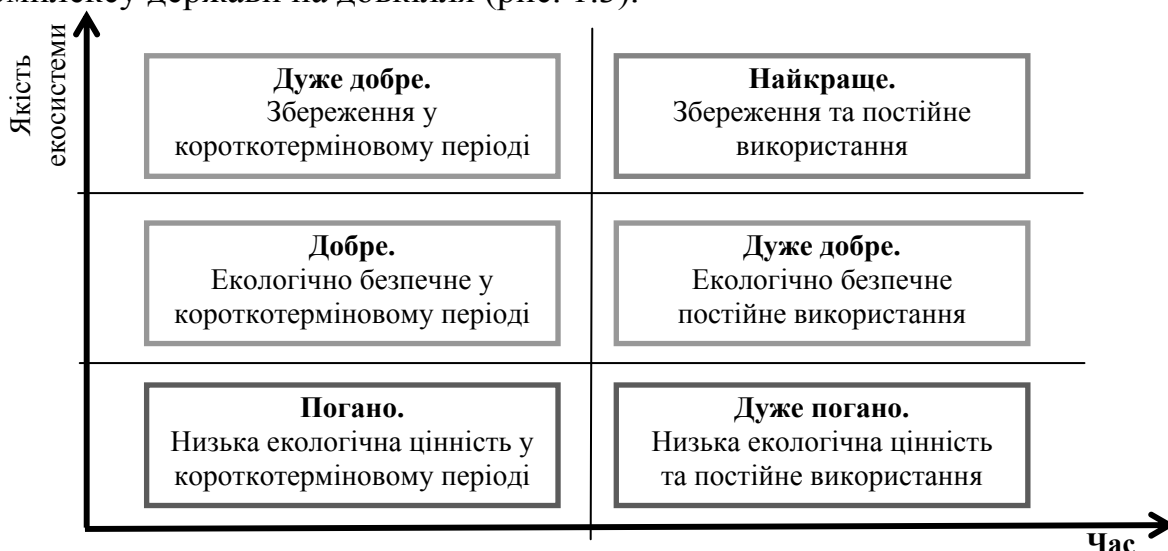

Рис. 1.3. Спрощена система оцінки у розрізі часу та якості екосистеми

З огляду на зазначене можна підтвердити: поширення еколого-економічної оцінки на суб'єкти господарювання, індикатори мають дотримуватися низки вимог, а саме: можливість порівняння та агрегування (для прорахунку портфельного індексу); прозорість (можливість перевірки третьою стороною); низька витратність (низькі затрати та можливість швидкого обрахунку); структурність (прозора й логічна структура розрахунку); компетентність (визначення наслідків інвестицій); надійність (наукове обґрунтування); спрямованість на вирішення глобальних проблем (наприклад, глобальне потепління). Також необхідно брати до уваги і виміри якості сучасної екосистеми та можливість її зміни у часовому просторі. Пропонуємо спрощену систему оцінки за фактором якості екосистеми та національної економічної системи з урахуванням термінів їхньої трансформації (тобто часового лагу) (див. рис. 1.3).

Обґрунтування критеріального складу та ієрархій тривірневої системи порівняльних показників ідентифікації масштабів розвиненості потенціалу сталого розвитку України *

Показники й теоретико-методичне обґрунтування їхнього обчислення у прикладному інструментарії ідентифікації масштабів розвиненості потенціалу сталого розвитку України	Формалізація критеріального показника за формулою	Межі критеріального виміру
1. Критеріальний рівень мультирівневої системи показників. Абсолютні показники вихідні (базові та розрахункові)		
Базові значення		
<i>1.1.1.</i> Валовий регіональний продукт та внутрішній валовий продукт		
<i>1.1.2.</i> Обсяги операційних витрат реальним сектором економіки		
<i>1.1.3.</i> Обсяги випуску промислової продукції		
<i>1.1.4.</i> Енергоємність ВВП та обсяги видобування ПЕР	W/ВВП	
<i>1.1.5.</i> Структура вуглевидобутку, видобуток та імпорт ПЕР		
<i>1.1.6.</i> Структура споживання ПЕР у цілому та енергоємність виробництва прокату		
<i>1.1.7.</i> Обсяги експорту промислової продукції та продукції металургії		
<i>1.1.8.</i> $V_{ПЗ}$ – витрати на програмне забезпечення (ПЗ) та обчислювальну техніку; основний показник, що характеризує процеси інформатизації та комп'ютеризації галузі (у країнах із високою культурною інтелектуальною власністю витрати на нарощення темпів промислового зростання є значно вищими, ніж на придбання техніки)		
<i>1.1.9.</i> $V_{СП}$ – витрати на оплату послуг сторонніх суб'єктів управління інформаційної сфери; витрати, що приводять до нарощення інформаційного потенціалу в системі потенціалів системно-універсального функціонування зі складу елементарних компонент потенціалу сталого розвитку (вартість комунікаційних мереж, їх налаштування; навчання). При цьому визнаємо, що $V_{СП}$ є показником з відносно стабільними даними		
<i>1.1.10.</i> V_M – витрати на маркетинг; у ринкових умовах саме реалізація функції маркетингу і реклами займає конститутивно-ключове місце в просуванні і захопленні нових ринків збуту продукції		
Розрахункові значення		
<i>1.2.1.</i> ee = електроефективність функціонування національного господарства: відношення обсягу реалізованої продукції та послуг до витраченої на їхнє виробництво і реалізацію електроенергії, млн грн/ млн кВт·год.	Виміри енергоефективності функціонування національного господарства обчислюються за результатами: обсяг реалізованої продукції та послуг до обсягу енерговитрат на їхнє виробництво, тобто $EE = V/W$	

* Джерело: [37].

Продовження табл. 1.5

Показники й теоретико-методичне обґрунтування їхнього обчислення у прикладному інструментарії ідентифікації масштабів розвиненості потенціалу сталого розвитку України	Формалізація критеріального показника за формулою	Межі критеріального виміру
1.2.2. ЕЕ – енергоефективність національної економіки: відношення обсягу реалізованої продукції та послуг до витрачених на їхнє виробництво ПЕР, млн грн/ т. у.п.	Відношення обсягу реалізованої продукції та послуг до витрачених на їхнє виробництво ПЕР	
1.2.3. Енергоефективність функціонування національного господарства, млн грн/ тис. т у.п.	Обсяги випуску продукції та послуг/ енерговитрат (кінцевих)	
1.2.4. Результативність управління забезпеченням енергоефективності функціонування певного регіону, млн грн/тис. т у.п.		
1.2.5. Економія первинної енергії в регіоні, т у. п.		
2. Критеріальний рівень (безрозмірні значення показників = коефіцієнти та інтегральні показники). Відносні показники		
Коефіцієнти		
2.2.1. k – організаційно-економічної ефективності; розраховується як відношення темпів приросту промислової продукції до заробітної плати суб'єктів управління різного рівня		0,1 ÷ 3,5
2.2.2. η – результативності політики модернізації, що провадиться в межах національної економічної системи:	коефіцієнт динамічності ВДВ і обсягів випуску продукції з урахуванням іннов. активності, темпів оновлення виробництв	0,2 ÷ 5,0
2.2.3. E_{y} – інформаційно-управлінської результативності процесів забезпечення економічної безпеки держави:	відношення прибутку до витрат на: реструктуризацію, оновлення і модернізацію; організацію інформаційно-управ. інформаційно-комунікаційної структур Системи економічної безпеки	0,3 ÷ 4,5
2.2.4. \tilde{R} – раціональності зовнішньоекономічної діяльності: відношення експорту до імпорту реального сектору економіки (а, для РПК: результат враховує вагомість кожного регіонального промислового комплексу у загальному зовнішньоекономічному обігу продукції, робіт і послуг)		0,1 ÷ 7,0
2.2.5. Динамічності середньомісячної зарплати працівників (1)	$y_c = \exp(-192,5 + 0,1t)$	
2.2.6. Динамічності параметрів ВДВ на працівника за рік (2)	$y_{B1} = \exp(-137,6 + 0,1t)$	
2.2.7. Динамічності параметрів ВРП у розрахунку на одну особу (3)	$y_B = \exp(-167,4 + 0,1t)$	
2.2.8. Динамічності частки працівників промисловості з середньодушовим доходом на місяць нижчим від прожиткового мінімуму (4)	$y_{\text{ч}} = \exp(214,4 - 0,1t)$	

Продовження табл. 1.5

Показники й теоретико-методичне обґрунтування їхнього обчислення у прикладному інструментарії ідентифікації масштабів розвиненості потенціалу сталого розвитку України	Формалізація критеріального показника за формулою	Межі критеріального виміру
2.2.9. Динамічності купівельної спроможності працівників щодо придбання житлової площі за місячну зарплатню (5)	$у_k = \exp(-214,5 + 0,1t)$	
І _{ІІІ} – інформаційна ефективність сталого розвитку; показник, що кількісно характеризує, скільки на витрачену одиницю фінансових ресурсів галузь випускає інноваційної продукції для формування й нарощення ознак економіки інформаційного типу	Відношення ВВП до обсягу реалізованої продукції та послуг, витрат на програмне забезпечення, на обчислювальну техніку, оплати сторонніх послуг, витрат певного виду діяльності на маркетинг і рекламу	10 ÷ 80
2.2.10. ІЄ _{ІІІ} – інформаційна ємність до сталого розвитку; відтворює вплив витрат, здійснених на інформатизацію до нарощення ознак сталого розвитку, на загальний обсяг реалізованої промислової продукції. Цей показник вказує на потенційно можливе насичення інформаційними технологіями ІІІ інтелектуального рівня всіх видів економічної діяльності на теперішньому проміжку часу та в умовах функціонування (при певному співвідношенні затрат на впровадження і використання інформаційних технологій та рівні ділової активності у зазначеній галузі)	Відношення обсягу реалізації продукції та послуг до витрат на програмне забезпечення, обчислювальну техніку, оплати послуг сторонніх суб'єктів, витрат певної галузі на маркетинг і управління розвитком потенціалів системно-універсального функціонування	10 ÷ 100
2.2.11. Коефіцієнт повноти інформаційного забезпечення процесів формування, нарощення та використання потенціалу сталого розвитку (К _{повн})	Відношення обсягу інформації тієї, що необхідна для ухвалення обґрунтованого рішення	0,1 ÷ 1,0
2.2.12. Коефіцієнт точності інформаційного забезпечення (К _{точ})	Відношення обсягу релевантної інформації до загального обсягу інформації, що використовується задля прийняття управлінського рішення	0,1 ÷ 1,0
2.2.13. Коефіцієнт суперечливості інформаційного забезпечення процесів формування, нарощення та використання потенціалу сталого розвитку (К _{суп})	Відношення кількості незалежних свідчень на користь ухвалення рішення до загальної кількості незалежних свідчень у сумарному обсязі релевантної інформації	

Продовження табл. 1.5

Показники й теоретико-методичне обґрунтування їхнього обчислення у прикладному інструментарії ідентифікації масштабів розвиненості потенціалу сталого розвитку України	Формалізація критеріального показника за формулою	Межі критеріального виміру
2.2.14. Функціональна складність реалізації функціоналів інноваційного потенціалу	$C_F = (N * L) * k$	
2.2.15. Структурна складність органічності функціонування інноваційного потенціалу	$C_{\Sigma} = m / [n(n-1)]$	
2.2.16. Надійність функціонування інноваційно-інформаційної системи України	$R = f(T^n, T_{cp}, P_{(\Delta t)}, \lambda_{(\Delta t)})$	
2.2.17. Ефективність функціонування інноваційно-інформаційної системи України	$\varepsilon = Y / F(X, Z_0, \Delta t, \omega)$	
2.2.18. Якість сучасної системи управління потенціалом сталого розвитку	$\{ \Delta t \} = J(X, Z_0, Z_t, \omega)$	
2.2.19. Показник адаптивності інноваційно-інформаційної системи	$A = S_{dN} \times 1/Q$	
2.2.20. Показник економічного зростання реального сектору економіки України	Revival = $A + K_{y3.i}$	
Інтегральні показники		
2.3.1. q – інтегральний показник електроефективності функціонування національного господарства (6)	$q = \int_0^{1,5} \left[1 - \frac{660}{2} \right]$	0,1 ÷ 1,5
2.3.2. I _п – інвестиційний потенціал – сукупність ресурсів, резервів і можливостей, спрямованих на оновлення/використання прогресивного інформаційно-методичного забезпечення		
2.3.3. I _м – інноваційний потенціал: характеризує кінцевий продукт із погляду інноваційного ефекту на виробництво при забезпеченні сталого розвитку держави		
2.3.4. У _п – управлінська компонента потенціалу сталого розвитку (конститутивно-ключова із групи потенціалів системно-універсального функціонування)		
3. Критеріальний рівень мультирівневої системи показників оцінювання потенціалу сталого розвитку.		
Узагальнені інтегральні показники: оціночні		
3.1.1. Generalized index-G – узагальнений інтегральний показник ефективності управління гарантуванням економічної безпеки держави: розраховується за двома методами – алгебраїчний (7) та геометричний (8)	$G_A = 0,2k + 0,3m + 0,1E_{ly} + 0,1\dot{R} + 0,3$ $q = 0,2k + 0,3m$ $+ 0,1E_{ly} + 0,1\dot{R} + 0,3q \quad (7);$ $G_T^p = k^{0,2} \times m^{0,3} \times E_{ly}^{0,1} \times \dot{R}^{0,1} \times q^{0,3}$ $= 0,2k + 0,3m + 0,1E_{ly} \quad (8)$	0,2 ÷ 3,5

Продовження табл. 1.5

Показники й теоретико-методичне обґрунтування їхнього обчислення у прикладному інструментарії ідентифікації масштабів розвиненості потенціалу сталого розвитку України	Формалізація критеріального показника за формулою	Межі критеріального виміру
3.1.2. Оціночний узагальнений інтегральний показник ідентифікації соціально-економічної нерівності розвитку держави (9)	$Y_{\text{нор.баз}} = 0,2Y_c + 0,1Y_{B1} + 0,1Y_{B2} + 0,1Y_{B3} + 0,2Y_{B4} + 0,1Y_{B5}$	0,0 ÷ 1,0
3.1.3. Узагальнений інтегральний показник масштабів розвиненості інформаційного потенціалу сталого розвитку (Q ₁); розраховується як добуток від множення узагальненого інтегрального показника ефективності управління забезпеченням сталого розвитку та інтегральних показників інвестиційного потенціалу (спрямованого на формування відповідних операційних витрат) з вагомим коефіцієнтом 0,3; інноваційного та управлінського потенціалів, із урахуванням коефіцієнтів вагомості їх впливу на масштаби потенціалу сталого розвитку – 0,3 та 0,4 відповідно	$Q_1 = G \times (0,3_{\text{опл}} + 0,3_{\text{отл}} + 0,4_{\text{отл}} + 0,4_{\text{отл}})$	0,5 ÷ 4,5
3.1.4. Узагальнюючий показник енергоефективності функціонування будь-якого рівня управління виробничо-економічної системи, де E_e – узагальнюючий показник енергоефективності функціонування; Z_e – грошовий потік; D_n – сумарні витрати енергоносіїв	$E_e = \max \frac{D_n}{Z_e}$	
3.1.5. Критерій економічної ефективності функціонування виробництва в регіоні	$E'k = \frac{P_{\phi}}{P_n} \geq 1$	
3.1.6. Критерій оцінювання рівня функціонування промислового виробництва відповідно до етапу життєвого циклу національного господарства	$E'k = \frac{P_{\phi}}{P_c} \geq 1$	
Показник інформаційної складової інноваційного потенціалу ($K_{\text{уз.і.}}$)	$K_{\text{уз.і.}} = 0,3K_{\text{повн}} + 0,6K_{\text{точ}} + 0,1K_{\text{суп}}$	
Узагальнений показник сприйняття інноваційної системи деструктивних впливів	$Q = 0,1 C_F + 0,3 C_{\Sigma} + 0,2 R + 0,1 \varepsilon + 0,1 \{ \Delta t \} + 0,2 K_{\text{сд}}$	
2.2.21. Прогнозне значення абсолютних, відносних чи інтегральних показників ефективності управління гарантуванням економічної безпеки держави (10), де: $P_{\text{пр}}$ – прогнозне значення будь-якого показника із системи; $P_{\text{баз}}$ – вихідне значення показника; $G_{\text{пр}}$ – прогнозне значення узагальненого показника ефективності управління гарантуванням економічної безпеки в державі	Упереджуючі агреговані та комплексні інтегральні показники: прогнозні й порівняльні	$P_{\text{пр}} = P_{\text{баз}} \times (2G_{\text{пр}} \pm 1)$

Закінчення табл. 1.5

Показники й теоретико-методичне обґрунтування їхнього обчислення у прикладному інструментарії ідентифікації масштабів розвиненості потенціалу сталого розвитку України	Формалізація критеріального показника за формулою	Межі критеріального виміру
<p>2.2.22. Прогнозний вимір ефективності управління забезпеченням економічної безпеки держави з урахуванням узагальненого показника соціально-економічної нерівності розвитку регіонів держави ($Y_{\text{пр.нор}}$) обраховано за формулами вигляду (11) та (12):</p>	$G_{\text{Анр}}^p = (0,2\kappa + 0,3\mathfrak{m} + 0,1E_{\text{ГУ}} + 0,1\check{R} + 0,3q)$ $q = 0,2\kappa + 0,3\mathfrak{m} + 0,1E_{\text{ГУ}} \times (1 - Y_{\text{прог.нор}})$ $G_{\text{Тнр}}^p = (\kappa^{0,2} \times \mathfrak{m}^{0,3} \times E_{\text{ГУ}}^{0,1} \times \check{R}^{0,1} \times q^{0,3}) \times (1 - Y_{\text{прог.нор}}) + 0,1\check{R} + 0,3q$	<p>0,5 ÷ 4,5</p> <p>0,5 ÷ 4,5</p>
<p>2.2.23. Прогнозний узагальнений інтегральний показник ідентифікації соціально-економічної нерівності розвитку регіонів держави (13), де A – адаптивність виробничо-економічної системи; $S_{\text{дН}}$ – швидкість дифузії інновацій; Revival – інтегрований показник економічного зростання промислового комплексу регіону; $K_{\text{уз.і}}$ – показник інформаційної складової інноваційного потенціалу промисловості</p>	$Y_{\text{прог.нор}} = 0,3Y_c + 0,1Y_{\text{ВІ}} + 0,2Y_{\text{УВ}} + 0,2Y_{\text{УЧ}} + 0,2Y_{\text{УК}}$	<p>0,0 ÷ 1,0</p>

Архітектурне вирішення компонентної складової потенціалу сталого розвитку України здійснено з використанням методів геометричної економетрики та побудови фрактальних графів у контексті вилучення найбільш нераціональних взаємозв'язків між елементарними потенціалами, що інкорпоровано до архітектури потенціалу сталого розвитку – їх виокремлено зі складу стратегічного потенціалу (віднесено до чотирьох груп, що складають архітектуру СП).

При цьому неінформативні та незначущі зв'язки, які встановлені за можливістю отримання відповідної бази даних, були елімінованими при скороченні інших логістичних каналів та усунення їх надмірної складності між елементарними потенціалами різних класів з метою спрощення комунікаційної структури управління процесами формування, нарощення і використання потенціалу сталого розвитку у цілому.

Останні операційні рішення здійснено за результатами виконання таких процедур: системного поєднання в межах прикладного інструментарію із оцінки наслідків/результатів освоєння різних потенціалів п'яти базових і двох похідних: природно-ресурсного, промислового, інноваційного, інформаційного, структурних змін, енергоефективності та економічної безпеки); формалізації масштабів розвиненості найвагоміших з них, що репрезентовано за допомогою інструментальних засобів прикладної геометрії, економетричних методів обчислення і засобів моделювання вагомості впливу (методом логічного проектування) окремих із них на процеси генерування ознак у межах національної економічної системи держави до сталого її розвитку в умовах обґрунтування і реалізації оптимального напрямку інтеграції у єдине поле прогресивного поступу країн Європейського співтовариства.

Формування трирівневої системи порівняльних показників та обґрунтування методів розрахунку кожного з них дозволило здійснити об'єктивізацію і векторний опис удосконаленої архітектури потенціалу сталого розвитку України задля формалізації оптимального вигляду стратегічного набору цілеорієнтованого його розвитку в узагальненому вигляді. Побудову останнього реалізовано за результатами формування багат шарових модельних рішень ідентифікації структури потенціалів, що інкорпоровано до потенціалів матеріальної групи, глобальної та факторної з виокремлення похідних за групою потенціалів системно-універсального функціонування.

Таким чином, було встановлено імовірнісні значення варіативних компонент потенціалу сталого розвитку для трьох варіантів розвитку подій в Україні (відповідно до усталених варіантів стратегій інтеграції державних утворень до єдиного європейського простору: «Карткова Європа», «Європа концентричних кіл», «Європа різних швидкостей»). А в їхніх межах ідентифіковано стратегічні набори для чотирьох класів потенціалів, які репрезентують найвагоміші зміни у структурно-динамічних процесах забезпечення сталого розвитку. При цьому необхідно визнати, що використання методу побудови фрактальних графів та інтерпретація цих розв'язок на основі алгоритму вирішення задачі Якоба Штейнера дозволили за результатами формалізації мінімального дерева Штейнера отримати найбільш раціональний

склад сучасного потенціалу сталого розвитку (сім), який і рекомендований для використання в умовах ресурсних обмежень, котрі існують наразі в Україні в контексті реалізації її інтеграційного вибору. Однак зрозуміло, що для національної економічної системи низка параметрів розвитку окремих елементарних потенціалів, яких досягли європейські країни, є недосяжною. Однак порівнюючи стан національної економіки з рівнем макроекономічних, фінансових й енергоекономічних показників декількох країн світу, зазначимо, що розрив переважно є значно меншим. Отже, вагомості набуває розробка об'єктивної системи оцінювання масштабів потенціалу сталого розвитку з урахуванням детермінант політики енергоефективності та гарантування економічної безпеки тих держав, що спромоглися протягом останнього часу досягти суттєвих результатів у цій площині.

На основі представленого вище формалізовано вихідні домінанти Концепції формування системи оцінювання потенціалу сталого розвитку України процесно-замкненого типу, дотримання якої, на нашу думку, базується, окрім алокаційних положень, на:

а) синхронному застосуванні окремих принципів, зокрема: системно-комплексного, синергетичного та об'єктно-цільового підходу до ідентифікації потенціалу сталого розвитку (ПСР); ресурсно-функціонального, загальної теорії систем і структурно-інформаційної теорії надійності систем до формалізації архітектури системи оцінки та добору найвагоміших регресорів впливу на формування ПСР задля побудови його оптимізаційного складу, адекватного виробничо-господарським, техніко-технологічним, соціально- й еколого-економічним, інноваційно-інвестиційним та зовнішньоекономічним умовам функціонування національного господарства в контексті цільової орієнтації соціально-економічного поступу України в єдине поле постіндустріального піднесення передових країн світу;

б) застосуванні інформаційно-методичного забезпечення високого математичного рівня складності задля реалізації процедур із кваліметричної оцінки масштабів розвиненості потенціалу сталого розвитку у замкненому циклі розбудови специфічного складу прикладного інструментарію: засобів конструювання фрактальних графів; методів варіаційного числення та інтерпретаційного проектування; прийомів і способів геометричної економетрики – для розробки і побудови узагальнених таблиць критеріальних порогових значень та «лінійок ідентифікації вимірів»: результативності управління як стратегічним потенціалом, так і потенціалом сталого розвитку, у цілому та кожного з його компонент окремо [12; 25];

в) синхронній реалізації специфічних функцій щодо визначення масштабів розвиненості потенціалу сталого розвитку, спрямованих на формування оптимізаційного складу окремих резервів, ресурсів і можливостей певного державного утворення, поєднання й інкорпорація яких у процесно-алокаційну сукупність дозволяє генерувати в межах національної економічної системи ознаки її сталого розвитку відповідно до визначених НЕІ з урахуванням економічного паритету функцій: мінімізації витрат при максимізації ефекту; раціоналізації й оптимізації поділу/перерозподілу

наявного потенціалу сталого розвитку; локалізації зусиль за пріоритетними об'єктами задля ущільнення і реалізації взаємозв'язків у межах тріади економіка – екологія – соціум. Досвід запровадження у практику стратегічного управління сталого розвитку держави [4; 37; 53] та наслідки адаптації до сучасних умов функціонування української системи державного управління розробленої Концепції процесно-замкненого типу передбачають формалізацію п'яти технологічних функціональних блоків із інкорпорованим комплексом системоутворюючих регуляторів та прикладним інструментарієм оцінювання, в межах яких стають можливими: ідентифікація масштабів розвиненості потенціалу сталого розвитку України; підвищення вимог (у замкненому циклі реалізації процедур) до результативності запровадження розробленої системи оцінки; добір процесного управлінського інструментарію для генерування ознак сталого розвитку та здійснення паспортизації національної економічної системи за потенційно-факторною детермінантою *масштаби потенціалу сталого розвитку*.

1.2. Методологія формування системи індикаторів ефективності розвитку регіональних соціально-економічних систем

Розвиток промислового потенціалу є об'єктивною основою генерування ознак надійності функціонування національної економічної системи, що обумовлено наявністю та вагомістю впливу низки факторів ендогенного (рівень науки, дух новаторства, рівень кваліфікації) та екзогенного характеру (економічні, політичні, екологічні, інституціональні, правові норми, культурологічні). На наш погляд, слід за рахунок концентрації окремих ресурсів у точках промислового зростання (в межах пріоритетних на сучасному етапі розвитку національного господарства видах економічної діяльності інноваційних зрушень) забезпечити певний рівень технологічної конкурентоспроможності галузей і виробництв у системі розподілу праці в контексті підвищення конкурентоспроможності української промисловості на світовому ринку. Звідси задля оцінки рівня масштабів розвиненості промислового потенціалу, а також для об'єктивізації перспективних варіантів технологічних рішень необхідно використати комплекс наступних показників (табл. 1.6).

У цьому контексті зазначимо, що нарощення масштабів розвиненості промислового потенціалу наразі є критерієм ідентифікації результативності управління потенціалом сталого розвитку України, прогресивності структурних змін у його межах та визначальною складовою забезпечення конкурентоспроможності національної економіки. На жаль, визнати позитивною динаміку технологічного рівня промислової продукції є не доцільним.

Групування вихідних макроекономічних показників задля ідентифікації масштабів розвиненості промислового потенціалу України

Група вимірів	Абсолютні значення показників
Показники ресурсоспоживання на одиницю виробленої продукції в межах певного виду економічної діяльності	Енергоємність; трудомісткість; витрати на виготовлення технологічної лінії (технологічної системи у цілому чи технологічного обладнання зокрема), віднесені на одиницю кінцевого результату
Показники технологічного ризику промисловості	Ергономічність технологічної системи (сталість, безпека впливу на людей); надійність; функціонування промислових підприємств; екологічна чистота використовуваних технологій управління і засобів; імовірність травматизму
Показники конкурентоспроможності технологій та промислової продукції	Індекс прибутковості технологічного процесу; індекс споживчої цінності продукції

Так, наприклад, якщо аналізувати технологічну структуру промисловості України як складовий елемент системи її промислового потенціалу (ПП), то, за даними ДУ «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку НАН України», виділено технологічні уклади, що обумовлюють його формування: III-й технологічний уклад (теплові електростанції, паливна промисловість, вугільна промисловість, чорна металургія, промисловість металевих конструкцій, промисловість будівельних матеріалів, скляна і фарфорово-фаянсова промисловість); IV-й технологічний уклад – кольорова металургія, хімічна і нафтохімічна промисловість, машинобудування (без електротехнічної промисловості), автомобільна промисловість, тракторне і сільськогосподарське машинобудування, будівельно-шляхове і комунальне машинобудування, машинобудування для легкої і харчової промисловості без побутових приладів, виробництво сантехнічного газового устаткування, суднобудівна промисловість, ремонт машин і устаткування, деревообробна та целюлозно-паперова, легка промисловість, харчова промисловість, борошномельно-круп'яна і комбікормова промисловість; V-й технологічний уклад – електротехнічна промисловість, верстатобудівна та інструментальна, приладобудування, виробництво побутових приладів і машин, авіаційна промисловість, хіміко-фармацевтична промисловість, поліграфічна промисловість; VI-й технологічний уклад – мікробіологічна, а також промисловість із випуску медичної техніки.

Аналіз сучасного стану структурних і технологічних процесів у промисловості свідчить про технологічне відставання промислового комплексу України від розвинених держав, а саме зростання питомої ваги (на 48,0 %) у технологічній структурі промислового виробництва першого та другого укладів, що засновані на доіндустріальних технологіях, і традиційного третього

(насамперед металургійного та енергетичного комплексу) й зниження питомої ваги п'ятого та шостого укладів (виробництво складної виміральної техніки, сучасних видів озброєння, програмного забезпечення, авіаційної та космічної промисловості, телекомунікацій, біотехнологій) на 30,0 %. Так, наприклад, за 2006–2011 рр. у розподілі промислових видів економічної діяльності на групи за технологічним рівнем можна виділити певні тенденції. У 2006–2012 рр. сумарна частка високотехнологічної та середньотехнологічної продукції у загальному обсязі реалізованої промислової продукції України визначається на досить низькому рівні – 22,3–22,7 %. Але позитивним при цьому є те, що частка середньо-низьких видів діяльності скоротилася з 51,1 до 47,2 %. Проте водночас дещо зросла частка низькотехнологічних видів діяльності – з 26,0 до 29,5 % (табл. 1.7).

Таблиця 1.7

Оцінювання органічності технологічної структури промисловості за результатами реалізації технологій, послуг та товарів, 2006–2012 рр., %*

Показник	2007	2010	2011	2012
Обсяги реалізації, всього	100,0	100,0	100,00	100,00
У тому числі:				
низький рівень технологічності (low technology)	26,0	30,0	29,50	30,24
середньо-низькотехнологічні (medium-low technology)	51,2	47,6	47,20	46,80
середньо-високотехнологічні (medium-high technology)	20,2	19,1	19,60	19,22
високотехнологічні (high technology)	2,8	3,3	3,70	3,74

* Джерело: [22; 46].

Проведений економіко-статистичний аналіз дозволяє зробити висновок, що радикальних змін потребує механізм управління саме технологічною складовою формування, нарощення та використання промислового потенціалу національної економіки, спрямований перш за все на технологічне оновлення суспільного виробництва у цілому. Зазначене свідчить, що відставання України у площині модернізації технологічної бази від провідних країн може призвести до перетворення вітчизняної економіки в їхній сировинний додаток і повного знищення конкурентних переваг. За таких умов слід використовувати інформаційні технології третього інтелектуального рівня.

У результаті застосування стандартів «електронного опису» продукції [47] формується цілісна комп'ютерна технологія удосконалення не лише техніки виробництва, але і схем реалізації продукції в межах регіонів, післяпродажного сервісу, причому на базі безпаперового обміну інформацією між взаємопов'язаними суб'єктами ринку. На думку фахівців, саме VI-й технологічний уклад передбачає програмну інтеграцію сполучених процесів та є найбільш наукоємним. У зв'язку з цим виникає нагальна потреба у проведенні комплексного аналізу сукупності умов технологічного «прориву» саме промисловості України. Здійснити такий прорив реально навіть із урахуванням

наявної максимальної зношеності технологічного обладнання у провідних галузях економіки України [22; 24; 36]. Але задля цього потрібним є суттєве коригування всієї державної науково-технічної політики, оскільки вона повинна бути орієнтована на максимальну централізацію інвестиційних ресурсів і резервів, забезпечення пріоритетності фінансування фундаментальних наукових досліджень, розвитку галузей VI-го технологічного укладу. Для нинішнього етапу регенерації реального сектору, а не промислового зростання в Україні, характерним є наявність ізольованих елементів локального генерування розвитку прогресивних технологій у сфері ВПК й аерокосмічній промисловості, атомній енергетиці при домінуючих капіталовкладеннях у традиційні базові виробництва, що пов'язані з видобутком ПЕР і первинними процесами металургійного циклу. Тому особливу увагу при розробці політики імпортозаміщення в машинобудуванні слід приділяти саме питанням використання потенціалу ВПК, а саме: виходу підприємств оборонної промисловості на ринок цивільної продукції з новим асортиментом продукції чи технологіями; продажу ліцензій на комерційне застосування розробок, отриманих у ході виконання НДР; взаємному переливу капіталу між військовими і цивільними секторами економіки, переходу до технологій подвійного призначення тощо [37; 38].

Таким чином, реалізація пропонованої до використання концепції управління розвитком промислового потенціалу України потребує активізації інвестиційної діяльності, що є визначальним фактором прогресивних структурних зрушень та створює передумови для прискорення процесів провадження прогресивної трансформації у структурі промислового виробництва й оновлення виробничого потенціалу за рахунок нарощення інтелектуального. При цьому зауважимо, що інвестиції в основний капітал після різкого падіння у 2008–2009 рр. мають тенденцію до незначного підвищення.

Проте зростання їхнього залучення у 2009–2011 рр. було характерне не для всіх видів економічної діяльності. Так, наприклад, найвищими темпами зростали інвестиції у видобувній та легкій промисловості, машинобудуванні. Стабільно нарощує темпи залучення інвестицій добувний комплекс. Незначний приріст інвестицій має місце і у виробництві коксу, продуктів нафтопереробки; у хімічній та нафтохімічній промисловості, а частка видів діяльності, що мають високі темпи нарощування інвестицій, у загальному обсязі інвестицій є незначною. Падіння темпів, з огляду на перманентну суспільно-політичну кризу в Україні, спостерігається у харчовій промисловості та виробництві неметалевих виробів (табл. 1.8).

Проведений аналіз статистичних джерел у контексті реалізації технологій управління розвитком промислового потенціалу довів, що інвестиційна діяльність у межах окремих видів економічної діяльності має позитивний вплив на підвищення їхнього технологічного рівня; формування позитивних тенденцій до змін у структурі інвестицій в основні виробничі засоби реального сектору; підвищення конкурентоспроможності реального сектору національної економіки (табл. 1.9).

Таблиця 1.8

Індекси інвестицій в основний капітал за видами економічної діяльності у промисловості України у 2007–2012 рр., % до попереднього року*

Види промислової діяльності	Ретроспективний період, роки					
	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Промисловість, всього	127,0	94,7	67,6	90,5	101,2	107,1
Видобування енергетичних матеріалів	125,1	109,0	74,9	99,8	100,1	142,2
Видобування неенергетичних матеріалів	134,6	127,1	56,6	124,2	122,1	101,5
Харчова промисловість	127,5	90,4	71,5	70,7	77,2	97,4
Легка промисловість	104,0	76,2	69,0	121,4	121,3	83,3
Оброблення деревини та виробництво виробів з деревини	106,8	68,6	160,4	124,0	122,4	21,1
Целюлозно-паперова, видавнича справа	132,0	112,6	48,5	53,3	55,1	116,8
Виробництво коксу та продуктів нафтопереробки	94,7	73,7	75,9	92,0	93,1	73,8
Хімічна та нафтохімічна промисловість	124,4	112,5	81,7	138,3	121,3	105,9
Виробництво інших неметалевих виробів	153,9	85,0	60,5	61,8	66,2	92,9
Металургія та оброблення металу	143,6	73,8	57,4	68,1	69,2	94,4
Машинобудування	130,3	94,1	52,0	112,0	116,3	110,8
У тому числі:						
виробництво машин та устаткування	117,1	88,1	70,5	88,3	98,3	79,0
електричного та електронного устаткування	113,3	118,9	55,0	114,8	115,1	124,9
транспортного устаткування	156,4	84,4	36,0	142,6	131,2	106,2
Виробництво й розподілення електроенергії, газу та води	103,2	115,4	69,8	91,5	92,1	105,5

*Джерело: [20; 38].

Таблиця 1.9

Показники оцінювання рівня технологічної структури інвестицій в основні виробничі засоби промисловості України, 2007–2012 рр., %*

Інвестиції в основний капітал	Ретроспективний період, роки			
	2007	2010	2011	2012
Інвестиції, всього	100,0	100,0	100,0	100,0
У тому числі:				
низький рівень технологічності (low technology)	37,2	13,8	11,2	12,6
середньо-низькотехнологічні (medium-low technology)	45,2	57,6	54,3	57,3
середньо-високотехнологічні (medium-high technology)	13,9	23,7	22,1	19,8
високотехнологічні (high technology)	3,2	5,0	12,7	10,3

*Джерело: Згідно з даними [20].

При цьому стримуючим чинником інвестиційної активності у промисловості стало зростання собівартості продукції в металургії, хімічній промисловості, виробництві іншої неметалевої мінеральної продукції (внаслідок підвищення вартості імпортованих енергоресурсів, а також цін на продукцію), харчової промисловості [20]. Необхідно підкресли і той факт, що на інвестиційну складову механізму управління розвитком промислового потенціалу України негативно впливає певний інфляційний потенціал функціонування національної промисловості в цілому. Тож основною загрозою реалізації НЕІ є висока інфляційна динаміка у промисловості України, яка, за даними Держкомстату України [20], спостерігається у 2008 р., коли індекс цін становив 125,2 % та, практично, наблизився до рівня 2000 р. й 100,6 % – у 2012 р. Як свідчать реалії, інфляцію в Україні вдалося лише стабілізувати до рівня 109,1 % у 2010 р.; 104,6 % у 2011 р. та 99,85 % у 2012 р. (причому переважно інституційними методами: скорочення потенційного попиту за рахунок «заморожування» вкладів, виплат за облігаціями і фінансовими зобов'язаннями), оминувши її безпосередні причини, що пов'язані перш за все з нерівноважною структурою виробництва і прихованим безробіттям у межах національної промисловості.

Одночасно результатами методологічного аналізу та дефініційного викладу принципів як системних і об'єктно-цільових, опрацьованих у межах економічної теорії, доведено наступне: у виробничо-економічній системі переважають такі види економічної діяльності, як важка індустрія й ВПК, котрі націлені на постійне зростання інфляції. Так, наприклад, інвестиції у цих напрямках розширюють сукупний попит, створюючи доходи, без відповідного розширення пропозицій у споживчому секторі регіональної економіки. Це призводить до того, що частина платоспроможного попиту не має відповідального товарного покриття і, як наслідок, рівновага встановлюється за рахунок інфляційного зростання цін. Недостатніми також є обсяги фінансування й інноваційної діяльності в межах промисловості України. Загалом можна підтвердити, що обсяг інноваційних витрат у промисловості зростав (за абсолютними значеннями) із 10 821,0 млн грн у 2007 р. до 11 480,6 млн грн у 2012 р., при цьому у 2012 р. лише 2,0 % коштів виділено з держбюджету, а 59,3 % цих витрат становлять власні кошти промислових підприємств (табл. 1.10).

З огляду на зазначене, система державного регулювання має підтримувати ті нововведення, що вкладаються у базові та опорні виробництва або поліпшують ресурсну базу промислового комплексу й сприяють усуненню соціально-економічної нерівності розвитку національної економічної системи у цілому. Так, за даними Держкомстату України, загальний обсяг впроваджених нових технологічних процесів у 2012 р. порівняно з 2008 р. збільшився на 32,9 %, при цьому кількість впроваджених маловідходних й енергоефективних технологій зменшилась із 680 (2008 р.) до 554 (2012 р.) (табл. 1.11).

**Оцінка загального обсягу інноваційних витрат та розподіл фінансування інноваційної діяльності
у промисловості України у 2008–2012 рр. (у цінах 2012 р.)***

	Ретроспективний період, роки									
	2008		2009		2010		2011		2012	
	млн грн	відсот- ків від загаль- ного обсягу	млн грн	відсот- ків від загаль- ного обсягу	млн грн	відсот- ків від загаль- ного обсягу	млн грн	відсот- ків від загаль- ного обсягу	млн грн	відсотків від загаль- ного обсягу
Усього	11 994,2	100,0	10 850,9	100,0	8 045,5	100,0	14 333,9	100,0	11 480,9	100,0
У тому числі										
напрямами досліджень і розробок	1 243,6	10,4	986,5	9,1	818,5	10,2	833,3	5,8	965,8	8,4
придбання нових технологій	421,8	3,5	328,4	3,0	319,5	4,0	571,3	4,0	278,1	2,4
пов'язані з упровадженням інновацій	7 664,8	63,9	7 471,1	68,8	5051,7	62,8	10 489,1	73,2	80 516	70,1
з них:										
за рахунок держбюджету	336,9	2,8	127,0	1,6	87,0	1,1	146,6	1,0	224,2	2,0
місцевих бюджетів	15,8	0,1	7,4	0,1	5,7	0,1	12,3	0,1	17,6	0,1
власних коштів	7 264,0	60,6	5 169,4	65,0	4 775,2	59,3	7 585,5	52,9	7 333,9	63,9
коштів вітчизняних інвесторів	59,5	1,4	31,0	0,4	31,0	0,4	45,4	0,3	154,5	1,3
іноземних інвесторів	115,4	1,0	1 102,2	13,9	735,1	9,1	56,9	0,4	994,8	8,7
інших джерел	4 092,6	34,1	1 512,9	19,0	2 411,4	30,0	6 484,6	45,3	2 753,6	24,0

*Джерело: Згідно з даними [20].

Впровадження прогресивних технологічних процесів та освоєння виробництва нових видів продукції у промисловості у 2008–2012 рр.*

Макроекономічний показник	2008	2009	2010	2011	2012
Впроваджено нових прогресивних технологічних процесів	1 647	1 893	2 043	251 080	2 180
У тому числі маловідходних ресурсозберігаючих і безвідходних	680	753	479	539	554
Освоєно виробництво інноваційних видів продукції, найменувань	2 446	2 685	2 408	2 488	2 488
З них нових видів техніки	758	641	663	537	537

*Джерело: За даними [20].

Розробляти довгострокові плани розвитку промисловості при збереженні практики освоєння інвестицій за рахунок закупівлі імпортованих машин, устаткування та технологій стає недоцільним. Відтак, масштабність внутрішнього ринку держави вимагатиме, на думку економістів, вагомих валютних витрат. Тим більше, що валютні ресурси потрібні і для обслуговування зовнішніх боргових зобов'язань країни. Обмежені валютні ресурси стримують закупівлю в необхідних обсягах імпортованої машинобудівної продукції, що, у свою чергу, призводить до зниження інвестиційної активності та гальмує розвиток економіки. У розвинених країнах 85,0–90,0 % приросту ВВП забезпечується виробництвом та експортом ВТП, обсяг якої оцінюється у 2,5–3,0 трлн дол. США [43]. У структурі світового ринку інновацій США належить 36,0 %, Японії – 20,0, Німеччині – 16,0, Росії – 1,0, Україні – 0,1 % [43].

У зв'язку з цим першочерговою метою довгострокової економічної політики в межах реального сектору національної економіки повинна бути структурна перебудова промисловості на базі сучасних технологій, яка забезпечить збільшення випуску конкурентоспроможної продукції та перехід до більш сучасного технологічного укладу. Необхідно також звернути увагу і на те, що за умов дефіциту власних ПЕР надзвичайна енергоємність та ресурсоємність національної промисловості України становить загрозу їхній економічній безпеці. Таким чином, оновлення промислової продукції, підвищення її інноваційності неможливо без значних інвестицій, що спрямовані саме на поліпшення технологічного рівня промислового виробництва. Як зазначалося вище, інвестування промисловості України здійснюється переважно за рахунок власних коштів підприємств або кредитів.

Слід відзначити, що серед перешкод у контексті забезпечення позитивної динаміки нарощення інвестиційного потенціалу й технологічного розвитку промислового потенціалу України слід виділити: зниження рентабельності операційної діяльності промислових підприємств з 5,8 % у 2007 році до 3,5 % у 2011 році; зменшення частки промислових підприємств, які одержали прибуток у 2011 р. до 59,2 % у порівнянні з 65,3 % у 2007 р.; посилення розриву між

прибутковістю окремих видів діяльності (у 2011 році 37,8 % усіх прибутків прибуткових підприємств припадало на добувну промисловість, а питома вага решти видів діяльності коливалася від 0,7 % по виробництву коксу та продуктів нафтоперероблення до 16,0 % по харчовій промисловості й машинобудуванню). Проведений економіко-статистичний аналіз дозволяє зробити висновок, що встановлена динаміка прибутковості в межах промисловості обмежує можливості підприємств щодо накопичення власних коштів, необхідних для оновлення виробництва. Погіршення фінансового стану саме для таких видів економічної діяльності, у проміжному споживанні яких значною є частка імпортованих сировини, матеріалів або комплектуючих, характеризує й обумовлює існуючі тенденції щодо зменшення обсягів їхнього інвестиційного потенціалу.

Таким чином, існує об'єктивна потреба у посиленні і вдосконаленні системи оподаткування промислових підприємств як дієвого засобу управлінського впливу на розвиток промислового потенціалу. Визнаємо, що іноземні інвестиції як джерело фінансування розвитку структурної перебудови національної промисловості та розвитку її потенціалу, на жаль, не відіграють суттєвої ролі в контексті розбудови високотехнологічного промислового виробництва. У цілому прямі іноземні інвестиції в промисловість у 2012 р. становили близько 17,17 млрд дол. США, що на 22,3 % більше порівняно з 2011 р. При цьому основна їхня частина – 35,9 % – спрямовується на відродження металургії та оброблення металу (табл. 1.12).

Таблиця 1.12

Формалізація вимірів та структури прямих іноземних інвестицій у реальний сектор економіки України у 2012 р., %*

Вид промислової діяльності	Капітал на кінець року, млн дол. США	Частка у загальному обсязі інвестицій, %
Промисловість, загалом	1 716,7	100,0
Добувна промисловість	1 548,2	9,0
Харчова промисловість	3 030,9	17,7
Легка промисловість	145,1	0,8
Деревообробна, целюлозно-паперова, видавнича	545,2	3,1
Виробництво коксу та продуктів нафтопереробки	408,3	2,4
Хімічна та нафтохімічна промисловість	1 325,8	7,7
Виробництво інших неметалевих виробів	1 053,9	6,1
Металургія та оброблення металу	6 157,0	35,9
Машинобудування й оброблення	1 154,7	6,7
Виробництво та розподілення електроенергії, газу й	1 539,7	9,0
Інші галузі промисловості	248,8	1,4

*Джерело: Розраховано за даними [20].

Хоча обсяг інвестицій у межах реального сектору національної економіки і залишається значно меншим за необхідний для оновлення промислового виробництва, в оптимізації його структури та розвитку промислового потенціалу загалом намітилися позитивні тенденції у промисловому комплексі, а саме: підвищення продуктивності праці; зниження енергоємності за рахунок зростання видів діяльності, спрямованих на кінцеве споживання й оновлення виробництва, що призвело до зменшення питомої ваги енергоємного виробництва у загальному обсязі та зниження питомих витрат енергетичних ресурсів при виробництві насамперед енергоємних видів продукції (наприклад, металургійна та харчова промисловість) [20]. Таким чином, зазначимо, що повільність якісних зрушень у використанні й розвитку промислового потенціалу України обмежує структурні та функціональні зміни в національній економіці, що спрямовані на підвищення її конкурентоспроможності на основі технологічної модернізації, тобто перехід до нової якості економічного розвитку реального сектору економіки країни.

Відтак вважаємо, що визначення пріоритетів розвитку технологічного потенціалу промисловості базується на застосуванні об'єктно-цільового підходу до ідентифікації, який дає можливість виявити й оцінити інноваційний, інформаційний, науково-технічний потенціали в перспективному періоді з урахуванням вимог підсистем загальнодержавного рівня. При цьому до використання «дерево цілей» пропонується будувати на основі системи критеріїв загальнодержавного і галузевого значення з такими п'ятьма рівнями оцінок з метою ідентифікації реальних масштабів промислового потенціалу держави, як: основна загальнонаціональна мета; критерії оцінки часових пріоритетів видів економічної діяльності на базі нових технологій; критерії оцінки пріоритетів науково-технічної діяльності на рівні промисловості; критерії оцінки пріоритетних напрямів інноваційної діяльності галузевого рівня; узагальнюючі критеріальні показники, що характеризують рівень привабливості та вірогідності запровадження у практику відповідного типу прогресивних технологій.

Визнаємо, що припущення стосовно прогнозованої динаміки промислового виробництва за видами діяльності визначені з урахуванням статистики стосовно кризового спаду промислового випуску за фактичними даними та оцінки результативності можливих заходів щодо подолання наслідків кризи з оглядом на міжнародний досвід у цій сфері. Так, зокрема, у 2009–2012 рр. спостерігаються посилення структурної диспропорції і внутрішніх шоків у промисловому виробництві через активізацію впливу національного капіталу, більш високі темпи занепаду інвестиційно спрямованих видів економічної діяльності, стрімка девальвація національної валюти на фоні швидкого зростання зовнішнього боргу й дефіциту державного бюджетів та поширення неврахованої економічної діяльності. За цих умов, а також через втрати Україною низки зовнішніх ринків і падіння зовнішнього попиту на основну експорту продукцію промисловості, що відбувається на фоні звуження внутрішнього ринку (за рахунок критичного згортання інвестиційної активності), можливе скорочення випуску продукції експортно орієнтованих

галузей промисловості (металургійної, хімічної, машинобудівної) та обсягів, що призводить до погіршення динаміки випуску інших галузей і подальшого падіння масштабів розвиненості потенціалу промисловості. Водночас визнаємо, що з кінця 2011 р. спад виробництва зазначених галузей уповільнився внаслідок певної стабілізації економічного розвитку та відновлення зовнішнього попиту, що посилюється сучасними регресивними суспільно-політичними, анексійними й депресивними процесами, які відбуваються в Україні. Разом із тим, як свідчить зарубіжний досвід, фінансово-економічна криза відкриває для більшості країн нові можливості щодо здійснення основоположних структурних змін та вдосконалення системи управління розвитком потенціалу промисловості з перспективами подолання виявлених суперечностей і диспропорцій в економіці, зниження її залежності від кон'юнктури світових ринків та усунення на цій основі витратного характеру виробництва.

Розвиток країни та її регіонів залежить від усіх елементів ринку і в першу чергу визначається конкурентоспроможністю господарюючих суб'єктів та вироблених ними товарів і послуг. Водночас усі господарюючі суб'єкти функціонують в економічному середовищі конкретного регіону і їх успіх багато в чому зумовлений виключно регіональними факторами (наявністю місцевих ресурсів, об'єктів інфраструктури, робочої сили, взаєминами з місцевою владою). Саме тісними зв'язками з місцевими умовами створюються й утримуються конкурентні переваги господарюючих суб'єктів у регіоні, в тому числі промислових підприємств, що є залежними від природних ресурсів. Аналіз науково-прикладних розробок із проблем предметної сфери дослідження дозволяє зробити висновок про те, що досягнення сталого розвитку регіонів природно-ресурсної спеціалізації об'єктивно передбачає ефективне використання їх природних (географічних) конкурентних переваг, оскільки регіональна економіка більшою мірою пов'язана з природно-географічними факторами – наявністю корисних копалин, інших видів природних ресурсів, джерел енергії, сприятливих умов географічного середовища. Це обумовлює більшу залежність рівня економічного розвитку регіону від сукупності природних факторів і стану навколишнього середовища [37].

Спираючись на методологію системного підходу, регіон як географічне та економічне поняття можна представити системою у взаємодії із зовнішнім середовищем. Елементами цієї системи є природні ресурси (природні елементи), підприємства (економічні елементи), населення (соціальні елементи), екологічні об'єкти (екологічні елементи), між якими існують стійкі зв'язки і відносини. При цьому у процесі взаємодії природних, економічних, соціальних та екологічних елементів виникає особливий різновид систем – соціо- й еколого-економічна система (СЕЕС) держави. У цьому контексті саме поняття *природні ресурси* та природно-ресурсний потенціал розглядається нами відповідно до положень концепції промислового метаболізму (індустріального метаболізму), що зумовлено сучасним трактуванням відомої формули триєдиних факторів виробництва і власне поняття *національне багатство*, що

тракується як сукупність накопиченого людського, природного і відтвореного (матеріального) капіталів у контексті нагальної реалізації країни до сталого розвитку.

Тож системне досягнення поставленої мети передбачає перехід економіки України від експортно-сировинного до інноваційного соціально орієнтованого типу розвитку, що можливо в першу чергу за рахунок стійкого розвитку природно-ресурсних регіонів, які відіграють важливу роль у формуванні дохідної частини бюджету держави і зміцненні її економічного потенціалу. Ця обставина багато у чому визначає необхідність ефективного використання природних ресурсів у цілому та виробничого капіталу і визначається насамперед збалансованістю просторового розвитку національної економіки, що включає в себе формування нових центрів динамічного економічного зростання на всій території країни, а також реалізацію конкурентних переваг кожного регіону. При цьому у період інтенсивного використання сировинної бази конкурентні переваги регіонів можуть бути досягнуті за рахунок збереження якості, підвищення ефективності використання національного природного багатства і скорочення негативного впливу господарської діяльності соціуму на навколишнє природне середовище.

Визнаємо, що розвиток народногосподарського комплексу України значною мірою пов'язаний з використанням мінерально-сировинних ресурсів (надалі – МСР) – вугілля, нафти, газу, залізної руди тощо. Вони є основою для важкої промисловості, металургійного, хімічного та будівельного виробництва, предметом експорту. Приблизна вартість промислових запасів основних видів корисних копалин у країні сягає 14,8 трлн грн. Історичний досвід переконливо підтверджує необхідність втручання держави у процеси використання МСР. Видобуток корисних копалин при зростаючому попиті на них в умовах нестабільної економіки завжди був вигідним бізнесом. При цьому у розвинених країнах світу все більшого поширення набуває практика збереження власних МСР за рахунок використання ресурсів інших країн. У зв'язку з цим зазначимо, що процес використання мінерально-сировинних ресурсів в Україні супроводжується виникненням та необхідністю розв'язання різних за масштабами й складністю проблем – економічних, політичних, екологічних, соціальних. Вони потребують системного вирішення на державному рівні, оскільки стосуються стратегічних інтересів держави, інтересів суб'єктів господарювання, майбутнього суспільства. Необхідність осмислення та вирішення цих питань у теоретичному й практичному аспекті, зважаючи на те, що ресурси надр є неподільним багатством загальнонаціонального значення, спонукає до пошуку перспективних шляхів ефективного використання МСР. Тому актуальність зазначеного підсилюється ще й необхідністю послідовної реалізації в Україні курсу економічних реформ, які вимагають своєчасного коригування процесу державного управління (структури, функцій, методів управління), спрямованого на вирішення складних економічних, екологічних та соціальних проблем, а також новизною завдань, що потребують розв'язання

у процесі державного управління природокористуванням й ефективного використання ресурсів надр з метою стабільного забезпечення сировиною економіки країни. Поряд із цим дослідження питань оцінювання сировинно-ресурсної компоненти потенціалу сталого розвитку обумовлене необхідністю створення передумов сталого розвитку країни з урахуванням раціонального використання та відтворення природних ресурсів, охорони довкілля; зміцнення мінерально-сировинного потенціалу. Слід визнати, що тривалі економічні перетворення в нашій державі зумовлюють необхідність осмислення питань теорії та аналізу практичного досвіду при дослідженні нагальних проблем сталого розвитку соціально-економічних систем й інноваційного зростання країни, що створюють організаційно-економічні передумови для реалізації наукових здобутків у цій сфері. Тому без економічної оцінки масштабів розвиненості природних ресурсів осмислити всі ці аспекти є неможливим. Для визначення цієї оцінки необхідне використання системи, яка передбачає застосування оціночного фактора в тісному взаємозв'язку з іншими системними підходами до еколого-економічної взаємодії.

1.3. Системно-комплексна оцінка соціально-економічного потенціалу сталого розвитку України

На даному трансформаційному етапі розвитку світогосподарської системи, в умовах невизначеності та нестійкості функціонування, ключовим інструментарієм забезпечення результативності реалізації економічної стратегії в державі є: формування відповідного типу політики модернізації економіки на рівні регіонів на засадах реалізації соціетальних принципів до визначення напрямів структурно-динамічних змін [18]; використання принципів розбудови регіональних соціально-економічних систем (РСЕС), застосування яких забезпечує розробку й визначення специфічного комплексу модернізаційних заходів щодо реалізації функцій регіональними корелянтами в контексті генерування сприятливих умов задля цілеспрямованого загальноекономічного зростання з урахуванням трансформаційних змін на коригування до цільових орієнтирів фазової траєкторії еволюції певного державного утворення.

Зазначене свідчить, що сучасні інституційні перетворення в державі характеризуються потребою в нагальному провадженні адміністративної реформи, політики реструктуризації продуктивних сил в органічному взаємозв'язку з політичною і територіальною трансформаціями чинної системи управління розвитком регіональних соціально-економічних систем та необхідним внутрішнім регулюванням процесів збалансованого розвитку з метою покращення якості життя населення, тобто узгодженого підпорядкування. При цьому актуальність і нагальність використання цього управлінського інструменту, імовірно, сприятиме наближенню національних умов загальноекономічного зростання і покращенню рівня та якості життя

населення до усталених концепцій і домінант сталого розвитку відповідно до стандартів ЄС за умови реалізації соціетальних принципів модернізації регіональних соціально-економічних систем.

Слід визнати, що створення соціетального типу економіки повинно базуватися на ознаках, можливостях і вимірах, набутих економічною системою держави на попередніх етапах її життєвого циклу [13; 29]. У межах інституційної матриці сталого розвитку імовірним стає формування системно організованої сукупності державних та недержавних підсистем, які будуть забезпечені засобами активного впливу і коригування на темпи як науково-технологічного, так і соціально-економічного розвитку. Відтак використовуючи комунітарні детермінанти самоорганізації до нарощення і раціоналізації сукупного застосування стратегічного потенціалу (СП) суміжних регіонів, а також принципи солідарності та субсидіарної відповідальності до інтенсифікації процесів модернізації української економіки в межах національної економічної системи, можливо генерувати ознаки до її сталого розвитку; забезпечити трансформацію соціальних, галузевих, технологічних, корпоративних, інноваційних тощо структур; ініціювати конвергентні та суспільні коеволюційні, мультиплікаційні процеси в контексті активізації й поширення в державі когнітивно-інформаційних аспектів руху знань.

Зокрема, проблема розбудови ефективної системи регіонального управління в Україні на соціетальних принципах ущільнення міжрегіональної взаємодії (як і проблематика забезпечення достатнього рівня економічної безпеки у цілому та соціальної зокрема) розглянута у контексті активізації та спрямування євроінтеграційного курсу і його коригування в єдине поле сучасного поступу передових країн світу. Проте вирішення наведених науково-прикладних проблем передбачає і результати методологічних розробок та практичний досвід суб'єктів управління тих країн, які віднесені до перехідної групи результативності стратегічного управління трансформацією соціогуманітарної та модернізацією організаційно-економічної сфери діяльності [10; 11; 13; 29]. Свідченням результативності функціонування економічних систем є виникнення і залучення сучасних змін до процесів загальноекономічного прискорення. А саме: наслідків формування й реалізації соціальної політики соціетального типу; розв'язання різноманітних проблем соціально-економічного розвитку регіонів держави.

Вивчення досвіду реалізації соціальної політики, безперечно, є корисним для України, яка потребує реформування і розбудови принципово нової схеми взаємозв'язків між централізованими формами регулювання і регіональними впливами, що обумовлено існуванням приватних інтересів соціально-економічного розвитку кожного регіону та певного переліку об'єктів для докладання зусиль [10; 13]. При цьому визнаємо, що за наслідками фінансово-економічної кризи, пов'язаним із постійним нарощенням процесів глобалізації і транснаціоналізації базових видів економічної діяльності України, розширенням економічного простору діяльності, збільшенням інформаційного втручання суб'єктів міждержавного

рівня у процеси трансферу чи адаптації результатів науково-технічного прогресу у практику господарювання, в державі спостерігається суттєва соціально-політична, демографічна і медико-соціальна нерівність розвитку регіонів. Узагальнення даних економіко-статистичних матеріалів та звітності державної служби статистики, свідчать про:

1) зменшення вагомості впливу національних інституцій і дипломатичних можливостей змін нормативно-правового забезпечення на систему регулювання інноваційної та технологічної діяльності в секторі економіки України;

2) відсутність дієвого контролю за результатами впровадження науково-технічних розробок НАН України;

3) відкритість і сприйнятливість до «силового впливу політичних еліт держави» детермінант до соціальної політики.

Щоб визначити місце України у світі в контексті забезпечення її сталого розвитку, у таблиці 1.13 представлено зведені оцінки за показниками міжнародних рейтингових систем, котрі розглядаються в якості вихідних макроекономічних характеристик, за якими можна ідентифікувати стан національної економічної системи в контексті підтримки збалансованості функціонування її регіонів на засадах реалізації соціетальних принципів.

Тож прогалини та недолугість функціоналів державних органів влади у напрямі формування і реалізації дієвої соціальної політики не дозволяє попередити і мінімізувати загрози для навколишнього природного середовища, що, по суті, офіційно демонструють результати його ідентифікації у міжнародному екологічному рейтингу України за 2012 р. (за «індексом екологічних досягнень»). Їх репрезентовано Світовим економічним форумом, де визнано наступне: Україна займає лише 102-ге місце серед 132 держав світу, засвідчивши за останні сім років (2006–2012 рр.) неухильну втрату п'ятдесяти однієї позиції на щаблях всесвітнього екологічного рейтингу.

Такі стрімкі темпи падіння позицій інноваційної здатності, технологічної конкурентоспроможності та інтелектуального потенціалу України, у тому числі і за рівнем екологічної сталості, свідчать про суттєве нарощення небезпеки деградації НПС та погіршення розвиненості соціальної складової національної безпеки (зважаючи на сучасні зміни виробничих і суспільних відносин і техніко-технологічних процесів на рівні суспільства у цілому з урахуванням його еволюційного розвитку і переходу до постіндустріальної фази функціонування реального сектору регіональної економіки (РСРЕ).

Крім того, зниження соціально значимих рівнів розвитку національного господарства виявляє переважно регресивний напрям руху України за траєкторією екологонезбалансованого функціонування і свідчить про неефективність внутрішньої соціально-економічної політики, яка не спрямовується на формування економіки соціетального типу.

Оцінка розвиненості національної економічних системи за міжнародними рейтинговими вимогами щодо генерування ознак у межах держави до сталого розвитку на засадах макросистемної еволюції (за станом на 01.01.2013 р.)*

Індекс	Р (N)**	Значення	
		максимально досягнуте країнами	для України
Індекс держав, що зазнали поразки при розв'язанні соціально-економічних проблем	113 (177)	80,1	67,2
		12 показників описують соціальні, економічні і політичні характеристики. Соціальні: «Демографічний тиск», «Масовий рух біженців і внутрішнє переміщення населення», «Наявність тих, хто прагне групової помсти» та «Відтік мізків»; економічні: «Нерівномірність економічного розвитку груп»; «Бідність й економічний спад»; політичні: «Криміналізація/легітимність держави», «Погіршення громадських послуг», «Забезпечення людських прав», «Система безпеки працює як «державна в державі», «Правлячі еліти живуть для себе»; «Зовнішні впливи»	
Глобальний індекс миру	71 (158)	0,62	1,95
Індекс економічної свободи	163 (185)	1,29	46,1
Індекс світової конкурентоспроможності	73 (144)	6,95	2,30
Індекс сприйняття корупції	144 (182)	100,0	26,0
Індекс інноваційної здатності		0,99	0,59
Індекс розвитку людського потенціалу	78 (187)	0,97	0,77
Торгівлі та розвитку індекс глобалізації	56 (110)	8,75	4,83
	44 (208)	Ступінь глобальних зв'язків, інтеграції та незалежності в економічній, соціальній, технологічній, культурній, політичній та екологічній сферах	
Готовності до функціонування у глобальній мережі	78 (102)	5,51	2,96
Частка населення у віці 60 років і старше у загальній кількості населення	21 (102)	30,7	21,8
Тривалість життя (чоловіки/жінки)	57 (102)	80,1/83,3	63,8/73,9
Індекс легкості ведення бізнесу	137 (185)	За дев'ятьма показниками-індикаторами	
Індекс свободи преси	116 (179)	82	55
Індекс благополуччя	100 (151)	89	42
Індекс народжуваності	197 (228)	91	33

*Джерело: [51].

**Р – рейтинг України серед N досліджених країн.

При цьому розуміння значущості впливу екологічного фактора на рівень розвитку національної економіки та її конкурентоспроможність знайшло своє відображення у розрахунках так званого індексу глобальної конкурентоспроможності, скоригованого на сталість (Sustainability-Adjusted Global Competitiveness Index), започаткованого цьогорічним Світовим економічним форумом. Його базовими складовими є комплексний показник соціальної сталості, нарівні з екологічною. Останній показник вимірює вплив «сукупності інститутів, політик і факторів, що забезпечують ефективне управління ресурсами задля процвітання нинішнього і майбутніх поколінь». Водночас відзначимо, що використання в обчисленнях комплексного показника екологічної сталості дозволить поєднати, у свою чергу, три комплексні блоки з притаманними їм індикаторами – блок параметрів екологічної політики, відновлювальних ресурсів та деградації НПС.

Звідси найпершим складником комплексного показника соціальної сталості постає саме блок, де репрезентуються параметри реалізації, тобто результативності реалізації соціальної політики в регіонах, виявляючи провідне значення дієвості екологічної політики для забезпечення сталої конкурентоспроможності національної економіки через відповідні (сталі) соціально-економічні та техніко-технологічні умови її функціонування (наведено з урахуванням кількісно-якісних обґрунтувань [51]).

Таким чином, за усіма показниками, які характеризують перехід України до сталого розвитку та її готовність до модернізації різних сфер соціально-економічної системи в контексті забезпечення органічності функціонування в межах глобальної світової мережі, масштаби розвиненості потенціалу сталого розвитку мають чи не найгірші позиції. Тому, за результатами порівняльного аналізу цих вимірів, можна зробити висновок, що для формування дієвої національної соціальної політики з метою переходу держави до сталого розвитку на засадах реалізації соціетальних процесів модернізації регіональних соціально-економічних систем нагальними завданнями є наступне: подальше інституційне забезпечення лібералізації економіки, в тому числі інформаційної прозорості економіки з метою реалізації принципів конкуренції ГАТТ/ СОТ й орієнтацією на конкурентну політику Європейського Союзу; забезпечення сталого макроекономічного розвитку; підвищення уваги до інституційного забезпечення технологічного розвитку країни, особливо впровадження ІТ-технологій, та стимулювання інноваційного технологічного розвитку реального сектору; інституційне забезпечення розвитку національного бізнес-середовища; регулювання суспільних формацій, які виконують свої функції: економічну, політичну, соціальну, духовну.

Варто зазначити, що Міністерством економічного розвитку та торгівлі України у Методичних рекомендаціях щодо формування регіональних стратегій соціального розвитку рекомендовано використовувати для економіко-статистичного аналізу наступні показники: валовий регіональний продукт (ВРП) та його обсяги у розрахунку на одну особу (табл. 1.14; рис. 1.4).

Обсяги валового регіонального продукту України та її регіонів у 2008–2012 рр.*

Регіон, область	Індекс фізичного ВРП у цінах попереднього року, відсотків										ВРП у розрахунку на одну особу, грн						Питома вага регіону в обсязі ВРП, відсотків			
	2008		2009		2010		2011		2012		2008		2009		2010		2011		2012	
	2008	2009	2010	2011	2012	2008	2009	2010	2011	2012	2008	2009	2010	2011	2012	2008	2009	2010	2011	2012
Україна	102,3	85,2	104,2	105,2	100,2	20 495	19 832	23 600	28 488	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
АР Крим	106,6	90,7	105,8	100,0	99,5	13 898	13 933	16 507	19 467	2,9	3,0	3,0	3,0	3,0	3,0	3,0	3,0	3,0	3,0	3,0
Вінницька	105,1	90,1	102,9	105,1	101,6	12 061	12 145	14 332	17 768	2,1	2,2	2,2	2,2	2,1	2,2	2,2	2,2	2,2	2,2	2,1
Волинська	106,1	86,0	98,9	102,5	101,7	12 340	11 796	13 916	16 993	1,3	1,3	1,3	1,3	1,3	1,3	1,3	1,3	1,3	1,3	1,3
Дніпропетровська	97,3	83,5	106,6	103,8	99,3	30 918	27 737	34 709	42 068	11,0	10,2	10,7	10,8	10,8	11,0	10,2	10,2	10,7	10,7	10,8
Донецька	97,1	81,6	111,8	111,7	96,9	26 028	23 137	28 986	36 446	12,4	11,4	11,9	11,9	11,9	12,4	11,4	11,4	11,9	11,9	11,9
Житомирська	104,2	88,9	111,0	101,5	106,5	11 545	11 419	14 616	17 184	1,6	1,6	1,7	1,6	1,6	1,6	1,6	1,6	1,7	1,7	1,6
Закарпатська	103,9	82,1	108,2	103,4	100,2	10 626	10 081	12 278	14 455	1,4	1,4	1,4	1,4	1,4	1,4	1,4	1,4	1,4	1,4	1,4
Запорізька	101,3	78,9	103,6	102,3	97,0	23 232	20 614	23 657	27 567	4,5	4,1	3,9	4,0	4,0	4,5	4,1	3,9	3,9	4,0	4,0
Івано-Франківська	97,5	89,3	98,3	107,9	102,2	12 940	12 485	14 814	19 386	1,9	1,9	1,9	1,9	1,9	1,9	1,9	1,9	1,9	1,9	1,9
Київська	104,4	89,2	105,5	109,7	104,1	20 593	21 769	26 140	34 420	3,8	4,1	4,2	4,1	4,1	3,8	4,1	4,1	4,2	4,2	4,1
Кіровоградська	113,7	85,8	105,0	106,6	99,2	13 515	13 096	15 533	19 918	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5
Луганська	98,9	86,7	104,2	108,3	96,9	18 338	16 562	19 788	25 067	4,5	4,2	4,2	4,2	4,2	4,5	4,2	4,2	4,2	4,2	4,2
Львівська	100,7	88,3	101,7	106,2	100,9	13 902	14 093	16 353	20 490	3,7	3,9	3,8	3,8	3,8	3,7	3,9	3,9	3,8	3,8	3,8
Миколаївська	106,9	92,5	102,1	101,2	97,7	16 175	17 050	20 276	23 402	2,0	2,2	2,2	2,2	2,2	2,0	2,2	2,2	2,2	2,2	2,2
Одеська	111,9	86,8	102,8	100,4	99,0	19 638	20 341	22 544	25 748	5,0	5,3	5,0	5,0	5,0	5,0	5,3	5,3	5,0	5,0	5,0
Полтавська	94,9	86,8	110,4	100,1	99,5	22 476	22 337	29 652	35 246	3,6	3,7	4,1	3,9	3,9	3,6	3,7	4,1	4,1	3,9	3,9
Рівненська	99,5	86,5	106,1	103,7	101,4	12 217	11 699	13 785	16 735	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5
Сумська	103,6	88,7	97,9	106,5	100,8	13 622	13 631	15 711	19 800	1,7	1,8	1,7	1,8	1,8	1,7	1,8	1,7	1,8	1,7	1,8
Тернопільська	105,1	94,5	97,9	109,5	110,1	9 688	10 240	11 713	15 055	1,1	1,2	1,2	1,2	1,2	1,1	1,2	1,2	1,2	1,2	1,2
Харківська	102,1	86,3	99,9	105,7	99,7	21 294	21 228	23 639	27 966	6,3	6,5	6,0	6,2	6,2	6,3	6,5	6,0	6,0	6,2	6,2
Херсонська	109,8	93,0	101,6	102,8	97,0	11 944	12 256	14 346	16 990	1,4	1,5	1,4	1,4	1,4	1,4	1,5	1,4	1,4	1,4	1,4
Хмельницька	99,9	90,6	99,8	106,7	106,1	11 932	11 780	13 602	17 260	1,7	1,7	1,7	1,7	1,7	1,7	1,7	1,7	1,7	1,7	1,7
Черкаська	106,5	114,9	107,4	103,9	98,8	14 581	14 393	17 325	21 082	2,0	2,0	2,1	2,0	2,0	2,0	2,0	2,0	2,1	2,1	2,0
Чернівецька	108,3	105,4	99,4	103,3	100,5	9 771	9 383	10 939	13 228	0,9	0,9	0,9	0,9	0,9	0,9	0,9	0,9	0,9	0,9	0,9
Чернігівська область	106,5	102,3	98,8	106,3	101,5	13 213	13 121	15 406	19 357	1,6	1,6	1,6	1,6	1,6	1,6	1,6	1,6	1,6	1,6	1,6
Київ	119,7	104,4	101,3	104,3	102,7	61 592	61 088	70 424	79 729	17,9	18,6	18,2	18,3	18,3	17,9	18,6	18,2	18,2	18,3	18,3
Севастополь	100,0	99,9	109,3	100,0	85,6	17 046	16 966	20 455	24 564	0,7	0,7	0,7	0,7	0,7	0,7	0,7	0,7	0,7	0,7	0,7

*Джерело: Обчислено за даними Державної служби статистики України.

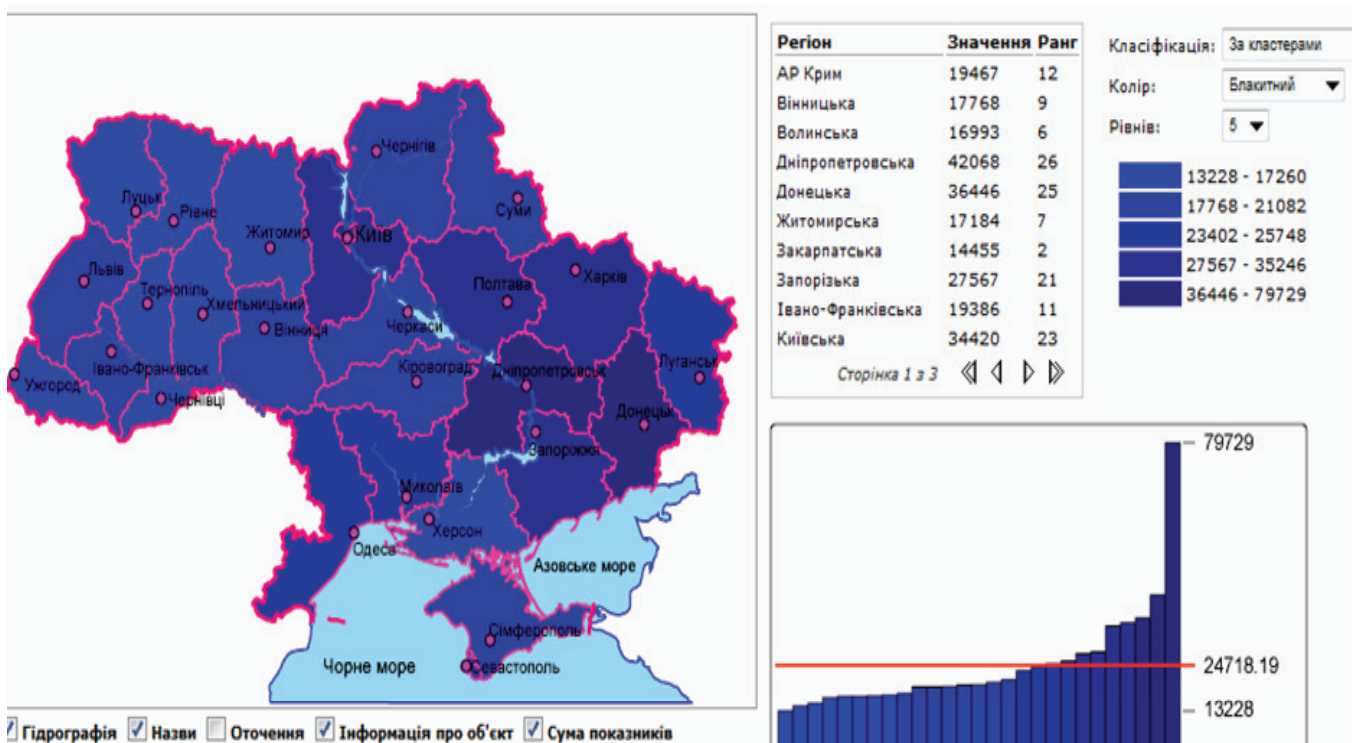

Рис. 1.4. Валовий регіональний продукт України у розрахунку на одну особу населення територій у 2012 р. у фактичних цінах

Пропонуємо обґрунтувати доцільність і нагальність використання цих макроекономічних показників в якості базових – для розробки будь-якого типу доктринальних програм чи стратегічних планів. Зокрема, на їхні кількісні значення (наприклад, задля обґрунтування інструментарію реалізації дієвої соціальної політики в регіонах) можна зважати лише, коли передбачається розв'язання завдання щодо обґрунтування обсягів, типу і масштабів зусиль регіональних корелянтів, які опікуються цією проблематикою.

Проте за результатами економіко-статистичного аналізу, викладеного у дослідженні, можна концептуально репрезентувати наступне: необхідно використати в якості оціночних параметрів та визначення цільового орієнтиру соціально-економічного розвитку й інші макроекономічні виміри (їхній перелік буде наведено нижче).

З рис. 1.4 видно, що найвище значення ВРП на одну особу населення території мають Донецька (36,5 тис. грн) і Дніпропетровська (42,1 тис. грн) області. Однак при цьому розробниками зазначених Методичних рекомендацій не наголошено на необхідності врахування кількісного значення споживчого рівня населення або ж глибини освіти. Тож зазначимо, що існує й інша особливість функціонування реального сектору економіки в межах Дніпропетровської області, що й обумовила істотне значення масштабів ВРП у розрахунку на одну особу: це відмінні від інших регіонів масштаби інвестування, які було передбачено у домінантах і положеннях Цільових програм соціально-економічного розвитку та різних стратегій [19; 40; 49] у попередньому періоді і, відповідно, суто політичним «ручним» його

коригуванням. Зауважимо, що у наведених вище положеннях не згадується про доцільність формалізації моделей розроблення стратегічного набору реалізації соціальної політики виходячи з обсягів валової додатної вартості (ВДВ) на одного працюючого, тим паче з урахуванням паритету купівельної спроможності (ПКС) для певного регіону/країни у цілому. Наразі цей показник становить лише 27,1 тис. дол. США. З урахуванням ПКС це значення виявляє суттєві розбіжності для кожної регіональної соціально-економічної системи (34,7 тис. і 173,5 тис. дол. США відповідно), демонструючи зростання у понад 20 разів.

Науково-методичні розробки, які рекомендовано для практичного використання суб'єктам регіонального управління (представлених у Методичних рекомендаціях) державними корелянтами, пропонують задля об'єктивізації змісту моделі регіональної політики використати в якості вихідних характеристик й окремі енергоекономічні показники (які певним чином відтворюють рівень і якість життя населення регіонів). Зокрема, такі, що здатні відтворювати еволюційні умови функціонування національної економічної системи на сучасному історичному шляху розбудови України, а саме: обсяги виробництва електроенергії за регіонами (рис. 1.5); ступінь зношеності основних виробничих засобів (ОВЗ) (рис. 1.6) та їхня вартість (рис. 1.7); прямі іноземні інвестиції у розрахунку на одну особу (рис. 1.8); обсяги імпорту (рис. 1.9) та експорту промислової продукції за регіонами (рис. 1.10); техногенне забруднення територій (рис. 1.11); рівні регіонального людського розвитку за територіями держави та окремими областями (рис. 1.12); частка промислових підприємств у межах регіонів, що займалися інноваціями протягом останніх років (рис. 1.13); масштаби і, відповідно, обсяги утворення небезпечних відходів II–IV класів безпеки за окремими регіонами держави (рис. 1.14); локалізація спеціалізованих місць задля перероби і схоронення небезпечних промислових відходів за регіонами (рис. 1.15). При цьому, як видно з результатів аналізу економіко-статистичних даних, наведених на рисунках, можна вказати на невідповідність оцінок за кількісно-якісними вимірами й окремими конститутивно-ключовими значеннями макроекономічних показників функціонування регіональних соціально-економічних систем.

Останні саме і відтворюють об'єктивні характеристики та особливості як соціально-економічного, так і техніко-технологічного й організаційно-економічного розвитку регіонів України. Так, наприклад, одна частина областей України має кращі показники за інноваційною та інтелектуальною здатністю і, відповідно, технологічною конкурентоспроможністю, проте гірші за обсягами експорту промислової продукції; інші області відзначаються позитивними вимірами регіонального промислового виробництва, проте за показниками екологічної та соціальної безпеки є найгіршими.

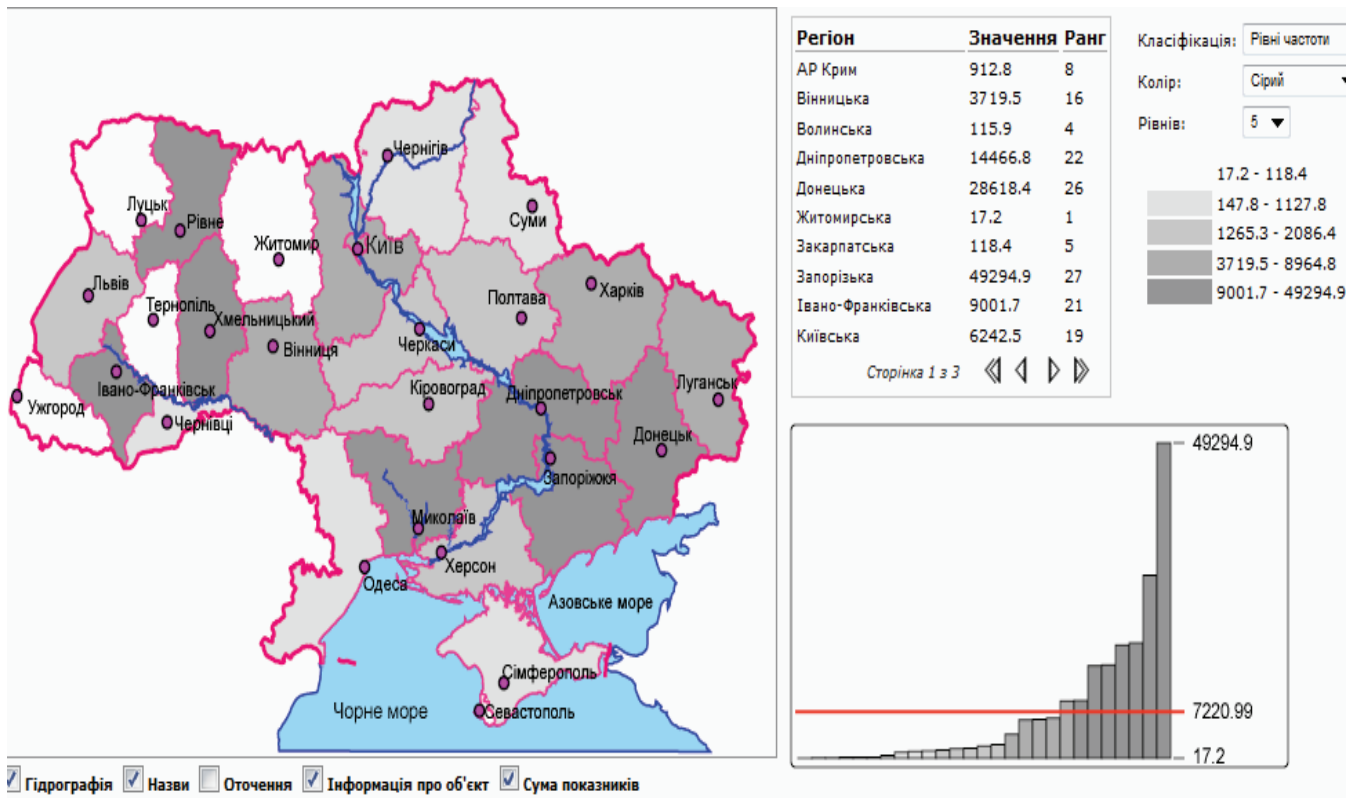

Рис. 1.5. Обсяги виробництва електроенергії за регіонами держави у 2012 р.

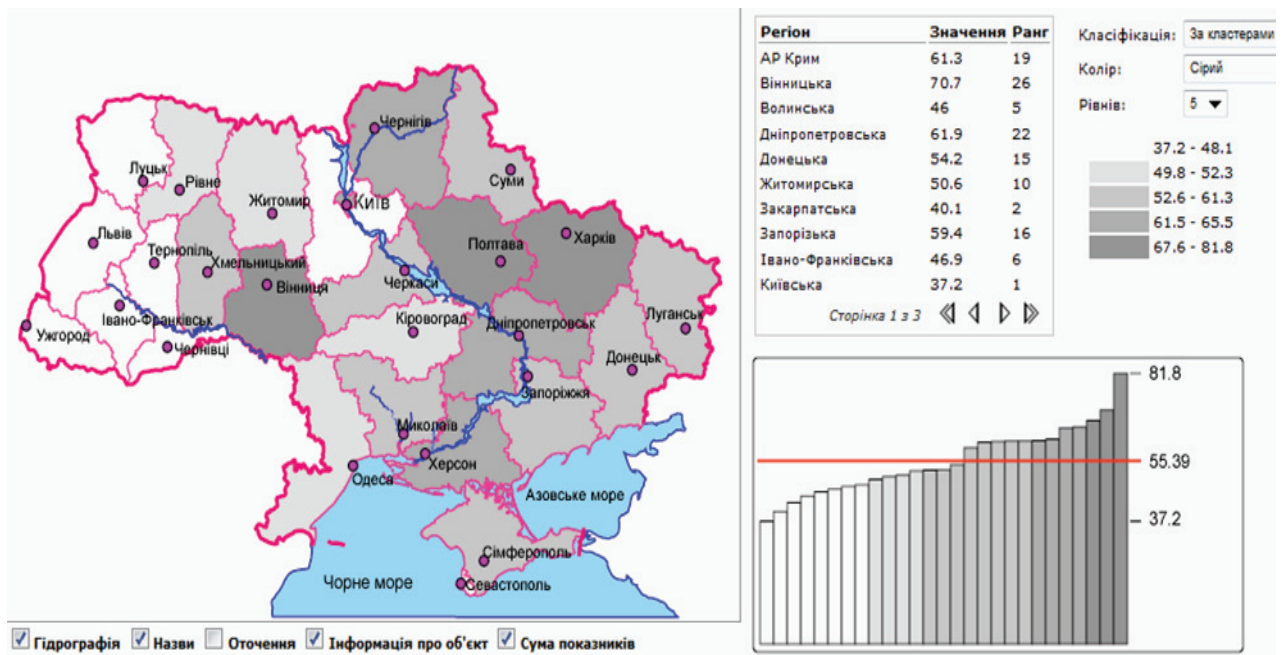

Рис. 1.6. Ступінь зношеності основних виробничих засобів за регіонами України у 2012 р.

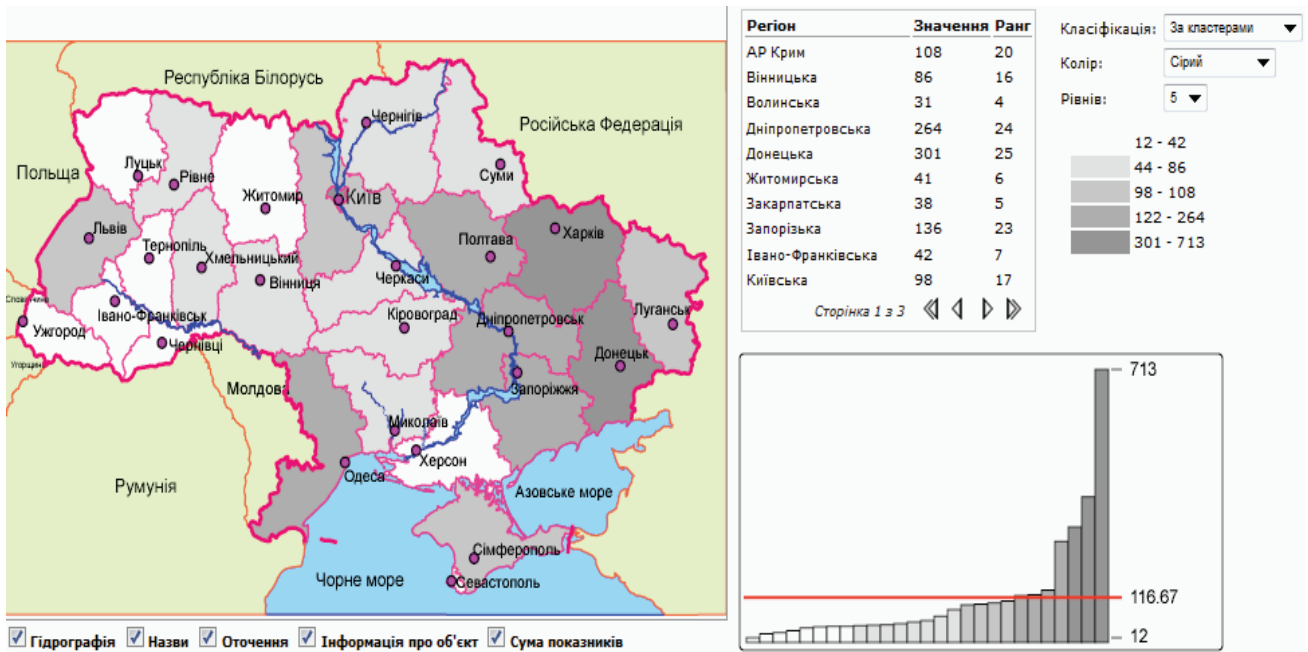

Рис. 1.7. Вартість основних виробничих засобів промисловості за регіонами України у 2012 р.

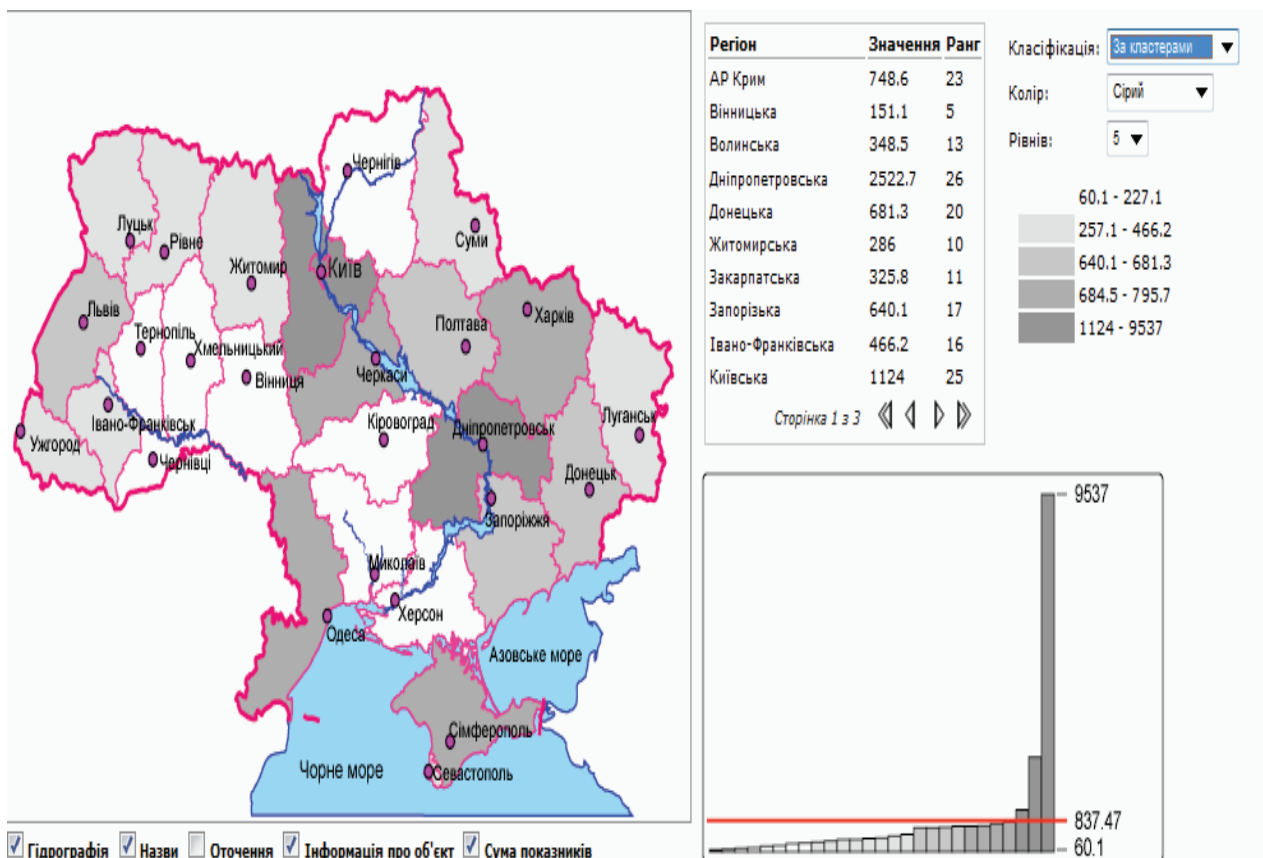

Рис. 1.8. Прямі іноземні інвестиції за регіонами України у 2012 р. у розрахунку на одну особу

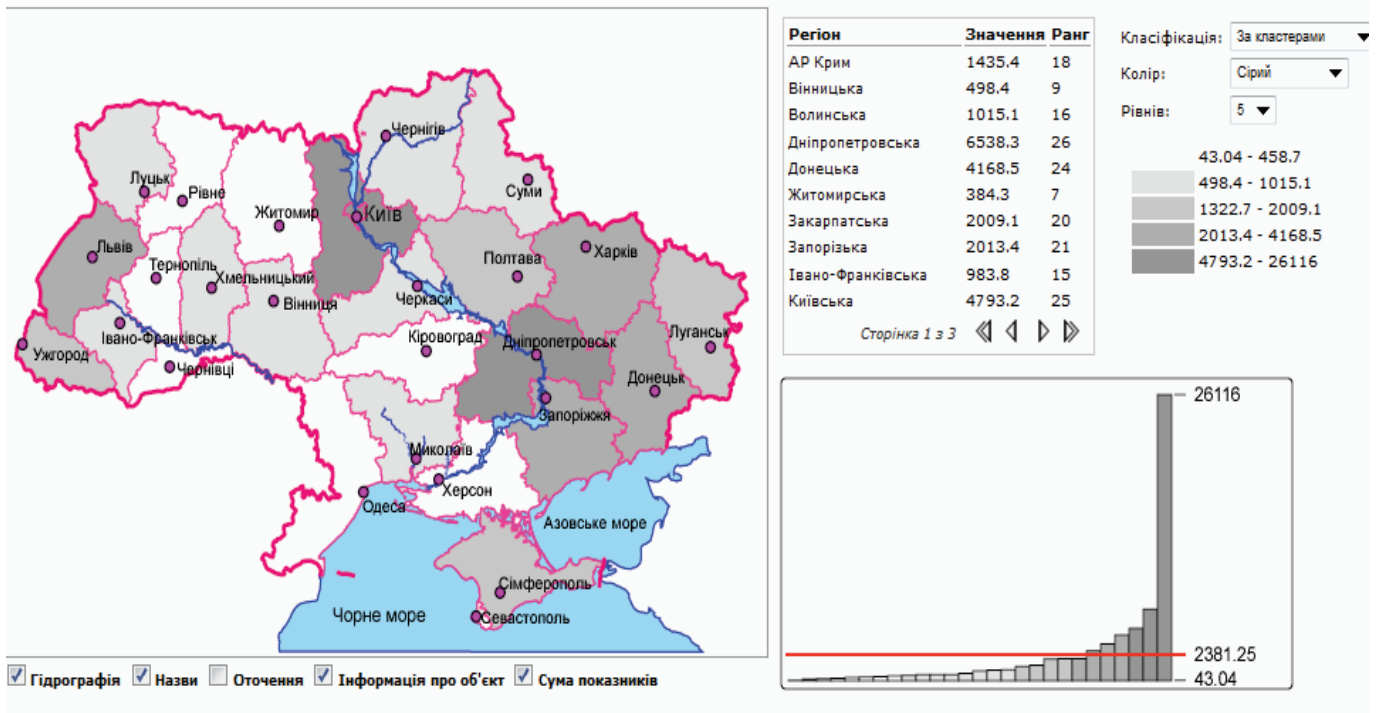

Рис. 1.9. Масштаби імпорту промислової продукції за регіонами України за станом на 2012 р.

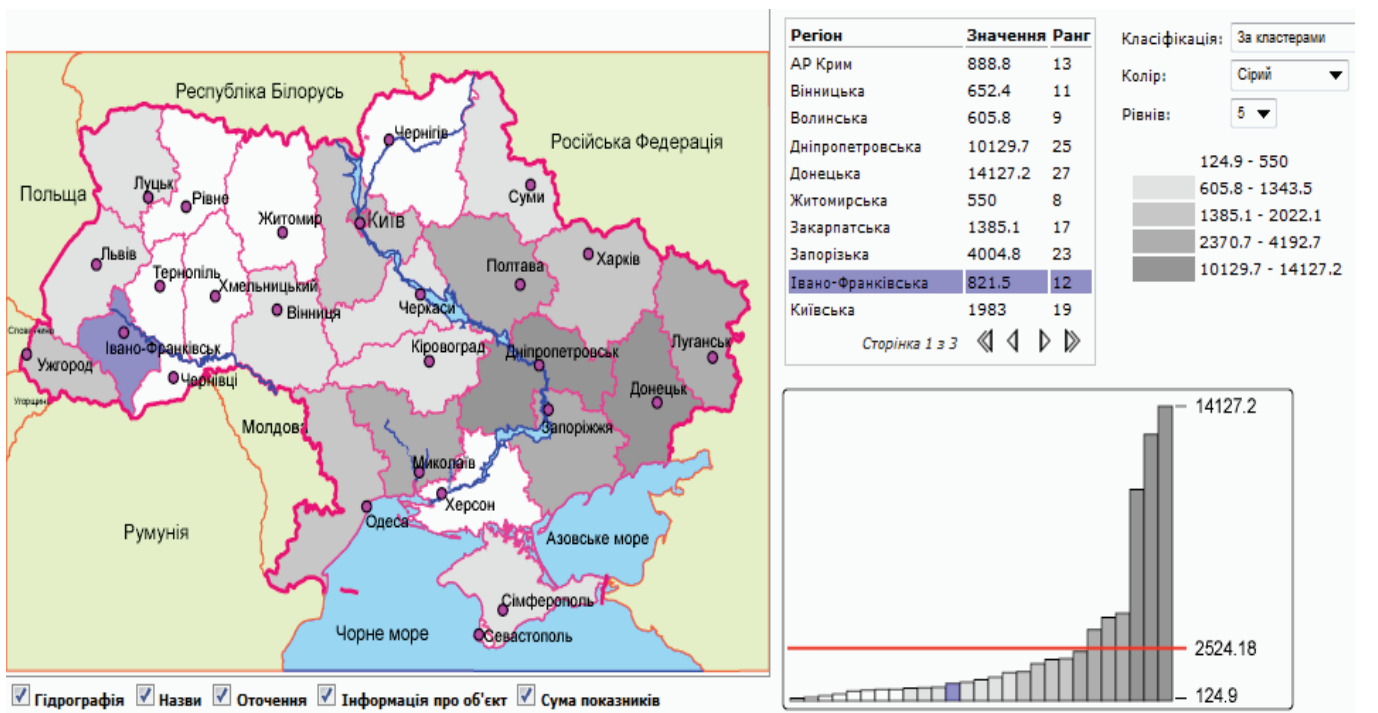

Рис. 1.10. Обсяги експорту промислової продукції за регіонами України у 2012 р.

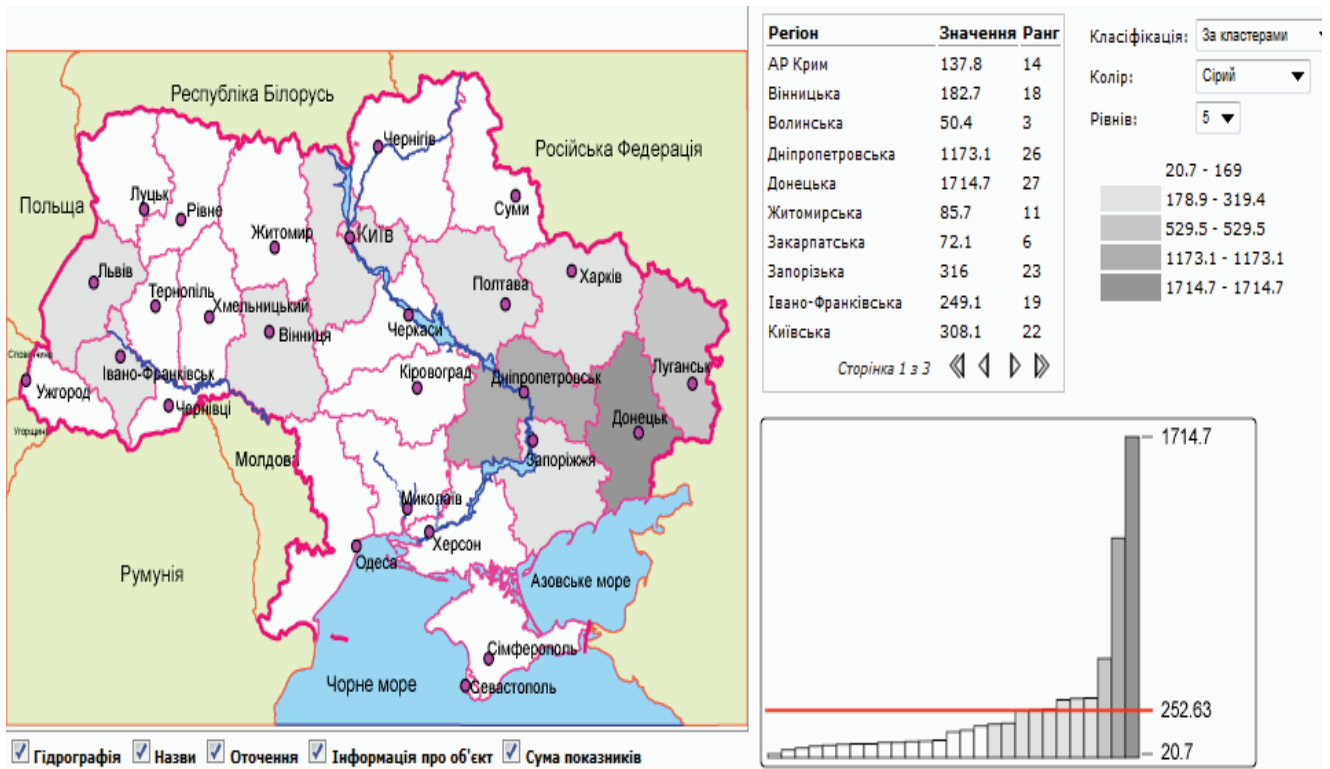

Рис. 1.11. Техногенне забруднення територій за регіонами України у 2012 р.

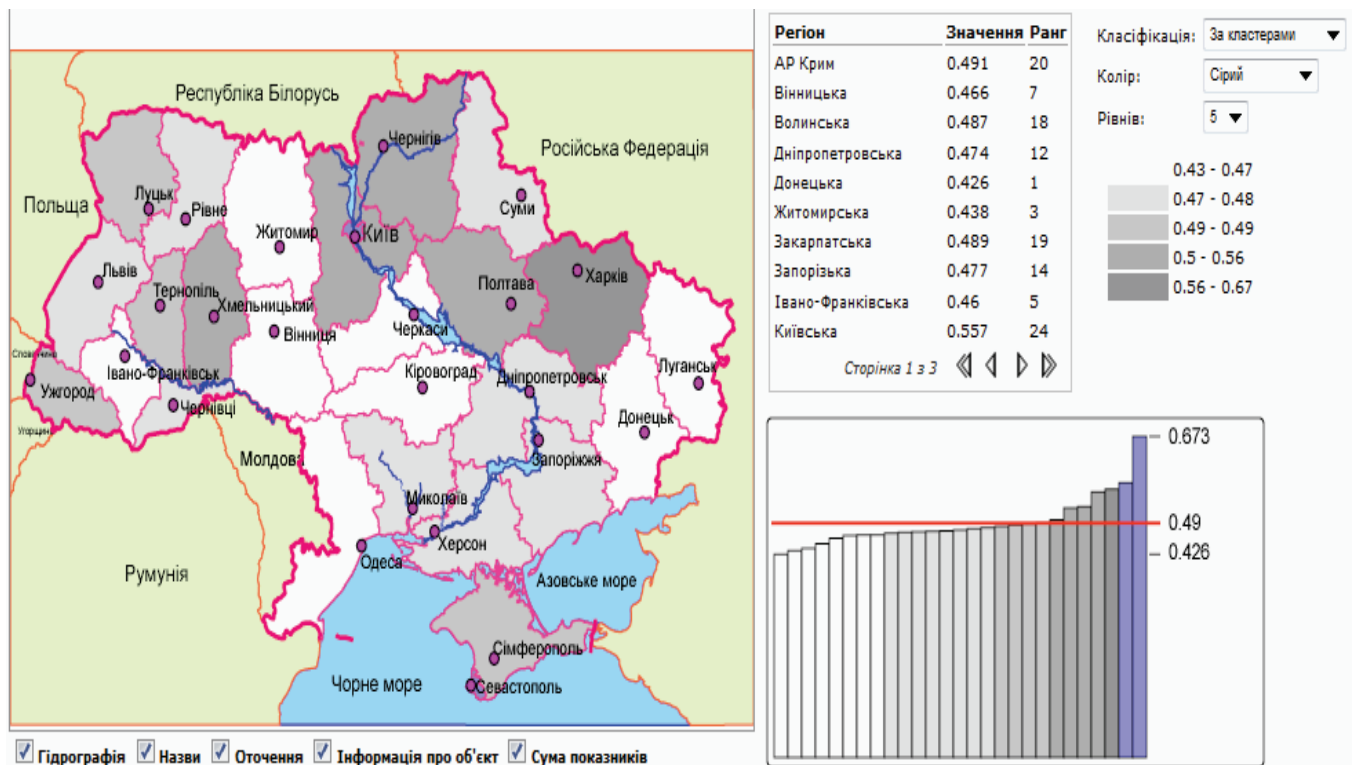

Рис. 1.12. Ідентифікація рівнів регіонального людського розвитку в Україні за станом на 2012 р.

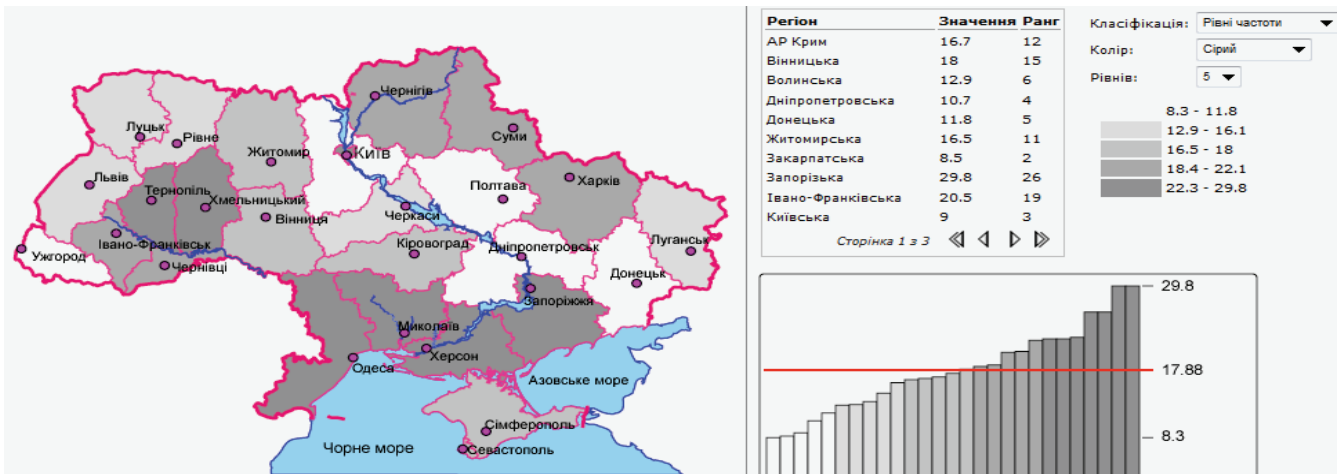

Рис. 1.13. Частка підприємств, що займалися інноваціями

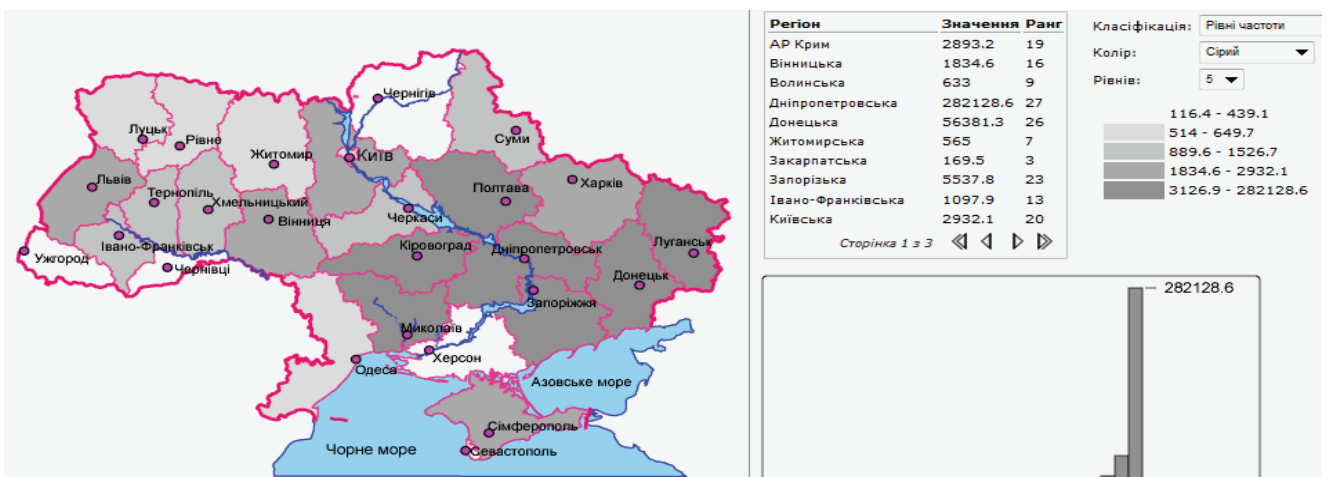

Рис. 1.14. Показник утворення відходів II–IV класів небезпеки

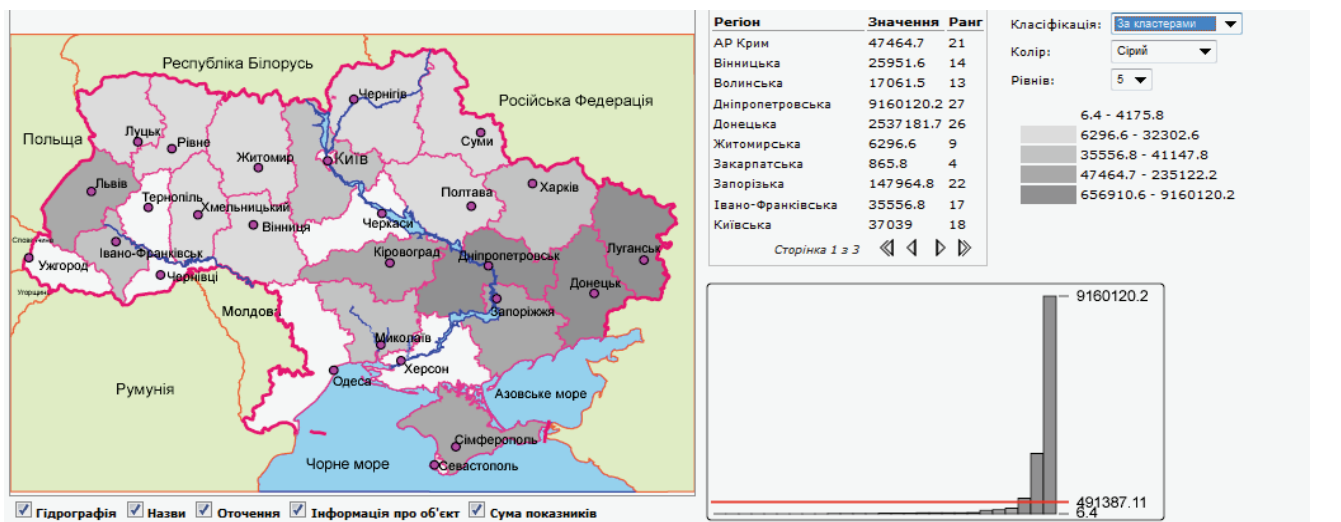

Рис. 1.15. Локалізація спеціалізованих місць із переробки і схоронення

небезпечних відходів за регіонами України у 2009–2012 рр.

Отже, наведені вище економіко-статистичні показники про сучасні виміри і системні характеристики, набуті за результатами функціонування регіональних соціально-економічних систем України, які рекомендовано до запровадження Міністерством економічного розвитку та торгівлі України задля розробки й обґрунтування оптимальної для держави регіональної моделі соціального розвитку, можна узагальнити за результатами їхнього порівняльного аналізу (табл. 1.15), де згруповано сучасні регіональні економічні системи держави за відмінними їхніми значеннями. Деталізація й змістовне осмислення наслідків розмежування сучасних областей України дозволяє підтвердити об'єктивність і доцільність їхнього групування задля розробки оптимальної для України моделі соціальної політики з урахуванням можливості зниження її вихідних характеристик у разі формалізації лише трьох типів соціальної політики (деталізувавши їх задля реалізації в межах трьох класів регіональних), де обґрунтовано їхнє групування за специфічною формою міжгалузевої взаємодії. Тобто здійснено ідентифікацію односпрямованих, бінарної та масштабної інваріантної спрямованості каскадів РПК.

Підтвердженням доцільності та об'єктивності наведеної вище систематизації конститутивно-ключових еволюційних характеристик є і те, що, наприклад, Дніпропетровський регіон має найбільші обсяги ВРП та інвестицій в основні виробничі засоби у розрахунку на одну особу (у 2012 р. 98,1 млрд грн та 2,5 тис. дол. США, що більш ніж у 30 разів перевищує показники Чернігівської обл.), однак за кількістю впроваджених прогресивних технологічних процесів, результатами модернізації, інноваційною здатністю, технологічною конкурентоспроможністю та ефективністю управління гарантуванням економічної безпеки (у 2012 р. – 101 шт.; 10,9; 6,8 млн грн/т у. п.; 1,7) значно поступається регіонам України, віднесеним до групи із середніми значеннями цих вимірів.

Відповідно до викладеного вище, зазначимо, що оскільки перехід до сталого розвитку держави передбачає досягнення органічності функціонування при синхронному залученні трьох конститутивно-ключових компонент, які дозволяють здійснити інтенсифікацію процесів макросистемної еволюції в межах тріади «економіка – екологія – соціум», то задля підвищення рівня і якості життя населення нагальним завданням є визначення вихідних передумов переходу України до соціально-економічної регенерації за використання соціетальних принципів функціонування X-інституційної матриці.

Водночас відзначимо, що при опрацюванні моделі трансформації суспільства, яка базується на трьох матрицях: східної, командно-адміністративної (X-матриця), західної, ринкової (Y-матриця) та перехідної, солідарної (Z-матриця) та вивченні особливостей еволюції національної економічної системи, виявлено системні недоліки і закономірності, що супроводжують процеси інституціональної перебудови держави в контексті відтворення її фазової траєкторії за соціетальними домінантами сталого розвитку.

Розмежування сучасних регіональних соціально-економічних систем України за кількісно-якісними характеристиками забезпечення сталого розвитку (за областями)*

Макроекономічний показник-індикатор сталого розвитку	Якісний вимір системних характеристик функціонування регіональних соціально-економічних систем	
	Кращі	Гірші
ВРП у розрахунку на одну особу	Дніпропетровська, Донецька, м. Київ	Київська, Тернопільська, Івано-Франківська, Чернівецька
Обсяги виробництва електроенергії	Миколаївська, Донецька, Запорізька	Львівська, Івано-Франківська, Ужгородська
Вартість ОВЗ промисловості	Місто Київ, Харківська, Донецька	Івано-Франківська, Тернопільська, Чернівецька
Ступінь зношеності ОВЗ	Вінницька Харківська, Полтавська, Дніпропетровська	Донецька, Луганська, Дніпропетровська
Прямі іноземні інвестиції у розрахунку на одну особу	Дніпропетровська, промислові комплекси м. Києва і Севастополя	Чернігівська, Сумська, Донецька, Луганська, Кіровоградська
Масштаби імпорту промислової продукції	Менше імпортують Дніпропетровська, Київська	Більше імпортують Чернігівська, Сумська, Миколаївська, Одеська, Кіровоградська
Обсяги експорту промислової продукції	Донецька, Дніпропетровська, м. Київ	Чернігівська, Херсонська, Житомирська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька
Частка промислових підприємств, що займалися інноваціями	Миколаївська, Запорізька, Львівська, Тернопільська	Полтавська, Київська, Донецька, Дніпропетровська
Рівні регіонального людського розвитку	Міста Київ та Севастополь, Харківська	Луганська, Донецька, Івано-Франківська, Кіровоградська
Техногенне забруднення територій за регіонами	Івано-Франківська, Тернопільська, Львівська	Донецька, Дніпропетровська, Луганська
Масштаби утворення відходів II–IV класів небезпеки	Чернігівська, Херсонська, Закарпатська, Чернівецька, Житомирська, Одеська	Донецька, Дніпропетровська, Кіровоградська, Луганська
Локалізація спеціальних місць із переробки і схоронення небезпечних промислових відходів	Закарпатська, Чернівецька, Тернопільська, Херсонська	Луганська, Донецька, Дніпропетровська,

*Джерело: Систематизовано та узагальнено за результатами аналізу макроекономічних вимірів функціонування регіонів України.

З'ясовано, що суспільству наразі не можна нав'язати невластиві йому інституції та суб'єктивним способом замінити один інститут іншим (що є більш

ефективним в іншій країні). Для цього необхідно набути і сформувати певні історичні, культурні, матеріально-технічні передумови, тобто система повинна розвиватися, не змінюючи своєї структури, підпорядковуючи всі процеси монолітній організованості.

З цією метою, розглядаючи соціально-економічні характеристики розвитку регіональних систем України в контексті її сталого розвитку на засадах реалізації соціетальних принципів, перш за все звернемо увагу на рівень зайнятості (табл. 1.16) та безробіття (табл. 1.17) в державі. Як свідчать дані, кількість зайнятих економічною діяльністю у 2008 р. становила 20 972,3 тис., 2011 р. – 20 324,2 тис. осіб. При цьому, як з'ясовано, найбільша питома вага зайнятих спостерігається у Донецькій, Дніпропетровській, Харківській областях та м. Києві.

Так, наприклад, у 2009 році частка зайнятих порівняно з попереднім роком була меншою за 100,0 % у всіх без винятку регіонах України, у 2010 р. відбулося суттєве покращення кількісних вимірів цього показника. Проте відбулися кардинальні трансформації та соціальні зрушення в межах Кіровоградської, Луганської, Полтавської та Сумської областей: кількість зайнятих зменшилася. А у 2011 році в дев'яти регіонах України відбулися позитивні зміни. Зокрема, в Дніпропетровській, Житомирській, Закарпатській, Івано-Франківській, Київській, Луганській, Херсонській, Хмельницькій, Чернігівській областях кількість зареєстрованих безробітних у 2011 р. знизилась в 1,75 разу порівняно з 2008 р. і склала 482,8 тис. осіб. Найменший рівень безробіття зафіксовано у м. Києві, м. Севастополі, Чернівецькій, Херсонській, Закарпатській, Волинській областях.

Таким чином, відносно загальної кількості населення працездатного віку найвищий рівень безробіття спостерігається у Черкаській, Житомирській, Кіровоградській, Вінницькій, Полтавській, Рівненській, Сумській, Миколаївській, Тернопільській та Чернігівській областях. Відтак можна стверджувати, що: в Україні спостерігається щільна концентрація продуктивних сил у високоіндустріальних регіонах – Донбасі та Придніпров'ї (де на шість високоіндустріальних областей – Донецьку, Дніпропетровську, Запорізьку, Луганську, Харківську та Київську – припадає понад 45,0 % основного капіталу України).

Водночас слід зазначити, що наявні диспропорції у регіональному соціально-економічному розвитку впливають на можливість ефективного управління відносно інших територій, котрі отримують більше можливостей щодо вирішення широкого кола соціальних, економічних, духовних та політичних питань. Однак поряд із позитивними зрушеннями, які відбулися наразі у високотехнологічних регіонах держави, відбувається поступова деградація сільськогосподарського виробництва в Україні, яка не сприяє розв'язанню соціально-економічних проблем населення. Найгострішими з них залишаються: складна демографічна ситуація; занепад соціальної сфери, побутового обслуговування селян; безробіття та низький рівень доходів сільських жителів.

Ідентифікація параметрів розвиненості регіональних соціально-економічних систем України за фактором «кількість населення, зайнятого активною економічною діяльністю» у 2009–2012 рр.*

Область, місто	Основні макроекономічні показники-індикатори ідентифікації масштабів розвиненості регіональних соціально-економічних систем															
	кількість зайнятих економічною діяльністю, тис. осіб						кількість зайнятих економічною діяльністю, питома вага регіону, відсотків						кількість зайнятих економічною діяльністю, відсотків від попереднього року			
	2009	2010	2011	2012	2009	2010	2011	2012	2009	2010	2011	2012	2009	2010	2011	2012
Україна, у цілому	20 972,3	20 191,5	20 266,0	20 324,2	100,0	100,0	100,0	100,0	100,3	96,3	100,4	100,3	100,3	96,3	100,4	100,3
Автономна Республіка Крим	918,7	905,7	904,5	913,9	4,4	4,3	4,5	4,5	100,2	98,6	99,9	100,2	100,2	98,6	99,9	101,0
Вінницька	725,6	693,5	694,3	698,7	3,5	3,6	3,4	3,4	99,8	95,6	100,1	99,8	99,8	95,6	100,1	100,6
Волинська	438,6	428,0	433,6	440,1	2,1	2,3	2,1	2,2	101,1	97,6	101,3	101,1	101,1	97,6	101,3	101,5
Дніпропетровська	1 580,0	1 0 537,1	1 541,9	1 531,3	7,5	7,3	7,6	7,5	99,8	97,3	100,3	99,8	99,8	97,3	100,3	99,3
Донецька	2 138,8	1 981,3	1 983,7	1 995,4	10,2	9,7	9,8	9,8	100,2	92,6	100,1	100,2	100,2	92,6	100,1	100,6
Житомирська	568,2	555,2	560,3	553,5	2,7	2,8	2,8	2,7	99,6	97,7	100,9	99,6	99,6	97,7	100,9	98,8
Закарпатська	552,2	524,7	531,8	522,7	2,6	2,7	2,6	2,6	100,8	95,0	101,4	100,8	100,8	95,0	101,4	98,3
Запорізька	850,4	824,2	825,7	827,4	4,0	3,9	4,1	4,1	100,0	96,9	100,2	100,0	100,0	96,9	100,2	100,2
Івано-Франківська	541,9	526,3	530,3	529,7	2,6	3,0	2,6	2,6	101,2	97,1	100,8	101,2	101,2	97,1	100,8	99,9
Київська	796,1	755,0	757,9	754,4	3,8	3,7	3,7	3,7	100,1	94,8	100,4	100,1	100,1	94,8	100,4	99,5
Кіровоградська	459,1	432,7	431,2	433,1	2,2	2,2	2,1	2,1	99,3	94,2	99,7	99,3	99,3	94,2	99,7	100,4
Луганська	1 068,8	1 026,2	1 015,4	1 002,2	5,1	5,0	5,0	5,0	100,2	96,0	98,9	100,2	100,2	96,0	98,9	98,7
Львівська	1 092,5	1 085,0	1 096,7	1 100,7	5,2	5,5	5,4	5,4	101,4	99,3	100,1	101,4	101,4	99,3	100,1	100,4
Миколаївська	548,5	535,2	536,7	537,5	2,6	2,6	2,6	2,6	100,3	97,6	100,3	100,3	100,3	97,6	100,3	100,1
Одеська	1 067,2	1 040,2	1 044,5	1 048,5	5,1	5,2	5,2	5,2	100,7	97,5	100,4	100,7	100,7	97,5	100,4	100,4
Полтавська	691,6	647,1	644,8	654,2	3,3	3,3	3,2	3,2	99,5	93,6	99,6	99,5	99,5	93,6	99,6	101,5
Рівненська	478,1	461,5	471,2	489,2	2,3	2,5	2,3	2,4	101,3	96,5	102,1	101,3	101,3	96,5	102,1	103,8
Сумська	543,7	500,1	497,0	518,9	2,6	2,6	2,5	2,6	100,1	92,0	99,4	100,1	100,1	92,0	99,4	104,4
Тернопільська	424,9	422,1	431,3	433,6	2,0	2,4	2,1	2,1	100,3	99,3	102,2	100,3	100,3	99,3	102,2	100,5
Харківська	1 312,9	1 265,6	1 267,3	1 279,0	6,3	6,0	6,3	6,3	100,1	96,4	100,1	100,1	100,1	96,4	100,1	100,9
Херсонська	507,5	486,9	488,8	480,7	2,4	2,4	2,4	2,4	100,4	95,9	100,4	100,4	100,4	95,9	100,4	98,3
Хмельницька	594,4	579,0	580,6	572,2	2,8	2,9	2,9	2,9	100,9	97,4	100,3	100,9	100,9	97,4	100,3	98,6
Черкаська	583,1	561,7	564,9	566,4	2,8	2,8	2,8	2,8	99,6	96,3	100,6	99,6	99,6	96,3	100,6	100,3
Чернівецька	381,0	376,3	382,4	385,4	1,8	2,0	1,9	2,0	101,3	98,8	101,6	101,3	101,3	98,8	101,6	100,8
Чернігівська	501,4	479,8	480,1	475,3	2,4	2,4	2,4	2,4	99,5	95,7	100,1	99,5	99,5	95,7	100,1	99,0
Київ	1 420,2	1 381,0	1 387,8	1 401,0	6,8	6,1	6,8	6,9	101,1	97,2	100,5	101,1	101,1	97,2	100,5	101,0
Севастополь	186,9	180,1	181,3	179,2	0,9	0,8	0,9	0,9	99,7	96,4	100,7	99,7	99,7	96,4	100,7	98,8

* Джерело: Розраховано за даними статистичних джерел Державної служби статистики України.

Ідентифікація регіональних соціально-економічних систем за кількістю зареєстрованих безробітних в Україні у 2009–2012 рр.

Область, місто	Кількість зареєстрованих безробітних, тис. осіб				Кількість зареєстрованих безробітних, питома вага регіону, відсотків				Рівень зареєстрованого безробіття, відсотків від населення працездатного віку			
	2009	2010	2011	2012	2009	2010	2011	2012	2009	2010	2011	2012
Україна	844,9	531,6	544,9	482,8	100,0	100,0	100,0	100,0	3,0	1,9	2,0	1,8
Автономна Республіка Крим	26,1	16,9	19,4	20,5	3,1	3,2	3,6	4,2	2,1	1,4	1,6	1,7
Вінницька	41,5	26,0	28,8	25,6	4,9	4,9	5,3	5,3	4,3	2,7	3,0	2,7
Волинська	25,3	12,8	13,5	10,8	3,0	2,4	2,5	2,2	4,1	2,1	2,2	1,8
Дніпропетровська	52,1	35,2	33,4	30,6	6,2	6,6	6,1	6,3	2,5	1,7	1,6	1,5
Донецька	54,9	40,9	32,0	27,5	6,5	7,7	5,9	5,7	2,0	1,5	1,2	1,0
Житомирська	32,9	22,4	22,3	22,2	3,9	4,2	4,1	4,6	4,3	3,0	3,0	3,0
Закарпатська	22,9	12,8	13,9	11,9	2,7	2,4	2,6	2,5	3,0	1,7	1,8	1,6
Запорізька	36,0	27,0	25,3	22,4	4,3	5,1	4,6	4,6	3,2	2,4	2,3	2,1
Івано-Франківська	30,9	17,0	16,4	15,8	3,7	3,2	3,0	3,3	3,7	2,1	2,0	1,9
Кілівська	27,3	17,0	16,5	15,6	3,2	3,2	3,0	3,2	2,6	1,6	1,6	1,5
Кіровоградська	25,5	17,8	18,8	17,8	3,0	3,3	3,5	3,7	4,2	3,0	3,2	3,0
Луганська	34,7	18,1	19,6	17,7	4,1	3,4	3,6	3,7	2,4	1,3	1,4	1,3
Львівська	42,1	25,8	26,9	22,6	5,0	4,9	4,9	4,7	2,7	1,7	1,7	1,5
Миколаївська	25,9	17,6	19,7	17,9	3,1	3,3	3,6	3,7	3,5	2,4	2,7	2,5
Одеська	29,9	17,5	20,6	16,1	3,5	3,3	3,8	3,3	2,0	1,2	1,4	1,1
Полтавська	42,4	30,4	33,9	23,1	5,0	5,7	6,2	4,8	4,7	3,4	3,8	2,6
Рівненська	31,9	18,6	20,1	17,8	3,8	3,5	3,7	3,7	4,7	2,7	2,9	2,6
Сумська	30,0	19,6	20,8	16,9	3,6	3,7	3,8	3,5	4,2	2,7	2,9	2,4
Тернопільська	32,9	14,7	17,0	15,4	3,9	2,8	3,1	3,2	5,1	2,3	2,6	2,4
Харківська	46,3	32,0	33,1	28,9	5,5	6,0	6,1	6,0	2,7	1,8	1,9	1,7
Херсонська	21,1	10,7	11,3	11,6	2,5	2,0	2,1	2,4	3,1	1,6	1,7	1,8
Хмельницька	33,6	19,6	20,5	16,6	4,0	3,7	3,8	3,4	4,3	2,5	2,6	2,1
Черкаська	37,9	25,6	24,8	23,7	4,5	4,8	4,6	4,9	4,9	3,4	3,3	3,2
Чернівецька	18,2	10,3	10,5	10,5	2,2	1,9	1,9	2,2	3,4	1,9	1,9	1,9
Чернігівська	30,6	17,2	18,5	15,3	3,6	3,2	3,4	3,2	4,7	2,7	2,9	2,4
Київ	10,0	6,4	5,9	6,6	1,2	1,2	1,1	1,4	0,6	0,4	0,3	0,4
Севастополь	2,0	1,7	1,4	1,4	0,2	0,3	0,3	0,3	0,9	0,7	0,6	0,6

* Джерело: За даними Державної служби статистики України.

Відповідно, демографічні втрати населення України за 1990–2012 рр. становили 6,3 млн осіб, у т. ч. чисельність міського населення зменшилася на 10,0 %, або 3,5 млн осіб, а сільського – на 16,5 %, або на 2,8 млн осіб [5].

Варто зазначити, що попередня модель соціальної політики держави (1979–1990 рр.), основним чинником якої було зменшення чисельності населення як у сільській, так і міській місцевості, визнавала від'ємне сальдо міграції та не враховувала суттєві перепони на шляху кардинальної технологічної модернізації реального сектору регіональної економіки (РСРЕ). Так, наприклад, до 1991 року воно у 9 разів перевищувало природне скорочення населення. Однак наразі основним чинником зменшення кількості саме сільського населення є його природне скорочення і депродукування, що й обумовлює певні дееволюційні тенденції в агропромисловому комплексі України.

Оскільки чисельність сільського населення за станом на 01.01.2013 р. становила 14,2 млн осіб, тобто його частка у загальній кількості населення України зменшилася з 32,7 % у 1990 році до 31,1 % у 2013 році, то (за оцінками Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України) втрати населення у сільській місцевості до 2025 р. можуть ще суттєвіше зменшитися (до рівня 1,7–2,0 млн осіб у зв'язку з вичерпанням потенціалу демографічного відтворення).

Підсумовуючи вищенаведене, визнаємо, що формування дієвої соціальної політики в державі та активізації процесів модернізації національної економіки слід сконцентрувати зусилля на усуненні конкретних чинників зменшення кількості населення на селі. А саме: високий рівень смертності, оскільки загальний коефіцієнт смертності у розрахунку на 1 000 осіб у сільській місцевості за період 1990–2012 рр. мав найвище значення у 2005–2006 рр. (20,5), останні роки дещо знизився – у 2012 р. становив 17,7 для села, 13,1 – для міста; невисокий рівень народжуваності: незважаючи на те, що з 2002 р. на селі, як і в країні у цілому, цей показник зріс, він все ще залишається на невисокому рівні (якщо у 2001 р. у розрахунку на 1 000 осіб він становив 8,7, то у 2012 р. – 12,6); хоча з 2004 р. для України характерним є незначне позитивне сальдо міграції, яке, за станом на 01.01.2012 р., становило 0,4, то для сільської місцевості воно залишається від'ємним, тобто мінус 0,3. Найвищий від'ємний показник для сільської місцевості за станом на 01.01.2012 р. був у Кіровоградській (-5,0), Луганській (-2,4) та Миколаївській (-2,2) областях; позитивне значення зафіксовано у Київській (4,5), Івано-Франківській (1,1) та Одеській (1,0) областях України.

Й хоча останнім часом у сільській місцевості фіксується деяке поліпшення ситуації з народжуваністю, проте високий рівень смертності обумовлює такі структурні диспропорції, як: від'ємний природний приріст населення; міграція сільського населення, що змінює кількісні та якісні його характеристики; посилення непривабливості проживання (особливо для молоді) на сільських територіях. Відзначимо, що необхідно враховувати поширення синергетичних макроекономічних моделей сучасності та прогнозування майбутнього розвитку. Вищезазначене формує новий стиль управлінського

мислення, провідною ознакою якого повинне стати імовірніше бачення світу, зосередження уваги на утворенні системи раціонального освоєння і розвитку усього складу потенціалів системно-універсального спрямування за рахунок їх субординаційної, координаційної, автономної та міжгалузевої взаємодії з самовідтворюючою функцією. Демографічне навантаження на працюючих осіб на селі перебуває на високому рівні (табл. 1.18). Навантаження на працездатних особами як допрацездатного, так і післяпрацездатного віку в селах є істотно вищим, ніж у містах. Проте за 1990–2012 рр. у сільській місцевості навантаження особами у віці, старшому за працездатний, зменшилося у зв'язку з природною смертністю на 17,5 %, а молодшому за працездатний – на 31,3 %. Зазначене обумовлене існуванням на даний час об'єктивних функціональних змін у віковому складі населення України.

Таблиця 1.18

Ідентифікація загальних вимірів функціонування регіональних соціально-економічних систем України за показником «демографічного навантаження на працездатні особи», осіб *

Ретро-спективний період, роки	Загальне навантаження по Україні			Навантаження особами у віці, молодшому за працездатний			Навантаження особами у віці, старшому за працездатний		
	Міські поселення та сільська місцевість	Міські поселення	Сільська місцевість	Міські поселення та сільська місцевість	Міські поселення	Сільська місцевість	Міські поселення та сільська місцевість	Міські поселення	Сільська місцевість
1990	791	696	1020	410	395	447	381	301	573
1995	799	707	1024	395	377	437	404	330	587
2000	759	664	992	343	314	413	416	350	579
2005	669	588	866	272	241	347	397	347	519
2010	659	605	787	253	229	310	406	376	447
2011	666	618	780	255	233	307	411	385	473
2012	689	627	813	264	245	315	426	392	489

*Джерело: Розраховано як відношення кількості населення (молодшого за працездатний вік), кількості осіб пенсійного віку (старших за працездатний вік) та їхньої загальної кількості до чисельності населення у працездатному віці.

Таким чином, наявні суттєві недоліки у площині реалізації сучасної соціальної політики за вимірами депопуляції та міграції молоді, які призводять не лише до поступового знелюднення сіл і, як наслідок – згортання сільської поселенської мережі за певними регіонами держави, а й до визначального падіння обсягів виробництва та неповного навантаження операційних потужностей. Так, зокрема, за 1990–2012 рр. сільська поселенська мережа зменшилася на 363 од. та налічує за станом на початок 2013 р. лише 28 450 сіл. Суттєво впливає на соціально-економічний рівень розвитку нашої держави й елімінування ознак інтенсифікації процесів модернізації її реального сектору також безробіття. Так, наприклад, кількість незайнятих громадян, за

офіційними даними Держкомстату України, які перебували на обліку в Державній службі зайнятості, за станом на 2011 р. становила 1 732,7 тис. осіб (7,9 % від економічно активного населення працездатного віку), визначених за методологією МОП. Характерно, що зростання обсягів зареєстрованого безробіття (на 0,4–3,2 %) протягом 2011 р. спостерігалось в усіх регіонах. Найвищий рівень зафіксовано у Черкаській області (3,2 %), найнижчий – м. Києві (0,4 %) (табл. 1.19).

Таблиця 1.19

Ідентифікація вимірів функціонування регіональних соціально-економічних систем України за показником «зайнятість населення віком від 15 до 70 років», за станом на 01.01.2012 р.*

Області, місто	Основні макроекономічні показники						
	Економічно активне населення, тис. осіб	Зайняте населення, тис. осіб	Попит на робочу силу, тис. осіб	Безробіття населення		Зареєстроване безробіття	
				тис. осіб	% від економічно активного	тис. осіб	% від населення працездатного віку
Україна	22 056,9	20 324,2	59,3	1732,7	7,9	482,8	1,8
АРК	972,8	913,9	3,3	58,9	6,1	20,5	1,7
Вінницька	773,9	698,7	0,6	75,2	9,7	25,6	2,7
Волинська	480,0	440,1	1,8	39,9	8,3	10,8	1,8
Дніпропетровська	1 643,6	1 531,3	8,0	112,3	6,8	30,6	1,5
Донецька	2 173,1	1 995,4	4,1	177,7	8,2	27,5	1,0
Житомирська	614,9	553,5	2,4	61,4	10,0	22,2	3,0
Закарпатська	577,9	522,7	1,2	55,2	9,6	11,9	1,6
Запорізька	891,9	827,4	0,8	64,5	7,2	22,4	2,1
Івано-Франківська	580,2	529,7	0,4	50,5	8,7	15,8	1,9
Київська	808,5	754,4	2,2	54,1	6,7	15,6	1,5
Кіровоградська	474,0	433,1	0,7	40,9	8,6	17,8	3,0
Луганська	1 072,5	1 002,2	2,6	70,3	6,6	17,7	1,3
Львівська	1 192,8	1 100,7	1,9	92,1	7,7	22,6	1,5
Миколаївська	584,9	537,5	1,3	47,4	8,1	17,9	2,5
Одеська	1 115,2	1 048,5	3,8	66,7	6,0	16,1	1,1
Полтавська	720,2	654,2	2,4	66,0	9,2	23,1	2,6
Рівненська	546,0	489,2	0,6	56,8	10,4	17,8	2,6
Сумська	570,9	518,9	0,7	52,0	9,1	16,9	2,4
Тернопільська	483,8	433,6	1,1	50,2	10,4	15,4	2,4
Харківська	1 375,2	1 279,0	2,8	96,2	7,0	28,9	1,7
Херсонська	528,5	480,7	1,9	47,8	9,0	11,6	1,8
Хмельницька	627,6	572,2	0,3	55,4	8,8	16,6	2,1
Черкаська	624,1	566,4	0,2	57,7	9,2	23,7	3,2
Чернівецька	419,6	385,4	0,9	34,2	8,2	10,5	1,9
Чернігівська	530,2	475,3	1,2	54,9	10,4	15,3	2,4
Київ	1 483,5	1 401,0	11,4	82,5	5,6	6,6	0,4
Севастополь	191,1	179,2	0,7	11,9	6,2	1,4	0,6

*Джерело: Розраховано за даними статистичних джерел Державної служби статистики України.

Проте й надалі спостерігаються подальші негативні тенденції та особливості функціонування соціальних структур: зокрема, із січня 2011 р. у сфері розрахунку рівня безробіття Державна служба зайнятості України перейшла на методологію МОП, згідно з якою обліку підлягають особи у віці 15–70 років (zareєстровані та незareєстровані в Державній службі зайнятості України), які одночасно відповідають трьом умовам: не мали роботи (прибуткового заняття); активно шукали роботу або намагались організувати власну справу впродовж останніх 4-х тижнів, що передували опитуванню; готові розпочати роботу упродовж двох найближчих тижнів. Отже, зазначимо, що деякі негативні аспекти опосередковано впливають на процеси дееволюції української інституційної матриці (X-матриці) та результативність реалізації державної економічної політики: протягом 2011 р. частка осіб, які офіційно мали статус безробітних, зросла на декілька відсотків (рис. 1.16), а протягом 2012 року – опосередковано безробітними в економічно активному віці завдано шкоди національному бюджету з урахуванням необхідності підтримання їхнього достатнього для існування життєвого рівня – майже 75,3 млн дол. США. Наведена сума соціальних витрат, звісно, могла б спрямуватися на розробку та реалізацію у стислі терміни стратегії кардинальної технологічної модернізації національного господарства в умовах ресурсних обмежень.

Поряд із міждержавним рухом населення серйозною проблемою залишається рівень внутрішньорегіональної і міжрегіональної міграційної мобільності громадян. Найбільше значення коефіцієнта валової міжрегіональної міграції зафіксовано у м. Київ, Київській, Донецькій та Дніпропетровській областях, а найменше – у Чернівецькій і Закарпатській областях. Демографічна ситуація, що відображає тривалість життя, смертність і міграцію населення, помітно краща в Києві, ніж в інших регіонах України.

Слід зазначити, що зростання народжуваності, яке спостерігається останнім часом, принципово не змінює демографічний дисбаланс: смертність переважає над народжуваністю (майже в 2 рази) та зменшується чисельність населення в працездатному віці, особливо чоловіків. Знижується середня очікувана тривалість життя: для чоловіків – до 62 років, жінок – 74, що порівняно з країнами ЄС на 13–15 та 5–9 років менша відповідно. Наслідком демографічної кризи є старіння нації, що невдовзі призведе до дефіциту трудових ресурсів і поглибить проблеми пенсійного забезпечення як для осіб пенсійного віку, так й економічно активного населення. Визнаємо, що наймолодше в середньому населення проживає в Західному регіоні, а найстарше – у Східному та Північно-Східному. Відповідно, найбільші резерви для поліпшення демографічної компоненти трудового потенціалу є на заході, найменші – на сході країни. Особливо гострою постає проблема старіння робочої сили в сільській місцевості, передусім у Чернігівській, Кіровоградській, Полтавській областях.

Наразі існують суттєві потенційно-факторні ознаки, які мають найбільший вплив як на процеси формування, так і розвиток регіональних соціально-економічних систем України.

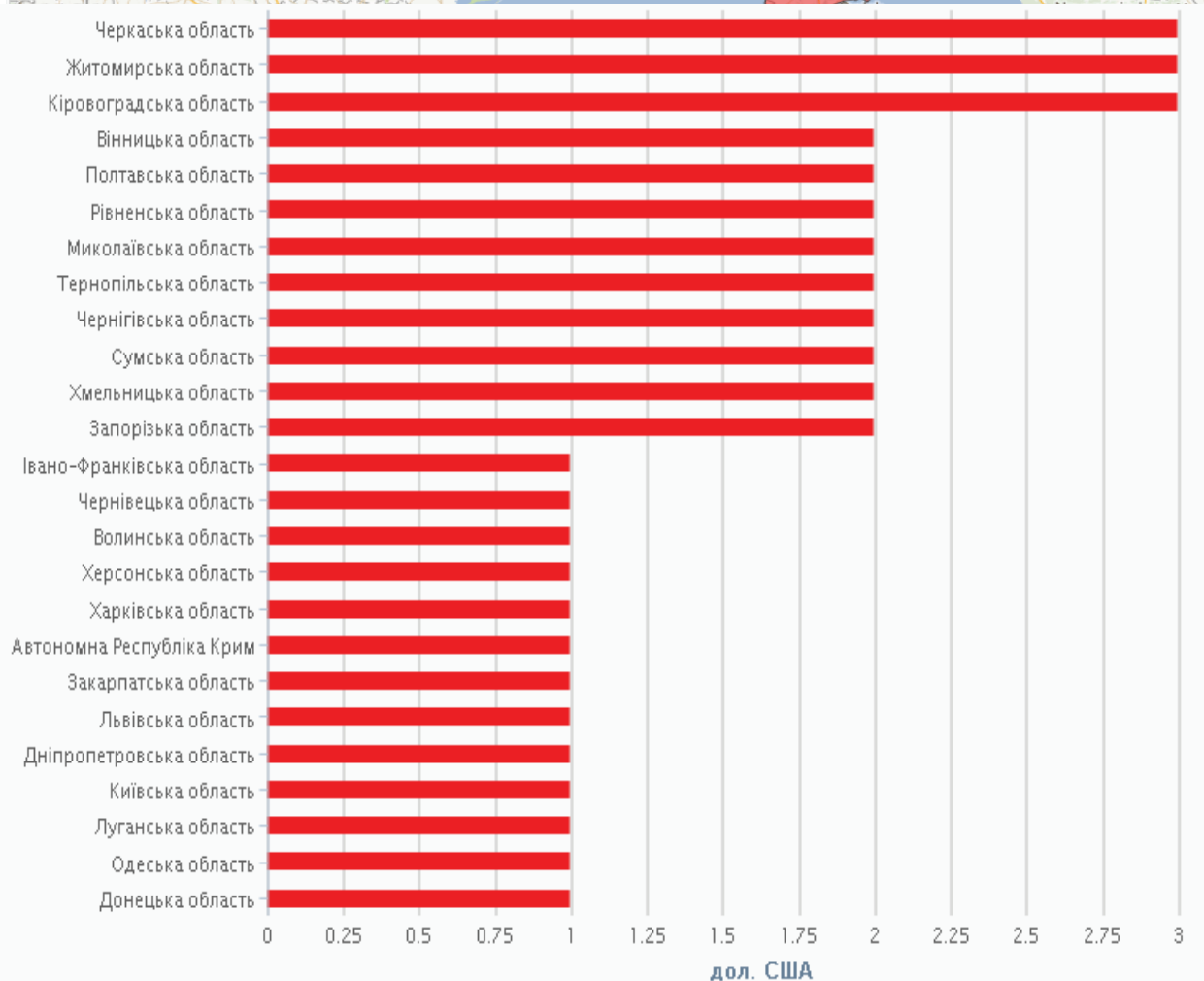
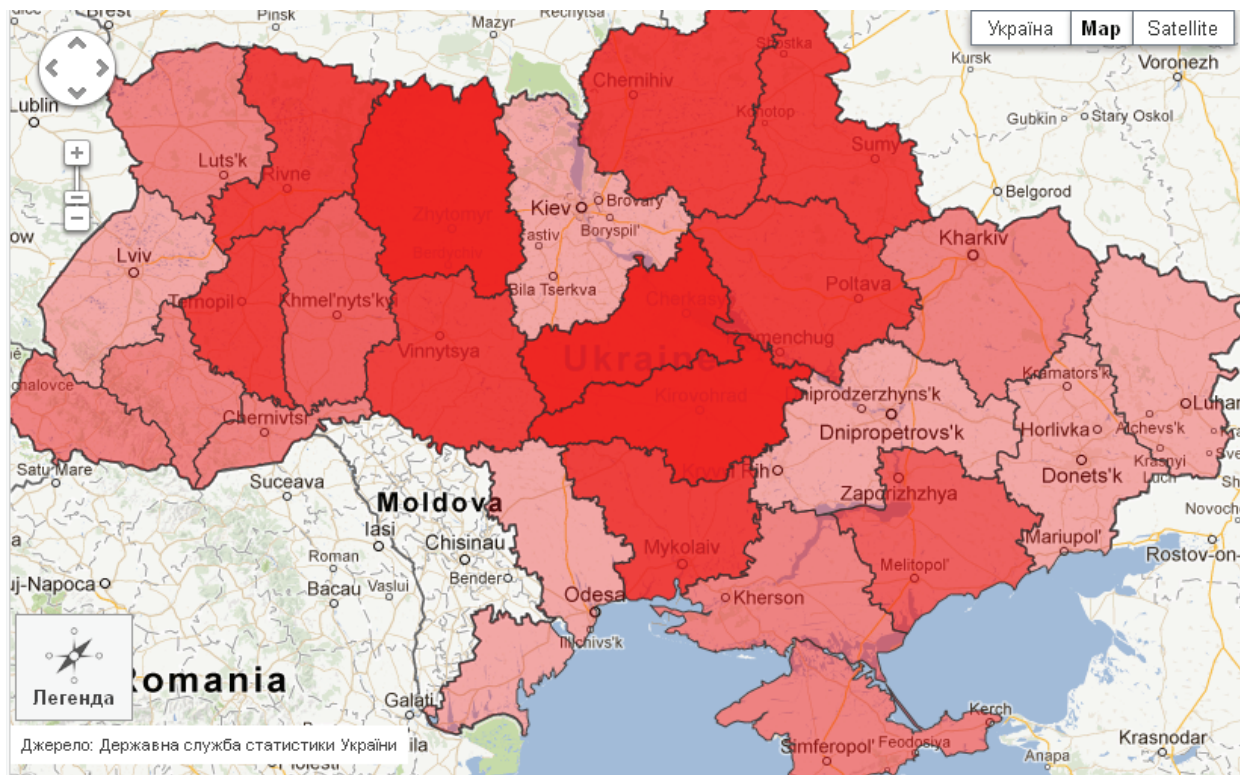

Рис. 1.16. Показники зареєстрованого рівня безробіття в Україні, % (2012 рік)

Аналізуючи у цілому здобутки України у сфері розбудови і реалізації нової державної регіональної політики у соціально-трудої сфері на соціетальних засадах та відмову державних корелянтів від запровадження у практику алокаційних регуляторів, зазначимо, що неврахування останнього у механізмі кардинальної технологічної модернізації національного господарства може спричинити нарощення недоліків і загроз економічній безпеці та поступову деградацію потенціалу сталого розвитку. Головним завданням наразі є забезпечення достатнього рівня та якості життя населення, що базується на нарощенні темпів промислового виробництва, введені й розбудові нових специфічних галузей соціальної практики, а також генеруванні нового (не відомого в попередньому еволюційному періоді) типу суспільних відносин – інформаційних відносин та когнітивно-інформаційних процесів нарощення потенціалу модернізації.

З огляду на зазначене, необхідно враховувати і поширювати синергетичні макроекономічні моделі сучасності, інкорпорувати їх до механізму стратегічного управління задля забезпечення об'єктивності прогнозування темпів майбутнього економічного зростання в державі. Вищезазначене дозволить сформулювати новий стиль управлінського мислення, провідною ознакою якого буде імовірнісне бачення світу, перевірене дійсністю його відображення. Таким чином, нагальним є зосередження уваги на утворенні системи раціонального освоєння, нагромадження, трансформації та поширення всього елементарного складу потенціалів, що входять до сукупних ресурсів, резервів і можливостей України (насамперед потенціалів із групи системно-універсального спрямування) за рахунок їхньої субординаційної, координаційної, автономної та міжгалузевої взаємодії з самовідтворюючою функцією.

Також необхідним є наближення використовуваного регіональними корелянтами системно-універсального інструментарію корегування модернізаційної діяльності до європейських стандартів. Водночас усунення диспропорцій у розвитку регіонів, вирівнювання відмінностей і забезпечення зростаючих стандартів якості життя населення незалежно від місця його проживання сприятимуть виконанню визначеного завдання. У зазначеному контексті нами, додатково з'ясовано, що склад деградуючих і безлюдних сіл в Україні наразі визначається за матеріалами суцільних обстежень сільських населених пунктів, що періодично (лише один раз на 5 років) проводяться Державною службою статистики України. Зокрема, за даними останнього обстеження (у листопаді 2005 року) було встановлено 227 безлюдних і 6 163 деградуючих сіл (особливо у Західному і Центральному регіонах, у т.ч. Тернопільській, Івано-Франківській, Чернівецькій, Київській та Чернігівській областях). Разом з тим еволюційні тенденції проявлялися в Україні і в 2001–2005 рр. – у ретроспективному періоді кількість сіл людністю до 50 осіб (включаючи безлюдні) збільшилася на 12,2 %, а їхня частка у сільській поселенській мережі досягла 13,8 %.

Таким чином, розробку і використання дієвих механізмів макросистемної трансформації економіки до розбудови національної економічної системи

соціетального типу в контексті сталого розвитку України можливо здійснити лише за умови якісного вдосконалення теоретико-методологічних засад аналізу всієї сфери держави. З цього погляду необхідним є забезпечення впорядкованої взаємодії складових елементів економіки держави з метою формування конкурентних переваг національного господарства з перспективою макросистемної еволюції. При цьому з огляду на нерівномірність соціально-економічного розвитку областей України, імовірнішим є виникнення таких варіантів подій, коли необхідно буде створити передумови для опосередкованого: цілеспрямованого або стримування вихідних характеристик системно-універсального розвитку одних регіональних соціально-економічних систем з метою концентрації зусиль та наявного ресурсного забезпечення для інтенсивного загальноекономічного розвитку в інших; перерозподілу/поділу ресурсно-функціонального забезпечення за цільовими програмами і планами в контексті регенерації людського потенціалу в межах окремих регіонів. Тобто в Україні існує організаційно-економічна проблема, яку можливо вирішити лише за рахунок цільового коригування суспільних і виробничо-господарських процесів, які наразі відбуваються в межах національної економічної системи, оскільки її можна провадити і без урахування еволюційних умов функціонування держави та без визнання потреб у використанні соціетальних засобів її розбудови. Тож нагальним завданням на сучасному етапі розвитку національного господарства постає необхідність генерування дивергентних та коеволюційних трансформацій у межах окремих регіонів України задля згладжування структурно-динамічних вимірів їхнього функціонування, забезпечення збалансованості та сталого розвитку України у цілому, що сприятиме інтенсифікації діяльності у напрямі реструктуризації економічної системи, а у її межах – і кардинальній технологічній модернізації вітчизняної економіки на сучасному еволюційному етапі її розвитку.

Слід також зазначити, що останнім часом дещо розширилися повноваження територіальних громад та утворених ними органів місцевого самоврядування в управлінні соціогуманітарним розвитком регіонів, які уможливають формування організаційно-економічних умов для забезпечення результативності реалізації соціальної політики в державі. Однак існуюча наразі в державі система регіонального управління та суб'єкти, котрі опікуються питаннями соціального захисту населення, загалом неадекватно використовують сучасний стратегічний інструментарій для вирішення основних проблем і суперечностей у контексті розбудов українського соціуму. Відсутність комплексної стратегії розвитку держави (як у технологічній, так і соціально-економічній сферах) на загальнонаціональному й регіональному рівнях та справжньої децентралізації не лише стримує поступ, але й створює безпосередню загрозу стабільності, територіальній цілісності та національній безпеці України. Звідси можна стверджувати: аналіз системно-універсальних доміант стратегічного управління у регіональному вимірі сучасного стану соціально-економічного розвитку свідчить про значні диспропорції, нерівномірність рівня та якості життя населення, що створює передумови для соціальної напруги в суспільстві.

Відтак нагальними потребами в межах стратегічного інструментарію цілеорієнтованого управління потенціалом сталого розвитку є: формулювання основних пріоритетів у сфері активізації модернізаційних процесів; аналіз наявних деформацій; дослідження пропорцій в економічній, соціальній, політичній та духовній сферах; розробка комплексу моделей сталого розвитку держави; обґрунтування напрямів сталого розвитку; визначення об'єктів докладання зусиль і принципів модернізації регіональної соціально-економічної системи; діагностика й розробка прогнозу імовірнісних наслідків модернізації економічної системи держави. Таким чином, існуючі в межах національної економічної системи суперечностей, зокрема, на рівні місцевих, регіональних та загальнодержавних інтересів, які породжені відсутністю детермінант формування і реалізації дієвої Стратегії регіональної політики при інкорпорації її важелів та регуляторів до загального механізму формування потенціалу сталого розвитку України, призвели до значного відставання від європейських країн і навіть найближчих сусідів за показниками рівня і якості життя громадян, до різких відмінностей між містом і селом, до нестачі людських ресурсів, викликаних демографічною кризою та посиленням трудової міграції тощо. Така ситуація, звичайно, потребує нового розуміння як економічної політики у цілому, так і засобів її провадження на рівні регіонів зокрема як цілісного комплексного явища, залучення його до процесів макросистемної еволюції в державі та, відповідно, невідкладного попереднього вироблення мети й напрямів соціально-економічної політики та розробки відповідних пріоритетів.

Виходячи з вищенаведеного, зазначимо, що соціально-економічний, техніко-технологічний та виробничо-господарський стан національної економічної системи у сучасних умовах господарювання при ресурсних обмеженнях і нарощенні зовнішніх та внутрішніх суспільно-політичних загроз сталому розвитку обумовлює нагальну потребу в оновленні теоретико-методологічних засад формування потенціалу сталого розвитку з урахуванням:

1) інваріантності інтеграційного вибору держави задля інкорпорації вихідних домінант стратегії макросистемної еволюції економіки до механізму формування і реалізації Стратегії соціально-економічного розвитку України;

2) результатів як опрацювання, так і запровадження у практику науково-прикладних розробок і напрацювань економічної політології у сфері об'єктивізації сучасної траєкторії розвитку світогосподарської системи з метою визначення особливостей і вагомості впливу зовнішнього інтеграційного вектору держави та глобалізаційного простору на кількісно-якісну трансформацію масштабів розвиненості потенціалу сталого розвитку України;

3) висновків й опрацювань фахівців у сфері гарантування економічної безпеки, якими доведено, що у провідних країнах світу економічна й технологічна стабільність залишається цілеспрямованою діяльністю корелянтів, що опікуються питаннями сталого розвитку; пов'язана з дестабілізацією зовнішньоекономічних і суспільно-політичних відносин у межах цілих регіонів планети, спрямованою на унеможливлення варіанта власного самознищення; реабілітувала у свідомості суб'єктів державного управління відчуття корисності

адміністративно-силових акцій, спрямованих на захист національних економічних інтересів. Тому об'єктивними є такі висновки:

а) внутрішні економічні, енергетичні, екологічні, соціальні, політичні і технологічні виклики, які наявні в Україні, суттєво нівелюють здатність корелянтів щодо залучення до процесів генерування системних ознак (саме національної економічної системи до сталого розвитку) наявного масштабу розвиненості стратегічного потенціалу держави та окремих його компонент; об'єктивного визначення цільової орієнтації економічного зростання та об'єктів локалізації зусиль у контексті реалізації інтеграційного вибору та формування соціетального типу економіки; розроблення дієвих технологій регенерації української промисловості із високим рівнем енергоефективності й ресурсощадності задля гарантування національної економічної безпеки;

б) регіональні економічні протистояння, що стосуються сподівань державницьких суб'єктів про нарощення глобалізаційних переваг, наразі недостатньо або взагалі не піддаються регулятивним впливам з боку світового співтовариства.

Досягнення відповідного рівня макроекономічних показників-індикаторів потребує нагальної та чіткої визначеності українських корелянтів щодо: екзогенного вектору інкорпорації до глобального простору наддержавних сфер міжнародного життя, які піднялися над національним рівнем збалансованості функціонування економіки та суттєво впливають на формування умов переходу держави до сталого розвитку; ендогенного напрямку концентрації матеріальних і факторних потенціалів задля надійності функціонування економіки і лише потім набуття достатнього рівня географічної конкурентоспроможності; запровадження у практику сучасного інструментарію управління формуванням, нарощенням та використанням потенціалу сталого розвитку, який набув структурно-функціональної природи і став явищем, що, розвиваючись та ускладнюючись, відтворює найвагомішу потенційно-факторну детермінанту впливу на перебіг і результативність численних державотворчих акцій не лише внутрішньоекономічної, а й зовнішньополітичної спрямованості.

Враховуючи вищенаведені обґрунтування та економіко-статистичні викладки, зазначимо, що визначальним фактором забезпечення сталого розвитку України з органічністю функціонування та рівновагою державотворчої системи «економіка – екологія – соціум» є досягнення результативності управління формуванням, нарощенням й освоєнням ПСР, що передбачає розробку дієвої технології локалізації зусиль на пріоритетних для НЕІ об'єктах, галузях і виробництвах та практичних рекомендацій щодо її використання з урахуванням інваріантності інтеграційного вибору держави. Відтак вирішити ці системно-універсальні проблеми можливо лише у разі паритетного окреслення завдань щодо:

а) подальшого розвитку домінантних положень теорії сталого розвитку на засадах реалізації процесно-алокаційної Концепції управління з урахуванням інваріантності реалізації інтеграційних процесів у державі;

б) удосконалення категоріального поля теорій стратегічного управління за рахунок трактування таких понять, як: *соціетальний тип економіки*;

завдання прогнозування масштабів розвиненості потенціалу сталого розвитку; оптимальна модель управління формуванням, нарощенням та раціоналізацією використання потенціалу сталого розвитку; процесно-алокаційна технологія управління замкненого типу;

в) ідентифікації змісту системних ознак функціонування національної економічної системи: інваріантних властивостей структурно-динамічних параметрів потенціалу сталого розвитку; соціетальних принципів модернізації промислового виробництва; вимог до результативності управління процесами формування потенціалу сталого розвитку; промислової політики; локалізації зусиль; чинників генерування в межах економічної системи ознак до сталого розвитку; властивостей інваріантності та базових її характеристик;

г) розробки й обґрунтування об'єктивних методологічних засад реалізації цілеорієнтованого управління формуванням потенціалу сталого розвитку України в контексті реалізації інтеграційного вибору;

д) оцінювання масштабів розвиненості потенціалу сталого розвитку із визначенням пріоритетних для національної безпеки об'єктів локалізації зусиль у реальному секторі економіки держави;

ж) розроблення процесно-алокаційної технології управління формуванням, нарощенням і раціоналізацією використання потенціалу сталого розвитку процесно-замкненого типу та перевірки її на адекватність;

з) формалізації показників-індикаторів потенціалу сталого розвитку з метою використання їх у межах системи оцінювання та прогнозування масштабів його розвиненості; економіко-математичної моделі процесно-алокаційного управління; концептуально-аналітичного модельного рішення стратегічного інструментарію цілеспрямованого розвитку промисловості – політики локалізації зусиль.

Слід зазначити, що такий вимір розвиненості соціального потенціалу України, як якість життя українського соціуму, обумовлений існуванням низки факторів опосередкованого впливу на масштаби вихідного елементарного потенціалу (соціетальних резервів, ресурсів і можливостей). Зокрема, це соціальний захист, житлово-комунальне обслуговування, підтримка малозабезпечених родин, рівень водопостачання та якості питної води, захищеність громадянина в державі (рівень злочинності, корупції, порушення прав та свобод людини й громадянина), соціальні проблеми (алкоголізм, наркоманія), екологічна ситуація, забезпеченість житлом тощо. Але все ж слід визнати, що ключовим показником добробуту населення є наразі рівень доходу. У середньому по Україні у структурі доходів близько 41,0 % припадає саме на заробітну плату працівників. Звідси можна репрезентувати ще один макроекономічний індикатор та його трансформацію за останні роки: різниця заробітної плати між м. Києвом (найвищий показник – 4 607 грн) і Тернопільською областю (2 185 грн) за станом на грудень 2012 р. сягнула 2,11 разу. Таким чином, загалом по Україні у 2012 р. середньомісячна заробітна плата склала 3 025 грн (табл. 1.20).

Середньомісячна заробітна плата працівників за регіонами України за період (у розрахунку на одного штатного працівника на початок грудня місяця кожного року)*

Регіон, область	Середньомісячна заробітна плата, грн					Темп зростання реальної заробітної плати, % від відповідного періоду попереднього року			
	2008	2009	2010	2011	2012	2009	2010	2011	2012
Україна	1 806	1 906	2 239	2 633	3 025	105,5	117,5	117,6	114,9
АР Крим	1 609	1 707	1 991	2 295	2 654	106,1	116,6	115,3	115,6
Вінницька	1 404	1 511	1 782	2 074	2 432	107,6	117,9	116,4	117,3
Волинська	1 380	1 427	1 692	1 994	2 339	103,4	118,6	117,8	117,3
Дніпропетровська	1 876	1 963	2 369	2 790	3 138	104,6	120,7	117,8	112,5
Донецька	2 015	2 116	2 549	3 063	3 495	105,0	120,5	120,2	114,1
Житомирська	1 404	1 493	1 785	2 071	2 369	106,3	119,6	116,0	114,4
Закарпатська	1 453	1 562	1 846	2 069	2 351	107,5	118,2	112,1	113,6
Запорізька	1 812	1 843	2 187	2 607	2 927	101,7	118,7	119,2	112,3
Івано-Франківська	1 543	1 627	1 927	2 213	2 540	105,4	118,4	114,8	114,8
Київська	1 852	1 987	2 295	2 761	3 157	107,3	115,5	120,3	114,3
Кіровоградська	1 428	1 537	1 815	2 114	2 428	107,6	118,1	116,5	114,9
Луганська	1 769	1 873	2 271	2 742	3 090	105,9	121,2	120,7	112,7
Львівська	1 570	1 667	1 941	2 244	2 578	106,2	116,4	115,6	114,9
Миколаївська	1 621	1 806	2 122	2 448	2 822	111,4	117,5	115,4	115,3
Одеська	1 633	1 787	2 046	2 387	2 700	109,4	114,5	116,7	113,1
Полтавська	1 661	1 733	2 102	2 481	2 850	104,3	121,3	118,0	114,9
Рівненська	1 523	1 614	1 960	2 211	2 575	106,0	121,4	112,8	116,5
Сумська	1 472	1 593	1 866	2 177	2 503	108,2	117,1	116,7	115,0
Тернопільська	1 313	1 412	1 659	1 871	2 185	107,5	117,5	112,8	116,8
Харківська	1 679	1 804	2 060	2 407	2 752	107,4	114,2	116,8	114,3
Херсонська	1 375	1 482	1 733	1 970	2 268	107,8	116,9	113,7	115,1
Хмельницька	1 429	1 521	1 786	2 075	2 425	106,4	117,4	116,2	116,9
Черкаська	1 459	1 532	1 835	2 155	2 508	105,0	119,8	117,4	116,4
Чернівецька	1 402	1 523	1 772	1 985	2 329	108,6	116,3	112,0	117,3
Чернігівська	1 370	1 465	1 711	1 974	2 308	106,9	116,8	115,4	116,9
Київ	3 074	3 161	3 431	4 012	4 607	102,8	108,5	116,9	114,8
Севастополь	1 726	1 882	2 167	2 476	2 890	109,0	115,1	114,3	116,7

*Джерело: Складено згідно з даними Державної служби статистики України.

Так, за даними табл. 1.20, лише п'ять регіонів України (м. Київ, Київська, Донецька, Дніпропетровська і Луганська області) мають показники заробітної платні вищі за середню. Тобто більшість населення регіонів країни отримує платню нижчу, ніж сучасний середній рівень у країні. З огляду на статистичні дані, найнижчий рівень заробітної плати спостерігається у тих же областях, де відмічається й суттєве скорочення кількості сільського населення. А саме Тернопільській, Волинській, Житомирській, Закарпатській, Чернівецькій,

Чернігівській і Херсонській областях (до 78,5 %) (рис. 1.17), що графічно репрезентовано на мапі України з виокремленням трансформації сучасних соціально-економічних вимірів (рис. 1.18).

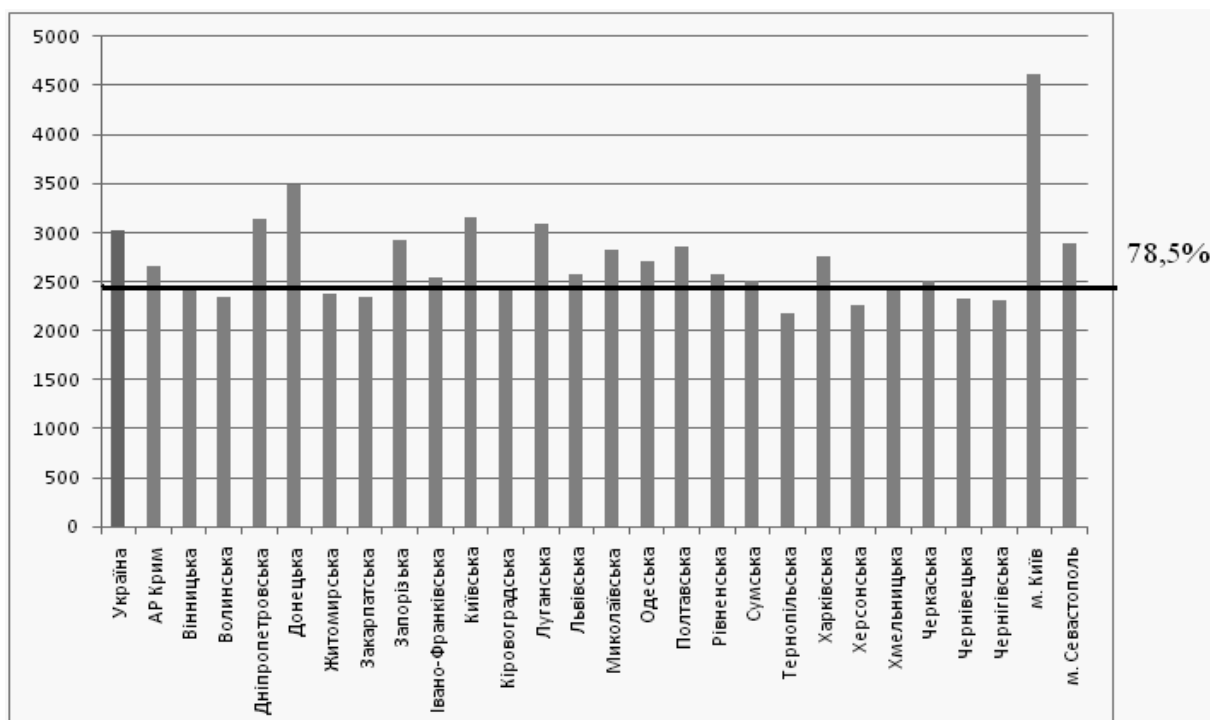
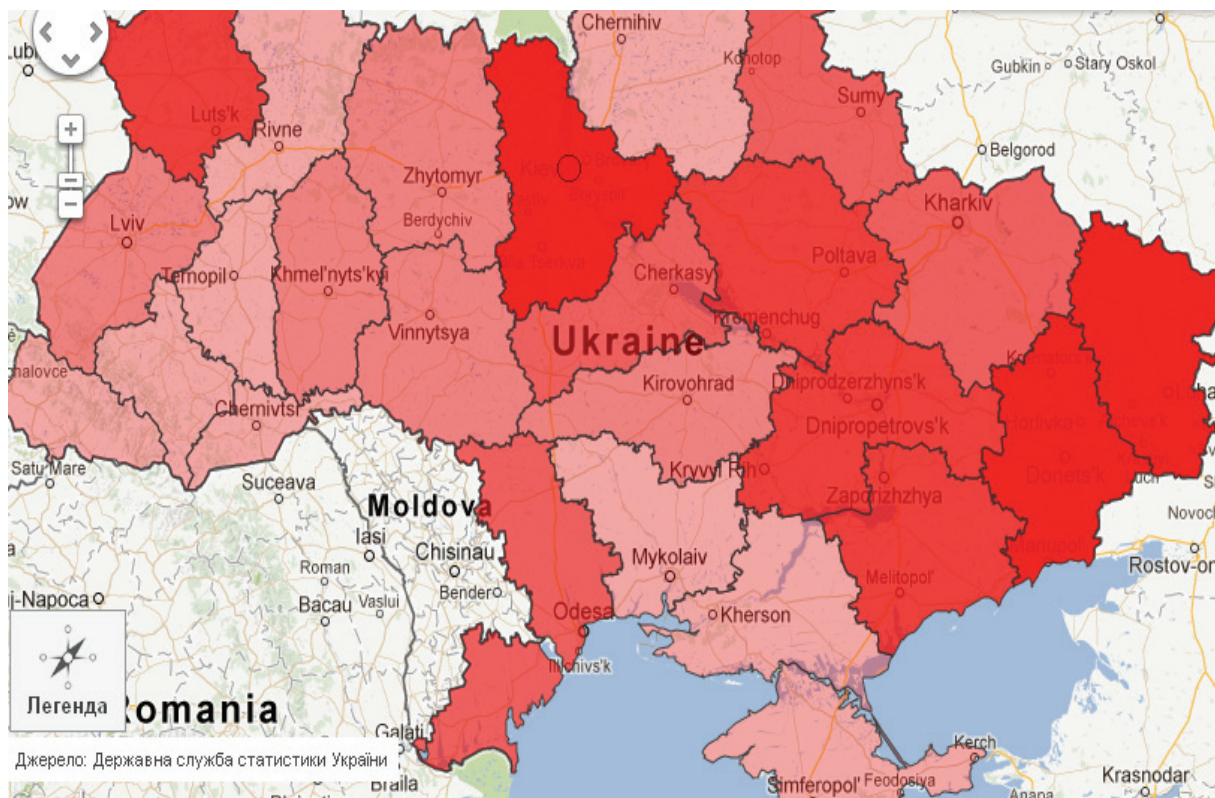

Рис. 1.17. Середня заробітна плата працівників за місяць у розрізі регіонів України 2012 р.

Відтак, згідно зі статистичними даними Державної служби статистики України, об'єктивними є такі структурно-динамічні зрушення: триває тенденція зменшення кількості працівників, оплата праці яких перебуває у межах мінімальної заробітної плати, встановленої законодавством (частка населення із загальними доходами на місяць нижче прожиткового мінімуму за станом на 2010 р. дорівнювала 8,8 %, а у 2011 р. – 7,8 %). Водночас необхідно відзначити відсутність залежності розміру заробітної платні від професійно-кваліфікаційного рівня працівників як у сфері послуг, так і виробництва.

До особливостей формування соціальної безпеки регіонів слід віднести внутрішні диспропорції розвитку регіонів та рівень тінізації зарплат. І одним із способів такої тінізації є формальне переведення працівників на неповну зайнятість. Так, зокрема, лише у грудні 2011 року кількість працюючих в умовах неповної зайнятості збільшилася на 27,7 %, до 0,829 млн. А частка працівників, які перебувають в умовах вимушеної неповної зайнятості, зростає з 5,8 % у 2011 році до 8,5 % – на початку 2014 року. Така тенденція, а також нарощення обсягів заборгованості із заробітної плати та неповної зайнятості зберігалась і протягом 2012 року. Відтак усі ці чинники визначають рівень соціальних стандартів життя як у державі, так і на рівні регіонів і, відповідно, є основою для формування і використання соціального потенціалу України. Водночас при формуванні важелів і регуляторів сучасної регіональної соціальної політики слід враховувати й наступне:

Джерело: Державна служба статистики України

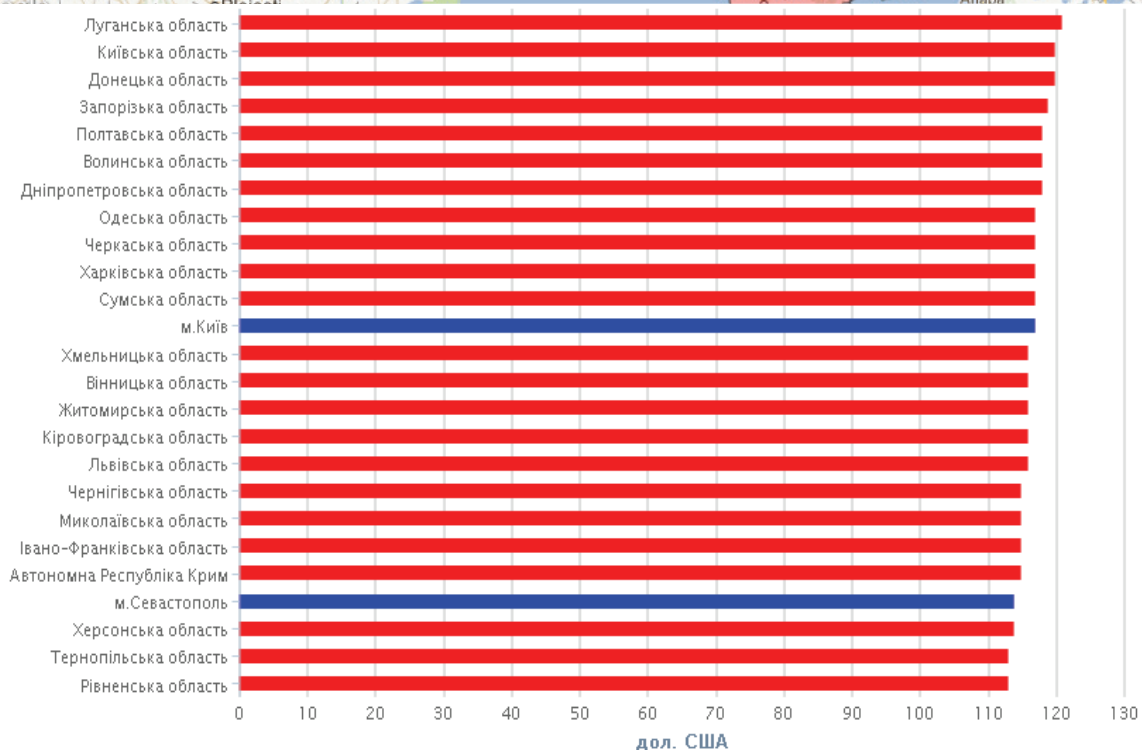

Рис. 1.18. Індекс середньомісячної заробітної плати найманих працівників за 2012 р., % від попереднього року

- а) суттєвий дисбаланс доходів громадян, виробництва й споживання товарів і послуг, що створює загрозу для економічного розвитку регіону (полярні прояви багатства й бідності підривають стабільність суспільства в цілому й, відповідно, стійкість усього навколишнього природного середовища);
- б) наявні виміри неефективності використання людського, культурно-

історичного, природного і, відповідно, наукового потенціалу території (процеси економічного зростання заради добробуту і могутності багатії меншості ведуть до ризиків і дисбалансів, які однаковою мірою загрожують і багатим, і бідним);

в) перманентні зміни, які відбуваються наразі не лише у світогосподарській системі загалом, а й у межах національної економічної системи (руйнація державного устрою, анексія АРК, нарощення дезінтеграційних тенденцій у східних регіонах України тощо), свідчать, що раціональне природокористування в державі за своїми системно-універсальними характеристиками суттєво відстає від соціально-економічного поступу держави до єдиного поля прогресивних країн світу. При цьому слід зважати і на те, що темпи зростання населення й економічного розвитку випереджають екологічні досягнення, які забезпечуються новими технологіями й політикою.

Відзначимо, що значного погіршення рівня життя населення спричинює невивплачена заробітна платня. Так, згідно з даними Державної служби статистики України, впродовж 2012 р. загальна сума заборгованості з виплати заробітної плати зменшилася на 19,76 %, або на 240,7 млн грн, і на початок 2012 р. склала 977,4 млн грн. Зниження загальної суми заборгованості відбулося головним чином завдяки погашенню боргів працівникам економічно активних підприємств. Упродовж 2012 р. заборгованість останнім зменшилася на 210,3 млн грн і на 1 січня 2012 р. дорівнювала 436,1 млн грн. У регіональному розрізі зменшення суми боргу економічно активних підприємств спостерігалось у 23 регіонах, де темпи скорочення становили від 5,6 % у Закарпатській області до 91,0 % у Чернівецькій. Зростання заборгованості з виплати заробітної плати на зазначених підприємствах відбулось у Херсонській (на 0,2 %), Запорізькій (12,3), Сумській (25,8) та Миколаївській (на 77,9 %) областях. Однак зменшення суми невивплаченої заробітної плати у 2011–2012 рр. спостерігалось в окремих видах економічної діяльності саме базових галузей економіки. Найбільше зниження заборгованості зафіксовано на економічно активних підприємствах промисловості (на 80,5 млн грн), здебільшого за рахунок підприємств із виробництва машин та устаткування (на 21,9 млн грн), виробництва та розподілення електроенергії, газу й води (на 13,6 млн), виробництва харчових продуктів, напоїв і тютюнових виробів (на 12,4 млн), будівництва (61,8 млн), транспорту та зв'язку (24,3 млн), а також торгівлі, ремонту автомобілів, побутових виробів і предметів особистого вжитку (на 18,0 млн грн). При цьому зазначимо, що за станом на 1 січня 2012 р. чисельність працівників, які вчасно не отримали заробітну плату, становила 102,3 тис. осіб, або 1,0 % від середньооблікової кількості штатних працівників, охоплених спостереженням (у 2011 р. ці показники становили 185,1 тис. осіб та 1,7 % відповідно). Кожному із них не виплачено в середньому 4 262 грн, що майже в 1,5 разу перевищує середньомісячну заробітну плату за 2011 р. Однак загалом протягом останніх років (2011–2012 рр.) спостерігалася позитивна тенденція щодо зменшення заборгованості із заробітної плати за всіма регіонами України та в державі у цілому. Основні регіональні показники заборгованості із заробітної плати за станом на 01.01.2013 р. наведені у таблиці 1.21.

Обґрунтування вимірів зростання/зменшення заборгованості з виплати заробітної плати (за станом на 01.01.2013 р.)

Регіон, область, місто	Заборгованість із виплати заробітної плати		Регіон, область, місто	Заборгованість із виплати заробітної плати	
	2012	2013		2012	2013
Україна	977,4	893,7	Миколаївська	53,1	37,3
АР Крим	54,4	58,2	Одеська	20,0	16,1
Вінницька	15,7	14,0	Полтавська	20,0	15,4
Волинська	6,4	5,2	Рівненська	2,5	1,4
Дніпропетровська	14,8	10,4	Сумська	51,2	58,9
Донецька	200,3	172,9	Тернопільська	7,8	7,0
Житомирська	11,5	13,9	Харківська	90,1	88,7
Закарпатська	13,5	10,6	Херсонська	22,3	17,4
Запорізька	48,7	51,8	Хмельницька	17,2	14,8
Івано-Франківська	8,1	8,9	Черкаська	11,3	16,1
Київська	10,6	1,4	Чернівецька	0,2	0,1
Кіровоградська	47,9	39,7	Чернігівська	20,0	19,9
Луганська	92,9	69,2	Київ	72,5	80,7
Львівська	56,6	58,3	Севастополь	7,8	5,4

Таким чином, як свідчать дані табл. 1.21, сума несплаченої заробітної плати протягом грудня 2012 р. зменшилася на 6,0 %, або на 56,8 млн грн, що відбулося в основному за рахунок організацій із надання комунальних та індивідуальних послуг; діяльності у сфері культури й спорту (на 13,8 млн грн), діяльності транспорту та зв'язку (на 8,8 млн), підприємств із виробництва машин та устаткування (на 10,1 млн), а також електронного й оптичного устаткування (на 6,2 млн грн).

При цьому, як відомо, рівень доходів членів суспільства є найважливішим показником їхнього добробуту, оскільки визначає можливості матеріального і духовного життя індивідуума: відпочинку, отримання освіти, підтримки здоров'я, задоволення нагальних потреб. Тож слід виокремити важелі, які б згенерували нарощення кількості факторів, котрі безпосередньо впливатимуть на величину доходів населення, крім розмірів власне заробітної плати. Виходячи з вищенаведеного та репрезентованих обчислень, варто відзначити, що одним із найбільш характерних показників забезпечення добробуту населення є рівень оплати житлово-комунальних послуг. Відповідно до даних Держкомстату України, протягом 2011 р. середній показник оплати послуг житлово-комунального господарства склав 97,8 % нарахованих за цей період сум. Заборгованість населення з оплати житлово-комунальних послуг, включаючи погашення боргів попередніх періодів, на кінець 2012 р. становила 11 797,8 млн грн (табл. 1.22).

Заборгованість населення зі сплати житлово-комунальних послуг по регіонах за станом на 01.01.2012 року*

Область, місто	Сплачено населенням до нарахованих сум, %	Заборгованість населення за платежами, млн грн	Область, місто	Сплачено населенням до нарахованих сум, %	Заборгованість населення за платежами, млн грн
Україна	97,8	11797,8	Миколаївська	98,0	200,0
АР Крим	94,1	413,1	Одеська	102,81	444,2
Вінницька	97,4	222,3	Полтавська	100,31	255,7
Волинська	98,4	96,7	Рівненська	98,4	148,8
Дніпропетровська	94,9	1805,5	Сумська	99,0	198,8
Донецька	95,9	1980,9	Тернопільська	97,6	104,9
Житомирська	99,0	154,8	Харківська	96,4	1215,7
Закарпатська	101,51	248,6	Херсонська	99,3	154,0
Запорізька	95,6	674,9	Хмельницька	100,71	103,2
Івано-Франківська	99,9	109,2	Черкаська	99,1	201,6
Київська	98,8	415,9	Чернівецька	97,9	80,1
Кіровоградська	99,2	126,7	Чернігівська	100,11	116,5
Луганська	95,3	979,3	Київ	98,4	829,6
Львівська	101,21	457,6	Севастополь	98,6	59,2

*Джерело Уточнено за рахунок погашення боргів попередніх періодів та формалізовано в узагальненій сумі заборгованості; не враховані дані заборгованості населення підприємствам-банкрутам (організаціям, установам) та підприємствам, які призупинили діяльність, включаючи ті, стосовно яких порушено справу про банкрутство.

Аналізуючи вищенаведені дані, відзначимо, що загальна сума субсидій, призначених сім'ям, яка виділялася для відшкодування витрат на оплату житлово-комунальних послуг у січні-грудні 2012 року, становила 292,4 млн грн, що на 25,6 млн грн менше відповідного показника 2011 року. Отже, середній розмір призначеної субсидії для відшкодування витрат на оплату житлово-комунальних послуг на одну сім'ю у грудні 2012 року зменшився порівняно з відповідним періодом минулого року на 1,1 % і становив 202,0 гривні.

Необхідно відзначити, що рівень соціально-економічного розвитку регіонів України є досить диференційованим. Це можна відслідкувати за показниками, обчисленими за результатами ідентифікації відмінностей у розподілі та використанні сировинно-ресурсного потенціалу, недостатністю наявних грошових коштів. Тож необхідним у контексті розбудови дієвих важелів і регуляторів впливу на усунення деструктивних процесів нарощення соціально-економічної нерівності є побудова та реалізація алокаційної моделі соціальної політики з метою забезпечення надійності функціонування соціально-економічної системи держави у цілому та сталого розвитку її регіонів

зокрема в умовах ресурсних обмежень. З огляду на вищезазначене, рейтинги показників соціально-економічного розвитку в цілому підтверджують вкрай депресивний стан цих територій. Виняток становить лише показник рівня безробіття в Закарпатській області, який дещо випадає з ряду (VIII місце за рейтингом). Найбільш успішними у площині відсутності дотацій виглядають Донецька, Дніпропетровська, Київська області та Автономна Республіка Крим. Донецька, Дніпропетровська та Київська області своїми рейтинговими місцями підтверджують у цілому відносно високий, за українськими показниками, рівень соціально-економічного розвитку. Тож цілком закономірним є зростання суттєвого розриву між соціально-економічним розвитком і нерівномірністю функціонування реального сектору, наприклад, м. Києва та решти регіонів. І не лише внаслідок традиційного накопичення капіталу в столиці, але й тому, що діяльність місцевої влади інших регіонів спрямована переважно на виконання соціальних програм, оскільки бюджетних коштів на інфраструктурний розвиток у них не залишається.

Останнім часом значного поширення набули дослідження, присвячені основам формування й реалізації інноваційної стратегії розвитку регіонів на засадах активізації процесів модернізації соціально-економічних систем. Проте аналіз законодавчої і нормотворчої діяльності органів державної влади України в інноваційній сфері свідчить про те, що в жодному з документів не наводиться точне визначення поняття інноваційної стратегії регіону та не вказується на необхідності формалізації її доміант у контексті забезпечення сталого розвитку держави у цілому, що, відповідно, і не дозволяє визнати їх доктринальними документами як такими. З огляду на зазначене, визначимо такі прерогативи й детермінанти формування інноваційної стратегії управління розвитком стратегічного потенціалу, котрі формалізовано відповідно до завдань у сфері формування певних груп потенціалів (табл. 1.23).

На нашу думку, виконання запропонованих заходів може забезпечити: об'єктивне встановлення пріоритетних напрямів відповідно до визначеної мети щодо управління розвитком стратегічного потенціалу за рахунок активізації інноваційних процесів у регіоні; визначення етапності виконання цільового плану конкретних дій щодо державного управління розвитком базових для певного регіону на даний час груп потенціалів; узгодження зі стратегією соціально-економічного розвитку регіону використовуваних технологій управління розвитком потенціалів системно-універсального функціонування; координацію дій у межах певного регіону із передбаченими стратегією розвитку науки та інновацій в Україні заходами; врахуванням основних напрямів розвитку в галузі відродження національної інноваційної системи; інкорпорацію важелів та регуляторів впливу на формування, нарощення й використання наукового, трудового, організаційного та інформаційно-методичного потенціалів до прикладного стратегічного інструментарію суб'єктів управління структурно-інноваційними зрушеннями в межах регіону.

При цьому екологічна ситуація значно краща в усіх областях, окрім промислового Сходу, і значно гірша в Києві: за щільністю забруднення на один квадратний кілометр учетверо перевищуються середньоукраїнські показники.

**Вихідні виміри для оцінювання масштабів розвиненості та
результативності управління розвитком потенціалу сталого розвитку
України***

Ресурс сталого розвитку	Вимір результативності освоєння ПСР	Можливі/оптимальні для певного регіону нововведення задля активізації діяльності щодо забезпечення високої результативності реалізації соціально-економічної політики
Трудовий потенціал	Капітало-озброєність праці в межах регіону	Фінансування науково-технічної діяльності в межах регіону. Стимулювання інвестиційної діяльності в межах регіону. Збільшення обсягів кредитування певних видів економічної діяльності регіону
	Продуктивність праці працівників	Стимулювання підвищення рівня кваліфікації й організації праці в межах регіону. Стимулювання науково-технічного прогресу
	Оплата праці	Регулювання рівня мінімальної заробітної плати та зростання розміру середньомісячної заробітної плати. Зменшення прямого й непрямого оподаткування оплати праці працівників
	Рівень безробіття в регіоні	Створення нових робочих місць; регулювання пропозицій на ринку праці через систему освіти та підготовки, перепідготовки кадрів у регіонах; створення розширеної інформаційної мережі працевлаштування за вимогами та системно-універсальних умов із наданням можливості займатися підприємницькою/індивідуальною діяльністю
Ресурсно-сировинний потенціал	Власний видобуток	Фінансування геологорозвідувальних робіт, освоєння родовищ, збільшення обсягів видобутку власних ППЕР
	Імпорт	Диверсифікація імпорту ПЕР
	Ресурсозбереження та енергоефективність	Стимулювання інноваційної та науково-технічної діяльності. Збільшення рентних платежів. Стимулювання залучення до паливно-енергетичного балансу України нетрадиційних джерел енергії
Науково-технічний та інноваційний потенціал	Обсяг власної науково-технічної діяльності	Збільшення бюджетних витрат на науково-технічну діяльність. Збільшення корпоративних джерел для науково-технічної діяльності
	Імпорт науково-технічної продукції	Створення пільгового режиму для імпорту високотехнологічної продукції та пільгових умов для імпорту ліцензій і патентів в Україну
	Інвестиції в інноваційну діяльність	Стимулювання інвестиційного клімату та диверсифікація інвестиційних джерел у межах регіону
	Рівень розвитку інформатики і комп'ютерної техніки	Розвиток підприємництва у сфері інформаційних технологій і їхнє впровадження у практику господарювання. Державна підтримка імпорту інформаційних технологій та їхнього трансферу
Управлінський потенціал	Ефективності управління	Оптимізація співвідношення прибутку виробництва та чисельності апарату управління
	Економічність управління	Створення достатніх організаційно-економічних умов для зменшення витрат на управління
	Цілеспрямованість системи управління	Вибір відповідних організаційних структур управління для вирішення спеціальних завдань у контексті забезпечення сталого розвитку держави

* Джерело: [17].

Фрагментарне, дискретне подолання наслідків Чорнобильської катастрофи призвело до проблеми не окремих територій, а держави в цілому. При цьому у структурі утворення відходів переважають відходи

гірничодобувної промисловості: відходи видобування металевих руд – 68,1 % від усіх відходів, кам'яного вугілля, лігніну та торфу – 9,2 %. Найбільша кількість шкідливих відходів утворюється в регіонах з розвинутою добувною промисловістю – понад 90 % всіх відходів припадає на Дніпропетровську, Донецьку, Луганську та Кіровоградську області. Щодо утворення відходів I–III класів небезпеки, то на першому місці знаходиться АРК завдяки хімічній промисловості. Відмінність вітчизняної ситуації з відходами від країн ЄС не лише у високому рівні їх утворення в Україні, але й у відсутності належної інфраструктури поводження з ними. Це обумовлює відносно низький рівень утилізації відходів та значні обсяги їх накопичення в нашій країні.

Водночас вважаємо за доцільне підкреслити, що характерними ознаками ситуації з твердими побутовими відходами (далі – ТПВ) в Україні в останні роки є щорічний приріст обсягу ТПВ і повільне, але постійне зростання утворення ТПВ на одну особу; частка вторинної сировини у ТПВ становить до 40,0–50,0 % і постійно збільшується; невеликий рівень (до 7,0–8,0 %) утилізації; складування більшості ТПВ на переповнених полігонах, які не відповідають сучасним умовам екологічної безпеки; зростання кількості несанкціонованих звалищ, особливо у маленьких містечках та селах (селищах), часто не охоплених жодною системою збору ТПВ. Тому наразі слід визнати усталені й апробовані міжнародні стандарти задля гарантування екологічної безпеки та посилити моніторинг екологічного впливу промислових підприємств на трансформацію НПС, а також запровадити дієві способи економічного впливу на поліпшення екологічних параметрів виробництва.

Зауважимо, що на етапах формування і реалізації соціальної політики в державі особливе значення має створення й удосконалення системи соціальних стандартів, які репрезентують соціальні й фінансові норми та нормативи, відповідно до яких можна визначити структуру й обсяг бюджетних витрат. Ці стандарти повинні бути не лише закладеними в основу регіональної соціальної політики держави, а й інкорпороватися до важелів реалізації функціональної Стратегії економічного розвитку України (табл. 1.24; 1.25).

Таблиця 1.24

Ідентифікація умов та потреб українського соціуму з метою обґрунтування пріоритетів підвищення стандартів життя населення держави *

Проблема	Причини виникнення і генерування дееволюційних процесів
Низька якість медичних послуг	Відсутність зв'язку між якістю медичних послуг і видатками на її фінансування, а також відсутність мотивації медичних кадрів до якісної праці; низький рівень профілактики й частки первинної медико-санітарної допомоги у структурі медичних послуг
Нерівний доступ до послуг охорони здоров'я	Неефективне використання бюджетних коштів на охорону здоров'я; дублювання певного переліку медичних послуг на різних рівнях надання медичної допомоги; відсутність механізму управління потоками пацієнтів на різних рівнях надання медичних послуг; відмова від подальшої реалізації Цільової програми «Генетичне здоров'я нації»

Стратегічні напрями підвищення якості медичних послуг у контексті розбудови в Україні економіки соціетального типу*

Пріоритетні напрями	Заходи та важелі системно-універсального впливу на якісні зрушення в межах соціально-економічної системи держави
Підвищити якість медичних послуг	Перехід до закупівлі державою послуг у закладів охорони здоров'я на контрактній основі; покращення матеріально-технічного обладнання закладів охорони здоров'я; впровадження медичних стандартів надання медичної допомоги на засадах доказової медицини; розроблення системи індикаторів якості роботи медичних закладів, створення незалежних центрів оцінювання медичних послуг; формування економічної мотивації для покращення якості, зокрема шляхом зміни оплати праці працівників галузі охорони здоров'я за рахунок виділення двох складових: постійної, змінної – залежно від обсягу і якості наданої медичної допомоги
Забезпечити доступність медичних послуг	Структурне розмежування первинного, вторинного й третинного рівнів медичної допомоги, зокрема створенням центрів первинної медико-санітарної допомоги, госпітальних округів, високоспеціалізованих центрів, університетських клінік та їхнього ресурсного забезпечення; розвиток інституту сімейного лікаря при зміцненні ролі первинної меддопомоги; підтримка приватного сектору медичних послуг, забезпечення доступу до державного фінансування на конкурсній основі
Поліпшити ефективність витрат із джерел державного фінансування	Скорочення чотирирівневої системи фінансування до двох, трьох рівнів на основі об'єднання фінансових ресурсів: для первинної медико-санітарної допомоги – на районному й міському рівнях, для вторинної й третинної – на обласному; формування національної системи єдиних економічно обґрунтованих тарифів на медичні послуги, виходячи з яких будуть фінансуватися медичні заклади, перехід від кошторисного фінансування до самостійного перерозподілу; підвищення частки первинної меддопомоги в загальному обсязі фінансування медичних послуг, стимулювання проведення профілактичних заходів

*Джерело: [17].

Оскільки політику регіону будь-якого типу (як інструмент реалізації стратегії) можна імплементувати лише через запровадження механізму державних програм соціально-економічного забезпечення і системи соціальних послуг, то найважливішою частиною регіональної програми соціального забезпечення є соціальне страхування, що поширюється на осіб, котрі мали протягом певного часу постійну роботу і втратили дохід у зв'язку з хворобою, безробіттям, пенсійним віком.

Система соціального страхування компенсує цій частині населення втрату доходу з фонду соціального страхування. Тому саме система соціальних послуг (охорона здоров'я, освіта, професійна підготовка, служба зайнятості) спирається на державний сектор галузей соціальної інфраструктури, хоча в кожній з них є і приватні підприємства, держава бере участь у фінансуванні, виробництві і розподілі соціальних послуг, збільшуючи тим самим їх доступність населенню.

Таким чином, характер і зміст соціально-економічної політики залежать від ступеня втручання держави в управління соціальними, техніко-технологічними, інноваційними та інформаційними, виробничими й еколого-економічними процесами.

На наш погляд, подолання диспропорцій соціально-економічного розвитку регіонів та зниження контрастності показників якості життя громадян не можуть обмежитись підвищенням ефективності використання економічного, демографічного, соціального, культурного, ресурсного потенціалу кожного населеного пункту – потрібні кардинальні зрушення.

Отже, одними з найважливіших завдань посилення соціального захисту населення на регіональному рівні є: підвищення рівня й якості життя громадян на певній території; сприяння їх динамічному і гармонійному розвитку; досягнення соціальної справедливості. Саме це і забезпечить українському суспільству політичну і соціальну стабільність, стійке зростання людського капіталу у загальноукраїнському та регіональному вимірі в контексті розбудови в державі єдиного українського простору інноваційно-інформаційного рівня зі зменшенням диспропорції між регіонами тощо. Окремий досвід, який можна використати з метою кількісно-якісного вимірювання якості життя населення, наприклад, запропонований Айвазяном С. А., а саме ієрархічну систему статистичних показників і критеріїв ідентифікації якості життя населення (рис. 1.19).

Територіальні диспропорції у соціально-економічному розвитку регіонів спостерігаються незалежно від їхніх розмірів, наявного масштабу стратегічного потенціалу і здатностей суб'єктів регіонального управління. А розбіжності у рівнях розвитку окремих регіонів і характеру провадження в їхніх межах певних видів економічної діяльності суттєво впливають на загальний рівень збалансованості функціонування національної економіки; екологічний, медико-соціальний і культурний клімат у контексті досягнення і генерування ознак до сталого розвитку держави.

Зазначимо, що для забезпечення достатнього рівня і якості життя населення держави суб'єктам управління важливо вивчати й адаптувати до сучасних умов зарубіжний досвід реалізації соціальної політики, запозичувати найбільш прийнятний для наявних в державі умов досвід з метою розробки дієвого механізму відповідно до національних економічних інтересів та вимог. З огляду на зазначене пропонується здійснити: пошук оптимального співвідношення поділу/перерозподілу як наявних ресурсів, так і функцій управління між різними рівнями; добір задля застосування дієвих цільових функціоналів у контексті забезпечення стійкості та надійності функціонування соціальної політики в регіонах; формалізацію об'єктивних модельних вирішень задля визначення фазової траєкторії розвитку регіонів (а за наслідками розбудови – каскадів та кластерних округів каскадів) у разі підвищення збалансованості їх функціонування в умовах ресурсних обмежень та нестабільного економічного середовища (визнаємо, що домінянти оптимальної для України моделі реалізації соціальної політики – ОУМ_{РСР} в контексті кардинальної технологічної модернізації національного господарства).

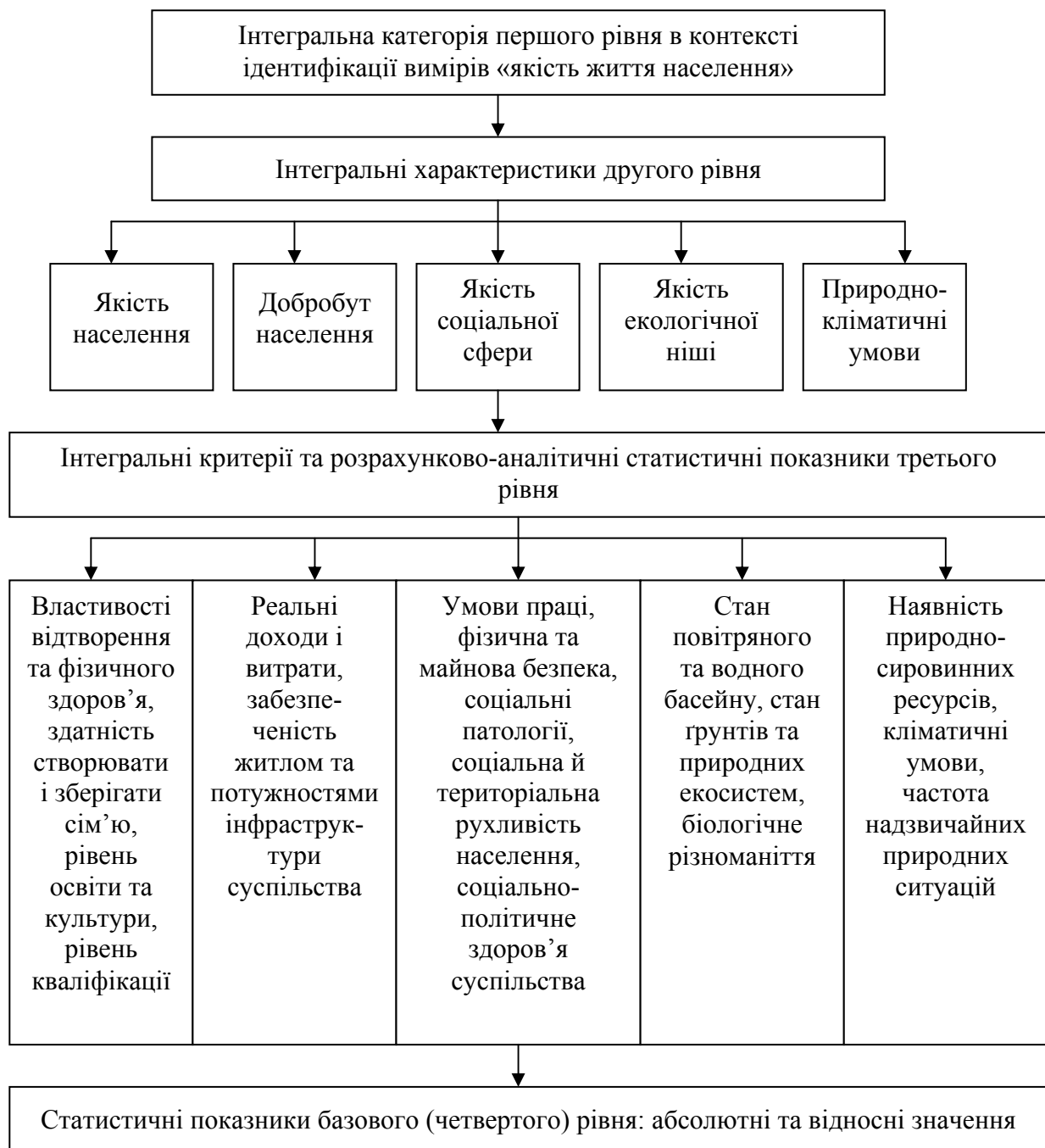

Рис. 1.19. Ієрархічна система формалізації статистичних показників та інтегральних критеріїв задля ідентифікації параметрів якості життя населення

Відзначимо, що системний підхід до розв'язання науково-прикладного завдання щодо формування і реалізації дієвої соціальної політик, пропонуваній і обґрунтованій в контексті формалізації ОУМ_{РСП}, дозволяє визначити реальні положення задля проектування як організаційних, так і комунікаційних зв'язків між ключовими елементами регіональних соціально-економічних систем держави (табл. 1.26).

Вихідні домінанти для розробки й обґрунтування методології дослідження вимірів результативності реалізації соціальної політики в регіонах*

Правило	Зміст конститутивно-ключових принципів
Функція первинна – структура вторинна	Необхідним є розподіл регіонів на сфери виробничо-господарської діяльності при їхньому розмежуванні за вагомістю впливу на рівень людського розвитку та визначення конкретних завдань. Запропоноване дозволить розподілити повноваження в контексті їхнього розв'язання, визначити ключових корелянтів та їхні посадові обов'язки. Використовуючи положення системного підходу та загальної теорії систем, можна забезпечити реструктуризацію системних цілей на підцілі
Побудови ОСУ як структури зв'язків (прямих/ обернених)	У наукових розробках Шнипко О. С. запропоновано вдосконалений зміст цільових функцій управління, зокрема, планування застосовувати для прийняття оптимізаційних рішень; організування – для контролю за реалізацією низки заходів; регулювання – для провадження у практику функціоналів із управління за відхиленнями тощо. Таким чином, ОУМ _{РСР} можна представити як набір організаційних та логістичних схем (наприклад, у межах кластерного округу каскаду регіону) або блок-схем, спрямованих на реалізацію окремих функціональних і міжфункціональних зв'язків
Повноти відповідності	Визнані й усталені домінанти методології гарантування економічної безпеки та обґрунтовані Президентом України механізми реалізації відповідної стратегії передбачають наступне: за кожним із основних завдань буде закріплено відповідну ланку, що підпорядкована системі регіонального управління (департамент, підрозділ чи посадова особа). Поряд із цим задля усунення дублювання посадовими особами функцій необхідно делегувати певну сукупність ієрархічних завдань; неприпустимим є, щоб за одним напрямом закріплювалася більш ніж одна відповідальна особа (ланка регіонального управління). Крім цього, як обов'язки, так і відповідальність повинні бути розподілені між співвиконавцями, однак слід визначити головну особу, що забезпечуватиме координаційні зв'язки і відповідатиме за вирішення завдання у цілому
Скорочення ланцюга послідовних зв'язків	Запропонований принцип дозволяє підвищити надійність міжгалузевих і територіальних зв'язків у межах регіону, знизити їхню вартість за рахунок застосування методів кореляційно-регресійного аналізу з побудовою структурних матриць і матриць парної кореляції за використання трендів фахових траєкторій розвитку певного регіону і макроекономічних показників. Їх побудова здійснюється за багатовимірними параметрами показників та індикаторів, що знижує розмірність вхідних параметрів для покрокової формалізації матриці найбільш значимих регресорів впливу на результативність
Замкнення циклу управління при досягненні алокаційного й інверсійного ефекту	Систему управління побудовано у замкнено-спіральному циклі реалізації функцій із підвищення рівня функціонування регіону. При цьому перманентно за певними етапами здійснюється повернення до вихідної фази. Термін <i>замкнутий цикл</i> означає, що ці елементи та функціонали не просто включені в загальну систему управління, але й існує зворотний та спіральний зв'язок із функціями виконання цільового завдання з метою коректного планування і прогнозування, а також вимогами до результативності управління для забезпечення інверсійного зв'язку

*Джерело: Обґрунтовано при синхронній адаптації принципів системно-комплексного, об'єктно-цільового і структурно-інформаційного підходів до ідентифікації найвагоміших регресорів впливу на соціально-економічні виміри функціонування.

Зазначимо, що при організаційному проектуванні ОУМ_{РСП} визнано базовими два системоутворюючі принципи (елімінування невизначеності регіональної соціально-економічної системи й принцип самоорганізації складних систем), з використанням яких стають можливими процеси з генерування системних ознак у межах РСЕС до сталого розвитку держави у цілому. Пропонуємо деталізацію змісту ключових принципів теорії синергетики з метою забезпечення результативності функціонування ОУМ_{РСП} і, відповідно, досягнення ефективності функціонування регіону та подальшої розбудови громадянського суспільства в Україні, а відтак – і формалізованих нових форм організації продуктивних сил України (табл. 1.27).

Таблиця 1.27

Зміст бінарних принципів у контексті розв’язання проблеми забезпечення високої ефективності функціонування регіонів*

Бінарні правила синергетики	Змістовне визначення положень у контексті досягнення високої ефективності функціонування регіонів у разі введення у практику важелів і регуляторів ОУМ _{РСП}
Принцип зниження ентропії	Проявляється в доведенні організаційних рішень щодо кардинального покращення рівня ефективності функціонування регіонів держави до рівня тимчасово діючих стандартів, норм, нормативів або умовно визначених критеріїв та обмежень
Принцип самоорганізації	Реалізується при залученні та створенні стимулюючих механізмів, які спонукають елементи ОУМ _{РСП} до активного пошуку шляхів реалізації вільних валентностей, тобто до утворення ефективних зв'язків. Можливість самоорганізації скорочує значний обсяг забезпечених зв'язків, ланцюг команд, дозволяє вивільнити в кожному вузлі організаційної структури валентності для забезпечення додаткових зв'язків

*Джерело: Згідно з [5; 50].

Тож структурно-функціональний аналіз органічності функціонування регіональних соціально-економічних систем засвідчив, що система виміру повинна забезпечити виконання наступних цільових функцій, а саме: сигналізацію щодо існуючої необхідності у плануванні, коригуванні та втручанні; формалізацію проблем, тобто визначення, на якій ділянці – цільовому об’єкті в межах регіональної соціально-економічної системи; висвітлення інформації, що доповнює інші системи виміру результативності функціонування регіону, його системи управління й організаційної, системно-універсальної та комунікаційної структур управління; забезпечення основ для обґрунтування пріоритетів; встановлення відносної значимості за відмінними методами вимірювання (за наслідками використання оціночних і прогнозних процедур). Тоді задля здійснення в Україні соціальних реформ необхідною є переорієнтація загальної економічної, технологічної та інноваційної політик при оновленні системи державного управління. Так, у Стратегії економічного розвитку до 2015 р. визначено стратегічні пріоритети для переходу країни до

сталого розвитку (впровадження науково-технологічних інновацій та опанування інноваційного шляху поступу як фактора збалансованого зростання; активне здійснення аграрної політики; зміцнення економічних засад для глибокої перебудови соціальної сфери).

Відтак, соціальна й когнітивна складові повинні знайти своє адекватне відображення в межах її домінант та інкорпоруватися до стратегічних програм гарантування національної безпеки за рахунок формування достатніх масштабів потенціалу сталого розвитку при перманентній розбудові економіки соціетального типу. Відповідно до останніх, головним завданням визначення і запровадження у практику стратегічного інструментарію для розбудови соціальної та когнітивної сфер мають бути цілеспрямоване забезпечення надійних передумов реалізації прав і свобод громадян, реальне формування середнього класу (основи політичної стабільності та демократії суспільства), екологічна і соціальна безпека, обмеження диференціації доходів населення, подолання бідності в контексті забезпечення сталого розвитку держави та нарощення інформаційного потенціалу гарантування економічної безпеки. Щоб не допустити падіння обсягів виробництва потрібна дієва соціетальна економічна політика, яка забезпечуватиме щорічні темпи зростання ВВП, достатні обсяги і повне освоєння інвестицій в основний капітал, елімінування інфляції та зростання реальних доходів використанням власного СП з урахуванням пріоритетів у разі реалізації цільового інтеграційного вибору держави. Необхідно також завершити формування базових інституцій ринкової економіки, створивши середовище здорової та ефективної конкуренції в межах реального сектору економіки. Тож підкреслимо, що Стратегія соціально-економічного розвитку України повинна інкорпоруватися в загальну економічну стратегію держави та Стратегію сталого розвитку шляхом вирішення завдань модернізації вітчизняної економіки. Однак здійснювати зазначене слід поетапно, що і передбачатиме реалізацію пріоритетів у контексті запровадження у практику соціетальної політики демократизації соціально-економічних і виробничо-господарських процесів, формування повноцінних інститутів та громадянського суспільства. Першочерговими завданнями при цьому є: підвищення дієздатності важелів і регуляторів системи державного управління соціальною й економічною сферами з урахуванням потреб модернізації НГ; здійснення адміністративної реформи; подолання корупції та тінізації економіки; дебіюрократизація економіки; інституційне реформування й оновлення ринкових механізмів для гарантування екологічної безпеки; державна підтримка підприємництва; розвиток інституту банкрутств та захисту прав кредиторів; удосконалення податкового законодавства; формування інтелектуального потенціалу в межах сукупних ресурсів, резервів та можливостей у контексті генерування достатніх масштабів потенціалу сталого розвитку України.

На основі встановлення щільності взаємозалежності рівня розвитку соціального та інтелектуального потенціалів із існуючими потенційно-факторними можливостями їхнього залучення до процесів суспільного відтворення та розбудови в державі економіки соціетального типу встановлено,

що задля якісного покращення стану економічної безпеки та цілеорієнтованої активізації процесів модернізації національного господарства слід ідентифікувати можливості держави до провадження суттєвої реструктуризації реального сектору економіки. Однак зазначене можна здійснити лише у разі формування вимог до масштабів розвиненості інформаційного потенціалу за результатами попередньо визнаних його параметрів. Зауважимо, що процеси нарощення масштабів розвиненості інформаційного потенціалу не можуть бути об'єктом силового регулювання діяльності суб'єктів управління, тобто регульованими владними структурами через нормативно-правові акти.

Визнаємо, що питання щодо покращення й нарощення масштабів інформаційного потенціалу як чинника загальноекономічного прискорення постійно виникають у процесі дослідження стану національної економіки та пошуку шляхів виходу з кризи. Передусім це пов'язано із щільністю зв'язку між параметрами інтелектуального рівня розвитку будь-якої нації і розвитком вітчизняної економіки. Тому важливим завданням щодо пошуку шляхів мобілізації резервів формування та нарощення інтелектуального потенціалу національної промисловості стає доцільність розкриття сутності й змісту системи показників ідентифікації параметрів розвитку СП в контексті інтенсифікації процесів генерування та вироблення конститутивно-ключових чинників інноваційно спрямованого зростання реального сектору економіки України загалом та її регіональних промислових і територіальних виробничих комплексів зокрема (табл. 1.28). Задля ідентифікації вимірів інформаційного потенціалу гарантування економічної безпеки запропоновано здійснювати розрахунки з використанням єдиного критерію його оцінювання на основі вже визнаної й сформованої мультирівневої системи показників оцінювання-прогнозування ефективності управління гарантування економічної безпеки реального сектору економіки, до складу якої інкорпоровано макроекономічні показники, що репрезентують економічні зрушення в межах промисловості та витрати на реалізацію суб'єктами управління власних цільових функцій.

Отже, представлені абсолютні й обчислені за результатами їхньої формалізації інтегральні показники дають змогу розрахувати рівень ефективності управління у сфері гарантування економічної безпеки, що створює об'єктивну основу для проектування структури цільових програм, які є надзвичайно корисними у практиці провадження управлінської діяльності. Таким чином, пропонується використовувати багаторівневу систему порівняльних показників для оцінювання-прогнозування параметрів розвиненості інформаційного потенціалу гарантування економічної безпеки у промисловості України в умовах ресурсних обмежень при реалізації інтеграційного вибору держави (табл. 1.28).

Незважаючи на те, що розробка науково-методичних підходів до визначення напрямів найбільш ефективної реалізації цільових проектів та планів розвитку хоч і є першочерговою в обґрунтуванні доцільності і можливості реалізації базових концептуальних методичних підходів, проте наразі не забезпечує об'єктивності в оцінках як рівня економічної безпеки, так відповідно, й масштабів розвиненості інформаційного потенціалу гарантування

економічної безпеки національного господарства. Тому з метою ідентифікації показника масштабів розвиненості інформаційного потенціалу здійснено ранжування кількісних значень узагальненого інтегрального показника (рис. 1.20).

Таблиця 1.28

Система показників ідентифікації масштабів розвиненості інформаційного потенціалу гарантування економічної безпеки у промисловості*

Показники та алгоритми їхнього обчислення	Межі змін
I рівень. Абсолютні показники	
$V_{пз}$ – витрати на програмне забезпечення й обчислювальну техніку; основний показник, що характеризує процеси інформатизації та комп'ютеризації галузі (у країнах із високою культурою інтелектуальної власності витрати на програмне забезпечення є значно більшими, ніж на придбання техніки)	-
$V_{сп}$ – витрати на оплату послуги сторонніх суб'єктів управління інформаційної сфери; витрати, що приводять до нарощення ІПЗЕБ (вартість комунікаційних мереж, їх налаштування; навчання); $V_{сп}$ є показником з відносно стабільними даними	-
$V_{м}$ – витрати на маркетинг; у ринкових умовах саме реалізація функції маркетингу і реклами займає конститутивно-ключове місце в просуванні і захопленні нових ринків збуту продукції	-
II рівень. Відносні показники	
$IE_{пп}$ – інформаційна ефективність промислового виробництва; відношення валового доданого доходу до обсягу реалізації промислової продукції; витрат на програмне забезпечення та на обчислювальну техніку; оплату послуг сторонніх підприємств, які опікуються інформаційним забезпеченням; витрат певного виду економічної діяльності на маркетинг і рекламу	10÷80
$IE_{пп}$ – інформаційна ємність промислової продукції; відношення обсягу реалізації промислової продукції до витрат на програмне забезпечення, обчислювальну техніку, оплату послуг сторонніх підприємств, витрат певного виду економічної діяльності на маркетинг і рекламу (у т. ч. і PR)	100÷210
III рівень. Узагальнені інтегральні показники	
$I_{п}$ – інвестиційний потенціал; спрямований на оновлення/використання прогресивного інформаційно-методичного забезпечення (ваговий коефіцієнт при формалізації узагальненої моделі становить 0,3)	0,5÷3,5
$I_{м}$ – інноваційний потенціал; характеризує кінцевий продукт із погляду інноваційного ефекту на виробництво при нарощенні інформаційного потенціалу гарантування економічної безпеки (ваговий коефіцієнт 0,3)	0,5÷1,5
$U_{п}$ – управлінський потенціал промисловості (ваговий коефіцієнт 0,4)	0,5÷5,5
Узагальнений інтегральний показник масштабів розвиненості інформаційного потенціалу гарантування економічної безпеки	0,5÷4,5

*Джерело: Розроблено за матеріалами [Ошибка! Источник ссылки не найден.].

Узагальнений інтегральний показник масштабів розвиненості інформаційного потенціалу гарантування економічної безпеки в контексті реалізації інтеграційного вибору держави											
Порогові значення показників	Низького рівня										
	0,50	0,55	0,58	0,61	0,69	0,75	0,81	0,87			
Для ідентифікації низького рівня розвиненості	0,72	0,76	0,83	0,86	0,90	1,01	1,31	1,70			
	0,77	0,80	0,88	0,91	0,99	1,12	1,49	1,81			
	0,83	0,85	0,91	0,99	1,05	1,22	1,56	1,86			
	1,01	1,05	1,17	1,22	1,33	1,65	1,87	2,21			
	1,08	1,14	1,21	1,38	1,41	1,76	1,90	2,39			
	1,12	1,25	1,33	1,49	1,52	1,81	1,95	2,45			
	1,16	1,39	1,44	1,54	1,69	1,87	2,02	3,65			
	1,25	1,48	1,50	1,71	1,81	1,93	2,19	3,72			
	1,32	1,56	1,69	1,81	1,96	2,02	2,70	3,77			
	1,45	1,65	1,82	1,93	2,23	2,33	3,49	3,99			
	1,58	1,81	1,92	2,02	2,49	2,55	3,79	4,01			
	Для ідентифікації помірному рівня розвиненості	1,71	1,89	2,01	2,32	3,73	3,76	3,80	4,22		
1,92		2,03	2,38	2,70	3,77	3,80	4,02	4,45			
2,12		2,39	2,65	3,66	3,80	4,00	4,25	4,50			
Помірного рівня					Середнього рівня			Високого рівня			

Рис. 1.20. Лінійка ідентифікації масштабів розвиненості інформаційного потенціалу гарантування економічної безпеки для оцінювання вимірів функціонування національної промисловості

Зауважимо, що використання формалізованої у дослідженні лінійки ідентифікації масштабів розвиненості інформаційного потенціалу гарантування економічної безпеки дає змогу обчислити та проранжувати окремі види економічної діяльності або регіональних промислових комплексів (РПК) за визначеним виміром, тобто суб'єкти управління (зазначений тип корелянтів – це суб'єкти Держаного агентства з питань інноваційної політики та формування інформаційного потенціалу) можуть здійснювати узагальнене оцінювання-прогнозування характеристик промисловості України за конститутивно-ключовим фактором – масштаби розвиненості інформаційного потенціалу гарантування економічної безпеки.

При цьому групування інтегральних значень за третім рівнем системи здійснено з використанням методу логічного програмування [29]. Апробацію зазначеного кваліметричного підходу до ідентифікації узагальнених показників виконано за результатами його інкорпорації та перевірки на адекватність на основі цільової комп'ютерної програми «MainStream.For.Ic. v. 6.3»). Доцільно здійснювати ранжування виробничо-господарських систем здійснювати за чотирма групами: низького рівня масштабів розвиненості інформаційного потенціалу гарантування економічної безпеки (порогові значення 0,5–1,7); помірного рівня (1,71–3,65 відповідно); середнього (3,66–3,99); високого рівня (4,00–4,50).

Слід зазначити, що обґрунтовані та запропоновані до використання узагальнені інтегральні показники доцільно розглядати як відносні, оскільки, розрахунки щодо їхнього використання базувалися на вимірах, існуючих виробничих факторах і системно-універсальних ознаках, котрі відповідають реальному сектору економіки лише України (а не провідних держав світу). Із цим пов'язана перспектива використання зазначеного методичного підходу до ідентифікації масштабів розвиненості інформаційного потенціалу гарантування економічної безпеки як мультиплікативного засобу та при застосуванні прикладного інструментарію в інших суспільних виробництвах й у реальному секторі економіки інших країн світу. Більшість науковців [29; 50] звертає увагу на необхідність визначення вимірів ефективності діючої системи забезпечення як інформаційної, так й економічної безпеки держави з урахуванням відповідних значень показників для реального сектору її економіки. При цьому, на нашу думку, більш важливого значення набувають планування та розрахунок прогнозних значень цих показників. Таким чином, для забезпечення достатнього рівня інформаційної безпеки у промисловості необхідним є моніторинг сучасного стану та прогнозування майбутнього, зважаючи на можливі загрози промислового зростанню в Україні.

Побудова адекватної моделі прогнозу стану інформаційної безпеки можлива виключно за наявності системи достовірних макроекономічних показників ефективності інформаційної безпеки у промисловості. Такими вважаємо систему абсолютних та відносних показників, на основі яких будуються системи інтегральних, узагальнених та прогнозних показників. Об'єктивна інформація, отримана в системах відносних та абсолютних показників, може бути використана для побудови адекватної поставленій

моделі цілі. Варто зазначити, що введення меж змін показників дає змогу швидко реагувати на можливі загрози. Отже, зменшення порогового значення інтегрального/критеріального показника інформаційної безпеки за визначені межі (див. табл. 1.28) може призвести до дисбалансу в розвитку всієї економічної системи держави, причому чим менший показник, тим більше буде падіння і тим важче його зупинити.

Отже, зниження значення показника інформаційної безпеки, з погляду нарощення загроз процесам сталого розвитку, потребує негайного втручання для вирівнювання ситуації і зростання в майбутньому. При цьому вихід за мінімальну межу масштабів розвиненості інформаційного потенціалу гарантування економічної безпеки може мати негативні наслідки для національної промисловості та економіки загалом. Наприклад, зменшення показника до рівня 0,5 призводить до зниження: ефективності діяльності промисловості; кількості замовлень до випуску (попиту), а також рівня якості життя працівників промисловості та скорочення фінансових ресурсів для подальшої модернізації. Зазначене, у свою чергу, спричинює погіршення фінансового стану країни (адже промисловість займає провідне місце в економіці) і торговельного сальдо та, відповідно, падіння валютного курсу національної валюти й погіршення екологічної безпеки внаслідок недостатніх коштів для модернізації.

Зауважимо, що, як відомо, інтелектуальний потенціал, котрий є базою нарощення інформаційного потенціалу національного промислового виробництва, можна розглядати в різних аспектах, наприклад: по-перше, як сукупність ресурсів, резервів, можливостей і здатностей українського соціуму до самоідентифікації та самореалізації; по-друге, як першооснову розвитку не лише окремих складових економічної безпеки, а й фундамент капіталізації всієї економічної системи держави; по-третє, як синергетичний ефект у контексті інтенсифікації процесів всебічного нагромадження стратегічного потенціалу національної промисловості, що виникає внаслідок консолідації потенціалів системно-універсального функціонування РПК [16]. Але, з іншого боку, окремі складові економічної безпеки здатні впливати на інтелектуальний потенціал. Так, наприклад, важливим параметром ідентифікації обсягів розвиненості інтелектуального потенціалу є такі властивості інформації, як якість і повнота, що піддається обробці, а також прогнозованість. Причому стан існуючої системи управління гарантуванням інформаційної безпеки також обумовлює інтенсифікацію процесів нарощення інтелектуального потенціалу. Слід наголосити і на тому, що негативні тенденції у формуванні, нагромадженні і трансформації інформаційного простору держави, неефективність засобів реалізації державної інформаційної політики та порогові значення функціонування національної економіки створюють передумови для ескалації загроз розвитку інтелектуального потенціалу України загалом. При цьому визначальну роль у розвитку останнього, що передбачає обов'язкове нарощення масштабів інформаційного потенціалу та раціоналізації його освоєння при реалізації інтеграційного вибору держави, відіграє науковий потенціал держави. Його основою є наука – сфера людської діяльності, функція

якої полягає у виробленні й використанні систематизованих знань про природу й суспільство, яка й забезпечує об'єктивність обґрунтування пріоритетів у контексті реалізації інтеграційного вибору України. В умовах економічної кризи українська наука зазнала великих втрат внаслідок виїзду за кордон висококваліфікованих наукових працівників через незадовільне фінансове забезпечення наукових досліджень, низьку оплату праці тощо. Втрачають свої позиції навіть провідні наукові колективи, руйнується їх матеріально-технічна база. З іншого боку, для підприємств національної промисловості в докризовому періоді було характерним поступове зростання обсягу інноваційних витрат та реалізованої продукції, а також кількості підприємств, що активно впроваджують інноваційні технології (табл. 1.29).

Стосовно інноваційної сфери розбудови виробництва інформаційного типу, то її умовно можна поділити на дві частини – докризову і кризову. Так, наприклад, обсяг реалізованої продукції промисловості та кількість інноваційно активних підприємств до кризи зростали щорічно майже на 23,0 %. Однак кризові явища в національній економіці вже стали очевидними, починаючи з 2008 року. Так, спочатку відбулося зменшення інноваційних витрат підприємств у межах окремих регіональних промислових комплексів внаслідок скорочення вільних коштів. За наведеними даними розраховано коефіцієнти кореляції між окремими параметрами інноваційної активності для національної промисловості в цілому, а також для окремих регіональних економічних систем [17].

Таблиця 1.29

Оцінка інноваційної активності промислових підприємств України та обсягів інноваційних витрат (у цінах 2012 р.)*

Макроекономічний показник	Ретроспективний період, роки						
	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Загальний обсяг інноваційних витрат, млрд грн	6,1	10,8	11,9	7,9	8,0	10,2	11,4
Обсяг реалізованої промислової продукції (у фактичних цінах), млрд грн	551,2	717,0	917,0	806,5	1 067,1	1 111,8	1 400,6
Кількість інноваційно активних промислових підприємств, од	1 118	1 472	1 752	1 656	1 608	1 663	1 758

*Джерело: Обчислено за даними [8; 16; 17].

Шляхом визначення щільності взаємозв'язків за системою багатofакторних модельних рішень отримано достовірні параметри змінних, за кількісними значеннями яких встановлено пріоритетність реалізації заходів і процедур щодо: трансформації й нарощення інноваційного та інформаційного

потенціалів національного промислового виробництва, у цілому й окремих РПК зокрема; формування достатнього рівня розвиненості потенціалів системно-універсального функціонування; розробки стратегій управління гарантуванням економічної безпеки та сприйнятливих до існуючих загроз і ризиків регіональних економічних систем України.

Водночас у процесі дослідження виявлено взаємозалежність базових детермінант: загального обсягу інноваційних витрат у промисловості та обсягу реалізованої продукції промисловості за регресом; щільність зв'язку, тобто взаємовпливу, розраховано за індексом кореляції, який становить 0,96 (табл. 1.30).

Таблиця 1.30

Ретроспективна оцінка щільності зв'язку параметрів інноваційної активності підприємств в Україні, 2006–2012 рр.*

Обґрунтування пріоритетів за щільністю взаємозв'язку між базовими регресорами (коефіцієнт кореляції)	Загальний обсяг інноваційних витрат		Обсяг реалізованої промислової продукції		Кількість інноваційно активних промислових підприємств	
	промисловість	донецький РПК	промисловість	донецький РПК	промисловість	донецький РПК
Загальний обсяг інноваційних витрат	1	1	0,9	0,42	0,86	0,26
Обсяг реалізованої промислової продукції	0,9	0,42	1	1	0,57	0,81
Кількість інноваційно активних промислових підприємств	0,86	0,26	0,57	0,81	1	1

*Джерело: Розраховано за даними [17].

Тож надзвичайно високе значення індексу обумовлено тим, що інноваційні витрати на впровадження унікальних технологій фінансуються переважно із власних джерел суб'єктів господарювання і стали першою статтею скорочення видатків у контексті накопичення деструктивних процесів у національному господарстві. Саме це і є причиною зменшення зазначеного виду інноваційних витрат, але в цьому разі слід відзначити, що цей вид витрат слід скорочувати обережно, оскільки втративши цілеорієнтацію й динамічний характер оновлень, можна позбутися еволюційності інноваційних змін та досягати рівня інших підприємств провідних країн світу достатньо тривалий час. Однак слід відзначити і той факт, що з 2009 р. постійно скорочувався обсяг реалізованої продукції, відбувалося різке падіння виробництва в окремих регіональних економічних системах, значне зниження випуску інноваційної продукції та ВТП. І, як наслідок, кількість інноваційно активних підприємств у промисловості України щорічно зменшувалась на 7,0 %, обсяги виробництва

інноваційної продукції та масштаби оновлення основних виробничих засобів скоротилися на 23,4 % (дані наведені за показниками Державної служби статистики України за станом на 01.01.2013 р.). Тому задля отримання адекватної інформації щодо стану промисловості здійснено аналіз досліджуваних параметрів у розрізі РПК. Таким чином, усі області було поділено на три групи із високим, середнім та низьким рівнем промислового зростання (табл. 1.31).

Таблиця 1.31

Обсяг реалізованої промислової продукції за рангами визначення загального рівня розвитку регіональних промислових комплексів

Промисловий комплекс	Реалізовано промислової продукції, млн грн	Рівень розвитку виробництва	Промисловий комплекс	Реалізовано промислової продукції, млн грн	Рівень розвитку виробництва
Донецький	140 895,4	Високий	Сумський	12 366,6	Середній
Дніпропетровський	111 425,8		Івано-Франківський	11 161,9	
Луганський	58 222,9		Хмельницький	10 108,0	
Запорізький	53 151,9		Чернігівський	10 476,6	
Харківський	44 611,3		Житомирський	10 082,1	
Полтавський	39 109,8		Рівненський	8 985,3	
Одеський	26 275,7		Волинський	6 548,2	
Київський	30 481,2	Середній	Закарпатський	5 711,0	Низький
Львівський	21 681,4		Херсонський	8 077,9	
Черкаський	17 968,2		Кіровоградський	7 761,9	
Миколаївський	16 879,3		Тернопільський	5 158,7	
АРК	14 299,3		Чернівецький	3 005,8	
Вінницький	14 460,7				

А на основі статистичних даних показників реалізованої продукції та загального обсягу інноваційних витрат можна виділити найбільш яскраві регіони, котрі характеризуватимуть загальний рівень розвитку своєї групи реального сектору. При цьому визнаємо, що до областей із високим рівнем розвитку промислового виробництва належать Донецька і Луганська, середнім – Івано-Франківська та Львівська, низьким – Тернопільська і Чернівецька. Однак варто зазначити, що, проводячи розрахунки щодо загального стану системно-універсальної забезпеченості РПК, виявлено значні коливання динаміки його розвитку. У ході економіко-статистичного дослідження стає очевидним суттєвий, абсолютно не прогнозований вплив нових кількісних визначень на отримані кінцеві результати, особливо починаючи з 2008 р. (табл. 1.32).

Відносне значення стану залежності інноваційних витрат від обсягу випуску промислової продукції

Промисловий комплекс	Відносні показники, обчислені за параметрами інноваційно-промислового зростання	Промисловий комплекс	Відносні показники, обчислені за параметрами інноваційно-промислового зростання
Харківський	-0,84 277	Івано-Франківський	0,79 689
Сумський	-0,77 374		
Кіровоградський	-0,22 028	Донецький	0,86 062
Черкаський	-0,15 670	Київський	0,87 697
Одеський	-0,00 997	Чернівецький	0,88 756
Закарпатський	0,07 643	Львівський	0,90 251
Вінницький	0,16 650	Миколаївський	0,90 736
Херсонський	0,33 308	Дніпропетровський	0,94 356
Хмельницький	0,44 775	Волинський	0,94 779
Житомирський	0,55 093	АРК	0,96 688
Полтавський	0,56 990	Луганський	0,97 115
Рівненський	0,74 440	Тернопільський	0,97 811
Чернігівський	0,99 728	Запорізький	0,99 507

Отже, навіть при непрогнозованих значеннях можна констатувати сильний вплив світової фінансової кризи на результативність РПК; високу залежність їхнього інноваційного розвитку від обсягів фінансування (табл. 1.33). Однак за поступовим зниженням кількісних значень, як видно, виділяється одна з лідируючих областей (Луганська) та область із низьким рівнем (Чернівецька). Як свідчать дані табл. 1.33, у луганському РПК досить низький рівень кореляції між кількістю інноваційно активних промислових підприємств та обсягами реалізованої промислової продукції (0,5) й одночасно коефіцієнтом кореляції між обсягом реалізованої промислової продукції та загальним обсягом інноваційних витрат у РПК вище середнього (0,77).

Таке співвідношення свідчить про високу концентрацію інноваційного розвитку в межах вузької групи промислових підприємств. Таким чином, можна досягнути відчутних результатів на цих підприємствах, однак загальний рівень інноваційного розвитку РПК залишається протягом певного часу досить низьким. Для РПК із середнім рівнем промислового розвитку характерним є високий рівень співвідношення кількості інноваційно активних підприємств та обсягу інноваційних витрат у межах РПК (на рівні 0,86–0,89).

Стосовно співвідношення інших досліджуваних показників, то воно не є стабільним і прогнозованим, особливо в умовах нарощення загроз світової фінансової кризи, яка вносить свої стохастичні параметри в кінцеві значення.

Ретроспективна оцінка щільності зв'язку параметрів інноваційної активності підприємств у межах окремих РПК у 2006–2012 рр.

Обґрунтування пріоритетів за щільністю взаємозв'язку між базовими регресорами (коефіцієнт кореляції)	Відносні значення макроекономічних показників РПК		
	загальний обсяг інноваційних витрат у РПК	обсяг реалізованої промислової продукції	кількість інноваційно активних промислових підприємств
Донецького РПК			
Загальний обсяг – коефіцієнт інноваційних витрат	1,00	0,42	0,26
Обсяг реалізованої промислової продукції	0,42	1,00	0,81
Кількість інноваційно активних промислових підприємств	0,26	0,81	1,00
Луганського РПК			
Загальний обсяг – коефіцієнт інноваційних витрат	1,00	0,77	0,68
Обсяг реалізованої промислової продукції	0,77	1,00	0,50
Кількість інноваційно активних промислових підприємств	0,68	0,50	1,00
Івано-Франківського РПК			
Загальний обсяг – коефіцієнт інноваційних витрат	1,00	0,61	0,89
Обсяг реалізованої промислової продукції	0,61	1,00	0,77
Кількість інноваційно активних промислових підприємств	0,89	0,77	1,00
Львівського РПК			
Загальний обсяг – коефіцієнт інноваційних витрат	1,00	0,78	0,86
Обсяг реалізованої промислової продукції	0,78	1,00	0,58
Кількість інноваційно активних промислових підприємств	0,86	0,58	1,00
Тернопільського РПК			
Загальний обсяг – коефіцієнт інноваційних витрат	1,00	0,96	0,88
Обсяг реалізованої промислової продукції	0,96	1,00	0,97
Кількість інноваційно активних промислових підприємств	0,88	0,97	1,00
Чернівецького РПК			
Загальний обсяг – коефіцієнт інноваційних витрат	1,00	0,65	0,76
Обсяг реалізованої промислової продукції	0,65	1,00	0,59
Кількість інноваційно активних промислових підприємств	0,76	0,59	1,00

Отже, обсяг реалізованої промислової продукції суб'єктами господарювання реального сектору пропорційно залежить від масштабів інноваційних витрат. Це вказує на суттєву зацікавленість суб'єктів ринкових відносин нарощенні обсягів інноваційних витрат, активізації когнітивно-інформаційних процесів та впровадженні високотехнологічної продукції. Найнижчий коефіцієнт кореляції між кількістю інноваційно активних підприємств та загальним обсягом інноваційних витрат у РПК становить 0,7 (це значення є усередненим, оскільки мінімальним воно є по Донецькому РПК – 0,42, а максимальне – по Львівському РПК – 0,78). Проте це значення є також досить високим виміром відносного показника. Отримані нами дані свідчать про те, що у загальному обсязі реалізованої продукції частка інноваційно активних виробників є меншою, ніж могла б бути. Якщо ж розглядати розраховані параметри як якісну характеристику відтворення сили зв'язку між регресорами (коефіцієнт детермінації), то найбільш високою якісною ознакою (0,9) відзначаються обсяг реалізованої промислової продукції та загальний обсяг інноваційних витрат у промисловості. Таким чином, щільність розрахованого зв'язку за коефіцієнтом детермінації наближається до емпіричного типу спостережень.

З іншого боку, виявлено і найслабший зв'язок – 0,5 – між обсягом реалізованої промислової продукції та кількістю інноваційно активних промислових підприємств. Оскільки побудовані за таких умов регресійні моделі матимуть низьке практичне значення, відсутня особлива потреба щодо дослідження в цьому напрямі реалізації детермінант формування інформаційного потенціалу гарантування економічної безпеки в контексті обґрунтування інтеграційного вибору нашої держави. Наведені дані дають підставу констатувати, що на частку варіації факторних ознак припадає половина від усіх факторів, які впливають на зміну результативного показника. Оскільки протягом 2003–2007 рр. здійснювалося ручне керування у сфері гарантування економічної безпеки, зокрема суб'єктами державного управління промисловістю, стан інформаційної захищеності останніх потребує значного покращення. Також зазначимо, що вагомість впливу суб'єктивних чинників (інформаційних) був надзвичайно вагомим і це спричинило обмеження доступу до об'єктивних даних інформаційної бази по промисловості, викривлення показників загального стану національної промисловості, незабезпечення повноти отримуваних даних, як наслідок – створення викривленого уявлення про реальну ситуацію.

Отже, першочерговим завданням держави повинно стати зменшення темпів падіння обсягів виробництва промислової продукції і стимулювання інноваційно активних підприємств, що в перспективі, із закінченням світової фінансової кризи, сприятиме розвитку інноваційної і сильної промисловості. Зауважимо, що для збереження та подальшого розвитку наукового потенціалу України в межах потенціалів системно-універсального функціонування національної промисловості слід докорінно поліпшити склад механізмів фінансування і матеріально-технічного забезпечення розвитку наукових установ. Також необхідно підняти престиж наукової праці, на законодавчому

рівні визначити статус ученого тощо. Це сприятиме підвищенню ефективності використання інтелектуального потенціалу України. Тому перед суб'єктами державного управління в Україні стоять серйозні та важливі завдання щодо необхідності інтенсифікації процесів нагромадження потенціалів системно-універсального функціонування загалом та інформаційного зокрема. Саме вони і потребують негайного вирішення. Але нагальні проблеми, котрі стосуються формування адекватної інформаційної бази даних для обґрунтування напрямів розвитку як інноваційного, так й інформаційного потенціалів, не вирішуються належним чином. Проблема формування об'єктивної бази даних полягає не у браку власне інформації чи відсутності талановитих і професійних фахівців, а у відсутності адекватної системи забезпечення якісного і системного інформаційного обміну між різними секторами економіки та регіональними економічними системами, суспільства і навіть у межах політичної та інституційної системи держави; недієвості сформованих і використовуваних комунікаційних структур управління промисловістю та РПК; несприйнятливості суб'єктів управління.

Список використаних джерел

1. Абалкин Л. И. Хозяйственный механизм развитого социалистического общества : [монография] / Л. И. Абалкин. – М. : Мысль, 1973. – 263 с.
2. Академик. Словари и энциклопедии [Электронные текстовые данные] – Режим доступа : http://dic.academic.ru/dic.nsf/fin_enc/30834.
3. Алимов О. М. Стратегічний потенціал – сукупні можливості національної економіки по досягненню цілей збалансованого розвитку [Текст] / О. М. Алимов, В. В. Микитенко // Продуктивні сили України: науково-теоретичний економічний журнал. – К. : РВПС України НАН України, 2006. – № 1. – С. 135–151.
4. Алимов О. М. Технології управління стратегічним потенціалом розвитку України [Електронний ресурс] / В. В. Микитенко, О. М. Алимов // Національне господарство України: теорія та практика управління : електронне наукове фахове видання. – 2011. – № 1(1). – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/e-journals/NacGosp/2011/Alimov_Mikitenko.pdf.
5. Бакуменко В. Д. Формування державно-управлінських рішень: проблеми теорії, методології, практики : [монографія] / В. Д. Бакуменко. – К. : Вид-во УАДУ, 2000. – 328 с.
6. Брундтланд Г. Х. Наше общее будущее. Доклад Комиссии ООН по окружающей среде и развитию / Г. Х. Брундтланд. – 1987. – М. : Прогресс, 1988. – С. 50.
7. Буркинський Б. В. Глобалізація економіки та національна екологічна доктрина / Б. В. Буркинський, Т. Г. Галушкіна // Економіст. – 2002. – № 9. – С. 20–23.
8. Гребенюк О. В. Управління розвитком інформаційних технологій у промисловості в контексті становлення інформаційного типу національної

економіки / О. В. Гребенюк // Інвестиції: практика та досвід. – 2012. – № 20. – С. 66–69.

9. Данилишин Б. М. Природно-ресурсний потенціал сталого розвитку України : [монографія] / Б. М. Данилишин, С. І. Дорогунцов, В. С. Міщенко. – К. : НІЧЛАВА, 1999. – С. 86.

10. Демешок О. О. Особливості соціально-економічного розвитку регіональних виробничо-економічних систем України / О. О. Демешок // Український соціум: наука – освіта – виробництво: збірник наукових праць ; за ред. д.е.н., проф. В. В. Микитенко. – К. : МНТУ та Центр перспективних соціальних досліджень Міністерства соціальної політики України та НАН України, Асоціація ТЕКУ, Вид-во ПП Вишемирський В. С., 2013. – Вип. 4. – С. 54–65.

11. Демешок О. О. Системно-універсальна технологія управління розвитком стратегічного потенціалу України / О. О. Демешок, А. О. Пінчук // Національне господарство України: теорія та практика управління : збірник наукових праць. – К. : ДУ «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку НАН України», 2013. – С. 114–120.

12. Демешок О. О. Формування системи управління розвитком стратегічного потенціалу промисловості у чотиривимірному просторі: реалізація дії її функціоналів / О. О. Демешок, В. В. Микитенко // Інвестиції: практика та досвід: наукове фахове видання. – К. : Чорноморський державний університет ім. Петра Могили МОН України, 2013. – № 1. – С. 12–19.

13. Демешок О. О. Формування системно-універсальної технології управління розвитком стратегічного потенціалу реального сектору економіки України / О. О. Демешок // Український соціум: наука – освіта – виробництво: збірник наукових праць; за ред. В. В. Микитенко. – К. : МНТУ та Центр перспективних соціальних досліджень Міністерства соціальної політики України і НАН України, Асоціація ТЕКУ, Вид-во ПП Вишемирський В. С., 2013. – Вип. 6. – С. 79–90.

14. Драган І. В. Реалізація природно-ресурсного потенціалу території на засадах самовідтворюваності в контексті модернізації національної економіки / І. В. Драган // Агросвіт. – 2013. – № 8. – С. 22–27.

15. Драган І. О. Наукові основи національної стратегії сталого розвитку України : [монографія] / І. О. Драган // [за наук. ред. акад. НААН України, д.е.н., проф. М. А. Хвесика]; ДУ «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку Національної академії наук України». – К.: ДУ ІЕПСР НАН України, 2013. – 40 с.

16. Економічний енциклопедичний словник: у 2-х т. / [С. В. Мочерний, Я. С. Ларіна, О. А. Устенко, С. І. Юрій]; за ред. С. В. Мочерного. – Л. : Світ, 2006. – Т. 2. – 574 с.

17. Електронний сайт Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.

18. Етнічний довідник: поняття та терміни [Електронний ресурс] / Л. Аза, Е. Афонін, Л. Васильєва, І. Винниченко, В. Євтух та ін. – Режим доступу: <http://etno.uaweb.org/glossary/index.html>.

19. Закон України «Про затвердження Загальнодержавної цільової економічної програми розвитку промисловості на період до 2017 року» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://industry.kmu.gov.ua/industry/control/uk/publish/article?art_id=67333&cat_id=57966.
20. Інформаційна база Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://infolight.org.ua/content/analiz-ruhu-pryamih-inozemnih-investiciy-akcionernogo-kapitalu-v-ukrayini-za-2012-rik>.
21. Картографічне моделювання: [монографія] / [Т. І. Козаченко, Г. О. Пархоменко, А. М. Молочко та ін.]; за ред. А. П. Золовського. – Вінниця: Антекс-УЛТД, 1999. – 168 с.
22. Кіндзерський Ю. Концептуальні основи стратегії розвитку промисловості України на період до 2017 року // М. Якубовський, В. Новіцький, Ю. Кіндзерський // Економіка України. – 2007. – № 1. – С. 4–20.
23. Колосовский Н. Н. Основы экономического районирования: [монографія] / Н. Н. Колосовский. – М.: Госполитиздат, 1958. – 200 с.
24. Кондрашихін А. Б. Методологічні засади оцінки управління регіоном в умовах трансформації системи органів влади / А. Б. Кондрашихін // Актуальні проблеми регіонального управління та місцевого самоврядування: збірник наукових праць у 2 ч. / [за заг. ред. В. К. Прияжнюка, В. Д. Бакуменка, Т. В. Іванової]. – К.: Видавничо-поліграфічний центр Академії муніципального управління. – 2011. – Ч. 1. – С. 163–165.
25. Лицур І. М. Детермінанти соціально-економічного розвитку підприємств: [монографія] / І. М. Лицур; за наук. ред. д-ра. екон. наук., проф. Є. В. Мішеніна. – Х.: Діса Плюс, 2013. – 444 с.
26. Мельник Л. Г. Современные тенденции в управлении социально-экономическим развитием территорий: [монографія] / О. И. Мельник, Л. Г. Мельник, И. Б. Дегтярёва / под. ред. Емельянова С. Г., Минаковой И. В. – Орёл: АПЛИТ, 2010. – С. 398–417.
27. Микитенко В. В. Економічна безпека промисловості: цільовий функціонал та технології управління: [монографія] / В. В. Микитенко, О. О. Демешок; за наук. ред. д.е.н., проф. Микитенко В.В. – К.: ДУ «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку НАН України»; МНТУ ім. академіка Юрія Бугая МОНмолодьспорту України, 2012. – 650 с.
28. Енергоефективність: стратегічний ресурс трансформації виробничо-економічних відносин: [монографія] / [О. М. Алимов, О. О. Демешок, І. А. Ігнат'єва, В. В. Микитенко та ін.]; за наук. ред. В. В. Микитенко. – К.: Київський національний університет технологій та дизайну МОНмолодьспорту України, 2012. – 734 с.
29. Микитенко В. В. Макросистемна еволюція української економіки: [монографія] у 2 т / Б. М. Данилишин, В. В. Микитенко. – К.: РВПС України НАН України, Нічлава, 2008. – Т. 2. – 210 с.
30. Потенціал національної промисловості: цілі та механізми ефективного розвитку: [монографія] / [Кіндзерський Ю. В., Микитенко В. В., Якубовський М. М. та ін.]; за ред. канд. екон. наук Ю. В. Кіндзерського; НАН України; Ін-т економіки та прогнозування НАН України. – К., 2009. – 928 с.

31. Микитенко В. В. Соціальні послуги в Україні: теоретичні та практичні аспекти : [монографія] / В. В. Микитенко; за заг. ред. І. І. Тарабукіної, к.п.н., доц. Л. І. Ільчука. – К., Херсон : ПП Вишемирський В. С., 2012 – 360 с.
32. Структурні трансформації економіки: світовий досвід, інститути, стратегії для України : [монографія] / [О. І. Амоша, М. Г. Білопольський, В. В. Микитенко та ін.]. – Інститут економіки промисловості НАН України, ТНЕУ МОНмолодьспорту України. – Т. : Економічна думка ТНЕУ МОН України. 2011. – 848 с.
33. Моисеев Н. Н. Устойчивое развитие или стратегия переходного периода / Н. Н. Моисеев. – М. : Энергия, 1996. – С. 14.
34. Національна парадигма сталого розвитку України / [М. А. Хвесик, О. М. Алимов, І. К. Бистряков та ін.]; за заг. ред. академіка НАН України, д.т.н., проф., заслуженого діяча науки і техніки України Б. Є. Патона. – К. : ДУ «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку НАН України», 2012. – 72 с. – (Препринт / ДУ ІЕПСР НАН України).
35. Перший етап модернізації економіки України: досвід та проблеми : [монографія] / [О. І. Амоша, В. І. Ляшенко, В. В. Микитенко та ін.]. – Інститут економіки промисловості НАН України; ТНЕУ МОНмолодьспорту України. – Донецьк : Економічна думка, 2014. – 897 с.
36. Потенціал ендогенного зростання економіки України : [монографія] / [М. І. Скрипниченко, Т. І. Приходько, В. Р. Сіденко та ін.]; за ред. д.е.н., проф. М. І. Скрипниченка; НАН України, Ін-т економіки та прогнозування. – К. : Вид-во Ін-ту економіки та прогнозування, 2010. – 436 с.
37. Потенціал національної промисловості: цілі та механізми ефективного розвитку : [монографія] / [Ю. В. Кіндзерський, В. В. Микитенко, М. М. Якубовський та ін.]; за ред. Ю. В. Кіндзерського; НАН України, Інститут економіки та прогнозування НАН України. – К. : Нічлава, 2009. – 928 с.
38. Промисловість України 2007–2010 рр.: статистичний збірник [за ред. Л.М.Овденко]; Держкомстат України. – К. : Інформаційно-аналітичне агентство, 2011. – 307 с.
39. Реймерс Н. Ф. Экология: теория, законы, правила, принципы и гипотезы : [монографія] / Н. Ф. Реймерс. – М. : Россия молодая, 1994. – С. 272.
40. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 15.02.2013 р. «Про затвердження плану заходів стосовно участі України у виконанні рішень та рекомендацій Конференції Організації Об'єднаних Націй з питань сталого розвитку «Ріо+20»» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.menr.gov.ua/content/article/12035?print=true>.
41. Сабадаш В. В. Соціально-економічні виміри екологічного конфлікту / В. В. Сабадаш // Механізми регулювання економіки. – Суми : Університетська книга, – 2006. – № 2. – С. 190–201.
42. Системно-комплексне оцінювання потенціалу сталого розвитку України / [О. М. Алимов, В. В. Микитенко, І. М. Лицур та ін.]. – К. : ДУ «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку НАН України», 2013. – 88 с.
43. Смолянук В. Ф. Десуверенізація та економічна безпека України:

динаміка взаємозалежності [Електронний ресурс] / В. Ф. Смолянюк // Державна політика забезпечення національної безпеки України: актуальні проблеми та шляхи їх розв'язання : матеріали круглого столу, Київ, 19.02.2013 р. – К. : НАДУ при Президентові України, 2013. – Режим доступу: <http://nationalecurity.org.ua/2013/04/10/kruglijj-stil-19-02-2013-derzhavna-politika-zabezpechennya-nacionalno%D1%97-bezpeki-ukra%D1%97ni-aktualni-problemi-ta-shlyakhi-%D1%97kh-rozvyazannya>.

44. Соляник О. Н. Энергетическая эффективность общественного производства / О. Н. Соляник // Вісник СумДУ. – 2007. – № 2 (74). – С. 14–24. – (Серія Економіка).

45. Сталий розвиток та екологічна безпека суспільства: теорія, методологія, практика : [монографія] у 2-х т. / [О. М. Алимов, В. В. Микитенко, С. М. Шкарлет та ін.] / за наук. ред. д.е.н, проф. Хлобистова Є. В.]; ДУ «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку НАН України», ІПРЕЕД НАН України, СумДУ МОНмолодьспорту України, НДІ Сталого розвитку та природокористування. – Сімф. : АРІАЛ, 2011. – Т. 1. – 464 с.

46. Статистична база: Environmental Performance Index 2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.epi2010.yale.edu/Countries>.

47. Стратегічний ресурс сталого розвитку: науково-аналітична доповідь / [О. М. Алимов, В. В. Микитенко, Ю. Б. Голляк та ін.]; НАН України, ДУ «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку НАН України». – К. : ДУ «ІЕПСР НАН України», 2011. – 74 с.

48. Стратегія економічного і соціального розвитку України на 2004–2015 роки: Шляхом Європейської інтеграції / за заг. ред. В. Ф. Януковича. – К., 2004. – 378 с.

49. Стратегія інноваційного розвитку України на 2010–2020 роки в умовах глобалізаційних викликів. Проект [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://kno.rada.gov.ua/komosviti/control/uk/publish/article?art_id=47920.

50. Суходоля О. М. Енергоємність валового внутрішнього продукту: тенденції та чинники впливу / О. М. Суходоля // Збірник Наукових праць Національної академії державного управління при Президентові України. – 2003. – № 2. – С. 140–149.

51. Україна-2012 у світових індексах [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://blogs.tvi.ua/2013/01/04/ukrayina_2012_u_svitovykh_indeksakh.

52. Антикризове управління економічною безпекою в умовах викликів фінансово-економічної глобалізації (державний і регіональний виміри): [монографія] / [М. А. Хвесик, А. В. Степаненко, О. М. Ральчук, Й. М. Дорош]; НАН України, РВПС України. – Донецьк: Юго-Восток, 2010. – 324 с.

53. Шкарлет С. М. Формування стратегії сталого розвитку економіки України бінарного типу / В. В. Микитенко, С. М. Шкарлет // Економіст. – 2012. – № 1. – С. 7–16.

РОЗДІЛ 2

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ НАРОЩЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО ПОТЕНЦІАЛУ СТАЛОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ ТА ЇЇ РЕГІОНІВ

2.1. Концептуальні й науково-методичні підходи до оцінки соціального потенціалу держави та її регіонів

Серед складових сталого розвитку найменш дослідженою є соціальна у протипагу екологічній та економічній. Її недооцінка негативно позначилась на використанні соціальних важелів впливу при становленні та запровадженні сталого розвитку. Включеність до соціального потенціалу сталого розвитку людського потенціалу, системи соціальних відносин та соціальних інститутів обумовила проведення наукових досліджень, які визначають сутність, зміст соціального потенціалу, принципи його формування й використання з послідовністю дій та впливу на економічну й екологічну сферу для забезпечення збалансованості розвитку всіх трьох сфер сталого розвитку. Такі підходи виявили потребу у розробці теоретичної моделі соціального потенціалу сталого розвитку з визначенням концептуальних і науково-методичних підходів до оцінки соціального потенціалу сталого розвитку. При цьому було акцентовано увагу на залученні важелів стимулювання досягнення сталого розвитку через становлення соціальної відповідальності [1].

Соціальний потенціал сталого розвитку – це сукупність можливостей, здібностей, готовності суспільства до перетворень для задоволення потреб у збереженні та розвитку людини, ресурсів для гідного життя теперішнього й майбутніх поколінь, у збалансованості та безпеці економічної, соціальної й екологічної сфер (рис. 2.1).

Концептуальні підходи до формування й використання соціального потенціалу сталого розвитку дали можливість визначити пріоритетність соціальної складової сталого розвитку та зростання значущості останньої при його досягненні в майбутньому.

Суспільству необхідно накопичувати можливості соціального потенціалу, які б створювали умови адресного впливу на економічну складову сталого розвитку щодо спрямування здобутків економічного зростання на його ресурсне забезпечення. Зазначене обумовлює задіяння до цих процесів соціально-культурних регуляторів поведінки, які формують в органів влади, населення, бізнесу, громадських об'єднань певні настанови та уявлення щодо значущості сталого розвитку і механізмів його досягнення.

Кінцевою метою формування якісного соціального потенціалу є його ефективне використання взагалі та для цілей сталого розвитку зокрема. Це потребує переходу соціального потенціалу зі стану можливостей, спроможності та готовності до його залучення як соціального ресурсу. Найкращий спосіб практичної реалізації соціального потенціалу полягає в його перетворенні у капітал.

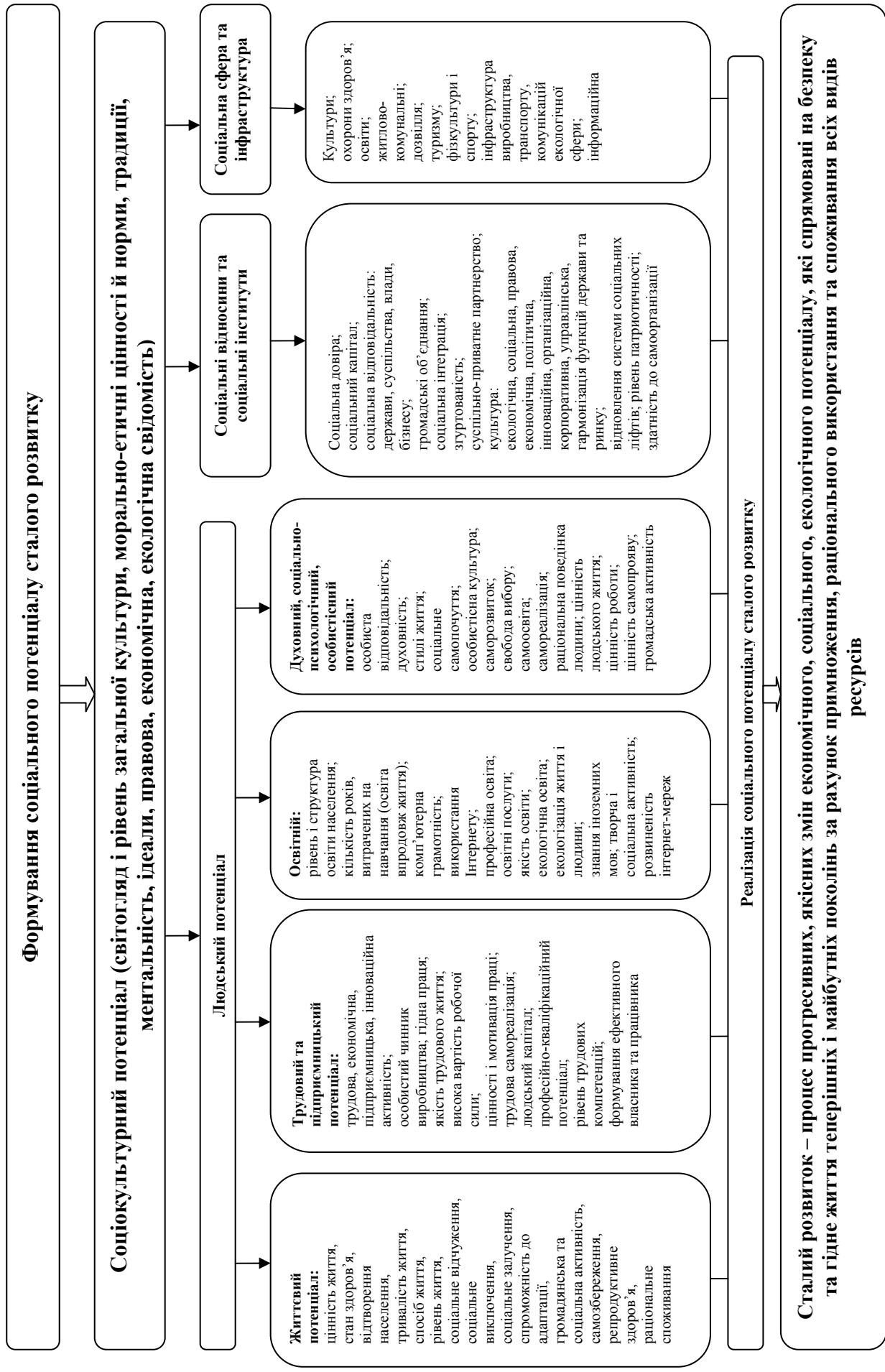

Рис. 2.1. Структурна схема формування та використання соціального потенціалу сталого розвитку

Людський потенціал характеризує спроможність до розв'язання завдань щодо сталого розвитку, а людський капітал – це реалізовані його здібності та можливості (мотиваційні, ціннісні, освітні, інноваційні, професійні, підприємницькі, фізичні та психічні, адаптаційні, духовно-моральні тощо), які приносять людині статусні й матеріальні переваги, а для цілей сталого розвитку – найоптимальніші шляхи їх досягнення [1].

Соціальний потенціал у сфері соціальних відносин має здатність до перетворення в соціальний капітал. Останній є соціально-інституційним ресурсом, який забезпечує досягнення цілей сталого розвитку через співробітництво та партнерство, довіру й відповідальність, з урахуванням подолання суперечностей розвитку економічної, екологічної та соціальної сфер. Модернізація суспільних відносин на засадах сталості потребує високої активізації й концентрації зусиль влади, бізнесу, громадськості на основі реалізації соціального капіталу. Активізація соціальних ресурсів сталого розвитку обумовлюється соціальним потенціалом людини та суспільства, соціальними відносинами й інститутами, а також соціальною відповідальністю, яка є запорукою активізації державного й регіонального управління у визначеному напрямі.

Теоретико-методологічні узагальнення стосовно формування та використання соціального потенціалу сталого розвитку дали можливість усвідомити й обґрунтувати вихідні положення щодо його перетворення в соціальний ресурс та визначити механізми активізації цих процесів. Вони зводяться до такого:

- врахування особливостей соціально-культурного потенціалу українського суспільства при формуванні соціального потенціалу за рахунок зростання й накопичення морально-етичних цінностей, використання інтеграційних та мотиваційних ресурсів;
- забезпечення сталості розвитку людського потенціалу, зниження, мінімізації та попередження впливу на нього економічних, соціальних й екологічних ризиків;
- підтримки стійких процесів кількісного і якісного відтворення людського й трудового потенціалу, стійкого зростання людського, соціального та інтелектуального капіталу;
- зростання життєвого капіталу людини, покращення і зміцнення здоров'я населення, продовження тривалості повноцінного життя й трудової активності, зростання здібностей до адаптації, підвищення можливостей до саморозвитку, самореалізації, самозахисту;
- підвищення освітнього, професійного та соціально-культурного рівня, зростання трудових компетенцій і можливостей до їх надбання;
- створення умов та можливостей безпечного й гідного існування та розвитку теперішньому й майбутнім поколінням;
- формування моделі життєздатності суспільства на умовах досягнення високого рівня та якості життя населення у сполученні з соціальним, інтелектуальним і духовним зростанням;

- накопичення здібностей у людини до захисту своїх прав, гарантій і свобод, оволодіння технологіями самозахисту;
- створення умов та забезпечення можливостей вибору людини у всіх сферах суспільного життя;
- усвідомлення людиною та суспільством переваг раціонального соціального буття над нераціональним, залучення до цих процесів освітнього потенціалу;
- підвищення громадянської активності щодо спрямування діяльності об'єднань громадян на процеси переходу України до сталого розвитку;
- забезпечення демократизації процесів сталого розвитку;
- формування та становлення взаємної відповідальності суб'єктів сталого розвитку;
- забезпечення підпорядкування формування та використання соціального потенціалу сталого розвитку цілям людського розвитку і соціального прогресу.

Виходячи з визначених концептуальних положень, соціальний потенціал розглядається і як чинник, і як умова досягнення певного рівня сталого розвитку. У зв'язку з цим розробка методики його оцінки ґрунтується на врахуванні таких базових засад [2]:

1. Соціальний потенціал як сукупність ресурсів на етапі його формування визначає ресурсні можливості досягнення цілей сталого розвитку.
2. Соціальний потенціал на етапі реалізації виявляє ефективність використання соціальних ресурсів у забезпеченні сталого розвитку.
3. Оцінка ефективності використання соціальних ресурсів у забезпеченні сталого розвитку поряд зі статичною інформацією потребує врахування суб'єктивних оцінок, що обумовлює необхідність включення соціологічної інформації при побудові відповідних субіндексів та інтегрального показника.

Визначені концептуальні та методичні засади соціального потенціалу сталого розвитку окреслили напрями його оцінки. Вони включають:

- формування складових, індикаторів та системи показників оцінки соціального потенціалу сталого розвитку;
- розробку ієрархічної трирівневої моделі визначення інтегральної оцінки соціального потенціалу сталого розвитку;
- розробку методики розрахунку інтегрованих показників та відповідних субіндексів внутрішніх складових соціального потенціалу сталого розвитку;
- формування інформаційного простору, що об'єднує офіційні статистичні показники та результати соціологічного моніторингу, для реалізації методики розрахунку інтегрального показника соціального потенціалу сталого розвитку;
- практичну реалізацію методики з визначенням соціального потенціалу сталого розвитку та субіндексів його формування й реалізації в цілому по Україні;

- розробку методики оцінки впливу складових та окремих індикаторів на інтегральний показник і відповідні субіндекси соціального потенціалу сталого розвитку.

Вихідна гіпотеза до побудови інтегрованих оцінок рівня соціального потенціалу полягає у такому.

1. Соціальний потенціал сталого розвитку з погляду свого функціонального призначення має різну внутрішню структуру на етапах формування та реалізації, що обумовлює розробку двох інтегральних показників його оцінки, тобто двох субіндексів.

2. Через неможливість кількісного виокремлення потенціалу та ресурсів за окремими складовими соціального потенціалу доцільно сукупність індикаторів формування соціального потенціалу визначити як ресурсну складову, а на етапі реалізації – як сукупність індикаторів, котра безпосередньо відповідає змісту соціального потенціалу, тобто оцінює його рівень, що склався за певний період часу.

3. Внутрішня структура соціального потенціалу та індикатори виміру обумовлюють ієрархічну систему побудови відповідних субіндексів та інтегрального показника соціального потенціалу.

4. Інформаційна підсистема виміру й визначення індикаторів складається з даних офіційної статистики та соціологічного моніторингу.

Для оцінки рівня соціального потенціалу сталого розвитку побудована ієрархічна модель, яка визначає загальну структуру соціального потенціалу (рис. 2.2).

На підставі запропонованих методичних підходів до оцінки сталого розвитку взагалі та його складових зокрема було побудовано ієрархічну модель оцінки соціального потенціалу сталого розвитку. Це стало підставою для здійснення оцінки соціального потенціалу сталого розвитку на етапі його формування й реалізації, а також у цілому.

Науково-методичне забезпечення оцінки соціального потенціалу сталого розвитку базується на запропонованій методиці оцінювання. Результати її апробації звелись до всебічних підходів до визначення соціального потенціалу.

Соціальний потенціал сталого розвитку перш за все визначається як певний рівень об'єднання ресурсів та можливості їх втілення для досягнення сталого розвитку і розкривається через дві підсистеми: формування й реалізацію. Перша визначається як ресурсна складова, а друга встановлює рівень його реалізації. Внутрішня структура соціального потенціалу обумовлює побудову трирівневої ієрархічної моделі інтегрального показника соціального потенціалу сталого розвитку.

Методика визначення інтегрального показника та субіндексів формування й реалізації соціального потенціалу базується на адитивній функціональній моделі, що дає можливість не тільки аналізувати тенденції та закономірності зміни їх рівнів, а й визначити вплив внутрішніх індикаторів на ці зміни.

Рис. 2.2. Загальна структура соціального потенціалу сталого розвитку при його формуванні та реалізації

Основними стимуляторами зростання інтегрального показника соціального потенціалу сталого розвитку є трудова сфера й підсистеми, що характеризують матеріальне забезпечення та якість життя, а також ресурси інформаційно-освітнього потенціалу. При цьому саме ці підсистеми виступають основним «локомотивом» субіндексу формування соціального потенціалу. Основною сферою, яка обумовлює зниження ресурсного забезпечення формування соціального потенціалу, є соціальна інфраструктура.

За останнє десятиліття ресурси соціального потенціалу використовувались менш ніж наполовину, тобто країна має суттєві резерви для збільшення рівня соціального потенціалу на етапі його формування.

Тенденція зміни субіндексу реалізації соціального потенціалу має певні особливості. Починаючи з кризового 2009 р. його рівень постійно знижується, при цьому перешкоди для зростання зосереджені у сферах, що пов'язані з оцінкою соціальної згуртованості, соціальної нерівності та соціального самопочуття [11].

Значна кількість складових формування й реалізації соціального потенціалу сталого розвитку показує, що небагато показників, які мали

позитивні тенденції до зростання, знизилась у кризові 2008, 2009 роки і не досягли свого докризового рівня у 2011 році (матеріальне забезпечення) або й загалом погіршили свій стан (соціальна інфраструктура). Найбільш негативні тенденції простежуються в реалізації соціального потенціалу за підсистемами «соціальна згуртованість» та «соціальна нерівність», де негативний сумарний вплив становить 12,8 %.

Таким чином, концептуальні та науково-методичні засади оцінки соціального потенціалу сталого розвитку визначили проблеми та напрями його формування й ефективного використання, окреслили необхідність їх врахування при забезпеченні збалансованості економічної, соціальної та екологічної політики, спрямували на використання важелів соціальної відповідальності людини, суспільства, держави у досягненні цілей сталого розвитку.

Сучасний нестабільний стан в Україні стає найбільш вагомою перешкодою сталого розвитку, збереження та реалізації соціального потенціалу. Скорочення терміну досягнення соціальної стабільності спричиняє зниження втрат соціального потенціалу і досягнення цілей сталого розвитку.

2.2. Обґрунтування напрямів удосконалення державної та регіональної політики в контексті соціалізації економіки

В Україні простежуються негативні тенденції зростання розриву між продекларованими цільовими орієнтирами суспільного розвитку та реальними досягненнями щодо наближення до них. Найбільш яскраво це можливо продемонструвати на прикладі соціальної орієнтації економіки та сталого розвитку. Курс України на побудову соціально орієнтованої ринкової економіки визначено в Конституції України, а закріплено у всій законодавчій та нормативній базі. В Законі України «Про основи національної безпеки» серед пріоритетних національних інтересів визначено «створення конкурентоспроможної, соціально орієнтованої ринкової економіки та забезпечення постійного зростання рівня життя і добробуту населення», а Законом України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» до кола принципів внутрішньої політики включено «забезпечення сталого розвитку економіки на ринкових засадах та її соціальну спрямованість».

Запропоновані стратегічні державні орієнтири неможливо досягти без визначення та реалізації їх у державній регіональній політиці, яка окреслює цілі та пріоритети регіонального розвитку. Але чіткої конкретизації й настанов щодо соціальної орієнтації економічного розвитку регіонів не простежується ні в Концепції державної регіональної політики, ні в Державній стратегії регіонального розвитку на період до 2015 року.

Другим не менш гострим і складним для вирішення в нашій країні завданням, за яким було взято міжнародні зобов'язання у 1992 році, є перехід системи господарювання України на принципи сталого розвитку. В Законі

України «Про заходи внутрішньої та зовнішньої політики» визначено, що зовнішня політика держави ґрунтується на принципах сумлінного виконання взятих на себе міжнародних зобов'язань [3].

Відповідальність за виконання міжнародних зобов'язань покладена на державу, а регіони повинні долучитися до цього процесу, інакше зобов'язання не будуть здійснені. Держава не має ні концептуальної, ні правової регламентації переходу до сталого розвитку. А без цього закритий шлях до Європи, в який діє «Стратегія сталого розвитку ЄС». Це означає, що досягнення критеріїв сталого розвитку для України при вступі в ЄС належить до основних вимог.

Сполучення державного регулювання розвитку регіонів з поступовим переходом до децентралізації управління та формування умов забезпечення саморозвитку регіонів є вкрай необхідними для розв'язання проблеми управління в Україні. Остання має низку суперечностей, бар'єрів та перешкод для реалізації з причин: відсутності скоординованої правової регламентації розвитку регіонів; незбалансованості політики (економічної, соціальної, екологічної, промислової, інноваційної тощо); непослідовності виконання зовнішніх і внутрішніх зобов'язань держави та її регіонів при змінах виконавчих і законодавчих органів влади; прагнення до формування зовнішньо привабливих стратегій, планів, програм без адресних зобов'язань щодо їх виконання; нерозвиненості громадянського суспільства, яке спроможне брати участь в управлінні державною та регіонами; застосування певних важелів з метою встановити відповідальність за нереалізованість поставлених цілей розвитку.

Але у будь-якому разі досягти мети соціальної орієнтації економіки та переходу системи господарювання на принципи сталого розвитку стане можливим і реальним, коли визначені в державній політиці й системі національної безпеки як провалюючі національні інтереси будуть трансформовані в пріоритети та цілі розвитку регіонів. Одночасно регіони самі можуть та повинні ініціювати реалізацію цих процесів. Консолідація зусиль центральних та регіональних органів влади щодо соціальної орієнтації економіки й забезпечення сталого розвитку стане запорукою ефективної модернізації системи управління в Україні.

Особливе значення має поєднання концептуальних засад соціальної орієнтації економіки та сталого розвитку в державній та регіональній політиці, в системі національної безпеки. Так, аналіз й узагальнення змісту наукових публікацій, законодавчої і нормативно-правової бази України щодо цілей та умов досягнення соціальної орієнтації економіки й сталого розвитку свідчать про певну ізольованість у концептуальних підходах до їх визначення та запровадження. Це не виправдано з позиції комплексного теоретичного обґрунтування управлінських рішень з модернізації економіки й суспільних відносин та їх практичного забезпечення. Соціальна орієнтація економіки обумовлює формування й реалізацію соціальних інтересів держави, суспільства, людини з додержанням вимог безпеки, ефективного й

збалансованого розвитку в економічній та соціальній сферах [15].

Сталий розвиток орієнтується на прогресивні зміни, спрямовані на безпеку, розвиток та розширення можливостей вибору сучасного та майбутніх поколінь на підставі гармонійного й збалансованого розвитку економічної, соціальної та екологічної сфер.

Екологічна складова сталого розвитку передбачає збереження природних та людських ресурсів. Механізми їх залучення й використання залежать від економічних важелів розвитку. Екологічний стан безпосередньо впливає на здоров'я, умови проживання, праці, відпочинку і є умовою гідного існування людини. Наявність земельних, лісових, водних, мінеральних, рекреаційних та інших видів ресурсів є підставою для розвитку економіки. Соціальна сфера через нарощення людського й соціального капіталу, духовно-культурного потенціалу розвитку людини і суспільства, піднесення соціальної сфери, гармонізацію суспільних відносин позитивно впливає як на економічну, так й екологічну сфери. А перша має на меті формування та підтримання умов стійкого економічного зростання, економічної незалежності держави, конкурентоспроможності економіки. Для її досягнення соціальні та екологічні чинники, що необхідні для суспільного розвитку й екологічної безпеки, можуть виступати як певні обмеження та перешкоди. Це й обумовлює потребу взаємоузгодження економічних, соціальних та екологічних цілей, що визначає доцільність соціальної орієнтації економіки

Загальна модель взаємодії цих процесів представлена на рисунку 2.3, де соціальна та економічна сфери безпосередньо впливають одна на одну, а екологічна характеризується транзитним впливом між ними.

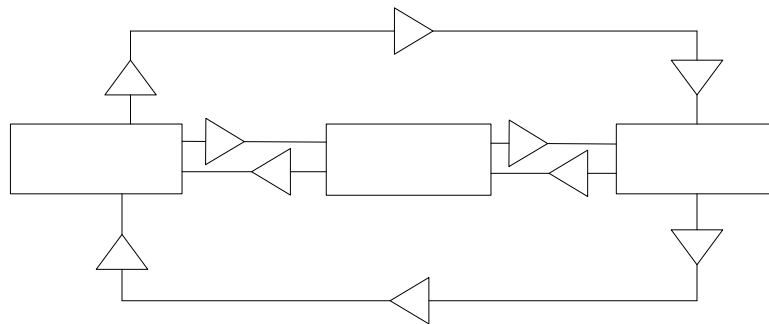

Рис. 2.3. Схема взаємовпливу складових сталого розвитку

Рациональне сполучення соціальної орієнтації економіки та сталого розвитку обумовлює взаємодію цих сфер, яка гарантує стан безпеки і сприяє досягненню соціальних цілей без перешкод для економічного розвитку.

Україна потребує системних змін у соціальній, політичній, економічній та інших сферах національної безпеки. Недовіра громадян до влади, прагнення змінити орієнтацію країни у бік ЄС, невдоволення процвітанням корупції, погіршенням рівня та якості життя, зростання соціальної нерівності, посилення протистояння між Сходом і Заходом, поглиблення системної кризи тощо потребують інноваційних підходів до формування соціальної політики держави. Вона повинна враховувати зростання ролі людського чинника та

громадянського суспільства у цих перетвореннях. Змінилися характер та зміст ризиків і небезпек, які є нині в Україні і прогножуються у майбутньому. Соціальна та громадянська активність населення країни пов'язана з новими завищеними очікуваннями на краще у зв'язку з обранням нового Президента України та сподіваннями, що людські втрати були не марними і країна через подолання перешкод політичного, економічного та соціального характеру поступово вийде з кризового стану. Ланцюг проблем, що накопичилися, виокремлює для соціальної політики ті, розв'язання яких вимагає соціальної стабільності, політичної волі, стратегічного бачення майбутнього, процвітання нації та країни, соціальної відповідальності перших осіб держави та перетворення відносин влади й суспільства з суб'єкт-об'єктних на суб'єкт-суб'єктні.

За стабільних умов соціальна політика визначається як перетворювальна діяльність, спрямована на мобілізацію, використання, перерозподіл та відтворення соціальних ресурсів. Соціальна політика є різновидом державної діяльності з регулювання соціальних відносин щодо формування збалансованої структури суспільства.

У практичній площині соціальна політика характеризується як сукупність напрямів та заходів з їх реалізації, орієнтованих на розв'язання соціальних проблем, визначення пріоритетів, пошук ресурсів. Соціальна політика – це перш за все діяльність держави в соціальній сфері, яка спрямована на об'єднання зусиль всіх суб'єктів господарювання й управлінських структур, а також населення загалом з метою вирішення соціальних завдань.

У нестабільних умовах соціальна політика орієнтується на подолання причин нестабільності, які виникають у соціальній та інших сферах, усунення наслідків її прояву, а також вибір пріоритетів, спрямованих на соціальну безпеку. До складових переваг соціальної політики на сучасному етапі розвитку країни пропонується включити:

- гарантування соціальної безпеки та соціального захисту людини й суспільства, сприяння розв'язанню соціальних, політичних, воєнних конфліктів, усунення причин нестабільності;
- забезпечення розвитку людського потенціалу в умовах обмежених можливостей;
- сприяння запровадженню принципів сталого розвитку заходами соціальної політики;
- забезпечення збалансованості державної та регіональної соціальної політики в умовах децентралізації управління;
- становлення соціальної відповідальності суб'єктів соціальної політики та забезпечення її реалізації;
- демократизацію суспільних відносин, становлення громадянського суспільства.

У теперішній час суспільство формує запит на глибокі прогресивні модернізаційні зміни у короткотерміновий період. Відсутність системних змін призведе до подальшої дестабілізації ситуації, чого не можна допустити.

Акцент на соціальній безпеці в соціальній політиці не випадковий, бо система національної безпеки нині потерпає від неспроможності виконувати своє призначення – захищати національні інтереси від зовнішніх та внутрішніх загроз. Виокремлення в колі пріоритетів соціальної політики напрямів подолання загроз соціальній безпеці є природним та потребує відповідної реалізації в чинній практиці соціального управління. Зберегти людський потенціал країни, забезпечити перетворення його в людський капітал, зробити людину метою й головним чинником усіх перетворень, протистояти падінню рівня та якості життя, прагнути до гідного життя теперішнім та майбутнім поколінням стають головними пріоритетними завданнями соціальної політики. Досягнення визначених цілей неможливе без становлення соціальної відповідальності держави, суспільства, бізнесу та людини, які повинні її нести як суб'єкти соціальної політики.

Оцінка стану і проблем соціального та сталого розвитку України в умовах системної кризи визначила гостру необхідність врахувати соціальні чинники її подолання, довела хибність використання залишкового принципу розв'язання соціальних проблем, обумовила націленість на пріоритетність безпеки, людського й сталого розвитку, гармонізацію державних та регіональних інтересів, розвиток громадянського суспільства, становлення соціальної відповідальності тощо. Саме пріоритетні напрями соціальної політики є тактикою дій у сучасних умовах.

В коло пріоритетних напрямів соціальної політики доцільно включити такі:

- гарантування соціальної безпеки та соціального захисту в умовах критичної нестабільності;
- забезпечення розвитку людського потенціалу в умовах обмежених можливостей та системних змін;
- пріоритетність соціальної складової у формуванні та реалізації сталого розвитку;
- забезпечення збалансованості державної й регіональної соціальної політики;
- становлення громадянського суспільства, розвиток демократизації суспільних відносин;
- формування та реалізацію соціальної відповідальності суб'єктів соціальної політики.

Визначені пріоритетні напрями можливо доповнити, розширити, поглибити, але враховувати їх обов'язково, бо вони обумовлюють безпеку, людський розвиток, соціальні перспективи існування людства, становлення громадянського суспільства та соціальної відповідальності, подолання суперечностей центральних та регіональних органів управління [4; 5].

Задля реалізації зазначеного розроблено, систематизовано та запропоновано заходи щодо реального впровадження необхідних пріоритетних заходів.

Підвищення рівня та якості життя є першочерговим завданням для Уряду і суспільства загалом. На сучасному етапі відбувається актуалізація теоретичних досліджень із зазначеного питання. Це обумовлено тим, що, по-перше, відбувається активне використання параметрів рівня та якості життя в міжнародних оцінках соціально-економічного розвитку країн світу (людського розвитку, конкурентоспроможності тощо); по-друге, показники добробуту та якості життя все ширше залучаються до оцінки якості державного і регіонального управління соціально-економічними процесами в Україні.

Необхідним є поглиблення теоретичних підходів до визначення рівня та якості життя, умов і чинників їх формування та обґрунтування їх ролі в системі забезпечення сталого розвитку України, що здійснюється за наведеною схемою (рис. 2.4).

Аналіз теоретичних засад добробуту населення дозволив виявити, що для його характеристики використовуються поняття рівня та якості життя. Систематизація різноманітних підходів до їх визначення дала змогу розмежувати ці категорії, конкретизувати їх складові, якісні рівні та домінуючі чинники їх формування (рис. 2.5).

Рівень життя – це економічна категорія, яка визначає рівень сформованих потреб людини й ступінь їх задоволення шляхом споживання окремих товарів та послуг при певному рівні доходів, цін і стану споживчого ринку. Домінуючими чинниками рівня життя є: рівень економічного розвитку та обсяги виробництва товарів і послуг; рівень доходу (ВВП) та система його розподілу; можливості зайнятості та вартість робочої сили; стан споживчого ринку, рівень та динаміка цін; рівень соціального забезпечення і підтримки соціально вразливих верств населення. Життєвий рівень населення виражається в таких якісних станах (рівнях): багатство, заможність, достаток (середній рівень життя), малозабезпеченість, бідність, злиденність.

Якість життя – це складна філософо-соціо-економічна категорія, що характеризує весь комплекс цінностей, інтересів та потреб людини, котрий визначає сенс її існування та ступінь задоволеності людиною всіма аспектами життєдіяльності відповідно до сформованих цінностей, інтересів і потреб.

Якість життя змістовно є більш широкою категорією порівняно з рівнем життя. Окрім задоволення матеріальних потреб, вона включає: реалізацію прав і свобод людини, правові гарантії усіх аспектів життєдіяльності; можливості соціального, інтелектуального й духовного розвитку; можливості самореалізації потенціалу людини в економічній та соціальній сферах діяльності; можливості здорового і тривалого життя; рівень комфортності соціально-побутових умов життя; стан навколишнього середовища; рівень соціальної безпеки та захищеності; стан соціальної інтеграції суспільства (згуртованості), взаємної довіри й підтримки як між окремими членами суспільства, так і між населенням та владою.

Якість життя формується під впливом значно більшого кола чинників, серед яких, окрім економічних, важливе значення мають політичні, правові, адміністративно-управлінські, соціально-ментальні та природно-екологічні.

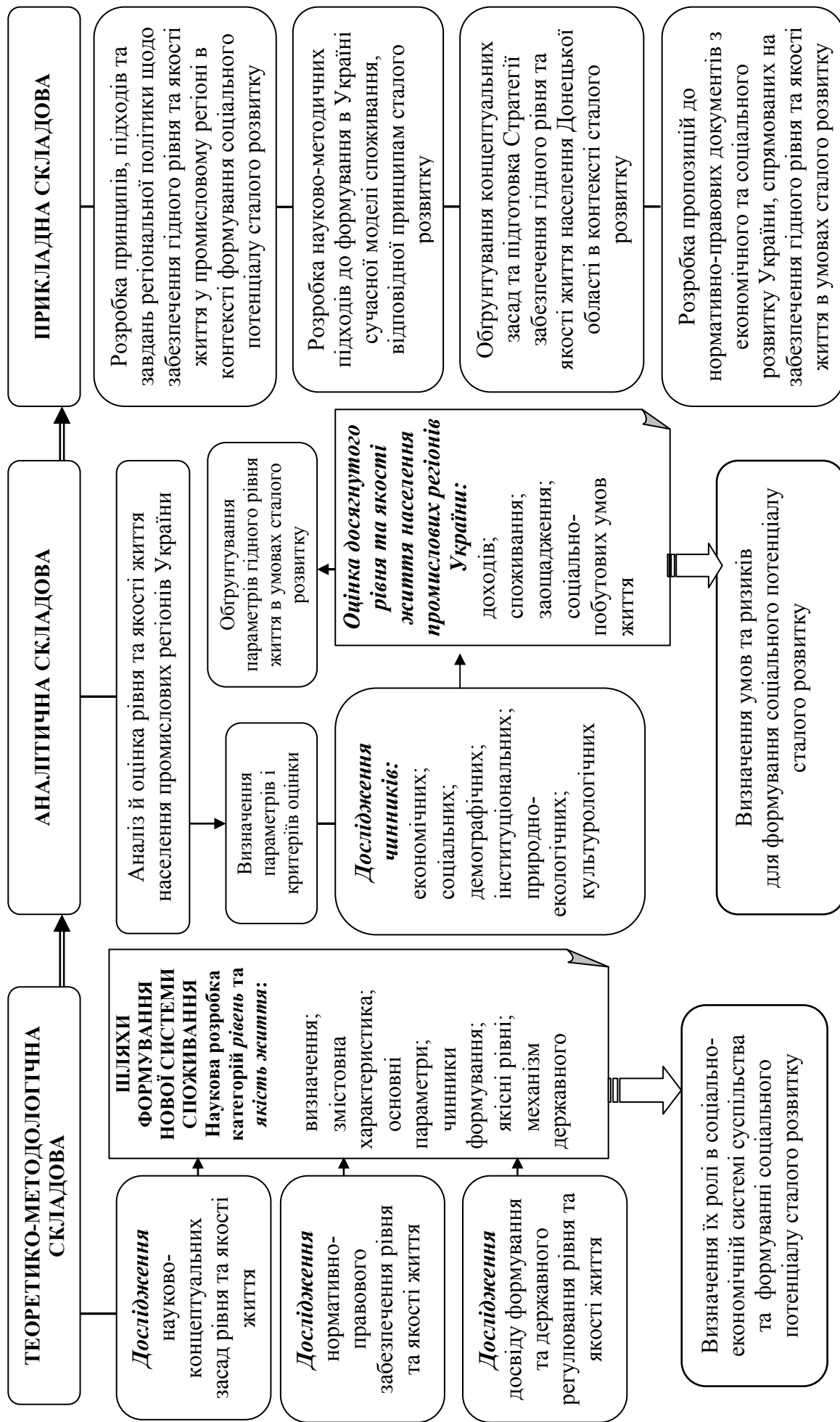

Рис. 2.4. Модель дослідження рівня та якості життя як базових умов формування соціального потенціалу сталого розвитку

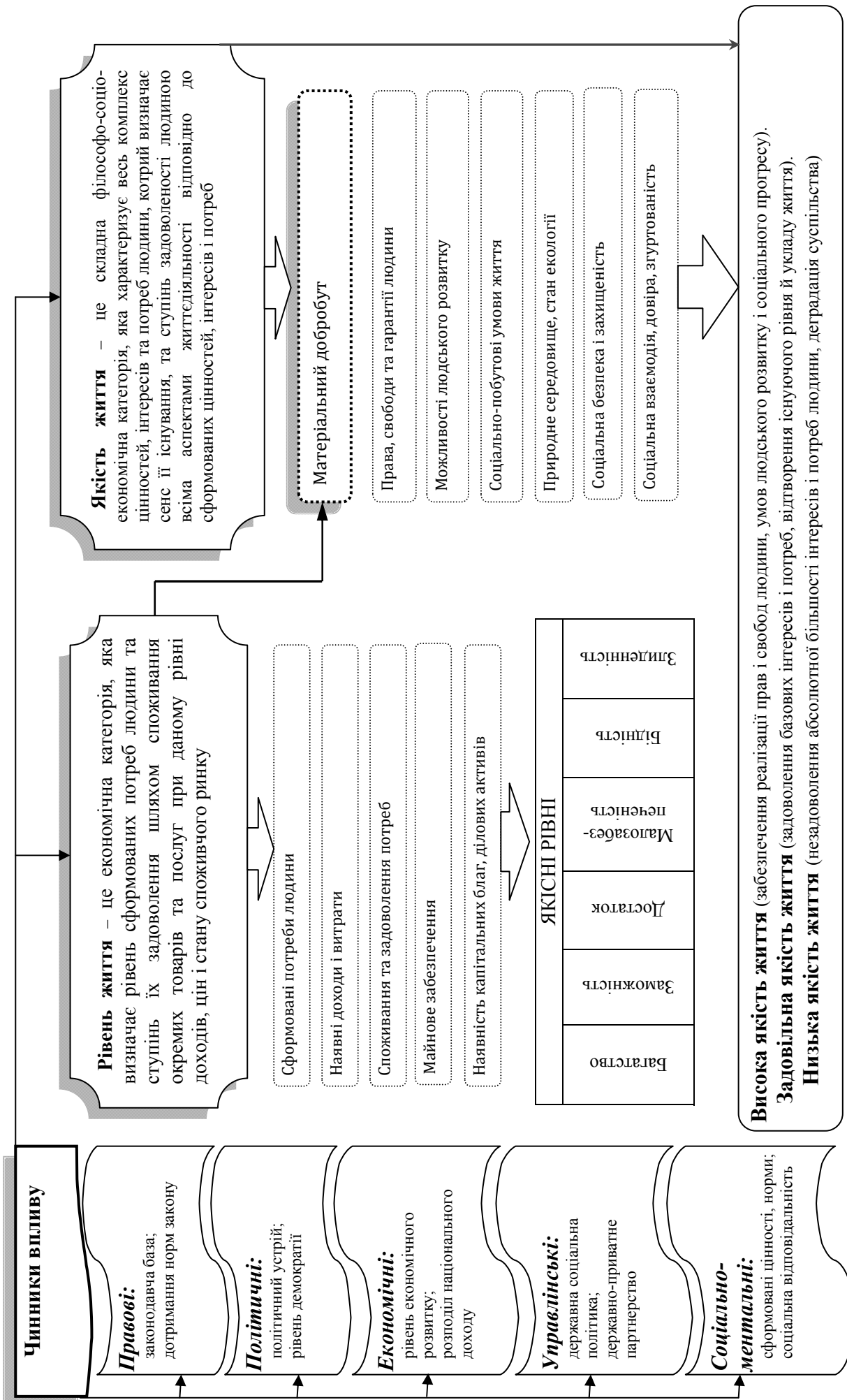

Рис. 2.5. Змістовна характеристика рівня та якості життя населення

Виокремлено такі з них: низька якість життя, коли не задовольняється абсолютна більшість інтересів і потреб людини і відбувається деградація суспільства; задовільна якість життя, при якій задовольняються базові інтереси і потреби та забезпечується відтворення існуючого рівня й укладу життя; висока якість життя, котра забезпечує умови людського розвитку і суспільного прогресу.

У сучасних умовах теорія рівня та якості життя має розвиватися на основі нової парадигми економічного розвитку, а саме концепції сталого розвитку. Як визначають фахівці зі сталого розвитку, наріжним каменем у визначенні сталого розвитку є забезпечення неубутного потенціалу задоволення потреб людини. При цьому маються на увазі не лише потреби нинішнього, але й усіх наступних поколінь, що повинно забезпечити необмеженість у часі існування людської цивілізації. У таких умовах необхідно змінити саме розуміння рівня та якості життя. Задоволення потреб людини, яке визначає рівень життя, не може бути необмеженим і нераціональним. Якість життя також має змістити акцент із матеріального добробуту людства на його духовний розвиток та благополуччя еко-соціо-економічної системи Землі загалом. З цих позицій важливим є відмова від несталих у користь сталих структур споживання і виробництва, охорона й раціональне використання бази природних ресурсів економічного і соціального розвитку, що являє собою головні завдання та найважливіші передумови сталого розвитку.

Сталий розвиток створює якісно нові умови для забезпечення високого рівня життя населення (рис. 2.6). Основними у сталому розвитку є екологічна, соціальна та економічна складові.

Системне узгодження економічної, соціальної та екологічної складових є актуальним і складним завданням. Вони мають розвиватися на нових засадах інноваційності, модернізації інституційних та духовно-етичних принципів. Так, зменшення споживання природних ресурсів та їх відновлення можливі лише на основі техніко-технологічних інновацій.

В забезпеченні сталого розвитку важливе значення має *соціальний потенціал*, під яким розуміють нагромаджені можливості суспільства до забезпечення такої економічної і соціальної діяльності, яка відповідає потребам ефективного й ощадливого використання наявних ресурсів, збереження ресурсних можливостей розвитку для наступних поколінь, підтримки економічної, соціальної, екологічної безпеки та формування самовідтворювальної цілісної еко-соціо-економічної системи. Соціальний потенціал сталого розвитку, включаючи усі структурні елементи соціальної системи (в тому числі і соціальну свідомість, і соціальну політику), створює об'єктивні умови сталого розвитку шляхом формування відповідного принципам сталого розвитку особистого чинника виробництва, споживача та свідомого і соціально відповідального члена суспільства. Отже, у підприємця, працівника, споживача, а також кожного члена суспільства мають бути сформовані такі якісні параметри потреб, інтересів, цілей, норм, навиків, поведінки, які би відповідали засадам сталого розвитку.

СТАЛІЙ РОЗВИТОК –

соціально-економічний розвиток на основі такого використання ресурсів, що не створює загрозу для ресурсних можливостей розвитку наступних поколінь

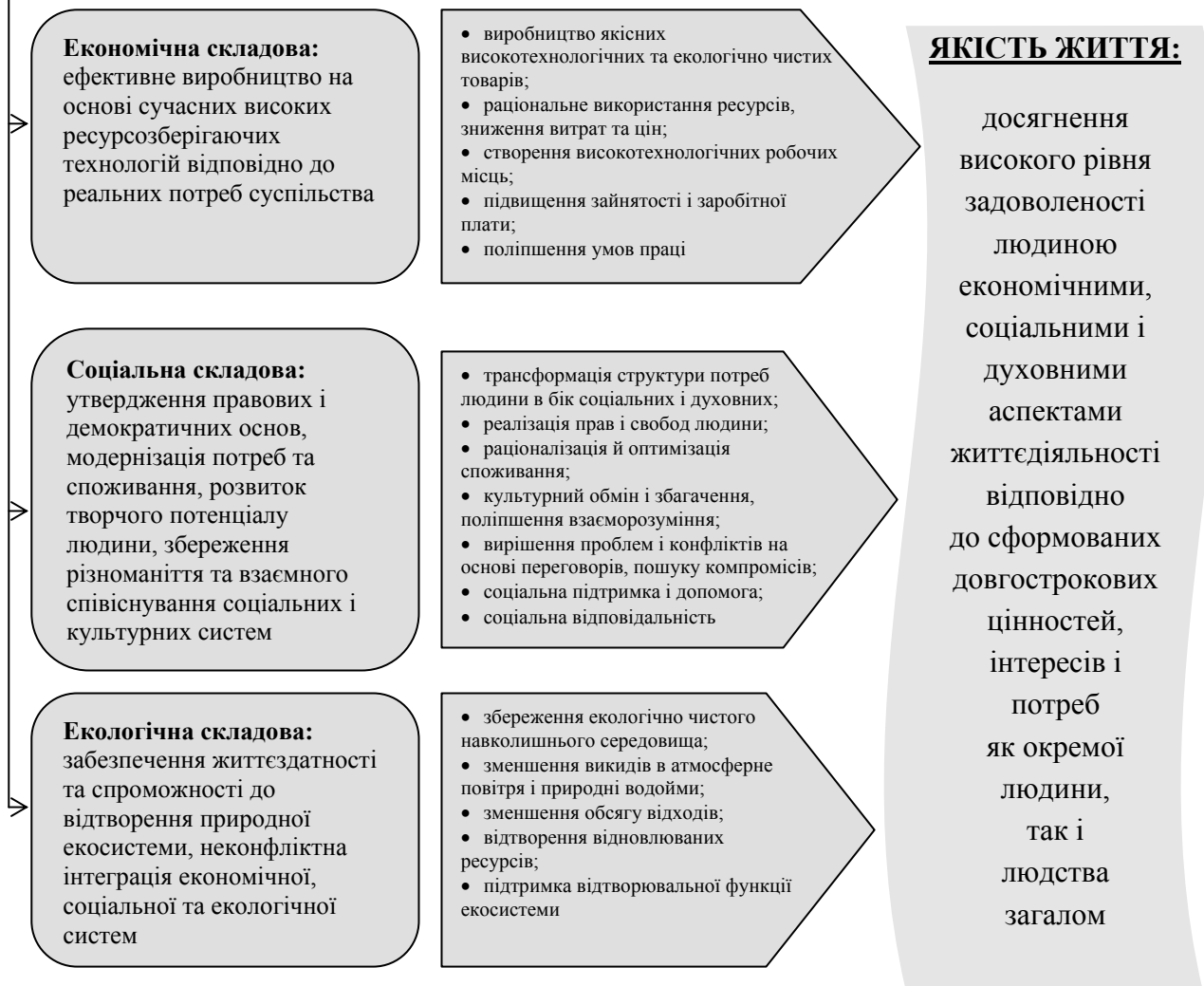

Рис. 2.6. Вплив складових сталого розвитку на якість життя

Важливими практичними завданнями є вимірювання та оцінка рівня і якості життя населення регіону. Зазначене необхідне не тільки для більш точної оцінки добробуту населення, але й для формування більш обґрунтованої, виваженої та адресної регіональної соціальної політики, спрямованої на підвищення матеріального добробуту і якості життя. В Україні офіційна оцінка рівня і якості життя населення регіонів здійснюється в складі вимірювання людського розвитку регіонів [9]. Однак важливим є не просто оцінка параметрів рівня добробуту населення, а визначення того, наскільки вони відповідають стандартам гідного рівня і якості життя. Доцільним є також дослідження параметрів добробуту в контексті сталого розвитку.

Методика оцінки рівня і якості життя регіонів України визначає перелік показників-індикаторів, методику їх нормування та зведення в єдиний інтегральний індекс. Представлена методика оцінки рівня та якості життя відрізняється від тих, що розроблені іншими науковцями, тим, що розмежовуються поняття і, відповідно, оцінка рівня і якості життя; до оцінки

залучається низка показників, які не використовуються іншими авторами; пропонується два рівня критеріїв для оцінки: порогові значення та цільові орієнтири, це дає змогу розширити аналіз якісних характеристик досягнутих параметрів рівня і якості життя у регіонах України; запропоновані критерії враховують наявні досягнення в Україні, європейські здобутки та стандарти, потреби сталого розвитку.

Оцінка рівня життя населення регіонів здійснювалася на основі показників та критеріїв (на період до 2020 р.), наведених у таблиці 2.1.

Таблиця 2.1

Система показників-індикаторів для оцінки рівня життя населення регіонів України та їх критерії на період до 2020 р.

Показник	Характер його впливу на рівень життя	Критерії для нормування показника		Джерело інформації
		порогові значення	цільові орієнтири	
Індекс реальних наявних доходів (ІРНД) у розрахунку на одну особу, %	Стимулятор	100	Середнє значення ІРНД по Україні за останні 5 років	Показник розраховується на основі даних статистичного щорічника України із розділів 4 і 18
Рівень зайнятості населення, % від населення у віці 15–70 років	Стимулятор	60	65	Статистичний щорічник України
Частка оплати праці в сукупних ресурсах домогосподарств, %	Стимулятор	50	65	Статистичний збірник «Витрати і ресурси домогосподарств України»
Середньодушові сукупні витрати, грн на місяць у співвідношенні з прожитковим мінімумом, разів	Стимулятор	2 ПМ	4 ПМ	Показник розраховується за статистичним збірником «Витрати і ресурси домогосподарств України»
Частка витрат населення на харчування у структурі сукупних витрат, %	Дестимулятор	48	40	Статистичний збірник «Витрати і ресурси домогосподарств України»
Частка домогосподарств, які за самооцінкою мали достатній рівень доходів і робили заощадження, %	Стимулятор	10	40	Статистичний збірник «Самооцінка домогосподарствами України рівня своїх доходів»
Рівень бідності за відносним критерієм, %	Дестимулятор	25	11	Обстеження умов життя домогосподарств

Показник	Характер його впливу на рівень життя	Критерії для нормування показника		Джерело інформації
		порогові значення	цільові орієнтири	
Частка сімей, які отримують субсидії держави на оплату житлово-побутових послуг та побутового палива, %	Дестимулятор	13	10	Обстеження умов життя домогосподарств
Частка домогосподарств, які вважають, що їхній матеріальний стан за останні 12 місяців покращився	Стимулятор	10	50	Обстеження умов життя домогосподарств

Для оцінки якості життя, виходячи із обґрунтування її сутності і складових, пропонується така структура системи показників (рис. 2.7).

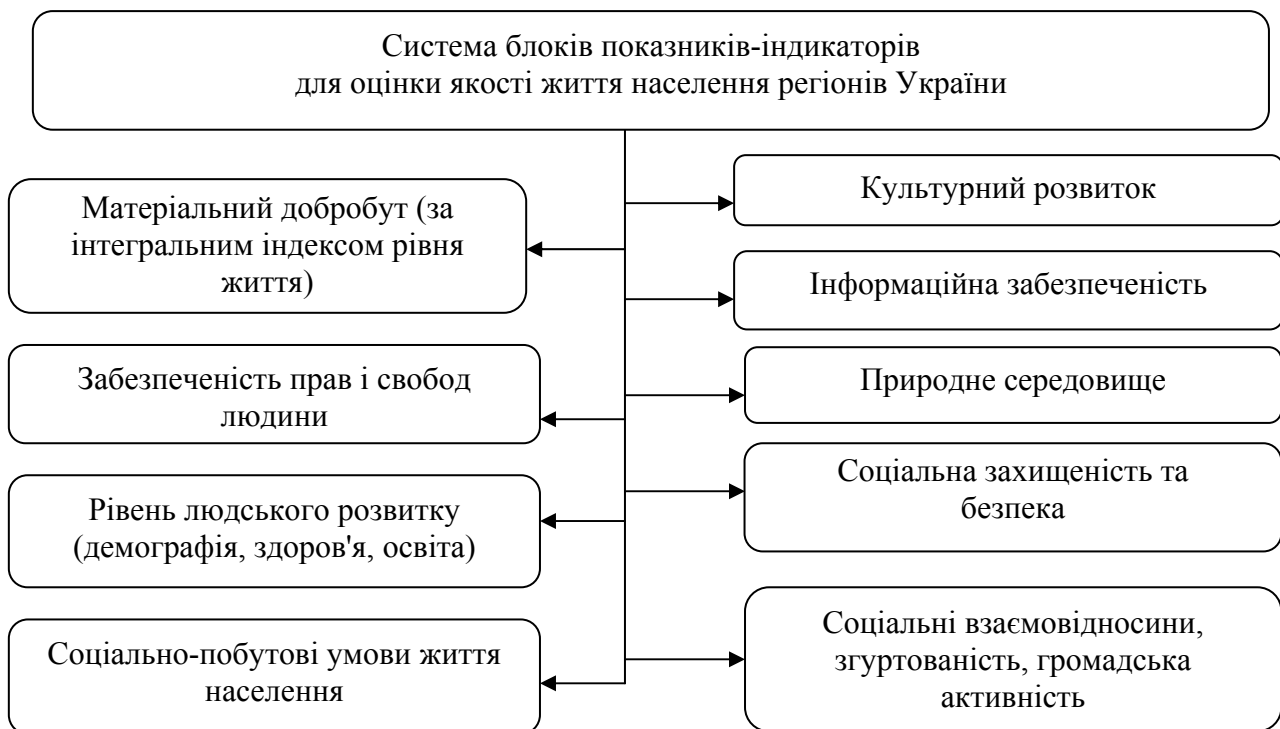

Рис. 2.7. Структура системи показників для оцінки якості життя населення регіонів України

У результаті здійсненого аналізу було відібрано 22 показники для оцінки якості життя населення, визначено порогові значення кожного з них цільові орієнтири на середньостроковий період (до 2020 р.).

На основі запропонованої методики було здійснено комплексну оцінку рівня та якості життя населення регіонів України. При цьому розраховано інтегральні індекси рівня життя на основі порогових значень (ІРЖ_{пор.}) та цільових орієнтирів (ІРЖ_{ц.о.}) [15; 17; 18].

Оцінка рівня життя відносно порогових значень свідчить, що в цілому ситуація по Україні за 2010–2012 рр. не поліпшилася, ІРЖ_{пор.} (розрахований відносно незмінних критеріїв) знизився у більшості регіонів, найсуттєвіше в Івано-Франківській області – з 1,04 до 0,84. Найкраща позитивна динаміка індексу зафіксована в Запорізькій області, досить високою вона була і в Луганській області. Групування регіонів за цим показником (табл. 2.2) свідчить, що збільшилася кількість тих регіонів, які характеризуються бідністю населення: у 2010 р. – 7, 2012 р. – 13; зменшилася кількість регіонів, у яких населення, за українським критерієм, можна було би віднести до групи із середнім рівнем життя, – з 7 до 3 відповідно (Закарпатська, Запорізька, Луганська).

Таблиця 2.2

Групування регіонів України за ІРЖ_{пор.} у 2010–2012 рр.

Рік	Інтегральний індекс рівня життя за пороговим критерієм		
	бідність	малозабезпечений рівень життя	середній рівень життя (за українськими критеріями)
2010	<i>(0,76–0,89)</i>	<i>(0,9–1,02)</i>	<i>(1,03 та вище)</i>
	Вінницька, Житомирська, Кіровоградська, Сумська, Тернопільська, Херсонська, Черкаська	АР Крим, Волинська, Донецька, Запорізька, Львівська, Миколаївська, Одеська, Рівненська, Харківська, Чернівецька, Чернігівська	Дніпропетровська, Закарпатська, Івано-Франківська, Київська, Луганська, Полтавська, Хмельницька
2011	<i>(0,76–0,89)</i>	<i>(0,9–1,01)</i>	<i>(1,02 та вище)</i>
	Вінницька, Івано-Франківська, Кіровоградська, Львівська, Сумська, Тернопільська, Херсонська, Хмельницька, Черкаська	АР Крим, Волинська, Донецька, Житомирська, Київська, Миколаївська, Одеська, Полтавська, Рівненська, Харківська, Чернівецька, Черкаська	Дніпропетровська, Закарпатська, Запорізька, Луганська
2012	<i>(0,75–0,92)</i>	<i>(0,93–1,09)</i>	<i>(1,1 та вище)</i>
	Вінницька, Волинська, Житомирська, Івано-Франківська, Кіровоградська, Львівська, Одеська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Харківська, Херсонська, Черкаська	АР Крим, Дніпропетровська, Донецька, Київська, Миколаївська, Полтавська, Хмельницька, Чернівецька, Чернігівська,	Закарпатська, Запорізька, Луганська

За узагальненою інтегральною оцінкою відносно цільових орієнтирів, для більшості регіонів України характерний низький та малозадовільний рівень життя. До параметрів гідного рівня життя вони наближені на 50–60 % (табл. 2.3). При цьому відсутня тенденція до поліпшення рівня матеріального забезпечення населення. Лише у 12 областях ІРЖ_{ц.о.} зріс, у 13 – він знизився.

Таблиця 2.3

Регіони України за інтегральним індексом рівня життя, розрахованим на основі цільових орієнтирів, у 2010–2012 рр.

Область	ІРЖ _{ц.о.}		
	2010	2011	2012
<i>Україна</i>	0,605	0,591	0,598
АР Крим	0,651	0,627	0,639
Вінницька	0,540	0,526	0,526
Волинська	0,565	0,563	0,562
Дніпропетровська	0,675	0,632	0,629
Донецька	0,597	0,575	0,612
Житомирська	0,530	0,558	0,558
Закарпатська	0,608	0,630	0,649
Запорізька	0,623	0,652	0,690
Івано-Франківська	0,619	0,562	0,551
Київська	0,651	0,625	0,631
Кіровоградська	0,523	0,537	0,550
Луганська	0,641	0,637	0,674
Львівська	0,604	0,580	0,597
Миколаївська	0,644	0,633	0,660
Одеська	0,654	0,613	0,624
Полтавська	0,601	0,612	0,599
Рівненська	0,571	0,576	0,561
Сумська	0,503	0,525	0,492
Тернопільська	0,529	0,527	0,531
Харківська	0,593	0,599	0,582
Херсонська	0,540	0,570	0,556
Хмельницька	0,606	0,549	0,588
Черкаська	0,541	0,563	0,535
Чернівецька	0,612	0,614	0,623
Чернігівська	0,587	0,569	0,594

Основними причинами такого становища можна визначити: кризові явища в економіці України, які не забезпечують повну та ефективну зайнятість населення, обумовлюють зростання витрат, зниження валового доходу і прибутку реального сектору економіки (це позначається на рівні заробітної плати, податкових надходжень до бюджету, фінансовому забезпеченні соціальної політики); низький рівень вартості робочої сили.

Рівень заробітної плати на більшості вітчизняних підприємств не відповідає сучасним стандартам життя. Поширеність тіньової оплати праці та порушень норм трудового законодавства лише посилює рівень експлуатації

найманої праці без адекватної оплати праці. Невиправданими є високі соціальні очікування зростання добробуту пересічних українців, які сформовані під впливом ЗМІ (пропаганда європейських стандартів життя), передвиборних обіцянок політиків та високої оцінки власних якісних характеристик.

Дослідження за обраними показниками якості життя свідчить, що вони поволі поліпшуються. Це стосується в першу чергу збільшення тривалості життя, освітнього рівня, забезпеченості домогосподарств товарами тривалого користування, комп'ютерами і ноутбуками. Однак розрахунок інтегральних індексів якості життя виявив, що більшість регіонів не досягла порогових значень.

Аналіз розподілу регіонів за інтегральним індексом якості життя (ІЯЖ_{ц.о.}), розрахованим на основі цільових орієнтирів свідчить, що усі регіони України значно поступаються параметрам високої якості життя. У 2012 р. значення ІЯЖ_{ц.о.} коливалося в діапазоні від 0,565 (Кіровоградська обл.) до 0,713 (Харківська обл.). Розподіл регіонів за ІЯЖ_{ц.о.} (табл. 2.4) виявив, що група із низькою якістю життя у 2011 р. (ІЯЖ ≤ 0,6) об'єднала 11 регіонів; у 2012 р. до неї увійшло ще 8 областей. Однак жоден регіон не досяг коефіцієнта 0,75, який свідчив би про поліпшення.

Таблиця 2.4

Інтегральні індекси якості життя населення регіонів, визначені на основі усіх показників

Область	Інтегральний ІЯЖ за пороговим критерієм			Інтегральний ІЯЖ за цільовим орієнтиром			Ранги регіонів за ІЯЖпор.			Ранги регіонів за ІЯЖц.о.		
	2010	2011	2012	2010	2011	2012	2010	2011	2012	2010	2011	2012
Україна	0,992	0,994	1,061	0,645	0,641	0,682						
АР Крим	0,976	0,979	1,049	0,676	0,672	0,695	9	5	6	2	2	5
Вінницька	0,871	0,852	0,891	0,573	0,573	0,594	20	23	21	21	24	20
Волинська	0,920	0,913	0,947	0,599	0,606	0,623	15	14	17	16	13	15
Дніпропетровська	1,028	0,972	0,992	0,647	0,629	0,644	2	6	11	6	10	10
Донецька	0,905	0,882	0,959	0,586	0,589	0,616	18	19	14	18	16	17
Житомирська	0,809	0,891	0,921	0,550	0,573	0,598	24	18	19	25	23	18
Закарпатська	1,036	1,073	1,095	0,641	0,666	0,679	1	1	2	9	3	7
Запорізька	0,928	0,982	1,099	0,633	0,639	0,688	14	4	1	10	7	6
Івано-Франківська	1,017	0,917	0,952	0,641	0,610	0,632	3	13	16	8	12	12
Київська	1,005	1,012	1,059	0,659	0,687	0,703	4	2	4	4	1	3
Кіровоградська	0,810	0,829	0,873	0,552	0,552	0,565	23	25	23	24	25	25
Луганська	0,962	0,961	1,056	0,613	0,601	0,639	11	8	5	14	14	11
Львівська	0,992	0,962	1,006	0,657	0,650	0,678	6	7	9	5	6	8
Миколаївська	0,936	0,937	0,968	0,631	0,630	0,647	13	12	12	11	9	9
Одеська	0,990	0,960	1,033	0,678	0,663	0,711	7	9	8	1	4	2
Полтавська	0,973	0,945	0,967	0,619	0,613	0,626	10	11	13	12	11	14
Рівненська	0,912	0,897	0,899	0,600	0,588	0,596	17	17	20	15	17	19
Сумська	0,846	0,866	0,877	0,566	0,577	0,575	21	21	22	22	22	22
Тернопільська	0,871	0,840	0,925	0,593	0,581	0,617	19	24	18	17	20	16
Харківська	0,944	0,949	1,046	0,643	0,635	0,713	12	10	7	7	8	1
Херсонська	0,804	0,859	0,837	0,562	0,582	0,570	25	22	25	23	18	24
Хмельницька	0,980	0,876	0,995	0,616	0,582	0,627	8	20	10	13	19	13
Черкаська	0,829	0,903	0,857	0,573	0,592	0,573	22	16	24	20	15	23
Чернівецька	1,003	0,985	1,063	0,659	0,662	0,696	5	3	3	3	5	4
Чернігівська	0,919	0,905	0,955	0,581	0,580	0,593	16	15	15	19	21	21

Проведений аналіз якості життя населення регіонів України дає змогу зробити висновок, що в усіх без винятку регіонах України (окрім м. Києва) більшість населення живе в умовах малозадовільної якості життя. Слабкі процеси поліпшення цієї ситуації поки що не забезпечують суттєвого наближення до параметрів гідного рівня життя. Для кожного регіону визначено відставання відносно обраних цільових орієнтирів, що дає змогу формувати цілеспрямовану соціальну регіональну політику [7].

Здійснено дослідження особливостей формування добробуту в промислових регіонах. За інтегральними індексами якості життя, розрахованими на основі усіх відібраних показників, більшість промислових регіонів займають середні позиції у рейтингу регіонів України. Лише Харківська область суттєво підвищила свій рейтинг за ІЯЖ_{ц.о.}, вийшовши на перше місце у 2012 р. (8 місце у 2011 р.), Дніпропетровська і Запорізька області посідали у 2010–2012 рр. 6 та 10, Луганська і Полтавська – 11 й 14 позиції у загальному рейтингу регіонів України. Найнижчі ранги мала Донецька область: 2010 р. – 18-те, 2011 р. – 16-те, 2012 р. – 17-те. Отже, проведений аналіз виявив, що старопромислові регіони (Донецький, Дніпропетровський, Запорізький, Луганський) мають кращі умови щодо матеріального забезпечення населення. Однак у них накопичилась значна кількість соціальних проблем, які знижують якість життя населення і обумовлюють вищий рівень невдоволеності своїм соціально-економічним становищем. Для кожного промислового регіону виявлено притаманні йому проблеми. У Донецькій області це: низька частка домогосподарств, які мали достатній рівень доходів і робили заощадження; висока частка сімей, котрі отримували житлові субсидії; низька очікувана тривалість життя; значний від'ємний коефіцієнт природного приросту населення; від'ємне сальдо міграції; низька частка осіб з повною вищою освітою серед населення віком 6 років і старше; низька планова ємність амбулаторно-поліклінічних закладів; великі обсяги викидів шкідливих речовин в атмосферне повітря; високий коефіцієнт злочинності.

У забезпеченні добробуту населення пріоритетна роль належить державі. Одним з головних інструментів державного регулювання економічних процесів забезпечення гідного рівня життя населення є державний бюджет, від обсягу та структури видатків якого на соціальні заходи залежить досягнення заявлених державою цілей щодо підвищення рівня та якості життя населення України. На сучасному етапі основними проблемами стосовно оптимізації системи державного фінансового забезпечення гідного рівня життя є:

- невизначеність стратегічних пріоритетів державної бюджетної політики щодо забезпечення належної якості життя населення та безсистемність здійснюваних заходів;
- недосконалість політики доходів, яка має передбачати, що доходи від зайнятості, їх розмір та динаміка повинні випереджати будь-які інші соціальні виплати;
- неефективна структура доходів населення, зокрема такого основного її елементу, як заробітна плата, котра не є чинником забезпечення високої якості життя більшості населення з огляду на її недостатній рівень;

- проблеми реалізації додаткових бюджетних соціальних виплат та пільг при забезпеченні базового рівня життя населення;
- недостатність соціального бюджету як проблема систематичного незабезпечення гідного рівня життя більшості населення країни.

Проблеми ресурсного забезпечення державного фінансування на соціальні цілі можуть бути вирішені завдяки поліпшенню інституційних, організаційних, економічних та інших умов функціонування фінансової системи.

Проведене дослідження виявило нерівномірність добробуту населення регіонів України та в цілому його низький рівень. Тому необхідно вдосконалювати державну і регіональну соціальну політику, зорієнтувати її на підвищення рівня та якості життя населення кожного регіону України, усунути надмірні диспропорції в умовах досягнення добробуту.

2.3. Модернізація соціальної інфраструктури як складової соціального потенціалу сталого розвитку промислових регіонів

Формування соціального потенціалу сталого розвитку відбувається у гармонійному поєднанні розвитку людського потенціалу, соціальних відносин і соціальних інститутів, соціальної сфери та її інфраструктури. Досягнення стратегічних цілей щодо розвитку людського капіталу, підвищення якості життя населення, створення реальних умов для поліпшення добробуту населення та задоволення соціальних потреб обумовлює необхідність пріоритетного розвитку регіональної соціальної інфраструктури.

Стратегічна мета соціальної інфраструктури у піднесення соціального потенціалу полягає у формуванні конкурентоспроможної галузі, здатної забезпечити зростаючий попит на задоволення потреб населення й внесок у соціально-економічний розвиток регіону за рахунок поліпшення умов та якості життя, покращення здоров'я населення, підвищення рівня освіти, збільшення кількості робочих місць, зростання податкових надходжень та дохідної частини бюджетів усіх рівнів, поживлення інвестиційної діяльності, збереження й раціонального використання природних ресурсів.

Стратегічними пріоритетами розвитку регіональної соціальної інфраструктури для забезпечення розвитку людського й соціального капіталу є такі:

- підвищення якості та доступності соціальних послуг відповідно до зростаючих потреб населення;
- удосконалення організаційно-економічних та фінансових механізмів управління соціальною інфраструктурою;
- оптимізація бюджетних витрат і підвищення ефективності фінансування програм соціальної спрямованості;

- активізація механізмів державно-приватного партнерства з метою гармонізації відносин влади та бізнесу, залучення додаткових ресурсів і технологій, оптимізації фінансових ризиків;
- розроблення та реалізація регіональних програм розвитку соціальної інфраструктури на принципових засадах гармонізації соціальних, економічних, екологічних інтересів суспільства, влади, бізнесу;
- удосконалення тарифної політики з метою забезпечення соціальної справедливості в оплаті послуг та створення умов для беззбиткової діяльності підприємств соціальної інфраструктури;
- розробка й запровадження соціальних стандартів та нормативів у сфері житлово-комунальних послуг, освіти, затвердження стандарту мінімальної медичної допомоги, яка надається населенню безкоштовно;
- запровадження моніторингу з метою відстеження процесу наближення кількісних показників діяльності соціальної інфраструктури до потреб населення у соціальних послугах.

Ключові завдання розвитку соціальної інфраструктури регіонів спрямовані на використання конкурентних переваг регіональної соціальної інфраструктури та використання її можливостей для подальшого розвитку людського й соціального капіталу.

Однією з передумов формування людського потенціалу як складової соціального потенціалу країни та її регіонів є реалізація права на житло. Визначальною характеристикою матеріальної основи життєдіяльності населення у широкому сенсі слід розглядати належне житло, яке означає окреме житло, відповідну площу проживання; фізичну доступність; належну безпеку; освітлення, опалення й вентиляцію; належну базову інфраструктуру, зокрема водопостачання, санітарію та видалення відходів; відповідну якість навколишнього середовища та фактори, що впливають на здоров'я, а також належне і доступне місце розташування житла по відношенню до місця роботи, підприємств сфери обслуговування: все це повинно бути доступним за прийнятними цінами.

Для визначення *особливостей реалізації житлової політики у промислових регіонах* проаналізовано сучасний стан забезпеченості населення житлово-комунальними послугами, а також відповідність рівня забезпеченості нормам Європейської соціальної хартії у цій сфері та націленість на виконання напрямів «Порядку денного на ХХІ століття», пов'язаних з вирішенням житлової проблеми.

Соціально-економічну характеристику реалізації права на житло в цілому в Україні визначають такі аспекти:

1. Наявність розвиненої законодавчої та нормативно-правової бази у сфері регулювання житлових правовідносин, проведення державної та регіональної житлової політики, реформування житлово-комунального господарства.

2. Високий рівень забезпечення домогосподарств власним житлом. У власному житлі проживають 95 % домогосподарств. Переважна більшість

домогосподарств України (94 %) мають окреме житло (окрему квартиру або індивідуальний будинок). Разом з тим 3% домогосподарств все ще мешкають у комунальних квартирах та гуртожитках.

3. Найбільша частина домогосподарств має двокімнатне або трикімнатне житло (по 35 % відповідно), 16 % домогосподарств проживає в чотирьох і більше кімнатах, 14 % – в одній кімнаті. Проте рівень забезпеченості населення окремими кімнатами є найнижчим у Європі: 0,8 кімнати на 1 особу.

4. Середній рівень забезпеченості житлом становить 23,5 м² загальної площі на одну особу, що значно менше, ніж у розвинених країнах. У цьому Україна поступається багатьом європейським державам, де зазначений показник перебуває в діапазоні від 24 м² (Польща) до 66 м² (Люксембург).

5. Низький рівень забезпеченості житловою площею. Майже 40 % сімей забезпечені житловою площею, меншою за норму, яка передбачена статтею 47 Житлового кодексу України – 13,65 м² на одну особу. При цьому 10 % сімей проживають у житлі, у якому на одну особу приходиться менше 7,5 м² житлової площі.

6. Кількість сімей та однаків, які перебували на квартирному обліку, становить 1,084 млн, а з урахуванням середнього розміру домогосподарств – ще й зростає до 3 млн осіб, з яких менше 1,0 % можуть поліпшити свої житлові умови протягом поточного року.

7. Висока вартість житла по відношенню до середньої заробітної плати. За рівнем доступності такого товару, як житло, Україна значно поступається іншим державам Європи. Ринкова вартість 1 м² житла у новобудові перевищує розмір сукупного місячного доходу середньостатистичної сім'ї. Для придбання квартири загальною площею 60 м² середньостатистичний житель України повинен накопичувати від 20 до 30 років. У країнах Європи цей показник коливається у межах від 4 років (Швеція) до 6,5 року (Нідерланди).

Загальну характеристику реалізації житлової політики в Україні може бути доповнено деякими особливостями, переважно притаманними промисловим регіонам. Так, спостерігається значне скорочення обсягів житлового будівництва, що обумовлює низький рівень доступності житла. Стрімко скоротилася частка житла, побудованого за державні кошти та кошти підприємств і організацій. Внаслідок цього щорічний обсяг введеного житла в розрахунку на 1 000 населення становить у середньому по Україні 204 м², а у промислових регіонах (Донецькій та Луганській областях) – 64 – 66 м², що дорівнює площі стандартної двокімнатної квартири.

Характерною особливістю житлового фонду індустріальних міст промислових регіонів є наявність ветхого та аварійного житла. Із загальної кількості ветхих житлових будинків в Україні 59 % зосереджені у промислових регіонах. При цьому їх площа становить 63,1 % від загальної площі такого житла в країні. Питома вага аварійного житла, що розміщене у промислових регіонах, перевищує 44 % від аварійного житла загалом в Україні.

Висока питома вага ветхого та аварійного житлового фонду у комунальній власності міських поселень промислових регіонів створює суттєві труднощі для міських бюджетів, коштів яких не вистачає для підтримки житла

у належному стані, а органи місцевої влади позбавлені можливості надати інше житло мешканцям таких будинків.

За результатами дослідження встановлено, що на сьогодні положення Європейської соціальної хартії (переглянутої) стосовно реалізації права на житло не можуть бути реалізовані в повному обсязі. Україна значно поступається іншим європейським державам за такими аспектами, як:

- доступність з погляду витрат (співвідношення доходів українських домогосподарств і ринкової вартості 1 м² житла);
- придатність для проживання (низький рівень забезпеченості житловою площею, окремими кімнатами, побутовими зручностями, застаріле та аварійне житло);
- наявність послуг, матеріалів, можливостей та інфраструктури (низька якість питної води, недостатньо високий рівень обладнання житла водопроводом, каналізацією, видаленням відходів).

Згідно з настановами міжнародних документів щодо розробки та проведення житлової політики органам влади на всіх відповідних рівнях, включаючи місцеві органи влади, слід:

1) координувати і погоджувати житлову політику та політику в галузі населених пунктів з іншими суміжними напрямками, як-то народонаселення й розвиток людських ресурсів, навколишнє середовище, культура, землекористування, інфраструктура, міське та сільське планування, а також ініціативи щодо забезпечення зайнятості;

2) враховувати принципи сталого розвитку населених пунктів та основні потреби розвитку особистості й охорони здоров'я;

3) заохочувати розвиток екологічно безпечних і недорогих методів будівництва, а також виробництво і розповсюдження відповідних будівельних матеріалів, включаючи розширення випуску місцевих будівельних матеріалів;

4) заохочувати вільний обмін інформацією з усього комплексу екологічних аспектів будівництва, включаючи розробку та розповсюдження баз даних щодо негативних екологічних наслідків використання будівельних матеріалів за рахунок спільних зусиль приватного й державного секторів.

Соціально-культурна сфера являє собою узагальнений, сумарний результат стану багатьох соціальних та культурних компонентів, які формують «людський капітал» (стан здоров'я населення, рівень його знань, умінь і культури, а також соціальний капітал, що включає, систему цінностей, орієнтуючих людей на взаємну довіру та конструктивне співробітництво).

Елементи соціально-культурної інфраструктури відіграють провідну роль передусім у розвитку духовно-морального потенціалу суспільства, його трудових ресурсів, поширенні кращих культурних, мистецьких, освітніх досягнень, а також у створенні сприятливих умов для розвитку національної економіки. В країнах, які здійснюють структурні перетворення в економіці, зокрема і в Україні, становище суб'єктів соціально-культурної інфраструктури суттєво змінилось. Вони опинились у нових, специфічних, не завжди сприятливих для себе умовах економічного розвитку.

Серед причин гальмування розвитку соціально-культурної інфраструктури можна виділити ті, котрі характерні для всієї інфраструктури загалом, а саме: зменшення обсягів реального фінансування діяльності об'єктів інфраструктури, скорочення обсягів капітальних вкладень у будівництво об'єктів соціального призначення; високий ступінь зносу основних засобів; значні регіональні відмінності в забезпеченні об'єктами соціально-культурної інфраструктури, зниження рівня матеріального добробуту населення при зростанні цін на послуги, що надаються об'єктами соціальної інфраструктури; недосконале податкове законодавство.

За допомогою суб'єктів соціально-культурної інфраструктури виконується широкий спектр функцій, а саме: агітаційна, виховна, економічна, естетична, інноваційна, інтеграційна, інформаційна, освітня, соціалізаційна, соціальна, ціннісно-орієнтаційна.

Функції соціальної інфраструктури підпорядковані цілям соціального та економічного розвитку суспільства. До них можна віднести: створення умов для формування прогресивних тенденцій у демографічних процесах; відтворення робочої сили, яка буде відповідати якісним потребам і рівню розвитку виробництва; ефективне використання трудових ресурсів; забезпечення оптимальних житлово-комунальних і побутових умов життя населення; поліпшення і збереження фізичного здоров'я населення; раціональне використання людиною вільного часу. Основною метою функціонування об'єктів соціальної інфраструктури є повний і всебічний розвиток людини шляхом задоволення її побутових, духовних і культурних потреб.

Соціально-культурна інфраструктура поділяється на освітньо-економічну (освіта, культура та мистецтво) й оздоровчо-економічну (охорона здоров'я, фізична культура і спорт, рекреаційне господарство) складові. Перша з них орієнтована на виховання освіченої та духовно багатой особистості, а оздоровчо-економічна – на поліпшення фізичного і духовного здоров'я населення. Кожній сфері діяльності соціальної інфраструктури притаманна власна організаційна структура, форми обслуговування населення, механізми функціонування. Все це зумовлює надзвичайну різноманітність і складність проблем розвитку соціальної інфраструктури.

Специфіка фінансування об'єктів соціальної інфраструктури поділяє їх на два типи: суб'єкти, що працюють і розвиваються за рахунок власних ресурсів й орієнтовані на госпрозрахунок та за основну мету своєї діяльності мають отримання прибутку; суб'єкти, які здійснюють свою діяльність за рахунок централізованих, територіальних і колективних суспільних фондів споживання.

Дослідження економічних аспектів розвитку суб'єктів соціально-культурної сфери дозволило виділити одну з гострих проблем її сучасного розвитку, яка полягає у тому, що специфіка функціонування та система управління й адміністрування не дозволяють повною мірою використовувати можливість зміцнення своєї матеріально-технічної бази за рахунок розвитку ефективного фінансового менеджменту, диверсифікації фінансових ресурсів, пошуку додаткових джерел фінансування. Такий висновок можна зробити

виходячи з того, що об'єкти соціально-культурної інфраструктури, в першу чергу державної (комунальної) форми власності, мають доволі складне фінансове та матеріальне становище. Така ситуація ускладнюється через вкрай низький рівень бюджетного фінансування, яке продовжує залишатись для них основним джерелом надходження фінансових ресурсів.

Наведені дані фінансування соціально-культурної сфери (табл. 2.5) свідчать про збільшення загального обсягу бюджетних коштів, які спрямовуються у цю сферу. Проте їх частка у видатках зведеного бюджету залишається дуже низькою і майже не змінюється протягом тривалого часу.

Таблиця 2.5

Видатки Зведеного бюджету України на окремі соціально-культурні заходи*

Показник	2000	2005	2010	2011	2012
Видатки Зведеного бюджету України, всього, млн грн	48 148,6	141 698,8	377 842,8	416 853,6	492 394,9
З них:					
культура і мистецтво	634,0	1992,1	6046,5	6615,5	8018,8
засоби масової інформації	214,3	556,9	1147,9	1078,0	1604,3
фізична культура і спорт	253,3	886,1	4290,5	3012,3	3933,1
Частка від загальної суми видатків, %:					
культура і мистецтво	1,3	1,4	1,6	1,6	1,6
засоби масової інформації	0,5	0,4	0,3	0,3	0,3
фізична культура і спорт	0,5	0,6	1,1	0,7	0,8
Частка від ВВП, %:					
культура і мистецтво	0,4	0,5	0,6	0,5	0,6
засоби масової інформації	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1
фізична культура і спорт	0,2	0,2	0,4	0,2	0,3

*Джерело: Заклади культури, мистецтва, фізкультури та спорту України у 2012 році: статистичний бюлетень. – К., 2013. – С. 8.

У кризових умовах бюджет не здатний у повному обсязі взяти на себе витрати на утримання соціальної сфери, а повністю перейти на самофінансування об'єкти соціальної інфраструктури не можуть. Таким чином, доцільним є співіснування декількох форм фінансування, заснованих і на державному фінансуванні, і на самофінансуванні суб'єктів соціально-культурної сфери.

Постійне зменшення державних коштів на місцях, в умовах розвитку приватного сектору, спонукають до більш активного залучення позабюджетних коштів, заохочення до спонсорства та інших проявів приватної допомоги, а також модернізації соціально-культурної інфраструктури, в т.ч. запровадження інноваційних форм їх роботи.

Детальний аналіз показників, що відображають стан приміщень об'єктів соціально-культурної інфраструктури за регіонами України, свідчить, що у

промислових регіонах проблема належного утримання соціально-культурних об'єктів є дуже гострою. Так, у Донецькій області капітального ремонту потребують 20,5 % бібліотек, майже 47 % клубних закладів, 63 % шкіл естетичного виховання. У Дніпропетровській області питома вага приміщень об'єктів соціальної інфраструктури, які потребують капітального ремонту, є ще більш значною. Вражаючими є показники, що характеризують аварійний стан приміщень об'єктів соціально-культурної інфраструктури.

Питома вага аварійних приміщень клубних закладів у промислових регіонах становить від 3,2 % до 4,9 % при середньому значенні в Україні на рівні 2,2 %. В аварійному стані перебуває майже 4 % приміщень шкіл естетичного виховання у Луганській області. Дещо кращою є ситуація у Харківській та Донецькій областях.

За результатами дослідження виявлено неефективність діяльності закладів соціально-культурної інфраструктури, і в першу чергу по задоволенню культурних потреб громадян, а також невисокий рівень культурних послуг та низьку якість культурних продуктів. Підсумовуючи, слід відзначити, що у *соціокультурному середовищі промислових регіонів, містах та сільських населених пунктах, розташованих на їх території*, існують такі проблеми:

- незадовільний стан наявних закладів культури, а також недостатньо розвинена на місцях інфраструктура, що забезпечує доступ до культурних благ (наприклад, відсутність музеїв, театрів, кінотеатрів, книгарень, концертних та виставкових залів, подекуди бібліотек або клубів тощо);

- низький рівень якості культурних послуг та культурних продуктів, у т.ч. відсутність різноманіття культурних і творчо-розвиваючих практик для населення;

- недоступність високоякісного культурного продукту для населення сіл та малих міст, які переважно належать до найменш заможної соціальної категорії;

- низький ступінь інноваційної складової у діяльності соціально-культурних закладів, наявність шаблонних практик, зокрема організації культурно-масових та дозвільних заходів, що не відповідають потребам громади;

- неефективна або малоефективна діяльність закладів із задоволення соціокультурних потреб громади, а також відсутність ініціативи щодо запровадження змін у діяльності закладів серед його працівників;

- відсутність заходів із вивчення попиту населення щодо культурних послуг;

- невідповідність сучасним потребам кваліфікації працівників соціально-культурних закладів та системи їх підготовки і перепідготовки;

- низька якість культурної освіти молодого покоління (ця проблем досить гостро стоїть серед населення сіл і малих міст);

- низький рівень філантропії (благодійництва) в суспільстві та відсутність відповідних стимулюючих заходів з боку держави для розвитку приватної допомоги на культуру.

Доведено, що споживанню послуг соціально-культурної сфери не відводиться домінуюче місце в структурі видатків домогосподарств та держави, проте ця сфера була і залишиться одним з головних індикаторів розвитку суспільства, вагомим чинником формування соціального потенціалу сталого розвитку країни та її регіонів.

2.4. Науково-практичні засади формування та використання духовно-культурного потенціалу сталого розвитку регіону

В Україні одна з проблем у сфері забезпечення сталого розвитку полягає в тому, що відповідні підходи, запозичені у західних країнах, не враховують особливості духовно-культурного потенціалу нашої держави та її регіонів, й орієнтовані на характерну для сучасного західного суспільства систему ідеалів, цінностей, зразків поведінки, які достатньою мірою не сприймаються українською спільнотою.

Результати культурологічних досліджень свідчать, що базисні цінності українського соціуму суттєво відрізняються від тих, що притаманні сучасному західному суспільству. Саме через це пряме запозичення західних моделей не дозволяє використовувати інтеграційні та мотиваційні ресурси духовно-культурного потенціалу українського суспільства для забезпечення його сталого розвитку.

Таким чином, виникає необхідність вивчення духовно-культурного потенціалу сталого розвитку саме українського суспільства з усіма притаманними йому особливостями. Це дозволить визначити елементи духовно-культурного потенціалу суспільства та окремих груп, які сприяють чи перешкоджають забезпеченню сталого розвитку України та її регіонів з урахуванням унікальної для країни композиції внутрішніх і зовнішніх умов, і на цій основі – виробити адекватні механізми досягнення сталого розвитку.

Для розуміння сутності духовно-культурного потенціалу, його взаємозв'язку із соціальними процесами актуальною є розробка моделі духовно-культурного потенціалу, яка дозволила б структурувати та змістовно описати це багатопланове й багатоаспектне явище. Першим кроком у напрямі розробки такої моделі та подальшого дослідження духовно-культурного потенціалу сталого розвитку має стати визначення його ключових структурних елементів. Крім того, необхідно усвідомлювати те, хто є носіями духовно-культурного потенціалу.

При визначенні структури духовно-культурного потенціалу сталого розвитку доцільно базуватися на трьох складових:

1) змістовне наповнення духовно-культурного потенціалу як сукупності значущих для суспільства ідеалів, уявлень про належне, принципів, цінностей, цілей, поведінкових установок, зразків поведінки та взаємодії з тих чи інших питань, соціальних практик, що склалися. Саме ці елементи вирішальним чином визначають поведінку людей, у тому числі і в сфері сталого розвитку;

2) основні аспекти сталого розвитку: економічний, соціальний, екологічний. Кожному з них відповідає і певний духовно-культурний потенціал як сукупність ідеалів, принципів, цінностей, цілей, поведінкових установок тощо, котрі залежно від свого змісту сприяють або стримують сталий розвиток;

3) ключові суб'єкти, що впливають на забезпечення сталого розвитку¹:

а) органи влади різного рівня (сфера розробки, ухвалення та реалізації управлінських рішень);

б) бізнес-структури (сфера господарської діяльності та економічного розвитку);

в) громадянське суспільство (сфера громадської активності та самоорганізації, інститути громадянського суспільства);

г) людина (сфера звичайного життя, повсякденні життєві практики).

Виходячи із перерахованих складових елементів, структурна модель духовно-культурного потенціалу сталого розвитку може бути представлена у вигляді схеми (рис. 2.8).

Подальше дослідження духовно-культурного потенціалу з використанням зазначених вище структурних елементів (зміст, основні суб'єкти-носії та ключові аспекти сталого розвитку) дозволить розробити на цій основі теоретичну модель духовно-культурного потенціалу, котра буде містити перелік параметрів, через які розкриватиметься зміст духовно-культурного потенціалу (з урахуванням особливостей різних суб'єктів розвитку та відповідного аспекту сталого розвитку – економічного, соціального, екологічного).

Зазначене також дозволить розробити нормативну модель духовно-культурного потенціалу сталого розвитку, тобто визначити, яким має бути духовно-культурний потенціал суспільства, щоб забезпечити реальне втілення у життя принципів сталого розвитку. При розробці цієї моделі необхідно брати до ваги, що базисні цінності та світоглядні картини містяться, по-перше, у світових релігіях і, по-друге, поступово формуються в рамках постнекласичної наукової картини світу. Також обов'язково потрібно враховувати культурну специфіку українського суспільства, насамперед його базисні ідеали та цінності.

Розроблені моделі (теоретична та нормативна) дозволять проаналізувати реальний стан духовно-культурного потенціалу українського соціуму в контексті забезпечення сталого розвитку – як на рівні окремих регіонів, так і суспільства в цілому. Результати аналізу слугуватимуть підґрунтям для розробки таких стратегій і програм сталого розвитку регіонального й національного рівня, реалізація яких дозволить залучити духовно-культурний потенціал до забезпечення сталого розвитку.

¹ В основу цієї класифікації покладено перелік основних учасників діяльності із забезпечення сталого розвитку, що наводиться, зокрема, у Підсумковому документі Конференції ООН зі сталого розвитку «Ріо+20» (20–22 червня 2012 р., Ріо-де-Жанейро, Бразилія).

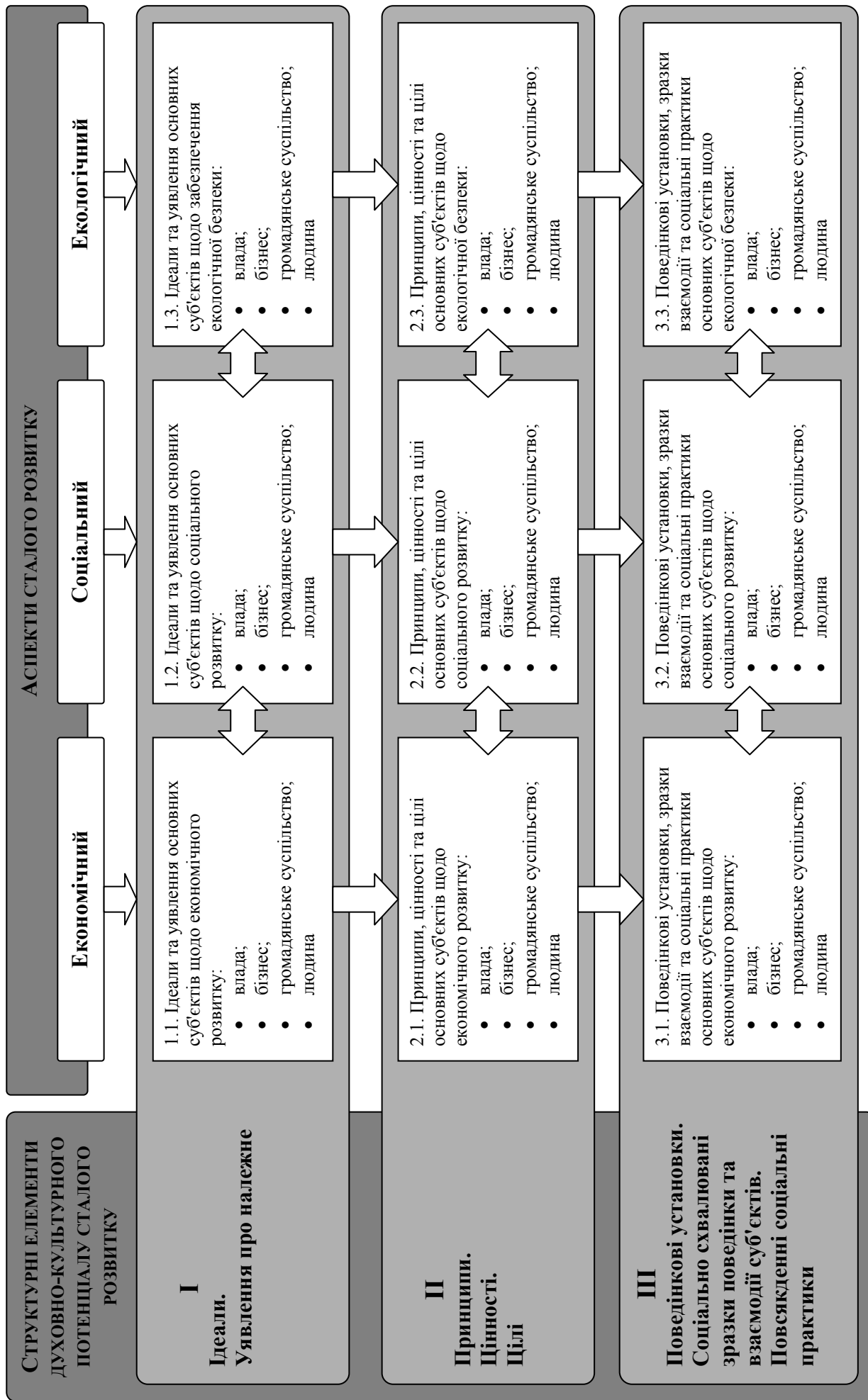

Рис. 2.8. Структурна модель духовно-культурного потенціалу сталого розвитку

Проте вирішення окреслених завдань і повне змістовне наповнення цієї моделі, як вже зазначалось вище, потребують використання найновітнішої междисциплінарної методології досліджень, яку ще потрібно розробити. Основою такої методології має стати постнекласична наукова парадигма. Крім того, необхідними є відповідні емпіричні дослідження.

Модернізація українського суспільства та намагання правлячих еліт здійснювати сталий розвиток завдяки вступу до Європейського Союзу відбуваються в складних умовах внутрішніх і зовнішніх викликів, які загрожують країні розпадом. Так, зокрема, наявні соціальні і культурні (ціннісно-сміслові) конфлікти між різними групами й прошарками населення, що переростають у воєнну протидію, відсутність прийнятих усіма представниками соціуму інституційних норм та правил регуляції соціальної взаємодії (відносин), які можуть інтегрувати й мотивувати різних учасників соціально-відтворювального процесу до спільної діяльності.

Без розв'язання проблеми забезпечення інтеграції і мотивації учасників соціально-відтворювального процесу становлення українського суспільства як цілісного суб'єкта власних соціальних перетворень та сталого розвитку неможливе. Це потребує створення певних моделей інституційних механізмів регуляції соціальної взаємодії, норми та правила яких пов'язані з базисними цінностями українського суспільства. Тому актуальним є виявлення ресурсного потенціалу даних цінностей, які можуть інтегрувати та мотивувати учасників соціально-відтворювального процесу у різних сферах життєдіяльності.

При вирішенні зазначеного завдання необхідно враховувати, що модернізація українського суспільства та його вступ до Європейського Союзу відбуваються в період глобальної системної кризи – антропологічної, екологічної, продовольчої, економічної та ін. Ця криза, що є наслідком реалізації у всесвітньому масштабі проекту Модерну, обумовлює пошук нових ціннісних орієнтирів розвитку світової спільноти.

Проект Модерну, який започатковано в Європі в період Відродження–Реформації–Просвітництва та вперше було втілено у життя в Західній (Євроатлантичній) цивілізації, протягом 300 років тримався на науковій класичній (механістичній та антропоцентричній суб'єкт-об'єктній) картині Світу і відповідному світогляді. Тобто на певних уявленнях про світоустрій, місце людини у Світі і взаємодію з ним. Ці уявлення проявляються через певні базисні цінності й цілі життєдіяльності людини новоевропейського типу та у її взаємодії зі Світом. Вони вже вичерпали свій ресурсно-творчий смисловий потенціал – інтегруючий та мотивуючий суб'єктів соціально відтворювальної діяльності й обумовлюють глобальні кризи та загрози для життя людини. Тепер, зазначає академік В.С. Стьопін, від того, як людина будуватиме свої взаємовідносини з навколишнім світом, залежить її власне існування.

Усвідомлення світовими елітами проблеми вичерпаності ресурсного потенціалу цінностей новоевропейського типу людини є підставою для їхньої переоцінки й пошуку нових ціннісних орієнтирів, цілей діяльності людини (світової спільноти) та правил її взаємодії зі Світом, у тому числі природою й іншими людьми. Такий пошук здійснюється за різними напрямками.

Відповідно до постнекласичної загальнонаукової холістичної/цілісної картини Світу, формуються нові уявлення про світоустрій, цінності нового типу людини, її місце у Світі та діалоговий суб'єкт-суб'єктний тип взаємодії з ним. Нова ціннісно-смілова основа світоустрою вибудовується у рамках *концепції діалогу цивілізацій*, котра з 2001 р. реалізується ООН і підтримується багатьма міжнародними фондами, форумами та об'єднаннями. Проблемі виходу з глобальних криз та діалоговому типу взаємодії різних культур на підставі нових ідеалів і цінностей, які ідуть на зміну цінностям суспільства споживання, присвячено діяльність Всесвітнього конгресу з глобальної цивілізації, Всесвітнього форуму духовної культури та ін. Чимало прихильників у світі мають концепція етичної глобалізації та рух за глобальну етику.

Як основне джерело цінностей, необхідних для розробки норм та правил забезпечення діалогового суб'єкт-суб'єктного типу взаємодії людини зі Світом, у тому числі природою та іншими людьми, що належать до різних культур, розглядаються світові релігії. Ідея універсальності секуляризації, яка нібито виникає під впливом модернізації, згідно з даними досліджень, не відповідає дійсності. Так, зокрема, християнство, за оцінками деяких відомих західних фахівців, має у ХХІ столітті перспективи на виживання.

Проявом відмови від реалізації однополярної моделі світоустрою, заснованої на цінностях Євроатлантичної цивілізації («золотого мільярда»), є тенденція до деконструкції глобальної доларової фінансової системи, яка перебуває у кризовому стані, і створення декількох регіональних валютно-технологічних зон, у тому числі навколо таких культурно-цивілізаційних регіонів, як Китай і Росія¹.

Заслуговує на увагу тенденція послаблення інститутів ринку, тобто конкурентного типу соціальної взаємодії (відносин) і формування альтернативного типу взаємовідносин, який реалізується різними соціальними суб'єктами (громадськими, бізнесовими, муніципальними та ін.), за правилами мережевих суб'єкт-суб'єктних структур, котрі співвідносяться з певною системою цінностей.

Практична перевірка нових уявлень про людину, її цінності та діалоговий суб'єкт-суб'єктний тип взаємодії з природою й іншими людьми здійснюється шляхом створення екологічних поселень (общин) у багатьох країнах світу різної культурно-цивілізаційної ідентичності (приналежності).

У сучасних умовах визнається за необхідне збереження та відродження унікальних культурних відмінностей локальних спільнот, котрі розглядаються як ресурси розвитку. Дані ресурси, що обумовлені культурно-цивілізаційною ідентичністю, виявляють себе у базисних цінностях, неявних знаннях та ін. Залучення ціннісно-смілових ресурсів через адекватні інституційні механізми (як свідчать, зокрема, фундаментальні дослідження Ш. Айзенштадта) створює необхідні передумови для соціальної інтеграції та мотивації соціальних

¹ Прогноз відносно створення декількох регіональних валютно-технологічних зон був зроблений ще на початку 2000-х років А. Кобяковим і М. Хазіним у книзі «Закат імперії доллара и конец «Рах Амерікана».

суб'єктів до взаємодії у процесі соціально-відтворювальної діяльності і забезпечує успіх інституційних реформ.

Резюмуючи викладене вище, можна стверджувати, що виявлення ресурсного потенціалу базисних цінностей українського суспільства і створення діалогових суб'єкт-суб'єктних моделей інституційних механізмів їх залучення до процесу взаємодії/співпраці соціальних суб'єктів у різних сферах життєдіяльності має значення не тільки для України. У разі успішного розв'язання цієї проблеми вона може зробити свій внесок у вибір нової системи ціннісних орієнтирів світової спільноти і розробку відповідних норм та правил регуляції взаємодії країн різної культурно-цивілізаційної ідентичності між собою та зі Світом.

Розробка та втілення в управлінську практику діалогових суб'єкт-суб'єктних моделей інституційних механізмів регуляції соціальної взаємодії, норми й правила яких пов'язані з базисними цінностями українського суспільства і залучають їхній інтеграційний та мотиваційний потенціал, є дуже складним завданням. Багато в чому ця складність пояснюється тим, що в Україні домінує владно-власницький тип соціальних відносин, який взаємопов'язаний з відповідною йому ціннісною системою. Основним суб'єктом даного типу відносин є корпорація «влада + великий бізнес». В умовах централізованої системи державного управління вона реалізує суб'єкт-об'єктну модель взаємодії з суспільством та природою і руйнує його базисні цінності. Дана корпорація не зацікавлена в будь-якому впливі з боку громадянського суспільства, в тому числі у впровадженні суб'єкт-суб'єктних моделей інституційних механізмів регуляції взаємодії органів місцевого самоврядування з територіальною громадою як первинним суб'єктом. Тому всупереч чинному законодавству місцеве самоврядування не виокремилось з системи централізованих державних інститутів влади, а територіальна громада не трансформувалася з об'єкта управління у самоврядний суб'єкт сталого розвитку.

Слід також відзначити, що правлячі політичні еліти та оточуючі їх експертно-консультативні кола розглядають західні цінності як зразок для жителів України. Вони вважають за необхідне набуття українським суспільством західної культурної ідентичності, в тому числі шляхом проведення інституційних реформ і впровадження західних інституційних моделей, пов'язаних з притаманними їм цінностями.

Базисні пріоритети українського суспільства обумовлені його приналежністю до східнохристиянського (православного) культурно-цивілізаційного ареалу. Багато в чому смисл базисних цінностей не усвідомлюється тому, що у реальному житті вони існують у неявних (латентних) формах. Окрім православного типу культури та відповідних цінностей, українському суспільству притаманні інші типи культур, які мають певні (периферійні) системи цінностей. Кожний тип ціннісної системи перебуває у взаємозв'язку та взаємообумовленості з адекватним йому типом соціальності – соціальних зв'язків/взаємодії/відносин. Розкривається смисл різних ціннісних систем через ознаки відповідних їм типів соціальності –

взаємодії людини зі Всесвітом у таких взаємопов'язаних сферах, як: «людина – Бог/Дух», «людина – природа», «людина – людина» і певний тип її активності у цих сферах.

В українському суспільстві існує чотири основні типи соціальності. З них неринковий владно-власницький, неринковий общинний та ринковий є реальними, а синергійний – потенційно можливим. Кожен тип соціальності має ознаки певного смислу, обумовлені відповідними цінностями, серед яких найважливіша – це ключовий принцип, що характеризує тип соціальності (табл. 2.6).

В процесі модернізації в Україні відбувається зіткнення різних типів соціальності, як і ціннісних систем, що з ними сполучені. Результатом намагання правлячих еліт втілити у життя західні інституційні моделі, тобто норми та правила регуляції соціальної взаємодії певного смислу (що визначається принципом конкуруючого партнерства та відповідними цінностями західного типу людини), є домінування владно-власницького типу соціальних відносин (заснованого на принципі панування-підпорядкування і певних цінностях), соціальний і культурний розкол українського суспільства, блокування та розмивання вищих смисложиттєвих цінностей.

При проведенні міжнародних порівняльних соціологічних досліджень цінностей, у тому числі в Україні, поки ще не враховується, що базисні цінності новоєвропейського типу людини – автономного, самодостатнього та незалежного від Всесвіту суб'єкта-індивіда (формування яких розпочалося в епоху Ренесансу, у XIV–XVI ст., і завершилося в епоху Просвітництва, у XVIII ст.) вже відіграли свою історичну роль у становленні Західної модерної і світової цивілізації і вичерпали свій творчий потенціал. Як відзначають відомі західні вчені, сучасною західною є така людина, «що споживає», «одномірна», «економічна», «омасована», «атомізована», «відчужена» і т. ін. Її ключовою цінністю як незалежного від Всесвіту суб'єкта є зростання споживання шляхом ефективного господарювання на основі науково-технологічного (раціонально-інтелектуального) оволодіння Всесвітом з позиції сили, як об'єктом господарювання, в тому числі природою, а також іншими культурами (засобами «м'якої сили»).

Виходячи з відірваних від вищих смислів буття раціонально-прагматичних пріоритетів людини західної культури, відповідно до яких світовій спільноті були запропоновані цінності суспільства споживання і моделі його способу життя, неможливо розв'язати численні глобальні кризи, тому що власне людина даної культури їх і породила.

Відгуком на глобальні кризи є *нові уявлення про людину*, її місце у Всесвіті, відповідні цінності та тип взаємодії з ним, які формуються у рамках постнекласичної наукової холістичної/цілісної картини світу на підставі загальнонаукової міждисциплінарної методології універсального/глобального еволюціонізму. Погляди мають певні особливості.

Ідеальні типи соціальності українського суспільства*

		Ознаки типу соціальності									
Тип соціальності	ключова цінність, з якою взаємопов'язаний тип соціальності	ключовий принцип соціальної взаємодії	ключові суб'єкти прийняття рішень	ключова мета суб'єктів діяльності	ключові суб'єкти відповідальності	спрямованість та природа соціальних зв'язків	засоби забезпечення соціальних зв'язків та соціальної інтеграції	результати діяльності	можливості для духовно-творчого цілісного розвитку людини		
Неринковий владно-власницький	Володіння благами за рахунок ресурсу підпорядкування об'єктів – людин, спільнот, суспільства, природи, Всесвіту	Панування-підпорядкування	Корпорація «влада + великий бізнес»	Доступ членів корпорації до благ – влади та власності	Корпоративна відповідальність	Вертикальні, міжособистісні, зовнішні, формальні	Підпорядкування людини, спільнот, суспільства як основа приналежності та власності розподілу благ	Блага для корпорації; тотальна відчуженість людини; стагнація та розкол спільнот, суспільства	Відсутні		
Неринковий общинний	Спільне виживання за рахунок ресурсу єдності з Богом та Всесвітом, у тому числі з природою та певною локальною спільнотою	Взаємодопомога	Локальні спільноти	Доступ членів локальних спільнот до гарантованого мінімуму матеріальних і соціальних благ	Групова відповідальність	Горизонтальні, міжособистісні, внутрішні, позитивно емоційно забарвлені	Формування приналежності людини до локальної спільноти як цілого – основа взаємодопомоги та отримання благ	Соціальна захищеність людини; незагрозливість творчого потенціалу людини; соціальна згуртованість та виживання локальних спільнот	Дуже обмежені		

*Джерело: Під ідеальним типом розглядають уявну конструкцію, що утворюється дослідником шляхом виділення окремих ознак реальності, які використовуються для співвіднесення і порівняння з конкретними соціально-історичними об'єктами.

Продовження табл. 2.6

Ознаки типу соціальності									
Тип соціальності	ключова цінність, з якою взаємопов'язаний тип соціальності	ключовий принцип соціальної взаємодії	ключові суб'єкти прийняття рішень	ключова мета суб'єктів діяльності	ключові суб'єкти відповідальності	спрямованість та природа соціальних зв'язків	засоби забезпечення соціальних зв'язків та соціальної інтеграції	результати діяльності	можливості для духовно-творчого цілісного розвитку людини
Ринковий	Зростання споживання за рахунок ресурсу ефективного господарювання шляхом науково-технологічного оволодіння Всесвітом з позиції сили, як об'єктом господарювання, в тому числі природою та іншими культурами	Конкуруюче партнерство	людина	Потенційно можливий доступ кожної людини до матеріальних, соціальних, культурних благ за власним вибором	Особиста відповідальність людини за себе	Горизонтальні, опосередковані, зовнішні, формальні (знеособлені)	Конкуренція, узгодження інтересів, договір про партнерство як основа доступу людини до благ	Моральне розривання людини, відчуження її від Всесвіту, трансформація в «однорічну людину» (за Г. Маркузе); постійно зростаючі стандарти якості життя, консюмеризм, науково-технічний прогрес	Дуже обмежені
Неринковий синергійний	Досягнення духовної цілісності буття людини за рахунок ресурсу енергійної духовно-творчої суб'єктивної взаємодії з Цілим - Всесвітом (Богом), у тому числі з іншими людьми та природою	Духовно-творче взаємодоповнення - взаємопідсилення	Людина, спільнота, суспільство	Доступ кожної людини, спільнот, суспільства до блага духовно-творчого цілісного розвитку	Людина, спільнота, суспільство відчують відповідальність за себе, взаємозв'язок між собою та Цілим - Всесвітом (Богом)	Вертикально-горизонтальні, внутрішні, інтерсуб'єктивні (взаємодоповнюючі), духовні	Формування почуття співпричетності людини (спільнот, суспільства) до Цілого - Всесвіту (Бога) - основа духовно-творчого взаємодоповнення - взаємопідсилення та отримання благ	Духовна трансформація людини (спільнот, суспільства), розкриття духовно-творчого потенціалу у взаємозв'язку та гармонії з Цілим - Всесвітом (Богом)	Безмежні

Людина вже не розглядається як автономний самодостатній суб'єкт, що підкорює Всесвіт як об'єкт господарювання для задоволення власних постійно зростаючих потреб. Вона є причетною до Всесвіту/Цілого/Єдиного та взаємопов'язаною з ним. Така людина має цілісну свідомість і цілісний світогляд (світоглядну картину світу), відповідні їм цінності та засоби діяльності, що не суперечать законам єдності, за якими здійснюється глобальна еволюція. Цей новий тип цілісної людини – «людини-всесвіту» - перебуває в єдності та гармонії зі Всесвітом (в іншому варіанті – з Богом), у тому числі з людьми та природою, і несе відповідальність за космічну еволюцію.

Процес взаємодії нового типу цілісної людини з Всесвітом/Цілим/Єдиним, у тому числі з людьми та природою, розглядається як діалогічний суб'єкт-суб'єктний, синергійний. Він має енергійну духовно-творчу природу, коли відбувається обмін не тільки інформацією, але і вищими духовними смислами як взаємодоповнення та взаємозбагачення людини (частини) і Цілого. При цьому раціонально-логічна складова не виключається. Визнається можливість (і навіть необхідність) отримання високосинергійних результатів взаємодії – неявного цілісного знання, а також духовного знання, зокрема, нових цінностей, одержаних при використанні спеціальних транскунікативних методик шляхом трансцендування (переходу зі сфери поцейбічного буття в опотойбічне).

Визнається, що наука й релігія доповнюють одна одну у пізнанні буття як єдиної цілісності. Релігійний досвід пізнання, набутий шляхом трансцендування, розглядається як джерело цінностей та вбудовується в корпус наукової теорії.

Нові уявлення, які формуються у постнекласичній науці, в тому числі наведені вище, поки ще широко не обговорюються.

Дослідження ідеального типу людини східнохристиянської культури – православного подвижника-ісихаста свідчить, що його образ як нероздільно-незливаний частини Цілого та, зокрема, цінності не заперечують, а корелюють з тими уявленнями про людину, що формуються у постнекласичній науці. Так, людину східнохристиянської культури характеризує внутрішня, у стані любові, енергійна (жива) духовно-творча причетність до Бога/Цілого/Єдиного, а через нього – до Всесвіту, в тому числі до інших людей та природи, а також суб'єкт-суб'єктна синергійна взаємодія-взаємообмін духовно-творчою енергією з Богом. Даний зв'язок є базисною надцінністю-ціллю, сенсом життя православної людини – шляхом до її спасіння. Він встановлюється не раціонально-логічними засобами, а завдяки трансцендуванню: входженню свідомості людини в особливий стан зверненості, причетності, поєднання енергіями Святого Духу з Богом. У результаті людина отримує духовне знання – здатність відрізнити добро від зла, володіє вже новими критеріями цінності та змінюється – перетворюється (рятується). Її раціонально-логічна пізнавальна активність не виключається, але здійснюється відповідно до моральних критеріїв.

Суб'єкт-суб'єктна синергійна взаємодія людини з Богом/Цілим/Єдиним – внутрішня, у стані любові, духовно-творча, взаємодоповнююча та

взаємопідсилююча, а через нього – зі Всесвітом, у тому числі з іншими людьми та природою, завдяки чому зникає логічна суперечність між внутрішнім світом людини й зовнішнім Світом, обумовлює цілісність її свідомості, світогляду та відповідні базисні смисложиттєві цінності-цілі як нероздільно-незливанної частини Цілого. З базисними цінностями-цілями людини східнохристиянської культури пов'язані моральні цінності-засоби: милосердя, співчуття, жертвовність, совісність, покаєння, прощення, ненаживання, безкорисливість, чулість, чуйність, доброзичливість, добродійність тощо.

Для перевірки гіпотези дослідження стосовно того, що сучасному українському суспільству певною мірою притаманні базисні цінності, виявлялися ціннісні орієнтації службовців органів місцевого самоврядування, керівників соціально орієнтованих громадських організацій та органів самоорганізації населення. А саме з'ясовувалося ціннісне значення для опитаних найбільш бажаної моделі (з чотирьох можливих) інституційного механізму саморегуляції процесу взаємодії/співпраці структур, до яких вони належать, у сфері надання соціальної допомоги незахищеним мешканцям.

Згідно з даними дослідження, найменшу цінність становить модель інституційного механізму саморегуляції процесу взаємодії/співпраці органів місцевого самоврядування та об'єднань громадян, що має норми й правила, смисл яких обумовлений ринковим типом соціальності, зокрема принципом конкуруючого партнерства, та відповідними цінностями³.

Більша частина опитаних орієнтована на ту модель інституційного механізму саморегуляції процесу взаємодії органів місцевого самоврядування та об'єднань громадян у сфері надання соціальної допомоги, що має норми та правила, смисл яких обумовлений синергійним типом соціальності й сполученими з ним базисними цінностями українського суспільства. Зміст цієї моделі дозволяє зробити висновок про те, що опитаних приваблює діалоговий суб'єкт-суб'єктний тип організації взаємодії відповідно до принципів духовно-творчого взаємодоповнення-взаємопідсилення учасників. Розроблені на його основі норми й правила регуляції взаємодії органів місцевого самоврядування та об'єднань громадян, скоріше за все, можуть інтегрувати й мотивувати представників цих структур до спільної діяльності, залучити їх духовно-творчі ресурси до вирішення конкретної справи та отримання високосинергійного результату, що має духовне значення (смысл) для всіх, тобто є цінністю/благом для тих, хто одержує допомогу, надає її, та для громади в цілому. Орієнтація на даний результат значної частини опитаних свідчить, що у них є відчуття приналежності до громади як соціального цілого, про здатність бачити духовний смисл у людських відносинах, а також, можливо, є ознакою прихованого тяжіння до набуття власної духовної цілісності.

³ Дана модель не у всіх країнах Європи сприймається однозначно. Так, у Польщі органи місцевої влади суперечливо ставляться до Закону про суспільно корисну діяльність, який створює правові механізми конкуренції/суперництва між недержавним сектором та адміністраціями.

Зіставлення уявлень про цінності нового типу цілісної людини, бачення якої формується у постнекласичній науці з цінностями ідеального типу цілісної людини православної культури, та ціннісними орієнтаціями трьох категорій опитаних дозволяє стверджувати, що в колективній свідомості українського суспільства, скоріше за все, ще присутні базисні смисложиттєві цінності.

Ключова базисна цінність-ціль ідеального типу цілісної людини українського суспільства (в її сучасному розумінні) є такою: досягнення духовної цілісності буття шляхом реалізації синергійного (діалогового суб'єкт-суб'єктного духовно-творчого) типу взаємодії людини з Цілим – Всесвітом (Богом), у тому числі з іншими людьми та природою, на основі принципу духовно-творчого взаємодоповнення-взаємопідсилення. Виходячи з цього, мета сталого розвитку українського суспільства, а також місцевих спільнот повинна полягати у створенні умов, необхідних для становлення даного типу цілісної людини, тобто таких, які забезпечать доступ кожної людини до блага духовного-цілісного творчого розвитку та розкриття її духовно-творчого потенціалу. Створення таких умов слід здійснювати відповідно до духовно-екологічної концепції сталого розвитку України, в тому числі шляхом проведення інституційних реформ та втілення у життя побудованих на принципі духовно-творчого взаємодоповнення-взаємопідсилення діалогових суб'єкт-суб'єктних моделей інституційних механізмів регуляції взаємодії органів влади з суспільством, зокрема на місцевому рівні – у сфері надання соціальної допомоги незахищеним мешканцям тощо.

Дані соціологічного дослідження, проведеного у м. Донецьку, свідчать, що при вирішенні соціальних питань, спрямованих на покращення умов життя мешканців та надання соціальної допомоги незахищеним верствам населення, застосовується неформальний інституційний механізм регуляції взаємодії органів місцевого самоврядування та об'єднань громадян. Він обумовлений домінуючим у українському суспільстві владно-власницьким типом соціальності, що взаємопов'язаний з відповідною системою цінностей. Використання даного механізму не дозволяє систематично залучати ресурси громадських організацій та органів самоорганізації населення (ОСН) і здійснювати їх співпрацю на постійній основі з органами місцевого самоврядування. Існуючий механізм встановлює не діалогічні суб'єкт-суб'єктні взаємовідносини працівників органів місцевого самоврядування з членами громадських організацій та ОСН, а суб'єкт-об'єктні відносини керуючих і підлеглих, впроваджує виконавчий, а не ініціативний тип діяльності, не забезпечує їх інтеграцію та мотивацію до співпраці.

На рівні місцевого самоврядування відсутня необхідна інфраструктура (зокрема, центри підтримки місцевих ініціатив), функціональні обов'язки службовців й інші умови, які повинні створювати можливості для взаємодії/співпраці органів місцевого самоврядування, громадських об'єднань, комунальних підприємств, бізнес-структур тощо у різних сферах соціально-відтворювальної діяльності громади – надання соціальної допомоги незахищеним мешканцям та інших. Впровадженню суб'єкт-суб'єктних моделей інституційних механізмів саморегуляції процесу взаємодії місцевої влади з

громадою та об'єднаннями громадян заважає відсутність у службовців навичок діалогової взаємодії й застарілі технократичні методи управління. Наслідком є нездатність громади до самотрансформації з об'єкта управління в суб'єкт місцевого самоврядування та сталого розвитку.

Резюмуючи дані дослідження, можна стверджувати, що базисні смисложиттєві цінності українського суспільства, обумовлені його приналежністю до східнохристиянської культури, доповнюють та дозволяють краще зрозуміти уявлення про цінності нового типу цілісної людини, бачення якої формується у постнекласичній науці. У зв'язку з цим базисні цінності українського суспільства слід розглядати як стратегічний ресурс сталого розвитку. Залучення їх інтеграційного та мотиваційного потенціалу до процесів розвитку, в тому числі через реформування соціальних інститутів, може привести до становлення діалогових суб'єкт-суб'єктних моделей інституційних механізмів регуляції взаємодії/співпраці учасників соціально відтворювальної діяльності, норми та правила яких мають смисл, визначений принципом духовно-творчого взаємодоповнення-взаємопідсилення, що пов'язаний з базисними цінностями.

Виходячи зі смислу базисних цінностей, ключова мета сталого розвитку України та місцевих спільнот, як уже зазначалось, повинна полягати у створенні умов, котрі забезпечують доступ кожної людини до блага духовно-цілісного творчого розвитку та розкриття її духовно-творчого потенціалу у процесі реалізації синергійного діалогового суб'єкт-суб'єктного типу взаємодії зі Всесвітом, у тому числі з іншими людьми та природою. Підвищення рівня добробуту, якості життя людей, ліквідацію бідності та інше слід розглядати як засоби досягнення цієї мети. Таке розуміння ключової мети сталого розвитку українського суспільства та засобів її досягнення (серед яких найголовніший – застосування суб'єкт-суб'єктних моделей інституційних механізмів регуляції соціальної взаємодії) мають знайти відображення у програмних документах, розроблених на основі духовно-екологічної концепції сталого розвитку.

Досягнення ключової мети сталого розвитку необхідно здійснювати в тому числі шляхом проведення реформи місцевого самоврядування. Її доцільно реалізовувати згідно з певною інституційною траєкторією – створення проміжних інститутів, які поступово ведуть до поставленої мети. Це передбачає, зокрема, розробку й поетапне втілення (в тому числі у рамках пілотних проектів) у різні сфери соціально відтворювальної діяльності територіальної громади діалогових суб'єкт-суб'єктних моделей інституційних механізмів саморегуляції взаємодії/співпраці органів місцевого самоврядування з громадою та об'єднаннями громадян, норми й правила яких засновані на принципі духовно-творчого взаємодоповнення-взаємопідсилення учасників і, тим самим, пов'язані з базисними цінностями українського суспільства.

Першим кроком у зазначеному напрямі має бути розробка та апробація у рамках пілотного проекту (у трьох-чотирьох областях України) діалогової суб'єкт-суб'єктної моделі інституційного механізму саморегуляції процесу взаємодії органів місцевого самоврядування та об'єднань громадян у сфері надання соціальної допомоги незахищеним мешканцям. Дана модель повинна

мати норми й правила регуляції взаємодії, смисл яких визначений принципом духовно-творчого взаємодоповнення-взаємопідсилення учасників, що обумовлений базисними цінностями українського суспільства. Для втілення цього смислу запропоновані норми та правила мають стати інтеграторами й мотиваторами спільної діяльності шляхом встановлення на місцевому рівні певного порядку соціальної взаємодії (можливостей та обмежень). Завдяки йому громадські об'єднання й органи місцевого самоврядування повинні мати можливості розподіляти між собою ресурси, обов'язки та відповідальність таким чином, щоб кожний з учасників вирішував те завдання, яке для нього є прийнятним, і всі учасники мали змогу співробітничати для задоволення потреб соціально незахищених мешканців, ділитися досвідом та знаннями, а отже, розвивати одне одного та робити свій внесок у розвиток громади. Результати цієї діяльності мають бути значимими і для тих, хто надає допомогу, і для тих, хто її отримує, і для інших мешканців громади, поєднуючи їх в одне ціле – спільноту мешканців, котрі, проявляючи милосердя і турботу про інших, самі вдосконалюються духовно й морально.

Для втілення в управлінську практику даного порядку соціальної взаємодії необхідними є розробка й апробація низки взаємодоповнюючих локальних нормативно-правових актів, розвиток навичок діалогової взаємодії у службовців органів місцевого самоврядування та членів громадських об'єднань, створення центрів місцевих ініціатив тощо.

Успішна апробація діалогової суб'єкт-суб'єктної моделі інституційного механізму саморегуляції процесу взаємодії органів місцевого самоврядування та об'єднань громадян, створеного на основі принципу духовно-творчого взаємодоповнення-взаємопідсилення у сфері надання соціальної допомоги, може привести до використання подібної моделі в інших сферах життєдіяльності громади. Реформування інституту територіальної громади на основі запропонованої моделі у підсумку може сприяти її трансформації з об'єкта управління в суб'єкт місцевого самоврядування та сталого розвитку, який має умови для становлення духовно-цілісної особистості.

Теоретико-методологічні узагальнення щодо формування та використання соціального потенціалу сталого розвитку дали можливість усвідомити й обґрунтувати вихідні положення щодо перешкод на шляху його перетворення в соціальний ресурс та визначити механізми зміни цих процесів. Вони зводяться до такого:

- соціально-культурний потенціал українського суспільства є вкрай слабо задіяним та зорієнтованим на досягнення цілей сталого розвитку, не формуються нові цінності у цьому напрямі, не використовуються інтеграційні й мотиваційні ресурси;

- людський потенціал має слабкі можливості та здібності до його задіяння у процесі сталого розвитку через наявність й зростання економічних, соціальних, екологічних ризиків, низькі рівень та якість життя, недостатню усвідомленість переваг раціональності буття над нераціональним, процвітання ідеології споживання, низьку правову компетентність тощо;

- життєвий потенціал людини не має необхідних умов для перетворення його в життєвий капітал через низьку цінність власне життя, несприятливі умови для якісного й кількісного відтворення населення (погане здоров'я, низькі якість та рівень життя, нездоровий спосіб життя тощо); соціальне відчуження, виключення, залучення; низьку громадську та соціальну активність тощо;

- зниження можливостей зростання освітнього, професійного рівня, трудових компетенцій, втрати цінності праці та працівника;

- недостатнє прагнення людини до захисту своїх прав, гарантій, свобод, до саморозвитку, самореалізації, самозахисту;

- слабка громадянська активність щодо спрямування діяльності об'єднань громадян на процеси переходу України до сталого розвитку;

- невисокий рівень демократизації процесів сталого розвитку;

- відсутність взаємної відповідальності щодо стану й перспектив безпеки і розвитку держави, суспільства, бізнесу, особи, поширення соціально безвідповідальної поведінки серед суб'єктів сталого розвитку.

Оцінка соціального потенціалу сталого розвитку за розробленою методикою дозволила розкрити стан і тенденції соціальних змін, котрі як позитивно, так і негативно впливають на його можливості до досягнення цілей сталого розвитку. Така оцінка з одночасним усвідомленням концептуальних засад соціального потенціалу сталого розвитку дає можливість визначити провідні ланки у складових соціального потенціалу, які забезпечують накопичення його можливостей у момент формування та визначають рівень його використання на етапі реалізації. Саме на стадії формування та втілення соціального потенціалу з відповідною диференціацією складових і показників, які їх визначають, виникає можливість для управлінської практики залучати таку інформацію до обґрунтування управлінських рішень у соціальній, економічній та екологічній політиці, а також їх реалізації у відповідних стратегіях та програмах.

Рівень та якість життя населення відіграє провідну роль у формуванні соціального потенціалу сталого розвитку. Поглиблення теоретико-методологічних підходів до його дослідження дало змогу розмежувати поняття *рівень життя*, що розглядається як рівень задоволення особистих потреб і відповідний йому рівень доходів, та *якість життя* як складну соціоекономічну та філософську категорію, що характеризує весь комплекс цінностей, інтересів та потреб людини, котрий визначає сенс її існування, та ступінь задоволеності людини всіма аспектами життєдіяльності. Рівень та якість життя тісно пов'язані зі сталим. З одного боку, створюється соціально-економічне підґрунтя для розвитку людського потенціалу, з іншого – формуються бар'єри на шляху до сталого розвитку. В умовах сталого розвитку має змінюватися власне розуміння рівня та якості життя. Задоволення потреб людини, яке визначає рівень життя, не може бути необмеженим і нерациональним. Якість життя також має змістити акцент із матеріального благополуччя людства на його духовний розвиток та благополуччя всієї еко-соціо-економічної системи Землі [13].

Запропоновано методику оцінки рівня і якості населення регіонів, де визначені порогові критерії та цільові орієнтири. Здійснені розрахунки інтегральних індексів рівня та якості життя на її основі показали, що більшість регіонів України характеризуються низьким та малозадовільним рівнем життя. До параметрів гідного рівня життя вони наближені на 50–60 %. При цьому відсутня тенденція до поліпшення рівня матеріального забезпечення населення. Це обумовлено низькою вартістю робочої сили та високою вартістю життя, затяжною економічною кризою. Показники якості життя населення регіонів також є доволі низькими, їх наближеність до цільових орієнтирів становить 60–70 %. Розраховані інтегральні індекси якості життя у регіонах виявили, що наявна диференціація регіонів, однак вона не є надмірною; діапазон ІЯЖ коливався у 2012 р. у межах 0,713–0,565. Усі області України мають відносно низький рівень та якість життя. У більшості регіонів спостерігаються негативні демографічні процеси, низька тривалість життя, поширеність бідності, недостатня розвиненість соціальної інфраструктури, у багатьох регіонах – надмірне забруднення навколишнього середовища.

Дослідження нормативно-правової бази у сфері рівня життя показало, що в Україні сформовано правове поле, котре регулює добробут населення. Однак воно не забезпечує гідного рівня життя: затверджені соціальні стандарти, гарантії є нижчими від встановлених у розвинених країнах; держава гарантує доходи для малозабезпечених громадян на значно нижчому рівні, ніж прожитковий мінімум; не виконується у повному обсязі соціально-трудове законодавство. Визначено фінансові ризики незабезпечення гідного рівня життя населення регіону на основі дослідження стану й тенденції бюджетних видатків, спрямованих на забезпечення добробуту. Здійснено оцінку значимості бюджетного фінансування при вирішенні проблем підвищення якості життя населення. Розроблено структурну схему взаємозв'язків у фінансовому забезпеченні якості життя.

Підвищення добробуту населення та якості його життя на регіональному рівні можливе на засадах саморозвитку регіонів, що забезпечує акумуляцію необхідних для соціального розвитку ресурсів та їх ефективне використання. Обґрунтовано теоретико-методологічні засади саморозвитку регіону, його роль та можливості у підвищенні рівня життя населення. Регіональний розвиток на принципах саморозвитку тісно пов'язаний з практичними завданнями ефективного планування, прогнозування, управління й формуванням умов для забезпечення гідного життя населення. Обґрунтовано теоретичні, правові засади і перспективи розвитку соціально-економічного потенціалу регіону на засадах саморозвитку.

Обґрунтування напрямів модернізації соціальної інфраструктури промислових регіонів на засадах сталого розвитку виявило необхідність удосконалення державної соціальної політики на засадах децентралізації управління соціальною сферою з урахуванням особливостей соціальних процесів, що відбуваються у промислових регіонах.

На підставі дослідження впливу умов життєзабезпечення на формування соціального потенціалу сталого розвитку доведено, що саме житлова політика

яскраво відображає складові елементи сталого розвитку, поєднуючи соціальні, економічні, екологічні аспекти сучасного розвитку з урахуванням інтересів майбутніх поколінь.

Сучасний стан житлово-комунальної сфери, головне призначення якої полягає у формуванні якісних та безпечних умов проживання населення, відображає відсутність комплексного вирішення соціальних, економічних та екологічних проблем життєзабезпечення населення, що стає на заваді сталого розвитку промислових регіонів.

Виявлені особливості реалізації житлової політики у промислових регіонах полягають у зниженні обсягів інвестицій у житлове будівництво та їх питомої ваги у загальному обсязі інвестиційних ресурсів. Внаслідок недостатності фінансових ресурсів зменшуються обсяги будівництва та введення житла в експлуатацію, що призводить до дуже повільного просування квартирної черги. Гальмуються процеси залучення приватного капіталу в розвиток житлово-комунального господарства. Нерозвиненість економічних стимулів для запровадження державно-приватного партнерства в житлово-комунальній сфері обумовлена відсутністю ринкової моделі господарювання у цій сфері, неврегульованістю відношень власності на об'єкти та високим ризиком інвестування.

Для промислових регіонів особливо гострою постає проблема управління житлово-комунальною сферою, утримання й розвитку житлово-комунального господарства малих та монофункціональних міст, для яких характерним є наявність ветхих і аварійних житлових будинків, об'єктів та мереж; значні втрати енергетичних і водних ресурсів; невисокий рівень забезпеченості каналізаційними мережами, централізованим теплопостачанням та послугами централізованого газопостачання.

Не здійснюється прогнозування потреб у житлі за категоріями населення, що унеможливує визначення необхідних обсягів на середньо- і довгострокову перспективу. Через правову неврегульованість та відсутність дієвого організаційно-економічного механізму не спрацьовує програма соціального житла. Не здійснюється облік громадян, які мають право на соціальне житло і перебувають у черзі на його отримання.

Відповідно до міжнародних нормативних документів, спрямованих на забезпечення належним житлом, обґрунтовано напрями модернізації соціально-побутової інфраструктури, до яких належать: *стимулювання роботи ринків, сприяння будівництву житла силами громад, забезпечення доступу до землі, мобілізація джерел фінансування, підвищення якості планування, проектно-конструкторських робіт, будівництва, технічного обслуговування та відновлювальних робіт.*

На основі визначення сутності *соціально-культурної інфраструктури* та її впливу на формування соціального потенціалу виявлено проблеми й сучасні тенденції її розвитку, надано характеристику фінансового забезпечення та ефективності функціонування об'єктів соціально-культурної інфраструктури.

Встановлено, що першорядними соціально-економічними проблемами розвитку підприємств, організацій та установ соціально-культурної сфери в

Україні є: низький рівень інформатизації; нестача фінансових ресурсів та профільних фахівців; низький рівень оплати праці та соціального статусу працівників, що негативно позначається на мотивації праці та заважає залученню молодих талановитих спеціалістів; відсутність дієвого законодавчого механізму для адаптації до ринкових умов та масштабної державної програми розвитку сфери культури; несприятливе податкове законодавство; відсутність систематичного впровадження новітніх методів управління; ігнорування маркетингових методів розширення збуту.

Проблеми, що накопичились у цій сфері, охоплюють економічні, соціальні, матеріально-технічні аспекти її функціонування, а також ключові елементи державної соціальної політики – законодавчі, фінансові, адміністративні, інституційні. Аналіз цих проблем свідчить про їх комплексний характер, що спричинений поєднанням економічних, соціальних, правових та інших факторів. Тому їх вирішення потребує не тільки належного бюджетного фінансування соціально-культурної сфери, але й удосконалення механізмів фінансової підтримки, формування сприятливої правової бази, поліпшення системи управління, підвищення рівня менеджменту у соціально-культурній інфраструктурі.

Відзначено, що особливості розвитку *соціально-культурної інфраструктури* промислових регіонів майже не мають систематичного та всеохоплюючого висвітлення. Однією з причин цього є те, що в сучасному суспільстві сформовано сталі уявлення про збитковість суб'єктів соціально-культурної інфраструктури та неможливість отримати економічну вигоду в цьому полі діяльності. Стратегічні й тактичні цілі суб'єктів соціально-культурної інфраструктури, як правило, розташовані поза економічною площиною, що зумовлює недостатнє вивчення економічних проблем їх розвитку. Окремого розгляду потребують також регіональні особливості функціонування об'єктів соціально-культурної інфраструктури, зумовлені диференціацією рівнів забезпеченості населення послугами соціально-культурної сфери.

На основі результатів наукового дослідження теоретико-методологічних засад проблем формування та використання духовно-культурного потенціалу забезпечення сталого розвитку на регіональному рівні визначено:

- Сталий розвиток можливий лише на відповідній духовно-культурній (зокрема, ціннісно-мотиваційній) основі, тому його забезпечення потребує наявності у суб'єктів розвитку певних ідеалів, цінностей, правил, моделей та стандартів поведінки. Ці духовно-культурні регулятори поведінки розглядаються як один з різновидів ресурсів.

- Характер, наявність або відсутність духовно-культурних регуляторів визначають спрямованість, результативність та успішність діяльності людей і спільнот, у тому числі із забезпечення сталого розвитку. Відповідно, активізація духовно-культурної складової сталого розвитку стає одним з ключових напрямів діяльності щодо його забезпечення – як при розробці наукових підходів, так і у сфері практичної діяльності.

- Ключовим рівнем активізації духовно-культурного потенціалу та створення дієвих механізмів сталого розвитку є регіональний. Зазначене пов'язано, по-перше, з тим, що цей рівень має оптимальний розмір для розробки й реалізації заходів, спрямованих на забезпечення сталого розвитку (досить малий, щоб ці заходи були конкретними, стосувались безпосередніх інтересів жителів, інтегрували їх та мотивували до спільної діяльності, і досить великий, щоб мати критичну масу для колективних дій і творчих рішень) і, по-друге, з тим, що регіони можуть мати достатньо значну культурну специфіку, яка визначає результати регіонального розвитку та має бути врахованою при активізації духовно-культурного потенціалу сталого розвитку регіону. Регіональний аспект забезпечення сталого розвитку є особливо важливим, враховуючи значну культурну специфіку, яку мають регіони України.

- Для вирішення проблеми активізації духовно-культурного потенціалу сталого розвитку основним є ціннісно-мотиваційний аспект, а серед питань, які виникають при спробах втілити у життя принципи сталого розвитку, одним з найгостріших є так званий «розрив між цінностями та діями» (value-action gap). Обізнаність різних суб'єктів щодо принципів сталого розвитку та навіть визнання ними цих принципів на практиці часто не призводять до відповідної зміни їх діяльності (або ці зміни мають поверхневий, демонстраційний характер). Тобто таке визнання не має мотиваційного впливу, достатнього для реальної зміни своєї повсякденної життєдіяльності.

- Зміна ціннісно-мотиваційної сфери суб'єктів розвитку є одним з найскладніших завдань, бо потребує відповідних змін на загальносистемному інституціональному рівні. Існує багато стилів життя, які не відповідають вимогам сталого розвитку, але вважаються цілком нормальними і не засуджуються суспільством. Зокрема, значна кількість цінностей, норм, соціальних практик прив'язані до існуючих на даний момент інституціональних та інфраструктурних умов (міський устрій, система постачання, міська інфраструктура та ін.), які не дозволяють змінити стиль життя та на практиці реалізовувати принципи сталого розвитку.

- Вирішення проблеми активізації духовно-культурного потенціалу сталого розвитку можливе лише на основі базисних цінностей того чи іншого суспільства, бо саме вони мають найбільший інтеграційний та мотиваційний потенціал. Це означає, що проблема створення духовно-культурного підґрунтя сталого розвитку, здатного забезпечити збалансування ключових аспектів сталого розвитку (соціального, економічного, екологічного) не має універсального розв'язання та повинна вирішуватись самостійно у кожному окремому випадку. Таким чином, духовно-культурне підґрунтя сталого розвитку України не може бути запозичене – українське суспільство має створити його власноруч на основі наявних базисних цінностей. Вирішення цього завдання, у свою чергу, потребуватиме розробки теоретичної моделі духовно-культурного потенціалу сталого розвитку, а також теоретичних і прикладних підходів до залучення інтеграційних та мотиваційних ресурсів базисних цінностей до процесів сталого розвитку.

- Теоретична модель духовно-культурного потенціалу сталого розвитку має базуватися на трьох основних складових:

- 1) змістовне визначення духовно-культурного потенціалу як сукупності значущих для суспільства ідеалів, уявлень про належне, принципів, цінностей, цілей, поведінкових установок, соціально схвалюваних зразків поведінки та взаємодії з тих чи інших питань, існуючих соціальних практик щодо ключових аспектів сталого розвитку – соціального, економічного та екологічного;

- 2) основні аспекти сталого розвитку: економічний, соціальний, екологічний як сфери, в яких мають активізуватися відповідні аспекти духовно-культурного потенціалу (зокрема, його ціннісно-мотиваційної складової);

- 3) ключові суб'єкти, що впливають на забезпечення сталого розвитку:
 - а) органи влади різного рівня (сфера розробки, ухвалення та реалізації управлінських рішень щодо забезпечення сталого розвитку);
 - б) бізнес-структури (сфера господарської діяльності та економічного розвитку);
 - в) громадянське суспільство (сфера громадської активності та самоорганізації, інститути громадянського суспільства);
 - г) людина (сфера повсякденного життя, повсякденні життєві практики, стиль життя і споживання).

Пропозиції та рекомендації з *формування й використання соціального потенціалу щодо досягнення цілей сталого розвитку* полягають у необхідності:

- забезпечити постійне відстеження стану формування й ефективності використання соціального потенціалу;

- встановити граничні межі недовикористання соціального потенціалу, перевищення котрих повинно класифікуватися як упущення органів державної та регіональної влади при здійсненні оцінки ефективності їх діяльності;

- визначити в колі пріоритетів запровадження сталого розвитку структурну складову соціального потенціалу – трудову сферу, яка на етапі його реалізації відіграє позитивну провідну роль і виступає основним чинником зростання рівня субіндексу;

- виокремити трудову сферу в стратегіях розвитку держави та регіонів і забезпечити створення умов для її формування та реалізації через підвищення цінності праці, вартості робочої сили, зростання престижу людини праці тощо;

- зберегти та посилити позитивні тенденції щодо розвитку культурно-інформаційно-освітнього потенціалу на етапі формування й реалізації соціального потенціалу, а також забезпечити збалансованість зростання на цих етапах, подолати значний розрив між високими темпами зростання соціального потенціалу на етапі формування та помірними темпами зростання на етапі його реалізації;

- визначити культурно-інформаційно-освітній потенціал у структурі державної та регіональної соціальної політики й у сферах національної безпеки (соціальної та інформаційної) в колі основних напрямів і забезпечити їх реалізацію за рахунок включення у відповідні стратегії й програми.

Для підвищення добробуту населення регіонів у контексті формування соціального потенціалу сталого розвитку необхідно:

- здійснити розробку і запровадження моніторингу рівня і якості життя населення регіонів України;
- провести типологізацію регіонів за рівнем та якістю життя населення, визначити пріоритетні напрями регіональної соціальної політики, спрямованої на підвищення рівня життя за кожним типом регіонів;
- розробити критерії (еталонів) гідного рівня і високої якості життя відповідно до принципів сталого розвитку;
- забезпечити розробку та реалізацію державної стратегії підвищення й вирівнювання якості життя населення регіонів України;
- розробити й реалізувати регіональні програми підвищення рівня життя населення, спираючись на принципи та можливості саморозвитку регіонів;
- забезпечити неухильне виконання законів України, норми яких пов'язані зі створенням умов гідного рівня і якості життя;
- сприяти економічному зростанню й ефективній зайнятості в регіоні, що становить економічну основу високої якості життя;
- забезпечити зростання валового регіонального продукту та більш соціально орієнтованого його розподілу й перерозподілу;
- сприяти підвищенню економічної й підприємницької активності населення, конкурентоспроможності робочої сили регіону;
- забезпечити модернізацію та розвиток соціальної інфраструктури регіону;
- активізувати державно-приватне партнерство для вирішення соціальних проблем, подолання бідності та досягнення гідного рівня життя;
- забезпечити підвищення рівня соціальної відповідальності усіх суб'єктів (держави, регіональних органів влади, бізнесу, населення, громадських організацій) для формування умов високого рівня і якості життя населення.

Для вдосконалення напрямів державного регулювання фінансового забезпечення якості життя населення доцільним є:

- узгодження обсягів фінансування цільових програм по підвищенню якості життя з наявними бюджетними ресурсами, що сприятиме поліпшенню їх виконання;
- заміщення бюджетних асигнувань на соціальні цілі ресурсами приватних інвесторів – як корпоративних, так й індивідуальних;
- пріоритетність проектів, що мають значимість для забезпечення гідного рівня життя, вигідність створення нових робочих місць, забезпечення працею населення регіону для надходження «швидких грошей» у місцевий бюджет;
- посилення регуляторних функцій держави щодо реалізації соціальної політики шляхом установавання стандартів надання основних соціальних послуг і забезпечення контролю над їх дотриманням;
- визначення граничних показників видатків на соціальні цілі у структурі ВВП та закріплення даної норми у чинному законодавстві, що

обумовлено тим, що зазначений вид видатків має накопичувальний ефект та дає можливість у перспективі покращувати якість життя.

З метою підвищення якості й удосконалення структури споживання населення відповідно до засад сталого розвитку необхідними є:

- активне регулювання усіх процесів споживання населення;
- розробка Національної концепції формування сучасної моделі споживання населення України;
- підвищення рівня та якості споживання широких верств населення шляхом підвищення їх доходів, стабілізації цін на товари широкого вжитку;
- удосконалення структури споживання відповідно до потреб інтелектуального розвитку людини, зміцнення її здоров'я та подовження тривалості повноцінного життя;
- забезпечення суттєвого збільшення в структурі споживання соціокультурних благ, які формують загальнокультурні та морально-духовні засади особистості;
- розвиток виробництва екологічно безпечної продукції, яка підлягає повній утилізації, й товарів, при використанні яких у побуті забезпечується економне та раціональне використання природних ресурсів (води, газу), енерго- й тепло ресурсів;
- формування морально-етичних, соціоментальних ознак споживача, відповідних вимогам сталого розвитку: поміркованість і стриманість у споживанні, добровільні обмеження споживання товарів, пов'язаних з використанням дефіцитних невідновлювальних ресурсів або котрі завдають надмірну шкоду навколишньому середовищу.

Пропозиції та рекомендації щодо *модернізації соціальної інфраструктури* обґрунтовуються проведеними дослідженнями особливостей соціально-побутової та соціально-культурної інфраструктури промислових регіонів.

Пріоритетним напрямом модернізації соціально-побутової інфраструктури є забезпечення населення належним житлом та якісними житлово-комунальними послугами. Для реалізації пріоритетних напрямів модернізації соціальної інфраструктури промислових регіонів запропоновано комплекс заходів, здійснення яких належить до компетенції органів управління на державному, регіональному й муніципальному рівнях. Ці заходи включають:

- удосконалення нормативно-правової бази з метою врегулювання правовідносин у житловій сфері; відносин власності на об'єкти соціально-культурного призначення;
- розробку стандартів якості житлових послуг з визначенням їх мінімальної вартості;
- вдосконалення стратегії містобудування з урахуванням потреби у розширенні обсягів доступного та соціального житла, необхідності розвитку міст і поселень промислового регіону;
- впровадження в практику будівництва житла й об'єктів соціально-культурного призначення санітарних паспортів, які підтверджують безпеку для

населення використаних при будівництві та облаштуванні об'єктів, матеріалів і технологій;

- прискорення формування житлового фонду соціального призначення; розробку загальнодержавних та місцевих програми розвитку житлового фонду соціального призначення; відпрацювання механізмів фінансування витрат, які пов'язані з формуванням й утриманням житлового фонду соціального призначення;

- відпрацювання механізмів надання житла з фонду соціального призначення громадянам, які потребують соціального захисту;

- удосконалення фінансово-кредитного механізму реалізації житлової політики, форми інвестування житлового будівництва;

- розробку форми державних статистичних спостережень при проведенні вибіркового обстеження домогосподарств для характеристики стану житлових умов сімей, у т.ч. сімей з дітьми, та рівня житлово-комунальних послуг;

- посилення соціального захисту малозабезпечених верств населення при переведенні житлово-комунальної сфери у беззбитковий режим функціонування, передусім щодо оплати житла і комунальних послуг у будинках усіх форм власності, врегулювання розмірів плати за користування житлом та комунальні послуги з урахуванням рівня доходів громадян і показників споживчої якості житла;

- створення інституту громадського контролю за діяльністю органів влади та суб'єктів господарської діяльності, які надають послуги у сфері житлово-комунального господарства, медичного обслуговування, освітній сфері та дошкільного виховання, рекреаційно-оздоровчій і туристичній сфері.

- розробку регіональних програм будівництва житла та розвитку комунальної інфраструктури з урахуванням демографічної ситуації й потреб різних верств населення у поліпшенні житлових умов;

- визначення необхідних обсягів житла на засадах проведення прогностно-аналітичних розрахунків потреб у житлі та об'єктах житлово-комунальної інфраструктури за категоріями населення з використанням статистичних і соціологічних оцінок забезпеченості житлом;

- узгодження інтересів територіальних громад й інвесторів-забудовників у здійсненні інженерної підготовки, будівництві об'єктів соціальної та інженерно-транспортної інфраструктури, проведенні благоустрою прилеглих прибудинкових територій;

- оптимізацію мережі об'єктів соціальної інфраструктури з урахуванням демографічної ситуації та потреб населення у відповідних послугах.

Пріоритетними напрямами модернізації соціально-культурної інфраструктури промислових регіонів мають бути:

- підвищення рівня доступності для населення послуг, що надаються об'єктами соціально-культурної інфраструктури;

- збереження і розвиток існуючої мережі культурно-мистецьких закладів, зміцнення їх матеріально-технічної бази, широке застосування новітніх інформаційних технологій у сфері культури;

- формування моделі фінансування сфери культури та її інфраструктурних об'єктів, що завдяки децентралізації управління сприятиме поєднанню бюджетної підтримки з фінансовою самостійністю та підприємницькою активністю соціально-культурних закладів.

Для активізації духовно-культурного потенціалу сталого розвитку в Україні з урахуванням регіональних особливостей рекомендується:

- ініціювати проведення інформаційно-просвітницької кампанії, спрямованої на популяризацію ідеї сталого розвитку та становлення цінностей, що забезпечують її практичне втілення. Сприяти активізації участі у запропонованій кампанії закладів освіти, громадських об'єднань, підприємницьких структур. У її рамках організувати проведення круглих столів, конференцій та інших заходів, спрямованих на забезпечення діалогу регіонів України в контексті сталого розвитку держави та вироблення спільного бачення шляхів його досягнення;

- забезпечити створення національної мережі регіональних ресурсних центрів з підтримки сталого розвитку як інструменту впровадження національної стратегії сталого розвитку України на регіональному й місцевому рівнях, включаючи питання активізації духовно-культурного потенціалу сталого розвитку. До функцій таких ресурсних центрів можуть увійти:

- дослідження стану духовно-культурного потенціалу сталого розвитку відповідних регіонів, ступеня його відповідності вимогам сталого розвитку;

- розробка й реалізація пілотних проектів з різних аспектів активізації духовно-культурного потенціалу сталого розвитку;

- забезпечення методологічної, методичної та інформаційної підтримки регіональних і місцевих органів влади в їх діяльності щодо забезпечення сталого розвитку регіонів та територіальних громад, у тому числі щодо питань активізації духовно-культурного потенціалу сталого розвитку;

- розробка й проведення семінарів та тренінгів для представників влади, бізнесу й громадських організацій щодо питань забезпечення сталого розвитку, в тому числі накопичення й використання інтеграційних та мотиваційних ресурсів духовно-культурного потенціалу;

- експертиза регіональних та місцевих нормативно-правових актів, стратегій, програм, угод щодо їх відповідності вимогам сталого розвитку й розробка відповідних рекомендацій з їх доопрацювання, в тому числі і щодо активізації духовно-культурного потенціалу та залучення його інтеграційних і мотиваційних ресурсів;

- розробка та введення до програм навчання в середніх і вищих навчальних закладах спеціалізованих навчальних курсів із засад сталого розвитку, окремих аспектів його забезпечення з виокремленням духовно-культурної складової. Необхідною є організація відповідних курсів для спеціалістів органів державної влади й місцевого самоврядування (в рамках програм підвищення кваліфікації).

При розробці таких програм необхідно орієнтуватись на базисні цінності українського суспільства.

Залучення інтеграційних та мотиваційних ресурсів базисних смисложиттєвих цінностей українського суспільства до процесів сталого розвитку необхідно здійснювати шляхом впровадження діалогового суб'єкт-суб'єктного типу взаємодії людини (суспільства) зі Всесвітом, у тому числі природою та іншими людьми у різних сферах життєдіяльності на основі принципу духовно-творчого взаємодоповнення-взаємопідсилення. У зв'язку з цим пропонується:

- розробити духовно-екологічну концепцію сталого розвитку України;
- сформулювати у програмних документах різних рівнів зміст ключової/стратегічної мети сталого розвитку України, а саме: розвиток духовно-цілісної особистості шляхом створення у різних сферах життєдіяльності суспільства умов, необхідних для розкриття її духовно-творчого потенціалу у гармонії та взаємодоповнюючій взаємодії з природою й іншими людьми;

- досягати ключової мети сталого розвитку шляхом реформування соціальних інститутів у різних сферах життєдіяльності суспільства завдяки поетапному впровадженню діалогових суб'єкт-суб'єктних моделей інституційних механізмів регуляції взаємодії учасників соціально-відтворювального процесу, норми та правила яких мають смисл, визначений принципом духовно-творчого взаємодоповнення-взаємопідсилення, що пов'язаний із базисними цінностями;

- реформувати місцеве самоврядування через поетапне втілення в управлінську практику (в тому числі в рамках пілотних проектів) у різних сферах соціально-відтворювальної діяльності громади діалогових суб'єкт-суб'єктних моделей інституційних механізмів регуляції взаємодії органів місцевого самоврядування з громадою та об'єднаннями громадян, норми й правила яких засновані на принципі духовно-творчого взаємодоповнення-взаємопідсилення учасників, шляхом впровадження методичних рекомендацій, нормативно-правових актів (положень): про порядок організації взаємодії органів місцевого самоврядування та об'єднань громадян у сфері надання соціальної допомоги незахищеним мешканцям; про організацію координаційної ради з питань регуляції взаємодії органів місцевого самоврядування та організацій, що надають соціальну допомогу; про формування бази даних щодо надання соціальної допомоги; про порядок залучення й реалізації соціальних ініціатив; про створення ресурсного центру підтримки місцевих ініціатив та розвитку громадянського суспільства; про розробку міської програми підтримки місцевих ініціатив; про включення до переліку функцій підрозділів виконкомів міських і районних рад (або відділу зв'язків з громадськістю) функції підтримки місцевих ініціатив; про розробку й реалізацію стратегій, цільових програм, соціальних проектів за спільною участю органів місцевого самоврядування та об'єднань громадян; про громадський контроль за діяльністю органів місцевого самоврядування у таких сферах, як містобудування, розпорядження земельними й комунальними ресурсами,

коштами місцевих бюджетів та позабюджетними надходженнями, формування цін на житлово-комунальні послуги тощо.

Список використаних джерел

1. Стратегія сталого розвитку регіону : [монографія] / [І. О. Александров, О. В. Половян, О. Ф. Коновалов та ін.] ; за заг. ред. д.е.н. І. О. Александрова ; НАН України, Ін-т економіки пром-сті. – Донецьк : Ноулідж, 2010. – 203 с.
2. Аналіз сталого розвитку – глобальний і регіональний контекст / наук. кер. М. З. Згуровський ; Міжнар. рада з науки (ICSU) [та ін.]. – К. : НТУУ «КПІ», 2010.
3. Ч. 2. Україна в індикаторах сталого розвитку. – 2010. – 359 с.
4. Будущее, которого мы хотим: Итоговый документ Конференции ООН по устойчивому развитию РИО+20 (20–22 июня 2012 г., Рио-де-Жанейро, Бразилия). – 66 с.
5. Діагностика стану та перспектив розвитку соціальної відповідальності в Україні (експертні оцінки) : [монографія] / [О. Ф. Новікова, М. Є. Дейч, О. В. Панькова та ін.]; НАН України, Ін-т економіки пром-сті. – Донецьк, 2013. – 296 с.
6. Козьменко О. В. Страховий ринок в Україні у контексті сталого розвитку : [монографія] / О. В. Козьменко. – Суми : ДВНЗ «УАВСНБУ», 2008. – 350 с.
7. Комплексна стратегія розвитку Дніпропетровської області на період до 2015 року: Рішення обласної ради Дніпропетровської області № 132-7/VI. – Дніпропетровськ: Дніпропетровська обласна рада, 2011. – 89 с.
8. Лібанова Е. М. Стратегічні пріоритети соціальної політики України на початку ХХІ століття / Е. М. Лібанова // Демографія та соціальна політика. – 2008. – № 1 (9). – С. 9–22.
9. Лісовський С. А. Аналіз збалансованості економічного, екологічного і соціального розвитку регіонів України / С. А. Лісовський // Український географічний журнал. – 2008. – № 1. – С. 43–47.
10. Методика вимірювання людського розвитку регіонів України. Методологічні положення зі статистики. – К. : Держкомстат України, 2001. – 32 с.
11. Про необхідність розробки та прийняття проекту Указу Президента України «Про основні напрями соціальної політики на період до 2015 року»: доповідна записка / [О. Ф. Новікова, В. П. Антонюк, Л. В. Шаульська та ін.]; НАН України, Ін-т економіки пром.-сті. – Донецьк, 2011. – 64 с.
12. Системна криза в Україні: передумови, ризики, шляхи подолання: аналіт. доп. / за заг. ред. Я. А. Жаліла. – К. : НІСД, 2014. – 132 с.
13. Социально-экономический потенциал устойчивого развития : учебник / под ред. проф. Л. Г. Мельника (Украина), проф. Л. Хенса (Бельгия). – Сумы : ИТД: «Университетская книга», 2007. – 1120 с.

13. Сталий розвиток: світоглядна ідеологія майбутнього : [монографія] / [Хвесик М. А., Бистряков І. К., Левковська Л. В., Пилипів В. В.] ; за ред. акад. НААН України М. А. Хвесика. – К. : Державна установа «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку Національної академії наук України», 2012. – 465 с.
14. Сталий розвиток промислового регіону: соціальні аспекти : [монографія] / [О. Ф. Новікова, О. І. Амоша, В. П. Антонюк та ін.]. – Донецьк : ІЕП НАН України, 2012. – 534 с.
15. Стратегія сталого розвитку Харківської області до 2020 року: Рішення Харківської обласної ради від 23.12.2010 р. (3 сесія 6-го скликання). – Х. : Харківська обласна рада, 2010. – 111 с.
16. Стратегія економічного і соціального розвитку Донецької області на період до 2015 року: Рішення Донецької обласної ради № 5/8-158 від 23.03.2007 р. – Донецьк : Донецька обласна рада, Донецька облдержадміністрація, 2007. – 70 с.
17. Стратегія економічного та соціального розвитку Луганської області на період до 2015 року: Рішення Луганської обласної ради № 24/10 від 25.09.2008 р. – Луганськ : Луганська обласна рада, 2008. – 71 с.
18. Стратегія регіонального розвитку Запорізької області на період до 2015 року: Рішення Запорізької обласної ради № 2 від 06.06.2008 р. – Запоріжжя : Запорізька обласна рада, 2008. – 118 с.

РОЗДІЛ 3

ФОРМУВАННЯ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ МІГРАЦІЙНИХ СИСТЕМ ЯК ФАКТОРА НАРОЩЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ

3.1. Територіальна міграційна система України як передумова сталого розвитку економіки, держави і суспільства

Характерною ознакою нової економіки ХХІ століття є широкомасштабна трансформація суспільних відносин у сфері праці та зайнятості у багатьох країнах світу. Вона обумовлена зміною суті власне праці та процесів її організації. В державах праця стає локомотивом інноваційної економіки, переходу до нового типу соціально-трудова відносин, в інших – фактором «консервування» технологічної відсталості виробництв, низького рівня оплати праці, бідності населення. Різниця в економічних моделях розвитку окремих держав породжує трудову міграцію, котра, у свою чергу, може стабілізувати або, навпаки, порушувати порядок, принципи, умови організації економіки інших країн. В умовах сьогодення вона може відігравати роль як додаткового інституційного агента світової економіки, чинником появи нових центрів світової сили, так й інструмента доведення до широких мас інформації про необхідність дотримання вимог Концепції сталого розвитку (табл. 3.1).

Щоб визначити роль територіальних міграційних систем (далі – ТМС) у забезпеченні сталого розвитку економіки, держави і суспільства, треба виходити з того, що це – *економічне явище*. Його можна трактувати як *регіональний ринок праці, позначений дією додаткових міграційно зумовлених договорів і угод*. ТМС формується і розвивається в умовах конкретного середовища, його структур (біосфери, техносфери, соціосфери). Власне середовище створює йому передумови для додаткових ефектів у перспективі (результат синергії взаємозв'язків), виконання певних функцій (регуляторної, оптимізаційної, координаційної, локалізаційної, інформаційної).

Узагальнюючи ідеї, напрацювання цілої низки вчених-міграціологів, можна зробити висновок, що передумовами та чинниками ТМС є [1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9]:

- спосіб виробництва суспільних благ і територіальний поділ праці трудових мігрантів;
- розвиток відносин власності;
- рівень життя трудових мігрантів та ступінь їх економічної свободи – суб'єкта економіко-правових відносин;
- рівень готовності власників капіталу до розвитку економічної діяльності та їх потреба у праці трудових мігрантів;
- міграційна ситуація, етноісторичні та культурні традиції;
- рівень розвитку міграційної інфраструктури;

Індикатори Концепції сталого розвитку (Комісія зі сталого розвитку ПРООН)

Цільові завдання (функції)	Індикатори факторів	Індикатори стану	Індикатори реагування
І. Соціальні індикатори			
Боротьба з бідністю	Відсоток безробіття	Індекс бідності (за кількістю осіб). Індекс рівня бідності. Точний індекс рівня бідності. Індекс Джині (нерівності доходів). Відношення жіночої середньої зарплати до чоловічої	-
Демографічна сталість	Відсоток росту населення. Відсоток чистої міграції. Відсоток народжуваності	Щільність населення	-
Підтримка освіти, усвідомленості суспільства і навчання	Відсоток населення в шкільному віці. Зарахування до початкової школи (всього і сальдо). Зарахування до середньої школи (всього і сальдо). Відсоток грамотних дорослих	Діти, що отримали оцінку 5 за початкову освіту. Очікуваний результат шкільного життя. Відмінності у співвідношенні зарахованих до школи хлопчиків і дівчаток. Число жінок на 100 чоловіків у робочій силі	- частка затрат ВВП на освіту
Захист і підтримка здоров'я людини	-	Базова санітація: відсоток населення, що забезпечено адекватними зручностями для виділень з організму. Доступ до безпечної питної води.	Імунізація проти інфекційних дитячих хвороб. Розповсюдження контрацептивів. Частка потенційно ризикових хімічних елементів в їжі.

Продовження табл. 3.1

Цільові завдання (функції)	Індикатори факторів	Індикатори стану	Індикатори реагування
		Очікувана тривалість життя при народженні. Адекватна вага при народженні. Відсоток дитячої смертності. Відсоток материнської смертності. Статус дитячого харчування	Національний фонд здоров'я, що виділяється місцевим органам. Частка національного фонду здоров'я у ВНП
Підтримка сталого розвитку поселень населення	Темп росту міського населення. Витрати пального для автомобілів на 1 особу. Людські й економічні втрати через природні катаклізми	Відсоток міського населення. Відсоток населення в неформальних міських поселеннях. Житлова площа на 1 особу. Вартість житла по відношенню до доходів	Витрати на інфраструктуру в розрахунку на 1 особу населення
2. Економічні індикатори			
Міжнародне співробітництво для прискорення сталого розвитку в країнах і відповідна внутрішня політика	ВВП на душу населення. Частка чистої інвестиції у ВВП. Сума експорту та імпорту, відсотків від ВВП	Чистий внутрішній продукт з урахуванням навколишнього природного середовища. Частка вироблених товарів у загальному обсягу зі експорту	
Зміна моделі споживання	Річне споживання енергії. Частка промисловості видобутку природних ресурсів у виробництві готової продукції	Розвідані мінеральні ресурси. Розвідані паливно-енергетичні ресурси. Термін використання розвіданих ресурсів; Інтенсивність використання матеріалів. Частка виробництва доданого продукту у ВВП. Частка споживання відновних енергетичних ресурсів	

Продовження табл. 3.1

Цільові завдання (функції)	Індикатори факторів	Індикатори стану	Індикатори реагування
Фінансові ресурси і механізми	Частка трансфертів чистих ресурсів у ВВП. Загальне перевищення кредитів (виданих і отриманих), відсотках від ВВП	Борг / ВВП. Обслуговування боргу / експорт.	Витрати на захист навколишнього природного середовища, відсотків від ВВП. Обсяг нових чи додаткових фондів на сталий розвиток
Передача екологічно-чистої технології, співробітництво і забезпечення продуктивності	Імпорт технологічних товарів. Прямі іноземні інвестиції	Частка імпорту екологічно чистих технологічних товарів	Гранти технологічного співробітництва
3. Екологічні індикатори			
Захист якості і забезпечення ресурсами прісної води	Річний об'єм непродуктивних для споживання ґрунтових і поверхневих вод. Внутрішнє споживання води на душу населення	Ресурси ґрунтових вод. Концентрація фекальних речовин у прісній воді. Потреба біохімічної кисневої очистки водних басейнів	Укриття стічних вод. Щільність гідрологічних сіток
Захист океанів, морів і прибережних зон	Ріст населення у прибережних зонах. Виливання нафти у прибережні води. Скидання азоту і фосфору в прибережні води	Максимально сталий вилов риби. Індекс Algae	-
Інтегральний підхід до планування та управління ресурсами землі	Зміна землекористування	Зміна стану землі	Децентралізоване управління природними ресурсами на місцевому рівні
Управління слабкими екосистемами: боротьба з безлюдністю і засухою	Населення, що проживає за межею бідності в засушливих зонах	Індекс місячних опадів. Індекс супутно вирощеної рослинності. Земля, що піддана обезлюдненню	-
Управління слабкими екосистемами: сталий розвиток в гірських місцевостях	Зміна кількості населення в гірських місцевостях	Стале використання природних ресурсів у гірських місцевостях. Добробут людей в гірських місцевостях	-

Продовження табл. 3.1

Цільові завдання (функції)	Індикатори факторів	Індикатори стану	Індикатори реагування
Забезпечення сталого сільського господарства і розвитку села	Застосування сільськогосподарських пестицидів. Застосування добрив. Відсоток іригації орної землі. Використання енергії в сільському господарстві	Орна земля на душу населення. Зона, що піддана засоленню і затопленню	Сільськогосподарська освіта
Боротьба з обезлісненням	Приріст деревини	Зміни лісових площ	Відсоток лісових площ, що перебувають під управлінням. Відсоток захищених лісових площ
Збереження біологічного різноманіття	-	Відсоток місцевих видів, яким загрожує зникнення	Відсоток захищеної зони
Екологічно ефективне управління біотехнологією	-	-	Витрати на НДДКР по біотехнології. Наявність державного регулювання біобезпеки
Захист атмосфери	Виділення газів від теплиць (випарів). Виділення оксидів сірки. Виділення оксидів азоту. Споживання озонпоглинаючих речовин	Навколишні концентрації забруднення в міських зонах	Витрати на зменшення забруднення повітря
Екологічно ефективне управління твердими відходами і каналізацією нечистот	Генерація промислових і муніципальних твердих відходів. Поводження з побутовими відходами на душу населення	-	Витрати на управління відходами. Переробка і вторинне використання відходів. Муніципальне поводження з відходами

Закінчення табл. 3.1

Цільові завдання (функції)	Індикатори факторів	Індикатори стану	Індикатори реагування
Екологічно ефективне управління токсичними хімікатами	-	Хімічно введені гостроотруйні речовини	Кількість хімікатів, заборонених чи таких, що суворо обмежуються
Екологічно ефективне управління небезпечними відходами	Генерація небезпечних відходів. Імпорт та експорт небезпечних відходів	Поверхня землі, заражена небезпечними відходами	Витрати на операції з небезпечними відходами
Безпечне та екологічно ефективне управління радіоактивними відходами	Генерація радіоактивних відходів	-	-
4. Інституціональні індикатори			
Інтеграція навколишнього природного середовища і розвиток при прийнятті рішень	-	-	Стратегії сталого розвитку. Програма інтегрального обліку навколишнього природного середовища та економіки. Оцінка передбачуваного впливу довкілля. Національні совети сталого розвитку
Роль науки в сталому розвитку	-	Кількість потенційних учених та інженерів на 1 млн населення	Учені й інженери, зайняті дослідженнями і розробками на 1 млн населення. Витрати на дослідження і розробки, відсотків від ВВП
Інформація для прийняття рішень	-	Основні телефонні лінії на 100 жителів. Доступ до інформації	Програми національної статистики про навколишнє природне середовище

- інформація про регіональний ринок праці та його взаємозв'язки із суміжними ринками території;
- інші фактори обмеженої або невизначеної в часі сили дії, зокрема темпи роздержавлення та приватизації, активність державної фіскальної і регіональної політики, інтенсивність міжнародних контактів і зв'язків у сфері працевикористання;
- безпекові детермінанти життя і праці трудових мігрантів (гарантії соціального захисту від безробіття, доступ до гідної праці, статусне зростання, політичні права, екологічна безпека).

В Україні всі названі вище передумови й чинники впливають на формування ТМС, причому з регіональною специфікою в різних регіонах країни.

Загалом, з одного боку, ТМС є «продуктом» тих зв'язків працевикористання, котрі сформувалися у минулому («прив'язані» до тих 400 локальних ринків праці, котрі «піднялися» у свій час навколо ядер міських систем розселення) [10, 11, 12, 13, 14, 15]; з іншого – є віддзеркаленням нових пострадянських тенденцій перерозподілу робочої сили і права власності на неї. Більше того, нині ТМС виходять за межі державного кордону України окремими відгалуженнями міграційних потоків. Це повною мірою підтверджується існуванням центрів притягання українських трудових мігрантів (табл. 3.2).

Таблиця 3.2

Основні світові центри притягання трудових мігрантів України, осіб*

Країна	2010 р.	2013 р.
Російська Федерація	2 978 097	2 939 083
США	363 671	376 852
Казахстан	235 356	245 351
Німеччина	231 450	234 094
Білорусь	228 085	227 042
Польща	228 745	221 307
Італія	149 735	213 303
Узбекистан	190 634	189 709
Ізраїль	135 283	137 472
Чеська Республіка	124 742	127 239

* У країнах, де їх чисельність перевищує 100 тис.

Дослідження характеру й природи зв'язків сучасної міграції з процесами розвитку національної економіки, української держави і суспільства дають підстави сформулювати кілька положень.

По-перше, остання світова криза, яка хоча і є надзвичайно гнітючим явищем для держави, суспільства, його окремих громадян, проте дає багато інформації про нові ТМС. Це початок або ж органічний елемент ланцюга подій нової інформаційної (постіндустріальної) епохи. Вона має системний характер. Процес виходу з кризи – майже функціональний. Він проявляється ситуативно, через міграцію. Залежно від того, як «осідають» капіталовкладення, робоча

сила, інтелект, формується нова геопросторова організація суспільства. На неї «нанизуються» демовідтворювальні, економічні, соціальні відносини, а далі й новий світовий міграційний простір (середовище), а також глобальна міграційна архітектура – каркас світової міграційної системи.

Очевидним є те, що ситуація у сучасній світовій економіці гостро потребує посилення уваги до реалізації основоположних принципів концепції сталого розвитку на рівні держав. Водночас новітня стабілізація соціально-економічних відносин відбувається у принципово інших умовах розвитку чинників ринкової економіки. Роль фізичної праці людини в організації виробничого процесу не лише модифікується, але й модернізується відповідно до інноваційних перетворень економіки знань. Відтак у національних економіках створюються передумови не лише для розширення меж гнучких форм зайнятості населення, але й зростання ролі зовнішньої міграції робочої сили в забезпеченні потреб національної економіки зі всіма позитивними і негативними наслідками цього явища для стабільності розвитку суспільства.

У травні-серпні 2013 року співробітниками Інституту регіональних досліджень Національної академії наук України проведено експертне опитування щодо найбільш гострих проблем організації життя та праці громад українських мігрантів, а також виявлення можливостей співпраці вітчизняного товариства зі співвітчизниками. Як з'ясувалося, українська міграція активно перетворюється в мережеву структуру, розвиває інституційні форми. Особливо цікавими виявилися дані опитування по таких країнах, як Італія, Португалія, США, згідно з якими:

- понад 44 % респондентів висловили готовність розпочати власну справу в Україні;
- серед можливих сфер економічної діяльності називають сільське господарство (11 %), готельно-ресторанний бізнес (7), будівельну сферу, транспорт, освіту (по 5), охорону здоров'я і соціальну допомогу (4 %);
- стратегічно найбільш інвестиційно привабливими для них є розвиток АПК (8 %), а також послуги у сфері науки й освіти (6 %).

Показово, що понад 60 % висловлюють наміри свого повернення на батьківщину, причому 20 % з них у найближчі 5 років (згідно з обстеженням, серед осіб, які орієнтовані на еміграцію з України, лише 8 % опитаних – однозначно і ще 12 % – із незначним сумнівом). Ці громадяни є носіями набутого досвіду, практики, культури, навколо них можуть розростатися економічні мережі. Досвід цього є в Туреччині, Китаї, інших країнах колишньої еміграції. Це перші кроки реінтеграції ідей, ресурсів, досвіду трудових мігрантів в Україну.

Наша держава повинна так будувати свою політику, щоб іти їм назустріч. Вихід із цієї ситуації вбачається у переході до внутрішнього реінвестування економіки, причому сфери господарювання з високою часткою доданої вартості, реалізації політики імпортозаміщення, а в структурі експорту продукції – зосередженні на видах із глибокою переробкою сировини та застосуванні нових технологій.

Колись кожна область мала власну програму формування економічної

спеціалізації: Миколаївщина – суднобудування, Донеччина, Луганщина – важку, вугледобувну промисловість, Дніпропетровщина – авіаційну, космічну галузь, Харківщина, Львівщина – електроніку, машинобудування тощо. Нині треба розробляти нові загальнодержавні програми соціально-економічного розвитку великих регіонів України, відродження потужних галузей промисловості на новій технологічній основі. Саме великі інноваційні виробництва (технологічні парки) здатні локалізувати навколо себе малий і середній бізнес, забезпечити створення робочих місць, сприяти поверненню мігрантів на Батьківщину.

До фінансування таких проектів доцільно залучати розпорошений на місцях міграційний капітал. Його обсяги тільки через офіційну банківську мережу щорічно перевищують 6 млрд дол. США. Залучити цей вид фінансового ресурсу в економіку можна шляхом випуску міграційних облігацій, що практикується в Індії, Ізраїлі, Греції. Залучені кошти є джерелом фінансування інфраструктурних проектів, будівництва об'єктів енергетичної сфери. І головне, це реальний спосіб створення робочих місць для дітей трудових мігрантів.

По-друге, сучасна міграція – економічна, відтак її слід регулювати економічними методами.

За результатами досліджень різних авторів (виконаних при партнерстві Центру міграційних досліджень «Компас», Оксфордського університету, Великобританія, 2010–2012 рр.) сучасна економічна мотивація до виїзду за кордон переважає майже у половини опитаних серед економічно активного населення України (при появі такої можливості). У нашому опитуванні питання було поставлено по-іншому: яким має бути рівень заробітної плати, щоб не було економічної мотивації їхати за кордон. Відповіді розподілилися на дві частини: у першому випадку вони стосувалися представників некваліфікованої праці, у другому – кваліфікованої.

Так, перша група включала тих, хто достатнім рівнем вважає 600–800 та 800–1000 євро. Загалом 60 % респондентів відзначили, що рівень оплати праці, який починає мотивувати повернення трудових мігрантів на батьківщину, має становити від 600–800 до 1 200 євро.

Друга група – переважно представники кваліфікованої праці – рівень заробітної плати назвали не нижче ніж 2 000 євро. Це свідчить про те, що для відновлення економічної рівноваги в Україні треба реформувати систему оплати праці. До цього слід додати, що на фоні гострої боротьби за зайнятість українська трудова міграція не лише витримує конкуренцію на зовнішніх ринках праці, але й розглядається як потужний чинник транспортування на рідну землю нових соціальних стандартів. Адже нині українських мігрантів найбільше притягують в Європу соціальні стандарти в галузі оплати праці та зайнятості. За нашими оцінками, понад 80 % українських трудових мігрантів ніколи не повернуться на Батьківщину при оплаті праці на рівні прожиткового мінімуму. Показовими є порівняння стандартів і у сфері організації повсякденного життя. Понад три чверті опитаних нами мігрантів висловилися про потребу покращення морального стану. Нині відомі вимоги, наприклад

фінансових установ, щодо зміни в Україні тарифної політики, але дієвих кроків у цьому напрямі недостатньо. Усе це свідчить про те, що нашій державі слід більш наполегливо працювати над питаннями організації соціальних стандартів, залучати приклад, досвід, імідж у цій царині європейських структур. Це саме те, що зрозуміло людям і зближуватиме нас з Європою, що слово на підсвідомому рівні асоціюється з гідним рівнем оплати праці, медицини, освіти, культури, соціального захисту.

По-третє, у нових ТМС утверджується власність на знання, інтелектуальна власність. Цей процес є чинником перетворень у сфері найманої праці, де поряд з нею виникають нові форми її організації, такі як власна, громадська, суспільна, освітня. Перехід на більш раціональну модель організації соціально-трудова відносин означає не просто всі інші види зайнятості, але й існування відповідного механізму формування доходів. Цікавою на цьому фоні є ідея Пітера Гротіана щодо розробки моделі суспільства кількох видів праці (найманої, власної, громадської, суспільної, освітньої), в якій кожному виду протиставляється окремий «портфель з доходом». По суті, це варіант перерозподілу покриття тягара державних витрат за рахунок участі населення (не лише мігрантів) у суспільній праці, створення кращих можливостей для отримання освіти, взаємодопомоги громадян. Такий механізм має скоротити видатки людей і зробити їх менш залежними від найманої праці. У держави завдяки цьому вивільняться гроші на інвестування у громадську працю, а не управління соціальним забезпеченням.

По-четверте, існує статистико-облікова передумова збалансованої розбудови вітчизняної економіки. Україна повинна володіти інформацією не лише про існування національної міграційної системи, але й причин та наслідків самодостатності на основі моделювання і розрахунку її критичних меж, ефективності функціонування міграційних організацій як структурно-координаційних ланок загальної міграційної архітектури. Окрім того, надто прямолінійні та монолітні трактування ТМС і їх внутрішні характеристики далеко не повною мірою відображають її сучасний стан.

По-п'яте, геокультурний аспект відновлення рівноваги економіки України й підвищення рівня добробуту її громадян.

Коло ідей, здатних стимулювати вирішення проблем сталого розвитку України за допомогою міграції, великий. Цінним аспектом є обґрунтування першочерговості вибору цілей при формулюванні заходів нової міграційної політики та інструментів її реалізації в контексті відновлення економічної рівноваги в державі.

Нині на фоні конфлікту з проросійськи налаштованими осередками людей, що збурюють спокій у країні, наша держава постала перед викликом повному реагувати на міграцію. Проте рано чи пізно ці події матимуть своє завершення. Ефективно ринок працює у спокої. Саме тому осмислення ролі ТМС щодо відновлення економічної рівноваги в державі є таким необхідним.

ТМС – це системний фактор розвитку ринку праці. Він допомагає «організувати» процеси глобального економічного переходу України до спільного ринку і нових економічних, політичних й соціальних відносин. На тлі

надзвичайно швидкого руйнування традиційних економічних і соціальних зв'язків, витіснення людей зі звичного способу життя ТМС показують, чому з'являються нові мобільні групи носіїв трудового потенціалу, котрі власне через міграцію реалізують цілі підвищення економічного добробуту.

Нині потоки міграції виходять не з країни, регіонів, а переважно з окремих областей, де посилено відбувається трансформація регіонального ринку і включення його у глобальну економіку. Це принципово новий зріз інформації, котру слід обов'язково аналізувати як на територіальному, так і загальнонаціональному рівнях організації системи влади та управління в державі на шляху досягнення цілей сталого розвитку її економіки і суспільства.

У теоретико-методологічному аспекті передумовою формування спеціальної системи знань про ТМС були економічні ідеї, що неодноразово знаходили своє відображення у відомих наукових теоріях і концепціях. Серед них – неокласична (тимчасові географічні диспропорції на ринку праці як передумова міграційного ефекту), нова економічна (міграційний капітал як елемент відтворення системи споживання та розвитку заощаджень), сегментованого ринку праці (особливості міграційної мотивації щодо первинного та вторинного ринку праці), міграційних мереж (як основи міграційної інфраструктури та бізнесу), кумулятивної причинності міграційного потенціалу (зростання міграції як фактор нової міграції). Не менш показовим стало вивчення проблем формування і розвитку ТМС із позиції теоретичних концепцій соціального капіталу, економіки сімейної міграції, світового ринку праці, глобальних господарських систем, нового міжнародного економічного порядку.

До вчених, котрі долучилися до макрорівневого розвитку теорії міграційних систем *на макрорівні* належать – П. Левітт, Дж. Фоусетт, Д. Гурак, М. Кріц, Л. Лім та багато інших. Згідно з їх трактуванням, міграційні системи складаються з країн (або їх регіонів), між якими відбувається порівняно численний обмін мігрантів, і характеризуються наявністю відповідних механізмів, що забезпечують взаємозв'язок між активізацією потоків людей із потоками товарів, послуг, капіталу, ідей, інформації [16].

Зупинимось докладніше *на місці макроекономічного підходу* до організації досліджень ТМС із позиції власних наукових інтересів. Суть ідеї зводиться до формування взаємозв'язків між країнами, що входять до міграційної системи. Така система характеризується не лише міграційними потоками, але й історичними, культурними, колоніальними та технологічними чинниками, а також функціонує в певних контекстах, зокрема політичному, економічному, соціальному та демографічному (рис. 3.1).

Науково-методологічним підґрунтям дослідження проблем формування і сталого розвитку ТМС є *міждисциплінарний підхід*. Теоретичні основи економічного аналізу визначає теорія інституціоналізму. Соціокультурні аспекти формування соціальних мереж ТМС пояснюють соціологічні та психологічні теорії.

Економічні інтереси суб'єктів управління ТМС потребують включення до предметного обігу аналізу *поняття міграційної ситуації ТМС*, тобто стану міграційних процесів, напрямів і складу в даному місці у даний час. Така

ситуація виникає за певних передумов (стан його пасивності) та під дією певних чинників (стан його активності).

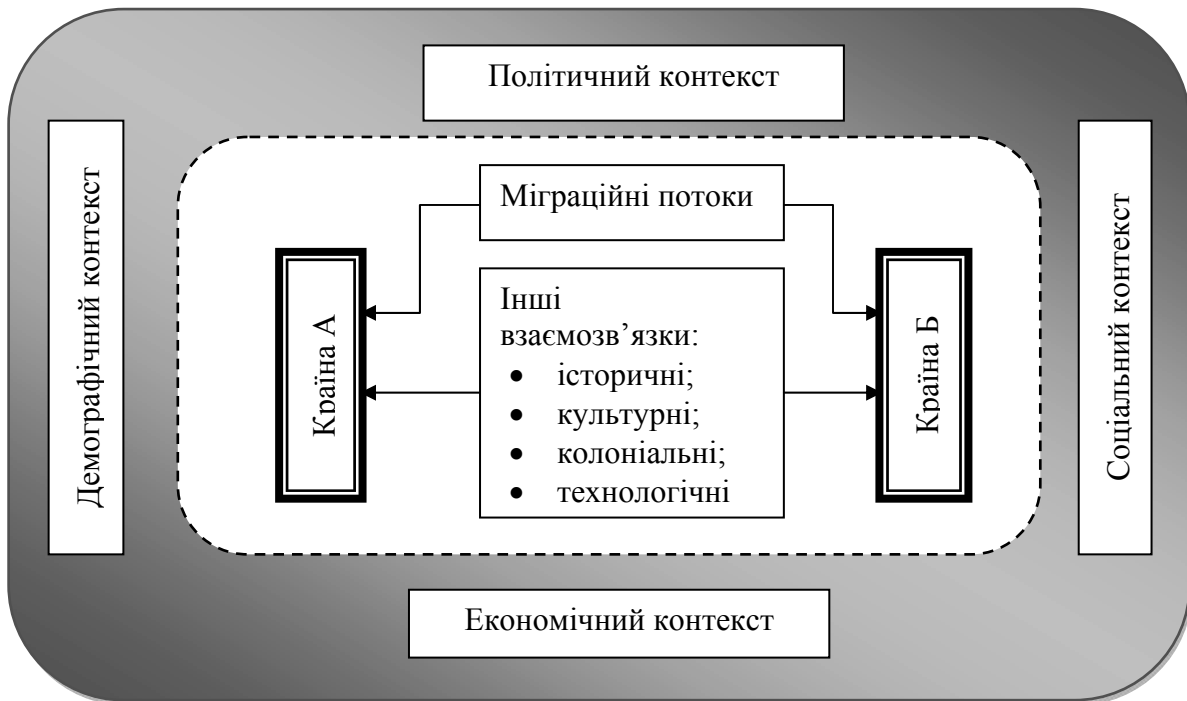

Рис. 3.1. Графічне зображення міграційної системи на макрорівні [17]

Визначальною передумовою і фактором формування ТМС є двоїтий характер способу реалізації комплексної потреби людини в організації своєї життєдіяльності, котрий проявляється у просторі та часі, і, говорячи мовою інституційної економіки, полягає у виникненні особливого виду трансакційних витрат, пов'язаних із подоланням різниці між фізичним місцем постійного проживання і реалізації економічної активності (економічної діяльності). Така потреба має чітко виражений регіональний характер, який відображає територіальні відмінності організації соціально-економічного, географічного, соціально-культурного середовища, специфіку способу виробництва суспільних благ, особливості розміщення й розвитку рушійних сил. Вказані передумови й чинники відображають просторове охоплення стану, рівня, масштабу, структури явища трудової міграції.

На основі аналізу передумов формування ТМС побудовано моделі цих систем. Кожна така модель включатиме кілька базових підсистем: організаційно-територіальну, соціально-економічну, інституційну (рис. 3.2, табл. 3.3).

Загальні передумови ТМС мають історичний характер і є однотипними за своїм переліком. Вони дають змогу виділити ТМС як самостійне утворення, а також визначають розвиток ринку праці трудових мігрантів загалом.

Спеціальні передумови ТМС носять характеризуються адресністю і мають чітко виражені просторово-часові горизонти дії. До них належать спільність території проживання мігрантів, система їх розселення (мережа поселень), міграційно обумовлена інфраструктура, час і тривалість міграційних переміщень, єдність цілей та механізмів регулювання міграційної ситуації.

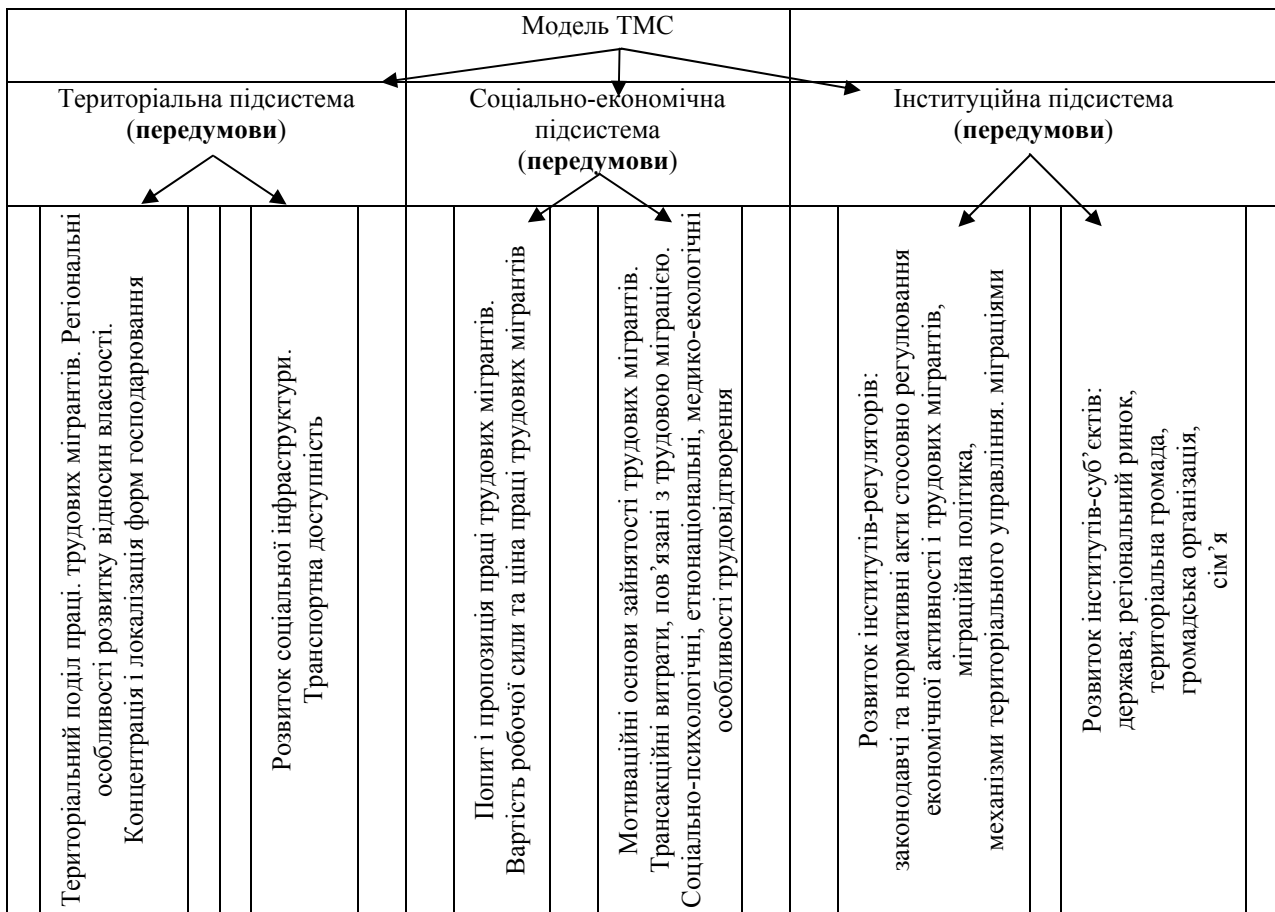

Рис. 3.2. Концептуальна модель передумов формування ТМС

Загальні і спеціальні передумови є по суті факторами-стимуляторами формування ТМС. Слід сказати, що поряд з останніми є чимало чинників протилежної дії, так званих дестимуляторів, які стримують розвиток ТМС (відсутність цивілізованого ринку житла для трудових мігрантів, недосконалість систем найму робочої сили з числа трудових мігрантів, – інститут реєстрації, низька територіальна та професійно-кваліфікаційна мобільність робочої сили, практика покарань господарюючих суб'єктів за залучення робочої сили з числа трудових мігрантів, якщо робота може виконуватися місцевим населенням тощо).

ТМС мають свою *будову*, в якій можна виокремити системоформуюче ядро, опорний каркас, а також виконувані нею функції. У цьому випадку на допомогу може прийти геопросторова парадигма, яка дає змогу пояснити ієрархію зв'язків між елементами досліджуваної системи, її функції та властивості, висувати гіпотезу про формування в умовах глобалізації загальної архітектури ТМС. Сучасні ТМС – це специфічні горизонтальні та вертикальні соціальні мережі, які мають свій капітал (комунітарний і некомунітарний, діяльнісний і позадіяльнісний, речовий і неречовий), власну інституційну, соціально-економічну, фінансову архітектуру, котра визначається загальними принципами організації систем. ТМС виконують низку функцій, впливаючи на розвиток інших систем суспільного середовища (про це йтиметься нижче).

Інституційна структура ТМС

Назва	Інститут-суб'єкт	Інститут-регулятор форми	Фінансування		Додаткова інформація	Контактна інформація
			цільове (пряме)	страхове (опосередковане)		
НАТО	Міжурядова організація, політико-безпековий союз, об'єднаний спільною системою цінностей, до яких належать демократія, свобода, верховенство права, вирішення спорів мирним шляхом і ринкова економіка	Міжнародний проект «Україна – НАТО» (перепідготовка військовослужбовців, звільнених у запас). Проект триває вже протягом дванадцяти років				
INTAS – The International Association for the Promotion of Cooperation with Scientists from the New Independent States of the Former Soviet Union	Міжнародна асоціація зі співробітництва з ученими нових незалежних держав колишнього СРСР. Некомерційна організація, що фінансується в основному з бюджету Європейського Союзу					
Фонд цивільних досліджень і розвитку США (CRDF)	Некомерційна організація, заснована в 1995 році Національним науковим фондом США (NSF) згідно з рішенням Конгресу США з метою сприяння міжнародному науково-технічному співробітництву через надання грантів, технічних ресурсів, проведення навчання для науковців та дослідників. CRDF базується в Арлінгтоні (Вірджинія, США) з офісами в Україні (Київ), Росії (Москва), Казахстані (Алмати), Йорданії (Амман, з 2010 року).					
TEMPUS-TACIS TEMPUS (Trans-European Mobility Partnership Scheme for University Studies) -	Одна із програм Європейського Співтовариства, що розроблена для надання допомоги соціальним і економічним перетворенням у країнах-партнерах. Програма сприяє розвитку в цих країнах систем вищої освіти шляхом максимально збалансованого співробітництва із партнерами країн ЄС	<i>Програма обміну студентами університетів Європи</i>			Мова: англійська	Лінк: http://ec.europa.eu/education/programmes/tempus/index_en.html Контактний e-mail: Tempusexperts@ef.europa.eu
Федеральне міністерство освіти і науки Німеччини (BMBF)		Конкурс спільних українсько-німецьких науково-технічних проектів на період 2013-2014 років				

Продовження табл. 3.3

Назва	Інститут-суб'єкт	Інститут-регулятор форми	Фінансування		Додаткова інформація	Контактна інформація
			цільове (пряме)	страхове (опосередковане)		
Німецький науковий фонд (DFG)	Німецьке науково-дослідне товариство – центральна організація Німеччини, яка підтримує і координує науково-дослідні програми дослідницьких установ країни	Програма співробітництва з дослідниками країн Східної Європи, спільні дослідницькі проекти, короткочасні стажування в Німеччині (до 3-х місяців), участь у німецьких наукових конференціях, запрошення німецьких фахівців, індивідуальні гранти для молодих учених				Офіційний сайт: http://www.dfg.de/index.jsp http://www.dfg.de/en/service/error/404.jsp?redirectedURL=/en/index.html
Міжнародний грант фонду О. фон Гумбольдта (Німеччина)	Фонд Александра фон Гумбольдта у Бонні майже 60 років здійснює керівництво програмами фінансової підтримки досліджень у Німеччині для вчених усіх спеціальностей з різних країн світу. За цей час ним надано більше як 24 тисяч персональних грантів та премій ученим вищої кваліфікації зі 130 країн світу, 44 з яких у подальшому стали лауреатами Нобелівської премії. Майже 180 учених з України також стали лауреатами й отримали можливість проведення досліджень разом з їх німецькими колегами в різних університетах та наукових закладах Німеччини					www.humboldt-foundation.de ,
Німецька служба академічних обмінів (DAAD)	Найбільша організація у світі в сфері підтримки міжнародного обміну студентами та вченими. Вона є зареєстрованою спількою із центром у Бонні, її членами є всі державно акредитовані ВНЗ та студентські представництва цих ВНЗ. До складу DAAD входять 14 представництв та 50 інформаційних центрів у всьому світі. Своїми програмами обміну, яких налічується більше ніж 200, DAAD охоплює всі дисципліни та країни світу					

Закінчення табл. 3.3

Назва	Інститут-суб'єкт	Інститут-регулятор форми	Фінансування		Додаткова інформація	Контактна інформація
			цільове (пряме)	страхове (опосередковане)		
Фонд ім. Е Маскі	Програма стипендій Едмунд с. (Маскі) є програмою Бюро освітніх і культурних справ США державного департаменту з проведення міжнародних досліджень та обмінів ради (АЙРЕКС). Програма дає можливість навчання в університетах США для отримання ступеня магістра громадянам Азербайджану, Білорусі, Вірменії, Грузії, Казахстану, Киргизстану, Молдови, Росії, Таджикистану, Туркменістану, України та Узбекистану. Учасники відбираються шляхом відкритого конкурсу					
Шведський інститут Visby Programme Swedish Institute (Swedish Institute Baltic Sea Region Program/Visby Program)		Програма для досліджень на рівні магістра в Швеції 2013–2014 рр.				www.studyinsweden.se
Норвезька Квотна програма для студентів з України	Держава	Додатково стипендіальна програма	Норвезький Державний освітній фонд позики (State Educational Loan Fund)	Норвезька соціальна система безпеки (Norwegian Social Security System)	Фінансова допомога на період 4 років для однієї навчальної програми або комбінації двох (наприклад, один рік – для вищого ступеня, другий – для PhD ступеня)	Веб-сайт http://www.siu.no/ Після отримання листа про зарахування студент звертається за дозволом на навчання в Норвезьке посольство в Києві. Процедура щодо цього пояснена на веб-сторінці посольства (www.norway.com.ua)
Ресурсний центр Центральноєвропейський університет (Будапешт, Угорщина) Інститут відкритого суспільства (Open Society Institute, OSI) Будапешт, Угорщина		Короткотермінові викладацькі семінари-тренінги (2009–2010 рр.) Дослідницькі гранти для викладачів гуманітарних та суспільних наук				http://www.opensocietyfoundation.org/

На основі зазначеного можна здійснити групування методологічних засад дослідження ТМС, закладених в основу авторських підходів, котрі позначаються на трактуванні їх природи, сутнісного наповнення, організації.

По-перше, це загальнонаукова методологічна платформа філософського розуміння міграційної системи як множини взаємопов'язаних елементів, відособлених у межах певного часового інтервалу від середовища на основі системоутворюючої ознаки, що, як єдине ціле, здатна здійснювати певні функції (система – від давньогр. *συστημα* – поєднання).

По-друге, геопросторова парадигма середовища ТМС, котра дає змогу досліджувати міграційні зв'язки крізь властивості певного спільного простору – соціального, економічного, культурного, політичного, в якому країни виїзду і призначення поєднуються через міграцію (т.зв. комплексна міграційна теорія).

По-третє, загальна теорія організації систем, що зводить ТМС до сукупності ланок міграційної сфери на тому чи іншому рівні організації й розвитку відносин *міграційної активності населення* (різних видів) або основних елементів у *загальній мережі систем* більш високого рангу з урахуванням їх форм організації, функцій, системоформуючих ознак (у т.ч. правового статусу трудових мігрантів). За умови застосування науково обґрунтованих моделей ТМС можна досягнути якісно нових позитивних результатів не тільки в частині забезпечення сталого розвитку цих систем, але й сталого розвитку суспільства та держави в цілому.

По-четверте, класична теорія адміністративного права, котра дає змогу розуміти ТМС як фрагмент реальності (частину суспільства), що функціонує на певній території, обмеженій політико-адміністративними кордонами (опорний каркас) із системоформуючим ядром – центром концентрації мігрантів.

По-п'яте, класична економічна теорія в сукупності з теорією сегментації, згідно з якою ринок праці розглядається як економічне явище, створене шляхом поєднання різних договорів і трудових угод.

Таким чином, теоретичні основи дослідження ТМС історично виникають на певному етапі еволюції міграційних соціально-трудова відносин суспільства. Сучасним науково-методологічним підґрунтям дослідження проблем формування та сталого розвитку ТМС є міждисциплінарний підхід. Теоретичні основи економічного аналізу визначає теорія інституціоналізму. Соціокультурні аспекти формування соціальних мереж ТМС пояснюють соціологічні та психологічні теорії.

За умови застосування науково обґрунтованих моделей ТМС можна досягнути якісно нових позитивних результатів не тільки в частині забезпечення сталого розвитку цих систем, але й сталого розвитку суспільства та держави в цілому.

Стихійність формування ТМС (із зовнішніми і внутрідержавними цілями та подальшими їх потужними впливами на різні суспільні процеси національних держав) актуалізує потребу пошуку шляхів їх урегулювання. Через недостатньо розроблений методологічний апарат вивчення таких складних просторових утворень та відсутність чіткого концептуального бачення держави щодо керованості міграцій впливи на ТМС є досить ускладненими. Тому конкретизація методичних підходів до дослідження формування й розвитку ТМС на відповідних просторових рівнях є важливим

завданням для сучасних науковців, що працюють за цим напрямом.

Нині актуальною є тема дослідження ТМС у контексті забезпечення інноваційних процесів розвитку економіки. Вона полягає в потужних детермінаціях системою взаємовідносин у межах ТМС результатів економічної діяльності. Формування відповідного конкурентного середовища у ТМС як осередках підвищеної економічної активності населення з високою міжтериторіальною та професійною мобільністю супроводжується зростанням схильності до інноваційної діяльності, неперервності розвитку особистісного трудового потенціалу. Урегулювання ТМС – це шлях до визначених цілей інноваційного розвитку держави та її регіонів, адже у цих просторових утвореннях концентруються величезні ресурсні можливості, мобілізація яких дасть змогу активізувати нові каталізатори соціально-економічного розвитку.

Розуміння методичних підходів до дослідження ТМС на різних просторових рівнях – це основа формування системи аналітичного забезпечення аналізу стану, тенденцій, закономірностей, а також перспектив розвитку міграційно детермінованих соціально-трудова відносин. У свою чергу, це дасть змогу через керованість системи відносин, яка сформувалась у межах ТМС, здійснювати потужний конструктивний вплив на соціально-економічний розвиток держави в цілому.

У цьому науковому дослідженні ТМС розглядаються і як ринок праці, і як складні просторові утворення, що формуються та функціонують на тлі системних й активних міжтериторіальних переміщень ресурсного потенціалу (передусім людського), а поряд з цим – фінансового й іншого, що підкріплено відповідними договірними відносинами. Останні за ідеальних умов визначаються індивідуальними трудовими та колективними договорами. Разом з тим, на жаль, досить часто такі відносини є нерегламентованими або ж супроводжуються дуже низьким рівнем правової культури населення (за результатами одного із соціологічних досліджень, лише 60 % осіб стверджують, що ознайомлені з гарантіями, передбаченими трудовим договором [18]).

Таким чином, при розгляді ТМС домінантним повинен бути комплексний соціоекономічний, геопросторовий, соціокультурний, геоінформаційний підхід. Системоформування має вивчатися в умовах конкретного середовища та з просторовим обмеженням. Його ядром буде ринок праці у зв'язку з переважно соціально-трудова характером міграційних процесів [19].

Узагальнене розуміння сутності ТМС дає змогу виокремити основні *підходи*, за якими доцільно проводити відповідні дослідження, а саме:

- територіально-просторовий, зважаючи на структурованість досліджуваного явища, що має умовні кордони (межі);
- функціональний, тобто з конкретизацією функціонального призначення різних підсистем ТМС, явищ і процесів, що тут відбуваються;
- просторово-часовий, що дає змогу одночасно досліджувати поступальний розвиток, ритміку та циклічно-фазову динаміку відповідного явища чи процесу [20];
- системний, адже насамперед важливо розуміти системну природу таких утворень, як ТМС. При цьому слід урахувувати ієрархію системи, що

безперервно наростає від простішого рівня до більш складного. Це відбувається завдяки дії системоформуючих факторів, які для своїх проявів потребують відповідного середовища [21]. Тому із застосуванням системного підходу дозволяє простежувати взаємодію ТМС з іншими утвореннями (у т.ч. культурної, соціетальної, духовної сфери).

При визначенні методичних підходів важливо розуміти, окрім них, і *зріз* досліджень формування і розвитку ТМС. Такими зрізами можуть бути безпосередньо ТМС з її складною внутрішньою структурою та міжсистемними зв'язками, які виникають стихійно чи на основі договірних відносин, а також факторні впливи на формування і розвиток ТМС та власне останніх на інші суспільні явища і процеси.

Конкретизація методичних підходів повинна враховувати, що *методи* науки є основним предметом вивчення методології, яка являє собою спосіб усвідомлення будови науки і методів її роботи [22]. В основі добору методів повинна лежати *гіпотеза*, що передбачає систему умовиводів, наукових припущень, за допомогою якої на підставі низки фактів робиться висновок про існування об'єкта, зв'язку або причини явища, причому виведення це не є абсолютно достовірним [23]. Нашою основною гіпотезою є те, що врегульованість ТМС може бути потужним фактором соціально-економічного розвитку відповідних просторових форм організації суспільства (держави, регіону, окремого населеного пункту тощо).

Розглянемо більш детально актуальні нині методичні підходи до дослідження формування і розвитку ТМС у розрізі загальнонаукових та специфічних методів наукового пізнання (рис. 3.3).

Підвищення інтересу до міграції, особливо міжнародної, з початку 1990-х рр. підтверджує той факт, що вона є унікальною особливістю нашого часу. Міграційна проблематика – одна з найактуальніших у світі. Дискусія міжнародної спільноті щодо визнання позитивного зв'язку між міграцією та розвитком актуалізує усвідомлення того, що ТМС може і повинна бути важливою складовою розвитку економіки регіону і держави.

Сьогодні багато розвинених держав світу розглядають трудову міграцію як економічну перевагу і завдяки правильно розробленим механізмам її регулювання отримують максимальну вигоду від участі у міграційних процесах. Це питання є своєчасним і для нашої країни. Саме тому тема інструментарію дослідження ТМС як об'єкта регіональної економіки і політики є надзвичайно актуальною.

Комплексне теоретичне осмислення ТМС неможливе без урахування впливу глобалізації та здійснення систематизованого підходу до трактування категорійних понять. На початку XXI ст. міжнародна міграція стала однією зі складових частин процесу глобалізації. Вона охоплює практично всі континенти і країни, усі соціальні прошарки населення. Серед причин, що впливають на міграцію, можна виокремити економічні та неекономічні.

До другої групи належать політико-правові, релігійні, етнічні (возз'єднання сімей і переїзд на історичну батьківщину), екологічні, соціально-культурні та психологічні чинники (рис. 3.4) [24].

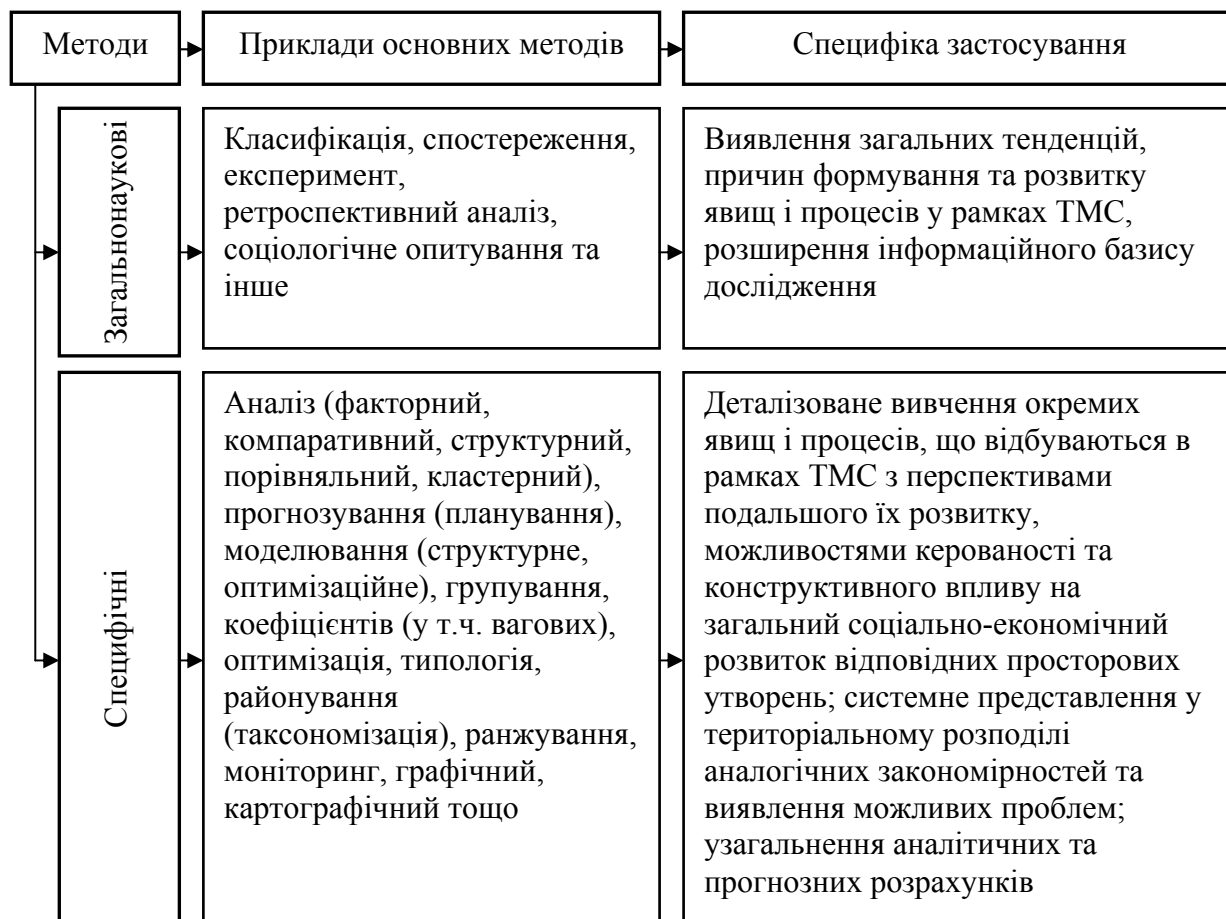

Рис. 3.3. Актуальні методи дослідження формування і розвитку ТМС

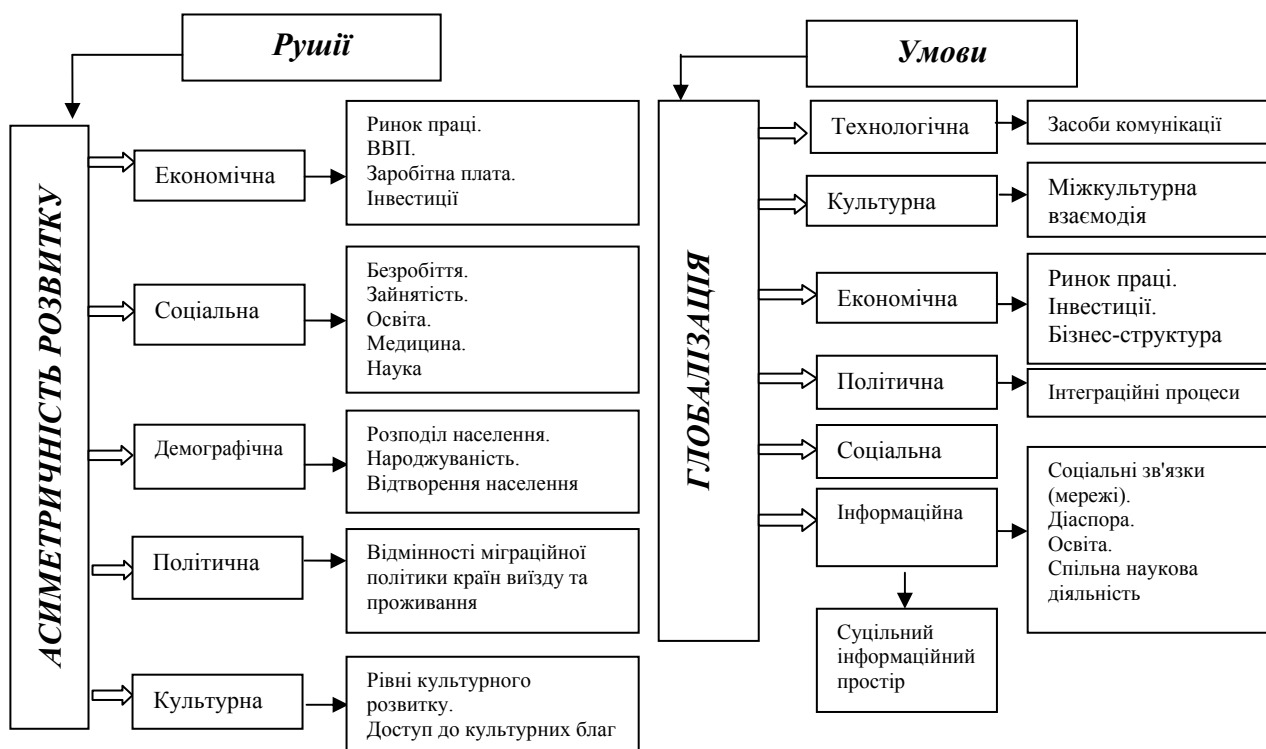

Рис. 3.4. Глобалізаційні фактори впливу, рушії та умови міграції

Центральним суб'єктом ТМС є мігрант з властивою йому поведінкою, мотиваціями та процесом прийняття рішень (табл. 3.4, рис. 3.5).

Таблиця 3.4

Групування мігрантів за типами мотивації

Група	Тип мотивації
Трудові мігранти	Глобаліст Бажаючий заробити Опортуніст Кар'єрист
Ті, що приїхали на навчання	Набуття досвіду, знань
Мандрівники	Пригоди
Емоційні	Возз'єднання сімей Кохання

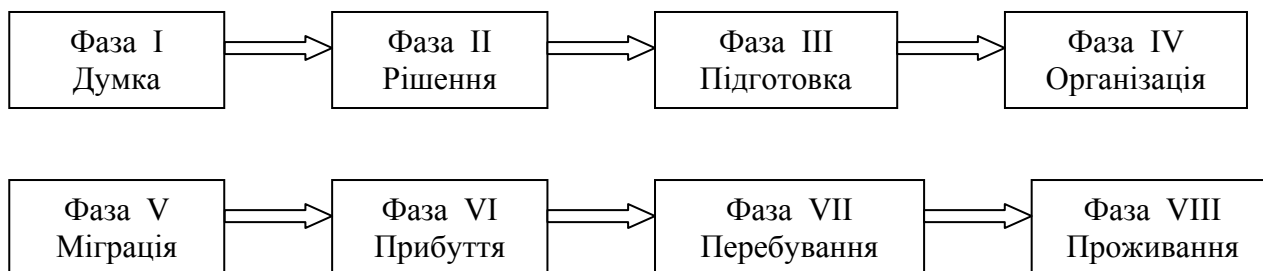

Рис. 3.5. Модель траєкторії міграції

Наведена таблиця побудована на основі типової теорії гри, яка спрямована на виявлення стратегій учасників [25].

Свого часу радянськими вченими була розроблена відома чотирьохстадійна модель, що включає початкову фазу підготовки, власне пересування, подорож (в якій важливий спосіб пересування – легальний, нелегальний, відстань, країна вибуття та прибуття, вид транспорту і т.д.), процес прибуття та адаптації і, нарешті, «укорінення» в країні. Ф. Дювель пропонує модель міграційного процесу, яка складається з восьми фаз.

Модель побудована на основі концепту міграційної траєкторії, який передбачає, що необхідно встановити, де в рамках такої траєкторії перебуває людина на момент проведення інтерв'ю/дослідження або роботи за контрактом. Зауважимо, що наступна фаза в реальності, можливо, ніколи не відбудеться. Наприклад, шлях від фази I до IV, можливо, насправді ніколи не приведе до заключного кроку – еміграції. Це означає, що людина, яка стверджує, що вона готова емігрувати або навіть в'їхати в іншу країну незаконно, можливо, насправді ніколи цього не зробить. Фаза VIII не обов'язково повинна означати кінець міграційної траєкторії, після неї індивід може знову в'їхати в країну як поворотний мігрант або ж виїхати до іншого місця проживання.

Слід також виокремити основні групи причин, що впливають на

виникнення і розвиток світових міграційних процесів, насамперед економічні, демографічні, політичні, технологічні та екологічні чинники.

До економічних належать:

- наявність країн із різним рівнем соціально-економічного розвитку, що обумовлює переміщення робочої сили з бідних держав із високим рівнем життя;
- стан національного ринку праці й тенденції його розвитку;
- структурна перебудова економіки, яка спричиняє скорочення певних виробництв і розвиток інших;
- темпи та масштаби впровадження досягнень НТП, що супроводжується зростанням потреби в робітниках високої кваліфікації;
- розширення масштабів міграції капіталу, функціонування ТНК і спільних підприємств [27].

Аналіз чисельних наукових праць, присвячених міжнародній міграції робочої сили, дає підстави стверджувати, що економічні чинники переважають у цих процесах. Досліджуючи економічні мотиви міжнародного руху людських ресурсів, цікавим видається той факт, що не завжди бідність одних країн, а відповідно і їх населення, обов'язково змушує ці держави активно долучатися до світових міграційних процесів. Як доводить практика, найбідніші країни, економічна відсталість яких від найрозвиненіших є найбільш суттєвою, не є основними гравцями в системі світових міграційних процесів. Це можна пояснити тим, що в цих країнах ще не сформувалися такі соціально-економічні умови, за яких місцеве населення могло б активно включатися в міжнародні міграційні потоки.

Отже, підсумовуючи зазначене вище, слід зауважити, що в ієрархії рушійних сил міжнародної міграції працівників чільне місце посідають економічні, демографічні, політико-правові, технологічні та екологічні. Хоча в різний час і різних регіонах світу їх вплив на міжнародну міграцію може суттєво відрізнятись. Знання про них дає змогу державі формувати виважену міграційну політику, спрямовану на убезпечення країни від можливих негативних наслідків переміщення людських ресурсів.

Складна внутрішня будова ТМС обумовлює потребу уточнення їх структурованості. Оскільки за своєю сутністю ТМС передбачають складні просторові утворення, що формуються і функціонують на тлі системних й активних міжтериторіальних переміщень людських, а відтак фінансових, інформаційних та інших ресурсів, які підкріплені відповідними договірними документами, то її структура визначається саме на основі відносин, що за ідеальних умов повинні бути регламентовані індивідуальними трудовими й колективними договорами. Тобто структура ТМС визначається системою регламентованих і стихійних відносин з приводу працевлаштування, зміни місця проживання, одержання інших послуг у ході значних просторових переміщень.

Архітектура ТМС відображає концепцію взаємозв'язку елементів складної структури [28]. Тобто, на противагу структурі, вона будується на

основі стійких взаємовідносин між її суб'єктами, що залишаються незмінними у тривалому часовому вимірі, та піддається трансформаціям унаслідок потужних факторних детермінацій, часто спричинених модернізаційними процесами глобального характеру. Більша часова незмінність архітектури ТМС формує основу для її структурованості, яка є мінливішою, динамічнішою, адаптивнішою та піддається потужним детермінаціям з боку інституцій, що формують її інфраструктурне забезпечення – надання суміжних послуг обслуговуючого характеру, котрі стимулюють чи, навпаки, обмежують рівень просторової мобільності населення (рис. 3.6).

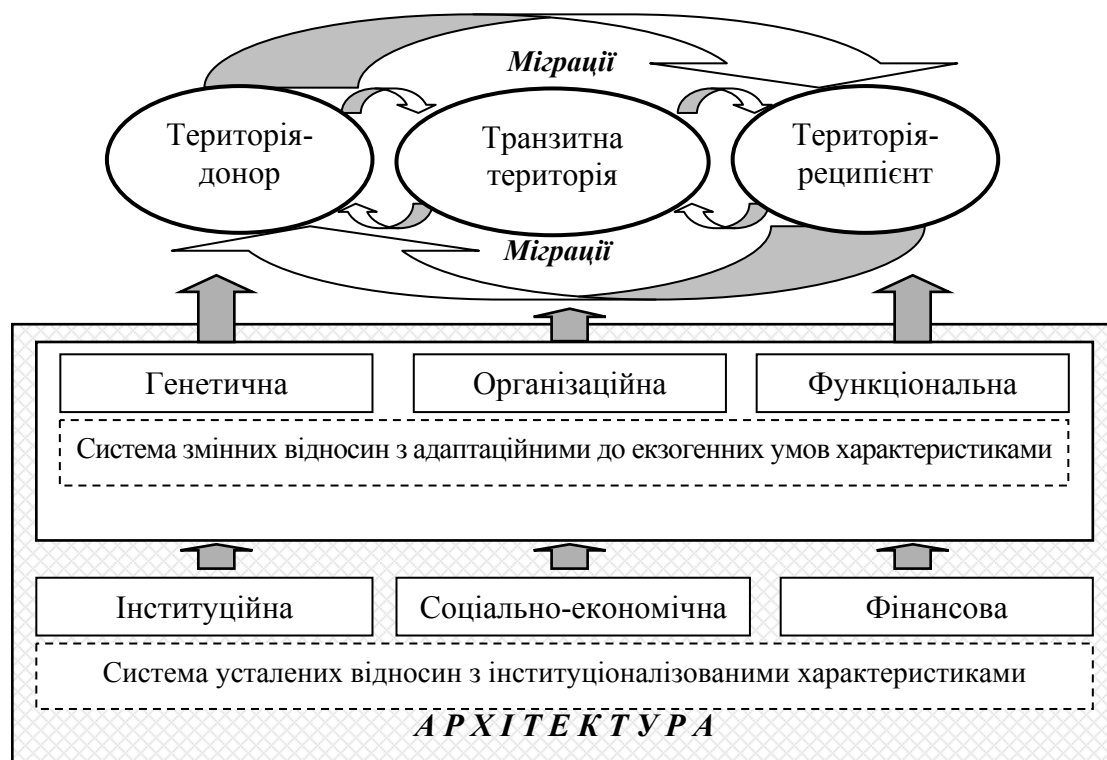

Рис. 3.6. Рівнева типологія структури ТМС

Як видно, типологія архітектури ТМС різниться інституційною, соціально-економічною та фінансовою складовими. Дві останні відображають фінансово-економічні аспекти міграційних процесів, адже сучасна міграція має в першу чергу економічний мотив. Щодо *інституційної архітектури*, то вона визначається стійкою системою інститутів, котрі здійснюють прямі детермінації характеру та напрямів міграційних переміщень.

Потребу вивчення інституційної архітектури обумовлюють загальні методологічні тенденції звернення до інституційної теорії з твердженнями, що інститути є фундаментальними факторами функціонування економічних систем [29]. Відтак формування ТМС на інституційній основі є закономірним, адже тут величезну роль відіграють недержавні структури (церква, громадські організації), а також існуючі *міграційні мережі*. У контексті забезпечення регульованості міграційних процесів у межах ТМС шляхом виокремлення найбільш потужних інститутів можна здійснювати впливи рефлексивного характеру на економічну поведінку мігрантів.

Інституційна основа загальної архітектури ТМС передбачає наявність державних та недержавних структур, які протягом тривалого періоду є активними учасниками договірних відносин. Якщо мова йде про трудову міграцію, то згідно з еволюційними тенденціями трансформацій відносин на інституційному рівні сьогодні актуалізується модель тристороннього регулювання – трипартизм «державна-підприємці-профспілки». Їй передували (відповідно до висновків трирічного дослідницького проекту Міжнародного інституту з питань праці) різні типи відносин, характерні для: натурального господарства; феодалізму; примітивного ринку праці; підприємств з одноосібною владою підприємця; заводського корпоратизму; державного корпоратизму; «окремих» виробників; мобілізаційної системи; двостороннього регулювання (біпартизм «підприємці-профспілки») [30]. Тому цілком справедливо означити ключову інституційну тріаду ТМС із функціональністю працевлаштування, проживання, одержання інших соціальних послуг, які формують органи державної влади, профспілкові та бізнес-структури. Водночас реалії міграційних переміщень змушують до даної інституційної основи включити також громадські організації і церкву, які беруть активну участь у вирішенні проблем трудових мігрантів. Підтвердженням такої необхідності є численні розробки вчених щодо практики *самоорганізації*. Наводимо перелік найбільш активних громадських організацій, які консолідують зусилля мігрантів з України в ЄС (табл. 3.5).

Таблиця 3.5

Перелік громадських організацій в Європі як основних реципієнтів українських трудових мігрантів

№ з/п	Назва країни, організації	Веб-ресурси, контакти
	Греція	
1	«Берегиня» – Український культурно-освітній центр, Афіни ¹	beregini10@mail.ru
2	«Дімархія» – Українсько-грецький культурний центр ²	-
3	«Спілка» – Грецько-українське товариство дружби та співпраці	spilka_gr@mail.ru
4	Товариство українців міста Пірей	tatahellas@gmail.com
5	«Трембіта» – центр підтримки і розвитку української культурної спадщини	www.trembita.grinfo@trembita.gr, alla.lobach.plessa@gmail.com
6	«Український журавлиний край» – Український культурний центр	juravliniy_kray@mail.ru
7	«Українсько-грецька думка» – товариство української діаспори ³	http://www.ukrgrdumka.grhuth@ukrgrdumka.gr

¹ Діє на базі греко-католицької церкви Святої Трійці.

² Опікується оздоровленням дітей з України в Греції.

³ Діє в Афінах, має представництво в двох містах, на його базі функціонує суботня школа і дитячий садок.

№ з/п	Назва країни, організації	Веб-ресурси, контакти
Іспанія		
1	Асоціація українців Каталонії	l.denys@telefonica.net
2	Асоціація Українців Регіону Мурсія	ucrasociamur@yahoo.es
3	Асоціація українців Торрев'ехи	nati.70@mail.ru
4	Іспано-український альянс	alianzaesua@yahoo.es
5	«Калина» – асоціація українців Кастельйону та провінції	aucp.kalyna@gmail.com
6	«Оберіг» – асоціація українців Кантабрії	asociacionoberig@gmail.com
7	«Славутич» – асоціація українців провінції Аліканте	slavutichua@hotmail.com
8	«Союз іммігрантів» – асоціація м. Вільяробледо	asorecast@yahoo.es vasylborsuk@yahoo.es
9	«Співвітчизники в Іспанії» – асоціація м. Мадрид	compatriotas2001@hotmail.com
10	«Україна» – асоціація українських робітників та професіоналів	м. Уельва, тел. 627-033-350 м. Мадрид, тел. 91-5173940
11	«Україна» – асоціація українців	ukraina2004@rambler.ru
12	«Українська громада Іспанії за права, честь і гідність українців» – асоціація ¹	http://ucranianosenmadrid.com/https://uk-ua.facebook.com/ucranianosenmadrid
13	«Українці Алкали»	ukrshkolaalcala@bigmir.net
14	Українська взаємодопомога в Іспанії	mutuaucraniana@gmail.com
15	Український культурний центр в Каталонії	www.ukrania.org cecurc@mail.ru
16	Федерація українських асоціацій в Іспанії (ФУАІ) – об'єднання семи асоціацій ²	-
17	Центр інтеграції Іспанія-Україна (CIESPU)	ciespu@apblawspain.com
18	«Червона Калина» – асоціація українців Каталонії	ukrcat2009@gmail.com petrvolodymyr@rambler.ru
Італія³		
1	«Anna Sofiya» – асоціація	alina0866@hotmail.com
2	Асоціація українських жінок-робітниць в Італії	ksvitlana2000@yahoo.it
3	«Барвінок» – асоціація української громади Сарденії	ua.barvinok@libero.it
4	«Диво-писанка» – культурна асоціація	halyna.hevko@gmail.com www.magicapysanka.org
5	Добровільна асоціація українських жінок в Італії	adu.alexandra@mail.ru
6	«Зубко» – асоціація	zubko.lyuba@gmail.com
7	Італійсько-українське культурне християнське товариство	info@associazionecristianaitaloucraina.it; mayya@camaviaggi.com www.associazionecristianaitaloucraina.it

¹ Надає допомогу українцям з документацією, здійснює заходи культурно-мистецького характеру.

² Створено з метою консолідації локальних громад, є членом Української всевітньої координаційної ради

³ Перелік наведено із сайту <http://leky.org/nashi-gromadi>.

№ з/п	Назва країни, організації	Веб-ресурси, контакти
8	«Калина» – українсько-італійська асоціація	grupakalyna@ukr.net
9	«Київська Русь» – італо-українська культурна асоціація	kyivska.mo@tiscali.it
10	«Київська Русь» – товариство	kyivskaya.mo@tiscali.it
11	«Надія України» – асоціація	apovkh@email.it
12	«Надія» – асоціація	baranovaeugenia@virgilio.it
13	«Надія» – італійсько-українська культурна асоціація	unione11@hotmail.com
14	«Надія» – товариство	unione11@hotmail.com
15	«Новий Світ» – українська благодійна соціально-культурна асоціація	arianna.denni@yahoo.it
16	«Оберіг» – українська громадська правозахисна організація	info@oberig.org
17	«Оберіг» – українська спілка	assOberig@gmail.com
18	«Оріана» – асоціація	ilkivmyrosia@yahoo.it mariya.bednarchuk@yahoo.com
19	Пасторальний координатор для українців греко-католиків в Італії	jsemehen@yahoo.com
20	«Політ журавля» – італійсько-слов'янська асоціація	verazhur@yahoo.it
21	«Разом» – християнсько-культурна асоціація українців	ass.rasom@yahoo.it
22	«Рондо» – культурна асоціація	lotaryeva@libero.it
23	«Слов'яни» – асоціація	3281616131@libero.it
24	«Товариство українців в Італії» – українська асоціація	vasyl.pol@tiscali.it
25	«Україна в Європу» – асоціація	liliya@romameeting.it
26	«Україна Плюс» – товариство	ucrainapiu1@libero.it
27	«Україна Плюс» – українська культурна асоціація	ucrainapiu1@libero.it
28	«Україна» – асоціація	mariyapererva@online.ua
29	«Україна» – товариство	lucraina.venezia@libero.it
30	«Україна-Фріулі» – культурна асоціація	v.skyba@email.it
31	Українська громада у м. Авелліно	oksanabybliv@rambler.ru
32	Українська громада у місті Генуя	genova@ucraini.it www.genova.org.ua
33	Українсько-італійська асоціація культурно-економічних обмінів	vaksvi@alice.it associazioneitaliaucraina@yahoo.it
34	«Українці за інтеграцію» – асоціація	romankos@alice.it
35	Християнське товариство українців в Італії	ohorodetskyy@yahoo.it
36	Центральна координаційна рада українських об'єднань в Італії, м. Рим	tanya.kuzyk@yahoo.it http://www.radaitalia.it
	Німеччина¹	
1	Асоціація українців Північної Німеччини	osir@ua.fm usch-hamburg@web.de

¹ Перелік наведено з сайту: <http://germany.mfa.gov.ua/ua/ukraine-de/ukrainians-in-de>.

№ з/п	Назва країни, організації	Веб-ресурси, контакти
2	«Берегиня» – німецько-українське товариство культури (Берлін)	svitlana.foerster@gmx.de
3	Інститут всебічного взаєморозуміння між німецьким та українським народами	Valeri_Jourakhovski@t-online.de
4	«Каштан» – міжнародний центр культури і мистецтва	kastan-kultur@web.de
5	Німецько-український інформаційно-культурний центр ¹	http://my-ukraine.de/ukr/index.html prolisok@web.de
6	Об'єднання Українських Організацій в Німеччині ²	info@dach-ukraine.de
7	Союз українських студентів у Німеччині ³	http://www.sus-n.org/
8	Українська громада у Франкфурті-на-Майні	http://ukrfrankfurt.ucoz.de/ orthodoxffm@gmail.com
9	Українська школа материнка	www.materynka.wordpress.com samborska@gmx.de
10	Українське товариство у Франкфурті-на-Майні	info@ukraine-frankfurt.de
11	«Український світ» – німецько-українське культурне об'єднання	e-mail: ukrainischewelt@aol.de
12	Центральна Спілка Українців у Німеччині	http://zentralverband-ukrainer.com wolyn@arcor.de
	Португалія	
1	«Джерело Світу» – асоціація	boriskucheras@gmail.com
2	«Собор» – асоціація українців	uprava@sobor.pt
3	Спілка українців Алгарве	ikorbelyak@gmail.com
4	Спілка українців у Португалії ⁴	http://www.spilka.pt/ ukrspilka@gmail.com
5	«Український Християнський рух» – асоціація	ucr.cristaos@gmail.com
	Польща	
1	Об'єднання лемків	http://www.lemkounion.republika.pl/ lemkounion@poczta.onet.pl
2	Об'єднання українців у Польщі	http://www.oup.ukraina.com.pl/ sekretariat@ukraina.com.pl zuwp@post.pl
3	Союз українців Підляшшя	https://www.facebook.com/...Союз-Українців-Підляшшя/58377056163...
4	Українське історичне товариство у Польщі	https://www.facebook.com/.../Українське...товариство-у-Польщі/15664...

¹ Найголовнішим аспектом діяльності є налагодження та розвиток соціальних, культурних, освітніх, наукових й економічних взаємовідносин між Німеччиною та Україною.

² Головна організація українців у ФРН, мета якої – координація діяльності українських громадських організацій/інституцій у Німеччині, репрезентація та захист їх інтересів.

³ Основною метою організації є представлення інтересів українських студентів у Німеччині перед німецькими, європейськими публічно-правовими інстанціями, громадськими організаціями і приватними підприємствами та українською спільнотою.

⁴ Найчисельніша і найвпливовіша громадська організація українців у Португалії загальнонаціонального значення.

№ з/п	Назва країни, організації	Веб-ресурси, контакти
5	Українсько-вчительське товариство у Польщі ¹	-
Російська Федерація		
1	«Кобза» – українці Росії	http://www.kobza.com.ua/ vassilik@sympatico.ca
2	Український Конгрес Росії ²	http://www.ukrros.info/index.php pressOUR@yandex.ru
3	«Українці Москви» – регіональна громадська організація	https://uk-ua.facebook.com/.../Регіональна-громадська...Українці-Мос...
Чехія		
1	«Джерело»	http://www.dzerelo.cz/dzerelo@seznam.cz
2	Українська європейська перспектива	office@u-e-p.eu
3	Українська професійна спілка	http://www.uos.cz
4	«Українська свобода», міжнародне громадське об'єднання	http://www.ukrsvoboda.com/ ukrainian.freedom@gmail.com

¹ Основне завдання – інтеграція та активізація українських учителів і вихователів та освітньо-виховна діяльність серед української громади.

² Загальноросійська національно-культурна організація, що об'єднує більшість українських громадських організацій.

Потреба самоорганізації системи обґрунтовується неklasичним підходом, методологія котрого дає можливість виявити механізм збереження цілісності суспільства й економічної сфери як його складової через дослідження організації функціонування та розвитку [35]. Роль інститутів самоорганізації – ключових агентів соціальної політики змінюється в умовах скорочення соціальних зобов'язань держави внаслідок економічних криз. Тепер вони починають відігравати роль суб'єктів соціального захисту, партнерів держави у формуванні та здійсненні соціальної політики [36, 37].

Сучасна трудова міграція з-поміж різних соціальних систем також активно самоорганізується: від рівня територіальної громади – до суспільних утворень міждержавного значення (наприклад, громадські об'єднання діаспори). Соціально-економічні зв'язки, що виникають при цьому, набирають завершених форм, нові суб'єкти – інституціоналізуються. Зрілість утворень визначається як соціально-економічною, політичною, фінансовою спроможністю, так і наявністю та діяльністю керівних, виконавчих, представницьких, інформаційних й інших органів (комітетів, оргструктур, мас-медіа, Інтернет-ресурсів тощо) [38, 39].

Для трудових мігрантів-громадян України участь у різних формах самоорганізації є типовою поведінкою в межах території-реципієнта, хоча в основному на батьківщині вони не мають членства в громадських структурах, за винятком частотої приналежності до церковних парафій (як показує досвід трансформацій, кількість неурядових організацій зростає, а чисельність залученого до них населення України протягом 20 років практично залишається стабільною і не перевищує 15 % [36]). Такі тенденції обумовлені

закономірними труднощами адаптації до нового соціального оточення та прагненнями послаблення соціальної виключності зі звичного середовища проживання з усіма ціннісними установками, традиціями і способом життя. Тому самоорганізація інституційної архітектури є важливою ознакою її розвитку. Враховуючи такі положення, основними інституційно-архітектурними формами ТМС із розташуванням на територіях донора і реципієнта, а в окремих випадках і транзитній, є інституціоналізовані відносини між:

- державними структурами зі спеціалізацією на управлінських впливах міграційного характеру;
- громадськими структурами з профільною орієнтацією на соціально-економічну захищеність мігрантів та членів їх сімей;
- церквою з просвітницько-виховною й координаційною діяльністю;
- бізнес-структурами та їх профспілковими організаціями;
- інститутами самоорганізації трудових мігрантів та членів їх ближчого соціального оточення;
- інститутами самоорганізації всіх зазначених вище груп.

Інститути, що формують інституційну архітектуру ТМС за загальною схемою «держава–громада–церква–бізнес», та форми їх самоорганізації вирізняються своєю концептуальною значимістю, виходячи з функціональності. Це означає, що на практиці вони постійно змінюються, проте функціонально відіграють ту ж саму роль. Підвищення значимості інституційних форм самоорганізації в архітектурі ТМС витісняє функціональну домінуючість окремих груп інституцій, наприклад державних. Водночас концептуалізується їх роль у різних формах співпраці інституцій з метою регулювання міграційних процесів та забезпечення соціально-економічної захищеності мігрантів.

ТМС за своїм просторовим виміром, як правило, охоплюють територію декількох країн, набуваючи міжнародного масштабу. Тому розглянемо *типову інституційну архітектуру ТМС* міжнародного рівня, яка формується на основі системної взаємодії державних і недержавних структур (рис. 3.7).

Складність вивчення закономірностей формування та можливостей зміни інституційної архітектури міжнародної ТМС спричинена обмеженим інформаційним забезпеченням. Водночас потреба досліджень у цьому напрямі актуальна у зв'язку з тим, що для інституційної архітектури ТМС, в які включені вітчизняні ринки праці, характерні численні деформації міжсуб'єктних відносин. Здебільшого вони виникають між суб'єктами в особистісному та інституційному вимірах, зокрема між трудовими мігрантами та органами державної влади. Недосконала державна міграційна політика демотивує до легальної міграції, що руйнує основи прозорої співпраці з метою вдосконалення управлінських впливів з боку держави та підвищення соціально-економічної захищеності осіб зі статусом мігранта.

Деформації міжсуб'єктних відносин в інституційній архітектурі ТМС обумовлюють їх поступову інституціоналізацію, що надалі ускладнює

можливості їх нівелювання. У результаті посилюються негативні детермінації з боку міграції якісних характеристик життя населення, а також значні демографічні й інтелектуальні втрати держави.

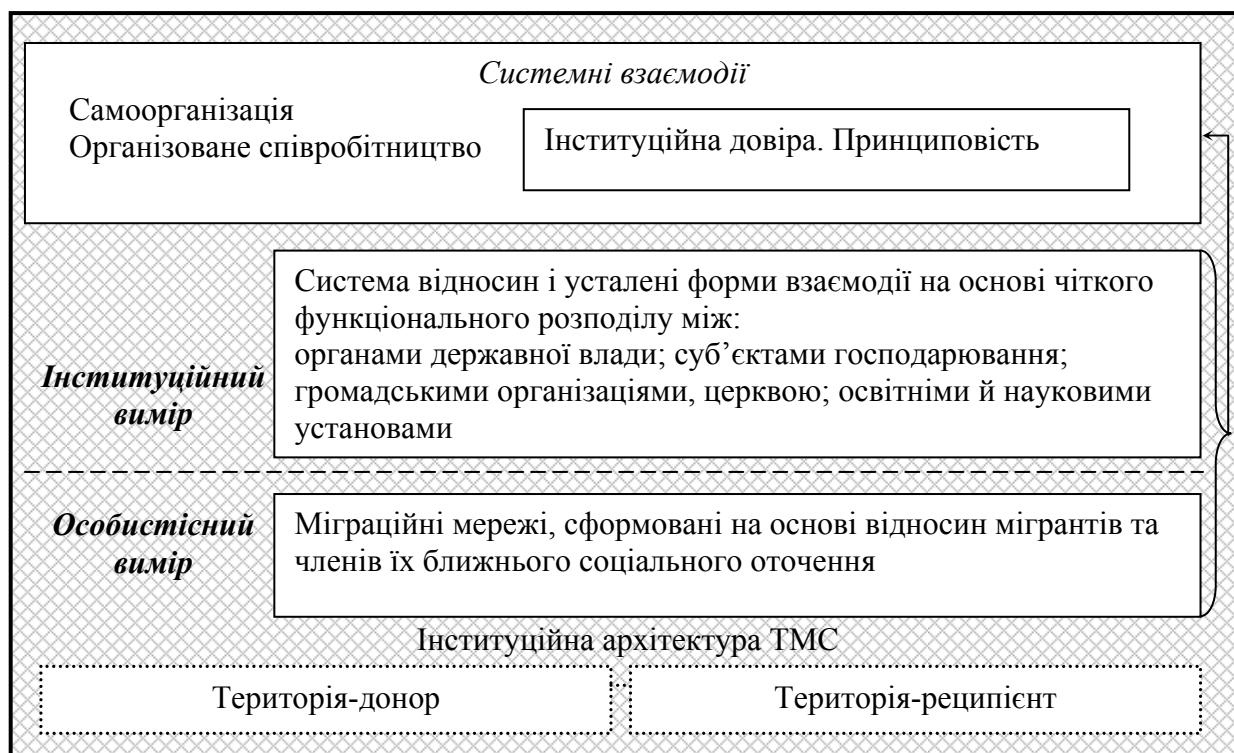

Рис. 3.7. Типова схема інституційної архітектури ТМС міжнародного масштабу

Для подолання виражених деформаційних тенденцій в інституційній архітектурі ТМС необхідно сформувати *інституційну довіру*, адже суб'єктно-об'єктна вимірність в особі-мігранті потребує усталення характеру його відношення до визначених інститутів з подальшим налагодженням відносин. Відтак без наявності в архітектурі ТМС інституційної довіри неможливий розвиток системи відносин, що базуються на економічно й соціально обґрунтованих закономірностях з мінімізацією деструктивних ефектів. Інституційна довіра має складну внутрішню структуру, яка пов'язана з тим, що інститути одночасно є джерелом, і об'єктом довіри. Тому таку довіру можна визначити як взаємодію кількох взаємопов'язаних відносин, які виражають міру впевненості у відповідності [37]:

- характеристик інститутів загальноприйнятому образу «ідеального» інституту (авторитет, довіра, заснована на знанні);
- функціонування інституту формальним рамкам (упевненість, заснована на тривалій позитивній довірчій комунікації, або, інакше кажучи, успішному функціонуванні інституту впродовж тривалого часу);
- поведінки суб'єктів правилам і нормам (включаючи контракти), встановленим у суспільстві.

Формування інституційної довіри в архітектурі ТМС ускладнене численними її деформаціями в Україні. Рейтингування рівня довіри до різних інститутів згідно з даними соціологічного моніторингу Інституту соціології

Національної академії наук України виявило наступну ієрархію (від найбільшого до найменшого): сім'я та родичі, церква і духовенство, колеги, президент, засоби масової інформації, уряд, місцеві органи влади, приватні підприємства, профспілки, благодійні фонди, керівники державних підприємств, Верховна Рада України, міліція, суди, прокуратура, банки, податкова інспекція, політичні партії, страхові компанії [38]. Закономірно, що в архітектурі, до якої включена Україна, інституційна довіра найбільше концентрується навколо форм самоорганізації власне трудових мігрантів та членів їх найближчого соціального оточення, а також церкви. Не дарма церква є активним осередком формування діаспори. Тому в інституційній архітектурі ТМС саме ці інституційні форми повинні посилювати свою функціональність на шляху регульованості міграцій, подолання їх нелегального характеру з одночасним підвищенням рівня соціально-економічної захищеності мігрантів.

Отже, такі специфічні просторові утворення, як ТМС потребують уваги вчених до їх структурної природи, розуміння архітектури. Концептуальність останньої видозмінюється між інституційною, соціально-економічною та фінансовою. Вважаємо, що основною є інституційна архітектура. Саме між інституційними одиницями інституціоналізуються відносини з приводу працевлаштування, соціально-побутового обслуговування, перерозподілу фінансових ресурсів (у формі грошових переказів) тощо. Сучасні умови посилюють значимість в інституційній архітектурі ТМС самоорганізації та інституційної довіри, без інституціоналізації котрих неможливий сталий розвиток ТМС, активними учасниками яких є регіони України з частою практикою нерегульованих міграцій.

3.2. Аналіз ефективності та соціологічна оцінка регіональних особливостей міграційних процесів

Методологічне та інформаційне забезпечення аналізу міграційної активності населення є основою формування ефективної міграційної політики держави на всіх рівнях організації влади, у т.ч. окремих ТМС. Воно спрямоване на локалізацію цілей і завдань загальнонаціональної та регіональної міграційної політики, конкретизації принципів формування й механізмів реалізації, що лежить у площині дослідження ефективності регіональних міграційних процесів.

В економіці *ефективність* є універсальним соціально-економічним критерієм оптимальності функціонування й розвитку процесів, зокрема міграції населення. Вона дає змогу встановлювати пропорції щодо економічної активності та мобільності населення, відстежувати динаміку міграційних потоків порівняно з іншими соціально-економічними процесами, визначати доцільні межі зовнішнього втручання держави у них, формувати міграційну політику і механізм її реалізації на національному та регіональному рівнях. Ефективність є тим універсальним мірилом, який дає можливість простежувати характер змін функціонування ТСС у часі, порівнювати міграцію з іншими

соціально-економічними процесами, висувати гіпотези про ймовірність появи синергічного ефекту від їх взаємодії (або ж, навпаки, заперечення такого).

Ефективність міграційних процесів – характеристика, яка відображає співвідношення між результатами і затратами, пов'язаними з територіальними переміщеннями населення. В економічній літературі існує кілька концептуальних підходів до поняття ефективності, а саме:

- класичний – рівень досягнення поставленої мети за певного рівня витрачання ресурсів (затрат). Щодо міграції, то можна говорити про її ефективність; якість як елемента ефективності (за складом мігрантів), стабільність потоку міграції, її економічну вигоду (прибутковість);

- неокласичний: поняття ефективності за Парето розглядається як такий розподіл ресурсів, коли результат за будь-яким напрямом не може бути поліпшеним без погіршення за іншим. Очевидно, якщо кількість мігрантів має свою природну межу, то інтенсифікація якогось з напрямів міграції обумовлює скорочення міграційного потоку за іншим напрямом.

У цьому підході розраховується рентабельність міграції (відношення різниці доданої вартості від діяльності та витрат до відповідних затрат на процес);

- інституційний, згідно з яким у понятті ефективності міграції використовується ознака якості. Так, в Україні низька якість міграції (міграційних потоків) нині побічно сприяє консервації неефективної структури економіки, яка відтворює щороку низькоосвічену і некваліфіковану робочу силу, високий рівень корупції і методи ведення бізнесу, наближені до кримінальних. Інноваційна економіка потребує вчених, інженерів, висококваліфікованих робітників, що частково можуть задовольнити мігранти нової якості.

Дослідження ефективності міграційних процесів значною мірою є багатоаспектною проблемою, котру у науково-аналітичних цілях можна представити у вигляді блок-схеми завдань. По суті, мова йде про механізм оцінювання ефективності міграційних процесів ТМС, в якому окрему роль слід відводити моніторингу її зовнішнього середовища, аналізу внутрішніх зв'язків та відповідності її моделі тим запитам практики, за якими стоїть реалізації тих чи інших функцій (рис. 3.8).

Нині в Україні значна частина механізму оцінювання ефективності міграційних процесів обмежується специфікою ведення національної системи обліку і статистики. Вітчизняна офіційна статистика не дає можливості повноцінно вивчити ефективність міграційних процесів, тому їх аналіз та оцінку слід доповнювати соціологічними дослідженнями.

З метою розробки методичного підходу до оцінки ефективності міграційних процесів регіону необхідно використати низку положень загальнометодологічного характеру.

У регіональній економіці соціально-економічним індикатором міграційної активності населення території є ефективність потоків мігрантів, які можна розглядати у просторовому та часовому вимірах.

МЕХАНІЗМ ОЦІНЮВАННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ МІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ ТМС

Етап 1. *Моніторинг зовнішнього середовища ТМС (аналіз чинників міграції – ефективність та затратами):*

- аналіз впливу глобалізації, досягнень науково-технічного прогресу, світової кон'юнктури, спеціалізації і соціально-трудового потенціалу на формування і розвиток ТМС;
- виявлення міграційних ризиків, загроз і можливостей зовнішнього середовища щодо формування та розвитку ТМС

Етап 2. *Аналіз внутрішнього середовища ТМС (РРП та ринку міграційних послуг – ефективність за результатами):*

- оцінка стану ТМС (статистичний аналіз системи зайнятості та праці виходячи з аналізу рівня залучення в економіку потенціалу трудових мігрантів);
- оцінка динаміки ТМС – очікуваних змін унаслідок додаткових чинників нормування параметрів робочої сили (статистичний аналіз заходів політики квотування);
- оцінка міграційної привабливості ТМС (структурно-кваліметричний аналіз антрактивності компонентів мотивації – рівнів оплати праці, соціального пакета, умов праці, умов освітнього чи професійно-кваліфікаційного зростання тощо);
- оцінка спроможності ТМС до інноваційного розвитку (компаративний аналіз асиметрії ТМС унаслідок залучення кваліфікованої та некваліфікованої праці; аналіз двоїстої природи ТМС);
- оцінка рентабельності продуктивності праці трудових мігрантів (робочої сили) ТМС;
- оцінка організаційно-управлінського рівня ТМС

Етап 3. *Аналіз ефективності міграційних проектів у частині інституційних заходів регулювання ТМС:*

- дослідження ефективності систем соціального захисту трудових мігрантів ТМС;
- оцінювання інституційних пасток ефективності міграції і міграційних проектів ТМС;
- дослідження чутливості показників міграції до інституційних змін суміжних підсистем

Етап 3. *Оцінювання ефективності міграційної діяльності в ТМС:*

аналіз тенденцій динаміки результатів міграційної політики в межах ТМС

Визначення ефекту від здійснення міграційної політики (політика регіонального міграційного менеджменту)

Визначення стратегічних помилок, їх аналіз, реалізація стратегічних змін

Рис. 3.8. Механізм оцінювання ефективності міграційних процесів ТМС

Критеріями ефективності міграційних процесів є результативність; соціальна та економічна ефективність, а також інституційність (соціокультурна, ціннісно-етична, просторово-часова).

Результативність міграції можна оцінити через інтенсивність, локалізованість, концентрованість міграційних потоків. За цим критерієм можна визначати соціально-демографічний склад мігрантів та їх відтворення, спрямованість міграційних потоків, їх локалізацію з урахуванням ознак системи розселення території.

Соціальна ефективність міграції є критерієм оцінки стану та динаміки змін у соціальній структурі мешканців території як серед мігрантів, так й осіб, що постійно проживають у регіоні; рівня соціальної напруги та соціальної безпеки, які детерміновані міграційною активністю населення; якісних змін соціально-демографічних характеристик населення регіону.

Економічна ефективність є критерієм оцінки стану системи зайнятості мігрантів, рівня доходів, розвитку систем їх соціального захисту та забезпечення, обсягу міграційного капіталу.

Інституційність міграції вказує на зрілість зв'язків усередині міграційних потоків, сигналізує про перехід однієї форми (чи статусу) міграції в іншу. Прикладом є перехід міграційного руху як відносно хаотичного процесу в організований інститут-суб'єкт суспільних відносин. Зокрема, діаспори (інституту суб'єкта), яка в організаційному відношенні має свою ідеологію, культуру (мету), виконує соціально-економічні координуючі, регуляторні й інші функції, опирається на інфраструктуру організаційного, економічного, інформаційного й технічного забезпечення.

Інституційність міграції є важливим елементом системи державного управління. Проте міграцію не можна оптимізувати в інтересах держави чи бізнесу. Згідно з положеннями загальної Декларації прав людини, кожна особа має право на вільне переміщення по території. Тому важливим аспектом, який доповнює критерій інституційності, є роль держави в регулюванні міграційних процесів із виокремленням інформації про затрати на міграцію, результати від міграції, рівні визначення ефективності – для людини (зі знаком плюс та мінус), громади, регіону, країни в цілому.

Ураховуючи те, що це питання корелює з проблемами територіальної організації рушійних сил, виникає потреба теоретико-методологічного та прикладного характеру ведення відповідної регіональної політики. У регіональній економіці одним із індикаторів ефективності міграційних процесів є їх геопросторова збалансованість, у т.ч. числі за напрямками, локалізацією та концентрацією міграційних потоків.

Таким чином, ефективність міграції визначає доцільні рубежі зовнішнього (державного) втручання у функціонування системи та процесів, які здійснюються в їх межах, дає змогу встановлювати пропорції структури та динаміки міграційної активності населення порівняно з іншими видами його економічної активності, формувати міграційну політику та механізм її реалізації. Ефективність є тим універсальним мірилом, який дає можливість простежувати характер змін міграції у часі, порівнювати цей процес з іншими,

висувати гіпотези про можливу появу синергічного ефекту від їх взаємодії (або ж, навпаки, заперечення такого).

Методичні підходи до оцінювання ефективності міграційних процесів у регіоні сформовано за блоками:

- система показників ефективності міграційних процесів у регіоні;
- інформаційне забезпечення оцінювання ефективності міграційних процесів з урахуванням існуючої регіональної статистики;
- методика оцінювання та аналізу показників ефективності міграційних процесів у регіоні.

Кожен критерій ефективності можна відобразити за допомогою відповідного *набору показників*. Усі показники умовно поділяються на дві групи – первинні (вихідні) та вторинні (аналітичні). Перші розробляються Державною службою статистики України згідно із загальнонаціональною методологією системи обліку та статистики в рамках програми ведення національних статистичних спостережень, другі – розраховуються відповідно до цілей наукового аналізу та прогнозу міграції (табл. 3.6).

Можливості оцінювання соціальної та економічної ефективності міграційних процесів обмежені наявними джерелами даних, основними з яких є:

- статистичні показники, які органи державної статистики формують на основі первинних даних обліку реєстрації (зняття з реєстрації), отриманих від МВС України;
- статистичні дані, отримані за результатами переписів населення;
- адміністративна інформація МВС України, Державної прикордонної служби, Державної служби зайнятості, Міністерства закордонних справ.

Кожен із вказаних органів виконавчої влади здійснює функції, пов'язані з обліком лише певної категорії осіб, які змінюють постійне місце проживання, у тому числі нелегальних мігрантів і біженців. Об'єктивно, що в умовах існування децентралізованої системи моніторингу міграції виникає проблема якості статистичної інформації.

Виходячи з існуючих проблем повноти статистики міграційних процесів, інформаційна база оцінювання економічної та соціальної ефективності міграції може будуватися на основі використання існуючих статистичних та адміністративних даних про мігрантів, у тому числі процедури інформаційного запиту до центральних органів виконавчої влади та місцевого самоврядування з метою отримання необхідної інформації.

Для аналізу міжрегіональних і міждержавних міграційних потоків пропонується використовувати балансовий метод та побудовані на їх основі матриці.

По рядках базової матриці зазначають, скільки з кожного регіону в інші і за кордон виїжджають (емігрують), а по стовпцях – з яких регіонів і держав приїжджають (іммігрують). Зазначені матриці можуть стати одним із важливих засобів візуалізації результатів аналізу міжрегіональних міграційних потоків.

Система показників ефективності міграційних процесів у регіоні з урахуванням інформаційних потреб основних користувачів (суб'єктів оцінки)

Критерій, індикатор	Показник	
	первинні	аналітичні
<i>Результативність (інтенсивність, локалізованість, концентрованість)</i>	<ul style="list-style-type: none"> • Кількість і структура (етнічна, освітня, професійна, статусна, територіальна) мігрантів за категоріями. • Сальдо міграції. • Народжуваність серед мігрантів. • Локалізація кількості мігрантів за величиною та місцем населеного пункту 	<ul style="list-style-type: none"> • Коефіцієнти прибуття, вибуття. • Коефіцієнти валової міграції населення, народжуваності. • Частка мігрантів у загальній чисельності мешканців поселення (регіону). • Коефіцієнт локалізації міграційних потоків. • Коефіцієнт концентрації міграційних потоків
<i>Соціальна ефективність</i>	<ul style="list-style-type: none"> • Кількість міжетнічних шлюбів. • Кількість злочинів, скоєних мігрантами. • Захворюваність серед мігрантів на соціальні хвороби. • Кількість мігрантів, які здобувають освіту. • Девіантна поведінка мігрантів 	<ul style="list-style-type: none"> • Рівень соціалізації мігрантів. • Коефіцієнт міжетнічної шлюбності. • Коефіцієнт злочинності серед мігрантів (у т.ч. за категоріями). • Коефіцієнт захворювання серед мігрантів на соціальні хвороби. • Коефіцієнт навантаження на одне робоче місце
<i>Економічна ефективність</i>	<ul style="list-style-type: none"> • Зайнятість мігрантів. • Заробітна плата мігрантів. • Обсяги доходів мігрантів. • Обсяги грошових переказів. • Інтелектуальна власність (патенти, ноу-хау). • Обсяги соціальних послуг. • Обсяги соціальної допомоги, призначеної для категорій мігрантів. • Витрати на утримання біженців та їх репатріацію 	<ul style="list-style-type: none"> • Коефіцієнт кореляції інтенсивності міграційних потоків із показниками макроекономічної динаміки регіону: ВРП; зайнятістю та безробіття; навантаженням на одне робоче місце; середня заробітна плата; доходи населення (включаючи співвідношення грошової та negroшової форм). • Рівень конкурентоспроможності працівників-мігрантів на ринку праці регіону. • Рівень інноваційності праці працівників-мігрантів на ринку праці регіону
<i>Інституційність (соціокультурна, ціннісно-етична, просторово-часова)</i>	<ul style="list-style-type: none"> • Наявність субкультур, пов'язаних із міграційними процесами та їх активність. • Рівень соціалізації мігрантів (у релігії, політиці, економіці, освіті, науці, інших соціальних інститутах): кількість релігійних громад мігрантів, їх членство та активність кількість освітніх та інших соціокультурних інститутів, їх членство та активність кількість громадських організацій іншого спрямування та їх членство. • Рівень інституційної підтримки у процесі соціалізації та ресоціалізації (вторинної) мігрантів. • Збалансованість міграційних потоків 	<ul style="list-style-type: none"> • Частка соціокультурних продуктів, послуг субкультур, пов'язаних із міграційними процесами, та їх активність (театральних вистав, друкованої продукції мовами мігрантів). • Коефіцієнт соціалізації мігрантів (у релігії, політиці, економіці, освіті, науці, інших соціальних інститутах). • Коефіцієнт збалансованості міграційних потоків

Методика оцінювання та аналізу показників ефективності міграційних процесів у регіоні пов'язана із застосуванням *геопросторового підходу*. Останній дає змогу вивчати суспільство в цілому синтетично, виділяти окремі його підгалузі в контексті зв'язків із довкіллям, формувати як галузеві-компонентні, так і просторово-компонентні підрозділи суспільних наук, у центрі яких стоїть людина як найвищий продукт розвитку природи і суспільства, найголовнішою властивістю котрого є духовність, як соціальний елемент біосфери, діяльний елемент суспільства чи середовища біосфери, носій розуму в ній [44].

Методика оцінки та аналізу показників ефективності регіональних міграційних процесів відбувається в кілька етапів, а саме:

- типізація регіонів за ключовими ознаками, що характеризують ефективність міграційних потоків, визначення регіонів-донорів та регіонів-реципієнтів за показником сальдо міграції;
- характеристика територіальної структури міграційних потоків на основі побудови матриці коефіцієнтів розподілу міграційного потенціалу та міграційної привабливості регіонів (табл. 3.7);
- оцінка та аналіз рівномірності розподілу міграційних потоків на основі розрахунку коефіцієнтів локалізації і територіальної концентрації міграційної активності населення регіонів;
- визначення інформаційної бази для розрахунку показників ефективності [45].

Розглянемо детальніше кожен з наведених етапів методики.

Етап 1. Визначення регіонів-донорів та регіонів-реципієнтів за показником сальдо міграції.

Регіони-донори є постачальниками мігрантів в інші регіони та країни і характеризуються перевищенням кількості вибулих над прибулими у регіон. Тому для регіонів-донорів характерні від'ємні значення сальдо міграції (різниця між кількістю прибулих і вибулих), а для регіонів-реципієнтів – позитивне (рис. 3.9).

Шкала оцінок – номінальна (за альтернативною ознакою).

Етап 2. Характеристика територіальної структури міграційних потоків на основі побудови матриці коефіцієнтів розподілу міграційного потенціалу та міграційної привабливості регіонів.

Коефіцієнт (α_{ij}) міграційної привабливості регіону характеризує територіальну структуру джерел формування міграційного потоку в регіон j ; $j = \overline{1;n}$.

$$\alpha_{ij} = \frac{A_{ij}}{W_j}, \quad (3.1)$$

де A_{ij} – кількість осіб, які вибули з регіону i та прибули в регіон j ;

W_j – загальна кількість осіб, які прибули в регіон j .

Таблиця 3.7

Міжрегіональна міграція населення регіонів України за місцем прибуття та вибуття

Територія прибуття	Україна (V _j)	АР К	Вінницька	Волинська	Дніпропетровська	Донецька	Житомирська	Закарпатська	...	Харківська	Херсонська	Хмельницька	Черкаська	Чернівецька	Чернігівська	М. Київ	М. Севастополь	
Територія вибуття	Україна (W _i)	АР К	Вінницька	Волинська	Дніпропетровська	Донецька	Житомирська	Закарпатська	...	Харківська	Херсонська	Хмельницька	Черкаська	Чернівецька	Чернігівська	М. Київ	М. Севастополь	
Україна (V ₁)	W ₁	W ₂	W ₃	W ₄	W ₅	W ₆	W ₇	W ₈	...	W ₁₉	W ₂₀	W ₂₁	W ₂₂	W ₂₃	W ₂₄	W ₂₅	W ₂₆	W ₂₇
Україна (V ₁)	*	a _{1;2}	a _{1;3}	a _{1;4}	a _{1;5}	a _{1;6}	a _{1;7}	a _{1;8}	...	a _{1;19}	a _{1;20}	a _{1;21}	a _{1;22}	a _{1;23}	a _{1;24}	a _{1;25}	a _{1;26}	a _{1;27}
Вінницька (V ₂)	a _{2;1}	*	a _{2;3}	a _{2;4}	a _{2;5}	a _{2;6}	a _{2;7}	a _{2;8}	...	a _{2;19}	a _{2;20}	a _{2;21}	a _{2;22}	a _{2;23}	a _{2;24}	a _{2;25}	a _{2;26}	a _{2;27}
Волинська (V ₃)	a _{3;1}	a _{3;2}	*	a _{3;4}	a _{3;5}	a _{3;6}	a _{3;7}	a _{3;8}	...	a _{3;19}	a _{3;20}	a _{3;21}	a _{3;22}	a _{3;23}	a _{3;24}	a _{3;25}	a _{3;26}	a _{3;27}
Дніпропетровська (V ₄)	a _{4;1}	a _{4;2}	a _{4;3}	*	a _{4;5}	a _{4;6}	a _{4;7}	a _{4;8}	...	a _{4;19}	a _{4;20}	a _{4;21}	a _{4;22}	a _{4;23}	a _{4;24}	a _{4;25}	a _{4;26}	a _{4;27}
Донецька (V ₅)	a _{5;1}	a _{5;2}	a _{5;3}	a _{5;4}	*	a _{5;6}	a _{5;7}	a _{5;8}	...	a _{5;19}	a _{5;20}	a _{5;21}	a _{5;22}	a _{5;23}	a _{5;24}	a _{5;25}	a _{5;26}	a _{5;27}
Житомирська (V ₆)	a _{6;1}	a _{6;2}	a _{6;3}	a _{6;4}	a _{6;5}	*	a _{6;7}	a _{6;8}	...	a _{6;19}	a _{6;20}	a _{6;21}	a _{6;22}	a _{6;23}	a _{6;24}	a _{6;25}	a _{6;26}	a _{6;27}
Закарпатська (V ₇)	a _{7;1}	a _{7;2}	a _{7;3}	a _{7;4}	a _{7;5}	a _{7;6}	*	a _{7;8}	...	a _{7;19}	a _{7;20}	a _{7;21}	a _{7;22}	a _{7;23}	a _{7;24}	a _{7;25}	a _{7;26}	a _{7;27}
Запорізька (V ₈)	a _{8;1}	a _{8;2}	a _{8;3}	a _{8;4}	a _{8;5}	a _{8;6}	a _{8;7}	a _{8;8}	...	a _{8;19}	a _{8;20}	a _{8;21}	a _{8;22}	a _{8;23}	a _{8;24}	a _{8;25}	a _{8;26}	a _{8;27}
...
Тернопільська (V ₁₉)	a _{19;1}	a _{19;2}	a _{19;3}	a _{19;4}	a _{19;5}	a _{19;6}	a _{19;7}	a _{19;8}	...	a _{19;19}	a _{19;20}	a _{19;21}	a _{19;22}	a _{19;23}	a _{19;24}	a _{19;25}	a _{19;26}	a _{19;27}
Харківська (V ₂₀)	a _{20;1}	a _{20;2}	a _{20;3}	a _{20;4}	a _{20;5}	a _{20;6}	a _{20;7}	a _{20;8}	...	a _{20;19}	a _{20;20}	a _{20;21}	a _{20;22}	a _{20;23}	a _{20;24}	a _{20;25}	a _{20;26}	a _{20;27}
Херсонська (V ₂₁)	a _{21;1}	a _{21;2}	a _{21;3}	a _{21;4}	a _{21;5}	a _{21;6}	a _{21;7}	a _{21;8}	...	a _{21;19}	a _{21;20}	a _{21;21}	a _{21;22}	a _{21;23}	a _{21;24}	a _{21;25}	a _{21;26}	a _{21;27}
Хмельницька (V ₂₂)	a _{22;1}	a _{22;2}	a _{22;3}	a _{22;4}	a _{22;5}	a _{22;6}	a _{22;7}	a _{22;8}	...	a _{22;19}	a _{22;20}	a _{22;21}	a _{22;22}	a _{22;23}	a _{22;24}	a _{22;25}	a _{22;26}	a _{22;27}
Черкаська (V ₂₃)	a _{23;1}	a _{23;2}	a _{23;3}	a _{23;4}	a _{23;5}	a _{23;6}	a _{23;7}	a _{23;8}	...	a _{23;19}	a _{23;20}	a _{23;21}	a _{23;22}	a _{23;23}	a _{23;24}	a _{23;25}	a _{23;26}	a _{23;27}
Чернівецька (V ₂₄)	a _{24;1}	a _{24;2}	a _{24;3}	a _{24;4}	a _{24;5}	a _{24;6}	a _{24;7}	a _{24;8}	...	a _{24;19}	a _{24;20}	a _{24;21}	a _{24;22}	a _{24;23}	a _{24;24}	a _{24;25}	a _{24;26}	a _{24;27}
Чернігівська (V ₂₅)	a _{25;1}	a _{25;2}	a _{25;3}	a _{25;4}	a _{25;5}	a _{25;6}	a _{25;7}	a _{25;8}	...	a _{25;19}	a _{25;20}	a _{25;21}	a _{25;22}	a _{25;23}	a _{25;24}	a _{25;25}	a _{25;26}	a _{25;27}
М. Київ (V ₂₆)	a _{26;1}	a _{26;2}	a _{26;3}	a _{26;4}	a _{26;5}	a _{26;6}	a _{26;7}	a _{26;8}	...	a _{26;19}	a _{26;20}	a _{26;21}	a _{26;22}	a _{26;23}	a _{26;24}	a _{26;25}	a _{26;26}	a _{26;27}
М. Севастополь (V ₂₇)	a _{27;1}	a _{27;2}	a _{27;3}	a _{27;4}	a _{27;5}	a _{27;6}	a _{27;7}	a _{27;8}	...	a _{27;19}	a _{27;20}	a _{27;21}	a _{27;22}	a _{27;23}	a _{27;24}	a _{27;25}	a _{27;26}	a _{27;27}

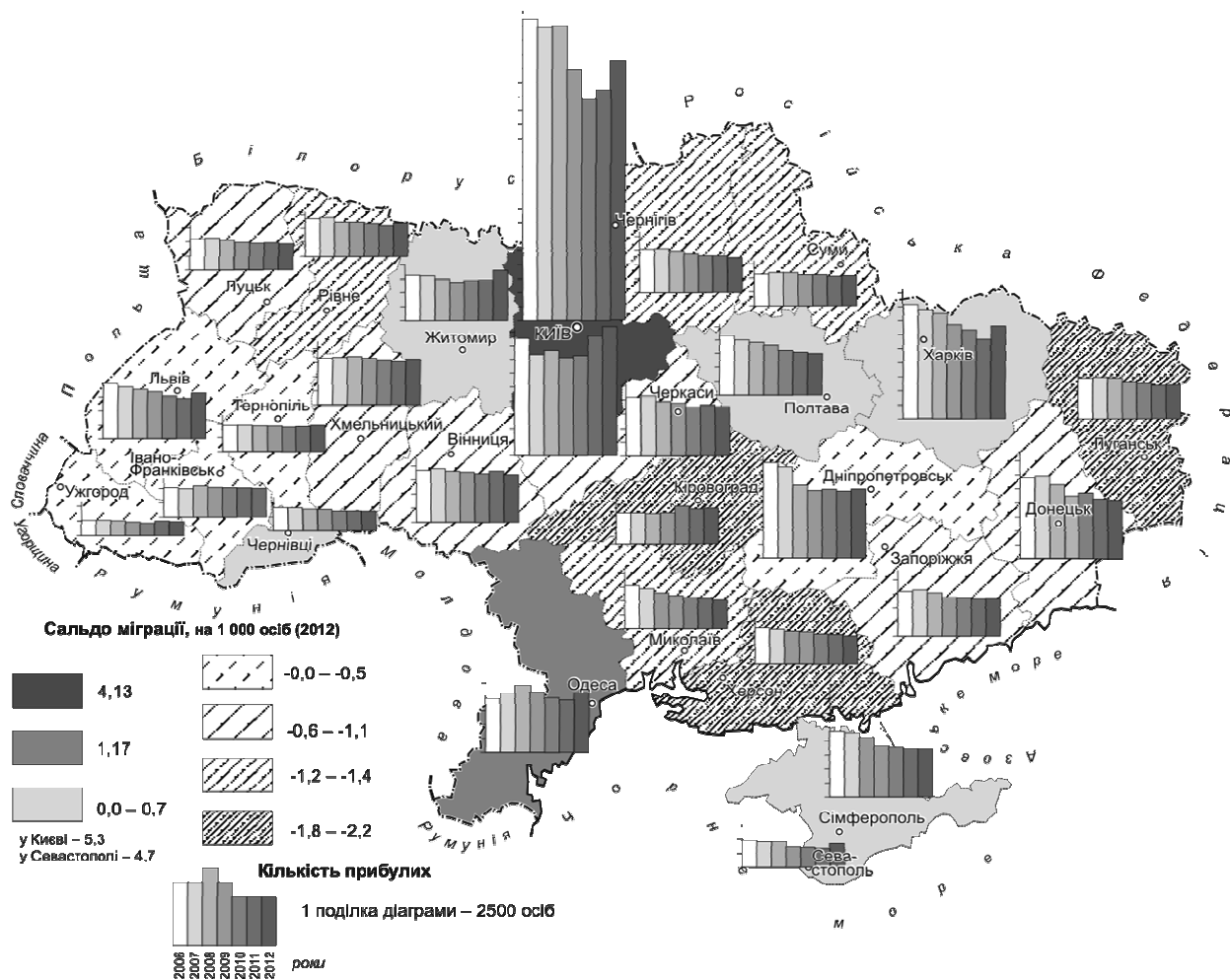

Рис. 3.9. Динаміка прибулих та сальдо міжрегіональної міграції, 2006–2012 рр.

Коефіцієнт (β_{ij}) територіального розподілу міграційного потенціалу регіону характеризує територіальну структуру міграційного потоку з регіону i .

$$\beta_{ij} = \frac{A_{ij}}{V_i}, \quad (3.2)$$

де A_{ij} – кількість осіб, які вибули з регіону i та прибули в регіон j ;

V_i – загальна кількість осіб, які вибули з регіону i .

На основі розрахованих коефіцієнтів будуються спеціальні матриці, які характеризують специфіку міжрегіонального розподілу міграційних потоків залежно від їх напрямку.

Шкала оцінок – від 0 до 1. У випадку ідеального рівномірного розподілу всі коефіцієнти наближені до 0,038 (1:26, де 26 – кількість регіонів прибуття та вибуття осіб-мігрантів у межах України). У випадку нерівномірного розподілу та існування чітко виражених регіонів притягування чи виштовхування осіб-мігрантів цей коефіцієнт відхиляється від середнього значення.

Так, у випадку визначення регіонів притягування цей коефіцієнт перевищує 0,038. Для аналізу приймається матриця міграційної привабливості території.

У випадку визначення регіонів виштовхування цей коефіцієнт є теж більший ніж 0,038, проте для аналізу приймається матриця територіального розподілу міграційного потоку.

Етап 3. Оцінка та аналіз рівномірності розподілу міграційних потоків та їх збалансованості за показниками коефіцієнтів локалізації та територіальної концентрації міграційної активності населення регіонів (табл. 3.8).

Таблиця 3.8

Розрахунок окремих показників ефективності міграційних процесів регіону

Показник	Зміст	Розрахунок
Коефіцієнт локалізації міграційних потоків (емігрантів, іммігрантів)	Розраховується для кожного регіону. Характеризує територіальну зосередженість іммігрантів. За рівномірного розподілу іммігрантів між регіонами усі значення $K_{лок_i} = 1$	$K_{лок_i} = \frac{D_j}{d_j},$ де D_j – частка іммігрантів у регіоні j в загальній чисельності іммігрантів країни; d_j – частка населення (або площі) в регіоні j в загальній чисельності (або площі) населення країни
Коефіцієнт концентрації міграційних потоків (емігрантів, іммігрантів)	Коефіцієнт $K_{кон}$ є узагальнюючою характеристикою відхилення територіального розподілу іммігрантів (між регіонами) від рівномірного. Його значення коливаються у межах від 0 до 1. Чим помітніша концентрація іммігрантів у певних регіонах, тим більше значення $K_{кон}$ відхиляється від 0	$K_{кон} = \frac{1}{2} \sum_{i=1}^n D_j - d_j ,$ де D_j – частка іммігрантів у регіоні j в загальній чисельності іммігрантів країни, d_j – частка населення (або площі) в регіоні j в загальній кількості населення (або площі) країни
Коефіцієнт збалансованості міграційних потоків (емігрантів, іммігрантів)	Характеризує територіальну врівноваженість потоків емігрантів та іммігрантів. У випадку нормальної збалансованості K_{balans} наближається до 0	$K_{balans} = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n \left 1 - \frac{A_i}{B_i} \right ,$ де n – кількість регіонів; A_i – кількість осіб, які прибули в регіон; B_i – кількість осіб, які вибули з регіону

Етап 4. Визначення інформаційної бази для розрахунку показників ефективності, до яких, за рекомендацією Державної служби статистики України, належать обсяги міжрегіональної міграції за територіями прибуття і вибуття (осіб) [46] (табл. 3.9).

Зазначений алгоритм поетапного розрахунку показників ефективності міграційних процесів регіону є передумовою формування матриці міжрегіональної міграційної активності населення на засадах економічної взаємодії та дає змогу здійснити перехід до створення матриць іншого порядку – на засадах правової взаємодії, де основними елементами можуть бути кількість угод, укладених мігрантами, що є основою прийняття ефективних управлінських рішень.

Таблиця 3.9

Розрахунок коефіцієнтів міграційної привабливості регіонів України (α_{ij}), які характеризують територіальну структуру джерел формування міграційного потоку в регіоні j , 2008 р. ($j = \overline{I; n}$)

Територія прибуття \ Територія виходу	Україна	АР Крим	Вінницька	Волинська	Дніпропетровська	Донецька	Житомирська	Закарпатська	Запорізька	Івано-Франківська	Київська	Кіровоградська	Луганська	Львівська	Миколаївська	Одеська	Полтавська	Рівненська	Сумська	Тернопільська	Харківська	Херсонська	Хмельницька	Черкаська	Чернівецька	Чернігівська	М. Київ	М. Севастополь	
Україна	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	
АРК	0,036	x	0,022	0,017	0,042	0,042	0,019	0,011	0,074	0,010	0,018	0,013	0,034	0,009	0,035	0,039	0,023	0,008	0,024	0,012	0,059	0,112	0,021	0,015	0,013	0,017	0,022	0,475	
Вінницька	0,043	0,022	x	0,018	0,026	0,022	0,079	0,044	0,017	0,026	0,051	0,039	0,018	0,032	0,028	0,144	0,015	0,021	0,014	0,026	0,017	0,025	0,118	0,069	0,065	0,018	0,057	0,018	
Волинська	0,019	0,007	0,008	x	0,009	0,004	0,017	0,027	0,006	0,020	0,011	0,003	0,005	0,116	0,005	0,011	0,008	0,181	0,009	0,034	0,010	0,005	0,012	0,006	0,022	0,008	0,022	0,004	
Дніпропетровська	0,056	0,084	0,034	0,036	x	0,132	0,025	0,042	0,235	0,021	0,027	0,238	0,048	0,031	0,077	0,048	0,084	0,016	0,033	0,022	0,073	0,136	0,020	0,042	0,020	0,025	0,037	0,052	
Донецька	0,056	0,076	0,025	0,014	0,108	x	0,019	0,022	0,127	0,013	0,029	0,025	0,319	0,018	0,023	0,043	0,046	0,013	0,050	0,010	0,177	0,041	0,019	0,027	0,016	0,031	0,039	0,061	
Житомирська	0,036	0,016	0,067	0,032	0,103	0,011	x!	0,031	0,031	0,014	0,057	0,014	0,013	0,029	0,019	0,021	0,023	0,060	0,019	0,012	0,020	0,016	0,053	0,029	0,018	0,024	0,081	0,011	
Закарпатська	0,013	0,004	0,021	0,015	0,010	0,007	0,011	x	0,006	0,049	0,008	0,009	0,003	0,073	0,008	0,010	0,016	0,015	0,016	0,018	0,010	0,005	0,020	0,014	0,027	0,012	0,010	0,010	0,002
Запорізька	0,032	0,073	0,016	0,013	0,126	0,089	0,013	0,010	x	0,010	0,013	0,015	0,027	0,009	0,023	0,027	0,024	0,008	0,017	0,010	0,041	0,122	0,007	0,013	0,008	0,016	0,023	0,050	
Івано-Франківська	0,021	0,009	0,010	0,017	0,009	0,004	0,013	0,082	0,006	x	0,008	0,006	0,006	0,173	0,008	0,014	0,010	0,018	0,006	0,127	0,007	0,009	0,028	0,007	0,216	0,009	0,014	0,004	
Київська	0,067	0,025	0,068	0,027	0,020	0,021	0,113	0,026	0,015	0,019	x	0,033	0,023	0,018	0,020	0,022	0,046	0,032	0,038	0,017	0,017	0,022	0,036	0,119	0,023	0,107	0,203	0,015	
Кіровоградська	0,036	0,025	0,035	0,009	0,122	0,019	0,011	0,022	0,018	0,014	0,023	x	0,013	0,010	0,111	0,075	0,086	0,008	0,010	0,011	0,031	0,023	0,010	0,110	0,110	0,011	0,020	0,028	0,025
Луганська	0,039	0,048	0,013	0,012	0,033	0,197	0,016	0,015	0,027	0,009	0,026	0,013	x	0,011	0,019	0,031	0,026	0,006	0,027	0,004	0,140	0,017	0,013	0,017	0,010	0,025	0,027	0,027	
Львівська	0,034	0,016	0,035	0,212	0,013	0,009	0,032	0,221	0,010	0,259	0,015	0,011	0,009	x	0,018	0,021	0,016	0,113	0,011	0,181	0,011	0,021	0,056	0,014	0,038	0,014	0,027	0,008	
Миколаївська	0,029	0,035	0,028	0,008	0,052	0,015	0,016	0,014	0,020	0,013	0,013	0,074	0,011	0,010	x	0,174	0,020	0,010	0,009	0,013	0,019	0,117	0,015	0,025	0,012	0,012	0,021	0,030	
Одеська	0,033	0,040	0,128	0,017	0,027	0,022	0,023	0,028	0,029	0,027	0,016	0,074	0,026	0,016	0,244	x	0,019	0,023	0,015	0,016	0,021	0,070	0,038	0,041	0,037	0,020	0,021	0,021	
Полтавська	0,035	0,021	0,010	0,010	0,053	0,025	0,025	0,036	0,026	0,014	0,026	0,098	0,026	0,011	0,022	0,018	x	0,015	0,092	0,009	0,108	0,015	0,009	0,053	0,009	0,049	0,040	0,011	
Рівненська	0,029	0,009	0,015	0,236	0,008	0,006	0,048	0,036	0,007	0,023	0,020	0,008	0,007	0,103	0,011	0,016	0,014	x	0,010	0,094	0,012	0,013	0,117	0,008	0,014	0,012	0,033	0,012	
Сумська	0,028	0,019	0,009	0,010	0,016	0,025	0,016	0,027	0,012	0,011	0,019	0,007	0,022	0,009	0,005	0,012	0,085	0,006	x	0,004	0,090	0,007	0,009	0,012	0,005	0,126	0,036	0,009	
Тернопільська	0,023	0,011	0,015	0,039	0,008	0,004	0,008	0,025	0,007	0,147	0,009	0,006	0,004	0,121	0,012	0,010	0,004	0,075	0,007	x	0,007	0,015	0,118	0,006	0,123	0,004	0,013	0,008	
Харківська	0,059	0,106	0,024	0,030	0,102	0,210	0,052	0,052	0,088	0,024	0,020	0,049	0,248	0,021	0,039	0,032	0,170	0,031	0,217	0,020	x	0,055	0,021	0,038	0,019	0,073	0,019	0,035	
Херсонська	0,032	0,096	0,022	0,012	0,075	0,023	0,021	0,017	0,131	0,014	0,013	0,020	0,014	0,010	0,112	0,070	0,018	0,014	0,017	0,016	0,028	x	0,019	0,018	0,016	0,016	0,021	0,047	
Хмельницька	0,035	0,021	0,098	0,028	0,014	0,012	0,075	0,043	0,011	0,042	0,023	0,010	0,014	0,060	0,016	0,039	0,009	0,152	0,013	0,173	0,014	0,018	x	0,011	0,140	0,014	0,043	0,012	
Черкаська	0,039	0,019	0,064	0,013	0,031	0,017	0,024	0,019	0,016	0,012	0,067	0,107	0,014	0,013	0,029	0,041	0,053	0,015	0,015	0,012	0,023	0,019	0,012	x	0,009	0,026	0,080	0,011	
Чернівецька	0,013	0,004	0,031	0,015	0,003	0,004	0,009	0,031	0,005	0,126	0,005	0,005	0,003	0,015	0,005	0,014	0,003	0,010	0,004	0,075	0,003	0,006	0,072	0,006	x	0,006	0,008	0,002	
Чернігівська	0,031	0,010	0,014	0,010	0,011	0,015	0,021	0,020	0,009	0,007	0,046	0,011	0,017	0,008	0,012	0,013	0,038	0,014	0,139	0,008	0,032	0,010	0,010	0,021	0,006	x	0,070	0,009	
М. Київ	0,113	0,064	0,183	0,149	0,060	0,058	0,292	0,100	0,068	0,072	0,433	0,105	0,074	0,073	0,084	0,046	0,142	0,126	0,185	0,074	0,024	0,086	0,141	0,276	0,117	0,313	x	0,039	
М. Севастополь	0,011	0,137	0,003	0,002	0,010	0,007	0,003	0,000	0,019	0,002	0,003	0,005	0,006	0,002	0,015	0,005	0,004	0,010	0,004	0,002	0,007	0,011	0,005	0,003	0,006	0,002	0,006	0,006	x

3.3. Кластерний підхід до забезпечення сталого розвитку територіальних міграційних систем

Аналіз взаємозв'язків соціально-економічної та фінансової складових формування загальної архітектури ТМС можна здійснювати за допомогою різних методологічних підходів. Серед них особливе місце займає *кластерний*, який за визначенням багатьох науковців є передусім новою управлінською технологією, що сприяє підвищенню конкурентоспроможності як окремого регіону чи галузі, так і держави загалом [47].

Як відомо, в економічній літературі поняття *кластер* запроваджено Майклом Портером (1990 р.) і позначає сконцентровані за ознакою групи взаємозалежних компаній, спеціалізованих постачальників, постачальників послуг, фірм у галузях, а також пов'язаних з їх діяльністю організацій (наприклад, університетів, агентств із стандартизації, торгових об'єднань) у певних сферах, що конкурують, однак виконують спільну роботу [48].

Незважаючи на те, що у міграційній тематиці ідея кластерного підходу доволі нова, це не заперечує можливості її втілення для дослідження ТМС. Як і в будь-якій економічній системі, її суть зводиться до того, що міграційним кластером може бути група географічно сусідніх взаємозалежних компаній (організацій), котрі використовують робочу силу трудових мігрантів у певній сфері, що характеризується спільністю роботи і взаємодоповненням.

У статистиці мета кластерного аналізу – знаходження груп схожих об'єктів у вибірці. У нашому випадку йдеться не лише про якісь окремі ознаки їх подібності, а й насамперед синергію їх взаємозв'язків, котра оцінюється у межах конкретних геопросторових координат і є відображенням конкурентоспроможності власне середовища щодо забезпечення економічного ефекту ТМС. По суті, мова йде про існування зв'язку між двома видами економічних систем, що ґрунтуються на використанні робочої сили з різними можливостями економічних ефектів, обумовлених тими чи іншими видами трудових угод і контрактів – постійних працівників та працівників із числа трудових мігрантів.

Виходячи з цього результати виконаного аналізу можна представити кількома *структурними блоками*:

- сутність та основні складові конкурентоспроможності середовища ТМС;
- методологічні підходи до побудови системи показників оцінки конкурентоспроможності розвитку середовища ТМС України;
- організація державних та інших статистичних обстежень в оцінюванні конкурентоспроможності середовища ТМС держав та регіонів;
- статистична оцінка та порівняльний аналіз людських і природних ресурсів розвитку конкурентоспроможності середовища ТМС;
- показники розвитку інфраструктури в оцінці та порівняльному аналізі конкурентоспроможності середовища ТМС України;
- статистичне вивчення розвитку бізнесу в оцінюванні

конкурентоспроможності українського середовища ТМС.

Розглянемо зазначені блоки докладніше.

Важливим атрибутом ринкової економіки є конкурентоспроможність. Власне ринок, механізм його дії не можуть нормально існувати без розвинутих форм конкуренції.

Україна вступає в епоху глобальної конкуренції, коли для досягнення успіху необхідні якісно нові підходи до розвитку економіки в цілому та регіонального економічного розвитку зокрема. Це означає, що конкурентоспроможність національної економіки неможлива без підтримки її конкурентоспроможності на регіональному рівні, у т.ч. у *міграційно детермінованому середовищі*.

Розкриваючи сутність поняття *конкурентоспроможність ТМС*, зауважимо, що базовою категорією у ньому залишається регіон.

Між регіонами існують суттєві відмінності в рівні економічного розвитку, територіальному освоєнні, екологічній ситуації тощо. Географічні, історичні й соціально-економічні умови спричинили різний рівень розвиненості регіонів (більш чи менш динамічний), кращий чи гірший стан середовища і спосіб життя людей.

Конкурентоспроможність, тобто здатність до досягнення успіху в економічному суперництві, в аспекті регіонального розвитку, можна розуміти як готовність до використання внутрішніх і зовнішніх обставин, що змінюються, для покращання становища регіону в міжрегіональному суперництві. Отже, *конкурентоспроможність ТМС* означає переважне створення таких структурних комбінацій, які уможливають оптимальне використання ресурсів та їх комерціалізацію.

Менш розвинені регіони повинні прагнути зміни цього становища. Активне втручання органів влади, які спонукають або підтримують ініціативи щодо покращання ситуації, є складовою регіональної політики – однієї з найважливіших сфер економічної політики держави.

Як наголошує Європейська економічна комісія, однією з головних причин нерівномірності регіонального розвитку є відмінності в продуктивності і конкурентоспроможності економік регіонів, і зауважує, що конкуренція в добу інформатизації і глобалізації змінює свій характер. Конкурентна спроможність господарських суб'єктів усе більше залежить не лише від підприємливості власника і продуктивності працівників, але й ефективності функціонування територіальних суспільно-господарських систем – як традиційно аналізованих, так і ТМС, їх здатності до формування сучасних дієвих структур, що результативно використовують наявну в регіоні сукупність факторів виробництва.

Водночас конкурентний статус національної економіки загалом формує конкурентні можливості кожного регіону, що стосується й середовища ТМС. У цьому контексті можна провести аналогію з поняттями конкурентоспроможності продукції та підприємства. Остання характеристика, формуючи імідж підприємства-товаровиробника, може підсилити або, навпаки, послабити конкурентні позиції його нового виду продукції (послуги) на

конкурентному ринку.

Конкурентоспроможність країни може трактуватися з різних позицій, зокрема як її спроможність зберігати тенденцію довгострокового зростання (за визначенням Дж. Сакса, М. Портера) чи утримувати свою присутність на міжнародних ринках (на думку науковців Всесвітнього економічного форуму) тощо.

Міжнародна конкурентоспроможність держави – це системне поняття, яке полягає у здатності країни займати й утримувати стійкі позиції на певних сегментах світового ринку завдяки потужному економічному потенціалу, що забезпечує зростання економіки на інноваційній основі; розвинутій системі ринкових інститутів; володінню значним інтелектуальним капіталом, інвестиційними ресурсами; гнучким реагуванням на зміни світової кон'юнктури та, відповідно до цього, диверсифікацію виробництва, максимально відстоюючи реалізацію національних інтересів заради економічної безпеки та високих стандартів життя населення.

Конкурентоспроможність ТМС можна трактувати як порівняльну характеристику якісних і вартісних параметрів робочої сили трудових мігрантів, їх послуг праці відносно послуг праці-конкурентів (позаміграційного контингенту економічно активного населення), а також середовища, в якому формуються трансакційні витрати, пов'язані з доведенням «носія» послуг праці на ринок.

У цьому контексті виникає потреба визначення системи показників для аналізу конкурентоспроможності соціально-економічної системи, якою є ТМС. До таких насамперед належить *індекс глобальної конкурентоспроможності* Всесвітнього економічного форуму (ВЕФ), що є синтетичним показником. Він складається на одну третину зі статистичних даних, на дві третини – з експертних оцінок. У 2005 р. ВЕФ істотно змінив методику складання рейтингу, і нині кількість чинників, які враховують в оцінці конкурентоспроможності національної економіки, значно збільшилася. Додатково стали оцінювати розвиненість інфраструктури та ускладненість бізнесу, ефективність ринку праці, рівень охорони здоров'я, якість освіти.

Ще один (можна сказати, конкуруючий) рейтинг складається Центром з вивчення конкурентоспроможності Міжнародного інституту розвитку менеджменту (IMD) у Лозанні. Причому він будується на базі зворотного співвідношення: дві третини офіційної статистики, одна – оцінки експертів; кількість показників для ранжирування значно вища – 314, але чисельність країн менша – лише 60. Усе це робить рейтинг IMD більш об'єктивним, але водночас і консервативнішим.

Принагідно акцентуємо увагу на українських реаліях, де найгірша оцінка характерна для якості державних і суспільних інститутів. Результати рейтингу вказують на те, що *якість влади та управління є головним чинником неконкурентоспроможності нашої країни*. Саме якість регуляторної політики й інституціональне середовище, що безпосередньо впливає на мікроекономічні умови для бізнесу, є основною причиною низької конкурентоспроможності України.

Критично низькі такі показники якості влади й ефективності законодавства, як наявність і послідовність державної стратегії та політики, прозорість і ефективність виконання урядових рішень, ефективність судової системи, ступінь впливу корупції на бізнес, рівень захисту особистих свобод і приватної власності громадян. Влада та її інституції поки ще є найслабшими чинниками у формуванні конкурентоспроможної ТМС країни. На противагу цьому можна навести приклад Фінляндії, яку сьогодні експерти визнають найбільш конкурентоспроможною державою світу. Коли в активі іншого лідера світових конкурентоспроможностей – США такі потужні чинники, як першість у глобальних технологіях, неперевершена схильність суспільства до підприємництва і ризику, висококонкурентне економічне середовище, то Фінляндія – безумовний лідер за показниками, які характеризують якість суспільних інститутів, управління та влади. Щоправда, за рівнем технологій та інновацій вона посідає почесне третє місце після США і Тайваню.

Наявні в Україні резерви так званої факторної конкурентоспроможності (дешева робоча сила і традиційний експорт товарів із низькою доданою вартістю) або вже вичерпали себе, або вичерпають у середньостроковій перспективі. Реальним підтвердженням цьому є ТМС.

Якщо джерелом конкурентних переваг країни у «старій» («важкій») економіці були доступ до сировини, зручні транспортні маршрути, місткий споживчий ринок, дешева робоча сила, то в «новій» («м'якій») економіці чинники успіху – інновації та підприємництво, що ґрунтуються на знаннях, розвинена інфраструктура інформації та знань (Інтернет, бази даних, телекомунікації).

Таким чином, до нових чинників економічного зростання можна віднести:

- інвестиції в освіту;
- розвиток інформаційно-комп'ютерних технологій;
- зростання витрат на НДДКР;
- розширення доступу компаній до венчурного капіталу;
- якість управління країною та компаніями;
- ефективна політика залучення прямих іноземних інвестицій (ПІІ);
- кількість і якість людських ресурсів, зайнятих у галузях знання.

Сучасну економіку рухає виробництво, розподіл і використання знань та інформації. Джерелом економічного зростання й конкурентоспроможності в ній є продукування ідей, а не товарів. Лише країни, що продукують знання та інтегрують їх у свої економічні моделі, зможуть бути глобально конкурентоспроможними. Знання визнається сьогодні рушійною силою продуктивності праці й економічного зростання.

Найважливішою складовою *філософії конкурентоспроможності* є якість і координованість управління економічними, політичними процесами й корпоративним сектором. Далі – формування підприємницько-інноваційної моделі економіки, де *ідеї швидко* генеруються й зіштовхуються між собою в боротьбі за ринок, а цього можна досягти лише там, де процвітає *малий* і

середній бізнес (МСБ) та підприємництво, особливо пов'язані з НДДКР і малосерійними субпідрядами з великими високотехнологічними компаніями. Можна думати і про технопідприємництво як державну ініціативу раніше вже успішно апробовану в ряді південноазійських країн. До неї можна віднести подолання регулятивних перешкод, що стримують появу нових компаній.

Для МСБ і підприємництва важливі а, по-перше, підтримка стабільного макроекономічного середовища (у т.ч. ТМС), проста й незмінна система оподаткування, поліпшення загальних соціально-економічних показників, перетворення економіки із ЗАТ на ВАТ, в якому вигоди економічного зростання доходять до всіх членів суспільства. У цьому контексті посилення інфляційних очікувань і непередбачуваність дій влади не сприяють досягненню зазначених цілей.

По-друге, підтримка внутрішньої конкуренції (у т.ч. РПП і ТМС), яка приводить до конкурентоспроможності глобальної. Чесна конкуренція має стати наріжним каменем державного регулювання, основним правилом гри. Багато дій попереднього уряду (скасування пільг, усунення податкових дір і боротьба з контрабандою) були спрямовані саме на це. Проте, з іншого боку, боротьба з «недосконалістю» ринку командно-адміністративними або обмежувально-наказовими методами пов'язана з небезпекою перекручень в економічній політиці та їхньою інституалізацією.

По-третє, необхідно розвивати експортно орієнтовані т.зв. знаннємісткі виробництва (у т.ч. через використання потенціалу ТМС).

Для розвитку МСБ і підприємництва необхідні відповідні фінансові інструменти: банківське кредитування, індустрія венчурного капіталу, створення інституту «бізнес-ангелів» (тобто приватних інвесторів, котрі надають підприємцям власні кошти для фінансування початкових етапів бізнесу, зокрема за рахунок міграційного капіталу), розвиток фондового ринку.

Створення сприятливого клімату для залучення прямих іноземних інвестицій також є стратегічним завданням, оскільки саме вони є головним адептом технологічних новацій у країнах, де відсутній власний розвинутий сектор НДДКР чи коштів на придбання іноземних технологій. Пріоритетом політики їхнього залучення в країну має стати перехід від експлуатації дешевої робочої сили та мізків до створення, за допомогою тих же ПІІ (у т.ч. через механізм запуску міграційних облігацій) нових знань.

Політика розвитку людського інтелектуального капіталу є чи не ключовим компонентом стратегії конкурентоспроможності в економіці знання.

НЕП із створення економіки знання, де людський та інтелектуальний капітал, високоосвічена і висококваліфікована робоча сила стають найважливішими чинниками конкурентоспроможності країни, включає не лише реформу освіти і збільшення інвестицій у цей сектор, а й реформування управління та довгострокове інвестування у систему охорони здоров'я й навколишнього природного середовища.

Асигнування на освіту, науку та охорону здоров'я потрібно розглядати в новій політичній парадигмі як інвестиції в підтримання та збільшення інтелектуального капіталу (за аналогією до інвестицій в модернізацію основних

засобів підприємства), що приведуть до створення вартості шляхом генерування ідей. Згідно із дослідженнями, ефективна система освіти забезпечує країні, як і рівень НДДКР, високі показники у світовій шкалі конкурентоспроможності. Із сфер, що «паразитували» на бюджетних видатках, вони перетворилися у передові країни у сфері виробництва знань, яким приділяється першочергова увага. Адже там на державному рівні одержимі ідеєю конкурентоспроможності.

Наведені вище основні чинники національної конкурентоспроможності здебільшого можуть розглядатися як такі на рівні регіональної РРП, ТМС за умови забезпеченості регіонів відповідними фінансовими та організаційними повноваженнями.

Формування в Україні ринкової економіки тісно пов'язано зі створенням конкурентного середовища, адже конкуренція є невід'ємною компонентою ринку, обов'язковою умовою функціонування ТМС. Оцінка конкурентоспроможності будь-якого об'єкта потребує відповідного інформаційного забезпечення, зміст і структура якого визначаються специфікою об'єкта оцінки, а також основними підходами до трактування поняття його конкурентоспроможності.

Поширення на всі регіони України удосконаленої 2012 року методології розрахунку індексу національної конкурентоспроможності дає можливість аналізувати динаміку економічного розвитку кожного окремо регіону порівняно з іншими, з даними по Україні загалом, а також із 143 країнами світу. Ця методологія придатна й для дослідження ТМС.

Індекс конкурентоспроможності регіонів України, середовища формування ТМС розраховується за методологією, яку використовує Всесвітній економічний форум (ВЕФ) для її оцінки в різних країнах світу. У 2012 році ВЕФ уперше оцінив Україну як державу з економікою, орієнтованою на ефективність, а також урахувуючи основні соціально-економічні проблеми країни і глобальні тенденції її розвитку, проаналізував дві складові індексу конкурентоспроможності – інституції та технологічну готовність. Одні з найнижчих у світі показники за складовою інституцій унеможливають використання повною мірою нашою країною переваг переходу до другої стадії економічного розвитку.

Упродовж більше ніж тридцяти років у звітах про глобальну конкурентоспроможність Всесвітнього економічного форуму аналізується і порівнюється багато факторів – складників національної конкурентоспроможності. Із самого початку діяльність ВЕФ була спрямована на виявлення глибинних причин та взаємозв'язків, стимулювання дискусії зацікавлених осіб щодо оптимальних стратегій та методів, здатних допомогти державам здолати перешкоди на шляху до зміцнення власної конкурентоспроможності.

Із 2005 року ВЕФ аналізує конкурентоспроможність, використовуючи *індекс глобальної конкурентоспроможності (ІГК)* – комплексний інструмент оцінювання її мікро- і макроекономічних показників на національній рівні. Конкурентоспроможність характеризується як набір інститутів, політик і

факторів, які визначають рівень продуктивності країни. Остання, у свою чергу, впливає на рівень добробуту, який може забезпечити економіка. Крім того, рівень продуктивності також визначає дохідність інвестицій в економіку, котрі є фундаментальним стимулом економічного зростання. Інакше кажучи, конкурентоспроможні економіки – це такі, які здатні зберегти зростання.

Отже, концепція конкурентоспроможності включає статистичні й динамічні складові. Незважаючи на те, що продуктивність країни визначається її спроможністю підтримувати високий рівень прибутків, продуктивність також є одним із найголовніших детермінантів дохідності інвестицій. Останні належать до ключових факторів, що пояснюють потенціал зростання економіки.

Продуктивність і конкурентоспроможність визначаються багатьма детермінантами. Уповодж багатьох століть економісти намагалися віднайти і зрозуміти чинники, пов'язані із цим процесом. Як результат, виникали різноманітні теорії: від концепції спеціалізації і розподілу праці, розробленої Адамом Смітом, до пріоритетності інвестицій у фізичний капітал та інфраструктуру – економістів неокласичної школи.

При створенні ІГК ураховується складність економічних процесів і пропонується виважене середнє значення великої кількості різних компонентів, згруповані у 12 складових по трьох субіндексах, кожна з яких відображає один з аспектів конкурентоспроможності (табл. 3.10).

Таблиця 3.10

Складові конкурентоспроможності

Економіка	Складові конкурентоспроможності
Факторно орієнтована	Базові вимоги: <ul style="list-style-type: none"> • інституції; • інфраструктура; • макроекономічне середовище; • охорона здоров'я та початкова освіта
Орієнтована на ефективність	Підсилювачі ефективності: <ul style="list-style-type: none"> • вища освіта та професійна підготовка; • ефективність ринку товарів; • ефективність ринку праці; • рівень розвитку фінансового ринку; • технологічна готовність; • розмір ринку
Інноваційно орієнтована	Фактори розвитку та інноваційного потенціалу: <ul style="list-style-type: none"> • рівень розвитку бізнесу; • інновації

Інституційне середовище визначається правовою й адміністративною інфраструктурою, у межах якої приватні підприємці, компанії та уряд взаємодіють з метою створення добробуту нації. Значущість сприятливого та справедливого інституційного середовища стала більш очевидною під час

останньої фінансово-економічної кризи. Інституції є вкрай важливими для підтримки й посилення стабільного економічного зростання з огляду на те, що держава відіграє більш значущу роль на міжнародному рівні для економік багатьох країн.

Якість інституційного середовища суттєво впливає на конкурентоспроможність і економічне зростання. Вона позначається на інвестиційних рішеннях та організації виробництва, а також впливає на спосіб розподілу суспільством вигод і витрат щодо реалізації програм і стратегій розвитку. Наприклад, власники землі, корпоративних акцій або ж інтелектуальної власності не інвестуватимуть у свою власність, якщо їм не гарантоване право на неї. Значення інституцій не обмежується законодавчою базою. Ставлення уряду до ринків та свобод, а також ефективність його діяльності відіграють важливу роль: занадто великий апарат і бюрократія, надмірне державне регулювання, корупція, нечесність при складанні й виконанні держзамовлень, недостатня прозорість і надійність, нездатність надавати бізнесу необхідні послуги, політична залежність судової системи призводять до значних економічних витрат і уповільнюють процес розвитку.

Відповідний рівень управління державними фінансами також є важливим чинником, який визначає довіру до бізнес-клімату країни. Тому показники, які відображають якість управління державними фінансами, введені до третьої складової субіндексу, макроекономічного середовища.

Незважаючи на те, що в економічній літературі багато уваги приділено переважно державним інституціям, приватні також є важливим елементом процесу створення добробуту. Події, пов'язані з останньою глобальною економічною кризою, а також численними корпоративними скандалами, виявили значущість стандартів бухгалтерського обліку, звітності й прозорості як факторів, що дають змогу не лише попередити шахрайство і неефективне управління, а й зберегти довіру інвесторів та споживачів. Економічне зростання базується на діяльності бізнесу, який дотримується принципів чесного управління, а керівництво – суворих етичних норм у відносинах із державою, іншими компаніями та громадськістю загалом.

Прозорість приватного сектору – це обов'язкова характеристика бізнесу. Її можна реалізувати шляхом дотримання відповідних стандартів, а також використовуючи практики аудиту й бухгалтерського обліку, які забезпечують своєчасний доступ до інформації.

Високорозвинена інфраструктура має велике значення для ефективного функціонування економіки, оскільки є важливим фактором при визначенні місця розташування економічної діяльності, її видів або секторів, котрі можуть розвиватися в кожному окремому випадку. Високорозвинена інфраструктура зменшує вплив відстані між регіонами, забезпечує інтеграцію національного ринку й низьковитратний зв'язок з ринками інших країн та регіонів. Якість і розвиток інфраструктури впливають на економічне зростання, у різний спосіб скорочують розбіжність між рівнями доходів населення, сприяють боротьбі з бідністю. Достатньо розвинена транспортна й комунікаційна інфраструктура є передумовою доступу відсталих населених пунктів до основних економічних

процесів і сервісів. Ефективні види транспорту, зокрема якісні автомобільні дороги й залізниці, порти й повітряний транспорт, дають змогу підприємцям гарантовано й своєчасно доставити свої товари та послуги на ринок, а працівникам – пересуватися країною у пошуку робочих місць, які найбільше їх влаштовують. Економіка також залежить від безперебійного постачання електроенергії в необхідних обсягах, що забезпечує належний режим роботи підприємств і заводів. Урешті-решт, велика й розвинена телекомунікаційна мережа гарантує швидкий і вільний потік інформації. Він підсилює загальну економічну ефективність тим, що дозволяє гравцям на ринку враховувати весь обсяг наявної інформації при прийнятті рішень та обмінюватися нею.

Стабільність *макроекономічного середовища* має велике значення для бізнесу і, таким чином, усієї національної конкурентоспроможності (у т.ч. ТМС). І хоча вона самостійно не в змозі збільшити продуктивність країни, доведено, що макроекономічний хаос суттєво шкодить економіці. Про це яскраво свідчать події останніх років у Європі. Держава не може ефективно надавати послуги, якщо вона змушена сплачувати високі відсотки за минулі борги. Бюджетний дефіцит обмежує майбутню спроможність держави реагувати на цикли ділової активності та інвестувати у заходи, спрямовані на підвищення конкурентоспроможності. Компанії не можуть працювати ефективно, якщо рівень інфляції виходить за межі контролю. Отже, стійкість процесу розвитку економіки неможлива без макроекономічної стабільності. Остання привернула увагу громадськості не так давно, коли окремі країни Європи потребували підтримки МВФ та інших держав європейської зони задля попередження суверенного дефолту, оскільки їхній борг сягнув неприпустимого рівня.

Важливо зазначити, що ця складова оцінює стабільність макроекономічного середовища і не враховує те, як саме уряд керує державним бюджетом. Вказаний якісний індикатор відображається у складовій інституцій.

Стосовно *охорони здоров'я і початкової освіти*, то робоча сила із задовільним станом здоров'я має найважливіше значення для конкурентоспроможності й продуктивності країни. Люди із поганим здоров'ям не зможуть реалізовувати свій потенціал і працюватимуть менш продуктивно. Крім того, слабе здоров'я співробітників призводить до чималих витрат для бізнесу, тому що хворі працівники часто відсутні на робочому місці або ж працюють з низьким рівнем ефективності. Отже, інвестиції в охорону здоров'я є вкрай важливими як в економічному, так і моральному аспектах. Крім охорони здоров'я, зазначена складова також ураховує якість і розвиненість початкової освіти. Базова освіта збільшує ефективність кожного окремого працівника. Робітники, що мають недоліки або недостатній рівень початкової освіти, можуть виконувати лише елементарні роботи, їм значно важче адаптуватися до складніших виробничих процесів і технологій. Отже, вони менше задіяні в розробці або впровадженні інновацій. Іншими словами, недоліки, пов'язані з базовою освітою, можуть негативно впливати на бізнес, обмежуючи його розвиток. До того ж із такими людськими ресурсами компанії важче створювати додаткову вартість, виробляючи складні товари або

підвищуючи їхню додану вартість. У довготривалій перспективі важливо уникнути значних скорочень ресурсів у вказаних найважливіших галузях, незважаючи на необхідність зменшення видатків державних бюджетів з метою зниження дефіциту й боргового тиску.

Якісна *вища освіта й професійна підготовка* мають велике значення для економік, які намагаються рухатися шляхом створення додаткової вартості, не обмежуючись звичайними виробничими процесами і продукцією. Зокрема, сучасна глобальна економіка потребує від країн створення резерву освічених працівників, які в змозі виконувати складні завдання, швидко адаптуватися до зміни середовища й нових вимог економіки. У зазначеній складовій оцінюється рівень зарахування до середніх шкіл та вузів, якість освіти з погляду бізнес-спільноти. Ступінь навчання співробітників також ураховується, зважаючи на важливість професійного й безперервного навчання без відриву від виробництва. Й хоча у багатьох країнах цьому не надають особливого значення, таке навчання необхідне з метою забезпечення безперервного підвищення навичок працівників.

Країни з *ефективними ринками* виробляють асортимент необхідних *товарів та послуг* з урахуванням умов попиту-пропозиції. Крім того, ці ринки гарантують, що товари будуть ефективно продаватися й купуватися. Сприятлива ринкова конкуренція на внутрішньому й зовнішньому ринках є важливим чинником підвищення ринкової ефективності і, відповідно, продуктивності бізнесу. Вона гарантує процвітання найефективнішим фірмам, що виробляють товари згідно з вимогами ринку. При створенні найкращого середовища з метою обміну товарами має бути якомога менше перешкод діяльності бізнесу, які виникають унаслідок втручання держави. Наприклад, конкурентоспроможності заважають непропорційні й обтяжливі податки, а також обмежувальні та дискримінаційні правила міжнародної торгівлі та прямих іноземних інвестицій. Нещодавня економічна криза підкреслила ступінь взаємозалежності економік усього світу, а також рівень залежності економічного зростання від відкритості ринків. Протекціоністські заходи призводять до протилежних результатів через те, що знижують економічну активність у цілому.

Ефективність ринку також залежить від умов попиту, наприклад, орієнтованості на клієнта й вибагливості покупців. Покупці в одних країнах можуть бути вибагливішими, ніж в інших, через певні культурні

або історичні причини. Це створює важливу конкурентну перевагу, оскільки змушує компанії бути більш інноваційними й орієнтованими на вимоги клієнтів, що сприяє досягненню ефективності ринку.

Ефективність та гнучкість ринку праці є вкрай важливими для забезпечення відповідного розподілу працівників між секторами. Це стимулює найбільш ефективно їх використання в економіці і створює необхідну мотивацію для максимальної самовідданості на робочому місці. Таким чином, ринки праці мають бути гнучкими, щоб швидко і з найменшими витратами переміщувати працівників з одного сектору до іншого й допускати коливання заробітної плати без великих соціальних потрясінь. Значення добре

функціонуючого ринку продемонстрували минулорічні події в арабських країнах, де негнучкі ринки праці стали однією з основних причин високого рівня безробіття серед молоді. Це призвело до численних сутичок і безладу в Тунісі, які потім поширилися по всьому регіону. Також дуже високий рівень безробіття характерний для низки європейських країн, де є бар'єри входження на ринок праці. Крім того, ефективні ринки праці мають забезпечувати чіткий взаємозв'язок між стимулами для працівників та їх бажанням втілювати принципи меритократії на робочих місцях, рівність між жінками й чоловіками у бізнес-середовищі. Разом ці фактори позитивно позначаються на результатах діяльності працівників та залученні до країни здібних спеціалістів (через формування ТМС). Роль цих двох аспектів невпинно зростає у зв'язку із явищем дефіциту кваліфікованих кадрів, що набирає загрозливих масштабів.

Значення *розвинутого фінансового ринку* особливо проявилось у період останньої фінансово-економічної кризи. Ефективний фінансовий сектор дає можливість розміщувати ресурси, заощаджені громадянами країни або інвестовані іншими державами, у ті галузі, де ці ресурси стануть найпродуктивнішими. Він спрямовує ресурси не на реалізацію проектів, які мають політичний підтекст, а на підприємницькі або інвестиційні проекти з найбільш очікуваною нормою прибутковості. Отже, головний момент тут полягає у ретельному оцінюванні ризиків. Інвестиції бізнесу також впливають на рівень продуктивності. Таким чином, для економіки необхідний фінансовий сектор, який надає капітал для інвестицій приватної сфери з таких джерел, як кредити надійних банків, розвинений фондовий ринок, венчурний капітал та інші фінансові інструменти. Щоб здійснити ці функції, банківський сектор має бути надійним і прозорим. Крім того, як засвідчили нещодавні події, фінансовим ринкам необхідне управління для захисту інвесторів та інших учасників економічних процесів.

Технологічна готовність у нинішньому глобалізованому світі визначає спроможність компаній конкурувати й бути успішними. У цій складовій оцінюється швидкість, з якою економіка переймає й використовує нові технології з метою підвищення виробничих секторів. При цьому особливу роль відіграє її здатність максимально використовувати інформаційні та комунікаційні технології (ІКТ) у повсякденній діяльності й виробничих процесах з метою підвищення ефективності й забезпечення інновацій, що врешті-решт сприяє зростанню конкурентоспроможності. ІКТ еволюціонували в технології «загального використання» в сучасному світі, поширилися у багатьох секторах економіки і мають вагоме значення.

Зростання продуктивності для підтримки відновлення економіки відіграє роль ефективної інфраструктури в комерційних операціях. Доступність до ІКТ та їхнє використання стали основою визначення технологічної готовності. На здатність економіки підвищувати продуктивність не впливає факт винайдення цих технологій у межах країни чи поза нею. Головне, що підприємства держави мають доступ до цих прогресивних продуктів і проектів та спроможні їх опанувати. Серед основних джерел іноземних технологій – прямі іноземні інвестиції, які відіграють провідну роль у країнах, що перебувають на нижчому

етапі технологічного розвитку. У цьому контексті слід розрізняти рівень технологій, котрі наявні в компанії країни, а також можливості держави проводити дослідження та розробляти інновації, які розширюють кордони існуючих знань. Тому технологічна готовність розглядається окремо від інновацій, котрі оцінюються у дванадцятій складовій.

Розмір ринку впливає на продуктивність, тому що великі ринки дають змогу компаніям використати масштабно ефект економії. Це особливо простежується на прикладі функціонуванні ТМС. Традиційно доступні для компаній ринки обмежувалися кордоном їхньої країни. За часів глобалізації міжнародні ринки частково можуть замінити внутрішні, особливо невеликих держав. Існує багато емпіричних доказів позитивного взаємозв'язку між відкритістю торгівлі й зростанням економіки. І хоча окремі дослідження піддають сумніву міцність такого зв'язку, є спільне розуміння позитивного впливу торгівлі на економічне зростання, особливо у країнах з невеликими внутрішніми ринками. Приклад Європейського Союзу свідчить про значущість розміру ринку для конкурентоспроможності, оскільки завдяки активнішій інтеграції підвищився рівень загальної ефективності. Незважаючи на те, що скорочення торгових бар'єрів і приведення стандартів у відповідність до вимог Європейського Союзу вплинули на зростання обсягів експорту в регіоні, ще залишилося чимало перешкод для створення справді єдиного середовища, зокрема на ринку послуг. Це призводить до виявлення так званого ефекту кордону.

Таким чином, в індексі, глобальної конкурентоспроможності, як і раніше, використовуються показники розміру внутрішнього й зовнішнього ринків. Отже, при визначенні розміру ринку для підприємств країни експорт може трактуватися як заміщення внутрішнього попиту. Включення як внутрішнього, так і зовнішнього ринку до обчислення розміру ринку дає змогу враховувати експортно орієнтовані економіки й географічні регіони (наприклад, Євросоюз), які складаються з кількох держав, проте не мають єдиного ринку.

Рівень розвитку бізнесу, безперечно, впливає на рівень ефективності під час виробництва товарів та послуг. Він пов'язаний із двома об'єднаними між собою елементами: якістю бізнес-спільнот країни у цілому та якістю діяльності і стратегій певних фірм. Ці фактори мають особливе значення для економік, що перебувають на високій стадії розвитку і в яких базові ресурси підвищення продуктивності загалом уже вичерпано. Важливою з різних причин є якість бізнес-спільнот і допоміжних галузей у країні, що вимірюється кількісними та якісними показниками національних постачальників і ступенем їхньої взаємодії. За умови, коли компанії та постачальники з якогось сектору об'єднані у групи (кластери) й географічно перебувають близько одне до одного, ефективність підвищується, виникає більше можливостей для інновацій і зменшується кількість перешкод для виникнення нових фірм. Новітні практики і стратегії окремих фірм (брендинг, маркетинг, дистрибуція, сучасні технологічні процеси, виробництво унікальних і складних товарів) поширюються на всі сектори економіки та сприяють виникненню комплексних і своєчасних бізнес-процесів у всіх галузях.

Джерелом *інновацій* є як технологічні, так і нетехнологічні знання. Нетехнологічні інновації міцно пов'язані з ноу-хау, навичками та умовами праці, притаманними організаціям. Отже, вони охоплюються одинадцятю складовою, що входить до ІГК. Остання складова конкурентоспроможності – це технологічні інновації. У той час, коли суттєвих результатів можна досягти завдяки поліпшенню роботи державних, суспільних і приватних установ, створенню інфраструктури, зниженню макроекономічної нестабільності або покращенню людського капіталу, позитивний ефект врешті-решт не є настільки відчутним. Аналогічне стосується ефективності ринків праці, фінансів і товарів.

У довгостроковій перспективі рівень життя можливо суттєво підвищити виключно за рахунок технологічних інновацій. Основою зростання виробництва, який спостерігався в історії наших економік, економічні прориви, серед яких індустріальна революція XVIII ст. і винахід парового двигуна, виробництво електроенергії і недавня «цифрова» революція, котра не лише трансформує способи виробництва, але й відкриває нові можливості щодо продуктів та послуг. Особливого значення набувають інновації для розвинених країн, які наближаються до меж пізнання. Можливість створення вартості лише за рахунок адаптації та інтеграції зовнішніх технологій у них є досить обмеженою. Менш розвинені держави можуть підвищувати власну продуктивність, запозичаючи наявні технології або поетапно поліпшуючи інші сфери. Однак цього підходу не достатньо для зростання продуктивності в країнах, які досягли інноваційної стадії розвитку: їм необхідно розробляти і створювати найсучасніші товари й процеси для збереження конкурентних переваг та реалізації діяльності з вищою доданою вартістю. У зв'язку із цим потрібне сприятливе для інноваційного виробництва середовище, яке підтримує і державний, і приватний сектор. Зокрема, ідеться про достатній обсяг інвестицій у дослідження й розробки, особливо з боку бізнесу; наявність високоякісних науково-дослідних інститутів, які можуть створювати базу даних знань, необхідну для розробки нових технологій; співробітництво університетів та бізнесу в галузі наукових досліджень; захист інтелектуальної власності разом із високим рівнем конкуренції та доступом до венчурного капіталу й фінансування, які аналізуються іншими складовими індексу. Враховуючи повільне відновлення економіки після нещодавньої кризи і зростаючий фіскальний тиск, з якими стикнулися передові країни, досить важливо, щоб державні й приватні інститути не піддалися дії цих негативних чинників і уникнули скорочення видатків на науково-дослідну діяльність, яка має критичне значення для сталого розвитку в майбутньому.

Кожна з *дванадцятьох складових* конкурентоспроможності представлена окремо, однак усі вони взаємопов'язані, мають тенденцію до посилення одна одної, коли слабкі позиції у певних аспектах часто негативно впливають на інші. Наприклад, важко досягти високого показника у складовій інновацій, не маючи достатньо освіченої й добре підготованої робочої сили, здатної втілювати найновіші технології, без належного рівня фінансування науково-дослідних праць і ефективного ринку товарів, який надає можливості просування інновацій на ринку.

Розглянуті складові певною мірою мають значення для всіх економік, однак зрозуміло, що вони по-різному впливатимуть на них. Метод, який був би оптимальним для підвищення конкурентоспроможності у Камбоджі, відрізняється від найкращим для Франції, оскільки ці країни перебувають на різних етапах розвитку. Із піднесення економіки заробітні плати збільшуються, і для підтримки високого рівня прибутків необхідне зростання продуктивність праці.

Як економічна теорія про етапи розвитку, ІГК передбачає, що зростання економік, що перебувають на першій стадії розвитку, залежить від базових факторів, а країни конкурують за рахунок забезпеченості ресурсами – переважно некваліфікованою робочою силою і корисними копалинами. Компанії мають конкуренцію через ціни і продають базові продукти або товари, при цьому низька продуктивність призводить до такого ж рівня заробітних плат. Збереження конкурентоспроможності на цій стадії розвитку економіки найбільше залежить від стабільного фінансування державних і приватних інститутів, достатньо розвиненої інфраструктури, макроекономічної стабільності, а також стану здоров'я робочої сили і принаймні базової освіти.

Одночасно з підвищенням конкурентоспроможності спостерігається подальше економічне зростання й збільшення продуктивності та заробітної платні. Країни переходять до наступної стадії, де економічний розвиток залежить від ефективності. На цій стадії необхідно впроваджувати ефективніші виробничі процеси і підвищувати якість продукції, тому що рівень зарплат виріс, а ціни збільшити не можна. Підвищення рівня конкурентоспроможності тепер переважно залежить від якості вищої освіти й професійної підготовки, ефективного ринку товарів та послуг, функціонуючого на належному рівні ринку праці, розвиненості фінансового ринку, здатності використовувати наявні технології, обсягів внутрішнього та зовнішнього ринків.

Нарешті, коли країни переходять до інноваційного етапу розвитку економіки, заробітна плата зростає настільки, що підтримувати високий рівень життя можливо лише за умови, якщо компанії конкурують, використовуючи нову або унікальну продукцію, послуги, моделі чи процеси. На цій стадії вони повинні конкурувати як за рахунок новітніх технологій, продукуючи нові різноманітні товари, так і високорозвинених процесів або бізнес-моделей. Саме тут посилюється інноваційна роль ТМС. ІГК урахує етапи економічного розвитку: велика питома вага відводиться тим складовим, які важливіші для цієї стадії економічного розвитку країни. Тобто, незважаючи на те, що всі 12 складових мають конкретне значення, відносна важливість кожної із них залежить від того, на якому етапі перебуває країна. Щоб це врахувати, складові згруповані у три субіндекси (див. табл. 3.10), кожен з яких є найважливішим на певній стадії розвитку економіки.

Субіндекс *базові вимоги* об'єднує складові, що мають важливе значення для країн на факторній стадії; *підсилювачі ефективності* – ті, які є критичними для держав на етапі становлення ефективної економіки, а *фактори розвитку та інноваційного потенціалу* – критичні для інноваційно орієнтованих країн. Вагові чистки для кожного субіндекса на кожному етапі розвитку розраховані

шляхом побудови регресій залежності темпів зростання ВВП на душу населення від результату по кожному субіндексу за минулі роки, унаслідок чого були отримані різні коефіцієнти.

Стадії розвитку економіки визначаються за *допомогою двох критеріїв*:

Перший – це рівень ВВП на душу населення з урахуванням ринкового курсу валют. Цей повсюдно поширений показник використовується для приблизного розрахунку заробітних плат, оскільки не існує міжнародних даних щодо них по всіх країнах. Застосовані порогові значення діапазонів;

Другий характерний для багатих країн, процвітання яких залежить від видобутку ресурсів. При підрахунку визначається частка корисних копалин у загальному експорті (товари й послуги) держави. Так, передбачається, що за умови, що частка корисних копалин у ньому перевищує 70 % (вимірюється шляхом використання середнього значення впродовж п'яти років), країна є переважно факторно орієнтованою.

Отже, оцінка конкурентоспроможності регіону, його РПП та ТМС носить агрегований та комплексний характер.

Із розвитком ринкових відносин роль інформаційної бази зростає, оскільки ускладнюються зв'язки суб'єктів ринку, загострюється потреба вивчення впливу різних чинників на результати діяльності, соціальні наслідки, а також прогнозування, узагальнення як на макро-, так і мікрорівні. Найважливішим ресурсом в управлінні стає статистична інформація.

Для того, щоб виконати статистичне дослідження, необхідна науково обґрунтована інформаційна база. Вона формується в результаті статистичного спостереження, яке є початковою стадією економіко-статистичного дослідження. Статистичним спостереженням називається планомірний науково обґрунтований збір даних або відомостей про соціально-економічні явища і процеси.

Важливими завданнями сучасного періоду розвитку економіки є створення умов для ефективного функціонування підприємств у конкретному середовищі. Саме забезпечення високої конкурентоспроможності суб'єктів господарювання є основою успішного розвитку економіки України, умовою інтеграції до світового співтовариства.

Загальний розвиток економіки України та нестабільна політична ситуація в Україні не сприяють розвитку конкурентних переваг підприємств. Відбувається своєрідне розчленування їх на тих, які орієнтовані на традиційні (виключно внутрішні) фактори виробництва і міграційний потенціал зростання економіки. Справді, незважаючи на ці обставини, багато підприємств досить успішно функціонують у ринковому середовищі, виробляють та реалізують свою конкурентоспроможну продукцію. Для того, щоб тривалий час займати стійкі позиції, суб'єкту господарювання необхідно постійно проводити моніторинг галузі й комплексне дослідження свого конкурентного положення в ній, що, у свою чергу, потребує пошуку, отримання та обробки відповідної інформації.

Інформацію, необхідну для оцінки конкурентоспроможності підприємства, можна отримати двома шляхами: збору отримання об'єктивної

кількісної інформації про основні результати господарсько-фінансової діяльності підприємств-конкурентів та якісної інформації про діяльність підприємств-конкурентів, стратегію і тактику їх діяльності. Для останньої проводять соціологічні опитування, вибіркові спостереження, залучають експертів тощо.

Неповнота, а іноді й відсутність доступу до інформації про діяльність фірм-конкурентів нерідко обумовлює необ'єктивно оптимістичну оцінку стосовно переваги підприємства над його конкурентами. Повнота збору інформації та широта використаних джерел є запорукою об'єктивності висновків, які будуть отримані на стадії її обробки. Всю інформацію про конкурентів можна розділити на дві групи – первинну і вторинну.

Дані, спеціально отримані для аналізу конкретних аспектів діяльності конкурента, належать до первинної інформації. Основними методами її збору є спостереження, опитування й експерименти. З їхньою допомогою встановлюються факти, що цікавлять, кількісно та якісно описуються дії конкурента.

Основними перевагами первинної інформації є швидкість відповіді на запитання, що цікавлять, простота наступного її зведення в потрібну форму, отримання «живої» думки про діяльність конкурента; недоліками – суб'єктивність, неповнота, високий ступінь невірогідності, складність доступу й дорожнеча (у випадку з персоналом підприємства і спеціальних аналітичних служб).

Вторинна інформація про конкурента включає дані, що пройшли попередню аналітичну обробку, мета якої, як правило, не збігається із цілями аналізу. У зв'язку із цим вона потребує проведення додаткових процедур вибору, ранжирування й компіляції, що приводить її у вигляд, необхідний для здійснення аналізу.

Необхідно відзначити, що найчастіше для формування уявлення про конкуренцію наведеної вище інформації явно недостатньо. Для поглибленого дослідження необхідна також вторинна інформація конфіденційного характеру.

Усю вторинну інформацію за ступенем доступності можна розділити на три групи:

- відкрита (номенклатура, ціни, якісні характеристики продукції, система просування, представленість на ринку);
- умовно відкрита (бухгалтерський баланс підприємства, звіт про прибутки і збитки, рейтинг підприємства);
- закрита (обсяги виробництва продукції по номенклатурних лініях, календарний план виробництва, база відвантаження, застосовувані технології).

Збір й аналіз інформації пов'язані з низкою проблем. Для першої групи характерна неповнота даних для повноцінного дослідження конкурентної ситуації на ринку; для другої – невірогідність, оскільки українські підприємства схильні до фальсифікації даних балансів з метою відходу від податків, тобто можлива неточна оцінка дій конкурента; для третьої – закритість доступу або висока вартість.

Для вирішення проблем невірогідності бажано збирати інформацію з

різних незалежних джерел, що підвищує об'єктивність отриманих результатів. Вивіреним способом є експертне зважування джерел інформації за їхньою відносною вірогідністю або довірою до джерела. Стосовно третьої групи інформації, то необхідне підвищення фінансування маркетингу на підприємстві. Як свідчить практика, жодне серйозне дослідження діяльності конкурентів неможливе без використання подібної інформації.

Для визначення індексу конкурентоспроможності розвитку регіонів України 2012 року використана інформація багатьох організацій, а саме:

Фонду «Ефективне управління», яким проведено опитування керівників підприємств з наступних питань:

- права власності;
- охорона інтелектуальної власності;
- нецільове використання бюджетних коштів;
- довіра громадськості до політиків;
- хабарі та неформальні платежі;
- незалежність судової системи;
- фаворитизм у рішеннях чиновників;
- марнотратство у бюджетних витратах;
- тягар адміністративного регулювання;
- ефективність правової системи у врегулюванні суперечок;
- ефективність правової системи в оскарженні регуляторних актів;
- прозорість політиків держорганів;
- державні послуги на підтримку бізнесу;
- втрати бізнесу від загрози тероризму;
- втрати бізнесу від злочинності та насильства;
- організована злочинність;
- надійність роботи правоохоронних органів;
- корпоративна етика;
- ефективність корпоративного керівництва;
- захист інтересів міноритарних акціонерів;
- якість інфраструктури в цілому;
- якість доріг;
- якість залізничної інфраструктури;
- якість портової інфраструктури;
- співпраця у відносинах працівник–працедавець;
- гнучкість при встановленні заробітної плати;
- практика наймання і звільнення;
- оплата праці та продуктивність;
- ставка на професійне управління;
- відтік мізків;
- наявність фінансових послуг;
- якість інфраструктури повітряних перевезень;
- якість електропостачання;
- вплив малярії на ведення бізнесу;
- вплив туберкульозу на ведення бізнесу;
- вплив ВІЛ/СНІД на ведення бізнесу;
- якість початкової освіти;
- якість системи освіти;
- якість викладання математики та природничих наук;
- якість шкіл менеджменту;
- доступ до Інтернету в навчальних закладах;
- доступність дослідницьких та освітніх послуг;
- підвищення кваліфікації персоналу;
- інтенсивність конкуренції на внутрішньому ринку;
- ступінь монополізації ринку;
- ефективність антимонопольної політики;
- вплив оподаткування;
- витрати на проведення аграрної політики;
- переважання торговельних бар'єрів;
- частка іноземної власності;
- вплив регулювання на прямі іноземні інвестиції;
- тиск митних процедур;
- ступінь орієнтованості на клієнта;
- вибагливість покупця;
- прямі іноземні інвестиції і передача технологій;
- кількість місцевих постачальників;
- якість місцевих постачальників;
- рівень розвитку бізнес-кластерів;
- природа конкурентної переваги;
- ширина ланцюжка доданої вартості;
- контроль міжнародної дистрибуції;
- рівень розвитку виробничих процесів;
- рівень маркетингу;

- доступність фінансових послуг;
- отримання фінансування на внутрішньому фондовому ринку;
- легкість отримання позик;
- доступність венчурного капіталу;
- надійність банків;
- регулювання фондового ринку;
- доступність новітніх технологій;
- упровадження технологій на рівні компаній;
- готовність передачі повноважень;
- здатність до інновацій;
- якість науково-дослідних закладів;
- витрати компаній на НДДКР;
- співпраця університетів і бізнесу в НДДКР;
- держзакупівлі високотехнологічної продукції;
- наявність наукових та інженерних кадрів.

Державної служби статистики України, яка для розрахунку індексу конкурентоспроможності розвитку регіонів України надала такі показники:

- інфляція;
- захворюваність на малярію;
- дитяча смертність;
- середня очікувана тривалість життя;
- охоплення початковою освітою;
- охоплення середньою освітою;
- охоплення вищою освітою;
- частка імпорту в ВРП;
- частка жінок у робочій силі;
- індекс розміру внутрішнього ринку;
- індекс розміру зовнішнього ринку;
- патенти та винаходи.

Всесвітнього економічного форуму, що надає такі показники:

- кредитний рейтинг країни;
- кількість абонентів широкосмугового мобільного Інтернету (на 100 осіб).

Міністерства охорони здоров'я України:

- захворюваність на туберкульоз.

Світового банку:

- надійність захисту інвестора;
- сукупна податкова ставка;
- кількість процедур, необхідних для відкриття бізнесу;
- час, необхідний для відкриття бізнесу;
- митні тарифи;
- витрати, пов'язані із звільненням;
- індекс надійності юридичних прав.

Державної авіаційної служби України:

- пасажирообіг авіаційного транспорту.

Національної комісії регулювання зв'язку України:

- кількість телефонних ліній;
- чисельність абонентів мобільного зв'язку;
- Інтернет – користувачі;
- кількість абонентів широкосмугового Інтернету;
- пропускна здатність Інтернет.

Національного банку України:

- сальдо держбюджету;
- норма внутрішніх заощаджень;
- державний борг.

Український центру із профілактики та боротьби зі СНІДом:

- поширеність ВІЛ.

До першої десятки лідерів загального індексу конкурентоспроможності 2012 року належать м. Київ і Севастополь, Харківська, Дніпропетровська, Донецька, Київська, Одеська, Запорізька, Полтавська, Львівська області (рис. 3.10).

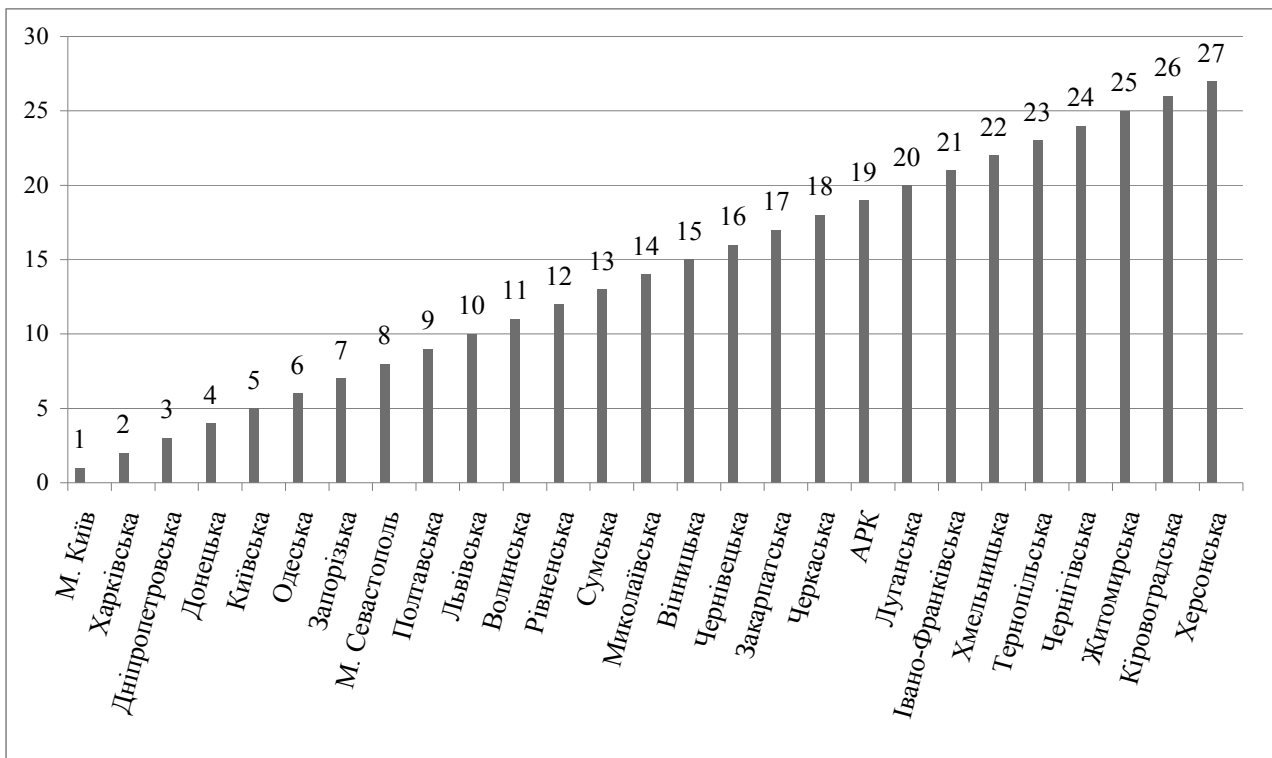

Рис. 3.10. Рейтинг регіонів за індексом конкурентоспроможності 2012 р., місце

Рівень конкурентоспроможності інших регіонів має перехідний характер, що можна пояснити неефективним використанням наявних конкурентних переваг. Найгірші за рейтингом Херсонська, Кіровоградська, Житомирська, Чернігівська, Тернопільська та Хмельницька області.

Західні регіони України мають кращі позиції за складовими охорони здоров'я та початкової освіти. До першої п'ятірки ввійшли Чернівецька, Закарпатська, Львівська і Тернопільська області. Київська стала одним із лідерів завдяки високим оцінкам щодо охоплення початковою освітою та її якості, а також традиційно нижчий показник дитячої смертності. Як і раніше, недоліком усіх регіонів є низький рівень показників середньої тривалості життя. Упродовж останнього року представники бізнесу в середньому стали вище оцінювати власні ризики від поширення туберкульозу і ВІЛ/СНІДу, що позначилося на отриманих за відповідними показниками балах (не вище 106 і 70-го місця України у світі).

Стан здоров'я населення є одним з найважливіших показників рівня соціально-економічного розвитку країни, передумовою формування її демографічного, економічного і трудового потенціалу.

Залишається актуальною проблема розповсюдження соціально небезпечних хвороб, таких як ВІЛ-інфекція та СНІД, туберкульоз і хвороби, що передаються статевим шляхом. Масштаби епідемії ВІЛ-інфекції в Україні не зменшилися, а починаючи з 1995 і до 2011 року включно щорічно збільшувалась. Так, 2012 року діагноз ВІЛ-інфекція було встановлено вперше в житті у 20,8 тис. осіб, у тому числі 10,1 тис. хворих зареєстровано з діагнозом СНІД.

Найбільша кількість випадків ВІЛ-інфекції в Україні, як і в попередні

роки, зареєстрована у віковій категорії 25–49 років (майже 66 %), тобто вона вражає найбільш працездатне та репродуктивне населення і може призвести до посилення та загострення існуючих негативних демографічних і соціально-економічних тенденцій.

Серед регіонів найвищий рівень захворюваності населення на ВІЛ-інфекцію та СНІД спостерігався у Дніпропетровській (104 хворих на 100 тис. населення), Одеській (97), Миколаївській (96), Донецькій (86) областях, м. Севастополь (61), Автономній Республіці Крим (56), Херсонській (53), Чернігівській (47) областях та м. Київ (47). В Україні цей показник становив 46 хворих. Порівняно спокійною залишається ситуація в західних регіонах країни: Закарпатській (7), Тернопільській (11), Чернівецькій (12), Івано-Франківській (13), Сумській (15) та Львівській (16) областях (рис. 3.11). Проте в Закарпатській та Івано-Франківській зареєстровано найвищі темпи приросту показників захворюваності на ВІЛ-інфекцію, що є прогностичною ознакою розвитку епідемії.

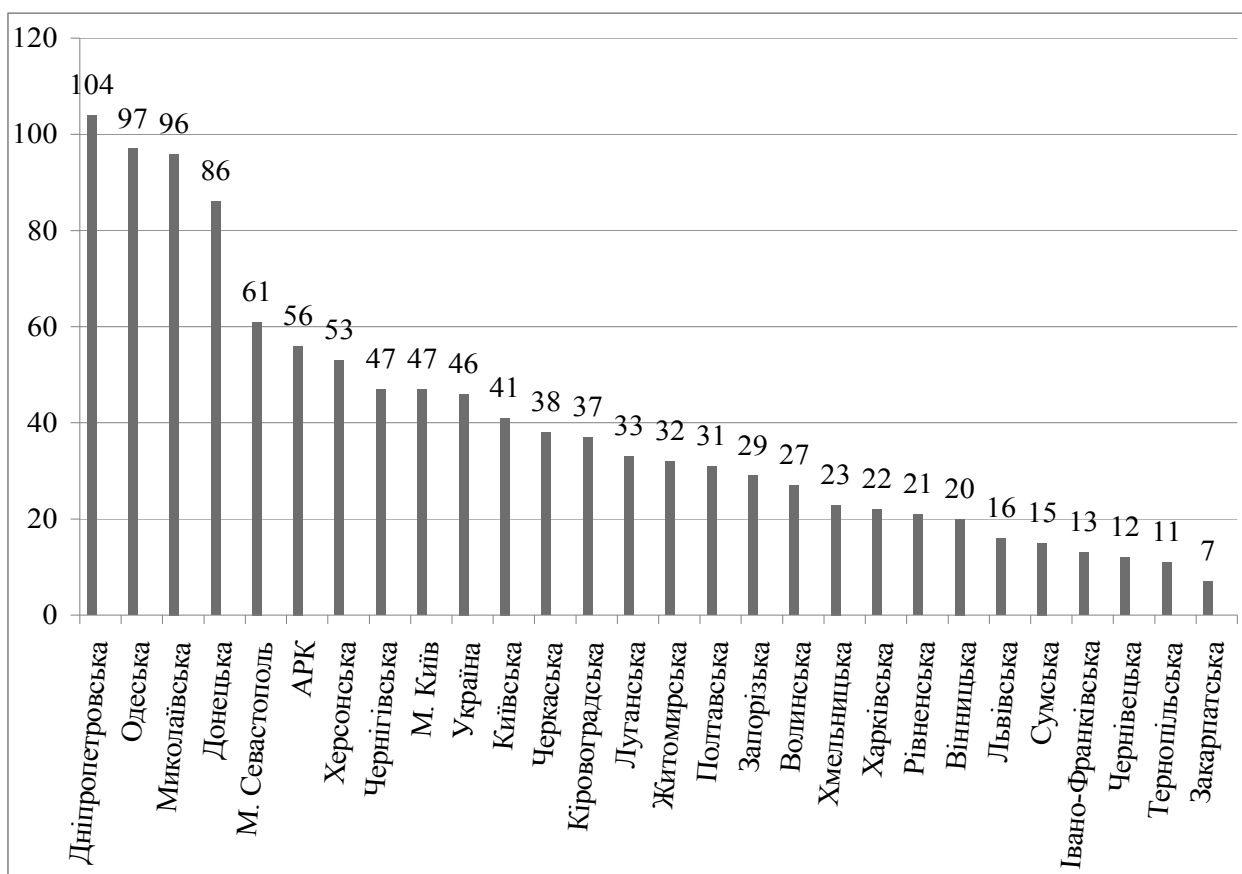

Рис. 3.11. Чисельність хворих на ВІЛ-інфекцію з уперше в житті встановленим діагнозом, 2012 р., осіб на 100 тис. населення

На кінець 2012 року на обліку в лікувально-профілактичних закладах України перебувало 129,3 тис. осіб з діагнозом ВІЛ-інфекція (285 хворих на 100 тис. населення), серед яких відповідно 24,1 тис. (53) хворих на СНІД.

Позитивним є те, що в Україні зменшується коефіцієнт смертності дітей у віці до 1 року (із 10 померлих дітей на 1000 народжених живими 2008 р. до 8,4

померлих дітей 2012 року). У 10 регіонах коефіцієнт смертності дітей перевищив середній в Україні: Донецький (12,6), Дніпропетровський (10,0), Черкаський (9,6), Кіровоградська (9,4), Чернігівській (9,2), Вінницькій (9,1), Хмельницькій (9,0), Закарпатській (8,9), Одеській (8,8) областях та Автономній Республіці Крим (8,8) (рис. 3.12).

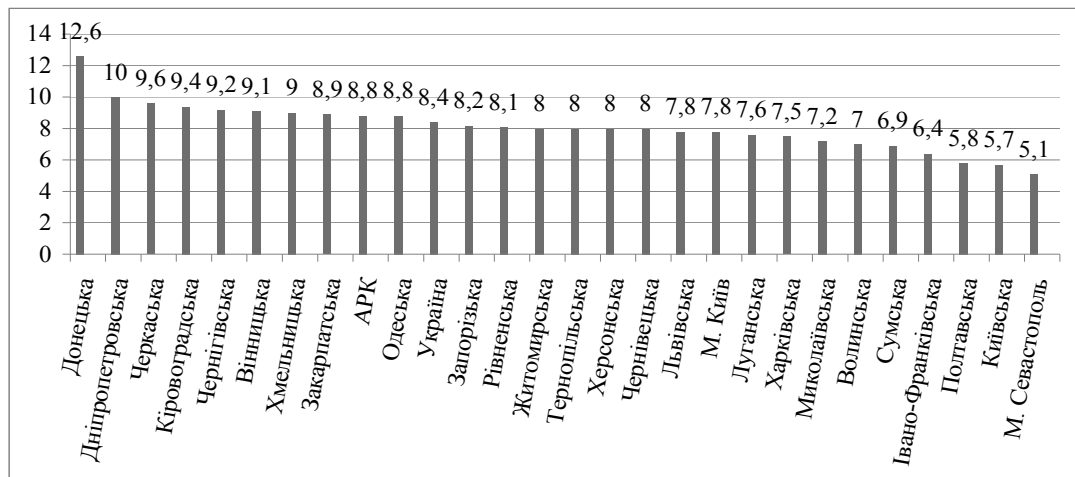

Рис. 3.12. Коефіцієнт смертності дітей у віці до 1 року, 2012 р., померло дітей на 1000 народжених живими

Порівняно з попереднім роком цей показник зменшився у 21 регіоні, у Тернопільській області – залишився без змін, а в Дніпропетровській, Донецькій, Хмельницькій, Черкаській, Чернігівській – збільшився.

В Україні спостерігаються значні коливання коефіцієнта злочинності по регіонах (кількість зареєстрованих злочинів на 100 тис. наявного середньорічного населення): від найвищих в Автономній Республіці Крим (1 913 злочинів), Запорізькій (1 546), Дніпропетровській (1 422), Луганській (1 397), Донецькій (1 381), Харківській (1 297), Херсонській (1 248) та Кіровоградській (1 236) областях до найнижчих – в Івано-Франківській (495 злочинів), Тернопільській (495) і Закарпатській (581) областях (рис. 3.13). У регіонах із найвищим рівнем злочинності розміщено більше промислових підприємств і шахт.

Порівняно з попереднім роком кількість злочинів збільшилася у 17 регіонах, Сумській і Тернопільській областях залишилися на попередньому рівні, в інших – зменшилася.

Характеризує і впливає на рівень конкурентоспроможності регіону коефіцієнт міграційного приросту (скорочення) населення. У 2012 році Міжнародна організація праці, Державна служба статистики України, Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи Національної академії наук України провели модульне вибіркове обстеження з питань трудової міграції на рівні держави.

Для оцінки міжрегіональних відмінностей інтенсивності, структури мігрантів, умов їх праці усі 27 регіонів України були об'єднані у п'ять економічних зон: Північ (Житомирська, Київська, Сумська, Чернігівська області та м. Київ), Схід (Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська,

Харківська), Південь (АРК, Миколаївська, Одеська, Херсонська області, м. Севастополь), Центр (Вінницька, Кіровоградська, Полтавська, Черкаська) та Захід (Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Хмельницька, Чернівецька області). Такий підхід до групування регіонів обумовлений низькою надійністю практично всіх показників вибіркового обстеження з питань трудової міграції на рівні областей.

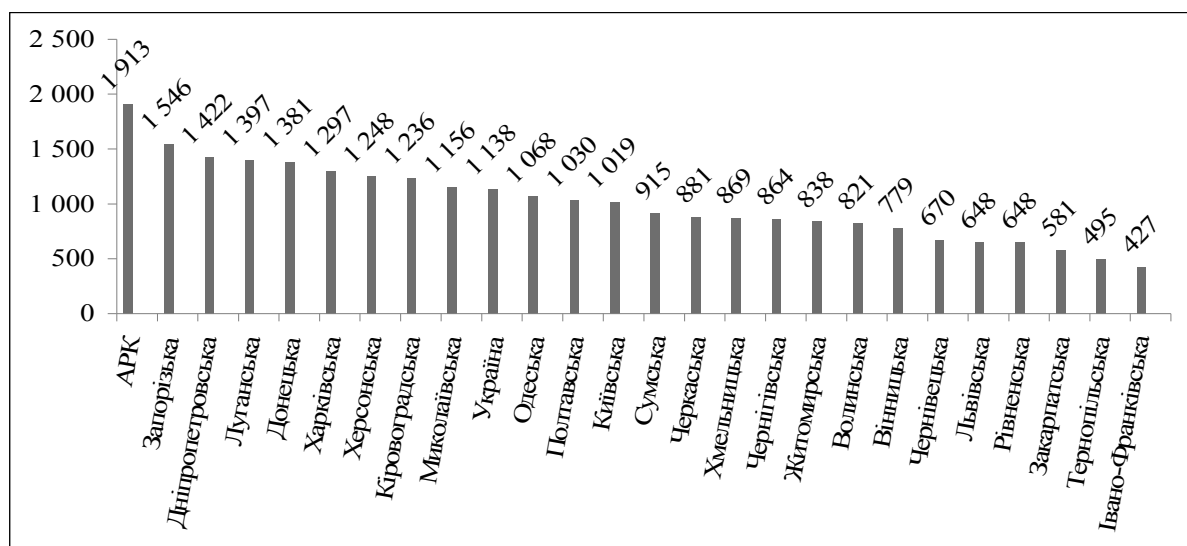

Рис. 3.13. Коефіцієнт злочинності по регіонах України, 2011 р., злочинів на 100 тис. населення

Визначення рівнів участі населення віком 15–70 років у трудових міграціях підтверджує поширене твердження про суттєво вищу інтенсивність трудових міграцій у західних регіонах. Так, до трудових міграцій залучено 10,8 % осіб вказаної вікової категорії, тоді як в інших економічних зонах – менше ніж 2 %. Мешканці західної економічної зони становлять понад 70 % усіх трудових мігрантів з України. Друге місце за інтенсивністю трудових міграцій населення посідає Південь – 1,9 %, третє – Північ – 1,3, на Сході цей показник ледве перевищує 1, а в Центрі – не досягає і 1 %. Найвища частка жінок серед працівників-мігрантів спостерігається також у західній економічній зоні (38,3 %), найнижча – на Півдні (20,8 %) та Півночі (20,4 %).

Економічні зони не мають власних органів влади, тому потреби формування виваженої регіональної політики потребують урахування специфіки регіонів країни. Виділяється 5 рівнів інтенсивності участі населення віком 15–70 років у трудовій міграції, згідно з якими здійснено групування регіонів за цим показником, а саме: дуже високий рівень (Закарпатська, Чернівецька, Тернопільська області); високий (Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Волинська); середній (Сумська, Херсонська, Хмельницька); низький (Миколаївська, Чернігівська, Одеська, Вінницька, Житомирська, Харківська, Луганська, Донецька, Кіровоградська); дуже низький (Черкаська, Запорізька, АРК, м. Севастополь, Дніпропетровська, м. Київ, Полтавська, Київська) області.

Рівень участі населення віком 15–70 років у трудових міграціях

коливається від майже нульових значень в окремих північних, центральних, південних та східних регіонах до понад 20 % – на Закарпатті. Загалом цей показник зменшується в напрямку із заходу на схід, а також у регіонах, прилеглих до столиці України і власне Києві.

У 2012 році загальний коефіцієнт міграційного приросту населення становив 13,5 осіб на 10 тис. осіб наявного населення у 13 регіонах України, а в інших – відбулося його скорочення.

Охоплення дітей дошкільними навчальними закладами по регіонах є досить неоднорідним (рис. 3.14): 2012 року найвищий рівень – у Сумській (72 %), Черкаській (71), м. Севастополь (67), Донецькій (66) та Житомирській (66) областях, а низький – у західних регіонах України.

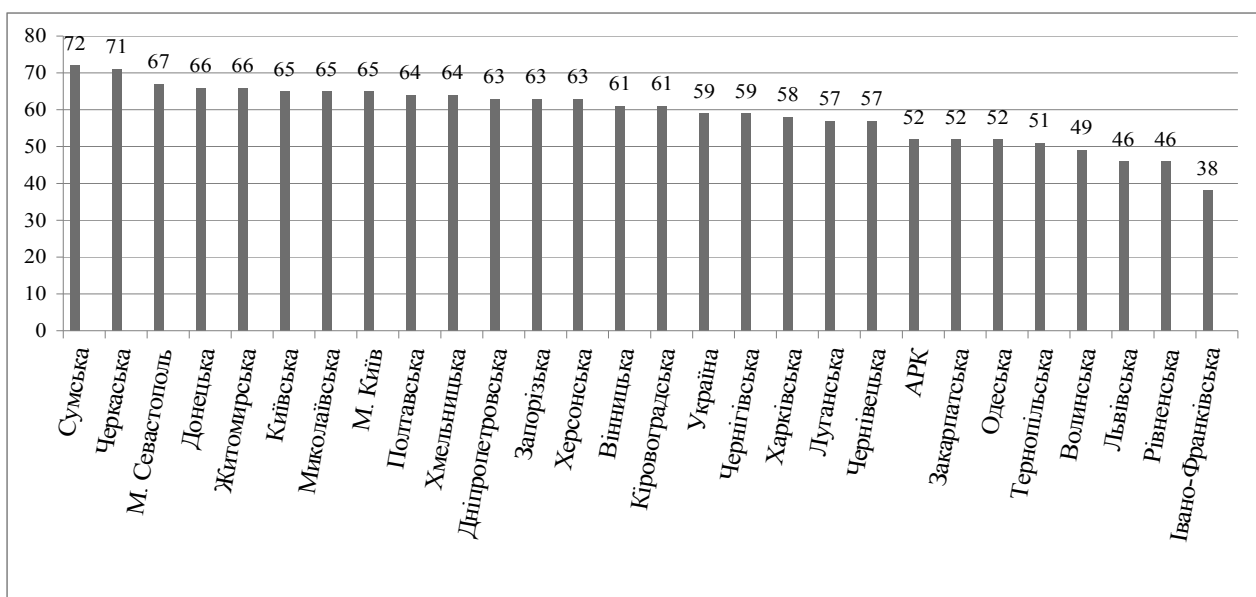

Рис. 3.14. Охоплення дітей дошкільними навчальними закладами по регіонах, 2012 р., % від кількості дітей відповідного віку

За період 2008–2012 рр. спостерігалось зменшення кількості загальноосвітніх навчальних закладів за рахунок скорочення їх I–III ступеня.

Одночасно з державними загальноосвітніми навчальними закладами в Україні діє 205 приватних закладів, в яких навчається 19 тис. учнів. Кількість таких закладів порівняно з 2008/09 н.р. зменшилась на 9 %, а чисельність дітей, які в них навчаються, – на 12 %.

Підготовку кваліфікованих робітників 2012 року здійснювали 972 професійно-технічних навчальних заклади, в яких здобували професію 4 223 тис. осіб, що на 20,3 тис. менше ніж 2008 року. Майже дві третини учнів зазначених закладів одночасно з професією здобувають повну загальну середню освіту.

Кількість вищих навчальних закладів приватної форми власності у 2012/13 н.р. становила 177 од. Для навчання за рахунок фізичних та юридичних осіб було прийнято 47 % студентів. Навчання на платній основі переважає у ВНЗ III–IV рівнів акредитації – 49 %, а у ВНЗ I–II рівнів акредитації цей показник становить 39 %.

Протягом 2012 року вищими навчальними закладами підготовлено 93,5 тис. магістрів, 247,3 – спеціалістів, 130,2 – бакалаврів та 141,8 тис. молодших спеціалістів.

Охоплення освітою дітей шкільного віку (від 6 до 18 років) в Україні за станом на 1 вересня 2012 року дорівнювало 98,8 %. У регіонах цей показник коливається від найбільшого (99,6 %) у Тернопільській області до найменшого (95,4 %) у м. Київ.

Суттєво відрізняється по регіонах рівень охоплення на основних відділеннях вищих навчальних закладів усіх рівнів акредитації – від 7,1 % у Вінницькій області до 2,6 % – в АРК (рис. 3.15).

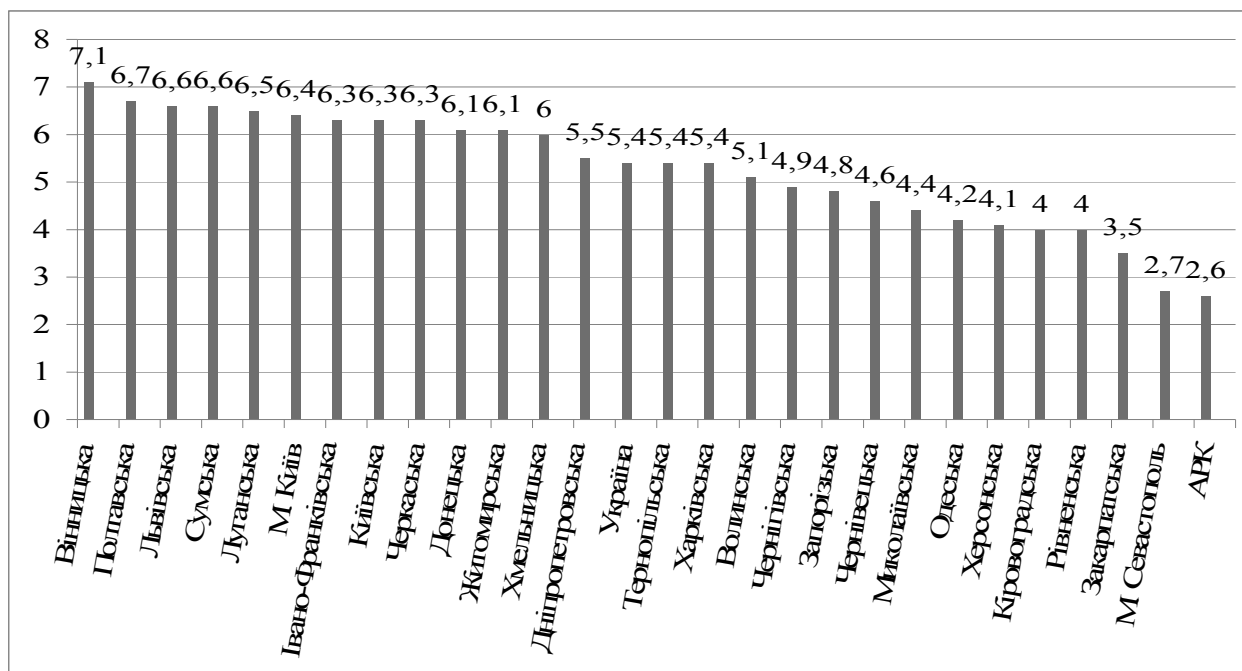

Рис. 3.15. Рівень охоплення освітою на основних відділеннях ВНЗ усіх рівнів акредитації, 2012 р., % від кількості дітей віком від 6 до 18 років

Упродовж 2012 року підготовку аспірантів здійснювала 521 установа, у т.ч. 270 науково-дослідних інститутів, та 251 вищий навчальний заклад. Переважна більшість установ, що здійснюють підготовку аспірантів, підпорядковані шести міністерствам (відомствам): Міністерству освіти і науки – 29 %, Національній академії наук – 27, Національній академії аграрних наук – 7, Академії медичних наук – 6, Міністерству охорони здоров'я – 5, Міністерству аграрної політики та продовольства – 4 %.

Найбільше природне багатство України – це сільгоспугіддя, що дають їй можливість бути сільськогосподарською державою. У володінні та користуванні сільськогосподарських підприємств і господарств населення регіонів України за станом на 1 січня 2013 року більше як 2 млн га зосереджено в чотирьох областях: Одеській (2 207 тис. га), Дніпропетровській (2 195), Харківській (2 189) та Запорізькій (2 133 тис. га).

Найменш забезпечені сільськогосподарськими угіддями Запорізька (401 тис. га), Чернівецька (450) та Івано-Франківська (493 тис. га) області.

Для ведення бізнесу велике значення має наявність автомобільних доріг у регіонах. Загалом в Україні їх щільність доріг загального користування з твердим покриттям 2012 року становила 275 км на 1 тис. км² території (рис. 3.16).

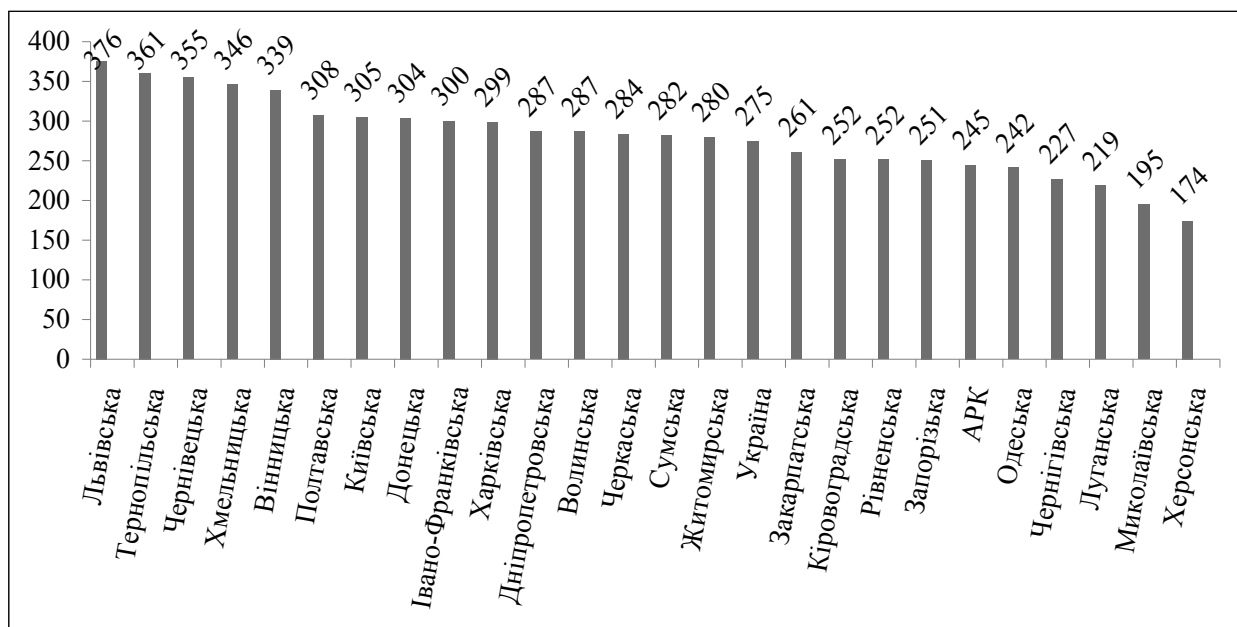

Рис. 3.16. Щільність автомобільних доріг загального користування, 2012 р., км/1 тис. км² території

Найвищі показники характерні для західних регіонів України: Львівська (376 км/тис. км²), Тернопільська (361), Чернівецька (355), Хмельницька (346) області. Найгірша ситуація з наявністю доріг спостерігається у Херсонській та Миколаївській областях – відповідно 174 і 195 км/тис. км²).

У 2012 році порівняно з попереднім збільшилася щільність автомобільних доріг у Волинській, Донецькій, Житомирській, Київській, Луганській і Тернопільській областях.

Не менш суттєве значення має і наявність залізничних колій загального користування. Їх щільність в Україні 2012 року становила в середньому 36 км/тис. км² території. То по регіонах України цей показник суттєво відрізняється (рис. 3.17).

На відміну від щільності автомобільних доріг, дещо інакше розмістилися регіони за показником щільність залізничних колій загального користування: найвищий у Донецькій (60 км/тис. км² території), Львівській (58), Чернівецькій (51), Дніпропетровській (49) та Харківській (48 км/тис. км²) областях.

Найгірше забезпечені залізничними коліями Херсонська, Чернігівська, Черкаська, Київська області та Автономна Республіка Крим. Щільність залізничних колій у регіонах 2012 року залишилася без змін, крім Сумської області, де відбулося зменшення цього показника з 31 до 30 км.

Телефонна мережа України у досліджуваному році налічувала 11,7 млн основних телефонів (із них 83,0 % – у населення), рівень телефонізації становив 58 телефонів на 100 сімей. Кількість абонентів мобільного зв'язку за станом на

1 січня 2013 р. дорівнювала 59,3 млн, що на 6,8 % більше порівняно з аналогічним періодом 2012 р. Чисельність абонентів кабельного телебачення становила 3,55 млн, мережі Інтернет – зросло до 5,1 мільйона.

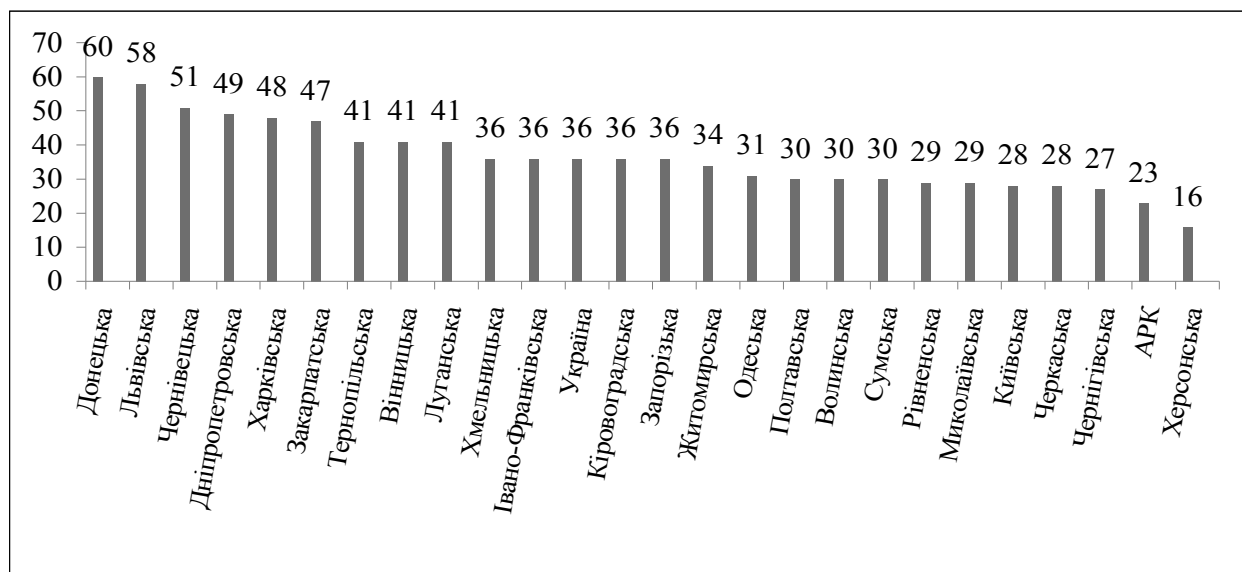

Рис. 3.17. Щільність залізничних колій загального користування за регіонами України, 2012 р., км/тис. км² території

Забезпеченість населення основними домашніми телефонними апаратами в регіонах суттєво відрізняється: від 174 на 100 сімей в Одеській області до 37 – у Кіровоградській та Луганській (рис. 3.18).

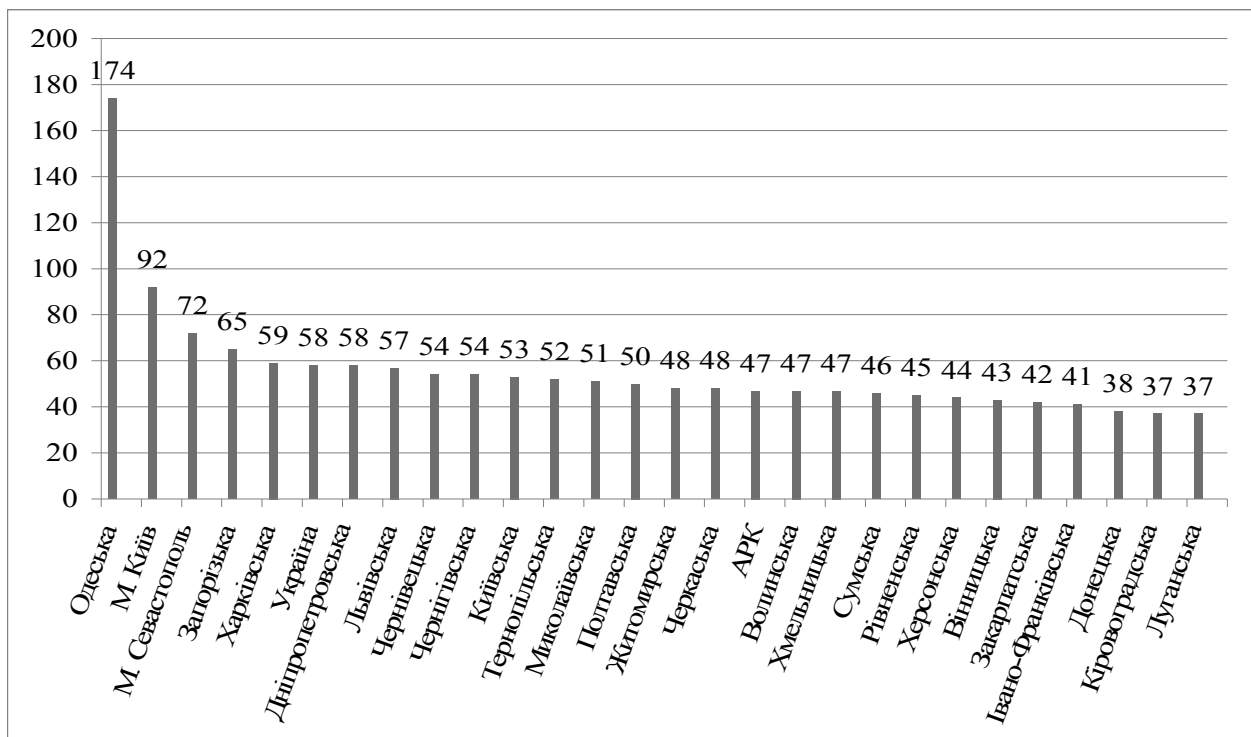
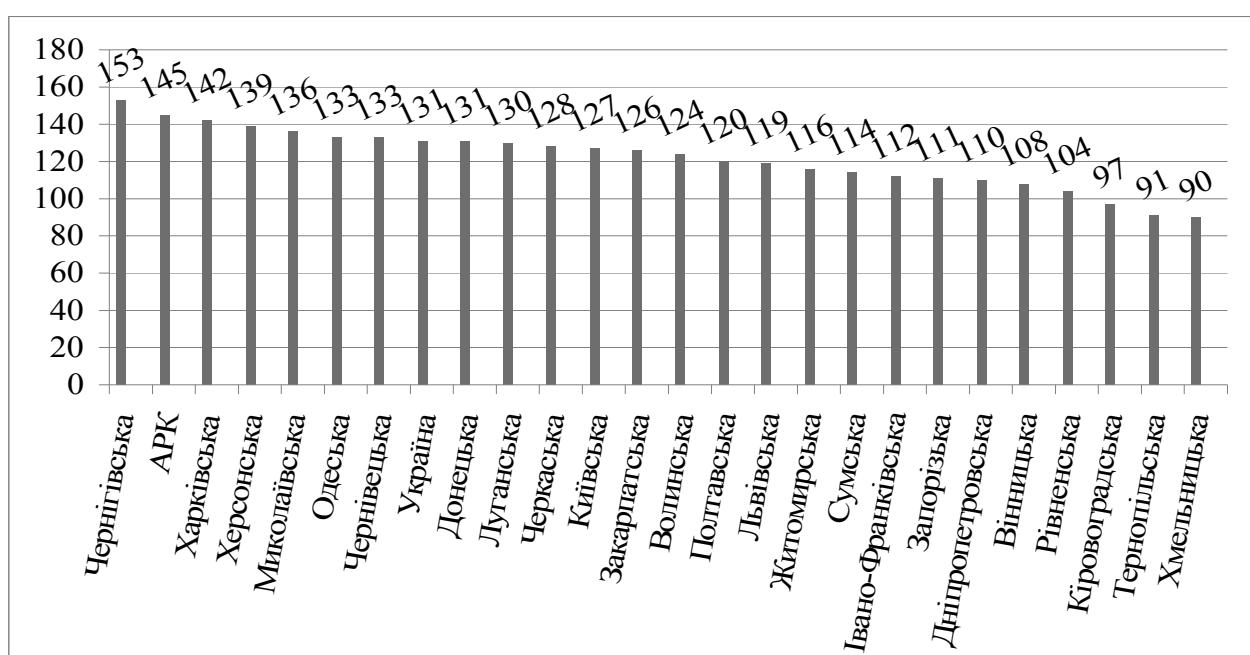

Рис. 3.18. Забезпеченість населення основними домашніми телефонними апаратами по регіонах, 2012 р., одиниць на 100 сімей

Забезпеченість населення основними домашніми телефонними апаратами по регіонах 2012 року перевищувала середньоукраїнський показник в Одеській області, м. Київ і Севастополь, Запорізькій, Харківській областях.

Нижчий показник зафіксовано у 22 регіонах України.

Щорічно спостерігається збільшення використання мобільного зв'язку населенням (рис. 3.19). Кількість абонентів мобільного зв'язку 2012 року в Україні становила 131 чол. на 100 осіб населення. Вище загальноукраїнського рівня цей показник у Чернігівській області (153), Автономній Республіці Крим (145), Харківській (142), Херсонській (139), Миколаївській (136), Одеській (133) та Чернівецькій (133) областях. Найменше абонентів мобільного зв'язку спостерігається у Хмельницькій (90), Тернопільській (91), Кіровоградській (97) областях.

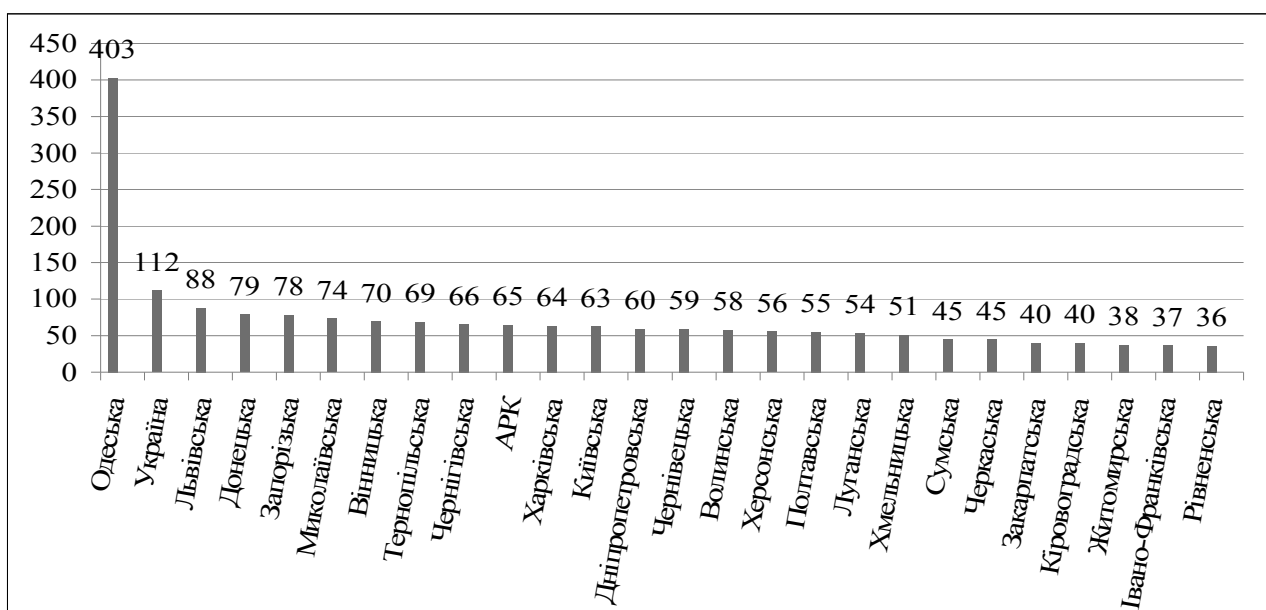

3.19. Кількість абонентів мобільного зв'язку на 100 осіб населення, 2012 р.

Значного поширення в регіонах України набула мережа Інтернет, яка в Україні охоплює 112 абонентів у розрахунку на 1 000 населення.

Першість за цим показником утримує Одеська область – відповідно 403 абоненти на 1 000 осіб населення), а серед відстаючих – Рівненська (36), Івано-Франківська (37), Житомирська (38), Кіровоградська (40) та Закарпатська (40) області (рис. 3.20).

Внутрішню конкуренцію складно однозначно та об'єктивно оцінити лише статистичними показниками. Водночас достатньо інформативними є, на нашу думку, дані структурної статистики про кількість різних типів суб'єктів підприємництва (великих, середніх і малих підприємств, СПД – фізичних осіб) у розрахунку на 10 тисяч населення регіону (рис. 3.21).

3.20. Кількість абонентів мережі Інтернет у розрахунку на 1 000 населення, 2012 р.

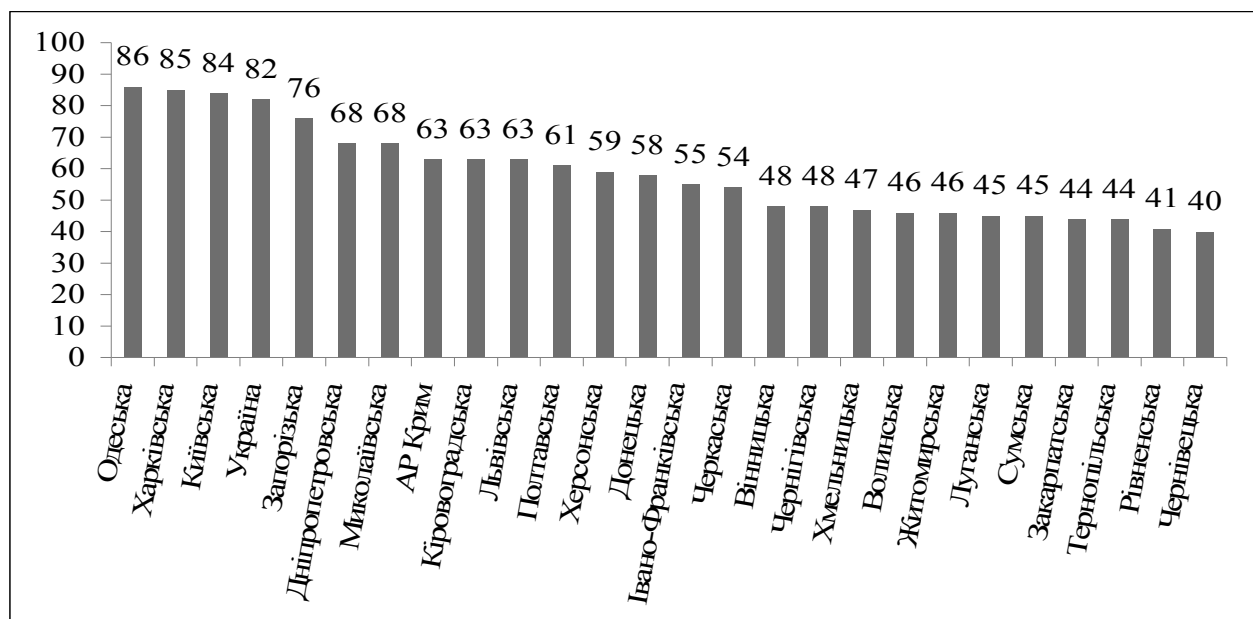

Рис 3.21. Кількість суб'єктів підприємництва (великих, середніх і малих підприємств) у розрахунку на 10 тис. населення, 2012 р.

Як видно, вищим за середній є рівень підприємницької активності в Одеській, Харківській та Київській областях, де 2012 року функціонувало відповідно 86, 85 і 84 підприємства на 10 тисяч населення. Удвічі нижчий досліджуваний показник у більшості областей Західного регіону України – Чернівецькій, Рівненській, Тернопільській і Закарпатській.

Стосовно рівня підприємницької активності фізичних осіб, то він був вищий за середній у Хмельницькій, Київській та Миколаївській областях, де 2012 року функціонувало відповідно 353, 351 і 342 фізичні особи – підприємці на 10 тисяч населення (рис. 3.22).

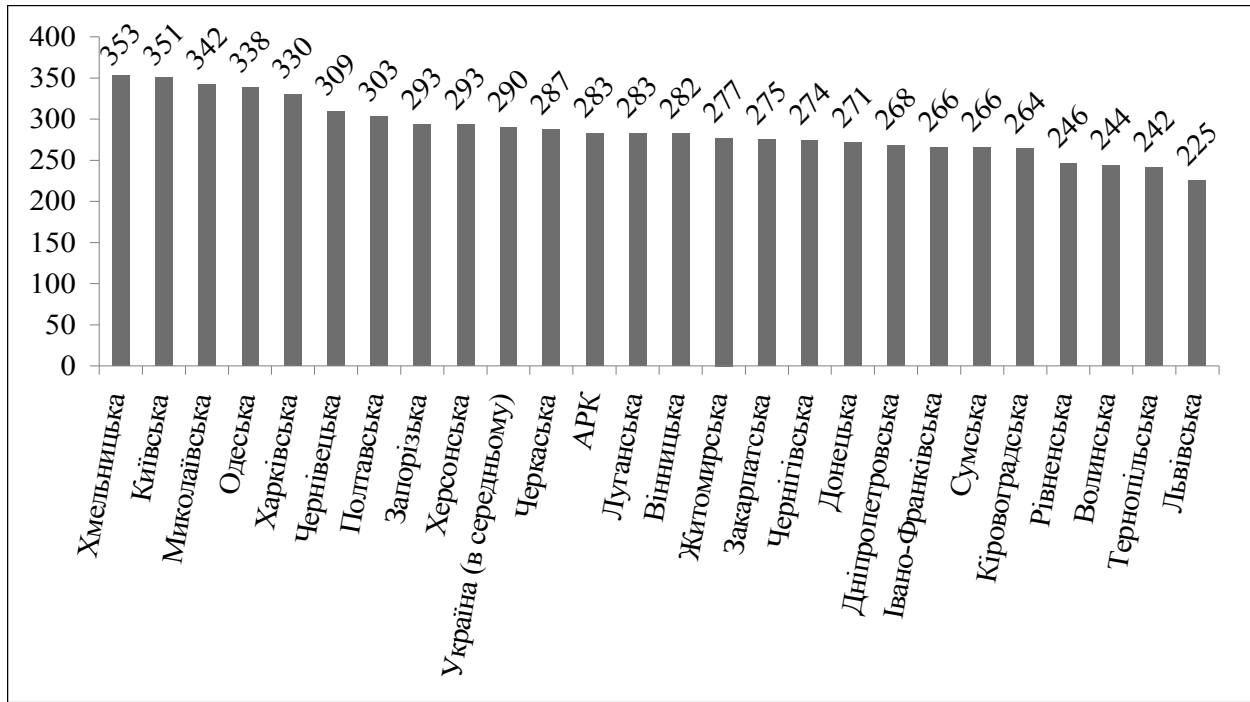

Рис. 3.22. Наявність фізичних осіб підприємців на 10 тис. населення, 2012 р.

У 1,5 разу нижчий досліджуваний показник у більшості областей Західного регіону України, а саме: Львівській, Тернопільській, Волинській, Рівненській і Закарпатській, а також Кіровоградській.

Важливим показником статистичного вивчення розвитку бізнесу в оцінюванні конкурентоспроможності регіонів України є обсяг реалізованої продукції на одного зайнятого. Найвищий цей показник був 2012 року у м. Київ (848 тис. грн), Донецькій (625), Київській (519), Дніпропетровській (505 тис. грн) областях (рис. 3.23).

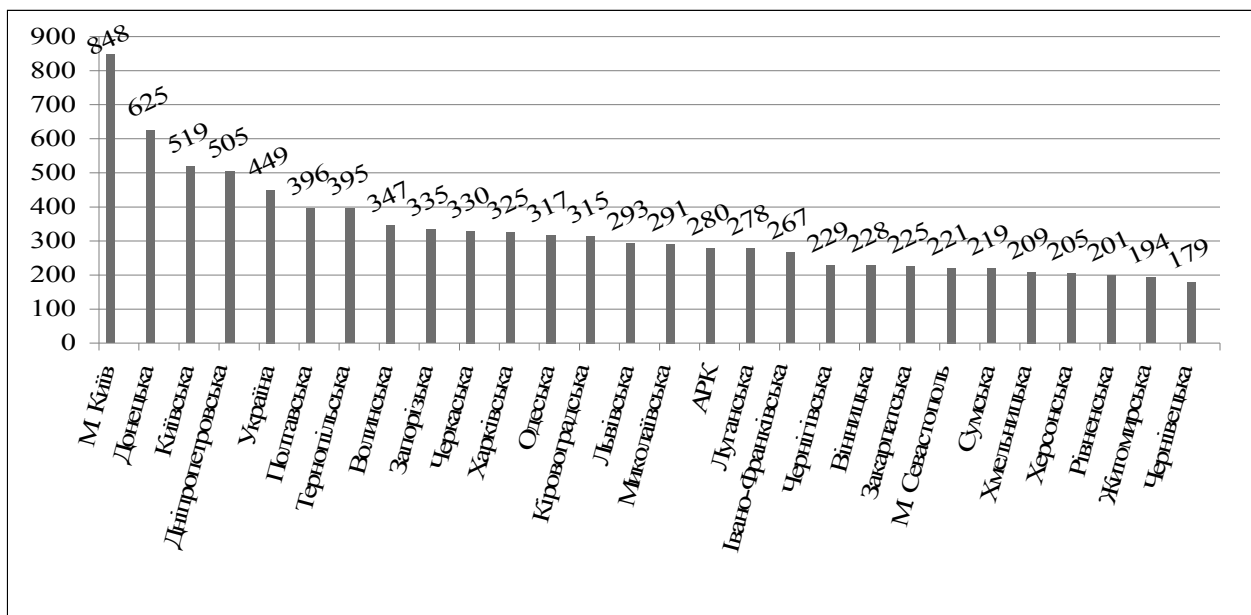

Рис. 3.23. Обсяг реалізованої продукції на одного зайнятого працівника по регіонах 2012 р., тис. грн

Нижче середньоукраїнського рівня реалізовано продукції на одного зайнятого 2012 року в 23 регіонах України, причому найменше його значення зафіксовано в Чернівецькій (179 тис. грн), Житомирській (194), Рівненській (201), Херсонській (205) та Хмельницькій (209 тис. грн) областях.

Регіони України забезпечують різний внесок в експорт продукції (рис. 3.24).

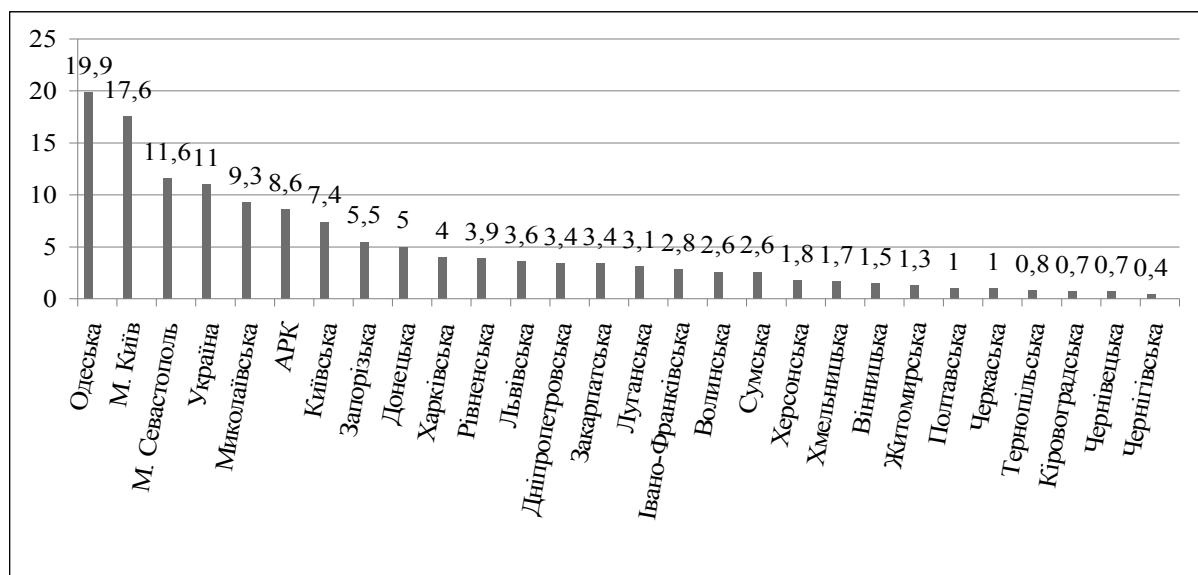

Рис. 3.24. Обсяг експорту продукції по регіонах, 2012 р., тис. грн на одного зайнятого

Найбільший обсяг експорту на одного зайнятого працівника 2012 року зафіксовано в Одеській області (19,9 тис. грн), м. Київ (17,6) і Севастополі (11,6 тис. грн). Нижче від середньоукраїнського значення цього показника (11 тис. грн) спостерігається у 24 регіонах, особливо Чернігівській (0,4), Чернівецькій (0,7), Кіровоградській (0,7) і Тернопільській (0,8 тис. грн) областях.

Отже, кластерний підхід до аналізу взаємозв'язків соціально-економічної та фінансової складових конкурентоспроможності регіонів України значною мірою адаптований до існуючих потреб інструментом загальної методології дослідження середовища формування архітектури ТМС. Висновки, отримані в результаті розрахунків, вказують, що кожна із дванадцяти складових конкурентоспроможності, хоча і представлена окремо, проте тісно взаємопов'язана з усіма іншими. Показники мають тенденцію до взаємного посилення, якщо слабкі позиції у певних аспектах часто негативно впливають на інші щодо появи явища синергізму при формуванні ТМС. В Україні важко досягнути високого показника у складовій інновацій, не маючи достатньо освіченої й добре підготовленої, «загартованої» міграціями робочої сили, здатної втілювати найновіші технології, без належного рівня фінансування науково-дослідних робіт й ефективного ринку товарів, який створює можливості для просування інновацій на ринку.

3.4. Механізм регулювання територіальних міграційних систем у контексті їх сталого розвитку

Політика соціального захисту трудових мігрантів означає прийняття державою на себе низки функцій з приводу цілей гарантування стану захищеності узаконених форм їх власності, розвитку соціальних інститутів, інших структур, відповідальних за реалізацію їх громадянських прав і свобод (передусім у сфері підтримки здоров'я, відтворення трудової активності, навчання, соціокультурного розвитку).

В Україні досягнення окреслених цілей ускладнюється багатоплановістю соціальних ризиків трудової міграції, а з ними й глибиною, масштабами міграційно обумовлених соціальних втрат. Вони стосуються:

1. *Загроз відтворення освітньої компоненти людського капіталу трудових мігрантів.* Про них свідчать результати різних досліджень, зокрема: аналізу динаміки міграційних аспірацій вітчизняних наукових кадрів (лише за 1996–2011 рр. з України на постійне місце проживання за кордон виїхало 1 622 науковці, з яких 332 доктори наук), міграційних настроїв вітчизняної студентської молоді (за даними офіційних статистичних джерел Польщі, частка українців серед усіх іноземних студентів вищих навчальних закладів нині становить 23 %, а за 4 останні роки вона зросла у 2,2 разу). Особливо показові результати досліджень міжнародного консорціуму EUMAGIN (при партнерстві центру міграційних досліджень «Компас» Оксфордського університету Великобританії) [45], згідно з якими майже половина населення України заявляє про еміграційні наміри. Більше того, люди стверджують, що зроблять це при появі такої можливості. Імовірними країнами еміграції є Німеччина (47 %), Італія (43), Франція (36), Польща (28) і Великобританія (21 %).

2. *Загроз втрати здоров'я трудовими мігрантами внаслідок незадовільних умов праці, фізичних та психічних перевантажень.* Відповідно до результатів модульного загальнонаціонального вибіркового обстеження населення (домогосподарств) України з питань трудової міграції, нині одна чверть українських трудових мігрантів працює без щотижневих вихідних (25,9 %) [46]. При цьому існує варіація значень показника – від його мінімуму в Чехії (7,8 %), Італії (12,5) та Польщі (21,1) до максимуму в Росії (34,2) та Угорщині (58,7 %). У галузевій структурі найбільших перевантажень зазнають працівники сфери торгівлі, транспорту, зв'язку. Тривалість робочого тижня значно перевищувала нормативні межі 40-годинного часу: майже дві третини всіх українських трудових мігрантів (62,6 %) працювали за кордоном 41–60 годин на тиждень, а майже кожен п'ятий (18,9 %) – ще довше.

3. *Загроз збереженню цілісності сім'ї трудового мігранта, котра переважно має ознаки полілокальності.* Процес трансформації такої сім'ї може відбуватися в кілька фаз, набираючи на кожній з них типових ознак по лінії від поліформатного типу до дистанційного, а далі дроблення та розпаду. Свідченням цьому є поетапна тенденція поширення кількості неповних сімей серед трудових мігрантів, збільшення серед представників українських громадян етнічно-змішаних шлюбів, у т.ч. вторинних. В Італії лише 2007 року

було зареєстровано 1 986 українських шлюбів, з яких 97 % – із громадянами інших країн [47]. Варто зазначити, що в Україні загрози розвитку сімейних відносин обумовлені й «тиском» міграції на порушення рівноваги у статевій структурі населення (ситуація, коли через відсутність партнера сім'я не може бути створена в принципі). Нині ж спеціальні обстеження трудової міграції свідчать, що у вітчизняних міграційних процесах задіяна найбільш активна частина чоловічого населення (2/3 від загальної кількості трудових мігрантів віком 25–49 років). Серед чоловіків частка трудових мігрантів у загальній кількості населення віком 15–70 років становить 4,8 % (серед жінок – 2,2 %). Різностороннім є і покраїновий розподіл мігрантів за статтю. Так, державами чоловічої трудової міграції є Росія (83,8 %) та Чеська Республіка (75,1 %), жіночої – Італія (78,5 %) та Угорщина (53 %) [47]. При цьому, як свідчать дані обстеження сімей мігрантів¹, трудову міграцію одного із членів сім'ї за кордон не можна однозначно вважати фактором, що створює ризики руйнування цілісності родини мігранта. Сприятливішим для родини є формат маятникової міграції, який дає змогу підтримувати цілісність родини. Однак у випадку руйнації емоційного зв'язку в рамках подружжя ще до моменту виїзду одного із них за кордон тип міграції не має значення, як, можливо, і власне чинник міграції, адже в цьому випадку остання є лише формою розриву вже неіснуючих стосунків. Тривалі дальні міграції завжди є ризиком для цілісності родини, причому менше ризикують сім'ї з дещо зниженими, але натомість стабільними емоційними зв'язками. У цьому випадку міграція формалізує стосунки в родині, родина має шанси на відновлення порозуміння після рееміграції, хоча потребує відповідного соціального супроводу.

4. *Потенційних загроз гармонійному вихованню дітей трудових мігрантів.* Мова йде про ознаки, які стають характеристиками дітей мігрантів і визначають їх певні соціальні ролі – стигматизаційні (із грец. *stigma* – клеймо, ознака проти себе), підневільні (роль жертви). Вони призводять до посилення соціальної дезорієнтації дітей, емоційної депривації їх зв'язків з іншими людьми. Нині в Україні реальний статистичний облік кількості дітей трудових мігрантів не ведеться. Єдиним джерелом офіційної інформації є дані державних обласних управлінь освіти органів виконавчої влади. У той же час МОМ оприлюднює інформацію, згідно з якою в Україні нараховується до 200 тис. неповнолітніх, в яких один або двоє батьків виїхали на роботу за кордон. Відповідно до оцінки громадських організацій, в Україні налічується щонайменше 3 млн соціальних сиріт, з яких близько 120 тис. вуличних дітей [48, 49]. За підрахунками Інституту соціології Національної академії наук України, в окремих районах Закарпаття та Буковини чисельність дітей трудових мігрантів становить близько однієї третини всіх дітей [50]. Такі діти виховуються в матеріальному достатку, але без уваги одного або навіть двох батьків одночасно. Показовими є результати експертного опитування щодо

¹ Фокус-групові інтерв'ю «Виклики та адаптаційні резерви полілокальних родин українських трудових мігрантів», проведені 2011 року ІРД НАНУ спільно з Комісією УГКЦ у справах мігрантів.

умов життя та праці трудових мігрантів, проведеного відділом соціально-гуманітарного розвитку регіону Інституту регіональних досліджень Національної академії наук України (2013 р.)¹. Вони свідчать, що в середовищі мігрантів підтримуються ідеї ліквідації дитячого безпритульності шляхом перевезення батьками дітей у країни власного перебування: у 41,9 % опитаних мігрантів діти вже нині проживають з ними разом (за кордоном), значна кількість респондентів-батьків виявили бажання, щоб їх діти виїхали за кордон на постійне місце проживання у майбутньому (16,2 %), і лише кожен десятий дав негативну відповідь (12 %). Іншим спеціальним обстеженням проблем міграції, проведеним ІРД НАН України, виявлено тенденцію руйнування сімейних відносин там, де один чи двоє батьків є трудовими мігрантами. Особливо впливає тривалість часу перебування батьків на заробітках². Так, в окремих районах Львівщини серед дітей трудових мігрантів ситуація особливо тривожна: понад 11 % опитаних дітей вказали на відсутність у родині двох батьків упродовж тривалого періоду (понад 6–8 років). Міграція цих батьків презентована такими країнами, як Іспанія та Італія (по 5 %), Польща (15), Росія (3 %). Діти трудових мігрантів – це окрема соціально-демографічна когорта, яка виникає в суспільстві внаслідок специфічної міграційної поведінки батьків, має досвід дистанційного спілкування з ними (чи членами сімей) та виховання, часто звертається за допомогою не в межах сімейного або родинного кола (як ровесники), а в середовищі свого існування (у т.ч. серед ровесників). Згідно з даними експертного опитування, проведеного 2009 року аналітичною групою МБФ Карітас України³, діти трудових мігрантів не мають змогу повноцінно спілкуватися з батьками, у результаті чого сім'я втрачає функцію їх основного агента соціалізації. Така категорія дітей - соціальні сироти - шукає пояснення своїй активності в елементах вуличної етики та масової культури. Так звані мігрантські діти (або євросироти) мають власні інтереси, соціальні й духовні потреби. При відсутності належної уваги до них зі сторони родини, відповідальних осіб, а також держави ці діти самотужки задовольняють їх. Необдумане витрачання часу чи будь яких інших доступних ресурсів часто переводить їх у ранг утраченого молодого покоління нації. Саме в цьому контексті найбільш гостро постає проблема нових пріоритетів державної політики в частині підвищення ефективності функціонування системи

¹ Експертне опитування на тему «Проблеми організації життя та праці українських мігрантів (Західний вектор)», проведене 2013 року в рамках виконання ІРД НАНУ проекту «Формування і використання територіальних міграційних систем для забезпечення сталого розвитку регіонів».

² Соціологічне опитування на тему «Дитяча праця та ризики її поширення у регіоні (на прикладі Львівської області)», проведене 2011 року в рамках виконання ІРД НАНУ проекту «Регіональні особливості організації праці в умовах системної кризи».

³ Експертне опитування на тему «Діти трудових мігрантів: особливості соціальної поведінки» в рамках проекту МБФ «Карітас України» «Соціальна робота з дітьми трудових мігрантів» проводилось у вересні 2009 р. методом експертного опитування. Експертами в дослідженні були 54 особи – працівники шкіл, які згідно зі своїми посадовими обов'язками займаються питаннями дітей трудових мігрантів, а саме: заступники директора з виховної роботи, шкільні психологи, соціальні педагоги.

соціального захисту дітей трудових мігрантів.

5. *Потенційних загроз функціонуванню родини трудового мігранта.* Трудова міграція суттєво впливає на можливості організації соціального захисту та забезпечення серед осіб похилого віку, які залишаються без догляду з боку дітей зі статусом мігранта. Ця ситуація особливо показова на тлі складності усієї соціально-демографічної ситуації в Україні. Адже більше половини населення літнього віку проживає без догляду інших працездатних осіб (60 %), у тому числі одна чверть (24 %, або 2,7 млн) - самотньо, одна третина (36 %, або 3,9 млн) – у домогосподарствах, що склалися із двох і більше осіб похилого віку, а решта (40 %, або 4,5 млн) – разом із особами працездатного віку та дітьми, у тому числі в домогосподарствах, у складі яких є лише непрацюючі особи похилого віку та діти віком до 18 років (96,8 тис. домогосподарств). За даними вибіркового обстеження умов життя в Україні, 2011 року налічувалося 17 022,7 тис. домогосподарств, з яких у 2 944,9 тис. (17,3 %) проживали жінки та у 1 276,7 тис. (7,5 %) – чоловіки похилого віку. Частка домогосподарств з особами похилого віку у містах менша, ніж у сільській місцевості [51]. Згідно з результатами спеціального експертного обстеження соціальних проблем трудових мігрантів, проведеного ІРД НАН України, половина трудових мігрантів (51 %) спілкуються з батьками та рідними щотижня; а одна третина (36 %) приїжджає додому один раз на рік¹. При цьому 17,4 % витрачають зароблені кошти на задоволення побутових потреб родини (придбання продуктів харчування, одягу, оплату комунальних послуг, послуг догляду за батьками похилого віку). Вказана група потенційних загроз функціонуванню родини трудового мігранта особливо простежується, коли мова йде про потребу ефективної організації системи надання соціальних послуг (соціально-побутового патронажу осіб похилого віку, їх соціально-побутової адаптації, виклику лікаря, придбання та доставки медикаментів), психологічних (надання консультацій з питань психічного здоров'я та поліпшення взаємин з навколишнім соціальним середовищем, адаптації у суспільному житті самотньо проживаючим особам похилого віку), медичних (консультації щодо запобігання виникненню та розвитку можливих органічних розладів особи, збереження, підтримка та охорона її здоров'я, здійснення профілактичних, лікувально-оздоровчих заходів у спеціалізованих геріатричних та загальних медичних закладах), соціально-економічних (надання натуральної чи грошової допомоги, одноразових компенсацій) та інформаційних послуг (про діяльність геріатричних служб) тощо.

Зазначені факти вказують на те, що комплексна державна політика у міграційній сфері повинна спрямовуватися на відвернення потенційних загроз, а також запобігання ризикам подальшої розбудови української держави (зокрема, деформації демографічного, деградації соціального, дезінтеграції економічного,

¹ Експертне опитування на тему «Проблеми організації життя та праці українських мігрантів (Західний вектор)», проведене 2013 року в рамках виконання ІРД НАНУ проекту «Формування і використання територіальних міграційних систем для забезпечення сталого розвитку регіонів».

дезорієнтації інформаційного, декомпозиції екостико-поселенського її простору) [52].

В Україні цілі та завдання формування й реалізації політики соціального захисту трудових мігрантів не можуть розглядатися як виключно внутрінаціональний проект. Наша держава є стороною Європейської конвенції про правовий статус трудових мігрантів, Угоди про співробітництво в галузі трудової міграції та соціального захисту трудових мігрантів, Протоколу до цієї угоди (регулює процеси прикордонної міграції в рамках СНД), Конвенції про правовий статус трудових мігрантів і членів їхніх сімей держав-учасниць СНД, Угоди про гарантії прав громадян держав-учасниць СНД у галузі пенсійного забезпечення, 13 двосторонніх договорів із працевлаштування і соціального захисту трудових мігрантів, 8 договорів у сфері соціального забезпечення, укладених за пропорційним принципом (договори і угоди враховують питання пенсійного страхування). Водночас надзвичайно актуальним залишається завдання створення ефективного механізму реалізації цих договорів та угод, забезпечення контролю за виконанням положень нормативних актів. Адже нині, за даними спеціальних досліджень, гостро стоїть питання легалізації трудових мігрантів, які перебувають за межами України і намагаються підвищити свою соціальну захищеність відповідно до місцевого законодавства (39,3 % – мали тимчасову реєстрацію, 31,7 – отримали дозвіл на проживання та на роботу, 3,4 – дозвіл на проживання, 23,2 % – проживали і працювали за кордоном без легального офіційного статусу [53]).

Виходячи з цього, політика соціального захисту трудових мігрантів повинна мати належне нормативно-правове забезпечення: законодавчого оформлення їх соціально-правового статусу через прийняття закону України «Про трудового мігранта», запровадження Інституту спеціалізованого омбудсмена у сфері захисту прав трудової міграції й до вироблення механізмів реалізації соціального захисту власне трудовими мігрантами (на індивідуальному рівні), зокрема шляхом формування соціальних структур, які, діючи на багатьох рівнях, відображають різноманітні зв'язки окремих членів родини мігранта та полілокальної родини в цілому з окремими індивідами та / або організаціями, а також способи включення індивідів у різні соціальні відносини. Соціальні мережі мігрантів та їх сімей передбачають наявність формуючих вузлів, якими можуть бути як окремі люди, так і об'єднання індивідів, у т.ч. під егідою інституцій та організацій – державних структур, громадських об'єднань, церкви.

У контексті запобігання ризиковості міграцій через їх регулювання в рамках територіальних міграційних систем та забезпечення соціального захисту мігрантів необхідно вдосконалити загальну архітектуру ТМС (рис. 3.25).

Дуже важливим є підвищення ролі об'єднань трудових мігрантів, що розвиває інституційну структуру ТМС (див. табл. 3.3). Це відіграє величезну роль у підвищення правової культури мігрантів, їх соціально-економічної захищеності, формує потужний механізм самоорганізації з консолідацією зусиль для відстоювання прав та розуміння обов'язків.

Рис. 3.25. Складові елементи загальної архітектури ТМС

Політика державного регулювання ринку міграційних послуг означає прийняття державою на себе низки функцій з приводу досягнення цілей інфраструктурного забезпечення ефективного руху праці та капіталу трудових мігрантів, перетворення потенціалу трудової міграції в чинник відродження економіки України, повернення співвітчизників на Батьківщину (за даними міжнародних експертних опитувань, понад 80 % українських трудових мігрантів мають намір повернутися на Батьківщину, 90 % – бачать майбутнє своїх дітей в Україні, оплачують їх навчання, купують тут житло, хочуть започаткувати власний бізнес [54]).

Сучасна трудова міграція активно самоорганізовується, посилено структурується за видами. Вона набирає специфічних форм відповідно до процесів модернізації умов людського життя та появи нових видів економічної діяльності (міграція освітня й рекреаційна, легальна й нелегальна, циркулююча й фронт'єрська, рееміграція кругова й пряма). Кожен підвид міграцій є потужним чинником транспортування загальноєвропейських цінностей, високих соціальних стандартів на рідну землю.

Сучасна трудова міграція активно інституціоналізується. Розвиток її нових видів та форм стає предметом інтересу суб'єктів ринку міграційних послуг, який обслуговує великий перелік потреб трудового мігранта (послуги інформаційних, кадрових, юридичних, соціальних, транспортних, фінансових, психологічних, освітніх й інших служб, агентств тощо). Вони є своєрідним доповненням послуг ринку праці трудових мігрантів, формують разом з ним загальну архітектуру ТМС як на рівні держави, так і наднаціональних утворень. Ринок міграційних послуг потребує регулювання, яке може мати різні цілі залежно від видів, форм зайнятості трудового мігранта [55].

Так, за умови легальних форм зайнятості (існування трудового контракту між трудовим мігрантом та його працедавцем) суть регулювання зводиться до *оптимізації трансакційних витрат обміну правами власності на робочу силу*. Вони стосуються витрат на: одержання якомога повнішої інформації про стан ринку праці; оцінювання якості робочої сили і трудових послуг; ведення переговорів і укладання трудових контрактів; узгодження позицій та координацію дій ринкових агентів; додержання норм трудового законодавства; подолання опортуністичної поведінки суб'єктів ринку праці. Для роботодавця повні витрати на робочу силу складаються з оплати праці та ціни здійснення трансакції (трансакційних витрат). За умови нелегальних форм зайнятості трудового мігранта мова повинна йти про мінімізацію або розподіл трансакційних витрат таким чином, щоб найм працівника став можливим, тобто про посилення ролі держави в реалізації *права працівника на захист власності на робочу силу*.

Цікаво, що кожен з видів названих трансакційних витрат має відношення до окремого виду послуг, котрі по суті обслуговують потреби як трудового мігранта, так і роботодавця, котрий його шукає, навчає й наймає на роботу. Це й послуги посередника, який обслуговує всю сферу обміну правами власності на робочу силу трудового мігранта, моніторить ситуацію на ринку міграційних послуг, а також обліку і статистики трудової міграції тощо. Тобто ефективність

політики не лише у сфері регулювання ринку міграційних послуг, але й усієї комплексної міграційної політики держави безпосередньо залежить від її маркетингового та інформаційно-аналітичного забезпечення.

В Україні наразі немає єдиної системи показників моніторингу трудової міграції (можлива з побудовою електронного атласу), основою якої була б ідея, з одного боку, паспортизації міграційних явищ і процесів, що вже існують на рівні низових міграційних систем (індикаторів стану), з іншого – формування геоінформаційної й інноваційної карт самоорганізації територіальної громади мігрантів (індикаторів факторів), ще з іншого – оцінки реагування територіальної громади мігрантів на сценарні умови її соціально-економічного та культурного розвитку (індикаторів реагування). В Україні слід гармонізувати вітчизняну методологію збору та обробки статистичних показників міграції з методологією інших держав, слід провести черговий перепис населення, який дає змогу сформуванню найбільш об'єктивне уявлення про міграційну ситуацію в країні.

Таким чином, є всі підстави стверджувати, що в Україні регулювання трудової міграції є органічною складовою формування та реалізації комплексної державної політики у міграційній сфері.

Механізм реалізації такої політики потребує здійснення наступних заходів:

Верховною Радою України:

ратифікувати Конвенції МОП № 97 «Про працівників мігрантів», № 143 «Про зловживання в галузі міграцій і про забезпечення працівникам-мігрантам рівних можливостей і рівного ставлення», № 157 «Про встановлення міжнародної системи збереження прав у галузі соціального забезпечення», № 181 «Про приватні агентства зайнятості»;

прийняти закон України «Про зовнішню трудову міграцію»;

передбачити розробку та ухвалення законодавства, яке б стимулювало розширення діяльності громадських організацій, орієнтованих на надання соціальних послуг трудовим мігрантам, що повертаються на історичну батьківщину (закон України «Про соціальні послуги»).

Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини:

поглибити співпрацю з омбудсменами країн масового перебування мігрантів з метою просування та захисту їхніх прав, обміну інформацією про законодавчі акти у сфері міграції, боротьби проти дискримінації, надання консультативної допомоги щодо захисту прав трудових мігрантів, підготовки спільних публікацій та організації спільних публічних заходів з питань захисту прав трудових мігрантів;

запровадити інститут омбудсмена у справах міграцій в Україні.

Кабінетом Міністрів України:

У соціально-економічній сфері:

перейти до практики гармонізації цілей стратегічного та оперативного управління в частині вирішення міграційних проблем України (виходячи з термінів євроінтеграційного розвитку держави та оновленого проекту Угоди про асоціацію з ЄС);

розробити загальнодержавну програму дій щодо захисту прав і свобод трудових мігрантів за кордоном;

постановити, що в умовах глобальної боротьби за зайнятість на скорочення трудової міграції робочої сили з України має спрямовуватися як міграційна, так і вся економічна політика держави. Вихідним пунктом механізму її реалізації повинна стати підтримка програм внутрішнього реінвестування економіки, причому галузей із високою часткою доданої вартості, реалізація політики імпортозаміщення. У структурі експорту продукції слід зосередитися на видах із глибокою переробкою сировини та застосуванні нових технологій;

активізувати політику реформування оплати праці в Україні як основного мотиваційного чинника рееміграції вітчизняних трудових мігрантів, зокрема шляхом установлення економічно та соціально обґрунтованих рівнів мінімальної заробітної плати з адекватним співвідношенням її розміру з прожитковим мінімумом, урахуванням всіх членів домогосподарства, забезпечення оптимальної міжпрофесійної, міжкваліфікаційної, міжпосадової, міжгалузевої диференціації заробітної плати всіх категорій працюючих; удосконалення механізму оподаткування заробітної плати;

критично оцінити та відновити досвід стратегічного управління територіальним розвитком України (із залученням експертів Міністерства економічного розвитку і торгівлі України). Акцентувати увагу на тому, що світова економічна криза вплинула на інституалізацію нових суб'єктів соціально-економічних відносин, появу ТМС, посилила мотивацію перетворення міграційного капіталу в інвестиційний ресурс регіональної економіки. Рекомендувати більш активне включення цього ресурсу (у т.ч. через випуск міграційних облігацій) у проекти активізації виробництва на новій технологічній основі в регіонах України, формування їх нового «економічного обличчя» як суб'єктів ринку. Інструментом реалізації таких міграційних ініціатив є територіальні кластери, технологічні парки і т.п. Саме інноваційні виробництва здатні локалізувати навколо себе малий і середній бізнес, забезпечити створення робочих місць, сприяти поверненню мігрантів на батьківщину. Досвід цієї роботи мають такі країни, як Індія, Ізраїль, Греція та ін. Залучені кошти – джерело фінансування інфраструктурних проектів, будівництво об'єктів енергетичної сфери і, що головне, реальний спосіб надання можливостей праці для трудових мігрантів та їх дітей;

активізувати роботу із залучення фінансових ресурсів трудових мігрантів у розвиток сфер життєдіяльності українського суспільства, а також створення нових бізнес-проектів;

передбачити заходи щодо здешевлення переказів мігрантів, їх спрямування формальними каналами та накопичення в українських фінансових установах;

розпочати переговори з урядами держав, що приймають трудових мігрантів з України, щодо поширення європейських програм добровільного повернення (Assisted Voluntary Return);

активізувати заходи державної міграційної політики щодо рееміграції

трудоу мiгрантiв (повернення громадян України на iсторичну батькiвщину), механiзмами реалiзацiї якої може бути розробка:

а) спецiальних мiждержавних програм стимулювання реемiграцiї робочої сили з українським громадянством (виплата вихiдної допомоги за мiсцем працi як чинник добровiльного звiльнення трудового мiгранта при його вiд'їзді на батькiвщину);

б) мiждержавних програм професiйної пiдготовки реемiгрантiв (освiта, отримана в розвиненiй країнi, як чинник бiльш оплачуваної та престижної роботи на батькiвщинi; програми навчання та перепiдготовки для реемiгрантiв мають ураховувати особливостi мiсцевого ринку працi й попит на робочу силу в Українi);

в) мiждержавних програм економiчної допомоги Українi, що характеризується масовою емiграцiєю, зi сторони iнших розвинених держав (пiдвищення iнвестицiйної активностi за рахунок частини переказiв працiвникiв на батькiвщину та державних коштів у створення нових пiдприємств, якi могли б стати мiсцями працi для реемiгрантiв (об'єктiв рiзних форм власностi – кооперативiв, спiльних компанiй, акцiонерних товариств), котрi можуть бути чинником як притягання потенцiалу реемiгрантiв, так i стримування потокiв емiграцiйної активностi населення в Українi);

г) програм iнформацiйної та фiнансової пiдтримки реемiгрантiв в Українi (спрощена процедура реєстрацiї пiдприємства, започаткування власної справи в розрiзi окремих видiв економiчної дiяльностi; прiоритетностi програм ведення бiзнесу повинна визначатися регiональною специфiкою розвитку);

д) мiждержавних програм першого робочого мiсця в Українi для осiб, якi навчалися в iнших державах за спецiальними програмами (сприяння поверненню українських студентiв, якi навчаються за кордоном, для реалiзацiї на батькiвщинi набутого ними освiтньо-квалiфiкацiйного потенцiалу шляхом створення привабливих умов працевлаштування);

е) порядку визнання неформальної освiти та навичок трудових мiгрантiв, здобутих ними пiд час роботи за кордоном;

є) програм, спрямованих на сприяння продовженню освiти в Українi дiтьми мiгрантiв, що перебували разом з батьками за кордоном i повертаються на батькiвщину;

ж) програм надання соцiальної допомоги важкохворим громадянам Українi, що повертаються;

з) порядку звiльнення вiд сплати мита при ввезеннi особистого майна трудовими мiгрантами, що повертаються (не частiше, нiж один раз на три роки), а також митних пiльг при ввезi трудовими мiгрантами iнструментiв, обладнання, iнших товарiв виробничого призначення з метою вiдкриття чи розширення власного бiзнесу;

удосконалити механiзм працевлаштування громадян України за кордоном через мережу приватних агенцiй зайнятостi, розширити функцiї спецiальних бiрж працi, якi б перебирали на себе посередницькi функцiї держави при наймi українських громадян на роботу, вiдповідали за забезпечення їх iнтересiв на зарубiжних ринках працi, добирали мiсця працi, укладали контракти,

гарантували дотримання зобов'язань приймаючої сторони;

запровадити практику обов'язкового соціального страхування трудових мігрантів – українських громадян перед їх виїздом на роботу за кордон (за допомогою територіальних відділень Державної служби зайнятості України);

розширити і поглибити надання інформаційно-консультаційної допомоги трудовим мігрантам за кордоном консультаційними установами (у розрізі двосторонніх угод про соціальне забезпечення);

У правовій сфері:

розширити штат консульських установ та збільшити їх чисельність у державах масового перебування трудових мігрантів з України;

запровадити в штаті дипломатичних представництв України в державах масового перебування трудових мігрантів посаду аташе з трудових та соціальних питань;

упровадити систему дистанційного консульського обслуговування з використанням електронного підпису і без нього (постановка на консульський облік, внесення відомостей про дітей до документа одного з батьків чи представника дитини, витребування документа та інші консульські дії, які не потребують завірення підпису заявника);

залучати до роботи консульських установ активістів громадських організацій трудових мігрантів, у тому числі як акредитованих перекладачів чи для іншої технічної роботи;

передбачити серед можливих джерел наповнення консульських фондів, перерахування в них коштів, отриманих від громадян України, як платежі за консульські послуги за здійснення консульського обслуговування, спрямувавши їх на надання одноразової грошової допомоги сім'ям померлих трудових мігрантів для повернення тіла в Україну, організацію виїзних консульських прийомів тощо. З цією метою створити позабюджетний фонд, головним розпорядником коштів якого буде генеральний консул чи консул;

реформувати інститут консульського обліку громадян України, які перебувають за межами держави, у тому числі ввести облік трудових мігрантів незалежно від їхнього статусу;

активізувати роботу з укладення двосторонніх угод із країнами-реципієнтами щодо:

а) соціального забезпечення;

б) визнання (нострифікацію) документів про освіту та тих, що підтверджують професійну кваліфікацію, водійські посвідчення тощо;

в) зарахування пенсійного стажу, заробленого у країнах перебування при поверненні на батьківщину.

В етико-культурній сфері:

розробити програму дистанційного навчання дітей трудових мігрантів, які разом із батьками перебувають за межами держави;

забезпечити дієву підтримку українським освітньо-культурним закладам за кордоном шляхом:

а) розробки методичних програм з українознавчих предметів, розрахованих на дітей, що більше часу проводять в іншомовному середовищі;

б) підвищення кваліфікації вчителів таких закладів;

в) організації різного роду зборів, патріотичних та спортивно-оздоровчих таборів, мистецьких конкурсів для учнів українських навчально-освітніх закладів у державах перебування трудових мігрантів та на батьківщині;

г) забезпечення підручниками, навчально-методичною літературою, аудіо- та відеопродукцією;

започаткувати переговорний процес із міністерствами освіти країн-реципієнтів щодо викладання української мови як іноземної у їх навчальних закладах; продовжити розробку відповідних підручників;

сприяти діяльності кафедр, відділень та факультетів іноземних навчальних закладів з україністики, передбачивши наповнення їхніх бібліотек, проведення лекцій, семінарів та конференцій, розвитку співпраці з відповідними українськими навчальними закладами;

посилити патріотично-виховну роботу в середовищі дітей мігрантів:

а) в Україні місцевим органам влади спільно з органами юстиції, освіти, науки та іншими зацікавленими відомствами внести проекти змін і доповнень до вітчизняних нормативно-розпорядчих актів;

б) у країнах еміграції сприяти:

поширенню практики створення нових типів соціальних закладів для дітей, дитячих містечок, центрів соціально-психологічної реабілітації безпритульних дітей, центрів матері та дитини, соціальних гуртожитків тощо;

організації дозвілля дітей трудових мігрантів, у т.ч. шляхом створення гуртків і клубів спортивного, скаутського, мистецького та іншого спрямування, етнотуристичних, лицарських та інших клубів рольових ігор;

підвищенню якості підготовки фахівців (мас-медіа, працівників школи, діячів церкви тощо), які б могли бути авторитетом для дітей трудових мігрантів.

У сфері маркетингового, статистичного та інформаційно-аналітичного забезпечення:

розробити методологічні положення щодо оцінки міграційних процесів України (Державній службі статистики України спільно з Державною міграційною службою України, Державною прикордонною службою України, Міністерством закордонних справ України);

створити єдину систему показників моніторингу трудової міграції (у т.ч. проект побудови електронного атласу), в основі якої лежала б ідея:

а) паспортизації міграційних явищ і процесів, що вже існують на рівні низових міграційних систем (індикаторів стану);

б) формування геоінформаційної та інноваційної карти самоорганізації територіальної громади мігрантів (індикаторів факторів);

в) оцінки реагування територіальної громади мігрантів на сценарні умови її соціально-економічного та культурного розвитку (індикаторів реагування);

запровадити у програми державних статистичних спостережень Державної служби статистики України спільно з Державною прикордонною службою України показники моніторингу обсягів навчання українських студентів за кордоном з метою мінімізації ризиків втрати національного

інтелектуального капіталу в результаті освітньої еміграції;

гармонізувати вітчизняну методологію збору та обробки статистичних показників міграції в Україні з методологією інших держав;

передбачити у програмі Всеукраїнського перепису населення обов'язковий блок показників щодо його міграційної активності, здійснити черговий перепис населення, який найбільш повно відображає міграційну ситуацію в державі;

розробити програму соціологічної діагностики соціальних потреб трудових мігрантів – основи визначення перспективних форм їх підтримки.

Передбачити:

а) діагностику стану сімей (у т.ч. полілокальних) і динаміки зміни їхніх структур (виявлення закономірностей, які можуть проявлятися на масовому рівні);

б) діагностику стану соціальних мереж, до яких залучені представники різних поколінь полілокальних сімей, у т.ч. них, що створюються та реалізуються з використанням вузьких ресурсів родин (за принципом «патрон–клієнт») або тимчасових кон'юнктурних зв'язків;

в) запровадження систематизації соціального досвіду родин мігрантів, котрим вдалося/вдається зберігати цілісність і підтримувати психологічні зв'язки між членами сім'ї;

г) організацію діяльності родинних консультаційних пунктів (порадень) та/або тренінгових центрів як активної форми соціальної роботи з мігрантами та їх родинами.

Список використаних джерел

1. Ивахнюк И. Формирование и функционирование Евразийской миграционной системы [Электронный ресурс]: автореф. дис. на соискание учен. степени д.э.н. : 08.00.05 «Экономика и управление народным хозяйством : теория управления» / И. Ивахнюк. – М., 2008. – Режим доступа: <http://www.dissercat.com/content/formirovanie-i-funktsionirovanie-evraziiskoi-migratsionnoi-sistemy>.

2. Тюркин М. Л. Совершенствование концептуально-правовых основ миграционной системы России : [монография] / М. Л. Тюркин. – М. : ВНИИ МВД России, 2004. – С. 3–54.

3. Тюркин М. Л. Историко-правовой анализ миграционных систем России, США, Франции и ФРГ : [монография] / М. Л. Тюркин. – М. : ВНИИ МВД России, 2004. – С. 3–33.

4. Migration and labour market adjustment / [Ed. By Digk L. Vanet al.]. – Dordrecht. etc. : Kluwer, 1989. – P. 56.

5. Блаумберг И. В. Становление и сущность системного подхода / И. В. Блаумберг, Э. Г. Юдин. – М. : Наука, 1973. – 270 с.

6. Франчук В. И. Основы построения организованных систем / В. И. Франчук. – М. : Экономика, 1991. – 110 с.

7. Дружинин В. В. Проблемы системологии (проблемы теории сложных систем) / В. В. Дружинин, Д. С. Конторов. – М. : Сов. радио, 1976. – 296 с.
8. Денисенко М. Б. Мигрциология : учеб. пособ. / М. Б. Денисенко, В. А. Ионцев, Б. С. Хореев. – М., 1989. – 96 с.
9. Прибиткова І. М. Структура міграційних потоків і пересувні ринки праці в Україні / І. М. Прибиткова // Українське суспільство 1992–2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2013. – 650 с.
10. Шаленко М. Концепція територіальної сегментації ринку праці України та її практичне використання / М. Шаленко // Економіка України – 1994. – № 7. – С. 31–38.
11. Шаленко М. Сучасні тенденції розвитку ринку праці в Україні / М. Шаленко // Економіка України. – 1996. – № 9. – С. 34.
12. Шаленко М. В. Формирование механизма территориальной организации трудовых ресурсов: теория й практика / М. В. Шаленко. – К. : Наукова думка, 1992. – 128 с.
13. Трудовий потенціал і зайнятість : теоретичні основи і регіональні особливості // [Долішній М. І., Злупко С. М., Бандур С.І. та ін.]. – Ужгород : Карпати, 1997. – 422 с.
14. Пітюлич М. І. Формування економічного механізму регулювання зайнятості в умовах становлення ринкових відносин / М. І. Пітюлич. – Ужгород : Карпати, 1994. – 177 с.
15. Заяць Т. А. Структуризація регіональних ринків праці та шляхи досягнення їх збалансованості в Україні / Т. А. Заяць // Продуктивні сили і регіональна економіка : зб. наук. пр. – К. : РВПС України НАН України, 1998. – С. 89–97.
16. Hein de Haas. North African migration systems : evolution, transformations and development linkages / Hein de Haas // Working Papers IMI. – 2007. – Pap. 6. – P. 6.
17. Theory Development [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.migrationsystems.org/migration-theories>.
18. Пасека С. Р. Соціально-трудовий потенціал регіону : теорія і практика розвитку : [монографія] / С. Р. Пасека. – Черкаси : ІнтролігаТОР, 2012. – 608 с.
19. Біль М. М. Концептуальні засади управління формуванням територіальних міграційних систем у контексті забезпечення сталого розвитку регіону / М. М. Біль // Збірник наукових праць Черкаського державного технологічного університету. Вип. 32 : у 3 ч. / М-во освіти і науки, молоді та спорту України, Черкас. держ. технол. ун-т. – Черкаси : ЧДТУ, 2012. – (Серія: Економічні науки).
Ч. III. – 2012. – С. 128–131.
20. Топчієв О. Г. Основи суспільної географії : навч. посіб. / О. Г. Топчієв. – О. : Астропринт, 2001. – 560 с.
21. Фролов Ю. П. Векторы эволюции / Ю. П. Фролов // Вестник СамГУ. – 2010. – № 2 (76). – С. 216–225. – (Естественнонаучная серия).
22. Стеченко Д. М. Методологія наукових досліджень : підручник /

Д. М. Стеченко, О. С. Чмир. – К. : Знання, 2005. – С. 82.

23. Пілюшенко В. Л. Наукове дослідження: організація, методологія, інформаційне забезпечення: навч. посіб. / В. Л. Пілюшенко, І. В. Шкрабак, Е. І. Славенко. – К. : Лібра, 2004. – 344 с.

24. Вавришук Н. Імміграція до країн Європи: роль економічних факторів / Н. Вавришук // Наукові записки. – 2004. – Т. 44. – С. 34–56. – (Економічні науки).

25. Jordan B. Which policies influence migration decisions? A comparative analysis of qualitative interviews in London and Berlin as a contribution to economic reasoning / B. Jordan, D. Vogel. – Bremen: Zentrum für Sozialpolitik, 1997. – P. 215–231.

26. Irregular Migration: Dilemmas of Transnational Mobility, Cheltenham: Edward Elgar.

27. Макуха С. М. Міжнародні господарські зв'язки країн з перехідною економікою в умовах глобалізації / С. М. Макуха. – Х. : Право, 2005. – 304 с.

28. Великий тлумачний словник сучасної української мови. 7-е вид. / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К., Ірпінь : Перун, 2009. – 1736 с.

29. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / Дуглас Норт; [пер. с англ. А. Н. Нестеренко; предисл. и науч. ред. Б. З. Мильнера]. – М. : Начало, 1997. – 189 с.

30. Шедяков В. Є. Розвиток соціального партнерства в контексті постіндустріальних трансформацій трудових відносин / В. Є. Шедяков // Економіка України. – 2012. – № 10. – С. 80–91.

31. Волкова О. М. Держава в суспільстві та в його господарській сфері: неklasичний підхід / О. М. Волкова // Економіка розвитку: наук. жур. Харківського національного економічного університету. – 2012. – № 2 (62). – С. 5–9.

32. Герасименко Г. В. Соціально-інвестиційна держава: обґрунтування нової парадигми розвитку / Г. В. Герасименко // Економічна теорія. – 2012. – № 3. – С. 51–59.

33. Сидорина Т. Ю. Партнерство государства и институтов самоорганизации граждан в реализации социальной политики (теоретический аспект) / Т. Ю. Сидорина // Экономический вестник Ростовского государственного университета. – 2010. – Т. 8, № 1. – С. 117–129.

34. Рекомендації II Міжнародної науково-практичної конференції «Міграційні процеси в Україні: сучасні виклики та регіональна специфіка», Львів, 2–3 жовт. 2013 р. – Л. : Ін-т регіон. дослід. НАН України, 2013. – С. 2–8.

35. Усенин В. И. Социология «промышленных отношений» / В. И. Усенин // Рабочий класс и современный мир. – 1975. – № 2. – С. 141.

36. Геєць В. М. Про єдність і суперечності у розвитку суспільства, держави та економіки / В. М. Геєць // Економіка України. – 2012. – № 10. – С. 4–22.

37. Даниленко О. Л. Інституційна довіра і довіра до центрального банку / О. Л. Даниленко // Економічна теорія. – 2012. – № 3. – С. 74–84.

38. Кричевська Т. О. Українське суспільство та економіка в соціологічних оцінках рівня довіри: внутрішні виміри та міжкраїнні порівняння / Т. О. Кричевська, О. В. Балюк // Економічна теорія. – 2012. – № 1. – С. 50–64.
39. Українське суспільство 1992–2010. Соціологічний моніторинг / за ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2010. – 636 с.
40. Шаблій О. І. Основи загальної суспільної географії : підручник / О. І. Шаблій. – Л. : ВЦ ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. – 444 с.
41. Населення України. 2008. Демографічний щорічник / Державний комітет статистики України. – К. : 2009, 452 с., с. 431-435.
42. Населення України. 2012. Демографічний щорічник / Державний комітет статистики України. – К., 2013. – С. 432–436.
43. Ленчук Е. Б. Кластерний підхід у стратегії інноваційного розвитку зарубіжних країн [Електронний ресурс] / Е. Б. Ленчук, Г. А. Власкин. – Режим доступу : <http://bukvar.su/promyshlennost-proizvodstvo/88667-Klasterniy-podhod-v-strategii-innovacionnogo-razvitiya-zarubezhnyh-stran.html>.
44. Портер М. Конкуренція / Майкл Портер. – М. : Вільямс, 2003. – 496 с.
45. Ukraine: EUMAGINE: imagining Europe from the outside. Wising country analysis. Perceptions, imagination, life-satisfaction, and socio-demography. The case of Ukraine. – Project Paper 11 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.eumagine.org/pages/eumagine_country_details.aspx?cid=4.
46. Модульне вибіркоче обстеження населення (домогосподарств) України з питань трудової міграції [Електронний ресурс] // Проект ЄС «Ефективне управління трудовою міграцією та її кваліфікаційними аспектами», що реалізується МОП в Україні та Молдові, 2013. – Режим доступу : http://iom.org.ua/ua/pdf/UKR%20FF_F.pdf.
47. Istituto nazionale di statistica [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://demo.istat.it/index.html>.
48. Почути кожну дитину [Електронний ресурс] // Офіційне Інтернет-представництво Президента України. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/news/26220.html?PrintVersion>.
49. Міграція як європейський виклик на прикладі України : аналітичний огляд, Берлін, 28–29 лют. 2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.rauci.org/.../cGF1Y2lfZmlsZXh0Njg4.p.
50. Суспільство [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://karpatnews.in.ua/news/30858-dity-zarobitchan-stanovliat-blyzko-tretyny-vsikh-ditei-okremykh-raioniv-zakarattia.htm>.
51. Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України у 2011 році (за даними вибіркового обстеження життя домогосподарств). Стат. зб. – К. : Державна служба статистики України, 2011. – 79 с.
52. Регіональна міграційна політика та механізми її реалізації / НАН України, Ін-т регіон. дослід. / наук. ред. У. Я. Садова. – Л., 2011. – С. 163–257.
53. Зовнішня трудова міграція населення України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://openukraine.org/doc/BK-MIGR-END.pdf>.

54. До трудової еміграції українців не завжди спонукає скрутне економічне становище – міжнародні експерти [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://caritas-ua.org/indecs.php?option=com_content&id=91&Itemid=23.

55. Пядухов Г.А. Рынок миграционных услуг в российской провинции: действующие лица, тенденции развития [Электронный ресурс] / Г. А. Пядухов. – специально для Демоскопа. – Режим доступа : <http://demoscope.ru/weekly/2013/0571/analit07.php>.

РОЗДІЛ 4

УПРАВЛІННЯ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯМ У КОНТЕКСТІ НАРОЩЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ СТАЛОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ ТА ЇЇ РЕГІОНІВ

4.1. Характеристика енергетичної складової сталого розвитку України

Протягом довгого часу тривають наукові дослідження і дискусії щодо економічної оцінки природно-ресурсного потенціалу. За цей час розроблено велику кількість методик оцінки, сформовані певні напрями і навіть школи, проте єдиного підходу і до сьогодні не вироблено. Значний внесок у розробку теоретичних основ економічної оцінки природних ресурсів зробили С. Струмилін, Н. Федоренко, Ю. Сухотін, Т. Хачатуров, К. Гофман, О. Мінц та інші дослідники. Необхідно зазначити, що у другій половині ХХ століття домінували в основному дві концепції формування систем оцінювання масштабів природно-ресурсного потенціалу, одна з них мала назву *затратна*, а друга базувалася на основі *величини економічного ефекту*.

Згодом сформувався ще дві концепції – *рентна* і *рентнозатратна*. Слід зазначити, що основоположником концепції економічної оцінки природних ресурсів у цілому та первинних ПЕР, зокрема, на основі економічного ефекту є академік Н. П. Федоренко, який вважає, що останній найбільш точно відповідає інтересам підвищення ефективності суспільного виробництва. При цьому саме економічний ефект, котрий отримує суспільство упродовж всього періоду експлуатації природних ресурсів, фактично стає капіталізований, а власне оцінка певного об'єкта природокористування – капітальною оцінкою цього об'єкта. Вона призначена як для обліку національного багатства країни, так і для визначення шкоди при вибутті об'єкта із господарського обороту наприклад, при затопленні сільськогосподарських угідь і використанні їх під водосховища або під будівництво. Як відомо, економічна оцінка сільськогосподарських угідь визначається сумарною величиною прибутків, отриманих від виробництва на них сільськогосподарської продукції. Економічну оцінку рекреаційних функцій вимірюють ефектом, який проявляється в оздоровленні населення тощо.

Визнаємо, що рентна концепція економічної оцінки природних ресурсів полягає в тому, що окремі їх види оцінюються на основі ренти, що утворюється в процесі їх використання. Поряд із цим, як відомо, рентна концепція набула достатньо широкого застосування щодо оцінки мінеральних природних ресурсів у цілому та видобутку природного газу зокрема. Проте вона не передбачає та не враховує затрат на відтворення й охорону природних ресурсів. Рентозатратна концепція економічної оцінки природних ресурсів передбачає при оцінці окремих компонентів природних ресурсів враховувати одночасно як ренту, так і витрати на їх відтворення й охорону. На основі викладеного можна

зробити висновок, що вартісна оцінка більш точно порівняно з натуральною відображає багатство природних ресурсів в окремих регіонах.

Оцінка ж природних ресурсів має на меті вирішення таких завдань, як визначення затрат на освоєння, охорону і відтворення, а також розрахунок і облік диференційної ренти, котра має місце при освоєнні ресурсів. Методичний підхід передбачає оцінку природно-ресурсного потенціалу за використання первинних паливно-енергетичних ресурсів у контексті ідентифікації рівня енергетичної безпеки України з урахуванням обсягів видобутку та розподілу природного газу різної етіології, що наразі стає конститутивно-ключовою компонентою як забезпечення достатнього рівня енергетичної незалежності держави, так і її економічної безпеки. При цьому визнаємо, що природний газ є критичним видом первинних ПЕР (ППЕР) для України, оскільки останній посідає домінуюче місце в національному паливно-енергетичному балансі (табл. 4.1).

Таблиця 4.1

Ідентифікація кількісно-якісної оцінки вагомості впливу частки природного газу на формування оціночного і прогнозного ПЕБ України

Відносні показники	2007	2012	Структурні зрушення 2012 р. до 2007 р.
Частка природного газу в паливно-енергетичному балансі національного господарства, %	40,9	44,0	1,08
Частка нетто-імпорту природного газу в енергетичному балансі, %	30,6	26,8	0,88

Як відомо, основними напрямками використання природного газу є виробництво та розподіл електричної і теплової енергії, а також у якості кінцевого енергоносія він споживається: у ряді базових промислових виробництв; на побутові потреби населення; як неенергетична сировина в хімічній промисловості; як моторне паливо для транспортних засобів тощо. Відтак, враховуючи багатоваріантність і розгалуженість його використання і, відповідно, надзвичайну вагомість впливу на процеси зміцнення безпеки у газовій сфері, стратегічним завданням сучасної енергетичної політики в Україні, вирішення котрого потребує координації зусиль усіх суб'єктів управління та органів державної влади, суб'єктів господарювання й окремих домогосподарств є кількісний вимір його частки у паливно-енергетичному балансі держави.

За результатами наведеного економіко-статистичного аналізу встановлено, що рівень енергетичної безпеки країни та масштаби природно-ресурсного потенціалу неможливо достатньо обґрунтовано оцінити без детального вивчення агрегованих значень паливно-енергетичного балансу (ПЕБ) держави. Так, зокрема, суттєві загрози енергетичній та економічній безпеці країни можуть накопичуватися у разі трансформації основних характеристик паливно-енергетичного балансу за кожним видом первинних

ПЕР, до того ж, як відомо, окремі з них не є взаємозамінними.

Отже, доцільно враховувати окремі види ППЕР при оцінці масштабів природно-ресурсного потенціалу, у т.ч. і для практичної реалізації методичного підходу до оцінювання останнього з урахуванням параметрів енергетичної безпеки у сфері видобутку та розподілу природного газу, що відобразатиме якісний рівень захищеності НГ та енергетичної незалежності держави при усуненні дисбалансу на ринку.

При цьому структурно-логічна схема реалізації за сімома замкненими етапами методичного підходу до об'єктивізації масштабів ПРП України з урахуванням вагомості впливу на рівень енергетичної безпеки такого виду економічної діяльності, як виробництво та розподіл природного газу тобто, в контексті реалізації прикладного інструментарію, передбачає обчислення масштабів ПРП із урахуванням пріоритетної його компоненти, а саме обсягів видобутку та споживання газу різної етіології (рис. 4.1).

За результатами узагальнення положень методичних підходів як до оцінки рівня енергетичної безпеки держави, так і сформованих за їхнього використання масштабів природно-ресурсного потенціалу можна підтвердити, що будь-які макроекономічні показники, котрі використовуються в їхніх межах для формування об'єктивної інформаційної бази, а також індикатори прямо або ж опосередковано стосуються результативності видобутку й розподілу природного газу в Україні (табл. 4.2). Тому останні систематизовано за пропозиціями і пропорційними ознаками, які рекомендуються різними міжнародними організаціями та науково-дослідними установами щодо об'єктивізації оцінок як рівня економічної безпеки у цілому, так й енергетичної зокрема, формалізованих для кожного державного і наддержавного утворення за паритетом ідентифікації масштабів розвиненості його природно-ресурсного потенціалу.

З огляду на дані табл. 4.2, можна визнати, що за рекомендаціями різних установ й організацій коефіцієнт самодостатності природного газу для національного господарства (частка власного природного газу в загальних обсягах його споживання) є найбільш значимою характеристикою для врахування у процесах формування прогнозного ПЕБ держави та регресором впливу на масштаби природно-ресурсного потенціалу в контексті реалізації інтеграційного вибору країни.

Використовуючи методи факторного аналізу (ідентифікації головних компонент), з-поміж представленого переліку макроекономічних показників та індикаторів обираються найбільш значущі регресори впливу на розвиток природно-ресурсного потенціалу. Для оцінки локальних вихідних показників необхідно скласти баланс попиту та пропозиції щодо споживання природного газу в Україні (табл. 4.3).

Як свідчать дані табл. 4.3, в Україні спостерігається мінлива тенденція в обсягах видобутку природного газу. Так, якщо у 2009 р. цей показник склав понад 21,0 млрд м³, то вже у 2010–2012 рр. спостерігалось скорочення. Зокрема, у 2012 р. видобуток природного газу зменшився на 3,0 та 5,0 % порівняно з 2007 і 2009 роками. Отже, зазначене свідчить про ускладнення технологічних

умов газовидобутку, вплив морально застарілих технологій вилучення вуглеводнів та нарощувану виснаженість українських родовищ. Як відомо, наведені факторні ознаки стримують нарощення в Україні обсягів видобутку природного газу різної етіології.

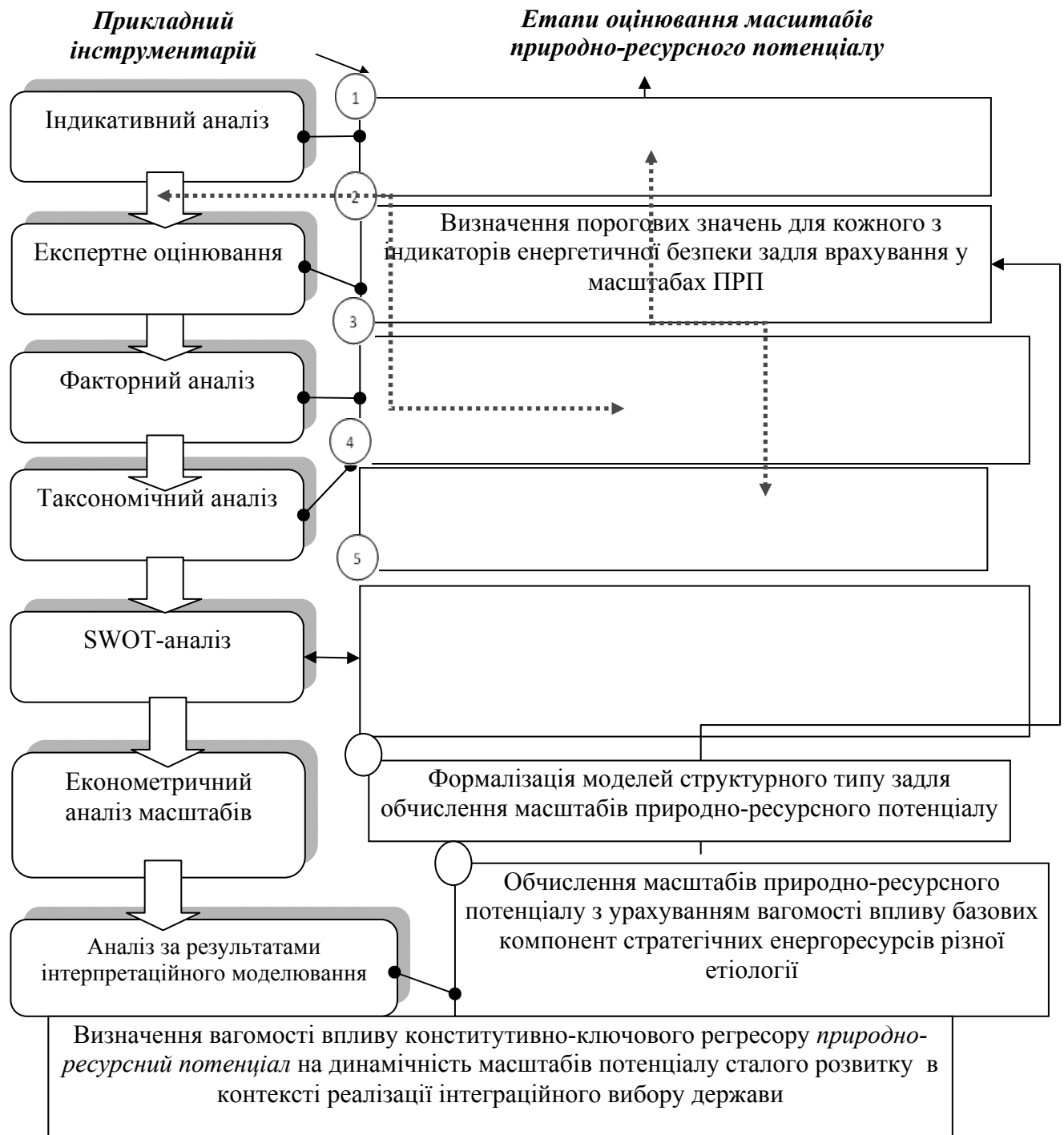

Рис. 4.1. Структурно-логічна схема реалізації у замкненому циклі методичного підходу до оцінювання масштабів природно-ресурсного потенціалу з урахуванням доміант енерговикористання

Таблиця 4.2

Ідентифікація вихідних показників-індикаторів рівня енергетичної безпеки та масштабів природно-ресурсного потенціалу з урахуванням розвиненості видобутку та розподілу природного газу різної етіології

	Кількість посилаць і рекомендацій щодо нагальності застосування у розрахунках								
	МЕА	США	СБ	ЕІДА	РАН	Молдова	Білорусь	Узбекистан	Україна
Макроекономічні показники та індикатори визначення рівня економічної безпеки та енергетичної незалежності держави за пріоритетами	+	+		+		+	+	+	+
Коефіцієнт самодостатності природного газу для національного господарства (частка власного природного газу в загальних обсягах його споживання)									7
Частка домінуючого первинного паливно-енергетичного ресурсу (природного газу) в загальних обсягах їхнього споживання	+	+			+				6
Частка домінуючого постачальника природного газу в загальних обсягах його імпорту	+	+		+					5
Залежність від імпорту природного газу	+	+							3
Темпи зростання попиту на природний газ усередині країни порівняно з середньосвітовими		+							3
Коефіцієнт співвідношення запасів до видобутку природного газу				+			+		3
Частка домінуючого виробника природного газу у загальних обсягах його видобутку					+				2
Точки входу (кількість LNG-портів, газотрубопроводів)	+								2
Інтенсивність споживання природного газу в національній економічній системі	+								2
Безпека за світовими запасами природного газу	+	+							2
Безпека за світовим видобутком природного газу	+	+							2
Коефіцієнт співвідношення запасів до споживання природного газу	+			+					2
Завантаженість транзитної частини газотранспортної системи (ГТС)									1

Формування балансу попиту та пропозиції природного газу в Україні у 2007–2012 рр. та визначення органічності функціонування національного господарства за масштабами природно-ресурсного потенціалу, млн м³

Стаття енергетичного балансу	Ретроспективний період, рік					
	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Видобуток енергоресурсу	20769,3	21016,2	21182,2	20049,3	20139,2	20185,0
Імпорт енергоресурсу	50087,6	52583,9	37953,9	36593	44801,4	32927,0
Експорт енергоресурсу	-4,5	-5,1	-5,4	-6,3	0,0	0,0
Зміна обсягів запасів	4054,74	10135,9	8987,2	712,6	7522,1	252,3
Загальна первинна пропозиція певного ПЕР	66797,7	63459,1	50143,5	55923,4	57418,5	53364,2
Перетворення стратегічного енергоресурсу на інші види палива й енергію	23221,7	21022,9	16855,1	19850,0	20702,5	19720,0
Обсяги споживання на неенергетичні цілі	6640,8	6208,5	3850,0	5214,6	6472,1	6238,7
Кінцеве споживання	35755,8	35131,6	28511,2	30012,8	29380,6	26791,8
Втрати енергоресурсу при розподіленні, транспортуванні та зберіганні	1179,3	1096,2	927,3	845,9	863,3	613,7

*Джерело: За даними [1].

Поряд із вказаним зауважимо, що на основі видового паливно-енергетичного балансу можливо розрахувати такі індикатори енергетичної безпеки, як коефіцієнт енергетичної незалежності від імпорту природного газу, коефіцієнт самодостатності природного газу для задоволення національних потреб (табл. 4.4), котрі дають змогу встановити наступне: формування пропозиції природного газу в Україні відбувається в основному за рахунок власних джерел видобутку лише на 30,0–40,0 %, тоді як його імпортований обсяг становить 60,0–70,0 % від загального споживання.

Таблиця 4.4

Динаміка структурних змін показників-індикаторів енергетичної незалежності України з урахуванням обсягів імпорту природного газу у 2007–2012 рр.

Відносний показник	Ретроспективний період, рік					
	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Коефіцієнт енергетичної незалежності, розрахований на основі масштабів імпорту природного газу	0,69	0,67	0,58	0,64	0,65	0,62
Коефіцієнт самодостатності природного газу	0,31	0,33	0,42	0,36	0,35	0,38
Коефіцієнт співвідношення запасів до видобутку природного газу, років	47,80	46,40	45,10	46,60	46,40	31,80
Коефіцієнт співвідношення запасів до споживання природного газу, років	14,90	15,40	19,00	16,70	16,30	12,00

При цьому відзначимо, що наведені тенденції (див табл. 4.4), котрі репрезентують зменшення рівня енергетичної незалежності нашої держави від обсягів імпорту природного газу, є наслідком зниження попиту на нього різними видами економічної діяльності та населенням. Залежність від імпорту природного газу обумовлена дефіцитом його запасів на території України.

Так, зокрема, протягом 2007–2012 рр. обсяг доведених запасів природного газу в Україні скоротився на 7,8 % (з 697 млрд м³ до 642 млрд м³), що негативно позначилося на забезпеченні ним національних потреб у контексті активізації процесів цілеорієнтованої структурної трансформації національної економічної системи. При цьому, як відомо, оцінити обсяг українських запасів природного газу, що необхідний для задоволення національних потреб, можливо за допомогою наступних індикаторів: коефіцієнта співвідношення запасів до видобутку природного газу, що визначає тривалість періоду, на який вистачить розвіданих запасів природного газу при існуючих обсягах видобутку; коефіцієнта співвідношення запасів до споживання природного газу, що визначає тривалість періоду, на який вистачить розвіданих запасів природного газу при існуючих обсягах його споживання.

Виходячи зі свідчень, наведених у таблицях 4.2–4.4, можна констатувати, що за існуючих обсягів національного газовидобутку доведених запасів природного газу вистачить ще на 32 роки. Якщо ж Україна відмовиться від імпорту передбаченого контрактами з РФ обсягу природного газу, то національне господарство може забезпечити власний попит у 2014–2026 рр. включно. Останнє передбачає необхідність врахування показника, який репрезентує стійкість внутрішнього ринку природного газу, тобто волатильність його видобутку та споживання (рис. 4.2).

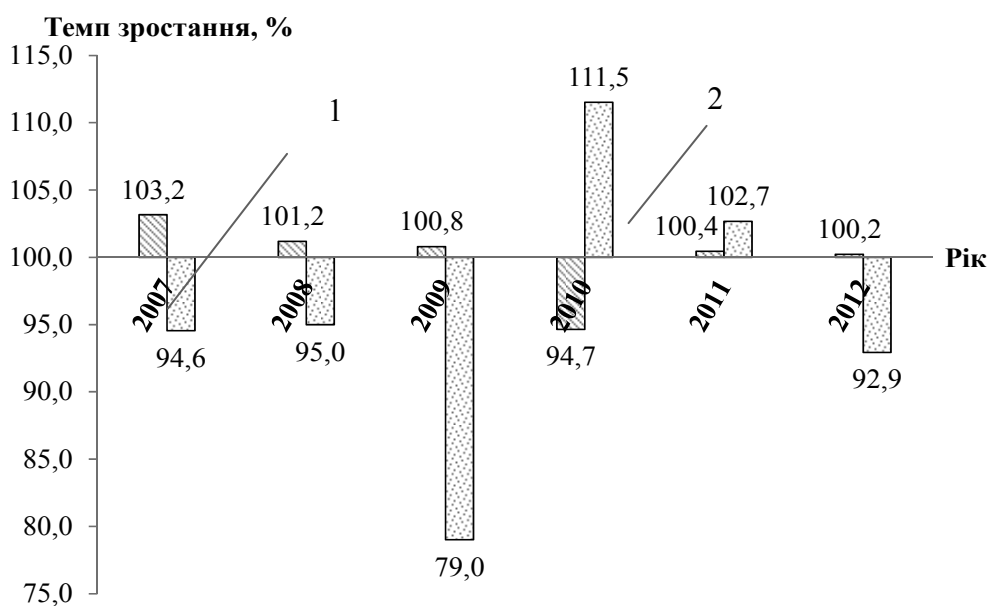

Рис. 4.2. Динаміка темпів зростання видобутку (1) та споживання (2) природного газу в Україні в 2007–2012 рр.

Визнаємо, що волатильність видобутку природного газу в Україні є відносно стабільною за кількісним значенням (окрім статистичних свідчень за 2009–2010 роки). Щорічні темпи зростання обсягів видобутку природного газу коливаються в межах 0,2–3,2 %. Водночас обсяги споживання мають стабільну тенденцію до скорочення: протягом 2007–2012 рр. цей показник зменшився майже на 13,4 %. Також відзначимо, що видобуток природного газу в Україні здійснюють як державні, так і приватні підприємства.

Основна питома вага у внутрішньому видобутку природного газу належить ПАТ «НАК Нафтогаз України» (майже 90,0 % від національного видобутку природного газу різної етіології), яким у 2012 р. було видобуто 18,2 млрд м³. Протягом 2007–2011 рр. прослідковується негативна тенденція до скорочення видобутку на 5,7 %. Однак виснаженість родовищ, недостатність інвестування в геологорозвідувальне та експлуатаційне буріння негативно позначилися на обсягах видобутку газу в національній компанії.

Проте активні дії українського уряду протягом 2012 р. щодо підвищення забезпеченості національної економіки природним газом сприяли збільшенню його видобутку. Так, наприклад, 2012 р. видобуток ДАК «Чорномор-нафтогаз» зріс на 118 млн м³ порівняно з попереднім роком за рахунок введення в експлуатацію та дооблаштування сучасним обладнанням бурових у Чорному морі. Також було збільшено обсяги видобутку ДК «Укргазвидобування» на 1 112 млн м³ за рахунок введення в промислову експлуатацію нових газових свердловин у Східному нафтогазоносному регіоні [2].

Зазначимо, що в Україні наразі започатковується діяльність приватного сектору, котрий опікується питаннями видобутку природного газу різної етіології. Так, зокрема, протягом 2007–2012 рр. частка приватного сектору у сфері газовидобування зросла з 7,4 до 9,8 % [3]. При цьому визнаємо, що найбільшого приросту у видобутку природного газу протягом 2007–2012 рр. було досягнуто ПрАТ «Нафтогазовидобування» – на 44,0 %; ТОВ «Куб–Газ» – на 45,0 %; ТОВ «Еско-Північ» – на 31,0 %. Однак активний розвиток приватних підприємств пов'язаний із вільним правом на процеси ціноутворення, що дозволило реалізовувати продукцію за нижчими ніж імпорتنі цінами; мобільністю у залученні кредитних коштів, що привабило інвестиційні ресурси до процесів використання новітніх технологій для розробки нових газових родовищ. Як відомо, узагальнюючий показник розвитку структури внутрішнього газового ринку можна визначити за індексом Херфіндала–Хіршмана, що дозволяє ідентифікувати ступінь його диверсифікації в контексті реалізації процесів використання природно-ресурсного потенціалу (рис. 4.3).

За цим індексом встановлено, що внутрішній ринок природного газу є високомонополізованим, а параметри сконцентрованості видобутку за найбільшими підприємства протягом 2007–2012 рр. поступово підвищувалися (однак вже за рахунок поширення приватного сектору у сфері газовидобування). Країнами-імпортерами природного газу в Україну є переважно Російська Федерація, Туркменістан, Узбекистан, Казахстан. У таблиці 4.5 наведено динаміку й структуру імпорту природного газу в Україну, за якою можна оцінити рівень диверсифікації зовнішніх джерел постачань

природного газу (індекс Херфіндаля–Хіршмана).

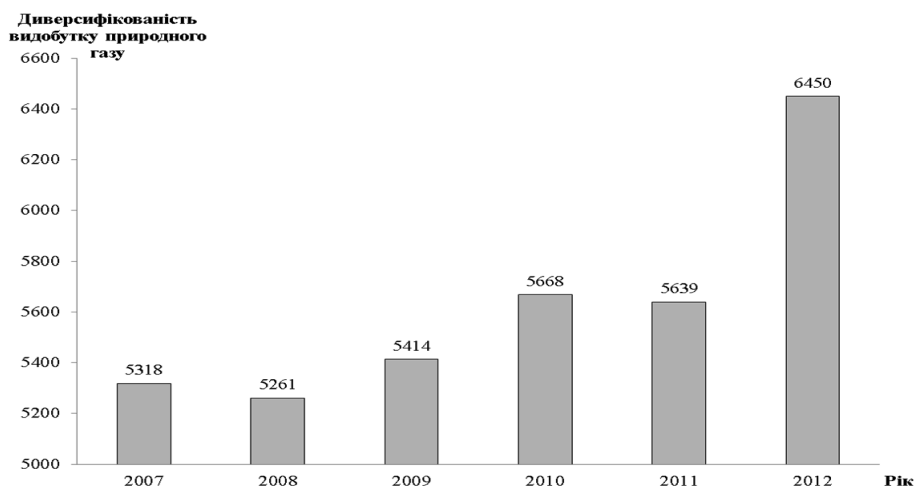

Рис. 4.3. Диверсифікованість внутрішнього видобутку природного газу різної етіології в Україні у 2007–2012 рр.

Як видно з даних таблиці 4.5, основним імпортером природного газу в Україну в 2007–2008 рр. був Туркменістан, частка якого в загальному імпорті складала від 72,0 до 59,4% відповідно. При цьому у 2009 р. внаслідок укладання газової угоди між ПАТ «НАК Нафтогаз України» та ВАТ «Газпром» домінуючим імпортером цього енергоресурсу залишалась Російська Федерація. Водночас за індексом Херфіндаля–Хіршмана виявлено вкрай низьку диверсифікованість джерел імпорту природного газу різної етіології в Україну: найбільш різноманітна структура імпорту спостерігалася в 2009 р. внаслідок переходу на взаємовідносини з РФ. Однак вже в 2010 р. ця країна стала монополістом на ринку природного газу України.

Таким чином, можна підтвердити, що дані 2009–2012 рр. виявляють високий рівень монополізації РФ на імпорт природного газу, оскільки обсяги постачань з інших країн були доволі незначними. Отже, при високих обсягах споживання природного газу в Україні та недостатності його власних джерел видобутку можна констатувати, що залежність від одного імпортера природного газу становить серйозну загрозу національній енергетичній безпеці і змушує країну пристосовуватися до умов цінової та збутової політики. Відтак для подолання газової залежності у 2012 р. мали місце перші поставки природного газу з Німеччини в реверсному для національної газотранспортної системи режимі експлуатації українських газопроводів.

Підсумовуючи вищенаведені методологічні й теоретико-концептуальні обґрунтування та результати економіко-статистичної оцінки, зазначимо, що гарантування газової безпеки національної економіки залежить також від стабільності постачань цього виду первинного ПЕР до інших держав транзитом через Україну та сприяє позиціонуванню останньої як стабільного партнера.

Оцінка диверсифікованості імпорту природного газу в Україну та завантаженості національної газотранспортної системи у 2007–2012 рр.*

Країна-імпортер	2007		2009		2010		2011		2012	
	млрд. м ³	%	млрд. м ³	%	млрд. м ³	%	млрд. м ³	%	млрд. м ³	%
Імпорт, усього	50,1	100,0	52,6	100,0	38,0	100,0	44,8	100,0	32,9	100,0
У тому числі:										
Російська Федерація	4,0	8,0	1,4	2,6	22,2	58,4	40,0	89,3	32,9	99,8
Туркменістан	36,1	72,0	31,3	59,4	4,5	11,9	1,7	3,9	-	-
Казахстан	7,7	15,4	9,6	18,4	5,0	13,3	1,5	3,4	-	-
Узбекистан	2,3	4,6	10,3	19,6	6,2	16,4	1,5	3,4	-	-
Німеччина	-	-	-	-	-	-	-	-	52,7	0,16
Диверсифікованість імпорту за індексом Херфіндаля–Хіршмана		5500		4300		4000		8000		10000
Завантаженість української ГТС на вході (пропускна здатність-вхід 287,7 млрд м ³ /рік), транспортування, %	180,9	62,9	137,5	47,8	148,5	51,6	151,8	52,8	133,9	46,5
Завантаженість української ГТС на виході (пропускна здатність-вихід 178,5 млрд м ³ /рік), транзит, %	115,2	64,5	95,8	53,7	98,6	53,4	104,2	56,6	84,3	47,2
У тому числі до країн ЄС	112,1	97,3	92,8	96,7	95,4	96,8	101,0	96,9	81,2	96,3
СНД	3,1	2,7	2,9	3,3	3,2	3,2	3,0	3,1	3,1	3,7
Транспортування газу для споживачів України	60,1	33,2	44,5	32,4	50,4	33,9	51,7	34,1	48,8	36,4
Обсяги завантаження газосховищ	4,4	100,0	-2,8	80,9	-0,5	96,6	-4,4	86,3	0,8	100,0
Втрати при транспортуванні, розподілі та споживанні	1,2	0,7	0,9	0,7	0,8	0,6	0,9	0,6	0,6	0,3

* Джерело: Розраховано за даними [4].

У таблиці 4.6 наведено показники діяльності ГТС України за 2007–2012 рр., що свідчать про зниження рівня її завантаженості за рахунок транспортування газу як для внутрішніх, так і зовнішніх споживачів.

Таблиця 4.6

Визначення інтенсивності та обсягів споживання природного газу різної етіології в економіці України у 2007–2012 рр.*

Макроекономічний показник	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2012 до 2007, %
Обсяги споживання природного газу, млрд м ³	66,8	63,5	50,1	56,0	57,4	53,4	-20,1
ВВП за ПКС, млрд дол. США	282,2	304,5	311,3	265,2	276,5	290,9	3,1
Інтенсивність та обсяги споживання природного газу в Україні (за усередненими значеннями вартості), м ³ /тис. дол. США	206,5	187,6	172,5	182,4	174,4	183,5	-11,2

*Джерело: Складено за даними [4].

Так, зокрема, встановлено, що протягом 2007–2012 рр. обсяги транспортування природного газу скоротилися на 47 млн м³, у т. ч. для внутрішніх споживачів – на 11,3 млн м³, транзит територією України – на 30,9 млн м³. При цьому рівень завантаженості ГТС на вході за 6 років зменшився на 16,4 %, на виході – на 17,3 %. Різниця між цим показниками (у кількісному вимірі на рівні 0,9 %) є результатом зниження потреб внутрішніх споживачів у природному газі, що свідчить про втрату Україною статусу транзитної держави.

Так, локальним індикатором енергетичної безпеки у газовій сфері, що передбачає імовірність нарощення природно-ресурсного потенціалу держави, на думку фахівців МЕА, є інтенсивність споживання природного газу в межах національної економіки (зазначене обчислюється за обсягами різної етіології спожитого природного газу на одиницю ВВП). Для України цей індикатор має особливе значення: враховуючи газову залежність від країн-імпортерів, урядом України щорічно розробляються першочергові заходи щодо скорочення споживання природного газу. Усвідомлення державними корелянтами, які опікуються питаннями нарощення масштабів природно-ресурсного потенціалу України, нагальності та вагомості розв'язання національної проблеми в контексті ідентифікації суттєвої енергетичної залежності нашої країни у сфері розподілу природного газу дозволило протягом 2007–2012 рр. суттєво скоротити обсяги споживання природного газу різної етіології (табл. 4.7). Наведені дані свідчать, що в Україні наявна тенденція до зниження інтенсивності споживання природного газу.

Так, наприклад, за аналізований період інтенсивність споживання природного газу скоротилася на 11,2 %. Найнижчий показник цього індикатора зафіксовано в 2009 р. (172,5 м³/тис. дол. США), але це є наслідком фінансово-

економічної кризи 2008–2009 рр., а не результатом цілеспрямованих дій суб'єктів господарювання щодо економії природного газу. Однак наявний рівень інтенсивності споживання природного газу в Україні (183,45 м³/тис. дол. США) є вкрай високим порівняно з аналогічним показником у країнах ОЕСР (майже 50 м³/тис. дол. США).

Таблиця 4.7

Ідентифікація індикаторів рівня глобальної енергетичної безпеки у газовій сфері у 2007–2012 рр.

Макроекономічний показник	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Безпека за світовими запасами природного газу						
Світові запаси природного газу різної етіології, трлн м ³	176,5	185,1	187,3	196,1	208,4	187,3
Індекс Херфіндаля–Хіршмана, обчисленого за обсягами запасів	1157,0	1096,0	1101,0	1091,0	1068,0	992
Рівень безпеки за світовим обсягом видобутку природного газу						
Світовий видобуток природного газу, млрд м ³	2939,3	3047,2	2955,9	3178,2	3276,2	3363,9
Індекс Херфіндаля–Хіршмана, обчисленого за обсягами його видобутку	893,0	882,0	8560,0	850,0	884,0	869,0

Виходячи з методичних рекомендацій Інституту енергії XXI ст. (США), при оцінці вимірів енергетичної безпеки країни у газовій сфері слід обов'язково врахувати диверсифікованість світових запасів, а також видобутку природного газу, які мають характеризувати доступність та різноманітність цього виду первинних ПЕР у світовій економіці.

4.2. Оцінка паливно-енергетичної самодостатності розвитку національного господарства

При розгляді економічної оцінки природних ресурсів у фаховій літературі виділяється декілька проблем методологічного та методичного характеру. По-перше – поряд із теоріями трудової вартості та ефективності суспільного виробництва розглядається можливість застосування інших відомих теорій вартості як основи економічної оцінки, а також порушується питання про доцільність єдиного методологічного підходу до різних завдань оцінки, про що йшлося вище. По-друге, останнім часом у літературі ставиться питання про єдиний критерій та узагальнюючий показник економічної оцінки природних ресурсів. По-третє, слід розрізняти економічні оцінки продукції, яка виходить при експлуатації природних ресурсів (оцінка продукції промисловості тощо), і економічні оцінки власне природних ресурсів, котрі, у свою чергу, стосуються окремо одиничних ресурсів (оцінки одиниці запасів корисних копалин тощо) та об'єктів природокористування (оцінки родовищ корисних копалин, ППЕР тощо).

При комплексному і раціональному використанні природних ресурсів існує грошовий еквівалент господарського ефекту. Економічно оцінюються поодинокі природні ресурси та комплекси взаємопов'язаних систем останніх. Головна мета економічного оцінювання природно-ресурсного потенціалу – отримання оптимального народногосподарського результату при раціональних витратах. Правильна система оцінки передбачає регулювання витрат при погіршенні якості природних ресурсів; обґрунтування величини витрат на освоєння, відтворення і використання природних багатств у народному господарстві; заохочення при раціональному природокористуванні, освоєння безвідходних технологій в екологічній системі; створення фінансових і матеріальних передумов відтворення природних ресурсів, визначення їх ефективності.

У разі інтерпретації витратного підходу як вартісного, тобто такого, що визначав би величину витрат на отримання природного ресурсу, його можна було б застосовувати при оцінці природних ресурсів як складових національного багатства. Саме за таким підходом можна розрахувати справжню величину витрат, які використовує суспільство (держава) взагалі, залучаючи природні ресурси в національногосподарський обіг, тобто визначити реальну вартість природних ресурсів і поділ трудових зусиль суспільства між різними галузями економіки. Таким чином, цей підхід не сприяє раціональному природокористуванню і подальшому сталому розвитку в контексті реалізації інтеграційного вибору нашої держави в умовах ресурсних обмежень.

Один із вирішальних факторів в умовах ринкових відносин є платежі природокористування. Система цих платежів розроблена на основі обчислення диференціальної ренти. Плата за використання природних ресурсів виступає як вилучення певної диференціальної ренти при різних джерелах ресурсів. Вона є мірою економічного регулювання та оптимального використання природних багатств, відшкодування витрат на охорону природи і відтворення природних ресурсів, стимулювання природоохоронної діяльності окремих суб'єктів та суспільства в цілому. При цьому виникає проблема одночасного використання природних ресурсів, різних за місцезнаходженням та якісними показниками. Звідси випливає, що однакові вкладення коштів та праці мають різний економічний ефект. З урахуванням впливу якості ресурсу на рівень продуктивності суспільної праці загалом передбачена необхідність оцінювати ресурс не за прямими витратами, а за різницею в ефектах.

У ринковій економіці ціна завжди використовується як індикатор корисності товарів і послуг. Але виникають певні труднощі, коли ринок товарів, з урахуванням усіх наявних корисних властивостей товару, відсутній, при наявності державного регулювання цін або субсидування виробництва товарів і послуг. Тому щоб оцінити природні ресурси, необхідно відкоригувати сучасні оцінки природних ресурсів для більш точного відображення соціальних цінностей, а також проаналізувати неоціненні споживчі властивості природних ресурсів. Тобто увага акцентується на оцінці природно-ресурсного потенціалу як елемента суспільного добробуту. Однак обсяги його ідентифікації необхідно узгоджувати з сучасною динамікою випуску продукції реальним сектором

економіки України, використовуючи кореляційні залежності вагомості впливу кожного виду економічної діяльності на визначення масштабів освоєння природно-ресурсного потенціалу України. Аналогічний підхід дозволяє оцінити і так звану загальну економічну вартість природного ресурсу, яка є значно вищою, ніж пряма рентна оцінка ПРП, навіть скоригована з урахуванням недоліків ринку, і, відповідно, потреби у його освоєнні.

Застосовуючи ринкові методи, потрібно чітко усвідомити, що на їх підставі можна отримати лише наближене уявлення про цінність природних ресурсів. Для збільшення точності оцінок необхідно застосовувати декілька методів. Вищезазначене дає змогу дослідникам наблизитися до оцінки природних ресурсів у цілому та ППЕР зокрема. Крім ринкових методів оцінки, як відомо, широко застосовуються такі, що базуються на методах пошуку заміника розглянутого потенціалу, тобто ПРП. При цьому розглядається можливість альтернативного застосування цього природного ресурсу і те, яка вигода втрачається його нецільовому використанні. Таким чином, розвиток наукових знань, господарська та ринкова необхідність створюють передумови для зміни власне концепцій оцінки природних ресурсів, застосовуючи при цьому нові підходи, зарубіжний досвід. Проте нові концепції оцінки природних ресурсів не відкидають класичні, а навпаки – інтегруються з ними, ставлячи за мету підтвердити точність і достовірність здійсненої оцінки природних ресурсів. Відтак, на основі характеристики методичних підходів до оцінки та управління природно-ресурсним потенціалом було виділено наступні напрями: витратний, результативний, рентний, відтворення, оцінний, нормативно-грошовий та ін. Для витратного методу оцінка ППЕР проводиться виходячи з розміру суспільно необхідних витрат на їх виявлення, освоєння і відтворення. За кожним ресурсом, який характеризується, наводяться два основних показники – обсяг (річна продуктивність) і приведені витрати на одиницю продукції, оскільки вони прямо/непрямо натурально (умовно натурально) виражають специфічну форму певного ресурсу (можуть порівнюватися з аналогічними показниками за іншими районами, але не з відповідними даними інших видів ресурсів). Тому на формування витратного методу наразі суттєво вплинули екосистемні позиції, опрацьовані в межах концепцій активізації НТП, що пов'язані із сукупною продуктивністю екосистеми.

Водночас, необхідно вирішити проблеми порівняння результатів покомпонентної оцінки природно-ресурсного потенціалу, а також показників всередині окремих компонентів природно-ресурсного потенціалу. Більш складною є зі ставність даних оцінки окремих компонентів природно-ресурсного потенціалу та визначення його структури, які обчислюються у вигляді різних одиниць виміру – відносних (бали, проценти, коефіцієнти, індекси тощо), вартісних і натуральних. Щоб удосконалити методи оцінки природно-ресурсного потенціалу, необхідно виділити недоліки, які є результатом її формування (табл. 4.8).

Обґрунтування пріоритетного переліку недоліків основних методів оцінки природно-ресурсного потенціалу

Метод	Характерні недоліки
Витратний	<ol style="list-style-type: none"> 1. Ресурс вищої якості, який розташований у більш доступному місці, має меншу вартість, хоча його споживча вартість буде вища, ніж ресурсу, розміщеного в більш проблемному місці. 2. Ціна визначатиметься за витратами. 3. Отримана величина виражає вартість природних ресурсів вже після додавання до них певних трудових витрат, без урахування вартості природних ресурсів, що перебувають у природному стані
Результативний	<ol style="list-style-type: none"> 1. Не для кожного природного ресурсу можна визначити вартість первинної продукції. 2. Дохід від використання ресурсу може бути прямим і непрямим, який доволі складно оцінити адекватно. Це стосується до об'єктів, які використовуються в рекреаційних цілях кліматичних ресурсів території. 3. Не враховується фактор часу. Невикористаний ресурс, який не має за цим підходом вартості, може бути використаним і навіть стати дефіцитним у процесі освоєння території, впровадження нових технологій виробництва в цілому. Тому оцінка потенційного ефекту на перспективу необхідна в цілях планування природокористування. 4. Платежі блокують будь-яку спробу перерозподілу ресурсів між природоексплуатуючими підприємствами внаслідок незацікавленості в ньому підприємств. 5. Отриманий дохід є результатом не тільки виробничих сил природи, а й значних витрат живої і суспільної праці. 6. Широкий спектр визначення показників оцінки природного ресурсу
Рентної оцінки	<ol style="list-style-type: none"> 1. Оптимальна потужність за кожним підприємством враховується без ув'язки з потужностями інших підприємств. 2. Показники ранжування встановлюються без урахування фактора часу та кон'юнктури ринку. 3. Недостатньо враховується географічне розташування. 4. Сучасні платежі за використання природних ресурсів не забезпечують реальних витрат суспільства і не мають достатньої фінансової бази для природоохоронної діяльності. Держава продовжує надавати субсидії природо користувача, що не сприяє ефективному відновленню природно-ресурсного потенціалу. Зазначене деформує процеси структурної перебудови економіки

Отримання підсумкових результатів є важливою методологічною проблемою оцінки природно-ресурсного потенціалу. У більшості випадків останній обчислюється як сума балів за компонентною оцінкою. Тому пропонуємо використовувати методи проектування життєвого циклу національної економічної системи та добору пріоритетних об'єктів локалізації зусиль. Зазначене здійснене на основі методу звуження напрямів пошуку, що

забезпечується використанням, поряд із фрактальними графами, методів економіко-математичного моделювання, формалізованих на основі: багатofакторних модельних рішень; комплексу поліноміальних моделей, які забезпечують елімінування (виключення) неінформативних незалежних змінних на основі автоматичного вибору пріоритетного показника чи напряму концентрації зусиль (за ступенем впливу кореляційного зв'язку незалежних змінних на залежну). Правила упередження наведених вище подій (щодо руйнування наявного масштабу природно-ресурсного потенціалу держави) і виникнення можливих диспропорцій у темпах зростання чи трансформації кожної складової національної економічної системи потребують чіткого дотримання логічної послідовності кроків. Відповідно до наведеного пропонується алгоритмізація розрахунків у сімнадцять етапів у контексті розробки положень реалізації Стратегії макросистемної еволюції, запровадження яких у практику господарювання упереджує: а) еволюційний рух української економіки до неперспективних/глухих конусів сталого розвитку; б) деволюцію стратегічного потенціалу у цілому та природно-ресурсного потенціалу зокрема.

Визначення на підставі виокремлених закономірностей взаємозалежності та взаємостимулювання змінних (функцій підсистем), що з певною імовірністю відбувається в макроструктурі, знижує складність виконання суб'єктами управління регулюючих дій. Тому побудові прогнозу макропоказників економічної динаміки передувала реалізація таких дій:

1) побудова часових трендів за усією сукупністю абсолютних макроекономічних показників (дев'яносто сім), а за методикою кореляційно-регресійного аналізу з побудовою матриць парних коефіцієнтів кореляції – відбір найбільш впливового складу показників-індикаторів, що репрезентують кожний із елементарних потенціалів з урахуванням фрактального розподілу (за простором цільових функціоналів) їхньої вагомості;

2) оцінка внеску незалежних змінних у загальноекономічне прискорення за розробленим алгоритмом, що дозволяє класифікувати останні за вагомістю для підготовки багатofакторних модельних рішень;

3) побудова кореляційних матриць між основними показниками для визначення об'єктів локалізації зусиль в умовах ресурсних обмежень.

Для опрацювання етапів життєвого циклу національної економічної системи використано методикою кореляційно-регресійного аналізу з побудовою матриць парних коефіцієнтів кореляції. Сформовану сукупність вихідних даних (97 показників за 2006–2012 рр.) використано як для дисперсійного аналізу, так і тестування ретроспективних трендів при стохастичному прогнозі (в нейромережах). Урахування щільності зв'язків дозволило виокремити 47 незалежних змінних, а з цієї сукупності 23 із вагомим впливом на темп зростання економіки. Одержання уявлень про спрямованість зв'язків у підсистемах, щільність і вагомість впливу показників-індикаторів різної гетерархії на індекс зростання ВВП, а також оцінка значимості певних множин за коефіцієнтами кореляції і значеннях t-статистик (табл. 4.9) дозволили сформулювати матрицю приватних коефіцієнтів із включенням найбільш

результативних ознак для вибору ключових регресорів впливу на масштаби розвиненості потенціалу сталого розвитку.

Таблиця 4.9

Обґрунтування впливу незалежних змінних на залежну (масштаби розвиненості промислового потенціалу) і розрахунок парних коефіцієнтів кореляції (у порівняльних цінах 2012 року)

Період, роки	Обсяги енергоспоживання, млн. т.у.п.	Випуск продукції та обсяг наданих послуг					Ефективність інноваційних витрат на одного працівника	ВВП, млрд грн	Енергоефективність функціонування економіки, млн грн/т.у.п.	Індекс зростання ВВП, %
		промисловою, млрд грн	ГМК, млрд т	машинобудування, млрд грн	сільським господарством, млрд грн	транспортом і зв'язком, млрд грн				
T	k1	k2	k3	k4	k5	k6	k11	k13	k14	K
Тренди незалежних змінних										
2007	210,7	706,6	93,4	53,8	113,1	135,1	1,3	481,7	3,0	113,0
2008	192,1	920,8	103,4	59,7	156,1	172,3	1,2	537,7	3,2	112,0
2009	169,7	792,4	100,3	58,4	157,9	182,9	1,0	422,7	3,7	116,1
2010	180,0	1033,1	106,1	61,2	194,1	209,4	0,9	467,5	4,0	115,2
2011	182,6	1267,4	113,1	65,1	260,1	258,8	0,8	469,5	4,4	115,4
2012	171,9	1314,2	117,2	66,7	275,8	277,1	0,8	465,1	4,7	115,1
Коефіцієнти кореляції та детермінації										
k	0,96	0,98	0,96	0,96	0,69	0,88	-0,98	0,75	0,95	0,67
R ²	0,93	0,96	0,93	0,92	0,47	0,77	0,96	0,57	0,91	0,44
k/K	0,81	0,80	-0,77	0,79	0,78	0,64	0,86	0,64	0,85	0,67
R ² /K	0,66	0,64	0,59	0,61	0,61	0,40	0,58	0,48	0,72	0,54
k_{i+1}^i	0,59	0,94	0,99	0,99	0,79	0,96	-0,69	-0,70	-0,98	0,63

*k – коефіцієнт кореляції; R² – коефіцієнт детермінації часового тренду; k/K – коефіцієнт кореляції між незалежною змінною і залежною; R²/K – коефіцієнт детермінації впливу

незалежної змінної на залежну; k_{i+1}^i – парний коефіцієнт кореляції.

Відтак, використовуючи систему багатфакторних моделей для отримання достовірних значень змінних, побудовано прогноз макропоказників до 2030 р. (табл. 4.9) за умов концентрації зусиль на відповідних об'єктах із дисипацією національних ресурсів за розрахунками, наведеними в кореляційній матриці між основними регресорами. Завдяки останній забезпечено ефективність функціонування проектних елементів нової макрогенерації, а за значеннями парних коефіцієнтів потенційних субструктур економічної системи України встановлено: 1) сумарний рейтинг кожної незалежної змінної за поліноміальними моделями з елімінуванням незначимих впливів на траєкторію системи; 2) зовнішню і внутрішню вагу процесів макросистемної еволюції в

кожній підсистемі, їх результативні ознаки та керуючі розвиток вектори для забезпечення загальної спрямованості макроекономічної динаміки системи; 3) часові проміжки форвардних змін, етапність життєвого циклу національної економіки із дисипацією на кожній стадії ресурсів за визначеними конститутивними об'єктами, комплексність, послідовність та ієрархію дій відповідно до циклічно-генетичної концепції; 4) варіанти (набір) стратегій макросистемної еволюції, пріоритетні завдання і цільові програми за об'єктами докладання зусиль та етапи їх реалізації до 2030 р. з обґрунтуванням основних вимірів, особливостей та напрямів імплементації за локальними елементами; 5) кількісне співвідношення додатково привнесених і національних ресурсів з їх розподілом за пріоритетами парної кореляції, визначеними орієнтирами експоненціального зростання; 6) прогностні значення основних макроекономічних показників промислового виробництва (мінімаксі) за двома сценаріями розвитку подій у державі до 2080 року у розі: інерційного розвитку галузей реального сектору економіки; реалізації стратегії макросистемної еволюції); 7) зовнішні умови ефективності дії методик і рекомендацій для матеріалізації методологічних засад щодо вирішення проблем макросистемної еволюції для обґрунтування пріоритетів економічного зростання при повній і частковій реалізації системоутворюючих чинників за чотирма сценаріями: а) у разі інерційності розвитку національного господарства; б) за умов реалізації визнаної в країні моделі інноваційного розвитку національної економіки; в) реалізація стратегії макросистемної еволюції протягом найближчих 6 місяців із дисипацією ресурсів відповідно до визначених домінантних видів економічної діяльності; г) синхронізація процесів макросистемної еволюції з одночасною реалізацією оптимальної моделі промислового зростання; 8) мінімально допустимі (у разі інерційного розвитку української економіки з корегуванням опору процесам транснаціоналізації та кореляцією державної політики) й максимально можливі значення (при реалізації стратегії макросистемної еволюції) основних макроекономічних показників, а також показники економічної динаміки в Україні до 2080 р. і реального сектору економіки до 2030 р.; 9) значення щільності та вагомості впливу кожного із наведених елементів системи на загальноекономічне прискорення, а також зниження розмірності вхідних параметрів (з 97 до 9) забезпечило можливість покрокового формування вихідної матриці найбільш значимих конститутивних ознак нової макрогенерації, за якою виявлено закономірності макросистемної еволюції української економіки до 2080 року.

Таким чином, визначено основні регресори впливу на масштаби розвиненості природно-ресурсного потенціалу, а також доведено, що він є системою, яка володіє емерджентними властивостями, не притаманними її окремим компонентам. В економіко-географічному сенсі це виражається в обліку додаткового економічного ефекту, що отримано в результаті використання сукупності природних ресурсів. При встановленні вагових значень показників за компонентною оцінкою природно-ресурсного потенціалу використовуються математико-статистичні методи або розраховується частка оцінюваного показника стосовно середньорегіонального рівня. При цьому

необхідно відібрати найбільш важливі елементи покомпонентної оцінки природно-ресурсного потенціалу. Однак через специфіку поєднань природних ресурсів межею оціночних районів є фізико-географічні кордони, а оцінка окремих компонентів природно-ресурсного потенціалу здійснюється в рамках адміністративних одиниць.

Важливою проблемою оцінки природно-ресурсного потенціалу є використання оціночних даних для обґрунтування територіальної організації різних галузей господарства. Щоб вивчити природний потенціал території використовується кілька підходів до оцінки природно-ресурсного потенціалу: бально-індексна (відносна) покомпонентна; бально-індексна (відносна) інтегральна; оціночне картографування природних умов і ресурсів; енергетична; вартісна оцінка окремих видів природних ресурсів; вартісна комплексна оцінка природно-ресурсного потенціалу. Таким чином, найбільш розробленими є питання поелементної оцінки природно-ресурсного потенціалу території. Однак в умовах ринкової економіки формуються нові вимоги у сфері господарювання та управління природокористуванням. З'являються принципово нові ділянки управління процесами діяльності. Більш істотного значення набуває громадська думка, пріоритетність отримують комерційні структури та регіональні органи управління економічними процесами. На цьому етапі важливо враховувати поєднання соціальних, економічних й екологічних завдань. Необхідно ухвалювати оптимальні рішення і враховувати інтереси суб'єктів природокористування. Аналіз теоретико-методологічних і методичних підходів до оцінки природних ресурсів у цілому та сировинних зокрема дає змогу визначити основні напрями їх вдосконалення.

По-перше, існування різних підходів до економічної оцінки природних ресурсів, окремі з яких мають протилежний характер, не дозволяє широко використовувати показники економічної оцінки у господарській діяльності, зокрема, при обчисленні плати за використання природних ресурсів. Це вимагає формування загального комплексного підходу, який базується на узгодженні різних концепцій оцінки.

По-друге, система природокористування перебуває на етапі, пов'язаному зі створенням нової моделі господарської діяльності в країні, поступовою зміною статусу власника первинних ПЕР (ППЕР) і створенням ринку природних ресурсів. Зазначене зумовлює потребу у визначенні економічної оцінки природних ресурсів на основі вимог ринкової економіки. По-третє, економічна оцінка сировинно-ресурсної компоненти потенціалу сталого розвитку має враховувати екологічні аспекти природокористування як в окремих господарствах, так і в державі в цілому. Якість і кількість сировинних ресурсів залежать від ступеня оптимальності природокористування.

Зважаючи на виокремлені вище прикладні засоби оцінювання та методичні підходи до оцінювання природно-ресурсного потенціалу, можна репрезентувати результати оцінювання наявних обсягів використання в Україні первинних паливно-економічних ресурсів. Останні, на противагу світовій тенденції, скорочуються. Загальна динаміка використання ППЕР в Україні може бути розглянута з виділенням чотирьох періодів: 1991–1996 рр., 1997–

2007 рр., 2008–2009 рр. та 2010–2012 рр. Так, зокрема, 1991–1996 роки характеризуються руйнуванням радянських господарських зв'язків, внаслідок чого суттєво скоротилося споживання ППЕР – щонайменше на 7 млн т н.е. на рік. У період з 1997 р. по 2007 р. відбувалось коливання величини використання первинних паливно-економічних ресурсів у межах від 137 млн до 133 млн т. н.е. на рік. За 2008–2009 рр. Україна якнайгостріше відчула вплив світової фінансової кризи: обсяги економічної діяльності у національному господарстві та споживання первинних паливно-економічних ресурсів скоротилися в 2009 р. порівняно з 2008 р. на 15,0 %. Стан економічної безпеки у 2010–2012 рр. можна вважати періодом економічної стагнації, внаслідок чого споживання ППЕР залишається в межах 120–125 млн т н. е. Загалом цей показник має тенденцію до зниження, що є наслідком їхньої структурної економії та економії на масштабах виробництва.

Динаміка споживання окремих видів ППЕР у 1991–2012 рр. в Україні репрезентує різновекторні тенденції трансформаційних змін у сфері гарантування економічної безпеки (рис. 4.4). Так, зокрема, у 2012 р. порівняно з 1991 р. відбувалося скорочення споживання основних видів первинних паливно-економічних ресурсів в українській економіці: використання природного газу знизилося на 58,0 %, нафти – на 77,0, вугілля – на 28,0 %. Однак причини цього різні: зменшення споживання природного газу у попередні роки (2002–2012 рр.) є наслідком скорочення обсягів економічної діяльності; з 2005 р. – це результат цілеспрямованих дій суб'єктів управління щодо зменшення газової залежності національної економіки.

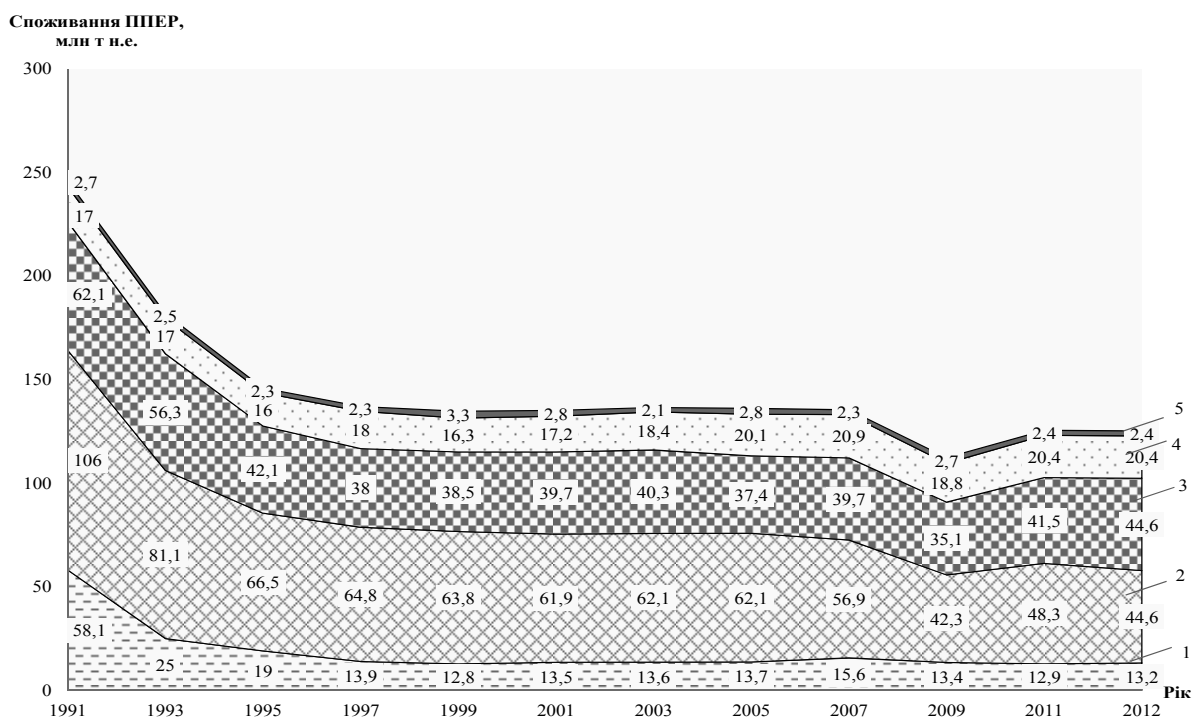

Рис. 4.4. Динаміка використання первинних паливно-економічних ресурсів в Україні в 1991–2012 рр.:

1 – нафта; 2 – природний газ; 3 – вугілля; 4 – ядерна електроенергія; 5 – гідроелектроенергія

При цьому споживання нафти скоротилося під впливом поступового руйнування національного нафтопереробного комплексу. Споживання вугілля мало мінливі тенденції, що характеризувалися як заміщенням ним природного газу (є причиною зростання споживання), так і скороченням обсягів економічної діяльності металургійних підприємств. Окремо слід відзначити характерне як для світової, так й вітчизняної економіки збільшення використання ядерної енергії (зокрема, в Україні – на 20,0 %, що склало в 2012 р. 20,4 млн т н.е.). Використання гідроенергії залишилося майже без змін за цей період і дорівнювало 2,4 млн т н.е. відповідно. Аналіз обсягів споживання ППЕР дозволяє оцінити рівні ЕЕ функціонування економіки України та порівняти її з іншими державами світу. Так, енергоефективність – це властивість складних систем, що характеризує обсяг випуску продукції на одиницю спожитої енергії. У таблиці 4.10 наведено аналіз ЕЕ економіки та її порівняння із показниками країн ОЕСР та світу.

Таблиця 4.10

Аналіз вимірів енергоефективності функціонування економіки України за 2005–2012 рр., тис. дол. США / т н.е.

Ретроспективний період, роки	Україна	ОЕСР	Світ	Відхилення (+/-)	
				України до ОЕСР	України до світу
2005	2,00	5,55	4,76	-3,55	-2,76
2008	2,50	6,25	5,26	-3,75	-2,76
2010	2,50	6,25	5,26	-3,75	-2,76
2012	2,32	7,14	5,26	-4,82	-2,94

Як видно з даних таблиці 4.10, у світі спостерігається тенденція до підвищення ЕЕ. Порівняно з 2005 р. в 2012 р. енергоефективність світової економіки зросла на 0,5 тис. дол. США /т н. е., у т. ч. в країнах ОЕСР – на 1,59 тис. дол. США /т н. е. Водночас в Україні має місце зворотна тенденція: порівняно з 2008 р. ЕЕ економіки скоротилася в 2012 р. на 0,18 тис. дол. США /т н.е.; Україна поступалася в середньосвітовим значенням 2012 р. за цим показником на 2,94 тис. дол. США /т н. е.; країнам ОЕСР – на 4,82 тис. дол. США /т н. е. Значний розрив між ЕЕ України та світу є перш за все наслідком паливно-сировинної спрямованості національної економіки та технологічної застарілості. Однак за структурою споживання ППЕР в Україні за окремими роками (рис. 4.5) можна констатувати суттєві зміни.

Так, наприклад, частка використання нафти у 2012 р. порівняно з 1991 р. знизилася на 13,1 % і склала 10,5 %. Частка вугілля зросла на 10,3 % і досягла 35,6 %; ядерної енергії – на 9,4 % і склала 16,9 %; гідроенергії – 0,8 % та 1,9 % відповідно. Щодо частки використання природного газу, то з 1991 р. по 2012 р. його питома вага скоротилася на 7,5 % та склала 35,6 % від загального енергоспоживання в країні.

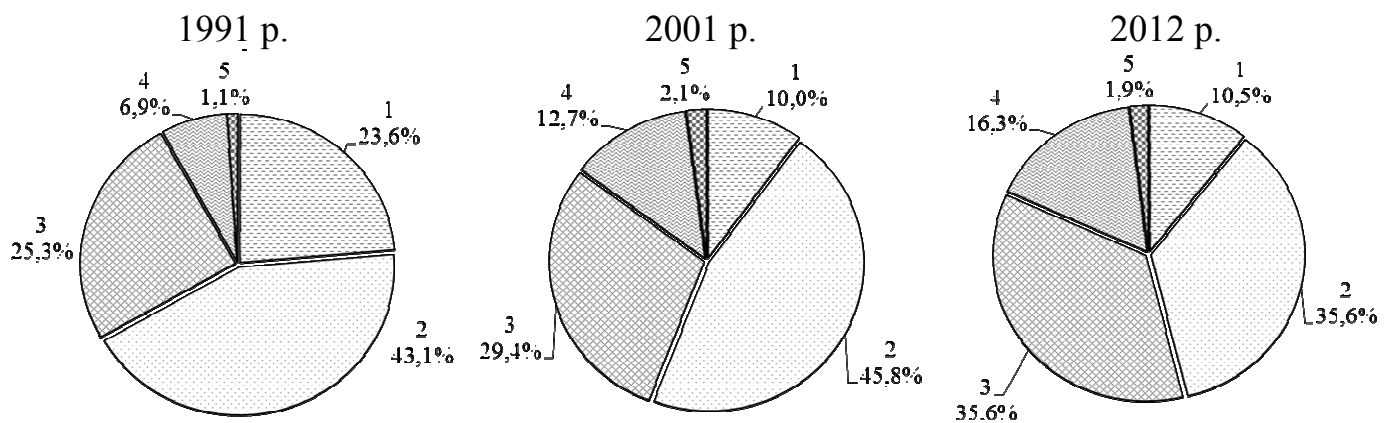

Рис. 4.5. Структура використання ППЕР в Україні в 1991–2012 рр.:
 1 – нафта; 2 – природний газ; 3 – вугілля; 4 – ядерна електроенергія; 5 – гідроелектроенергія

Таким чином, головними енергоресурсами в країні є природний газ та вугілля, які займали в 2012 р. 35,6 % кожний у структурі національного паливно-енергетичного балансу. Однак якщо вугілля є власним джерелом задоволення енергетичних потреб національного господарства, то щодо достатніх запасів, природного газу Україна не має, що призводить до її газової залежності від країн-експортерів та становить загрозу економічній безпеці країни.

Порівняння структур енергоспоживання ППЕР в Україні та світі у цілому дозволяє виділити особливості національного енергоспоживання: домінуюче місце в національному паливно-енергетичному балансі посідає природний газ, тоді як найбільша частка споживання ППЕР у світі припадає на нафту; частка нафти в первинній енергетичній пропозиції України є незначною в результаті занепаду національного нафтопереробного комплексу; вугілля є основою формування національної енергетичної пропозиції за рахунок внутрішніх джерел та посідає вагомe місце у ПЕБ; незважаючи на наявність багатьох річок, частка гідроелектроенергії у структурі є незначною. Отже, специфічність структури паливно-енергетичного балансу в Україні проявляється в переважному споживанні природного газу, рівень внутрішніх запасів та видобутку якого не відповідає значним обсягам його споживання, при цьому доступність даного ППЕР на зовнішніх ринках не диверсифікована та пов'язана зі значними економіко-політичними ризиками для економічної безпеки. У цілому стверджуємо: національна економіка споживає природного газу майже в три рази більше, ніж видобуває. Така диспропорція видобутку та газоспоживання обумовлює високу залежність української економіки від його імпорту. Спадщина СРСР залишила країні високоенергомісткі види промисловості, зорієнтовані на споживання саме цього виду ППЕР. Недостатність власних запасів та внутрішнього видобутку природного газу призводить до того, що Україна входить до десяти лідерів за нетто-імпортом природного газу у світі. Національний ринок природного газу є містким за обсягами його споживання (рис. 4.6).

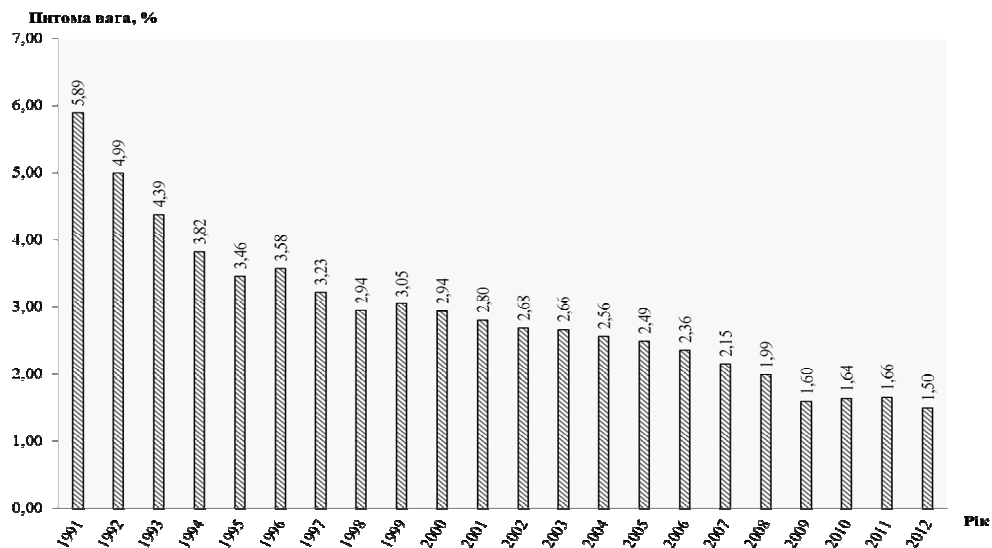

Рис. 4.6. Динаміка питомої ваги України у загальних обсягах споживання природного газу у світі в 1991–2012 рр.

Слід визнати, що частка національного господарства у загальносвітовому споживанні природного газу в 2012 р. становила 1,50 %. Однак із часів набуття Україною незалежності простежується тенденція до постійного зменшення місткості національного газового ринку. За 1991–2000 рр. питома вага України в загальносвітовому споживанні природного газу скоротилася на 2,95 %. Проте відбувалося це не за рахунок технологічної або структурної модернізації економіки, а внаслідок значного спаду промислового виробництва. У 2001–2012 рр. скорочення вагомості природного газу для української економіки уповільнилося. Динаміка споживання природного газу в Україні різної етіології в 1991–2012 рр. має тенденцію до зниження (а саме на 58,0 %). У 2012 р. обсяги споживання цього ресурсу становили 49,6 млрд м³. Порівняно із 2011 р. відбулося зниження споживання природного газу на 4,1 млрд м³. Зазначене стало можливим внаслідок відмови від використання газу як ППЕР для виробництва електро- й теплової енергії на ТЕС та ТЕЦ, замість цього вони працювали лише на вугіллі.

Для виявлення тенденцій у споживанні природного газу доцільно побудувати залежності між обсягами його споживання та ВВП (рис. 4.8). Зокрема, у 1992–1999 рр. спостерігалася пряма залежність між цими показниками. Отже, руйнування радянської економіки призвело до суттєвого зниження споживання природного газу. Протягом зазначеного періоду ВВП України скоротився на 50,5 %, тоді як обсяги споживання природного газу – на 29,5 %. Протягом 2000–2008 рр. економіка України вийшла зі стану економічної рецесії та почала поступово розвиватися, в результаті ВВП України зріс з 404,9 млрд в 1999 р. до 736, 6 млрд дол. США в 2008 р., або на 81,9 %. Однак стрімкого збільшення споживання природного газу в цей період не відбулося, навпаки, в 2008 р. воно становило 60 млрд м³ проти 71 млрд м³ у 1999 р. Враховуючи наведене вище, можна вважати, що протягом другого періоду відзначається зниження інтенсивності споживання та залежності національної економіки від імпорту природного газу.

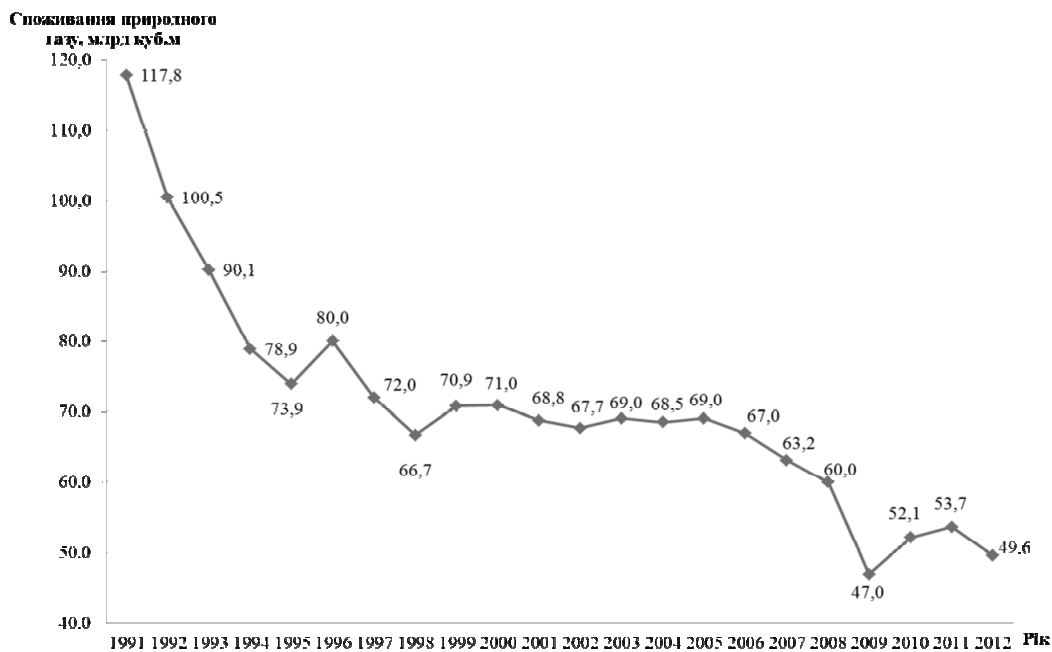

Рис. 4.7. Динаміка споживання природного газу в Україні в 1991–2012 рр.

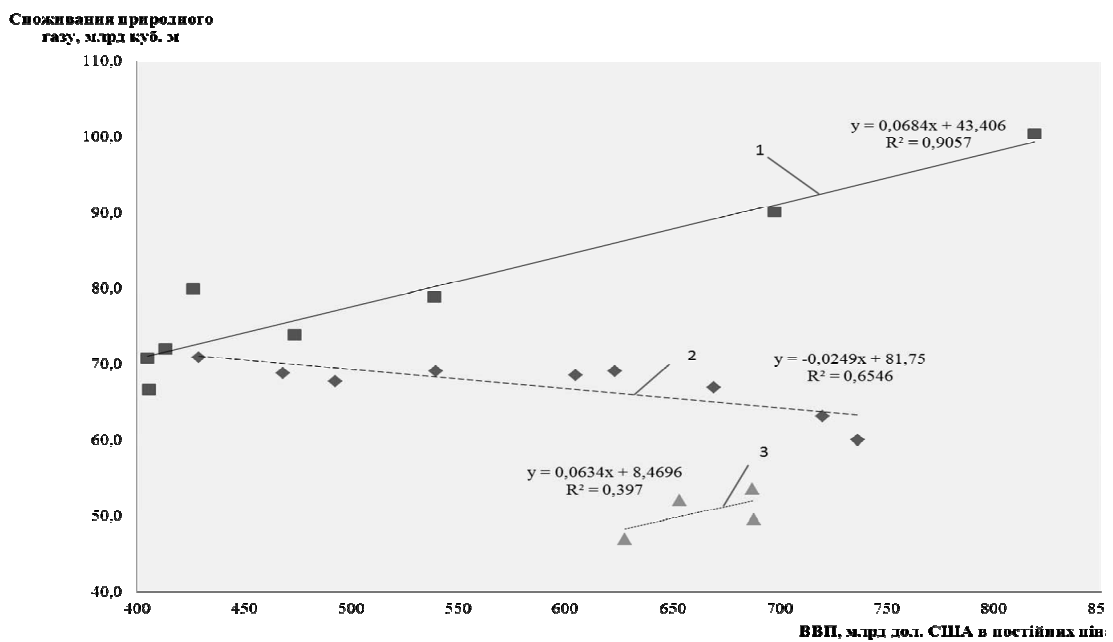

Рис. 4.8. Залежність споживання природного газу від обсягів ВВП:
 1 – лінійний тренд у 1992–1999 рр.; 2 – лінійний тренд у 2000–2008 рр.;
 3 – лінійний тренд у 2009–2012 рр.

Однак відбувалося це не за рахунок переходу до нового технологічного укладу, а завдяки структурним змінам в економіці. Починаючи з 2009 р. не має чітких тенденцій у споживанні природного газу (низькі значення коефіцієнта детермінації) не спостерігається. Україна має два шляхи подолання дефіциту газу: за рахунок зниження інтенсивності споживання природного газу (технологічна економія прямої та непрямої дії); підвищуючи забезпечення внутрішніми джерелами видобутку.

Слід відзначити, що саме перший шлях розвитку дасть змогу здобути газову імпорتنу незалежність України на довгострокову перспективу. Прийняття за основу другої альтернативи забезпечить лише часткове послаблення проблеми у короткостроковому періоді, тому що з розвитком економіки потреба у газі знову буде зростати. У регіональному розрізі в країні відзначаються різкі диспропорції у структурі споживання природного газу (рис. 4.9). Основним споживачем природного газу в Україні є Східний регіон, де зосереджена переважна частина вітчизняного промислового виробництва.

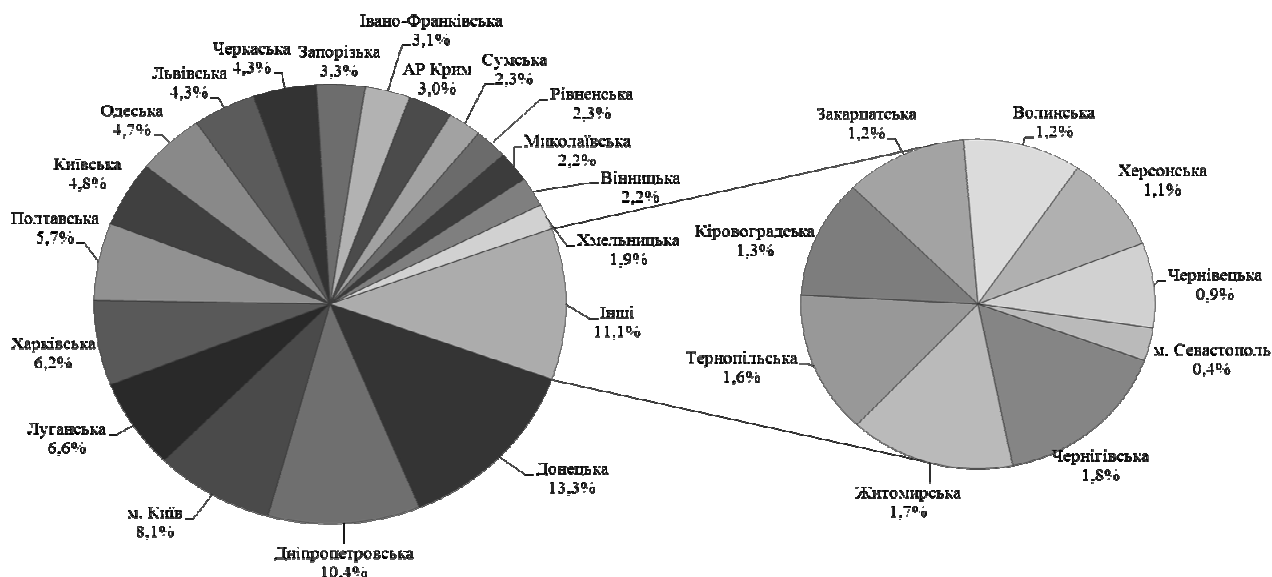

Рис. 4.9. Структура споживання природного газу за регіонами України у 2012 р.

З рис. 4.9 видно, що найбільшими споживачами природного газу в Україні в 2012 р. були Донецька – 7 083,0 млн м³ (13,3 %), Дніпропетровська – 5 544,8 (10,4), Луганська – 3 537,7 (6,6) і Харківська – 3 333,8 (6,2) області та м. Київ – 4 347,7 млн м³ (8,1 %) відповідно. Таким чином, сумарно п'ятьма регіонами-лідерами було спожито близько 45 % від національних потреб у природному газі. Ресурсна база останнього в Україні за доведеними запасами становить близько 1 трлн м³. У геологічному аспекті утворення запасів вуглеводнів на території України обумовлено еволюцією Землі протягом 3,8 млрд років, яка зумовила формування великих різновікових геотектонічних структур і визначила три нафтогазоносні регіони – Східний (Дніпровсько-Донецький), Західний (Карпатський) та Південний (Чорноморсько-Кримський). Родовища вуглеводнів у цих регіонах пов'язані з великими від'ємними геоструктурами земної кори – западинами древньої Східноєвропейської платформи – молоді Скіфської плити, альпійськими крайовими прогинами і складчастими областями. Видобуток природного газу ведеться в усіх трьох регіонах (рис 4.10). Однак зазначимо, що вичерпання розвіданих родовищ, недостатні обсяги геологорозвідувального буріння та застарілі технології розвідки запасів обумовлюють негативні тенденції щодо газового потенціалу надр України, знижуючи рівень економічної безпеки.

Рис. 4.10. Нафтогазоносні регіони України

На рисунку 4.11 наведена динаміка запасів природного газу в Україні: обсяги розвіданих запасів, починаючи з 1998 р., демонструють спадну тенденцію. Винятком став лише 2004 р. Загалом за станом на 2012 р. розвідані запаси природного газу в Україні становлять 642 млрд м³, що на 72 млрд м³ менше порівняно з показниками 1998 р. Така тенденція свідчить про зменшення запасів цього виду ресурсу, а також про швидке виснаження діючих родовищ природного газу. На сьогодні в Україні не відбувається зростання обсягів доведених запасів природного газу. Це перш за все спричинене недостатньою кількістю геологорозвідувальних робіт. При цьому експерти звертають увагу на велику затратність пошукових робіт і нерентабельність виробництва, що викликана низькими закупівельними цінами на газ, який щорічно встановлює Національна комісія з регулювання енергетики.

На рисунку 4.12 наведена динаміка видобутку природного газу в Україні в 1996–2012 рр., яку можна розділити на чотири етапи. Порівняння показників 1991 р. та 2012 р. виявило, що видобуток за даний період зменшився на 2,3 млрд м³, або на 10,4%. Темпи зростання запасів та видобутку газу порівняно з 1997 р. свідчить, що нарощування запасів цього ресурсу до 2002 р. відбувалося швидше, ніж зростання обсягів видобування (рис. 4.13).

Починаючи з 2003 р. видобуток природного газу почав стрімко збільшуватися, що особливо стає помітно з 2007 р. У 2012 р. темпи зростання видобутку газу більш ніж на 20,0% перевищували аналогічний показник за його запасами. Наявна тенденція свідчить про екстенсивне вичерпання запасів газу: стрімке освоєння вже розвіданих запасів.

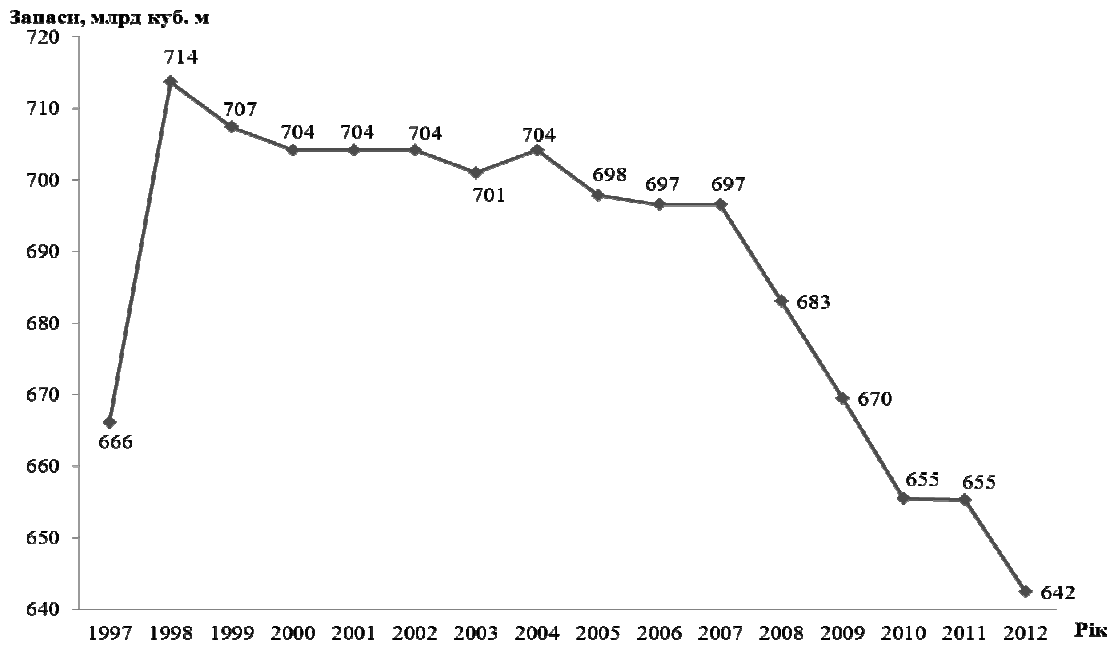

Рис. 4.11. Динаміка розвіданих запасів природного газу в Україні у 1997–2012 рр.

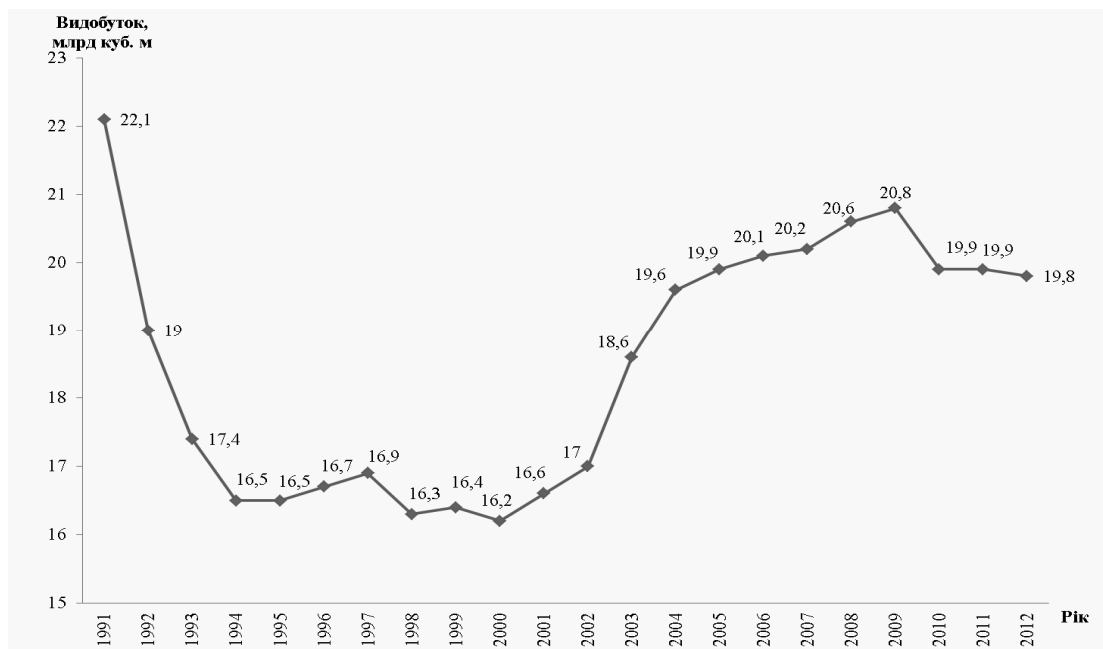

Рис. 4.12. Динаміка видобутку газу в Україні 1991–2012 рр. [5]

При подальшому нарощуванні потужностей із газовидобутку та недостатності обсягів розвідувального буріння нових покладів природного газу тенденція до виснаження покладів цих вуглеводнів триватиме і національна економіка стане ще більш залежною від їх імпорту. Динаміка темпів зростання видобутку та споживання природного газу в Україні порівняно з 1990 р. має такий вигляд (рис. 4.14).

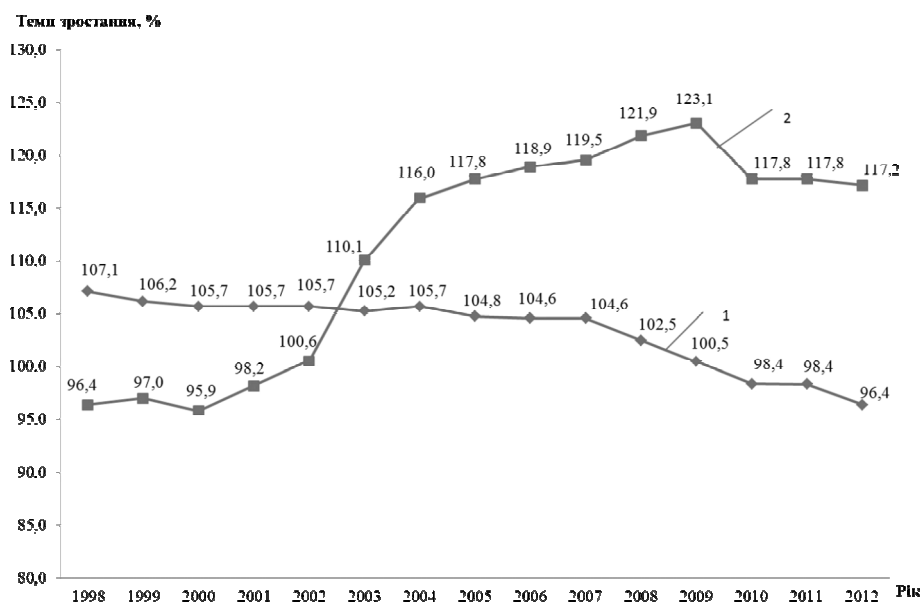

Рис. 4.13. Динаміка темпів зростання запасів та видобутку природного газу в Україні у 1998–2012 рр.:
1 – запаси; 2 – видобуток

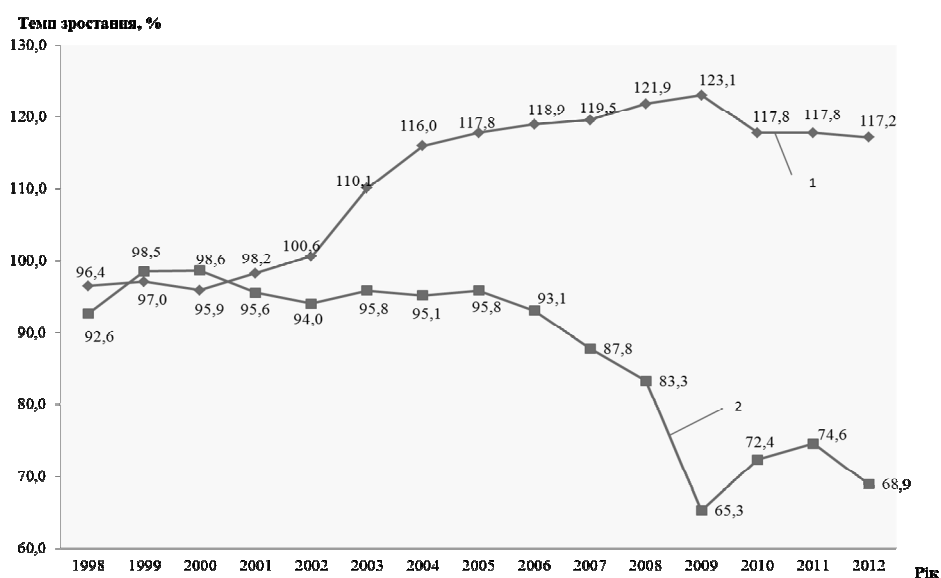

Рис. 4.14 Динаміка темпів зростання видобутку та споживання природного газу в Україні у 1998–2012 рр.:
1 – видобуток; 2 – споживання

З рисунку 4.14 видно, що Україна прагне всіма шляхами зменшити залежність національної економіки від імпорту природного газу: як за рахунок нарощування його внутрішнього виробництва, так і зниження споживання. Так, у 2012 р. різниця між темпами зростання видобутку та споживання склала 48,0 %. Однак наявні зусилля з вирішення цієї проблеми є недостатніми, оскільки Україна й досі покриває потребу в природному газі власним видобутком лише на 1/3, тоді як решту природного газу імпортує.

На рисунку 4.15 наведено дані щодо основних напрямів використання

природного газу за секторами економічної діяльності, виходячи з якого основний обсяг спожитого природного газу припадає на промисловість – 33 167,1 млн м³, а саме на переробну промисловість (в першу чергу чорну та кольорову металургію, хімічне виробництво, цементне виробництво тощо) – 43,9 %, а також виробництво та розподілення електроенергії, газу й води – 39,0 %. Друге місце за обсягами споживання природного газу посідають транспорт та зв'язок – 2 927 млн м³ або 7,7 %. На третьому місці розташувалося сільське господарство, мисливство, лісове господарство – 597,4 млн м³ або 1,6 %. Недостатність власних запасів та видобутку газу змушує Україну вдаватися до його імпорту (дані щодо обсягів експорту незначні та мають поодинокі випадки за окремими компаніями).

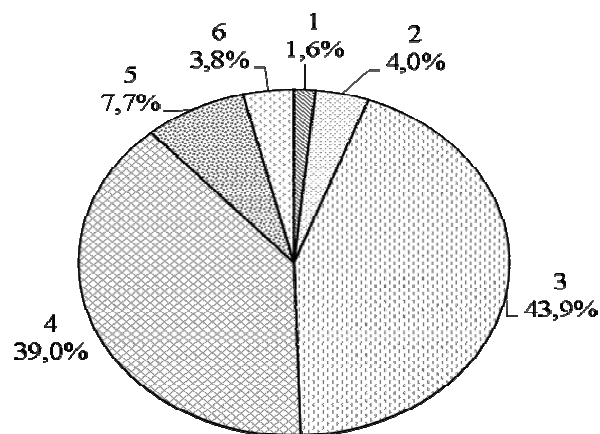

Рис. 4.15. Структура споживання природного газу за секторами економіки України в 2012 р. [6]:

1 – сільське господарство, мисливство, лісове господарство; 2 – добувна промисловість; 3 – переробна промисловість; 4 – виробництво та розподілення електроенергії, газу й води; 5 – діяльність транспорту та зв'язку; 6 – сфера послуг

Як видно з рисунка 4.16, Україна скоротила обсяги імпорту у 2012 р. порівняно з 1992 р. практично у 2,3 разу. Імпорт природного газу в країну в 2012 р. склав 32,9 млрд м³, що є наслідком скорочення потреб НГ за цим видом ППЕР.

Незважаючи на скорочення обсягів імпорту природного газу в Україну в натуральному вираженні, навантаження на економіку від його імпорту у вартісному значенні зростає (рис. 4.16). Так, у 2002 р. на імпорт 59,6 млрд м³ природного газу було витрачено 3 521,1 млн дол. США, тоді як у 2012 р. на 32,9 млрд м³ – 14 025,1 млн дол. США. Репрезентована на рисунках 4.17 і 4.18 тенденція зростання вартості імпорту природного газу різної етіології в Україну є наслідком підвищення цін на цей вид ресурсу країнами-імпортерами, а також постійного збільшення експортного мита на нього в РФ. Отже, за 2002–2012 рр. ціни на газ мали сталу тенденцію до зростання (порівняно з 2002 р. – у 7,2 разу). У 2012 р. середній рівень імпортних цін на газ становив 426,3 дол. США / тис. м³.

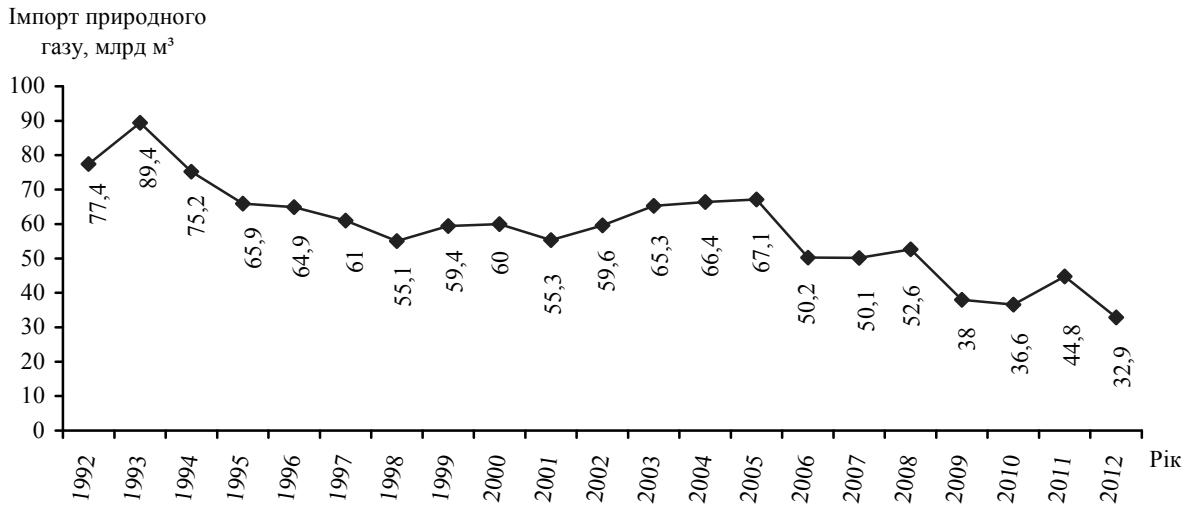

Рис. 4.16. Динаміка обсягів імпорту природного газу в Україну в 1992–2012 рр., [7–9]

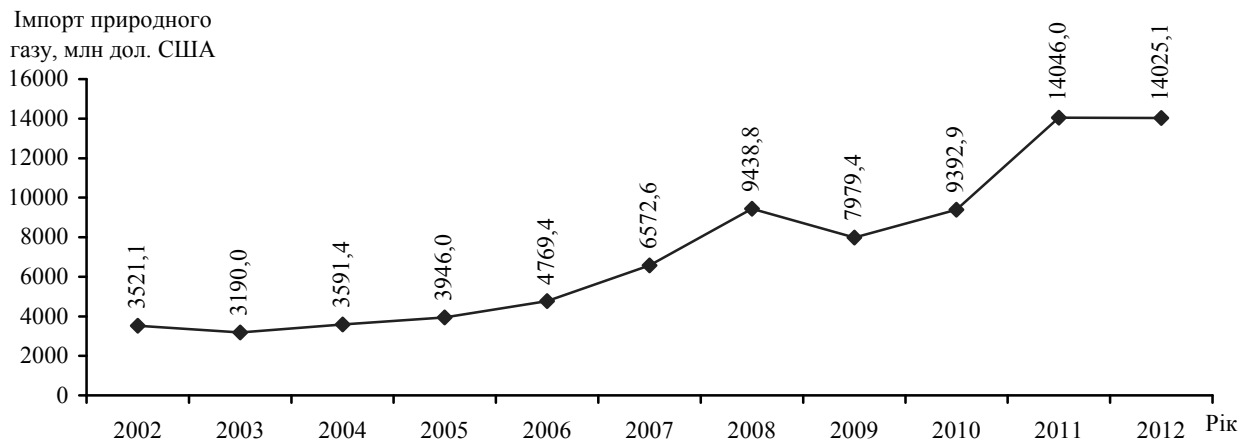

Рис. 4.17. Динаміка обсягів імпорту природного газу в Україні в 2002–2012 рр. у вартісному вираженні

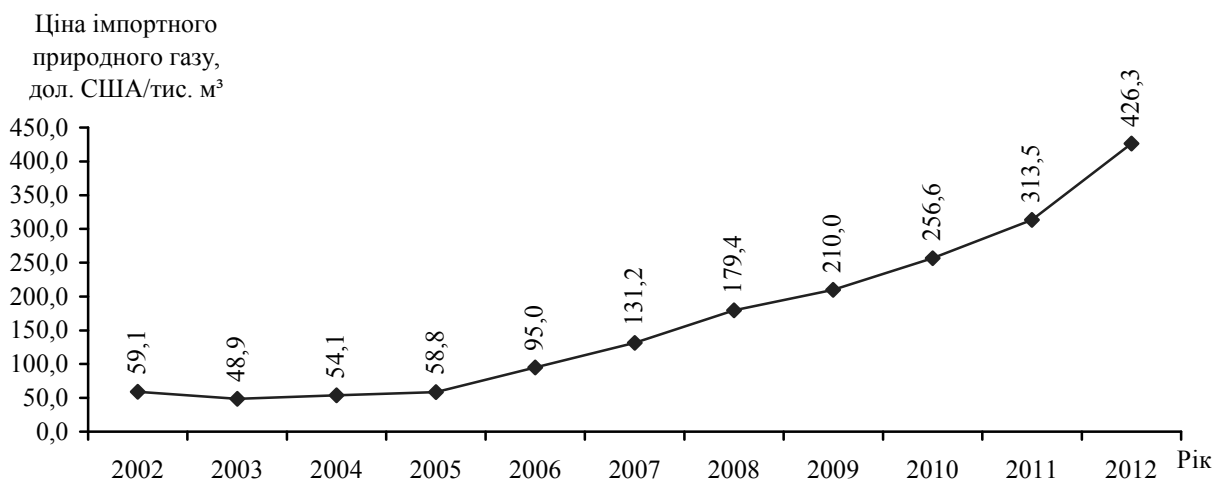

Рис. 4.18. Динаміка імпортованих цін на газ в Україну у 2002–2012 рр.

На рисунку 4.19 представлено структуру імпорту природного газу в Україну за різні роки, що за останні шість років зазнала кардинальних змін: у 2006 р. 72,9 %, або 36,6 млрд м³, імпортованого природного газу надходило з Туркменістану; ще 12,7, або 6,4 відповідно, – з Казахстану; 8,4, або 4,2, – з Росії; решта 6 %, або 3 млрд м³, – з Узбекистану; у 2012 р. імпорт природного газу було монополізовано РФ (так, у цьому році з РФ було імпортовано 99,8 %, або 32,9 млрд м³, і лише 0,2 %, або 0,05 млрд м³, надійшло з Німеччини – реверсні поставки).

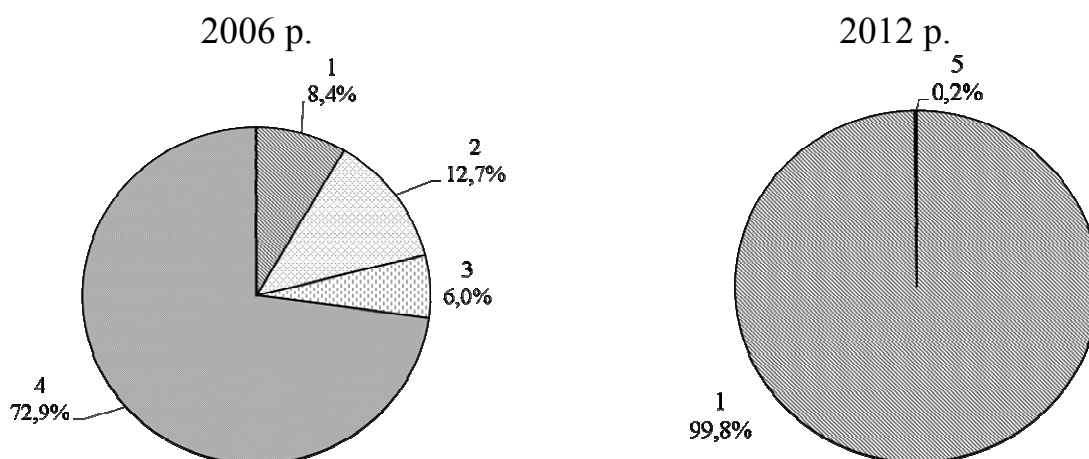

Рис. 4.19. Структура імпорту природного газу в Україну в 2006–2012 рр.: 1 – Росія; 2 – Казахстан; 3 – Узбекистан; 4 – Таджикистан; 5 – Німеччина

Отже, структура імпорту природного газу в Україну в 2006 р. була достатньо диверсифікованою, на відміну від 2012 р., коли на одну країну припадало майже 100,0 % імпорту газу. Така ситуація свідчить про монопольний вплив РФ на український ринок природного газу, що становить загрозу його безпеці. Завершальним етапом аналізу вітчизняного ринку природного газу є визначення його балансу (рис. 4.20). Незважаючи на наявність родовищ газу в Україні, його видобуток задовольняє потреби лише на одну третину.

Наразі Україна посідає одне з лідируючих місць у світі за обсягами імпорту природного газу: є газодефіцитною та залежить від імпортних поставок природного газу при суттєвій недосконалої сучасної системи управління гарантуванням економічної безпеки. Задля послаблення залежності від імпорту природного газу нині провадиться політика підвищення енергоефективності функціонування економіки, що і обумовлює позитивні тенденції щодо скорочення потреб та зростання обсягів його видобутку. Однак останніх явно недостатньо для здобуття енергетичної незалежності та гарантування економічної безпеки.

Прогнозні запаси вугілля в Україні становлять 117,5 млрд т, у тому числі розвідані запаси – 56 млрд т; цього достатньо для підтримки видобутку на нинішньому рівні протягом понад 400 років. Протягом 1996–2012 рр. рівень видобутку залишався практично незмінним у діапазоні 72–83 млн т рядового

вугілля на рік. Так, зокрема, у 2010 р. обсяги видобутку вугілля склали 75,2 млн т вугілля на рік; у 2011 та 2012 рр. – 82 та 85 млн т відповідно (рис. 4.21). Необхідно відзначити, що Україна також має значні запаси бурого вугілля, однак в останні роки його видобуток було зупинено через відсутність відповідного попиту.

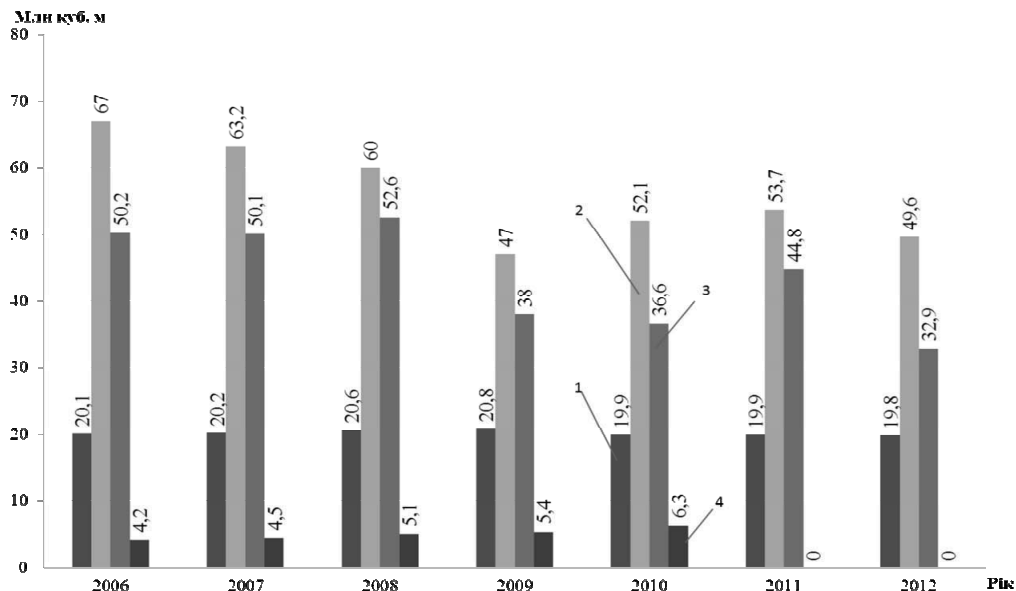

Рис. 4.20. Баланс ринку природного газу в Україні:
1 – видобуток; 2 – споживання; 3 – імпорт; 4 – експорт

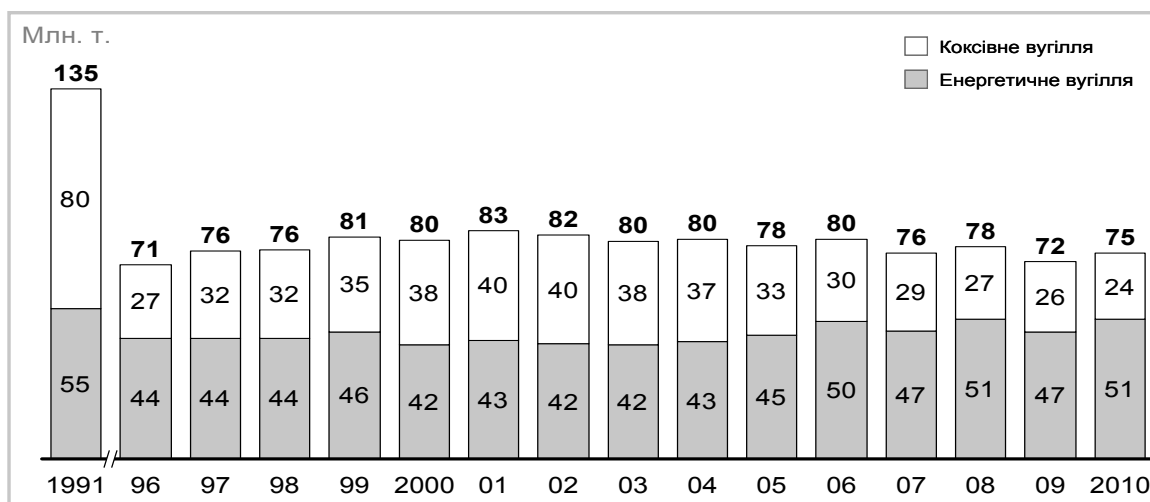

Рис. 4.21. Динаміка видобутку вугілля в Україні у 1991–2010 рр.

Потрібно розглянути можливості реалізації пілотних проектів із використанням бурого вугілля з метою накопичення досвіду для генерації тепло- й електроенергії. У той же час через недостатні капітальні вкладення в попередні роки вугільна промисловість України має найстаріший серед країн СНД шахтний фонд, а його значна зношеність призвела до формування негативного балансу виробничих потужностей. За період 1991–2012 рр. виробнича потужність вугледобувних підприємств зменшилась з 192,8 млн т до

85,9 млн т на рік, або майже в 2,2 разу. Шахтний фонд України застаріває: більш ніж 70,0 % усіх державних шахт працюють без реконструкції понад 30 років. Обсяги державного інвестування у відновлення шахтного фонду недостатні, а вугільні підприємства здебільшого нерентабельні й не можуть фінансувати інвестиційні проекти самостійно. При цьому складні гірничо-геологічні умови, застаріле обладнання та технології знижують якість вугілля, яке видобувається в Україні. Для державних шахт, які видобувають енергетичне вугілля, середньозважена собівартість 1 т готової товарної продукції в преїскурантній якості становила близько 930 грн/т, у той час закупівельна ціна на вугілля енергетичних марок перебувала у діапазоні 593 грн/т. Таким чином, більшість державних шахт, які видобувають енергетичне вугілля, збиткова і потребує постійної підтримки з державного бюджету. Обсяг державного фінансування вугільної галузі (2001–2010 рр.) зріс у чотири рази (досяг 7,7 млрд грн., або 2,0 % від сукупних державних видатків України) (рис. 4.22). При цьому видобуток вугілля за вказаний період зменшився більш ніж на 10,0 %, що демонструє значну неефективність використання бюджетної підтримки.

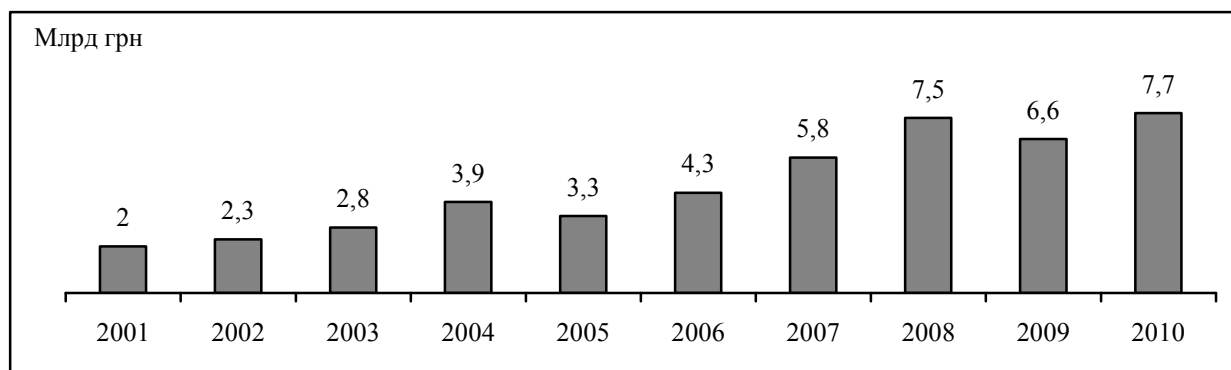

Рис. 4.22. Фінансування вугільної галузі з Державного бюджету України

Виходячи із сучасного стану світової та української економіки, збереження тенденцій у вугільній галузі, що мали місце останні 10 років, не є можливим. Реалізація значного потенціалу вугільної галузі, що здатний повністю забезпечувати власні потреби та зміцнити енергетичну безпеку України, потребує негайного реформування галузі.

У свою чергу, газотранспортна система України є комплексним інфраструктурним об'єктом нафтогазової галузі країни, до якого входять мережа магістральних та розподільних трубопроводів, потужності зберігання газу й інфраструктура, що забезпечує їх безперебійну роботу. Основні функції ГТС – безперебійне забезпечення споживачів природним газом та надійний транзит природного газу до країн Європи. Завдяки географічному розташуванню та історичним особливостям Україна як транзитна держава відіграє особливу роль на європейському й світовому енергетичному ринку. З одного боку, Україна є енергозалежною державою, оскільки власними первинними енергетичними ресурсами і, зокрема, газом забезпечена недостатньо; з іншого – вона знаходиться на перетині «нафтогазових» шляхів

на Євразійському континенті. Економічно та соціально розвинуті країни Європейського Союзу є крупними споживачами природних вуглеводнів, але власними ресурсами забезпечені недостатньо. Водночас великі запаси вуглеводнів і, зокрема, природного газу зосереджені у РФ, країнах Каспійського регіону. Поєднані в єдину систему мережею газопроводів, ПСГ забезпечують надійність функціонування усієї ГТС, гарантують безперервність як постачання газу внутрішнім споживачам, так і транзиту газу РФ до Європи. На період 1960–1980 рр. припав активний розвиток ГТС, у результаті чого система стала основним каналом транспортування природного газу в Європу з регіонів його видобутку в СРСР. На сучасному етапі розвитку газотранспортна система України представлена наступними проектними параметрами потужностей за напрямками (рис. 4.23).

Рис. 4.23. Газотранспортна система України (проектні параметри потужностей за напрямками), млрд м³

Останнім часом РФ активно реалізує проекти, спрямовані на диверсифікацію маршрутів транспортування власного газу, що призводить до поступового зниження обсягів транзиту газу через ГТС України. Проте остання хоча і втратила статус ексклюзивного транзитера, залишається основною трубопроводною системою, яка забезпечує поставки газу обсягом 90–120 млрд м³ на рік. з РФ до 18 країн ЄС. А у 2002–2012 рр. років транзит російського газу до Європи через ГТС України становив 70,0–90,0 %.

У нафтопереробній галузі протягом останніх п'яти років на українському ринку спостерігається зростання частки імпорتنних нафтопродуктів. У 2011 р. менше 50 % внутрішнього попиту на світлі нафтопродукти задовольнялося за рахунок продукції вітчизняних нафтопереробних заводів (НПЗ). Основними державами, що поставляли дизель в Україну, були Росія та Білорусія (приблизно по 45,0 % сукупного обсягу імпорту), бензин – Білорусія, Литва і Румунія (44,0 %, 22,0 % і 12,0 % сукупного обсягу імпорту відповідно). У цей

час використовується не більше ніж 25,0 % номінально доступних нафтопереробних потужностей. При цьому виробничі потужності українських заводів потребують модернізації, що дасть змогу збільшити обсяг виходу світлих нафтопродуктів із сирової нафти до рівня сучасних європейських заводів (вихід світлих нафтопродуктів 80,0–85,0 % при середньоукраїнському показнику 60,0 %), а також підвищити якість палива, яке випускається (наразі тільки Лисичанський і Кременчуцький НПЗ мають технологічну можливість випускати паливо стандарту якості Євро-4). За 2011 р. в Україні перероблено 9 млн т нафти, з яких близько 90,0 % припадає на Лисичанський і Кременчуцький НПЗ. Решта частки поставок нафтопродуктів поділена між Дрогобицьким і Надвірнянським НПЗ, а також Шебелинським ГПЗ. Основну частину завантаження Лисичанського НПЗ забезпечила робота за толлінговою схемою, при реалізації якої продукти переробки поверталися в Росію. Одеський НПЗ зупинено у 2010 р., а Херсонський НПЗ закрито у 2005 р. Низьке завантаження українських нафтопереробних підприємств пояснюється низькою конкурентоспроможністю порівняно з НПЗ країн-експортерів нафти й нафтопродуктів. Основні чинники, які перешкоджають розвитку вітчизняних НПЗ, є такі: митний режим у ряді сусідніх країн, який стимулює внутрішню нафтопереробку; географічна близькість НПЗ у сусідніх країнах; неналежний технічний стан українських заводів; нестабільні поставки сирової нафти нафтопроводами. Також існує низка зовнішніх чинників, які можуть негативно вплинути на конкурентоспроможність вітчизняних НПЗ у майбутньому. Окрім цього, істотний вплив на нафтопереробну галузь України надалі матимуть глобальні тенденції у нафтопереробній галузі. Введення нових потужностей (особливо на Близькому Сході), досягнення енергетичної самодостатності в Північній Америці й модернізація заводів у розвинених країнах збільшать надлишок потужностей із нафтопереробки (загальне зростання потужностей – 1,0–1,5 % на рік до 2025 р.), що негативно позначиться на рентабельності заводів простої конфігурації. Адже заходи щодо підвищення рівня ЕЕ функціонування економік країн Європи послаблять попит на нафтопродукти (бензин), що призведе до зниження завантаженості заводів і створить загрозу закриття частини найменш конкурентоспроможних європейських НПЗ у довгостроковому періоді.

Пріоритетними цілями держави в нафтопереробній галузі є збільшення ВВП України в довгостроковій перспективі, у тому числі за рахунок створення робочих місць і стимулювання виробництва продукції з високою доданою вартістю, підвищення власної енергетичної незалежності та зниження шкідливого впливу на навколишнє середовище. Щоб досягти поставлених цілей державі потрібно стимулювати розвиток нафтопереробної галузі до конкурентоспроможного рівня в розмірі, необхідному для задоволення потреб внутрішнього ринку.

Першочерговим завданням є нарощування потужностей вторинної і третинної переробки найбільш великими та сучасними заводами для збільшення виходу світлих нафтопродуктів до 80,0–85,0 %. При досягненні конкурентного технологічного рівня українськими нафтопереробними заводами

до 2020 р. і можливої зміни митних режимів на зовнішніх ринках очікуваний обсяг первинної переробки нафти при реалізації базового сценарію розвитку внутрішнього попиту може скласти 11,7 млн т при цільовій частці виходу світлих нафтопродуктів 80,0 %. Тобто вже у 2030 р. ці показники складуть 14,4 млн т і 85,0 % відповідно. Зазначимо, що у 2010 р. видобуток нафти та газового конденсату в Україні склав 3,6 млн т. Водночас більше 80 % загального видобутку забезпечують 15 родовищ, дебет яких перебуває на спаді, а рівень виснаженості становить близько 60,0 %. Видобуток здійснюється у трьох основних районах: Східному, Західному й Азовсько-Південному. В останні роки видобуток нафти в Україні поступово знижувався.

Нафтотранспортна система України (НТС) є важливим сполучним елементом українського нафтогазового комплексу, який забезпечує транспортування нафти на вітчизняні нафтопереробні заводи і транзитні поставки до країн Східної та Центральної Європи.

Система магістральних нафтопроводів (МН) включає в себе 19 нафтопроводів діаметром до 1 220 мм включно загальною довжиною понад 4,767 тис. км в одну нитку, 51 нафтоперекачувальну станцію (НПС) і Морський нафтовий термінал (МНТ) «Південний», резервуарні парки загальною ємністю 1 083 тис. м³, системи електропостачання, захисту від корозії, телемеханіки, технологічного зв'язку, протипожежні та протиерозійні споруди. Всі МН перебувають у технічно справному стані і забезпечують безпечно та надійне транспортування нафти споживачам. Пропускна здатність системи МН: на вході – 114 млн т/рік, на виході – 56,3 млн т/рік. Технічні можливості системи МН дозволяють у повному обсязі забезпечити транзит нафти до європейських споживачів та потреби українських нафтопереробних заводів, виходячи з їх максимального проектного завантаження. Переважна кількість нафтопроводів (59,0 %) існуючої системи перебуває в експлуатації від 20 до 45 років залежно від терміну вводу в дію її складових (рис. 4.24).

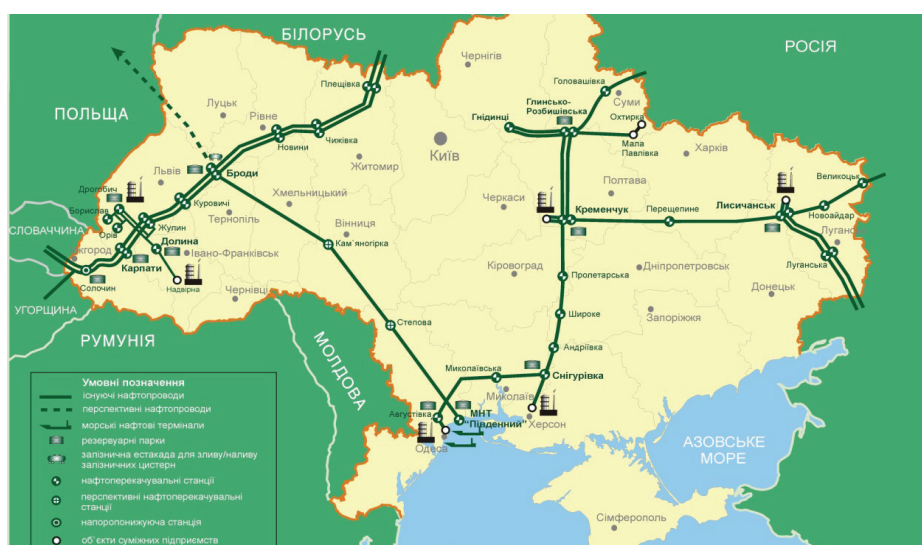

Рис. 4.24. Схема нафтотранспортної системи України

На час проектування та будівництва об'єктів нафтопроводів технічне оснащення лінійної частини нафтопроводів, нафтоперекачувальних станцій та резервуарних парків відповідало тогочасним нормативним вимогам і технічному рівню, однак протягом терміну експлуатації значна частина обладнання вичерпала свій ресурс і неодноразово підлягала поточному та капітальному ремонту.

Важливим завданням у цьому зв'язку є заміна або модернізація морально застарілих елементів обладнання, передбачення необхідних додаткових експлуатаційних витрат на утримання. Потужності НТС на сьогодні є значно недовикористаними, при цьому завантаження системи протягом останніх років знижується. Так, зокрема, у 2005 р. обсяг транспортування нафти склав 46,6 млн т, у тому числі 31,3 млн т – транзит, 15,3 млн т – поставки на українські нафтопереробні заводи; у 2010 р. – 29,8 млн т; 20,1 млн т та 9,8 млн т відповідно, завантаження нафтопереробних заводів останніми роками також скорочується (рис. 4.25).

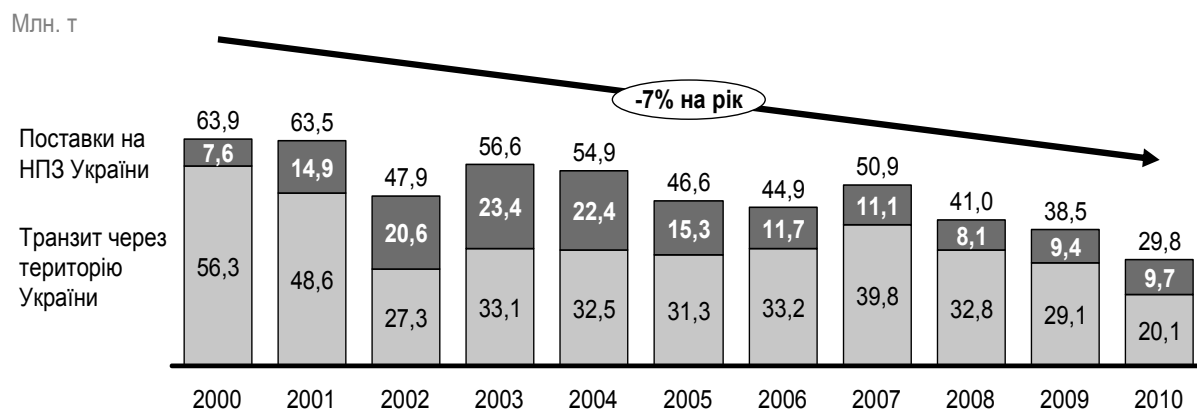

Рис. 4.25. Обсяги транспортування нафти по території України, млн т

З урахуванням специфіки структури поставок нафти через НТС України (традиційно найбільшу частку поставок становить російська нафта) можна виділити чотири основні причини скорочення обсягів транспортування і транзиту нафти: низький рівень завантаженості нафтопереробних підприємств України; припинення поставок російської нафти на окремі НПЗ України через конфлікти із правами власності; стимулювання експорту нафтопродуктів у Росії шляхом поетапного збільшення частки нафтопродуктів у структурі загального експорту поряд з нафтовою сировиною; розширення РФ власної транспортної інфраструктури для експорту нафти і нафтопродуктів на зовнішні ринки в обхід країн-транзитерів. На рисунку 4.26. зображено динаміку експорту та імпорту нафти і газового конденсату протягом 2009–2012 років. Відзначимо, що велика частка газу імпортується. Але оскільки імпортована ціна на газ є високою, то в Україні пропонуються стратегії щодо збільшення власного видобутку ресурсів.

Під час формування прогнозних балансів природного газу різної етіології нами взято до уваги заходи, які забезпечують використання менш енергозатратних технологій, враховувалось збільшення рівня газифікації

житлового фонду, зростання темпів промислового виробництва, вдосконалення приладного обліку газу, а також суттєве поліпшення дисципліни газоспоживання, пов'язане з остаточним переходом до функціонування в умовах цивілізованого ринку природного газу (рис. 4.27). Результативні стратегії розвитку пропонуються і для вугільної галузі для збільшення власного видобутку та розвитку експорту.

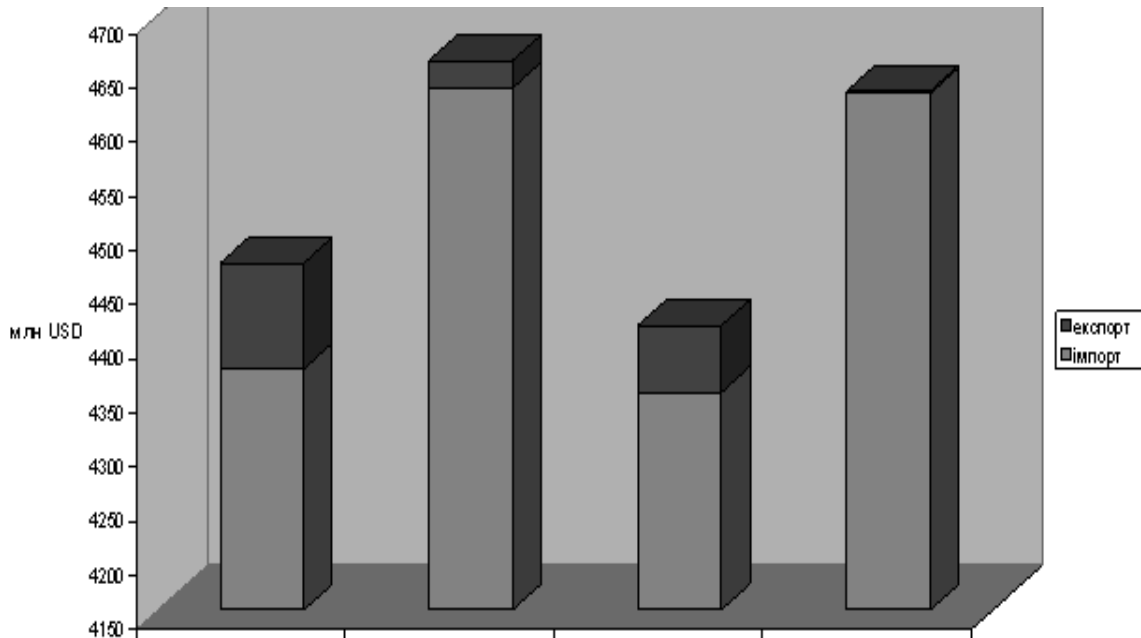

Рис. 4.26. Експорт та імпорт нафти і газового конденсату

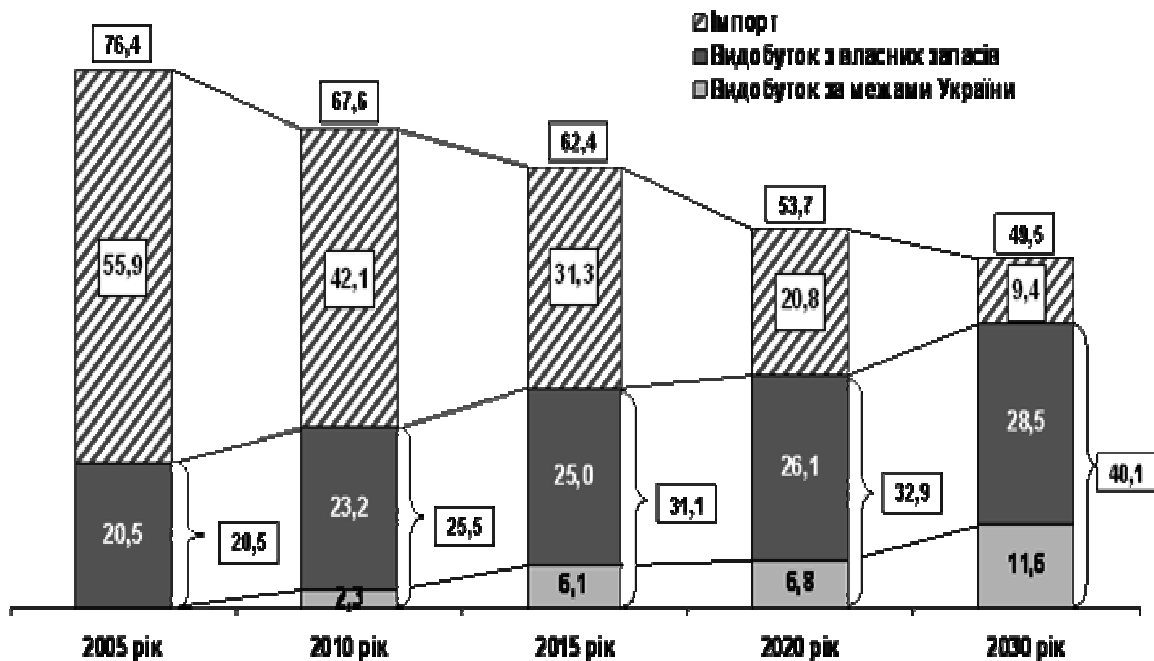

Рис. 4.27. Прогнозна динаміка видобутку та імпорту газу для забезпечення власного споживання, млрд м³

На рисунку 4.28. репрезентовано динаміку обсягів видобутку та імпорту вугілля в Україні. Водночас прогнози споживання нафти визначались з потреб нафтопродуктів для українських НПЗ з урахуванням збільшення глибини її переробки з 70,0 % в 2005 р. до 90,0 % і вище в 2030 р. (рис. 4.29). Споживання нафти разом з переробкою для експорту у 2005 р. становило 19,0 млн т; у 2010 р. прогнозувалося на рівні 32 млн т; 2015 р. – 36; 2020 р. – 40; 2030 р. – 45, у т.ч. для внутрішніх потреб – 23,8 млн тонн.

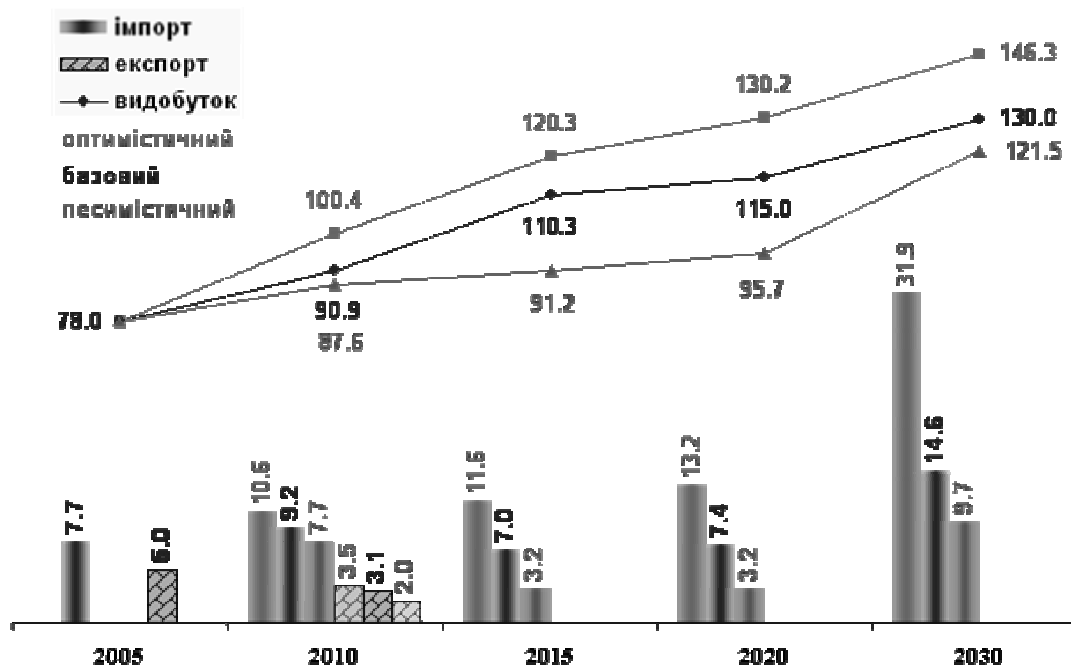

Рис. 4.28. Прогнозна динаміка видобутку в Україні та імпорту енергетичного вугілля

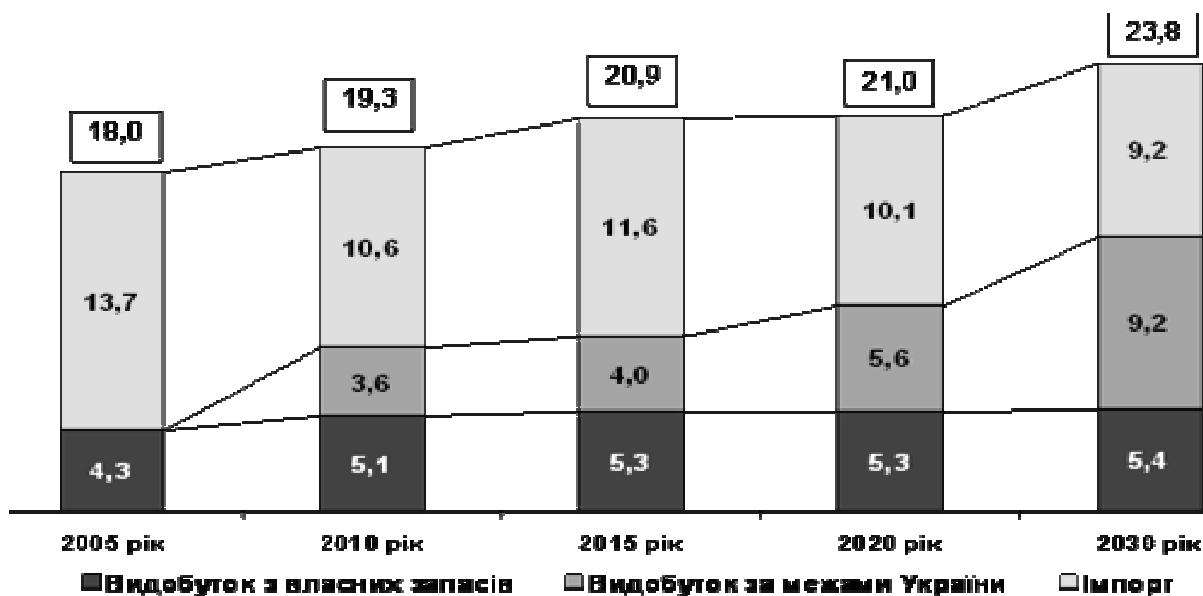

Рис. 4.29. Прогнозна динаміка видобутку та імпорту в Україні нафти й газового конденсату для власного споживання

4.3. Удосконалення системи управління земельними ресурсами

В сучасних умовах розвитку суспільного буття дедалі більше проявляється вплив регіональних особливостей економічного характеру на рівень, структуру та ефективність землевпорядкування території і землеустрою, вимірювання площ і визначення меж для господарського використання земельних угідь. Земельна власність тісно пов'язана з інтересами територіальної громади, держави, інших землевласників, які поєднуються з відповідними напрямками соціально-економічного розвитку країни, що зумовлює багатофункціональність у використанні кожного її об'єкта. Проте сучасні форми і методи ефективного використання земель не сприяють їх раціональному розподілу між галузями національного господарства, різними землевласниками і землекористувачами. За умов, коли відтворювальний процес у трансформаційному суспільстві характеризується нестабільністю, держава втратила важелі впливу на розвиток окремих галузей, а регулювання використання земель ще не сформувалося як цілісна система, втрачаються оптимальні структурні пропорції та просторові пріоритети соціально-економічної сфери країни, руйнується її інфраструктурна складова, загострюється проблема економічної та екологічної безпеки як окремих територій, так і держави в цілому.

Україна має великі площі земельних угідь, але ефективність їх використання залишається вкрай низькою, і змінити ситуацію, що склалася, без розробки адекватної сучасним умовам системи управління земельними ресурсами неможливо.

Управління земельними ресурсами – явище багатогранне, і його необхідно розглядати з різних позицій. Найбільш важливим питанням є формування методології і методичних основ регулювання земельних відносин, що відображають соціально-економічні та екологічні інтереси, які виникають у процесі використання земельних ресурсів.

Земельні відносини та земельна власність країни завжди були визначальними факторами її соціально-економічного розвитку. Україна перебуває сьогодні на етапі трансформації соціальних і господарських відносин, характерною ознакою якої є різке зниження ролі держави в регулюванні економічних процесів, послаблення як внутрішніх, так і міждержавних економічних зв'язків, унаслідок чого відбувається небезпечно зростання асиметрії територіального розвитку і порушення цілісності економічного простору.

Розвиток земельних відносин стримується через відсутність чіткого налагодженого механізму їх регулювання, нерозвиненість земельного ринку. У зв'язку з цим в умовах загострення земельних відносин стає актуальною проблема формування більш ефективного механізму їх регулювання. Держава й місцеві органи самоврядування підтримують земельний ринок, тому що зацікавлені в певних бюджетних надходженнях: податках із власників землі, орендній платі за муніципальні землі, зборах з операцій із землею. Ключовим питанням при цьому стає економічна оцінка землі.

Оцінюючи землю як об'єкт соціально-економічних і насамперед земельних відносин, варто враховувати, що вона відіграє три основні ролі: об'єкта нерухомого майна, товару та об'єкта господарської діяльності. Відповідно до законів України, особи, що мають у власності земельну ділянку, мають право її продати, подарувати, передати у спадщину, віддати під заставу, здати в оренду, обміняти, внести до статутного капіталу підприємств, банків тощо, тобто мають право розпоряджатися нею за своїм розсудом як нерухомим майном. Це право приводить до виникнення земельного обігу, здійснюваного у встановленому законом порядку процесу передачі (зміни) прав на земельні ділянки як об'єкти нерухомого майна. Розвинутий земельний обіг передбачає наявність земельного ринку.

Земельний ринок – це специфічна сфера товарного руху, в якій формуються попит та пропозиція на землю як об'єкт нерухомості, а земельні ділянки є об'єктом цивільно-правових угод, у тому числі щодо їх купівлі-продажу. Як тільки земля включається в товарний обіг, а земельні ділянки стають товаром, вони набувають ціну, що встановлюється ринком.

Аналізуючи роль землі із соціально-економічних позицій, можна виділити наступні її особливості: найбільш надійний об'єкт вкладень у нерухомість; об'єкт загальних земельно-майнових інтересів, головна складова ринку нерухомості і наскрізний фактор відтворення; один з основних чинників інтенсифікації інвестиційних процесів в умовах ринкової економіки; особливий об'єкт майнових відносин і специфічний вид товару.

Економічні інтереси держави, землевласників і землекористувачів реалізуються у процесі державного і ринкового регулювання земельних відносин, що включають й обіг землі. Державне регулювання створює організаційний і правовий базис, регламентує економічні дії і відповідальність суб'єктів земельних відносин. Ринкове регулювання відбувається на основі попиту та пропозиції на земельні ділянки й інші об'єкти нерухомості.

Механізм економічного регулювання земельних відносин характеризується системою заходів економічного впливу, спрямованих на реалізацію земельної політики держави, забезпечення прав землевласників і землекористувачів, установлення соціально справедливих платежів за землю, упровадження економічного стимулювання раціонального й ефективного землекористування, уведення економічних санкцій за нераціональне використання і погіршення екологічного стану земельних ділянок, самозахоплення.

Одним із основних важелів економічного регулювання земельних відносин є формування механізму плати за землю. З його допомогою держава впливає на економічні інтереси землевласників і землекористувачів, стимулюючи їх до підвищення ефективності використання землі, що перебуває в їх розпорядженні. З економічного погляду, плата за землю – особливий вид витрат, пов'язаний з одержанням доходу у вигляді ренти. Плата за землю представлена орендною платою та земельним податком.

Тривалий період у зв'язку з недосконалістю вітчизняного земельного та податкового законодавства мало місце гіпертрофоване надання преференцій

значній кількості суб'єктів підприємницької діяльності при сплаті земельного податку, що залишило поза місцевими бюджетами значні суми потенційних надходжень. За період з 1999 по 2012 рік спостерігалось щорічне зростання надходжень плати за землю до Зведеного бюджету України у зв'язку з індексацією нормативної грошової оцінки різних категорій земель. У 2012 році надходження плати за землю склало 12 470 млн грн, що більш ніж у 10 разів перевищило показник 1999 року та у 4 рази – 2006 року (рис. 4.30).

За аналізований період спостерігається зростання надходжень плати за землю, яка у більшості регіонів займає найвищу питому вагу в структурі плати за спеціальне використання природних ресурсів, що надходить до Зведеного бюджету України. Середньорічний темп приросту в 1990–2005 роках склав 16,4 %, що є нижче від значення даного показника в загальному по зборах за спеціальне використання природних ресурсів. В 2006–2009 роках висхідна тенденція набрала оберти, довівши значення приросту в середньому за рік до 38,7 %, що на 5,5 % вище аналогічного показника по платежах за спеціальне використання природних ресурсів. Ця тенденція обумовлена тим, що доходи за даною статтею зараховуються до місцевих бюджетів, а тому місцеві органи влади, які мають вкрай обмежені фінансові ресурси, намагаються максимізувати ці доходи [10].

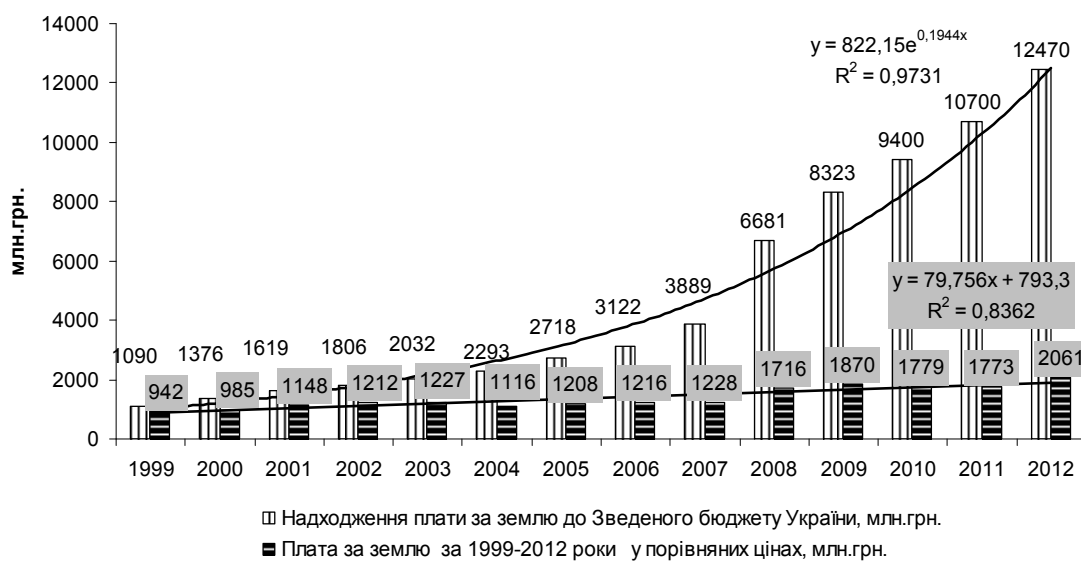

Рис. 4.30. Надходження плати за землю до Зведеного бюджету України у фактичних та порівняних цінах за період 1999–2012 років (за даними Державної служби статистики України)

Таке інтенсивне зростання плати за землю пов'язане з кількісними факторами (механічним підвищенням ставок податку та орендної плати), а не якісними зрушеннями щодо розширення бази стягнення плати за землю і зменшення переліку преференцій для власників земельних ділянок. Підтверджує цю тезу динаміка надходжень плати за землю до Зведеного бюджету України у порівняних цінах. Зокрема, у 2012 році надходження склали 2 061 млн грн, що лише у 2 рази перевищує показник 1999 року та на 845 млн грн – 2006 року. Об'єктивною передумовою незначного обсягу

надходжень даного виду платежів до місцевих бюджетів є те, що база оподаткування відзначається територіальною обмеженістю і зростання надходжень прямо залежить від перегляду нормативної грошової оцінки, яка є основою нарахування земельного податку та орендної плати і не відображає реальної цінності земель, у першу чергу сільськогосподарського призначення.

Плата за землю у загальних надходженнях збору за спеціальне використання природних ресурсів займає найбільшу питому вагу, точніше становить більше половини всіх надходжень. За період з 1999 по 2012 рік у динаміці частки плати за землю у загальних надходженнях збору за спеціальне використання природних ресурсів не спостерігалось чітко окресленого тренду, часткове зростання чергувалося зменшенням. Найбільш інтенсивно частка плати за землю у загальних надходженнях зборів за спеціальне природокористування зменшилась у 2000 році порівняно з 1999 роком (з 74,9 до 69,6 %), що пов'язано з початком другого етапу земельної реформи, який не дозволив оперативно відслідкувати зрушення в структурі власності земель і, відповідно, відкоригувати базу стягнення земельного податку й орендної плати.

Натомість з 2000 по 2002 рік мав місце висхідний тренд у динаміці частки плати за землю в загальних надходженнях природно-ресурсних платежів (даний показник збільшився з 69,6 до 73,7 %). У 2004 році порівняно з попереднім даний показник суттєво знизився, оскільки передчуття радикальних суспільних перетворень напередодні президентських виборів сприяло тінізації так і не сформованого остаточно земельного ринку (у 2004 році порівняно з 2003 роком частка плати за землю у загальних надходженнях збору за спеціальне використання природних ресурсів до Зведеного бюджету України зменшилась на 5,3 %) (рис. 4.31).

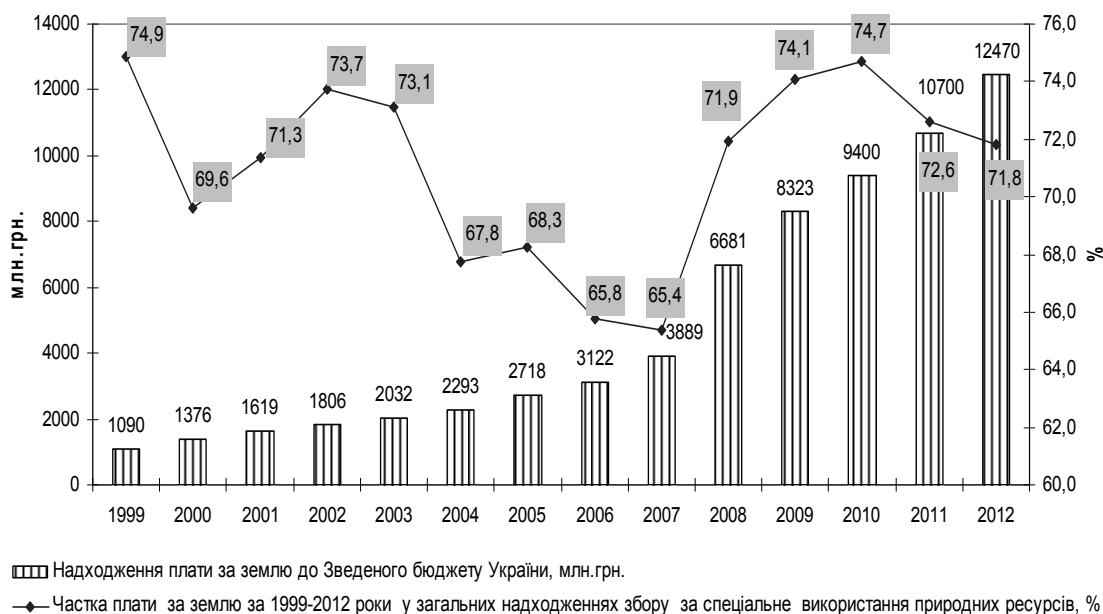

Рис. 4.31. Надходження плати за землю до Зведеного бюджету України у фактичних цінах та її частка у загальних надходженнях збору за спеціальне використання природних ресурсів (за даними Державної служби статистики України)

Низхідний тренд у динаміці аналізованого показника спостерігався з 2005 по 2007 рік (за цей період частка плати за землю знизилася з 68,3 до 65,4 %). Це пов'язано з тим, що зросли надходження інших видів природно-ресурсних платежів, особливо тих, які є необхідною складовою виробничого процесу промислового виробництва, внаслідок економічного піднесення в національній економіці. За період з 2007 року по 2010 рік спостерігалась тенденція зростання частки плати за землю у загальних надходженнях природно-ресурсних платежів до Зведеного бюджету України (на 8,7 %).

Це пов'язано із початком фази економічної кризи у національній економіці внаслідок погіршення кон'юнктури на базових ринках для вітчизняних експортерів, особливо підприємств гірничо-металургійного комплексу та хімічної промисловості (це сприяло більш інтенсивному зростанню номінальних надходжень плати за землю, ніж інших платежів). За період з 2010 по 2012 рік частка такої плати знову знизилась на 2,9 % внаслідок суттєвого збільшення надходжень платежів за користування надрами.

Має місце значний потенціал щодо нарощення відповідних надходжень до місцевих бюджетів у разі оновлення результатів нормативної грошової оцінки різних категорій земель на основі врахування глобальних трендів вартості земель, у першу чергу сільськогосподарського призначення. Підвищення рівня капіталізації залучення в господарський оборот сільськогосподарських земель напряму пов'язане із завершенням інституціоналізації ринку даної категорії земель, що дозволить встановити реальну цінність сільськогосподарських угідь, а це відповідним чином відобразиться на ставках земельного податку й орендної плати. Значним резервом нарощення надходжень плати за землю до місцевих бюджетів стало б звуження сфери застосування фіксованого сільськогосподарського податку [11–13].

Світова практика свідчить про те, що включення землі в економічний обіг є важливим і постійним джерелом надходження коштів у бюджети, в основному місцеві. У багатьох країнах таким чином забезпечується щорічне фінансування витрат на освіту, створення інфраструктури поселень, охорону ґрунтів, ведення земельного кадастру і т.п. У сучасній економіці міські землі є найважливішим джерелом ренти. У багатьох країнах світу на частку міської ренти припадає близько 70 %, а сільськогосподарської – 5 % загальної ренти землі.

Принципи оподаткування землі в Україні сформувалися в умовах відсутності ринкового обігу земельних ділянок, що дотепер реально існує тільки на невеликих площах ділянок громадян і організацій. У зв'язку з цим оподаткування, установлене законодавством України, далеко не завжди враховує реальну цінність земель і, як наслідок, система платного використання землі не належною мірою виконує свої головні функції – фіскальну і регулюючу.

Економічні перетворення в Україні багато в чому визначили роль управління земельними відносинами і земельними ресурсами. Це пов'язано з тим, що земля, крім її традиційних властивостей (засіб виробництва,

територіальний базис, природне тіло тощо), стала об'єктом ринкових правовідносин й об'єктом нерухомості. Тому система управління земельними ресурсами країни, її регіонів і муніципальних утворень повинна враховувати правові, політичні, організаційні, економічні, екологічні й соціальні умови держави, суспільства й окрему людину. Для цього необхідне подальше вдосконалення теоретичних і методичних положень управління земельними ресурсами на будь-яких адміністративно-територіальних рівнях, що дасть змогу збільшити оподатковувану базу і збір бюджетних доходів, залучити інвестиції в розвиток муніципальних утворень (особливо міст), регіонів і країни, створити ефективну систему забезпечення гарантій прав для суб'єктів земельних відносин.

У сучасних соціально-політичних умовах особливо важливим є правове й інформаційне забезпечення системи управління земельними ресурсами (УЗР) міст як основного джерела формування бюджетів. Ця система в обов'язковому порядку повинна враховувати екологічні характеристики земель різного функціонального призначення, особливо великих міст (із кількістю населення понад 1 млн).

Зараз через недостатність правової бази об'єктивно неминучим стає формування організаційно-правового механізму управління земельними ресурсами, заснованого на економічній зацікавленості суб'єктів земельних відносин, який не суперечить екологічній доцільності міського землекористування.

Першим кроком у вирішенні питань управління земельними ресурсами є оптимальний розподіл повноважень і функцій міністерств і відомств, на які покладається управління використанням й охороною земель. Доцільно створити систему такого управління, яке б не поділилося на державне, самоврядне і внутрішньогосподарське. Натомість, слід основні функції управління зосередити в державних структурах, але частину цих повноважень необхідно передати на регіональний та місцевий рівень.

Загальне державне управління здійснюється державними органами загальної і спеціальної компетенції та має територіальний (регіональний) характер. Воно поширюється на всі землі в межах визначеної території (України в цілому, областей, адміністративних районів, міст) незалежно від категорії земель і суб'єктів права на земельну ділянку.

Відомче (галузеве) управління землями, здійснюване міністерствами, комітетами, службами, будується за принципом підвідомчості підприємств, організацій, яким надані землі, і не залежить від територіального розміщення земель.

Міське управління здійснюється органами місцевого самоврядування і може мати як загальний, так і спеціальний характер.

Внутрішньогосподарське управління землями виконують власне володільці та користувачі земельних ділянок [14].

Управління земельними ресурсами має комплексний характер, оскільки зачіпає інтереси багатьох суб'єктів земельних відносин, що обумовлює необхідність застосування системного підходу до управління процесом

використання й охорони земельних ресурсів, узгодження організаційно-технологічних рішень з можливими еколого-економічними наслідками.

Таке управління здійснюється законодавчими, виконавчими органами влади та місцевого самоврядування, які регулюють земельні відносини і визначають загальну стратегію розвитку системи землеволодіння та землекористування, правотворчості, правоохоронної діяльності та ін. Зміст діяльності виконавчо-розпорядчих органів з управління земельними ресурсами полягає в прогнозуванні і плануванні їх використання; установленні норм і порядку землеволодіння, землекористування, розподілу і перерозподілу земель; оперативно-розпорядчої, регуляторної і контрольної-наглядової діяльності за використанням й охороною земель.

Основу процесів, які відбуваються в системі управління земельними ресурсами, становить безперервний інформаційний обмін. Засобом забезпечення останнього є землеустрій, земельний кадастр і моніторинг земель.

Управління земельними ресурсами – це сукупність взаємозв'язків між елементами системи управління, спрямованих на раціональне використання земельних ресурсів [15].

Характер системи управління земельними ресурсами змінювався протягом ряду епох відповідно до економічної основи, цілей і критеріїв суспільного ладу. Але ця система при будь-якому державному укладі виконувала дві функції: забезпечення загальнодержавних інтересів та інтересів окремих членів суспільства (або їх груп).

Нові земельні відносини й умови господарювання сформували нову систему управління, основними характеристиками якої є:

- різкий перехід від адміністративно-планової до ринково-підприємницької моделі;
- розмежування функцій і суб'єктів державного та недержавного управління;
- розвиток процесів демократизації суспільних відносин;
- інтеграція України у світовий інформаційно-технологічний процес;
- поєднання політико-суспільних і соціально-економічних процесів.

Управління земельними ресурсами в ринкових умовах являє собою систему взаємопов'язаних економічних, правових, організаційних, політичних та інших заходів, за допомогою яких держава впливає на інтереси різних учасників земельних відносин з метою організації раціонального використання земельних ресурсів та їх охорони.

Організація управління землекористуванням – одне з найважливіших державних завдань. Механізм управління землекористуванням можливо представити як органічне поєднання трьох властивих йому аспектів – законодавчого забезпечення, економічного та екологічного механізмів (рис. 4.32). Розглядаючи ці складові у взаємозв'язку між собою, особливу увагу слід приділяти формуванню ефективної системи економічних важелів – найбільш дієвого і складного методу впливу у сфері управління земельними ресурсами.

Рис. 4.32. Структура управління земельними ресурсами

Економічна сутність управління земельними ресурсами в ринкових умовах полягає в обґрунтуванні заходів, що реалізуються в міру здійснення земельної політики держави і спрямовані на підвищення ефективності використання землі як економічного ресурсу. З безлічі напрямів реформування земельних відносин можна виділити наступні:

- розподіл земель за видами та формами власності, а також сталості землекористування як об'єкта господарювання;
- розподіл земель за цільовим призначенням;
- установлення відповідних режимів використання земель;
- формування структури землекористувань на основі багатуукладності.

Стратегічною метою державної політики у сфері управління земельними ресурсами, реформування та регулювання правовідносин на землю як невід'ємної частини державної соціально-економічної політики є забезпечення умов для ефективного використання землі та розвитку земельного ринку як однієї з ключових умов сталого економічного розвитку країни й підвищення добробуту її громадян.

Існуюча система управління земельними ресурсами носить більш виражений адміністративний, контрольний характер. Її функціонування здійснюється в основному розподілом виконавчої влади по вертикалі, яке ще далеко не завершене [16].

По горизонталі вдосконалення земельного законодавства та реалізація повноважень у галузі використання й охорони земель здійснюється у трьох напрямках відповідно до складу земельних та екологічних норм, які групуються наступним чином:

- власне екологічне або природоохоронне законодавство;
- природно-ресурсного законодавства, у тому числі земельне;
- інші галузі законодавства, які регулюють відносини, що виникають у процесі використання й охорони земель (цивільне, адміністративне, фінансове тощо).

У сучасних умовах реформування земельних відносин, включення землі у сферу товарного обороту стає очевидною необхідність упровадження більш ефективного механізму управління, заснованого на економічних методах впливу.

У цілому економічний механізм управління земельними ресурсами має вигляд системи методів управління: економічне стимулювання, економічні гарантії та економічні санкції (рис. 4.33).

До основних елементів економічного механізму належать:

- установлення диференційованих земельних платежів;
- економічне стимулювання раціонального землеволодіння та землекористування, застосування економічних санкцій за безгосподарне відношення до землі, зниження ґрунтової родючості;
- економічний захист від вилучення земель сільськогосподарського призначення для інших потреб (промисловості, транспорту і т. д.);
- кредитно-фінансова та інвестиційна політика держави.

Слід зазначити, що наразі диференціація плати за землю належною мірою не відображає відмінності місця розташування і родючості земельних ділянок, навіть у межах одного району, а також не враховує внесок землевласників у поліпшення використання землі. Безоплатність користування землею негативно позначилася на якості та виявилась однією з причин погіршення стану і низької ефективності землекористування.

З метою економічного стимулювання раціонального використання земель власники і користувачі повинні мати можливість на певний час звільнитися від плати за землю, отримувати пільги по сплаті земельного податку. Держава або місцеві органи влади можуть виділяти бюджетні асигнування для відновлення

чи рекультивації земель, грошові компенсації при тимчасовій їх консервації, установлювати підвищені ціни на екологічно чисту продукцію, заохочувати власників за поліпшення якості земель, підвищення родючості ґрунтів, продуктивності земель лісового фонду.

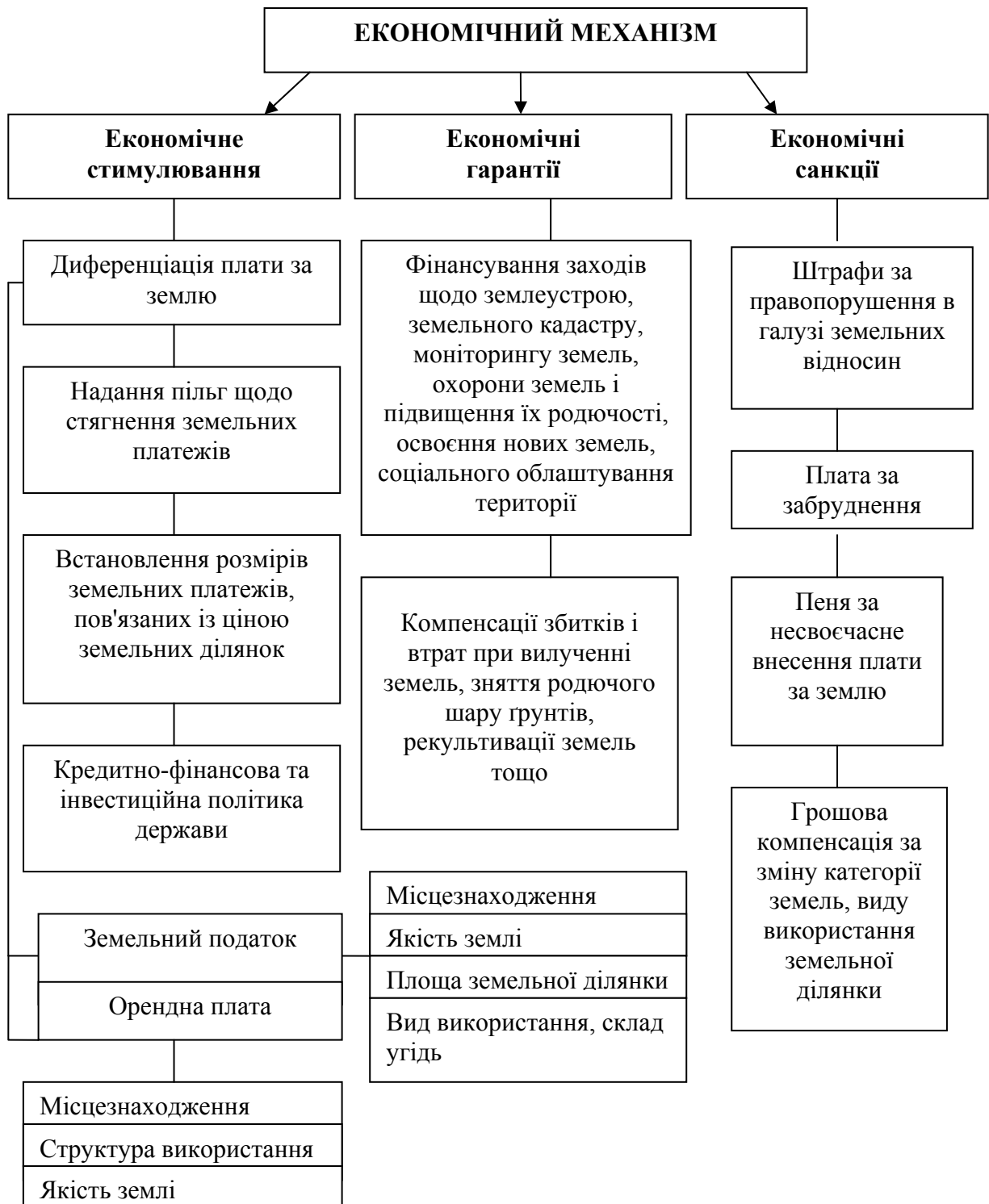

Рис. 4.33. Економічний механізм управління земельними ресурсами

Важливим блоком у складі методів економічного регулювання земельних відносин є економічні санкції, що застосовуються за правопорушення у вигляді

різних грошових компенсацій, пов'язаних із відшкодуванням заподіяного збитку.

Штрафи часто застосовуються на практиці як захід впливу на порушників земельного права. Штрафні санкції (аж до вилучення виділеної земельної ділянки) устанавлюють за втрату ґрунтової родючості, розвиток ерозії, порушення земельного та природоохоронного законодавства.

Основною метою системи платежів за забруднення повинен стати вплив на економічну поведінку господарюючих суб'єктів, а не покарання за недотримання нормативів забруднення. В існуючій системі господарювання платежі за забруднення є способом пом'якшення негативних наслідків економічної діяльності і виконують насамперед функцію акумуляції грошових коштів у рамках екологічних фондів. Це, звичайно, дуже важлива функція, особливо в умовах різкого скорочення бюджетного фінансування природоохоронної діяльності, але в перспективі повинна посилитися стимулююча функція цього виду платежів. Для цього необхідно вирішити наступні проблеми методичного характеру:

- урахування ролі підприємства в соціально-економічному становищі регіону та його економічний стан;
- узгодження розмірів ставок з можливими витратами на заходи щодо зниження забруднення (наприклад, із вартості природоохоронного устаткування з урахуванням терміну окупності і т.п.). Основним критерієм устанавлення розмірів платежів має бути ступінь реагування підприємства на ринкові сигнали, спрямовані на зміну собівартості продукції за рахунок зазначених платежів;
- залежність розміру платежів від типу і структури забруднень та екологічної ситуації території, на якій розміщене підприємство.

Стимулюючі платежі можуть мати кілька цілей, наприклад, мінімізувати утворення відходів, заохочувати зниження виробництва продуктів, що дають багато відходів, стимулювати виробництво їх заміників і т.д. Система платежів за забруднення повинна спрямовуватися на кінцеві результати і взаємопов'язуватися із загальними економічними пріоритетами розвитку.

4.4. Модель імплементації рентних відносин у систему управління водним господарством

Ускладнення водогосподарських проблем пов'язане з недостатнім обсягом фінансового забезпечення модернізації, реконструкції і технічного переснащення систем водопостачання, водопідготовки й водоочищення, оскільки потенційно можливі рентні доходи від господарського освоєння водоресурсного потенціалу не використовуються внаслідок низької ефективності імплементації рентних відносин у структуру управління водогосподарським комплексом України. Все це призводить до обмеженого фінансування водогосподарських та водоохоронних робіт з державного та

місцевих бюджетів. Тому в структурі капітальних інвестицій на очищення зворотних вод та відтворення водоресурсного потенціалу переважає частка, яка фінансується безпосередньо підприємствами. Більшість із них не мають достатнього рівня фінансової міцності, а тому не можуть повною мірою фінансувати проекти техніко-технологічної перебудови об'єктів водогосподарської інфраструктури [17].

Невисокий рівень ставок екологічного податку за скиди забруднюючих речовин безпосередньо у водні об'єкти не дає змоги накопичувати фінансові ресурси для суттєвого оновлення систем водопостачання та водовідведення, а також екологічної реабілітації природних і штучних водних об'єктів. Основна мета формування моделі імплементації рентних відносин у структуру управління водогосподарським комплексом полягає в нарощенні обсягів рентних платежів за господарське використання водоресурсного потенціалу. Це, у свою чергу, сприятиме суттєвому збільшенню розміру капітальних інвестицій і поточних витрат на розширене відтворення водогосподарської інфраструктури та охорони водних ресурсів.

У більшості праць вітчизняних учених розглядаються підходи до інституціоналізації рентних платежів за спеціальне використання водних ресурсів в окремих секторах національного господарства, виконується оцінка потенційних надходжень водоресурсних платежів унаслідок збільшення нормативів плати, але поза увагою залишаються проблеми імплементації рентних відносин у систему управління сферою водокористування з метою нарощення обсягів інвестиційного забезпечення реалізації водогосподарських та водоохоронних проектів.

У структурі господарського комплексу України є значна кількість галузей, які відзначаються високим рівнем водомісткості. Залучення великих обсягів водних ресурсів супроводжується також чималими об'ємами відведення відпрацьованих вод. Ураховуючи те, що на більшості підприємств так і не спромоглися впровадити системи оборотного водопостачання, зростання водоспоживання в різних сегментах національного господарства потребує нарощення потужностей очищення зворотних вод.

Зважаючи на перманентний дефіцит бюджетних коштів, основний тягар щодо фінансування проектів модернізації систем очищення зворотних вод лягає на безпосередніх водокористувачів – підприємства промисловості та водопровідно-каналізаційного господарства.

За період 1996–2012 рр. динаміка капітальних інвестицій на очищення зворотних вод у фактичних цінах (за винятком окремих періодів) мала висхідний тренд (рис. 4.34).

Зокрема, 2000 року порівняно з 1996-м зазначений показник збільшився на 52 млн грн і становив 317 млн грн; 2004-го порівняно з 2000-м, ураховуючи, що це був період економічного зростання в країні, – більше ніж удвічі і досягнув 760 млн грн. У 2005 та 2006 рр. порівняно з 2004 р. відбулося незначне зменшення обсягів інвестиційного забезпечення очищення зворотних вод до 25 і 91 млн грн відповідно.

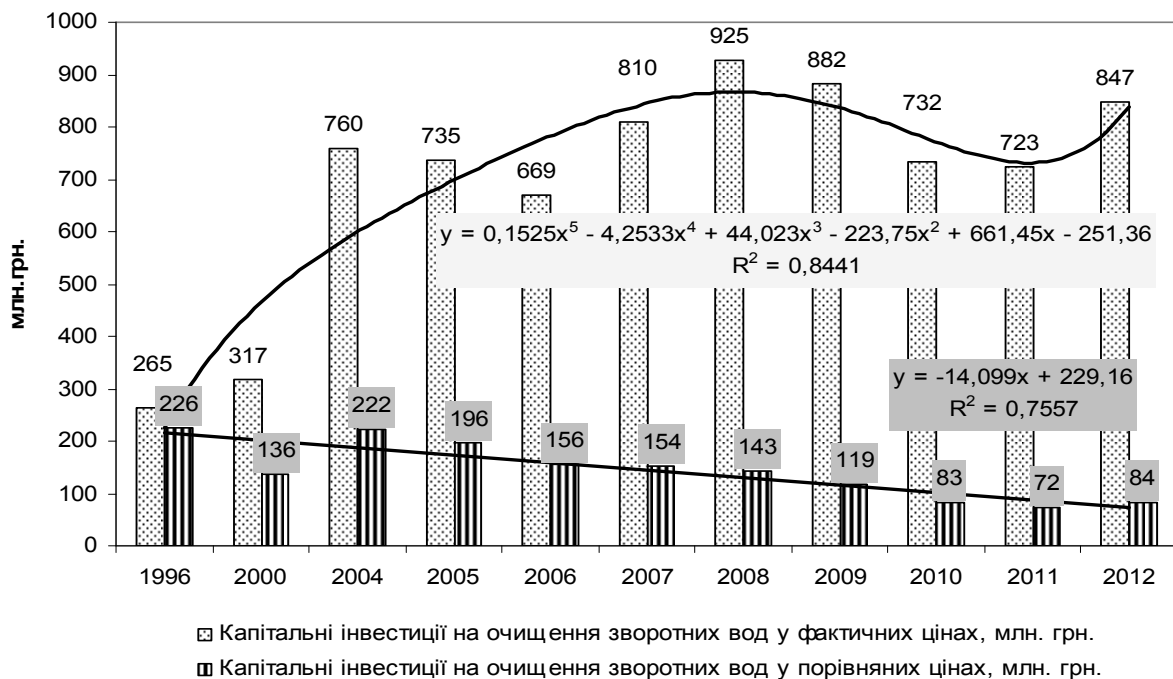

Рис. 4.34. Капітальні інвестиції на очищення зворотних вод, 1996–2012 рр., млн. грн (за даними Державної служби статистики України)

У подальшому тенденція зростання обсягів капітальних інвестицій відновилася: 2007 року вони збільшилися на 141, а 2008-го – на 256 млн грн порівняно з 2006 р. Спад виробництва, що посилювався упродовж 2009–2010 рр. під впливом світової фінансової кризи, позначився й на динаміці досліджуваного показника.

Зокрема, 2011 року порівняно з 2009-м капітальні інвестиції на очищення зворотних вод у фактичних цінах знизилися на 159 млн грн, що суттєво скоротило обсяги робіт з технічного переоснащення, оновлення й модернізації водогосподарської та водоохоронної інфраструктури. Наступного року вже спостерігалось їх зростання – на 124 і 115 млн грн порівняно з 2011 та 2010 роком відповідно.

Незважаючи на те, що протягом 1996–2012 рр. у цілому відбулося збільшення обсягів капітальних інвестицій в очищення зворотних вод у фактичних цінах, реального зростання не спостерігалось, про що свідчить динаміка цього показника в порівняних цінах. Більше того, 2012 року порівняно з 1996-м цей показник суттєво знизився у порівняних цінах – на 142, а проти 2008 р. – на 59 млн гривень.

Однією з причин реального зменшення обсягів інвестиційних ресурсів, спрямованих на модернізацію індустрії очищення зворотних вод, стало погіршення фінансового становища підприємств-водокористувачів, суб'єктів господарювання у водопровідно-каналізаційному господарстві, а також недостатнє державне стимулювання господарських одиниць щодо здійснення тотального очищення вод, упровадження оборотних систем водопостачання, котрі суттєво скоротили б об'єми водовідведення. Зниження рівня інвестування значною мірою спричинене відсутністю традиційних для світової практики

джерел інвестиційного забезпечення реалізації інфраструктурних проектів, у тому числі у сфері водопостачання і водовідведення [17].

Не спостерігається усталеної тенденції і щодо нарощення обсягів капітальних інвестицій на захист та реабілітацію ґрунту, підземних і поверхневих вод. Незважаючи на те, що 2008 року порівняно з 2006-м цей показник збільшився на 532 млн грн, у наступні періоди відбувалося його інтенсивне зменшення (рис. 4.35).

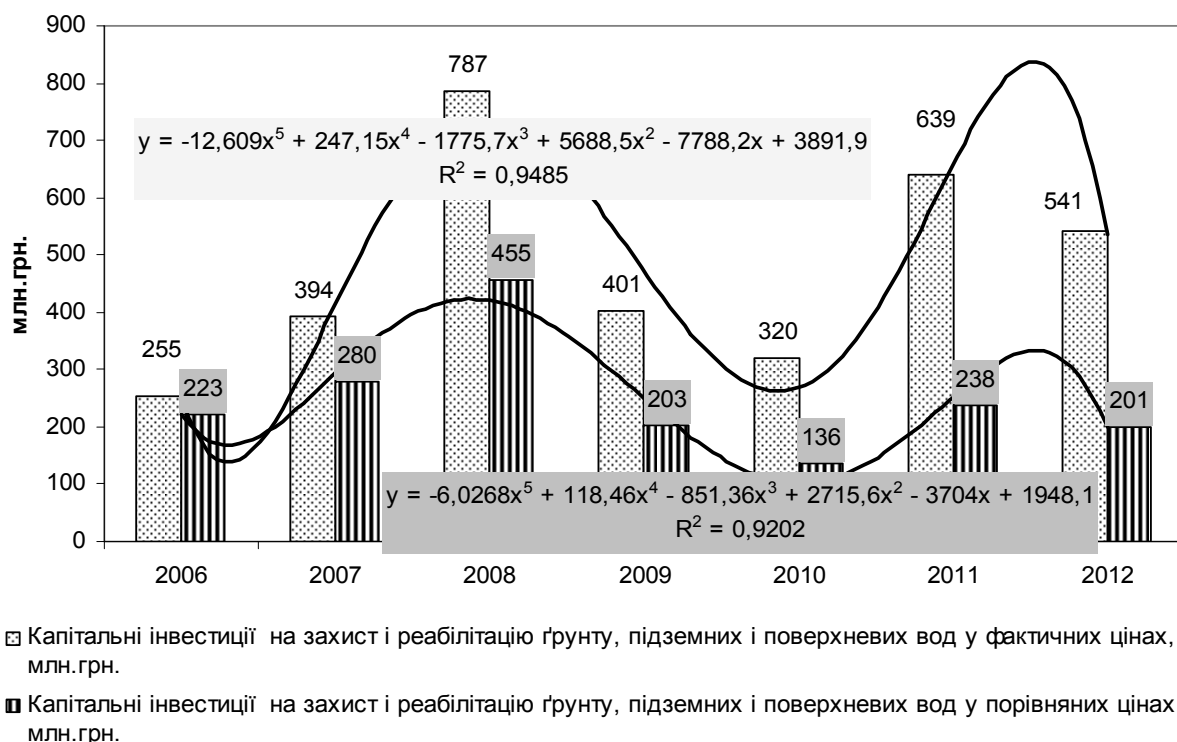

Рис. 4.35. Капітальні інвестиції на захист і реабілітацію ґрунту, підземних і поверхневих вод, 2006–2012 рр., млн грн (за даними Державної служби статистики України)

Так, 2010 року порівняно з 2008 р. їх обсяги знизилися на 467, а порівняно з 2009 р. – на 81 млн грн. Це спричинено тим, що 2008 року їх значні обсяги капітальних інвестицій були спрямовані на подолання наслідків паводків та повеней у західних областях України, а також скороченням бюджетних можливостей фінансувати природоохоронні проекти, у тому числі щодо захисту підземних і поверхневих вод. У 2011 р. порівняно з 2010-м цей показник у фактичних цінах збільшився на 319 млн грн, а 2012 року, на жаль, відбулося його зниження на 98 млн гривень.

З основними тенденціями динаміки капітальних інвестицій на захист і реабілітацію ґрунту, підземних і поверхневих вод у фактичних цінах корелює динаміка даного показника в порівняних цінах. Але 2012 року порівняно з 2006-м реальний їх обсяг знизився на 22, а з 2008 р. – на 254 млн гривень.

Таким чином, упродовж 2006–2012 рр. динаміка капітальних інвестицій на захист і реабілітацію ґрунту, підземних і поверхневих вод у фактичних та порівняних цінах не зазнала суттєвих позитивних зрушень, оскільки екологічні

цілі, особливо на регіональному рівні, фінансуються за залишковим принципом. Обмежене фінансування проектів модернізації індустрії захисту ґрунтів, поверхневих і підземних вод призводить до їх подальшого виснаження й забруднення, що звужує ресурсну базу питного водопостачання і нарощення біологічних ресурсів.

Про послаблення рівня інвестиційного забезпечення проектів реконструкції та модернізації інфраструктури очищення зворотних вод свідчить також зниження за період з 1996–2012 рр. частки капітальних інвестицій на ці цілі в загальній сумі капітальних інвестицій на охорону навколишнього природного середовища. Якщо 1996 року вона становила 50,9 %, 2008 – 24,8, то 2012-го – знизилася до 12,8 %. Спадаючий тренд динаміки цього показника свідчить про те, що в національній економічній та екологічній політиці водоохоронна діяльність не є пріоритетом [18].

Порівняно з обсягами капітальних інвестицій на очищення зворотних вод поточні витрати на вказані потреби є значно більшими, що дає підстави стверджувати про поточну, а не стратегічну спрямованість природоохоронних витрат взагалі. Якщо 1996 року поточні витрати становили 1 165 млн грн, то 2004-го вони зросли на 1 185 млн і становили 2 350 млн грн. Зниження їх обсягів відбулося 2006 року – на 305 млн грн порівняно з попереднім. Протягом 2006–2012 років спостерігалось щорічне підвищення поточних витрат на очищення зворотних вод (рис. 4.36).

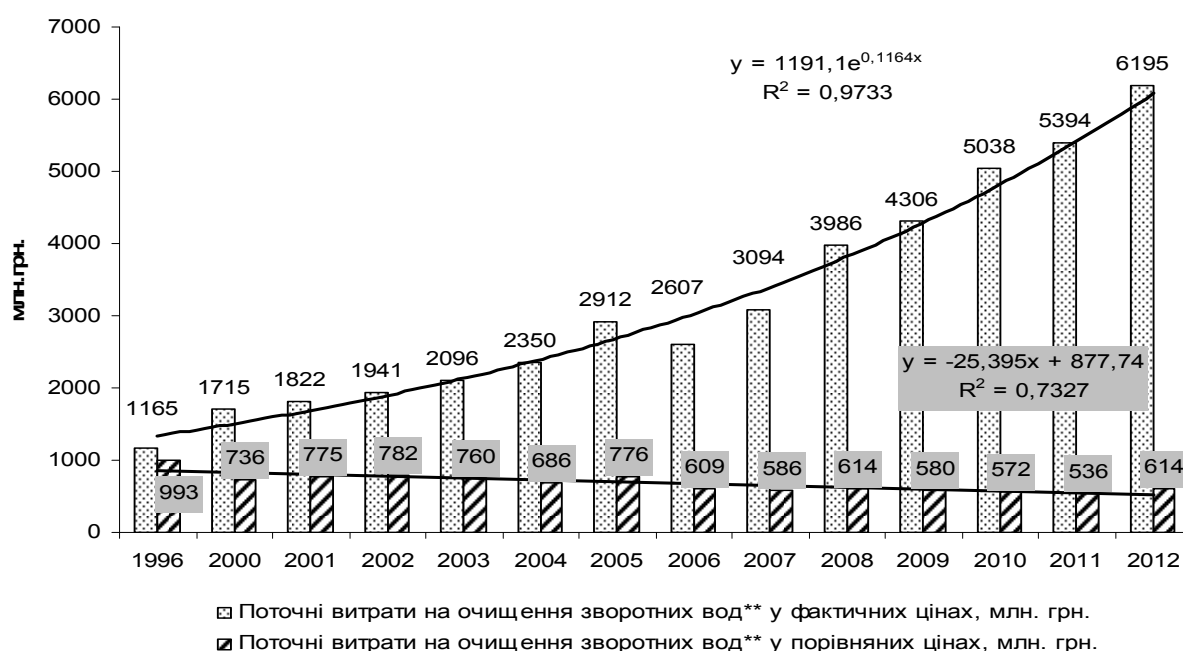

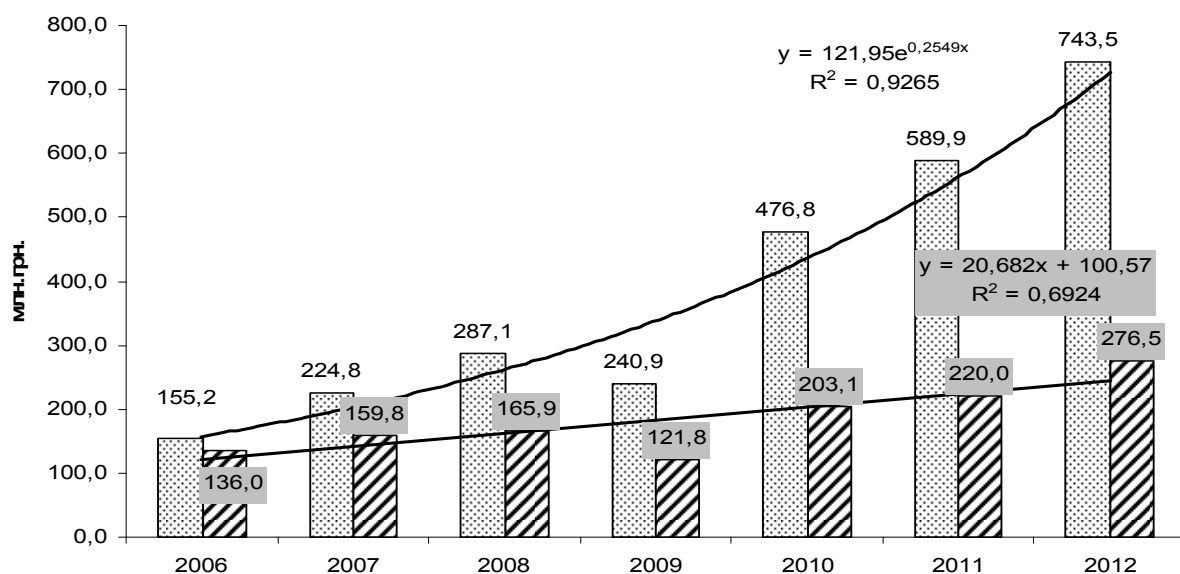
Рис. 4.36. Поточні витрати на очищення зворотних вод, 1996–2012 рр., млн грн (за даними Державної служби статистики України)

Таке зростання забезпечувалося шляхом механічного збільшення асигнувань на процеси контролю та моніторингу вод, які залучаються в господарський оборот, та утримання у прийнятному стані водоочисного й

водорегулюючого обладнання, а не суттєвими зрушеннями в обсягах поточних витрат на вказані потреби.

Квінтесенцією погіршення ситуації з фінансуванням поточних витрат на очищення зворотних вод є їх динаміка у порівняних цінах упродовж 1996–2012 років. Зокрема, 2012 року порівняно з 1996-м реальна їх величина знизилася на 379 млн грн, з 2004 р. – на 72, а з 2009 р. – збільшилася на 34 млн грн. Отже, в цілому за аналізований період реальна величина поточних витрат на очищення зворотних вод не зросла, що негативно позначилося на якості робіт із профілактики систем водопідготовки, водопостачання, водоочищення та каналізаційних систем. Суттєве підвищення поточних витрат на очищення зворотних вод можливе за умови покращення фінансового стану як підприємств, що працюють у системі водного та водопровідно-каналізаційного господарства, так і суб'єктів господарювання, котрі є великими водокористувачами.

Аналогічна ситуація спостерігається й у динаміці поточних витрат на захист і реабілітацію ґрунту, поверхневих і підземних вод як у фактичних, так і порівняних цінах. Зокрема, 2009 року порівняно з 2008-м цей показник знизився на 46,2 млн і становив 240,9 млн грн (рис. 4.37).

■ Поточні витрати на захист і реабілітацію ґрунту, підземних і поверхневих вод у фактичних цінах, млн.грн.
 ▨ Поточні витрати на захист і реабілітацію ґрунту, підземних і поверхневих вод у порівняних цінах, млн.грн.

Рис. 4.37. Поточні витрати на захист і реабілітацію ґрунту, підземних і поверхневих вод, 2006–2012 рр., млн грн (за даними Державної служби статистики України)

Щорічне зростання зазначених витрат у період 2009–2012 рр. відбувалося внаслідок механічного збільшення їх величини у зв'язку з інфляційними процесами.

Динаміка поточних витрат на захист і реабілітацію ґрунту, підземних і поверхневих вод у порівняних цінах протягом 2006–2012 рр. не характеризувалася стрімким зростанням. Так, 2008 року порівняно з 2006-м цей

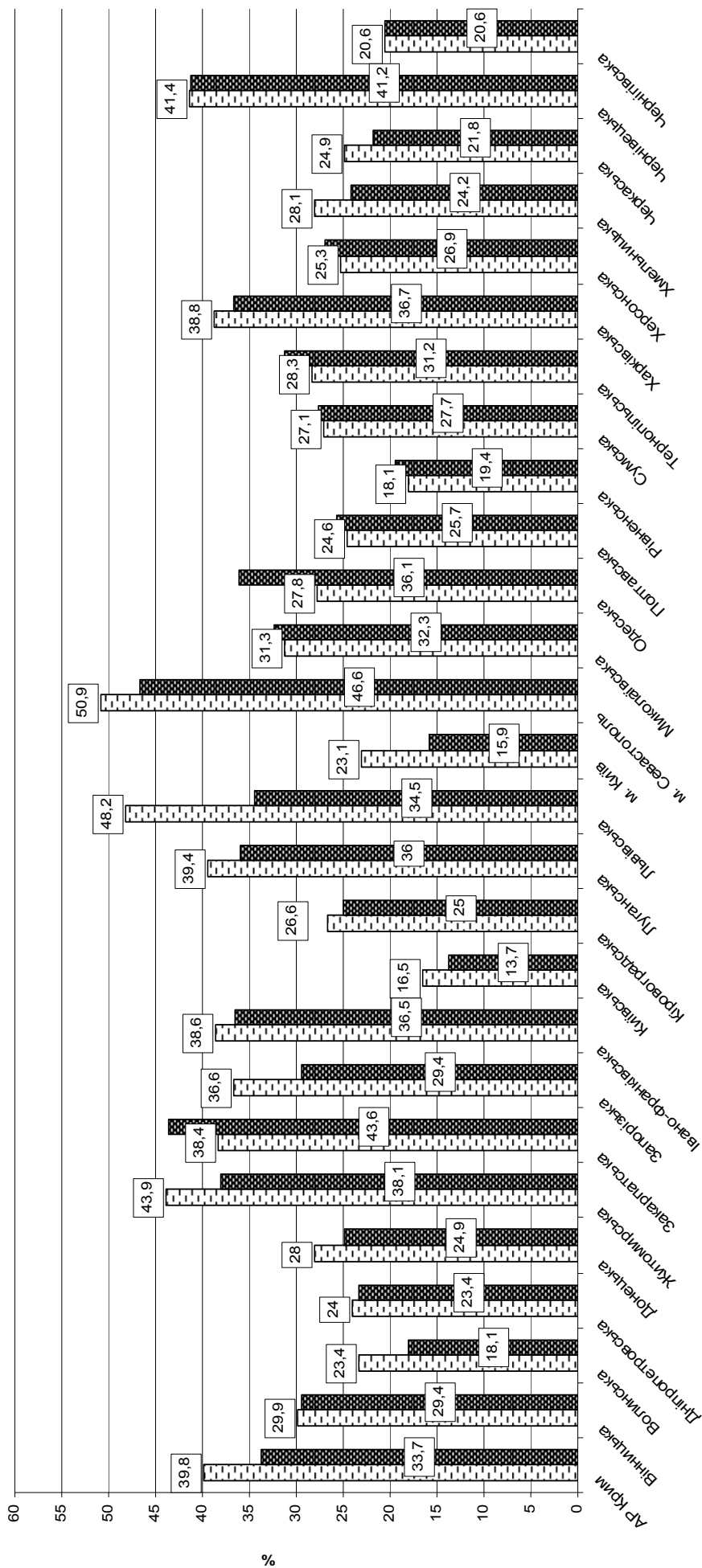
показник збільшився на 29,9 млн грн, 2009-го порівняно з попереднім – знизився на 44,1 млн грн, що переважно спричинено посиленням кризових явищ у національній економіці. У 2012 р. порівняно з 2008 р. зростання поточних витрат на реабілітацію ґрунту, підземних і поверхневих вод становило 110,6 млн грн. З викладеного випливає, що впродовж останніх років не спостерігалось суттєвого збільшення досліджуваного показника, у короткостроковій перспективі негативно позначиться на якості джерел питного і промислового водопостачання.

Про необхідність нарощення інвестиційних ресурсів у сферу водопостачання та водовідведення свідчить поступове зростання 2012 року порівняно з 2007-м майже в усіх адміністративно-територіальних одиницях питомої ваги витоку й неврахованих втрат води в мережах у загальному об'ємі використаної води. Особливо стрімко цей показник збільшився в АРК (6,1%), Житомирській (5,8), Запорізькій (7,2), Львівській (13,7) областях, а також місті Київ (7,2 %) (рис. 4.38). Це свідчить про подальше фізичне спрацювання водопровідних систем у цих регіонах. Підприємства комунального водопостачання не мають змоги фінансувати повною мірою проекти модернізації та реконструкції мереж водопостачання і водовідведення навіть на критично необхідному рівні, що підвищує затратність послуг, які надають названі суб'єкти господарювання, оскільки витоки води та невраховані втрати відшкодовуються за рахунок споживача.

Зниження питомої ваги витоку і неврахованих втрат спостерігається в Миколаївській (1 %), Одеській (8,3), Полтавській (1,1), Рівненській (1,3), Сумській (0,6), Тернопільській (2,9) і Херсонській (1,6 %) областях. Отже, як правило, питома вага витоку і неврахованих втрат води в мережах у загальному об'ємі використаної води зменшилася в адміністративно-територіальних одиницях Причорноморського економічного району внаслідок упровадження нових для України форм відносин між власниками й тимчасовими користувачами водопровідних мереж, а також поступового оновлення мереж зрошувального землеробства.

Зростання цього показника значною мірою зумовлене збільшенням протяжності ветхої та аварійної вуличної водопровідної мережі, передусім в АРК, Луганській, Львівській та Харківській областях (рис. 4.39, 4.40). Натомість, він зменшився в Миколаївській, Одеській та Херсонській, що підтверджує прямий взаємозв'язок між питомою вагою витоку і неврахованих втрат води в загальному об'ємі використаної води, рівнем ветхої та аварійної водопровідної мережі в загальній протяжності мереж.

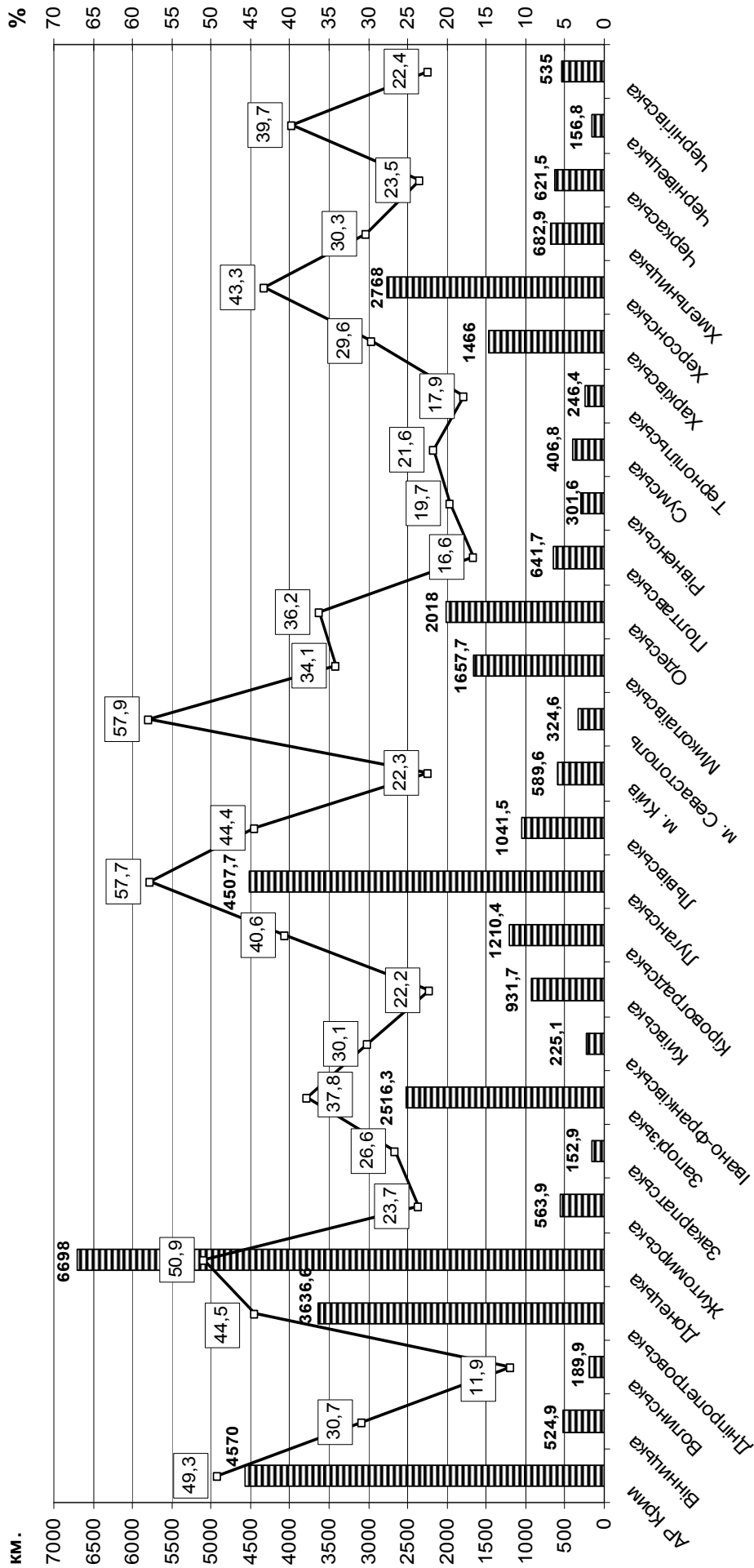
Суттєве нарощення обсягів інвестиційного забезпечення сфери водокористування пов'язується з упровадженням сучасних форм водогосподарського підприємництва, зокрема на основі державно-приватного партнерства, а також залученням зовнішніх інвесторів (міжнародних фінансово-кредитних установ, урядів іноземних держав та підприємницьких структур-нерезидентів) [19]. Вагомим каталізатором потенційного збільшення обсягів інвестування водогосподарських та водоохоронних проектів стало підписання Угоди про асоціацію з Європейським Союзом.

□ Пітома вага витоку і неврахованих втрат води в мережах у 2012 році, %.

▨ Пітома вага витоку і неврахованих втрат води в мережах у 2007 році, %.

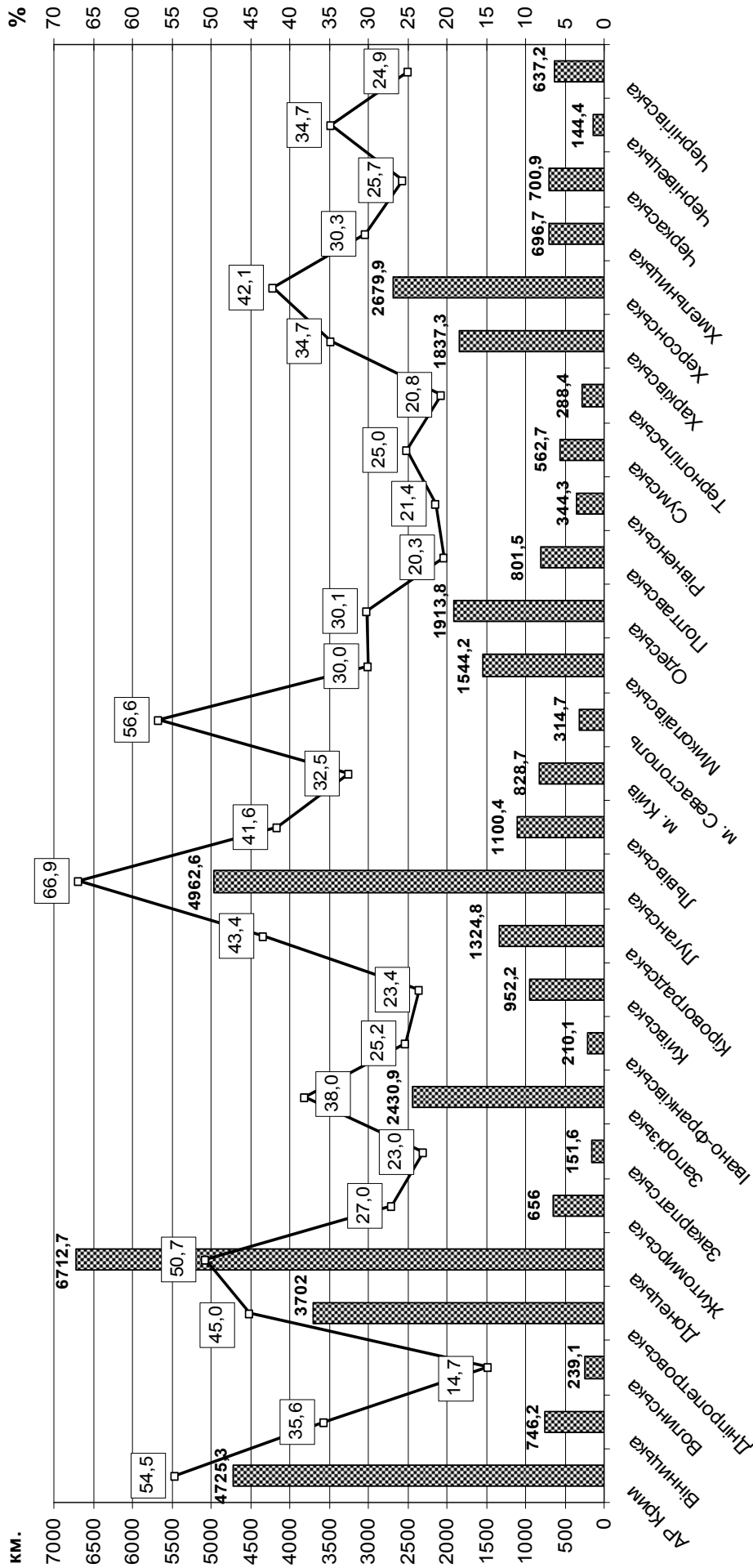
Рис. 4.38. Пітома вага витоку і неврахованих втрат води в мережах у розрізі адміністративно-територіальних одиниць, 2007 та 2012 рр., % (за даними Державної служби статистики України)

▬ Протяжність ветхої та аварійної вуличної водопровідної мережі в 2007 році, км.

—□— Пітома вага ветхої і аварійної вуличної водопровідної мережі в загальній протяжності мереж в 2007 році, %.

Рис. 4.39. Протяжність ветхої та аварійної вуличної водопровідної мережі та її питома вага в загальній протяжності мереж, 2007 р. (за даними Державної служби статистики України)

■ Протяжність ветхої та аварійної вуличної водопровідної мережі в 2012 році, км.

—□— Протома вага ветхої і аварійної вуличної водопровідної мережі в загальній протяжності мереж в 2012 році, %.

Рис. 4.40. Протяжність ветхої та аварійної вуличної водопровідної мережі та її питомо вага в загальній протяжності мереж, 2012 р. (за даними Державної служби статистики України)

Відповідно до Угоди, Україна зобов'язується виконати низку директив, які стосуються сфери водокористування і спрямовані на прискорення процесів підвищення якості питної води, ефективності очищення міських стічних вод, упередження забруднення водних об'єктів нітратами із сільськогосподарських джерел. Європейський Союз надає тривалий період українській стороні для забезпечення імплементації водних директив як документальної так і частково реальної (прийняття законодавчих та підзаконних нормативно-правових актів, формування систем моніторингу за впровадженням вимог водних директив, консультативне забезпечення суб'єктів державного, комунального та корпоративного секторів водокористування на предмет переорієнтації діяльності у зв'язку з необхідністю дотримання вимог, викладених у директивах).

Імплементація водних директив Європейського Союзу може відбутися й у більш стислі терміни, ніж це передбачено в додатках до Угоди про асоціацію з Європейським Союзом, якщо органи державного управління, котрі реалізують політику в галузі раціонального використання та охорони водних ресурсів, активно впроваджуватимуть положення, що стосуються дотримання стандартів якості водних ресурсів, захисту природних водоресурсних джерел, використання нових технологій водопідготовки та водоочищення в комунальному водопостачанні.

Паралельно з документальною імплементацією водних директив у вітчизняну практику водогосподарської та водоохоронної діяльності має відбуватися підготовчий етап реального впровадження основних вимог названих документів. Дотримання індикаторів, які дозволять повною мірою виконати вимоги, прописані в директивах, потребують упровадження сучасних технологій водопостачання, водоспоживання та водовідведення; відведення в природі прибережних смуг водоохоронних зон навколо водних об'єктів загальнодержавного та місцевого значення з метою попередження негативного впливу нітратів із сільськогосподарських джерел на природні й штучні водні об'єкти; сучасних систем попередження паводків та повеней у найбільш ризикогенних зонах, а також техногенного підтоплення населених пунктів.

Особливо складним є процес імплементації Директиви № 91/676/ЄС «Про охорону вод від забруднення нітратами з сільськогосподарських джерел». Це пов'язано з тим, що значні площі сільгоспугідь перебувають у користуванні особистих селянських господарств, орні землі вже тривалий час використовуються без належного контролю за обсягами внесення мінеральних і органічних добрив. Названі землекористувачі не мають можливості перейти на стандарти ЄС щодо внесення того обсягу добрив в обсягах, які не будуть призводити до надмірного потрапляння азотних сполук у водні джерела.

Проблема посилюється ще й тим, що навколо більшості водних об'єктів у багатьох регіонах так і не відведені в природі водоохоронні зони, які також переорюються, що, зрештою, найбільш деструктивно впливає на динаміку вмісту азоту в природних і штучних водних об'єктах. Досі державою та відповідними європейськими інститутами не передбачено механізму

фінансування корпоративного сектору й домашніх господарств для перегляду обсягів внесення добрив, які містять азот, у ґрунт.

Ефективним інструментом імплементації названої директиви стало б надання особистим селянським господарствам фінансових преференцій у разі впровадження ними технологій мінімізації потрапляння азотовмісних сполук у водні об'єкти. На жаль, держава в нинішніх умовах підтримує аграрні холдинги, що сконцентрували значні площі родючих земель, які якраз і є основними забруднювачами ґрунту й водних джерел надмірним застосуванням мінеральних добрив, препаратів боротьби з бур'янами, різних каталізаторів прискорення росту рослин. Більше того, агрохолдинги, як правило, працюють на орендованих земельних паях колишніх колгоспників, тому особливої мотивації до відтворення ґрунту в них не спостерігається.

Зволікання зі створенням передумов для поступової імплементації Директиви «Про охорону вод від забруднення нітратами з сільськогосподарських джерел» в разі прискорення підписання Угоди про асоціацію з Європейським Союзом в частині регулювання водних відносин створить дуже напружену ситуацію, особливо в сільській місцевості, оскільки примус селян до дотримання її вимог у сучасних умовах ще більше погіршить їх важкий фінансовий стан і спричинить відповідний супротив.

Саме тому держава повинна негайно переглянути своє ставлення до водних проблем, негативний вплив яких на темпи соціально-економічного піднесення країни з кожним роком посилюється, а в разі підписання угоди з ЄС можуть стати причиною наростання протестних настроїв у сільській місцевості. Необхідно нарощувати обсяги фінансування як розширеного відтворення об'єктів водогосподарської інфраструктури та охорони водних ресурсів, так і формування європейської культури водокористування. Інакше водний колапс підірве ще більше і так нестійкий устрій української держави.

Документальну імплементацію та заходи щодо створення умов для моніторингу дотримання вимог водних директив передбачається фінансувати за рахунок коштів Євросоюзу. При цьому реальна імплементація залежить від того, наскільки державний, комунальний та корпоративний сектори здатні фінансувати роботи з покращення умов забору води, використання її у промисловості, комунальному та сільському господарстві, ведення сільськогосподарського виробництва в зонах попадання нітратів у поверхневі та підземні води.

Потреби державного сектору частково можна буде покрити за рахунок підвищення ставок екологічних податків за скиди забруднюючих речовин, що дасть змогу: суттєво збільшити надходження до фондів охорони навколишнього природного середовища, а також обсяг капітальних видатків на реалізацію водоохоронних проєктів; підвищити рівень сплати штрафів, пред'явлених за порушення природоохоронного законодавства; залучати кошти міжнародних фінансово-кредитних установ і ті, що передбачені природоохоронними конвенціями.

Натомість комунальний і корпоративний сектор також будуть зобов'язані реалізовувати заходи, спрямовані на дотримання базових положень водних

директив Європейського Союзу. Сучасна практика свідчить, що суттєвого нарощення обсягів інвестиційного забезпечення реалізації водогосподарських та водоохоронних проектів у найближчій перспективі не очікується з огляду на повільне подолання наслідків кризи 2008 року та несприятливу політичну кон'юнктуру. Забезпечити дотримання вимог цих директив комунальному та корпоративному сектору вдасться завдяки налагодженню партнерських відносин із міжнародними фінансово-кредитними установами та підприємницькими структурами, які мають значний досвід фінансування проектів модернізації водогосподарської інфраструктури, а також завдяки використанню сучасних форм державно-приватного партнерства [17; 20].

Результати дослідження основних тенденцій інвестування водогосподарських та водоохоронних проектів дають підстави стверджувати, що якісне покращення експлуатації об'єктів водогосподарської інфраструктури та відтворення водоресурсного потенціалу стане можливим за умови розширення спектра методів, форм і джерел інвестиційного забезпечення сфери водокористування на основі імплементації рентних відносин у систему управління водогосподарським комплексом, оскільки при нинішньому рівні зборів за спеціальне використання водних ресурсів та скиди забруднюючих речовин у водні об'єкти збільшити його фінансування надто проблематично (рис. 4.41).

Більше того, вагомими джерелами нарощення інвестиційного потенціалу модернізації інфраструктури водного господарства та відтворення водоресурсного потенціалу є збільшення надходжень від виконання низки водогосподарських та екосистемних послуг на платній основі. З цією метою необхідно розширити перелік послуг, які надаються державними водогосподарськими організаціями на платній основі, що дасть можливість збільшити обсяги фінансування. Бюджетне фінансування потреб водного господарства та раціонального водокористування є недостатнім, тому слід розвивати госпрозрахункові підходи до діяльності державних водогосподарських організацій [21].

Такі інституціональні обмеження, як перебування більшості водних об'єктів у державній власності, водогосподарських – у державній та комунальній, відомчий принцип управління водними ресурсами, потребують застосування різноманітних форм рентних відносин у водогосподарському комплексі, які базуються на партнерських відносинах держави (територіальних громад) та суб'єктів водогосподарського підприємництва, а також фінансово-кредитних установ і громадських організацій.

Поступовий перехід системи управління водними ресурсами на басейновий принцип зумовив створення в різних регіонах басейнових управлінь, які нарівні з державними водогосподарськими організаціями здійснюють державну політику в галузі раціонального використання, відтворення та охорони водних ресурсів.

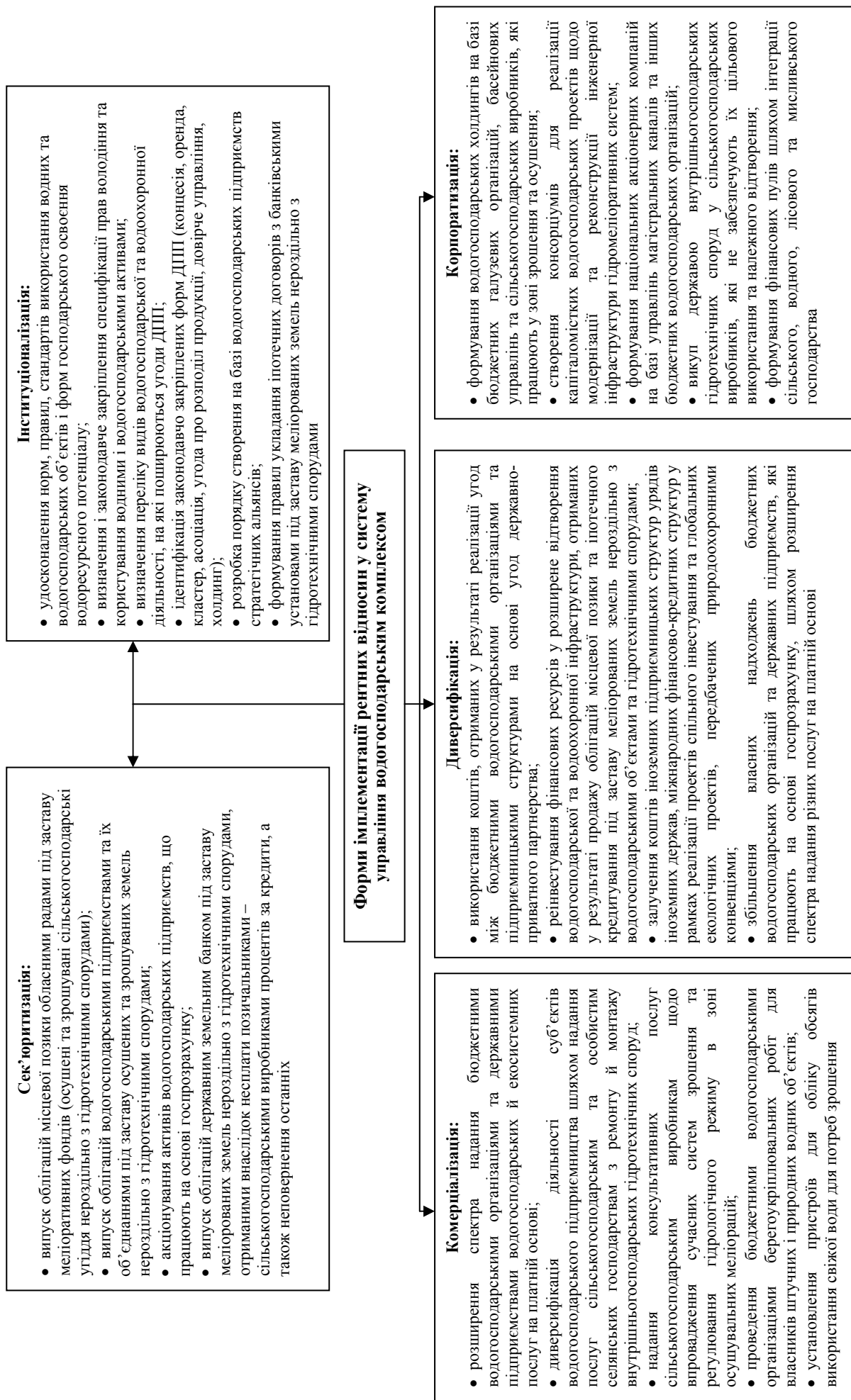

Рис. 4.41. Імплементация рентных отношений в систему управления водогосподарским комплексом

Названі суб'єкти управління водними ресурсами мають бути активними учасниками рентних відносин у сфері водокористування, зокрема забезпечувати конкурентність при виборі операторів надання водогосподарських та екосистемних послуг, налагоджувати статутні й нестатутні взаємозв'язки із суб'єктами підприємницької діяльності, які працюють у сфері господарського освоєння водоресурсного потенціалу, контролювати використання водних та водогосподарських об'єктів, що експлуатуються на основі угод оренди й концесії, брати участь в оцінці вартості водних об'єктів та встановленні ставок орендних і концесійних платежів.

Комерціалізація надання водогосподарських та екосистемних послуг має передбачати розширення спектра цих послуг на платній основі державними водогосподарськими підприємствами, які працюють за госпрозрахунком, та бюджетними водогосподарськими організаціями шляхом активізації позабюджетної діяльності (модернізація і реконструкція внутрішньогосподарських меліоративних систем, консультативне супроводження впровадження систем краплинного зрошення, вжиття превентивних заходів щодо шкідливої дії вод у зонах осушувальних меліорацій на населені пункти й сільськогосподарські угіддя, облаштування прибережних водоохоронних зон).

Корпоратизація підприємств водогосподарського комплексу полягає у створенні державних холдингових структур на базі державних водогосподарських підприємств, бюджетних водогосподарських організацій та інших суб'єктів природоексплуатаційної і природоохоронної діяльності, що дасть змогу реалізувати принципи інтегрованого управління природними ресурсами. Шляхом створення державного земельного банку можна накопичувати в державній власності значні площі проблемних (малопродуктивних, осушених, еродованих) угідь, які стануть складовою статутного капіталу новостворених холдингових структур.

Входження в таке утворення водогосподарських будівельних організацій дасть можливість відновити на цих територіях сприятливий для сільськогосподарського виробництва гідрологічний режим і підвищити рівень їх привабливості для великих сільськогосподарських підприємств. Ще одним учасником можуть стати лісогосподарські підприємства, що забезпечать проведення агролісомеліоративних робіт, заліснення малопродуктивних земель, облаштування заліснених стихійно осушених територій у період після ліквідації сільськогосподарських підприємств.

Вагомим джерелом нарощення обсягів інвестиційного забезпечення сфери водокористування має стати *сек'юритизація* – фінансування водогосподарських активів та проектів реінжинірингу водних об'єктів шляхом випуску цінних паперів. Емісію останніх можуть здійснювати органи місцевого самоврядування, на балансі яких перебувають меліоративні фонди, під заставу земель комунальної власності, що дасть можливість акумулювати фінансові ресурси для реконструкції осушувальних систем. Новостворені холдингові структури, маючи значні водогосподарські активи (гідротехнічні споруди, осушені землі), здатні забезпечити емісію облігацій. З одного боку, форма

облігацій, на відміну від акцій, унеможливило поглинання господарської структури потенційними власниками цінних паперів, а з іншого – не прив'язує виплату процентів до величини майбутніх прибутків [21].

В адміністративних районах, де були проведені масштабні осушувальні меліорації, унаслідок демонтажу гідротехнічних споруд, що забезпечували прийнятний для ведення сільськогосподарського виробництва гідрологічний режим, значно погіршились умови для здійснення аграрного бізнесу. Цей фактор кумулятивним чином позначився на інвестиційній спроможності окремих категорій сільськогосподарських виробників забезпечувати розширене відтворення основного капіталу, здійснювати модернізацію та реконструкцію внутрішньогосподарських мереж гідротехнічних споруд, проводити науково обґрунтовані сівозміни. Це, у свою чергу, призводить до зменшення доходів місцевого населення, зайнятого у сфері сільськогосподарського виробництва, і поступового звуження ресурсної бази виробництва високоякісної продукції.

Запорукою підвищення рівня капіталізації сільськогосподарського виробництва є відновлення фізично спрацьованих внутрішньогосподарських гідротехнічних споруд, модернізація міжгосподарських мереж, проведення необхідного обсягу агролісомеліоративних та берегоукріплювальних робіт. Держава на основі бюджетного фінансування частково підтримує в робочому стані міжгосподарські гідротехнічні мережі, але цього недостатньо для їх реконструкції на новій технологічній основі. Виробники сільськогосподарської продукції, суб'єкти лісогосподарського та рекреаційного бізнесу, діяльність яких також значною мірою залежить від результативності роботи цих споруд, мають долучатися до фінансування їх розширеного відтворення.

За нинішніх політико-правових і соціально-економічних умов отримати значні обсяги інвестиційних ресурсів надто проблематично, оскільки зона осушення не є інвестиційно привабливим регіоном як для вітчизняних агрохолдингів, так й іноземних інвесторів, котрі спеціалізуються на виробництві продовольства. Передувати активізації інвестиційної діяльності в зоні осушувальних меліорацій мають інституціональні зміни, які передбачатимуть першочергове зняття мораторію на вільний оборот осушених сільськогосподарських угідь. За таких умов ці угіддя нероздільно з гідротехнічними спорудами можна буде використовувати як заставу для отримання іпотечних кредитів, випуску облігацій місцевої позики, облігацій сільськогосподарських підприємств та об'єднань суб'єктів аграрного бізнесу.

Використання таких інструментів дасть можливість акумулювати інвестиційні ресурси для співфінансування з державою модернізації і реконструкції міжгосподарських мереж гідротехнічних споруд, перебудови на новій технологічній основі внутрішньогосподарські мережі, відведення в натурі водоохоронних зон на берегах природних і штучних водотоків, забезпечення регульованого процесу природної ренатуралізації осушених сільськогосподарських угідь, заліснення малопродуктивних земель, збереження водно-болотних угідь.

Нарощення інвестиційної бази відтворення водоресурсного потенціалу та водогосподарської інфраструктури можливе також через збільшення

нормативів плати за спеціальне водокористування, виходячи з рентної природи доходів водокористувачів, які виникають унаслідок неоднакових умов водокористування, різних рівнів водозабезпечення і техніко-технологічного рівня систем водозбору й водовідведення.

Збори за спеціальне водокористування належать до обов'язкових загальнодержавних платежів та найголовніших за обсягом у системі природоресурсних платежів і надходять до Державного бюджету України за кількома статтями. Збір за спеціальне водокористування є синтетичним платежем, який включає збір за спеціальне водокористування загальнодержавного і місцевого значення, для потреб гідроенергетики і водного транспорту, підприємств ЖКГ та інші платежі.

Провідне місце у структурі зборів за спеціальне водокористування як за абсолютними значеннями, так і темпом зростання займає саме збір за водні ресурси загальнодержавного значення. Щодо потреб гідроенергетики та водного транспорту, а також житлово-комунального господарства, то ці показники є значно меншими. Цьому сприяють понижувальні коефіцієнти до нормативів плати, введені у зв'язку із скрутним економічним становищем водоспоживачів та необхідністю державного субсидювання окремих галузей національної економіки. Так, для теплоелектростанцій із прямою системою водопостачання збір за фактичний обсяг води, що пропускається через конденсатори турбін для охолодження конденсату, обчислюється із застосуванням коефіцієнта 0,005; житлово-комунальних підприємств – 0,3. Проте, на нашу думку, доцільність застосування цих коефіцієнтів загалом та принципи коригування їх величини викликає сумніви.

У сучасних умовах господарювання водно-ресурсна система повинна забезпечувати як власні фінансові потреби, так і відраховувати кошти на загальнодержавні цілі. Держава має бути зацікавлена в реальному збільшенні надходжень платежів до бюджету за водні ресурси в перспективі для фінансування заходів щодо їх раціонального використання, охорони та відтворення, зокрема для включення їх більшого обсягу в господарський оборот [22]. До бюджету України 2011 року за спеціальне водокористування надійшло 1 170,3 млн гривень. І це при тому, що наша держава належить до найменш забезпечених водою в Європі й характеризується одним з найвищих рівнів водоспоживання і техногенного навантаження на водний басейн.

Фактичне надходження до держбюджету України зборів за спеціальне водокористування упродовж останніх 10 років зросло з 263,0 (2002 р.) до 1170,3 млн грн (2011 р.), тобто в 4,5 разу. У той же час забір води з природних водних об'єктів зменшився в 1,1 разу. Якщо проаналізувати надходження зборів за спеціальне водокористування, то виявиться, що їх питома вага в доходах Державного бюджету була значно більшою, ніж у Зведеному бюджеті, проте через зміни в законодавстві цей показник відповідно знизився до 0,18 і зріс до 0,29 %. Досить незначною є частка збору за спеціальне водокористування в доходах місцевих бюджетів, проте через суттєві зміни 2011 року вона суттєво зросла (табл. 4.11).

Динаміка надходжень зборів за спеціальне водокористування в доходах бюджетів різних рівнів, 2003–2011 рр., млн грн

Показник	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Доходи Зведеного бюджету	171811,5	219936,5	297893	272967	314506,3	398553,6
У т.ч. збір за спеціальне водокористування	309,4	507,6	576,3	709,0	883,6	1170,3
Доходи Держбюджет	133521,7	157287,1	224020,9	201931,3	240615,2	314616,9
У т.ч. збір за спеціальне водокористування загальнодержавного значення	305,8	500,8	562,4	702,4	770,6	575,5
Доходи місцевих бюджетів	39865,5	58349,0	73872,1	71035,7	73891,1	86655,3
У т.ч. збір за спеціальне водокористування місцевого значення	3,7	6,8	13,9	6,6	12,2	594,9

Однак існуюча система справляння плати за використання водних ресурсів не виконує своєї основної стимулюючої функції, насамперед через низькі нормативні збори за спеціальне водокористування. Так, вони менші ніж у Польщі у 2,5 разу, Чехії – 6, Німеччині – понад 20 разів [23].

Плата повинна стягуватися за кожний кубічний метр забраної води з урахуванням її якісних характеристик, тобто необхідний диференційований підхід до кожного конкретного випадку, який урахує характер використання води (безповоротне водоспоживання), концентрацію забруднюючих речовин у стічних водах загалом та наявність особливо токсичних сполук і речовин у стоках, що скидаються у водні об'єкти. При перевищенні нормативного рівня водоспоживання, безповоротної витрати та скиду забруднюючих речовин необхідне введення плати за підвищеним тарифом із прибутку підприємства.

Формування рентних відносин має стати одним із системних заходів щодо підвищення ефективності функціонування водогосподарського комплексу. Поряд з такими реформами, як відмова від податкового характеру платежів за водні ресурси, децентралізація економічних відносин у водному господарстві, створення басейнових об'єднань і передача їм функцій замовника водогосподарських заходів, введення рентної складової до тарифу дасть змогу своєчасно проводити капітальний та поточний ремонт гідротехнічних споруд, вживати адекватні заходи щодо зниження шкідливої дії води, забезпечити раціональне водокористування, а також перерозподілити тарифне навантаження між різними категоріями водокористувачів залежно від одержуваної ренти.

Діючий економічний механізм водокористування не забезпечує

виконання завдань регулювання екологічної поведінки підприємств водогосподарського комплексу, значною мірою носить фіскальний характер та спричиняє хронічне недофінансування водогосподарської галузі, він не може вважатися достатньо ефективним. У нинішньому вигляді такий механізм спричиняє структурну незбалансованість системи платежів, виникнення еколого-економічних суперечностей, не достатньо ефективно забезпечує вилучення водоресурсної ренти та її використання, що стимулює подальший розвиток екологічно незбалансованої діяльності та завдає збитків суспільному виробництву. Тому необхідна реалізація вдосконалених дієвих моделей економічного механізму і нормативної бази плати за водокористування на основі формування рентних відносин у водному господарстві, упровадження такої науково обґрунтованої державної екологічної політики, яка б органічно поєднувала принципи економічності й екологізації нової техніки і технології, екологобезпечених, водозберігаючих технологічних процесів у всіх галузях економіки (передусім водомістких).

Дослідженнями виявлено, що основними формами природної водної ренти є абсолютна, диференційна та монопольна, у результаті чого наведені форми рентного прибутку є важливим фінансовим джерелом економічного механізму інноваційної політики держави. На нашу думку, більша частина привласненої диференційної ренти, а також повністю вилучені монопольна рента та екологічна антирента повинні спрямовуватись на фінансування інноваційних проектів з метою підвищення конкурентоспроможності продукції, залучення новітніх технологій та забезпечення сталого водокористування в Україні. Передумовою виникнення диференційної водної ренти є вплив сукупності різноманітних умов та факторів, які безпосередньо визначають її величину. Усю сукупність цих факторів поділено на чотири групи: географічні, еколого-економічні, соціально-економічні та антропогенні.

Сучасна нормативно-правова база регулювання використання водних ресурсів недостатньо враховує рентну специфіку плати за водокористування. Необхідно зосередити увагу на вдосконаленні законодавства в частині визначення водних ресурсів як засобу виробництва, упровадженні принципів ринкової економіки, більш чіткому і деталізованому визначенні функцій державних органів, децентралізації управління.

Згідно із вітчизняною конституцією, водні ресурси належать українському народу, тому відповідна водна рента теж повинна розподілятися та використовуватись на загальні потреби суспільства, зокрема охорону водних ресурсів. Рентна система платежів має сприяти вирівнюванню економічних умов господарювання, у тому числі реалізації ролі рентних платежів як регулятора інвестиційних процесів, запобігати необґрунтованому привласненню надприбутків, спрямувати відповідні доходи на користь усього суспільства.

Позитивні зрушення в економічному механізмі водокористування неможливі без відповідних методологічних та нормативно-правових змін. Насамперед необхідно вирішити наступні проблеми щодо вдосконалення системи платного водокористування в Україні.

По-перше, основні методологічні положення формування зборів за спецводокористування розроблені досить давно, а останні ґрунтовні наукові розробки в цьому напрямі виконувались фактично два десятиліття тому. Тому зміни, що відбулись у соціально-економічній системі країни та, відповідно, водному господарстві, вони не враховують. У зв'язку з цим сучасна система зборів за спецвикористання водних ресурсів визначається низкою недоліків, зокрема: плата за використання поверхневих вод недостатньо враховує водозабезпеченість територій, дефіцитність водних ресурсів та, фактично, ігнорує різницю якості поверхневих вод у встановлених районах дії єдиних нормативів, що спричиняє недовилучення водної диференційної ренти. Тому необхідна більш детальна диференціація тарифів по регіонах, що сприятиме оптимізації системи зборів водоресурсних платежів, відповідно до сучасних природно-кліматичних та соціально-економічних умов, збільшенню кількості фінансових надходжень до державного бюджету.

По-друге, у Податковому та Водному кодексах України необхідно зафіксувати цільове використання коштів, отриманих від зборів за спеціальне водокористування. Сьогодні ці кошти надходять до загальної частини Зведеного бюджету України і надалі можуть бути використані при вирішенні проблем, не пов'язаних із забезпеченням раціонального водокористування.

По-третє, одним із напрямів удосконалення нормативно-правового забезпечення платежів за водокористування повинен стати перегляд коефіцієнтів до нормативів плати за спеціальне використання водних ресурсів. Це стосується перш за все нормативів для теплоелектростанцій з прямою системою водоспоживання за обсяг води, пропущеної через конденсатори турбін для охолодження конденсату. За існуючого коефіцієнта 0,005 плата за воду є символічною і не сприяє її раціональному використанню. Аналогічна ситуація з понижувальним коефіцієнтом для підприємств житлового та комунального господарства, який із 1997 року до сьогодні змінювався від 0,1 до 0,3 з метою зменшення навантаження на населення за споживання води. На наш погляд, ці коефіцієнти потребують перегляду в напрямі суттєвого збільшення, оскільки вони нівелюють регуляторну функцію платежів.

По-четверте, заниження зборів за спецводокористування дає змогу власникам підприємств (наприклад, харчової промисловості) привласнювати надприбуток, додатковий дохід особливого виду, пов'язаний з використанням у господарюванні цінного, обмеженого ресурсу – високоякісних підземних вод. Отже, реальним власником є той, хто привласнює цю економічну ренту, і вона не надходить державі, а відчужується посередниками від торгівлі й перерозподіляється в переробній галузі. При цьому йдеться про рентну складову доходу промисловості (як перевищення отриманого прибутку над нормативним його рівнем). Тому необхідно впроваджувати політику рентного оподаткування підприємств, що отримують надприбутки за рахунок використання водних ресурсів, адже рентна складова в системі платежів за їх використання й охорону наявна у сфері переробки та обробки, а також у вигляді понаднормативного прибутку при реалізації товарної продукції переважно за межами водного сектору.

Крім плати за спеціальне водокористування, яка є, по суті, ціною відшкодування витрат на відновлення та охорону водних об'єктів, водокористувачі, котрі одержують додатковий, нерозподілений дохід, обумовлений фактом залучення водних ресурсів у господарську діяльність, повинні сплачувати додаткові рентні платежі. Адже зростаючий рівень залучення водних ресурсів у технологічні процеси, значна водомісткість сучасного українського виробництва, а також незаперечність факту обмеженості й унікальності водних ресурсів і неможливість заміни води іншою хімічною речовиною доводять її цінність і є об'єктивними причинами виникнення абсолютної та диференціальної водної ренти [21].

Використання запропонованого нами коефіцієнта сезонності водокористування, який визначено на основі середньобагаторічних значень витрат води за відповідний місяць року, також дасть змогу більш справедливо диференціювати нормативи плати за спеціальне використання водних ресурсів протягом року та врахувати їх рентну природу.

У результаті виконаного дослідження здійснено попередню оцінку рентних доходів у сфері водокористування, загальний потенціал яких становить 5 185 млрд грн, зокрема за рахунок:

- коригування нормативів плати за використання поверхневих та підземних вод в індустріально розвинених областях, де спостерігається низький рівень фіскальної віддачі, – 147 млн грн;
- збільшення нормативу плати за спеціальне використання води для виробництва напоїв у 2 рази та їх регіональної диференціації – 222,2 млн грн;
- підвищення частка плати за спецводокористування у кінцевій вартості продукції металургії до 2 % – 220 млн грн;
- оцінки рентного доходу, що виникає у сільськогосподарських виробників при зрошенні – 993 млн грн;
- оцінки гідроенергетичної ренти – 3 605 млн гривень.

На нашу думку, водна рента повинна розподілятися між водокористувачами й державою на основі вилучення її певної частини у суб'єктів підприємницької діяльності, що отримують додатковий дохід від залучення водних ресурсів у господарський обіг. Вилучати водну ренту доцільно тільки у високорентабельних підприємств, рівень надприбутку яких перевищує на 20–40 % рівень середньогалузевої доходності.

При цьому розмір водної ренти після визначення її питомої ваги в рентному доході повинен вказуватися в договорі, що укладається між водокористувачами й державою. Водна рента, котра вилучається згідно з договором, надходить до бюджету, що надалі буде використовуватися державою для фінансування водогосподарської галузі.

4.5. Трансформація системи управління лісовим господарством

Вихід лісового сектору економіки з економічної нестабільності неможливий без структурної перебудови системи управління лісами та галузевими структурами лісового комплексу, без переходу їх на засади сталого (екологічно збалансованого) розвитку, що формує основні ознаки нової економічної стратегії розвитку галузі, спрямовані на ринково орієнтовані відносини власності на землі лісового фонду, лісові насадження та інші продукти лісу, стимулювання і відповідальності за прийняття рішень з лісової політики і лісоресурсної проблематики.

На жаль, за роки незалежності в Україні не відбулося системних ринковоорієнтованих перетворень у сфері лісового господарства. Переважає централізований підхід до ухвалення рішень, розподілу бюджетних коштів, продажу деревини на експорт, чітко проявляється внутрішній конфлікт інтересів, адже державні установи та підприємства галузі в одній особі здійснюють господарські, наглядові та контрольні функції, що не відповідає європейським принципам децентралізації та розподілу повноважень. В умовах становлення української державності, перспектив асоціації та подальшого вступу до ЄС необхідно здійснити трансформації у системі управління лісовим господарством, врахувавши досвід постсоціалістичних європейських країн, які у результаті проведених реформувань протягом останніх десятиліть досягли значних успіхів у цій сфері [24].

Сфера лісового господарства належить до важливих ланок національного господарства України, адже вона забезпечує відтворення, догляд, охорону, заготівлю та продаж лісових ресурсів, які є стратегічно важливими для держави, оскільки мають багатоцільове значення. Відповідно від показника забезпеченості лісовими ресурсами прямо залежить і рівень розвитку сфери лісового господарства.

Аналіз забезпеченості лісовими ресурсами окремих регіонів України свідчить, що найбільшу площу вкритих лісовою рослинністю земель мають регіони зони Полісся та Карпат – Житомирська (989,0 тис. га), Рівненська (731,7 тис. га), Чернігівська (656,6), Закарпатська (652,9), Львівська (626,4), Волинська (632,4) та Київська (632,2 тис. га) області. Порівняно середнім рівнем цього показника відзначаються окремі регіони зон Лісостепу (Вінницька, Черкаська, Сумська, Харківська області), а також Карпат (Івано-Франківська область) та Криму. Решта регіонів, що належить до лісостепової та степової зон, характеризується порівняно низьким рівнем показника площі вкритих лісовою рослинністю земель (рис. 4.42).

Більш ґрунтовний висновок про інтенсивність процесів лісовідновлення можна зробити шляхом порівняння його площі з площею суцільних рубок лісу, які відбуваються під час рубок лісу головного користування, а також визначення умовного показника – площі лісовідновлення, що припадає на 1 га площі рубок головного користування (рис. 4.43).

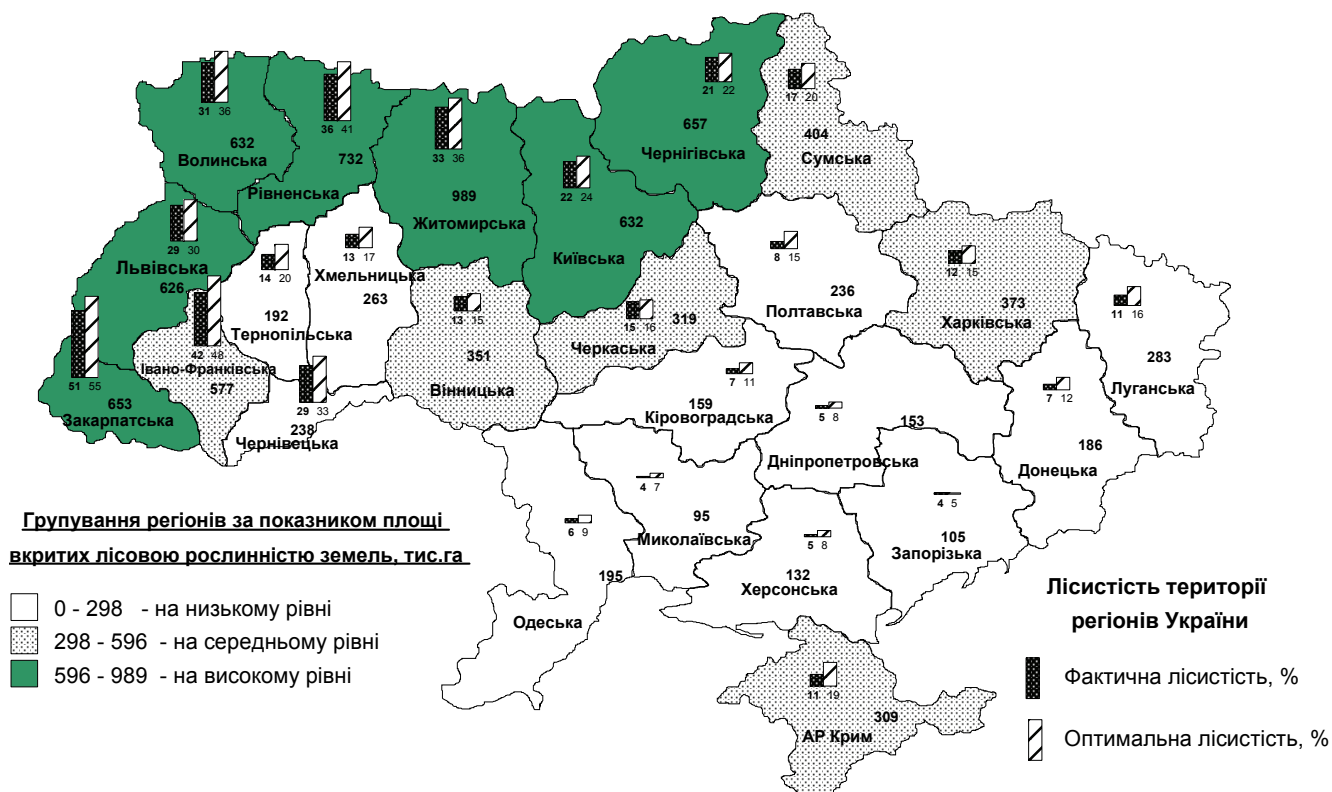

Рис. 4.42. Аналіз забезпеченості регіонів України лісовими ресурсами (АР Крим з урахуванням м. Севастополя; Київська область з урахуванням м. Києва) (складено за даними Держстату та Держлісагентства України)

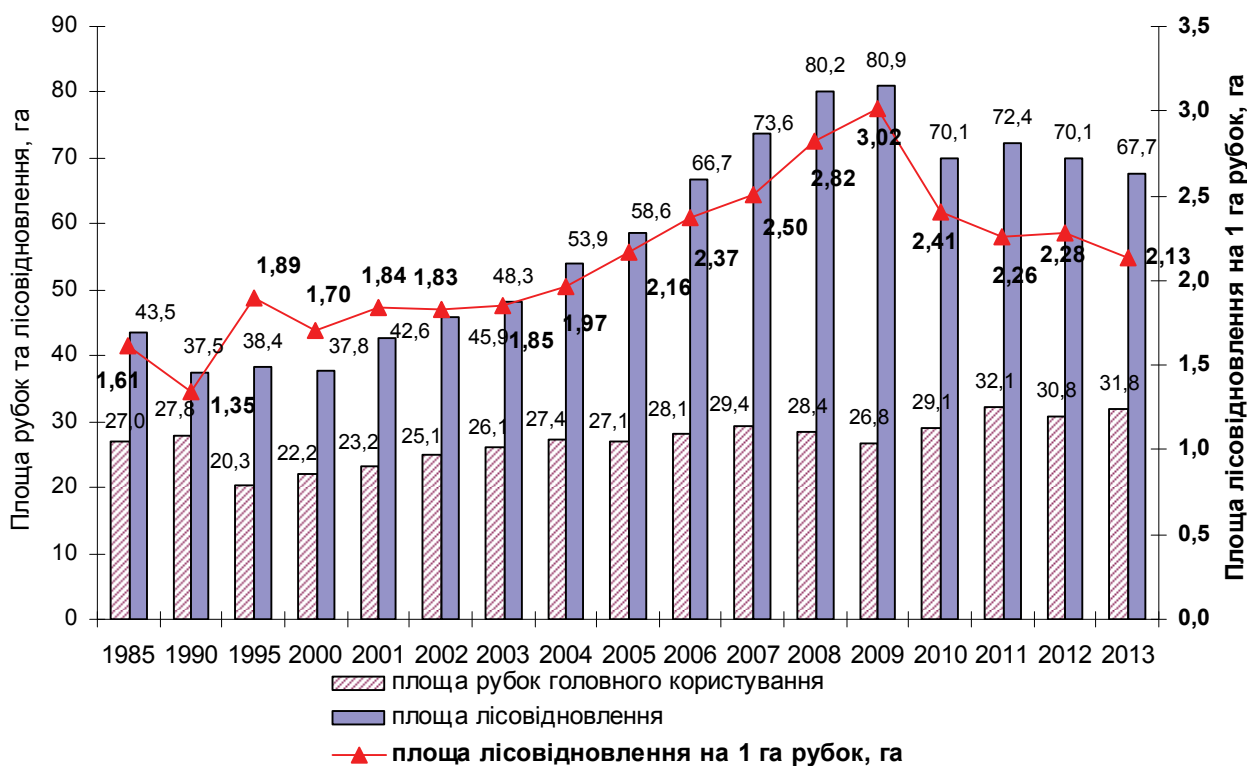

Рис. 4.43. Порівняльний аналіз тенденцій зміни площ лісовідновлення та площ рубок лісу головного користування в Україні за період 1985–2013 рр. (побудовано на основі даних Держстату України)

Результати порівняльного аналізу свідчать, що протягом аналізованого періоду площа рубок лісу головного користування за роки незалежності України поступово збільшувалася, у 2006 році перевищивши рівень 1990 року. При цьому площі лісовідновлення залишалися більшими. За рахунок суттєвого розширення площ лісовідновлення було забезпечено стабільне зростання показника площі лісовідновлення на 1 га площі рубок з 1,35 га у 1990 році до 3,02 га у 2009 році, або у 2,2 разу, що переконливо свідчить про посилення лісовідновного спрямування лісгосподарської діяльності в Україні. Але обмеження фінансування в період економічної кризи призвело до зменшення цього показника до 2,13 га у 2013 році.

Отже, за період 2000–2010 рр. спостерігається суттєве прискорення процесів лісовідновлення – середній показник склав 53 тис. га, тобто перевищив середнє значення за 1969–1978 рр. (50 тис. га), але був нижчим, ніж у 1949–1955 рр. (122 тис. га). Водночас для швидшого досягнення оптимальної лісистості території України потрібно суттєво збільшити середньорічні обсяги створення нових лісів.

Деталізований аналіз показників відхилень між показниками оптимальної та фактичної лісистості в розрізі регіонів України (рис. 4.44) свідчить, що жоден з них також не досягнув оптимального рівня.

Рис. 4.44. Аналіз відхилень між показниками оптимальної та фактичної лісистості в розрізі регіонів України (побудовано на основі даних Держлісагентства України)

Але найближче серед усіх регіонів до оптимального рівня лісистості наблизилися лише Черкаська (на 30,7 %), Запорізька (на 1,1), Львівська (на 1,3), Чернігівська (на 1,4) та Вінницька (на 1,7 %) області, більшість з яких не належать до регіонів з високим рівнем показника площі вкритих лісом земель. Значну роботу з додаткового лісовідновлення потрібно провести в Автономній Республіці Крим (на площі 204 тис. га), Полтавській (196 тис. га), Луганській (144 тис. га), Донецькій (133 тис. га) та Кіровоградській (112 тис. га) областях.

Основною проблемою, що стримує процеси лісовідновлення, є свідоме зтягування органами місцевої влади прийняття рішень щодо виділення з метою подальшого заліснення виведених із сільськогосподарського обороту земель та земель запасу. Щоб активізувати ці процеси, потрібно внести відповідні зміни до Земельного та Лісового кодексів.

Центральним органом виконавчої влади, який забезпечує реалізацію державної політики у сфері лісового та мисливського господарства, є Державне агентство лісових ресурсів України. Ведення лісового господарства на місцевому рівні здійснюють державні підприємства, які входять до сфери управління Держлісагентства України та координуються його відповідним територіальним органом (Рескомліс АР Крим, 24 обласні управління лісового та мисливського господарства). В підпорядкуванні Держлісагентства перебувають наукові, навчальні організації, національні заповідники і природні парки, а також інші підприємства, установи, організації безпосереднього підпорядкування. Окрім ведення господарської діяльності, на Держлісагентство, його регіональні підрозділи та держлісгоспи покладено функції охорони, захисту та контролю за станом лісових ресурсів, які виконують підрозділи державної лісової охорони, котрій надано статус правоохоронного органу (виникає внутрішній конфлікт інтересів, адже в одному органі зосереджені господарські та контрольні функції, а також виникло недопустиме поєднання на рівні держлісгоспів господарських функцій та функцій державного контролю).

Держлісагентство та його регіональні підрозділи (обласні управління) не координують, а фактично здійснюють управління поточною господарською діяльністю держлісгоспів, включаючи питання призначення керівників, централізованої організації експорту лісосировини та підготовки лісових аукціонів, але не несуть за це відповідальності, уся повнота якої лягає на директорів держлісгоспів (виникає неправомірне розширення функцій центрального та регіонального органів державної влади при відсутності адекватної відповідальності за незадовільні результати їх здійснення).

Особливість функціонування лісового господарства України полягає в тому, що постійними лісокористувачами є державні лісгосподарські підприємства, які мають у своїй структурі переробні підрозділи і можуть залучати для власного виробництва деревину не за ринковими цінами, а по виробничій собівартості. Хоча у Положеннях про Державне агентство лісових ресурсів та обласні управління лісового й мисливського господарства жодним чином не передбачено їх повноваження щодо управління лісопереробними виробництвами (виникають нерівні умови залучення сировини порівняно з

іншими деревообробниками, наявна нормативно-правова колізія щодо відсутності повноважень державного управління діяльністю переробних підрозділів держлісгоспів).

Користуючись своїм монопольним становищем щодо залучення деревини для внутрішніх потреб, держлісгоспи зони Полісся і Карпат нерідко використовують власні переробні потужності для виготовлення продукції з низьким ступенем та ефективністю обробки (переважно палети) й здійснюють її продаж на експорт посередницьким структурам за завищеними цінами, маніпулюючи її якісними характеристиками, залучаючи необліковану деревину (виникає корупційна складова у торгівлі продукцією на експорт з використанням монопольного становища).

Ринок лісосировини в Україні організований у формі аукціонних торгів, контроль за якими здійснює Державне агентство лісових ресурсів України (профільний центральний орган державної виконавчої влади, підпорядкований Міністерству аграрної політики України), на які щоквартально виставляється пропозиція держлісгоспів щодо продажу деревини «на пні» (тобто деревини, яка ще не заготовлена, але може бути вилучена згідно з встановленими розрахунковими лісосіками), за мінусом деревини, котра планується до використання на власних деревообробних потужностях (виникає конфлікт інтересів щодо допуску учасників та прозорості процедури ведення торгів).

Формально пріоритет у продажу надається внутрішньому ринку, але фактично нерідко застосовується схема залучення фіктивних учасників торгів з метою подальшого продажу необхідної за якістю та кількістю деревини обраним посередницьким структурам з метою реалізації надалі у необробленому вигляді або з низьким ступенем обробки на експорт.

Отже, сфера лісового господарства потребує негайних організаційно-економічних трансформацій у системі управління за європейськими принципами децентралізації та розподілу повноважень з метою недопущення конфлікту інтересів, забезпечення самоокупності галузі та врахування інтересів територіальних громад у контексті сучасних складних реалій розвитку країни.

Першим важливим кроком щодо реформування системи управління лісовим господарством стала передача у 2013 р. та на початку 2014 р. в підпорядкування Держлісагенства України лісогосподарських підприємств, які були у сфері прямого підпорядкування Мінагрополітики та Міноборони, що дозволило створити єдину вертикаль державної влади у сфері лісового господарства.

Враховуючи позитивний досвід низки сусідніх європейських постсоціалістичних країн (Польща, Чехія, Словаччина), з метою усунення конфлікту інтересів, розподілу господарських і контрольних функцій, створення системи противаг у сфері державного управління та збільшення ролі територіальних громад у питаннях регулювання лісових відносин, пропонується трансформувати існуючу систему державного й громадського управління у сфері лісового господарства (рис. 4.45).

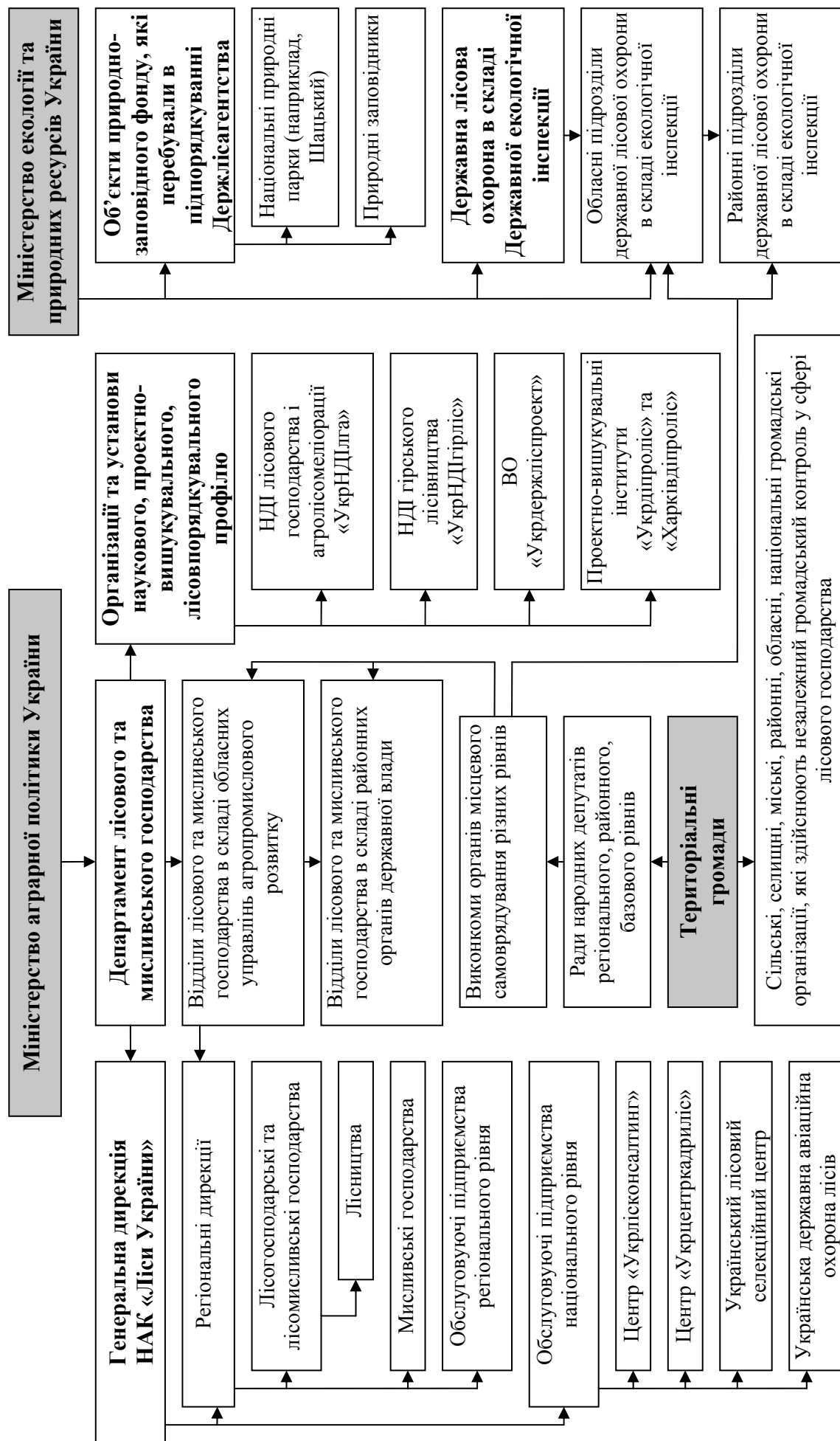

Рис. 4.45. Трансформована система державного та громадського управління лісовим і мисливським господарством України

З метою економії бюджетних коштів функції центрального органу виконавчої влади доцільно покласти на Міністерство аграрної політики, створивши у його системі Департамент лісового та мисливського господарства. Відповідно, на регіональному рівні варто створити відділи лісового та мисливського господарства в складі обласних управлінь агропромислового розвитку, а на районному – відділи лісового та мисливського господарства в складі районних органів державної влади [24].

Для реалізації функцій ведення господарської діяльності на принципах самоокупності при збереженні державних інтересів у цій сфері доцільно за досвідом Польщі, Словаччини та Чехії на базі держлісгоспів, апарату Держлісагентства України та його обласних управлінь створити госпрозрахункову Національну акціонерну холдингову компанію «Ліси України», яка матиме регіональні дирекції та охоплюватиме не тільки лісгоспи й мисливські господарства, а й сукупність обслуговуючих підприємств національного рівня.

Низки організацій та установ наукового, проектно-вишукувального, лісовпорядкувального профілю, які виконують важливі державні функції, пропонується залишити на бюджетному фінансуванні в прямому підпорядкуванні Департаменту лісового та мисливського господарства.

З метою централізації виконання функцій охорони та захисту лісових ресурсів в одній державній структурі пропонується низку національних природних парків і природних заповідників Держлісагентства передати у сферу підпорядкування Міністерства екології та природних ресурсів України.

Функції державного нагляду і контролю за використанням та охороною лісових ресурсів запропоновано покласти на Державну екологічну інспекцію, до складу якої передати підрозділи державної лісової охорони усіх рівнів управління, оптимізувавши штат і зменшивши розміри бюджетного фінансування їх діяльності. з метою реалізації Концепції реформування місцевого самоврядування й територіальної організації влади в Україні необхідно вжити низку заходів щодо децентралізації влади на територіальному рівні.

На виконкомі органів місцевого самоврядування різних рівнів пропонується покласти повноваження щодо погодження призначення керівників обласних і районних органів державної влади у сфері лісових відносин, а також керівників підрозділів лісової охорони у складі відповідних державних екологічних інспекцій.

Також доцільно в межах територіальних громад активізувати діяльність громадських організацій, які здійснюватимуть незалежний громадський контроль у сфері лісового господарства.

Отже, трансформація системи управління лісовим господарством дозволить створити прозору схему розподілу повноважень, яка відповідає європейським принципам розмежування інтересів, що дозволить суттєво знизити корупційні ризики та закласти основи для стабільного сировинного забезпечення усіх інших ланок лісового сектору. Для побудови дієвої системи управління лісовим сектором потрібно здійснити низку організаційно-

економічних перетворень, що передбачають реорганізацію існуючих господарських структур і створення нових інтегрованих суб'єктів господарювання, які функціонуватимуть на ринкових засадах.

Перший етап організаційно-економічних перетворень передбачає реорганізацію комплексних державних лісогосподарських підприємств з метою забезпечення розподілу функцій з ведення лісового господарства, лісозаготівлі, лісопереробки, охорони і захисту лісу та контролю між різними адміністративно й економічно не пов'язаними суб'єктами господарювання, державними і громадськими установами та організаціями.

Принципове рішення про реорганізацію комплексних державних лісогосподарських підприємств повинне бути ухвалене на рівні Міністерства аграрної політики України. Така реорганізація дозволить впорядкувати господарські та адміністративні функції у системі лісового господарства.

Проведення вказаних перетворень дозволить усунути суперечності у внутрішній організаційній структурі та вирішити конфлікт інтересів, який виник через зосередження в межах одного державного органу (Держлісагентство) низки взаємовиключних функцій, які надають йому конкурентні переваги порівняно з суб'єктами інших форм власності та організаційно-правових форм господарювання.

Тому найбільш прийнятною формою реорганізації державних лісогосподарських підприємств повинен стати їх поділ на декілька самостійних підприємницьких структур, а окремі наглядові та контрольні функції доцільно передати відповідним державним контролюючим органам.

Процес реорганізації цих підприємств пропонується провести шляхом виділення в окремі структури деревообробних, консервних та інших переробних підрозділів комплексних державних лісогосподарських підприємств та здійснення їх приватизації.

На основі викладеного можна запропонувати наступний розподіл функцій між центральними органами виконавчої влади, які здійснюють управління у сфері лісового господарства:

- функції з формування державної політики і нормативно-правового регулювання – покласти у межах компетенції на Міністерство аграрної політики і продовольства України, Міністерство екології і природних ресурсів України, Міністерство економіки і торгівлі України, Міністерство фінансів України;
- функції з контролю і нагляду та правозастосування у сфері економічної діяльності – покласти на Державну фінансову інспекцію (яка перебуває у підпорядкуванні Міністерства фінансів України), Державну інспекцію контролю за цінами (перебуває у підпорядкуванні Міністерства економіки і торгівлі України);
- функції з контролю і нагляду та правозастосування у сфері охорони і захисту лісів – покласти на Державну екологічну інспекцію (перебуває у підпорядкуванні Міністерства екології і природних ресурсів України), створивши у її складі спеціалізовані мобілізовані підрозділи лісової охорони;
- функції з надання адміністративних послуг і здійснення контрольно-наглядових заходів – покласти на Державну фіскальну службу;

- функції з управління об'єктами державної власності – покласти на новостворений Департамент лісового і мисливського господарства Міністерства аграрної політики України.

Таким чином буде забезпечено розподіл контрольних функцій у сфері охорони і захисту лісу, оподаткування, цінового та митного регулювання, контролю за витрачанням бюджетних коштів між різними спеціалізованими центральними органами державної влади. Це дозволить усунути інституційний конфлікт інтересів, що сьогодні є основною причиною корупції. Для цього на наступному етапі реформування потрібно встановити жорсткі обмеження на виконання окремих типів функцій шляхом їх закріплення за єдиним органом виконавчої влади. Основне завдання полягає у забезпеченні такого співвідношення типів функцій, яке б не продукувало конфлікт інтересів у діяльності певного органу виконавчої влади, а вибудовувало чітку вертикаль виконавчої влади на різних рівнях. Ключовим моментом у запропонованому розподілі функцій на вищому рівні виконавчої влади є розмежування компетенції Міністерства аграрної політики України та Міністерства екології і природних ресурсів України, а також визначення чіткої вертикалі органів, які перебуватимуть у їх підпорядкуванні. Таким чином, Міністерство аграрної політики України через Департамент лісового і мисливського господарства здійснюватиме управління державним майном, а Міністерство екології і природних ресурсів України через Державну екологічну інспекцію контролюватиме стан охорони і захисту лісів, дотримання екологічних стандартів.

Після проведеної реорганізації комплексних державних лісгосподарських підприємств та впорядкування системи органів виконавчої влади на усіх рівнях управління процес реорганізації у лісоресурсній сфері не завершується, адже самостійно функціонувати в умовах ринкової економіки без проведення спільної економічної, соціальної та екологічної політики та без партнерських відносин між собою й державними структурами протягом тривалого періоду новостворені суб'єкти господарювання не зможуть.

На другому етапі перетворень пропонується на загальнодержавному рівні створити національну акціонерну холдингову компанію «Ліси України», яка матиме регіональні підрозділи в окремих областях країни і займатиметься суто господарською діяльністю, пов'язаною з веденням насінневого господарства, садінням, доглядом, заготівлею і зберіганням лісопродукції з метою отримання прибутку на засадах самоокупності. Для цього на регіональному рівні потрібно провести корпоратизацію державних лісгосподарських та мисливських підприємств, які зберегли організаційно-правову форму господарювання внаслідок першого етапу перетворень, і створити регіональні підрозділи державної акціонерної холдингової компанії «Ліси України». Також пропонується створити на рівні адміністративної області регіональну дирекцію, яка координуватиме та регулюватиме господарську діяльність вказаних регіональних підрозділів.

На третьому етапі перетворень з метою поглиблення взаємовигідної співпраці між суб'єктами господарювання усіх ланок лісового сектору у

лісозабезпечених регіонах та суб'єктів ринкової інфраструктури доцільно провести підготовчі роботи та створювати асоційовані об'єднання усіх зацікавлених лісогосподарських і лісопереробних підприємств у формі лісопромислових кластерів (рис. 4.46).

Лісопромисловий кластер формуватиметься на добровільних засадах, але для його повноцінного функціонування до його діяльності доцільно залучити виробничі та обслуговуючі підприємства державних холдингових компаній, підприємства сфери заготівлі й переробки продукції побічного лісокористування, підприємства-заготівельники вторинної лісосировини, підприємства сфери рекреаційної індустрії, мисливства та зеленого туризму, громадського харчування, будівництва, лісопаперовий комбінат, підприємства сфери меблевого виробництва, лісохімії, біопалива й твердого палива, а також суб'єктів ринкової інфраструктури, що забезпечать взаємодію учасників кластера. Створення лісопромислового кластера у лісозабезпеченому регіоні повинне бути спрямоване на вирішення пріоритетних завдань розвитку глибокої переробки деревини і її відходів, у тому числі низькоякісної листяної, шляхом механічної, біоенергетичної та хімічної переробки [24].

Це дозволить організувати виробництво конкурентоспроможної лісопаперової продукції з високою доданою вартістю і прискорити темпи зростання доходів на 1 м³ заготовленої деревини на базі безперервного та невиснажливого лісокористування.

Реалізація проекту передбачає не заміну існуючої структури промислового виробництва, а істотне посилення його економічної ефективності, покращення умов праці працівників галузі, підвищення зайнятості населення за рахунок збільшення вільних робочих місць із переробки і використання низькоякісної деревини.

Четвертий етап трансформаційних перетворень передбачає створення регіональних лісовиробничих технопарків у лісозабезпечених регіонах. Основна мета створення лісовиробничого технопарку полягатиме в інтеграції зусиль різних зацікавлених суб'єктів для реалізації спільних проектів екологічного, економічного, технічного та соціального спрямування, в основу яких покладено розширене відтворення, ефективне залучення лісових ресурсів у відтворювальний процес, а також забезпечення їх охорони та захисту на основі використання сучасних інноваційних розробок і залучення інвестиційних ресурсів в умовах сприятливого ринкового середовища [24].

Серед пріоритетів розвитку лісоресурсної сфери слід остаточно вирішити питання щодо організаційно-правових форм діяльності та власності на ліси, недоцільність відокремлення від лісовирощування лісозаготівельного виробництва і первинної переробки деревини, визначення перспектив розвитку державно-приватного партнерства в лісовому секторі, можливості створення нових форм організаційних структур у галузі, наприклад різних асоціацій, холдингів кластерного типу тощо, виходячи, звичайно, з оцінки лісоресурсного потенціалу та природно-економічних умов господарювання.

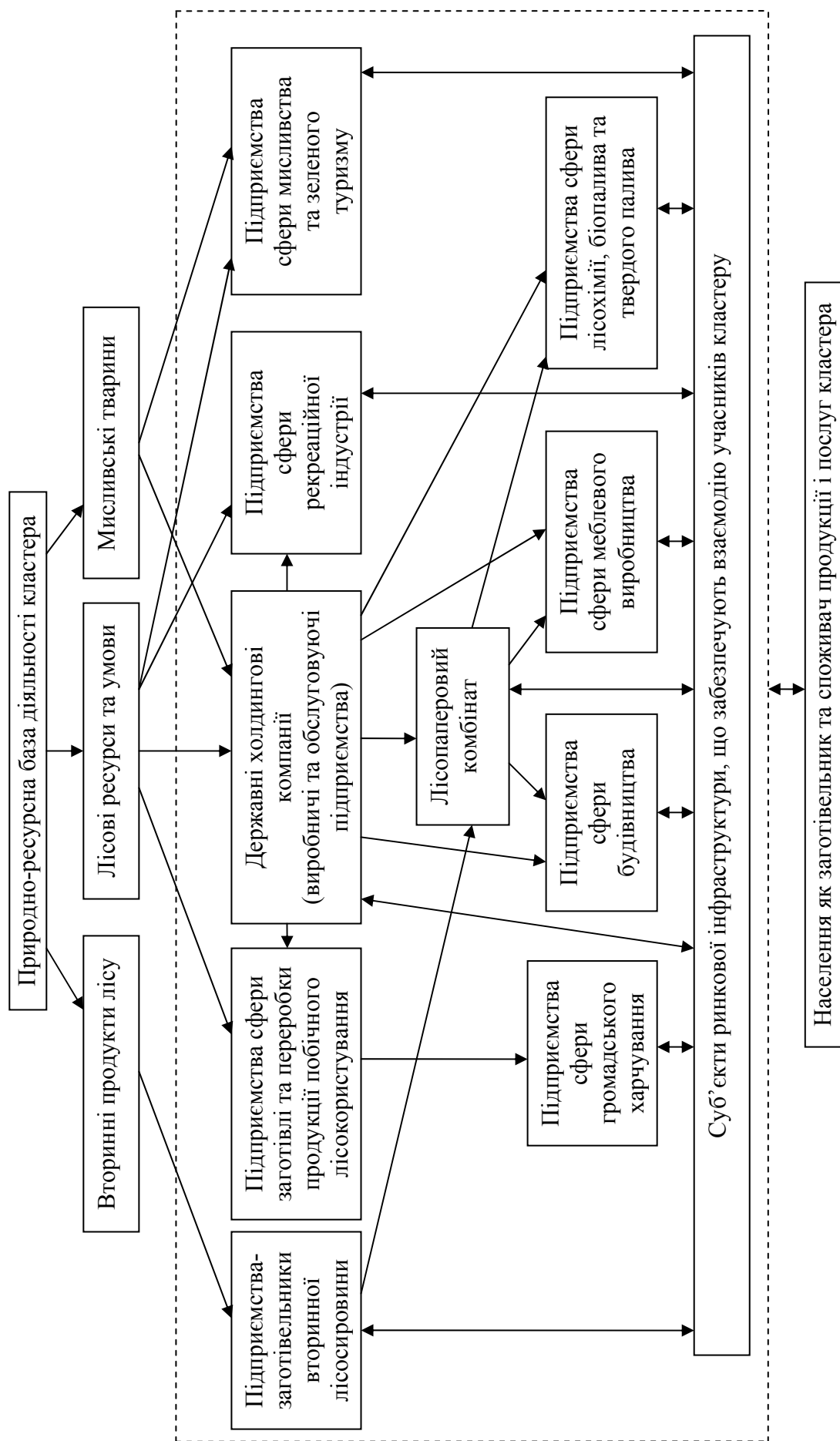

Рис. 4.46. Схема організації та взаємодії учасників лісопромислового кластера

Перехід організаційно-господарських структур лісового сектору економіки на інший рівень розвитку обумовлює необхідність активізації нових високоєфективних ринково орієнтованих організаційно-управлінських структур, якими можуть бути корпоративні виробничі утворення, середні й малі підприємницькі форми, котрі поки що не набули поширення в галузі лісогосподарського виробництва України. Виходячи з аналізу літературних джерел, у державах близького зарубіжжя до корпоративних структур належать передусім підприємницькі утворення, зокрема: різні види господарських товариств; акціонерні та інші товариства, учасники яких несуть обмежену відповідальність за зобов'язаннями товариства; концерни, синдикати, асоціації, холдинги та інші; кооперативи, орендні підприємства; негосподарські союзи, асоціації [25].

Таким чином, розвиток корпоративного господарювання в лісоресурсній сфері різних країн відбувається на основі інтегральних процесів, зокрема вертикального комбінювання технологічно пов'язаних підприємств з виробництва та реалізації певної продукції, а також виділення із структури корпорації головної інституції (підприємства, організації), здатної впливати на ухвалення рішень щодо діяльності корпорації та розподілу прибутку. Зрозуміло, що такою організаційною структурою може бути лише юридична чи фізична особа з великими та контрольними пакетами акцій. Організація основних виробничих структур у галузі лісового господарства України сприятиме:

- формуванню державно-приватних відносин у галузевих структурах лісового комплексу, спрямованих на зниження наявного рівня централізації і бюрократизації при ухваленні рішень щодо передачі земель лісового призначення чи лісових насаджень у користування або володіння різним бізнесовим структурам;
- удосконаленню організаційно-управлінських структур на підприємствах лісового комплексу, спрямованих на активізацію питань щодо інноваційної моделі їх розвитку та еколого-економічного зростання, підвищення ефективності використання і відтворення лісових ресурсів. Однак складність реалізації вказаної проблематики обумовлена тим, що лісоресурсна сфера до цього часу не позбулась колишньої планово-регульованої системи господарювання, базовим підґрунтям якої залишається інститут державної власності на землі лісового фонду, лісові ресурси і продукти лісогосподарської діяльності;
- конкретизації цільових установок різних корпоративних структур лісоресурсної сфери з метою зростання і розширення масштабів виробництва для підвищення ефективності його розвитку на основі інтеграційних процесів, концентрації, злиття чи поглинання, що нерідко є виправданим для збалансування інтересів усіх складових корпоративних угруповань;
- об'єднання відносно вільних господарських суб'єктів за окремими компонентами, які згідно з цілями їх розвитку слід враховувати в галузевих структурах – лісовирощування, лісоексплуатації і відтворення лісових ресурсів, переробки деревини, передусім первинної, охорони лісів, для досягнення

економічних вигод, боротьби за ринки збуту лісопродукції, порушення технологічних процесів і прогресивної техніки;

- концентрації і децентралізації виробництва, розвитку малих і середніх підприємницьких структур;

- забезпеченню сприятливих умов для входження в галузеві структури лісового комплексу принципово нових інтегрованих структур у ринковий простір передусім різноманітних інституцій, які допоможуть з найменшими витратами та втратами адаптуватися до особливостей функціонування з огляду на ринкову невизначеність;

- удосконаленню напрямів поліпшення забезпечення населення і галузей економіки в достатній кількості та належної якості лісовими ресурсами при збереженні самовідтворювальної здатності лісових екосистем на основі реалізації пріоритетних завдань розвитку лісоресурсної сфери;

- підвищенню ефективності управління лісами, виробничими структурами з ведення лісового господарства, первинної переробки деревини, експортно-імпортової діяльності;

- забезпеченню високої ефективності відтворення, охорони та використання лісових ресурсів з переходом цих складових на засади сталого розвитку; створенню у сфері лісогосподарського і деревообробного виробництва конкурентного ринкового середовища як основи досягнення високої ефективності лісових підприємств з дотриманням вимог сталого розвитку.

- Найбільш перспективними напрямами підприємництва в лісовому секторі економіки слід вважати:

- розширення обсягів лісогосподарських заходів щодо збереження лісів та їх площі, особливо в східних і південних регіонах країни;

- підвищення обсягів виробництва на засадах більш повного використання можливостей побічного користування лісовими багатствами, передусім у районах Карпат і західного Полісся;

- розширення послуг з використання рекреаційних функцій лісових масивів;

- підвищення ефективності і повноти використання лісосічних відходів, обсягів виробництва товарів народного споживання із низькосортної сировини та відходів;

- відродження національних традицій виробництва із деревини сувенірної продукції.

Значне підвищення ефективності підприємництва в галузях лісового комплексу можна забезпечити на основі їх об'єднання в окремі структурні угруповання [26]. Вони повинні формуватися при регіональних органах управління лісами або місцевих органах влади за рахунок власних коштів підприємницьких структур, наприклад, для утримання координуючого центру й активізації його регулятивної функції. Основне призначення таких структурних підрозділів полягає в наступному:

- узгодженні вимог державної політики щодо доцільності розвитку

підприємництва з урахуванням його інтересів і потреб населення в лісопродукції і виробих із деревини;

- концентрації фінансових джерел з метою використання їх для розвитку підприємницької діяльності в лісовому комплексі;
- вивченні кон'юнктури ринку щодо реалізації лісопродукції і виробів з деревини як на місцевому, так і міжнародному рівнях.

Об'єднання підприємництва в окремі угруповування слід вважати важливим фактором переходу від стихійних процесів розвитку різних форм господарювання в галузі до керованих з боку державних структур управління і місцевих органів влади та враховувати потреби в лісопродукції і послугах лісу в регіональному розрізі.

Економічне регулювання підприємницьких структур у галузі здійснюється на комерційних засадах або на підставі створення регіональних фондів підтримки малих форм господарювання. Окремі послуги в лісовому господарстві, наприклад виділення земель лісового фонду для проведення наукових досліджень, використання лісу в благодійних цілях, сприяння розвитку культури, спорту, можуть надаватись на безоплатній основі, якщо це не суперечить чинному законодавству.

Список використаних джерел

1. Паливно-енергетичні ресурси України : статистичний збірник / під науковим керівництвом В. О. Піщейка. – К. : Державна служба статистики України, 2012. – 316 с.
2. Офіційний сайт НАК Нафтогаз України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.naftogaz.com/www/2/nakweb.nsf?Open>.
3. Сайт СП «Полтавська газонафтова компанія» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ppc.net.ua/>.
4. Експорт-імпорт окремих видів товарів за країнами світу [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Державної служби статистики України. – Режим доступу : www.ukrstat.gov.ua/.
5. Альтернативи газозабезпечення України: скраплений природний газ (СПГ) та нетрадиційний газ : аналітична доповідь Центру Разумкова / Національна безпека і оборона. – 2011. – № 9(127). – 72 с.
6. Драган І. В. Реалізація природно-ресурсного потенціалу території на засадах самовідтворюваності в контексті модернізації національної економіки / І. В. Драган // Агросвіт. – 2013. – № 8. – С. 22–27.
7. Бакуменко В. Д. Формування державно-управлінських рішень: проблеми теорії, методології, практики : [монографія] / В. Д. Бакуменко. – К. : Вид-во УАДУ, 2000. – 328 с.
8. Кузьменко Р. В. Управління розвитком регіональних економічних систем за допомогою кластерної моделі / Р. В. Кузьменко // Вісник Східноукраїнського національного університету ім. Володимира Даля. – 2012. – № 11 (182); част. 1. – С. 268–278.

9. Драган І. В. Ресурсно-функціональне забезпечення розбудови і запровадження еколого-економічного моніторингу України в контексті сталого розвитку та наближення до стандартів ЄС / І. В. Драган, В. В. Микитенко // Агросвіт. – 2013. – № 22 – С. 37–45.

10. Голян В. А. Удосконалення системи фіскального регулювання природокористування: доміанти подолання синдрому «символічності» нормативів плати / В. А. Голян, В. М. Бардась // Формування ринкових відносин в Україні. – 2011. – № 11 (126). – С. 145–151.

11. Хвесик М. Формування нової моделі фіскального регулювання природокористування: інституціональні передумови, методологічне забезпечення та практичні рекомендації / М. Хвесик, В. Голян, В. Бардась // Економіст. – 2013. – № 9. – С. 4–13.

12. Хвесик М.А. Інституціональна модель природокористування в умовах глобальних викликів : [монографія] / М. А. Хвесик, В. А. Голян. – К. : Кондор, 2007. – 480 с.

13. Сучасні напрями економічного забезпечення раціонального природокористування в Україні / [за наук. ред. акад. НААН України, д.е.н., проф. М. А. Хвесика, д.г.-м.н., проф. С. О. Лизуна; Державна установа «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку Національної академії наук України»]. – К. : ДУ ІЕПСР НАН України, 2013. – 64 с.

14. Земельний кодекс України № 276 від 25.10.2001 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>.

15. Третяк А. М. Економіка землекористування та землеволодіння : навч. посіб. / А. М. Третяк. – К. : ЦЗРУ, 2004. – 542 с.

16. Ославський М. І. Виконавча влада в Україні: організаційно-правові засади : навч. посіб. / М. І. Ославський. – К. : Знання, 2009. – 216 с.

17. Хвесик М. Інвестиційне забезпечення сфери водокористування в контексті імплементації водних директив Європейського Союзу: інституціональне середовище, секторальні особливості та перспективи диверсифікації / М. Хвесик, В. Голян // Економіст. – 2014. – № 7. – С. 8–15.

18. Андрощук І. Інституціоналізація сучасних форм інвестиційного забезпечення сфери водокористування: регіональний аспект / І. Андрощук // Економіст. – 2013. – № 1. – С. 48–50.

19. Хвесик М. Раціоналізація водокористування в сучасних цивілізаційних вимірах: вибір стратегічних доміант та формування інституціональної архітекτονіки / М. Хвесик, В. Голян // Економіст. – 2011. – № 4. – С. 34–36.

20. Андрощук І. Інвестиційне забезпечення меліоративних заходів: національний та регіональний контекст / І. Андрощук // Економіка природокористування і охорони довкілля : [зб. наук. пр.]. – К. : ДУ ІЕПСР НАН України, 2014. – С. 67–70.

21. Формування рентних відносин у водному господарстві України : [монографія] / [за заг. ред. д.е.н., проф., акад. НААН України М. А. Хвесика]. – К. : ДУ ІЕПСР НАН України, 2014. – 328 с.

22. Бодюк А. В. Новації у системі справляння водно-ресурсних платежів до бюджету / А. В. Бодюк // Водне господарство України. – 2006. – № 6. – С. 34–39.

23. Кравців В. С. Про концептуальну модель функціонування ринкових механізмів у сфері водокористування в Україні [Електронний ресурс] / В. С. Кравців, П. В. Жук // Збірник наукових праць. – 2010. – № 6. – Режим доступу : <http://www.nbu.gov.ua/portal/soc-gum/znpen/2010-6/2-Model.pdf>. – Економічні науки.

24. Шубалий О. Трансформація системи управління лісовим господарством за принципами децентралізації та розподілу повноважень / О. Шубалий // Економіст. – 2014. – № 8. – С. 27–32.

25. Формування моделі управління природними ресурсами в ринкових умовах господарювання : [монографія] / [за заг. ред. д.е.н., проф., акад. НААН України М. А. Хвесика]. – К. : ДУ ІЕПСР НАН України, 2013. – 304 с.

26. Антоненко І. Лісоресурсний комплекс: проблеми та напрями розвитку / І. Антоненко // Економіст. – 2011. – № 4. – С. 56–58.

РОЗДІЛ 5

МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ КАПІТАЛІЗАЦІЇ ПРИРОДНО-РЕСУРСНОЇ СКЛАДОВОЇ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ СТАЛОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ ТА ЇЇ РЕГІОНІВ

5.1. Наукові засади капіталізації природних ресурсів

У сучасних умовах розвитку суспільства сталий розвиток формується у фінансовому просторі, тому важливою проблемою є створення можливостей для ефективного використання територіальних ресурсів. При цьому слід ураховувати, що розвиток та відтворення територій потребує активного використання власних, запозичених чи залучених фінансових ресурсів. Відповідно, найбільш актуальними завданнями є системне забезпечення підвищення вартості наявних територіальних ресурсів і залучення їх у фінансовий обіг, а також застосування фінансових ресурсів на потреби сталого розвитку.

Оскільки більшість виробничих циклів пов'язана з використання природних ресурсів, на основі яких може відбуватися сталий розвиток територій, то важливо сформуванню такої системи управління ними, механізми якої б відповідали сучасному рівню розвитку фінансового простору. Розв'язання цієї проблеми лежить у площині надання природним ресурсам форми фінансових інструментів та забезпечення їх ефективного проходження через адекватну фінансову інфраструктуру, що дає змогу отримати реальну оцінку та забезпечити їх відтворення як стратегічного потенціалу сталого розвитку. Ресурсну базу, за рахунок якої повинні вирішуватися зазначені питання та задовольнятися інтереси територій, можливо сформуванню шляхом активної реалізації процесів капіталізації.

У науковій літературі існують дещо відмінні підходи до трактування поняття *капіталізація*. Відповідно до досліджень Г. Хотинської, серед них можна виділити три найтипівіші [1]: вартісний підхід асоціює капіталізацію з вартістю бізнесу та існуючими у вітчизняній і зарубіжній практиці методами його оцінки; майновий – розглядає її як похідну величину від розміру і структури накопиченого майна або потенціалу; ринковий – визначає капіталізацію через сумарну курсову вартість акцій компаній, галузей, фінансового сектору.

Капіталізація – це процес зростання ринкової вартості активів, які перебувають у власності суб'єктів економічної діяльності та (або) розміщені на певній території. Такої концепції дотримуються у своїх працях Я. Пушак [2], Л. Абалкін [3, 4], В. Княгінін [5, 6], М. Хромов [7]. Капіталізація розглядається ними як процес, здатний забезпечувати дохід, чи використання ресурсів, створених людьми для виробництва товарів і послуг, котрі вкладені у справу і функціонують як джерела доходів.

Капіталізація являє собою оцінку вартості підприємств, земельних ділянок, цінних паперів та іншого майна шляхом обчислення суми очікуваних

доходів за весь період його передбачуваного використання з врахуванням необхідних платежів власникам інших активів, залучених у процес виробництва [8]. У рамках цього підходу американський дослідник В. Кіннард трактує капіталізацію як процес перетворення майбутніх доходів у капітал, підкреслюючи при цьому, що сутність зазначеного економічного явища зводиться до нагромадження очікуваних потоків та їх перетворення на матеріальні чи нематеріальні запаси [9, с. 64]. У виданні «Принципи оцінки нерухомого майна і термінологія» (1960 р.) Американського товариства оцінювачів (American Society of Appraisers – ASA) капіталізація ототожнюється з визначенням ринкової вартості об'єкта за допомогою дисконтування очікуваного майбутнього чистого доходу [10, с. 34]. В «Економіко-математичному словнику» Л. Лопатнікова [11, с. 138–139] і словнику-довіднику з оцінки бізнесу [12, с. 38] запропоновано тлумачення капіталізованої земельної ренти як ринкової ціни землі, що визначається як дисконтована вартість усіх майбутніх доходів. Вона залежить від розміру ренти і відсоткової ставки, а формула дисконтування виходить з умови безстрокового використання землі [13]. Відповідно, чисельне вираження капіталізації за такого підходу є грошовим еквівалентом вартості, яка може бути створена до завершення життєвого циклу активу, з врахуванням необхідних платежів власникам інших активів, залучених у процес [14].

Капіталізація – це залучення ресурсів (у т.ч. природних) у суспільне виробництво з їх подальшим перетворенням у вартість, що створює додану вартість [15, 16], тобто процес перетворення факторів виробництва у капітал [17, 18]. Запропоновану концепцію підтримують російські дослідники А. Марковский, Г. Вечканов та інші. Т. Давидюк вважає такий підхід класичним, оскільки його основу становить парадигма К. Маркса [19]. Інший економіст визначає капіталізацію як свідоме перетворення речей у капітал, надання їм здатності розширено відтворювати себе. Послідовність дій, здійснюваних над активами, яка, власне, перетворює їх у капітал і надалі приводить до керованого зростання вартості, пропонується трактувати як підприємницьку капіталізацію [14, с. 9–13]. Такого підходу дотримуються М. Козоріз [20], М. Ледкова, Т. Малова, С. Мочерний, Г. Осовська, О. Побурко, Ю. Туринський, Т. Гайдай та інші. Його прихильники трактують капіталізацію як перетворення чистого прибутку (або додаткової вартості) на капітал; використання прибутку на розширення справи; інвестування в активи, які в майбутньому забезпечать дохід, тощо, у результаті чого відбувається накопичення капіталу довгострокового характеру, нарощування необоротних активів за рахунок довгострокових джерел фінансування [1, 19].

Капіталізацію також розглядають як сукупну ринкову вартість підприємств чи акцій акціонерних компаній, котрі котуються на фондовому ринку, а також показник ринкової фінансової оцінки функціонуючого капіталу фірми. Цей принцип досліджували Г. Барунов, Ю. Єжов, Ш. Ідрисов, В. Казинцев, О. Корольова, О. Овсянніков, А. Челноков, О. Баранівський. Підтримуючи зазначений підхід, Т. Гайдай стверджує, що розуміння капіталізації як показника ринкової фінансової оцінки функціонуючого капіталу фірми є найбільш поширеним у фінансовій теорії і практиці. При цьому вона розраховується як добуток поточної ринкової вартості цінних

паперів та їх кількості, випущеної в публічний обіг [17]. За визначенням С. Шумської, капіталізація – це показник, що характеризує стан економіки на певний момент (як величина запасу) і відображає процес виробництва (як потокова величина) [21, с. 65].

Капіталізація як інтегральний економічний показник, котрий, з одного боку, характеризує здатність того чи іншого активу працювати як капітал, тобто вартість, що здатна до самовідтворення та самозростання, а з іншого – спроможність власника активу працювати з ним так, щоб останній набував якостей капіталу, постійно збільшуючи свою вартість. Вартість активу при цьому визначається не тим, з чого він складається, а тим, яку додаткову вартість може створити [14]. У зазначеному контексті Г. Миськів наголошує, що капіталізація – це рейтингоутворюючий показник діяльності підприємства, котрий визначає надійність його фінансового стану, конкурентоспроможність та інвестиційну привабливість [22, с. 141–145]. Водночас Т. Малова вказує, що це узагальнюючий показник економічного стану господарського суб'єкта [23, с. 6].

Із системних позицій, капіталізація являє собою складний процес перетворення факторів виробництва в капітал в економічних системах на засадах гармонізації інтересів суб'єктів господарювання з метою забезпечення сталого розвитку національних територіальних утворень. Вона є динамічним процесом, який відображає зміни результатів і господарської діяльності (рис. 5.1).

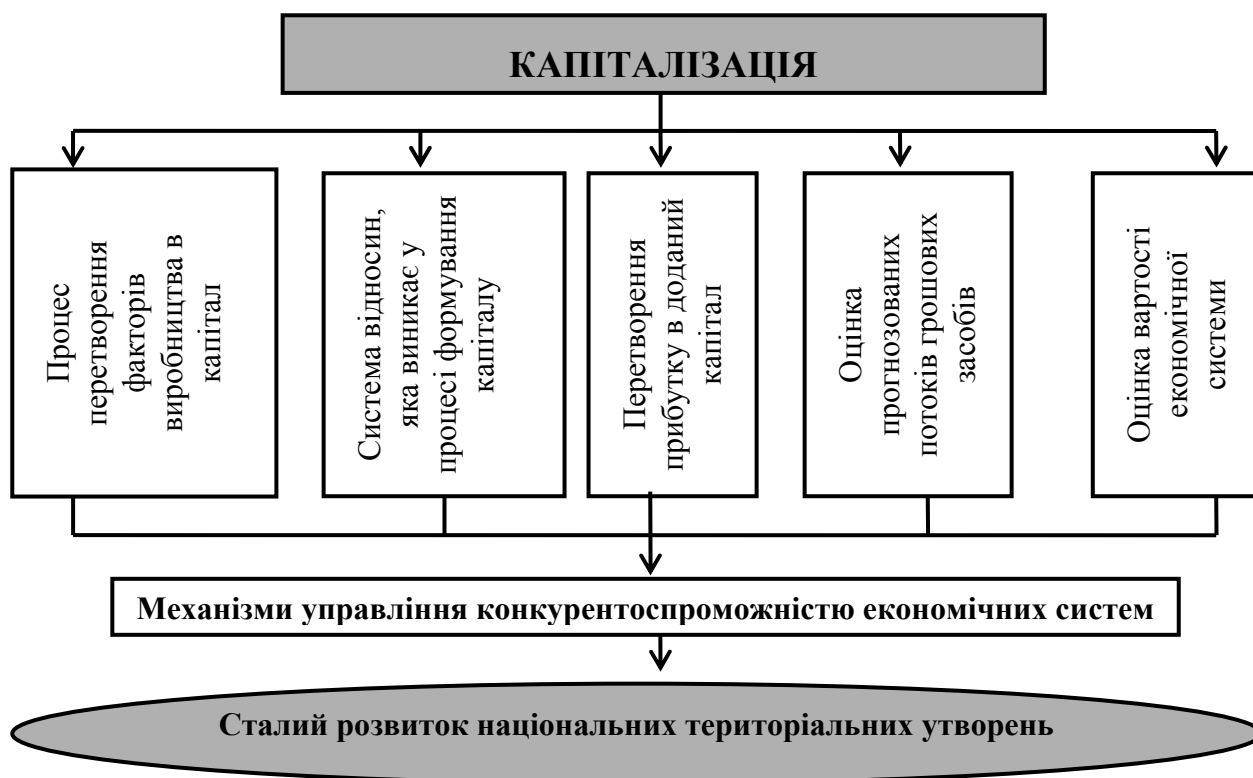

Рис. 5.1. Капіталізація природних ресурсів

Як відомо, ефективний ринок потребує постійного збільшення ринкової капіталізації. У сучасній умовах розвитку це вважається однією з головних

стратегічних цілей економічної діяльності. Ключовими мотивами досягнення зазначеної мети фахівці вважають наступні [24, с. 143]: при первинному розміщенні акцій висока капіталізація дає змогу отримати більше коштів за участь інвестора в капіталі; у разі запозичення фінансових ресурсів вона визначає нижчу вартість позикових коштів; висока капіталізація – це певний захист від недружнього поглинання; зростання капіталізації – один із способів узгодження інтересів різних груп акціонерів.

Оскільки важливою передумовою економічного розвитку території є можливість отримання доходів від використання її активів, то капітал повинен постійно перебувати в господарському обороті, а всі управлінські дії щодо нього мають спрямовуватися на створення доданої вартості та капіталізацію активів території. Тільки таким чином можна уникнути процесу «омертвіння» капіталу.

Важливою ознакою рівня капіталізації природних ресурсів є визначення їх як активу. Але для цього потрібно розглянути сутність цього поняття. Оскільки в сучасному глобальному світі більшість активів набуває віртуальної форми фінансів, то державно-адміністративне управління економікою слід також переорієнтувати у напрямі формування нових механізмів та інструментів щодо ефективного виконання функції управління цими мобільними активами. Місцеві органи повинні здійснювати управління землею, фізичними об'єктами тощо з чітким розумінням та орієнтацією на глобальний ринок фінансів. Наразі інтегровані бізнес-групи України дуже добре освоїли такі фінансові активи, а фінансовий менеджмент для них є звичною технікою управління. Здатність залучати фінанси та ефективно користуватися ними є інтегральною оціночною характеристикою для територіальних господарських систем, а їх спроможність перетворювати свої активи в мобільний капітал і використовувати його таким чином, щоб вартість активів (розмір капіталу) постійно зростала, характеризує ефективність сучасного територіального управління [6].

Існує тісний взаємозв'язок між розширеним відтворенням капіталу і конкурентоспроможністю. Перше є базовою умовою економічного зростання та підвищення конкурентоспроможності територіальної економічної системи. Для територіального суб'єкта це означає вбудовування в зовнішні системи руху капіталу в результаті створення таких умов, за яких на території було б вигідно розміщувати певні види економічного капіталу (активи). У сучасних умовах на цьому базується конкурентоспроможність території – через її здатність залучати капітал. При цьому для забезпечення відтворення територіальних господарських систем важливо бути не тільки включеним в існуючі зовнішні системи руху капіталу, але й здатним генерувати на їх основі власні ланцюги створення вартості [25, с. 54]. Таким чином, перспективи територіального розвитку залежать від здатності залучати і виробляти капітал, а основу сценаріїв їх відтворення становлять процеси капіталізації. Водночас успішність фінансової системи залежить від здатності постійно знаходити та формувати нові потоки активів.

Введення в обіг фінансової системи нової маси активів має системно супроводжуватися сукупністю зобов'язань, а саме [26]:

- чіткою специфікацією прав власності та створенням вбудованих обмежень і захисних механізмів, включаючи обмеження, необхідні для запобігання переходу всіх прав власності на стратегічно важливі активи у власність нерезидентів, у тому числі транснаціональних компаній, і гарантувати збереження економічного суверенітету. Для цього у процесі специфікації прав можуть бути виділені права тривалого користування і розпорядження з обумовленими обмеженнями (використання активів і можливості їх відчуження на користь іноземних осіб) або можливістю вводити такі обмеження;

- модернізацією законодавства у сфері застави, сек'юритизації. Капіталізація активів стає можливою шляхом перетворення їх у біржовий товар, що передбачає випуск забезпечених цінних паперів. Проблеми в цій сфері обмежують розширення заставної бази та розвиток внутрішнього ринку сек'юритизації;

- забезпеченням ліквідного ринку, включаючи створення ринкової інфраструктури та механізмів ліквідності (біржі, маркет-мейкери і т. д.), котра можлива і шляхом укладання прямих угод з нефінансовими компаніями (для банку попередня угода про продаж застави означає, що застава стає ліквідною);

- забезпеченням економічних агентів ресурсами, що передбачає емісію грошей та їх еквівалентів під створену в ході капіталізації вартість. Економічно виправданим є підхід до емісії під нову вартість, за якої грошова пропозиція відповідатиме попиту на гроші. Власне капіталізація активів розширює попит на останні для трансакцій з активами, тому адекватна емісія не призведе до інфляційних наслідків;

- гарантією проходження ресурсів через інфраструктуру, для чого на перших етапах може застосовуватись обов'язкове використання інфраструктури державними компаніями.

На національному рівні розширення заставної бази означає підвищення ємності фінансового сектору, зниження рівня кредитних ризиків і можливості збільшення темпів економічного зростання. Прямим наслідком капіталізації є підвищення використовуваного національного багатства і, відповідно, доданої вартості, створюваної економікою. В Україні права власності на капітал суб'єктів усіх рівнів господарювання недостатньо специфіковані, розмиті, а сфера відносин власності ще не стала передумовою і результатом формування та ефективного використання капіталу, виникнення нових комбінацій активів та їх вартісного зростання.

Фінансова система повинна сприяти ефективному розподілу ресурсів в економіці. При цьому мова йде не тільки про ті ресурси, які наразі залучені у фінансовий обіг, але й такі, котрі потенційно можуть бути пропущені через фінансову систему. Розподіл ресурсів і ризиків є саме тими сферами, які фінансовий ринок регулює набагато краще, ніж чиновники. В українській практиці виконанню цієї функції перешкоджає, зокрема, слабка національна інфраструктура управління ризиками (страхові компанії, рейтингові агентства,

кредитні бюро). Пропускаючи ресурси через фінансову систему, ми досягаємо більш чіткої оцінки ризиків, установлення ринкових ставок і, в остаточному підсумку, неінфляційної кредитної експансії. Найбільш поширеним способом введення в оборот некапіталізованих елементів національного багатства є механізм сек'юритизації активів, що розглядається як спосіб «перетворення» незадіяних активів у такі, що обертаються, за допомогою фондів ринків. У процесі сек'юритизації відбувається виділення і передача певних активів, наявних в її ініціатора, у диференційований пул фінансових активів, який списується з балансу ініціатора і передається новій спеціально створеній організації, котра в подальшому випускає цінні папери, забезпечені цими активами, і розміщує їх серед широкого кола інвесторів.

Сек'юритизація природних ресурсів реалізується через блоки алокації ресурсів, формування активів і відтворення капіталу. В рамках алокації природних ресурсів відбувається специфікація прав власності на них та відокремлення диверсифікованого пулу активів від його власників, що дає змогу відмежувати господарські ризики власників від ризиків суто активів, а також досягти істотної економії власного капіталу. На наступному етапі створюється компанія спеціального призначення (SPV), яка бере на себе управління відокремленим пулом активів та здійснює його рефінансування на ринку капіталів або грошовому ринку за допомогою випуску цінних паперів. Цій компанії може бути присвоєний окремий кредитний рейтинг. Крім комунальних підприємств, у створенні SPV можуть брати участь місцеві органи влади, будівельні компанії, приватні інвестори та інші учасники з різними інтересами. SPV – це компанія, що спеціалізується на управлінні інвестиційними проектами. Вона може забезпечити системний підхід до організації всього процесу інвестування в розвиток об'єктів місцевої інфраструктури. В окремих випадках функції компанії для пулу малих позичальників може виконувати досить велика організація комунального комплексу. Як правило, цей варіант виникає при реалізації інвестиційних проектів «на стику» територій і дає змогу оптимальним чином побудувати відносини між учасниками проекту. Створення корпоративної структури з управління інвестиціями може бути більш ефективним за участю великого банку, який зацікавлений у фінансуванні інфраструктурних проектів та організацій. Залучені SPV фінансові ресурси на фінансових ринках стають інвестиційними для власників капіталу. Загалом перелік видів активів, які можуть бути сек'юритизовані, постійно розширюється. У сучасному світі стає можливою сек'юритизація будь-яких прав вимог, які забезпечують майнові права та майбутні надходження фінансових ресурсів, зокрема.

Безумовно, перш ніж реалізувати схеми структурного фінансування, необхідно забезпечити достатній правовий та фінансовий захист потенційних інвесторів. За допомогою випуску інфраструктурних облігацій можливо не тільки розширити перелік фінансових інструментів, але й виконати окремі проекти розвитку інфраструктури, зокрема залізничні шляхи, об'єкти телекомунікацій та інші елементи комунальної інфраструктури. Класична сек'юритизація відкриває широкі перспективи. Великі енергетичні й

телекомунікаційні, газові, вугільні та нафтові компанії, тобто так звані капіталомісткі виробництва, не можуть обходитися без позикових коштів. Вони є потенційними оригінаторами, для котрих введення такої схеми, як сек'юритизація, різко знизила б вартість ресурсів.

Таким чином, у сучасних умовах пошуку фінансовим капіталом надійних джерел відтворення територій українські регіони і міста могли б ефективно використовувати механізм сек'юритизації з метою активізації інвестиційної діяльності та прискорення свого соціально-економічного розвитку. Проте для цього необхідно привести вітчизняне законодавство у відповідність до потреб економічного зростання, розвитку країни та безпечного входження у фінансовий простір.

5.2. Секторальні особливості капіталізації природних ресурсів

У спеціальній літературі останніми роками все частіше починає використовуватись термін *капіталізація території*, або *капіталізація земель*. Проте чіткого, однозначного його розуміння поки що не існує. Зустрічаються різні тлумачення цього поняття, які стосуються інвестиційної привабливості регіонів і окремих територій, їх ресурсомісткості, дохідності, потенціалу та ін. Капіталізація територій трактується як у філософсько-економічних, регіональних, так і суто практичних містобудівних аспектах територіального розвитку. Парадигма капіталізації земель перебуває на етапі формування і не має завершеної моделі й теоретичного обґрунтування. Фактично цей термін виник на стику фінансової дисципліни та сукупності галузей знань щодо управління територіальним розвитком і використання земельних ресурсів. Поняття капіталізації традиційно застосовується щодо оцінки та управління фінансовим і реальним капіталом на рівні окремих господарюючих суб'єктів і має різні, але досить конкретні визначення. Стосовно земельної ділянки капіталізація означає метод оцінки її дохідності згідно з визначеним цільовим призначенням цієї ділянки. Проте щодо ширшого поняття території (регіону, району, зони) термін *капіталізація* використовується не так чітко й зрозуміло, а територія і територіальні ресурси ще не сприймаються однозначно як капітал. Зазначимо, що земельні ресурси як об'єкт капіталізації, на нашу думку, слід досліджувати в першу чергу на рівні природно-господарської системи України в цілому та її регіонів зокрема. Виходячи із загальноприйнятих нині положень, поняття *капіталізація земель регіону* характеризує зростання сукупної вартості активів, розташованих на територіях регіону, і того, що спроможне приносити дохід, або використання ресурсів, створених людьми для виробництва товарів та послуг, які вкладені у справу і функціонують як джерела засобів виробництва [25].

Отже, термін *капіталізація земель* у ринкових умовах набуває особливого значення у зв'язку з тим, що він за економічною суттю має кількісне вимірювання, даючи змогу формулювати кількісні цілі підвищення інвестиційної привабливості, ефективності використання місцевих ресурсів,

потенціалу регіону при вирішенні завдань його просторового розвитку та стратегічного регіонального планування.

С. Переслегін [27] стверджує, що капіталізація території визначається її агрегованими ресурсами. Так, регіональна капіталізація як частина потоку капіталу, що осідає в регіоні, є функцією від його агрегованих ресурсів. Але це не завжди так: капіталізація може відбутися і в іншому регіоні, позбавленому ресурсів. У моделі вченого у залежність також вводяться функції агрегованого регіонального споживання, агрегованого виробництва і на основі цього зроблено висновок, що функцією капіталізації є потік ресурсів через межі регіону та агреговане виробництво. При цьому перша складова капіталізації регіону – ресурсна, а друга – інноваційна. Автор зазначає, що капіталізація є зростанням ринкової вартості підприємства, території, країни тощо, тобто переходить у використанні терміна капіталізації від мікрорівня до мезо- та макрорівня. Він вказує на неринкову, але дуже високу капіталізацію «Джоконди». При цьому даний актив абсолютно неліквідний: таких грошей не буває. Це означає, що висока капіталізація є не завжди благом: часто ринок переоцінює ті чи інші сутності, знижуючи їх ліквідність або навіть роблячи безкорисними.

Українські високі ціни на землю у світових містах Сполучених Штатів Америки, таких як Нью-Йорк, Сан-Франциско, Лос-Анджелес, призводять до «вибуття індустрії» із них. В американських мегаполісах виявились економічно неефективними всі форми виробничої діяльності. Нині такі міста спеціалізуються на управлінні світовим господарством, будучи площею для розміщення головних офісів транснаціональних корпорацій. Так звана «перекапіталізація», надлишкова капіталізація американських міських територій спричинила певну форму глобалізації, що може призвести до серйозної кризи в економіці США. З іншого боку, низька капіталізація територій спричиняє відтік капіталу, оскільки він шукає територію з найбільшою капіталізацією. «Недокапіталізовані» території не здатні утримувати капітал, а такі ж підприємства – зберегти кадри, недокапіталізовані країни – населення.

Деякі урбаністи доводять, що зростання вартості ділянок земель та нерухомості, прилеглих до нових транспортних вузлів, спричинене вдосконалення пасажирських потоків. У свою чергу, збільшення капіталізації нових ділянок підвищує кількість престижних місць у місті. Бізнес буде вкладати кошти туди, де капіталізація досить висока.

Як зазначає Ю. Нікольський, зміна капіталізації відбувається нерівномірно по всій міській території. За поліцентричного розвитку капіталізація території з одним піком зміниться капіталізацією з кількома піками різної висоти. Це знизить рівень монополізму для центральної частини, створивши більш сприятливі умови для розвитку конкуренції. Наявність кількох конкуруючих територій сформує нову модель для прийняття рішень бізнесом і адміністрацією міста (як варіант реорганізації та розвитку транспортної системи, що визначає інвестиційну привабливість різних міських

територій з яскраво вираженою конкурентною основою). Створюється модель з кількома точками зростання капіталізації (рис. 5.2) [28].

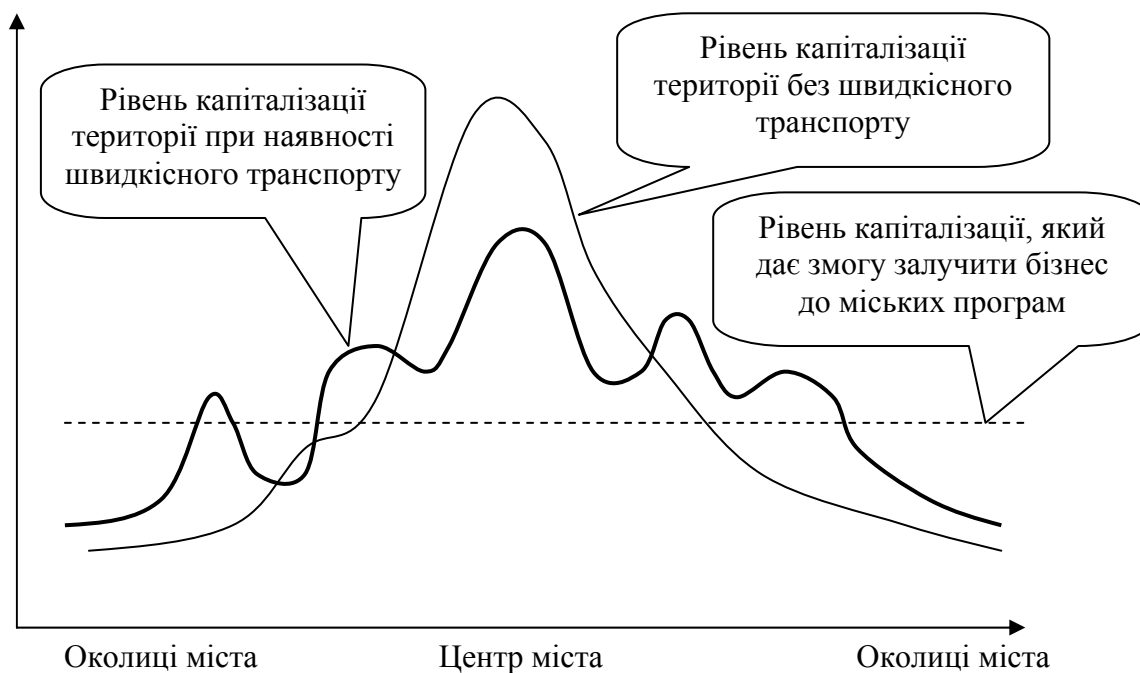

Рис. 5.2. Капіталізація міських земель за Ю. Нікольським

Окремі урбаністи під поняттям капіталізації розуміють певні кількісні та якісні параметри містобудівної цінності міських земель: ступінь привабливості конкретних місць (точок, зон), які користуються попитом на житло, офіси, виробничі приміщення та в яких розгортається активне міське життя; ступінь ресурсоспроможності території (точки, зони), котрій притаманний певний потенціал розвитку; ступінь самоорганізації жителів на цьому місці, проектної ініціативності людей, готовності обживати це місце; співвідношення вигоди місця, символічного та культурного капіталу в конкретній точці на карті; ступінь підприємницької активності людей у конкретному місці, включеному в інфраструктуру розвитку міста в цілому.

Для визначення капіталізації автори вводять два класи критеріїв привабливості міських територій, на основі яких можна будувати типологію планувальних зон міста:

- характеристики, які описують розвиток підприємницької активності в місті: концентрація точок підприємницької активності на одиницю території, який характеризує ступінь активності різного роду бізнесу. Офіси компаній, підприємства, супермаркети та інші торговельні й комерційні точки, нанесені на карту, свідчать про чітко виражені тенденції та переваги підприємців щодо розміщення бізнесу; ступінь, зручність, якість і швидкість зв'язаності території. Високий ступінь останньої посилює капіталізацію території, ціну землі та вартість оренди, щільність вулично-шляхової мережі; інфраструктурну достатність. Ступінь розвитку всіх інфраструктурних мереж, комунікацій

впливає на функціонування зони. Так, зростання активності в центральній зоні може призвести до того, що інфраструктура можуть бути до цього не готові.

- характеристики стану соціальної комфортності тієї чи іншої території для населення: ступінь його забезпечення житлом та послугами (культурно-побутове обслуговування і торгівля); ступінь доступності жителів до загальноміських точок і центрів; ціни на житло; благоустрій середовища (зелені насадження, сквери, парки, під'їзні шляхи, дитячі майданчики і т.д.); ступінь безпеки середовища.

Такий підхід відрізняється новизною і практичною цінністю, проте характеризується недостатньо чітким розмежуванням понять капіталізація, привабливість, підприємницька активність, а також їх теоретичною обґрунтованістю. Крім того, практичний аспект визначеного авторами показника капіталізації обмежується, на нашу думку, одиницею його вимірювання – умовними балами, визначеними експертним шляхом за десятибальною шкалою. Разом із тим при бальній оцінці капіталізації втрачається фінансовий зміст і походження цього терміна.

За радянських часів подібною була комплексна містобудівна оцінка території, яку пропонувалося виконувати для різних рівнів урбанізованих територій – поселення (мікрорегіональний), системи або агломерації поселень (мезорегіональний), регіону (регіональний рівень). Головним завданням робіт у той час було запропонувати на основі економічної оцінки земель регіонів, інженерної інфраструктури та природних ресурсів ефективну систему розміщення поселень з метою одержання максимального прибутку від капіталовкладень [29]. В нових умовах необхідно враховувати чинники ринкової економіки та процеси формування земельного капіталу.

Так, учені-урбаністи С. Заусаєв і С. Смірнов [30] вважають перетворення території міста в об'єкт капіталізації головною метою просторового розвитку, організацію всієї множини управлінських робіт. Необхідне управління процесами щодо створення умов, які сприяють капіталізації території, її привабливості для людей і капіталу та конкурентоспроможності. На їхнє переконання, необхідне створення таких зон і вузлів розвитку на карті міста, які б за рахунок постійного припливу інвестицій збільшували привабливість цих місць і забезпечували вузлову та точкову капіталізацію території. Ті вузли й точки зростання, які вже сформувалися, необхідно розвивати далі, перетворюючи в локомотиви розвитку всього міста. У такому випадку на об'єкт управління перетворюється не просто вся територія міста, на підтримання і розвиток якої завжди не вистачає ресурсів, а конкретні точки й локальні планувальні зони. До конкретної планувальної зони необхідно застосовувати і конкретну містобудівну політику. Остання не може бути однаковою для всього міста. Серед міських планувальних зон повинні бути виділені зони та інфраструктурні вузли розвитку, що виконують роль каркасних несучих точок, на яких тримається вся енергетика розвитку великого міста (інноваційні й технопарки). Вони перетворюються в інноваційні авангардні зони, тобто джерела самостійної активності та впровадження нових ідей і бізнесів. За рахунок них збільшується простір розвитку міста в цілому. Зазначені погляди

цілком узгоджуються з теорією полюсів економічного зростання, а капіталізація міського середовища розглядається як інструмент містобудівної політики.

На основі таких зон і вузлів складаються функціональні карти міста і розвитку його середовища, на яких позначаються ключові вузли розвитку (капіталізації), інфраструктурні ресурси міста, комунікації всіх видів, включаючи дороги й магістралі. На думку згаданих учених, без ведення подібного картографічного моніторингу реальна практика просторового розвитку та управління неможливі.

Як зазначав В. Княгінін, мету регіонального розвитку краще уявити як капіталізацію регіону з погляду глобальної економіки, а саме підвищення вартості активів, що збираються в регіоні, додаючи до неї т.зв. територіальної маржі як плати за розвиток. Він зазначає, що ще в середині XIX століття префект Парижа барон Ж. Осман стверджував, що місто може бути представлене як економічна система зі створення доданої вартості і план його реконструкції здатний підвищити сукупну вартість активів міста. На переконання В. Княгініна, нові регіональні стратегії повинні будуватися як геостратегії. Майбутнє територій у них має ґрунтуватися на зайнятті конкурентоспроможних позицій у великих відкритих ринках. При цьому всі сучасні стратегії розвитку розглядаються як сценарні розробки, що допускають можливість багатоваріантного майбутнього. Розвиток є нерівномірним, завжди існують його центри – джерела інновацій. Саме вони генерують хвилі нового, що поширюються на великій території. Автор вважає, що регіональний розвиток має перетворитися в постановку у територіях своєрідних «супермаркетів розвитку» – місць, в яких цей розвиток продається. Об'єктами регіонального розвитку при цьому є мережеві формати торгівлі, університетів, технопарків, комунікаційних вузлів [6].

Проблеми міського розвитку вивчаються з позицій містобудівної цінності територій, аналізу факторів і тенденцій, які зумовлюють доцільність та ефективність вкладень капіталу в будівництво, визначення містобудівного потенціалу території з метою його оптимального використання. У сучасних умовах все більшого значення набуває рух мобільного капіталу, зокрема прав на фінансові активи, технології, інформацію. Важливим чинником розвитку територій стане в нових умовах можливість залучення до своєї економічної системи такого роду мобільного капіталу, як фінансово-кредитний, науково-технічний, інформаційний.

Капіталізація простору значною мірою залежить від функціонально-планувальної організації. Помилки у виборі «штандарту» в сучасних умовах можуть завдати інвестору великих збитків, і цю помилку, як правило, не вдається потім виправити, оскільки побудоване підприємство практично неможливо перенести в інше місце [31]. Інвестиційні процеси та забудова земель носять невідворотній характер. І це не тільки втрата цінних природних ресурсів, а й майбутні втрати економічних вигод, які може мати регіон за його неефективної просторової організації.

На нашу думку, капіталізація земель – це процес поступового нарощування вартості її земельного капіталу [32, 25, 34]. Вартість землі утворює земельна рента, яка виникає внаслідок неоднорідності простору, у тому числі властивостей земель як фактора виробництва.

Важливими чинниками капіталізації земель у такому розумінні є створення багатофункціонального інвестиційного середовища, реалізація вигідного економічного розташування території, розвиток елементів виробничої та соціальної інфраструктури, активізація агломераційної ренти та інші фактори підвищення земельної ренти. Таким чином, капіталізація земель – процес створення і раціонального використання земельного капіталу.

Агломераційні ефекти можна уявити як напрями сили тяжіння економічної діяльності, що діють на основі неоднорідності простору. Впливаючи на такі сили просторової економіки, можна змінювати напрями та інтенсивність розподілу наявного економічного потенціалу регіону. Так, піднявши податки на землю (або нерухомість до рівня розвинених країнах) в окремих частинах приміської зони можна стримати економічний розвиток, побудувавши інженерно-транспортну інфраструктуру – навпаки, розвантажити місто. Отже, для використання капіталізації земель як інструмента регулювання просторового розвитку регіону необхідно вивчити систему факторів і ефектів розвитку земельного капіталу та задіяти систему заходів, здатних змінити його параметри. Результатом такого підходу до земельної ренти і капіталізації земель є врахування їх надзвичайної динамічності. Агломераційна рента являє собою складний результат взаємодії системи економічних процесів капіталізації земель на основі руху агломераційних ефектів і втрат у просторі. Іншими словами, економічні напрями створюють гравітаційне поле, у результаті системної взаємодії яких утворюється агломераційна рента. Як наслідок дії сил просторової економіки (напрямів агломерації й дегломерації, концентрації та розосередження), виникають соціально-економічні зв'язки всередині міст, між населеними пунктами, територіями, регіонами, які зумовлюють створення та розвиток відповідних територіальних систем – великого міста, міської агломерації, групової системи населених пунктів, приміської зони, міжрегіональних систем розселення тощо.

Крім того, економічні сили у просторі діють як чинники розміщення продуктивних сил і розселення, забудови територій, притягування інвестицій та економічної діяльності, приводять до зростання міст агломерації. При цьому міста і регіони збільшуються нерівномірно, оскільки цей процес піддається впливу факторів зовнішнього і внутрішнього середовища. Обидві системи чинників складні й суперечливі, причому один і той же фактор може бути і каталізатором зростання, й інгібітором. Вивчення та урахування таких об'єктивних економічних закономірностей просторового розвитку дають змогу обґрунтувати ефективну політику у сферах містобудування, землекористування та регіонального розвитку.

Таким чином, основою капіталізації території є викривлення, неоднорідність економічного простору, що проявляється у взаємодії місць тяжіння, гравітації, полюсів економічного зростання, концентрації економічних

процесів і економічної маси та їх розосередження.

Наводимо модель пошуку оптимального співвідношення землекористування у двопродуктовій економіці (рис. 5.3). Крива s – це наявна земельна площа, яка може бути використана для виробництва продукту 1 або 2, тобто комбінації структури земель від повного використання площі для продукту 1 (S_1) до використання площі для виробництва продукту 2 (S_2): $x_1 + x_2 \leq S$, де: x_1, x_2 – площа землі для виробництва продукту 2.

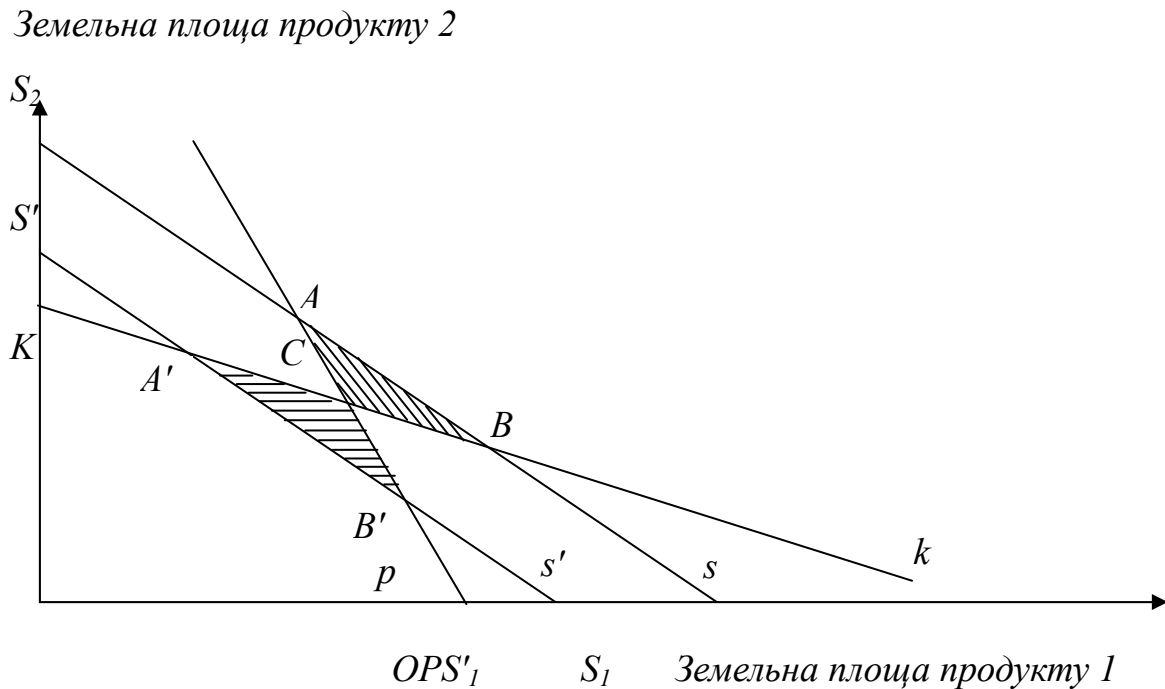

Рис. 5.3. Надлишок землі (ΔABC) та її дефіцитність ($\Delta A'B'C$) у двопродуктовій моделі

Крива k – обмеження капіталу (при досягнутому рівні господарювання і технології), тобто $k_1x_1 + k_2x_2 \leq Kn$; p – обмеження за попитом (крива байдужості попиту при досягнутому рівні доходів і споживання), тобто $p_1x_1 + p_2x_2 \leq Pn$. Точка C буде відповідати найбільш повному використанню землі для максимального задоволення попиту і використання капіталу. Трикутник ABC – це надлишок землі, на яку відсутній платоспроможний попит і на використання якої не вистачає капіталу. Ця земля не обробляється і не використовується.

Із зменшенням наявної площі із S до S' (погіршення якості, відведення для інших потреб, установлення обмежень на функціональне використання тощо) площа трикутника $A'B'C$ становитиме дефіцит землі. Допустимі значення структури землекористування розміщені на лінії $KA'B'P$.

Згідно з можливою конкуренцією видів діяльності за територію (рис. 5.4), для видів діяльності A_1 та B_1 оптимальне використання земель характеризується значеннями x_1 та $(x_2 - x_1)$ відповідно. При цьому існує надлишок землі ($S - x_2$), який з економічного погляду використовувати недоцільно.

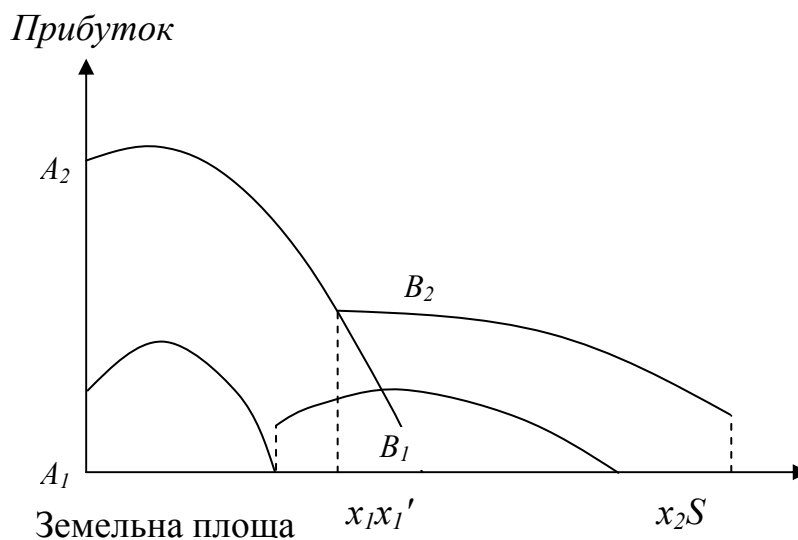

Рис. 5.4. Структура землекористування за максимумом прибутку

У разі збільшення наявних в економічній системі капіталу та попиту на продукцію A_1 та B_1 через обмеженість землі виникає земледефіцитність, тобто залучення додаткової землі для виробництва цих видів продукції буде прибутковим. Конкуренція видів діяльності за обмежений ресурс – землю – призводить до витіснення менш дохідної діяльності, а весь наявний капітал розподіляється таким чином, щоб використати спочатку всі можливості більш дохідної, а потім менш дохідної діяльності (лінія A_2B_1).

Конкуренція за обмежений земельний ресурс (особливо для великого міста) є також фактором капіталізації земель.

Зважаючи на наведене вище, пропонуємо наступні визначення капіталізації земель:

- приведені потенційні доходи, які можна одержати в майбутньому з використанням земельних ресурсів. Застосовується при оцінці земель за дохідним методом, що ґрунтується на їх можливому найоптимальнішому виді використання. Вартість земельного капіталу формується головним чином на основі агломераційної ренти, котра є складовою земельної ренти, що враховує систему економічних, соціальних та екологічних факторів просторового розвитку міської агломерації;

- ринкова або неринкова вартість необоротних активів підприємств даної території, як понесені капітальні вкладення, нерозривно пов'язані із землею (територіальні ресурси та майно), у тому числі вартість земельних поліпшень, інженерно-транспортної інфраструктури, нерухомості. Іншими словами, вартість усього земельно-майнового комплексу території за витратним методом оцінки;

- процес створення та розвитку фіктивного капіталу у вигляді заставних листів іпотечних банків і цінних паперів, основу вартості яких становить земельний капітал;

- процес цілеспрямованої діяльності щодо нарощування вартості земельного капіталу, підвищення економічного потенціалу земель.

Отже, капіталізація земель – це і вартість земельного капіталу, і процес її нарощування в результаті дії як об'єктивних процесів, так і цілеспрямованого застосування системи економічних, планувальних, організаційних, правових та інших заходів.

Капіталізацію земель можна збільшувати або зменшувати, стримуючи фактори територіального розвитку. Однак вона є об'єктивним процесом, пов'язаним із збільшенням населення, обмеженістю територіальних ресурсів та економічним зростанням. Останнє відбувається в результаті взаємодії низки факторів:

- обмеженості земельних ресурсів регіону, їх просторової неоднорідності, відносної сталості структури земель за категоріями та якісними характеристиками в умовах урбанізації та інтенсифікації землекористування, що призводить до збільшення капіталозабезпеченості, тобто ущільнення капіталу;
- приватизацією земельних ресурсів, котра дає змогу ширше залучати земельні ресурси до економічного обороту, перетворюючи на підприємницький капітал;
- перетворенням частини регіонального прибутку на доданий капітал, додані фактори регіонального виробництва та використання їх на розширення виробництва, що прискорює темпи економічного відтворення;
- цілеспрямованим застосуванням системи фінансово-економічних, планувальних, організаційно-правових та інших заходів щодо регулювання регіонального землекористування, котре істотно впливає на рівень капіталізації ресурсів регіону;
- розвитком фінансово-кредитних ринків, що сприяє залученню фондів капіталів на основі територіальних ресурсів регіону, тощо.

Однак капіталізацію земель не слід ототожнювати з їх оцінкою, оскільки остання характеризує конкретне землекористування, його дохідність та вид земельних угідь. На відміну від цього, капіталізація стосується земельного масиву або регіону і є ширшим поняттям, адже відображає сукупність соціально-економічних, організаційних, інституційних, адміністративно-політичних процесів, які відбуваються на державному, регіональному та місцевому рівнях. Вона значною мірою залежить від ступеня розвитку ринкових відносин і формування ринкової інфраструктури, моделі державного управління економікою взагалі та земельними відносинами зокрема.

Природно, що у країнах з перехідною економікою капіталізація земель буде в цілому нижчою, ніж у державах з розвинутими ринковими відносинами, в яких ефективність землекористування надзвичайно висока, а земельний ринок тісно інтегрований у систему ринків капіталів. У широкому розумінні капіталізація певною мірою відображає систему суспільно-виробничих відносин щодо використання земель. При цьому капіталізація земель являє собою регіональне явище, оскільки проявляється через взаємодію елементів регіонального простору. Вона буде різнитися по регіонах, характеризуючи досягнутий рівень землекористування і просторової організації, регіональні

умови, а також перспективи використання економічного потенціалу. Капіталізація земель країни або регіону відображає рівень дохідності використання земельних ресурсів і залежить від сукупності факторів, серед яких у першу чергу слід виділити: співвідношення попиту і пропозиції земель, механізми державного та ринкового регулювання земельних відносин, параметри функціонування економічної системи (рис. 5.5).

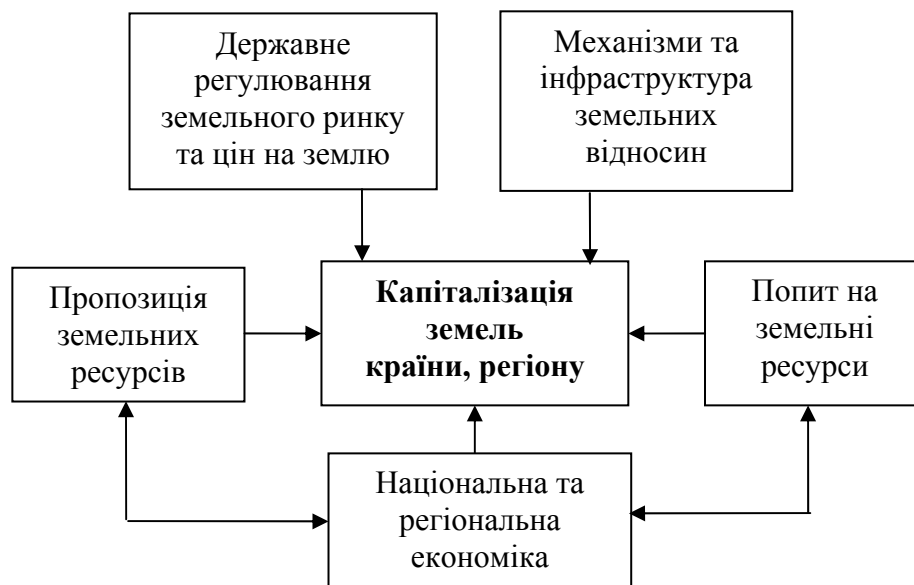

Рис. 5.5. Загальні фактори капіталізації земель

В умовах ринкової економіки вартість земельного капіталу регіону передусім визначається співвідношенням попиту і пропозиції на земельні ресурси. Обсяги і структура кінцевого споживання в регіоні, потреби населення у товарах та послугах зумовлюють обсяги і структуру споживання підприємствами виробничих ресурсів, зокрема визначають попит на земельні ресурси. Пропозиція земель, з іншого боку, характеризується відносною сталістю за обсягом, розподілом за категоріями земельних угідь, просторовою визначеністю земель різної якості.

У результаті обмеженості загальної площі земель регіону і території великого міста зокрема вартість їх земель у процесі урбанізації поступово зростає (рис. 5.6). Крива S_1 відображає динаміку цін на землю при наближенні рівня землекористування до межі повного вичерпування земельних ресурсів M_1 . У разі залучення додаткового обсягу ресурсу до рівня M_2 ціни зростатимуть повільніше – крива S_2 . В остаточному підсумку основою капіталізації земель є зростання дохідності землекористування загалом у національній економіці, підвищення економічного потенціалу території.

По-друге, конкуренція на земельному ринку також обумовлює підвищення ефективності землекористування та зростання вартості земельного капіталу. При цьому особливістю багатofункціональності землі як фактора виробництва є важливість для різних видів землекористування усіх властивостей та ознак простору. Тобто, незважаючи на багатofункціональність території, не завжди можливо оцінити її єдину споживчу цінність.

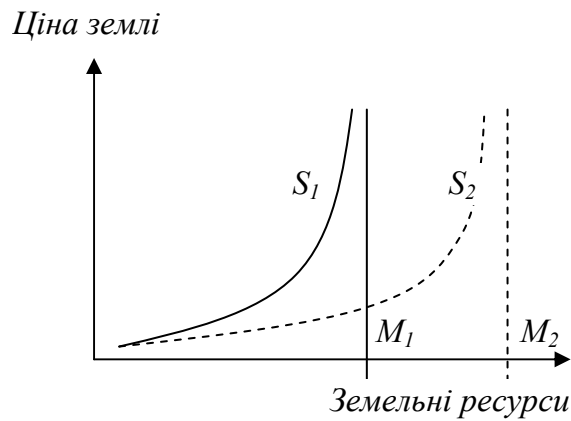

Рис. 5.6. Вплив обмеженості земельних ресурсів на їх вартість

Потенціал сільського господарства визначається родючістю ґрунтів, добувної промисловості – наявністю та якістю корисних копалин, містобудування – інженерно-будівельні умови території (рельєф, сейсмічність, рівень ґрунтових вод, осадність ґрунту та його несуча спроможність тощо). Порізно впливатиме на ефективність галузей економіки транспортний чинник, тому конкуренція відбувається не тільки між галузями, а й ознаками земель і місцевими ресурсами. Так, цінність земельної ділянки за родючістю ґрунту в сільському господарстві конкуруватиме з вигідністю її розташування щодо транспортного вузла для промислового будівництва. Оцінка земельної ренти лише за одним видом використання не дасть змоги визначити повний ресурсний потенціал території. Для прогнозування напрямів регіонального розвитку необхідна комплексна оцінка території, яка враховуватиме всю сукупність ознак і вимірів простору.

По-третє, зростання ринкової вартості земель відбувається на фоні інтенсифікації використання виробничих ресурсів та землекористування зокрема, розвитку економічної системи та її зовнішніх зв'язків, удосконалення технологічних основ виробництва. В умовах об'єктивної обмеженості регіональних або міських земель зростання обсягів виробництва можливе за рахунок збільшення капіталозабезпеченості, або т.зв. ущільнення капіталу (рис. 5.7).

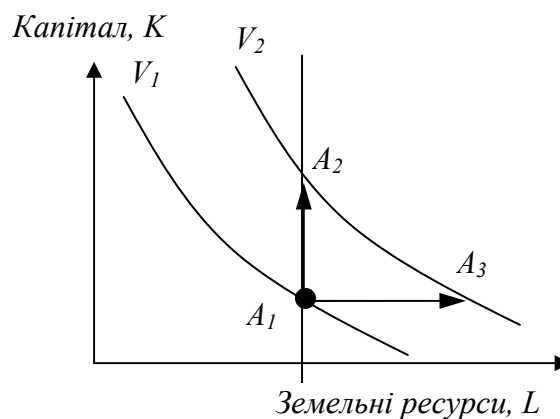

Рис. 5.7. Виробнича функція від факторів землі та капіталу

Це положення виходить з припущення щодо взаємозамінності факторів землі (L) та капіталу (K) у виробничій функції (V): $V = F(K, L)$. Так, збільшення обсягів регіонального виробництва від рівня V_1 до V_2 можливе за рахунок екстенсивного залучення нових територій ($A_1 - A_3$) або інтенсифікації існуючого землекористування ($A_1 - A_2$). Обмеженість і висока вартість земель є стимулом до інтенсифікації і концентрації економічної діяльності.

По-четверте, капіталізація земель залежить від державного регулювання земельних відносин. Механізми відведення земель, зміни цільового призначення ділянок, регулювання земельного обороту, установлення меж населених пунктів, надання дозволів та погоджень на будівництво, регіональні й місцеві правила забудови, участь влади у містобудівних проектах істотно впливають на спосіб і швидкість господарського освоєння території та залучення інвестицій. Важливими для створення сприятливого інвестиційного клімату в галузі земельних відносин є ефективність систем реєстрації й гарантування прав на земельні ділянки і нерухомість, прозорість земельного ринку, розвиток елементів ринкової інфраструктури та земельно-інформаційних систем.

Капіталізацію земель також зумовлюють ефекти очікування та багатоваріантності землекористування щодо перспективної забудови земель у процесі урбанізації. Фактори часу та багатофункціональності регіонального простору значною мірою впливають на вартість земель. Розширення міст супроводжується безповоротним вилученням сільськогосподарських земель, фрагментацією природних ресурсів та зниженням їх екологічної цінності. Інтенсивний вплив міст на прилеглі території спричинює посилення антропогенного навантаження, погіршення стійкості ландшафтів і порушення цілісності просторової організації приміських територій.

Важливим аспектом капіталізації земель регіону, на нашу думку, є розуміння капіталізації як складного агрегованого процесу, що безперервно триває у часі. Він нерозривно пов'язаний з поняттями економічного часу та економічного відтворення. Час – дефіцитний ресурс, що визначає конкурентоспроможність просторового капіталу як найменш мобільного компонента сталого розвитку. Економічний час через капіталізацію структурує економічний простір та визначає пріоритети подальшої його капіталізації.

У динаміці капітал регіону має певні етапи формування, концентрації, взаємодії з простором і природно-ресурсним потенціалом, галузевою структурою економіки та регіональних ринків. Території регіону перебувають на різних етапах розвитку та інтенсивності їх капіталізації. В умовах ринкової конкуренції зменшується втручання у процеси розселення та розміщення зайнятості населення, ускладнюється планувальна діяльність, що призводить до зниження прогнозованості подальшої капіталізації земель та цілеспрямованості просторового розвитку.

У сучасних умовах реформування земельних відносин України тривають процеси стихійної приватизації земель державної та комунальної форм власності й стрімкого зростання кількості землевласників та землекористувачів. У зв'язку з цим посилюється елемент невизначеності у використанні та

відтворенні земельних ресурсів, знижується керованість цими процесами на регіональному та державному рівнях, що є об'єктивними й суб'єктивними наслідками ринкових перетворень в Україні.

Отже, з одного боку, капіталізація регіону характеризує не тільки, і не стільки поточну вартість активів, скільки перспективи їх зростання, оцінює майбутній потенціал регіонального розвитку за тих чи інших умов, наступні прибутки підприємницької діяльності та перспективи приросту регіонального капіталу (з урахуванням норм капіталізації, ставок дисконтування та приведенням вартості майбутніх потоків до теперішнього часу).

З іншого – капіталізація регіону як комплексний показник обумовлюється великою кількістю не пов'язаних між собою факторів та процесів, протікання яких у надзвичайно складній системі, котрою є регіон, неможливо точно передбачити, а саме: рівні регіонального виробництва, споживання та нагромадження коштів; операції на земельному ринку та ринку нерухомості; операції з фондовими цінностями щодо інвестування у розвиток території; обсяги будівництва та інвестиційної діяльності; альтернативні процеси щодо невикористаного потенціалу і можливостей територій регіону, процеси самоорганізації та відтворення підсистем регіону і т.д. Кожен із цих процесів має свої закономірності протікання та часові рамки. При цьому багато процесів, які впливають на регіональну капіталізацію, можуть відбуватись за межами регіону, що ускладнює здійснення прямолінійних оцінок визначення кількісних показників капіталізації його земель.

Таким чином, ефективне управління земельними ресурсами полягає у максимальному врахуванні та використанні переваг і мінімізації негативних тенденцій, пов'язаних із просторово-економічним розвитком регіону. Це завдання умовно можна виразити через максимізацію рівня капіталізації земель:

$$K = F - Z, K \rightarrow \max, \quad (5.1)$$

де K – капіталізація земель;

F – капіталізовані переваги агломераційного розвитку;

Z – капіталізовані втрати та негативні тенденції землекористування.

Проблема кількісної оцінки капіталізації земель у такому розумінні полягає передусім у тому, що параметри F та Z важко оцінити прямо, привести до єдиного грошового вираження і моменту часу. Одні фактори проявляються в короткостроковій, інші – у довгостроковій перспективі. Абсолютно не порівнянними іноді виявляються соціальні та екологічні чинники. Ринкова оцінка земель не завжди гнучко реагує на зазначені процеси і не може бути універсальним показником капіталізації земель.

Вивчення факторів і закономірностей капіталізації земель також ускладнюється відсутністю чітких однозначних зв'язків між причинами та наслідками явищ у великих територіальних системах. Так, Дж. Форрестер при дослідженні динаміки міста зазначає, що структура складної системи не є простою ланкою оберненої взаємодії, де її стан визначається одним параметром. Складна система передбачає множину взаємодіючих ланок оберненого зв'язку. Рух внутрішніх компонентів системи описується

нелінійними рівняннями. Така система поряд з ланками оберненого містить ланки прямого зв'язку, що описують процеси зростання. У складній системі причини та результати їх прояву значно розділені в часі [35].

Ураховуючи надзвичайну складність процесів просторової динаміки в землекористуванні, нелінійність і численність зв'язків, їх розтягнутість у часі, фактори й закономірності капіталізації земель важливо досліджувати на основі системи показників, що характеризують явища і процеси, які впливають на ефективність землекористування. Оцінка капіталізації земель – це не тільки величина вартості земельного капіталу, а й оцінка факторів, що її зумовлюють. Це динамічна категорія, яка формується з великої сукупності чинників, функціональних зв'язків, системних і агломераційних ефектів, історичності розвитку, через соціально-економічні процеси тощо.

Отже, у широкому розумінні, об'єкт просторового регулювання та діяльності щодо управління капіталізацією регіону включає його населення, економічну систему, природні умови та регіону. Управління капіталізацією неможливе без впливу на соціально-демографічну систему, формування економічного середовища шляхом фінансово-кредитного та податкового регулювання, а також планувальної організації використання природних і територіальних ресурсів.

Зусилля щодо регулювання капіталізації мають спрямовуватися на раціональне використання ресурсного потенціалу територій та його нарощування, науково-технічний розвиток, узгодження суспільних та індивідуальних інтересів, збалансування зовнішніх зв'язків, а також урахування неоднорідності простору й агломераційних ефектів.

У зв'язку з цим істотного значення при вивченні капіталізації земель набуває фактор часу та історичність просторово-економічного розвитку. Тому капіталізовані переваги і втрати мають бути оцінені з урахуванням дисконтування відповідних потоків у часі (N) за ставкою (r), що повніше розкриватиме оцінку земельно-майнового комплексу та процеси створення земельного капіталу:

$$K = \left(\sum_{k=1}^N \frac{F_k}{(1+r)^k} \right) - \left(\sum_{k=1}^N \frac{Z_k}{(1+r)^k} \right) \rightarrow \max. \quad (5.2)$$

У процесі дослідження капіталізації земель та їх оцінки надзвичайно актуальним є методологія випадкових процесів, що дає змогу описувати випадкові переходи регіональної земельно-господарської системи із одного стану в інший з урахуванням певних закономірностей та дії окремих випадкових процесів [36]. Одним із прикладів використання теорії останніх у сфері регіонального землекористування є створення моделей Марковських процесів та клітинних автоматів для цілей прогнозування просторового розподілу видів землекористування у довгостроковій перспективі. Для цього використовуються дані дистанційного зондування Землі (ДЗЗ) за ряд попередніх років та інструментарій сучасних геоінформаційних систем (ГІС).

Таким чином, капіталізація земель регіону – це багатогранний процес, дослідження якого потребує розробки нових методів аналізу та моделювання,

серед яких перспективними для цих завдань є, зокрема, просторові динамічні, імітаційні моделі з Марковськими процесами, нечіткими множинами, еволюційними алгоритмами тощо. Капіталізація земель стає надзвичайно актуальним питанням, в якому концентруються проблеми та перспективи раціонального землекористування, містобудівного й регіонального розвитку, забезпечення належних соціальних умов і ефективних чинників економічного зростання. Оцінка процесів капіталізації земель повинна забезпечити управління ефективними інструментами регулювання просторового розвитку земельно-господарських систем.

Капіталізація земель характеризується як процес поступового зростання вартості земельного капіталу в результаті об'єктивних закономірностей просторового розвитку та цілеспрямованої діяльності органів влади і місцевого самоврядування в умовах трансформації земельних відносин в Україні. Як комплексу та надзвичайно складну категорію її необхідно досліджувати на основі структурної моделі неоднорідності природно-господарського простору, що включає окремі виміри (соціальний, економічний та природний) із власними закономірностями розвитку, та на новій методологічній основі з використанням сучасних економіко-математичних та просторових технологій. Концептуальна модель факторів капіталізації земель включає: ресурсний потенціал у вимірах простору; рівень науково-технічного розвитку і технологічні нормативи використання ресурсів; механізми просторового (державного і ринкового) регулювання; відносини із зовнішнім стосовно регіону середовищем (геоекономічний баланс); агломераційні ефекти і системоутворюючі сили просторової економіки; функціональну взаємодію між населеними пунктами; фактор часу. Механізми регулювання земельних відносин, засновані на понятті капіталізації земель, включають підсистеми просторово-планувального, фінансово-економічного, правового та адміністративно-організаційного управління.

Водні ресурси, з огляду на їхню зростаючу цінність і значення в житті суспільства в сучасних економічних системах, часто розглядаються як один із видів природного капіталу. Термін *природний капітал* з'явився в економічній літературі досить давно й визначався найчастіше як сукупність природних ресурсів, які можуть бути використані у процесі виробництва. Р. Констанза та Г. Дейлі у роботі «Природний капітал і стійкий розвиток» (1992 р.) розширили й уточнили це поняття. Відповідно до їхньої концепції, що набула широкої популярності і дотепер використовується у багатьох зарубіжних еколого-економічних дослідженнях, природний капітал являє собою запаси/активи, що дають потік цінних товарів і послуг у майбутньому. У цьому визначенні враховуються основні функції природного капіталу, які полягають у генеруванні різних ресурсів і наданні екологічних послуг (регулювання водного стоку й ін.). Для виконання цих функцій необхідні цілісні, непорушені екосистеми, структура й різноманіття яких є важливим компонентом природного капіталу.

Таким чином, одним із важливих напрямів зростання вартості активів водогосподарських об'єктів та наповнення сфери водокористування

додатковими фінансами є здійснення їхньої капіталізації, під якою розуміють трансформацію коштів (частини чистого прибутку або інших прибутків) у додану вартість чи фактори виробництва, унаслідок чого досягається збільшення розміру власних коштів.

Капіталізація водних ресурсів – це складний процес їх перетворення в капітал, який повинен здійснюватися з метою забезпечення сталого розвитку територіальних економічних систем. Подібний процес давно вже став звичним явищем на рівні підприємств, коли для збільшення вартості їх капіталізують. У сфері використання водних ресурсів теж можливо використовувати процедуру капіталізації з метою зростання їхніх вартісних показників. Крім того, це дасть змогу сформувавши реальне уявлення про вартість водних ресурсів, яка б відповідала поточним вимогам. Проте, на відміну від капіталізації, що відбувається на рівні підприємств, стосовно водних ресурсів цей процес передусім повинен бути спрямований на забезпечення не лише і не стільки рівня прибутку, скільки збільшення податкових надходжень до бюджетів, зайнятості і доходів населення, розвиток соціальної інфраструктури території, охорону та раціональне використання водних ресурсів.

Якщо капітал – це вартість, здатна приносити додану вартість, то водні ресурси повноцінно можуть бути об'єктом капіталізації. Вони відіграють роль активів у виробництві, мають свою вартість і здатні створювати додану вартість. Таким чином, одним із системних аспектів капіталізації водних ресурсів є визначення їх вартості. Вартість активу залежить не тільки від його складу, але й того, що він може створити, яку додану вартість здатний привнести у процесі виробництва.

Соціально-економічна значимість водних об'єктів оцінюється з позиції їхньої необхідності для фізичного забезпечення життя людини, флори, фауни, існування суспільства, функціонування економіки і, крім того, як найціннішого елемента природного ландшафту.

Теоретичною основою оцінки вартості водних ресурсів як складової докілья є уніфікований набір оціночних принципів: попиту та пропозиції, вкладу, найкращого використання, конкуренції, заміщення, очікування. Найбільш повно відповідає специфічним особливостям водних ресурсів принцип очікування майбутніх можливих доходів від водокористування.

З економічних позицій цілком допустимо розглядати поверхневі водні об'єкти як специфічний вид нерухомого майна. У світовій практиці для вартісної оцінки нерухомості (у тому числі водогосподарських об'єктів) використовується так званий дохідний метод: вартість нерухомої власності, що приносить дохід, визначається величиною, якістю і тривалістю отримання тих вигод, які цей об'єкт буде приносити в майбутньому. Стосовно водних об'єктів, перелік усіх можливих вигод, які вони принесимуть суспільству і природі, настільки великий та різноманітний, що врахувати їх повністю і, тим більше, виразити у вартісній формі практично неможливо. Тому при оцінці вартості поверхневих водних об'єктів, відповідно до принципу очікування, слід обмежитися розглядом їх ролі у формуванні валового продукту та централізованого чистого доходу.

Розрахункова величина доходів водокористувачів, що відносяться внаслідок залучення водних об'єктів до матеріального виробництва, визначається у двох основних групах підприємств з урахуванням специфіки їх форм водокористування.

До першої групи входять підприємства-водокористувачі, водні об'єкти яких відіграють роль рентоутворюючого фактора. Оцінка таких об'єктів виражається через додатковий прибуток або водну ренту, котра визначається як різниця між прибутком підприємства, що використовує водні об'єкти в основному виробництві, та середнім прибутком по інших підприємствах галузі, які відповідно їх не застосовують.

У багатьох випадках зручні та сприятливі умови розміщення й режиму водних об'єктів створюють додаткові переваги водокористувачам і дають можливість отримувати додаткову частину диференціальної водної ренти порівняно з іншими суб'єктами. Додаткова водна рента враховується при обчисленні вартості окремих водогосподарських ділянок або менших фрагментів водних об'єктів. Найбільш повно вона з'являється на підприємствах наступних галузей чи напрямів економіки: гідроенергетика, зрошення, річковий транспорт, водна рекреація та інші.

Отже, вартісна оцінка водних об'єктів є базовою умовою вдосконалення економічного механізму регулювання комплексного водокористування та системним аспектом капіталізації водних ресурсів.

Перетворення водних ресурсів у капітал, тобто вартість, здатну приносити додатковий дохід, можливе лише за умови їх введення у фінансовий обіг. Сьогодні серед найпоширеніших механізмів такого перетворення можна виділити діяльність трастових фондів та сек'юритизацію, які повинні базуватись на даних достовірної комплексної оцінки водних ресурсів.

Трастові фонди дають змогу трансформувати потоки доходів від експлуатації водних ресурсів у відтворювані фінансові ресурси; зберігати частину доходів від водних ресурсів і вкладати їх з метою створення доходів при збереженні початкового капіталу. Реінвестування частини доходів у трастовий фонд приводить до зростання останнього навіть тоді, коли доходи від прямого використання ресурсів перестають формуватися.

Як уже зазначалося, сек'юритизація – це фінансовий механізм перетворення незадіяних активів у такі, що обертаються, за допомогою фондових ринків шляхом надання необоротним активам форми ліквідних цінних паперів, котрі забезпечуються як власне активами, так і грошовими потоками, що ними генеруються. Сек'юритизація водних ресурсів, як і природних загалом, повинна включати такі блоки: алокація ресурсів, у рамках якої відбувається специфікація прав власності на них і створення диверсифікованого пулу активів; створення компанії спеціального призначення SPV, яка здійснює управління відокремленим пулом активів; формування та відтворення капіталу шляхом рефінансування пулу активів на ринку капіталів або грошовому ринку за допомогою випуску цінних паперів. У сучасних інституційних умовах України подібні механізми важко реалізувати внаслідок відсутності їх чіткого законодавчого забезпечення. Тому для ефективного

використання механізмів капіталізації водних ресурсів з метою активізації інвестиційної діяльності та соціально-економічного розвитку необхідно, щоб вітчизняне законодавство відповідало потребам економічного зростання і розвитку.

Лісові ресурси – важлива компонента природи й праці, що безпосередньо пов'язується з виробництвом національного продукту і відповідних екосистемних послуг, спрямованих на збереження та поліпшення навколишнього природного середовища. Без перебільшення лісові ресурси можна вважати важливою складовою природного капіталу, який асоціюється з природно-ресурсним чи еколого-економічним потенціалом, що є необхідною умовою забезпечення економіки ресурсним різноманіттям, задоволення екологічних, соціальних, культурно-оздоровчих потреб людини і суспільства. Таким чином, еколого-економічний потенціал лісу, що розглядається як природний капітал, є безпосереднім резервом для відтворення суспільної системи. При цьому ефективне відтворення лісоресурсного потенціалу, як відомо, значною мірою відбувається за участю природи і праці людини як основної продуктивної сили, фізичного та фінансового капіталу. Це означає, що ефективне відтворення лісових ресурсів на розширеній основі здійснюється за рахунок вмілого залучення до цього процесу земельних ресурсів як природного капіталу, фізичного виробничого (основні виробничі засоби, засоби праці, техніка тощо) та інтелектуального капіталу, що проявляється в залученні до системи лісовирощування нових технологій, методів управління лісами, програмних планових розробок, форм господарювання в умовах ринкової економіки і глобалізаційних процесів.

Необхідно наголосити, що сучасна економічна система господарювання в країні розвивається в напрямі постіндустріальної домінанти, що супроводжується відповідною зміною наявних укладів в її структурі на нові уклади. Основною тенденцією розвитку лісоресурсної сфери є певне заміщення її фізичного капіталу нефізичним, якими є соціальні й екологічні функції лісу як нематеріальні активи в сукупному лісоресурсному багатстві. Ці нематеріальні активи в галузі на даному етапі поки що не включені в систему економічних ринкових відносин, не розроблені системні механізми відходу від адміністративно-командної системи господарювання, успадкованої ще за часів планово-адміністративної системи господарювання, та запровадження необхідних механізмів стимулювання розвитку сучасних стандартів лісогосподарського виробництва, наявність яких чітко простежується в економічно розвинених країнах Європи і світу. За даними аналітичної оцінки та узагальнення літературних джерел, на частину інвестицій щодо збереження й відтворення лісоресурсного потенціалу як матеріального активу припадає значно більша частина, ніж на відтворення соціальних і екологічних функцій лісу. Без останніх, а також без необхідного фінансування їх відтворення не можна досягти сталого економічного зростання та поліпшення навколишнього природного середовища. Наявність позичкового капіталу в лісоресурсній сфері не сприяє цьому процесу.

На нинішньому етапі, на відміну від попередніх часів, ресурси лісу як складова національного багатства є менш привабливими для держави, регіональних суб'єктів управління економікою, підприємницьких структур та місцевого самоврядування, ніж власне земельні угіддя як джерела капіталу. Така ситуація спричинена тим, що економічні механізми капіталізації земельних ресурсів наразі набули бурхливого розвитку, натомість лісові ресурси як невіддільні компоненти від земельних, виходячи із законодавчих актів України, поки що не залучені в ринкові відносини. Виняток становлять ресурси деревини як джерела капіталу, хоча й усіченого, що у своїй основі має певні фізичні властивості у багатьох країнах залишаються на тому ж рівні капіталізації, як у минулому, зокрема в період планово-регульованої економіки, тобто капіталістичної системи господарювання. На відміну від землересурсної чи, наприклад, виробничої сфери взагалі, різних галузей економіки в умовах ринкової системи господарювання, органічна будова лісоземельного капіталу залишається на досить низькому рівні. Особливо це стосується ресурсів лісу – його соціальних і економічних функцій як нематеріальних активів.

Соціально-екологічні компоненти лісових ресурсів як складової національного багатства є важливою частиною соціально-економічного розвитку країни та поліпшення екологічної ситуації. Для імплементації цих компонент у сферу оперативного управління виникає потреба їх кількісних та економічних оцінок, які можна було б включити в систему соціально-економічних відносин: використати для розробки й обґрунтування планів розвитку лісового господарства і стратегічних напрямів економічного розвитку галузей економіки країни, регулювання природокористування, зокрема лісокористування, поліпшення взаємовідносин лісоресурсної сфери з господарюючими суб'єктами, що користуються ресурсами лісу, регіональними і державними органами влади.

Один із основних напрямів розробки таких оцінок – це спроба визначити вартість сировинних ресурсів лісу, їх соціальних та екологічних функцій: надати їм вартісну й економічну оцінку на рівні з іншими ресурсами природи, які у структурі економіки країни займають значне місце. Методи вартісної та економічної оцінки лісових ресурсів давно розроблені вченими-лісівниками України, Росії, Білорусі та спеціалістами інших держав. Розроблені методологічні і методичні підходи до економічної оцінки лісових земель, лісових насаджень, продовжуються дослідження з питань вартісної економічної оцінки соціальних і економічних функцій лісу, які в структурі природокористування займають особливе місце. На жаль, ці розробки до цього часу не знаходять втілення в кадастровій оцінці лісових ресурсів, системі показників статистичного обліку і національних розрахунках.

Таким чином, ринкові умови господарювання спонукають на необхідність практичного втілення в лісогосподарську практику наукових напрацювань з економічної оцінки лісових ресурсів різного функціонального призначення – матеріальних і нематеріальних активів. Мета такого нововведення для лісоресурсної сфери – це диверсифікація її складових як капіталу в природно-

ресурсний капітал і національне багатство країни, розширення тим самим межі вартісного статистичного обліку активного лісоресурсного потенціалу.

Предметом розгляду капіталізації лісових ресурсів, виходячи із сутності економічної теорії, є перетворення нерозподіленого прибутку, який одержується або може отримуватися від використання сировинних ресурсів лісу (деревина, побічні продукти лісу тощо), їх екологічних і соціальних функцій, у капітал, що спрямовується на поповнення лісоресурсного потенціалу в цілому, тобто диверсифікації бізнесових структур галузі. Крім того, на основі капіталізації прибутку від використання різних компонентів лісу визначаються їх вартісні оцінки і, насамкінець, ціни, на чому і ґрунтуються відносини галузі з іншими організаційними структурами й державою. Специфіка функції капіталізації різних компонентів лісу в контексті ринкової системи господарювання аргументується наступним:

- включення різних складових лісу в баланс економічних активів, що інтерпретуються як продукти природи і праці, тобто капітал – джерело виникнення вартості, зокрема доданої, що, на відміну від традиційного виробничого циклу лісоресурсного відтворення, перетворюється в чистий капітал;

- вартісний вимір різних компонентів лісових ресурсів здійснюється на загальній підставі поряд з відомими елементами балансу активів на методологічній і методичній основі. Таким чином, формується загальновідомий баланс активів різних складових лісу, якими є матеріально вимірювані та матеріально невимірювані (соціально-екологічні функції лісових насаджень) активи, між якими встановлюються відповідно урівноважені співвідношення;

- основоположним розрахунковим показником для всіх елементів лісоресурсного відтворення є відома на такий період часу ринкова вартість. Суміжні оцінки і взаємозв'язки між різними складовими лісових ресурсів (йдеться власне про ресурси лісу та їх соціальні й екологічні функції) у розрахунках відображаються в режимі сучасної ринкової вартості.

Соціальні й екологічні функції лісу як інновації розробляються науковими колективами, зазвичай, за рахунок державного і місцевого бюджетів. Продукт праці таких нематеріальних функцій лісу, як активів є власністю держави і муніципальної влади. Ці функції, на наше переконання, матеріалізуються у певних видах ресурсів лісу і нерідко замінюють їх. Звідси і виникло таке поняття, як соціальна та екологічна лісоресурсна сфера, котру важко віднести до матеріального виробництва. Однак це тільки на перший погляд. Між тим, зазначений аргумент є підставою для необхідності звернути увагу на практичну значимість цієї проблематики, яка в певних умовах природокористування є домінуючою, тобто соціальні й екологічні функції лісу нерідко перетворюються в головний товар ринкової економіки.

Акценти робляться на необхідності проведення грошової оцінки соціальних і екологічних функцій лісу як нематеріальних активів, що, як правило, стають основою лісоресурсного багатства. Еволюція в ринковій сфері розглядається із цих позицій як процес переходу від традиційних методів користування матеріальними цінностями до суто ринкових відносин купівлі-

продажу соціальних і екологічних ресурсів як нематеріальних активів. Термін *нематеріальні активи* поширюється на інститути патентного, авторського й суміжних прав, товарних знаків і засобів індивідуалізації, а також комерційної таємниці, що забезпечує реалізацію й охорону технологій у формі «ноу-хау». Але при цьому не слід забувати, що власне категорія нематеріальних активів лісу належить до юридичних правоустановчих засобів і використовується в науковій літературі як збірне поняття на кшталт правового визначення й конкретного значення.

Для оцінки вартості соціальних функцій лісу доцільно використовувати витратний метод оцінки на цей специфічний ресурс (послугу). Тобто витрати, які обійшлися державі (компанії) на отримання лісових насаджень соціального призначення, і є їх вартістю, але за умови, що цей ресурс має досить високу споживчу вартість як у матеріальній, так соціальній сфері, і підлягає, у звичайному розумінні цього слова, старінню та моральному зношенню. Тому рекреаційна рента має носити постійний характер. Соціальна (рекреаційна) рента визначається також методом порівняльної економії, а саме: визначається в першу чергу базовий варіант і його приведені витрати (поточні й капітальні), а також використані знання, які мають високу наукоємність і здатні ініціювати зміни на об'єкті спостереження. Визначають також варіант, який традиційно вважався аналогом базового.

Підвищення продуктивності лісових насаджень соціального призначення і зниження собівартості технологічного процесу за рахунок нових технологій за своїм змістом є економією певного порядку або соціальною (рекреаційною) рентою, яка може бути розподілена між учасниками відтворення рекреаційних послуг лісу. В методичному аспекті слід вважати, що підвищення показників економіки може залежати від багатьох причин, частина яких в окремому випадку не впливає на розвиток подій, і навпаки, частина сприяє кращим змінам на об'єкті спостереження і використання. Тому основним завданням є реєстрація і підтримка спеціалізованих програм сприяння співробітництву в управлінні ресурсами лісу соціального спрямування, досягнень у науці, лісоресурсній сфері, бізнесі. Однак через те, що розробка законодавства відстає від темпів розвитку лісоресурсних технологій, ці операції позбавлені дієвого й економічно ефективного контролю з боку держави та суспільства. Визнання соціальних функцій лісу специфічним аналогом ресурсів і послуг акцентує увагу на питаннях юридичного оформлення прав на неї, процедури її легітимного використання й ефективного захисту від посягань у звичному правовому полі. Такий підхід не викликає заперечення у владних структур і користувачів, які не можуть або не хочуть зрозуміти особливості творчого процесу проектування, створення і використання лісових ресурсів соціального призначення, виділення необхідної кількості коштів для відтворення їх екологічної та соціальної цінності. Розподіл соціальної ренти, як і звичайної, має відбуватись між учасниками колективу зі створення соціального ресурсу (послуги) відповідно до частки затраченої ними соціальної праці.

Виходячи з аналізу й оцінки літературних джерел, капіталізація лісових ресурсів із позицій комплексності як джерела корисностей через їх

багатофакторність надто ускладнюється. Важко, наприклад, оцінити синергетичний ефект від використання поєднання ресурсів лісу як матеріально вимірюваних компонент, котрими є деревини, ресурси побічного користування, для яких складаються ринкові ціни, та ресурсів нематеріального походження (екологічних і соціальних функцій лісу), що прямо не піддаються виміру та позбавлені цінової ринкової визначеності. Для таких ресурсів лісу немає необхідної нормативно-правової бази оцінювання і статистичної інформації.

Слід зазначити, що лісові ресурси, які характеризуються багатоваріантністю використання в господарській діяльності, не дають змоги визначити витратні показники для їх відтворення та, відповідно, ефекти від їх використання, що є основою капіталізації. Наявні методичні принципи та підходи до визначення, наприклад, ренти чи рентного доходу як основного показника капіталізації ресурсів лісу, що формується від різних ресурсів – деревини, продуктів побічного користування, використання лісу в соціальних і екологічних цілях – не забезпечують одержання необхідного ефекту, який можна було б використати для планування, скажімо альтернативного проекту розвитку лісоресурсної сфери чи іншого. Рента в цьому випадку є основним фактором лісоресурсного зростання як капіталу.

Характерна особливість засобів виробництва, котрими є лісові насадження як об'єкти природи і праці, полягає у продуктивній силі – землях лісового фонду і власне лісових насадженнях, їх породній і віковій структурі. Лісоресурсна рента є результатом граничної продуктивності лісових насаджень, що зростають, тобто ресурсів природи і фізичного капіталу в галузі лісгосподарського виробництва. Вона виникає в результаті суспільного визначення потреби відтворення лісових ресурсів та їх екологічних і соціальних функцій, завдяки природно-кліматичним і лісорослинним умовам, відповідного породного складу лісових насаджень, їх вікової структури, просторового розміщення.

Таким чином, різноманітні компоненти лісу як національного багатства (лісові ресурси) при правильному лісовому господарюванні створюють відповідну ренту (1 і 2), яка, капіталізуючись, формує їх вартість. На теперішньому етапі розвитку досліджуваної сфери в Україні процес генерації лісоресурсної ренти на практиці не простежується. Це зумовлено тим, що лісові ресурси не отримують реальної вартості, котра практично не розраховується, як це відбувалося за часів планово-регульованої системи господарювання. Рентним підходом до комплексної економічної оцінки лісових ресурсів оцінюється реальна вартість продукції лісовирощування різного призначення і, відповідно, капіталізація частини ренти в цінах реалізації на ринку з урахуванням терміну лісовирощування лісових насаджень на процедури дисконтування. Такий підхід до капіталізації ресурсів лісу через недосконалість господарського та цінового механізму в лісоресурсному просторі є лише наближенням, однак сьогодні може знайти практичне застосування.

Ринкова система господарювання передбачає оцінку різних компонентів лісових ресурсів як елемента національного багатства та розвивається в напрямі розширеного відтворення. Включення різних складових лісових ресурсів до

балансу економічних активів країни чи регіону означає, що вони трактуються як лісоресурсний капітал, котрий генерує вартість і додану вартість у процесі терміну лісовирощування, тобто економічного відтворення, на відміну від відтворення ресурсів природи, наприклад сільськогосподарського виробництва з коротким періодом ротації і невиробничого споживання, якими вважаються рекреація та інші види користування ресурсами лісу.

Методологічною основою капіталізації різних компонентів лісу – лісоресурсного потенціалу є передусім вартісна оцінка їх ресурсів як системи: земель лісового фонду, призначених для лісовирощування, лісових насаджень як рослинного покриву, біологічних ресурсів, грибів, горіхів, ягід, технічної сировини (живиці, смоли, деревних соків тощо), соціальні й екологічні функції лісових насаджень, володіння якими за існуючих цін приносять певний економічний, соціальний та екологічний ефект. При цьому додатковим критерієм для віднесення різних лісоресурсних активів до категорії економічних є причетність їх до використання в комерційних цілях. До статистичної звітності доцільно включати поряд із матеріально вимірюваними ресурсами лісу (лісові насадження, ресурси побічного користування тощо) ресурси соціального й екологічного призначення як окремо взяті компоненти лісу. Методологічна сутність такого визначення обумовлюється тим, що лісові ресурси різного призначення – це особливого роду товари чи послуги, що мають ринкову вартість, нерідко набувають значного поширення в господарській практиці і комерційних цілях, тому розглядаються як особливі види ресурсів, котрі користуються попитом та набувають значення капітальних ресурсів. Отже, для різних компонентів лісу можуть застосовуватись традиційні підходи до визначення їх ринкової вартості й капіталізації.

Лісоресурсна сфера, по суті, є вагомою складовою територіальної соціально-економічної системи. Зокрема, у регіоні Карпат і Полісся у структурі продуктивних сил вона визначальна. На основі лісоресурсної сфери у зазначених регіонах формуються відповідні економічні відносини між суб'єктами господарської діяльності, у структурі якої особливе місце належить процесам використання і відтворення лісових ресурсів, у рамках яких з урахуванням інших галузей економіки створюється стійка цілісність системи господарювання, що реалізується за рахунок передусім власних і запозичених коштів.

Розвиток будь-якої системи господарювання в ринкових умовах без фінансування не відбувається, а власних коштів як стартового капіталу буває недостатньо. Відповідно в таких умовах найбільш актуальними постають проблеми визначення вартості лісових ресурсів, залучення їх у фінансовий обіг та використання на потреби лісоресурсного розвитку. Це передбачає активізацію фінансових ресурсів на основі капіталізації не тільки сировинних ресурсів лісу (деревини), але і соціальних й екологічних функцій лісу як нематеріальних активів, які до цього часу не включені в ефективний ринковий обіг. Необхідними для реалізації лісоресурсних компонентів і на їх основі мобілізації відповідних фінансових ресурсів є значні невикористані можливості й резерви. Таким чином, існують різні джерела фінансування – лісоресурсної

сфери – як внутрішні, так і зовнішні. Особливе значення в цій системі слід звернути на таку складову фінансового забезпечення підприємств галузі, як самофінансування.

На теренах розміщення лісових підприємств зазначена складова може активізуватися і вийти на більш ефективні засади розвитку. Якісний розвиток можливий шляхом залучення до цього процесу нових інституцій підприємницької діяльності, суб'єктів регіонального і місцевого самоврядування та населення з принципово новими ринково орієнтованими методами господарювання в лісах і з економічними відносинами. Структура механізму фінансового забезпечення відтворення лісових ресурсів, їх збереження і використання має розглядатися в контексті досягнення цілей, спрямованих на задоволення потреб населення та держави в різноманітних ресурсах і корисностях лісу. Не слід забувати, що основними тенденціями розвитку лісоресурсної сфери повинна стати глибока регіоналізація з урахуванням місцевих природно-економічних умов, лісоресурсного простору та фінансових потоків, які наявні у розвинених країнах світу. Разом з тим регіоналізація лісоресурсного простору має тісно пов'язуватися з питанням захисту територіальних систем від негативного впливу зовнішнього середовища, передусім на основі місцевого (власного) економічного потенціалу досліджуваної сфери. Це, звичайно, не означає, що вона має функціонувати ізольовано, без взаємозв'язку з іншими економічними системами, наприклад сільським господарством, промисловістю, об'єктами соціальної сфери, розселенням тощо.

Фінансове забезпечення потреб функціонування лісоресурсної сфери і, зокрема, розширеного відтворення лісових ресурсів на засадах сталого розвитку означає покриття втрат за рахунок власних коштів, хоча й не виключається, якщо є такі можливості, за рахунок запозичених фінансових ресурсів. На нинішньому етапі розвитку лісоресурсної сфери особливо актуальні проблеми, пов'язані із стимулюванням лісоресурсного зростання, створенням умов для розвитку соціальних і екологічних відносин, забезпечення її сталого розвитку.

Лісоресурсну базу, за рахунок якої повинні розв'язуватися зазначені проблеми та задовольнятися інтереси соціально-економічних систем на рівні суб'єктів місцевого самоврядування, регіонального та загальнодержавного рівня, можна сформулювати на основі реалізації процесів капіталізації як матеріальних, так і нематеріальних лісоресурсних активів у структурі пріоритетів: землі лісового фонду, лісові ресурси на корені, підготовлені для реалізації, продукти побічного лісокористування (гриби, ягоди, горіхи, ресурси мисливства, технічна сировина тощо), соціальні й екологічні функції, які нерідко за своїми властивостями значно переважають лісосировинні ресурси, що матеріально вимірюються. Пріоритетними лісоресурсними складовими необхідно визначити такі ресурси лісу, як капіталу, що вважаються найбільш вагомими, користуються значним попитом на внутрішньому і зовнішньому ринку, забезпечують отримання найбільшого доходу (ренти). Крім того, в основі традиційного капіталу лісоресурсної сфери, яким вважається земля і лісові насадження, як відомо, формуються інші конкурентоспроможні, вартісно

важливі фактори, зокрема соціальні й екологічні активи, які за своїми економічними властивостями сьогодні не включені в ринковий обіг.

Капітал лісоресурсної сфери слід вважати комплексним поняттям, що, виходячи з аналізу й оцінки літературних джерел, являє собою передусім різноманіття ресурсів лісу і блага (послуги), котрі можуть бути використані в господарській діяльності з метою створення додаткової вартості. Іншими словами, це всі ресурси лісу, його екологічні й соціальні функції, які можуть мати вартість, увійти в ринковий обіг та використовуватися для задоволення різноманітних потреб економіки й людини та інвестування галузі. Отже, для того, щоб раціонально управляти наявними ресурсами лісу та збільшувати їх, необхідно, у свою чергу, знати вартість таких ресурсів та додану вартість, яку вони здатні забезпечити у процесі використання, тобто виявити, які грошові потоки можуть генеруватися ресурсами лісу і його нематеріальними активами у перспективі.

У ринкових умовах господарювання сучасні методи і технологічні засоби розширеного відтворення лісових ресурсів мають здійснюватися, як правило, організаційно-управлінськими структурами корпоративного типу розвитку, коли основні функції управління виробничими ланками зосереджуються у найманих професійних управлінців, які володіють сучасними ринковими управлінськими методами, здатними вивести будь-які неринкові організації, котрими є лісові підприємства країни, на нові, більш ефективні засади розвитку. Слід пам'ятати, що організаційно-господарські структури корпоративного типу як складні соціально-економічні й технічні системи, про що свідчить досвід підприємств лісоресурсної сфери, спроможні об'єднувати різнорідні ресурси лісу – матеріально вимірювані і сформовані на «невагомих» соціально-екологічних корисностях лісу в єдину систему для здійснення спільної діяльності і досягнення поставлених цілей. Така система господарювання в лісах здатна підвищувати конкурентоспроможність підприємств на основі збільшення ринкової вартості активів, які повинні обертатися у лісоресурсному просторі.

Системам господарств радянського типу були гарантовані поставки деревних ресурсів лісу з інших регіонів, зокрема Росії, з їх усталеною фінансово-кредитною системою, жорстким плануванням і ціноутворенням, що в цілому не стимулювало розвиток національного лісогосподарського виробництва, оскільки потреба в ресурсах лісу різного спрямування забезпечувалося повною мірою. За часів планово-адміністративної системи господарювання поряд зі значними обсягами садіння і посіву лісу відбувалися надмірні рубки, пов'язані з веденням лісового господарства, порівняно з обсягами рубок головного користування. Це стало причиною певного зниження продуктивності стиглих насаджень та погіршення якісних характеристик лісів на корені, а відтак – падіння дохідності лісогосподарського виробництва. Крім того, на рівень економічної ефективності розвитку лісового господарства впливає також те, що ліс до цього часу офіційно не визнається капіталом, як, наприклад, об'єкти нерухомого майна. Ліс як важлива складова національного багатства, по суті, вилучений із фінансового і товарного обігу.

Існуючі методи визначення лісового доходу, що є основою капіталізації лісових ресурсів, на підставі діючих, значно занижених лісових такс також не забезпечують визнання цих ресурсів лісу за їх вартісними показниками капітальними об'єктами. Крім того, не визнається носіями вартості значна частина лісів природоохоронного призначення (лісопарки, ліси зелених зон, курортні, водоохоронно-захисні ліси тощо), що є наслідком вилучення таких лісів із цивільного товарного обігу.

Отже, значна частина лісів на законодавчому рівні і практично не вважаються носіями вартості. Останніми здебільшого є тільки заготовлена деревина певної товарної номенклатури, що не узгоджується з ринковими методами господарювання.

При цьому різні компоненти лісу, наприклад лісопарки, зелені зони, ліси рекреаційного і природоохоронного призначення будь-якого віку, залишаються поза сферою економічних відносин, економічно не оцінюються, не капіталізуються. Це потребує переходу лісогосподарського виробництва до ринкової системи господарювання та прийняття відповідних рішень з питань реформування галузі, докорінної зміни її організаційно-виробничої, економічної та фінансової системи. Для ринку необхідні нові правила гри в усіх галузях економіки. Слід зазначити, що до сьогодні тривають дискусії щодо оцінки результативності реформування підприємств лісового комплексу 1995 року, коли для них, зокрема лісокомбінатів у регіоні Українських Карпат, було створено необхідні умови для переходу на засади ринково орієнтованого підприємництва. Утім такі підприємницькі структури, за винятком зміни назв лісокомбінатів Карпат, які вважалися досить ефективними, на держлісгоспи з обмеженими правами, зазнали мало змін. Негативні тенденції посилюються, коли створені держлісгоспи як юридичні особи з метою розвитку підприємницької діяльності, замість нарощування потужностей із глибокої переробки деревини, що було в минулому і характеризувалося високою ефективністю, без належного техніко-економічного обґрунтування інтенсифікували вихід на внутрішній і зовнішній ринки з необробленими лісовими матеріалами чи лісопродукцією низького рівня технологічної обробки.

Зазначені тенденції розвитку лісових підприємств спостерігаються і нині, що негативно впливає на економіку країни, зокрема регіону Карпат і Полісся, де значна кількість висококваліфікованих працівників лісу позбавлена робочих місць. При цьому не поставлено на ринкові принципи господарювання так звані ресурси побічного лісокористування, а також несировинні функції лісу. Зазначене ще раз підтверджує, що система господарювання в лісовому секторі потребує подальшого реформування та переведення на ринкові умови функціонування.

5.3. Модернізація фінансових механізмів управління природними ресурсами

В умовах постіндустріального суспільства та фінансизації економічних відносин надзвичайно важливо здійснювати управління відтворенням територіальних економічних систем (ТЕС) на основі осмислення, аналізу та врахування уроків світової фінансової кризи, яка стала прямим наслідком протиріччя між реальною величиною створеного суспільством валового продукту і незабезпеченим реальною вартістю спекулятивним капіталом. За оцінками експертів, розрив між вартістю реальних активів і спекулятивним капіталом у світовій економічній системі вже перевищує 400 трлн дол. США. Незабезпеченість грошових агрегатів відповідною потужністю спричиняє формування спекулятивної «мильної бульбашки», що, як правило, лопається після досягнення критичної маси. Тому з метою забезпечення відтворення ТЕС на принципах сталого розвитку важливо забезпечити зв'язок територіального фінансового простору з територіальними активами. Фінансові ринки при цьому можуть розглядаються як інструмент, за допомогою якого досягаються не тільки коротко-, але й довгострокові цілі, і який з часом стає барометром тривоги за збереження довкілля, заохочуючи суб'єктів господарювання відповідально ставитися до людей і довкілля.

Базовою суттю фінансів є мобілізація капіталу для інвестицій. Капітал може бути отриманий із таких різних джерел, як банки, розміщення цінних паперів, оренда, державне фінансування, промислові облігації розвитку, венчурні компанії, акредитиви, векселі, ф'ючерси тощо. Він не обов'язково повинен перебувати у власності його розпорядника і часто є запозиченим в тій чи іншій формі. При цьому необхідна певна застава, зазвичай у вигляді основних засобів, які дають передбачуваний потік доходів. Тому першим життєво важливим кроком у цьому напрямі є пошук передбачуваних потоків доходів, які дозволять робити запозичення, що відповідно розширить пул капіталу розпорядників і, як наслідок, масштаби можливих прибутків. Авторитетні фінансові установи, зазвичай, не надають капітал без будь-яких доказів його забезпечення або того, що позичальник може погасити борг. Аналогічно жоден фінансовий інститут не братиме участь у випуску облігацій або інших фінансових інструментів для залучення капіталу без будь-яких доказів відповідних потоків доходів.

Таким чином, щоб мати можливість залучати капітал, важливо шукати активи, які будуть приносити дохід і діяти як застава та джерело прибутків. Іншими словами, ланцюг створення вартості у сфері фінансів працює за добре відомим фінансовим правилом щодо можливості інвестування в ризиковані активи при здійсненні запозичень під безпечні активи. Це, з одного боку, ланцюг з власною географією формування активів, а з іншого – ланцюг розподілу прибутків від спекуляції між декількома містами світу. При цьому основна увага наукових досліджень присвячена саме другій частині цього ланцюга, оминаючи проблеми пошуку і розширення джерел формування надійної бази активів.

Найважливішою складовою плану побудови потужної суверенної фінансової системи України повинна стати програма капіталізації неринкових у даний час елементів національного багатства – землі, надр, нерухомості, інтелектуальної власності тощо.

Сучасні дослідження в цій сфері спрямовані переважно на вивчення фінансових процесів капіталізації, не відрізняючи їх від реальних, у результаті чого створюється враження, що капіталізація за своєю суттю є фінансовим явищем. Проте, на думку А. Гриценка, це перш за все реальний процес створення і збільшення нової вартості, який має свою фінансову складову, взаємодіє з нею, але не зводиться до неї. Такий недолік майже не був відчутним і не мав негативних проявів у докризовий період у розвинених країнах унаслідок збалансованості їх економік. Проте криза виявила принципову залежність фінансових процесів від реальної економіки і неможливість довгострокового відриву розвитку фінансових ринків від реальних економічних процесів.

У країнах з перехідною економікою такий недолік спричиняє зміщення акцентів на фінансові процеси без відповідного розвитку реальної економіки, що призводить до різноманітних деформацій в економічному і соціальному розвитку. Саме невідповідність фінансових і реальних економічних процесів стала важливим фактором небаченого раніше перерозподілу багатства, накопичення великих капіталів у надзвичайно короткі терміни, соціального розшарування суспільства, різних фінансових афер тощо. Щодо диспропорцій у співвідношенні фінансових і економічних процесів, то вони є важливою складовою сучасної кризи. Тому відновлення належної уваги до реальних економічних процесів є необхідною умовою визначення справжньої ролі капіталізації в трансформації економіки України [37, с. 192].

Якщо ключовим поняттям фінансової системи у 1980 і 1990-х рр. була сек'юритизація, то у 2000-х – на хедж-фонди, організації, які одночасно намагаються вкладати кошти в більш творчий шлях і компенсувати ризики, використовуючи різні форми фінансових інструментів (часто з катастрофічними наслідками). Водночас увагу зосереджено на класах активів, котрі такі інвестиційні інструменти, як хедж-фонди, розблокували та сек'юритизували.

Підвищений інтерес до нових класів активів була зумовлена пологими кривими поточної дохідності і тривалою надмірною ліквідністю, що стали результатами таких сприятливих макроекономічних умов, як низькі процентні ставки та інфляція, що із середини 1990-х років переважали у значній частині світу. У пошуках більших прибутків акцентується увага на цінах активів. Наразі спрямування на інвестиційну дохідність є одним з визначальних чинників сучасної міжнародної фінансової системи. Але цей пошук доходів з нових або оновлених класів активів практично не став предметом уваги з боку вчених.

Активи, створені шляхом сек'юритизації, базувалися на очікуваних у майбутньому прибутках і доходах великих корпорацій та урядів, а сучасні фінансові компанії орієнтуються на нові, чіткіше визначені класи активів, такі

як інфраструктура: автомагістралі, вулиці, дороги, мости; громадський транспорт, аеропорти та авіалінії, водопостачання і водні ресурси, управління водовідведенням та очисткою стічних вод, знешкодження та обробка твердих відходів, електроенергетика, телекомунікації та ін. Цей особливий клас активів наразі сприймається як набагато цікавіший і цінніший, ніж раніше вважалося, і не тільки тому, що він забезпечує передбачуваний і надійний потік доходів протягом тривалого періоду часу, але й у зв'язку з тим, що обслуговування інфраструктури, як правило, залежить від квазімонополістичних відносин зі своїми клієнтами. Поряд з цим, ускладненням у цих сферах є той факт, що навіть після хвилі приватизації значна частина інфраструктури, як і раніше, має тісний зв'язок з державою – у формі контрактів або регулювання.

Таким чином, необхідно звернути увагу на базу світової фінансової системи, визначити правильний баланс, зосередитись на нових розробках з виявлення джерел доходів, які можуть бути об'єднані й використані як застава. Важливо показати, що нові бізнес-моделі і великі об'єднання можуть бути побудовані на зворотному боці цієї застави, використовуючи поєднання нових форм спеціальних знань з обчислювальною потужністю та програмним забезпеченням, шляхом формування нових джерел доходів за рахунок наявних портфелів та розширення спектра існуючих або шляхом виявлення абсолютно нових потоків доходів. Важливо ідентифікувати особливу географію доходів, які раніше вважалися незначними (дріб'язковими) або закритими (забороненими), і включити їх у фінансову систему.

До ресурсів, які неповною мірою включені в ринковий обіг, належать природні ресурси. Так, на території економічних систем завжди наявні якісь природні ресурси, котрі можуть бути як відновлювальними, так і невідновлювальними. Раціональне використання природних ресурсів у сучасних умовах потребує особливого механізму їх капіталізації з урахуванням потреб екологічної безпеки та майбутніх поколінь.

Актуальним завданням є вибір політики управління як визначальної для економічного зростання, зокрема, щодо природних ресурсів, а також напряму інвестицій і розподілу доходів, які вони формують. Отже, для формування державної політики на основі капіталізації ресурсів важливо з'ясувати, яким чином природні ресурси можуть стимулювати розвиток та яка політика управління є оптимальною.

Оскільки забезпечення сталого розвитку повинно відбуватися за рахунок раціонального використання власних ресурсів, які можуть трансформуватися в різні форми капіталу, то важливим завданням є створення такого інституціонального середовища, в якому різні види ресурсів могли б відтворюватися у формі найбільш продуктивного виду капіталу. Таким у сучасній економіці є саме фінансовий капітал. Тому важливо сформулювати таку управлінську підсистему, яка б давала змогу через фінансові механізми у сталий спосіб використовувати природні ресурси для відтворення й інших видів територіального капіталу.

Фінансові механізми управління в сучасній економіці вважаються найбільш ефективними, оскільки вони можуть здійснювати прямий та

опосередкований вплив на всі види капіталу і трансформувати їх у найбільш універсальну фінансову форму. Фінансові механізми є основою таких сучасних видів управління, як проектне та структурне, що вважаються найбільш ефективними в сучасних умовах. Проектне управління розвитком територіальних утворень доцільно розглядати як професійне управління змінами, що сприяють задоволенню вимог сталого розвитку із застосуванням проривних інноваційних технологій.

На локальному рівні найбільш проблемним є відтворення фізичного капіталу, який являє собою штучне середовище функціонування територіального соціуму та передумову ефективного відтворення територіальної господарської діяльності.

Значна і найбільш проблемна (щодо відтворення) частина фізичного капіталу територіальних утворень стосується житлово-комунального господарства, зокрема тепло- і водопостачання та водовідведення, очистки стічних вод тощо, які сьогодні в Україні є морально та фізично зношеними, потребують значних капіталовкладень для ґрунтовної модернізації. В умовах хронічної нестачі фінансових ресурсів у бюджетному секторі місцевого самоврядування виникає необхідність пошуку нових форм їх залучення для відтворення територіального фізичного капіталу на основі сучасних ринкових механізмів. Додатковою вимогою до механізму фінансового управління відтворенням територіального капіталу є необхідність формування ефективної системи контролю за цільовим використанням наявних ресурсів. На нашу думку, у цьому випадку найбільш дієвими можуть стати такі сучасні механізми, як проектне і структурне фінансування.

З метою досягнення цілей сталого розвитку управління територіальними утвореннями повинно ґрунтуватися на трансформації системи фінансування в напрямі переходу від бюджетного субсидування до оплати суспільних послуг (зокрема, у сфері ЖКГ) у повному обсязі за умови забезпечення соціального захисту та економічного стимулювання покращення якості обслуговування. Аналіз практики забезпечення такими послугами в Україні підтверджує гіпотезу щодо неможливості якісного відтворення фізичного капіталу спільного користування тільки за рахунок суспільного (бюджетного) сектору. У той же час сучасна структура капіталу свідчить про необхідність використання можливостей приватного сектору для цілей сталого розвитку та узгодження приватних і суспільних інтересів. У процесі відтворення фізичного капіталу територіальних утворень це може полягати у входженні приватного капіталу в житлово-комунальний сектор економіки та спільне публічно-приватне управління його відтворенням.

За такого підходу основним завданням територіального управління є впровадження комплексу заходів, які б сприяли підвищенню капіталізації території шляхом збільшення інвестиційної привабливості їх активів, у тому числі через створення відповідних умов для інвестиційного проектування у сфері інфраструктури, що базується на фізичному капіталі, з урахуванням особливостей формування та використання територіального пулу активів. Сучасний стан і специфіка інфраструктури територій в Україні потребують

пошуку нових фінансових механізмів залучення кредитування для модернізації та заміни зношених елементів ЖКГ на прийнятних умовах для різних суб'єктів.

Одним із ефективних механізмів практичної реалізації поставленого завдання є структурне фінансування конкретних проектів, пов'язаних із залученням інвестицій у територіальну інфраструктуру. Цей механізм передбачає об'єднання характеристик одного чи декількох територіальних активів (наприклад, підприємств ЖКГ), які беруть участь у проектному фінансуванні, в єдиний базовий актив – інструмент, що володіє оптимальними параметрами дохідності та ризику. У зарубіжній практиці фінансові посередники вже сформували схеми роботи з такими активами, як об'єкти інфраструктури, природні ресурси, майбутні податкові надходження, енергетика, транспорт і доставки, нерухомість і житло та ін. Аналітичний огляд діяльності сучасних міжнародних посередників свідчить про їх зацікавленість у роботі з такими надійними (реальними) активами, які у різній конфігурації наявні в більшості територіальних утворень. Зокрема, структурне фінансування вже здійснює багато потужних фінансових корпорацій, серед яких відомі французька «Credit Agricole Group», нідерландський фінансовий конгломерат «ING», японська «Sumitomo Mitsui Financial Group» та ін. Суть структурного фінансування полягає в об'єднанні територіальних активів суб'єктів одного або декількох територіальних утворень для створення більш привабливого інвестиційного інструменту. Таким для інвесторів є базовий актив, який складається із очікуваних у майбутньому грошових потоків, наприклад від реалізації послуг, кредитні зобов'язання одного або декількох позичальників, надходження від використання прав власності на рухоме і нерухоме майно, а також патенти, ліцензії, ноу-хау та інші [38]. Для територіальних утворень структурне фінансування дає змогу розширити коло активів, які через заставу можуть залучатися у фінансовий обіг, збільшити обсяги і покращити умови залучення капіталу. Використання запропонованого механізму орієнтує систему управління на підвищення капіталізації територіальних активів, оскільки дає можливість трансформувати різні види наявних ресурсів у ліквідні фінансові активи, які можуть відтворюватися на фінансових ринках. Це потребує першочергового формування конкретних інвестиційних проектів, в які суб'єкти територіальних економічних систем могли б входити зі своїми активами, і структурування дохідної частини фінансового інструменту.

Для реалізації пулу активів і залучення приватного інвестування необхідно створити так звану компанію спеціального призначення (SPV), яка б здійснювала професійне фінансове управління активами та фінансовими ресурсами, залученими під них (рис. 5.8).

Роль такої компанії визначається необхідністю капіталізації та сек'юритизації територіальних активів як найбільш дієвих сучасних механізмів залучення фінансових ресурсів у розвиток конкретних проектів. SPV, зазвичай, створюється як неприбуткова організація і можлива афілійована структура (як держави, так і територіальної громади), що формується шляхом передачі активів, прав та обов'язків для реалізації певних проектів чи досягнення визначених цілей.

Рис. 5.8. Схема проектного фінансування сталого розвитку територіальних утворень

Запропонована схема передбачає відділення активів суб'єктів ТЕС і їх передачу в управління третій стороні – SPV, яка приймає на себе й управління ризиками. Важливо зазначити, що під територіальним активом розуміють не тільки повне право власності на ті чи інші об'єкти чи ресурси, але й специфіковані права. Загалом наявність забезпеченості фінансових зобов'язань SPV адекватними правами та дохідними активами є базовою умовою реалізації схеми проектного фінансування. До таких фінансових гарантій можна віднести: права на земельну ділянку; ліцензії надкористування; лісові сервітути і лісорубні квитки; дозволи на спеціальне водокористування; права на активи, майно, обладнання, машини та ін.; право застави на акції SPV; застава на доходи за договорами хеджування чи управління ризиками [39]; переуступка страхових полісів тощо.

Із використанням механізмів проектного управління та сек'юритизації територіальних активів у процесах сталого територіального розвитку можливо розв'язати наступні завдання:

- підвищення вартості та раціональне використання територіальних активів;
- вихід місцевої влади на фінансові ринки, забезпечення достатності обсягу та підвищення ліквідності місцевих облігацій;
- диверсифікація джерел фінансування, отримання доступу до більш широкого кола інвесторів різного типу;

- залучення порівняно недорогих інвестиційних ресурсів приватного сектору в конкретні проекти інфраструктури ТЕС;
- підвищення ефективності та прозорості використання інвестиційних ресурсів, залучених під місцеві активи;
- зниження фінансових ризиків для учасників реалізації проектів;
- збільшення фінансової спроможності і самостійності ТЕС.

Механізм використання компанії з управління активами є особливо актуальним при реалізації проектів публічно-приватного партнерства (ППП) як на національному, так і місцевому рівнях. У схемі проектного управління активами ТЕС стає можливим досягнення спільних довготривалих цілей суспільного розвитку та приватного капіталу завдяки гнучкій структурі управління, розподілу ризиків, підвищення ефективності використання активів і покращення якості суспільних благ. Реалізація проектів публічно-приватного партнерства із застосуванням компаній спеціального призначення забезпечить ефективне управління ризиками в проектах, капіталізацію активів, оптимізацію податкових зобов'язань і підвищення ефективності проекту. Ключовою умовою реалізації моделі проектного управління є чіткий механізм фінансування, а також прозорість і підзвітність проекту для інвесторів.

Серед необхідних елементів інфраструктури сек'юритизації територіальних активів особливо слід відзначити роль наступних учасників:

- рейтингових агентств, які мають визначати рейтинг забезпечених активами цінних паперів (ключовими у сфері сек'юритизації є Standard & Poor's, Moody's та Fitch);
- хедж-провайдерів, котрі здійснюють хеджування будь-яких валютних чи процентних ризиків, що можуть виникнути в емітента;
- аудиторів, що виконують аудиторську перевірку пулу активів згідно з документацією до відповідної угоди;
- юридичних фірм і додаткових консультантів, які надають необхідні маркетингові, юридичні та інші консультації щодо структурування угод.

Ідеальний механізм фінансування сталого розвитку територіальних утворень повинен характеризуватись довготривалістю, мати спеціально розроблений для конкретного проекту графік погашення, бути номінованим у місцевій валюті, мати фіксовану процентну ставку і враховувати валютні ризики, ризики коливання процентних ставок на ринку та ризики проекту.

У практиці розвинених країн для фінансування інвестиційних проектів використовуються різні інструменти залучення фінансових ресурсів як на довго- так і короткостроковій основі. Серед них найбільш застосовуваними є банківські інвестиційні кредити, синдіковані кредити, єврооблігації, вексельні позики, залучення акціонерного капіталу (ІРО), сек'юритизація майбутніх доходів від експлуатації об'єктів інфраструктури, лізинг, мезонінне фінансування, інфраструктурні облігації та інше.

На жаль, незважаючи на практику застосування більшості із зазначених інструментів, в Україні основна частина боргового фінансування здійснюється через традиційне банківське кредитування. В умовах кризи банківської системи

та нестачі бюджетних інвестиційних ресурсів проблема пошуку альтернативних шляхів фінансування загострюється ще більше.

У теорії основними потенційно доступними джерелами фінансування місцевих проектів (особливо інфраструктурних) є місцеві банки, міжнародні банки та інвестори, місцеві інституційні інвестори (фонди, страхові компанії), проте в реальності фінансова система України поки що не спроможна задовольнити попит на довгострокові інвестиційні ресурси під фіксований доступний відсоток.

Розв'язати проблему залучення «довгих» грошей для реалізації інфраструктурних проектів могло б забезпечення доступу до таких проектів коштів пенсійних фондів і страхових компаній, проте місцевих інституційних інвесторів відштовхують ризики, які пов'язані власне з проектами, зокрема стосовно організації, об'єкта, проектування і будівництва, операційної діяльності об'єкта, попиту, регулювання і т.ін. Нівелювання ризиків власне проекту дало б змогу залучити кошти місцевих інституційних інвесторів на фінансування.

Серед територіально визначених ресурсів до найменш задіяних у фінансових механізмах належать природні. В сучасних умовах для цілей сталого розвитку механізм використання природного капіталу у процесах відтворення має особливо важливе значення. Світові тенденції управління природними ресурсами характеризуються переходом від централізації та державного регулювання до управління на низовому рівні в суспільстві з використанням економічних інструментів, таких як політика ціноутворення та ринкові механізми перерозподілу прав на спеціальне використання природних ресурсів.

Для забезпечення відтворення ТЕС ключовим завданням є управління саме правами використання природних ресурсів і формування особливої комбінації таких прав на різні види ресурсів, яка б характеризувалася синергетичними властивостями щодо їх вартості. Інакше кажучи, ефективний фінансовий механізм управління повинен формувати такий структурований актив із природних ресурсів, фінансова оцінка якого б перевищувала вартість кожного окремого ресурсу (рис. 5.9). Розпорошеність прав на використання різних природних ресурсів знижує їх фінансову оцінку як потенційного об'єкта застави при залученні фінансування з боку кредитних інститутів. Як правило, окреме право на використання певного ресурсу буде мати меншу оцінку, ніж уміло сконструйований пул природно-ресурсних активів, який може отримати найвищу оцінку в реалізації конкретного проекту.

При цьому, інвестори повинні бути забезпечені гарантіями щодо неможливості їх позбавлення прав на використання природних ресурсів, а кредитори – мати можливість вступити у володіння правами в разі неспроможності позичальника і мати право продати актив. Досягнути синергетичного ефекту в оцінці природних ресурсів можна за умови проектного управління і фінансування сталого розвитку територій.

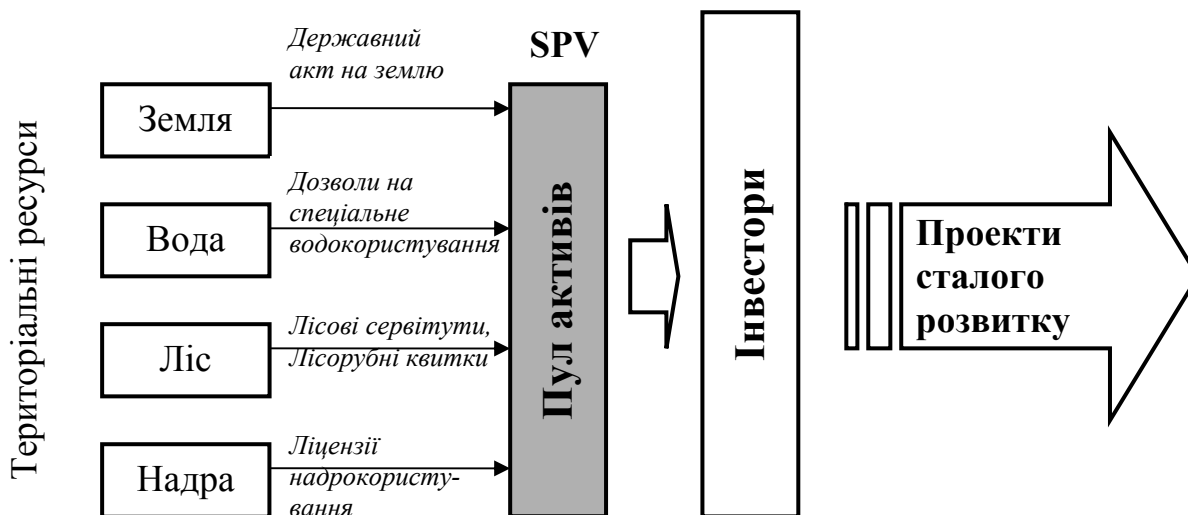

Рис. 5.9. Схема залучення територіальних природних ресурсів у проекти сталого розвитку

Підсумовуючи зазначене вище, можна обґрунтувати структуру фінансового механізму управління природними ресурсами, який являє собою сукупність впливів на процеси розробки, прийняття і реалізації рішень щодо використання природних ресурсів. Загальна структура такого механізму повинна включати наступні елементи: регулювання територіального фінансового простору; зовнішні виходи і зв'язки з іншими системами; фінансові важелі; фінансові інструменти; інформаційне забезпечення.

Регулювання територіального фінансового простору в частині використання природних ресурсів передбачає як нормативно-правове, так і ринкове регулювання фінансової діяльності в різних сегментах управління – державному (закони та інші нормативні акти), ринковому (фінансові ринки), проектному (конкретні заходи, підприємства, інвестиційні проекти). Виходи і зв'язки з іншими системами повинні забезпечити зовнішню підтримку проектів сталого розвитку територій через різні форми державного і приватного фінансування, кредитування, страхування, лізингу, ліцензування, експертизи та інше.

Фінансові важелі розглядаються як основні форми впливу на процеси прийняття рішень щодо раціонального використання природних ресурсів. До них належать позичкові ставки, орендна плата, фінансові санкції, економічні фонди цільового призначення, пайові внески, портфельні інвестиції, дивіденди тощо.

Фінансові інструменти формуються із контрактних та партнерських зобов'язань щодо участі природних ресурсів у реалізації різноманітних проектів сталого розвитку територій, які фіксують фінансові взаємовідносини між територіальними суб'єктами, а також іншими економічними суб'єктами, а саме:

- контрактні – інвестиційні (цінні папери), кредитні (договори про кредитування, векселі та ін.), депозитні (депозитні договори, депозитні та

зберігальні сертифікати), платіжні (чеки, акредитиви та ін.), страхові (страхові договори, поліси) та інше;

- партнерські – інвестиційні проекти, концесійні угоди, різні форми державно-приватного партнерства.

Надзвичайно важливим елементом фінансового механізму є система інформаційного забезпечення, яка включає в себе різну економічну, комерційну, фінансову та іншу інформації, зокрема щодо фінансового стану суб'єктів територіальних економічних систем, ситуації на ринках, реєстру прав власності, кадастрових даних про територіальні ресурси та інше.

Таким чином, ефективний фінансовий механізм управління природними ресурсами дасть змогу реалізувати цілі сталого розвитку території і сприятиме капіталізації територіальних активів, але за умови достатнього інституційного забезпечення.

Земельні відносини – це суспільні відносини людей, пов'язані з володінням, користуванням, розпорядженням і управлінням землею на державному, господарському і внутрішньогосподарському рівнях. Вони є складовою частиною виробничих відносин та за своєю природою належать до економічного базису суспільства. Основу земельних відносин будь-якого суспільства становить власність на землю.

У процесі функціонування земельних відносин земля розподіляється між окремими власниками, соціальними групами, підприємствами, галузями народного господарства та організується не тільки як природний ресурс і простий матеріально-технічний фактор виробництва, але передусім як об'єкт соціально-економічних зв'язків, що немислимий у відриві від виробничих відносин і обумовлює соціально-економічний зміст земельного устрою [40, с. 23]. Домінування його економічних аспектів полягає в тому, що він являє собою складову частину суспільного способу виробництва, котра проявляється як соціально-економічний процес організації території та засобів виробництва, нерозривно пов'язаних із землею, і тому залежить від об'єктивних економічних законів розвитку суспільства.

У зв'язку з цим система землеустрою, під якою розуміють певні землевпорядні дії, документацію та органи (служби), є невід'ємною складовою господарського механізму країни та головним інструментом реалізації економічного механізму регулювання земельних відносин.

До основних елементів останнього належать: установлення диференційованих платежів; економічне стимулювання раціонального землеволодіння та землекористування і застосування економічних санкцій за безгосподарське відношення до землі, зниження родючості ґрунту; економічний захист від вилучення земель сільськогосподарського призначення та інших потреб (промисловості, транспорту) тощо.

При цьому всі елементи економічного механізму земельних відносин ґрунтуються на функціонуванні загальноекономічних законів ринкового середовища і суттєво залежать від рівня розвитку ринкового механізму господарювання, зокрема землекористування, одним із елементів якого є економічний оборот землі. Так, наявність добре розвинутої інфраструктури

ринку земель забезпечує дієвість державного регулювання плати за них, ефективність бюджетної та структурної економічної політики держави.

Отже, земельні відносини як частина базису суспільства тісно взаємопов'язані з іншими видами виробничих відносин. Це означає, що засоби державного регулювання земельних відносин виходять за межі землевпорядного процесу і, навпаки, управлінням використанням земельних ресурсів досягається регулювання інших сфер економічної діяльності.

Економічні заходи державного впливу на земельний устрій суспільства стимулюють розвиток земельних відносин у визначених земельною та економічною політикою напрямках на основі планування використання земель, оподаткування, цільового фінансування, субсидування, кредитування тощо [40, с. 21]. Застосування окремих економічних заходів щодо земельних відносин, наприклад, земельного оподаткування, фінансування відновлення або рекультивації земель, стає можливим через функціонування пов'язаної, але окремої складової базису суспільства – фінансових відносин. Іншими словами, економічний механізм регулювання земельних відносин базується на поєднанні суспільних та індивідуальних інтересів суб'єктів земельних та фінансових відносин.

Таким чином, система землеустрою та фінансовий механізм мають розвиватись у взаємній узгодженості з приводу комплексного управління раціональним використанням земель та їх охорони. Передусім ідеться про ефективне використання інструментів фінансового менеджменту на всіх рівнях управління.

Спільною ознакою земельних і фінансових відносин є те, що вони органічно беруть участь у всіх сферах відтворювального процесу. Як відомо, цикл відтворення в економічній системі включає стадії виробництва, розподілу, обміну і споживання. Так, на стадії виробництва земля входить у витратну складову, визначаючи через свої цінові параметри величину суспільно необхідних та індивідуальних витрат. Фінанси на цій стадії визначають напрями виробничого використання активів, їх вартісні показники та джерела формування. Вилучення ренти податковими методами включає земельний фактор у сферу розподілу. Більше того, уся сукупність рентних земельних відносин має розподільчу природу, основу якої становлять фінанси. Просторово-географічні та комунікаційні параметри земельних ділянок здійснюють вплив на напрями та інтенсивність руху створеного продукту, забезпечуючи участь цього фактора у сфері обігу і споживання, які, безумовно, опосередковуються рухом фінансових ресурсів.

Незважаючи на це, на наш погляд, фінанси носять підпорядкований характер щодо земельних відносин та мають ураховувати їх специфіку. Остання проявляється передусім через двоїстий стан земельного фонду, який бере участь у суспільному відтворенні одночасно в якості природного і виробничий чинник та товар. Відповідно до цього сукупність суспільних інтересів по відношенню до землі можна умовно поділити на дві групи [41]: з приводу ефективного освоєння природних властивостей землі (технологічний

аспект); та товарно-грошових параметрів земельної власності (соціально-економічний аспект).

При розподілі ресурсів *перша група суспільних інтересів* орієнтується на параметри функціонально-господарської структури земельного фонду: масштаби, пропорції та пріоритети його розподілу за ступенем господарського освоєння; види й категорії земель; типи їх цільового використання; інтенсивність експлуатації та продуктивність земель, їх геологічний та екологічний стан. При цьому суспільні інтереси зосереджуються на збереженні та накопиченні корисних властивостей землі як предмета і засобу праці або територіального базису для конкретного виробництва. Характерним для господарського освоєння землі є те, що для окремих землевласників залежно від напрямку використання різні природні та виробничі властивості землі матимуть неоднакову цінність.

Якщо в довгостроковій перспективі цілі суспільства загалом та окремого власника, як правило, збігаються, то з позиції поточного землекористування вони нерідко вступають у протиріччя, оскільки тактичний зиск нинішнього власника землі може обернутися економічними, екологічними та соціальними втратами для країни сьогодні або в майбутньому. Такі суперечності обумовлюють необхідність використання економічного регулювання окремого землекористування на користь суспільних інтересів. Сукупність останніх є основою для компромісів щодо цілей, завдань, механізмів та джерел фінансування заходів зі збереження та примноження корисних властивостей земельного і територіального фонду конкретного регіону.

Зазначимо, що певною мірою суспільні та індивідуальні інтереси цієї групи синхронізуються із підтриманням найбільш ефективної функціонально-господарської структури територіального земельного фонду на основі ринкового самоуправління.

Друга група суспільних земельних інтересів спрямована на соціально-економічну структуру земельної власності за складом, сполученням та пропорціями її конкретних форм. Тут мова йде про співвідношення величини земельної власності держави, органів місцевого самоврядування, різних типів підприємницьких структур і груп населення. При цьому інтереси суспільства орієнтовані на оптимальне використання земельних ресурсів, а власників – на збереження за ними набутих майнових прав на землю незалежно від ефективності її експлуатації.

Суспільні та індивідуальні інтереси орієнтовані на найбільш продуктивне і високодохідне залучення в товарне виробництво корисних властивостей земельних і територіальних ресурсів, у тому числі вигідне застосування їх рентоутворюючих можливостей.

Предметом інтересів цієї групи є діяльність із підтримання на належному рівні товарних властивостей земельної власності шляхом регулювання цінових параметрів на земельному ринку, створення умов для збереження ліквідності земельних ділянок, їх ефективного ринкового обороту, реальної вартісної форми тощо.

Результатом земельного реформування в Україні є суттєва трансформація соціально-економічної структури земельного фонду за останні 5 років, пов'язана із роздержавленням та приватизацією землі, паюванням сільськогосподарських угідь та розвитком багатукладності економіки аграрної сфери досить сталій структурі господарського освоєння землі. Відбулося суттєве зменшення земельних площ сільськогосподарських підприємств (на 54 %) та одночасне збільшення – у володінні та користуванні громадян (майже у 2,4 разу).

Проте соціально-економічне реформування земельних відносин в Україні в напрямі забезпечення ринкового середовища не завершено. Земля ще не набула всіх необхідних властивостей і якостей об'єкта економічних відносин як товару і капіталу у сфері аграрного виробництва, не стала основою для підвищення його інвестиційної привабливості, у тому числі на регіональному рівні. Нині сільськогосподарське виробництво здійснюється здебільшого на умовах коротко- та середньострокової оренди землі, що не забезпечує стимулів для її найбільш раціонального використання, фінансування заходів щодо охорони земель та земельних поліпшень.

У сфері регулювання функціонально-господарської структури земельного фонду завданнями земельної політики є: забезпечення оптимального розподілу земель між галузями виробництва і для інших народногосподарських потреб, максимальне збереження земель сільськогосподарського призначення, особливо найбільш цінних; збільшення території прикордонного, рекреаційного, оздоровчого, історико-культурного призначення; підвищення ефективності використання земель населених пунктів; скорочення площі виробничих територій (особливо під відкритими розробками, кар'єрами, шахтами) тощо.

Для кількісного порівняння структурної трансформації земельного фонду на регіональному рівні розроблено коефіцієнт зміни структури:

$$K = \frac{\sum_{i=1}^N |\Delta_i|}{2 \times S} \times 100\%, \quad (5.3)$$

де: k – коефіцієнт зміни структури, %;

$|\Delta_i|$ – абсолютні значення збільшення площі i -ої групи землевласників і землекористувачів або видів земельних угідь, $i = 1 \dots N$, га;

S – загальна площа земельного фонду, га.

Зміст цього показника полягає в тому, що він відображає частку земель у структурі їх загальної площі, які змінили групу за виділеною класифікаційною ознакою за аналізований період незалежно від кількості трансакцій та рівня змін усередині кожної групи.

Як свідчить аналіз статистичних даних щодо використання земель за останні роки, динаміка розвитку двох виділених груп земельних відносин різна, що обумовлюється їх змістом та потребує застосування різних підходів і методів їх фінансового регулювання.

У структурі фінансових відносин в економічній літературі прийнято виділяти *мікро-* та *макрорівень* управління, кожному з яких властиві свої методи та інструменти фінансового впливу на економічну систему.

На рівні окремого підприємства (мікрорівні) завданнями фінансового менеджменту є:

- покращення фінансової стійкості підприємства та зростання його вартості у довгостроковій перспективі, що досягається методами управління активами і власністю, їх дохідністю та джерелами формування (за складом, структурою і вартістю капіталу), а також інвестиційного менеджменту (*система управління активами та капіталом*).

- підвищення ефективності господарювання та рентабельності операцій засобами управління доходами, витратами, податками та прибутками по кожному напрямку діяльності (*система управління прибутковістю*).

- забезпечення необхідної платоспроможності та ліквідності господарювання в короткостроковій перспективі шляхом управління рухом грошових коштів та оборотним капіталом, дебіторською та кредиторською заборгованістю, запасами (*система управління платоспроможністю*).

Система управління активами та капіталом підприємства, по-перше, має забезпечити найбільш ефективне авансування земельних і територіальних ресурсів у господарську діяльність за їх правовим режимом, обсягами та напрямками використання. Способами набуття земельних ділянок у приватну власність Земельним кодексом України визначені цивільно-правові угоди купівлі-продажу, міни, дарування, успадкування, внесення земельних ділянок до статутного фонду юридичної особи та інші способи. Комплекс інших речових прав на земельні ділянки включає також постійне користування державними або комунальними землями, сервітут (право обмеженого користування чужою земельною ділянкою), користування ділянкою на умовах оренди власником нерухомого майна, яке на ній розташоване, викуп ділянки для державних або комунальних потреб, оренду земельної ділянки. При цьому форма власності на землю в сільськогосподарських підприємствах визначає методи землеустрою щодо виділення земельних часток у натурі, їх консолідації, розмежуванню та впорядкуванню угідь [42, с. 179]. Склад, площа, якість і місцеположення земельних угідь впливають на спеціалізацію та концентрацію виробництва, розміщення його окремих галузей тощо. Тому рішення про авансування земельного капіталу у виробництво носять довгостроковий характер і мають узгоджуватись із стратегічними цілями розвитку підприємства.

По-друге, система управління земельним капіталом формує джерела його фінансування, тобто пасиви. У випадку придбання землі за договором купівлі-продажу та капітальних вкладень у земельні поліпшення фінансовий менеджмент має забезпечити для цього мобілізацію власних та залучених довгострокових фінансових ресурсів (інвестицій), визначивши їх оптимальну структуру, терміни окупності, ризики та вартість джерел коштів. Внесення землі до статутного фонду господарського товариства полегшує це завдання і пов'язано з додатковою емісією відповідної кількості та сумарної номінальної

вартості пайових цінних паперів (акцій, паїв), тобто розвитком корпоративних земельних відносин.

Третій аспект управління земельними активами у фінансовому менеджменті полягає у використанні землі як заставного забезпечення для мобілізації у виробництво довгострокових кредитних ресурсів (іпотечне кредитування). Права власності та користування землею в умовах ринку становлять базу для розвитку іпотечних земельних відносин.

Таким чином, на основі земельного капіталу виникає і розвивається фондовий капітал: на фондовому ринку обертаються заставні та корпоративні цінні папери, в основі яких лежать вартість і дохідність землі. І якщо в Україні такі фондові інструменти перебувають у зародковому стані, то в розвинутих ринкових економіках вони є важливим елементом економічного саморегулювання. На думку Дж. Сороса, на кожний долар реального капіталу у світовій економіці припадає 5 доларів фондового капіталу.

Визначальна роль держави в цьому напрямі полягає в удосконаленні нормативно-правової бази та інституційної основи щодо економічного обороту землі, зокрема прийнятті Закону України «Про ринок земель» («Про оборот земель сільськогосподарського призначення»), створенні адекватної ринкової інфраструктури, у тому числі системи реєстрації прав на нерухоме майно та їх обмежень.

Система управління прибутковістю визначає рівень інтенсивності використання земельних ресурсів, спрямована на підвищення їх дохідності та зниження витрат на збереження і покращення корисних властивостей землі. Рішення цієї групи стосуються обсягів та структури виробничих витрат за напрямками господарювання і ґрунтуються на припущеннях щодо участі кожного фактора виробництва, у тому числі землі, у створенні загального доходу, зокрема найбільш вигідного використання рентоутворюючих можливостей землі.

Завдання максимізації прибутку від господарської діяльності обумовлює оптимізацію усієї сукупності рентних земельних відносин, вартості інших речових прав на землю – оренди, сервітуту, а також земельного податку (фіксованого сільськогосподарського податку). Отже, земельна рента є регулюючим фактором у земельних відносинах, економічною формою реалізації права власності на землю.

Система управління платоспроможністю має забезпечити планомірний, збалансований у часі рух грошових коштів від господарської діяльності підприємства, зокрема у процесі реалізації земельних відносин.

Зазначені елементи фінансового механізму засновані на дії економічних інтересів землевласників та землекористувачів із максимізації прибутків та збільшення вартості капіталу, що є підґрунтям ринкового регулювання розподілу та використання ресурсів.

При цьому роль держави не обмежується встановленням цивілізованих «правил гри» у сфері обігу земельних ділянок, їх використання та охорони. Держава бере безпосередню участь у плануванні раціонального землекористування на національному і регіональному рівнях, управлінні землями

державної та комунальної власності, фінансуванні й здійсненні землеохоронних заходів, активно впливає на земельні відносини за допомогою економічних, адміністративних, організаційних та соціальних методів тощо.

Фінансово-економічний механізм реалізації державної політики у сфері земельних ресурсів передбачає комплексну державну підтримку раціонального використання та охорони земель шляхом цільового фінансування комплексу відповідних заходів, а також розробку механізмів його економічного стимулювання. Складовими цього механізму є податкові, бюджетні, кредитні, грошові, цінові та страхові важелі впливу на господарюючих суб'єктів.

Отже, на загальнодержавному та регіональному рівнях управління народним господарством (макро- та мезорівнях) застосовуються такі групи фінансово-економічних методів, як фіскально-бюджетні та грошово-кредитні.

Одним із напрямів формування бази для реалізації державної фінансової політики у цій сфері є кошти від плати за землю, що надходять на спеціальні рахунки місцевих бюджетів виключно для таких цілей: фінансування заходів щодо раціонального використання та охорони земель, підвищення родючості ґрунтів; ведення державного земельного кадастру, землеустрою, моніторингу земель; створення земельного інноваційного фонду; відшкодування витрат власників землі і землекористувачів, пов'язаних із господарюванням на землях гіршої якості; економічного стимулювання власників землі та землекористувачів за поліпшення якості земель, підвищення їх родючості і продуктивності земель лісового фонду; надання пільгових кредитів, часткового погашення позичок та компенсації втрат доходів власників землі та землекористувачів унаслідок тимчасової консервації земель, порушених не з їх вини; проведення земельної реформи, а також земельно-господарського устрою, розробки містобудівної документації і розвитку інфраструктури населених пунктів.

Згідно із законодавством, кошти від земельного податку, що централізуються, спрямовуються на розробку і виконання державних програм раціонального використання земель, підвищення родючості ґрунтів, відшкодування витрат власників землі й землекористувачів, пов'язаних із господарюванням на землях гіршої якості, охорону земельних ресурсів у комплексі з іншими природоохоронними заходами, розвиток загальнодержавної та регіональної інфраструктури, ведення державного земельного кадастру, землеустрою, моніторингу земель, а також проведення земельної реформи.

Основні підходи до застосування фінансового механізму реалізації загальнодержавних, регіональних та інших програм використання й охорони земель передбачають:

- визначення пріоритетних напрямів укладення коштів, а саме: можливість і доцільність залучення коштів державного та місцевих бюджетів й інших джерел для здійснення відповідних видів робіт з мінімізацією бюджетних витрат при досягненні найкращого загального ефекту; обґрунтування готовності підприємств-землекористувачів до ефективного використання покращених земель, підвищення родючості ґрунтів; оцінка

можливості ефективного використання земель, наявності технічних засобів та екологічної безпеки проведення робіт;

- перехід до виконання комплексу землеохоронних робіт за рахунок коштів землекористувача з наступним відшкодуванням цих витрат (повністю або частково) залежно від досягнутого ефекту;

- використання кредиту із застосуванням механізму субсидування процентних ставок залежно від досягнутого ефекту для залучення додаткових коштів фінансової системи;

- залучення фінансових коштів інвесторів, зацікавлених у збільшенні обсягів виробництва та покращених землях;

- застосування лізингових схем для придбання спеціальної техніки з пільговими умовами повернення коштів;

- використання штрафних санкцій та позбавлення державної підтримки у випадку недотримання вимог земельного законодавства та регламентів використання земель, передбачених проектами землеустрою, тощо.

Проте тривалий досвід застосування законів, якими регулювалось оподаткування земель, свідчить про необхідність перегляду і уточнення окремих нормативно-правових положень щодо використання коштів від плати за землю, пільг на неї, інших питань, пов'язаних із визначенням ставок земельного податку різних категорій земель. Проблемним завданням щодо надходжень до бюджету коштів від плати за землю є значна кількість необґрунтовано наданих пільг підприємствам, установам та організаціям [43, с. 128].

Основна мета законодавства щодо використання коштів не досягається, а надходження від плати за землю не мають цільового характеру. Це обумовлює необхідність законодавчого визначення основ формування джерел фінансування заходів з охорони та раціонального використання земель, урегулювання правових питань, пов'язаних із централізацією коштів від земельного податку та відшкодуванням утрат сільськогосподарського та лісогосподарського виробництва, передбачених на охорону і раціональне використання земель.

У сфері реалізації фіскально-бюджетних методів регулювання земельних відносин також потребують правового врегулювання питання викупу земельних ділянок для суспільних потреб та їх примусового відчуження з мотивів суспільної необхідності, створення й функціонування фонду земель державної власності.

Таким чином, новим науковим підходом до дослідження фінансового регулювання земельних відносин, є проєкція сукупності фінансових відносин на різних рівнях функціонування економічної системи, що дає змогу виокремити елементи фінансового механізму земельних відносин та напрями їх суспільного фінансового регулювання (табл. 5.1).

Отже, фінансові елементи є важливою складовою господарського механізму функціонування земельних відносин та їх суспільного регулювання поряд із землеустроєм, що досягається завдяки фінансовим відносинам на всіх

стадіях відтворювального процесу, їх комплексності та можливості використання для задоволення суспільних інтересів.

Таблиця 5.1

Структурна схема фінансового механізму регулювання земельних відносин

Групи методів фінансового управління	Земельні відносини, які опосередковуються фінансами:	
	соціально-економічні	функціонально-господарські
Мікрорівень		
Система управління активами та капіталом	Регулювання обороту земельної власності щодо набуття прав власності та користування, включаючи внесення земель до статутного фонду; переходу прав та їх припинення; застави земельної власності в іпотечному кредитуванні	Регулювання розподілу землі за призначенням, напрямками використання, рівнем господарського освоєння; інвестування коштів в охорону земель, земельні поліпшення
Система управління прибутковістю	Регулювання рентних відносин, які включають формування абсолютної та диференційної земельної ренти; плату за землю (орендну плату, земельний податок, фіксований сільськогосподарський податок, плату за сервітути)	-
Система управління платоспроможністю	Регулювання руху грошових коштів у процесі обороту земель, фінансуванні їх охорони та реалізації рентних земельних відносин	-
Макрорівень		
Фіскально-бюджетна політика	Фонд земель державної власності; викуп земельних ділянок для суспільних потреб та їх примусове відчуження з мотивів суспільної необхідності; відшкодування втрат сільськогосподарського та лісогосподарського виробництва	Плата за землю та формування інших джерел коштів на державному й регіональному рівнях, фінансові санкції за недотримання вимог земельного законодавства; фінансування виконання заходів загальнодержавних та регіональних програм використання й охорони земель
Грошово-кредитна політика	Регулювання маси та швидкості грошей в обігу; вартості кредитів й активності комерційних фінансових посередників у кредитуванні використання та охорони земель	-

Основні фінансові елементи функціонування земельних відносин на мікрорівні є елементами фінансового механізму господарюючого суб'єкта і суттєво впливають на його функціонування, зокрема фінансову стійкість, прибутковість та платоспроможність на стратегічних, тактичних й оперативних напрямках діяльності.

Фінансовий механізм регулювання земельних відносин на національному та місцевому рівнях має враховувати особливість земельних відносин, що проявляється у двоїстості земельного фонду. З метою забезпечення гармонійного розвитку земельних відносин слід застосовувати комплекс селективних методів фіскально-бюджетної та грошово-кредитної політики, спрямований на регулювання соціально-економічних та функціонально-господарських суспільних інтересів щодо використання землі.

На нинішньому етапі система управління водогосподарським комплексом та водними ресурсами перебуває у стані системної і структурної модернізації, яка випливає із процесу ринкових перетворень у національній економіці, зокрема переведення її на басейновий принцип, створення інститутів колективного управління водокористуванням, упровадження нових економічних важелів, децентралізація управління тощо. Необхідною умовою ефективності використання водних ресурсів є розроблення та впровадження у господарську практику сучасного фінансового механізму управління ними.

Реалізація фінансової політики управління водними ресурсами здійснюється за допомогою механізму, який являє собою досить складну систему впливу на різні аспекти фінансової діяльності окремих суб'єктів водокористування (рис. 5.10). Основним напрямом цього впливу є взаємовідносини держави, яка виробляє та реалізує фінансову політику у сфері водокористування, із суб'єктами господарювання, що забезпечують населення та економіку необхідними водними ресурсами.

У розвиненому конкурентному ринковому середовищі фінансовий механізм управління водними ресурсами ґрунтується на поєднанні як власної саморегулюючої дії, що становить її основу, так і системи державного регулювання ринкових відносин. Ринок на основі балансу попиту і пропозиції через механізм вільного ціноутворення загалом самостійно регулює розвиток окремих галузей, регіонів і підприємств, виробництво певних товарів та сферу послуг.

Однак, ураховуючи те, що сфера водокористування належить до природної монополії, визначальну роль у структурі її фінансового механізму відіграє система державного регулювання, але вона має спрямовуватися перш за все на коригування, досягнення певних цілей і завдань. Державне регулювання не повинно замінювати ринкове саморегулювання, а лише доповнювати його, створювати необхідні умови для збалансованого розвитку.

Державне регулювання фінансового механізму управління водними ресурсами може здійснюватися двома способами:

- створення системи планового управління на основі адміністративно-командних методів керування фінансовими потоками. Завдання збалансування економічного і соціального розвитку сфери водозабезпечення вирішуються на

основі єдиного директивного централізованого планування. Планова економіка здатна певною мірою забезпечити керованість і збалансованість розвитку системи водозабезпечення, проте рівень якості та енергоефективності послуг водопостачання при цьому перебуває на низькому якісному рівні;

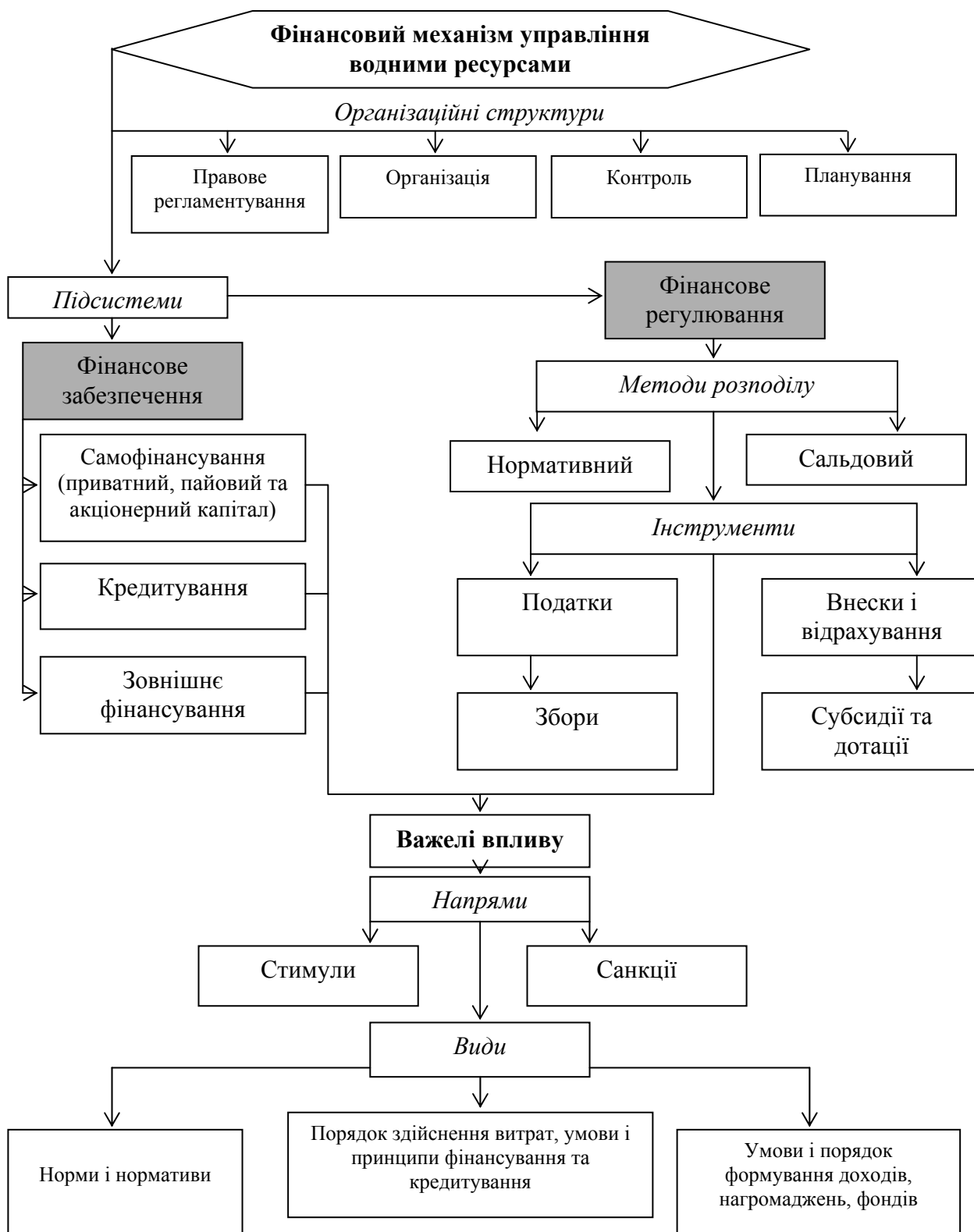

Рис. 5.10. Загальна структура фінансового механізму управління водними ресурсами

- застосування широкого спектра ринкових економічних методів управління фінансами. Дія фінансового механізму управління водними ресурсами при цьому має певну кількісну та якісну визначеність.

Кількісна – це сума коштів, що виділяються для досягнення тих чи інших цілей розвитку системи водозабезпечення. Вона є основою функціонування такого механізму. Без відповідних асигнувань і кредитів неможливе розв’язання жодного завдання розвитку водного господарства, але власне виділення коштів ще не гарантує цього. Надзвичайно важливо, яким чином здійснюється формування фінансових ресурсів, якими каналами і в яких формах вони переміщуються, на яких умовах виділяються і використовуються. Усе це характеризує якісну визначеність дії фінансового механізму управління водними ресурсами.

Зазначеним способом функціонування фінансового механізму управління водними ресурсами на основі руху грошових коштів відповідають два методи фінансового впливу на розвиток водного господарства – фінансове забезпечення і регулювання. Оскільки вони є глобальними й узагальнюючими та включають окремі часткові методи, їх можна виділити як структурні підсистеми цього механізму управління, що характеризують зміст впливу фінансів на різні аспекти розвитку суспільства. Пріоритетність того чи іншого методу становить основу визначення напрямів фінансової політики держави. Чим вищий рівень розвитку суспільства й економіки, тим більшою є роль фінансового регулювання водогосподарської діяльності.

Фінансове забезпечення переважає в умовах адміністративно-командної системи управління. Ресурси, які виділяються на основі рішень відповідних адміністративних органів, є їх матеріальним забезпеченням. Фінансове забезпечення в цих умовах підпорядковане завданням створення відповідних грошових фондів, насамперед централізованого бюджету держави. Навпаки, в умовах ринкових відносин на перший план виступає підсистема фінансового регулювання, адже саме вона робить ринок регульованим, а не стихійним. Підсистеми фінансового забезпечення і регулювання тісно взаємопов’язані. Сформована у певний період система фінансового забезпечення потребує відповідного фінансового регулювання.

Незважаючи на те, що в Україні доволі активно відбуваються процеси трансформації інститутів командно-адміністративної економіки в ринкові, водокористування характеризується гіпертрофованістю саме системи фінансового забезпечення водних ресурсів як у сфері управління ними, так і господарського освоєння водно-ресурсного потенціалу та перерозподілу водних ресурсів. Узаконення і впровадження сучасних ринкових фінансових механізмів регулювання водогосподарської діяльності, які вже давно функціонують у сфері водного господарства країн розвиненого капіталізму, є вимогою часу, оскільки лише за таких умов можна якісно підвищити вплив водного фактора на темпи соціально-економічного піднесення, включити водні ресурси в систему товарно-грошових відносин.

Мобільність й ефективність переливу капіталу у сфері водогосподарської діяльності значною мірою залежить від спектра інструментів фінансового

забезпечення, що в ній функціонують. Останні тенденції на світових ринках, динаміка інтеграційних та глобалізаційних процесів свідчать про його стрімке розширення. Необхідність розробки інституціональних засад упровадження організаційно-правових форм фінансового забезпечення особливо актуальна для тих сфер, базисом яких є загальнодержавна власність, зокрема водокористування.

Фінансове забезпечення механізму управління водними ресурсами реалізується на основі відповідної системи, яке може здійснюватись у трьох формах – самофінансування, кредитування, зовнішнє фінансування. На практиці вони використовуються одночасно через установалення оптимального для певного етапу розвитку суспільства співвідношення між ними.

Самофінансування – це забезпечення потреб простого і розширеного відтворення виробництва за рахунок власних коштів юридичних і фізичних осіб, вихідна форма фінансового забезпечення. Без наявності певних власних коштів розпочати будь-яку діяльність неможливо. Але самофінансування зовсім не означає створення фінансової автаркії, оскільки дуже тісно пов'язане з використанням кредитів, адже запозичені кошти потрібно повернути за рахунок власних доходів. У зв'язку з цим треба чітко розрізняти самофінансування як принцип організації та як форму фінансового забезпечення.

Принцип самофінансування передбачає, що регулювання фінансової забезпеченості здійснюється за рахунок кредиту. Він потребує чіткого визначення співвідношення між власними та запозиченими ресурсами. З позиції фінансової ефективності, власні ресурси (тобто самофінансування як форма фінансового забезпечення) призначені для покриття затрат на мінімально допустимому рівні. Решта ресурсів формується на основі застосування кредиту. Недаремно центром фінансової системи скрізь є банки. Головна перевага такої системи фінансового забезпечення полягає в тому, що вона сприяє максимально ефективному використанню наявних у суспільстві ресурсів на основі прискорення їх кругообігу. Збільшення питомої ваги власних ресурсів, навпаки, уповільнює їхній кругообіг, а відтак – і темпи соціально-економічного розвитку.

Основою самофінансування як форми фінансового забезпечення є власний капітал. Залежно від форми власності він може бути індивідуальним – приватним чи колективним – пайовим або акціонерним. Найпоширенішим у сучасних умовах є акціонерний капітал. Водночас особливості його формування і використання приводять до того, що в ньому проявляються ознаки як самофінансування, так і певним чином кредитування. Оскільки акціонери є співвласниками підприємств, то очевидними є ознаки самофінансування. Але через те, що реальні права управління власністю перебувають у власника контрольного пакета акцій, то решта акціонерів певною мірою є позичальниками відносно до нього.

Кожна форма власності характеризується перевагами та недоліками у формуванні фінансових ресурсів та їх використанні. Приватний власник сам визначає потреби і виходить зі своїх можливостей. Пайовий капітал має більш

високий рівень концентрації ресурсів порівняно з приватним, але він менш мобільний, оскільки передбачає узгодження дій співвласників. Акціонерний капітал – надзвичайно мобільна і раціональна форма концентрації та перерозподілу фінансових ресурсів, що забезпечує суспільний контроль за ефективністю використання коштів через вторинний ринок цінних паперів. Котирування акцій на фондовій біржі є індикатором стану того чи іншого акціонерного товариства. Чим кращі показники діяльності підприємства, тим вищий рівень котирування їх акцій і тим більший попит на них, що розширює можливості залучення фінансових ресурсів. Отже, лише за умов високої ефективності виробництва можливе функціонування акціонерних товариств.

Кредитування як форма фінансового забезпечення механізму управління водними ресурсами полягає у тимчасовому використанні позичених ресурсів. Якщо самофінансування – це вихідна форма фінансового забезпечення, то кредитування, особливо в умовах ринкової економіки, є головною, провідною формою. Воно ґрунтується на принципах поворотності, терміновості, платності й матеріального забезпечення кредитів.

Кредитування – надзвичайно дійова форма фінансового забезпечення: по-перше, досягається значна економія суспільного капіталу за рахунок використання одних і тих же ресурсів різними суб'єктами підприємницької діяльності; по-друге, існуючі принципи кредитування потребують ефективного господарювання.

Сьогодні кредитування вважається найбільш популярним фінансовим методом, що може вирішити економічні проблеми не тільки підприємств водного господарства. У випадку із системами водопідготовки та водовідведення, зважаючи на велику соціальну значимість доступу до питної води, цей метод часто трансформується в дотування.

Третя форма забезпечення механізму управління водними ресурсами – зовнішнє фінансування, що полягає у виділенні коштів певним суб'єктам на безповоротній і безоплатній основі. Це може бути державне фінансування з бюджету чи державних фондів цільового призначення, надходження коштів від громадських та добродійних фондів і організацій країни та з-за кордону, гранти від міжнародних організацій тощо. В умовах ринкової економіки ця форма підпорядкована самофінансуванню і кредитуванню. Основним її видом є бюджетні асигнування. Слід зазначити, що завжди були і будуть такі сфери діяльності, що потребують державного фінансування. До таких належить і водне господарство, адже воно має надзвичайну суспільну вагу. За певних умов бюджетні асигнування можуть бути головним джерелом фінансування економіки на основі кейнсіанської теорії бюджетного мультиплікатора. Вони виникають тоді, коли практично неможливо використати інші форми фінансового забезпечення, насамперед у період фінансової кризи.

Надійність фінансового механізму управління водними ресурсами загалом визначається достатнім забезпеченням потреб кожного суб'єкта у коштах на основі оптимізації співвідношення між формами фінансування.

Варто зазначити, що всі розглянуті форми використовуються недостатньо ефективно, якщо порівнювати водне господарство України, наприклад, із

державами ЄС. Особливо це стосується самофінансування та кредитування. Причиною такої ситуації якраз є те, що водні ресурси в нашій країні фактично недокапіталізовані і, як наслідок, неспроможні самостійно розширено відтворюватися в системі товарно-грошових відносин. Одночасно питома вага зовнішнього фінансування у сфері водних ресурсів надзвичайно велика, що створює значне навантаження на державний бюджет.

Через соціально-політичне значення доступу до якісної питної води населення і підприємства, що експлуатують системи водопідготовки і водовідведення, часто не можуть забезпечити власну рентабельність і вони є збитковими. У зв'язку з цим, на нашу думку, необхідно більш широко використовувати такі сучасні ринкові форми фінансового забезпечення управління водними ресурсами, як кредитування, сек'ютиризація прав користування водними об'єктами та подальше їх акціонування, самофінансування на основі розширеного відтворення й капіталізації водних ресурсів, зовнішнього фінансування тощо. У сфері правового забезпечення водогосподарської діяльності необхідно поступово переводити суб'єкти господарської діяльності, пов'язаної з експлуатацією систем водопідготовки та водовідведення, на концесійну форму управління шляхом укладання концесійних договорів. Важливу роль у розвитку фінансової системи управління водними ресурсами також відіграє інформаційне забезпечення, яке передбачає активне застосування реклами, що сприятиме активізації платіжної дисципліни, та інформування потенційних інвесторів з метою заохочення вкладання коштів у проекти модернізації водного господарства, популяризацію ідей збереження навколишнього природного середовища через мережу навчальних закладів.

Фінансовий механізм управління лісовими ресурсами є важливою складовою економічного механізму, на підставі якого забезпечується взаємовідносини галузі з довкіллям. Він являє собою систему організаційних та інституційних заходів, пов'язаних із кредитно-фінансовим забезпеченням формування відтворення лісоресурсної бази, посиленням соціальних і економічних функцій лісу відповідно до вимог ефективної економіки, якості навколишнього природного середовища і раціонального природокористування.

Формування економічного механізму лісоресурсної сфери впродовж останніх років відбувалося під впливом як об'єктивних, так і суб'єктивних чинників. Економічні механізми лісоресурсної сфери, на відміну від адміністративних, є порівняно новими для лісового комплексу, оскільки пов'язані з упровадженням ринкових відносин. Сьогодні постійно ставить нові завдання перед галузями лісового комплексу, основним серед яких є, зокрема, визначення можливості для залучення фінансових ресурсів для реалізації лісоресурсних проектів як на державному, так і місцевому рівнях, тобто необхідність залучення фінансування з різних джерел. Це означає, що у сфері лісового комплексу слід знаходити прогресивні методи фінансування, орієнтувати новітні фінансові технології на вирішення пріоритетних лісоресурсних проблем та на їх підставі створювати екологічно орієнтовану фінансову технологію, яка вважатиметься універсальним інноваційним

товаром, на який сформувався надзвичайно високий попит.

Інститут фінансів, фінансових відносин, а також фінансовий механізм взаємодії суб'єктів лісового комплексу і національної економіки обумовлені розвитком лісогосподарського виробництва, поділом праці в галузі, торгівлі, становленням банківської та галузевої біржової системи, яка тісно пов'язана з розвитком економіки, потребами в коштах для управління і реалізації лісогосподарських заходів.

Об'єктами фінансових відносин є фінансові ресурси – кошти держави, підприємств, установ, організацій галузі всіх форм власності, фізичних осіб та інших учасників лісовідтворювального процесу. Вони формуються суб'єктами господарювання за рахунок різних видів грошових доходів, відрахувань та надходжень і використовуються на розширене відтворення лісових ресурсів, матеріальне стимулювання працівників лісу, задоволення соціальних та інших потреб галузі. Наразі використання фінансових ресурсів у лісоресурсній сфері здійснюється в основному через грошові фонди спеціального призначення (переважно фонду державного бюджету), що дає змогу узгодити між собою задоволення потреби галузі та її можливості, інтереси підприємств, забезпечити концентрацію ресурсів на основних напрямках розвитку лісогосподарського і лісопромислового виробництва.

Фінансові відносини у класичному розумінні розглядаються як такі, що здійснюються між суб'єктами господарювання і державою у процесі акумуляції та розподілу грошових фондів, а також їхнього використання, передусім на розширене відтворення лісових ресурсів, їх збереження та охорону. Таким чином, сутність фінансових відносин виявляється в розподільчій функції, через яку розкривається галузеве призначення фінансових відносин – забезпечення кожного суб'єкта господарювання необхідними фінансовими ресурсами, які використовуються у формі грошових фондів спеціального цільового призначення.

Утім фінанси, пов'язані з динамікою (рухом) вартості лісоресурсної сфери, вираженої у грошовій формі, мають властивість кількісно відображати лісовідтворюваний процес як загалом, так і різні його фази. Рух фінансових ресурсів є підґрунтям управлінської (акумулюючої, розподільчої) і контролюючої функції фінансів – однієї із форм проявів сутності фінансових відносин. На підставі цієї функції, зокрема, визначається, як у лісоресурсній сфері розподіляються кошти, наскільки вчасно вони надходять у розпорядження суб'єктів господарювання та ефективно використовуються ними тощо.

Акумуляційна, розподільча і контрольна функції фінансів – це три аспекти єдиного організаційно-економічного процесу. Тільки в єдності і тісній взаємодії вони представляють фінанси як надто важливу категорію вартісного розподілу. Регулювання фінансових відносин у лісоресурсній сфері є важливим інструментом вирішення лісогосподарських завдань, забезпечення відповідної стабільності лісового господарства, стимулювання зростання лісоресурсного потенціалу, формування ринкових відносин.

У фінансовій структурі виділяються такі необхідні сфери, як державні фінанси, фінанси установ, організацій і підприємств та населення [44]. При цьому формування фінансових відносин здійснюється залежно від специфіки діяльності суб'єкта, що впливає на структуру і призначення цільових фінансових ресурсів. Основними ж ланками є, зокрема, державний бюджет, позабюджетні фонди, у тому числі екологічні, державний кредит. Держава акумулює значну частину національного доходу, який перерозподіляється між різними господарськими і негосподарськими суб'єктами. Упродовж останніх років неухильно підвищується також значення місцевих фінансів. Особливе місце займають місцеві бюджети, які не підпорядковуються держбюджету і наділені відповідною самостійністю, що є важливим чинником демократизації господарювання.

На нинішньому етапі соціально-економічного розвитку спостерігається тенденція зростання ролі фінансів у сфері державного регулювання економіки. Це обумовлюється наявністю особливих чинників, перш за все переходу галузей економіки на ринкові засади господарювання. Централізація фінансових ресурсів, як свідчить досвід, дає змогу підтримувати певний рівень збалансованості економіки та підвищувати ефективність лісогосподарського виробництва і лісоресурсної сфери загалом. За допомогою фінансів забезпечується першочергове зростання лісоресурсного потенціалу, зменшення прорахунків при визначенні ринкової кон'юнктури, регулювання лісогосподарських і лісопереробних виробництв. Усі ці заходи, крім того, є фактором збалансованості розвитку, підтримки стабільності функціонування лісового комплексу, впливаючи на темпи їх економічного зростання, забезпечення ефективної охорони лісових ресурсів, безперервності їх використання та збереження. Оптимізуючи фінансові відносини, можна з незначними витратами виправляти недоліки у сфері охорони, збереження, відтворення і використання лісових ресурсів. Без фінансів та ефективних фінансових відносин неможливе розширене відтворення лісоресурсного потенціалу, регулювання галузевої і територіальної структури лісового комплексу, стимулювання впровадження науково-технічних досягнень, задоволення екологічних потреб, тобто створення умов для переходу галузі на засади сталого (економічно збалансованого) розвитку.

Реформування еколого-економічної ситуації на основі фінансового механізму може здійснюватися тільки у процесі регулювання фінансами. Йдеться про організовану державними структурами лісового комплексу послідовність заходів щодо цілеспрямованого впливу на окремі складові галузі – відтворення, збереження і використання лісоресурсного потенціалу. Таким чином, саме процес фінансового регулювання, відображаючи конкретну діяльність, порядок її здійснення, свідчить про доцільність оптимізації розподілу чи перерозподілу фінансів у галузі, що й відбувається наразі. У цьому аспекті пріоритет має належати державному регулюванню фінансових відносин у галузі лісового комплексу.

Бюджетне фінансування лісовирощування необхідне і на підприємствах лісового господарства, зосереджених у суворих умовах (Степ, окремі райони

Лісостепу), надмірно виснажених лісах з украй незначними обсягами лісоексплуатації, а також природоохоронного призначення, де рубки лісу з екологічних міркувань не проводяться. Бюджетна форма фінансування лісового господарства, урахуваючи особливості галузі, необхідна, але вона не може переоцінюватися. Така форма господарювання нерідко стримує розвиток лісового господарства, стає заручником фінансових органів, безініціативною, не здатною реалізувати власні ресурси та можливості (з погляду затрат і результатів як основного економічного регулятора лісогосподарської діяльності). Сподівання, що в умовах ринкової (товарної) економіки лісовирощування (у широкому розумінні цього слова) зможе успішно функціонувати за рахунок державного бюджету, є утопією [45].

Подальше зростання лісового господарства без реформування фінансової системи стає проблематичним. Створення лісових насаджень, їхня охорона, відтворення і використання потребують значного збільшення власних коштів, мобілізація яких неможлива, поки різні компоненти лісу не будуть залучені в господарський обіг, а власне ліс на корені не набуде офіційного статусу – продукції лісогосподарської діяльності. Це дасть змогу надавати лісові угіддя (землі лісового фонду, насадження тощо) на вигідних умовах у користування, оренду, заставу і таке інше. Досвід передових країн Європи (Фінляндії, Німеччини, Польщі тощо) свідчить, що науково обґрунтоване ведення лісового господарства, раціональне комплексне використання лісових ресурсів у поєднанні з ефективними заходами щодо їх збереження і відтворення незалежно від власнісного статусу лісів і народногосподарського призначення стає важливим підґрунтям створення власної еколого-економічно орієнтованої системи фінансування лісовирощування.

Суттєве поліпшення фінансової системи лісоресурсної сфери та приведення її у відповідність до умов ринкової системи господарювання зумовлює необхідність удосконалення фінансового механізму галузі. Виникає проблема уточнення всіх складових (інструментів) механізму, пошуку резервів та оцінки можливостей переходу лісового господарства на самофінансування і самозабезпечення.

Згідно з результатами аналізу та оцінки літературних джерел, у переважній частині суб'єктів галузі, зокрема в регіонах Карпат, Полісся і Лісостепу, наявні можливості і резерви для створення власної економічно незалежної фінансової бази. Такими резервами є ресурси і корисності лісу, що не залучені в ринкові економічні відносини.

Створення власної економічно незалежної фінансової бази лісоресурсної сфери передбачає включення в ринкові відносини різноманіття корисностей лісу. Йдеться про компоненти лісоресурсного потенціалу у звичайному розумінні цього слова та соціально-екологічні функції лісу як носіїв нематеріальної субстанції. Згідно з теоретико-методологічними засадами раціонального лісокористування, основними джерелами фінансування розвитку лісового господарства, зокрема, є наступні:

- плата за лісові ресурси, що відпускаються різними лісоспоживачам;

- плата за землі лісового фонду і використання лісу в соціально-екологічних цілях;
- бюджетні кошти, інвестиції, кредити та позики, фінансових установ, гранти міжнародних організацій, що надаються на розвиток лісоресурсної сфери відповідно до загальнодержавних програм соціально-економічного розвитку країни.

Розширена система фінансування лісового господарства обумовлюється значенням лісу як об'єкта багатоцільового використання, що виходить за межі лісового господарства, позитивним впливом лісу та його корисних властивостей на інші галузі економіки, соціальну сферу і навколишнє природне середовище. Плата і платежі за лісові ресурси та їх використання повинні стати основним регулятором лісогосподарського виробництва. На сучасному етапі ця плата, її складові та механізм розподілу не відповідають вимогам щодо лісового господарства в умовах ринкової системи господарювання. З цією метою слід залучити всі лісоресурсні надбання і територіально-просторову базу, що є у володінні лісового господарства, обґрунтувати величину плати в ціні лісопродукції, що реалізується. До цього часу вона становить 6–7 % від ринкової ціни реалізації лісопродукції, що на порядок нижче, ніж в економічно розвинених країнах.

Основою визначення плати за лісові ресурси, як відомо, є нормативні оцінки витрат на лісовирощування з урахуванням нормативного прибутку. На жаль, ці нормативи встановлюються не на гранично виправданих (замикаючих) затратах, пов'язаних із відтворенням лісових ресурсів, а на підставі середніх оцінок. У результаті вони не враховують усі можливості відшкодування витрат на відновлення лісових насаджень, їх охорону, збереження і відповідне накопичення. Плата за лісові ресурси справляється за мінімальними ставками, яка повністю зараховується до державного бюджету, без визначення частки на фінансування затрат, пов'язаних з охороною і відтворенням лісових ресурсів, що використовуються.

Створення ринково орієнтованих фінансових механізмів управління лісовими ресурсами передбачає приведення існуючої форми плати за них у відповідність до вимог цивільного законодавства, згідно з яким вона формується за результатами угоди купівлі-продажу, як це прийнято у цивілізованих країнах, а не на підставі командно-адміністративних засад. У всіх державах розмір плати за лісові ресурси залежить від попиту і пропозиції на них.

Плата за лісові ресурси, як і землі лісового фонду, має рентну основу і повинна встановлюватися за правилами ринку в процесі конкуренції. Лісовим кодексом України також передбачена плата на основі доходу, одержаного від реалізації ресурсів на конкурсних умовах. Таким чином, найбільш досконала ціна деревини на корені встановлюється на торгах в умовах конкуренції. На жаль, не всі ресурси лісу, як уже згадувалося, використовуються на платній основі. Одержані платежі за лісові ресурси не перекривають витрати на їх збереження, охорону і відтворення, у результаті чого постійно зростає збитковість лісового господарства, котре стало дотаційним. Безпосередньою

причиною цього є недосконалість чинного законодавства з питань лісової політики, зокрема оподаткування.

У лісовому господарстві, крім основної плати за лісові ресурси, принципові підходи, якої викладені вище, є резерви для розширення джерел фінансування, зокрема:

- плата за використання лісових насаджень природоохоронного призначення (протиерозійні, водоохоронні, водорегулюючі насадження тощо). Сільське і водне господарство, соціальна сфера, як відомо, користуються корисними властивостями лісових насаджень, але в їх охороні, збереженні й відтворенні участі не беруть;

- плата за землі лісового фонду як територіально-просторової бази, що використовується для розвитку рекреації, туризму, мисливства, заготівлі природних рослинних ресурсів (дикоросла продукція, лікарсько-технічна сировина тощо). Така плата зараз носить суто символічний характер, крім того, вона надходить до місцевих бюджетів, що не узгоджується з економічними принципами раціонального природокористування і розвитку лісоресурсної сфери;

- плата за землі лісового фонду, котрі використовуються в цілях, не пов'язаних із веденням лісового господарства, зокрема для будівництва різних споруд – нафто- і газопроводів, ліній електропередач, дачного і житлового будівництва тощо;

- плата за деревину, одержану від рубок, пов'язаних із веденням лісового господарства, обсяги яких нерідко переважають рубки головного користування лісом;

- плата за забруднення лісів промисловими відходами підприємств і розміщення їх на землях лісового фонду, яка наразі застосовується дуже рідко, або ігнорується.

Викладені вище принципові аспекти розширення джерел плати за використання лісових ресурсів спроможні забезпечити в окремих регіонах країни достатньо стійку фінансову базу ефективного управління лісовими ресурсами. Така система сприятиме більш національному залученню ресурсів лісу та їх екологічних функцій у систему ринкових відносин та підвищенню ефективності лісового господарства як важливої галузі матеріального виробництва загалом. Фонд розвитку цієї сфери повинен формуватися на підставі частки рентного доходу від плати за деревину незалежно від виду рубок, частки доходу від лісогосподарської діяльності, надання послуг, частки плати за використання лісів природоохоронного призначення, частки зборів за нанесення шкоди лісам, коштів бюджету на розширене відтворення лісових ресурсів, спонсорських внесків та інших джерел фінансування. На основі такого фонду забезпечуватиметься відтворення (просте й розширене) лісових ресурсів, будівництво споруд і доріг лісогосподарського призначення, інтенсифікація лісовирощування, удосконалення методів лісового господарства.

Суб'єкти лісогосподарської діяльності різних форм власності (держлісгоспи, підприємницькі структури тощо) несуть відповідальність за внесення рентного доходу (ренти) у фонд розвитку галузі, а також плати за землі лісового фонду, що використовуються в цілях, не пов'язаних з веденням лісового господарства, до місцевих бюджетів.

Певні обов'язки несуть і лісокористувачі. За рахунок власних коштів вони відповідальні за облаштування і стан доріг, що експлуатуються ними, нерациональне використання лісосічного фонду, очищення місць рубок від захаращеності, а також відшкодування збитків, нанесених лісам у результаті неефективного лісокористування. Лісокористувачі зобов'язані також своєчасно вносити плату за право лісокористування, переробку деревини (як в окремих країнах Європи). Збір від плати за використання лісових ресурсів повинен покривати всі видатки лісового господарства, які необхідні для відтворення насаджень, їх збереження і відповідне накопичення. При цьому держлісгоспи (інші лісокористувачі) мають реалізувати право на землю згідно із положеннями Земельного кодексу України.

Збори за спеціальне використання лісових ресурсів надходять до місцевих бюджетів, бюджету Автономної Республіки Крим та державного бюджету України і мають спрямовуватися на виконання робіт із відтворення лісових ресурсів, підтримки їх у належному стані та охорони. На жаль, чинне законодавство поки що не встановлює чітких механізмів акумулювання та цільового застосування коштів від зборів за спеціальне використання лісових ресурсів, що негативно впливає на стан лісів і навколишнє природне середовище.

Список використаних джерел

1. Хотинская Г. И. Сущность и формы проявления капитализации на российском рынке [Электронный ресурс] / Г. И. Хотинская. – Режим доступа : <http://finanal.ru/003/sushchnost-i-formy-proyavleniya-kapitalizatsii-na-rossiiskom-rynke?page=0,1>.

2. Пушак Я. Я. До питання обліку регіональних активів / Я. Я. Пушак, Г. І. Пушак // Управління у сфері фінансів, страхування та кредиту : тези доп. Всеукр. наук.-практ. конф., 8–10 листоп. 2009 р. – Л. : Вид-во Національного університету «Львівська політехніка», 2009. – С. 255–258.

3. Абалкин Л. Реалистическая политическая экономия / Л. Абалкин // Экономист. – 2005. – № 8. – С. 3–11.

4. Абалкин Л. Экономическая политика и ее ответственность за развитие науки (методологические размышления) / Л. Абалкин // Вопросы экономики. – 2004. – № 5. – С. 17–23.

5. Княгинин В. Капитализация регионов: проблемы, задачи, механизмы [Электронный ресурс] / В. Княгинин. – Режим доступа : http://www.csr-nw.ru/content/data/article/file/st45_605.pdf.

6. Княгинин В. Н. Управление регионами – восстановление власти?

[Электронный ресурс] / В. Н. Княгинин // Со-Общение, 2005. – Режим доступа : –<http://www.soob.ru/n/2005/2/5/3>.

7. Хромов М. І. Розвиток людського капіталу в контексті ефективності управління капіталізацією та конкурентоспроможністю вітчизняної економіки [Электронный ресурс] / М. І. Хромов. – Режим доступа : http://www.nbuuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vddfa/2010_2/5_Khromov.pdf.

8. Coscun Samli A. Corporate search for market power : these venstrategic megatrend soft he twentieth century / Coscun Samli A. // Business and society review. – 2004. – № 2 (109). – P. 263–280.

9. Kinnard W. Income Property Valuation / W. Kinnard. – Lexington : D. C. Heathand Company, 1979. – P. 64.

10. Society of Residential Appraisers, Real Estate Appraisal Principles and Terminology. – Chicago : Society of Residential Appraisers, 1960. – P. 34.

11. Лопатников Л. И. Экономико-математический словарь: словарь современной экономической науки / Л. И. Лопатников. [5-е изд., перераб. и доп.]. – М. : Дело, 2003. – 520 с.

12. Лопатников Л. И. Оценка бизнеса: словарь-справочник / Л. И. Лопатников, В. М. Рутгайзер. – М. : Маросейка, 2009. – 306 с.

13. Силифонкина С. В. Анализ методологических подходов к оценке капитализации территории / С. В. Силифонкина // Молодой ученый. – 2011. – № 1. – С. 100–107.

14. Чернышев С. Как повысить капитализацию России [Электронный ресурс] / С. Чернышев. – Режим доступа: www.kreml.org/opinions/79143277.

15. Вечканов Г. С. Микро- и макроэкономика: энциклопедический словарь / Г. С. Вечканов, Г. Р. Вечканова. – СПб. : Лань, 2000. – 352 с.

16. Методические подходы к капитализации лесных ресурсов региона / [А. В. Марковский, А. В. Родионов, Ю. В. Савельев, А. М. Цыпук] // Приграничный регион в условиях интеграционных процессов и реформирования местной власти. – Петрозаводск : КарНЦ РАН, 2005. – С. 124–134.

17. Капитализация экономики: проблемы и перспективы (материалы семинара) // Экономическая теория. – 2006. – № 2. – С. 18–21.

18. Капитализация экономики: проблемы и перспективы (материалы семинара) // Экономическая теория. – 2006. – № 3. – С. 23–28.

19. Давидюк Т. В. Реалізація інтелектуального потенціалу працівників як передумова ефективності управління капіталізацією компанії [Електронний ресурс] / Т. В. Давидюк. – Режим доступа : http://www.nbuuv.gov.ua/portal/Soc_gum/Vzhdtu_econ/2010_3_1/55.pdf.

20. Козоріз М. А. Роль і функції капіталізації в забезпеченні економічного розвитку суб'єктів господарювання / М. А. Козоріз // Регіональна економіка. – 2007. – № 2. – С. 42–48.

21. Шумська С. С. Капіталізація і зростання економіки: економетричні оцінки взаємозв'язку / С. С. Шумська // Економіка і прогнозування. – 2004. – № 4. – С. 79–94.

22. Миськів Г. В. Деякі аспекти визначення сутності ринкової капіталізації

акціонерних промислових підприємств / Г. В. Миськів, Н. В. Шевченко // Європейський вектор економічного розвитку. – 2010. – № 1(8). – С. 141–145.

23. Малова Т. Капитализация в условиях российской экономики: теоретические и практические аспекты / Т. Малова. [2-е изд.]. – М.: ЛИБРОКОМ, 2009. – 208 с.

24. Малова Т.А. Капитализация российских активов: факторы, приоритеты / Т. А. Малова // Аудит и финансовый анализ. – 2005. – № 3. – С. 141–147.

25. Особенности воспроизводства регионального капитала: сущность, подходы к оценке, методы управления / [под общ. ред. Ю. В. Савельева]. – Петрозаводск: Изд-во Карельского научного центра РАН, 2008. – 213 с.

26. Драйверы роста и развития [Электронный ресурс] / Рейтинговое агентство «Эксперт» – Режим доступа: <http://www.raexpert.ru/strategy/conception/part2/4>.

27. Переслегин С.Б. Самоучитель игры на мировой шахматной доске / С. Б. Переслегин. – М.: АСТ, 2006. – 621 с.

28. Никольский Ю. Реорганизация транспортной системы города: [Электронный ресурс] / Ю. Никольский. – Режим доступа: http://www.4plus5.ru/6_2.htm.

29. Куць Є. С. Урбанізовані території: методологія та практика планування і управління / Є. С. Куць, С. В. Куць. – Мелітополь: НДІП містобудування, 2003. – 219 с.

30. Заусаев С. Пространственное развитие Новосибирска: стратегический анализ [Электронный ресурс] / С. Заусаев, С. Смирнов // Проект Сибирь. – 2006. – № 25. – Режим доступа: <http://www.prosib.info>.

31. Изард У. Методы регионального анализа: введение в науку о регионах / Уолтер Изард; [сокр. пер. с англ. В. М. Гохмана и др.]. – М.: Прогресс, 1966. – 659 с.

32. Капіталізація природних ресурсів: [монографія] / за заг. ред. д.е.н., проф., академіка НААН України М.А. Хвесика. – К.: ДУ ІЕПСР НАНУ, 2014. – 268 с.

33. Формування моделі управління природними ресурсами в ринкових умовах господарювання: [монографія] / [за заг. ред. д.е.н., проф. акад. НААН України М.А. Хвесика]. – К.: ДУ ІЕПСР НАН України, 2013. – 304 с.

34. Сучасні напрями економічного забезпечення раціонального природокористування в Україні / [за наук. ред. акад. НААН України, д.е.н., проф. М.А. Хвесика, д.г.-м.н., проф. С.О. Лизуна; Державна установа «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку Національної академії наук України»]. – К.: ДУ ІЕПСР НАН України, 2013. – 64 с.

35. Форрестер Дж. Динамика развития города / Дж. Форрестер; [пер. с англ. М. Г. Орловой; под ред. Ю. П. Иванилова и др.]. – М.: Прогресс, 1974. – 287 с.

36. Вентцель Е. С. Теория случайных процессов и ее инженерные приложения / Е. С. Вентцель, Л. А. Овчаров. – М.: КНОРУС, 2011. – 488 с.

37. Гриценко А. А. Капіталізація та соціалізація економіки в

ретроспективі та перспективі / А. А. Гриценко // *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства* : зб. наук. праць / Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. – 2009. – Вип. 15. – С. 191–196.

38. Чернов А. В. Привлечение финансирования в сферу жилищно-коммунального хозяйства [Электронный ресурс] / А. В. Чернов, Т. А. Семина – Режим доступа : <http://www.top-personal.ru/estatelawissue.html?47>.

39. Данилишин Б. М. Економіка природокористування : підручник / Б. М. Данилишин, М. А. Хвесик, В. А. Голян. – К. : Кондор, 2009. – 465 с.

40. Волков С. Н. Экономика землеустройства / С. Н. Волков. – М. : Колос, 1996. – 239 с.

41. Сай С. И. Земельно-имущественный комплекс России как объект регулирования [Электронный ресурс] / И. С. Сай // *Правовое регулирование рынка недвижимости*. – 2000. – № 2–3 (3–4). – Режим доступа : <http://zakon.rin.ru/cgi-bin/view.pl?midr=507&id=653&npage=3&pagein=1>.

42. Третяк А. М. Наукові основи землеустрою : навч. посіб. / А. М. Третяк. – К. : ТОВ ЦЗРУ, 2002. – 342 с.

43. Кривов В. М. Правові аспекти надходження коштів від плати за землю та фінансування робіт з охорони земель / В. М. Кривов // *Містобудування та територіальне планування*. – 2004. – Вип. 17. – С. 127–132.

44. Кашенко О. Л. Фінанси природокористування / О. Л. Кашенко. – Суми : Університетська книга, 1999. – 420 с.

45. Антоненко І. Я. Формування механізму плати за лісові ресурси та фінансове забезпечення їх відтворення / І. Я. Антоненко // *Економіка природокористування і охорони довкілля* : зб. наук. праць / РВПС НАН України. – К. : РВПС НАНУ, 2000. – С. 193–199.

РОЗДІЛ 6

ІНСТИТУЦІОНАЛЬНИЙ РОЗВИТОК СФЕРИ ПОВОДЖЕННЯ З ВІДХОДАМИ ТА ВТОРИННОГО РЕСУРСОКОРИСТУВАННЯ В УКРАЇНІ НА ШЛЯХУ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ

6.1. Ідентифікація безпекових факторів й ендегенних ризиків, пов'язаних з відходами

В рамках реалізації цілей Угоди про асоціацію з ЄС щодо всеохоплюючої інституціональної розбудови природоохоронного сектору перед Україною постають завдання формування єдиного з ЄС нормативно-правового та інформаційного простору у сфері поводження з відходами. **Розвиток законодавства на цьому шляху пов'язаний передусім з імплементацією низки цільових директив ЄС і ліквідацією в Україні дефіциту організаційно-економічних механізмів використання відходів як вторинної сировини.**

Узагальнення європейського досвіду управління відходами в контексті прийнятих в останнє десятиліття в ЄС директив, рішень і регуляцій, а також стану організаційно-економічного і нормативно-правового забезпечення вирішення проблеми відходів в Україні виявляє її **системне відставання в переході до нових концептуально-методологічних і практичних підходів** при формуванні відповідної державної політики. Зазначене передусім стосується акцентуалізації ресурсних пріоритетів, встановлення ієрархії цілей, запровадження розширеної відповідальності виробника, а в кінцевому підсумку – переходу від управління відходами до сталого управління матеріалами і ресурсами.

Європейський Союз надає значну підтримку адаптації природоохоронного законодавства України до вимог ЄС. Відповідна допомога спостерігається, зокрема, в рамках реалізації проекту «Додаткова підтримка Міністерства екології та природних ресурсів України у впровадженні Секторальної бюджетної підтримки». Його складовою стала розробка «Стратегії екологічної конвергенції України до директив Європейського Союзу, визначених Угодою про асоціацію», що здійснюється міжвідомчими робочими групами за участю експертів ЄС, а також учених. Стратегія спрямована на виконання зобов'язань України, що випливають з Угоди про асоціацію, і покликана визначити скоординовані плани заходів з імплементації директиви ЄС для досягнення повної відповідності національного законодавства вимогам ЄС Acquis. У сфері поводження з відходами ці завдання стосуються трьох директив, а саме 2008/98/ЄС про відходи (що є рамковою), 1999/31/ЄС про захоронення відходів, 2006/21/ЄС про управління відходами видобувної промисловості.

Імплементація положень зазначених директив, які належать в європейському правовому полі до основоположних, дозволить ввести у вітчизняну практику поводження з відходами принцип розширеної

відповідальності виробника, принципи ієрархії цілей щодо відходів, категорію побічних продуктів і процедуру кінця статусу відходів, розроблення планів поводження з відходами і програм попередження їх утворення. Зазначене дозволить прискорити переорієнтацію цілей державної політики щодо відходів на мобілізацію їх ресурсного потенціалу. В контексті імплементації зазначених директив ЄС обґрунтовується доцільність розроблення нової редакції Закону України «Про відходи» та нового законодавчого акта «Про відходи гірничодобувної промисловості», а також «Технічного регламенту про захоронення відходів».

Генерування й накопичення відходів породжує комплекс взаємопов'язаних ризиків, що негативно позначається як на умовах життєдіяльності людей, так, врешті, і на їх економічному благополуччі. Проблема управління такими ризиками відтак набуває наразі наскрізного і глобального характеру. Її ефективне вирішення стає **одним із визначальних факторів сталого розвитку суспільства як з погляду екологічної безпеки, так і збереження природних ресурсів**. Розглядаючи її в національному контексті, слід брати до уваги, що управління відходами виходить за рамки технологічних питань, оскільки за своєю суттю становить комплексну проблему, що охоплює всі ключові аспекти сталого розвитку – екологічні, економічні (ресурсозберігаючі) і соціальні (в тому числі культурно-естетичні).

Чинна нормативно-правова база та організаційно-економічний механізм поводження з відходами не задовольняють сучасні вимоги, а методи поводження з ними і технології, які використовуються в Україні, не відповідають світовим стандартам. Утворення відходів збільшується, а потужності з їх розміщення на існуючих полігонах значною мірою вичерпали свій ресурс, самі ж звалища стали фактором забруднення довкілля. Через протидію з боку населення, громадських організацій та відсутність практики надання соціальних гарантій затримується, а то й блокується вирішення питань щодо виділення земельних ділянок під будівництво нових полігонів побутових та інших відходів. Відтак постає проблема **створення, передусім на регіональному рівні, адекватної системи управління зазначеною сферою, здатної відповісти на посталі виклики в їх поточному і стратегічному сенсі**.

Екологічні ризики, пов'язані з генеруванням і накопиченням відходів, внаслідок наскрізного характеру проблеми, є системними (рис. 6.1). Базовий безпековий принцип полягає у єдності щодо вирішення екологічних, ресурсних і соціальних завдань. Відтак політика мінімізації відходів має виходити з постановки цілей як зменшення негативного впливу на довкілля, так і розширення потенціалу ресурсоощадливого розвитку.

Збільшення обсягів утворення відходів і посилення пов'язаної з ними небезпеки суттєво впливає на місцеве навколишнє середовище, стан природних ресурсів, здоров'я населення, на місцеву економіку й умови життя, що збільшує розрив із цілями сталого розвитку. Не буде перебільшенням зазначити, що від поводження з відходами залежить поліпшення еколого-ресурсної ситуації в Україні загалом. **Змістом наукового пошуку є при цьому наукове обґрунтування й визначення оптимальних шляхів узгодження**

екологічних, економічних і соціальних інтересів суспільства щодо утворення, знешкодження відходів та їх використання як вторинної сировини з метою забезпечення сталого розвитку.

Рис. 6.1. Узагальнена система виникнення і попередження загроз, пов'язаних з генеруванням і накопиченням відходів

Питання ризиків щодо відходів у контексті ймовірного розвитку ситуації з ними і планування суспільної небезпеки мають розглядатися у двоплановому вимірі – як стосовно їх кількісних та якісних (не безпекових) параметрів, так і щодо формування адекватної інфраструктури поводження з ними (див. рис. 6.1). Виходячи з оцінки екологічних ризиків, пов'язаних з відходами, має будуватися ефективний організаційно-економічний механізм.

Теоретико-методологічною платформою ідентифікації ендегенних екологічних ризиків і загроз, пов'язаних з відходами, є їх розгляд в єдиній системі координат з процесами виробництва і споживання. **Притаманність відходів будь-якій виробничій діяльності і споживанню як такому обумовлює при цьому виключну розосередженість таких ризиків і загроз – просторову і за сферами життєдіяльності людей.** У свою чергу, безперервне технологічне оновлення виробництва та зміна характеру споживання визначають динамічність зазначених ризиків у часі. Відтак алгоритм ідентифікації ендегенних ризиків має формуватися починаючи з оцінювання джерел генерування відходів у послідовності від загального й абстрактного до конкретного та специфічного.

Екологічна безпека, пов'язана з відходами, має розглядатися як один із сегментів екологічної безпеки як такої. У свою чергу, цей сегмент, будучи органічно пов'язаним зі сферою виробництва і споживання, **підлягає диференціації** за відповідною ознакою, тобто за потоками відходів, що формуються у зазначених сферах.

За теоретико-методологічними передумовами зазначені потоки виступають базовим рівнем безпекової ідентифікації відходів чи, інакше кажучи, відповідним пунктом побудови відповідного алгоритму.

Навколо кожного потоку та об'єкта поводження з відходами створюється індивідуальне поле чи простір безпеки, котрі включають відповідну систему факторів небезпечного впливу на навколишнє природне середовище, біоту й здоров'я людей. Кожний індивідуальний безпековий простір буде накладатися на загальний безпековий фон і впливати тим чи іншим чином на його трансформацію. Формування безпекового простору держави та її регіонів має передбачати при цьому ефективну мінімізацію локальних проявів небезпеки як передумови підвищення рівня екологічної безпеки виробничо-споживчих систем загалом.

Таким чином, розглядаючи екологічну безпеку, пов'язану з фактором відходів, **як динамічну просторову систему,** слід констатувати, що вона **складається із постійно взаємодіючих полів** (першого, другого і наступних порядків), пов'язаних з різними потоками відходів, а в їх рамках – індивідуальних об'єктів поводження з відходами. Такі об'єкти поділяються за цільовим призначенням – розміщення, зберігання, перероблення, утилізації, знешкодження, захоронення тощо. За своїми безпековими характеристиками вони суттєво різняться як між собою, так і за потоками відходів. Таким чином, **ідентифікація ендегенних екологічних ризиків і загроз має здійснюватися послідовно за потоками відходів та всім ланцюгом об'єктів поводження з**

ними (рис. 6.2). Причому методологічно їх доцільно ототожнювати з об'єктами управління.

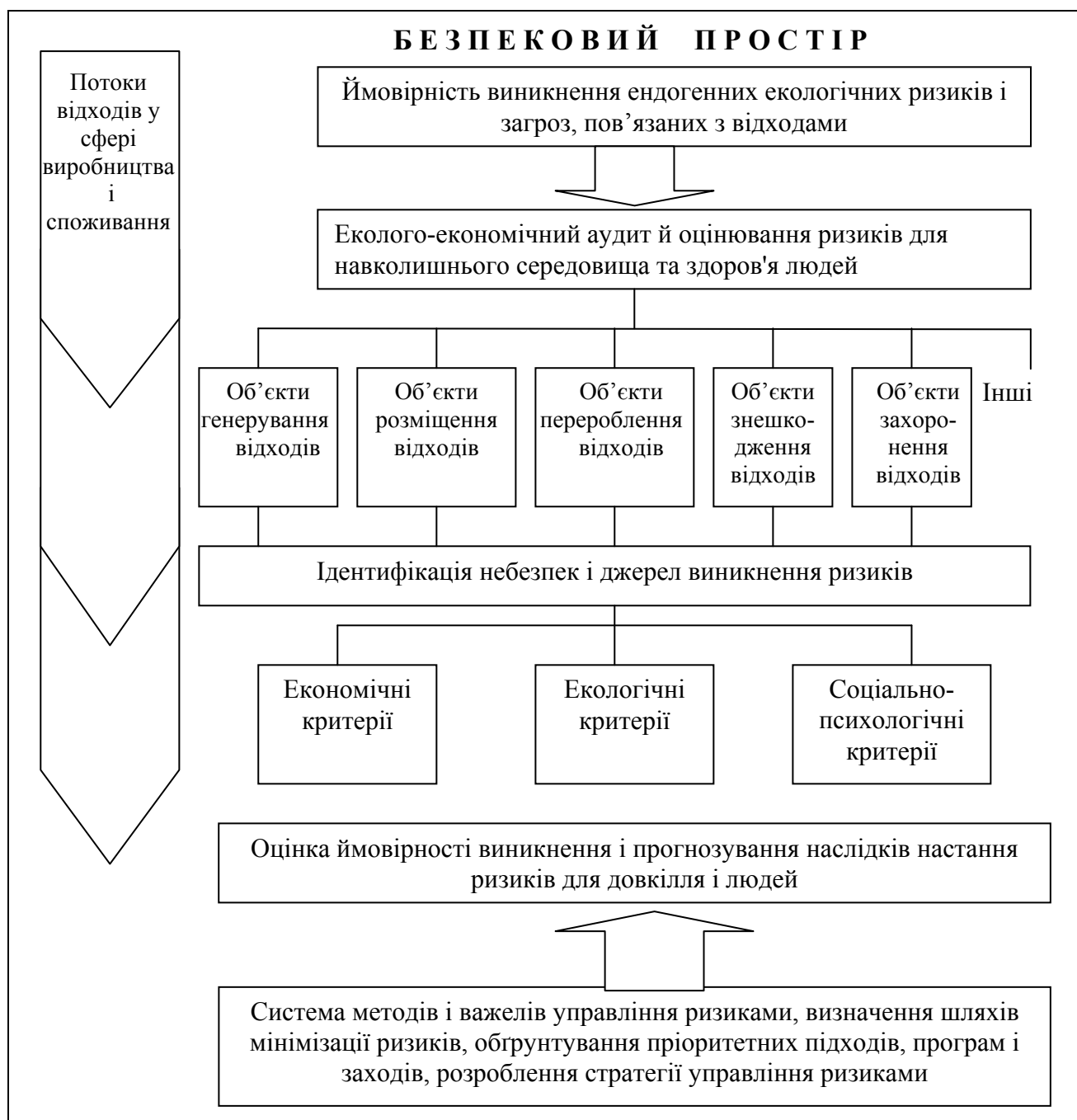

Рис. 6.2. Система ідентифікації екологічних ризиків і загроз у сфері поводження з відходами

Найвищим рівнем виступає державне управління відходами. На цьому рівні формується система найбільш загальних ендегенних ризиків (табл. 6.1). Останні кореспондуються передусім з напрямками державної політики – щодо нормативно-правового регулювання, фінансування, програмно-цільового планування тощо у сфері поводження з відходами.

Підсистемою державного виступає галузеве управління – його елементи наявні в сучасній господарській практиці поводження з відходами.

Конкретними об'єктами управління є потоки відходів. Під останніми слід розуміти генетично споріднені групи відходів, що характеризуються специфічними кількісно-якісними і безпековими параметрами (див. табл. 6.1).

Ключовою ланкою управління виступають власне об'єкти поводження з відходами, що формують відповідну інфраструктуру. Розгляд їх як об'єктів управління дозволяє з методологічного погляду більш точно й адресно визначати суспільно-безпекові цілі, виходячи з фактичного аналізу загроз (небезпек).

Таблиця 6.1

**Потоки відходів як вихідні об'єкти ідентифікації
екологічних ризиків і загроз**

Базові потоки відходів	Особливості безпекової ідентифікації
Промислові відходи, в тому числі осади промислових стоків	Значний діапазон небезпечних властивостей. Централізовані системи розміщення та знешкодження
Відходи гірничодобувної промисловості (мінеральні відходи)	Переважно малонебезпечні, інертні. Відкрите складування
Будівельні відходи	Безпечні, можливе токсичне забруднення. Відкрите складування, засипки тощо
Відходи виробництва електроенергії, газу, в тому числі відходи спалювання	Як правило. малонебезпечні. Промислове складування і захоронення
Сільськогосподарські відходи, рослинні, тваринні рештки	Домінування утилізаційного поводження. Активні забруднювачі при неналежному зберіганні
Відходи хімічної промисловості, шлами, змішані і недиференційовані матеріали тощо	Часто високий ступінь небезпеки. Локальні системи знешкодження
Муніципальні (тверді побутові) і подібні відходи	Малонебезпечні, можливе забруднення токсичними компонентами. Утилізаційна домінанта поводження
Медичні відходи	Інфекційно небезпечні. Автономні малотоннажні системи знищення (спалювання)
Непридатні пестициди й агрохімікати	Високотоксичні. Централізована система знищення (знешкодження)
Металічні відходи (чорних і кольорових металів)	Повністю задіяні в рециклінгу (цільове збирання і заготівля)
Відпрацьовані нафтопродукти	Утилізаційна домінанта поводження
Зношені шини і гумотехнічні вироби	Утилізаційна домінанта поводження
Зношені транспортні засоби	Утилізаційна домінанта поводження
Відходи тари та упаковки	Утилізаційна домінанта поводження
Відходи електронного та електричного обладнання	Утилізаційна домінанта поводження

Мінімізація відходів є теоретико-методологічним імперативом безпеки поводження з ними. З цього погляду в системі ідентифікації ендегенних екологічних ризиків і загроз доцільно виділяти три основні рівні. Перший з них має бути пов'язаний з генетично спорідненими групами відходів, які визначаються як потоки відходів. Завдання ідентифікації відповідних ризиків і підвищення безпеки поводження мають вирішуватись на програмній основі і передбачати необхідність специфічного нормативно-правового регулювання. Прикладом тут слугують побутові відходи, біовідходи, медичні і багато інших.

Другий рівень визначається як об'єктовий, і для кожного потоку відходів він є особливим. До цього рівня належать також об'єкти централізованого оброблення, знешкодження та зберігання відходів з різних потоків (так звані полігони). В їх системі формуються локальні і регіональні обслуговуючі ланки, виникає ринок послуг з поводження з відходами. Безпекова складова базується на дотриманні екологічних регламентів, санітарних норм і стандартах небезпечності відходів. У цьому сенсі уваги потребує, зокрема, створення інтегрованих мереж установ із ліквідації відходів, а також підприємств з утилізації змішаних побутових відходів.

Третій рівень визначається як операційний. Ідентифікація екологічних ризиків має здійснюватися за технологічними напрямками поводження. Щодо побутових відходів зазначене стосується, зокрема, вибору пріоритетів між захороненням, рециклінгом і повторним використанням, енергетичним спалюванням, компостуванням тощо. Підлягають безпековій оцінці сучасні тенденції застосування тих чи інших утилізаційних технологій і формування територіальних комплексів.

У контексті здійснення ідентифікації екологічних загроз на точковому рівні доцільно базуватися на загальній методології, яка передусім вимагає визначення факторів загроз, їх джерел та видів та котра завершується виявленням й оцінкою конкретних загроз і розробленням практичних рішень щодо гарантування безпеки. У складі факторів загроз мають бути наявні не тільки аварійні та забруднюючі впливи (на компоненти природного середовища), а й фактори забезпечення ресурсоощадливості та санітарно-гігієнічного порядку. В оцінці загроз важлива роль має відводитись розробленню й дослідженню (перевірці) модельних ситуацій і гіпотез.

Вивчення ендегенних й екзогенних ризиків і загроз екологічній безпеці, властивих сфері поводження з відходами, у прив'язці до поточної ситуації в Україні дозволило провести систематизацію відповідних факторів впливу. **Зіставлення ендегенних й екзогенних чинників** (табл. 6.2) виявляє базові розриви, що склалися в національному нормативно-правовому регулюванні, і, таким чином, дозволяє визначити ті напрямки інституціонального розвитку сфери поводження з відходами, що потребують першочергової уваги.

Ендегенні й екзогенні фактори у сукупності свого впливу продукують прогресуюче накопичення відходів, що негативно позначається на стані довкілля та здоров'ї людей. Крім того, це призводить до безповоротної втрати ресурсів, пов'язаних з можливостями повторного використання відходів як у речовинному, так й енергетичному відношенні. Останнє, як видно із

співвідношення факторів (див. табл. 6.2), породжується передусім та є наслідком нерозвиненості інфраструктури у сфері поводження з відходами, недосконалості системи управління, поточного і стратегічного планування. Загалом же слід підкреслити **органічність взаємозв'язку між власне екологічними ризиками і загрозами та ресурсною безпекою економіки країни**, що яскраво демонструє досвід розвинених країн. Однак це не виключає автономності рішень щодо відходів, особливо якщо виникає необхідність ліквідації осередків найбільших загроз, пов'язаних з небезпечними відходами (як це продемонстрував досвід знищення непридатних пестицидів та накопичень деяких інших небезпечних відходів).

Таблиця 6.2

Система ендогенних факторів екологічного ризику поводження з відходами у їх зіставленні з екзогенними чинниками

Ендогенні фактори	Екзогенні фактори
Прогресуючий характер генерування та накопичення відходів і відповідне зростання екологічних ризиків, пов'язане з об'єктами поводження з ними	Висока ресурсо- та енергоємність переважної частини техніко-технологічної бази суспільного виробництва
Недосконалість системи організації збирання, зберігання, утилізації та знешкодження небезпечних відходів	Відсутність/недостатність інвестиційних ресурсів для будівництва об'єктів централізованого знешкодження відходів
Загострення проблеми виділення земель під об'єкти розміщення відходів і техногенно-екологічних загроз, пов'язаних з об'єктами накопичення відходів	Відсутність дієвого програмно-цільового планування та прогнозування ефективності системи поводження з відходами
Нерозвиненість сформованої системи санітарної очистки населених пунктів та інфраструктурного забезпечення сміттєперероблення	Недостатність нормативно-правового забезпечення стосовно поводження з відходами як вторинними ресурсами
Диспропорції територіальної організації системи поводження з відходами	Відсутність системного підходу до вирішення проблеми відходів та стратегічного планування
Нерозвиненість і фрагментарність системи збирання та перероблення ресурсоцінних відходів кінцевого споживання – відходів упаковки, електронного й електротехнічного обладнання, відпрацьованих нафтопродуктів, зношених транспортних засобів	Недостатність нормативно-правового регулювання, зокрема економічних інструментів для забезпечення збирання і перероблення відходів
Відсутність баз даних, недостатність інформаційного забезпечення (в першу чергу бізнесу) щодо можливостей використання вторинних ресурсів і застосування наявних доступних технологій та обладнання	Недоліки державного управління у сфері поводження з відходами, недостатній рівень розвитку інноваційної діяльності і проектно-конструкторських розробок

Здійснюючи прогнозу оцінку відходів як **фактора трансформації безпекового простору**, необхідно спиратись на концептуальну модель суспільного розвитку. Остання функціонально складається із чотирьох підсистем – природно-ресурсної, суспільно-виробничої, соціально-економічної та екологічної. Безпекові фактори відходів стосуються фактично кожної з них, причому цей вплив буде специфічним для кожної з підсистем і характеризуватиметься окремими показниками. В межах екологічної підсистеми ступінь впливу (на стан навколишнього природного середовища) значною мірою визначатиметься розвитком рециклінгу і вторинного ресурсокористування загалом. Цей же аспект має стосуватися природно-ресурсної безпеки і соціальної сфери, маючи на увазі санітарну безпеку життєвого середовища.

Основними причинами гостроти проблеми відходів в Україні є нерозвиненість чи практична відсутність інфраструктури екологічнобезпечного поводження з ними й недостатність заходів з їх збирання, перероблення, утилізації та знешкодження в умовах:

- зростання обсягів утворення відходів та їх прогресуючого накопичення в регіонах України;
- загострення відповідних техногенно-екологічних ризиків для економіки і благополуччя населення;
- низької дієвості організаційно-економічного механізму поводження з відходами.

Зазначена проблема загострилася з початком економічного зростання після 2000 року та підвищенням добробуту людей. Найсуттєвіше таке загострення проявилось у промислово найбільш розвинених регіонах України, де потоки відходів є доволі масштабними, та у великих містах.

Недосконалість промислових технологій, систем землекористування, невідповідність потребам виробництва наявної інфраструктури, систем вилучення, перероблення і знешкодження відходів, зношення інженерної інфраструктури призводять до значного забруднення атмосферного повітря, водних і земельних ресурсів, погіршення загального санітарно-гігієнічного стану та екологічної ситуації в цілому.

Ігнорування комплексного підходу до розвитку територій населених пунктів, їх благоустрою та розміщення відходів, до сфери земельних відносин, землекористування, землеустрою та охорони земель, розрізненість управління, дублювання управлінських функцій різними органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування призводять до неефективного управління у цій сфері. У цьому контексті проблема створення інфраструктури поводження з відходами та відповідно розвитку земельних відносин стає вкрай актуальною.

На сьогодні в Україні та її базових регіонах очевидними є:

- невідповідність інституціональної структури сфери державного управління потребам планомірного вирішення проблеми відходів, потребам бізнесу, а також внутрішнім пріоритетам держави та її регіонів;

- відсутність наскрізної системи моніторингу і контролю відходів в циклі від їх утворення і до остаточного захоронення та знищення (в контексті окремих потоків відходів);
- недостатня врегульованість та керованість інституційного конфлікту інтересів сторін, пов'язаних із вирішенням проблеми відходів;
- неадекватність діючого організаційно-економічного механізму поведження з відходами щодо завдань фінансового розвитку і бюджетного планування сектору відходів;
- відсутність сформованої за кваліфікаційними ознаками достатньої кількості фахівців управління у сфері відходів.

Окреслена проблематика в контексті формування безпекового підґрунтя поведження з відходами в політичному, економічному, соціальному та технологічному плані розкрита в рамках проведення **факторного PEST-аналізу** (табл. 6.3).

Зазначений зріз проблеми демонструє взаємопов'язаність комплексу завдань і свідчить, що лише нерозривне, скоординоване за напрямками управління здатне забезпечити екологічно й соціально-безпековий розвиток, реалізацію поточних і стратегічних завдань у сфері відходів. З-поміж них виділяється питання раціонального управління землями і будівлями/об'єктами сфери поведження з відходами, що постає як завдання реалізації базових управлінських функцій – організаційних, координаційних, планових, стимулюючих, фінансових, облікових, контрольних та деяких інших. Це передбачає, по-перше, сукупне використання основних методів управління, таких як адміністративні, економічні та інформаційно-виховні, а по-друге, ефективне задіяння сучасних правових, організаційних, фінансових та інших механізмів й інструментів регулюючого впливу.

На цей час **нормативно-правове забезпечення поведження з відходами** в Україні створює достатнє підґрунтя для **розширення адміністративних і фінансово-економічних можливостей місцевих органів влади** для покращення системи управління землями, будівлями інфраструктури поведження з відходами та мобілізації відповідного організаційного й інтелектуального ресурсу.

При цьому регіональне управління відходами має забезпечувати реалізацію державної політики у цій сфері і формуватися виходячи зі специфіки регіонів у тому, що стосується обсягів утворення відходів, їх номенклатури, обсягів використання й тих територіально-виробничих відносин, що історично склалися.

Функції регіональних органів управління мають реалізуватися в ході розроблення і виконання комплексних планів соціально-економічного розвитку, координації діяльності всіх розташованих у регіоні підприємств і організацій незалежно від форм власності, надання їм практичної допомоги, контролю за роботою з питань, що належать до компетенції регіональних органів управління.

PEST-аналіз: формування безпекового підґрунтя сфери поводження з відходами

Політичні фактори	Економічні фактори
1. Формування політики підвищення пріоритетності сфери відходів, її суспільного статусу	1. Фінансовий розвиток і фінансова стабілізація сектору відходів через задіяння відповідних економічних інструментів
2. Розроблення і прийняття на державному, регіональному і локальному рівнях політичних механізмів, які сприятимуть вирішенню проблеми*	2. Впровадження економічних інструментів стимулювання збереження ресурсів та ефективності витрат
3. Розвиток інституціональної структури розподілу повноважень та відповідальності різних органів виконавчої влади, координації договірних відносин з приватними компаніями	3. Повне відшкодування економічно обґрунтованих витрат на поводження з відходами та обслуговування (введення інвестиційної складової тарифів за послуги)
4. Включення в урядові і регіональні програми соціально-економічного розвитку і регіональні стратегії сталого розвитку	4. Застосування програмних інструментів управління на державному й регіональному рівнях
5. Розвиток державно-приватного партнерства	5. Розвиток ринку вторинної сировини
6. Підвищення компетентності і прозорості прийняття рішень	6. Використання потенціалу фінансових проектів спільного впровадження з полігонного газу
	7. Укріплення платіжної дисципліни
Соціальні фактори	Технологічні фактори
1. Поінформованість населення та участь громадськості у прийнятті рішень	1. Пріоритетність зусиль з мінімізації утворення та підвищення рівня переробки й утилізації відходів
2. Дотримання санітарно-гігієнічних стандартів благополуччя населення	2. Розширення техніко-технологічних можливостей збирання відходів, їх перевезення, сепарації, компостування, переробки та видалення
3. Підвищення рівня охоплення послугами із збирання відходів, створення умов для реалізації роздільного збирання ТПВ	3. Модернізація полігонів/звалищ за екологічними стандартами
4. Створення системи суспільних гарантій і компенсацій. Контроль за діяльністю суб'єктів підприємництва	4. Система альтернативних рішень за критерієм вибору найкращих з доступних технологій
5. Планування використання земельних ресурсів, мінімізація відходів	5. Дотримання правил експлуатації та утримання об'єктів поводження з відходами
6. Екологічна безпека територій	6. Створення інформаційно-аналітичних систем управління
7. Прозорість прийняття рішень	

* Які, зокрема, сприятимуть:

- оптимальному використанню доступних державних, регіональних і зовнішніх фондів;
- залученню додаткових інвестицій у сектор поводження з виробничими та побутовими відходами;
- створенню життєздатних підприємств;
- впровадженню довгострокового фінансового планування, планування капіталовкладень та бюджетів;
- розвитку схем надання гарантій для страхування;
- реалізації кіотських механізмів, проектів чистого виробництва тощо.

Прийняття рішень має базуватися на інтегральній оцінці стану сфери поводження з відходами, стратегії вирішення проблеми, визначених ключових показниках, аналізі можливих альтернатив, розробці територіальних схем розміщення об'єктів інфраструктури і виборі технологічних рішень відповідно до специфіки регіонів, зрештою, на принципах мінімізації витрат на створення системи поводження з відходами.

Окремої уваги потребують питання **регіонального управління** відходами та будівлями й землями для розміщення об'єктів інфраструктури поводження з відходами (місць складування відходів, будівництва комплексів з утилізації, знешкодження, видалення). Воно має спрямовуватися на створення екологічно безпечної системи поводження з відходами за умови вибору найбільш раціональних технологічних рішень, мінімізації землевідводів, оптимізації потоків відходів та врахування соціально-економічних інтересів населення.

Методологія раціонального управління має виходити з розгляду системи альтернативних рішень (проектів тощо), кожен з яких оцінюється за критеріями екологічності, технічної можливості та економічної доцільності. Порівняльний аналіз ефективності розміщення місць складування відходів, будівництва комплексів з утилізації, знешкодження, видалення відходів має додатково враховувати територіальний аспект та структуру формування потоків відходів. Прийняття остаточних рішень у цій соціально вразливій сфері діяльності має здійснюватись з урахуванням громадської думки.

Разом з тим наявні регіональні програми і передбачені ними заходи не забезпечують раціонального управління як об'єктами поводження з відходами, так і землями під їх розміщення. Особливо це стосується необхідності застосування комплексного підходу до управління будівлями і землями у сфері поводження з відходами в їх єдності. Останнє, у свою чергу, передбачає взаємозв'язок земельних і господарських відносин при створенні і функціонуванні об'єктів поводження з відходами. Саме на цій основі мають досягатися високий рівень взаємоузгодженості екологічних і соціальних питань, розвиток ефективної підприємницької діяльності, раціональне використання, збереження і відновлення землі.

6.2. Особливості поводження з відходами

В контексті оцінки ризиків суспільного розвитку щодо відходів і стратегічного планування ресурсно-екологічної безпеки відправними є кількісні – абсолютні, а саме відносні параметри їх генерування та накопичення. На цей час недосконалість та неповнота статистики в Україні, суперечливі експертні оцінки, недостатня структурованість інформації роблять наявні оцінки багато в чому недостатньо коректними. Це несе ризик деформації державної політики, хибного визначення пріоритетів і, врешті, нераціонального використання коштів державного бюджету.

Динаміка показників генерування відходів в Україні, згідно з даними Державної служби статистики за новою Фомою звітності, запровадженою з

2010 р., свідчить загалом про тенденцію до зростання абсолютних обсягів як утворення, так і накопичення відходів. У 2012 році показник утворення становив 447,6 млн т (що складає 107,5 % до 2010 року), а накопичення – 14,91 млрд тонн⁴.

У загальній кількості відходів в Україні переважну частку (449,3 млн т, або 99,7 %) становлять відходи IV класу небезпеки (тобто малонебезпечні), 1,0 млн т (0,2 %) – III класу небезпеки. Відходи I та II класів склали 3,2 тис. та 357,5 тис. т відповідно (табл. 6.4). Майже 74 % утворених відходів становлять мінеральні малонебезпечні відходи, їх показник разом з відходами від днопоглиблювальних робіт досягає 83 %.

У 2012 р. сумарний обсяг відходів, що утворилися у Дніпропетровській, Донецькій, Кіровоградській та Луганській областях, складає майже 90 % від загального обсягу утворених відходів. Щодо відходів I–III класів небезпеки, то у 2012 р. загальний обсяг їх утворення від економічної діяльності підприємств та організацій Автономної Республіки Крим, Миколаївської, Сумської, Полтавської, Донецької, Харківської та Херсонської областей дорівнював понад 82 % від загального обсягу таких відходів.

Таблиця 6.4

Основні показники утворення та поводження з відходами в Україні у 2010–2012 рр., млн т*

Показник утворення та напрям поводження	2010		2011		2012	
	відходи I–IV кл. небезпеки	у т. ч. I–III кл. небезпеки	відходи I–IV кл. небезпеки	у т. ч. I–III кл. небезпеки	відходи I–IV кл. небезпеки	у т. ч. I–III кл. небезпеки
Утворено, всього**	419,2	1,66	447,64	1,4	450,7	1,4
Спалено	1,1	0,02	1,05	0,02	1,2	0,01
Утилізовано	145,7	0,64	153,69	0,6	143,5	0,5
Видалено у спеціально відведені місця чи об'єкти	336,9	0,31	277,11	0,1	289,6	0,1
Видалено у місця неорганізованого зберігання	0,86	0,04	0,33	0,0	0,1	0,0
Наявність на кінець року	13267,5	20,59	14422,4	19,5	14910,1	14,3

*Джерело: За даними Державної служби статистики України.

** З 2011 р. з урахуванням обсягів відходів, утворених у домогосподарствах.

Відслідковуючи тенденцію останніх років, можна відмітити як **позитивні, так і негативні зміни у структурі поводження з відходами**. До перших з них слід віднести зменшення утворення відходів I–III класів небезпеки у 2009–2012 рр. (1,2–1,4 млн т), що практично удвічі менше, ніж у 1998–

⁴ На початку 2000-х років експертні оцінки як стосовно утворення, так і накопичення відходів були вдвічі вищими.

2008 рр. (2,3–2,8 млн т). Також значно скоротилося видалення небезпечних відходів у місця неорганізованого складування (на 30,9 % у 2012 р.). До негативних тенденцій належить прогресуюче накопичення відходів у цілому.

В останні три роки **обсяги утилізації** залишаються майже на незмінному рівні і складають 143–153 млн т (табл. 6.5), тобто близько 30 % від загального утворення, що за абсолютними показниками наближається до передкризових 2007–2008 рр. В обсязі утилізації різко домінують мінеральні відходи (68,4 %). В останньому випадку йдеться, головним чином, про низькотехнологічне використання розкритих порід і відходів збагачення корисних копалин (для будівництва дамб, доріг, різного роду засипок), **що в європейські практики, як правило, не вважається утилізацією.**

Найбільша кількість установок з утилізації відходів припадає на Дніпропетровську (87 од.), Луганську (73), Київську (43), Донецьку області (28), АР Крим (29) та м. Київ (25 од.), в яких зосереджено основний промисловий потенціал країни. Але відсутність необхідної інформації щодо використання потужностей з утилізації відходів унеможливорює подальший аналіз.

Спалення відходів, яке у 1012 р. становило 1,2 млн т, припадає передусім побутові, тваринні та рослинні рештки і деревні відходи. Порівняно з 2011 р. загальний обсяг цього процесу збільшився на 15,3 %, при цьому **відбувся суттєвий приріст спалення відходів з метою отримання енергії (на 35 %).**

Щодо кількості підприємств, які мають установки для спалювання відходів з метою отримання енергії, то найбільша їх кількість зосереджена в західних областях України: Львівській (67 од.), Івано-Франківській (40), Закарпатській (30 од.). Також у цих регіонах зосереджена значна кількість підприємств, що мають установки для спалювання відходів з метою їх теплового перероблення (Івано-Франківська обл. – 31 од., Львівська – 18, Тернопільська – 17, Закарпатська – 14 од.), що обумовлено зосередженням у цих областях **деревобробної промисловості, відходи якої утилізуються переважно шляхом використання їх як вторинних енергоресурсів.**

Обсяг видалення відходів у спеціально відведені місця чи об'єкти у 2012 р. збільшився на 4,5 %, у тому числі відходів I–III класів небезпеки – на 5,9 % (табл. 6.6). Обсяги видалення відходів у місця неорганізованого зберігання зменшилися втричі, що, скоріше за все, свідчить про певне покращення моніторингу і контролю у цій сфері.

У європейському вимірі обсяги утворення відходів в Україні за абсолютними показниками є найбільшими (за винятком Російської Федерації). Проте близькими до українських є, зокрема, показники Німеччини та Франції, де вони становлять 350–360 млн т на рік (Євростат, 2010 р.).

За питомими величинами утворення відходів Україна перебуває в середній ланці європейських країн (рис. 6.3). Її показники в розрахунку на одну людину становлять **9,9 т/люд./рік**. Більш високі цифри фіксуються, за даними Євростату, у таких країнах, як Болгарія, Фінляндія, Естонія, Росія, Румунія. Останнє зумовлено масштабною гірничодобувною діяльністю у цих країнах.

Поводження з окремими видами відходів у 2010–2012 рр., тис. т*

Показник	Утворення			Утилізовано, оброблено (перероблено), всього			Спалено					
	2010	2011	2012		2010	2011	2012	2010	2011	2012		
			всього	% від 2011 р.						частка у загальному підсумку, %	всього	у т. ч. з метою отримання енергії
Всі категорії відходів за матеріалом	419191,7	447641,2	450726,7	100,7	100,0	145710,7	153687,4	143453,5	1058,6	1054,5	1215,9	1082,9
Відпрацьовані оливи	55,6	39,9	26,5	66,3	0,0	24,5	24,1	29,3	0,9	0,6	0,8	0,3
Хімічні осадки та залишки	3120,5	3201,7	3001,2	93,7	0,7	62,2	96,0	55,0	30,6	45,8	20,3	0,3
Осад промислових стоків	3358,6	9801,9	4280,5	43,7	0,9	2358,6	1907,1	2223,7	0,1	0,1	0,1	0,1
Відходи від медичної допомоги та біологічні	2,2	2,9	2,5	86,4	0,0	1,8	2,4	1,8	0,4	0,0	0,3	
Металічні відходи	6009,8	8245,5	8696,9	105,5	1,9	7894,4	8148,1	7825,2	0,0	0,0	0,0	0,0
Деревні відходи	885,2	712,4	767,5	107,7	0,2	108,0	101,8	88,8	260,2	293,6	370,1	359,2
Відходи акумуляторів та батарей	12,9	6,0	5,9	98,3	0,0	52,7	40,5	30,8	0,0		0,0	0,0
Тваринні та рослинні відходи	11369,2	12820,6	12850,0	100,2	2,9	2594,6	3230,1	4732,6	428,7	401,0	538,1	526,9
Тваринні екскременти, сеча та гній	3796,9	7754,6	5062,0	65,3	1,1	2962,8	3400,9	3442,0	0,0		0,0	0,0
Побутові та подібні відходи	2959,3	8069,0	9713,3	120,4	2,2	139,6	74,5	57,4	288,3	252,9	228,5	150,0
Змішані та недиференційовані матеріали	7862,8	7192,3	7528,7	104,7	1,7	2211,0	1998,6	1686,9	0,3	1,5	1,9	0,1
Залишки сортування	306,0	225,7	349,1	154,7	0,1	105,3	96,0	197,0	39,3	47,9	44,4	44,0
Звичайний осад	1651,5	564,7	787,8	139,5	0,2	105,3	78,8	195,1	0,2	0,0	0,0	
Пуста порода від днопоглиблювальних робіт	41774,8	47371,8	47438,8	100,1	10,5	13344,9	15796,1	16864,6			0,0	0,0
Мінеральні відходи	307214,1	317817,7	327407,8	103,0	72,6	104202,0	106322,6	98069,0	0,3	0,5	0,9	0,0
Відходи згоряння	25967,6	21393,8	20345,7	95,1	4,5	8385,0	11105,7	6884,3	0,1	0,0	0,0	0,0

* Джерело: За даними Державної служби статистики України.

Видалення відходів у 2011–2012 рр.*

Область, місто	Видалено відходів у спеціально відведені місця та об'єкти			Видалено відходів у місця неорганізованого зберігання		
	2011	2012		2011	2012	
	млн т	млн т	% від 2011р.	т	т	% від 2011р.
Україна	277,11	289,63	104,5	331411,5	100046,1	30,2
АР Крим	2,44	3,02	123,9	46,4	-	-
Вінницька область	0,12	0,55	459,3	-	-	-
Волинська область	0,56	0,43	76,9	-	-	-
Дніпропетровська обл.	181,71	197,39	108,6	4895,4	1871,8	38,2
Донецька область	40,57	37,66	92,8	-	129,9	-
Житомирська область	0,31	0,34	107,3	-	-	-
Закарпатська область	0,11	0,27	242,1	-	-	-
Запорізька область	2,82	2,48	88,0	-	-	-
Івано-Франківська обл.	0,86	0,84	96,8	54651,4	25495,2	46,7
Київська область	5,07	1,74	34,3	18773,3	11298,7	60,2
Кіровоградська обл.	12,07	20,85	172,8	5974,5	4485,4	75,1
Луганська область	14,39	14,01	97,4	7258,2	5397,8	74,4
Львівська область	2,75	2,54	92,3	229031,7	12086,7	5,3
Миколаївська область	1,96	1,84	93,6	1954,0	1082,6	55,4
Одеська область	0,29	0,85	289,9	13,1	16,8	128,3
Полтавська область	0,92	0,86	93,0	8775,8	37928,4	432,2
Рівненська область	0,30	0,33	107,9	-	-	-
Сумська область	0,65	0,67	102,9	-	166,3	-
Тернопільська обл.	0,07	0,04	63,9	8,2	11,5	139,9
Харківська область	1,24	1,39	112,7	-	-	-
Херсонська область	0,02	0,09	547,7	-	75,0	-
Хмельницька область	0,31	0,29	94,3	29,4	-	-
Черкаська область	0,23	0,14	58,2	-	-	-
Чернівецька область	0,20	0,18	89,3	-	-	-
Чернігівська область	0,34	0,46	137,0	-	-	-
Київ	6,59	0,16	2,4	-	-	-
Севастополь	0,20	0,20	100,0	-	-	-

*Джерело: За даними Державної служби статистики України.

Україна також відзначається домінуванням в обсягах утворення відходів тих з них, які пов'язані з видобувною промисловістю (мінеральних). З цим пов'язаний певний парадокс. Якщо із загальних обсягів утворення відходів в Україні умовно «виключити» Дніпропетровську область (центр гірничодобувної діяльності), то показник утворення відходів на одну людину по решті території одразу знизиться до рівня найблагополучніших країн Європи. Аналогічне стосується таких показників, як утворення і накопичення відходів у розрахунку на 1 км² тощо.

Зазначене свідчить, що **фетиш абсолютних показників може призвести до дещо викривленого уявлення про реальний зміст проблеми відходів і, врешті, до дезорієнтації державної політики у цій сфері.**

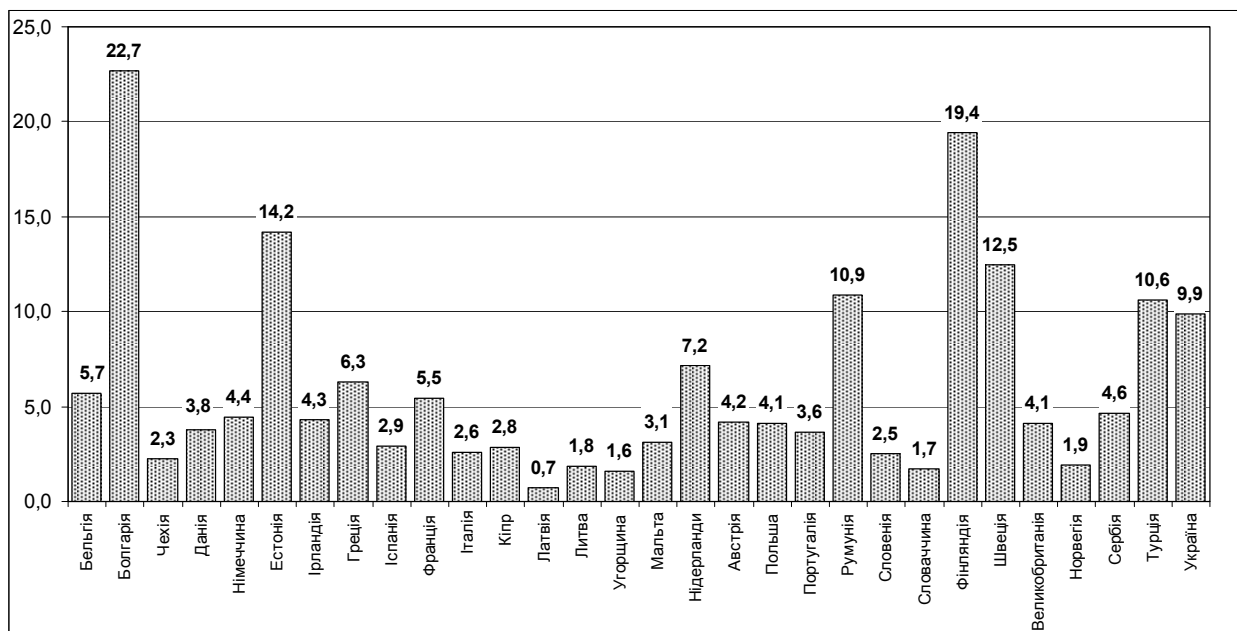

Рис. 6.3. Генерування відходів у європейських країнах та Україні у розрахунку на душу населення (Eurostat, 2010; Держкомстат, 2012)

Тверді побутові відходи (ТПВ), на відміну від промислових, характеризуються виключною розосередженістю, і сьогодні саме вони перебувають у центрі уваги як органів влади, так і громадськості. Кількість ТПВ з кожним роком збільшується, їх компонентний склад оновлюється, не вистачає територій для їх розміщення – як наслідок підвищуються витрати. В Україні, незважаючи на зменшення кількості населення, спостерігається тенденція до безупинного зростання обсягів утворення побутових відходів

За даними Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства, в Україні у 2012 р. обсяги вивезення ТПВ склали близько 59 млн м³, або 13,2 млн т. Слід зазначити, що остання цифра є недостатньо коректною, **оскільки первинний облік ведеться в кубічних метрах і потім досить приблизно та не завжди за однією процедурою переводиться в тонни.**

Наприклад, за даними 2012 року, у Запорізькій області співвідношення в кубічних метрах і тоннах становить 11,4, в АР Крим – 8,4, а у Київській області – 1,8. Місто Севастополь взагалі надало інформацію лише в кубічних метрах, тому в загальну суму їх обсяги вивезення ТПВ не увійшли. Така розбіжність породжує викривлене уявлення про утворення ТПВ в Україні. Середній усталений коефіцієнт перерахунку – 4. Використовуючи його, отримуємо, що у 2012 році обсяги вивезення ТПВ становили 14,7 млн тонн.

Європейські підходи до обліку ТПВ передбачають застосування одиниць маси (тонн), а не об'єму. Враховуючи зазначене наказом Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України від 30.08.2013 р. № 426 затверджено «Методичні рекомендації щодо застосування одиниці маси як основної одиниці під час здійснення операцій

поводження з побутовими відходами». Проте реальний перехід на новий облік потребуватиме певного часу.

Виходячи із значення 14,7 млн т, маємо, що на цей час в Україні питомі **показники утворення побутових відходів на душу населення формально становлять (за обсягами їх вивезення) близько 322,5 кг**. Якщо врахувати, що послугами охоплено 76 % населення, то для цієї частки питомий показник складає вже 424 кг. Коректність показника поки що під питанням.

В країнах ЄС показник питомого утворення коливається в межах 300 кг в Естонії, до 719 кг – у Данії, а в середньому становить близько 500 кг. Тобто **в Україні показник утворення цих відходів у розрахунку на душу населення є нижчим від середнього європейського**. Це дозволяє прогнозувати можливість майже подвійного зростання їх обсягів з усіма відповідними екологічними наслідками.

За станом на середину 2013 р. в країні **роздільне збирання побутових відходів** впроваджено у 503 населених пунктах. І хоча формально охоплено 43 % населення, в більшості населених пунктів цей процес тільки започатковано (протягом останнього року). Якість вилучення ресурсоцінних компонентів залишається низькою, недостатньо ведеться роз'яснювальна робота серед мешканців.

Триває **розбудова інфраструктури поводження з ТПВ**. У 15 населених пунктах працює 21 сміттесортувальна лінія, а у 23 населених пунктах вони на стадії будівництва. В м. Макіївка Донецької області будується сміттєперевантажувальна станція.

Утилізація побутових відходів здійснюється на сміттєспалювальному заводі в місті Києві, а також експлуатується сміттєспалювальна установка в м. Люботин Харківської області. Крім того, у с. Шпатів Рівненської області працює завод з перероблення побутових відходів, що використовує їх як альтернативне паливо на цементному заводі. В рамках державно-приватного партнерства на Рівненщині введено в експлуатацію завод з перероблення побутових відходів (потужністю 120 тисяч/т/рік).

Загалом у **2012 році утилізовано близько 6,2 % ТПВ**, з них 2,3 % – на сміттєспалювальному заводі та установках, а 3,9 % побутових відходів потрапило на заготівельні пункти вторинної сировини й сміттєпереробні заводи. Проте домінуюча частка побутових відходів нагромаджується на 6 700 екологічно небезпечних сміттєзвалищах і полігонах загальною площею понад 10 тис. га. В результаті втрачаються і ресурси, і чисте природне середовище. До того ж в Україні щорічно виявляється понад 30 тис. стихійних звалищ.

Аналізуючи дані щодо генерування відходів в Україні, слід відзначити, що Державна служба статистики України, запропонувавши з 2010 року нову форму державного спостереження № 1-відходи («поводження з відходами») та додатки № 1–3 до неї, фактично почала імплементацію європейських підходів до класифікації та обліку. Однак у цьому відношенні **служба статистики виявилася недостатньо послідовною**.

Незважаючи на запровадження нової вдосконаленої форми статистичного спостереження, **якість статистичних даних щодо відходів, достовірність**

первинної та узагальненої інформації залишаються незадовільними. Причини цього дві.

Перша з них полягає в тому, що **коло респондентів** статистичного спостереження №1-відходи формується органами державної статистики переважно на основі видачі дозволів на утворення та розміщення відходів і тому воно **не є вичерпним**. Відповідна інформація виявляється неповною, оскільки значна частина підприємств, порушуючи відповідний порядок, не звертається до природоохоронних органів за дозволами. В результаті багато реальних відходоутворювачів залишається поза сферою охоплення статистичним спостереженням. До цього **додаються окремі безгосподарні відходи**. При закритті (ліквідації) підприємств належні їм об'єкти (місця) зберігання відходів та відповідні обсяги їх накопичення перестають відображатися в будь-якій звітності. Зрештою, набула поширення **втрата первинної документації** при різноманітних реорганізаціях, реструктуризації та приватизації підприємств і т.ін., що також призводить до неповноти інформації.

Друга причина незадовільного стану статистики відходів пов'язана з невідповідністю українського і міжнародного законодавства щодо віднесення відходів до небезпечних та тих, що не є небезпечними (інертними тощо). Це, зокрема, робить неможливим зіставлення української та європейської статистики стосовно відходів. Так, при запровадженні нової форми статистичної звітності залишилися чинними санітарні правила і норми, успадковані ще з радянських часів (ДСанПіН 2.2.7.029-99), якими передбачається поділ усіх відходів на чотири класи безпеки.

В результаті **всі відходи в Україні опинилися у статусі небезпечних**, що парадоксальним чином суперечить європейській та світовій практикам. Згідно з останніми домінуючу частку в структурі відходів займають такі, що не належать до небезпечних. В Україні вченими запропоновано використовувати в порівняльному контексті (щодо небезпечних відходів) лише статистичну інформацію за I–III класами безпеки. Така схема загалом працює, але ж її не можна визнати достатньо коректною. Таким чином, перехід на загальноєвропейські стандарти ідентифікації небезпечних відходів є, на наш погляд, невідворотним. Це, зокрема, передбачається Угодою про асоціацію з ЄС та завданнями імплементації європейського законодавства.

На базовому рівні **створення цілісної системи статистичного обліку відходів** та гармонізація (узгодження) статистичних даних з урахуванням міжнародних стандартів **пов'язані з єдиними підходами до класифікації відходів**.

Першочерговість питань класифікації відходів постає і на більш загальному рівні – в контексті адаптації екологічного законодавства України до вимог ЄС, зокрема імплементації зазначених вище базових директив Європейського парламенту та Ради ЄС щодо відходів. **Основою реформування національної системи класифікації (каталогізації) має стати європейський List of wastes**, оскільки європейська статистична номенклатура спиралася саме на нього [9].

Рішення щодо адаптації української класифікації відходів до європейських стандартів було ухвалено урядом В. Ф. Януковича ще 2002 року (розпорядження Кабінету Міністрів України № 138-р, п. 48 від 15.03.2002 р.). З того часу воно неодноразово ставилося на різних рівнях, але, незважаючи на наявність готових розробок, його виконання **продовжує штучно** (на думку вчених) **гальмуватися** [12].

В контексті формування державної екологічної політики щодо поводження з відходами й обґрунтування відповідних пріоритетів доцільно відійти від використання узагальнених валових показників генерування відходів як таких, що в інформаційному відношенні не створюють належних національних орієнтирів для органів влади. Перехід до більш деталізованих оцінок доцільно базувати на видах економічної діяльності, які на цей час достатньо регламентовано на міжнародному рівні. Відповідно до цього при узагальненні статистичної інформації, розбудові системи кількісних оцінок та компаративному аналізі має використовуватися секторальний підхід. Останній буде єдиним як для європейської, так і вітчизняної статистики. Згідно із зазначеним мають бути зафіксовані такі групи відходів:

- сільського і лісового господарства, мисливства та рибальства;
- видобувної промисловості;
- переробної промисловості;
- виробництва й розподілення електроенергії, а також відходи оброблення і підготовки та розподілу води й газу;
- будівництва;
- інші види відходів;
- муніципальні (тверді побутові) відходи.

Такий аналітичний підхід доцільно застосовувати насамперед при підготовці національних доповідей про стан навколишнього природного середовища в Україні.

Таким чином, **стан інформаційної бази і наявна статистика відходів в Україні роблять компаративну аналітику недостатньо коректною, зокрема несумісною з європейською, і це створює додаткові ризики для формування державної політики у сфері поводження з відходами.** В контексті вирішення цієї проблеми на порядок денний доцільно винести питання щодо здійснення більш повної адаптації державної статистики відходів до європейських підходів. На цьому шляху до центральних завдань слід віднести **приведення до європейського законодавства національної нормативної бази щодо ідентифікації небезпечних відходів** і гармонізацію з європейськими стандартами національної класифікації відходів.

6.3. Стратегічні напрями фінансового забезпечення поводження з відходами

Питання фінансування сфери поводження з відходами останніми роками постійно перебуває на порядку денному органів влади як місцевого, так і

центрального рівня. Адже проблеми, що протягом довготривалого періоду залишалися невирішеними, все більше загострюються, виникають нові аспекти, тому їх розв'язання потребує належного фінансового підґрунтя.

На сучасному етапі фінансування зазначеної сфери в Україні можна охарактеризувати як нестійке і таке, що носить переважно «пожежний» характер.

Окремі напрями фінансування (зокрема, вивезення на знешкодження за кордон непридатних пестицидів, гексахлорбензолу та мононітрохлорбензолу) створюють надмірне навантаження на бюджет, гальмуючи разом з тим розвиток вітчизняної інфраструктури поводження з відходами.

В кроках щодо фінансування інколи проглядається спекулятивний підтекст, недостатньо контролюється витрачання коштів, що загалом руйнує системність підходів до вирішення проблеми відходів. За збереження в подальшому цих тенденцій досягнення цілей, поставлених у Законі України «Про основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року», та виконання зобов'язань з імплементації директив ЄС у сфері поводження з відходами опиняються під загрозою.

Цілісність та дієвість системи фінансового забезпечення сфери поводження з відходами характеризуються її здатністю до акумуляції належного грошового ресурсу для поступального вирішення відповідної проблеми.

Саме зазначене обумовлює потребу у формуванні фінансової стратегії поводження з відходами в Україні, яка б забезпечувала реалізацію комплексного підходу до вирішення проблеми відходів. Така розробка повинна базуватися на оновленій системі фінансового забезпечення сфери відходів, яка має забезпечувати збалансування можливих надходжень і потреб у фінансових ресурсах, гарантуючи фінансову безпеку сфери поводження з відходами⁵.

В контексті формування фінансової стратегії систему фінансового забезпечення доцільно структурувати і розглядати у трьох її складових, а саме: підсистеми надходжень (джерел формування) коштів, підсистеми їх акумулювання і підсистеми витрат (видатків) коштів. Така структуризація (рис. 6.4) свідчить про існування низки «потоків» коштів, кожен з яких є значною мірою автономним. Однак у сукупності вони створюють взаємодоповнюючу систему.

Автономні потоки коштів сформовані передусім за цільовим призначенням – щодо поводження з окремими видами (чи групами) відходів. Найбільш очевидно це на прикладі твердих побутових (муніципальних) відходів. Однак на стадії витрат (у рамках відповідної підсистеми) спостерігається значна диверсифікація за джерелами фінансування тих чи інших напрямів.

⁵ Під фінансовою безпекою сфери поводження з відходами мається на увазі захищеність її фінансування, спроможність ефективно формувати та раціонально використовувати фінансові ресурси на розвиток цієї сфери й вирішення проблемних питань, які у ній виникають.

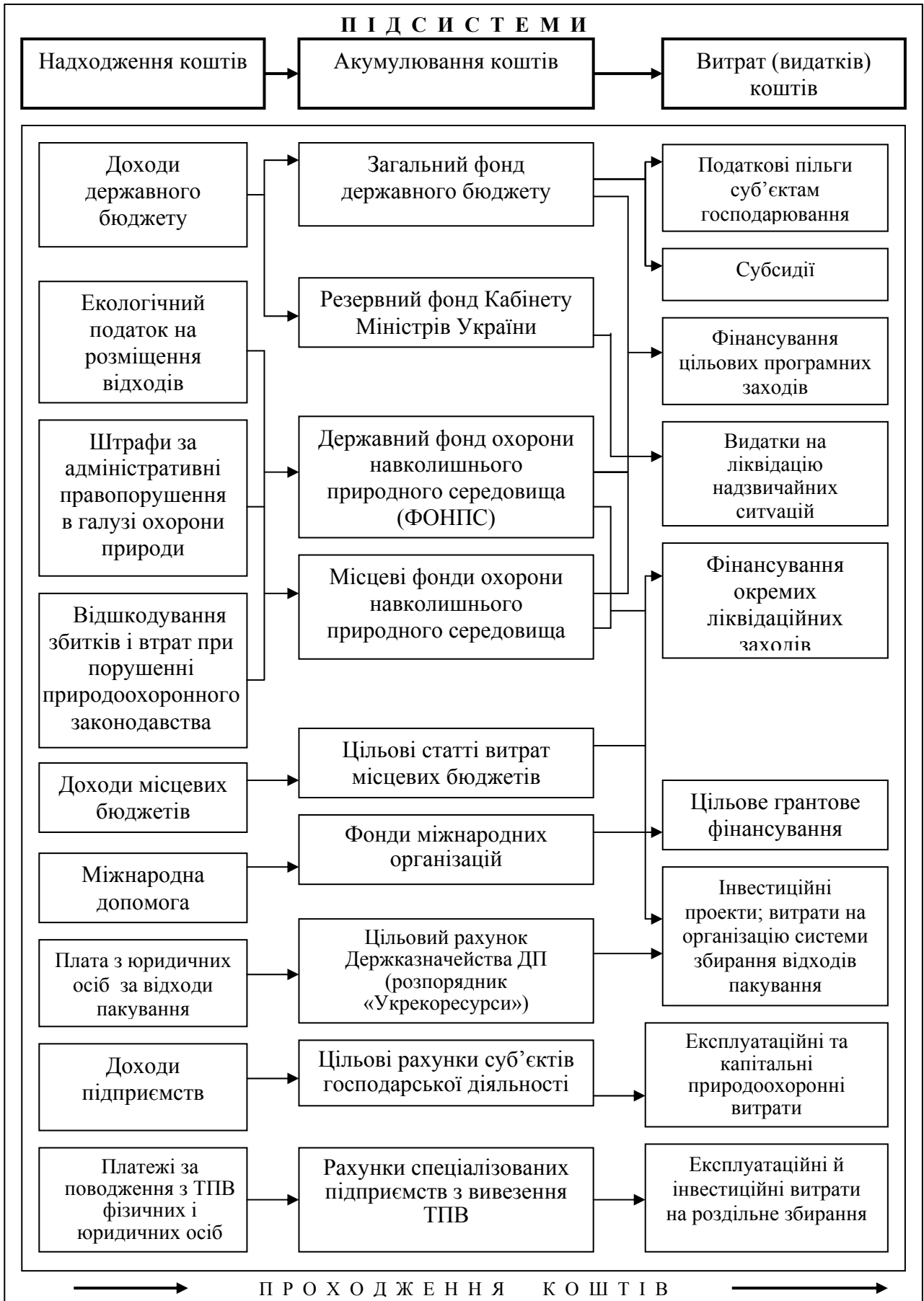

Рис. 6.4. Блок-модель системи фінансування у сфері поводження з відходами в Україні

До ключових у системі фінансового забезпечення слід віднести доходи бюджету у складі його загального і спеціального фондів та доходи підприємств. Стосовно спеціального фонду йдеться про державний і місцевий фонди охорони навколишнього природного середовища, що формуються переважно за рахунок екологічного податку, зокрема, і на розміщення відходів. Національна фінансова стратегія має базуватися, на наш погляд, на розвитку саме цих джерел фінансування та оцінці реальних можливостей для цього.

Державний фонд охорони навколишнього природного середовища є одним із найважливіших джерел цільового фінансування сфери поводження з відходами. Таке фінансування до 2011 року здійснювалося за окремою програмою КПКВК 2401250 «Поводження з відходами та небезпечними хімічними речовинами», яка входила до переліку програм щодо природоохоронних заходів, а з 2011 року – поряд з іншими природоохоронними програмами в рамках КПКВК 2401270 «Комплексна реалізація державної екологічної політики, здійснення природоохоронних заходів».

Фінансування в рамках Державного ОНПС, незважаючи на тенденцію зростання обсягу планових видатків на цю сферу (за винятком кризових років), протягом останніх дев'яти років носило обмежений характер (табл. 6.7; 6.8.).

Проте слід зазначити, що останніми роками здійснювалося дофінансування цієї сфери через субвенції державного бюджету (шляхом затвердження відповідних розпоряджень Кабінету Міністрів України). Зокрема, в 2012 році таким чином було виділено додаткові кошти загальним обсягом 126,5 млн грн [17; 18], з яких було освоєно лише 28,2 млн гривень.

Наявна динаміка видатків на природоохоронні заходи та на поводження з відходами у їх складі (див. табл. 6.7, 6.8) свідчить про існування стійкої тенденції щорічного недовиконання затверджених показників фінансування цієї сфери. Незважаючи на незначні абсолютні обсяги запланованих видатків у рамках державного ФОНПС, показник їх фактичного виконання залишається також на низькому рівні – від 41,7 до 75,6 % (окрім 2011 року – 99,2 %).

Аналіз напрямів фінансування сфери поводження з відходами засвідчує, що воно спрямовується переважно на ліквідаційні заходи. Щорічно традиційними серед них вже стали заходи зі знищення непридатних пестицидів (НП) та отрутохімікатів, які в окремі роки поглинали понад 90% загального обсягу видатків Державного ФОНПС на поводження з відходами⁶.

Фінансування заходів, які стосувались придбання спецавтотранспорту для перевезення та складування ТПВ, будівництва й рекультивациі полігонів,

⁶ У цілому, за узагальненими даними Мінприроди України, на знищення НП та інших небезпечних хімічних речовин та сумішей (гексахлорбензол тощо) у період 2005–2012 роки було витрачено понад 1,3 млрд грн. Враховуючи той факт, що щорічно виявляються додаткові обсяги НП (зокрема, під час робіт зі знищення за цей же період було додатково виявлено понад 20,8 тис. т НП), які треба також знищувати, загальний обсяг витрат за цим напрямом безперервно зростає, відтермінуючи остаточне вирішення цього питання. Водночас виявляється стратегічна недалекоглядність рішень щодо знищення НП за кордоном. Тут доречно зазначити, що НП становлять до 0,5 % загального обсягу накопичення відходів I–III класів небезпеки.

створення об'єктів інфраструктури поводження з відходами тощо, здійснювалось за залишковим принципом. До цього слід додавати фактор несвоєчасного перерахування коштів (наприкінці року), що унеможливило їх реалізацію. **Відсутність фінансування заходів превентивного (попереджувального) характеру свідчить, що відсутність стратегічного планування у цій сфері не було.**

Таблиця 6.7

**Фінансування з Державного ФОНПС за бюджетною програмою
«Поводження з відходами», 2004–2010 рр.***

Рік	Загальний обсяг витратків на здійснення природоохоронних заходів за всіма програмами, млн грн			Фінансування за бюджетною програмою КПКВК 2401250 «Поводження з відходами та небезпечними хімічними речовинами»						Частка виконання запланованих витратків за КПКВК 2401250, %
				млн грн			частка від загального обсягу, %			
	затверджені	фактичні**	касові***	затверджені	фактичні	касові	затверджені	фактичні	касові	
2004	127,6	94,0	-	21,6	-	-	16,9	-	-	-
2005	98,7	28,2	-	10,6	-	-	10,7	-	-	-
2006	171,0	-	92,2	54,1	28,3	30,1	31,6	-	32,6	52,3
2007	269,0	-	202,1	61,3	45,9	44,7	22,8	-	22,1	74,9
2008	258,1	-	164,0	69,2	38,4	39,3	26,8	-	24,0	55,5
2009	109,0	71,4	56,3	55,2	23,0	18,6	50,6	32,2	33,0	41,7
2010	182,8	58,6	52,1	54,9	41,5	43,0	30,1	70,8	82,5	75,6

* Джерело: складено за даними Державного казначейства України й Міністерства екології та природних ресурсів України [4–8].

** Фактичні витратки – це дійсні витратки, що оформлені та підтверджуються відповідними документами, у тому числі витратки за несплаченими рахунками кредиторів, за нарахованою і несплаченою заробітною платою, стипендіями тощо.

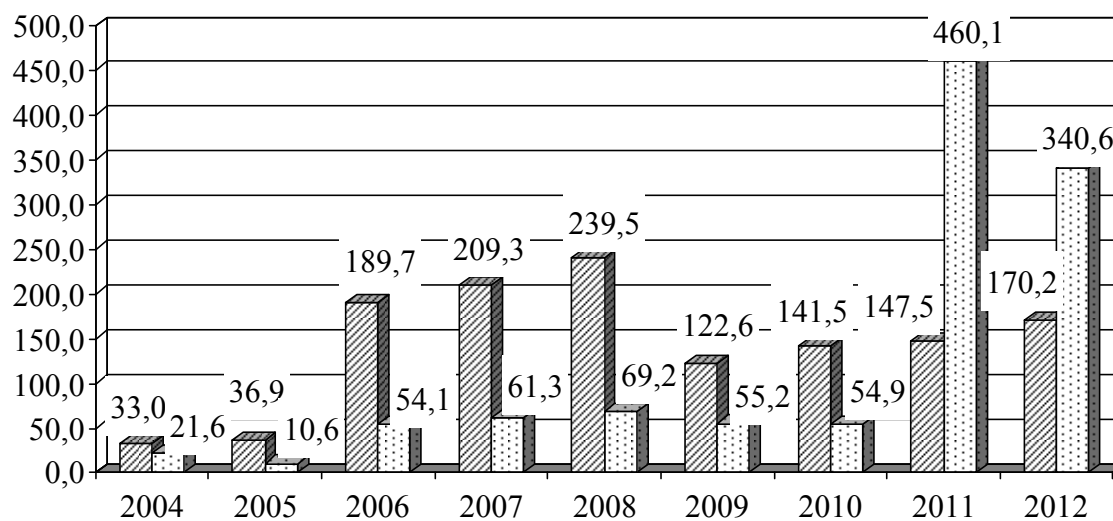
*** Касові витратки – витратки, що проведені шляхом перерахування коштів зі спеціальних реєстраційних рахунків, відкритих в органах Державного казначейства України. Витратки зменшуються на суми, що надійшли на спеціальні реєстраційні рахунки на відновлення касових витратків.

Гостро стоїть питання цільового використання коштів від платежів за розміщення відходів, що акумулюються в Державному ФОНПС. Зіставлення здійснюваних з нього витратків (за напрямом «Поводження з відходами») з обсягом зібраних коштів виявляє наявність значних розривів (рис. 6.5). Зокрема, протягом 2004–2010 років кошти, що надходили від плати за розміщення відходів, витрачались у переважному своєму обсязі за іншими природоохоронними напрямками. **Фактично, при гострій потребі у фінансуванні сфери поводження з відходами за рахунок платежів за розміщення відходів фінансуються інші заходи і це набуло в Україні сталого характеру.**

Фінансування з Державного ФОНПС за напрямом «забезпечення раціонального використання і зберігання відходів виробництва і побутових відходів», 2011 та 2012 рр.*

Рік	Загальний обсяг видатків на здійснення природоохоронних заходів за КПКВК 2401270 «Комплексна реалізація державної екологічної політики, здійснення природоохоронних заходів» за всіма програмами, млн грн			Фінансування за напрямом «забезпечення раціонального використання і зберігання відходів виробництва і побутових відходів»						Частка виконання запланованих видатків на поводження з відходами, %
				млн грн			частка від загального обсягу, %			
	затверджені	фактичні	касові	затверджені	фактичні	касові	затверджені	фактичні	касові	
2011	584,4	505,2	415,4	460,1	456,2	367,1	78,7	88,4	90,3	99,2
2012	730,9	410,9	–	340,6	249,9	296,5	46,6	60,6	–	73,4

*Джерело: складено за даними Державного казначейства України й Міністерства екології та природних ресурсів України [3; 8].

▨ Обсяги надходжень до Державного ФОНПС від плати за розміщення відходів.

▤ Обсяги видатків з Державного ФОНПС за напрямом КПКВК 2401250 «Поводження з відходами та небезпечними хімічними речовинами».

Рис. 6.5. Співвідношення між надходженнями від плати за розміщення відходів і витратами з Державного ФОНПС на поводження з ними за 2004–2012 рр., млн грн⁷ (складено на основі даних Мінприроди України)

⁷ З 2011 року видатки на відходи з Державного ФОНПС спрямовуються в рамках програми КПКВК 2401270 «Комплексна реалізація державної екологічної політики, здійснення природоохоронних заходів».

Слід також зазначити, що при розгляді наведених вище співвідношень використовувалися показники затверджених обсягів фінансових ресурсів, а не фактично здійснених (котрі, як правило, є ще меншими). Крім того, домінуюча частина коштів спрямовується на знищення НП. Останнє є, зокрема, причиною нехарактерного перевищення обсягів видатків над надходженнями у 2011 та 2012 роках. Характерно також, що в межах бюджетних асигнувань за 18-ма програмами (2012 р.) фінансування за напрямом «Поводження з відходами» (більш точна назва «забезпечення раціонального використання і зберігання відходів виробництва і побутових відходів») здійснювалось лише в рамках однієї із них.

Відтак, виходячи з узагальнюючого аналізу функціонування **ФОНПС** в Україні, розуміємо, **що ця інституція, у тому вигляді, в якому вона існує зараз, не може виступати гарантом фінансової безпеки сфери поводження з відходами.** Фактично здійснювані видатки значною мірою відхиляються від запланованих, їх розміри не пропорційні обсягам коштів, отриманим від платежів за розміщення відходів. Фінансування поводження з відходами в рамках фондів мають нестабільний характер та залишаються недостатніми для вирішення вже існуючих проблем у сфері поводження з відходами, а також попередження створення нових.

Наступним і, як свідчить статистика, одним з найбільш значущих джерел фінансування сфери поводження з відходами в Україні є **власні кошти підприємств, організацій та установ.** Вони становлять основну частку природоохоронного фінансування. До них належать: капітальні інвестиції, видатки на капітальний ремонт основних виробничих фондів природоохоронного призначення та поточні (експлуатаційні) витрати на природоохоронні потреби.

Виявляючи загальні тенденції інвестування підприємств у сферу поводження з відходами, доцільно зазначити, що протягом 2003–2012 років поступово активізувалося капітальне інвестування (окрім кризового 2009 р.) (рис. 6.6). Таке зростання відбулось на фоні поетапного збільшення ставок екологічного податку на розміщення відходів. Ключову роль у формуванні позитивної динаміки відіграла, ймовірно, поетапність збільшення податку, що надало змогу зважити можливі витрати та віддати перевагу вкладанню коштів у проекти, спрямовані на зменшення утворення відходів й збільшення обсягів їх утилізації.

Спостерігається поступове збільшення не лише номінальних обсягів капітальних інвестицій та поточних витрат на сферу відходів, але й зростання частки загальних витрат на відходи за всіма джерелами у ВВП України – з 0,17% ВВП у 2000 році до 0,39 % ВВП у 2012 році.

Однак ці кошти спрямовуються переважно на розвиток виробничої інфраструктури поводження з відходами, на їх вловлювання, видалення, зберігання, а не на заходи щодо попередження їх утворення та утилізації.

Із загального обсягу капітальних інвестицій, фактично освоєних у 2012 році (730,5 млн грн), лише незначна частка припадає на державний – 4,4 %

(32,5 млн грн) та місцеві бюджети – 16,8 % (62,4 млн грн). Домінуюча частка – 86,8 % (634,1 млн грн) залишається за приватним сектором (табл. 6.9).

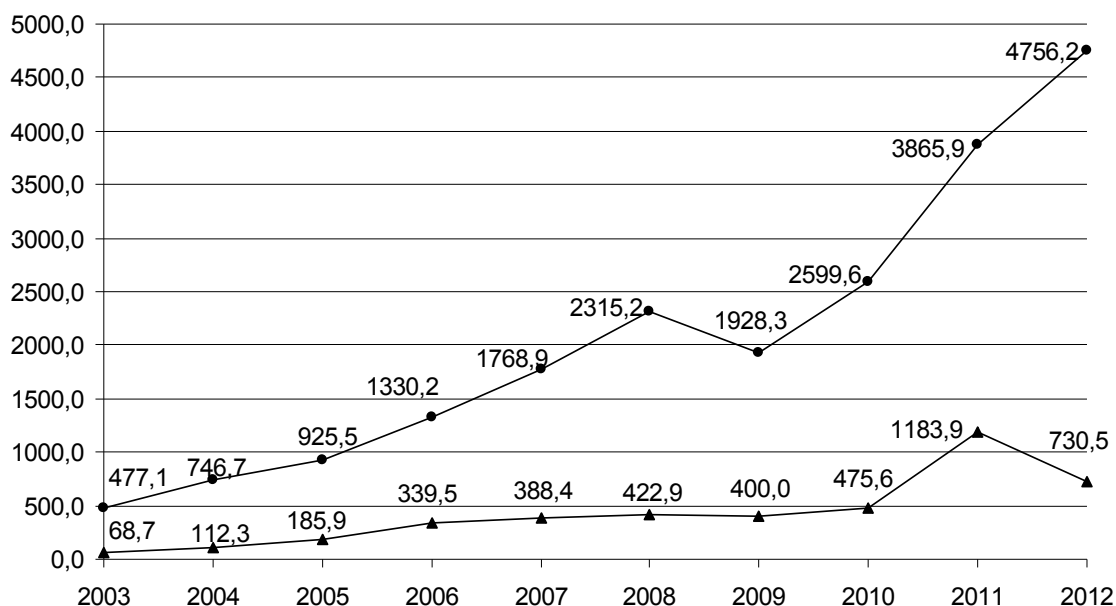

Рис. 6.6. Динаміка номінальних витрат підприємств, установ та організацій на поводження з відходами за 2003–2012 роки, млн грн [1]:

▲ Капітальні інвестиції ● Поточні витрати

Таблиця 6.9

Капітальні інвестиції у сферу поводження з відходами у 2009–2012 рр., млн грн*

Показник	2009	2010	2011	2012
Загальний обсяг капітальних інвестицій на охорону та раціональне використання природних ресурсів	3 040,7	2 761,5	6 451,0	6 589,3
У тому числі: на поводження з відходами	400,0	475,6	1 183,9	730,5
частка у загальних природоохоронних витратах, %	13,2	17	18,4	11,1
за рахунок державного бюджету	6,7	9,2	6,1	32,5
частка у капітальних інвестиціях на поводження з відходами, %	1,7	2	0,5	4,4
з Державного ФОНПС	3,3	-	2,6	22,3
за рахунок місцевих бюджетів	81,4	41,4	61,6	62,4
частка у капітальних інвестиціях на поводження з відходами, %	20,3	8,7	5,2	8,5
місцевих ФОНПС	58,7	29,8	46,0	39,6
за рахунок власних коштів підприємств	306,1	423,8	1 111,2	634,1
частка у капітальних інвестиціях на поводження з відходами, %	76,5	89,1	93,9	86,8

*Джерело: Складено за даними Державної служби статистики України.

Загалом незважаючи на певне зростання номінальних показників фінансування в цілому, його рівень все ще залишається недостатнім для вирішення ключових питань сфери відходів, передусім таких, як створення інфраструктури поводження з відходами. До того ж слід відзначити, що дослідження реальної динаміки капітальних витрат (позбавленої впливу інфляційного чинника) виявляє картину їх стагнації (рис. 6.7).

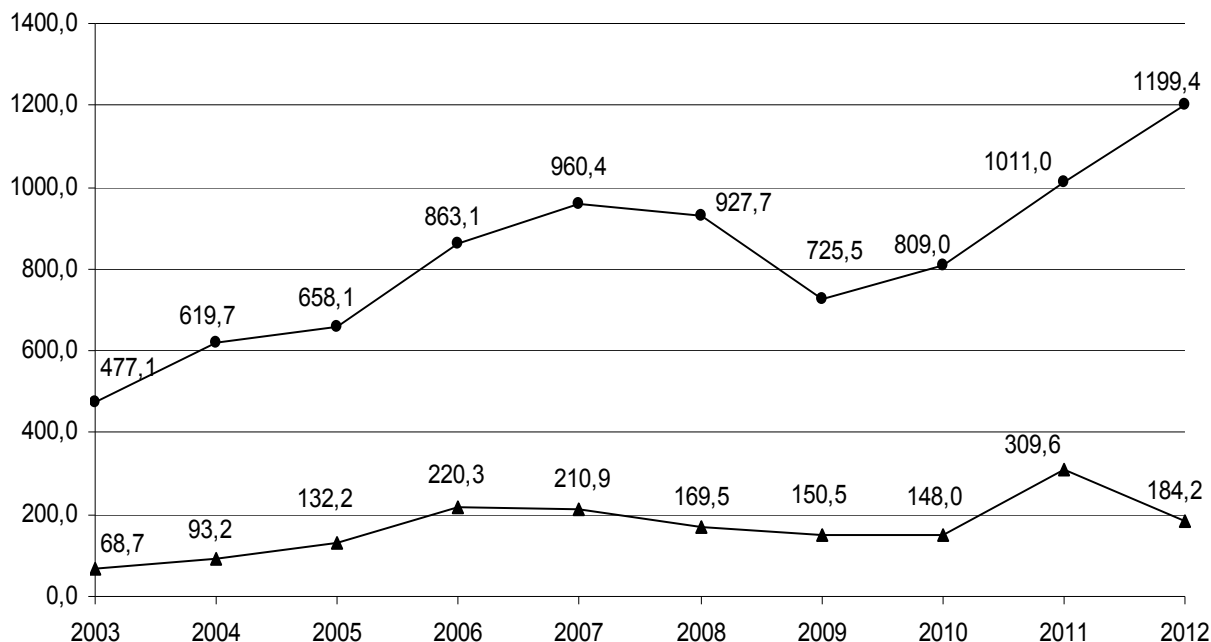

Рис. 6.7. Динаміка витрат підприємств, установ та організацій на поводження з відходами з урахуванням цін виробників промислової продукції за 2003–2012 рр., млн грн⁸ [1]:

▲ Капітальні інвестиції ● Поточні витрати

Розглядаючи питання, пов'язані з ФОНПС (у державній та місцевій складових), та оцінюючи фінансовий потенціал фонду, можна констатувати його неспроможність забезпечити належний рівень фінансування сфери поводження з відходами. Так, обсяг фактичних надходжень до ФОНПС усіх рівнів досяг у 2012 році 2,82 млрд грн. З них до Державного ФОНПС надійшло 1,26 млрд грн [3]. При цьому частка надходжень від екологічного податку на розміщення відходів у них становила 21,2 та 14,2 % відповідно. Обсяги надходжень протягом ще 2 років мають зростати (на 50 % до 2014 року), однак навіть таке збільшення не буде здатним забезпечити потребу у фінансових ресурсах. Варто також брати до уваги, що, окрім сфери відходів, із Державного ФОНПС фінансування здійснюється ще за 17-ма іншими напрямками (програмами). Крім того, Угодою про асоціацію України з ЄС передбачено імплементацію ще 26 природоохоронних директив та трьох регламентів, що визначає додаткові значні витрати.

⁸ Розрахунок здійснено за кумулятивним індексом цін виробників промислової продукції. За базовий прийнято 2003 рік. За даними Держкомстату України.

Таким чином, **внаслідок обмеженості можливостей фінансування сектору відходів із загального та спеціального фондів державного й місцевих бюджетів виникає потреба пошуку додаткових джерел коштів та резервів збільшення існуючих.** Враховуючи зростаюче навантаження на бюджети всіх рівнів, в Україні передусім актуалізується питання формування фінансової бази сектору відходів і створення відповідного підґрунтя у вигляді джерел надходжень і форм акумуляції коштів. Досвід країн ЄС і передусім наших сусідів по Східноєвропейському регіону наприклад Польщі, Литви, може служити певним орієнтиром при вдосконаленні системи оподаткування і забезпеченні стійкого фінансування сфери поводження з відходами в Україні.

В означеному контексті доцільно з'ясувати, чи здійснюють забруднювачі довкілля, зокрема ті, що видаляють відходи, повну (адекватну) плату за негативний вплив на довкілля та здоров'я людей. Насамперед необхідно розглянути зміст плати за розміщення та особливості її становлення в Україні. Зазначена плата стала з 1992 року складовою збору за забруднення навколишнього природного середовища. Надалі вона була зафіксована в Законі України «Про відходи» від 1998 року, а Постановою Кабінету Міністрів України у 1999 році затверджено порядок встановлення і стягнення цього збору [16]. Ним передбачалося, що плата (збір) за розміщення відходів стягується із загального доходу підприємств, а за понадлімітні обсяги відходів – з прибутку. Абсолютні її розміри були на той час досить адекватними складній економічній ситуації. Однак надалі довготривала відсутність механізму захисту платежів від інфляційних чинників **привела до значної девальвації нормативів плати і втрати ними своєї дієвості.** Лише з 2006 року було запроваджено механізм щорічного перегляду нормативної бази відповідно до індексу споживчих цін (індексу інфляції). Удосконаленням порядку стало стягнення плати за фактичним місцем розміщення підприємства-забруднювача (а не за місцем реєстрації цього підприємства), а також збільшення кратності розмірів збору за понадлімітні обсяги розміщення відходів.

Починаючи з 2011 року в рамках прийнятого нового Податкового кодексу України збір за забруднення, в тому числі за розміщення відходів, був трансформований в «екологічний податок» (методологічно цей крок слід розглядати як досить суперечливий).

На сучасному етапі плата за розміщення відходів (екологічний податок на розміщення відходів) залишається основним інструментом організаційно-економічного механізму поводження з відходами. Методологічно ця плата покликана забезпечити переведення екстернальних витрат суб'єктів господарської діяльності через негативні впливи до інтернальних, однак на практиці відповідне «переведення» відбувається не повною мірою. Наразі актуалізувалась потреба **в усуненні низки пов'язаних з екологічним податком суперечностей методологічного і змістовного характеру.** Основні з них стосуються:

- критеріїв встановлення абсолютного розміру нормативів плати;
- співвідношення між платою за відходи різних класів небезпеки;

- регулюючих функцій лімітів на утворення та розміщення відходів.

Від їх вирішення за усталеними європейськими підходами значною мірою залежатиме побудова та успішність фінансової стратегії у сфері вирішення проблеми відходів.

Якщо скористатися в контексті піднятих нами питань європейським, і зокрема, найбільш близьким нам польським досвідом [20; 23; 25], то він включає здійснення наступних кроків:

- імплементацію в національну практику (у Польщі на початку 2000-х років) європейського List of wastes (запровадженого згідно з рішенням Комісії ЄС 2000/532/ЄС та доповненнями до нього від 2001 року [23]);
- встановлення індивідуалізованих ставок плати за зазначеним списком (переліком) відходів, враховуючи ступінь їх небезпеки;
- поступальне підвищення абсолютного рівня ставок плати за розміщення відходів;
- регулярний перегляд абсолютного розміру ставок і недопущення їх девальвації.

Конструктиви цього досвіду варто дослідити також у загальноєвропейському ракурсі. Доцільно зосередитися як на абсолютному рівні нормативів плати (зборів) за відходи, так і на їх співвідношенні за градацією небезпечності, що склалися в низці європейських країн (табл. 6.10) [22]. Розглянемо цей досвід через призму української практики і проблематики.

Важливим питанням, що до цього часу залишається не вирішеним, є **використання некоректних застарілих методологічних підходів до встановлення розміру нормативів плати за розміщення відходів.**

Платежі за відходи і досі кваліфікуються як платежі за власне забруднення та встановлюються відповідно до показників токсичності компонентів відходів – за аналогією до викидів в атмосферне повітря та водне середовище. Однак за умови, коли відходи розміщуються у спеціально створених місцях, що забезпечують захист атмосферного повітря, ґрунтів та водних джерел від забруднення, плата за відходи не може кваліфікуватися як категорія плати за забруднення. В зазначеному сенсі **вона пов'язана, скоріше, з відходами як об'єктами підвищеної небезпеки і тяжіє таким чином до категорії плати за екологічний (техногенний) ризик.**

У результаті встановлення нормативів плати відповідно до показників токсичності відходів виникає значний і не виправданий розрив у нормативах плати за відходи різних класів небезпеки. Розглядаючи ставки плати для відходів різних класів небезпеки, які встановлені Податковим кодексом України (табл. 6.11), бачимо, що **співвідношення між відходами I : II : III : IV класів небезпеки становить 1 : 0,04 : 0,009 : (0,004–0,0004).** Тобто I і III класи різняться за ставками більш ніж у 100 раз, а I і IV класи – у 250–2500 раз. Цьому в міжнародній практиці немає аналогій, навіть у Російській Федерації (див. табл. 6.10).

Нормативи плати за відходи та співвідношення між ними в окремих країнах*

Країна	Назва податку/збору	Категорія відходів/клас небезпеки	Норматив плати		Співвідношення між нормативами плати за відходи
			грошових одиниць країни за 1 т	€/т**	
Чехія	Плата за видалення відходів	Небезпечні відходи – базовий норматив	1700,0 CZK/т	67,26	1 : 0,29
		Муніципальні відходи – базовий норматив	500,0 CZK/т	19,78	
		Небезпечні відходи – плата за ризик	4500,0 CZK/т	178,00	
Латвія	Збір за видалення відходів	Високонебезпечні відходи	50,00 LVL/т	70,45	1 : 0,2 : 0,015
		Небезпечні відходи	10,00 LVL/т	14,09	
		Не небезпечні відходи (збір за вагою)	0,75 LVL/т	1,06	
		Не небезпечні відходи (збір за об'ємом)	0,25 LVL/м3	0,35	
Польща	Плата за розміщення відходів	Відходи категорії високого ризику	до 224,76 PLN/т	53,9	1 : 0,04
		Відходи категорії низького ризику	від 11,16 PLN/т	2,68	
Сербія	Збір за поводження з відходами	Небезпечні відходи	850,0 CSD/т	10,36	1 : 0,2
		Не небезпечні відходи	170,0 CSD/т	2,07	
Великобританія***	Плата за видалення відходів для їх захоронення	Інертні відходи	2,5 GBP/т	2,80	0,03 : 1
		Інші відходи	56,0 GBP/т	64,06	
Російська Федерация***	Плата за розміщення відходів	I клас небезпеки	3826,2 RUB/т	94,9	1 : 0,4 : 0,3 : 0,14 : (0,009 : 0,0002)
		II клас небезпеки	1639,9 RUB/т	40,7	
		III клас небезпеки	1071,4 RUB/т	26,6	
		IV клас небезпеки	546,5 RUB/т	13,6	
		V клас небезпеки	0,88–33 RUB/т	0,02–0,8	
Україна***	Екологічний податок за розміщення відходів	I клас небезпеки	616,88 UAN/т	57,4	1 : 0,04 : 0,009 : (0,004–0,0004)
		II клас небезпеки	22,47 UAN/т	2,1	
		III клас небезпеки	5,64 UAN/т	0,5	
		IV клас небезпеки	2,2–0,21 UAN/т	0,2–0,02	

* Джерело: Узагальнення нормативних показників стосується 2006–2013 рр.

** Перерахунок здійснено за наступним курсом: Російська Федерация – 1€ = 40,3 RUB; Польща – 1€ = 4,17 PLN; Чехія – 1€ = 25,28 CZK; Латвія – 1€ = 0,71 LVL; Сербія – 1€ = 82,0 CSD; Великобританія – 1€ = 0,85 GBP; Україна – 1€ = 10,75 UAN.

*** Для Російської Федерації, України, Польщі та Великобританії дані наведені за станом на початок 2013 року.

Ставки податку за розміщення відходів в Україні, грн*

Клас небезпеки відходів	Рівень небезпечності відходів	Обсяги утворення відходів у 2012 році, тис. т	Згідно з Податковим кодексом України (за станом на 2011 рік)	Фактичні		Очікуване зростання ставок податку згідно з Податковим кодексом України		
				2011	2012	2013	2014	2015
I	Надзвичайно небезпечні	3,24	700	350	381,15	616,9	822,5	822,5
II	Високонебезпечні	357,5	25,5	12,75	13,9	22,5	29,96	29,96
III	Помірно небезпечні	1007,4	6,4	3,2	3,5	5,6	7,5	7,5
IV	Малонебезпечні	449358,6	2,5	1,25	1,36	2,2	2,9	2,9
	Малонебезпечні нетоксичні відходи гірничодобувної промисловості		0,25	0,13	0,14	0,22	0,29	0,29
Обладнання та приладів, що містять ртуть, елементи з іонізуючим випромінюванням, одиниць		1,5**	431	215,5	234,68	79,8	506,4	506,4
Люмінесцентних ламп, одиниць			7,5	3,75	4,1	6,6	8,81	8,81

*Джерело: Складено за даними Державного комітету статистики України та Податкового кодексу України від 2010 року.

** За формою статзвітності № 1-Поводження з відходами належать до відходів I класу небезпеки.

Якщо узагальнити закордонний досвід, то співвідношення розмірів ставок плати за розміщення відходів в Україні за ступенем небезпечності повинно орієнтовно мати такий вигляд: I : II : III : IV = 1 : 0,3 : 0,1 : (0,03–0,003).

За умови перегляду чинних ставок екологічного податку на розміщення відходів в Україні відповідно до зарубіжної практики можна було б забезпечити [14] суттєве збільшення загального обсягу надходжень коштів до Фонду охорони навколишнього природного середовища. Мається на увазі фактор перерозподілу обсягів надходжень коштів за рахунок збільшення розмірів ставок плати за відходи III та IV класів небезпеки, включаючи відходи гірничодобувної промисловості, які становлять лівову частку у структурі утворення відходів.

Відтак чинні на сучасному етапі **співвідношення між ставками екологічного податку за розміщення відходів I–IV класів небезпеки** залишаються такими, що не відповідають міжнародному досвіду, зокрема польському. Так, максимальна ставка плати за відходи (із категорії високого ризику) становить у Польщі близько 224,76 злотих/т, а мінімальна (із категорії відходів низького ризику) – 11,16 злотих/т. Тобто співвідношення між кратними значеннями становить приблизно 1 до 20 [21], а не 1 до 280 (і більше), як в Україні (див. табл. 6.10; 6.11).

До цього варто додати, що у більшості країн взагалі відмовилися від системи платежів за класами небезпеки та перейшли до плати за списочним принципом, як, зокрема, у Польщі. В останній дещо відрізняється і механізм стягнення плати від аналогічного в Україні.

Польща ще з 2001 року гармонізувала власний перелік (класифікатор) відходів із європейським та, базуючись на ньому, здійснила перегляд нормативів плати за розміщення відходів [23]⁹. Диференціація у розмірах ставок дозволяє урахувати індивідуальні небезпечні властивості окремих складових відходів, ризику, які вони можуть створювати для довкілля у разі неналежного поводження із ними, а також технічні й технологічні можливості, екологічну та економічну доцільність утилізації відходів.

Відповідно до Наказу міністра охорони навколишнього природного середовища Польщі «Щодо ставок плати за використання навколишнього природного середовища на 2012 рік» від 10.09.2012 р. граничні розміри нормативів плати за відходи у 2012 році не повинні перевищувати 260,88 злотих/т. Нормативи плати для таких видів відходів, як скельні породи при видобутку міді, цинку, олова (код 01 01 80), шлами флотаційного збагачення сірчаних руд, що не містять небезпечних речовин (код 01 04 83) тощо (які відповідають відходам IV класу небезпеки в Україні), за станом на 01.01.2012 р. становлять 11,16 злотих/т, а для таких відходів, як елементи, що містять ртуть (код 16 01 08), прилади, що містять фреони (код 20 01 23) тощо (що відповідають відходам I класу небезпеки в Україні), – 158,21 та 224,76 злотих/т відповідно. Система встановлення розмірів фінансових покарань за порушення вимог щодо відходів встановлюється з урахуванням фактора часу, тобто терміну, протягом якого здійснювалось порушення (розміщення відходів у неналежному місці або за недотримання вимог щодо їх розміщення).

Окремої уваги потребує **питання абсолютного розміру плати**. Для України пряма орієнтація в цьому відношенні на розвинені країни, передусім ЄС, буде некоректною – надто різними є соціально-економічні передумови. В Україні ще у 2006 році були здійснені наукові обґрунтування щодо встановлення розміру плати за розміщення відходів, які **базувалися на трьох методичних підходах**, а саме:

- на оцінці ризику, пов'язаного з об'єктами зберігання відходів і, відповідно, ймовірної шкоди від них;
- на оцінці вартості створення інфраструктури поводження з небезпечними відходами;
- на узагальненні досвіду (доволі обмеженого) екологічного страхування у сфері поводження з відходами.

⁹ В Україні чинний державний класифікатор відходів (ДК 005–96) виявився дещо штучною конструкцією, відірваною від загальноєвропейських підходів, і в аналітичній роботі він практично не набув застосування. Проте через нього гальмується затвердження вже розробленого та гармонізованого відповідно до європейських стандартів нового класифікатора відходів.

Зазначені підходи доповнили один одного, оскільки отримані результати виявилися доволі зіставними між собою. Загалом же виконані розрахунки стали переконливим свідченням того, що чинні на той час розміри плати за розміщення відходів в Україні були значно заниженими [10].

Впровадження запропонованого проекту реформування платежів за відходи загальмувалося. Це сталося, врешті, лише в рамках нового Податкового кодексу [15]. Останнім встановлено суттєво більш високі ставки плати, а перехід до них передбачено здійснити поетапно протягом 2011–2014 років (див. табл. 6.11). Проте можна стверджувати, спираючись, зокрема, на польський досвід, що потенціал зростання нормативів плати й обсягу надходження за ними далеко не вичерпано.

У Польщі акумуляція коштів від плати за відходи здійснюється на базі Фонду охорони навколишнього природного середовища та управління водними ресурсами (що поділяється на національний фонд, а також місцеві фонди трьох рівнів). В Україні відповідну роль виконує ФОНПС (що поділяється на державний та місцеві). Порівняння динаміки надходження коштів у зазначені фонди Польщі та України (табл. 6.12) буде неповним, якщо не враховувати обсяги утворення відходів. В Україні вони становили у 2010 році (за даними Держкомстату) 419,2 млн т, а у Польщі – 123,5 млн т [19], або 29,5 % від українських.

Таблиця 6.12

Динаміка обсягів надходжень коштів від платежів за забруднення, в тому числі за відходи у Польщі та Україні, за 2007–2010 рр.*

Показник	Польща				Україна				
	2007	2008	2009	2010	2007	2008	2009	2010	2011
Загальний обсяг надходжень до фондів усіх рівнів,**	<u>1 688,5</u> 3 105,5	<u>1 857,4</u> 4 075,4	<u>1 874,0</u> 4 728,8	<u>1 944,2</u> 5 197,4	955,7	1 065,3	1 198,7	1 361,2	1 990,0
Частка від попереднього року, %	-	10	0,9	3,7	-	11,5	12,5	13,6	46,2
Надходження плати за відходи,**	<u>341,2</u> 627,5	<u>522,0</u> 1 145,4	<u>706,0</u> 1 781,4	<u>714,6</u> 1 910,3	322,0	368,5	408,5	471,6	491,7
Частка від попереднього року, %	-	53,0	35,2	1,2	-	14,4	10,9	15,4	4,2
Частка від загального обсягу надходжень, %	20,2	28,1	37,7	36,8	33,7	34,6	34,1	34,6	24,7

*Джерело: Складено на основі даних статистичних збірників Польщі та України «Охорона довкілля» за 2008–2011 рр.

** Для Польщі у чисельнику наведено дані у національній валюті (млн злотих), у знаменнику – мільйонів гривень відповідно до чинного курсу у зазначеному році; для України – мільйонів гривень.

Подальші розрахунки свідчать (табл. 6.13), що **фінансування на 1 т відходів у Польщі більш ніж на порядок перевищує українські обсяги. Однак, беручи до уваги різницю ВВП цих країн та здійснивши відповідні коригування, зафіксовано п'ятикратну різницю за показником витрат на 1т відходів.** Це стосується не тільки сфери поводження з відходами, але й ФОНПС у цілому. Таким чином, принцип «забруднювач платить» в Україні повною мірою не працює.

Таблиця 6.13

Сфера поводження з відходами у Польщі та Україні: порівняння за показниками утворення відходів та фінансування у 2010 році*

Країна	ВВП, млрд дол. США**	Утворення відходів		Обсяг надходжень до природо- охоронного фонду, млн дол. США	Надходження до природо- охоронного фонду від податку (збору) на розміщення відходів		
		млн т	т/душу населення		млн дол. США	Частка у ВВП, %	Фінансові ресурси, дол./т
Польща	662,2	123,5	3,4	617,4	221,2	0,033	1,79
Україна	277,0	419,2	9,2	170,2	58,9	0,021	0,14
Співвідношення Польща/Україна	1 : 0,42	1 : 2,4	1 : 2,7	1 : 0,28	1 : 0,27	1 : 0,64	1 : 0,08

*Джерело: Розраховано за даними табл. 6.12 та перераховано відповідно до офіційного курсу валют.

** Розрахункові дані Департаменту статистики ЄК ООН та ОЕСР за паритетом купівельної спроможності (за даними Держкомстату).

Наведені обрахунки та міжнародні зіставлення виявляють низький рівень фінансового забезпечення сектору відходів в Україні. В результаті обмежуються можливості інвестування у створення відповідної інфраструктури і на невизначений строк відтермінуються заходи як з підвищення екологічної безпеки держави, так і реалізації потенціалу рециклінгу відходів. Водночас проведені дослідження виявляють значний резерв розбудови більш надійної фінансової бази сектору відходів. Турботою держави в цьому контексті має стати передусім запровадження більш адекватної системи платежів за відходи.

Особливою ланкою у створенні фінансової бази є тверді побутові (муніципальні) відходи (ТПВ). Вони визначаються окремими джерелами залучення фінансових ресурсів. Фінансування цієї сфери здійснюється в Україні переважно за рахунок місцевих бюджетів і власних коштів підприємств, установ та організацій. Для розширення можливостей останніх прийнято Постанову № 1010 від 26.07.2006 р., якою визначено порядок формування тарифів на послуги із поводження з ТПВ. Її ключовою позицією є впровадження у складі тарифів інвестиційної складової.

Однак практика доводить, що можливості, передбачені зазначеною Постановою, не використовуються і навіть блокуються. Зростання розмірів

тарифів останніми роками штучно стримується через запобігання навантаженню плати на житлово-комунальні послуги. А те незначне її зростання, яке фіксує статистика, є лише частковою компенсацією інфляційних процесів (які також не враховуються в повному обсязі).

Одним з ризиків стало також підвищення екологічного податку, темпи якого значно випереджають зростання тарифів на поводження з ТПВ. Невдовзі це може призвести до збитковості підприємств, які працюють на цей час з низькою рентабельністю у сфері поводження з ТПВ. Державна інспекція з контролю за цінами, а також Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сфері комунальних послуг та місцевими органами влади, мають, на наш погляд, знайти шляхи підтримки компаній-перевізників та власників полігонів.

Багаторічне зволікання з підвищення тарифів призвело до того, що в Україні вже традиційною стала ситуація, коли **розміри тарифів на захоронення** відходів є мізерними, внаслідок чого вони не виконують тієї стимулюючої функції (щодо зменшення обсягів спрямування ТПВ на полігони), яку повинні. Середній тариф на послуги із поводження з ТПВ по Україні становить 11,3 грн/м³, але якщо розглянути їх розміри на рівні області, то досі існують тарифи розміром навіть 4,75 грн/м³ (Миколаївська область).

У країнах ЄС плата за розміщення ТПВ на полігоні коливається в межах від 7 до 150 € за одну тонну [24]. Узагальнення досвіду тарифного регулювання видалення відходів у цих та деяких інших країнах [24] засвідчує наявність чіткої зворотної кореляції між зростанням плати за видалення відходів на полігони (landfill tax rates) і часткою відходів, що захоронюються.

Навіть у Російській Федерації поступово уже відбувається перехід до європейської практики. Різниця між тарифом на захоронення та спалювання ТПВ, зокрема у Москві, є мізерною (тариф на захоронення ТПВ – 2 000 руб/т (502 грн/т), а на спалювання – 1 900 руб/т (477 грн/т). А враховуючи додатково фактор логістики, стає більш вигідним зменшення обсягів спрямування ТПВ на полігони.

В Україні також фіксуються ініціативи щодо стимулювання перероблення ТПВ. Це, зокрема, законопроекти № 2611а «Про внесення змін до Податкового кодексу України (щодо введення збору з імпортерів на упаковки та товарів в упаковці на перероблення ТПВ)» та 2612а «Про внесення змін до Бюджетного кодексу України (щодо спрямування збору з виробників та імпортерів на упаковки та товарів в упаковці на перероблення побутових відходів)» (від 18.07.2013 р.). Однак передбачені заходи не здатні комплексно вирішити проблему. До того ж проектами не враховано існуючу в Україні практику гальмування зростання тарифів на поводження з ТПВ. При цьому пропонується щорічне збільшення ставки екологічного податку для необроблених ТПВ з 17 до 85 грн/т порівняно з чинною на початок 2013 року ставкою екологічного податку 2,2 грн/т. Прийняття законопроекту може призвести до зростання тарифу на поводження з ТПВ для громадян на 3,7 грн/м³, або 14,8 грн/т, відходів лише за податковими витратами. Законопроектами пропонується також введення зниженої ставки податку для оброблених ТПВ. Але в контексті

того, що платниками екологічного податку, як правило, є власники полігонів та сміттєспалювальних заводів, а роздільне збирання й сміттєсортування впроваджується компаніями-перевізниками (інколи муніципалітетами), така ініціатива не спрацює.

Потрібно мати на увазі, що уникнути підвищення тарифів буде неможливо. Особливо якщо врахувати, що при імplementації Директиви 1999/31/ЄС про захоронення відходів у тариф за розміщення ТПВ на полігоні включатиметься вартість догляду за полігоном протягом 30 років після припинення його функціонування. Також потребуватиме додаткових витрат повний перехід у поводженні з ТПВ на одиниці ваги (т).

В Україні є резерви для збільшення розміру плати за послуги із поводження з відходами [13]. На сьогодні, за оцінками, частка зазначеної плати у середньому річному доході громадян становить 0,28 %. Водночас середня загальноприйнята норма для європейських країн становить 1 %.

Підвищення тарифів на поводження з ТПВ в Україні має носити поступовий характер і, зокрема, **на першому етапі орієнтуватися на рубіж 0,5 % від середнього річного доходу мешканців регіонів.** Враховуючи середню норму утворення відходів та середній річний дохід населення, розраховано граничний потенціал зростання тарифів на поводження з твердими побутовими відходами у регіональному розрізі [13]. Згідно з зазначеним, середній тариф на послуги із поводження з ТПВ за станом на 2012 рік (за показниками 2011 року) міг би становити **76,8 грн/м³, тобто перевищувати фактичний удвічі.**

Загалом же слід зазначити, що основною метою держави у сфері поводження з ТПВ має стати створення нових рамок та «правил гри» на ринку послуг, а не здійснення всеохоплюючого регулювання й тотального контролю над ним.

Підсумовуючи, зазначимо, що проблема відходів має перманентний характер для всіх країн, а відтак, стратегічна стійкість системи поводження з ними, у тому числі фінансова, є неодмінною передумовою її вирішення. Ставлячи питання про **надійну фінансову базу поводження з відходами в Україні**, доцільно розглядати європейський і, зокрема, польський досвід як вагомий додатковий аргумент у виборі шляхів її формування та підвищення дієвості. **До завдань становлення зазначеної бази в Україні належать:**

- перехід на нову, за європейськими стандартами, систему обліку та класифікації відходів;
- реформування системи платежів (екологічного податку) за розміщення відходів, зокрема за ступенем їх небезпечності;
- забезпечення послідовного зростання розміру платежів і розширення використання відповідних коштів для екологічної модернізації підприємств;
- припинення практики нецільового використання коштів екологічного податку;
- прийняття закону «Про національний екологічний фонд».

Для України необхідним є **ухвалення нового класифікатора відходів** [11], і вже на його основі доцільно здійснити перегляд ставок податку за розміщення відходів. Зазначений перегляд має виходити із

загальноєвропейських підходів до диференціації ставок плати за ступенем небезпечності відходів.

Враховуючи стан розвитку інфраструктури поводження з відходами в Україні, ставки податку повинні забезпечити акумуляцію таких обсягів фінансових ресурсів, за рахунок яких держава буде здатна профінансувати будівництво екологічнобезпечних регіональних полігонів із поводження з небезпечними відходами¹⁰. Будівництво таких полігонів доцільно розглядати як один із базових заходів щодо зменшення ризиків для довкілля.

Вимагає більш дієвої фінансової стратегії не тільки вирішення проблеми відходів в Україні, але і загалом – **реалізації «Основних засад (стратегії) державної екологічної політики України на період до 2020 року» [2]**. Справа передусім у відсутності в Україні Національного екологічного фонду як інструменту цільової консолідації та ефективного використання т.зв. природоохоронних коштів.

Щодо існуючого в Україні Державного ФОНПС, то слід зауважити, що його розпорядником є на цей час скоріше Міністерство фінансів України, ніж профільне природоохоронне міністерство. Це спричиняє нецільове використання і так вкрай обмежених коштів природоохоронного фонду. Така ситуація нерідко спостерігається і на місцевому рівні. Для ліквідації «гарячих» точок вдаються до залучення разових субсидій. Їх використання часто виявляється неефективним. Без вирішення цих, а також низки інших питань, в тому числі інституціональних і законодавчих, фінансова безпека сектору відходів, а відтак усунення пов'язаних з ними екологічних ризиків буде під загрозою.

6.4. Ідеологія і методологія адаптації законодавства України у сфері охорони довкілля та поводження з відходами до норм Європейського Союзу

Екологічні виклики й загрози кваліфікуються зараз вченими і більшістю провідних державних діячів світу як основні ризики розвитку національних і глобальних соціально-економічних систем. У формуванні зазначених загроз визначальним чинником є генерування все більших обсягів відходів. Незважаючи на всі зусилля і заходи з попередження такого **генерування**, воно **продовжує прогресувати**. Причому чим більш економічно розвиненою є країна, тим гостріше постають завдання мінімізації відходів. Певні успіхи в окремих країнах Європи фіксуються, однак це поки що лише винятки із загальної тенденції.

В Україні з її індустріальною структурою економіки і, відповідно, значними абсолютними й відносними обсягами утворення відходів

¹⁰ Під полігоном розуміємо технологічний комплекс, що включає в себе необхідне обладнання для здійснення операцій з оброблення, знешкодження, знищення і безпечного видалення.

екстремальність ситуації поводження з ними є загально визнаною. Зважаючи на це, у прийнятому 2010 року Законі України «Про основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 220 року», що містить основні принципи національної екологічної політики, питання відходів поставлено в центр уваги. Кабінет Міністрів України затвердив також «Національний план дій з охорони навколишнього природного середовища України (НПД) на 2011–2015 роки». Ним визначено строки, відповідальність, джерела й обсяги фінансування за широким комплексом заходів, серед яких **проблема відходів знайшла досить багатостороннє відображення.** НПД став першим документом державного значення, який було розроблено і затверджено з дотриманням усіх європейських стандартів.

Щодо практичної реалізації національних довгострокових планів у громадськості і вчених в Україні склалося, на жаль, скептичне ставлення. Однак та увага, яку демонструють Уряд, Рада національної безпеки і оборони України й особисто Президент України до проблем відходів свідчать про певну системність та послідовність у цій справі, що породжує оптимізм. Підтвердженням зазначеного слугує низка постанов і розпоряджень Кабінету Міністрів України стосовно, зокрема, утилізації відпрацьованих мастил та зношених шин, реалізації національного проекту «Чисте місто», підготовки у 2013 році «Загальнодержавної програми поводження з відходами на період до 2020 року», використання коштів від екологічного податку на реінвестування екологічної модернізації підприємств та інше. В цьому ж руслі перебуває прийняття Верховною Радою України протягом 2010–2012 років низки змін і доповнень до законодавства про відходи (зокрема, стосовно необхідності розроблення та впровадження систем поводження з ресурсоцінними відходами, в тому числі пакувальним матеріалами і тарою), постановка питання про ефективність державного регулювання у сфері поводження з відходами на РНБО України (березень – квітень 2013 року) та інше.

На цей час особливої уваги потребує **питання адаптації екологічного законодавства України** (в тому числі стосовно відходів) до відповідних вимог Європейського Союзу (*Acquis communautaire*). Курс на євроінтеграцію, який послідовно проголошувався всіма урядами України, обумовив досить послідовну постановку завдань з адаптації вітчизняного законодавства до європейського. Однак їх реалізація з тих чи інших причин довгий час гальмувалася. Прикладами можуть служити такі факти, як більш ніж восьмирічне зволікання з прийняттям закону про упаковку та відходи упаковки, десятирічне зволікання з розробленням класифікатора відходів, гармонізованого з європейськими стандартами (відповідне завдання започатковане ще 2002 роком) тощо.

Перспектива підписання Угоди про асоціацію з ЄС змінила ситуацію і привела до значної активізації відповідної роботи. Базову роль тут відіграло затвердження «Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» (Розпорядження Кабінету Міністрів України № 1790-р від 17.08.2011 року), а надалі – розроблення щорічних планів заходів щодо виконання запропонованої програми (на 2012 та 2013 роки).

Зазначеними документами (в розділі «Довкілля») стосовно поводження з відходами передбачалась, зокрема, підготовка нормативно-правового акта про урегулювання питання спалювання відходів, технічного регламенту щодо відходів електричного та електронного обладнання, а також технічного регламенту щодо приймання відходів суден. Перелічені завдання, на жаль, з 2011 року були перенесені на 2012, а потім на 2013 роки, так і залишившись невиконаними, хоча проектні розробки пройшли попередній розгляд.

Мінприроди України як виконавець завдань з адаптації екологічного законодавства розробляло (в контексті загальнодержавної програми адаптації) відомчі плани заходів. Останні затверджувались відповідними наказами. Однак якщо виходити, зокрема, з наказу стосовно затвердження плану на 2012 рік (№ 249 від 27.04.2012 року), то міністерство обмежилось повторенням позиції загальнодержавного плану, прив'язавши їх до директив ЄС, а саме: 2000/60/ЄС (про спалювання відходів), 2002/96/ЄС (2012/19/ЄС) (про відходи електричного й електронного обладнання) та 2000/59/ЄС (про портове приймальне обладнання для корабельних відходів та залишків вантажу)¹¹.

Більш широкі підходи до адаптації були втілені в **Базовому плані адаптації екологічного законодавства України до законодавства ЄС** (Базовий план апроксимації), затвердженому Наказом Мінприроди України № 659 від 17 грудня 2012 року. Його підготовці передувала **оцінка стану гармонізації екологічного законодавства України з правовими актами ЄС (2011 рік)**. Оцінка була здійснена за допомогою експертів Агенції охорони довкілля Швеції на основі методології, відомої як «оцінка правових прогалів», а також таблиць відповідності. Останні широко використовувалися в практиці роботи експертів ЄС для проведення оцінки стану апроксимації до джерел Acquis ЄС країнами-кандидатами, що вступали до Європейського Союзу.

Результати оцінки були використані у процесі підготовки «**Огляду стану гармонізації законодавства України з вимогами права ЄС**», а також при розробленні згаданого вище **Базового плану адаптації** (апроксимації).

Екологічне законодавство ЄС, яке розвивалося протягом останніх 30–40 років, включає понад 300 правових актів. Воно містить такі категорії документів, як директиви, регламенти, рішення і рекомендації, до яких, крім того, додаються комюніке та деякі інші політичні документи. При цьому основу екологічного законодавства становлять близько 70 директив та 21 регламент. Саме вони кваліфікуються як складові Acquis ЄС у сфері охорони навколишнього природного середовища.

У проекті Угоди про асоціацію між Україною та ЄС (в додатку «Правові акти») визначено перелік директив та регламентів ЄС у сфері охорони навколишнього природного середовища, що підлягають імплементації. Цей перелік у Додатку 1 налічує 29 документів зі складу Acquis у сфері охорони навколишнього природного середовища¹². Вони поділені за тематичною спрямованістю на 8 секторів.

¹¹ За станом на кінець 2013 року вони все ще перебували в роботі.

¹² Йдеться про відкоригований (за станом на другу половину 2013 року) перелік. Попередній нараховував 31 документ.

Сектор 3 «Управління відходами та ресурсами» (Waste and resource management) зазначеного переліку містить три наступні директиви:

1) Директива 2008/98/ЄС про відходи та скасування деяких директив (Directive 2008/98/EC on waste and repealing certain Directives);

2) Директива 1999/31/ЄС про захоронення відходів, змінена та доповнена Регламентом (ЄС) 1882/2003/ (Directive 1999/31/EC of 26 April 1999 on the landfill of waste as amended by Regulation (EC) 1882/2003);

3) Директива 2006/21/ЄС про управління відходами видобувної промисловості та якою вносяться зміни до Директиви 2004/35/ЄС (Directive 2006/21/EC on the management of waste from extractive industries and amending Directive 2004/35/EC).

Коротко коментуючи вибір зазначених трьох директив як таких, що підлягають обов'язковій імплементації в рамках Угоди про асоціацію, слід погодитись з їх **центральною роллю в правовому полі і наявністю в цих сферах суттєвих прогалин у вітчизняному правовому полі**. Додамо, що особливості поводження з відходами гірничої промисловості не знайшли поки що відображення у законодавстві України, однак вони становлять левову частку всіх відходів (понад 70 %).

В Україні загалом сформовано законодавство про відходи. В ньому визначено основні принципи і завдання державної політики у сфері поводження з відходами, закріплено основні вимоги і правила щодо екологічно безпечного поводження з ними, передбачено заходи щодо організаційно-економічного стимулювання утилізації відходів тощо (більш детально про це йдеться нижче). **Досить активно відбуваються модифікація та вдосконалення законодавства**¹³. Однак, як засвідчила юридична експертиза, зазначене законодавство лише частково відповідає вимогам ЄС, воно потребує суттєвого перегляду, оскільки **в багатьох випадках відрізняються ключові підходи й окремі принципи**. При цьому імплементація європейських директив пов'язана не тільки з внесенням змін і доповнень до чинного законодавства, але і з розробкою нових нормативно-правових актів. Особливої уваги потребує, зокрема, **узгодження термінологічного апарату** як обов'язкової передумови якісної (несуперечливої) імплементації.

Угодою про асоціацію **визначено також часові рамки імплементації директив, зокрема стосовно відходів**. Так, передбачається, що приведення законодавства України у відповідність до вимог Директиви 2008/98/ЄС (про відходи) має бути здійснено протягом трьох років з моменту набрання Угодою чинності (n+3). При цьому для окремих норм (відповідно до плану, схваленого Координаційною радою з адаптації законодавства України до законодавства ЄС) передбачається 5-річний строк імплементації (n+5).

Для вимог Директиви 1999/31/ЄС (про захоронення відходів) Угодою передбачено, що вони вводяться в дію (застосовуються) через 6 років з моменту набуття Угодою чинності (n+6). Однак щодо будь-яких нових об'єктів (передусім полігонів) зазначені вимоги набирають чинності відразу.

¹³ Лише протягом 2012 року Верховною Радою України затверджено п'ять змін до законодавства про відходи.

Щодо Директиви 2006/21/ЄС (про управління відходами видобувної промисловості) передбачається приведення законодавства України до її вимог протягом 5 років з моменту набрання Угодою чинності (n+5). Згідно з планом, схваленим вищезазначеною Координаційною радою, щодо окремих норм можуть бути встановлені корективи.

Щодо змістовності завдань імплементації законодавства ЄС по відходах слід відзначити, що останнє зазнало протягом 2000-х років суттєвої модернізації. Ще у своїй Резолюції про стратегію Співтовариства щодо поводження з відходами від 24 лютого 1997 року [26] Рада ЄС зазначила, що запобігання утворенню відходів має стати першочерговим завданням при поводженні з ними, при цьому перевагу слід надавати переробленню та утилізації, а не отриманню енергії з відходів, оскільки останнє з точки зору екології є не найкращим вибором.

Безумовно, імперативом політики стосовно відходів є максимальне зменшення негативного впливу від їх утворення та від поводження з ними – на довкілля та здоров'я людей. Але в цих рамках така політика має бути першочерговою націлена на використання ресурсного потенціалу відходів і зменшення потреб у первинних ресурсах, повинна сприяти попередженню утворення і вторинному використанню відходів. Звідси необхідність більш чітко розрізняти утилізацію та видалення (ліквідацію) відходів; відходне й безвідходне виробництво, категорію розширеної відповідальності виробника тощо.

Беручи зазначене до уваги, Рада ЄС у своїх висновках від 1 липня 2004 року закликала Європейську Комісію до внесення пропозицій про перегляд деяких аспектів Директиви 75/442/ЄЕС. В результаті остання була відмінена, а натомість розроблена Директива 2006/12/ЄС. Однак через потребу у більш ефективних і послідовних правилах поводження з відходами, більш чітких нормах та ключових поняттях остання про відходи також була скасована і через два роки замінена новою директивою – 2008/98/ЄС.

Перегляд Директиви 2006/12/ЄС мав прояснити низку основних понять, зокрема, визначення відходів, їх утилізації та видалення. Його метою також було посилення заходів щодо запобігання утворенню відходів, запровадження підходу, за якого має враховуватися весь життєвий цикл продукції та матеріалів, а не тільки кінцева стадія відходів, зрештою – **посилення економічної цінності відходів** через більшу увагу до зменшення впливу відходів та поводження з ними на довкілля. Ставилось загальне завдання із заохочення утилізації відходів та використання отриманих матеріалів для збереження природних (первинних) ресурсів.

Отже, **нова Директива 2008/98/ЄС стала певним підсумком еволюції поглядів на вирішення проблеми відходів**, що відображає також Шоста Програма Дій ЄС з охорони навколишнього природного середовища. **Це еволюція у бік економізації сфери відходів, пріоритетності їх рециклінгу і, загалом, управління ресурсами.**

В Україні в контексті імплементації Директива 2008/98/ЄС як рамкова прямо співвідноситься із Законом «Про відходи». Тому транспозиція норм

зазначеної Директиви і внесення відповідних змін та доповнень мають здійснюватися на законодавчому рівні – через Закон України «Про відходи».

У контексті вищезазначеної модернізації європейського законодавства про відходи слід відзначити, що базовий в Україні Закон «Про відходи», прийнятий у 1998 році, розроблявся під впливом європейського права у цій сфері, зокрема Директиви 75/442/ЄЕС (про відходи). Відповідно він відображає ті орієнтири й акценти, які сформувалися на початковому етапі законодавчого регулювання.

Зазначене свідчить, зокрема, про порівняння предмету законодавства у Директиві 2008/98/ЄС від 2008 року та вітчизняному Законі «Про відходи» від 1998 року (табл. 6.14).

Таблиця 6.14

Характеристика предмету законодавства про відходи у європейському та вітчизняному трактуванні

Директива 2008/98/ЄС про відходи та скасування деяких директив	Закон України «Про відходи», 1998 р.
Запроваджує заходи щодо захисту довкілля та здоров'я людини шляхом запобігання або зниження негативних наслідків утворення відходів та поводження з ними, а також зменшення загального впливу використання ресурсів і підвищення ефективності такого використання	Визначає правові, організаційні та економічні засади діяльності, пов'язаної із запобіганням або зменшенням обсягів утворення відходів, їх зберіганням, перевезенням, сортуванням, обробленням, утилізацією, видаленням, знешкодженням та захороненням, а також відверненням негативного впливу на навколишнє природне середовище та здоров'я людини на території України.

Виходячи з їх загального змісту, можна говорити про збіг поставлених цілей. Однак у європейському акті представлено дві врівноважені складові – екологічну й ресурсну. Натомість у Законі України «Про відходи» «утилізація» подана як одна із багаточисленних операцій поводження з відходами, а питома вага норм щодо неї відносно незначна.

Як учені, так і народні депутати з профільного комітету Верховної Ради України, розуміючи обмеженість регулювання щодо ресурсного використання відходів та їх рециклінгу, неодноразово (ще з 2001 року) ставили питання про необхідність розроблення і прийняття окремого закону про вторинні матеріальні ресурси (назва тут умовна). На жаль, далі розробки проекту концепції зазначеного закону справа не зрушила. Однак з порядку денного таке завдання не знято – воно знову поставлено в рамках Загальнодержавної програми поводження з відходами на період до 2020 року.

Останніми роками у Закон України «Про відходи» дещо похапцем і спонтанно вносяться зміни і доповнення, спрямовані на ліквідацію законодавчих прогалин щодо регулювання утилізації. Так, зокрема, у 2012 році у зазначений документ введено норму, що зобов'язує розробляти системи

поводження зі зношеними шинами, відпрацьованими мастилами (оливами) та деякими іншими ресурсоцінними відходами. Також введено норму щодо заборони захоронення несорттованих побутових відходів (з 2016 року) та деякі інші. **Однак системно це питання не вирішує. Має бути змінена власне ідеологія закону, що і є основним завданням імплементації Директиви 2008/98/ЄС про відходи.**

Імплементація європейських директив пов'язана, зокрема, з необхідністю вирішення деяких термінологічних суперечностей. Загалом існуючі досить значні розходження в термінологічному апараті можуть бути усунені так би мовити в регламентному порядку. Сприяє цьому збіг таких базових понять, як відходи, видалення відходів та інших. Не складе принципових труднощів перенесення в українське законодавство відсутніх у ньому термінів.

Варто звернути увагу на змістовну колізію, яка виникає при зіставленні термінів європейського «waste management» – управління відходами і українського «поводження з відходами». Вони мають бути відповідниками, і при імплементації визначення терміна в українському законодавстві необхідно доповнити діями (операціями), які проводять дилери та брокери. Однак за змістом *поводження з відходами* означає оперування уже наявними (утвореними) відходами. У своєму значенні воно не передбачає дій з попередження утворення відходів, тобто тих, які ще перебувають «у проекті», а також дій брокерів і дилерів.

Таким чином, спостерігається **значна умовність щодо змісту терміна *поводження з відходами***. З нею можна було б погодитися, однак Директивою 2008/98/ЄС вводиться термін «treatment», який об'єднує всі операції з утилізації, знешкодження та видалення відходів (включаючи попередню підготовку до них) і який мав би українською мовою бути перекладений саме як «поводження з відходами» («обращение» російською мовою). Пошук відповідника цьому терміну викликає труднощі і може ускладнити імплементацію деяких норм. За цієї ситуації логічно було б застосовувати в Україні відповідно до європейського зразка більш широкий термін, а саме *управління відходами* – замість *поводження з відходами*. Однак зазначене викликає певні застереження. Слід зважати на те, що термін *поводження з відходами* став загальноприйнятим і загальноновживаним, він укорінений у багатьох десятках нормативних актів різного рівня і тому відмова від нього, незважаючи на певну логіку, є вкрай небажаною. **Досягнення консенсусу в цьому питанні має супроводжуватися додатковим обговоренням.**

При постановці завдань щодо зближення законодавства як у європейських, так і вітчизняних документах **використовується на цей час досить значне розмаїття понять, зокрема, адаптація, апроксимація, гармонізація**. Вони, по суті, відображають один процес, частково дублюючи і взаємодоповнюючи одне одного. *Адаптація* як процес пристосування, прилаштування є відповідно до законодавства найбільш вживаним і конкретним поняттям. *Апроксимація* додатково підкреслює поступовість процесу наближення до європейського законодавства, а *гармонізація* відзначається найбільш загальною постановкою питання.

Практично з кожним із наведених вище понять пов'язана *імплементация* як процес законодавчого втілення європейських норм (їх транспозиції) та створення механізмів практичної реалізації. Зазначимо, що останнім часом вживається також дещо нове поняття *конвергенція*. Воно означає *зближення*, і його змістом також є імплементация, про що детальніше йтиметься нижче.

Розглядаючи зміст імплементации, доречно також згадати про статус такого документа, як Директива в рамках ЄС. За європейським визначенням це документ, покликаний бути об'єднуючим інструментом стосовно встановлених законодавством положень і норм, забезпечуючи при цьому кожному учаснику (країні) достатній ступінь свободи щодо форм і методів впровадження. Тобто директиву не обов'язково впроваджувати через дослівне її відтворення в національному законодавстві.

Окремо постає **питання про методологію імплементации законодавчих документів**. Підготовка до підписання Угоди про асоціацію України з ЄС (EU Ukraine Association Agreement), як уже зазначено вище, значно активізувала процес адаптації екологічного законодавства ЄС в Україні. Цей процес відбувається за підтримки і допомогою Європейського Союзу в рамках реалізації в Україні проекту «Complementary support to the Ministry of Ecology and Natural Resources of Ukraine (MENR) for the Sector budget support implementation» (Додаткова підтримка Міністерства екології та природних ресурсів України у впровадженні секторальної бюджетної підтримки).

Складовою зазначеного проекту ЄС стало розроблення протягом 2012–2013 років **Стратегії екологічної конвергенції України до директив ЄС, визначених Угодою про асоціацію** (йдеться про природоохоронні директиви зі складу **Acquis** ЄС). Поняття *конвергенція* у загальноживаному контексті трактується як зближення чи наближення. Як процедура воно передбачає виконання певної послідовності дій. Стосовно досягнення поставлених цілей (розробки стратегії) такі дії включають оцінку рівня відповідності вітчизняного і європейського законодавства, визначення шляхів транспозиції правових норм, власне процедуру імплементации законодавчих положень та деякі інші складові, зокрема вартісні показники.

Метою розробки Стратегії екологічної конвергенції є в загальному плані підсилення спроможності України в реалізації завдань, передбачених Угодою про асоціацію з ЄС, шляхом визначення змісту основних заходів (у їх послідовності та взаємозв'язку) з *досягнення повної відповідності національного законодавства вимогам ЄС Acquis*. Стратегія охоплює також оцінку інвестицій у розвиток екологічної інфраструктури та вдосконалення виробничих процесів. Досягнення мети передбачає вирішення трьох базових завдань:

- 1) перенесення (транспозиції) положень відповідного законодавства ЄС, у першу чергу директив, але також регламентів і рішень у національне українське законодавство;

- 2) реалізації зазначеного законодавства, включаючи підготовку підзаконних актів, навчання персоналу, розробку планів, впровадження

дозвільних процедур, проведення моніторингу та інспекцій, організацію звітності тощо;

3) визначення інвестиційних потреб, пов'язаних з інфраструктурними об'єктами, впровадженням нових стандартів, модернізацією виробництва тощо як у державному, так і приватному секторах.

Стратегія екологічної конвергенції України має охоплювати всі вісім секторів (тематичних блоків) директив (зі складу *ЄС Acquis*), що містяться в проекті Угоди про асоціацію, а саме:

1. Природоохоронне (екологічне) управління та інтеграція й охорона навколишнього природного середовища в інші сфери політики (чотири директиви).

2. Якість повітря (п'ять директив).

3. Управління відходами і ресурсами (три директиви).

4. Якість води й управління водним ресурсами, включаючи морське середовище (шість директив).

5. Охорона природи (дві директиви).

6. Промислове забруднення і шкідливі виробничі фактори (дві директиви).

7. Зміна клімату і захист озонового шару (одна директива і два регламенти (regulation)).

8. Генетично модифіковані організми (одна директива і два регламенти (regulation)).

Стратегія екологічної конвергенції розробляється Мінприроди України. З цією метою **створено робочу групу Міністерства, яка працює спільно з міжнародними експертами** та представниками технічних служб для загальної координації роботи за всіма вісьма секторами директив ЄС. Залучення європейських та вітчизняних експертів має сприяти процесу перманентного консультування з відповідними департаментами Мінприроди України, а також з іншими зацікавленими сторонами. Передбачена процедура ітерації з послідовним обговоренням і критичним розглядом матеріалів Стратегії та наступним переглядом документів з урахуванням відповідних зауважень. Адміністративні і координаційні функції здійснює компанія EPTISA.

Загальна методологія розроблення Стратегії екологічної конвергенції представлена на рис. 6.8.

Ключова роль у цьому процесі відводиться секторальним робочим групам, які створюються за кожним тематичним блоком перелічених вище екологічних (природоохоронних) директив.

Саме на робочі групи покладається розробка деталізованих планів конвергенції і вирішення в цьому контексті всіх конкретних екологічних і правових проблем. **Секторальні робочі групи формуються на міжвідомчій основі**, що забезпечує вплив на підготовку документів інших відомств та міністерств, а також таких зацікавлених сторін, як наука й громадськість. По суті, **робочі групи виступають з'єднувальною ланкою між базовим відомством (Мінприроди) та іншими зацікавленими сторонами**, в тому числі політичними діячами, на яких покладено прийняття рішень.

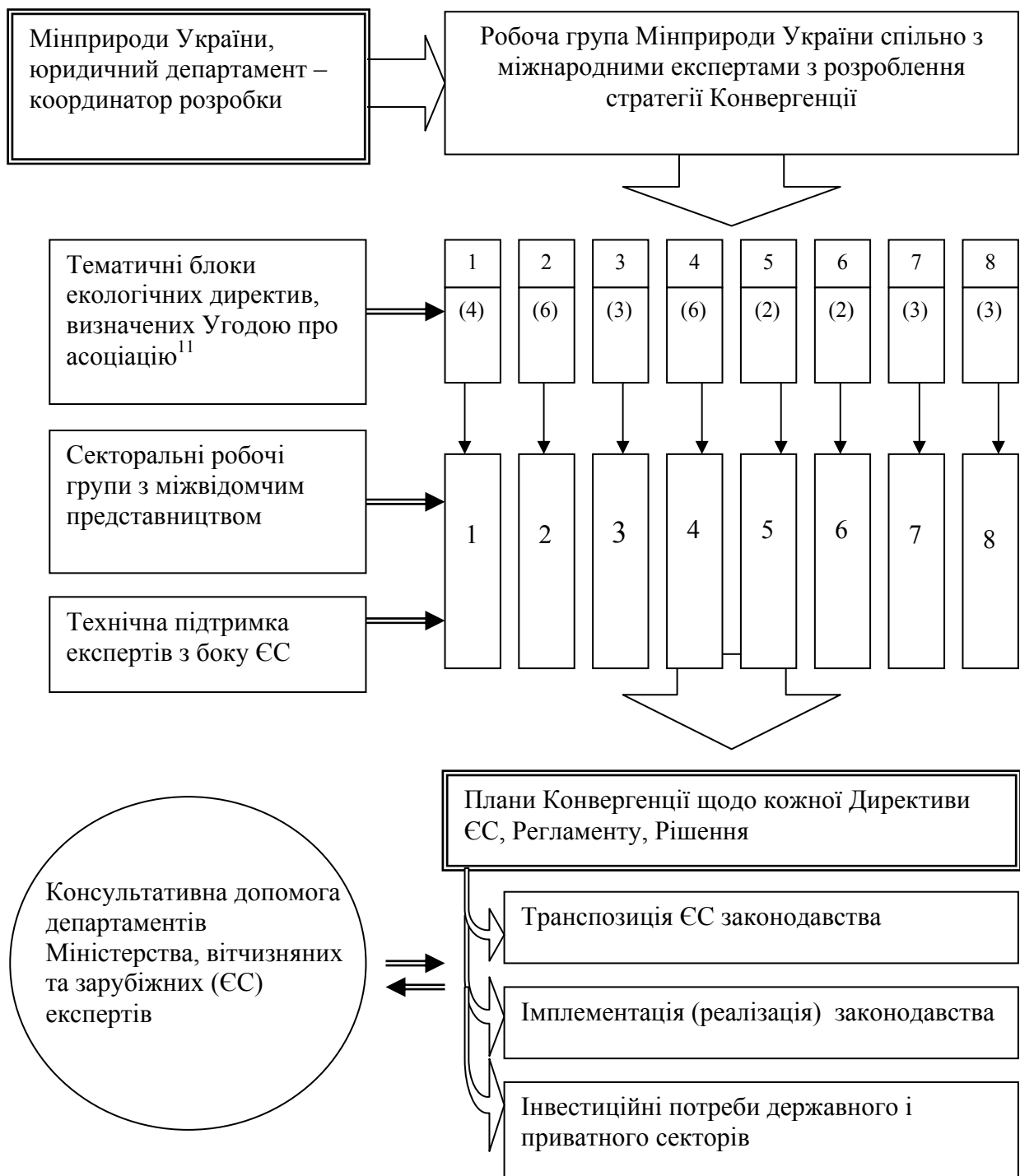

Рис. 6.8. Методологія розроблення Стратегії екологічної конвергенції України до екологічних директив Європейського Союзу, визначених Угодою про асоціацію України з ЄС (Environmental Convergence Strategy of Ukraine to EU Environmental Directive)

¹¹ Відкоригований (за станом на другу половину 2013 року) перелік законодавчих актів ЄС, передбачених до імплементатії проектом Угоди про асоціацію України з ЄС, налічує 29 документів – 25 директив і 4 регламенти.

Перед кожною робочою групою стояли свої специфічні питання, вирішення яких вимагало спеціалізованого розгляду, забезпечення належного рівня деталізації, аналізу широкого спектру екологічних норм і законодавчих положень. Разом з тим їх загальна місія полягала у розробці заходів, необхідних для реалізації (імплементатії) тієї чи іншої директиви із переліку, наведеного в Угоді про асоціацію, відповідно до юридичних вимог ЄС з охорони навколишнього природного середовища та згідно з цілями національної Стратегії державної екологічної політики на період до 2020 року, затвердженої Верховною Радою України у 2010 році.

Робочі групи з підготовки планів конвергенції користуються всебічною технічною і консультативною підтримкою, що надається незалежними експертами з боку ЄС. При цьому конкретні завдання, котрі вирішуються у контексті імплементатії директив ЄС, проходять погодження в процесі співробітництва з експертами робочої групи. **Водночас такі групи керуються певними загальними вимогами і типовим планом конвергенції.** Останній, зокрема, має включати наступні складові:

- аналіз основних вимог і сфери дії ЄС директиви;
- огляд поточного стану законодавчого врегулювання в Україні, відповідної державної політики і компетенції установ (органів);
- оцінку рівня відповідності існуючої правової бази положенням директиви ЄС;
- розробку календарного графіка, плану конвергенції, плану імплементатії, визначення інституціональних, матеріальних і кадрових потреб;
- фінансові аспекти, економічні та інвестиційні потреби, джерела фінансування;
- ключові питання та невизначеності.

Передбачається, що плани конвергенції, розроблені стосовно окремих директив ЄС, будуть інтегровані в **Національній стратегії екологічної конвергенції** і в цьому контексті мають пройти додаткове узгодження. Подальші зусилля в реалізації стратегії конвергенції будуть зосереджені на підвищенні рівня інформованості як фахівців, так і широкої громадськості, на налагодженні зв'язку зацікавлених сторін, створенні інституціонального потенціалу, моніторингу процесів, складанні оглядових документів. Загалом стратегія Конвергенції буде реалізовуватися і розвиватися відповідно до вищезгаданої «Оцінки стану гармонізації законодавства України з вимогами ЄС» (зокрема, стосовно сфери поводження з відходами), згідно з Базовим планом апроксимації, а також в координації з іншими проектами, що реалізуються в Україні, в тому числі по управлінню відходами. Координація має стосуватися, зокрема, Директиви щодо сміттєспалювальних заводів.

6.5. Методологія і практика вартісних оцінок імплементації директив ЄС у сфері поводження з відходами

Предметом оцінки є три директиви, впровадження яких прописано в Угоді про асоціацію України з ЄС (згідно з Додатком 1 до неї), а саме:

- Директива 2008/98/ЄС про відходи (що виступає в статусі рамкової);
- Директива 1999/31/ЄС про захоронення відходів;
- Директива 2006/21/ЄС про управління відходами видобувної промисловості.

Оцінюючи вартісні показники, пов'язані з імплементацією директив ЄС в Україні, слід заздалегідь зауважити, що йдеться при цьому про оцінку тих майбутніх витрат, які безпосередньо стосуватимуться державного і місцевих бюджетів. Мається на увазі, що приватний сектор згідно з європейськими підходами несе витрати, пов'язані із дотриманням вимог директив самостійно.

Ставлячи питання витрат у контексті імплементації директив, доцільно виділяти і відокремлено розглядати три їх різновиди, а саме:

- адміністративні (передусім на управління та систему моніторингу);
- інвестиційні (на створення інфраструктури поводження з відходами);
- операційні (експлуатаційні та поточні витрати на функціонування об'єктів, систем збирання відходів, утримання полігонів, їх закриття й наступний догляд тощо).

Заздалегідь слід зазначити, що за затратним критерієм імплементації зазначені вище директиви суттєво різняться між собою. Зокрема, для директив 2008/98/ЄС та 2006/21/ЄС домінуючу частку становитимуть затрати адміністративного типу. В абсолютному вимірі вони є відносно невеликими.

Рамковою Директивою 2008/98/ЄС встановлюються загальні принципи і правила поводження з відходами, за дотримання яких відповідальність покладається на корпоративний сектор (господарюючі суб'єкти). Тобто директива не пов'язана безпосередньо зі здійсненням капітальних витрат за рахунок державного бюджету. Найбільш витратним статтями для бюджету за цією директивою стане впровадження дозвольно-реєстраційних процедур, ведення реєстрів суб'єктів підприємницької діяльності у сфері поводження з відходами, складання планів і програм запобігання утворенню відходів, контроль за виконанням заходів з утилізації, впровадження технічних мінімальних стандартів. Витрати включатимуть, зокрема, навчання кадрів, тренінги, підготовку персоналу, семінарські заняття, моніторинг імплементації та інше. Оцінка відповідних витрат може здійснюватися лише експертним порядком або за аналогією до існуючих зразків. Для Директиви 2008/98/ЄС загальний обсяг витрат на її імплементацію може бути орієнтовно оцінено в 250–300 млн грн. Стосовно Директиви 2006/21/ЄС, де ситуація з імплементацією є аналогічною, відповідні витрати оцінюються в 150–200 млн гривень.

Ключовою в сенсі вартісних показників та їх абсолютних величин постає в Україні імплементація Директиви 1999/31/ЄС про захоронення відходів. З

нею пов'язано створення масштабної інфраструктури, упорядкування діючих полігонів, запровадження системи збирання відходів та інше. Відповідні заходи і витрати значною мірою ляжуть на державний і місцевий бюджети.

Для зазначеної Директиви Угодою про асоціацію визначено 6-річний термін для імплементації (від моменту підписання Угоди). Мається на увазі, що по завершенні цього строку набувають чинності нові вимоги ЄС до безпеки захоронення відходів стосовно як новостворюваних об'єктів (полігонів), так і діючих на той момент. Залишається відкритим питання щодо того, наскільки реальними є встановлені часові рамки імплементації.

Для проектування й оцінки вартості системи поводження з відходами, яка б відповідала мінімальним вимогам Директиви 1999/31/ЄС про захоронення відходів, може бути застосовано декілька методичних підходів.

Перший, що визначається як валовий, виходить із прийнятого політичного рішення, заздалегідь заданої нормативної бази утворення і структури перероблення відходів. На означеній основі формується загальний перелік об'єктів інфраструктури, оцінюється їх інвестиційна вартість і операційні витрати тощо.

Другий – модельний (що розцінюється як найбільш прийнятний на даному етапі) виходить із створення певної усередненої (еталонної) моделі розбудови системи поводження з відходами і підрахунку вартості її складових. Така модель може бути прив'язана до абстрактної (умовно заданої) території з певною чисельністю населення (наприклад, 200 чи 400 тис. осіб) або до окремої конкретної чи усередненої області. Контроль витрат здійснюється через розрахунок частки, яка буде припадати на одне домогосподарство (за європейським нормативом така частка не повинна перевищувати 1–1,5 % доходів домогосподарств).

Третій підхід – за методом аналогії. Він базується на узагальненні наявних даних щодо розрахунку вартості імплементації в інших країнах, які за тими чи іншими ознаками близькі до України. Екстраполяція оцінок обумовлюється ступенем схожості ситуації.

Прикладом **реалізації першого методичного підходу** можна вважати програмні розробки щодо розбудови сфери поводження з відходами, оприлюднені Мінрегіоном у травні 2012 року. Вона включає впровадження роздільного збирання відходів, рекультивацію полігонів побутових відходів, будівництво 60 сміттесортувальних заводів, 30 заводів з біолого-механічного перероблення побутових відходів, 30 заводів з утилізації побутових відходів. Потреба у фінансуванні зазначеної програми визначена у 160 млрд грн (~14,6 млрд €).

До таких спроб можна віднести також оцінку європейських експертів щодо основних показників створення об'єктів інфраструктури поводження з ТПВ в Україні (2012 рік). Згідно з нею на створення сучасних 50 полігонів для захоронення ТПВ (загальною річною потужністю 11 млн т/рік) та 8 сміттеспалювальних заводів (загальною потужністю 4,8 млн т/рік) потрібно понад 3 млрд €. Вихідні дані щодо потреб сформовані експертами досить

спрощено, але загальну орієнтацію у коштах – стосовно капітальних витрат, такі розрахунки дають.

Метод моделювання застосовано, спираючись на методологічні підходи, запропоновані європейськими експертами й апробовані на прикладі деяких країн-кандидатів у членів ЄС у 2011–2012 роках. При цьому проектування певної локальної системи поводження з відходами виходить з комплексу наступних передумов: створення системи роздільного збирання, будівництва нових полігонів, оброблення відходів, зменшення частки захоронення органічних відходів (біовідходів), забезпечення максимально повного збирання побутових відходів, операційні витрати на функціонування полігонів. Другою групою вихідних параметрів системи слугують показники утворення відходів (на особу), їх морфологічний склад, частка відходів упаковки, біовідходів, потужність полігонів, сміттєперевантажувальних станцій, компакторів і сміттєсортувальних комплексів, кількість полігонів, несанкціонованих звалищ у змодельованій системі та деякі інші. Всі фінансові показники встановлюються в євро.

Згідно з виконанням зазначених передумов потреби України у фінансових ресурсах для імплементації Директиви 1999/31/ЄС можуть бути орієнтовно оцінені у 9,6 млрд €, в тому числі капітальні витрати становлять 3,4 млрд €, операційні – 6,1 млрд € і адміністративні (за експертною оцінкою) – 0,1 млрд євро.

Як певну модель можна розглядати також *систему поводження з відходами, створену для Закарпатської області*. Її проектування здійснено українськими та європейськими експертами в рамках реалізації програми ЄС «Управління відходами – Інструмент європейського сусідства і партнерства – Схід (Waste Governance – ENPI East)». На основі проведених досліджень у Закарпатті було побудовано спеціальну комплексну фінансову модель поводження з відходами, котру можна розглядати як таку, що значною мірою відповідає вимогам європейських директив. Незважаючи на те, що Закарпатську область не можна віднести до типової (зважаючи на її специфіку), екстраполяція на Україну отриманих по ній оцінок, на нашу думку, можлива.

Для визначення загальних інвестиційних витрат по області бралися до уваги початкові інвестиції (на будівництво сортувального заводу тощо), а також майбутні інвестиції з урахуванням збільшення кількості відходів, заміни відпрацьованих активів та будівництва нових полігонів і закриття старих. Було також встановлено операційні та експлуатаційні витрати для кожного компоненту системи. За підсумком загальні інвестиційні витрати для Закарпатської області на 14-річний інвестиційний період (2013–2026 роки) становлять 120,3 млн €. Максимальний обсяг річних інвестиційних та операційних витрат сягає 24,2 млн € у 2014 році та 26 млн € – у 2024 році [67]. Згідно з європейськими стандартами плата за користування полігоном має повністю покривати операційні та експлуатаційні витрати, повну амортизацію всіх активів, коли вони будуть замінені.

Екстраполяція отриманих по Закарпатській області вартісних оцінок на всю України (незалежно від часового періоду створення системи)

здійснювалась за частками населення та обсягу утворених відходів з урахуванням структури перероблення. Застосування зазначених підходів дає для України в цілому діапазон оцінок від 8,4 до 9,2 млрд €. Слід зазначити, що така екстраполяція є досить грубою, однак вона, як видно, дозволяє отримати прийнятні (близькі до інших) оцінки.

Метод аналогії для оцінки вартісних параметрів імплементації європейських директив у сфері поводження з відходами може бути застосованим на основі досвіду отримання таких оцінок у Сербії [71]. Відповідні розрахунки виконані за участю європейських експертів і базувалися на дотриманні стандартів ЄС. При цьому було розроблено усереднену систему поводження з відходами, котру використовували як еталонну модель для всієї країни.

Вищезазначена процедура реалізовувалась у декілька послідовних етапів:

1. Проектування системи поводження з відходами, яка б відповідала мінімальним вимогам директив ЄС стосовно відходів. Було враховано лише ті, реалізація яких потребувала витрат державного сектору:

- будівництво нових полігонів, що відповідають вимогам Директиви 1999/31/ЄС;

- створення системи роздільного збирання відходів, яка б забезпечувала вилучення органічної частини відходів (біовідходів) з подальшим її переробленням, відходів пакування, вторинної сировини тощо;

- обов'язкове оброблення відходів перед їх спрямуванням на полігони (створення відповідної інфраструктури);

- зменшення спрямування біовідходів (органічних відходів) на полігони по відношенню до 1995 року на 25 % через 5 років (з моменту підписання Угоди), до 50 % – через 10 років та 65 % – через 15 років, зокрема, через їх окреме збирання та централізоване або локальне компостування;

- враховувались також вимоги Директиви про відходи пакування щодо зменшення обсягів їх спрямування на полігони;

- забезпечення 100% збирання твердих побутових відходів;

- операційні витрати на функціонування зазначених полігонів (було враховано, що середній термін експлуатації полігону – 40 років, а також витрати на його рекультивацию й догляд за ним після закриття), системи роздільного збирання відходів, виокремлення органічної частини відходів, відходів тари та упаковки тощо.

2. Встановлення вихідних параметрів системи, необхідних для розрахунку:

- частка відходів споживання та окремо виробництва у загальному їх обсязі, що спрямовуватиметься на полігон (на прикладі Сербії – це 80 та 20 % відповідно);

- оптимальна потужність полігону (у випадку Сербії потужність полігону мала становити 100 тис т ТПВ на рік);

- враховуючи середній показник річного утворення відходів на одну особу, встановлення загального обсягу утворення відходів у змодельованій системі;

- морфологічний склад відходів;
- частка відходів пакування, що має бути вилучена із загального обсягу утворених відходів;
- частка органічних (біовідходів) відходів, що має бути відокремлена із загального обсягу відходів та підлягати централізованому або локальному компостуванню;
- середній об'єм контейнерів для збирання відходів та їх вартість (зокрема, для роздільного збирання);
- середній об'єм і вартість сміттєперевантажувальних станцій;
- середній об'єм та вартість компакторів для компостування органічних відходів;
- потужність сміттєсортувального комплексу;
- кількість несанкціонованих звалищ у змодельованій системі;
- кількість полігонів, що має бути закрито та рекультивовано;
- показники спецавтотранспорту, за допомогою якого здійснюватиметься вивезення відходів;
- показники витратних матеріалів, необхідних для функціонування вищеперелічених позицій (пально-мастильні матеріали, електроенергія тощо).

3. Розрахунок основних витратних статей для створення та функціонування змодельованої системи (адміністративні, інвестиційні та операційні), враховуючи часові рамки.

4. Визначення загального обсягу витрат на встановлений період для створення та функціонування змодельованої системи.

5. Встановлення середнього річного обсягу витрат для створення та функціонування змодельованої системи.

6. Визначення середнього обсягу витрат для створення та функціонування змодельованої системи у розрахунку на одну особу на рік та у місяць.

7. Визначення частки, яку становлять середні витрати на рік (або місяць) на одну особу та на одне домогосподарство на створення й функціонування змодельованої системи у середньому річному (місячному) доході громадянина та домогосподарства. Відповідно до європейських підходів зазначена частка не повинна перевищувати 1,5 %.

Загальний обсяг витрат за сербською програмою імплементації склав 2,80 млрд €, з яких капітальні витрати – 0,55 млрд €, операційні – 2,07 млрд € й адміністративні – 0,17 млрд €. Оскільки Сербія імплементує не тільки Директиву 1999/31/ЄС, про яку йдеться, але й інші, то пряме перенесення отриманих оцінок на український ґрунт буде некоректним. Разом з тим очевидно, що домінуюча частка витрат по імплементації пов'язана саме з Директивою 1999/31/ЄС. Якщо застосувати до сербських оцінок поправочний коефіцієнт 0,9 (визначається експертно), то за методом аналогії загальний обсяг витрат для України становитиме 12,1 млрд € в т.ч. капітальних – 3,1 млрд євро.

Проводячи аналогію з Сербією, встановлено, що стан і проблеми імплементації європейських директив у ній є багато в чому схожими з українською ситуацією.

Розглядаючи їх, перш за все слід відзначити відсутність кардинальних розходжень. Щодо структури витрат звертає на себе увагу висока питома вага операційних витрат, що загалом впливає з методології оцінки та зі специфіки предмету дослідження.

За європейськими підходами критерієм оцінки граничного рівня витрат на створення системи поводження з відходами є їх показник у розрахунку на одне домогосподарство. Відповідний європейський норматив становить 1,0–1,5 %, і його перевищення може свідчити про певну критичність обсягу витрат.

Для розрахунку таких показників для України доцільно скористатися середньою із наведених в таблиці 6.15 оцінок загальних витрат, а саме 9,6 млрд €, й орієнтуватися на встановлений Угодою про асоціацію з ЄС строк імплементації директиви 1999/31/ЄС – 6 років. За цих передумов середньорічні витрати на одну особу становитимуть 28,4 €/особу/рік та відповідно 7,06 €/домогосподарств/місяць. Враховуючи, що в Україні, за даними 2012 року, середній грошовий дохід домогосподарства становив 344 €, витрати імплементації складають 2,05 % доходу, що суттєво перевищує європейський норматив. Звідси постає питання або про встановлення більш реальних строків імплементації, або про отримання прямих дотацій з міжнародних джерел чи бюджету ЄС, зокрема, в рамках реалізації політики вирівнювання.

Таблиця 6.15

Оціночні показники вартості імплементації в Україні Директиви 1999/31/ЄС про захоронення відходів

Показник	Оцінка інвестиційної вартості основних об'єктів інфраструктури		За методом моделювання*		За методом аналогії*
	Мінрегіон, 2012 р.	Європейські експерти, 2012 р.	на базі еталонної моделі	на базі Закарпатської області	зразок Сербії
Загальний обсяг витрат, млрд €	14,8 (160 млрд грн)	–	9,6	8,4–9,2	12,1
В тому числі капітальні, млрд €	–	3,0	3,4	3,8–4,1	3,1

*Джерело: За авторськими оцінками.

В контексті імплементації директив ЄС, передусім Директиви 1999/31/ЄС про захоронення відходів, перед Україною постають дуже масштабні завдання. Адже із наявних 6 тисяч полігонів більшість не відповідають вимогам екологічної безпеки і підлягають ліквідації (рекультиваци) або реконструкції. Роздільне збирання побутових відходів лише започатковано. Кількість сміттесортувальних ліній ледве досягла двадцяти. Послугами зі збирання і вивезення відходів охоплено лише 75 % населення тощо. Реально оцінюючи

ситуацію, складно уявити, що завдання, пов'язані з імплементацією можуть бути вирішені в короткі строки. **З урахуванням критичного рівня витрат у розрахунку на одне домогосподарство, що показано вище, виникає загроза того, що Україна не зможе виконати свої зобов'язання з імплементації в обумовлений термін.**

Додатково підкреслимо, що всі вищенаведені показники подано у перерахунку в євро. В таких розрахунках відкритим залишається питання врахування при їх проведенні паритету купівельної спроможності (ПКС). Без цього виникає ймовірність заниження рівня доходів населення (та соціально-економічного розвитку загалом). Однак застосування ПКС у таких розрахунках не регламентовано, в тому числі і Світовим банком (який користується зазначеним показником). Через специфіку методики визначення ПКС, що застосовується Світовим банком, не зрозуміло, чи прийнятна вона для таких випадків, як порівняння інвестиційних витрат на створення інфраструктури поводження з відходами і до оцінки їх частки в доходах населення в країнах ЄС та Україні.

В Україні, як і у всьому світі, проблема відходів постає зараз як один з визначальних факторів екологічної і соціальної безпеки. Все більше вона розглядається також у контексті ресурсної безпеки, маючи на увазі потенціал рециклінгу відходів.

На сучасному етапі у вирішенні проблеми в Україні особливої ваги набуває зміцнення і розвиток інституціональної, перш за все законодавчої бази як шляхом внесення змін і доповнень до чинних, так і розроблення нових нормативно-правових актів.

Нормативно-правове регулювання поводження з відходами в Україні перебуває останніми роками у стані досить активного розвитку. Це стосується як законодавчого рівня, так і підзаконного – з боку насамперед Уряду і профільних міністерств. Однак наявність суттєвих правових прогалин є очевидною. Змістовно вони стосуються необхідності органічного поєднання завдань гарантування екологічної безпеки держави й реалізації ресурсного потенціалу, пов'язаного з відходами.

Загалом йдеться про подолання системного відставання від європейського профільного законодавства, втіленого в *Acquis Communautaire*. Відповідно до еволюції концептуальних підходів до вирішення проблеми відходів відбувається перманентне оновлення законодавства. Спільним для європейських та інших розвинених країн знаменником є при цьому намагання створити комплексну систему поводження з відходами та забезпечити ефективне її застосування з метою досягнення встановлених цілей і завдань. Цей шлях має пройти й Україна.

Європейські директиви, які Україна планує імплементувати в рамках зобов'язань згідно з Угодою про асоціацію з ЄС, а саме 2008/98/ЄС (про відходи), 1999/31/ЄС (про захоронення відходів) та 2006/21/ЄС (про відходи видобувної промисловості), відіграють ключову роль у розбудові інституціонального підґрунтя сфери поводження з відходами. Адаптація вітчизняного законодавства до їх вимог змістовно збігається з цілями державної

екологічної політики, затвердженими ухваленим Верховною Радою України законом, і відповідає завданням подальшого поступального вирішення проблеми.

Базові положення зазначених директив стосовно, зокрема, ресурсних пріоритетів, розширеної відповідальності виробника, повторного використання та перероблення, складання планів і програм управління відходами створюють передумови для економізації сфери поводження з відходами і перетворення її в прибутковий сектор господарського комплексу країни.

Згідно з науково-методичним узагальненням стану розвитку регулятивної системи поводження з відходами в Україні з погляду її міжнародної інтеграції (зокрема, її входження у зону вільної торгівлі з ЄС), до подальших актуальних завдань належить створення організаційно-економічних механізмів (систем) поводження з окремими потоками відходів, що є найбільш ресурсопринавливими. Це стосується загалом побутових (муніципальних) відходів та їх роздільного збирання, а також відходів пакувальних матеріалів, відпрацьованих олив, зношених шин, батарей і акумуляторів, електричного та електронного обладнання, непридатних транспортних засобів.

Наукове опрацювання відповідних питань, що виходить із європейського й вітчизняного досвіду мобілізації відповідних ресурсних можливостей, дозволяє обґрунтувати загальні підходи і принципи створення зазначених систем. Провідна ідея, яку відстоюють вчені, полягає в тому, щоб покласти основну відповідальність на самих виробників, тобто на корпоративний сектор, зберігши при цьому важелі впливу і контролю держави щодо ключових складових таких організаційно-економічних систем.

У формуванні стратегічного потенціалу сталого розвитку у сфері поводження з відходами в Україні пріоритетна увага має надаватися забезпеченню відповідних засад управління відходами і створенню його організаційно-економічного забезпечення. Таке управління на базі реалізації ідей рециклінгу і створення відповідної інфраструктури за досвідом найбільш економічно розвинених країн є безальтернативною стратегічною домінантою. Це є важливо, оскільки генерування відходів в Україні (як і в усьому світі) продовжує зростати. Відтак постає завдання формування довгострокових програм попередження утворення відходів. Додатковий стимул має отримати політика й організаційно-економічний механізм, спрямовані на досягнення ефекту декаплінгу, маючи на увазі зростання ВВП за відносного зменшення утворення відходів.

Список використаних джерел

1. Довкілля України за 2011 рік : стат. зб. / [за ред. Н.С. Власенко]. – К. : Державна служба статистики України, 2012. – 185 с.
2. Закон України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року» № 2818-VI від 21.12.2010 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?page=1&nreg=2818-17>.

3. Звіт Державного казначейства України про виконання державного бюджету за 2012 рік [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.treasury.gov.ua/main/uk/index>
4. Звіт Міністерства охорони навколишнього природного середовища України «Про витрачання коштів Державного бюджету України у 2004 році» // Урядовий кур'єр. – 2005. – № 70 (15 квіт.). – С. 13.
5. Звіт Міністерства охорони навколишнього природного середовища України «Про витрачання коштів Державного бюджету України у 2005 році» // Урядовий кур'єр. – 2006. – № 78 (22 квіт.). – С. 12.
6. Звіт Міністерства охорони навколишнього природного середовища України «Про витрачання коштів Державного бюджету України у 2006 році» // Урядовий кур'єр. – 2007. – № 73 (24 квіт.). – С. 12.
7. Звіт Міністерства охорони навколишнього природного середовища України «Про витрачання коштів Державного бюджету України у 2008 році» // Урядовий кур'єр. – 2009. – № 78 (30 квіт.). – С. 15.
8. Звіти Міністерства охорони навколишнього природного середовища України «Про витрачання коштів Державного бюджету України у 2009–2012 рр.» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.menr.gov.ua.
9. Кривошей В. М. Отходы упаковки в Украине (анализ нынешней ситуации и прогнозы на будущее) / В. М. Кривошей // Упаковка. – 2007. – № 5. – С. 56–58.
10. Міщенко В. С. Організаційно-економічний механізм поводження з відходами в Україні та шляхи його вдосконалення / В. С. Міщенко, Г. П. Виговська. – К. : Наукова думка, 2009. – 294 с.
11. Міщенко В. С. Удосконалення системи класифікації відходів і засади українського List of wastes / В. С. Міщенко // Экология и промышленность. – 2011. – № 2. – С. 107–111.
12. Удосконалення системи управління відходами в Україні в контексті європейського досвіду / [В. С. Міщенко, А. П. Виговська, Ю. М. Маковецька, Т. Л. Омеляненко]. – К. : Лазурит-Поліграф, 2012. – 120 с.
13. Міщенко В. С. Як зупинити поступ відходів (фінансово-економічний аспект) / В. С. Міщенко, Ю. М. Маковецька, Т. Л. Омеляненко // Житлово-комунальне господарство України. – 2013. – № 11. – С. 26–28.
14. Омеляненко Т. Л. Сценарії розвитку в системі фінансового забезпечення сфери поводження з відходами / Т. Л. Омеляненко // Економіка природокористування і охорони довкілля: зб. наук. пр. / ДУ ІЕПСР НАН України. – К. : ДУ ІЕПСР НАН України, 2011. – С. 155–163.
15. Податковий Кодекс України № 2755-VI від 02.12.2010 р. зі змінами та доповненнями [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>.
16. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку встановлення нормативів збору за забруднення навколишнього природного середовища і стягнення цього збору» № 303 від 1.03.1999 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=303-99-%EF>.

17. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про виділення коштів для здійснення у 2012 році природоохоронних заходів» № 635 від 18.07.2012 р. із змінами [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/635-2012-p>.
18. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про виділення коштів для здійснення у 2012 році природоохоронних заходів» № 919 від 19.11.2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/919-2012-p>.
19. Environment – 2011. Statistical information and elaborations. – Warszawa: Central statistical office. – 574 p.
20. Obwieszczenie Ministra srodowiska «W sprawie wysokosci stawek opłat za korzystanie ze srodowiska na rok 2012» z dnia 26.09.2011 // Monitor Polski. – № 94. – Str 6847–6895.
21. Obwieszczenie Ministra srodowiska «W sprawie wysokosci stawek opłat za korzystanie ze srodowiska na rok 2013» z dnia 10.09.2012 // Monitor Polski. – 2012. – (poz 766 od 22 pazdz). – Str 1–48.
22. OECD/EEA database on instruments used for environmental policy and natural resources management [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www2.oecd.org/ecoinst/queries/index.htm>.
23. Rozporzadzenie Ministra srodowiska «W sprawie katalogu odpadow» z dnia 27.09.2001 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.lex.pl/du-akt/-/akt/dz-u-01-112-1206>.
24. Use of economic instruments and waste management performances. Final report / E. Watkins, D. Hogg [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ec.europa.eu/environment/waste/pdf/final_report_10042012.pdf.
25. Ustawa Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej «Prawo ochrony srodowiska» od 27.04.2001 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.mos.gov.pl/arttykul/3143_teksty_ustaw/4891_POS.html.
26. Офіційний вісник Європейського Союзу. – С. 76, 11.3.1997. – С. 1.

РОЗДІЛ 7

СТРАТЕГІЧНІ НАПРЯМИ ФОРМУВАННЯ МОДЕЛІ СТАЛОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ ТА ЇЇ РЕГІОНІВ

7.1. Конструктивно-ключові критерії мультирівневої діагностики соціально-економічного потенціалу сталого розвитку

На сучасному етапі розвитку національного господарства актуальним є завдання щодо забезпечення сталого розвитку й досягнення надійності функціонування економічної системи України. Відповідно до зазначеного виникає потреба не лише у проектуванні дієвої системи управління потенціалом сталого розвитку, а й формалізації системи критеріальних показників, що вже на передпроектному етапі забезпечать достатній рівень її ефективності. При цьому порівняння варіантів проєктованого елемента системи управління потенціалу сталого розвитку необхідно здійснювати за результатами оцінювання інваріантності масштабів розвиненості як власне потенціалу сталого розвитку України, так і його елементарних складових (із семи визначених п'ять є базовими, а два – похідними потенціалами від інкорпорованої до складу стратегічного потенціалу сукупності окремих ресурсів, резервів і можливостей).

Зазначене є можливим лише у разі: ідентифікації параметрів ефективної реалізації дії вже на передпроектному етапі розбудови; інкорпорації до усталених економетричних рішень сукупності специфічних методів, передбачених положеннями, опрацьованими в межах структурно-інформаційної теорії надійності систем, загальної теорії систем та геометричної економетрики. Тому важливими напрямками проектування системи управління потенціалом сталого розвитку є розробка й обґрунтування методологічних засад формування та реалізації стратегії сталого розвитку держави бінарного типу із визначеними домінантами [1]. Водночас зміст критерію ефективності використання потенціалу сталого розвитку включає таку ознаку, за якою ймовірною стає порівняльна оцінка альтернатив та виявлення найкращого з існуючих варіантів розвитку подій при забезпеченні мети функціонування формалізованої у дослідженні складної системи (тобто системи управління потенціалом сталого розвитку). Характеристика, яка кількісно виражає ступінь виконання останньою поставленого завдання (результативність), дозволяє встановити рівень ефективності функціонування цієї системи та дієвість виробничо-господарської діяльності в межах національної економічної системи у цілому [2]. Поряд із цим формування об'єктивної системи критеріальних показників, обґрунтованих за пріоритетом на шляху сталого розвитку України, завершуватиме процедуру розробки схеми модельних операцій.

Порівнюючи за варіантами імовірність реалізації повною мірою функцій окремих елементів, що входять до складу спроєктованої системи управління потенціалом сталого розвитку (СУПСР) України, можна визнати, що вичерпною характеристикою передпроектної ефективності є забезпечення

раціонального розподілу вірогідності імовірного розвитку подій. Зокрема, щільності взаємозв'язку між певним переліком підсистеми оригінальної спроектованої системи управління. Наприклад: трьох Р (3); двох Р (2); однієї Р (1); жодної Р (0) – в межах об'єкта дослідження (тобто національної економічної системи) (табл. 7.1).

Таблиця 7.1

Інваріантність проектного процесу формалізації вимірів ефективності реалізації функцій окремою елементарною структурою оригінальної системи управління потенціалом сталого розвитку України

Варіант повного/обмеженого виконання системою управління потенціалом сталого розвитку за результатами оцінювання передпроектної ефективності	Розподіл ймовірності забезпечення щільності взаємозв'язку при багатоманітному розвитку подій, що впливає на результативність виконання функцій системою управління			
	P(3)	P(2)	P(1)	P(0)
A	0,10	0,20	0,30	0,40
B	0,05	0,15	0,60	0,20
C	0,10	0,15	0,40	0,40
D	0,10	0,20	0,50	0,20
...
I	0,20	0,20	0,20	0,40

Водночас зауважимо, що згідно з даними табл. 7.1 складно остаточно вибрати варіант структури системи управління потенціалом сталого розвитку України чи визнати пріоритетною окрему його підсистему.

З огляду на вищезазначене, можливо, наприклад, обґрунтувати для перших двох варіантів розвитку подій (А і В) виміри органічності функціонування системи управління і, відповідно, здійснити порівняльну оцінку із декількох альтернатив задля визначення найкращої характеристики взаємозв'язків між її підсистемами в контексті забезпечення надійності та збалансованості в межах національної економічної системи (табл. 7.2). Зокрема, вибір показника передпроектної ефективності (за даними табл. 7.2) дасть змогу обрати найкращий з імовірних варіантів побудови системи управління потенціалом сталого розвитку України. Враховуючи, що критеріальний показник повинен бути пов'язаним із результатом виконання поставленого завдання, зазначимо, що із пропонованих рішень забезпечення результативності цільового функціоналу за варіантами А (й) В є майже однаковим. Тобто формування структури системи управління потенціалом сталого розвитку України з однієї чи трьох підсистем може забезпечити достатні темпи цілеорієнтованого управління розвитком елементарних потенціалів: промислового, природно-ресурсного, інноваційного, інформаційного, структурних змін, енергоефективності та економічної безпеки. Однак у разі, коли національне господарство функціонує в умовах ресурсних обмежень, слід враховувати, що реалізація простору дії системи управління потенціалом сталого розвитку України буде спрощена. Тому потрібно обрати варіант В. За

умов поширення впливу формалізованої системи управління при достатньому ресурсному й функціональному забезпеченні доцільно обрати варіант А, за яким її структура включає три (чи більше) підсистеми.

Таблиця 7.2

Критеріальні значення передпроектної ефективності в контексті повної реалізації цільових функцій елементами системи управління потенціалом сталого розвитку України

Показники передпроектної ефективності	Варіант ідентифікації вимірів ефективності певного елемента системи управління		Оптимальний варіант елемента системи управління потенціалом сталого розвитку
	А	Б	
Ймовірність повної реалізації специфічних функцій усіма базовими підсистемами Р(3)	0,10	0,05	А
Ймовірність повної реалізації специфічних функцій хоча б однією підсистемою Р ($N_0 * \geq 1$)	0,60	0,80	В
Математичне очікування у разі розвитку певного варіанта подій із імовірнісних (МС)	1,00	1,05	Наближено, однакові

* N_0 – кількість підсистем, що входять до складу загальної системи управління потенціалом сталого розвитку України.

У випадку ускладнення структури загальної системи управління й приблизно однакового математичного очікування слід віддавати перевагу тому варіанту, який репрезентує й забезпечує локалізацію зусиль у разі розбудови багаторівневої структури СУ_{ПСР} України за певним, пріоритетним на сучасному історичному етапі розвитку національного господарства об'єктом. Наприклад, для реального сектору економіки України наразі найбільш актуальним завданням є регенерація військово-промислового комплексу та найбільш наукоємних видів економічної діяльності (у тому числі теплоенергетики та енергогенеруючих виробництв). Формування мультирівневих показників ідентифікації передпроектної ефективності реалізації функцій СУ_{ПСР} з використанням технології, розробленої в межах загальної теорії систем (рис. 7.1).

Сформована таким чином мультирівнева система порівняльної оцінки інваріантності визначення найкращого варіанта формалізації структури загальної СУ_{ПСР} характеризує ступінь виконання власне системою управління ПСР України цільових завдань та виміри органічності її функціонування. Формалізація системи дозволяє запропонувати принципи вибору критеріїв, а саме: встановлення чіткої відповідності між метою (завданням), поставленою перед загальною системою, і критерієм ефективності; критичність процедур у контексті реалізації цілей дослідження, тобто критерій повинен відповідати

масштабу дослідження; врахування усієї сукупності факторів впливу на цільову орієнтацію управління потенціалом, що і визначають у кількісному значенні рівні ефективності функціонування системи; вибір єдиного критерію, за допомогою якого можна легко обчислити та спрогнозувати абсолютні значення ефективності функціонування системи; простота, наочність, зрозумілий зміст критерію ідентифікації ефективності; несуперечливість відповідних значень локальних показників ефективності при розрахунках загального агрегованого показника; імовірність об'єктивізації найвагоміших регресорів впливу (на сучасному етапі розвитку держави) на темпи формування й нарощення стратегічного потенціалу реального сектору економіки держави.

Рис. 7.1. Структурно-логічна схема формування системи показників ідентифікації вимірів передпроектної ефективності в контексті виконання формалізованою макроструктурою цільового завдання.

Порівнюючи варіанти розбудови загальної системи управління, слід визнати, що з виокремленої сукупності спроектованих елементів можна сформулювати сукупність функціонально пов'язаних комплексів окремих компонент або підсистем і, відповідно, об'єднати їх задля виконання пріоритетних завдань у контексті забезпечення високої результативності управління потенціалом сталого розвитку шляхом виконання кваліметричних

операцій. При цьому потрібно враховувати показники ефективності – енерговитрат (W) та матеріальних ресурсів (C), а також терміни розбудови власне системи (T). Останні, як правило, можуть бути переведені в розряд специфічної природи обмежень чи умов функціонування системи управління потенціалом сталого розвитку. Адже скорочення термінів пов'язане зі збільшенням витрат (модель час – гроші), що вимагає врахування об'єктивних значень і щільності взаємозв'язку (типу $C = C(T)$). У зв'язку з цим зазначимо, що порівняння варіантів імовірного розвитку подій із урахуванням показників ефективності використання часу і фінансових витрат рекомендовано здійснювати за показниками ефективності:

- енерговитрат W . Тоді варіант обирається з урахуванням економічної функції досягнення максимальної ефективності при заданих витратах C_0 , що має вигляд формули (7.1):

$$W(\{\tau\}, \{\beta\}, \{U\}) \rightarrow \max, C(\{\tau\}) = C_0; \quad (7.1)$$

- фінансових витрат C . Визначаємо варіант із урахуванням мінімізації матеріальних витрат при заданому значенні показника ефективності енерговитрат W_0 . Тоді порівняння інваріантних рішень можна здійснити за формулою, репрезентованою у вигляді моделі (7.2):

$$C(\{\tau\}) \rightarrow \min, W(\{\tau\}, \{\beta\}, \{U\}) = W_0 \quad (7.2)$$

Зазначимо, що критеріальні локальні показники використовуються для позначення найвагомійших факторів впливу на результативність функціонування загальної системи управління вигляду W/C або C/W , що пов'язані з невизначеністю абсолютних значень W і C . Тому для розрахунку інтегральних показників рекомендовано застосувати відносні значення W_0/W_i і C_0/C_i .

Водночас зауважимо, що за умов несуттєвої різниці між вартістю запровадження однотипних порівнюваних варіантів $\{a\}_\mu$ та $\{a\}_{\mu+1}$ порівняння може проводитися за кількісними витратами формування окремих елементів оригінальної системи, які є необхідними для вирішення завдання, поставленого в межах операції $N_\mu < N_{\mu+1}$. А, у разі суттєвої різниці – за вартістю розв'язання завдання у вигляді $N_\mu C_\mu < N_{\mu+1} C_{\mu+1}$ або $N_\mu C_\mu > N_{\mu+1} C_{\mu+1}$ (де N – витрати μ -го і $(\mu+1)$ -го варіантів розбудови окремого елемента, а, $C_\mu, C_{\mu+1}$ є вартістю порівнюваних варіантів та дорівнюватиме витратам на формування і запровадження у практику певної підсистеми). В умовах досягнення оптимального/раціонального розподілу коштів при розбудові загальної системи управління витрати обчислюються з урахуванням протидії/розмежування взаємозв'язків за формулою (7.3):

$$N = N_0 + \sum_{\eta=1}^{K_3} \Delta N_\eta, \quad (7.3)$$

де N_0 – витрати фінансових ресурсів за відсутності протидії; ΔN_η – додаткові витрати коштів, що зумовлені існуванням на η -му етапі певного рівня протидії; K_3 – кількість етапів, за якими ідентифіковано суттєву протидію, котра призводить до збільшення витрат.

Отже, для об'єктивної оцінки варіантів архітектури сформованої системи управління потенціалом сталого розвитку України, елементи якої функціонують в умовах протидії, слід оцінювати як витрати на її розбудову, так і ті, що пов'язані з виникненням протидії. При порівнянні відносних та абсолютних значень здійснюється додатковий аналіз умов розв'язання прикладного завдання або встановлюються умови, в яких зіставлення стає можливим. Окремо можна розглядати відповідність таких витрат визначеним на передпроектній фазі умовам.

Використання показника ефективності фінансових й енергетичних витрат, що забезпечують заданий рівень цілеорієнтованого впливу на виконання цільових функцій певної підсистеми, дозволяє: звести низку факторів невизначеності оцінки до зовнішніх умов функціонування загальної системи управління (яка може бути ідентифікована поза рамками об'єктивованих завдань); виключити невизначеність умов функціонування підсистем залежно від вагомості впливу на її архітектуру обмеженого переліку регресорів; елімінувати виміри невизначеності умов, що впливають на раціоналізацію розподілу коштів за підсистемами; спростити методики розрахунку; підвищити чутливість модельних рішень у межах розробленого кваліметричного інструментарію до зміни параметрів і характеристик певного елемента системи управління потенціалом сталого розвитку України. Враховуючи, що завданням сформованої системи є реалізація цілеорієнтованого впливу певних елементарних потенціалів, оцінку рівня ефективності слід проводити на основі таких вимірів:

- імовірності досягнення визначеного (прогнозованого чи бажаного для корелянта) рівня або вагомості впливу (ξ) за підсистемою P_V буде не меншим, ніж передбачений за результатами постановки прикладного завдання для нього рівень). Зазначене репрезентовано формулою (7.4):

$$\xi_{mp(4)} : P_V = P_V(\xi \geq \xi_{mp}); \quad (7.4)$$

- кількісне значення цього показника розраховується за наслідками отриманих результатів ідентифікації послідовного накопичення впливів; наявності регресора коригування впливів $G(\xi)$ як об'єктивно існуючої залежності між імовірністю досягнення необхідного рівня G і результатом його реалізації ξ (характеризує сприйнятливості до впливів); реалізації впливів у тривимірній координатній осі $G(x, y, z)$ як об'єктивно існуючої залежності між імовірністю досягнення необхідного рівня результату, спрямування впливу і станом власне об'єкта в момент впливу.

Зазначимо, що координатний закон задається у розрахунках як функція ідентифікації відстані r , котра інтерпретується на основі положень центрально-симетричного закону, або як функція координат взаємного розміщення загальної системи та її компонентів (характеризує сприйнятливості певного об'єкта до різноспрямованих впливів). Однак зі зміною умов функціонування реального сектору можуть трансформуватися інформаційна база та перелік вихідних показників, оскільки останній є конкретним для кожного випадку.

Одну з можливих сукупностей, що використана для ідентифікації показників ефективності (рис. 7.2).

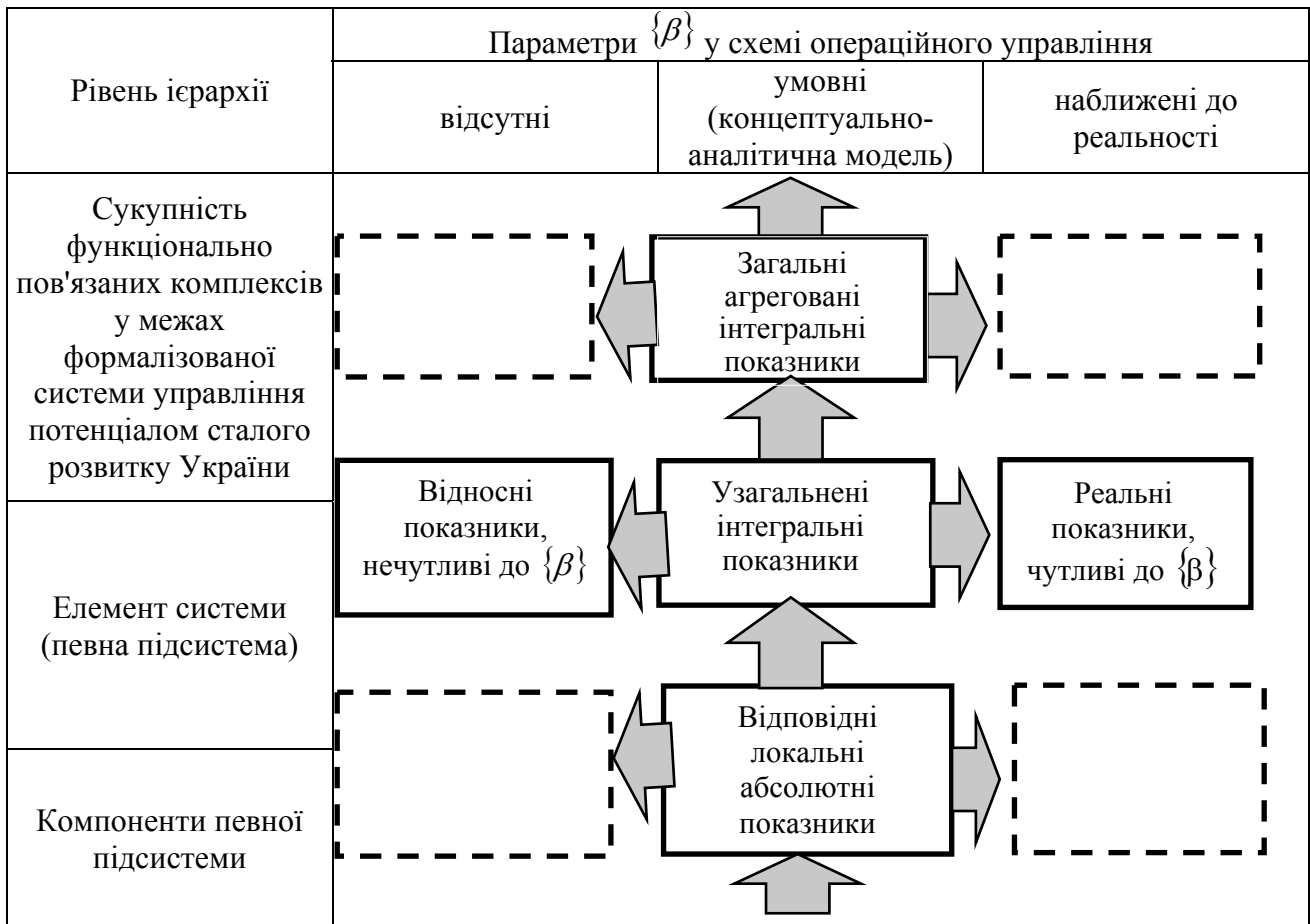

Рис. 7.2. Схема функціонального ієрархічного взаємозв'язку між показниками передпроектної ефективності функціонування оригінальної системи управління потенціалом сталого розвитку.

Так, що для умовних значень параметрів $\{\beta\}$ залежно від ієрархічності сформованої системи визначено перелік локальних показників ефективності системи управління, а також їхні узагальнені інтегральні показники й загальні агреговані інтегральні показники ефективності, що формалізовано відповідно до принципів розбудови сукупності функціонально пов'язаних комплексів. У зв'язку з цим на кожному з рівнів сформованої архітектури СУ_{ПСР} України можна ідентифікувати відносні значення показників ефективності, які є нечутливими до зміни $\{\beta\}$ їхніх абсолютних значень, або такі, що враховують значення $\{\beta\}$, котрі наближені до реальних. Тому багатозначність послідовних оцінок ефективності дозволяє отримати інформацію для поглибленого додаткового аналізу результативності реалізації функцій загальною системою управління та в окремих випадках спрямувати дослідження у новій площині з метою пошуку більш ефективних проектних рішень (у діапазоні та з урахуванням нових умов її практичної реалізації).

Отже, можна підтвердити імовірність змін властивостей $SU_{\text{ПСР}}$ у разі переходу у розрахунках від врахування абсолютних значень вихідних макроекономічних показників до відносних та узагальнених інтегральних (на рис. 7.2 репрезентовано підйом у вертикальній площині, що дозволяє переходити в оцінках від локальних значень до узагальнених інтегральних та загальних агрегованих інтегральних показників). Також визнаємо, що на кожному ієрархічному рівні можливим є і горизонтальне переміщення, тобто у бік вибору певного регресору, з урахуванням набуття системою нового стану або конкретних параметрів трансформації зовнішнього середовища чи накопичення специфічної протидії. При цьому незважаючи на численність локальних показників, їхній розрахунок та інкорпорація до узагальненого, а потім до загального агрегованого інтегрального показника дозволяють усвідомити вагомість впливу окремих тактичних значень на забезпечення ефективності функціонування системи управління потенціалом сталого розвитку. Однак зміщення в правий бік на найнижчому рівні добору найвагоміших регресорів не дає додаткової інформації про перспективи структурних зрушень у реальному секторі; а в лівий бік – до площини використання у розрахунках незалежних змінних – дозволяє отримати об'єктивну оцінку потенційно-факторних детермінант підвищення ефективності (у разі невдалого вибору часу й умов розбудови загальної системи управління). Ця додаткова інформація об'єктивує порогові можливості як кожного елементу системи, так і системи управління у цілому. При створенні надзвичайно складної структури системи управління потенціалом сталого розвитку може виникнути така ситуація, коли однаково важливими будуть як локальні, так і загальні й узагальнені інтегральні показники, необхідні для розв'язання завдань дослідження.

Однак, як відомо, відносні показники більш просто обчислюються і не потребують великої кількості вихідних даних, а абсолютні – мають певний рівень складності як щодо об'єктивізації, так і їхнього переведення у порівняльні ціни. Проте їхній перерахунок, що не базується на реальних умовах функціонування промисловості, може призвести до необ'єктивних пропозицій і рекомендацій, а це вимагатиме залучення до кваліметричних процедур й інших регресорів. Зазначимо, що на практиці можливим є вибір елементарних показників на інших рівнях ієрархії.

Вирішення прикладних завдань щодо обчислення кількісних значень вимірів передпроектної ефективності функціонування формалізованої $SU_{\text{ПСР}}$, пов'язаних із порівнянням імовірнісних варіантів розвитку подій, обумовлює необхідність використання відносних (або нормованих) показників ефективності. Останні рекомендовано дослідниками розробити за моделями, побудованими на основі єдиного критерію оцінки найвагоміших факторів впливу. Варіанту звуження безлічі варіантів проекрованої структури загальної системи передбачає використання узагальнених значень відносних показників (узагальнених інтегральних), які дозволять оцінити переваги того чи іншого варіанта розвитку подій без обчислення їхніх абсолютних значень.

Підсумовуючи, зазначимо, що схема кваліметричних розрахунків відображає безпосередню вагомість впливу кожного з регресорів при проектуванні елементів складної системи управління потенціалом сталого розвитку, визначенні її принципів та реалізації організаційно-економічних заходів. Останні репрезентують характеристики підсистем, що можна замінити відповідними реакціями чи взаємовпливом, враховуючи компоненти системи, функціонально пов'язаними між собою, а також розглядаються в якості окремих об'єктів дослідження вищого та нижчого ієрархічного рівня. Математична модель, котру можна формалізувати за результатами цих операцій, є основою для розробки алгоритму розрахунку загального агрегованого показника ефективності тобто єдиного критерію оцінки та прогнозування; повинна відповідати досліджуваному процесу й зовнішнім умовам, які можуть бути критичними для існування власне системи управління потенціалом сталого розвитку.

Відзначимо, що у схемі реалізації прикладних операцій щодо ідентифікації вимірів ефективності складна система являє собою дієву ланку у складі залучення певних засобів і використання заходів для її розбудови, забезпечення збалансованості функціонування, ініціювання ознак до сталого розвитку економічної системи України. Тому характеристика елементів відображає їхню здатність реалізовувати специфічні функції відповідно до призначення з урахуванням просторово-часового розташування на території, вагомості взаємного впливу та існування деструктивних впливів. Отже, будь-який елемент може бути заданий за використання двох граничних схем, котрі відрізняються як складом, так й особливістю визначення компонент: трансформований елемент, що характеризується зміною внутрішніх зв'язків і режимів функціонування; моноелемент, котрий функціонує як єдине ціле. При цьому умови реалізації кваліметричних операцій представлені також двома групами. До першої (активної) можна віднести простір цільових функціоналів, а також комплекс заходів і засобів, які можливо використати для усунення протидії. Вони можуть бути задані у вигляді типових модулів. До другої групи умов (пасивної) включено реальні умови функціонування інших складних систем та перешкоди на шляху забезпечення органічності функціонування системи управління потенціалом сталого розвитку України. Однак їхнє удосконалення/перебудова/реформування є вже іншим науково-прикладним завданням, що розглядатиметься в межах розв'язання проблеми управління розвитком національної економіки за допомогою засобів процесного управління. Таким чином, реалізацію дії сформованої системи управління у запропонованій структурно-логічній схемі можна репрезентувати п'ятьма типовими фазами виконання специфічних завдань із процесно-алокатійного управління у вигляді дворівневої ієрархії елементарних потенціалів (рис. 7.3).

З огляду на структурно-логічну схему зазначимо, що модель провадження прикладних операцій можна формалізувати на основі усталених положень композиції концептуально-аналітичних моделей типових фаз та ідентифікації послідовності етапів їхньої реалізації.

Рис. 7.3. Архітектура системи управління потенціалом сталого розвитку України в контексті реалізації інтеграційного вибору держави

Вищенаведене забезпечить: завчасну розробку типових складових модельних рішень (блоків); скорочення термінів створення моделі за єдиною схемою її впровадження у практику; диференційовану оцінку вагомості кожної дії у загальному розв'язанні проблем; адекватність та критичність формату моделей оцінювання і прогнозування потенціалу сталого розвитку тощо. При цьому загальний агрегований інтегральний показник ефективності, що характеризуватиме ступінь виконання завдання, можливо встановити ще на етапі вибору архітектури системи управління, а на етапі проектування здійснити її корекцію. Отже, з огляду на зазначене, локальні та узагальнені інтегральні показники, що відобразатимуть ступінь виконання специфічних функцій, можна визначити на етапі проектування, виходячи із поставлених науково-прикладних завдань.

Порівнюючи варіанти структури системи управління потенціалом сталого розвитку, можливо обчислити не лише вартість і терміни її практичного впровадження, а й відповідно до закону онтогенезу складних систем тривалість кожного життєвого етапу її функціонування, оскільки їх можна трансформувати у розряд умов, а порівняння та вибір варіанта структури здійснити за показниками ефективності при визначенні порогових обмежень для витрат або вартості.

Загально визнано, що ключовим фактором економічного зростання країни та підвищення її конкурентоспроможності на світових ринках є забезпечення результативності потенціалу сталого розвитку (ПСР) України. Проте це складне питання сучасного державотворення не може бути вирішеним без адаптації до сучасних умов функціонування реального сектору економіки міжнародного досвіду інтенсифікації інноваційних процесів; використання об'єктивних методичних підходів до оцінювання-прогнозування результативності управління потенціалом сталого розвитку з урахуванням масштабів його розвиненості в умовах реалізації інтеграційного вибору держави. При цьому вирішення завдань щодо оцінювання масштабів розвиненості потенціалу сталого розвитку передбачало формування нової методологічної бази. Її основою, вважаємо, можуть стати результати науково-прикладних досліджень щодо забезпечення результативності управління забезпеченням сталого розвитку в Україні; визначення об'єктів для впровадження науково-дослідних розробок і прогресивних технологій у практику; досягнення адекватності та погодженості нормативно-правового й інформаційно-методичного забезпечення. Також доцільно застосувати організаційно-економічні методи фінансового та стратегічного планування, статистичних і ресурсно-функціональних групувань; експертних оцінок і вибіркового спостереження; економіко-математичного моделювання та прогнозування з метою об'єктивізації оцінок і відповідності отриманих наукових результатів поставленим завданням; матеріалізації розробленої методології та експериментальної перевірки адекватності практичних рекомендацій, запропонованих для повноти застосування прикладного інструментарію і сформованої системи показників ідентифікації об'єктивних параметрів сталого розвитку для суб'єктів регіонального управління і корелянтів профільних міністерств та відомств України.

В контексті розв'язання методологічних проблем у площині об'єктивізації системно-комплексної оцінки інформаційною базою можуть слугувати нормативні та законодавчі акти; облікові й звітні матеріали промислових підприємств; інформаційні бюлетені статистичних органів; матеріали профільних комітетів Верховної Ради України; результати багаторічних досліджень авторів; економічні огляди і звіти наукових установ НАН України, вищих навчальних закладів України і неурядових інституцій; Інтернет-ресурси; періодичні видання вітчизняних і міжнародних організацій.

Усвідомлення змісту стратегічного інструментарію забезпечення сталого розвитку держави у цілому, а в його межах необхідності реалізації дієвої промислової інноваційної політики можливе лише у разі глибокого висвітлення економічних проблем забезпечення результативності стратегічного управління і потребує вирішення двох взаємозалежних завдань. Так, у внутрішньому соціально-економічному просторі національної економічної системи (НЕС) – це формування високоінтелектуальної інноваційно-інформаційної системи, за результатами запровадження у практику якої ймовірно генерування ознак до сталого розвитку кожного з регіонів України. На загальнодержавному рівні – це розробка та реалізація стратегії промислово-інноваційної стабільності, яка передбачає спрямовану дію цільових функціоналів сучасної системи

управління ПСР. Відтак, введення у практику у стислі терміни останньої вимагає від суб'єктів управління конструктивних економіко-організаційних рішень із домінуванням у їхній сукупності структурно-функціональних підсистем та алокаційно-інверсійних важелів цілеорієнтованого впливу на процеси формування, нарощення і використання ПСР у цілому та семи його елементарних потенціалів (зі складу СП) зокрема.

Відповідно до зазначеного, визнаємо [3], що об'єктом дослідження повинні стати процеси формування, нарощення та раціонального використання потенціалу сталого розвитку України в контексті генерування ознак загальноекономічного прискорення в державі в умовах реалізації її інтеграційного вибору. У цьому контексті предметом обраного напряму є теоретико-методологічні, методичні та прикладні основи формування адекватної реальним соціально-економічним, технологічним і виробничо-господарським процесам системи оцінювання ПСР, за якою можна опрацювати склад і реалізацію дії алокаційно-інверсійного механізму управління його розвитком у контексті досягнення Україною системних ознак резистентності до зовнішніх загроз і внутрішніх ризиків. Запропоновано замкнений цикл використання організаційно-економічних і кваліметричних процедур (з п'яти взаємопов'язаних блоків) для формування і забезпечення органічності функціонування оригінальної системи оцінювання ПСР (СО_{ПСР}) України (рис. 7.4), що формалізовано за п'ятьма блоками вирішення науково-прикладного завдання.

Слід відзначити, що його об'єктивність доведено результатами застосування [1], а саме за рахунок: неупередженого визначення вимог до вимірів результативності та об'єктивності системи оцінювання ПСР у контексті реалізації інтеграційного вибору держави; обґрунтування методологічних засад системно-комплексної оцінки, добір методів, засобів та інструментарію; формування мультирівневої системи показників-індикаторів ПСР з підсистемами ідентифікації базових і похідних потенціалів; дослідно-експериментальної перевірки на відповідність розробленого прикладного інструментарію, побудованих моделей і системи показників в умовах кардинальної зміни внутрішнього та зовнішнього економічного середовища функціонування НГ; перманентного уточнення вимог до об'єктивності системи оцінки з коригуванням сутності, змісту цілей її формування за допомогою методів геометричної економетрики і структурно-інформаційної теорії надійності різних складних систем. З метою побудови економетричних моделей, що відповідають реальним умовам, здійснено низку кроків:

- обґрунтовано критеріальний склад та ієрархію п'ятирівневої системи порівняльних показників ідентифікації масштабів розвиненості потенціалу сталого розвитку України;
- визначено їхню сутність та прийнятність для застосування за комплексами довершених модельних рішень і функціональних залежностей із урахуванням оптимальної для України структури ПСР у контексті формалізації оптимізаційної моделі останнього;
- розроблено методи розрахунку кожного показника;

- з'ясовано їхні порогові значення для розробки об'єктивної системи оцінки масштабів розвиненості потенціалу сталого розвитку на шляху реалізації інтеграційного вибору держави.

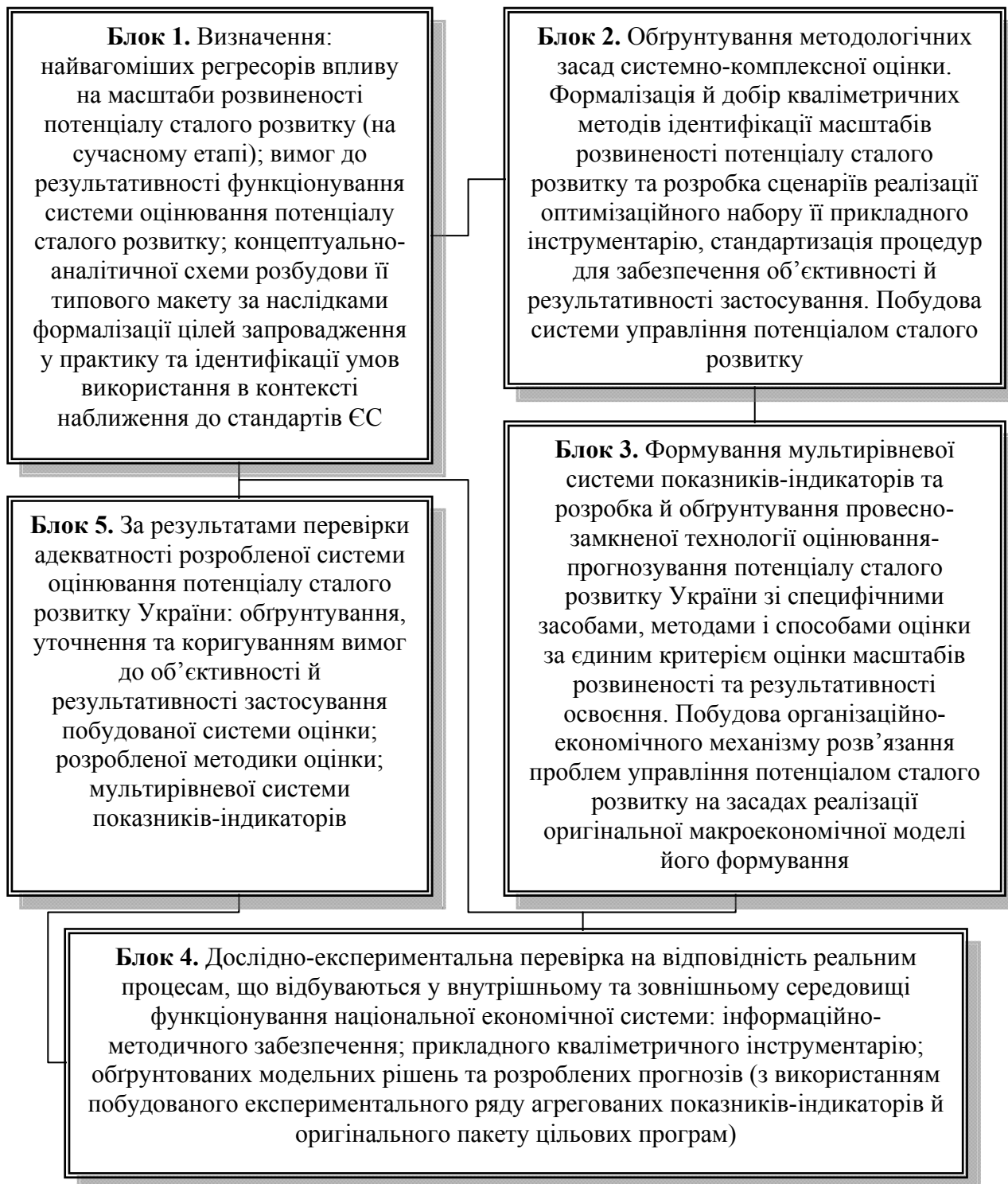

Рис. 7.4. Замкнена структурно-логічна схема формування системи оцінювання потенціалу сталого розвитку України

Відповідно до вищенаведеного компонентну складову потенціалу сталого розвитку України визначено за допомогою методів геометричної економетрики та побудови фрактальних графів у контексті вилучення найбільш

нераціональних взаємозв'язків між елементарними потенціалами, котрі включено до структури потенціалу сталого розвитку – їх виокремлено зі складу стратегічного потенціалу (віднесено до чотирьох груп, що формують архітектуру СП).

При цьому неінформативні та незначущі зв'язки, які визначені за можливістю отримання відповідної бази даних, були елімінованими при скороченні інших логістичних каналів та усуненні надмірної складності між елементарними потенціалами різних класів з метою спрощення комунікаційної структури управління процесами формування, нарощення і використання потенціалу сталого розвитку у цілому.

Останні операційні рішення здійснено за результатами виконання таких дій: системного поєднання в межах прикладного інструментарію із оцінки наслідків/результатів освоєння різних потенціалів (п'яти базових і двох похідних: природно-ресурсного, промислового, інноваційного, інформаційного, структурних змін, енергоефективності та економічної безпеки); формалізації масштабів розвиненості найвагоміших з них, що репрезентовано за допомогою інструментальних засобів прикладної геометрії, економетричних методів обчислення і засобів моделювання вагомості впливу (методом логічного проектування) окремих із них на процеси генерування ознак у межах національної економічної системи держави до її сталого розвитку в умовах обґрунтування і реалізації оптимального напряму інтеграції в єдине поле прогресивного поступу країн Європейського співтовариства. Формування трирівневої системи порівняльних показників та обґрунтування методів розрахунку кожного з них дало змогу здійснити об'єктивізацію і векторний аналіз удосконаленої архітектури потенціалу сталого розвитку України з метою формалізації оптимального вигляду стратегічного набору його цілеорієнтованого розвитку в узагальненому вигляді. Побудову останнього реалізовано за результатами формування багат шарових модельних рішень ідентифікації структури потенціалів, що інкорпоровано до потенціалів матеріальної групи, глобальної та факторної, з виокремленням похідних за групою потенціалів системно-універсального функціонування.

Таким чином, було встановлено імовірнісні значення варіативних компонент потенціалу сталого розвитку для трьох варіантів розвитку подій в Україні (відповідно до усталених варіантів стратегій інтеграції державних утворень до єдиного європейського простору: «Карткова Європа», «Європа концентричних кіл», «Європа різних швидкостей»). А в їхніх межах ідентифіковано стратегічні набори для чотирьох класів потенціалів, які репрезентують найвагоміші зміни у структурно-динамічних процесах забезпечення сталого розвитку. При цьому об'єктивним є таке твердження: використання методу побудови фрактальних графів та інтерпретація цих рішень на основі алгоритму розв'язання задачі Якоба Штейнера дозволили за результатами формалізації мінімального дерева Штейнера отримати найбільш раціональний склад сучасного потенціалу сталого розвитку (сім), який і рекомендований для використання в умовах ресурсних обмежень, котрі наявні наразі в Україні, в контексті реалізації її інтеграційного вибору. Однак

зрозуміло, що для національної економічної системи низка параметрів розвитку різних елементарних потенціалів, притаманних європейським країнам, є недосяжною. Однак порівнюючи стан вітчизняної економіки з рівнем макроекономічних, фінансових й енергоекономічних показників декількох країн світу, зазначимо, що розрив загалом є значно меншим. Отже, важливою стає розробка об'єктивної системи оцінювання масштабів потенціалу сталого розвитку з урахуванням детермінант політики енергоефективності та гарантування економічної безпеки тих держав, що спромоглися протягом останнього часу досягти суттєвих результатів у цій площині.

За розробленою й обґрунтованою схемою формалізовано вихідні доміанти Концепції формування системи оцінювання потенціалу сталого розвитку України процесно-замкненого типу, дотримання якої базується, окрім алокаційних положень, на:

а) синхронному застосуванні таких принципів: системно-комплексного, синергетичного та об'єктно-цільового підходу до ідентифікації потенціалу сталого розвитку (ПСР); ресурсно-функціонального, загальної теорії систем і структурно-інформаційної теорії надійності систем до формалізації архітектури системи оцінки та добору найвагоміших регресорів впливу на формування ПСР задля побудови його оптимізаційного складу, адекватного виробничо-господарським, техніко-технологічним, соціально- й еколого-економічним, інноваційно-інвестиційним та зовнішньоекономічним умовам функціонування національного господарства в контексті цільової орієнтації соціально-економічного поступу України в єдине поле постіндустріального піднесення передових країн світу;

б) інформаційно-методичному забезпеченні високого математичного рівня складності задля реалізації дій із кваліметричної оцінки масштабів розвиненості потенціалу сталого розвитку у замкненому циклі розбудови специфічного складу прикладного інструментарію: засобів конструювання фрактальних графів; методів варіаційного обчислення та інтерпретаційного проектування; прийомів і способів геометричної економетрики – для розробки й побудови узагальнених таблиць критеріальних порогових значень та «лінійок ідентифікації вимірів»: результативності управління як стратегічним потенціалом, так і потенціалом сталого розвитку, у цілому та окремо кожного з його компонент зокрема [5, 6];

в) синхронній реалізації специфічних функцій визначення масштабів розвиненості потенціалу сталого розвитку, які передбачають формування оптимізаційного складу окремих резервів, ресурсів і можливостей певного державного утворення, поєднання й інкорпорація яких у процесно-алокаційну сукупність, дозволяє генерувати в межах національної економічної системи ознаки до її сталого розвитку відповідно до визначених НЕІ з урахуванням економічного паритету функцій: мінімізації витрат при максимізації ефекту; раціоналізації й оптимізації поділу/перерозподілу наявного потенціалу сталого розвитку; локалізації зусиль за пріоритетними об'єктами задля ущільнення і реалізації взаємозв'язків у межах тріади економіка – екологія – соціум. Так, досвід практичного запровадження стратегічного управління сталого розвитку держави [1, 4, 7] та наслідки адаптації до сучасних умов функціонування

вітчизняної системи державного управління передбачає формалізацію п'яти технологічних функціональних блоків із інкорпорованим комплексом системоутворюючих регуляторів та прикладним інструментарієм оцінювання, в межах яких стають можливими: ідентифікація масштабів розвиненості потенціалу сталого розвитку України; підвищення вимог (у замкненому циклі реалізації процедур) до результативності запровадження розробленої системи оцінки; добір процесного управлінського інструментарію для генерування ознак до сталого розвитку та здійснення паспортизації національної економічної системи за потенційно-факторною детермінантою «масштаби потенціалу сталого розвитку».

Таким чином, наукові положення методологічного розв'язання проблеми формування потенціалу сталого розвитку України уможлиблюють та передбачають за результатами добору його оптимізаційного складу з обмеженої кількості елементарних компонент стратегічного потенціалу держави розробку алгоритмічної послідовності застосування організаційно-економічних, графічних і кваліметричних процедур, що підготовлені за допомогою: засобів побудови за наслідками формування багатошарових графів, морфологічної матриці «умови – обмеження» для добору оптимального складу потенціалу сталого розвитку на основі поєднання елементарних потенціалів із чотирьох груп зі складу стратегічного потенціалу, ідентифікованих за паритетністю стосовно генерування ознак у межах національної економічної системи до її сталого розвитку; прийомів логічного та інтерпретаційного проектування і варіаційного обчислення з метою окреслення й обґрунтування чотиривимірного простору реалізації дії цільового функціоналу цілеорієнтованого управління, репрезентованого в якості процесів формування, нарощення, поширення та раціоналізації використання потенціалу сталого розвитку; інструментальних засобів прикладної геометрії, топологічного й економетричного моделювання вагомості впливу кожного класу зі складу стратегічного потенціалу на мультиплікативні процеси коеволюції для зниження величини вхідних елементарних потенціалів за рахунок покрокової розбудови двох похідних від різних елементарних потенціалів, а саме: 1) економічної безпеки – із п'яти факторних та по два матеріальних і глобальних потенціали; 2) енергоефективності функціонування національної економіки, що формалізовано із двох матеріальних і трьох факторних й одного потенціалу, який належить до групи системно-універсальних; 3) п'яти базових потенціалів. Враховуючи особливості функціонування національного господарства, слід вказати на специфічність і значимість формування й нарощення масштабів потенціалу структурних змін при інкорпорації до його конструкції двох матеріальних потенціалів (промислового та природо-ресурсного), одного системно-універсального (інформаційного) й одного факторного (інноваційного).

Відтак визнаємо, що розв'язання теоретико-методичного й методологічного завдання щодо формування об'єктивної системи оцінювання потенціалу сталого розвитку (рис. 7.5), можливе шляхом формалізації змісту цільового функціоналу потенціалу сталого розвитку за рахунок використання і запровадження у практику господарювання когнітивно-інформаційних технологій управління алокаційного типу.

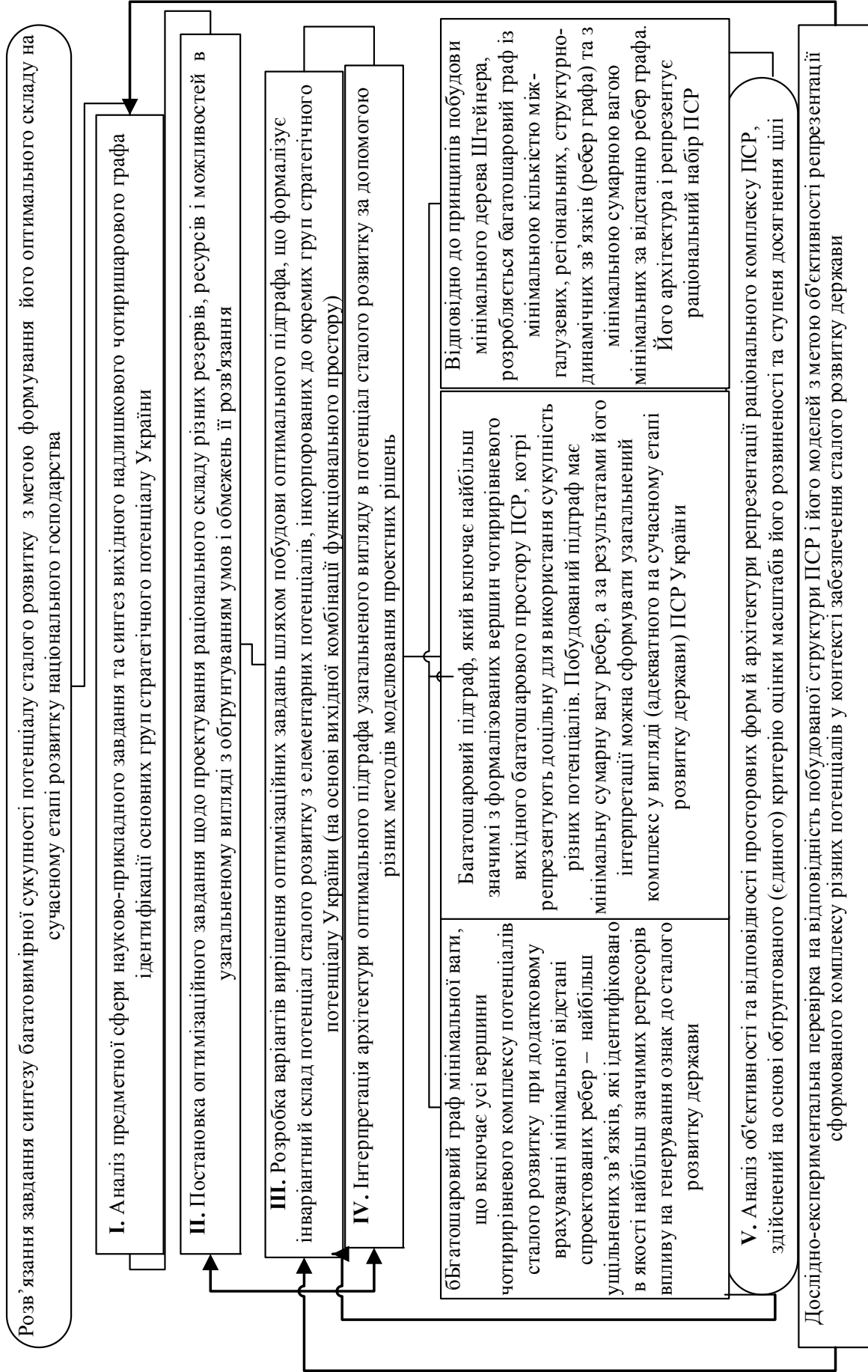

Рис. 7.5. Методологічна схема розв'язання науково-прикладної проблеми формування оптимізаційного складу потенціалу сталого розвитку України алгоритмічного типу з елементарних компонент стратегічного потенціалу

При цьому саме застосування методів варіаційного обчислення та геометричної економетрики із залученням інструментарію побудови морфологічних матриць і фрактальних графів дозволить, у разі запровадження у практику господарювання доміант розробленої Концепції оцінювання потенціалу сталого розвитку замкненого типу як на першому, так й останньому етапі її запровадження (2019–2020 рр.), обґрунтувати та постійно підвищувати вимоги до об'єктивності ідентифікації масштабів складу потенціалу сталого розвитку України [8, 9]; лише за результатами визначення економічного змісту такої категорії, як цільовий функціонал *потенціал сталого розвитку України*, та дослідження параметрів імовірності його залучення до процесів забезпечення сталого розвитку в державі можна встановити об'єктивні виміри і масштаби трансформації цього потенціалу [3, 10, 11, 12]. Зазначене можливо здійснити лише з урахуванням наявних умов у межах національної економічної системи та особливостей їхнього застосування при формуванні, нарощенні та раціоналізації використання інноваційного потенціалу певного регіону.

7.2. Методологічні засади формування організаційно-економічного механізму управління соціально-економічним потенціалом сталого розвитку

Визначення змісту потенціалу сталого розвитку як поєднання у певній сукупності пріоритетних на певному історичному етапі розвитку держави елементарних потенціалів зі складу чотирьох груп стратегічного потенціалу України, залучення, використання та нарощення яких до процесів регенерації промислового виробництва, забезпечення надійності функціонування й екологічності національної економічної системи, загальноекономічного прискорення дозволяє інкорпорувати різні за природою ресурси, резерви і можливості до виробничо-господарської, соціально-економічної, еколого-економічної, техніко-технологічної, інноваційно-інвестиційної та зовнішньоекономічної діяльності шляхом раціоналізації й алокаційного поділу за пріоритетними об'єктами локалізації зусиль, що генеруватимуть в економічну систему визначальні ознаки до її сталого розвитку, дало змогу виділити сім конститутивно-ключових функцій управління потенціалом сталого розвитку, котрі формують об'єктивний простір реалізації цільових функціоналів сталого розвитку в контексті реалізації інтеграційного вибору держави. Зазначене стосується реалізації наступних дій: планування і прогнозування; контролювання; організування; коригування і регулювання; діагностики й аналізу; структурної оптимізації; ресурсно-функціонального та інформаційно-методичного забезпечення.

Відповідно до вищенаведеного розроблено специфічний комплекс засобів та інструментарію, спрямованого на: об'єктивізацію кількісно-якісних змін за енергоекономічними показниками; виділення і залучення найвагоміших регресорів впливу на темпи формування потенціалу сталого розвитку;

підвищення рівня економічної безпеки. Перераховані засоби обумовляють суттєве нарощення пріоритетних на сучасному історичному етапі розвитку національного господарства семи елементарних потенціалів, виокремлених зі складу стратегічного потенціалу держави на сучасному етапі її розвитку [13, 14, 15], а саме промислового, природо-ресурсного, інноваційного, інформаційного, структурних змін, економічної безпеки, енергоефективності функціонування.

Таким чином, за допомогою теоретико-методологічних засад оцінювання, а також враховуючи домінанти відповідного типу Концепції процесно-замкненого типу, формалізовано алгоритм побудови та реалізації оптимальної для України макроекономічної моделі формування потенціалу сталого розвитку, дотримання положень якої дозволить узгодити цілі за трьома рівнями управління в контексті забезпечення сталого розвитку держави та підготувати відповідно до них інші цільові програми розвитку окремих (пріоритетних) видів економічної діяльності у взаємозв'язку з національними економічними інтересами. Зазначимо, що завдання формалізованого п'ятнадцятиетапного алгоритму (рис. 7.6) полягає в розробці й досягненні довгострокових цілей кожною з функціональних компонент Стратегії сталого розвитку України із домінантами Енергетичної стратегії та Стратегії соціально-економічного розвитку держави в напрямі інкорпорації до їхніх механізмів корпоративної і конкурентної стратегій цілеорієнтованого розвитку. При цьому сформований у межах даного алгоритму організаційно-економічний механізм розв'язання проблем управління потенціалом сталого розвитку, будучи одним із ключових елементів системи управління та системоутворюючим засобом реалізації цільових функціоналів, сприятиме практичному впровадженню оптимальної для України макроекономічної моделі формування потенціалу сталого розвитку.

Враховуючи результати теоретико-концептуального обґрунтування доцільного для використання переліку організаційно-економічних та кваліметричних процедур задля формування й інтерпретації оптимізаційного складу засобів побудови оптимальної для України макроекономічної моделі формування потенціалу сталого розвитку при визначені напряму інтеграції держави, відзначимо наступне: на сучасному історичному етапі розвитку національного господарства, коли поступово зростають загрози збалансованості його функціонування і масштаби відриву технологічної підготовки вітчизняної економіки за рівнями технологічної здатності та інноваційної конкурентоспроможності виробничо-економічних систем від провідних країн світу, виникає нагальна потреба у постійному корегуванні складу запроваджуваних у межах національної економічної системи засобів реалізації формування, нарощення та раціоналізації використання потенціалу сталого розвитку.

Подібне трактування оригінального підходу до сутності і змісту системоутворюючого регулятора є основою формування теоретико-концептуальної моделі аналізу результативності організаційно-економічного механізму розв'язання проблем управління потенціалом сталого розвитку в контексті реалізації інтеграційного вибору держави.

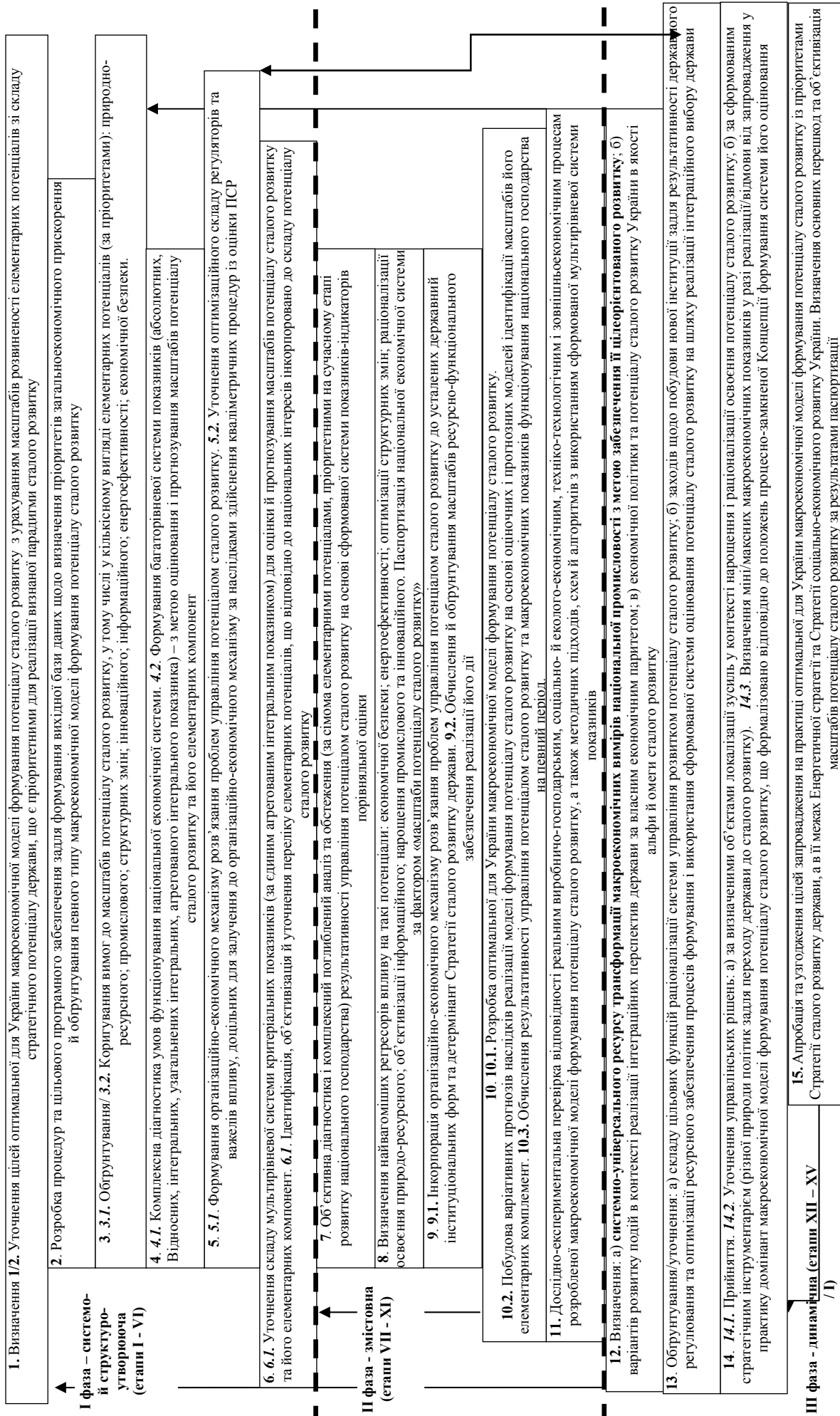

Рис. 7.6. Етапи замкненого використання організаційно-економічних та кваліметричних процедур при розробці макроекономічної моделі формування потенціалу сталого розвитку

Проте її формалізація здійснена не в межах традиційної суб'єкт-об'єктної, а суб'єкт-суб'єктної взаємодії. Особливості суб'єкт-суб'єктної взаємозалежності створюють умови для формування концепту єдиного теоретико-аналітичного контексту реалізації простору цільових функціоналів сталого розвитку, в якому об'єднані основні підсистеми суспільства і національної економічної системи (саме це обумовлює доцільність і необхідність поєднання економічної, технологічної, інформаційної та соціальної підсистеми в єдиний соціально-економічний комплекс – потенціал сталого розвитку у складі з семи елементарних потенціалів, піддаючи їх аналізу в межах синергетичної парадигми).

З огляду на зазначене, виникла потреба у розбудові загальної системи управління потенціалом сталого розвитку, що передбачає забезпечення умов щодо її перманентного вдосконалення за рахунок подальшої розробки організаційно-економічного механізму розв'язання проблем управління потенціалом сталого розвитку. Формалізацію останнього у вигляді концептуально-аналітичної моделі відтворено за формулою (7.5), а його архітектуру представлено на рисунку 7.7. Щільний зв'язок між конститутивно-ключовими компонентами дозволяє ідентифікувати змістовність специфічних функцій та взаємозв'язків між ізольованими елементами (підсистемами) механізму в контексті реалізації інтеграційного вибору держави, де, SU_{PCPE} – система управління розвитком потенціалу сталого розвитку, репрезентована у складі семи конститутивно-ключових його компонент, тобто найбільш пріоритетних на сучасному історичному етапі розвитку національного господарства елементарних потенціалів (зі складу стратегічного потенціалу держави) на структурно-динамічні виміри функціонування національної економічної системи. При цьому елементи організаційно-економічного механізму розглядаються як системо- й структуроутворюючі регулятори, котрі доцільно використовувати корелянтам лише у певній (раціональній) сукупності на кожному з трьох рівнів управління, і, відповідно, розмежовано за сімома цільовими функціоналами: ущільнення виробничо-господарських, суспільних, еколого-економічних зв'язків (а); раціоналізація освоєння природно-ресурсного потенціалу (в); нарощення інноваційної здатності національної економічної системи (с); удосконалення системи координації та взаємодії (міжгалузевої та міжрегіональної) (d); оптимізація системи контролювання і коригування (l); забезпечення об'єктивності інформаційно-методичної бази (m); регенерації реального сектору економіки України (n).

$$\begin{aligned}
 OEM_{PPUPCP} = & SU_{PCP} \exists \left(\{a, v, c, d, k, l, m, n\} N^7 \cup \{R_6 \wedge R_3\} \cap \right. \\
 & \left. \cap (CDZ_{13} \cup \{R_{PCP}\} : \rightarrow \{D(U^{1-6}, B^{7-11}, I^{12-15} / 1)\}) \cup PCP \subset \right. \\
 & \left. (PE)^2 CI^2 \right) \cap \cap df / dQ^7 \cup \{3 | P(MEM \Phi_{PCP}) \} \\
 & \left. \right] \rightarrow |P_{MP} \cup P_{MA}| \overset{R}{\leftrightarrow} \in S_{OEM} \leftrightarrow M_{\Phi CCRD} \quad (7.5)
 \end{aligned}$$

Поряд із зазначеним, оптимізаційний комплекс системоутворюючих регуляторів та важелів впливу, інкорпорованих до побудованого організаційно-

економічного механізму, передбачає мультиплікативний ефект (R), що обумовлює трансформацію і зміну функцій кожної його компоненти, що відбувається за наслідками, і, відповідно, при врахуванні трансформаційних змін як зовнішніх (R_3), так і внутрішніх (R_B) умов функціонування кожного з трьох рівнів управління розвитком елементарних потенціалів, які репрезентують цілеорієнтоване зростання $\left(\{R_6 \cap R_3\}HG^3\right)$. Так, зокрема, це такі рівні:

I – управління потенціалом сталого розвитку – на рівні національного господарства загалом;

II – формування переважно зосереджене на розбудові й використанні промислового потенціалу у сукупності з похідними ресурсами, можливостями і резервами промисловості (енергоефективності; економічної безпеки);

III – формування семи елементарних потенціалів, що репрезентують потенціал сталого розвитку загалом для окремого виду економічної діяльності (і, відповідно, суміжних із нею галузей та виробництв).

При цьому дія організаційно-економічного механізму спрямована на раціоналізацію структурно-динамічних зрушень за тринадцятьма параметрами (CDZ_{13}) в межах наступних структур управління процесами формування потенціалу сталого розвитку, а саме технологічної, функціональної, територіальної, галузевої, інноваційної, відтворювальної, інституційної, зовнішньоекономічної, організаційної, каскадної, комунікаційної, корпоративної, соціальної.

$\{R_{ПСП}\}$ – замкнений зворотній зв'язок, що виникає при виконанні управлінських рішень у контексті розв'язання специфічних завдань щодо формування потенціалу сталого розвитку. Однак сфера їхнього розв'язання стосується алокаційної природи, відповідно до чого під впливом корегуючих силових рішень суб'єктів управління відбувається раціоналізація поділу/перерозподілу сукупних резервів, ресурсів та можливостей національного господарства між визнаними пріоритетними об'єктами докладання зусиль. Зазначене здійснюється за трьома фазами алгоритмічної реалізації п'ятнадцяти етапів побудови оптимальної для України макроекономічної моделі:

- системо- й структуроутворюючою тобто етапи I–VI (U^{1-6});
- змістовною – етапи VII–XI (B^{7-11});
- динамічною – етапи XII–XV/I ($I^{12-15/1}$).

$CI_{ФМ} 26^3$ – стратегічний інструментарій реалізації оптимальної для України макроекономічної моделі формування потенціалу сталого розвитку за моделлю структурного типу $(ПЕ)^2 CI^2$ – структура, що можлива лише у разі формування тріади стратегічного набору із певного переліку політик різної природи, які розмежовано дослідниками на матеріально-факторну групу (дев'ять політик); комунітарну групу (шість); когнітивно-інформаційну (десять).

df / dQ – похідна компонента від трьох семи функціоналів, економічним паритетом якої є реалізація оптимальної для України макроекономічної моделі формування потенціалу сталого розвитку за трьома етапами.

$\{3 | P(MEM\Phi_{ПСП})\}$ – множина, яка чітко розподіляється за трьома етапами відповідно до особливостей функціонування національного господарства, що й забезпечить реалізацію розробленого макроекономічного модельного рішення щодо формування (MEM) достатнього масштабу потенціалу сталого розвитку лише у разі розмежування організаційно-економічного механізму розв'язання проблем управління на дві ключові компоненти: підмеханізм – процес ($\Pi_{МП}$); підмеханізм – апарат ($\Pi_{МА}$).

При цьому вихідним положенням, що сформоване за результатами теоретико-концептуальної інтерпретації функціоналів та представлене в концептуально-аналітичній моделі організаційно-економічного механізму, є таке: репрезентовану в якості замкненої дію формалізованого системо-

R

структуро-утворюючого важеля, тобто, $\Leftrightarrow \in S_{OEM}$ – дієвість та органічність функціонування організаційно-економічного механізму, можна забезпечити лише тоді, коли власне $OEM_{РПУПСП}$ стає повною мірою природною складовою, а саме інкорпорованим елементом до множини регуляторів, що складають загальний механізм формування Стратегії сталого розвитку держави ($M_{ФССРД}$).

Відповідно до зазначеного, розроблено структуру організаційно-економічного механізму розв'язання проблем цілеорієнтованого управління потенціалом сталого розвитку України у складі з семи підмеханізмів (рис. 7.7), яка уможлиблює формалізацію структурно-логічної схеми ідентифікації взаємозв'язків і взаємозалежностей між базовими елементами системи державного регулювання економіки при терміновому запровадженні у практику вихідних положень Концепції формування системи оцінювання потенціалу сталого розвитку процесно-замкненого типу (рис. 7.8).

Організаційно-економічний механізм						
Принципи розбудови та реалізації дії механізму	Специфічні функції реалізації дії	Регулятори та важелі впливу, що інкорпоровано до організаційно-економічного механізму	Рівні (три): національне господарство; реальний сектор економіки; вид економічної діяльності		Ресурси: матеріально-факторні; комунітарні; когнітивно-організаційні	
Підмеханізм-апарат			Підмеханізм-процес			
Елементарні підмеханізми $OEM_{УПСП}$						
1. Забезпечення економічної безпеки	2. Підвищення енерго-ефективності функціонування економіки	3. Надійності промислового виробництва	4. Раціоналізації природо- і ресурсо-використання	5. Оптимізації структурних змін	6. Нарощення інноваційної здатності	7. Об'єктивізації інформаційно-методичного забезпечення

Рис. 7.7. Структура організаційно-економічного механізму розв'язання проблем управління потенціалом сталого розвитку.

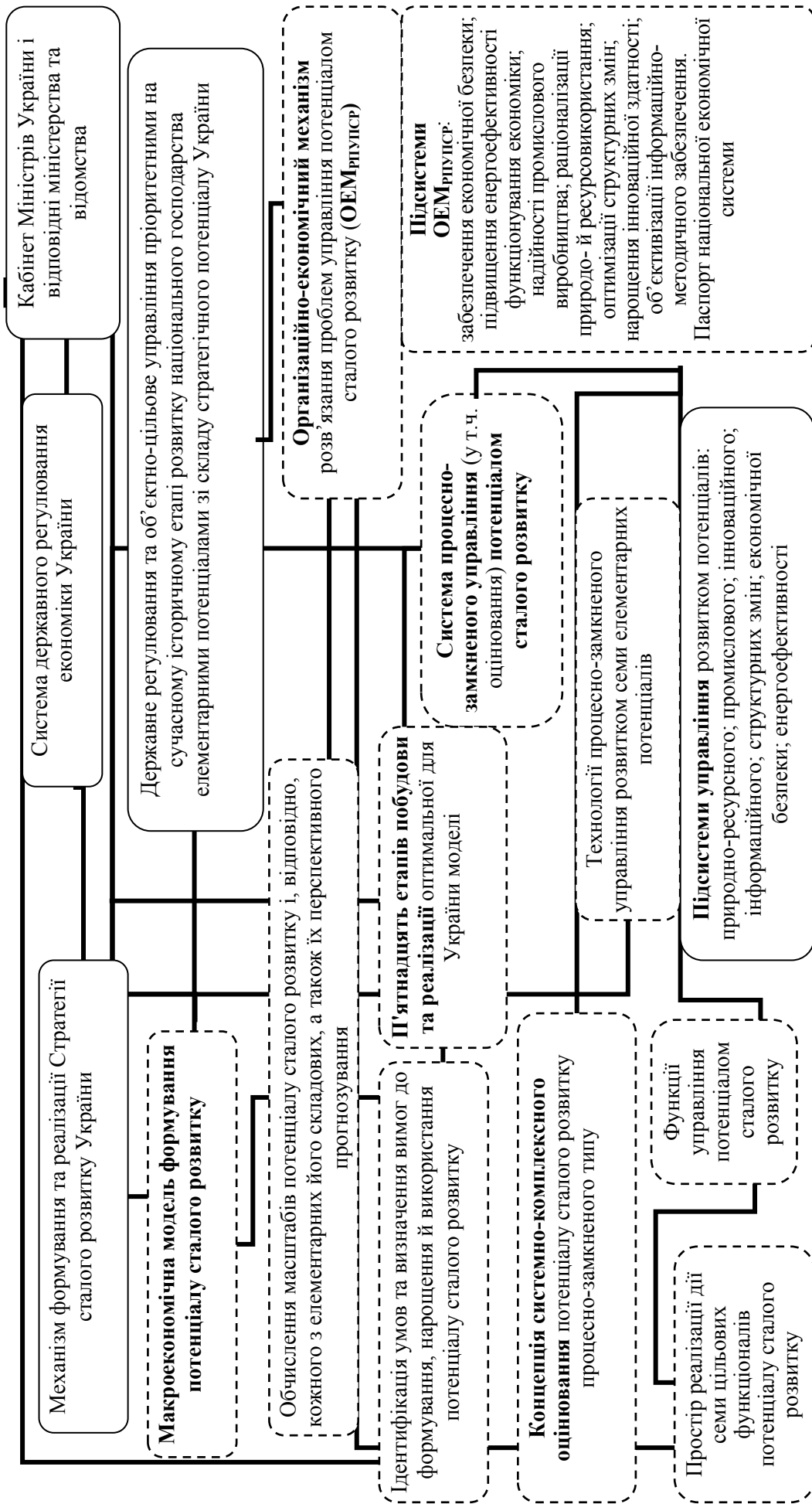

Рис. 7.8. Структурно-логічна схема взаємозв'язків та взаємозалежностей між базовими елементами системи державного регулювання економіки при запровадженні у практику положень Концепції оцінювання потенціалу сталого розвитку процесно-замкненого типу:

- існуючі державні структури з управління та регулювання національної економіки;
- - - інституціональні засоби та стратегічний інструментарій розв'язання проблем системно-комплексного оцінювання ПСР.

Оскільки розробка алгоритму побудови і реалізації оптимальної для України макроекономічної моделі формування потенціалу сталого розвитку є замкненою системою виконання організаційно-економічних і кваліметричних завдань, а організаційно-економічний механізм розв'язання проблем цілеорієнтованого управління – це замкнена система реалізації дії специфічного складу регуляторів і важелів впливу на формування, нарощення й раціоналізацію використання відповідних потенціалів (промислового, природо-ресурсного, інноваційного, інформаційного, енергоефективності, економічної безпеки і структурних змін), то усі методи, засоби і способи повинні бути чітко розмежованими за етапами розбудови макроекономічної моделі та логістично-й когнітивно-інформаційно спрямованими з метою забезпечення щільності взаємодії між собою та досягнення об'єктивності розрахунків. З огляду на це у табличному вигляді систематизовано сукупність методичних підходів, якими слід користуватися на кожному з п'ятнадцяти етапів розв'язання науково-прикладного завдання (табл. 7.3). Визначення специфічного переліку методів, за якими можна ідентифікувати стратегічний інструментарій розбудови оптимальної для України макроекономічної моделі формування потенціалу сталого розвитку, дало змогу запропонувати певний склад управлінських і організаційно-економічних процедур, за якими побудовано методологічну схему реалізації дії організаційно-економічного механізму, що є об'єктивним лише за результатами уточнення змісту кожного з п'ятнадцяти етапів формалізації домінант при ідентифікації доктринальних основ формування системо- й структуро- утворюючого важеля (рис. 7.9).

При цьому в межах розроблених методологічних засад формування системи оцінювання потенціалу сталого розвитку стратегії відповідно до набутих національною економічною системою системоутворюючих ознак до сталого розвитку можна формалізувати для кожного з трьох етапів побудови і реалізації оптимальної для України макроекономічної моделі (I – системо- й структуроутворюючий; II – змістовний; III – динамічний) сукупність політик різної природи, тобто три стратегічних набори, котрі розроблено за допомогою методу побудови морфологічної матриці «умови – обмеження».

Таким чином, за результатами виконання науково-прикладного завдання щодо формування системи оцінювання масштабів потенціалу сталого розвитку розроблено структуру організаційно-економічного механізму розв'язання проблем цілеорієнтованого управління потенціалом сталого розвитку, репрезентацію дії якого відтворено за оригінальною концептуально-аналітичною моделлю при розмежуванні його архітектури на два ключових елементи [18]:

- до процесної його складової залучено похідну компоненту, що забезпечує реалізацію за трьома фазами (системо-структуроутворююча, змістовна, динамічна) п'ятнадцяти етапів оптимальної для України макроекономічної моделі формування потенціалу сталого розвитку, ідентифікованих за положеннями процесно-замкненої концепції його системно-комплексного оцінювання;

**Методи й інструментарій розбудови оптимальної для України
макроекономічної моделі формування потенціалу сталого розвитку***

Етап побудови моделі	Сукупність методів і способів розв'язання науково-прикладного завдання щодо побудови оптимальної для України макроекономічної моделі формування потенціалу сталого розвитку
1	Методи синтезу, наукової абстракції, визначення причинно-наслідкових зв'язків та їхньої щільності
2	Методи концептуально-аналітичного аналізу: системного аналізу, регресійного та факторного аналізу, контент-аналіз
3	Методи аналізу груп; порівняння; кількісної оцінки; кореляційного аналізу. Метод логічного проектування – для визначення найвагоміших регресорів і вагомості їхнього впливу на рівень конститутивно-ключових на певному етапі розвитку національного господарства потенційно-факторних детермінант, зокрема енергоефективності економічної безпеки, складових промислового та природно-ресурсного потенціалів, потенціалів інноваційного, інформаційного та структурних змін тощо
4	Методи параметричної оптимізації: багатокритеріальної векторної та однокритеріальної; однопараметричної та багатопараметричної – задля розробки і формалізації критеріального простору цільових функціоналів пріоритетних складових потенціалу сталого розвитку
5	Методи функціонального, морфологічного, інформаційного й економетричного аналізу для визначення єдиного критерію оцінювання вимірів із побудовою адекватної системи порівняльних показників (абсолютних, інтегральних, узагальнених інтегральних, агрегованого інтегрального показника потенціалу сталого розвитку)
6	Метод структурних матриць, наочного відтворення та графічний метод
7	Методи математичної статистики та рейтинговий метод, згрупування, порівняння й узагальнення економічних показників та їхніх відносних значень
8	Метод елімінування, кореляційний, функціональний та регресійний аналіз, математичного програмування, експертний метод; метод вагових коефіцієнтів задля об'єктивізації порогових меж узагальнених й агрегованого показників потенціалу сталого розвитку – задля оформлення стандартизованих форм паспорту національної економічної системи за потенційно-факторною детермінантою <i>масштаб потенціалу сталого розвитку</i>
9	Методи: узагальнення; попереднього, поточного і заключного контролю; інтерв'ю та експертного аналізу; факторного аналізу; фрактальних графів; побудови кореляційних матриць; табличне, графічне та аналітичне моделювання – задля ідентифікації ключових перешкод
10	Прогностичний метод, а також методи аналізу систем та побудови поліноміальних модельних рішень, графічний
11	Методи: побудови архітектури цільового програмного забезпечення для ідентифікації параметрів потенціалу сталого розвитку; динамічного та нелінійного програмування
12	Метод логічного моделювання й проектування; методи прогнозування та лінійного і дискретного моделювання; методи ідентифікації параметрів регламентуючої, мобілізуючої, організаційної та прогностичної функції
13	Методи альтернативного та граничного аналізу, абсолютних і порівняльних переваг, аналіз еластичності, табличне, графічне, аналітичне моделювання, структурної оптимізації та визначення рівноваги задля уточнення допустимих порогових змін агрегованого інтегрального та узагальнених інтегральних показників
14	Методи управління за відхиленнями та об'єктно-цільового аналізу, структурно-інформаційного аналізу та аналізу систем, методи безумовної оптимізації та оптимізації з умовами математичного програмування
15/1	Методи позитивного й нормативного аналізу, а також синергетичного підходу щодо раціоналізації поділу/перерозподілу резервів, ресурсів і можливостей національної економічної системи. Методи побудови морфологічних матриць «умови – обмеження» для формування трьох типів стратегічного набору зі складу з двадцяти шести різних за природою політик у контексті формування, нарощення та раціоналізації використання ПСР України

*Джерело: [16; 17].

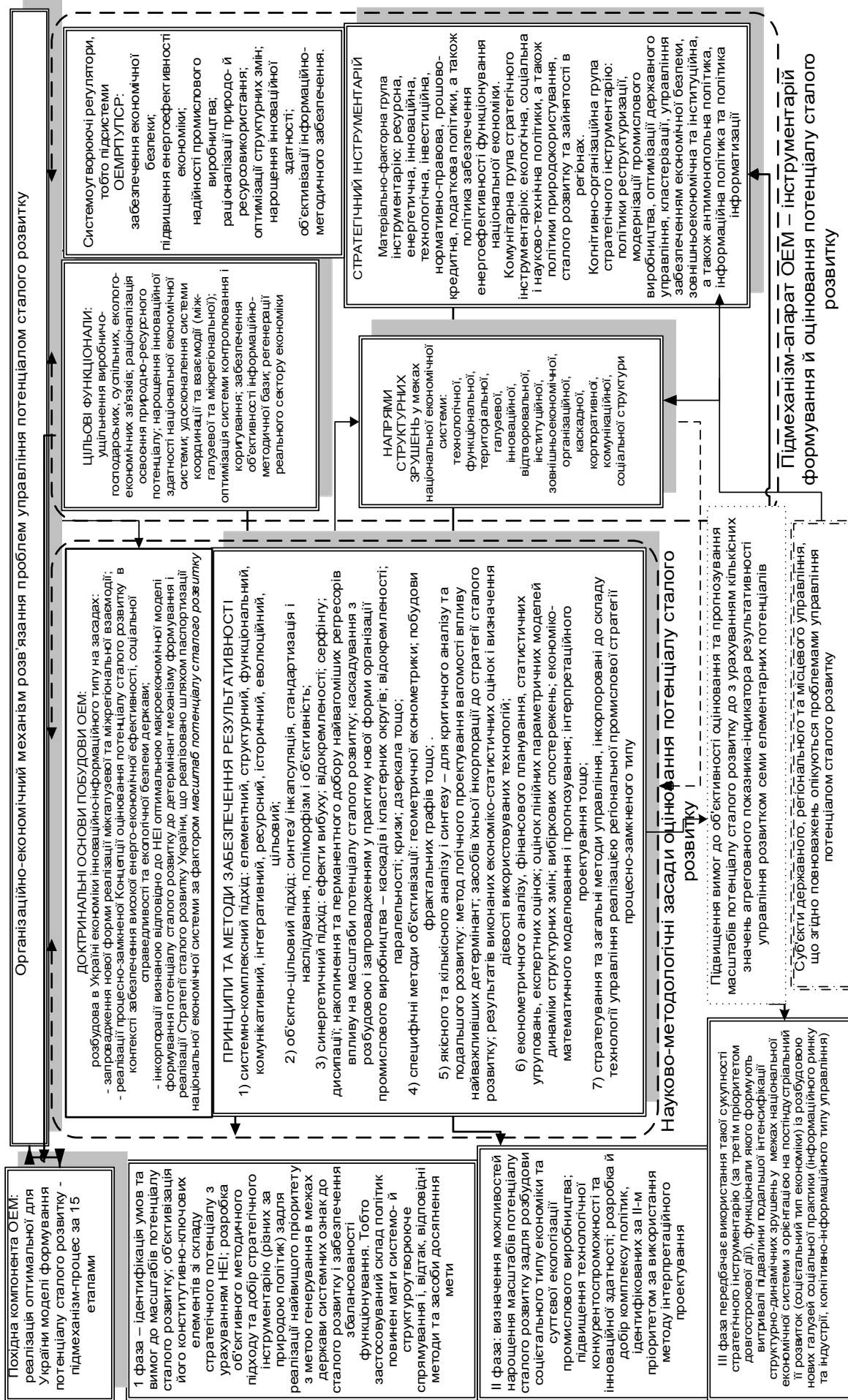

Рис. 7.9. Методологічні засади реалізації дії організаційно-економічного механізму розв'язання проблем цілеорієнтованого управління потенціалом сталого розвитку

- до апаратного елемента інкорпоровано специфічні для кожного елементарного потенціалу зі складу стратегічного потенціалу держави регулятори та стратегічний інструментарій з метою ущільнення виробничо-господарських, суспільних, еколого-економічних зв'язків; раціоналізації освоєння природно-ресурсного потенціалу; нарощення інноваційної здатності національної економічної системи; оптимізації системи контролю та коригування; забезпечення інформаційно-методичного об'єктивності; регенерації реального сектору економіки України.

Зростаюча інтенсивність використання природних ресурсів, економічна нестабільність, збільшення частки застарілих технологій, зменшення рівня модернізації й оновлення основних фондів посилюють ризик виникнення техногенних катастроф і потребують удосконалення організаційно-економічного механізму регулювання розв'язання проблем потенціалу сталого розвитку держави [16; 17]. Звідси метою функціонування цього механізму є створення та діяльність інституціональних структур, які б сприяли підтриманню безпечного стану господарських систем, відверненню загроз, забезпеченню соціально-економічної стабільності суспільства. Відповідно до зазначеного, вважаємо, що організаційно-економічний механізм повинен: функціонувати в межах існуючого нормативно-правового поля; забезпечувати надійний захист національних і регіональних інтересів у сфері гарантування природно-техногенної та фінансової безпеки; надавати можливість для прогнозування і своєчасного запобігання загрозам та несприятливим процесам дотримання безпеки (різної природи); ефективно функціонувати як у звичайних, так і надзвичайних ситуаціях; визначатися чіткою структурою і функціональним розмежуванням органів влади різного рівня. Однак реалізації цільової функції регулювання повинна передувати розбудова системи дієвих інституцій, яку формують органи законодавчої, виконавчої і судової гілок влади, громадські та інші організації, що беруть участь у гарантуванні природно-техногенної безпеки згідно з чинним законодавством, що, імовірно, дозволить здійснити об'єктивізацію паспорту національної економічної системи за потенційно-факторною детермінантною *масштаби потенціалу сталого розвитку* [18]. Враховуючи підходи до розкриття сутності та змісту економічних механізмів використання різних ресурсів, організаційно-економічний механізм доцільно розглядати як залучення певних економічних явищ для отримання очевидних та об'єктивних результатів-наслідків. Зазначене передбачає необхідність групування та розмежування сучасних економічних механізмів за шістьма ключовими (найбільш пріоритетними) напрямками стимулювання загальноекономічного прискорення в межах національної економічної системи (рис. 7.10).

Відповідно до вищенаведеного зазначимо, що основою дослідження сутності, структури та функціонування організаційно-економічних механізмів, котрі реалізують свою дію в умовах інтеграційного вибору певного державного утворення, виступають економічні закони (фундаментальні, загальноекономічні та локальні), а також логіко-аналітичні зв'язки: «причина – наслідок», «фактор – зміна», «система – складова», «вплив – результат».

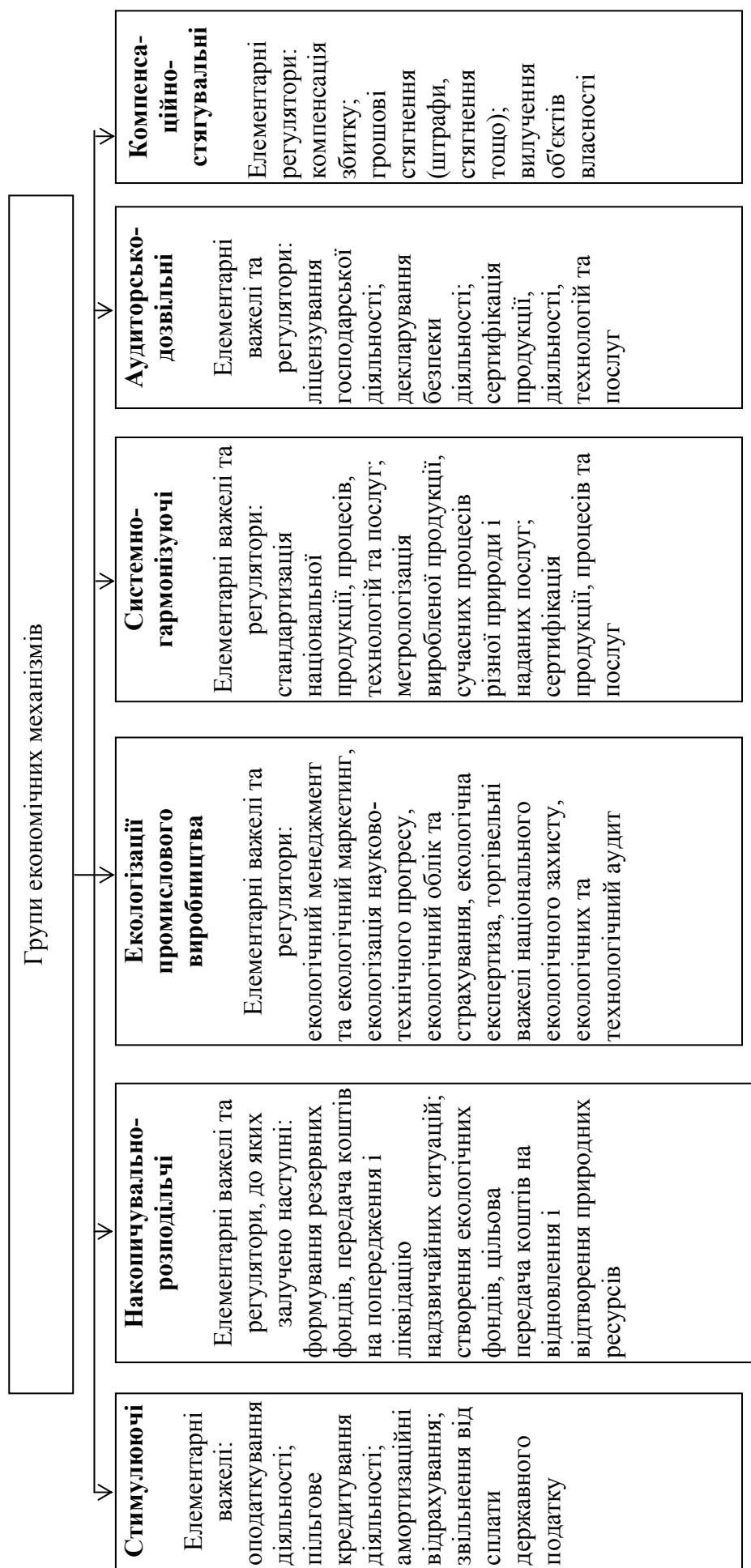

Рис. 7.10. Групування різних типів економічного механізму за потенційно-факторною детермінантою об'єктивізації оцінювання їхньої результативності

Слід вказати, що дослідження проблематики дозволило виділити зовнішній (на основі входів і виходів організаційно-економічних механізмів) і внутрішній (на базі розкриття закономірностей внутрішньої структури економічних явищ, їх зв'язків і функцій) підходи до аналізу організаційно-економічних механізмів. Відповідно до цього ідентифіковані основні функції організаційно-економічних механізмів у соціально-економічних системах різних рівнів, а саме продуктивну, організаційну, прогностичну.

Так, за результатами розробки структурно-логічної схеми взаємозв'язків та взаємозалежностей між базовими елементами системи державного регулювання економіки при запровадженні у практику положень Концепції оцінювання потенціалу сталого розвитку процесно-замкненого типу, до якої інкорпоровано як організаційно-економічний механізм, так і сформовану для України макроекономічну модель формування потенціалу сталого розвитку, запропоновано універсальну класифікацію та розмежування економічних механізмів. А саме: залежно від отриманого результату виділяють закриті та відкриті механізми; за характером взаємодії існують прямі й реверсивні механізми; залежно від функції управління виділяють регулятивні, контролюючі і механізми мотивації; за способом впливу на соціально-економічні системи визначають механізми спокою та балансування; за співвідношенням ініціюючого імпульсу й отриманого результату виокремлюють мультиплікативні, розподільчі та гальмівні механізми; залежно від ймовірності отримання результатів та їхньої об'єктивності визначають дві групи механізмів: стохастичні та детерміновані. Також за результатами критично-конструктивного аналізу праць вітчизняних і зарубіжних науковців [15] вдалося встановити, що теорії ефективного природокористування розвивалися усіма без винятку економічними школами. Сучасний етап розвитку теорій природокористування характеризується загостренням екологічних проблем і швидким зростанням потреб людства, переосмисленням традиційних підходів до управління природними ресурсами держави, становленням концепції стійкого та безпечного розвитку. У ході виконання дослідження встановлено, що ключовим елементом у сучасній парадигмі природокористування виступають положення стійкого соціально-економічного розвитку, закріплені у 1992 р. у Конвенції сталого розвитку. Вважається, що під стійким розвитком слід розуміти здатність людства забезпечити протягом довгострокового, тобто умовно безкінечного, періоду часу провадження процесів щодо підвищення життєвого рівня і збереження природного середовища.

Вивчення сутності та змісту природно-ресурсного, виробничо-господарського, екологічного та суб'єктного підходів до побудови організаційно-економічного механізму природокористування, які домінували у певні історичні періоди, дозволило зробити висновок, що стійкий та орієнтований на людину соціально-економічний розвиток несумісний із применшенням ролі природних ресурсів в економічних відносинах. Враховуючі домінуючі сьогодні концепції використання природних ресурсів – техноцентричну й екологоцентричну, зроблено висновок щодо поверхневого

розуміння організаційно-економічних механізмів (ринкового ціноутворення, забезпечення природної рівноваги, економічних перетоків природних ресурсів) при розробці національних програм збереження та розвитку природного багатства.

Виділивши на світовому рівні моделі «стабільності», «повернення назад», «еволюційного розвитку», встановлено, що національний механізм господарського використання природних ресурсів слід будувати на основі наступних параметрів: мобільність природних об'єктів, існування прямого та віртуального ринку природних ресурсів, балансування інтенсивності споживання й відтворення природних об'єктів. Ключовим елементом механізму природокористування виступає ринковий попит на той чи інших елемент природи, фактично слід вести мову не про ринковий, а про суспільний попит на природний ресурс. Певним чином підсумовуючи вищенаведені викладки, вважаємо, що оцінку вартості природних об'єктів, які залучаються до господарського використання, слід проводити на основі принципів, котрі створюють теоретичний фундамент визначення різновидів вартості. Визнаємо, що з позицій господарського використання будь-який вид економічних ресурсів, залучених до господарського використання повинен бути вимірний у вартісному еквіваленті з огляду на необхідність інтеграції до існуючої системи економічних показників.

Непридатність традиційних ринкових механізмів ціноутворення при формуванні ціни на природні ресурси супроводжується декількома видами їх вартості: вартості існування природного ресурсу; вартості поточного використання; вартості майбутнього використання. Відповідно до зазначеного можна підтвердити, що проектування параметрів складових організаційно-економічного механізму задля визначення масштабів залучення в контексті реалізації його дії ресурсного й функціонального забезпечення результативності, за якими буде оцінено його взаємодію з іншими структурами національної X-інституційної матриці (з урахуванням природи кожного з них), і є одним із ключових напрямів в еволюції державного утворення, які реалізовано за використання положень системно-комплексного, процесного, об'єктно-цільового та синергетичного підходів до ідентифікації вимірів промислового, природно-ресурсного, інноваційного, інформаційного потенціалів (елементарних потенціалів зі складу стратегічного потенціалу держави) та похідних від чотирьох потенційно-факторних детермінант – потенціалів структурних змін, енергоефективності й економічної безпеки. Зазначене реалізовано за допомогою специфічного інструментарію, розробленого з використанням оптимізаційного переліку методів із поступовою інкорпорацією ідентифікованих значень (на основі методів, визначених у межах структурно-інформаційної теорії надійності систем та геометричної економетрики) до комплексної моделі структурного типу $(PE)^2 CI^2$ – структура.

Це, у свою чергу, обумовлює об'єктивність визначення параметрів вагомості впливу на виробничу, суспільну та соціально-економічну функції зовнішнього середовища й можливість передбачити зміну їхнього циклічного

розвитку задля вибору найбільш раціональної та ефективної стратегії управління потенціалом сталого розвитку для конкретного проміжку часу. Її інтерпретовано за результатами побудови прогнозів макроекономічних та структурно-динамічних зрушень, які обчислено за [19], а також наслідків запровадження оптимальної для України макроекономічної моделі формування потенціалу сталого розвитку [20] і втілення у життя найкращого, для даного етапу функціонування національного господарства, сценарію розвитку подій у контексті реалізації інтеграційного вибору держави.

З огляду на зазначене, можна підтвердити, що реалізація визначеного комплексу організаційно-економічних і кваліметричних процедур дозволить попередити виникнення фінансових, технологічних і економічних криз у межах національної економічної системи та знизити їхній руйнівний вплив на виробничо-економічну, господарську, управлінську та зовнішньоекономічну структури економіки, за якими буде здійснюватися управління потенціалом сталого розвитку України у цілому та кожного з елементарних його компонент, зокрема. Відповідно до наведеного вище, здійснено добір напрямів формування, нарощення і використання потенціалу сталого розвитку України, які залежатимуть від розуміння суб'єктами державного управління (а також регіонального й управління розвитком пріоритетних на сучасному історичному етапі розвитку національної економічної системи видів економічної діяльності) глибинної комплексності, алгоритмічності етапів цього процесу. Проте виконати це завдання неможливо без урахування: здатності сучасної системи державного управління економікою до розбудови нової форми організації промислового виробництва та формування економіки соцістального типу; детермінант визначення оптимізаційного складу стратегічного інструментарію (процесного типу) у стратегічному наборі управління потенціалом сталого розвитку у цілому та семи його компонент зокрема, оскільки інтеграційні процеси характеризуються наразі нестабільністю і непередбачуваністю зовнішньої та внутрішньої політики нашої держави. Однак слід розуміти, що домінанти національного стратегічного інструментарію мають виходити виключно з національних економічних інтересів та забезпечення захищеності життєво важливих потреб українського соціуму при збалансованості освітніх, наукових і виробничих ресурсів, необхідного рівня інвестицій в інтелектуальну сферу, підвищенні ефективності використання механізмів регулювання внутрішнього і світових ринків, диверсифікації економічних зв'язків тощо. Саме з огляду на наведене, запропоновано науково-прикладне і концептуальне бачення інтеграційної парадигми сьогодення, покликане стимулювати інноваційну домінанту у формуванні, нарощенні та використанні потенціалу сталого розвитку шляхом залучення відповідних заходів державної промислової, енергетичної та економічної політики; конкретних когнітивно-інформаційних та інноваційних проектів з метою досягнення надійності функціонування національної економічної системи.

Виходячи з наведених вище викладок і напрацювань, запропоновано деталізацію визначальних домінант, які обумовлюють рівень результативності управління формуванням, нарощенням та використанням сукупності ресурсів, резервів і можливостей різної природи, а також їхню взаємозалежну візуалізацію та регулюючі зв'язки між суб'єктами управління відповідно до

розробленого процесно-замкненого підходу в системі державного регулювання економіки України. Стратегічною метою формалізації архітектури та реалізації дії організаційно-економічного механізму (рис. 7.11) розв'язання проблем управління потенціалом сталого розвитку є замкнене створення багатогалузевої, високотехнологічної, конкурентоспроможної і високоефективної економіки як основи задля забезпечення: достатнього рівня економічної безпеки держави; високої енергоефективності; суттєвих масштабів інноваційного, інформаційного, промислового та природно-ресурсного потенціалів; оптимізації структурних змін; підвищення життєвого рівня населення територій; оздоровлення екологічної ситуації при генеруванні ознак до сталого людського розвитку; інтеграції національної економічної системи до глобалізаційної системи світогосподарських зв'язків на взаємовигідних умовах; поступового підвищення вимог до результативності управління потенціалом сталого розвитку, що, відповідно, забезпечує загальноекономічне прискорення та макросистемну еволюцію в межах національної економічної системи.

Відповідно до наведеного, необхідно детально опрацювати вимоги до кількісного складу та результативності реалізації дії вихідних (семи) підсистем організаційно-економічного механізму за кожною із трьох фаз його запровадження (разом із реалізацією оптимізаційної моделі формування потенціалу сталого розвитку) і, відповідно, використовуваного в його межах прикладного інструментарію реалізації оптимальної для України макроекономічної моделі формування потенціалу сталого розвитку.

Зазначене дозволить: за циклічним сценарієм ініціювати процеси формування в державі промислового виробництва інноваційно-інформаційного типу та розбудови економіки соціетального типу; здійснити розробку і застосування на практиці адекватних сучасним соціально-економічним, техніко-технологічним і зовнішньоекономічним процесам методичних підходів до вирішення прогностно-аналітичних завдань.

Таким чином, побудована оновлена архітектура організаційно-економічного механізму з визначеним складом його детермінант хоча і являє собою сукупність максимально ізольованих одна від одної елементарних компонент, однак вони взаємодіють між собою шляхом раціоналізації обміну інформаційним потенціалом і залучення найбільш інформативних каналів та зв'язків, встановлених за результатами їхньої діяльності. Їхні взаємозв'язки та взаємодія вибудовані відповідно до існуючих економічних закономірностей, а саме спрямовані на активізацію інноваційних явищ, які у своїй сукупності і забезпечуватимуть синхронізацію подій у межах національної економічної системи задля генерування суттєвого складу якісних ознак до сталого розвитку держави за рахунок:

- стимулювання інноваційної діяльності за пріоритетними об'єктами докладання зусиль відповідно до детермінант Загальнодержавної цільової програми розвитку промисловості до 2020 р. при повному освоєнні промислового, природно-ресурсного, інноваційного, інформаційного потенціалів та потенціалу структурних змін;

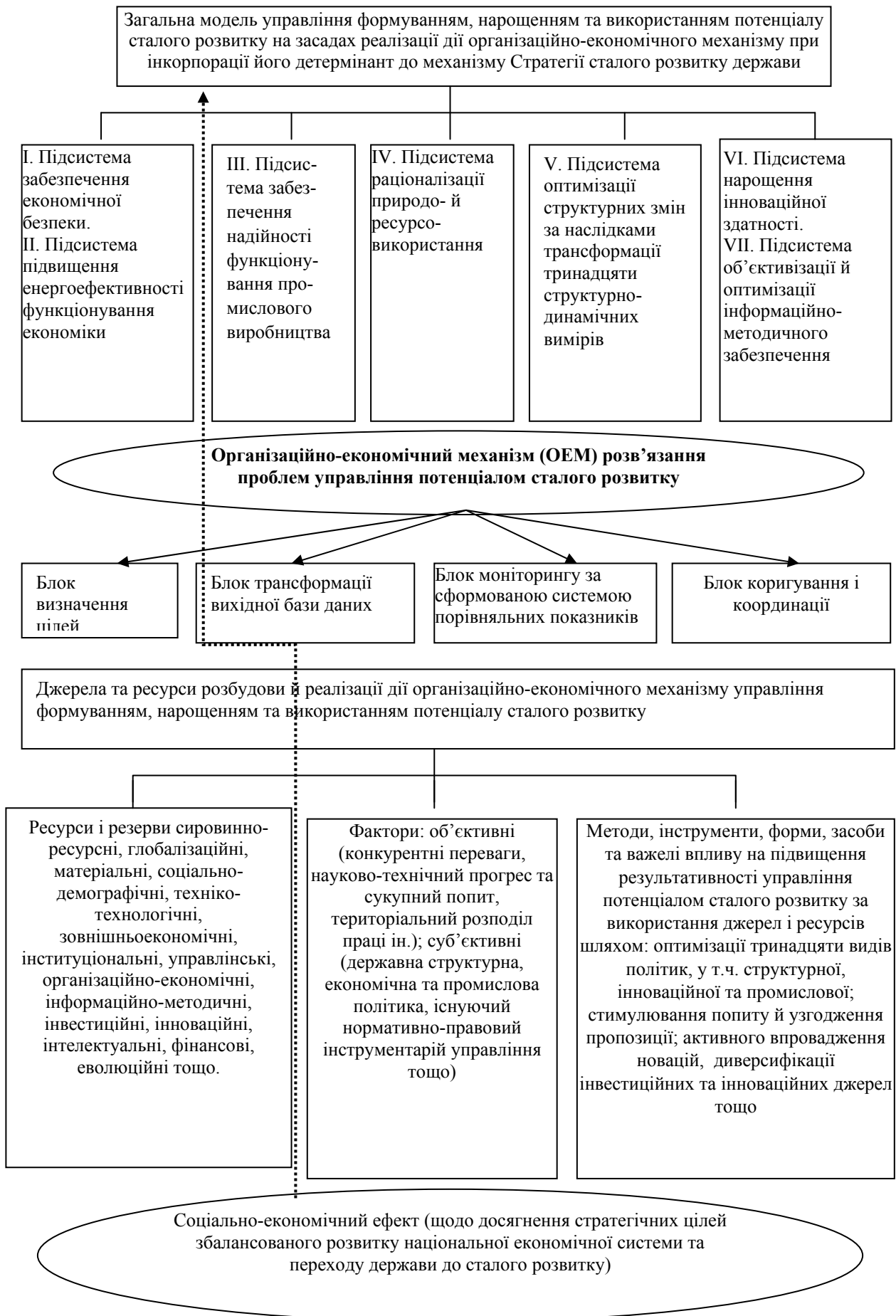

Рис. 7.11. Концептуальна модель управління потенціалом сталого розвитку України замкненого типу в системі державного регулювання економіки

- суттєвого підвищення енергоефективності функціонування економіки та рівня її економічної безпеки при запровадженні принципів сталого розвитку, передбачених «Планом заходів участі України у виконанні рішень та рекомендацій Конференції ООН з питань сталого розвитку РІО+20» і затверджених Постановою Кабінету Міністрів України;

- нарощення технологічної здатності реального сектору економіки та коригування трансформаційних змін шляхом перерозподілу за пріоритетними об'єктами потенціалу сталого розвитку;

- повного освоєння потенціалів, які належать до групи потенціалів системно-універсального функціонування з розбудовою удосконаленої системи моніторингу та підвищення рівня контролю й коригування за результатами виконання цільових функцій державними і регіональними корелянтами;

- раціоналізації, оптимізації і цілеорієнтованого коригування виробничо-господарської, техніко-технологічної, організаційно-економічної, інноваційної та зовнішньоекономічної діяльності у відповідності до пріоритетів модернізації національного господарства в умовах ресурсних обмежень.

Об'єктивними є такі твердження: по-перше, для кожного елементу OEM визначено обов'язки, функції, за виконання яких він відповідає як за змістом використовуваної технології, так і за повнотою забезпечення. Однак його трансформація передбачатиме надалі: уточнення переліку стратегічних завдань та делегування окремих функцій іншим або новоствореним підсистемам управління; виникнення нових (критичних або позитивних) умов, обґрунтування чи зростання кількості обмежень щодо реалізації Стратегії сталого розвитку держави як за термінами її запровадження, так і в обсягах, залучених для її реалізації сукупних резервів, ресурсів, можливостей.

По-друге, обґрунтування й розробка методу вимірності наслідків, тобто результату реалізації дії організаційно-економічного механізму за рахунок об'єктивізації потенційної міри досягнення цілі. При цьому саме чітко налагоджене використання когнітивно-організаційного інструментарію реалізації оптимальної для України макроекономічної моделі, а також відновлення алармового зв'язку у разі виникнення відхилень щодо досягнення орієнтирів на першій фазі реалізації оптимальної для України макроекономічної моделі формування потенціал сталого розвитку (системо- й структуроутворюючому – до 2017 р.) свідчатиме про певний ступінь досягнення цілі цими регуляторами (у складі з важелями нормативно-правової, організаційно-економічної та ресурсно-функціональної природи), впливаючи цим самим на поведінку і результативність інших/ удосконалених/нових підсистем OEM, крім візуалізованих у його апаратній та процесній частині.

По-третє, структурно-логічна схема подальшої розбудови і реалізації дії організаційно-економічного механізму передбачатиме його обов'язкову органічну інкорпорацію до цільових державних стратегій і програм, що реалізується шляхом паспортизації національної економічної системи за трьома рівнями управління за фактором *масштаб потенціалу сталого розвитку*. Зазначене обумовлюватиме потребу в удосконаленні технологій управління задля поступового підвищення вимог до результативності функціонування цього еволюційного регулятора на другій фазі реалізації

оптимізаційної макроекономічної моделі формування потенціалу сталого розвитку (змістовний етап провадитиметься до 2019 р.).

У контексті наведених трьох принципових позицій подальшої розбудови OEM розв'язання проблем управління потенціалом сталого розвитку інкорпоруємо його триєдину архітектуру до функціоналів загального механізму формування Стратегії сталого розвитку на основі структурно-логічної схеми. При цьому репрезентоване концептуально-аналітичне й системно-універсальне відображення щільності зв'язків між трьома площинами реалізації дії формалізованого складу OEM за обома її ключовими компонентами (апаратною та процесною) забезпечує практичну матеріалізацію науково-методичних засад щодо реалізації в алгоритмічному виді вихідних положень Концепції формування системи оцінювання потенціалу сталого розвитку процесно-замкненого типу, а саме за напрямками [13]:

1) досягнення цілей соціально-економічного розвитку України при запровадженні нової форми організації міжгалузевої та міжрегіональної взаємодії;

2) форсованої технологічної модернізації національного господарства в контексті досягнення високої енергоефективності функціонування, соціальної справедливості та екологічної безпеки;

3) реалізації пріоритетів сталого розвитку держави відповідно до національних економічних пріоритетів у разі запровадження оптимальної для України макроекономічної моделі формування потенціалу сталого розвитку.

Таким чином, перша детермінанта OEM (підмеханізм – апарат), що ідентифікує щільність взаємозв'язку між цілями й об'єктами докладання зусиль, дозволить врегулювати виробничо-господарську, техніко-технологічну, організаційно-економічну та зовнішньоекономічну діяльність за принципами сталого розвитку й активізації процесів макросистемної еволюції держави.

Друга детермінанта (науково-методологічні засади об'єктивного оцінювання потенціалу сталого розвитку) забезпечує об'єктивність ідентифікації/прогнозування імовірності виникнення/вимірів генерування мультиплікаційних процесів у межах національної економічної системи задля спрямування її соціально-економічного зростання за наслідками реалізації оптимальної для України макроекономічної моделі формування потенціалу сталого розвитку. Зазначене сприяє реалізації цілей формування потенціалу сталого розвитку та їхньому узгодженню з національними економічними інтересами.

Третя детермінанта (підмеханізм – процес) передбачає врахування існуючих у межах національного господарства та пріоритетного виду економічної діяльності (базового для України) умов функціонування, базуючись на результативності запровадження макроекономічної моделі разом з існуючими обмеженнями. Зазначене реалізується в результаті формування простору взаємозв'язків у вигляді «чинники, ключові регресори та фактори впливу – ресурсно-функціональне, нормативно-правове та організаційно-економічне забезпечення реалізації оптимізаційної моделі формування потенціалу сталого розвитку, прикладний інструментарій, модельні рішення».

Декомпозиція цілей діяльності кожного з модифікованих компонент (трьох конститутивно-ключових детермінант) організаційно-економічного

механізму має взаємоперехреснену інфраструктурну мережу та супідрядність Енергетичної стратегії та Стратегії соціально-економічного розвитку – Стратегії сталого розвитку держави. При зустрічному обґрунтуванні їхніх пріоритетів, наявних та сформованих/підвищених вимог до результативності реалізації дії організаційно-економічного механізму й обмежень забезпечить процесно-замкнений цикл реалізації пріоритетних завдань. Тому технологічні, інституційні та комунікаційні канали зв'язку забезпечують цілеспрямованість семи цільових функціоналів, а положення об'єктно-цільового і процесного підходів до формування оптимальної для України макроекономічної моделі формування потенціалу сталого розвитку – локалізацію усієї сукупності зусиль, ресурсів і резервів за трьома блоками нормативно-правового, організаційно-економічного, ресурсно-функціонального забезпечення. На третій фазі реалізації цієї оптимізаційної моделі (динамічна фаза розвитку національного господарства до 2020 р. і на подальшу перспективу – етапи XII–XV/I – замкненої формалізації оптимізаційної макроекономічної моделі формування потенціалу сталого розвитку) зазначене уможливить досягнення визначеної Стратегією сталого розвитку держави цілі.

Відтак, підсумуємо, що за призначенням дія організаційно-економічного механізму розмежовуватиме наявні ресурси за визначальними об'єктами локалізації зусиль (фактично, з урахуванням специфічності функціонування національного господарства у разі реалізації інтеграційного вибору держави), що, імовірно, суттєво ускладнюватиме побудову морфологічної матриці задля добору стратегічного інструментарію запровадження у практику макроекономічної моделі формування потенціалу сталого розвитку за рахунок тривірневої структуризації координатної схеми «умов – обмежень».

Тоді кожна з детермінант організаційно-економічного механізму вже не вважатиметься представником окремого класу однотипних регуляторів, а набуватиме інших властивостей, що, відповідно, потребуватиме застосування нового комплексу важелів впливу, дієвості і масштаби яких визначатимуться вже результативністю взаємодії як із зовнішнім, так і внутрішнім середовищем функціонування національної економічної системи. виходячи з розрахунків і прогнозів (щодо ідентифікації вагомості впливу політик різного виду на масштаби розвиненості промислового, природно-ресурсного, інноваційного, інформаційного потенціалів та потенціалів структурних змін, енергоефективності й економічної безпеки), пропонуємо відповідний інструментарій процесного типу, залучення якого до механізму Стратегії сталого розвитку держави у разі інваріантності розвитку подій при реалізації інтеграційного вибору дозволить досягти достатнього рівня результативності управління потенціалом сталого розвитку України [13].

Поряд із зазначеним, доцільним є найбільш оптимальний вибір технології (процесного управління) потенціалу сталого розвитку, яка перш за все повинна базуватися на:

- аналізі й репрезентації реального стану національного господарства;
- пошуку найбільш ефективних варіантів забезпечення конкурентоспроможності продукції та української економіки у цілому;
- оцінці ємності ринків збуту для вітчизняної продукції та послуг у країні і за її межами;

- обґрунтуванні національних економічних інтересів в контексті реалізації інтеграційного вибору держави та при розробці протекціоністських заходів для регенерації промислового виробництва;

- визначенні допустимих порогових меж відхилень агрегованого інтегрального показника (і, відповідно, кожного з узагальнених інтегральних показників, які характеризують масштаби розвиненості семи елементарних потенціалів) задля ідентифікації параметрів результативності управління потенціалом сталого розвитку й обчислення можливих економічних наслідків реалізації того чи іншого варіанта макроекономічної моделі формуванням, нарощення та його використанням в умовах ресурсних обмежень в державі загалом та кожного регіону і зокрема.

Визнаємо, що метою створення й запровадження у практику господарювання функціонування відповідного типу системи управління потенціалом сталого розвитку є: забезпечення достатніх умов, залучення наявних резервів; пошук і повне освоєння потенційно-факторних можливостей кожного регіону (природно-ресурсних, промислових, інноваційних, інформаційних, енергоефективності, економічної безпеки та структурних змін); побудова та реалізація дії цільових функціоналів щодо формування адекватного організаційно-економічного підмеханізму як головного фактора нарощення конкурентоспроможності національної економічної системи.

7.3. Паспортизація національної економіки як методологічна передумова нарощення соціально-економічного потенціалу

Пріоритетним завданням дослідження є формування структурно-функціонального складу паспорта національної економічної системи за фактором «масштаби потенціалу сталого розвитку» для реалізації специфічних функцій суб'єктів управління щодо оцінювання потенціалу сталого розвитку. Його формалізація та деталізація стандартизованих форм за кожною рубрикою дадуть змогу обґрунтувати необхідність залучення певного виду ресурсного забезпечення з метою не лише об'єктивізації оціночних процедур, а й визначення оптимізаційного складу засобів і заходів щодо формування, нарощення та раціоналізації використання потенціалу сталого розвитку загалом і кожної його складової (потенціалів енергоефективності, економічної безпеки, структурних змін, промислового, природо-ресурсного, інноваційного та інформаційного). При цьому слід визначити і структурувати сукупність ключових функцій суб'єктів управління. Зазначене сприятиме розмежуванню їхніх повноважень і встановленню меж відповідальності у процесах переходу держави до сталого розвитку. Проте, на нашу думку, по-перше, слід обґрунтувати доцільність використання окремих організаційних структур управління у процесах паспортизації, виходячи з його трьохрівневої ієрархії і послідовної реалізації шести етапів аудиту за фактором «масштаб потенціалу сталого розвитку» (рис. 7.12).

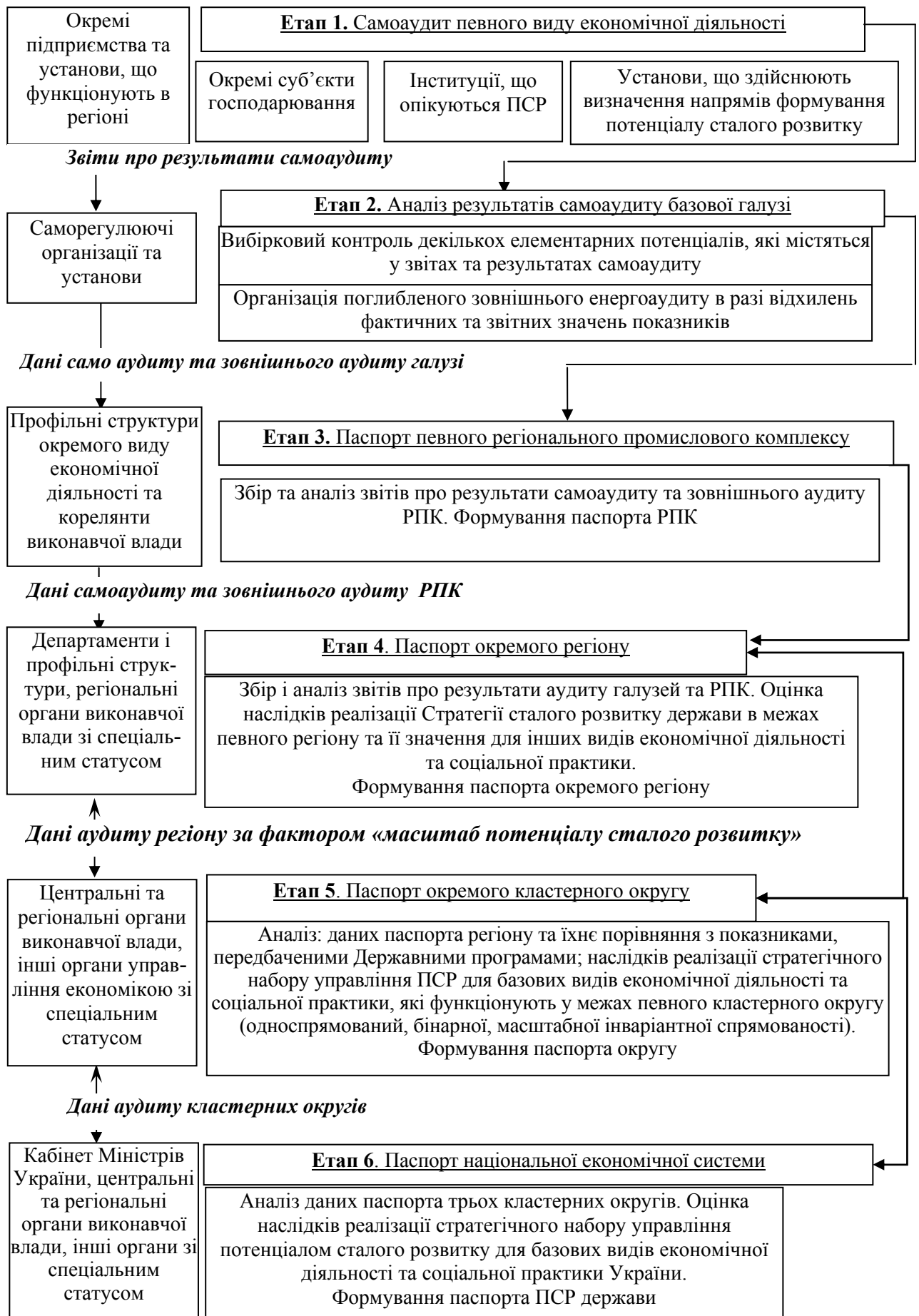

Рис. 7.12. Схема паспортизації України за фактором «масштаб потенціалу сталого розвитку»

Зазначимо, що використовуючи положення NUTS, пропонуємо здійснювати паспортизацію національної економічної системи за масштаби потенціалу сталого розвитку, яка передбачає врахуванням домінант формування в Україні трьох класів кластерних округів, до яких інкорпоровано десять каскадів, утворених врахуванням сучасної системи територіального поділу країни. Метою таких організаційно-економічних та кваліметричних процедур є запровадження у практику системи паспортизації національної економічної системи за фактором «масштаби потенціалу сталого розвитку», реалізованих за алгоритмами замкненої природи і розробленими в межах трьох стандартизованих рубрик – концептуально-аналітичної, економіко-статистичної, сценарної. Так, наприклад, за наслідками виконання комплексного аудиту та формалізації паспорта національної економічної системи пропонується до використання підсумкова форма 2 зі складу стандартизованого нормативно-правового забезпечення сценарної рубрики паспорта потенціалу сталого розвитку України (табл. 7.4). Слід визнати, що отримання візуалізовано форми кількісно-якісної ідентифікації набутих масштабів потенціалу сталого розвитку дасть змогу суб'єктами управління об'єктивно оцінити потреби та власні можливості стосовно активізації процесів у зазначеній сфері діяльності.

Як приклад, наведено першу складову паспорта національної економічної системи за фактором «масштаби потенціалу сталого розвитку національної економічної системи» (ПНЕС), а саме концептуально-аналітичну рубрику, що складається з п'яти підсистем, інкорпорованих до загальної архітектури ПНЕС (табл. 7.5). Результуючою кількісно-якісною характеристикою ефективності управління формуванням, нарощенням і використанням потенціалу сталого розвитку є форма 2 ПНЕС (див. табл. 7.4), за якою визначено наслідки виконання трьох рівнів завдань. Одночасно запропоновано формування ПНЕС здійснювати ще за двома когнітивно-інформаційними рубриками: економіко-статистичною (II) і сценарною (III).

Пріоритетними завданнями досягнення високої об'єктивності оцінок масштабів потенціалу сталого розвитку, є формування паспорта національної економічної системи за фактором «масштаби потенціалу сталого розвитку національної економічної системи». При цьому при заповненні й уточненні змістовної частини концептуально-аналітичної рубрики можна формалізувати шифр для кожного регресора, за яким буде ототожнюватися виробничо-господарська, організаційно-економічна, техніко-технологічна та системо-універсальна діяльність суб'єктів державного управління масштабами потенціалу сталого розвитку.

Поряд із цим визначається його достатність, із огляду на існуючі явища, події, процеси та інші чинники, що унеможливають реалізацію національних економічних інтересів у сфері формування потенціалу сталого розвитку. Об'єктивуються організаційно-економічні, наукові, інформаційні, інноваційні, енергетичні, екологічні та інші фактори, які спричиняють деструктивні тенденції і зміни цих показників (їхній шифр розроблено з використанням положень класифікатора паспорта національної економічної системи за потенційно-факторною детермінантою «масштаби потенціалу сталого розвитку національної економічної системи»).

Сценарна рубрика прикладного інструментарію опису і порівняння фактично досягнутого масштабу потенціалу сталого розвитку з цільовим орієнтиром*

Опис ситуації, яку можна усунути у площині об'єктивізації масштабів потенціалу сталого розвитку (А.1 = імовірність відхилення $P < 0,1$)	Опис існуючих умов для упередження/ усунення деструктивних зрушень у сфері управління потенціалом сталого розвитку (А.2 = імовірність відхилення $P < 0,5$)	Ідентифікація та обґрунтування вимог до корелянтів (А.3 = імовірність відхилення $0,5 < P < 0,75$)	Обґрунтування вимірів потенціалу сталого розвитку та оцінювання реального відхилення досягнутих показників від визначених орієнтирів (А.4 = імовірність відхилення $P > 0,75$)	Ідентифікація масштабів накопичення перешкод і проблем результативності управління потенціалом сталого розвитку (А.5 = імовірність відхилення $P = 1,0$)	Найвагоміші регресори та негативні наслідки запровадження у практику управлінських рішень у сфері формування, нарощення та використання потенціалу сталого розвитку (А.6 = неприпустимі наслідки для національної економічної системи)
Існування певних перешкод виконанню завдань у сфері формування потенціалу сталого розвитку в контексті досягнення визначеного домінантами Стратегії сталого розвитку виміру	Сформовано передумови та накопичено резерви, достатні для усунення відхилень від визначених орієнтирів. Їхнє залучення повною мірою дає змогу реалізувати пріоритетні завдання. До важелів організаційно-економічного механізму зв'язання проблем управління потенціалом сталого розвитку належать:	Наявні суттєві перешкоди і загрози реалізації завдань з формування потенціалу сталого розвитку і визначення пріоритетів розвитку семи елементарних потенціалів: промислового, природно-ресурсного, інноваційного, інформаційного, структурних змін, енергоефективності та економічної безпеки.	Суттєві відхилення перешкоджають реалізації завдань, однак їхній вплив на надійність функціонування національної економічної системи має вибірковий характер, оскільки помилки та управлінські рішення корелянтів щодо оцінки потенціалу сталого розвитку не передбачали	Додаткове залучення резервів, зусиль і різних ресурсів не забезпечить реалізацію завдань, адже існуючі проблеми мають системний характер, що обумовлено застосуванням корелянтами деформованих механізмів і протизаконних засобів із адміністративно-силовим впливом. Відбувається руйнація	Завдання не реалізовано, а ситуація у сфері формування потенціалу сталого розвитку спричиняє дееволюційні впливи і деструктивні зміни в інших сферах виробничо-господарської, техніко-технологічної, організаційно-економічної та зовнішньоекономічної діяльності в Україні

* Джерело: Авторська робота.

Продовження табл. 7.4

	прямі, опосередковані та неофіційні дії корелятив, нехтування якими також перешкоджає досягненню поставлених цілей	Вони проявляються у формі прямих і опосередкованих впливів або ж непрофесійних діяч корелятив (проте у разі, відсутності силової адміністративної реакції та політичних ризиків)	протизаконні акції чи хибні дії. Нанесена шкода енерго-економічній, інноваційній, інформаційній, структурній та системно-універсальній сферам діяльності є суттєвою, однак не досягає порогового рівня (тотального відхилення від фазової траєкторії розвитку національного господарства). Оскільки втрачено час і зусилля, реалізація завдань у сфері формування потенціалу сталого розвитку є неможливою	виробничо-господарських відносин, утрачаються можливості виконання завдань не лише в енерго-економічній сфері	
Кількісна градація терміновості управлінських рішень та ймовірності усунення перешкод реалізації поставлених завдань (бальна шкала 0 ÷ 20)					
20–7 A.1 [20–17]	16–13 A.2 [16–13]	12–9 A.3 [12–9]	8–5 A.4 [8–5]	4– A.5 [4–1]	0 A.6
Ідентифікація рівня ймовірності досягнення результативності управління потенціалом сталого розвитку в кольоровому спектрі					
Зелений колір A.1.	Блакитний колір A.2.	Жовтий колір A.3.	Фіолетовий колір A.4	Червоний колір A.5	Чорний колір A.6
Рівень реалізації цільових завдань у сфері формування потенціалу сталого розвитку, передбачених положеннями Стратегії сталого розвитку України					
Нормативний	Допустимий	Потенційно загрозливий	Реально загрозливий	Неприпустимий	Неможливий

Структура і зміст концептуально-аналітичної рубрики паспорта національної економічної системи на розділі за потенційно-факторною детермінантою оцінювання потенціалу сталого розвитку*

Елемент регламенту поглибленого концептуально-аналітичного обстеження національної економічної системи	Організаційно-економічні засоби та способи аналізу потенціалу сталого розвитку загалом і кожної з його складової	Наслідки рішення у сфері формування ПСР
<p>1. Загальна характеристика вимірів потенціалу сталого розвитку</p> <p>Найменування і шифр макро-економічних і структурно-динамічних показників національної економічної системи</p>	<p>Вказується найменування та кількісні виміри потенціалу сталого розвитку національної економічної системи, динаміку його змін за останні три роки. Визначається його достатність, із огляду на існуючі явища, події, процеси та інші чинники, що унеможливають реалізацію національних економічних інтересів у сфері формування потенціалу сталого розвитку. Об'єктивуються організаційно-економічні, наукові, інформаційні, інноваційні, енергетичні, екологічні та інші фактори, які спричиняють деструктивні тенденції і зміни цих показників. Обчислюється узагальнений інтегральний показник результативності управління потенціалом сталого розвитку за кожним об'єктом дослідження</p>	
<p>Структурні та локальні виміри потенціалу сталого розвитку</p>	<p>Визначаються складові процесів, явищ і умов, які впливають на масштаби потенціалу сталого розвитку. Декомпозиція завдань з усунення перешкод (утворюють своєрідне «дерево загроз») на шляху досягнення результативності</p>	

* Джерело: сформовано і систематизовано авторами за даними [16, 17, 18, 21].

Продовження табл. 7.5

<p>Елемент регламенту поглибленого концептуально-аналітичного обстеження національної економічної системи</p>	<p>Організаційно-економічні засоби та способи аналізу потенціалу сталого розвитку загалом і кожної з його складової</p>	<p>Наслідки рішень у сфері формування ПСР</p>
<p>1.2.3. Співвідношення кінцевої та первинної енергомісткості, енергоефективності, екологічної та соціальної безпеки. 1.2.4. Електрозабезпеченість, теплозабезпеченість, сіркомісткість, азотомісткість, вуглецемісткість тощо. 1.2.5. Техніко-технологічна, організаційно-економічна, інформаційно-методична, кадрова, інтелектуальна та ресурсно-природна і еколого-економічна забезпеченість. 1.2.6. Техногенне навантаження на навколишнє природне середовище (НПС), обсяги викидів шкідливих речовин та парникових газів, коефіцієнт самоочищення регіону/ території, асиміляційний потенціал. 1.2.7. Інвестиційні витрати за джерелами на реалізацію енергоефективних програм і проектів, реструктуризацію реального сектору економіки, відновлення стану НПС і моделі промислового зростання. 1.2.8. Фондовіддача, ефективність використання природно-ресурсного потенціалу, встановлених потужностей, трудових ресурсів, основних виробничих засобів тощо. 1.2.9. Частка відновлювальних джерел енергії і операційних витрат за обсяги енергоспоживання у собівартості промислової продукції; індекс споживання ПЕР при впровадженні прогресивних технологій; частка ПЕР, зекономлених за рахунок реалізації енергоефективних заходів, проектів; інфраструктурні витрати ПЕР та обсяги резервів енергоефективності</p>	<p>управління потенціалом сталого розвитку загалом та кожної із його семи складових зокрема. Економетричному, еколого-економічному, енергетичному і статистичному аналізу підлягають: явища, події, процеси та інші чинники, що створюють перешкоди реалізації визначених Стратегією сталого розвитку України завдань та місії певної соціально-економічної, енерго-економічної чи виробничо-економічної системи; певний перелік регресорів впливу на елементи потенціалу сталого розвитку для визначення найвагомших із них; система управління потенціалом сталого розвитку, її специфічні особливості, здатність до оновлення та регенерації в умовах переходу держави до сталого розвитку</p>	
<p>2. Об'єкти комплексного обстеження та оцінки в системі сталого розвитку держави</p> <p>Об'єкти обстеження та оцінювання масштабів потенціалу сталого розвитку для досягнення об'єктивності розрахунків на перспективу</p>	<p>Природа об'єктів соціально-економічного, техніко-технологічного, енерго-економічного, еколого-економічного, інноваційного, інформаційного, структурно-динамічного і зовнішньоекономічного дослідження та їхній перелік визначаються відповідно до спрямованості виробничо-господарської, інноваційно-інвестиційної, енерго-економічної та зовнішньоекономічної діяльності держави в контексті реалізації</p>	

Продовження табл. 7.5

<p>Елемент регламенту поглибленого концептуально-аналітичного обстеження національної економічної системи</p>	<p>Організаційно-економічні засоби та способи аналізу потенціалу сталого розвитку загалом і кожної з його складової</p>	<p>Наслідки рішень у сфері формування ПСР</p>
<p>2.1.6. Енергоекономічні, екологоекономічні, інноваційно-інвестиційні, техніко-технологічні, логістичні, зовнішньоекономічні, організаційно-економічні, когнітивно-інформаційні процеси тощо. 2.1.7. Сукупність ресурсів, резервів та можливостей щодо формування, нарощення та раціоналізації використання потенціалу сталого розвитку і, відповідно, стратегічного потенціалу держави загалом. 2.1.8. Системно-універсальні фактори генерування процесів нарощення масштабів потенціалу сталого розвитку. 2.1.9. Продуктивні сили України в системі сталого розвитку держави, соціально-економічні системи регіонів, комунікаційна та національна інноваційна система тощо.</p>	<p>завдань нарощення масштабів потенціалу сталого розвитку певного рівня складності об'єктів чи іншої цільова підсистеми, що існує в межах національної економічної системи, або сукупність її економічних, енергетичних, екологічних, зовнішньоекономічних, техніко-технологічних чи соціально-економічних інтересів у контексті реалізації цільової функції максимізації ефекту в сфері формування потенціалу сталого розвитку при мінімізації витрат на його досягнення</p>	
<p>Джерела та цільові функціонали формування, нарощення та використання потенціалу сталого розвитку</p> <p>2.2.1. Когнітивно-інформаційні аспекти руху знань та способи раціоналізації природо-, енерго- й ресурсоспоживання, формування, нарощення та освоєння потенціалу сталого розвитку держави. 2.2.2. Ресурсно-функціональне і нормативно-правове забезпечення; важелі структурно-функціональної та структурно-технологічної оптимізації національного промислового виробництва; організаційно-економічне, інструктивно-технологічне коригування. Регулювання адміністративно-територіального розвитку продуктивних сил України, 2.2.3. Рівні диверсифікації джерел залучення ресурсів різної природи та раціоналізації їхнього поділу/ перерозподілу в межах національної економічної системи. 2.2.п. Способи і засоби вдосконалення прикладного апарату та методичних підходів до системного, структурно-інформаційного, процесного, алокаційного, замкненого й об'єктно-цільового аналізу; раціоналізації енерго- й ресурсоспоживання; реструктуризації, модернізації та реформування національної економічної системи; скорочення інституційних рівнів і спрощення структури управління потенціалом сталого розвитку</p>	<p>Джерелами та цільовими функціоналами дослідження є: закономірності, явища, процеси, події та інші чинники генерування ознак сталого розвитку України; діяльність (виконання функцій і рефлексивні дії) державних і регіональних корелянтів і суб'єктів державного управління, яка забезпечує зростання енергоефективності, рівня економічної безпеки, збалансованості та надійності функціонування реального сектору економіки держави; функції, спрямовані на реалізацію як цільових виробничо-господарських завдань відповідно до визначених Стратегією сталого розвитку цільових орієнтирів, Енергетичною стратегією держави та Стратегією соціально-економічного розвитку</p>	

Продовження табл. 7.5

Елемент регламенту поглибленого концептуально-аналітичного обстеження національної економічної системи	Організаційно-економічні засоби та способи аналізу потенціалу сталого розвитку загалом і кожної з його складової	Наслідки рішень у сфері формування ПСР
<p>3. Узагальнена характеристика, перспективи і можливості нарощення потенціалу сталого розвитку України</p> <p>Масштаби нарощення потенціалу сталого розвитку та раціоналізації його освоєння</p> <p>3.1.1. Варіативне прогнозування основних макроекономічних показників розвитку держави із урахування сучасних тенденцій нарощення масштабів потенціалу сталого розвитку і, відповідно, кожного з семи його складових.</p> <p>3.1.2. Прогнозування масштабів потенціалу сталого розвитку в разі запровадження організаційно-економічного механізму відповідного типу і використання мультирівневої системи порівняльних показників, сформованої за єдиним критерієм оцінки потенціалу сталого розвитку.</p> <p>3.1.3. Визначення порогових меж допустимих змін і характеристики відхилень показників-індикаторів, які характеризують масштаби потенціалу сталого розвитку загалом і кожного із семи його елементів, а також результативності управління його розвитком від обчислених теоретичних прогнозних значень.</p> <p>3.1.4. Обґрунтування вимог і умов досягнення цільових орієнтирів, об'єктів та обсягів локалізації зусиль і ресурсів (структуру за кожною із трьох фаз запровадження оптимальної для України макроекономічної моделі формування потенціалу сталого розвитку).</p> <p>3.1.5. Формалізація оптимальної для України макроекономічної моделі формування потенціалу сталого розвитку та відповідного типу на засадах реалізації процесно-замкненої Концепції формування системи оцінювання потенціалу сталого розвитку.</p> <p>3.1.п. Зіставлення прогнозних значень макроекономічних показників та вимірів потенціалу сталого розвитку із визначеними Стратегією сталого розвитку держави</p>	<p>Вказуються: кількісні значення базових вимірів функціонування національного господарства, реального сектору економіки і базових галузей, а також масштаби потенціалу сталого розвитку і кожної із семи його складових; реальні міні/максі показники за кожною із трьох фаз запровадження у практику організаційно-економічного механізму розв'язання проблем управління потенціалом сталого розвитку; перспективи залучення і просторового розмаху зовнішніх та внутрішніх факторів нарощення потенціалу сталого розвитку і, відповідно, кожної з його складових; об'єкти і характеристики, що перешкоджатимуть реалізації виробничо-господарських, соціально-економічних, енерго-економічних, техніко-технологічних, екологічних тощо процесів; обсяги витрат на реалізацію адміністративно-територіальної реформи продуктивних сил України і локалізацію зусиль на пріоритетних напрямках формування потенціалу сталого розвитку</p>	
<p>Тенденції структурно-динамічних змін забезпечення достатніх темпів нарощення потенціалу сталого розвитку</p>	<p>Викладення умов, об'єктивізація повного переліку чинників та визначення кількості етапів задля розбудови процесно-замкненої системи управління потенціалом сталого розвитку та семи її підсистем, що інкорпорована до організаційно-економічного механізму розв'язання проблем управління.</p>	

Продовження табл. 7.5

	Елемент регламенту поглибленого концептуально-аналітичного обстеження національної економічної системи	Організаційно-економічні засоби та способи аналізу потенціалу сталого розвитку загалом і кожної з його складової	Наслідки рішень у сфері формування ПСР
	<p>3.2.3. Визначення цільових орієнтирів розвитку національної економічної системи, за якими здійснення розрахунку тенденції структурно-динамічних і кількісно-якісних змін масштабу потенціалу сталого розвитку (і його семи складових) за фазами запровадження організаційно-економічного механізму.</p> <p>3.2.п. Ідентифікація умов досягнення цілей. Формування стратегічного набору для формування достатнього масштабу потенціалу сталого розвитку України</p>	<p>Розробка та обґрунтування сценарію розвитку подій в межах національної економічної системи у разі сформування і запровадження у практику цільових функціоналів системо- й структуро-утворюючого регулятора.</p>	
<p>Можливі наслідки запровадження організаційно-економічного механізму розв'язання проблем управління потенціалом сталого розвитку</p>	<p>3.3.1. Визначення наслідків реалізації оптимальної для України макроекономічної моделі формування потенціалу сталого розвитку, зокрема їхня деталізація в разі генерування мультиплікативного ефекту на інші сфери суспільного життя в контексті забезпечення сталого розвитку та цільового спрямування фазової траєкторії до перспективних кутів загальноекономічного прискорення і забезпечення надійності функціонування національної економічної системи.</p> <p>3.3.2. Визначення оптимального складу методів, засобів, способів та розроблення дієвого прикладного інструментарію, включивши його до складу процесно-замкненої технології управління потенціалом сталого розвитку.</p> <p>3.3.п. Обґрунтувати соціально-економічні, науково-технологічні пріоритети реалізації міжрегіональної взаємодії і розбудови адекватних реальним соціально-економічним, організаційним, техніко-технологічним, зовнішньоекономічним, інноваційним та інформаційним процесам інституційних макроструктур</p>	<p>Короткий (скорочені пояснення) прогноз наслідків: для соціально-економічного розвитку держави – запровадження у практику організаційно-економічного механізму та реалізації макроекономічної моделі формування потенціалу сталого розвитку; у разі відмови від застосування процесно-замкненої технології управління потенціалом сталого розвитку – накопичення загроз економічній безпеці держави (у т. ч. усіх її складових – енергетичної, соціальної, політичної тощо). Із урахуванням вимог до забезпечення енерго-економічної ефективності, соціальної справедливості та екологічної рівноваги в державі</p>	
<p>4. Діяльність суб'єктів управління</p> <p>Суб'єкти управління</p>	<p>4.1.1. Формування і вибір цільових функціоналів організаційно-економічного механізму у сфері забезпечення високої результативності управління потенціалом сталого розвитку для досягнення вагомого ефекту запровадження макроекономічної моделі формування ПСР.</p>	<p>Стисло описані, виходячи із норм чинного законодавства, основні функції, завдання, повноваження, сфери відповідальності та особливості реалізації діяльності суб'єктів</p>	

Продовження табл. 7.5

<p>Елемент регламенту поглибленого концептуально-аналітичного обстеження національної економічної системи</p>	<p>Організаційно-економічні засоби та способи аналізу потенціалу сталого розвитку загалом і кожної з його складової</p>	<p>Наслідки рішень у сфері формування ПСР</p>
<p>4.1.2. Розроблення структурно-логічної схеми комунікаційних зв'язків у межах національної економічної системи, формування й обґрунтування вимог до цільових завдань за рангами і рівнями управління. 4.1.п. Обґрунтування потенційно-факторних рівнів формування та розвитку вдосконаленої архітектури організаційно-економічного механізму, а в його межах – дієвої системи оцінювання потенціалу сталого розвитку в замкненому циклі системно-універсального коригування фазової траєкторії національної економічної системи з використанням домінант, передбачених концепцією процесно-замкненого типу</p>	<p>управління в галузі формування потенціалу сталого розвитку. На основі наведеної інформації можна передбачити підпорядкованість корелянтів різного рівня, склад використовуваних ними засобів і видів ресурсів і специфічних функцій для досягнення результативності управління потенціалом сталого розвитку та об'єктивного прогнозу тощо</p>	
<p>Ресурсне забезпечення системи оцінювання потенціалу сталого розвитку</p> <p>4.2.1. Визначення ймовірнісних варіантів циклу реалізації стратегічного управління потенціалом сталого розвитку за моделлю паритетної економічної функції «час - кошти». 4.2.2. Вибір оптимального для України життєвого циклу макроекономічної моделі формування потенціалу сталого розвитку, визначення необхідних обсягів витрат і термінів запровадження. 4.2.3. Визначення термінів фаз запровадження макроекономічної моделі формування потенціалу сталого розвитку. 4.2.п. Обґрунтування необхідних масштабів залученого і власного стратегічного потенціалу для забезпечення високого рівня результативності та органічності функціонування системи управління за вибраним варіантом</p>	<p>Наведено особливості ресурсно-функціонального забезпечення (фінансового, матеріально-технічного, інформаційно-методичного, організаційного, науково-технологічного тощо) для реалізації специфічних функцій суб'єктів управління потенціалом сталого розвитку ; засоби інкорпорації наявних можливостей різної природи, що можуть залучатися до їх виконання, їхній розподіл та порядок застосування в межах компетентності корелянтів</p>	
<p>5. Інформаційно-методичне та когнітивно-інформаційне забезпечення управління потенціалом сталого розвитку</p> <p>Напрями елімінування відхилень від орієнтирів</p> <p>5.1.1. Розроблення оптимізаційного складу методів, способів, заходів, важелів та регуляторів, прикладного інструментарію оцінювання потенціалу сталого розвитку, що рекомендовано для застосування в межах відповідного типу концепції. 5.1.2. Обґрунтування процедури та послідовності її реалізації відповідно до розробленої оптимізаційної макроекономічної моделі формування потенціалу сталого розвитку.</p>	<p>Визначається алгоритм реалізації дій суб'єктами управління потенціалом сталого розвитку, підпорядкованість елементарного складу потенціалів і засобів, а також перелік тих резервів, які можуть залучатися додатково для рефлексивного коригування діяльності, а</p>	

Закінчення табл. 7.5

<p>Елемент регламенту поглибленого концептуально-аналітичного обстеження національної економічної системи</p>	<p>Уточнення змісту цільових функцій корелянтів у сфері управління потенціалом сталого розвитку, а також формування переліку заходів щодо елімінування перешкод на шляху забезпечення результативності управління</p> <p>5.2.1. Виявлення найбільш загрозливих тенденцій в інноваційній, інформаційній, структурній, енерго- й еколого-економічній, технологічній та інших сферах, які перешкоджають реалізації оптимальної для України макромоделі.</p> <p>5.2.2. Ідентифікація класу результативності управління потенціалом сталого розвитку за кількісним значенням агрегованого та узагальнених інтегральних показників на основі сформованої системи оцінки потенціалу сталого розвитку.</p> <p>5.2.п. Визначення відповідальності / прорахунків суб'єктів управління за незадовільне виконання своїх цільових функцій та завдань щодо: забезпечення результативності управління потенціалом сталого розвитку; вирівнювання соціально-економічного й техніко-технологічного розвитку національної економічної системи; інформаційно-методичного забезпечення та удосконалення складу стратегічного інструментарію реалізації макроекономічної моделі формування ПСР</p>	<p>Організаційно-економічні засоби та способи аналізу потенціалу сталого розвитку загалом і кожної з його складової</p> <p>також їхній розподіл, порядок, способи використання за єдиним критерієм оцінки</p> <p>Описуються ймовірнісні, реальні та потенційні перешкоди/ загрози / ризики на шляху забезпечення високої результативності управління потенціалом сталого розвитку за рахунок нової форми організації адміністративно-територіальної реформи. Відповідно до розробленого класифікатора, визначається певний клас результативності управління (за кількісними змінами агрегованого інтегрального показника результативності та узагальнених інтегральних показників для кожної елементарної складової ПСР)</p>	<p>Наслідки рішень у сфері формування ПСР</p>
<p>Чинники, що перешкоджають забезпеченню високого рівня результативності управління потенціалом сталого розвитку</p>	<p>5.1.п. Уточнення змісту цільових функцій корелянтів у сфері управління потенціалом сталого розвитку, а також формування переліку заходів щодо елімінування перешкод на шляху забезпечення результативності управління</p> <p>5.2.1. Виявлення найбільш загрозливих тенденцій в інноваційній, інформаційній, структурній, енерго- й еколого-економічній, технологічній та інших сферах, які перешкоджають реалізації оптимальної для України макромоделі.</p> <p>5.2.2. Ідентифікація класу результативності управління потенціалом сталого розвитку за кількісним значенням агрегованого та узагальнених інтегральних показників на основі сформованої системи оцінки потенціалу сталого розвитку.</p> <p>5.2.п. Визначення відповідальності / прорахунків суб'єктів управління за незадовільне виконання своїх цільових функцій та завдань щодо: забезпечення результативності управління потенціалом сталого розвитку; вирівнювання соціально-економічного й техніко-технологічного розвитку національної економічної системи; інформаційно-методичного забезпечення та удосконалення складу стратегічного інструментарію реалізації макроекономічної моделі формування ПСР</p>	<p>Організаційно-економічні засоби та способи аналізу потенціалу сталого розвитку загалом і кожної з його складової</p> <p>також їхній розподіл, порядок, способи використання за єдиним критерієм оцінки</p> <p>Описуються ймовірнісні, реальні та потенційні перешкоди/ загрози / ризики на шляху забезпечення високої результативності управління потенціалом сталого розвитку за рахунок нової форми організації адміністративно-територіальної реформи. Відповідно до розробленого класифікатора, визначається певний клас результативності управління (за кількісними змінами агрегованого інтегрального показника результативності та узагальнених інтегральних показників для кожної елементарної складової ПСР)</p>	<p>Наслідки рішень у сфері формування ПСР</p>

Слід зазначити, що обчислюється узагальнений інтегральний показник результативності управління потенціалом сталого розвитку за кожним об'єктом дослідження із розмежування за кількісними значеннями кожного із семи елементарних потенціалів.

Слід зазначити, що процедури передбачають необхідність обґрунтування у спрощеному й зашифрованому вигляді напрямів і перелік об'єктів дослідження, які у певний період часу є пріоритетними для забезпечення цілеорієнтованого розвитку національного господарства. За результатами їхньої апробації та використання доведено, що наслідки консолідації зусиль регіональних корелянтів в їхніх межах обумовлять синергетичний ефект і поширення позитивних тенденцій у національній економічній системі на різні сфери виробничо-господарської діяльності та соціальної практики.

Друга підсистема, за якою здійснюється паспортизації національної економічної системи, – це економіко-статистична рубрика у вигляді розгалуженої системи нормованих (за поточними тенденціями протягом останніх трьох років) розрахунків, які узагальнено (табл. 7.6).

Таблиця 7.6

Фрагмент порогових змін локальних показників потенціалу сталого розвитку, 2013–2015 рр.*

Локальний показник виміру потенціалу сталого розвитку	Стандартизовані відхилення локального проказника**			Шифр за рубрикою тором I
	міні-мально допустиме	лагове типізоване значення (за останні три роки), нормоване до		
		аналогу	об'єкта	
Первинна енергомісткість ВВП	0,13	0,11		0,09
Кінцева енергомісткість ВВП	0,13	0,09		0,07
Співвідношення кінцевої і первинної енергомісткості ВВП	0,75	0,81		0,86
Енергоефективність функціонування економіки	7,96	8,22		9,69
Енергоефективність функціонування промисловості	6,79	6,98		8,75
Первинна результативність управління розвитком потенціалу енергоефективності	10,23	12,14		12,99
Кінцева результативність управління розвитком потенціалу енергоефективності	15,23	20,06		22,12
Співвідношення кінцевої до первинної результативності управління розвитком потенціалу енергоефективності	1,45	1,65		1,75
Електрозабезпеченість населення, тис. кВт·год/особу	2,05	2,27		2,75
Теплозабезпеченість населення, Гкал/м ²	0,10	0,12		0,28
Сіркомісткість паливоспоживання	7,76	7,34		7,13
Азотомісткість паливоспоживання	3,09	3,04		3,00
Вуглецемісткість паливоспоживання	1,63	1,69		1,76

*Джерело: розраховано авторами за даними [16, 17, 22].

**Обчислено з використанням дистрибутивно-лагової моделі за три роки (Форма-1 ПНЕС економіко-статистичної рубрики паспортизації національної економічної системи, у цінах 2012 р.)

Систематизовані та розмежовані за кількісними значеннями абсолютні й відносні показники розташовано відповідно до їхніх порогових меж, що відповідають певному рівню енергоефективності та еколого-економічного функціонування національної економічної системи.

Мінімально допустимі та максимально можливі рівні розвиненості масштабів потенціалу сталого розвитку уточнено за результатами розрахунків локальних коефіцієнтів формування зазначеного виміру та коефіцієнтів результативності управління потенціалом сталого розвитку України. Їх згруповано за кластерними ознаками в узагальненому вигляді, зокрема щодо ідентифікації порогових меж стратегічного потенціалу та потенціалу сталого розвитку України (рис. 7.13; 7.14).

На основі наведеного можна стверджувати, що обчислення узагальнених вимірів потенціалу сталого розвитку України повинно базуватися на кількісних значеннях як семи його елементарних складових з урахуванням масштабів трансформації стратегічного потенціалу держави, так і вагомості впливу кожної компоненти на трансформаційні процеси в контексті реалізації інтеграційного вибору держави в умовах ресурсних обмежень.

Кількісні значення, які базуються на розрахунках абсолютних і відносних показників обчислення стратегічного потенціалу (а також локальних показників результативності управління розвитком промислового, природно-ресурсного, інноваційного, інформаційного, енергоефективності функціонування національного господарства та його економічної безпеки), визначено за оригінальними модельними рішеннями, до яких додатково інкорпоровано обґрунтовані методичні підходи [17, 18].

При цьому доцільно навести дві домінанти (визначальні положення), з урахуванням яких розроблено економіко-статистичну рубрику паспортизації національної економічної системи за фактором «масштаби потенціалу сталого розвитку». Її формалізовано з використанням кваліметричних процедур, які забезпечують елімінування екзогенних і ендогенних загроз та ризиків сталому розвитку за результатами розрахунків енергомісткості ВВП, енергоефективності національного господарства, природно-ресурсного забезпечення управління потенціалом сталого розвитку і, відповідно, результативності управління всіма конститутивно-ключовими елементарними потенціалами сукупних резервів, ресурсів і можливостей національної економічної системи різної природи.

При доборі зазначеного складу показників для оцінювання потенціалу сталого розвитку, обчислення так званих абсолютних вимірів, первинних кількісних значень та результативності управління можливо отримати об'єктивну оцінку втрат/витрат з урахуванням техніко-технологічної конкурентоспроможності національної економічної системи та її інноваційної здатності з елімінуванням впливу на енерго-, еколого-, техніко-економічні показники будь-яких управлінських рішень за наслідками реалізації державних програм у сфері забезпечення сталого розвитку держави [23].

Низький рівень [0,2÷2,5]	0,2	0,4	0,6	0,8	1,0	1,2	1,4	1,6	1,8	2,0	2,2	2,4	2,6	2,8	2,9	3,0
	0,3	0,5	0,7	0,9	1,1	1,3	1,5	1,7	1,9	2,1	2,3	2,5	2,7	2,9	3,0	3,1
	0,4	0,6	0,8	1,0	1,2	1,4	1,6	1,8	2,0	2,2	2,4	2,6	2,8	3,0	3,1	3,2
	0,5	0,7	0,9	1,1	1,3	1,5	1,7	1,9	2,1	2,3	2,5	2,7	2,9	3,1	3,2	3,3
	0,6	0,8	1,0	1,2	1,4	1,6	1,8	2,0	2,2	2,4	2,6	2,8	3,0	3,2	3,3	3,4
	0,7	0,9	1,1	1,3	1,5	1,7	1,9	2,1	2,3	2,5	2,7	2,9	3,1	3,3	3,4	3,5
	0,8	1,0	1,2	1,4	1,6	1,8	2,0	2,2	2,4	2,6	2,8	3,0	3,2	3,4	3,5	3,6
	0,9	1,1	1,3	1,5	1,7	1,9	2,1	2,3	2,5	2,7	2,9	3,1	3,3	3,5	3,6	3,7
	1,0	1,2	1,4	1,6	1,8	2,0	2,2	2,4	2,6	2,8	3,0	3,2	3,4	3,6	3,7	3,8
	1,1	1,3	1,5	1,7	1,9	2,1	2,3	2,5	2,7	2,9	3,1	3,3	3,5	3,7	3,8	3,9
	1,2	1,4	1,6	1,8	2,0	2,2	2,4	2,6	2,8	3,0	3,2	3,4	3,6	3,8	3,9	4,0
	1,3	1,5	1,7	1,9	2,1	2,3	2,5	2,7	2,9	3,1	3,3	3,5	3,7	3,9	4,0	4,1
	1,4	1,6	1,8	2,0	2,2	2,4	2,6	2,8	3,0	3,2	3,4	3,6	3,8	4,0	4,1	4,2
	1,5	1,7	1,9	2,1	2,3	2,5	2,7	2,9	3,1	3,3	3,5	3,7	3,9	4,1	4,2	4,4
	1,6	1,8	2,0	2,2	2,4	2,6	2,8	3,0	3,2	3,4	3,6	3,8	4,0	4,2	4,3	4,5
	Середній рівень [2,6 ÷ 3,7]															
Високий рівень [3,8 ÷ 4,5]																

Рис. 7.13 Лінійка ідентифікації масштабів розвиненості стратегічного потенціалу України

Низький рівень (від 0,30 до 1,59)	Перехідний рівень (від 0,60 до 2,19)										Середній рівень (від 2,20 до 3,20)										Високий рівень									
0,30	1,20	1,30	1,40	1,50	1,60	1,70	1,80	1,90	2,00	2,10	2,20	2,30	2,40	2,50	2,60	2,70	2,80	2,90	3,00	3,10	3,20	3,30	3,40							
0,60	1,30	1,40	1,50	1,59	1,70	1,80	1,90	2,00	2,10	2,20	2,30	2,40	2,50	2,60	2,70	2,80	2,90	3,00	3,10	3,20	3,30	3,40	3,50							
0,80	1,40	1,50	1,59	1,70	1,80	1,90	2,00	2,10	2,20	2,30	2,40	2,50	2,60	2,70	2,80	2,90	3,00	3,10	3,20	3,30	3,40	3,50	3,60							
1,00	1,50	1,59	1,70	1,80	1,90	2,00	2,10	2,20	2,30	2,40	2,50	2,60	2,70	2,80	2,90	3,00	3,10	3,20	3,30	3,40	3,50	3,60	3,70							
1,30	1,59	1,70	1,80	1,90	2,00	2,10	2,20	2,30	2,40	2,50	2,60	2,70	2,80	2,90	3,00	3,10	3,20	3,30	3,40	3,50	3,60	3,70	3,80							
1,40	1,70	1,80	1,90	2,00	2,10	2,20	2,30	2,40	2,50	2,60	2,70	2,80	2,90	3,00	3,10	3,20	3,30	3,40	3,50	3,60	3,70	3,80	3,90							
1,50	1,80	1,90	2,00	2,10	2,20	2,30	2,40	2,50	2,60	2,70	2,80	2,90	3,00	3,10	3,20	3,30	3,40	3,50	3,60	3,70	3,80	3,90	4,00							
1,59	1,90	2,00	2,10	2,20	2,30	2,40	2,50	2,60	2,70	2,80	2,90	3,00	3,10	3,20	3,30	3,40	3,50	3,60	3,70	3,80	3,90	4,00	4,10							
1,70	2,00	2,10	2,20	2,30	2,40	2,50	2,60	2,70	2,80	2,90	3,00	3,10	3,20	3,30	3,40	3,50	3,60	3,70	3,80	3,90	4,00	4,10	4,20							
1,80	2,10	2,20	2,30	2,40	2,50	2,60	2,70	2,80	2,90	3,00	3,10	3,20	3,30	3,40	3,50	3,60	3,70	3,80	3,90	4,00	4,10	4,20	4,30							
1,90	2,20	2,30	2,40	2,50	2,60	2,70	2,80	2,90	3,00	3,10	3,20	3,30	3,40	3,50	3,60	3,70	3,80	3,90	4,00	4,10	4,20	4,30	4,40							
1,95	2,25	2,35	2,45	2,55	2,65	2,75	2,85	2,95	3,05	3,15	3,25	3,35	3,45	3,55	3,65	3,75	3,85	3,95	4,05	4,15	4,25	4,35	4,45							
2,20	2,30	2,40	2,50	2,60	2,70	2,80	2,90	3,00	3,10	3,20	3,30	3,40	3,50	3,60	3,70	3,80	3,90	4,00	4,10	4,20	4,30	4,40	4,50							
Середній рівень (від 2,20 до 3,20)										Високий рівень (від 3,21 до 4,50)																				

Рис. 7.14. Лінійка ідентифікації результативності управління потенціалом сталого розвитку України

Оскільки ці характеристики розраховуються на основі масштабів сформованого прибутку, а останній, як відомо, відомоздебільшого суттєво знижується, для нього похідним геометрично залежним регресором є [21]: нераціональність реалізації специфічних функцій корелянтами різного рівня; сучасні тенденції щодо ускладнення архітектури і значного розширення діапазону контролю в межах системи управління розвитком стратегічного потенціалу України; недолугість виконання цільових функцій системою державного регулювання економіки, які при прийнятті управлінських рішень не відповідають сучасним положенням реалізації економічних законів.

Для поглибленого системно-комплексного обстеження масштабів потенціалу сталого розвитку та семи його елементарних складових здійснено навмисне елімінування в розрахунках вагомості впливу соціального та глобального політичного потенціалів на результативність управління розвитком сукупності ресурсів, резервів і можливостей різної природи. Щільність взаємозв'язку останніх ураховано при формалізації кількісних вимірів потенціалу економічної безпеки держави та масштабів енергоефективності функціонування української економіки. Зазначене обумовлено наступним [21]:

- сучасними обсягами внутрішнього енерго- й ресурсо-споживання національного господарства (у т.ч. освоєння природно-ресурсного потенціалу);
- функціонуванням та поступовим нарощенням масштабів існуючого державного апарату управління, а також суміжних і похідних із системою управління потенціалу сталого розвитку інституцій, які мають доволі низькі ознаки щодо реалізації специфічних функцій на рівні системно-універсальної практики та, відповідно, когнітивно-інформаційного плану та не забезпечують високу результативність управління в межах зазначеної сфери організаційно-економічної діяльності;
- понаднормовими втратами на генерування, освоєння, споживання, зберігання і транспортування стратегічних видів енергоресурсів тощо.

У процесі виробу та формування системи порівняльних показників у контексті здійснення оцінювання-прогнозування масштабів потенціалу сталого розвитку України в умовах реалізації інтеграційного вибору держави [24, 25, 26] на першій стадії слід ідентифікувати так звані абсолютні виміри і первинні/вихідні їхні характеристики для розрахунку кількісно-якісних параметрів розвитку елементарних складових за безрозмірними їхніми значеннями. На другій – реалізувати відповідні кваліметричні процедури за інтегральними та узагальненими інтегральними показниками семи найвагоміших регресорів впливу на масштаби потенціалу сталого розвитку, що дає змогу об'єктивно оцінити, крім зазначеного, обсяги втрат і витрат з урахуванням техніко-технологічної конкурентоспроможності національного господарства та його інноваційної здатності. Такі розрахунки слід виконувати у два етапи.

На першому – обчислити з елімінуванням вагомості впливу на масштаби потенціалу сталого розвитку будь-яких управлінських рішень; сутності державних профільних програм і мінливості зовнішнього економічного та політичного середовища. Оскільки ці характеристики, тобто регресори (елементарні контингенти чотирьох потенційно-факторних детермінант зі складу потенціалів, віднесених до групи системно-універсального та макро-

функціонування), обчислюються, зазвичай, з використанням обсягів отриманого прибутку за наслідками виробничо-господарської, техніко-технологічної та зовнішньоекономічної діяльності в Україні, які наразі є нестійкими вимірами (залежними змінними), для цих асимптотичних похідних неможливо побудувати чітку геометричну залежність, а можна лише сформулювати емпіричну модель множинної лінійної регресії.

На другому етапі – необхідно визначити найдієвіші важелі та регулятори (нормативно-правового, інформаційного й організаційного впливу на регенерацію національної економічної системи), які залучити до організаційно-економічного механізму розв'язання проблем управління потенціалом сталого розвитку, а також сукупності методів, інструментарію, ресурсно-функціонального забезпечення. Взаємозалежність та узгодженість функціонування останніх дають змогу узгодити стратегічні цілі суб'єктів державного, регіонального і місцевого управління з визначеними в межах національного господарства напрямами активізації інноваційної діяльності в контексті досягнення стратегічних орієнтирів сталого розвитку. На основі розробленої методологічної схеми реалізації простору цільових функціоналів організаційно-економічного механізму, в межах якої обґрунтовано оптимальну для України макроекономічну модель формування потенціалу сталого розвитку, з використання методів імітаційного моделювання можна здійснити експериментальну перевірку останньої щодо адекватності реальним виробничо-господарським, технологічним, інноваційним, соціально-економічним та зовнішньоекономічним процесам у державі.

Упровадження концептуально-аналітичної моделі організаційно-економічного механізму розв'язання проблем управління потенціалом сталого розвитку та алгоритму побудови оптимальної для України макроекономічної моделі його формування за п'ятнадцятьма етапами реалізації кваліметричних і системно-універсальних процедур дасть змогу:

- розробити пропозиції методичного характеру щодо формалізації оптимізаційної моделі формування потенціалу сталого розвитку України з використанням сучасних вимірів функціонування національних економічних систем 22 країн світу на основі параметрів розвиненості елементарних компонент потенціалу сталого розвитку, що ідентифіковано за результатами дослідження досвіду реалізації стратегії сталого розвитку 33 країн, об'єднаних у чотири групи з відносним ранжуванням за рівнем людського розвитку (високим, середнім, перехідним, низьким);

- сформувати економічні механізми, моделі та систему критеріальних показників і, відповідно, пропозиції з використання методів розрахунку кожного конститутивно-ключового елементарного потенціалу для перманентного уточнення масштабів потенціалу сталого розвитку країни;

- здійснити конкретні розрахунки планів, прогнозів, норм і нормативів щодо управління потенціалу сталого розвитку;

- розробити окремі форми управлінських, економічних, планових, звітних і аналітичних документів для перманентного уточнення методичних вказівок щодо ідентифікації масштабів як кожної елементарної складової, так і потенціалу сталого розвитку загалом.

У заключних формах сценарної рубрики паспорта національної економічної системи, крім форм 1 і 2, де формалізуються рівні загроз і перешкод на шляху формування потенціалу сталого розвитку України, рекомендовано заповнювати стандартизовану форму 3 (табл. 7.7), де узагальнюються і систематизуються ознаки національного господарства щодо сталого розвитку, потенційно-факторні характеристики функціонування кожного окремого регіону України, а також масштаби їхнього потенціалу сталого розвитку і, відповідно, його складових. Одночасно визначаються рівні технологічної конкурентоспроможності та інноваційної здатності для подальшого їхнього урахування в держаних цільових програмах та стратегії соціально-економічного розвитку держави [27].

Таблиця 7.7

Режимні характеристики паспортизації національної економічної системи за фактором «масштаби потенціалу сталого розвитку»*

Часовий режим звітності	Урахування просторового масштабу поширення деструктивних впливів для спрямування діяльності на об'єкти, визначені пріоритетними при паспортизації	Звітний рівень
Один раз на місяць	Щодо існування та накопичення проблем у сфері формування потенціалу сталого розвитку відповідно до т.зв. «дерева загроз» (див. табл. 3.2), ґрунтуючись на оцінках та пропозиціях державних адміністрацій, керівників і суб'єктів управління органів місцевого самоврядування	V
Один раз на квартал	Щодо нарощення загальних для національної економічної системи загроз і ризиків у сфері формування потенціалу сталого розвитку на тактичному та оперативному рівнях (див. табл. 3.2), ґрунтуючись на оцінках і пропозиціях центральних органів виконавчої влади та інших органів виконавчої влади зі спеціальним статусом, за якими здійснюється подальше уточнення змісту паспорта національної економічної системи як для країни в цілому, так і окремого регіону	IV, III
Один раз на півріччя	Щодо ймовірності виникнення загальнонаціональної проблеми у сфері управління потенціалом сталого розвитку на оперативно-стратегічному рівні. Економіко-статичні узагальнення рекомендовано здійснювати з використанням методу інтерпретаційного моделювання (див. «дерево загрози») та при запровадженні алгоритму оптимізації моделі формування потенціалу сталого розвитку (див. рис. 3.1). Коригуючі розрахунки ґрунтуються на висновках, отриманих за оцінками і пропозиціями Кабінету Міністрів України	II
Один раз на рік	Щодо об'єктивізації основних вимірів розвиненості потенціалу сталого розвитку та семи його елементарних складових, що здійснюється за результатами детального опису й ідентифікації організаційно-економічних проблем і загроз сталому розвитку України, а саме за розділом, що визначає на стратегічному (глобальному) рівні «дерева загроз» напрями концентрації проблемних аспектів; ґрунтується на оцінках і пропозиціях Ради національної безпеки і оборони України та відповідних управлінських інституцій, що займаються питаннями надійності функціонування національної економічної системи та економічної безпеки держави в цілому	I

*Джерело: за даними [17].

Результати стратегічного аналізу вихідної інформаційно-статистичної бази, викладеної у тріаді базових рубрик паспорта національної економічної системи, є підставою для розробки (уточнення) стратегії сталого розвитку

України, енергетичної стратегії, стратегії соціально-економічного розвитку, гарантування економічної безпеки держави.

Відповідно, формується комплекс політик різної природи (стратегічного інструментарію формування потенціалу сталого розвитку) в контексті реалізації пріоритетів у межах інтеграційного вибору України.

Таким чином, визначення та реалізації пріоритетних напрямів формування потенціалу сталого розвитку та об'єктивного обчислення його масштабів вихідним положенням є підтримання теоретико-методологічних засад (теорій, концепцій, законів, принципів та методів) і прикладних аспектів їхніх проявів, закономірностей, тенденцій та чинників впливу, що ґрунтуються на процесно-замкненій детермінанті реалізації переходу держави до сталого розвитку. Крім формалізації концептуально-аналітичної моделі, оптимізаційного складу дієвого прикладного інструментарію та організаційно-економічного механізму розв'язання проблем управління потенціалом сталого розвитку, слід розробити відповідний тип стратегічного набору. Економічна політика у сфері цілеорієнтованого управління потенціалом сталого розвитку наразі набуває відносної самостійності, що й обумовлює її підвищене значення серед національних економічних інтересів.

Оптимальне вирішення цих пріоритетних науково-прикладних завдань [28] можливе лише за умов:

- визначення сутності міжнародної економічної політики у взаємозв'язку з масштабами українського потенціалу сталого розвитку, урахування діалектики взаємодії та взаємостимулювання останнього з рівнем економічної безпеки України;
- ідентифікації сформованої у дослідженні системи оцінювання потенціалу сталого розвитку основи зовнішньої та внутрішньої економічної політики держави;
- розроблення варіантів розвитку подій у контексті реалізації інтеграційних перспектив держави з урахуванням власного економічного паритету;
- формування оптимізаційного комплексу стратегічного інструментарію для розбудови політики сталого розвитку України в контексті об'єктивізації масштабів ресурсного та функціонального забезпечення запровадження у практику оптимальної моделі і системи оцінювання потенціалу такого розвитку на шляху реалізації інтеграційного вибору держави.

Список використаних джерел

1. Шкарлет С. М. Формування стратегії сталого розвитку економіки України бінарного типу / В. В. Микитенко, С. М. Шкарлет // Економіст. – 2012. – № 1. – С. 7–16.
2. Микитенко В. В. Формування багаторівневої системи показників-індикаторів ідентифікації сталого розвитку / В. В. Микитенко // Український соціум: наука–освіта–виробництво : зб. наук. праць / за ред. д.е.н., проф.

В. В. Микитенко. Вип. 1. – К. : МНТУ ім. акад. Ю. Бугая; Асоціація ТЕКУ, ПП Вишемирський В. С., 2012. – 344 с.

3. Лицур І. М. Оцінка життєвого циклу продукції як інструмент визначення впливу на природне довкілля у сільському господарстві / І. М. Лицур, О. І. Панков // Національне господарство України: теорія та практика управління : зб. наук. праць. – К. : ДУ ІЕПСР НАН України, 2013. – С. 109–113.

4. Потенціал національної промисловості: цілі та механізми ефективного розвитку : [монографія] / [Ю. В. Кіндзерский, В. В. Микитенко, М. М. Якубовський та ін.; за ред. Ю. В. Кіндзерского]; НАН України; Інститут економіки та прогнозування НАН України. – К. : Нічлава, 2009. – 928 с.

5. Лицур І. М. Детермінанти соціально-економічного розвитку підприємств : [монографія] / І. М. Лицур; за наук. ред. д-ра. екон. наук., проф. Є. В. Мішеніна. Вип. 2. – Х. : Діса Плюс, 2013. – 444 с.

6. Демешок О. О. Формування системи управління розвитком стратегічного потенціалу промисловості у чотирьох-вимірному просторі реалізація дії її функціоналів / О. О. Демешок, В. В. Микитенко // Інвестиції: практика та досвід – 2013. – № 1. – С. 12–19.

7. Алимов О. М. Стратегічний потенціал – сукупні можливості національної економіки по досягненню цілей збалансованого розвитку / О. М. Алимов, В. В. Микитенко // Продуктивні сили України. – 2006. – № 1. – С. 135–151.

8. Кузьменко Р. В. Структурно-динамічні виміри функціонування реального сектору економіки України в контексті його інкорпорації до зовнішньоекономічної діяльності країн Митного та Європейського союзу [Електронний ресурс] / І. В. Драган, Р. В. Кузьменко, В. В. Микитенко // Ефективна економіка : електрон. фах. наук. вид. / Дніпропетровський державний аграрний університет МОН України. – Режим доступу : <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=2209>.

9. Енергоефективність: стратегічний ресурс трансформації виробничо-економічних відносин : [монографія] / [О. М. Алимов, О. О. Демешок, І. А. Ігнатєва та ін.; за наук. ред. В. В. Микитенко]. – К. : Київський національний університет технологій та дизайну МОНмолодьспорту України, 2012. – 734 с.

10. Драган І. В. Реалізація природно-ресурсного потенціалу території на засадах самовідтворюваності в контексті модернізації національної економіки / І. В. Драган // Агросвіт. – 2013. – № 8. – С. 22–27.

11. Драган І. В. Ресурсно-функціональне забезпечення розбудови і запровадження еколого-економічного моніторингу України в контексті сталого розвитку та наближення до стандартів ЄС / І. В. Драган, В. В. Микитенко // Агросвіт. – 2013. – № 22 – С. 37–45.

12. Лыцур И.Н. Формирование основных направлений перехода лесопользования на путь устойчивого развития / И. Н. Лыцур, Р. В. Бабич // Устойчивое развитие («SUSTAINABLE DEVELOPMENT». – 2013. – № 7. – С. 104–110.

13. Сталый людський розвиток: забезпечення справедливості : нац. доп. / [Геєць В. М., Лібанова Е. М., Жулинський М. Г. та ін.] ; Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи. – Умань : Візаві, 2012. – 412 с.
14. Ковальова О. Неофункціоналізм проти традиційних підходів у теоріях європейської інтеграції / О. Ковальова // Грані. – 2007. – № 1 (27). – С. 114–117.
15. Безпекова політика України в контексті формування системи колективної безпеки в Європі : аналіт. запис. НІСД [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua>.
16. Микитенко В. В. Корегування енергетичної політики держави в умовах транснаціоналізації світової економіки / В. В. Микитенко // Вісник економічної науки України. – 2008. – № 2 (14). – С. 110–117.
17. Микитенко В. В. Коридори еволюції української економіки та інкорпорація зовнішньоекономічних впливів при прогнозуванні траєкторії її розвитку / В. В. Микитенко // Економічний вісник Донбасу. – 2009. – № 4 (14). – С. 52–69.
18. Шкарлет С. М. Чинники генерування результативності технологій управління забезпеченням економічної безпеки у промисловості / С. М. Шкарлет, В. В. Микитенко // Тріада національного відродження: наука – освіта – виробництво : зб. наук. праць / за наук. ред. д.е.н., проф. В. В. Микитенко. Вип. 2. – К. : МНТУ ім. акад. академіка Ю. Бугая, ПІ Вишемирський В. С., 2012. – С. 11–16.
19. Аналітичні розрахунки Управління організаційного та інформаційного забезпечення роботи Міністра промислової політики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.minprom.gov.ua>.
20. Шкарлет С. М. Формування стратегії сталого розвитку економіки України бінарного типу / С. М. Шкарлет, В. В. Микитенко // Економіст. – 2012. – № 1. – С. 7–16.
21. Системно-комплексне оцінювання потенціалу сталого розвитку України / [О. М. Алімов, В. В. Микитенко, І. М. Лицур та ін.]. – К. : ДУ ІЕПСР НАН України, 2013. – 88 с.
22. Статистичний збірник «Регіони України 2012» / за ред. Осауленка О. Г.; Державна служба статистики України : у 2 ч. – К. : Август Трейд, 2012. – 803 с.
23. Структурні трансформації економіки: світовий досвід, інститути, стратегії для України : [монографія] / [О. І. Амоша, М. Г. Білопольський, В. В. Микитенко та ін.]; Інститут економіки промисловості НАН України, ТНЕУ МОНмолодьспорту України. – Тернопіль : Економічна думка ТНЕУ МОНмолодьспорту України. 2011. – 848 с.
24. А. с. 21673. Макроекономічне регулювання процесів забезпечення енергоефективності у промисловості: методологія оцінки і прогнозу, методичні підходи та практичний інструментарій / В. В. Микитенко (Україна) заявл. і опубл. «Офіційний бюлетень авторське право і суміжне право». – 2007. – № 2. – 4 с.
25. А. с. 21787. Цільове програмне забезпечення ідентифікації параметрів енергоефективності промислового виробництва – (MINErgo v. 4.3) /

В. В. Микитенко (Україна) заявл. і опубл. «Офіційний бюлетень авторське право і суміжне право». – 2007. – № 13. – 4 с.

26. Наукові основи національної стратегії сталого розвитку України : [монографія] / [Алимов О. М., І. В. Драган, Микитенко В. В. та ін. ; за наук. ред. акад. НААН України, д.е.н., проф. М. А. Хвесика]; Державна установа «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку Національної академії наук України». – К.: ДУ ІЕПСР НАН України, 2013. – 145 с.

27. Програма економічних реформ на 2010 – 2014 рр. «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава» / Комітет економічних реформ при Президентові України. – К.: Комітет економічних реформ при Президентові України, 2012. – 87 с.

28. Микитенко В. В. Концепція формування стратегічного потенціалу сталого розвитку України / В. В. Микитенко, В. І. Барканов // Соціально-економічний розвиток регіонів України в контексті міжнародної інтеграції : зб. наук. праць. – Х.: ХНТУ МОН України, ПП Вишемирський В. С., 2011. – С. 132–139.

РОЗДІЛ 8

ВИКОРИСТАННЯ РЕНТНОЇ СКЛАДОВОЇ МІЖРЕГІОНАЛЬНИХ ЕКОНОМІЧНИХ НЕРІВНОСТЕЙ ДЛЯ НАРОЩЕННЯ ПОТЕНЦІАЛУ СТАЛОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ

8.1. Визначення міжрегіональних нерівностей економічного розвитку

Посилення міжрегіональних відмінностей економічного розвитку спричинене проблемою відповідності витрат і результатів життєдіяльності соціуму на різних за своїми масштабами і запасами природних ресурсів (у тому числі людських) територіях. Це пов'язано з тим, що насправді відбувається перехід від цивілізаційних (заснованих на традиціях багатьох поколінь) норм здійснення відтворювальних процесів до ліберальних. Перші утворювалися під впливом традиційних форм життєдіяльності суспільства впродовж достатнього тривалого часового періоду і за своєю суттю є його своєрідними стандартами у всіх сферах людських відносин, дотримання яких гарантувало державі певну стійкість реалізації інтересів різних верств населення. Основу таких стандартів становили окремі співвідношення (пропорції) між можливостями і потребами як окремого представника суспільства або груп населення, так і цілих співтовариств. При цьому вони мали обов'язковий для всіх характер.

У традиційному суспільстві такі стандарти забезпечували поєднання окремих потреб індивіда з потребами і можливостями всього суспільства загалом. Власне такі стандарти в традиційному суспільстві супроводжували індивіда впродовж усього його життя – від народження і до старості. У сучасному розумінні, це нагадує зведення певних правил, які формують своєрідну картинку, зібрану з окремих пазлів. Такі норми повною мірою були втілені в основний принцип життя традиційного суспільства: один за всіх і всі за одного.

Останнім часом (принаймні впродовж 10–12 років) не відбулося позитивних змін у динаміці територіального розвитку (як у міжрегіональному, так і всередині регіонального виміру), що стало наслідком збільшення параметрів, котрі характеризують рівень, якість і ступінь життєдіяльності соціумів, які проживають на різних територіях. Ще помітнішими стали відмінності територіального розвитку, пов'язані з економічною активністю населення, використанням економічного (виробничого, територіального, інвестиційного тощо) потенціалу, результативністю входження на міжнародні ринки капіталів, товарів і робочої сили тощо. На цьому фоні спроби на державному рівні зменшення таких діапазонів (за допомогою підвищення соціальних стандартів – пенсій, заробітних плат, різних виплат і т. ін.), рівня та якості життя різних верств населення не принесли очікуваних результатів. Свідченням чого залишається неухильне скорочення наявного населення в абсолютній більшості не тільки областей, але і менших за розмірами адміністративно-територіальних утворень.

Однією із причин посилення диференціації в економічному розвитку регіонів уявляється виникнення частини незаробленого доходу (на рівні окремих підприємств і певних категорій населення) через рентоутворюючі чинники і поглиблення на цій основі міжрегіональних нерівностей. Такий дохід за своєю економічною суттю є ніщо інше, як рента розміри якої суттєво впливають на умови життєдіяльності на окремих територіях і держави в цілому.

У зв'язку з цим необхідний дієвий механізм нейтралізації таких відмінностей, формування якого потребує використання науково обґрунтованої міри (засобу вимірювання) і критеріїв (підстав для оцінки), щоб визначити вплив економічної ренти на рівень розвитку регіонів. Оскільки в цьому випадку йдеться про економічні процеси та явища, то мірою можуть бути вартісні й часові параметри (їх межа, за якою зміна кількості спричиняє зміну якості об'єкта, і навпаки), а критеріями – вимірники оцінки (відмінні ознаки, на підставі яких проводиться оцінка).

Протягом тривалого періоду економіці України притаманний високий і стабілізований рівень міжрегіональних нерівностей. Причина їх появи може приховуватися в рентній складовій, що виникає в суспільних відносинах, пов'язаних із формуванням вартісної оцінки невідтворюваних і важко відтворюваних ресурсів (землі, корисних копалин, робочої сили, основних засобів та ін.). Саме тому проблема нейтралізації міжрегіональних відмінностей соціально-економічного розвитку сьогодні залишається головною в ході розробки та реалізації державної політики на регіональному рівні. Виходячи з цього, пріоритетним завданням на поточному етапі розвитку економіки України є послаблення та подолання диспропорцій, а також зниження їх негативних впливів на соціально-економічну систему держави.

Відмінності рівня та якості життя населення обумовлені природними особливостями, географічним положенням території, господарськими навичками населення, специфікою участі в міжнародному розподілі праці. Ці нерівності існують не тільки між країнами, а й всередині кожної з них, навіть найменшої за площею. Але іноді вони стають дуже небезпечними для територіальної цілісності країни.

Перед учасниками економічних відносин останнім часом постає сукупність економічних проблем, що посилюються протиріччями щодо варіантів їх вирішення. Соціально-економічна диференціація певною мірою характерна для всіх держав світу незалежно від територіально-адміністративного устрою та рівня розвитку. І якщо при цьому коливання є контрольованими, хоча і спричиненими об'єктивними обставинами, допустима різниця регіонального розвитку вносить динамізм у процеси формування єдиного регіонального економічного простору. Якщо ж тенденції зростання розриву між рівнями соціально-економічного розвитку регіонів дедалі посилюються, то регіональний економічний простір стає фрагментарним. Саме це є основним фактором дестабілізації, який перешкоджає переходу до сталого розвитку.

Діапазон обсягів виробництва валової доданої вартості в розрахунку на одного працівника за аналізований період збільшився з 4,86–11,00 (2001 р.) до

25,16–67,29 тис. грн (2010 р.), або більше ніж у 6,8 разу. При цьому кількість областей, в яких середній рівень виробництва ВДВ перевищував середній у країні, скоротилася з п'яти (Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Одеська, Полтавська) до чотирьох (Дніпропетровська, Донецька, Київська, Полтавська). Більше того, тільки три області зберегли свої лідируючі позиції (табл. 8.1).

Таблиця 8.1

Обсяг ВДВ на одного зайнятого працівника по роках, тис. грн*

Область	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Україна	8,75	9,56	12,13	15,68	19,15	23,50	31,42	41,04	41,96	49,34
АРК	7,09	7,45	7,84	10,35	13,17	16,35	21,39	27,92	28,90	34,05
Винницька	6,14	6,38	7,51	10,55	12,93	15,71	19,61	25,63	27,34	31,87
Волинська	6,52	7,04	7,76	10,97	13,92	16,16	21,35	26,77	27,06	31,32
Дніпропетровська	9,85	10,56	13,44	17,51	22,67	28,57	39,65	57,92	54,21	67,29
Донецька	11,00	12,44	14,62	19,78	23,68	29,40	38,12	48,23	46,90	58,19
Житомирська	6,05	6,68	8,36	9,92	11,91	14,09	18,02	24,41	24,96	31,34
Закарпатська	5,17	5,50	7,29	9,23	11,28	13,91	17,97	22,40	22,88	27,34
Запорізька	9,56	9,88	12,83	16,62	20,23	24,82	33,92	43,18	40,26	45,85
Івано-Франківська	7,56	8,59	11,72	13,17	16,43	19,05	23,17	29,29	29,73	34,93
Київська	8,74	9,11	11,00	14,08	16,92	21,16	29,40	39,85	45,00	53,61
Кіровоградська	7,25	7,49	8,84	11,90	13,92	16,49	20,19	28,41	29,42	34,49
Луганська	7,84	8,85	10,17	12,15	15,72	19,30	26,09	34,37	32,81	39,43
Львівська	6,50	7,69	9,86	12,20	14,63	18,07	23,78	29,69	30,95	35,35
Миколаївська	7,41	7,64	10,53	13,79	16,12	19,87	24,82	32,51	35,47	41,69
Одеська	8,82	9,70	12,16	15,44	18,61	22,12	29,36	41,30	44,70	48,97
Полтавська	9,15	10,74	13,36	17,36	21,87	26,80	34,92	41,76	45,10	59,70
Рівненська	5,99	6,72	9,59	12,03	14,33	17,28	21,69	26,86	27,11	31,22
Сумська	6,85	7,00	8,67	10,95	13,41	16,05	21,05	27,66	30,32	34,75
Тернопільська	5,37	6,17	8,28	9,52	11,15	14,44	18,31	23,50	25,37	28,11
Харківська	7,87	8,70	11,15	14,85	17,89	22,17	30,80	41,61	43,56	47,94
Херсонська	6,05	6,36	8,32	10,22	11,87	13,80	16,64	24,19	26,15	30,25
Хмельницька	5,09	5,48	8,65	10,38	12,36	14,91	19,36	24,92	25,57	29,14
Черкаська	6,21	6,58	8,48	10,86	13,89	16,88	21,19	29,64	30,70	36,35
Чернівецька	4,86	5,60	7,85	8,93	11,05	13,33	17,02	22,29	22,10	25,16
Чернігівська	6,24	6,77	8,75	11,30	13,39	16,17	21,15	27,51	28,69	33,22
М. Київ	23,53	24,94	32,90	43,76	53,60	64,95	92,00	113,52	118,95	136,32
М. Севастополь	6,83	7,39	12,17	12,06	14,94	19,96	25,46	32,81	35,59	42,12

*Джерело: Розраховано за даними [13–28].

На практиці виходить, що чим вищі темпи зростання обсягів виробництва валової доданої вартості, тим більша диференціація територій за цим показником. Ця обставина змушує замислюватися про те, чому посилення міжрегіональних розбіжностей в економічному розвитку супроводжується розширенням групи відстаючих регіонів, а не навпаки.

Як відомо, визначальним чинником посилення можливої диференціації економічного розвитку окремих територій є різниця швидкостей протікання тих чи інших процесів. В економіці вона вимірюється темпами приросту (відносного показника динаміки, що являє собою відношення абсолютного приросту до рівня динаміки, порівняно з яким він розрахований) з постійною (базисні темпи приросту) (табл. 8.2) і змінною базами порівняння (ланцюгові темпи приросту) (табл. 8.3).

Таблиця 8.2

Обсяги ВДВ на одного зайнятого працівника (базисні індекси) по роках (2001 р. = 100,0%)*

Область	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Україна	109,3	138,6	179,2	218,9	268,6	359,1	469,0	479,5	563,9
АРК	105,1	110,6	146,0	185,8	230,6	301,7	393,8	407,6	480,3
Винницька	103,9	122,3	171,8	210,6	255,9	319,4	417,4	445,3	519,1
Волинська	108,0	119,0	168,3	213,5	247,9	327,5	410,6	415,0	480,3
Дніпропетровська	107,2	136,4	177,8	230,2	290,1	402,5	588,0	550,4	683,2
Донецька	113,1	132,9	179,8	215,3	267,3	346,5	438,5	426,4	529,0
Житомирська	110,4	138,2	164,0	196,9	232,9	297,9	403,5	412,6	518,1
Закарпатська	106,4	141,0	178,5	218,2	269,1	347,6	433,3	442,6	528,8
Запорізька	103,3	134,2	173,8	211,6	259,6	354,8	451,7	421,1	479,6
Івано-Франківська	113,6	155,0	174,2	217,3	252,0	306,5	387,4	393,3	462,1
Київська	104,2	125,9	161,1	193,6	242,1	336,4	455,9	514,9	613,4
Кіровоградська	103,3	121,9	164,1	192,0	227,4	278,5	391,9	405,8	475,8
Луганська	112,9	129,7	155,0	200,5	246,2	332,8	438,4	418,5	502,9
Львівська	118,3	151,7	187,7	225,1	278,0	365,8	456,8	476,2	543,8
Миколаївська	103,1	142,1	186,1	217,5	268,2	335,0	438,7	478,7	562,6
Одеська	110,0	137,9	175,1	211,0	250,8	332,9	468,3	506,8	555,2
Полтавська	117,4	146,0	189,7	239,0	292,9	381,6	456,4	492,9	652,5
Рівненська	112,2	160,1	200,8	239,2	288,5	362,1	448,4	452,6	521,1
Сумська	102,2	126,6	159,9	195,8	234,3	307,3	403,8	442,6	507,3
Тернопільська	114,9	154,2	177,3	207,6	268,9	341,0	437,6	472,4	523,4
Харківська	110,5	141,7	188,7	227,3	281,7	391,4	528,7	553,5	609,1
Херсонська	105,1	137,5	168,9	196,2	228,1	275,0	399,8	432,2	500,0
Хмельницька	107,7	169,9	203,9	242,8	292,9	380,4	489,6	502,4	572,5
Черкаська	106,0	136,6	174,9	223,7	271,8	341,2	477,3	494,4	585,3
Чернівецька	115,2	161,5	183,7	227,4	274,3	350,2	458,6	454,7	517,7
Чернігівська	108,5	140,2	181,1	214,6	259,1	338,9	440,9	459,8	532,4
М. Київ	106,0	139,8	186,0	227,8	276,0	391,0	482,4	505,5	579,3
М. Севастополь	108,2	178,2	176,6	218,7	292,2	372,8	480,4	521,1	616,7

*Джерело: Розраховано за даними [13–28].

**Обсяги ВДВ на одного зайнятого працівника (ланцюгові індекси) по роках,
%**

Область	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Україна	109,3	126,9	129,3	122,1	122,7	133,7	130,6	102,2	117,6
АРК	105,1	105,2	132,0	127,2	124,1	130,8	130,5	103,5	117,8
Вінницька	103,9	117,7	140,5	122,6	121,5	124,8	130,7	106,7	116,6
Волинська	108,0	110,2	141,4	126,9	116,1	132,1	125,4	101,1	115,7
Дніпропетровська	107,2	127,3	130,3	129,5	126,0	138,8	146,1	93,6	124,1
Донецька	113,1	117,5	135,3	119,7	124,2	129,7	126,5	97,2	124,1
Житомирська	110,4	125,1	118,7	120,1	118,3	127,9	135,5	102,3	125,6
Закарпатська	106,4	132,5	126,6	122,2	123,3	129,2	124,7	102,1	119,5
Запорізька	103,3	129,9	129,5	121,7	122,7	136,7	127,3	93,2	113,9
Івано-Франківська	113,6	136,4	112,4	124,8	115,9	121,6	126,4	101,5	117,5
Київська	104,2	120,7	128,0	120,2	125,1	138,9	135,5	112,9	119,1
Кіровоградська	103,3	118,0	134,6	117,0	118,5	122,4	140,7	103,6	117,2
Луганська	112,9	114,9	119,5	129,4	122,8	135,2	131,7	95,5	120,2
Львівська	118,3	128,2	123,7	119,9	123,5	131,6	124,9	104,2	114,2
Миколаївська	103,1	137,8	131,0	116,9	123,3	124,9	131,0	109,1	117,5
Одеська	110,0	125,4	127,0	120,5	118,9	132,7	140,7	108,2	109,6
Полтавська	117,4	124,4	129,9	126,0	122,5	130,3	119,6	108,0	132,4
Рівненська	112,2	142,7	125,4	119,1	120,6	125,5	123,8	100,9	115,1
Сумська	102,2	123,9	126,3	122,5	119,7	131,2	131,4	109,6	114,6
Тернопільська	114,9	134,2	115,0	117,1	129,5	126,8	128,3	108,0	110,8
Харківська	110,5	128,2	133,2	120,5	123,9	138,9	135,1	104,7	110,0
Херсонська	105,1	130,8	122,8	116,1	116,3	120,6	145,4	108,1	115,7
Хмельницька	107,7	157,8	120,0	119,1	120,6	129,8	128,7	102,6	114,0
Черкаська	106,0	128,9	128,1	127,9	121,5	125,5	139,9	103,6	118,4
Чернівецька	115,2	140,2	113,8	123,7	120,6	127,7	131,0	99,1	113,8
Чернігівська	108,5	129,2	129,1	118,5	120,8	130,8	130,1	104,3	115,8
М. Київ	106,0	131,9	133,0	122,5	121,2	141,6	123,4	104,8	114,6
М. Севастополь	108,2	164,7	99,1	123,9	133,6	127,6	128,9	108,5	118,4

*Джерело: Розраховано за даними [13–28].

Так, на початковому етапі найменше збільшувалося виробництво валової доданої вартості в Сумській, Миколаївській, Кіровоградській, Запорізькій і Вінницькій областях (у діапазоні 102,2–103,9 %), а найбільше – в Івано-Франківській, Тернопільській, Полтавській та Львівській (113,6–118,3 %). Отже, загальний діапазон виробництва валової доданої вартості коливався в межах 102,2–118,3 %, а максимальна різниця становила 16,1 %.

У кінці аналізованого періоду мінімальні темпи зростання базисного індексу спостерігалися в Івано-Франківській, Кіровоградській, Запорізькій і Волинській областях, а також Автономній Республіці Крим (у діапазоні 462,1–480,3 %), а максимальні – у Харківській, Київській, Полтавській та Дніпропетровській (609,1–683,2 %). Тобто загальний діапазон зростання базисного індексу виробництва ВДВ на заключному етапі перебував у межах 462,1–683,2 %, або 221,1 %. Такі коливання у зміні цього показника свідчать

про практичні структурні зрушення питомої ваги видів економічної діяльності, які вирішальним чином впливають на темпи економічного зростання.

На жаль, доводиться констатувати, що домінуючу роль, як і раніше, відіграють окремі види промислової діяльності, суттєво сприяючи великій варіації цін на кінцеву продукцію порівняно з іншими видами економічної діяльності, насамперед аграрного виробництва. Це є наслідком неконструктивної державної регіональної політики у сфері координації вартісного еквівалента на кінцеву продукцію. Тобто йдеться про відсутність державної регіональної політики, що підтверджується мінливістю складу груп: як видно з наведеного переліку областей, і перша, і друга групи не відрізняються постійністю. Більше того, якщо на початку періоду Івано-Франківська область перебувала в групі лідерів, то в кінці – перемістилася до групи аутсайдерів. Одночасно швидкість виробництва валової доданої вартості в розрахунку на одного зайнятого працівника в розрізі областей (табл. 8.3) також була різною.

У 2002 р. загальний діапазон зміни ланцюгових приростів названого показника становив 102,2–118,3 %, або 16,1 %, 2010 р. – 110,0–132,4, або 22,4 %. Протягом досліджуваного періоду мінімальна швидкість (ланцюгові індекси) виробництва валової доданої вартості спостерігалася в: Сумській (102,2 % – 2002 р.), Івано-Франківській (101,5 % – 2009 р.) Волинській (101,1 % – 2009 р.), Рівненській (100,9 % – 2009 р.), а максимальна – Волинській (141,4 % – 2004 р.), Рівненській (142,7 % – 2003 р.), Херсонській (145,4 % – 2008 р.), Дніпропетровській (146,1 % – 2008 р.) і Хмельницькій (157,8 % – 2003 р.) областях. В окремих областях 2009 р. відбувалося зниження швидкості виробництва ВДВ: Запорізькій – до 93,2 %, Дніпропетровській – 93,6, Луганській – 95,5, Донецькій – 97,2, Чернівецькій – до 99,1 %.

Виходячи з того, що праця є одним з можливих чинників виникнення економічної ренти, доцільно з'ясувати, яким чином формуються тенденції її громадської оцінки, щоб за допомогою порівняння виявлених напрямів і швидкості зміни діапазонів базисних і ланцюгових темпів приросту суспільної продуктивності праці (виробництва валової доданої вартості на одного працівника) і середньорічних доходів населення в розрахунку на одного зайнятого встановити можливість виникнення ренти у сфері суспільної оцінки праці. Отже, можна припустити, що саме існуюча різниця базисних і ланцюгових темпів приросту обсягів виробництва ВДВ і середньорічних доходів населення в розрахунку на одного зайнятого є відображенням імовірності виникнення економічної ренти. Щоб перевірити цю гіпотезу, необхідно простежити, в якому напрямку і з якою швидкістю змінювалися доходи населення в розрізі областей (табл. 8.4).

Так, на початку періоду загальний діапазон середньорічних доходів населення в розрахунку на одного зайнятого становив 3,46 тис. грн, а 2010 р. – 20,62 тис. грн, тобто збільшився майже в 6 разів. При цьому кількість областей, де цей показник перевищував середній по країні рівень, зменшилася з п'яти (Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Київська, Луганська) до чотирьох

(Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Київська). У цьому випадку спостерігається аналогічна ситуація з виробництвом валової доданої вартості.

Згідно з результатами порівняльного аналізу (табл. 8.1 і 8.4), на початку аналізованого періоду кількість областей, в яких обсяги виробництва ВДВ перевищували доходи населення, становила вісім (Дніпропетровська, Донецька, Луганська, Миколаївська, Одеська, Полтавська, Харківська, та Херсонська), а в кінці – дві (Дніпропетровська та Полтавська). Це свідчить про те, що в державі реалізується політика «проїдання» сукупного багатства за рахунок не тільки не дотримання співвідношень темпів зростання заробітної плати (доходів населення) і продуктивності праці, але й надмірної захопленості виплатами субсидій (через зубожіння широких верств населення). Життя у «борг» у сучасному світі загрожує непередбачуваними наслідками у віддаленому майбутньому, яскравим свідченням яких є нинішня світова економічна криза. Саме цю обставину можна кваліфікувати як приховану форму отримання економічної ренти. Замість того, щоб стимулювати суспільне виробництво, держава займається розподілом і перерозподілом створюваної валової доданої вартості.

Таблиця 8.4

Середньорічні доходи населення в розрахунку на 1 зайняту особу, тис. грн*

Область	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Україна	7,54	8,66	10,70	13,51	18,44	22,77	29,82	40,32	44,29	54,33
Республіка Крим	7,53	8,10	8,73	11,14	15,32	18,53	24,96	33,07	35,38	43,43
Вінницька	6,18	6,98	8,59	12,14	16,86	20,46	26,51	34,69	38,66	48,18
Волинська	6,59	7,79	8,93	11,66	15,84	19,56	25,22	33,43	35,46	44,27
Дніпропетровська	7,77	8,63	10,93	14,31	19,92	24,46	32,20	43,30	46,93	57,71
Донецька	7,90	9,63	11,01	14,14	19,18	23,89	31,41	43,11	48,75	59,76
Житомирська	7,14	8,44	10,59	12,23	16,51	20,19	26,53	35,58	37,20	46,33
Закарпатська	5,36	5,75	7,87	10,14	13,62	16,81	22,10	29,03	31,43	39,14
Запорізька	8,47	9,11	11,83	14,31	19,34	23,69	31,07	41,90	44,92	54,96
Івано-Франківська	6,96	7,97	10,97	12,75	17,45	21,50	27,59	37,17	39,94	50,04
Київська	8,82	9,38	11,02	12,99	17,48	22,01	29,11	39,78	45,51	55,86
Кіровоградська	7,45	8,20	9,53	12,09	16,29	19,59	25,09	33,66	37,32	46,54
Луганська	7,75	8,82	10,32	12,63	16,94	20,90	27,16	37,30	40,85	50,74
Львівська	6,93	8,27	10,72	13,58	18,62	22,24	29,11	38,65	40,38	50,30
Миколаївська	6,44	7,41	10,81	12,63	17,23	20,72	27,00	36,37	38,72	47,93
Одеська	6,31	7,18	9,67	12,96	18,05	21,61	27,54	36,89	40,78	50,58
Полтавська	7,34	8,64	11,07	13,81	18,59	22,48	29,18	39,07	43,64	53,58
Рівненська	6,12	7,51	10,88	12,97	16,94	20,75	26,61	35,28	37,83	47,05
Сумська	6,63	7,19	9,69	12,22	16,69	20,81	27,55	36,45	40,63	49,68
Тернопільська	6,27	7,32	10,65	12,75	16,39	21,15	26,84	35,30	36,98	44,98
Харківська	7,21	8,29	10,29	12,85	17,67	21,59	28,85	39,58	43,08	53,17
Херсонська	6,00	6,87	9,22	11,47	15,33	18,39	23,87	31,93	34,36	42,50
Хмельницька	5,68	6,53	10,01	12,31	16,84	20,46	26,40	34,65	37,18	45,99
Черкаська	6,75	7,61	9,88	12,02	16,23	19,95	25,93	35,03	38,01	45,82
Чернівецька	5,49	6,30	9,89	11,73	15,97	19,29	24,41	32,06	33,53	41,61
Чернігівська	6,80	7,59	9,66	12,45	16,70	20,77	26,91	35,72	39,43	47,95
М. Київ	10,93	6,37	17,06	22,68	32,06	41,66	55,10	77,30	88,72	105,06
М. Севастополь	5,92	3,83	11,69	11,91	15,77	18,73	25,32	34,49	39,67	49,37

*Джерело: Розраховано за даними [13–28].

Таким чином, виявлену різноманітність щодо швидкостей виробництва валової доданої вартості, скоріше за все, можна пояснити наявністю і використанням різної структури економіки, яка виражається співвідношеннями живої і матеріалізованої праці. У тих областях, де розміри живої та уречевленої праці мають значні обсяги, чисельність працівників і вартість основних засобів істотно перевищують аналогічні показники, ніж у менш забезпечених регіонах, якраз і спостерігаються більш динамічні процеси.

Тому проблема зменшення міжрегіональних відмінностей в економічному і соціальному розвитку набуває загальнодержавного значення. Головним завданням ефективної регіональної політики на сучасному етапі розвитку економіки України стає виявлення та ліквідація диспропорцій і зменшення їх негативних наслідків, так як вони є джерелом соціальної та політичної нестабільності. Одним із можливих шляхів його вирішення також можна вважати виявлення і вилучення територіальної ренти – економічної (ресурсної) або квазіренти (прихованої).

Таким чином, отримані результати дають змогу виділити передбачувану ренту в процесі соціально-економічного розвитку чинників. З їх подальшим використанням можливо сформувати інформаційну базу для підготовки та реалізації ефективних управлінських рішень, спрямованих на забезпечення поступального розвитку територій будь-якого рівня. Виділення ж рентної складової в суспільному виробництві може стати основою для стійкого розвитку територій.

8.2. Оцінка внутрішніх та зовнішніх чинників виникнення ресурсної ренти

Упродовж останніх років стає все більш очевидним порушення відтворювального циклу – безперервного оновлення процесів виробництва, розподілу, обміну та споживання товарів, послуг і духовних благ, на базі якого здійснюється відтворення всіх елементів економічної системи: продуктивних сил, виробничих відносин (або відносин економічної власності), техніко-економічних і організаційно-економічних та господарського механізму. Умовою прояву можливої ренти (квазіренти) є, наприклад, концентрація промислового і людського капіталів, а також зниження середніх витрат виробництва протягом досить тривалого часу як результату збільшення обсягів вироблених товарів і послуг.

Це стосується і регіональної економічної системи як однієї зі складових економічних підсистем країни, для якої забезпечення всіх стадій відтворення відіграє не менш важливу роль. На дотримання або недотримання відтворювального циклу на регіональному рівні накладається ще наявність відмінних ознак, за допомогою яких одна регіональна економічна система відрізняється від іншої. Серед них можна виділити, по-перше, природно-кліматичні та географічні умови регіону; по-друге, розміри території як одного з головних компонентів регіональної економічної системи; по-третє, місце

регіону в системі суспільного розподілу праці; по-четверте, накопичений у регіоні економічний потенціал тощо.

Зрозуміло, що всі ці зміни відбуваються під впливом численних факторів, і від того, наскільки співтовариство здатне керувати ними, повною мірою залежить тривалість названих та інших процесів в економіці. До групи таких факторів належать, зокрема, рентоутворюючі, що проявляються як у чистому вигляді (сільськогосподарська або гірнича рента, яку часто називають економічною), так і завуальовано (квазірента, тобто несправжня, уявна). За своєю природою рента являє собою дохід незароблений або отриманий унаслідок якихось сприятливих умов, що активізували протікання економічних процесів. Як наслідок, суспільні відносини змінюють пропорції, що сформувалися у використанні основних елементів продуктивних сил: одні чинники збільшують обсяги створюваної вартості, інші – ні. Проявляється це в різній швидкості перебігу економічних процесів, конкретніше, у певному прискоренні, різному для цих процесів. Можна припустити, що саме відмінності прискорення використання основних елементів продуктивних сил (факторів виробництва) стають рушійною силою виникнення ренти. Такі чинники також можна назвати внутрішніми. Дослідженнями виявлено, що вони взаємопов'язані між собою, а ефективність впливу на економіку їхньої цілісної сукупності істотно підвищена в міру її трансформації в системне утворення.

Як зовнішні фактори виникнення окремих видів ренти та/або квазіренти можна розглядати дані, що характеризують рівень відкритості економіки. Наприклад, показники обсягів експорту та імпорту найбільш важливих товарів і послуг, у тому числі фінансово-кредитних операцій, або показники рівня монетизації економічних відносин, чи співвідношення розмірів виданих кредитів (як населенню, так і підприємствам) до обсягів виробленого валового регіонального продукту (валової доданої вартості) та ін. Сьогодні виділяють природні, технологічні, економічні та інституційні чинники виникнення економічної ренти (рис. 8.1).

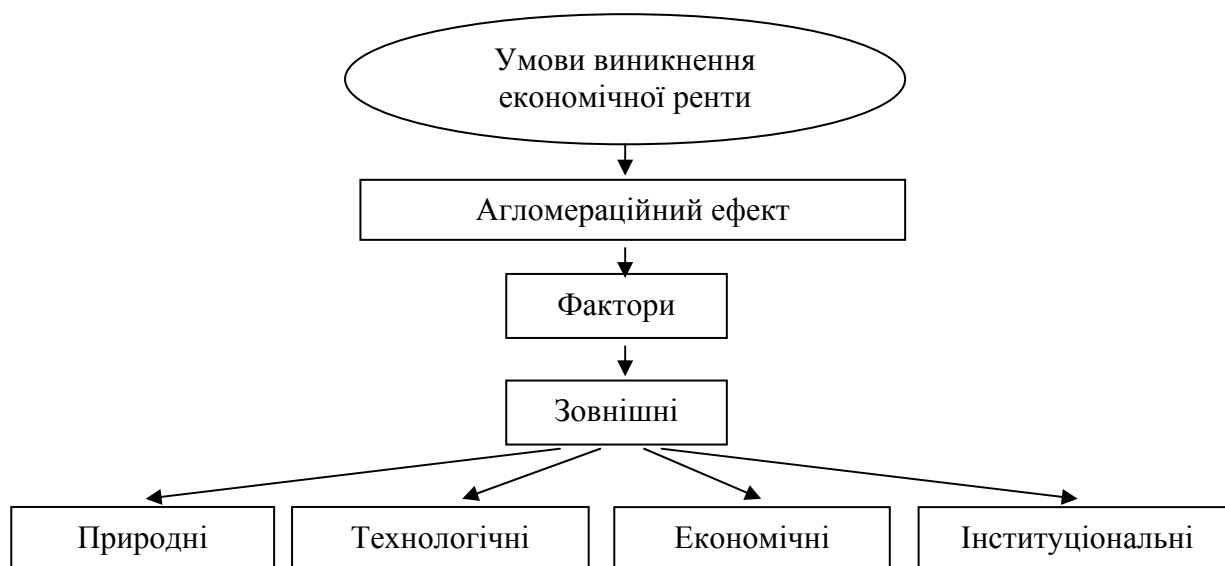

Рис. 8.1. Зовнішні фактори виникнення економічної ренти.

Виділення зовнішніх чинників виникнення ренти обумовлено існуючими умовами життєдіяльності як на окремих територіях, так і держави в цілому. Вплив природного фактору на виникнення економічної ренти спричинений обмеженістю природних ресурсів, багато з яких не є вільно відтворюваними. У свою чергу, це зумовлює появу природної ренти, яка являє собою плату за користування природними ресурсами. Вплив технологічного чинника визначено науково-технічним прогресом, який знаходить своє відображення в технологічній квазіренті як надприбутки власників інтелектуального продукту. Економічні фактори діють на науково-технічний розвиток передусім через періодичну зміну циклів розвитку території, коливання обсягів ВВП, інвестицій, цін та інших макроекономічних показників. Інституційні чинники здійснюють регулюючий (обмежувальний) вплив на виникнення та існування економічної ренти. Як поєднання формальних і неформальних інститутів, а також механізмів їх закріплення, вони регулюють соціально-економічну систему території.

Оцінка ендогенних і екзогенних факторів виникнення на певних територіях окремих видів ренти та/або квазіренти повинна ґрунтуватися на детальному аналізі найбільш важливих показників економічного і соціального розвитку. За отриманими результатами визначають, чи існують на цій території внутрішні передумови для їх виникнення, або ж вирішальними є зовнішні умови. До внутрішніх належать чинники, що впливають на економічні процеси та відносини зсередини, а також дані, що характеризують використання окремих елементів продуктивних сил. Наприклад, для природних ресурсів – ціна видобутку корисної копалини, для матеріальних – рівень зносу основних засобів, швидкість оновлення, для трудових – мінімальна, середня і максимальна заробітна плата як в економіці загалом, так і окремих видах економічної діяльності та інше.

Здійснити оцінку внутрішніх чинників економічної ренти на окремій території можна на підставі виділених умов її виникнення (рис. 8.2).

Рис. 8.2. Внутрішні фактори виникнення економічної ренти.

Наводимо результати оцінки впливу внутрішнього чинника «земля» на виникнення економічної ренти (табл. 8.5).

Таблиця 8.5

Оцінка внутрішнього фактору «земля» в економічній ренті (ВДВ видобувної промисловості та сільського господарства в розрахунку на одного зайнятого по роках), тис. грн*

Область	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Україна	1,811	1,845	1,979	2,453	2,828	3,042	3,784	5,697	5,271	7,312
АРК	1,414	1,244	1,155	1,479	1,772	1,749	2,194	3,288	3,146	3,924
Вінницька	2,129	2,093	2,280	3,167	3,344	3,579	3,789	5,626	5,735	7,178
Волинська	2,084	2,142	2,191	2,538	2,936	2,841	3,284	4,307	4,437	5,890
Дніпропетровська	2,126	2,293	2,724	3,277	4,455	5,184	7,246	14,378	11,548	18,592
Донецька	1,956	2,376	2,291	2,880	3,447	3,713	4,765	7,234	6,352	9,674
Житомирська	2,039	2,027	2,353	2,641	2,907	3,028	3,803	5,743	5,095	6,764
Закарпатська	1,639	1,613	1,760	1,889	2,036	2,154	2,569	3,099	3,248	3,797
Запорізька	1,458	1,401	1,317	1,899	2,014	2,128	2,593	3,832	3,708	5,346
Івано-Франківська	2,308	2,508	2,971	2,804	3,407	3,672	4,405	5,695	5,206	7,051
Київська	2,836	2,689	2,737	3,138	3,245	3,226	3,930	5,030	5,543	7,341
Кіровоградська	2,599	2,509	2,849	3,750	3,770	3,973	4,250	7,513	6,961	8,379
Луганська	2,201	2,389	2,484	2,824	3,767	4,261	5,765	8,464	6,865	10,125
Львівська	1,539	1,665	1,834	2,095	2,327	2,451	3,034	3,825	3,512	4,392
Миколаївська	1,616	1,374	1,532	2,411	2,245	2,484	2,400	4,591	4,841	6,799
Одеська	1,258	1,121	1,003	1,720	1,642	1,765	1,632	2,930	2,718	3,785
Полтавська	3,056	3,000	3,250	4,223	5,357	6,385	8,954	11,614	12,550	18,342
Рівненська	1,659	1,789	2,134	2,538	2,808	2,922	3,499	4,786	4,665	5,492
Сумська	2,756	2,594	3,060	3,626	4,313	4,633	6,010	7,946	6,919	8,439
Тернопільська	1,863	2,039	2,179	2,497	2,764	3,087	3,695	4,794	5,394	5,715
Харківська	1,664	1,699	1,604	2,070	2,204	2,140	2,800	3,450	3,473	4,547
Херсонська	1,717	1,669	1,632	2,469	2,649	2,778	2,660	5,494	5,580	7,205
Хмельницька	1,789	1,713	2,178	2,791	2,655	2,687	3,393	4,738	4,551	5,536
Черкаська	2,037	1,955	2,200	2,709	3,352	3,667	3,669	5,160	5,654	7,352
Чернівецька	1,503	1,579	1,805	2,083	2,480	2,529	3,191	3,966	3,999	4,762
Чернігівська	2,176	2,181	2,635	3,298	3,505	3,635	4,805	6,354	6,309	7,675

*Джерело: Розраховано за даними [13–28].

Земля – фактор виробництва або виробничі ресурси, надані власне природою, тобто всі природні ресурси (землі, ліси, води, родовища). Цей вид ресурсу приносить власнику дохід у вигляді земельної ренти. Сьогодні визнано, що рента певною мірою наявна в доході будь-якого чинника виробництва. Якщо останній не має альтернативних варіантів використання, його альтернативна вартість дорівнює нулю, а весь дохід від його застосування має форму ренти. На ринках факторів виробництва земля, її ресурси та нерухомість включені в товарний оборот як ресурси, що не мають альтернатив заміщення в багатьох сферах господарювання. Можна збільшити продуктивність землі, поліпшити її якість, підвищити ринковий рівень ренти як плати за землю або знизити його до мінімуму, але кількість сукупної пропозиції цього фактору в кожний фіксований момент часу збільшити неможливо. Чиста економічна рента визначається співвідношенням попиту і пропозиції на ринках. Головною

особливістю ринку землі є те, що ринковий попит – це єдиний чинник, що визначає ціну землі або ренту.

Результати проведеного дослідження дають підстави стверджувати про існування міжрегіональних відмінностей щодо напрямів (сили) і швидкостей впливу внутрішніх чинників. Лідерами за цими показниками такого фактору, як земля, є: Дніпропетровська – 18,592 тис. грн/особу; Полтавська – 18,342; Луганська – 10,125; Донецька – 9,674 тис. грн/особу області, аутсайдерами – АРК – 3,924 тис. грн/особу, Закарпатська – 3,797 і Одеська – 3,785 тис. грн. Різниця між лідером і аутсайдером становить майже 5 разів (14,807 тис. грн/особу, або 78,9 %).

З метою визначення характеру змін аналізованих показників у часі розраховані базисні індекси, а також ланцюгові темпи їх приросту (табл. 8.6, 8.7).

Таблиця 8.6

Динаміка зміни показників внутрішнього фактору «земля» порівняно з 2001 р. у розрахунку на одного зайнятого працівника (базисні індекси) по роках*

Область	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Україна	1,018	1,093	1,354	1,561	1,680	2,089	3,145	2,910	4,037
АРК	0,880	0,817	1,046	1,253	1,237	1,552	2,325	2,224	2,775
Вінницька	0,983	1,071	1,488	1,571	1,681	1,780	2,642	2,694	3,372
Волинська	1,028	1,051	1,218	1,409	1,363	1,576	2,067	2,129	2,826
Дніпропетровська	1,079	1,282	1,542	2,096	2,439	3,409	6,764	5,433	8,746
Донецька	1,215	1,171	1,472	1,762	1,898	2,436	3,698	3,247	4,945
Житомирська	0,994	1,154	1,295	1,426	1,485	1,865	2,817	2,499	3,318
Закарпатська	0,984	1,074	1,153	1,242	1,314	1,568	1,890	1,981	2,316
Запорізька	0,961	0,903	1,302	1,382	1,460	1,779	2,629	2,543	3,667
Івано-Франківська	1,087	1,288	1,215	1,476	1,591	1,909	2,468	2,256	3,056
Київська	0,948	0,965	1,107	1,144	1,137	1,386	1,773	1,954	2,588
Кіровоградська	0,965	1,096	1,443	1,451	1,529	1,635	2,891	2,678	3,224
Луганська	1,085	1,129	1,283	1,711	1,936	2,619	3,845	3,119	4,600
Львівська	1,082	1,192	1,361	1,512	1,593	1,972	2,486	2,283	2,855
Миколаївська	0,851	0,948	1,492	1,390	1,537	1,485	2,841	2,997	4,208
Одеська	0,891	0,797	1,367	1,305	1,403	1,297	2,329	2,160	3,008
Полтавська	0,982	1,063	1,382	1,753	2,089	2,930	3,800	4,106	6,002
Рівненська	1,079	1,286	1,530	1,693	1,762	2,110	2,885	2,812	3,311
Сумська	0,941	1,110	1,316	1,565	1,681	2,181	2,883	2,510	3,062
Тернопільська	1,094	1,169	1,340	1,484	1,657	1,983	2,573	2,895	3,068
Харківська	1,021	0,964	1,244	1,325	1,286	1,683	2,074	2,087	2,733
Херсонська	0,972	0,950	1,437	1,542	1,618	1,549	3,199	3,249	4,196
Хмельницька	0,957	1,217	1,560	1,484	1,502	1,896	2,647	2,543	3,093
Черкаська	0,960	1,080	1,330	1,645	1,800	1,801	2,533	2,775	3,608
Чернівецька	1,050	1,201	1,386	1,650	1,683	2,123	2,639	2,661	3,168
Чернігівська	1,002	1,211	1,516	1,611	1,671	2,208	2,920	2,900	3,528

*Джерело: Розраховано за даними [13–28].

Динаміка зміни показників внутрішнього фактору «земля» за період 2001-2010 рр. у розрахунку на одного зайнятого працівника (ланцюговий темп приросту) по роках*

Область	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Україна	0,018	0,073	0,239	0,153	0,076	0,244	0,505	-0,075	0,387
АРК	-0,120	-0,072	0,281	0,198	-0,013	0,255	0,499	-0,043	0,247
Вінницька	-0,017	0,090	0,389	0,056	0,070	0,059	0,485	0,019	0,252
Волинська	0,028	0,023	0,158	0,156	-0,032	0,156	0,311	0,030	0,328
Дніпропетровська	0,079	0,188	0,203	0,359	0,164	0,398	0,984	-0,197	0,610
Донецька	0,215	-0,036	0,257	0,197	0,077	0,283	0,518	-0,122	0,523
Житомирська	-0,006	0,161	0,122	0,101	0,041	0,256	0,510	-0,113	0,328
Закарпатська	-0,016	0,091	0,074	0,078	0,058	0,193	0,206	0,048	0,169
Запорізька	-0,039	-0,060	0,442	0,061	0,056	0,219	0,478	-0,032	0,442
Івано-Франківська	0,087	0,185	-0,056	0,215	0,078	0,200	0,293	-0,086	0,354
Київська	-0,052	0,018	0,146	0,034	-0,006	0,218	0,280	0,102	0,324
Кіровоградська	-0,035	0,136	0,316	0,005	0,054	0,070	0,768	-0,073	0,204
Луганська	0,085	0,040	0,137	0,334	0,131	0,353	0,468	-0,189	0,475
Львівська	0,082	0,101	0,142	0,111	0,053	0,238	0,261	-0,082	0,250
Миколаївська	-0,149	0,114	0,574	-0,069	0,106	-0,034	0,913	0,055	0,404
Одеська	-0,109	-0,105	0,715	-0,046	0,075	-0,075	0,796	-0,072	0,393
Полтавська	-0,018	0,083	0,300	0,268	0,192	0,402	0,297	0,081	0,462
Рівненська	0,079	0,192	0,189	0,106	0,041	0,198	0,368	-0,025	0,177
Сумська	-0,059	0,180	0,185	0,189	0,074	0,297	0,322	-0,129	0,220
Тернопільська	0,094	0,068	0,146	0,107	0,117	0,197	0,297	0,125	0,059
Харківська	0,021	-0,056	0,291	0,065	-0,029	0,308	0,232	0,006	0,310
Херсонська	-0,028	-0,022	0,512	0,073	0,049	-0,043	1,066	0,016	0,291
Хмельницька	-0,043	0,271	0,281	-0,049	0,012	0,263	0,396	-0,039	0,216
Черкаська	-0,040	0,125	0,231	0,237	0,094	0,000	0,407	0,096	0,300
Чернівецька	0,050	0,143	0,154	0,191	0,020	0,262	0,243	0,008	0,191
Чернігівська	0,002	0,208	0,252	0,063	0,037	0,322	0,323	-0,007	0,217

*Джерело: Розраховано за даними [13–28].

Таким чином, як свідчать наведені дані, практично в усіх областях України відбулося посилення фактору земля за період 2001–2010 рр. у середньому на 32,8 %. Найбільші темпи змін 2010 р. відбулися у Дніпропетровській – 61 % та Донецькій – 52,3 % областях, найменші – у Тернопільській – 5,9 % та Рівненській – 17,7 %.

Наводимо порівняльну характеристику областей України за оцінкою внутрішнього чинника «земля» в економічній ренті 2001 та 2010 рр. (табл. 8.8).

Досліджуючи динаміку змін внутрішнього фактору «земля» за період 2001–2010 рр., слід зазначити, що в всіх областях України відбулося збільшення його сили і швидкості. По групі лідерів 2010 року зміни становили: Дніпропетровській області 8,7 разу (або 774 %), Полтавській – 6 (500 %), Луганській – 4,6 (360 %) та Донецькій – 4,9 разу (або 394 %). Серед аутсайдерів ці показники становили: АРК – 2 рази (або 177,5 %), Закарпатська область – 2,3 (131,7 %), Одеська – 3 рази (або 200 %).

Порівняльна характеристика областей України за оцінкою внутрішнього фактору «земля» в економічній ренті 2001 та 2010 рр., тис. грн/особу*

Область	2001 р.		Область	2010 р.	
	оцінка	місце		оцінка	місце
Полтавська	3,056	1	Дніпропетровська	18,592	1
Київська	2,836	2	Полтавська	18,342	2
Сумська	2,756	3	Луганська	10,125	3
Кіровоградська	2,599	4	Донецька	9,674	4
Івано-Франківська	2,308	5	Сумська	8,439	5
Луганська	2,201	6	Кіровоградська	8,379	6
Чернігівська	2,176	7	Чернігівська	7,675	7
Вінницька	2,129	8	Черкаська	7,352	8
Дніпропетровська	2,126	9	Київська	7,341	9
Волинська	2,084	10	Херсонська	7,205	10
Житомирська	2,039	11	Вінницька	7,178	11
Черкаська	2,037	12	Івано-Франківська	7,051	12
Донецька	1,956	13	Миколаївська	6,799	13
Тернопільська	1,863	14	Житомирська	6,764	14
Хмельницька	1,789	15	Волинська	5,890	15
Херсонська	1,717	16	Тернопільська	5,715	16
Харківська	1,664	17	Хмельницька	5,536	17
Рівненська	1,659	18	Рівненська	5,492	18
Закарпатська	1,639	19	Запорізька	5,346	19
Миколаївська	1,616	20	Чернівецька	4,762	20
Львівська	1,539	21	Харківська	4,547	21
Чернівецька	1,503	22	Львівська	4,392	22
Запорізька	1,458	23	АРК	3,924	23
АРК	1,414	24	Закарпатська	3,797	24
Одеська	1,258	25	Одеська	3,785	25

*Джерело: Розраховано за даними [13–28].

Порівняно з початком періоду дослідження відбулося часткове оновлення у складі групи лідерів, до якої ввійшли Дніпропетровська (з дев'ятого місця здобула перше), Луганська (3-тє) та Донецька (4-тє) області. Серед аутсайдерів Чернівецька та Львівська області помінилася місцями.

Таким чином, у період 2001–2010 рр. міжрегіональні відмінності щодо напрямів (сили) і швидкостей впливу внутрішнього фактору «земля» збільшилися в 4 рази (або 300 %). Це відбулося передусім за рахунок зростання ВДВ видобувної промисловості та сільського господарства, з одного боку, і зниженням кількості населення – з іншого.

За кожним суб'єктом рентних відносин стоїть праця, і не тільки фізична. Економічний примус пов'язаний із категорією найманої праці, для виникнення якої необхідні дві умови: володіння особистою свободою (відсутність рабовласницької або кріпосницької залежності) і відсутність власності на засоби виробництва, тобто можливості почати свій бізнес. У цих умовах людина змушена найматися на роботу, головним мотивом чого є бажання отримати матеріальну винагороду.

На відміну від інших факторів виробництва, праця має певні особливості. Головна з них полягає в тому, що праця невіддільна від людини, її робочої сили і тому має соціальний і політичний аспект. Саме ця обставина визначає різні підходи економістів до його дослідження. Так, у західній економічній літературі праця вважається товаром, на відміну від марксистської теорії, де товаром є не праця, а здатність людини до праці, її робоча сила.

Із цього випливає важливий висновок: оскільки товаром є не праця, а робоча сила, то й оплачується у формі заробітної плати не весь продукт праці, а лише частина його, необхідна для відтворення вартості робочої сили, а інша частина – безоплатно присвоюється капіталістом.

За оцінкою впливу внутрішнього чинника «праця» на виникнення економічної ренти (табл. 8.9) області України розподілилися наступним чином: групу лідерів очолюють Донецька – 30,588 тис. грн/особу, Дніпропетровська – 28,428, Київська – 27,540 і Луганська – 27,252 тис. грн/особу; аутсайдерів – Тернопільська – 19,908 тис. грн/особу, Волинська – 20,304 та Чернігівська область – 20,535 тис. грн/особу. Різниця між лідером (Донецькою) та аутсайдером (Чернігівською областями) становить майже 1,5 разу (10,053 тис. грн/особу, або 48,9 %).

Таблиця 8.9

**Оцінка внутрішнього чинника «праця» в економічній ренті
(середньорічна заробітна плата в розрахунку на одну особу), тис. грн***

Область	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Україна	3,732	4,512	5,544	7,080	9,672	12,492	16,212	21,672	22,872	26,868
АРК	3,612	4,296	5,196	6,516	8,760	11,424	14,640	19,308	20,484	23,892
Вінницька	2,580	3,180	4,008	5,220	7,164	9,516	12,336	16,848	18,132	21,384
Волинська	2,412	3,036	3,828	4,944	7,092	9,276	12,156	16,560	17,124	20,304
Дніпропетровська	4,440	5,256	6,312	8,004	10,956	13,668	17,460	22,512	23,556	28,428
Донецька	4,596	5,424	6,600	8,544	11,544	14,424	18,420	24,180	25,392	30,588
Житомирська	2,640	3,216	4,008	5,208	7,224	9,516	12,396	16,848	17,916	21,420
Закарпатська	2,856	3,540	4,548	5,748	7,980	10,416	13,092	17,436	18,744	22,152
Запорізька	4,548	5,340	6,492	8,052	10,320	13,092	16,728	21,744	22,116	26,244
Івано-Франківська	3,108	3,816	4,824	6,120	8,616	11,076	14,160	18,516	19,524	23,124
Київська	3,804	4,536	5,640	7,104	9,732	12,696	16,344	22,224	23,844	27,540
Кіровоградська	2,772	3,384	4,236	5,460	7,488	9,828	12,648	17,136	18,444	21,780
Луганська	3,840	4,716	5,688	7,152	9,660	12,264	15,876	21,228	22,476	27,252
Львівська	3,264	4,068	5,028	6,276	8,556	11,076	14,196	18,840	20,004	23,292
Миколаївська	3,924	4,776	5,640	6,780	8,928	11,460	14,424	19,452	21,672	25,464
Одеська	3,672	4,548	5,448	6,792	9,216	11,592	14,712	19,596	21,444	24,552
Полтавська	3,504	4,248	5,244	6,720	9,096	11,532	14,916	19,932	20,796	25,224
Рівненська	2,940	3,744	4,680	6,072	8,220	10,656	13,596	18,276	19,368	23,520
Сумська	3,108	3,684	4,548	5,676	7,956	10,284	13,176	17,664	19,116	22,392
Тернопільська	2,280	2,844	3,648	4,656	6,636	8,724	11,316	15,756	16,944	19,908
Харківська	3,720	4,440	5,460	6,828	9,108	11,688	15,012	20,148	21,648	24,720
Херсонська	2,796	3,468	4,272	5,412	7,500	9,600	12,204	16,500	17,784	20,796
Хмельницька	2,532	3,096	3,876	5,028	7,008	9,504	12,540	17,148	18,252	21,432
Черкаська	2,748	3,312	4,200	5,580	7,704	10,152	13,020	17,508	18,384	22,020
Чернівецька	2,616	3,252	4,128	5,292	7,452	9,828	12,612	16,824	18,276	21,264
Чернігівська	2,820	3,324	4,104	5,256	7,224	9,480	12,192	16,440	17,580	20,532

*Джерело: Розраховано за даними [13–28].

З метою визначення характеру змін аналізованих показників у часі розраховані базисні індекси, а також ланцюгові темпи їх приросту (табл. 8.10, 8.11).

Таблиця 8.10

Динаміка зміни показників внутрішнього фактору «праця» порівняно з 2001 р. у розрахунку на одного зайнятого працівника (базисні індекси)*

Область	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Україна	1,209	1,486	1,897	2,592	3,347	4,344	5,807	6,129	7,199
АРК	1,189	1,439	1,804	2,425	3,163	4,053	5,346	5,671	6,615
Вінницька	1,233	1,553	2,023	2,777	3,688	4,781	6,530	7,028	8,288
Волинська	1,259	1,587	2,050	2,940	3,846	5,040	6,866	7,100	8,418
Дніпропетровська	1,184	1,422	1,803	2,468	3,078	3,932	5,070	5,305	6,403
Донецька	1,180	1,436	1,859	2,512	3,138	4,008	5,261	5,525	6,655
Житомирська	1,218	1,518	1,973	2,736	3,605	4,695	6,382	6,786	8,114
Закарпатська	1,239	1,592	2,013	2,794	3,647	4,584	6,105	6,563	7,756
Запорізька	1,174	1,427	1,770	2,269	2,879	3,678	4,781	4,863	5,770
Івано-Франківська	1,228	1,552	1,969	2,772	3,564	4,556	5,958	6,282	7,440
Київська	1,192	1,483	1,868	2,558	3,338	4,297	5,842	6,268	7,240
Кіровоградська	1,221	1,528	1,970	2,701	3,545	4,563	6,182	6,654	7,857
Луганська	1,228	1,481	1,863	2,516	3,194	4,134	5,528	5,853	7,097
Львівська	1,246	1,540	1,923	2,621	3,393	4,349	5,772	6,129	7,136
Миколаївська	1,217	1,437	1,728	2,275	2,920	3,676	4,957	5,523	6,489
Одеська	1,239	1,484	1,850	2,510	3,157	4,007	5,337	5,840	6,686
Полтавська	1,212	1,497	1,918	2,596	3,291	4,257	5,688	5,935	7,199
Рівненська	1,273	1,592	2,065	2,796	3,624	4,624	6,216	6,588	8,000
Сумська	1,185	1,463	1,826	2,560	3,309	4,239	5,683	6,151	7,205
Тернопільська	1,247	1,600	2,042	2,911	3,826	4,963	6,911	7,432	8,732
Харківська	1,194	1,468	1,835	2,448	3,142	4,035	5,416	5,819	6,645
Херсонська	1,240	1,528	1,936	2,682	3,433	4,365	5,901	6,361	7,438
Хмельницька	1,223	1,531	1,986	2,768	3,754	4,953	6,773	7,209	8,464
Черкаська	1,205	1,528	2,031	2,803	3,694	4,738	6,371	6,690	8,013
Чернівецька	1,243	1,578	2,023	2,849	3,757	4,821	6,431	6,986	8,128
Чернігівська	1,179	1,455	1,864	2,562	3,362	4,323	5,830	6,234	7,281

*Джерело: Розраховано за даними [13–28].

Як видно, майже в усіх областях відбулося зростання впливу досліджуваного чинника. Лідерами змін (швидкості) слід вважати Тернопільську область – 8,732, Хмельницьку – 8,464, Волинську – 8,418 та Вінницьку – 8,288, аутсайдером – Запорізьку – 5,77.

Практично в усіх областях України відбулося посилення фактору «праця» за період 2001–2010 рр. у середньому на 17,5 %. Зокрема, 2010 року найбільші темпи зміни зафіксовані в Дніпропетровській – 20,7 % та Донецькій – 20,5 % областях, найменші – у Харківській та Київській – 14,2 і 15,5 % відповідно.

Динаміка зміни показників внутрішнього фактору «праця» за період 2001–2010 рр. у розрахунку на одного зайнятого працівника (ланцюговий темп приросту)*

Область	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Україна	0,209	0,229	0,277	0,366	0,292	0,298	0,337	0,055	0,175
АРК	0,189	0,209	0,254	0,344	0,304	0,282	0,319	0,061	0,166
Вінницька	0,233	0,260	0,302	0,372	0,328	0,296	0,366	0,076	0,179
Волинська	0,259	0,261	0,292	0,434	0,308	0,310	0,362	0,034	0,186
Дніпропетровська	0,184	0,201	0,268	0,369	0,248	0,277	0,289	0,046	0,207
Донецька	0,180	0,217	0,295	0,351	0,249	0,277	0,313	0,050	0,205
Житомирська	0,218	0,246	0,299	0,387	0,317	0,303	0,359	0,063	0,196
Закарпатська	0,239	0,285	0,264	0,388	0,305	0,257	0,332	0,075	0,182
Запорізька	0,174	0,216	0,240	0,282	0,269	0,278	0,300	0,017	0,187
Івано-Франківська	0,228	0,264	0,269	0,408	0,286	0,278	0,308	0,054	0,184
Київська	0,192	0,243	0,260	0,370	0,305	0,287	0,360	0,073	0,155
Кіровоградська	0,221	0,252	0,289	0,371	0,313	0,287	0,355	0,076	0,181
Луганська	0,228	0,206	0,257	0,351	0,270	0,295	0,337	0,059	0,212
Львівська	0,246	0,236	0,248	0,363	0,295	0,282	0,327	0,062	0,164
Миколаївська	0,217	0,181	0,202	0,317	0,284	0,259	0,349	0,114	0,175
Одеська	0,239	0,198	0,247	0,357	0,258	0,269	0,332	0,094	0,145
Полтавська	0,212	0,234	0,281	0,354	0,268	0,293	0,336	0,043	0,213
Рівненська	0,273	0,250	0,297	0,354	0,296	0,276	0,344	0,060	0,214
Сумська	0,185	0,235	0,248	0,402	0,293	0,281	0,341	0,082	0,171
Тернопільська	0,247	0,283	0,276	0,425	0,315	0,297	0,392	0,075	0,175
Харківська	0,194	0,230	0,251	0,334	0,283	0,284	0,342	0,074	0,142
Херсонська	0,240	0,232	0,267	0,386	0,280	0,271	0,352	0,078	0,169
Хмельницька	0,223	0,252	0,297	0,394	0,356	0,319	0,367	0,064	0,174
Черкаська	0,205	0,268	0,329	0,381	0,318	0,283	0,345	0,050	0,198
Чернівецька	0,243	0,269	0,282	0,408	0,319	0,283	0,334	0,086	0,163
Чернігівська	0,179	0,235	0,281	0,374	0,312	0,286	0,348	0,069	0,168

*Джерело: Розраховано за даними [13–28].

За результатами порівняння областей України залежно від оцінки внутрішнього фактору «праця» в економічній ренті 2001 та 2010 рр. (табл. 8.12) можна стверджувати, що у групі лідерів 2010 року відбулися зміни: Луганська область піднялася із 5-го на 4-те місце в рейтингу. Група аутсайдерів поповнилася Херсонською (22-ге місце) та Чернігівською (23-тє) областями, а останні місця займають Волинська (опустилася з 23-го, яке займала 2001 р.) і Тернопільська області, якій стабільно належить 25-те місце.

Таким, чином, досліджуючи динаміку змін оцінки фактору «праця» за період 2001–2010 рр. слід зазначити, що абсолютно в усіх областях України, як і за чинником «земля», відбулося збільшення його сили і швидкості. У групі лідерів 2010 р. зміни становили: Донецька область – 5,5 разу (або 445,6 %), Дніпропетровська – 5,6 (456 %), Львівська – 6 разів (або 515 %), аутсайдерів –

Херсонська – майже 5 разів (або 408 %), Чернігівська – 5,1 (410,5 %) та Житомирська – 5,6 разу (або 456 %).

Таблиця 8.12

**Порівняльна характеристика областей України за оцінкою
внутрішнього фактору «праця» в економічній ренті 2001 та 2010 рр.,
тис. грн/особу***

Область	2001 р.		Область	2010 р.	
	оцінка	місце		оцінка	місце
Донецька	4,596	1	Донецька	30,588	1
Запорізька	4,548	2	Дніпропетровська	28,428	2
Дніпропетровська	4,440	3	Київська	27,540	3
Миколаївська	3,924	4	Луганська	27,252	4
Луганська	3,840	5	Запорізька	26,244	5
Київська	3,804	6	Миколаївська	25,464	6
Харківська	3,720	7	Полтавська	25,224	7
Одеська	3,672	8	Харківська	24,720	8
АРК	3,612	9	Одеська	24,552	9
Полтавська	3,504	10	АРК	23,892	10
Львівська	3,264	11	Рівненська	23,520	11
Сумська	3,108	12	Львівська	23,292	12
Івано-Франківська	3,108	13	Івано-Франківська	23,124	13
Рівненська	2,940	14	Сумська	22,392	14
Закарпатська	2,856	15	Закарпатська	22,152	15
Чернігівська	2,820	16	Черкаська	22,020	16
Херсонська	2,796	17	Кіровоградська	21,780	17
Кіровоградська	2,772	18	Хмельницька	21,432	18
Черкаська	2,748	19	Житомирська	21,420	19
Житомирська	2,640	20	Вінницька	21,384	20
Чернівецька	2,616	21	Чернівецька	21,264	21
Вінницька	2,580	22	Херсонська	20,796	22
Волинська	2,412	23	Чернігівська	20,532	23
Хмельницька	2,532	24	Волинська	20,304	24
Тернопільська	2,280	25	Тернопільська	19,908	25

*Джерело: Розраховано за даними [13–28].

З'ясовано, що міжрегіональні відмінності напрямів (сили) і швидкостей впливу внутрішнього чинника «праця» в середньому за десять років збільшилися у 6 разів (500 %). Це відбулося насамперед за рахунок збільшення фонду заробітної плати, з одного боку, і зниженням кількості зайнятого населення – з іншого.

Капітал включає в себе сукупність створених минулою працею людини благ. Капітал (від лат. *capitalis* – головний, головне майно, головна сума) – сукупність майна, що використовується для отримання прибутку. Спрямування активів у сферу виробництва або надання послуг з метою отримання прибутку називають також капіталовкладеннями, або інвестиціями.

Наводимо результати оцінки впливу внутрішнього фактору «капітал» на виникнення економічної ренти (табл. 8.13).

Таблиця 8.13

Оцінка внутрішнього фактору «капітал» в економічній ренті (основні засоби промисловості та сільського господарства в розрахунку на 1 зайнятого), тис. грн*

Область	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Україна	19,314	19,901	21,850	24,415	25,763	28,978	35,368	40,819	53,197	59,932
АРК	17,817	17,898	16,416	16,838	17,553	19,312	21,580	25,579	27,349	28,146
Вінницька	12,146	16,519	16,381	18,145	19,101	19,884	21,446	29,417	32,117	34,383
Волинська	12,059	11,837	10,968	12,630	12,938	13,854	20,129	23,985	27,040	30,934
Дніпропетровська	31,938	31,023	32,807	46,158	46,448	51,936	59,034	79,254	110,301	135,602
Донецька	26,541	27,942	32,424	33,379	34,675	41,359	45,747	58,246	115,549	117,931
Житомирська	17,276	17,272	17,438	15,449	15,284	15,983	22,391	26,364	27,945	31,233
Закарпатська	7,034	6,217	7,509	8,473	8,577	9,177	11,581	11,735	14,662	16,337
Запорізька	37,597	38,174	42,028	41,946	48,078	50,488	75,079	81,829	93,714	126,930
Івано-Франківська	14,026	23,440	27,014	26,333	25,782	25,843	27,051	30,009	35,430	45,872
Київська	21,666	19,226	21,456	23,450	24,880	27,955	31,859	40,899	45,775	49,695
Кіровоградська	18,901	18,952	18,050	18,616	19,287	20,301	22,132	26,118	31,038	36,628
Луганська	25,634	25,623	24,948	26,387	27,182	29,836	34,813	41,083	47,721	55,180
Львівська	14,079	15,483	16,492	17,648	18,496	18,773	19,962	23,043	28,788	30,189
Миколаївська	19,787	19,188	23,064	21,913	23,157	29,537	51,789	53,856	58,345	64,142
Одеська	12,304	11,555	12,093	14,746	17,566	18,495	19,420	21,938	25,566	28,388
Полтавська	22,557	25,525	28,876	46,102	48,882	54,374	79,033	68,217	100,420	109,736
Рівненська	15,025	15,399	18,070	21,914	25,797	31,220	47,285	49,211	53,406	58,306
Сумська	19,385	22,605	24,569	25,485	25,504	27,066	27,844	29,936	34,249	35,837
Тернопільська	11,357	11,525	12,384	12,363	11,484	13,107	13,237	17,124	17,010	22,328
Харківська	16,802	17,334	18,128	21,730	23,404	25,085	39,665	42,149	46,172	49,422
Херсонська	17,295	18,603	30,121	19,422	18,814	22,677	24,694	26,142	31,351	32,302
Хмельницька	12,810	12,342	15,474	18,129	22,432	23,511	32,037	34,021	36,152	37,434
Черкаська	18,944	18,250	19,210	18,687	19,025	35,930	36,569	39,630	44,004	46,787
Чернівецька	8,484	8,788	9,957	9,194	8,949	9,708	10,226	11,541	13,673	31,459
Чернігівська	28,145	27,076	28,862	30,140	30,656	32,696	34,011	37,218	40,404	46,951

*Джерело: Розраховано за даними [13–28].

За оцінкою напрямку (сили) і швидкості впливу внутрішнього фактору «капітал» на виникнення економічної ренти серед областей України виділено наступних лідерів: Дніпропетровська – 135,602 тис. грн/особу, Запорізька – 126,930, Донецька – 117,931 та Полтавська – 109,736 тис. грн/особу. Аутсайдерами є: Закарпатська – 16,337 тис. грн/особу, Тернопільська області – 22,328 та АРК – 28,146 тис. грн/особу. Різниця між цими групами становить майже 8,3 разу (119,265 тис. грн/особу, або 87,9 %).

З метою визначення характеру змін аналізованих показників у часі розраховані базисні індекси, а також ланцюгові темпи їх приросту (табл. 8.14, 8.15).

Таблиця 8.14

Динаміка зміни показників внутрішнього фактору «капітал» порівняно з 2001 р. у розрахунку на одного зайнятого працівника (базисні індекси)*

Область	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Україна	1,030	1,131	1,264	1,334	1,500	1,831	2,113	2,754	3,103
АРК	1,005	0,921	0,945	0,985	1,084	1,211	1,436	1,535	1,580
Вінницька	1,360	1,349	1,494	1,573	1,637	1,766	2,422	2,644	2,831
Волинська	0,982	0,909	1,047	1,073	1,149	1,669	1,989	2,242	2,565
Дніпропетровська	0,971	1,027	1,445	1,454	1,626	1,848	2,482	3,454	4,246
Донецька	1,053	1,222	1,258	1,306	1,558	1,724	2,195	4,354	4,443
Житомирська	1,000	1,009	0,894	0,885	0,925	1,296	1,526	1,618	1,808
Закарпатська	0,884	1,067	1,205	1,219	1,305	1,646	1,668	2,084	2,322
Запорізька	1,015	1,118	1,116	1,279	1,343	1,997	2,176	2,493	3,376
Івано-Франківська	1,671	1,926	1,877	1,838	1,843	1,929	2,140	2,526	3,271
Київська	0,887	0,990	1,082	1,148	1,290	1,470	1,888	2,113	2,294
Кіровоградська	1,003	0,955	0,985	1,020	1,074	1,171	1,382	1,642	1,938
Луганська	1,000	0,973	1,029	1,060	1,164	1,358	1,603	1,862	2,153
Львівська	1,100	1,171	1,253	1,314	1,333	1,418	1,637	2,045	2,144
Миколаївська	0,970	1,166	1,107	1,170	1,493	2,617	2,722	2,949	3,242
Одеська	0,939	0,983	1,198	1,428	1,503	1,578	1,783	2,078	2,307
Полтавська	1,132	1,280	2,044	2,167	2,411	3,504	3,024	4,452	4,865
Рівненська	1,025	1,203	1,458	1,717	2,078	3,147	3,275	3,554	3,881
Сумська	1,166	1,267	1,315	1,316	1,396	1,436	1,544	1,767	1,849
Тернопільська	1,015	1,090	1,089	1,011	1,154	1,166	1,508	1,498	1,966
Харківська	1,032	1,079	1,293	1,393	1,493	2,361	2,509	2,748	2,941
Херсонська	1,076	1,742	1,123	1,088	1,311	1,428	1,512	1,813	1,868
Хмельницька	0,963	1,208	1,415	1,751	1,835	2,501	2,656	2,822	2,922
Черкаська	0,963	1,014	0,986	1,004	1,897	1,930	2,092	2,323	2,470
Чернівецька	1,036	1,174	1,084	1,055	1,144	1,205	1,360	1,612	3,708
Чернігівська	0,962	1,025	1,071	1,089	1,162	1,208	1,322	1,436	1,668

*Джерело: Розраховано за даними [13–28].

Як видно, у всіх областях відбулося зростання впливу досліджуваного чинника, а саме: в Полтавській – на 4,865, Донецькій – 4,443 Дніпропетровській – 4,246. Аутсайдером за цим показником виявилася АРК відповідно лише 1,58.

За результатами аналізу встановлено, що практично в усіх областях України відбулося посилення фактору «праця» за досліджуваний період у середньому на 12,7 %. Найбільші теми змін зафіксовані 2010 р. у Запорізькій – 35,4 %, Тернопільській – 31,3 та Чернівецькій – 30,1 % областях, найменші – у Донецькій – 2,9 %.

Динаміка зміни показників внутрішнього фактору «капітал» за період 2001–2010 рр. у розрахунку на одного зайнятого працівника (ланцюговий темп приросту)*

Область	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Україна	0,030	0,098	0,117	0,055	0,125	0,220	0,154	0,303	0,127
АРК	0,005	-0,083	0,026	0,042	0,100	0,117	0,185	0,069	0,029
Вінницька	0,360	-0,008	0,108	0,053	0,041	0,079	0,372	0,092	0,071
Волинська	-0,018	-0,073	0,152	0,024	0,071	0,453	0,192	0,127	0,144
Дніпропетровська	-0,029	0,058	0,407	0,006	0,118	0,137	0,343	0,392	0,229
Донецька	0,053	0,160	0,029	0,039	0,193	0,106	0,273	0,984	0,021
Житомирська	0,000	0,010	-0,114	-0,011	0,046	0,401	0,177	0,060	0,118
Закарпатська	-0,116	0,208	0,128	0,012	0,070	0,262	0,013	0,249	0,114
Запорізька	0,015	0,101	-0,002	0,146	0,050	0,487	0,090	0,145	0,354
Івано-Франківська	0,671	0,152	-0,025	-0,021	0,002	0,047	0,109	0,181	0,295
Київська	-0,113	0,116	0,093	0,061	0,124	0,140	0,284	0,119	0,086
Кіровоградська	0,003	-0,048	0,031	0,036	0,053	0,090	0,180	0,188	0,180
Луганська	0,000	-0,026	0,058	0,030	0,098	0,167	0,180	0,162	0,156
Львівська	0,100	0,065	0,070	0,048	0,015	0,063	0,154	0,249	0,049
Миколаївська	-0,030	0,202	-0,050	0,057	0,276	0,753	0,040	0,083	0,099
Одеська	-0,061	0,047	0,219	0,191	0,053	0,050	0,130	0,165	0,110
Полтавська	0,132	0,131	0,597	0,060	0,112	0,454	-0,137	0,472	0,093
Рівненська	0,025	0,173	0,213	0,177	0,210	0,515	0,041	0,085	0,092
Сумська	0,166	0,087	0,037	0,001	0,061	0,029	0,075	0,144	0,046
Тернопільська	0,015	0,075	-0,002	-0,071	0,141	0,010	0,294	-0,007	0,313
Харківська	0,032	0,046	0,199	0,077	0,072	0,581	0,063	0,095	0,070
Херсонська	0,076	0,619	-0,355	-0,031	0,205	0,089	0,059	0,199	0,030
Хмельницька	-0,037	0,254	0,172	0,237	0,048	0,363	0,062	0,063	0,035
Черкаська	-0,037	0,053	-0,027	0,018	0,889	0,018	0,084	0,110	0,063
Чернівецька	0,036	0,133	-0,077	-0,027	0,085	0,053	0,129	0,185	0,301
Чернігівська	-0,038	0,066	0,044	0,017	0,067	0,040	0,094	0,086	0,162

*Джерело: Розраховано за даними [13–28].

Стосовно оцінки внутрішнього фактору «капітал» в економічній ренті 2001 та 2010 рр. (табл. 8.16) то абсолютно в усіх областях відбулося збільшення його сили і швидкості. У групі лідерів 2010 року зміни становили: Дніпропетровська область – 4,3 разу (або 324,5 %), Запорізька – 3,4 (237,6), Донецька – 4,4 (344,3), Полтавська – 4,9 разу (або 386,1 %). Серед аутсайдерів цей показник становив: АРК – 1,6 разу (або 57,9 %), Закарпатська область – 2,3 (132,3), Тернопільська – майже 2 рази (або 100 %).

Таким чином, можна стверджувати, що впродовж 2001–2010 рр. існуючі міжрегіональні відмінності щодо напрямів (сили) і швидкості впливу внутрішнього фактору «капітал» збільшилися в 3,1 разу (або на 210,3 %).

Порівняльна характеристика областей України за оцінкою внутрішнього фактору «капітал» в економічній ренті 2001 та 2010 рр., тис. грн/особу*

Область	2001		Область	2010	
	оцінка	місце		оцінка	місце
Запорізька	37,597	1	Дніпропетровська	135,602	1
Дніпропетровська	31,938	2	Запорізька	126,930	2
Чернігівська	28,145	3	Донецька	117,931	3
Донецька	26,541	4	Полтавська	109,736	4
Луганська	25,634	5	Миколаївська	64,142	5
Полтавська	22,557	6	Рівненська	58,306	6
Київська	21,666	7	Луганська	55,180	7
Миколаївська	19,787	8	Київська	49,695	8
Сумська	19,385	9	Харківська	49,422	9
Черкаська	18,944	10	Чернігівська	46,951	10
Кіровоградська	18,901	11	Черкаська	46,787	11
АРК	17,817	12	Івано-Франківська	45,872	12
Херсонська	17,295	13	Хмельницька	37,434	13
Житомирська	17,276	14	Кіровоградська	36,628	14
Харківська	16,802	15	Сумська	35,837	15
Рівненська	15,025	16	Вінницька	34,383	16
Львівська	14,079	17	Херсонська	32,302	17
Івано-Франківська	14,026	18	Чернівецька	31,459	18
Хмельницька	12,810	19	Житомирська	31,233	19
Одеська	12,304	20	Волинська	30,934	20
Волинська	12,059	22	Одеська	28,388	22
Тернопільська	11,357	23	АРК	28,146	23
Чернівецька	8,484	24	Тернопільська	22,328	24
Закарпатська	7,034	25	Закарпатська	16,337	25

*Джерело: Розраховано за даними [13–28].

Вплив кожного окремого внутрішнього чинника (земля, праця і капітал) доцільно визначати за допомогою економіко-математичної моделі, побудова якої передбачає виявлення можливого синергетичного ефекту, що дає можливість з'ясувати напрям і швидкість їх дії.

Під синергетичним ефектом слід розуміти сумарний ефект взаємодії двох або більше факторів, який характеризується тим, що їх дія істотно перевершує ефект кожного окремого компонента у вигляді їх простої суми. Кожен із виділених внутрішніх факторів однаково впливає на умови виникнення економічної ренти, а сумарний ефект взаємодії землі, праці та капіталу можна розрахувати за формулою:

$$|\overline{E}_j| = \sqrt[3]{\sum_{i=1}^3 F_i} . \quad (8.1)$$

Для визначення впливу кожного чинника на результативний показник (синергетичний ефект) доцільно використовувати інтегральний метод.

Обґрунтовано, що сумарний ефект взаємодії внутрішніх факторів (праця, земля, капітал) може істотно перевершувати дію кожного окремого з них на умови виникнення ренти. Для визначення можливого синергетичного ефекту запропоновано використовувати економіко-математичну модель, що враховує посилення і прискорення впливу одного фактору на інший (табл. 8.17).

Таблиця 8.17

Сумарний ефект взаємодії внутрішніх факторів – праці, землі, капіталу (синергетичний ефект у розрахунку на 1 зайнятого), тис. грн*

Область	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Україна	24,858	26,257	29,374	33,948	38,263	44,513	55,364	68,189	81,340	94,113
АРК	22,844	23,438	22,766	24,833	28,086	32,485	38,414	48,175	50,979	55,962
Вінницька	16,855	21,792	22,669	26,532	29,609	32,978	37,571	51,891	55,983	62,945
Волинська	16,555	17,015	16,987	20,113	22,965	25,971	35,569	44,852	48,601	57,128
Дніпропетровська	38,503	38,572	41,843	57,439	61,859	70,788	83,740	116,145	145,405	182,622
Донецька	33,093	35,742	41,315	44,803	49,666	59,496	68,932	89,660	147,293	158,192
Житомирська	21,955	22,516	23,799	23,297	25,415	28,527	38,590	48,955	50,956	59,418
Закарпатська	11,529	11,370	13,817	16,111	18,593	21,747	27,243	32,269	36,653	42,286
Запорізька	43,602	44,915	49,836	51,897	60,412	65,708	94,400	107,405	119,538	158,520
Івано-Франківська	19,441	29,764	34,809	35,257	37,805	40,592	45,616	54,220	60,161	76,047
Київська	28,307	26,452	29,834	33,692	37,857	43,877	52,133	68,153	75,162	84,577
Кіровоградська	24,271	24,844	25,135	27,827	30,546	34,101	39,030	50,767	56,443	66,787
Луганська	31,675	32,728	33,120	36,363	40,609	46,361	56,454	70,774	77,062	92,557
Львівська	18,882	21,216	23,354	26,019	29,379	32,300	37,192	45,708	52,304	57,873
Миколаївська	25,327	25,338	30,235	31,104	34,330	43,481	68,613	77,899	84,858	96,405
Одеська	17,234	17,224	18,544	23,258	28,424	31,852	35,763	44,464	49,728	56,724
Полтавська	29,117	32,773	37,370	57,045	63,335	72,291	102,904	99,763	133,766	153,302
Рівненська	19,624	20,933	24,883	30,523	36,825	44,799	64,380	72,273	77,440	87,319
Сумська	25,249	28,883	32,177	34,787	37,773	41,983	47,030	55,545	60,284	66,668
Тернопільська	15,500	16,408	18,211	19,515	20,884	24,918	28,249	37,674	39,349	47,951
Харківська	22,185	23,473	25,192	30,627	34,716	38,913	57,477	65,747	71,292	78,689
Херсонська	21,808	23,741	36,025	27,303	28,962	35,056	39,558	48,135	54,716	60,303
Хмельницька	17,131	17,151	21,528	25,949	32,095	35,702	47,970	55,906	58,955	64,401
Черкаська	23,729	23,517	25,611	26,975	30,082	49,749	53,258	62,298	68,042	76,159
Чернівецька	12,603	13,619	15,890	16,568	18,881	22,065	26,030	32,331	35,948	57,485
Чернігівська	33,141	32,581	35,601	38,694	41,385	45,811	51,007	60,012	64,293	75,158

*Джерело: Розраховано за даними [13–28].

Наводимо порівняльну характеристику областей України за сумарним показником взаємодії внутрішніх факторів у 2001 та 2010 рр. (табл. 8.18).

Порівняльна характеристика областей України за сумарним показником взаємодії внутрішніх факторів у 2001 та 2010 рр., тис. грн/особу*

Область	2001 р.		Область	2010 р.	
	оцінка	місце		оцінка	місце
Запорізька	43,602	1	Дніпропетровська	182,622	1
Дніпропетровська	38,503	2	Запорізька	158,520	2
Чернігівська	33,141	3	Донецька	158,192	3
Донецька	33,093	4	Полтавська	153,302	4
Луганська	31,675	5	Миколаївська	96,405	5
Полтавська	29,117	6	Луганська	92,557	6
Київська	28,307	7	Рівненська	87,319	7
Миколаївська	25,327	8	Київська	84,577	8
Сумська	25,249	9	Харківська	78,689	9
Кіровоградська	24,271	10	Черкаська	76,159	10
Черкаська	23,729	11	Івано-Франківська	76,047	11
АРК	22,844	12	Чернігівська	75,158	12
Харківська	22,185	13	Кіровоградська	66,787	13
Житомирська	21,955	14	Сумська	66,668	14
Херсонська	21,808	15	Хмельницька	64,401	15
Рівненська	19,624	16	Винницька	62,945	16
Івано-Франківська	19,441	17	Херсонська	60,303	17
Львівська	18,882	18	Житомирська	59,418	18
Одеська	17,234	19	Львівська	57,873	19
Хмельницька	17,131	20	Чернівецька	57,485	20
Винницька	16,855	21	Волинська	57,128	21
Волинська	16,555	22	Одеська	56,724	22
Тернопільська	15,500	23	АРК	55,962	23
Чернівецька	12,603	24	Тернопільська	47,951	24
Закарпатська	11,529	25	Закарпатська	42,286	25

*Джерело: Розраховано за даними [13–28].

На основі розрахунків зміни впливу кожного чинника на зміну результативного показника можна стверджувати, що лідерами за його напрямом (силою) і швидкістю є такі області, як Дніпропетровська, Запорізька, Донецька та Полтавська, аутсайдерами – Одеська, АРК, Тернопільська та Закарпатська. Міжрегіональні відмінності, тобто різниця між лідером і аутсайдером, становлять 4,3 разу (140,3 тис. грн/особу, або 331,7 %).

Таким чином, виникнення передбачуваної ренти може пов'язуватися із впливом внутрішніх факторів, для нейтралізації яких необхідне їх елімінування (виключення). Елімінування рентоутворюючих чинників дає змогу кількісно визначити їх вартісну оцінку і, отже, розміри власне ренти. Оскільки вартісна оцінка ренти структурно є складовою загальної оцінки результатів суспільного виробництва, яка може бути виражена через певну кількість показників (валовий внутрішній продукт, валовий регіональний продукт, валову додану вартість, товарну продукцію та ін.) за певний період (ряд років), то для цього

необхідно приведення динамічних рядів до порівнянного вигляду. Останнє передбачає усунення конкретних причин непорівнянності статистичних даних у просторі, часі, змісті або методології їх розрахунку. Воно досягається шляхом перерахунку даних; приведення даних до одних і тих же одиниць виміру; відмежування і виділення з усієї маси даних однорідної і зіставної їх сукупності (порівнянного кола); заміни абсолютних величин відносними і спеціального угруповання матеріалу; перегруповання даних; стандартизації структури сукупності. Така методика може бути доречною і при виключенні зовнішніх чинників виникнення ренти.

8.3. Формування системи критеріїв визначення впливу ресурсної ренти на рівень розвитку регіонів

Рівень розвитку території можна проілюструвати за допомогою набору показників, які характеризують, з одного боку, використання її економічного потенціалу, з іншого – насиченість елементами продуктивних сил, господарськими зв'язками і відносинами, з третього – освоєність або використання її як об'єкта господарювання. Для забезпечення зазначені показники необхідно привести до порівнянного вигляду. Така порівнянність забезпечується через нормування показників у розрахунку на душу населення, яке проживає на цій території, або на одиницю площі. Оскільки при визначенні рівня розвитку будь-якої за розмірами території мова може йти лише про такі показники, що найбільш точно характеризують зміну названих параметрів, у нашому випадку можна використовувати валову додану вартість (табл. 8.19) і доходи населення. Вибір як розрахункових саме цих показників пояснюється тим, що в них може бути частина незаробленого доходу (надлишок над суспільною ціною виробництва, робочої сили) у формі економічної ренти.

Вимірювання насиченості території регіону матеріальними об'єктами і зв'язками, у свою чергу, можливе за допомогою показників, які характеризують використання і нарощування відповідного економічного потенціалу. При цьому загальним знаменником можливих оцінок насичення території економічними об'єктами або зв'язками є її розміри. Чим вищі результати використання економічного потенціалу регіону, тим більш насиченою і розвиненою є його територія, і навпаки.

Як інтегральний показник для оцінки зміни насиченості території результатами економічної діяльності може використовуватися ємність економічної діяльності, здійснюваної на ній, а саме співвідношення виробленого валового регіонального продукту і розмірів території.

За цим показником кращими були такі області: Донецька – 3 475,21 млн грн/км², Дніпропетровська – 2 231,13, Харківська – 1 397,07, Львівська – 1 283,81, Запорізька – 1 219,04 млн грн/км², найгіршими – Волинська – 501,09 млн грн/км², Кіровоградська – 406,06, Житомирська – 373,39, Чернігівська – 361,50 і Херсонська – 316,98 млн грн/км².

Щільність виробництва валової доданої вартості, тис. грн/км²*

Область	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Україна	303,72	338,59	405,13	527,46	656,18	807,18	1088,47	1426,20	1404,03	1656,96
АРК	210,42	231,15	280,04	356,63	457,36	569,08	751,23	982,64	1002,84	1180,04
Вінницька	188,98	200,72	232,72	287,02	352,83	428,30	537,81	701,77	715,36	835,02
Волинська	142,89	154,83	174,73	231,44	297,71	345,87	460,90	584,23	576,27	675,57
Дніпропетровська	512,23	566,11	668,06	853,61	1118,59	1416,90	1967,02	2868,78	2612,29	3252,57
Донецька	862,75	954,15	1144,00	1556,94	1898,64	2365,47	3070,87	3892,26	3506,68	4355,74
Житомирська	106,48	119,09	140,97	186,91	228,09	268,69	344,90	465,44	465,07	589,33
Закарпатська	217,27	250,86	313,75	387,73	485,55	590,47	768,98	966,25	937,97	1135,78
Запорізька	292,94	317,24	374,15	503,93	629,12	776,03	1060,55	1349,89	1220,07	1391,84
Івано-Франківська	280,65	325,04	398,85	486,62	617,63	715,97	892,95	1142,01	1125,54	1332,66
Київська	229,15	244,41	289,29	382,88	476,23	596,23	831,85	1129,07	1209,18	1445,94
Кіровоградська	129,02	138,17	163,54	215,04	258,94	307,68	379,47	530,28	517,40	604,63
Луганська	279,06	320,97	372,81	464,16	620,71	762,32	1042,43	175,73	1260,86	1499,44
Львівська	335,09	393,49	483,81	591,42	714,27	886,97	1175,18	1487,89	1540,18	1778,26
Миколаївська	176,95	191,14	216,95	299,76	353,82	438,41	551,91	724,76	771,75	909,59
Одеська	286,04	323,96	384,14	481,98	574,71	690,18	934,47	1323,69	1396,22	1536,01
Полтавська	230,49	271,22	307,40	404,06	524,17	644,69	842,81	1002,71	1013,30	1336,63
Рівненська	158,51	172,49	201,64	261,84	329,00	400,20	509,20	638,96	622,49	731,79
Сумська	173,15	184,20	202,61	245,92	307,65	365,63	480,29	631,85	637,02	725,71
Тернопільська	170,07	190,65	224,49	267,46	343,33	430,72	561,96	723,48	776,01	878,48
Харківська	333,28	375,83	462,26	608,15	738,92	922,10	186,24	1739,87	1755,70	1934,71
Херсонська	105,23	114,56	133,30	171,23	208,28	244,35	295,19	430,81	446,81	518,77
Хмельницька	175,29	191,46	228,06	288,93	351,70	423,54	553,54	719,08	718,79	821,26
Черкаська	171,77	184,31	218,42	291,53	384,74	469,04	593,35	826,89	825,07	982,44
Чернівецька	230,12	263,58	313,46	389,63	493,21	598,02	789,88	1048,64	1026,54	1187,78
Чернігівська	108,62	120,25	143,45	179,25	217,40	254,67	334,04	432,48	431,57	499,97

*Джерело: Розраховано за даними [13–28].

Згідно з оцінкою динаміки зміни щільності економічної діяльності в усіх областях України спостерігається її збільшення. Зазначений показник найсуттєвіше зріс у Дніпропетровській (у 5,4 разу або на 1 818,5 тис. грн/км²), Донецькій (5,33, або 2 823,21), Харківській (5,3, або 1 133,66 відповідно), дещо перевищивши середній у країні рівень. У решти областей цей показник був нижчий ніж середньоукраїнський. Меншою мірою щільність економічної діяльності змінилася у Хмельницькій області (у 4,2 разу, або на 455,83 тис. грн/км²), Вінницькій (4,0, або 436,94), Житомирській (3,9, або 278,26), Чернігівській (3,8, або 265,17) та Сумській областях (у 3,5 разу, або на 371,68 тис. грн/км²). Загальний діапазон динаміки зміни цього показника в Україні становив майже 200 %, або понад 1 558,0 тис. грн/км² [17].

При цьому швидкість виробництва валової доданої вартості в розрахунку на одного зайнятого працівника також не відрізнялася сталістю (табл. 8.20).

Ланцюгові темпи зростання продуктивності праці, % від попереднього року*

Область	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Україна	109,3	126,9	129,3	122,1	122,7	133,7	130,6	102,2	117,6
АРК	105,1	105,2	132,0	127,2	124,1	130,8	130,5	103,5	117,8
Вінницька	103,9	117,7	140,5	122,6	121,5	124,8	130,7	106,7	116,6
Волинська	108,0	110,2	141,4	126,9	116,1	132,1	125,4	101,1	115,7
Дніпропетровська	107,2	127,3	130,3	129,5	126,0	138,8	146,1	93,6	124,1
Донецька	113,1	117,5	135,3	119,7	124,2	129,7	126,5	97,2	124,1
Житомирська	110,4	125,1	118,7	120,1	118,3	127,9	135,5	102,3	125,6
Закарпатська	106,4	132,5	126,6	122,2	123,3	129,2	124,7	102,1	119,5
Запорізька	103,3	129,9	129,5	121,7	122,7	136,7	127,3	93,2	113,9
Івано-Франківська	113,6	136,4	112,4	124,8	115,9	121,6	126,4	101,5	117,5
Київська	104,2	120,7	128,0	120,2	125,1	138,9	135,5	112,9	119,1
Кіровоградська	103,3	118,0	134,6	117,0	118,5	122,4	140,7	103,6	117,2
Луганська	112,9	114,9	119,5	129,4	122,8	135,2	131,7	95,5	120,2
Львівська	118,3	128,2	123,7	119,9	123,5	131,6	124,9	104,2	114,2
Миколаївська	103,1	137,8	131,0	116,9	123,3	124,9	131,0	109,1	117,5
Одеська	110,0	125,4	127,0	120,5	118,9	132,7	140,7	108,2	109,6
Полтавська	117,4	124,4	129,9	126,0	122,5	130,3	119,6	108,0	132,4
Рівненська	112,2	142,7	125,4	119,1	120,6	125,5	123,8	100,9	115,1
Сумська	102,2	123,9	126,3	122,5	119,7	131,2	131,4	109,6	114,6
Тернопільська	114,9	134,2	115,0	117,1	129,5	126,8	128,3	108,0	110,8
Харківська	110,5	128,2	133,2	120,5	123,9	138,9	135,1	104,7	110,0
Херсонська	105,1	130,8	122,8	116,1	116,3	120,6	145,4	108,1	115,7
Хмельницька	107,7	157,8	120,0	119,1	120,6	129,8	128,7	102,6	114,0
Черкаська	106,0	128,9	128,1	127,9	121,5	125,5	139,9	103,6	118,4
Чернівецька	115,2	140,2	113,8	123,7	120,6	127,7	131,0	99,1	113,8
Чернігівська	108,5	129,2	129,1	118,5	120,8	130,8	130,1	104,3	115,8

*Джерело: Розраховано за даними [13–28].

Загальний діапазон зміни ланцюгових приростів досліджуваного показника становив 2002 р. – 102,2–118,3, або 16,1 %, 2010 р. – 110,0–132,4, або 22,4 %. Протягом зазначеного періоду мінімальна швидкість (ланцюгові індекси) виробництва ВДВ спостерігалася в Сумській (2002 р. – 102,2 %), Івано-Франківській (2009 р. – 101,5 %), Волинській (2009 р. – 101,1 %), Рівненській (2009 р. – 100,9 %), а максимальна – у Волинській (2004 р. – 141,4 %), Рівненській (2003 р. – 142,7 %), Херсонській (2008 р. – 145,4 %), Дніпропетровській (2008 р. – 146,1 %) і Хмельницькій (2003 р. – 157,8 %) областях. Більше того, 2009 року в окремих регіонах відбувалося зниження цього показника: Запорізькій області – до 93,2 %, Дніпропетровській – 93,6, Луганській – 95,5, Донецькій – 97,2, Чернівецькій – до 99,1 %. Виявлена різноманітність швидкостей виробництва ВДВ можна пояснити переважно наявністю та використанням різної структури економіки, яка виражається співвідношеннями живої і матеріалізованої праці. Саме в областях із значними

розмірами живої і минулої праці, де чисельність працівників і вартість основних засобів істотно перевищують аналогічні показники менш забезпечених регіонів, спостерігаються більш динамічні процеси [14, с. 59–60].

Одночасно оцінка динаміки щільності доходів населення (табл. 8.21) свідчить про її зростання впродовж аналізованого періоду.

Таблиця 8.21

Темпи зростання щільності доходів населення, %

Область	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Україна	117,1	116,5	127,2	139,1	123,8	132,0	135,7	105,8	123,1
АРК	112,4	124,0	123,2	138,5	121,3	135,9	132,8	105,5	122,9
Вінницька	115,3	121,3	124,0	139,4	121,3	130,3	130,7	106,5	125,3
Волинська	118,7	117,4	122,2	137,8	123,6	130,1	134,0	103,5	126,1
Дніпропетровська	114,5	117,4	128,3	140,9	123,4	131,7	134,3	105,4	123,3
Донецька	119,2	116,7	129,1	138,2	125,0	131,6	137,5	104,8	122,4
Житомирська	119,7	118,9	128,9	137,1	121,8	131,9	133,6	102,2	126,5
Закарпатська	116,6	129,1	125,7	137,7	121,7	132,5	132,5	102,9	126,4
Запорізька	112,8	117,9	125,9	138,6	123,2	131,1	134,8	103,9	123,7
Івано-Франківська	116,7	123,8	126,1	139,3	123,2	131,6	136,3	104,4	126,1
Київська	108,7	115,2	121,9	139,2	126,0	132,8	136,8	108,5	124,4
Кіровоградська	114,2	116,5	123,9	138,7	120,7	129,0	133,2	104,5	125,2
Луганська	116,0	118,3	127,5	138,6	123,4	131,4	137,6	105,2	122,5
Львівська	118,4	124,3	125,2	138,1	120,1	131,7	134,6	103,8	125,2
Миколаївська	120,5	120,2	123,3	137,7	120,9	131,4	135,1	103,9	125,6
Одеська	117,1	127,4	132,4	137,8	121,0	130,0	134,9	107,8	124,8
Полтавська	118,0	116,8	126,3	138,6	121,4	130,2	133,2	104,5	122,0
Рівненська	118,8	118,8	123,3	137,8	123,5	130,0	134,3	103,5	128,1
Сумська	113,1	119,6	121,2	139,5	123,8	132,7	132,4	102,5	122,6
Тернопільська	113,8	127,7	124,1	141,0	125,0	130,5	132,0	104,1	125,5
Харківська	117,4	119,0	123,4	138,7	123,0	134,2	137,4	104,9	123,1
Херсонська	118,5	119,3	130,2	139,9	121,1	130,1	134,3	103,2	125,4
Хмельницька	116,5	115,8	129,9	139,8	121,3	129,9	132,4	104,5	125,4
Черкаська	114,1	119,4	126,9	139,3	123,4	131,0	134,6	104,5	122,7
Чернівецька	113,8	133,2	129,6	139,3	121,4	130,9	133,1	103,3	127,7
Чернігівська	113,8	117,5	124,8	137,2	120,6	130,0	132,1	105,6	122,5

*Джерело: Розраховано за даними [13–28].

Найвищими темпами цей показник зростав у Кіровоградській (понад 12,1 разу, або 432,97 грн/км²), Рівненській (11,0, або 567,86), Луганській (понад 10,9, або 985,69), Тернопільській (майже в 10,9, або 747,90) та Житомирській (понад 10,3 разу, або 458,62 грн/км²) областях, найнижчими – у Запорізькій (понад 5,8 разу, або 631,76 грн/км²), Волинській (7,4, або 840,48), Автономній Республіці Крим (близько 7,3, або 756,21), Харківській (майже 7,0, або 1 031,66), Одеській (дещо більше ніж 5,7 разу, або 723,12 грн/км²). При цьому найбільший приріст щільності доходів населення спостерігався в Донецькій і Дніпропетровській областях – відповідно 2 244,15 і 1 382,66 грн/км², або більше ніж 8,8 та 7,4 разу.

Загальний діапазон динаміки зміни показника щільності доходів населення сягав 650 %, або 1871,14 грн/км² [16, с. 35].

За результатами порівняльного аналізу діапазонів зміни базисних темпів приросту валової доданої вартості і доходів населення в розрахунку на одного зайнятого виявлено, що у другому випадку спостерігалася їх значна диференціація (16,1–221,1 і 16,3–233,3 % відповідно), тобто зростання доходів перевищувало ВДВ. Це є підтвердженням припущення про те, що в країні домінуючою є політика регулювання розподільних і перерозподільних відносин, в основі яких міститься прихована форма рентних відносин.

Наведені показники свідчать про те, що 2002 р. загальний діапазон зміни ланцюгових темпів приросту доходів населення в розрахунку на одного зайнятого коливався в межах 106,3–122,6, або 16,3 %. При цьому в десяти областях (Волинській, Донецькій, Житомирській, Львівській, Миколаївській, Полтавській, Рівненській, Тернопільській, Харківській та Хмельницькій) темпи приросту перевищували середні показники по країні. У 2010 р. цей діапазон скоротився до 120,6–124,8, або до 4,2 %, а чисельність областей відповідно збільшилася до сімнадцяти. Зазначене свідчить саме про те, що розподільні та перерозподільні процеси стали основним об'єктом уваги з боку держави. Спроби вирівнювання міжрегіональних відмінностей, які відбуваються таким чином, на жаль, не приносять очікуваного результату, оскільки масштаби суспільного виробництва збільшуються з меншою ж швидкістю, ніж споживання [14, с. 61].

Порівняльний аналіз діапазонів зміни ланцюгових темпів приросту валової доданої вартості і доходів населення в розрахунку на одного зайнятого показав, що протягом досліджуваного періоду перший зріс з 16,1 до 22,4 %, а другий – скоротився з 16,3 до 4,2 %. Більше того, лише у п'яти областях (Волинській, Дніпропетровській, Житомирській, Луганській та Полтавській) динаміка зміни цих показників збігалася, тобто була вищою від середньої у країні. Із названих областей лише Дніпропетровську та Полтавську можна віднесені до регіонів-донорів, інші – до регіонів-реципієнтів. Ця обставина свідчить не тільки про збільшення міжрегіональних відмінностей в економічному розвитку, але й про те, що ці відмінності намагаються подолати простим перерозподілом виробленого сукупного продукту. При цьому не враховуються ні наявний економічний потенціал регіонів, ні природні ресурси на конкретних територіях, ні якісний склад основних засобів і трудових ресурсів в економіці області, тобто саме ті фактори, які за своєю об'єктивною природою можуть бути рентоутворюючими [14, с. 61, 63].

У зв'язку з цим загострюється проблема необґрунтованого присвоєння можливої рентної складової у вигляді додаткового доходу, який виникає внаслідок сприятливих умов використання основних факторів виробництва (землі, капіталу, робочої сили). Однак відсутність дієвого інструментарію виділення рентної складової не дає змогу хоча б частково зняти напругу в системі суспільних відносин, незважаючи на неодноразові спроби його формування. Виходячи з цього, висунута наукова гіпотеза, згідно з якою запропоновано логічний ланцюжок міркувань і висновків щодо виділення

рентної складової в міжрегіональних економічних нерівностях, а також алгоритм визначення можливого розміру ренти по одному з основних рентоутворюючих чинників – праці (з використанням вертикально-горизонтального аналізу). При цьому рента представлена як наслідок різного приросту швидкості (прискорення) перебігу економічних процесів.

Першим кроком розрахунку передбачуваної ренти повинно бути визначення абсолютного приросту відповідного показника, що є різницею двох рівнів динаміки і характеризує (в абсолютному виразі) зміни рівнів ряду динаміки за одиницю часу.

На другому кроці визначатимуться базисні й ланцюгові темпи приросту відповідного показника. Виходячи з того, що сума ланцюгових приростів за певний період часу дорівнює базисному приросту за цей період, їх розрахунок передбачає виявлення змін можливого прискорення всередині вибраного часового періоду.

Розрахунок базисних темпів приросту здійснюється за формулою:

$$T_{пр\ баз} = (\gamma - \gamma_1) \gamma_1 \times 100, \quad (8.2)$$

а ланцюгових темпів – за формулою:

$$T_{пр\ цен} = \frac{(\gamma_i - \gamma_{i-1})}{\gamma_{i-1}} \times 100, \quad (8.3)$$

де i – рівні ряду динаміки ($i = 1, 2, 3 \dots, n$)

Третій крок – це визначення прискорення (a) – різниці темпів приросту показника в крайніх точках досліджуваного періоду часу, за формулою:

$$a = T_{ПП(n)} - T_{пр(1)} \quad (8.4)$$

де $n, \dots, 1$ – кінцевий та початковий рік у періоді часу.

Четвертий крок – розрахунок абсолютного значення одного відсотка приросту ($|A|$), що відображає, яка абсолютна величина цього показника прихована за відносною його величиною.

Абсолютне значення одного відсотка приросту визначається за формулою:

$$|A| = \frac{\Delta y}{T_{пр}} = \frac{y_i - y_{i-1}}{T_{пр}} = \frac{y_{i-1}}{100} = 0,01 y_{i-1}. \quad (8.5)$$

На п'ятому кроці обчислюється різниця абсолютних значень одного відсотка темпу приросту вибраного показника за формулою:

$$||A|_n - |A|_1|. \quad (8.6)$$

Завершальний шостий крок полягає у визначенні різниці прискорень темпів приросту показників, використовуваних для цих цілей, тобто можлива величина ренти в її питомому вимірюванні.

Тоді рента розраховується за формулою:

$$P_{рента} = (|A|_n - |A|_1)^{ВДВ} - (|A|_n - |A|_1)^{Дох}. \quad (8.7)$$

Як приклад, для розрахунку можливої ренти використано показники річної валової доданої вартості та середньорічного доходу в розрахунку на

одного зайнятого загалом у суспільному виробництві (в Україні в цілому) так економіці Донецької області. Середньодушовий дохід може кваліфікуватися у вигляді вартості такого фактору виробництва, як праця, що зрозуміло, носить певною мірою умовний характер. Умовність такої кваліфікації полягає в тому, що, по-перше, повинно йтися про значну кількість можливих носіїв зазначеного чинника, по-друге, про усереднені результуючі показники можливої його оцінки як рентоутворюючого фактору.

Наведені дані (табл. 8.22) дозволяють встановити різницю абсолютних значень одного відсотка темпів приросту річної валової доданої вартості та річного середньодушового доходу.

Таблиця 8.22

Зміни річної валової доданої вартості та річного середньодушового доходу

Показник	2001		2002	
	ВДВ	Дохід	ВДВ	Дохід
Україна, тис. грн/особу	3,78	3,26	4,26	3,86
Донецька область, тис. грн/особу	4,72	3,39	5,30	4,10
Приріст, тис. грн/особу	0,94	0,13	1,04	0,36
Темп приросту, %	19,9	3,83	19,6	8,78
Абсолютне значення одного процента приросту ($ A $), тис. грн/особу	0,0472	0,0339	0,053	0,041
Різниця абсолютних значень одного процента темпів приросту ($ A _{2002} - A _{2001}$), тис. грн/особу	-	-	0,0058	0,0071

Отримана різниця абсолютних значень підставляється у формулу (8.7), що дає змогу обчислити річний розмір можливої ренти в середньому доході (тис. грн./особу):

$$P_{рента} = (|A|_{2002} - |A|_{2001})^{ВДВ} - (|A|_{2002} - |A|_{2001})^{Дох} = 0,0058 - 0,0071 = -0,0013.$$

Величина передбачуваної ренти (за показником середньодушового доходу) в розрахунку на одного зайнятого працівника в суспільному виробництві дорівнюватиме мінус 0,0013 тис. грн. Знак «-» свідчить про те, що вказана сума залишилася і привласнена населенням (у розрахунку на одного мешканця), яке проживає на території Донецької області. Щоб визначити загальну річну суму передбачуваної ренти, необхідно отриману величину (-0,0013) помножити на середню чисельність зайнятих в економіці області за станом на 2002 рік. Тим самим отримані результати емпіричної перевірки висунутої гіпотези про те, що в міжрегіональних економічних нерівностях може міститися рентна складова, знайшли своє аналітичне підтвердження.

Виконані аналогічні розрахунки в розрізі всіх областей України, а також міст Київ і Севастополь за період 2002–2010 рр. (табл. 8.23) дають підстави стверджувати про те, що в більшості зазначених адміністративно-територіальних утворень частина економічної ренти привласнювалась населенням. Свідченням цього є переважання знака «-» у більшості областей

України, що означає перевищення обсягів споживання створюваної вартості над обсягами її формування (виробництва).

Так, у 193 випадках із 243 (за 9 років) темпи приросту середньодушового доходу перевищували аналогічні по валовій доданій вартості, що становить 79,4 %, і лише у 53 випадках (20,6 %) спостерігалось переважання першого (табл. 8.23).

Таблиця 8.23

**Розмір передбачуваної ренти, спожитої окремими областями, по роках,
тис. грн/особу***

Область	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
АРК	-0,0009	-0,0015	0,0005	-0,0062	-0,0002	-0,0066	-0,0075	-0,0058	-0,0133
Вінницька	-0,0026	-0,0023	-0,0016	-0,0101	-0,0036	-0,0096	-0,0096	-0,008	-0,0214
Волинська	-0,0029	-0,0018	0,0022	-0,0051	-0,0062	-0,0021	-0,012	-0,0065	-0,0195
Дніпропетровська	-0,0004	0,002	0,003	-0,0017	0,0064	0,0157	0,0337	-0,0351	0,011
Донецька	-0,0013	0,0038	0,0094	-0,0046	0,005	0,006	-0,0073	-0,0326	0,0013
Житомирська	-0,0026	-0,0015	-0,0013	-0,0101	-0,0066	-0,0109	-0,0118	-0,0038	-0,0128
Закарпатська	-0,0004	-0,0014	-0,0013	-0,0065	-0,0022	-0,0056	-0,0112	-0,0067	-0,0142
Запорізька	-0,0012	0,0007	0,0059	-0,006	0,0011	0,008	-0,0072	-0,0271	-0,0206
Івано-Франківська	0,0001	0,0003	-0,0011	-0,0054	-0,0054	-0,0078	-0,0138	-0,0081	-0,019
Київська	-0,0007	0,001	0,0048	-0,0072	-0,0013	0,0051	0,0491	-0,1858	-0,0077
Кіровоградська	-0,0021	0,0001	0,002	-0,0093	-0,0034	-0,0083	-0,0017	-0,0101	-0,0178
Луганська	-0,0003	-0,0007	-0,0014	-0,0033	-0,0017	0,0022	-0,0086	-0,0223	-0,0145
Львівська	-0,0006	-0,0011	-0,0022	-0,0108	-0,0009	-0,005	-0,0159	-0,0018	-0,0244
Миколаївська	-0,0033	-0,0024	0,0063	-0,01	0,0011	-0,0061	-0,0078	0,0031	-0,0137
Одеська	0,0005	-0,0008	0	-0,0083	-0,0002	0,0058	0,0117	-0,0026	-0,0242
Полтавська	-0,0312	0,0001	0,0055	-0,0005	0,0048	0,0068	-0,0139	-0,006	0,0202
Рівненська	-0,0028	-0,0013	0,0011	-0,0068	-0,0035	-0,0063	-0,0147	-0,0081	-0,0218
Сумська	-0,0019	-0,0036	-0,0009	-0,0092	-0,0067	-0,0082	-0,0109	-0,0036	-0,0199
Тернопільська	-0,0008	-0,0036	-0,0032	-0,009	-0,0049	-0,0079	-0,013	0,0009	-0,0221
Харківська	-0,0011	0,002	0,0631	-0,066	0,0018	0,0064	0,0003	-0,0073	-0,0263
Херсонська	-0,0024	-0,0013	-0,0016	-0,0101	-0,0055	-0,0122	-0,0027	-0,0008	-0,0185
Хмельницька	-0,0023	0	-0,0027	-0,0111	-0,0047	-0,007	-0,0123	-0,0073	-0,0233
Черкаська	-0,0021	-0,0011	0,0006	-0,0053	-0,0034	-0,0076	-0,003	-0,0076	-0,01
Чернівецька	-0,0013	-0,0001	-0,0011	-0,0097	-0,0054	-0,0055	-0,0111	-0,0097	-0,018
Чернігівська	-0,0002	-0,0043	-0,0037	-0,0087	-0,0043	-0,0069	-0,0104	-0,0064	-0,0219
М. Київ	0,036	-0,0199	0,0266	0,0014	0,0098	0,0713	-0,0032	-0,0361	0,005
М. Севастополь	0,0136	-0,016	-0,0012	-0,0045	0,0099	-0,0053	-0,0089	-0,0112	-0,015
Сума (-)	-0,0654	-0,0647	-0,0233	-0,2455	-0,0701	-0,122	-0,2185	-0,4604	-0,3997
Сума (+)	0,0502	0,01	0,131	0,0014	0,0399	0,1273	0,0948	0,004	0,0375
Разом	-0,0152	-0,0547	0,1077	-0,2441	-0,0302	0,0053	-0,1237	-0,4564	-0,3622

*Джерело: Розраховано за даними [13–28].

У розрізі років виділяються 2002, 2005, 2008, 2009 і 2010-й, коли кількість випадків перевищення темпів приросту середньодушової валової доданої вартості над середньодушовим доходом становили 4, 1, 4, 2 і 4 епізоди відповідно. По областях найбільш часто таке переважання спостерігалось у Дніпропетровській (6 разів), Донецькій, Полтавській і Харківській областях (по 5 разів), котрі є основними донорами економіки країни щодо засобів для

існування (бюджет, валюта і т.д.) При цьому у Вінницькій, Житомирській, Закарпатській, Львівській, Сумській, Херсонській, Хмельницькій, Чернігівській та Чернівецькій областях темпи приросту середньодушових доходів завжди перевищували середньодушову валову додану вартість.

Названий факт можна кваліфікувати як присвоєння частини економічної ренти, що, однак, не сприяло зменшенню діапазону міжрегіональних відмінностей економічного розвитку за досліджуваними показниками. Для цього слід зробити кроки не тільки щодо вирівнювання умов життєдіяльності через перерозподіл створеного сукупного продукту, а й стимулювання його створення через диференціальну оцінку проміжних і кінцевих результатів суспільної діяльності. Те, що ми спостерігаємо в новітній історії України, можна назвати «проїданням» національного багатства. Про це свідчить сумарне перевищення темпів приросту середньодушового доходу (крім 2004 і 2007 рр.) над середньодушовою валовою доданою вартістю. З історії не настільки далекої вітчизняної практики добре відомо, що перевищення темпів збільшення продуктивності праці над темпами зростання середньої заробітної плати забезпечує національне багатство, яке, власне, ми сьогодні й «доїдаємо».

Відтак, виникає необхідність формування системи критеріїв виявлення та можливого впливу ренти на рівень економічного розвитку територій (у тому числі регіонів). Як відомо, мірою (засобом виміру) в економіці є вартість та/або час, а критерій являє собою оцінне мірило або ознаку, на основі якого формується оцінка якості економічного об'єкта, процесу, тобто вимірювач такої оцінки.

Відштовхуючись від цих постулатів, як критерії визначення впливу ренти на рівень економічного розвитку територій (регіонів) можна запропонувати оціночні вимірники.

По-перше, це вартісні показники, що дають змогу через перевищення певного середнього або нормованого рівня отримувати підтвердження наявності рентної складових, серед яких можна виділити рівень рентабельності виробництва (розраховується як співвідношення отриманого балансового прибутку до всіх понесених витрат) і рівень рентабельності праці (визначається як співвідношення отриманого балансового прибутку до витрат праці). Крім того, для цих цілей можна використовувати індикатори перевищення приросту швидкості зміни окремого показника над змінами середньої або нормованої його величини, які підтверджують наявність рентної складової, зокрема темпи приросту валової доданої вартості, середньої заробітної плати і середньодушових доходів.

По-друге, часові показники, що дозволяють через виявлення резервів у використанні робочої сили або відпрацьованого фонду робочого часу отримувати підтвердження про наявність рентної складової, а саме рівні зайнятості населення (економічно активного або в працездатному віці) і використання фонду робочого часу.

Таким чином, отримані результати емпіричної перевірки наукової гіпотези про те, що в основі міжрегіональних відмінностей економічного розвитку, а також і рівнів економічного розвитку регіонів може бути рентна

складова, дають можливість із високим ступенем впевненості стверджувати про її правомірність. Для нейтралізації впливу рентоутворюючих факторів на економічні процеси та явища в масштабах окремих територій потрібен адекватний механізм, в якому мають знайти своє відображення як засоби їх вимірювання (міра), так і підстави для їх оцінки (критерії). Як міра можуть використовуватися вартісні й часові вимірювачі, а критерії – відповідні показники (індикатори). Запропонований інструментарій дасть змогу не тільки кількісно виміряти, але і впритул підійти до нейтралізації впливу рентоутворюючих факторів на рівень економічного розвитку окремих територій (регіонів). Отримана таким чином кількісна оцінка рентоутворюючої складової економічного розвитку дозволить урівноважити пропорції (співвідношення) витрат і результатів на різних територіях та одночасно забезпечити необхідні умови для ефективного використання основних елементів продуктивних сил (факторів виробництва) у масштабах усієї держави.

Ураховуючи неоднорідності як за складом та розмірами елементів продуктивних сил (природних, трудових, матеріальних, організаційних та інших видів ресурсів), так і способами їх залучення в суспільне виробництво в багатьох країнах світу (особливо з великими територіями), спостерігається таке явище, як міжтериторіальні (міжрегіональні) відмінності економічного і соціального розвитку. Але, якщо склад і розміри елементів продуктивних сил відображають об'єктивні умови, то способи їх залучення у відтворювальні процеси – більшою мірою суб'єктивні. Це пов'язане з тим, що в ході залучення в суспільне виробництво окремі елементи продуктивних сил отримують нееквівалентну оцінку, обумовлену бажанням будь-що отримати суттєвий дохід, здатний поліпшити економічне становище або стан власника цих ресурсів (факторів виробництва). В умовах ліберальної економіки це не тільки видається більш ніж обґрунтованим, але і єдино правильно вибраним напрямом розвитку.

Як основний аргумент, що виправдовує таку практику, наводяться постулати конкурентних засад в економіці. Як правило, аргументація будується на тому, що так звана ринкова економіка повинна обов'язково передбачати конкуренцію, а в іншому випадку неможливий ніякий розвиток. Лише в конкурентній боротьбі всіх з усіма можуть з'являтися паростки нового, здатні стати двигуном розвитку сучасної держави і суспільства. На жаль, конкурентна боротьба, формально обмежена чинними законами, призводить до розширення масштабів виникнення економічної ренти. Причому остання проводить суспільні відносини практично в усіх сферах (не тільки виробничій, але і соціальній).

Витоки цієї проблеми перебувають у площині відмови на практиці від застосування норм і нормативів використання основних факторів виробництва (елементів продуктивних сил), які розробляються на державному рівні. Це по суті являє собою своєрідну стандартизацію суспільних відносин. Відмова ж від таких норм і нормативів спричиняє хаос в останніх. Власне, це і спостерігається останнім часом. Наприклад, використання як можливого нормативу лише

розміру мінімальної заробітної плати призвело до виплати заробітної плати в конвертах, а відтак – зменшення оподатковуваної бази та відрахувань до обласних бюджетів та різних державних фондів. Зосередження значних обсягів одержуваного господарського доходу в офшорних зонах (великими вітчизняними експортерами) зменшує оподатковувану базу для наповнення державного бюджету. У таких умовах, як наслідок, різко збільшився попит на соціальні трансферти, котрі являють собою не що інше, як економічну ренту (оскільки є не заробленими, а просто виділеними з бюджетів).

Зазначене в тій чи іншій мірі сприяє посиленню міжрегіональних розбіжностей в економічному і соціальному розвитку, а разом з ними і загостренню протиріч у суспільстві, подальша ескалація яких може призвести до небажаних наслідків. Одним з можливих інструментів попередження таких відмінностей економічного і соціального розвитку регіонів є науково обґрунтований вибір критеріїв відповідної оцінки економічної ренти.

Сучасні тенденції територіального розвитку такі, що у середньостроковій перспективі (не кажучи про триваліший період часу) дуже часто виникають різноспрямовані переміщення темпів зростання, або приросту. Така динаміка значно перешкоджає розробленню та ухваленню зважених рішень щодо підвищення рівня економічного і соціального розвитку території. Особливо це стосується районного або обласного рівня, де такі рішення повинні стосуватися значного числа територіальних утворень (починаючи від невеликих населених пунктів і закінчуючи містами обласного підпорядкування та сільськими районами). При цьому однією з проблем стає недостатнє аналітичне опрацювання статистичних показників, за допомогою яких має формуватися емпірична частина схвалюваних рішень, що потребує приведення до порівняльного вигляду відповідної інформації. На нашу думку, така зіставність може забезпечуватися за допомогою а) просторово-часового позиціонування відповідних територіальних утворень; б) порівняльної оцінки використання потенціалу та ефективності відповідної економіки; в) виявлення змін параметрів розвитку територій, що становлять певну сукупність.

Просторово-часове позиціонування територій спрямоване на визначення можливих місць (позицій), які будуть займати населені пункти, райони в попередньо обумовлений проміжок часу. Цей підхід передбачає використання методу вертикально-горизонтального аналізу такого об'єкта дослідження, як територія. У вертикальній площині знаходяться всі об'єкти, залучені до аналізу, а в горизонтальній – окремі характеристики найбільш важливих параметрів цих об'єктів, що підлягають відповідній оцінці.

Одним з вирішальних методів виявлення основних властивостей сучасного територіального розвитку є порівняльна оцінка використання потенціалу та ефективності відповідної економіки (населеного пункту, району чи області) через систему відносних оцінок. Відносна оцінка використання потенціалу економіки території передбачає застосування основних показників по складових: виробничий, трудовий, науковий, організаційний потенціали та інше

Ще одним методом обґрунтування основних властивостей сучасного територіального розвитку є виявлення змін параметрів розвитку територій. Для цих цілей можна використовувати набір показників, згрупованих за двома ознакам: ті, що характеризують масштаби виробництва і споживання на відповідних територіях.

Таким чином, до основних методів виявлення основних властивостей територіального розвитку, використання яких актуалізується сьогодні, належать просторово-часове позиціонування територій за рівнем економічного розвитку, відносна оцінка використання потенціалу та ефективності економіки території й виявлення змін параметрів розвитку територій. Вказані методи засновані на використанні питомих і відносних показників, що робить їх досить коректними в аналітичних розрахунках із застосуванням статистичних даних, а отримувані з їх допомогою аналітичні розрахунки – адекватними існуючій реальності.

Рівень розвитку регіонів може визначатися через економічну і соціальну складову, в яких однаковою мірою ймовірно виникнення економічної ренти. Якщо в першій вона виникає при обміні та споживанні деяких видів товарів і послуг, то в другій – при розподілі бюджетних коштів, що спрямовуються на фінансування незахищених статей, наприклад, на соціальні трансферти.

Особливості економічного і соціального розвитку регіонів детермінуються не тільки кількісними, а й якісними характеристиками відповідних процесів. Якщо перші проявляються в розмірах і масштабах, що досягаються на відповідних територіях, то другі – у величині такого показника в розрахунку на одиницю іншого. У даному випадку – у розрахунку на одиницю виміру площі території або на одного жителя, як таких, що найбільш повно можуть характеризувати регіональний аспект досягнутого рівня явища.

Для оцінки виникнення економічної ренти в міжрегіональному вимірі можуть використовуватися такі кількісні та якісні характеристики, в яких містяться джерела отримання додаткового доходу через вартісні відмінності витрат і результатів громадської діяльності (рис. 8.3).

Кількісні характеристики можуть диференціюватися на основні та другорядні (допоміжні). До основних кількісних характеристик економічного і соціального розвитку належать ті, що безпосередньо відображають розміри використання на даній території елементів продуктивних сил: природних, матеріальних, трудових, організаційних та інших.

Серед показників, які відображають основні кількісні характеристики економічного розвитку окремих регіонів, слід виділити: валовий регіональний продукт, валову додану вартість, змішаний дохід, заробітну плату, доходи і витрати населення і т.п., а соціального розвитку – доходи місцевих бюджетів, розміри трансфертів (субвенцій, субсидій) тощо.

До другорядних (допоміжних) кількісних характеристик належать такі, що деталізують або уточнюють стан окремого елемента продуктивних сил і є похідними від основних характеристик, а саме товарна і реалізована продукція (промисловості, сільського господарства, будівництва і т.д.), капітальні інвестиції, обсяги експорту та імпорту і т.п. Серед показників, в яких

відображаються другорядні кількісні характеристики соціального розвитку окремих регіонів, можна виділити: видатки на житлово-комунальне господарство, охорону здоров'я, духовний та фізичний розвиток, освіту тощо.

Рис. 8.3. Система критеріїв виявлення впливу ренти на рівень розвитку регіонів.

За основними і другорядним (допоміжним) кількісним характеристикам можна говорити про абсолютну величину можливої економічної ренти, що виникає внаслідок диференціації рівнів економічного і соціального розвитку регіонів, обумовлених розмірами використання елементів продуктивних сил на відповідній території.

У свою чергу, якісні характеристики економічного і соціального розвитку також можуть диференціюватися на основні та другорядні (допоміжні). До перших належать такі, що відображають характер використання на даній території елементів продуктивних сил: природних, матеріальних, трудових, організаційних та інших.

Серед показників основних якісних характеристик економічного розвитку окремих регіонів можна виділити: рівень рентабельності виробництва

продукції, продуктивність суспільної праці, рівень рентабельності праці, середньодушові доходи і споживання населення, середню заробітну плату найманих працівників (у тому числі за видами економічної діяльності) тощо. Основні якісні характеристики соціального розвитку окремих регіонів відображають коефіцієнти бюджетної наповнюваності і забезпеченості, питома вага трансфертів у дохідній частині місцевих бюджетів та інші.

До другорядних (допоміжних) якісних належать характеристики, що деталізують або уточнюють його використання окремих елементів продуктивних сил. Серед таких показників, в яких відображаються другорядні якісні характеристики економічного розвитку регіонів, можна виділити: рівні рентабельності виробництва окремого виду продукції та праці за окремими видами економічної діяльності, продуктивність праці за видами економічної діяльності, середню заробітну плату найманих працівників за видами економічної діяльності тощо.

Стосовно соціального розвитку окремих регіонів, то його другорядні характеристики відображають коефіцієнти диференціації життєвого рівня населення (квінтільний або децильний коефіцієнт диференціації доходів населення, частку населення з середньодушовими еквівалентними доходами за місяць нижче прожиткового мінімуму) тощо.

Основні та другорядні (допоміжні) якісні характеристики визначають відносну (питому) величину можливої економічної ренти, що виникає внаслідок диференціації рівнів економічного і соціального розвитку регіонів, пов'язаних з відмінностями характеру використання елементів продуктивних сил.

Отже, з використанням зазначених вище показників у міжрегіональному вимірі, в яких відображаються основні та другорядні (допоміжні) кількісні та якісні характеристики економічного і соціального розвитку регіонів, можливо встановлювати джерела появи економічної ренти у вигляді додаткового доходу, що виникає внаслідок вартісного перевищення оцінки суспільно необхідної праці, споживної вартості (корисності) товару, одержуваного за рахунок особливого становища як товару, так і особливого статусу його власника на відповідному ринку. Одержувачами економічної ренти стають не тільки підприємства (юридичні та фізичні особи) й окремі категорії громадян, які домінують на окремих ринках товарів і послуг, але й отримують різні види дотацій і субвенцій на відшкодування понесених виробничих та невиробничих витрат.

Здійснення можливої оцінки виникнення економічної ренти залежить від вибору таких критеріїв, використанні яких (що передбачає нейтралізацію впливу рентоутворюючих факторів) може мінімізувати міжрегіональні відмінності економічного і соціального розвитку. Під критеріями можна розуміти такі вимірники (мірила), за допомогою яких забезпечуватиметься об'єктивна істинність наявності економічної ренти в тому чи іншому процесі або явищі. Вибір зазначених вимірників (мірил) повинен ґрунтуватися на дотриманні відмінних ознак, з урахуванням яких буде здійснюватися відповідна оцінка.

Оскільки економічна рента за своєю природою являє собою не що інше, як певну частину прибутку або додаткового доходу (визначені як частина вартості товару, що перевищує витрати його виробництва), її кількісне визначення аналогічне встановленню прибутку. У цьому випадку економічна рента є різницею між ціною продажу товару і його витратами на виробництво. Головна її відмінність від прибутку перебуває у площині перевищення індивідуальної ціни товару над суспільною (середньою) його ціною на конкретному ринку. Тобто економічна рента за своєю суттю – це перевищення розмірів індивідуальної прибутку над її усередненою величиною в межах обраного ринку, що визначається за кількістю учасників, розмірами території, інституційними умовами тощо.

У цьому зв'язку необхідне виділення ймовірних відмінних ознак, за якими може формуватися система критеріїв оцінки виникнення економічної ренти. У результаті детального опрацювання окремих питань щодо останньої в міжрегіональному вимірі [3–4] як такі ознаки запропоновано: а) кількість економічних процесів або явищ, які спостерігаються на відповідній території; б) власне розміри території регіону або чисельність проживаючого там населення; в) існуючий порядок зв'язку елементів, що беруть участь в економічних відносинах (установлюється на базі чинного господарського законодавства); г) рівень економічного і соціального розвитку окремого регіону, що визначається за допомогою прийнятих показників; д) швидкість протікання відповідних економічних і соціальних процесів, що розраховується емпіричним шляхом.

Однією з відмінних особливостей вимірювання міжрегіональних нерівностей економічного і соціального розвитку є необхідність використання якісних показників, що найбільшою мірою сприяють отриманню достовірної оцінки. Використання таких показників дає змогу привести до одного порівняльного масштабу і рівня відповідні дані, а відтак – забезпечити порівнянність оцінок процесів і явищ. Тим самим ступінь (рівень) розвитку будь-якого за розмірами регіону, що містить можливу оцінку рентоутворюючих процесів, можна охарактеризувати системою якісних показників рівня ознаки або явища.

Важливою умовою формування системи критеріїв оцінки виникнення економічної ренти є можливість формалізації (уявного приведення вибраного об'єкта в такий стан, коли до нього можна застосовувати математичні методи дослідження) її окремих ознак. З наведеного вище переліку відмінних ознак більше за все піддаються формалізації *б*, *г* і *д*. Зважаючи на це і стосовно до умов міжрегіональних економічних відмінностей система критеріїв оцінки виникнення економічної ренти може ґрунтуватися на обліку змін ступеня (рівня) розвитку економічних і соціальних явищ, а також швидкості перебігу економічних та соціальних процесів.

Для цих цілей можуть використовуватися такі показники, що характеризують зміни в економічній складовій міжрегіональних відмінностей: рівні рентабельності виробництва продукції і праці, темпи приросту валової доданої вартості, середньої заробітної плати, середньодушових доходів.

До показників, що характеризують зміни в соціальній складовій міжрегіонального розвитку, належать рівні і темпи приросту бюджетної забезпеченості, темпи приросту соціальних трансфертів та інше.

Отже, основа системи критеріїв оцінки виникнення економічної ренти може формуватися на відмінних ознаках, які безпосередньо впливають на характер економічного і соціального розвитку різних регіонів. Вибір таких ознак повинен базуватися на обліку найбільш важливих рентиутворюючих факторів, що здійснюють вирішальний вплив на утворення надприбутку.

Таким чином, одним з інструментів попередження міжрегіональних відмінностей економічного і соціального розвитку слід вважати науково обґрунтований вибір критеріїв відповідної оцінки економічної ренти. Такий вибір повинен ґрунтуватися на використанні певного засобу вимірювання, а також дотриманні встановленої процедури виділення економічної ренти з урахуванням різних ефектів, що виникають унаслідок різного рівня економічного і соціального розвитку регіонів. Як засіб може використовуватися вартість (цінність, ціна), а як процедура виявлення ренти – певна формалізація її окремих ознак. Відтак стає реальною відповідна оцінка виникнення економічної ренти в міжрегіональному вимірі, яку слід урахувати у процесі розробки державної регіональної політики вирівнювання або стимулювання.

8.4. Пріоритетні напрями використання рентної природи міжрегіональних економічних нерівностей

Природне середовище як матеріальна основа економічної системи забезпечує загальні умови процесу виробництва та обумовлює просторове розміщення його факторів – людей, капіталу, результатів їх взаємодії. Нерівномірність розподілу природно-ресурсного потенціалу, його структура та якість безпосередньо впливають на соціально-економічний розвиток окремого регіону і країни в цілому. З класичних позицій теорії економічного зростання наявність достатнього ресурсного потенціалу (капіталу, землі, природних ресурсів, праці та підприємницької здатності) є базовим фактором соціально-економічного розвитку. Україна має значний природно-ресурсний потенціал, зокрема паливно-енергетичні, земельні і рудні (залізо- і марганцеворудні) ресурси, які можуть відіграти важливу роль у розвитку національної та світової економіки як їх природна база. За оцінками фахівців РВПС України НАН України, орієнтовна вартість усіх природних ресурсів держави становить 5 трлн дол. США, переважна частина яких (близько 3 трлн) припадає на земельні ресурси [32, с. 28].

Існуючі незадовільні темпи вітчизняного економічного зростання пояснюються як недостатнім обсягом капіталовкладень, так і наслідками руйнування планової економіки і недосконаліми ринковими перетвореннями. Разом з тим економічний мейнстрім пропонує тези щодо негативного впливу високого рівня забезпеченості країни ресурсами на темпи економічного зростання.

Так зване явище «ресурсного прокляття» введено в науковий обіг у результаті емпіричних досліджень Д. Сакса та А. Уорнера [38], Р. Ауті [36], А. Гелба [37] та інших іноземних дослідників. Питання ресурсного забезпечення країни та її політико-економічних наслідків знайшли своє відображення в комплексних дослідженнях російських учених В. Тамбовцева [30], В. Полтеровича [10] та ін. Незважаючи на актуальність і важливість цієї проблематики, вона не знайшла гідного відображення у вітчизняній економічній науці. Винятком є оглядова стаття професора В. Міщенка, присвячена вітчизняному контексту «прокляття ресурсів» [9].

Проблемою більшості трансформаційних економік є недостатньо визначеними права власності, недосконалість ринкового та інституційного середовища. За таких умов можливий розвиток рентоорієнтованої економічної поведінки і формування ситуації, коли економіка працює лише в інтересах визначеної еліти, а громадські інтереси мають другорядне значення.

У класичному визначенні, рента – це дохід, отриманий у результаті використання факторів виробництва, пропозиція яких абсолютно еластична в довгострокових періодах. В умовах товарно-грошових відносин обмеженість природних чинників виробництва, повнота і невідновлюваність спричиняють нееластичність їх пропозицій. Розмір ренти залежить, по-перше, від попиту на фактори виробництва, по-друге, від безпосередньо їх пропозицій (він має тенденцію до скорочення). Оскільки попит на природні ресурси є похідним від попиту на продукти, одержувані на основі природних ресурсів, які, у свою чергу, з часом неминуче вичерпуються, то на розміри ренти впливатимуть такі тенденції:

- підвищення вартості природних ресурсів спричинене вичерпанням їх джерел, а отже, і зростання доходу власника ресурсів (ренти);
- збільшення рентних доходів у результаті підвищення попиту на продукцію, яка виробляється з використанням природних ресурсів;
- необхідність пошуку альтернативних факторів виробництва і, як наслідок, падіння попиту й скорочення ренти через підвищення цін на природні ресурси, їх вичерпність;
- зв'язок використання природних ресурсів з проблемою зовнішніх ефектів, тобто, чим більш негативні зовнішні ефекти спричиняють використання природного ресурсу, тим менший обсяг ренти може бути вилучений.

Традиційне політекономічне розуміння категорії ренти пов'язане з повним відшкодуванням з валового доходу поточних витрат і розподілом результату на нормальний прибуток і ренту (надлишок власника фактору виробництва). Формальний запис цього визначення (у трактуванні А. Сміта) запропоновано в дослідженні Б. Малишева [7, с. 19]:

$$R = S - (W + M + A + iK), \quad (8.8)$$

де R – валова рента;

S – валовий продукт у грошовому еквіваленті (вартість);

W – витрати на оплату праці;

M – матеріальні та прирівняні до них витрати;

K – капітал, задіяний у виробництві;
 A – амортизація основного капіталу;
 i – середня норма прибутку.

Наведена залежність не дає відповіді на запитання, що є безпосередньо джерелом ренти, проте динаміка врахованих у ній елементів дає змогу визначити тенденції зміни обсягів ренти.

Раціональна державна політика повинна спрямовуватися на підвищення обсягу та якості національного продукту. У даному випадку це ілюструється, по-перше, зростанням елемента (S) і, як наслідок, збільшенням надходжень до державного бюджету і підвищенням суспільного добробуту. По-друге, якщо власником ресурсів (найчастіше природних) є держава, то утворення і вилучення ренти також стає стимулом для економічного піднесення. Все змінюється в ситуації, коли рента присвоюється не державою, а окремим суб'єктом економіки. Якщо граничні витрати на збільшення продукту (S) перевищують аналогічні на збереження права присвоєння ренти, то економічно нормальна спрямованість підприємців на максимізацію (S) буде підмінятися пріоритетом максимізації (R), а отже, стане основою рентоорієнтованої поведінки. Найбільші ризики виникнення такої ситуації притаманні економікам трансформаційного типу, у тому числі України.

Насамперед дуже важливо відзначити, що стартові позиції держав на момент формального початку в них перехідного періоду характеризувалися певними відмінностями. Наприклад, суттєві соціально-економічні зміни в Україні почалися тільки після розпаду Радянського Союзу, а в колишніх державах соціалістичної співдружності в Центральній та Східній Європі – формувалися протягом декількох років або навіть десятиріччя до цієї події, що визначило їх лідерство в реалізації ринкових реформ. Основні трансформаційні відмінності між країнами пов'язані з базовим рівнем економічного розвитку, характером суспільної свідомості, ступенем упровадження ринкових механізмів і готовності господарюючих суб'єктів до їх використання. Отже, саме швидка трансплантація ринкових інститутів у сформоване десятиріччями планово-соціалістичне середовище зумовила можливість пошуку ренти як цільової функції більшості вітчизняних фінансово-економічних утворень.

Існує кілька рівнів аналізу процесів пошуку ренти: первинний (підприємство), локальний (галузевий), регіональний (просторове утворення, яке характеризується певною територіальною та соціально-економічною єдністю) і національний (держава).

Інструментарій аналізу є унікальним для кожного рівня, оскільки має різні економічні інтереси і відповідні рентні оцінки. На рівні підприємства – це, як правило, вибір ефективних варіантів розвитку з урахуванням отримання максимальної віддачі від наявних факторів виробництва. Для області – визначення можливостей отримання диференціальної ренти та аналіз впливу її пошуку на процеси галузевого ціноутворення. Регіон повинен віддавати пріоритет оцінкам і вирішенням завдань власного розвитку шляхом ефективної реалізації наявного місцевого природного потенціалу (мінерально-сировинної, фінансової бази, людського капіталу) з урахуванням необхідності балансування

існуючих економічних і соціальних проблем. Коло рентних питань повинно спрямовуватися на ефективне вилучення ренти до місцевих бюджетів.

Національний рівень передбачає розробку стратегії у сфері рентовикористання з її регіональною конкретизацією, а також здійснення управління взаємозв'язком національного та світового ринків. На національному рівні існують значні можливості вибору і взаємного заміщення ресурсів, тому перевага, як правило, віддається найбільш ефективним джерелам ресурсів. Не другорядну роль тут відіграє абсолютна рента. При цьому на національному рівні не враховуються місцеві (регіональні) інтереси, оскільки недосконалість економічних оцінок спричиняє суперечливість інтересів країни і регіонів.

Системна декомпозиція передбачає поступове розкладання економічних систем більш високого рівня на підсистеми. Отже, перший етап аналізу повинен базуватися на національному рівні дослідження, що передбачає перехід до більш докладного вивчення шляхів реалізації рентоорієнтованої поведінки.

Елементи *капітал* і *амортизація* значною мірою корельовані між собою (8.8): розмір амортизаційних відрахувань (A) залежить від існуючої амортизаційної політики та обсягу задіяного основного капіталу (K). Тобто із скороченням капіталу зменшуються амортизаційні відрахування, що, у свою чергу, призводить до ще більшої втрати основних засобів. Наслідком втрати і старіння капіталу (фізичного й морального) стане втрата конкурентоспроможності продукції. Але, якщо взяти апріорі, що мінімально достатню якість продукції можна підтримувати без значних капіталовкладень, а термін використання основних засобів є значним, можна сформулювати гіпотезу 1: джерелом ренти в короткостроковому періоді може бути недовідтворення основного капіталу.

Складність світової соціально-економічної системи та відповідних потоків товарів, послуг, фінансів дуже утруднює процес визначення ренти, одержуваної окремими країнами. Доцільним спрощенням є використання методу порівняння. Акцентуючи увагу на порівняльному методі, потрібно наголосити, що найчастіше його визначають як прояв подібностей або відмінностей суспільних інститутів, процесів і явищ з метою їх кількісної та якісної характеристики, класифікації, упорядкування та практичного використання в іншому соціально-економічному середовищі. Найбільш цікавим для зіставлення з Україною є досвід держав Вишеградської четвірки – Чехії, Польщі, Словаччини та Угорщини. Для порівняльного аналізу свідомо не залучаються балканські країни, трансформація в яких супроводжувалася громадянськими війнами і глибокою економічною кризою.

Аналітичні матеріали Всесвітнього банку свідчать про значні темпи економічного зростання країн Вишеградської четвірки. Так, валовий внутрішній продукт у розрахунку на одну людину в Чехії збільшився з 3 786,86 (1990 р.) до 18 607,7 дол. США (2012 р.). Польщі – з 1 693,74 до 12 707,9 дол. США, або майже у 7,5 разу. Не меншими були темпи зростання економіки

Словаччини, де 2012 року отримано ВВП на одну особу в розмірі 16 931,6 дол. США.

За аналогічний період параметри економічного зростання в Україні були не настільки суттєвим. Вітчизняний валовий внутрішній продукт у розрахунку на одну людину збільшився відповідно з 1 569,73 до 3 867,02 дол. США. Таке відставання пояснюється як недостатньо ефективною трансформацією суспільних, політичних та економічних інститутів, так і переважаючими в економіці тенденціями до приховування ренти. Отже, за рівних умов Вишеградська четвірка може бути певним еталоном для вітчизняної економіки.

Згідно з передумовами аналізу формування ренти можливе за рахунок недовідтворення основного капіталу. Це означає, що показник валового накопичення основного капіталу в Україні суттєво відрізнятиметься від еталонного.

За досліджуваній період цей показник мав тенденцію до зростання в усіх країнах аналізованої вибірки (рис. 8.4).

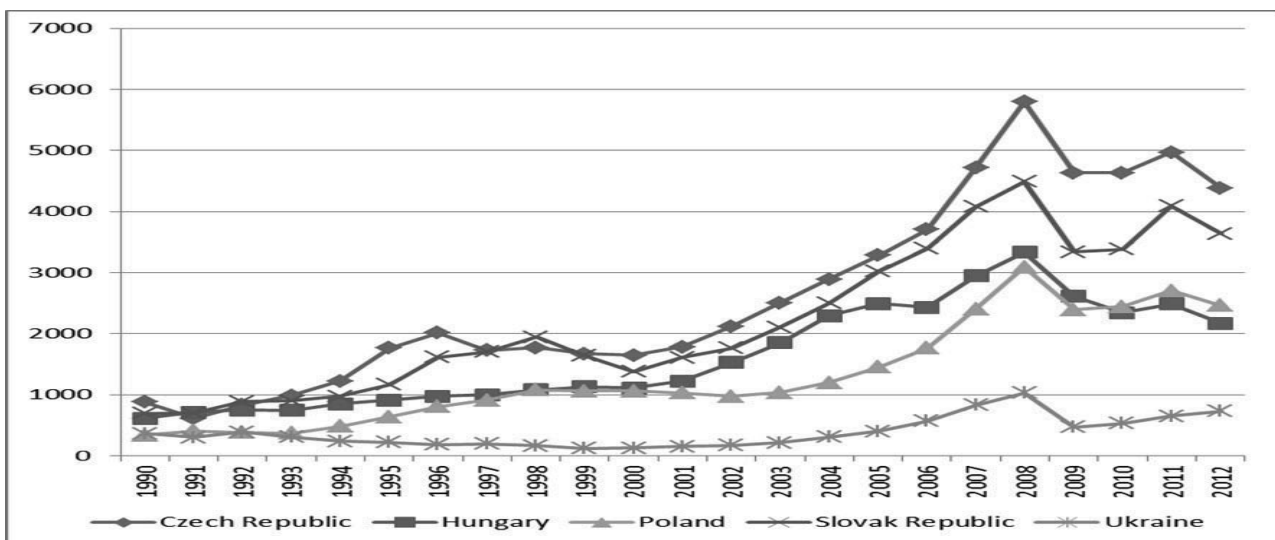

Рис. 8.4. Динаміка показника валового накопичення капіталу в розрахунку на одну особу, дол. США [5]

Але відставання України від інших держав з кожним роком збільшувалося з досягненням максимального значення в докризовому 2008 році. Мінімальні темпи зростання валового накопичення основного капіталу на рівні 353 % спостерігалися в Угорщині, а максимальні – у Польщі – 728 %. Слід зазначити, що 1990 року показник накопичення в Україні та Польщі майже збігався і становив 361,6 і 338,04 дол. США відповідно, а 2012 року це співвідношення вже дорівнювало 730,62 і 2 463,55 дол. США. Виявлені темпи зростання майже аналогічні до показника відповідних країн.

У результаті регресійного аналізу залежності обсягу ВВП (GDP_{PK}) від ступеня накопичення основного капіталу ($GFCF_{PK}$) отримано, що:

$$GDP_{PKPOL} = 4,6767 GFCF_{PK} + 355,22; \quad (8.9)$$

$$GDP_{PKUKR} = 4,1609 GFCF_{PK} + 165,8. \quad (8.10)$$

Коефіцієнти регресії вказують на відповідне зростання валового внутрішнього продукту на 4,6767 і 4,1609 дол. США в результаті додаткового вкладення в основний капітал 1,0 дол. США. Еластичність ВВП за обсягом капіталовкладень майже однакова в Україні та Польщі, а значить за інших рівних умов ефективність використання капіталу теж еквівалентна. Якщо на початок досліджуваного періоду ВВП Польщі та України майже збігався, то 2012 року відрізнявся у 3,28 разу. Отже, існують інші фактори, що обумовлюють цю різницю.

Утворення інституційних форм ринкового типу, розвиток під впливом міжнародних економічних інтеграційних процесів та глобалізації обумовлюють нестабільність трансформаційних економік. В умовах диспропорцій міжнародного поділу факторів виробництва саме поєднання внутрішньої економічної, інституційної нестабільності і можливість інтеграції у світову ринкову систему спроможне несприятливо впливати на економічне зростання. Зовнішня торгівля у трансформаційних економіках може спрямовуватися на отримання міжнародної економічної ренти.

У цьому зв'язку доцільно виділити два основних канали впливу експорту на рівень ВВП країни. По-перше, експорт є безпосереднім елементом розрахунку ВВП, по-друге, експортна складова доходу стимулює внутрішній попит. Значні надходження від експорту, потенційно спрямовані на оновлення виробництва та інноваційний розвиток, є джерелом економічного зростання, тобто можуть обумовлювати виявлені розбіжності в рівняннях (8.11) і (8.12).

Результати аналізу експортної орієнтації економіки України вказують на збільшення частки експорту у ВВП з 27,64 до 62,44 % за період 1990–2000 років, а потім відносне зниження до 50,95 % на кінець 2012 року. Одночасно обсяг товарів і послуг у розрахунку на одну людину збільшився з 433,92 до 1 970,31 дол. США. Зростання обсягу експорту на 354 % супроводжувалося збільшенням вкладень в основний капітал тільки на 102 %. За останні десять років ступінь зносу вітчизняних основних засобів підвищився з 45 до 74,9 %, що цілком збігається зі сформульованою гіпотезою про недовідтворення основного капіталу з метою отримання міжнародної економічної ренти.

Дослідження, проведені професором Т.Торосяном, свідчать про статистично тісний зв'язок між обсягом експорту країн СНД і рівнем їх ВВП, а саме показник відповідної еластичності становить 2,68 % [31, с. 700]. Цей позитивний вплив обумовлюється як раніше зазначеними факторами, так і мультиплікативним ефектом. Урахування експортного впливу за умови нульового постійного коефіцієнта спричинило суттєві зміни в регресійних рівняннях:

$$GDP_PK_{POL} = 3,3139GFCF_PK + 0,5EXP_PK; \quad (8.11)$$

$$GDP_PK_{UKR} = 2,2569GFCF_PK + 1,058EXP_PK. \quad (8.12)$$

Вплив показника накопичення основного капіталу ($GFCF_PK$) на вітчизняний ВВП має певне відставання від параметрів польської економіки. Однак еластичність ВВП з експорту (EXP_PK) становить 1,058 одиниць, що більш ніж у два рази вище. Отже, значний відносний вплив експортних потоків на формування валового національного продукту України разом з істотним

відставанням темпів зростання ВВП від еталонних свідчить про втрати національного продукту через експортні канали.

Об'єктивним наслідком розвитку глобалізаційних процесів в Україні стала офшоризація господарської діяльності. Саме офшорно-експортні канали спричиняють втрати ресурсів та спотворення стимулювання господарюючих суб'єктів у бік рентиорієнтованої поведінки. Бізнес-схеми у цій сфері є економічною основою більшості олігархічних структур. Використання природного ресурсу для них не є ефективним у рамках національної економіки та внутрішнього ринку. Експортна орієнтація мінерально-сировинного та паливно-енергетичного сектору економіки призвела до того, що, незважаючи на об'єктивну наявність мінерально-сировинних ресурсів, регіони і держава не отримують достатніх рентних доходів і втрачають джерела економічного зростання.

Ураховуючи значну частку експорту у валовому внутрішньому продукті України і Польщі (відповідно 50,95 і 46,16 %), можна припустити існування досить тісного зв'язку між обсягом експортних надходжень і капіталовкладеннями в основний капітал. Справедливо, що надходження від експорту реінвестують в оновлення основного капіталу, підвищуючи якість і конкурентоспроможність продукції. Регресійні моделі цього зв'язку ілюструють досить значні відмінності:

$$GFCF_PK_{POL} = 0,4201EXP_PK + 336,82; \quad (8.13)$$

$$GFCF_PK_{UKR} = 0,381EXP_PK + 71,862. \quad (8.14)$$

Суттєва різниця постійного коефіцієнта регресії обумовлена інституційними, структурними та галузевими відмінностями економічних систем України та Польщі. Поєднання рівнянь (8.10, 8.11) і (8.12, 8.13) забезпечує елімінацію чинників, імовірно пов'язаних з експортом:

$$GDP_PK_{POL} = 3,3139(0,4201EXP_PK + 336,82) + 0,5EXP_PK; \\ GDP_PK_{POL} = 1,8921 EXP_PK + 1116,188; \quad (8.14)$$

$$GDP_PK_{UKR} = 2,2569(0,381EXP_PK + 71,862) + 1,058EXP_PK; \\ GDP_PK_{UKR} = 1,917EXP_PK + 162,185. \quad (8.15)$$

При порівняльній еластичності ВВП з експорту (1,8921 – Польщі та 1,917 – України) сформована «втрата» вітчизняного внутрішнього продукту становить 954,003 дол. США (1 116,188–162,185) у розрахунку на одну особу. Ця величина є лише орієнтовною, але навіть допустимість її існування є доказом сформульованої гіпотези.

Негативні наслідки орієнтації олігархічних груп на отримання експортної ренти посилюються системними ризиками. Офшорна організація бізнесу, недовідтворення вітчизняного основного капіталу створюють усі умови для переливу капіталу в закордонні активи. Законодавче лобіювання збереження «розмитих» прав власності та активізація процесу приватизації підприємств природних монополістів забезпечує додаткові можливості для отримання ренти без капіталопереозброєння. Орієнтація вітчизняних фінансово-промислових груп на отримання ренти є проявом національної специфіки «первісного» накопичення капіталу.

Фактор капіталу в моделі ренти (4.1) пов'язаний ще з одним чинником – ставкою відсотка. Складова (iK) характеризує дохід на капітал, задіяний у виробництві продукту. Формально більш висока ставка по кредиту (якщо у виробництво залучений позиковий капітал) зменшує обсяг ренти. Але, з іншого боку, саме високі ставки процента в умовах злиття промислового і банківського капіталу (фінансово-промислових груп) забезпечують отримання ренти. У цьому зв'язку можна сформулювати гіпотезу 2: злиття промислового і фінансового капіталів у вертикально інтегрованих структурах забезпечує вилучення ренти в умовах високої вартості заставного капіталу.

Формування позикового відсотка вітчизняними банками (хоча ця практика справедлива для всіх країн СНД) відбувається з урахуванням декількох факторів. По-перше, вона відображає бажану прибутковість банківських інвестицій. По-друге, ставка враховує визначену надбавку за ризик. Трансформаційним економікам притаманні досить високі кредитні ризики: зміна курсу національної валюти, політична нестабільність, націоналізація та ін. Але рівень загрози реального прояву таких ризиків не дуже значний, однак ставки відсотка перебувають на межі максимально прийняттого рівня. Результати аналізу співвідношень динаміки процентних ставок за кредити у валюті (євро), наданих юридичним особам строком до одного року (рис. 8.5) в Україні та Польщі, вказують на значне перевищення вартості позикового капіталу для вітчизняних підприємців. У 2011 році середня ставка за кредитами в Польщі становила 3,6, а Україні – 15 %. Якщо брати кредити в гривнях для юридичних осіб, то ставка по кредиту досягала 23 %.

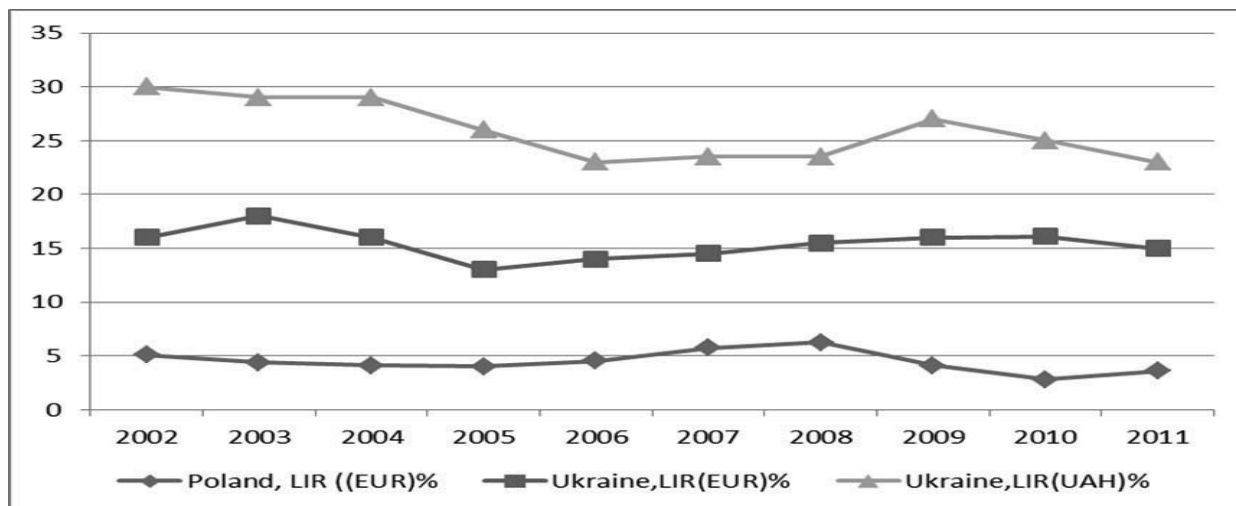

Рис. 8.5. Динаміка ставки відсотка за кредитами юридичним особам строком до 1 року [33, 34]

Показовим є співвідношення ставок у період розгортання світової фінансової кризи (2008-й і наступні роки). Вхідження світової економіки в стан рецесії спричинило зниження ставок рефінансування центральних (національних) банків та відповідне зменшення вартості кредитів. Національний банк України скоротив облікову ставку 2009 року з 12 до 11 %.

Але банківська система відреагувала підвищенням вартості кредитів у середньому до 27 %, в окремих банках воно було ще більшим порівняно з 2008 роком. Поштовхом до таких дій стала сукупність факторів: значне падіння промислового виробництва, майже дворазова девальвація національної валюти, відмова НБУ підтримувати фіксований курс гривні, дефіцит зовнішньоторговельного балансу, загроза дефолту тощо. У будь-якому випадку, усі можливі ризики були враховані у більш високих відсотках по кредиту.

Найчастіше під вертикально інтегрованою структурою розуміють об'єднання промислових підприємств із фінансовими установами на основі встановлених між ними відносин економічної та фінансової взаємодії. Організаційно – це господарські структури у формі багаторівневих диверсифікованих холдингів з обмеженою кількістю мажоритарних власників.

Дослідження особливостей функціонування вітчизняних вертикально інтегрованих структур (олігархічних) груп не є метою даного дослідження. Але, погоджуючись із президентом Центру ринкових реформ, д.е.н. В. Лановим, слід відзначити, що холдингова структура дозволяє фінансово-промисловій групі володіти кількома акціонерними товариствами, об'єднаними в одну корпорацію формально – через управління портфелем пакетів акцій цих товариств або реально, коли фінансова корпорація купує мажоритарні пакети акцій, кредитує і рефінансує, чи поглинає окремі незалежні до того акціонерні утворення [6]. Сфера інтересів олігархічних груп пов'язана насамперед із фінансовим бізнесом, а опосередковано – з реальним сектором економіки. Саме прямий контроль над фінансуванням дозволяє потенційно і фактично отримувати ренту. Як можливу схему вилучення ренти можна використати дві моделі організації бізнесу.

Модель 1. Гіпотетичне підприємство отримує прибуток до оподаткування в розмірі 1 млн грн. З урахуванням ставки податку на прибуток 19 % (актуально для 2013 року) у розпорядженні підприємства залишаться кошти в обсязі 0,81 млн грн, котрі потенційно будуть або реінвестовані, або сплачені у вигляді дивідендів. Цей логічний ланцюжок ілюструє звичайну поведінку підприємця (власника капіталу), орієнтовану на отримання прибутку.

Модель 2. Гіпотетичне підприємство, що входить до складу (фактично контролюється) фінансово-промислової групи, отримує прибуток до оподаткування в розмірі 1 млн грн. Банк зі складу групи надає підприємству річну кредитну лінію (наприклад, для фінансування оборотних коштів) у розмірі 5 млн грн під 20 % річних. Витрати на сплату відсотків (1 млн грн) підприємство відносить до складу валових витрат та на кінець року сума оподаткованого прибутку дорівнює нулю. Теоретично позикові кошти банку можуть складатися з 5 млн грн депозиту (річна ставка 15 %), яка належить власнику капіталу. Після сплати відсотків по депозиту в сумі 0,75 млн грн прибуток банку до оподаткування становитиме 0,25 млн грн. З урахуванням податку на прибуток у розпорядженні банку залишиться 0,2025 млн грн. Ця схема забезпечує власнику капіталу дохід на рівні 0,9525 млн грн. Зростання доходу є результатом не підвищення ефективності національного виробництва,

а тільки перерозподілу коштів. Отже, це і є реалізація рентоорієнтованої поведінки.

Розглянуті моделі є досить казуальними і можуть не відображати всі реальні аспекти вилучення ренти, але безперечно свідчать про можливість отримання ренти при завищеній вартості кредитних коштів. Рентний дохід виникає в результаті ухиляння від сплати податку на прибуток. Таким чином, використання офшорних схем фінансування (прямі інвестиції в акціонерний капітал, кредити) дозволяють отримати аналогічний результат.

Умовою виникнення економічної ренти є недостатнє загальнонаціональне відшкодування і відсутність розширеного відтворення людського капіталу, що може бути представлено як гіпотеза 3.

Результати аналізу продуктивності праці (співвідношення ВВП на одного зайнятого) вказують на тенденції, подібні до стану накопичення капіталу. Якщо 1990 року продуктивність праці в Угорщині, Польщі та Україні майже збігалися (від 12 088 до 12 576 дол. США), то 2011-го відставання української економіки за цим показником перевищувало 200 %. Упродовж останнього десятиліття темпи зростання продуктивності праці в Україні становили 144 %, а середнього рівня оплати праці – майже 560 % (від 708,15 до 3 972,16 дол. США у рік). Як база розрахунку показника продуктивності праці (рис. 8.6) використовувалася чисельність зайнятого населення – майже постійна величина протягом аналізованого періоду (19,971–20,342 млн чол.).

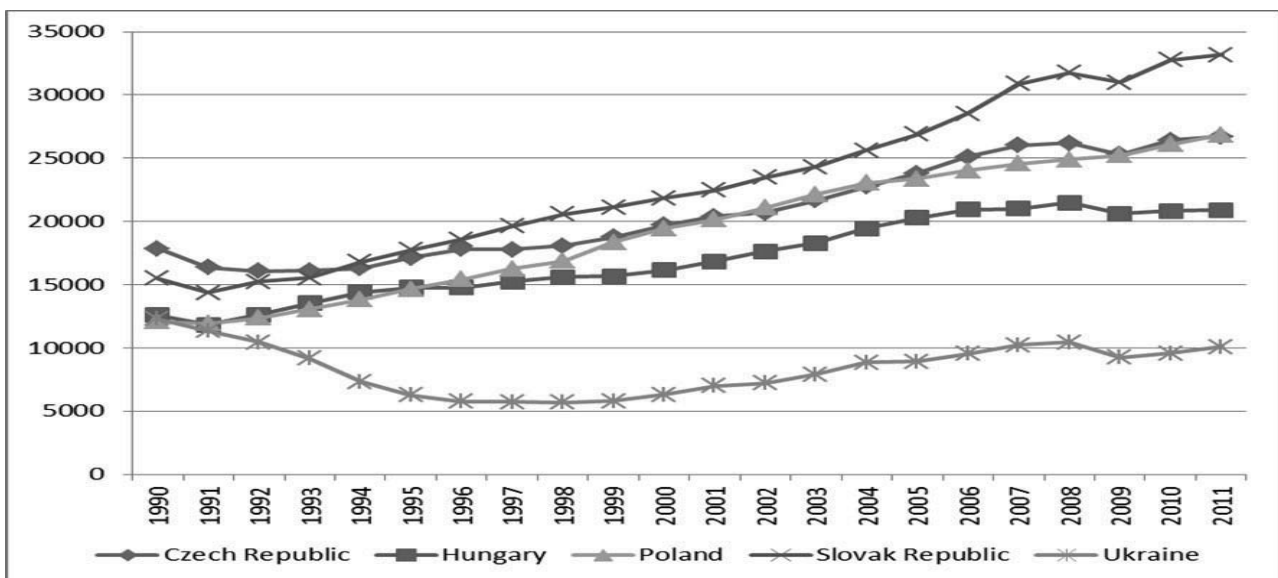

Рис. 8.6. Динаміка показника продуктивності праці (ВВП на одного зайнятого), дол. США [33]

Якщо ж розрахунки проводити на середньообліковій чисельності штатних працівників, яка скорочується із 12,931 (2001 р.) до 10,589 млн (2011 р.), то оцінка відмінностей динаміки продуктивності праці буде ще вищою.

Більш інформативною є відносна оцінка продуктивності праці, що здійснюється шляхом зіставлення витрат на оплату праці з валовою доданою

вартістю. Чим глибший рівень обробки продукції, тим вищий рівень доданої вартості, створеної у процесі виробництва. Згідно з розрахунками співвідношення витрат на оплату праці з доданою вартістю, найвищий показник характерний для сільського господарства: він коливається від максимального 6,16 (2004 р.) до мінімального 3,99 (2007 р.).

У переробній і видобувній промисловості співвідношення, які розглядалися на кінець 2011 року, не перевищують 1,57 і 1,84 одиниць відповідно.

Більш високе співвідношення доданої вартості та оплати праці у видобувних галузях суперечить попереднім припущенням. Але значна частка сировини і напівфабрикатів у структурі промислової продукції та експорту пояснює таку невідповідність.

Результати дослідження операційних витрат та їх складових забезпечують ще більш точну оцінку витрат на оплату праці (табл. 8.24). Частка заробітної плати в собівартості вітчизняних товарів не перевищує в середньому 6 % при 45 % у країнах ЄС [20]. Найвища частка характерна для добувної промисловості – 21–20 %, але в середньому у промисловості цей показник не перевищує 9,4 % (2006 р.). Наявна інформація за 2005–2011 рр. свідчить про відносне скорочення витрат на оплату праці. Максимальне падіння – із 19,1 до 12,9 % – спостерігалось в сільському господарстві, а мінімальне – із 8,1 до 7,2 % – у переробній промисловості.

Таблиця 8.24

Динаміка частки витрат на оплату праці у складі операційних витрат з реалізованої продукції, %*

Вид економічної діяльності	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Сільське господарство, полювання і лісове господарство	19,1	18,8	18,1	17,1	13,7	13,4	12,9
Промисловість, усього	9,1	9,4	9,1	9	9,3	8,5	8,1
Видобувна	21,6	21,8	22,6	22,1	22,3	20,7	20,2
Переробна	8,1	8,6	8,2	7,9	8,1	7,4	7,2
Виробництво і розподіл електроенергії, газу та води	8	7,4	7,4	7,7	7,9	7,2	6,5

*Джерело: [11, с. 385–389].

Негативна динаміка витрат на оплату праці пояснюється декількома факторами: низькою продуктивністю праці (2001 року виробництво ВВП на одного зайнято в Україні становило 10 098 дол. США, що на 18 % менше ніж показники 1990 року) недосконалістю механізмів установлення мінімальної заробітної плати; диспропорціями попиту та пропозиції на ринку праці.

Низький рівень оплати праці є не тільки хрестоматійним фактором інституціональної пастки бідності, а й основою інституційної пастки самовідтворення рентоорієнтованої поведінки. Формування та стягнення

економічної ренти в первинному секторі економіки за рахунок економії витрат на відтворення людського капіталу призводить до додаткового соціального навантаження на державний бюджет. Недостатній рівень оплати праці й необхідність підтримки мінімальних соціальних стандартів обумовлюють розширення системи компенсуючих виплат з бюджету. У свою чергу, проблема наповнення бюджету вирішується через збільшення податкового навантаження на бізнес і безпосередньо фонд оплати праці. Результатом такого процесу є ще більша спрямованість суб'єктів економіки на пошук і створення умов до стягнення економічної ренти.

Умовою стягнення абсолютної форми економічної ренти є відносно низька органічна побудова капіталу (наслідок гіпотез 1, 3), що може являти собою гіпотезу 4.

Теорія ренти у розумінні К. Маркса передбачає виникнення абсолютної земельної ренти в результаті використання в сільському господарстві земельного капіталу з органічною побудовою менше середньої громадської величини. Органічна побудова являє собою співвідношення вартісної оцінки кількості живої та уречевленої праці в засобах виробництва [8, с. 151]. Розвиток капіталізму і бажання отримувати надлишкову додану вартість стимулюватиме зростання постійного капіталу і скорочення змінного, а також обумовлюватиме технічне вдосконалення і застосування новітньої техніки. Міжгалузевий перелив капіталу і збільшення його органічної побудови потенційно скорочуватиме норму прибутку. Отже, доцільно припустити, що штучне заниження органічної побудови капіталу є інструментом отримання абсолютної ренти і ще однією умовою реалізації рентоорієнтованої поведінки.

У першому наближенні ціна реалізації продукції ($ЦР$) є відображенням вартості витраченого капіталу – змінного (v) і постійного (c), що формує собівартість і прибуток на цей капітал (p), тобто націнку над собівартістю.

Норма прибутку (p') прямо пропорційна нормі доданої вартості (m') та обернено пропорційна показнику органічної побудови капіталу ($\frac{c}{v}$). Таким чином, тенденція до скорочення органічної побудови обумовлюватиме зростання норми прибутку та абсолютного розміру прибутку:

$$\begin{aligned}
 ЦР &= c + v + p = c + v + (c + v)p'; \\
 p' &= \frac{m}{c + v}; \quad m' = \frac{m}{v}; \quad p' = \frac{m'}{1 + (\frac{c}{v})}; \\
 ЦР &= (c + v) \times (1 + \frac{m'}{1 + (\frac{c}{v})}). \tag{8.16}
 \end{aligned}$$

Відмінності в органічній побудові капіталу можуть досягати значних розмірів як у межах промисловості, так і національних економік. Це є наслідком відхилення параметрів реальної економіки від умов досконалої економіки. Чим більше структура економіки наближається до монопольного або олігопольного типу (що характерно для України), тим більше можливостей

отримання абсолютної ренти. Обмеження в наявній статистичній інформації на макрорівні обумовлюють відносну оцінку органічної побудови капіталу:

$$FC VC = \frac{\text{оплата праці найманих працівників у структурі ВВП}}{\text{амортизація (знос основних засобів)}}. \quad (8.17)$$

Таке розуміння органічної побудови капіталу не суперечить змісту теорії вартості: витрати на оплату праці є оцінкою змінного капіталу, а амортизація – вартістю витрачених на виробництво засобів виробництва. Результати емпіричних розрахунків (табл. 8.25) підтверджують висновок про скорочення органічної будови капіталу у вітчизняній економіці. Упродовж останніх десяти років цей показник зменшився майже у 2 рази (з 0,74 до 0,36 одиниць у сільському господарстві і з 0,6 до 0,28 – у виробництві й розподілі електроенергії, газу і води). Меншою мірою це падіння було притаманне видобувній та переробній промисловості.

Таблиця 8.25

Динаміка органічної побудови капіталу за видами економічної діяльності*

Вид економічної діяльності	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Сільське господарство, полювання і лісове господарство	0,74	0,79	0,86	0,83	0,96	0,45	0,37	0,42	0,41	0,36
Промисловість:										
добувна	0,47	0,43	0,43	0,34	0,30	0,26	0,26	0,21	0,28	0,25
переробна	0,31	0,28	0,23	0,20	0,18	0,19	0,19	0,20	0,29	0,26
виробництво і розподіл електроенергії, газу та води	0,60	0,53	0,48	0,36	0,41	0,34	0,49	0,31	0,33	0,28

*Джерело: [29, с. 30–33; 12, с. 15–16].

Якщо припустити, що однакові галузі вітчизняної та світової економіки працюють з аналогічними нормами доданої вартості, то менша органічна побудова капіталу дозволить отримати значно більший прибуток українським виробникам. Використання ж офшорних схем експорту продукції дає змогу надлишковий прибуток перетворити на економічну ренту.

Результати моделювання залежності валової доданої вартості показника органічної будови капіталу за видами економічної діяльності (табл. 8.26) забезпечили емпіричну доказовість сформульованої гіпотези.

Коефіцієнт еластичності валового внутрішнього продукту (валової доданої вартості) відносно органічної побудови капіталу за видами економічної діяльності є негативним. Вітчизняним парадоксом економічного зростання є позитивний вплив скорочення органічної побудови капіталу на ВВП. Економічне зростання є побічним наслідком реалізації рентиорієнтованої поведінки.

**Параметри моделей впливу органічної побудови капіталу на рівень
валової доданої вартості, 2011 р.***

Вид економічної діяльності	GDP_PK = f(FC_VC)	Частка, %, у:			
		EXP_PK	GDP_PK	VC _Σ	FC _Σ
Сільське господарство, полювання і лісове господарство	279,48-160,82FC_VC	9,5	8,26	3,06	5,24
Промисловість: добувна	299,36-622,51FC_VC	15	6,72	7,56	7,2
переробна	845,62-2060,4FC_VC	75	14,14	18,51	21,02
виробництво і розподіл електроенергії, газу та води	148,03-180,23FC_VC	0,5	3,32	4,72	5,69

*Джерело: [35].

Сільське господарство та пов'язані з ним галузі генерують 8,26 % ВВП на одну особу, користуючись тільки 3,06 % загальних витрат на оплату праці (VC_{Σ}) та 5,24 % загальних витрат постійного капіталу (FC_{Σ}). Експортна орієнтація відносно незначна і становить 9,5 % від загального обсягу експорту товарів. У промисловості ситуація докорінно протилежна: переробна галузь використовує 18,51 % загальних витрат на оплату праці та 21,02 % витрат капіталу, але забезпечує створення тільки 14,14 % ВВП.

Таке неефективне співвідношення свідчить про втрати ВВП – перетворення його частки на економічну ренту, яка не може бути ідентифікована системою національних рахунків. Значна частка переробної промисловості в експорті (75 %, з яких 32,3 – недорогоцінні метали та вироби з них, 7,9 – продукція хімічної та пов'язаних галузей) вказує на основне джерело і спосіб отримання економічної ренти.

Додатково слід відзначити позитивну залежність між обсягом експорту продукції та еластичністю валового внутрішнього продукту (валової доданої вартості) відносно органічної побудови капіталу. Так, 15 % внеску в експорт видобувної промисловості пов'язане з відповідним коефіцієнтом еластичності, що дорівнює 622,51 ум. од., а 75 % вкладу переробної промисловості – з коефіцієнтом еластичності 2 060,4 ум. од. Отже, казуальною умовою експортоспроможності продукції є відносно менша органічна побудова національного капіталу порівняно зі світовим рівнем.

Таким чином, сформульовані гіпотези щодо спроможності і можливості суб'єктів вітчизняної економіки стягувати економічну ренту отримали відповідну емпіричну доказову базу. Результати аналізу параметрів функціонування національної економіки свідчать про те, що наявність значного ресурсного потенціалу створює можливість для отримання рентних доходів, а

рентоорієнтована поведінка, у свою чергу, уповільнює темпи економічного зростання. Вітчизняний феномен «ресурсного прокляття» знаходить свій прояв у загальній економічній стагнації і вимиванні ресурсного потенціалу. Подолання інституційної пастки рентоорієнтованої поведінки можливе тільки шляхом докорінної зміни інвестиційної та фінансової політики, оновлення виробничого й людського капіталу.

Для реалізації пріоритетних напрямів використання рентної природи міжрегіональних економічних нерівностей необхідно:

1. Внести зміни до Податкового кодексу України, що передбачають модернізацію окремих елементів системи оподаткування з використанням принципу тривимірного оподаткування. У цьому випадку для фізичних і юридичних осіб він може бути реалізований за допомогою прогресивної шкали оподаткування доходів (як індивідуальних (заробітної плати), так і доходів (прибутку) для підприємств, організацій та установ (Верховна Рада України, Міністерство економічного розвитку та торгівлі України).

2. Розробити проект закону про гірничу ренту у вугільній промисловості, що забезпечить єдині підходи до визначення економічної оцінки цього виду ресурсу, його господарської ефективності, характеру і рівня рентабельності основного виробництва за рахунок обчислення, виділення і вилучення диференціальної гірничої ренти з господарського доходу вугільних підприємств (Міністерство енергетики та вугільної промисловості України).

3. Сформулювати положення щодо Спеціального фонду накопичення рентних платежів та використання коштів на диверсифікацію промислової структури, розвиток соціальної сфери, створення резервного фонду майбутніх поколінь (Верховна Рада України, Міністерство економічного розвитку та торгівлі України).

4. Розробити стандартизовані процедури обчислення та вилучення економічної ренти з доходів юридичних та фізичних осіб, що враховують різницю прискорення темпів приросту використовуваних для цих цілей показників (Міністерство економічного розвитку та торгівлі України, Міністерство регіонального розвитку та житлового будівництва України).

5. Поглибити аналітичну роботу із визначення міжрегіональних нерівностей економічного розвитку з використанням питомих показників, що характеризують використання і трансформацію основних рентоутворюючих чинників – землі, капіталу, праці (Міністерство економічного розвитку та торгівлі України, Міністерство регіонального розвитку та житлового будівництва України, Державна служба статистики України, обласні державні адміністрації).

6. Запровадити у практику використання методів економічної діагностики розвитку регіонів, що забезпечить виявлення причинно-наслідкових зв'язків, розпізнання та ідентифікацію, визначення можливостей для вирішення проблем розвитку регіонів (Міністерство економічного розвитку та торгівлі України, Міністерство регіонального розвитку та житлового будівництва України, обласні державні адміністрації).

7. Сформувати систему критеріїв визначення впливу економічної ренти на рівень розвитку регіонів (територій) з використанням вартісних та часових показників (Міністерство економічного розвитку та торгівлі України, Міністерство регіонального розвитку та житлового будівництва України).

8. Розробити комплекс заходів щодо нейтралізації чинників виникнення економічної ренти, які впливають на умови виникнення міжрегіональних економічних нерівностей у рівнях розвитку (обласні державні адміністрації).

За результатами дослідження виявлення рентної природи в міжрегіональних економічних нерівностях та її можливого впливу на умови життєдіяльності регіональних соціумів можна обґрунтувати низку висновків теоретичного та прикладного характеру.

По-перше, з'ясовано, що сталий розвиток економіки регіону можливий за умови вирішення комплексу економічних, соціальних та екологічних проблем. Серед основних чинників забезпечення сталого розвитку регіональної економічної системи, системоутворюючим стрижнем якої є економіка, останнім часом значущою стає посилення міжрегіональної диференціації. В економічному і соціальному розвитку вона супроводжується змінами рівнів і якості життя широких верств населення в різних регіонах країни. Однією з вирішальних умов зниження міжрегіональних відмінностей економічного розвитку є виявлення їх рентної природи і визначення дієвих способів її нейтралізації.

По-друге, сформована інформаційна база даних для визначення та розрахунку показників, що характеризують відмінності в економічному і соціальному розвитку регіонів за 2001–2010 роки, дає змогу обґрунтувати можливі умови виникнення економічної ренти. Розроблено підходи до методичних положень щодо розрахунку міжрегіональних нерівностей, в основу яких покладено визначення діапазону змін окремих показників економічного розвитку регіонів (у розрахунку на одного зайнятого працівника). Акцентовано увагу на необхідності формування ринкового механізму нейтралізації впливу рентної складової на рівень економічного розвитку регіонів, що має передбачати структурні зміни в системі оподаткування як доходів населення, так і суб'єктів господарювання.

По-третє, для кожного показника визначені відмінності річних темпів зростання і межі, в яких вони коливаються. Як свідчать результати аналізу, рівень розвитку економік регіонів відрізняється від загальноукраїнського. Визначено загальну різницю швидкостей зміни міжрегіональних нерівностей загалом в Україні, а також коливання діапазонів цієї динаміки по окремих областях. Велика частота і варіація швидкостей зміни показників економічних процесів і досить високий ступінь виявлених нерівностей свідчать про можливу наявність джерел виникнення економічної (ресурсної) ренти. Вибір пріоритетних напрямів виявлення рентної природи міжрегіональних нерівностей ґрунтується на виділенні найбільш важливих проблем в економічному, соціальному та екологічному розвитку окремих територій. Як основні ознаки таких проблем рекомендовано використовувати зміни швидкостей (темтів приросту) перебігу економічних, соціальних та екологічних

процесів (через виявлення ступеня близькості цих швидкостей до нормативних чи нормальних, установленими для всієї сукупності регіонів). Запропонована градація ступеня близькості змін швидкостей протікання зазначених процесів із нормативними чи нормальними повинна становити основу як для вилучення економічної (ресурсної) ренти, так і її використання.

По-четверте, обґрунтовано територіальний підхід до оцінки факторів можливого виникнення економічної (ресурсної) ренти. Її методологічна основа представлена через класифікацію чинників на зовнішні (природні, технологічні, економічні та інституційні) і внутрішні (земля, праця, капітал). Як зовнішні фактори виникнення окремих видів ренти та/або квазіренти запропоновано розглядати дані, що характеризують рівень відкритості економіки. Для цього можуть використовуватися показники обсягів експорту та імпорту найбільш важливих товарів і послуг, у тому числі фінансово-кредитних операцій, рівня монетизації економічних відносин, або співвідношення розмірів виданих кредитів (як населенню, так і підприємствам) до обсягів виробленого валового регіонального продукту (валової доданої вартості) та інше.

По-п'яте, запропоновано вплив кожного внутрішнього фактору (землі, праці, капіталу) доцільно визначати за допомогою економіко-математичних залежностей, що враховують можливий агломераційний ефект. Це дає можливість установлювати напрям (силу) і швидкість впливу кожного чинника на виникнення економічної ренти. можливий синергетичний ефект рекомендовано визначати за економіко-математичною моделлю, котра враховує посилення і прискорення впливу одного фактору на інший. З'ясовано, що сумарний ефект взаємодії внутрішніх чинників може суттєво перевищувати вплив кожного з них на умови виникнення економічної (ресурсної) ренти.

По-шосте, одним із найважливіших завдань є використання рентних доходів для підвищення ефективності економіки та забезпечення соціальної справедливості при їх розподілі, а не вимивання їх із країни. Практичний досвід справляння рентних платежів в окремих зарубіжних країнах свідчить про його різноманітність. В окремих державах їх стягують через систему податків, в інших – через розділ продукції і прибутку між державою і підприємницькою структурою, через систему ліцензування тощо. З'ясовано, що основою диференціації вибору системи вилучення рентних платежів є моделі державного регулювання рентних відносин.

По-сьоме, економічну (ресурсну) ренту можна представити як частину незаробленого доходу, який, у свою чергу, вирішальною мірою залежить від можливих відмінностей швидкостей (прискорення) використання відповідних факторів виробництва. Передбачувана економічна (ресурсна) рента може бути розрахована як щодо середніх умов суспільного виробництва (середніх величин відповідних показників по Україні), так і по замикаючих затратах/результатах (щодо мінімальних величин відповідних показників в окремій області). Порівнянність показників забезпечується приведенням їх до нормованого вигляду (у розрахунку на одного зайнятого як загалом у суспільному виробництві, так і економіці області).

По-восьме, формування критеріїв визначення впливу ренти на рівень розвитку регіонів ґрунтується на виборі міри (засобів) їх вимірювання, критерію їх оцінки та відповідних показників. Як засіб вимірювання запропоновано використовувати ціновий еквівалент суспільно необхідної праці (вартості) для виготовлення даного товару. Критерієм визначений додатковий дохід: приріст заробітної плати, інших податків, за винятком субсидій, пов'язаних із виробництвом, валового прибутку, змішаного доходу. Основними індикаторами, що за якими виділяють рентну складову в міжрегіональних економічних відмінностях, є темпи приросту валової доданої вартості, заробітної плати і прибутку. Сформовано попередню систему критеріїв визначення впливу економічної (ресурсної) ренти на рівень розвитку регіонів, яка сприяє можливості розрахунку обсягу ренти, що формуються у процесі діяльності економічної системи, перерозподіляються і необґрунтовано привласнювала підприємцями. Обґрунтовано, що наявність критеріїв визначення впливу ренти у процесі соціально-економічного зростання і факторів, від яких залежать обсяги ренти, є необхідною потребою за умови відсутності нормативно-правової бази регулювання господарської діяльності.

По-дев'яте, досліджено економічну природу рентоорієнтованої поведінки суб'єктів вітчизняної економіки та її негативний вплив на умови економічного розвитку через призму «ресурсного прокляття». Наявність значної ресурсного потенціалу створює передумови для отримання незаробленого доходу, а рентоорієнтована поведінка сповільнює темпи економічного розвитку. На основі використання системної декомпозиції рівнів аналізу пошуку економічної ренти обґрунтовано ймовірні гіпотези наявності джерел її виникнення. Як рентоутворюючі фактори запропоновано вважати невідтворюваність основного капіталу, злиття промислового і фінансового капіталів у вертикально інтегрованих структурах, недостатнє відшкодування і відсутність розширеного відтворення людського капіталу та відносно низьку органічну структуру капіталу.

По-десяте, домінантами державної регіональної політики щодо нейтралізації рентної складової в економічному розвитку повинні бути певні кількісні обмеження розмірів одержуваного доходу як підприємствами, організаціями та установами, так і населенням. Таким обмеженням визначено використання нормативного показника рентабельності, який є відносною величиною економічної ефективності. Для підприємств, організацій та установ – це рентабельність продукції, яка забезпечує умови для розширеного відтворення основних факторів виробництва; для населення – рентабельність праці, що забезпечує умови для розширеного відтворення населення. Використання таких обмежень передбачає розробку і практичне застосування прогресивних шкал оподаткування доходів підприємств, організацій, установ і населення.

Список використаних джерел

1. Василенко В. Н. Аналитическая оценка ренты как источника межрегиональных различий в экономическом развитии / В. Н. Василенко, А. И. Благодарный // Прометей: регіон. зб. наук. пр. з екон. – Донецьк : ІЕП НАН України, ДДУУ МОН України, «Юго-Восток, Лтд», 2012. – Вип. 2(38). – С. 55–64.
2. Василенко В. Н. Выделение рентной составляющей в межрегиональных экономических неравенствах / В. Н. Василенко // Прометей: регіон. зб. наук. пр. з екон. – Донецьк: ІЕП НАН України, ДДУУ МОН України, «Юго-Восток, Лтд», 2013. – Вип. 1(40). – С. 26–31.
3. Василенко В. Н. Как рассчитывать горную ренту для угольных шахт / В. Н. Василенко // Уголь. – 1998. – № 2. – С. 48–49.
4. Василенко Д. В. Оценка ренты как фактора межрегиональных различий в экономическом и социальном развитии / Д. В. Василенко // Экономика и право. – 2013. – № 2(36). – С. 132–137.
5. Динамика валового регионального капитала [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://data.worldbank.org/indicator/NE.GDI.TOTL.ZS>.
6. Лановий В. Олігархічний капіталізм: передумови розвалу [Електронний ресурс] / В. Лановий // Економічна правда. – Режим доступу: <http://www.epravda.com.ua/publications/2012/10/2/337702>.
7. Малышев Б. С. Общая теория ренты / Б. С. Малышев – Томск : ФЖ ТГУ, 2012. – 196 с.
8. Маркс К. Капитал. Критика политической экономии, Т. 3, ч. 1, 2. / К. Маркс. – М.: ГИПЛ, 1950. – 932 с.
9. Міщенко В. «Прокляття ресурсів» і його український контекст / В. Міщенко // Геолог України. – 2010. – № 3. – С. 98–102.
10. Полтерович В. Механизмы ресурсного проклятия и экономическая политика / В. Полтерович, В. Попов // Вопросы экономики. – 2007. – № 6. – С. 4–27.
11. Про внутрішнє та зовнішнє становище в Україні в 2013 році: щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України. – К. : НІСД, 2013 – 576 с.
12. Статистичний збірник «Основні засоби України за 2000–2010 роки» / Державний служба статистики України; відп. за вип. М. М. Собко. – К. : ІВЦ Держслужби статистики України, 2012. – 292 с.
13. Статистичний збірник «Регіони України», 2004: у 2 ч. / Державний комітет статистики України; за ред. О.Г. Осауленка. – К. : ІВЦ Держкомстату України, 2004.
Ч. 1. – 2004. – 512 с.
14. Статистичний збірник «Регіони України», 2004: у 2 ч. / Державний комітет статистики України; за ред. О.Г. Осауленка. – К. : ІВЦ Держкомстату України, 2004.
Ч. 2. – 2004. – 800 с.

15. Статистичний збірник «Регіони України», 2005: у 2 ч. / Державний комітет статистики України; за ред. О.Г. Осауленка. – К. : ІВЦ Держкомстату України, 2005.

Ч. 1. – 2005. – 512 с.

16. Статистичний збірник «Регіони України», 2005: у 2 ч. / Державний комітет статистики України; за ред. О.Г. Осауленка. – К. : ІВЦ Держкомстату України, 2005.

Ч. 2. – 2005. – 812 с.

17. Статистичний збірник «Регіони України», 2006: у 2 ч. / Державний комітет статистики України; за ред. О.Г. Осауленка. – К. : ІВЦ Держкомстату України, 2006. – 512 с.

18. Статистичний збірник «Регіони України», 2006: у 2 ч. / Державний комітет статистики України; за ред. О.Г. Осауленка. – К. : ІВЦ Держкомстату України, 2006.

Ч. 2. – 2006. – 808 с.

19. Статистичний збірник «Регіони України», 2007: у 2 ч. / Державний комітет статистики України; за ред. О.Г. Осауленка. – К.: ІВЦ Держкомстату України, 2007.

Ч. 1. – 2007. – 348 с.

20. Статистичний збірник «Регіони України», 2007: у 2 ч. / Державний комітет статистики України; за ред. О.Г. Осауленка. – К. : ІВЦ Держкомстату України, 2007.

Ч. 2. – 2007. – 824 с.

21. Статистичний збірник «Регіони України», 2008: у 2 ч. / Державний комітет статистики України; за ред. О.Г. Осауленка. – К. : ІВЦ Держкомстату України, 2008.

Ч. 1. – 2008. – 368 с.

22. Статистичний збірник «Регіони України», 2008: у 2 ч. / Державний комітет статистики України; за ред. О.Г. Осауленка. – К. : ІВЦ Держкомстату України, 2008.

Ч. 2. – 2008. – 804 с.

23. Статистичний збірник «Регіони України», 2009: у 2 ч. / Державний комітет статистики України; за ред. О.Г. Осауленка. – К. : ІВЦ Держкомстату України, 2009.

Ч. 1. – 2009. – 370 с.

24. Статистичний збірник «Регіони України», 2009: у 2 ч. / Державний комітет статистики України; за ред. О.Г. Осауленка. – К. : ІВЦ Держкомстату України, 2009.

Ч. 2. – 2009. – 760 с.

25. Статистичний збірник «Регіони України», 2010: у 2 ч. / Державний комітет статистики України; за ред. О.Г. Осауленка. – К. : ІВЦ Держкомстату України, 2010.

Ч. 1. – 2010. – 368 с.

26. Статистичний збірник «Регіони України», 2010: у 2 ч. / Державний комітет статистики України; за ред. О.Г. Осауленка. – К. : ІВЦ Держкомстату України, 2010.
Ч. 2. – 2010. – 805 с.
27. Статистичний збірник «Регіони України», 2011: у 2 ч. / Державний комітет статистики України; за ред. О.Г. Осауленка. – К. : ІВЦ Держкомстату України, 2011.
Ч. 1. – 2011. – 364 с.
28. Статистичний збірник «Регіони України», 2011: у 2 ч. / Державний комітет статистики України; за ред. О.Г. Осауленка. – К. : ІВЦ Держкомстату України, 2011.
Ч. 2. – 2011. – 792 с.
29. Статистичний щорічник України за 2011 рік / Державний служба статистики України; за ред. О.Г. Осауленка. – К. : Август Трейд, 2012. – 558 с.
30. Тамбовцев В. Ресурсная обеспеченность страны и ее политико-экономические последствия / В. Тамбовцев, Л. Валитова // Экономическая политика. – 2007. – № 3. – С. 18–31.
31. Торосян Т. Ш. Влияние внешней торговли на экономический рост в странах СНГ / Т. Ш. Торосян, Л. Н. Саргсян // Проблемы и перспективы развития сотрудничества между странами Юго-Восточной Европы в рамках Черноморского экономического сотрудничества и ГУАМ: сб. науч. трудов. – Одесса-Севастополь-Донецк: ДонНУ, РФ НИСИ в г. Донецке, 2011. – С. 697–701.
32. Хвесик М. А. Продуктивні сили України: проблеми та перспективи розвитку / М. А. Хвесик // Економіка АПК. – 2010. – № 4. – С. 26–36.
33. Динамика изменения кредитных ставок для юридических лиц в Украине, грн., за 12 месяцев [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://charts.finance.ua/ru/credit_deposit/credit_jur/~/4/uah/36.
34. Narodowy Bank Polski. The New MIR Statistics: Interest rates – time series [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.nbp.pl/homen.aspx?f=en/statystyka/oproc/mir_new/mir_new.html.
35. Новости РБК-Украина [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.rbc.ua/ukr/newsline/show/eksport-elektroenergii-iz-ukrainy-v-2012-g-vyros-na-43-7-do-18012013115300>.
36. Auty Richard M. Sustaining Development in Mineral Economies: The Resource Curse Thesis / Auty Richard M. – London : Routledge, 1993. – 288 p.
37. Gelb A. H. Oil windfalls: blessing or curse? / A. H. Gelb; Oxford University Press. – New York, 1988. – 357 p.
38. Sachs, J. Natural Resource Abundance and Economic Growth' / J. Sachs, A. Warner // NBER Working Paper. – 1995. – No. 5398. – 54 p.

РОЗДІЛ 9

ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ СТАЛОГО РОЗВИТКУ ПІВНІЧНО-СХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УКРАЇНИ НА ОСНОВІ МОДЕРНІЗАЦІЇ ЇХ АДМІНІСТРАТИВНО- ТЕРИТОРІАЛЬНОГО УСТРОЮ

9.1. Можливості імплементації досвіду модернізації адміністративно-територіального устрою країн ЄС та світу у вітчизняну практику

Світова фінансова криза, починаючи з 2008 р., негативно вплинула на тенденції динаміки розвитку економіки України та її регіонів. Кризові явища у виробничому секторі економіки північно-східних областей загострили основні проблеми формування потенціалу їх сталого розвитку як у період розгортання кризи, так і в посткризові роки. Блокування можливостей залучення інвестицій для модернізації на інноваційній основі матеріально-технічної бази виробництва у провідних сферах економічної діяльності цих регіонів відбувалося як з екзогенно генерованих причин (погіршення кон'юнктури зовнішніх ринків збуту продукції), так і ендогенних (низький рівень розвитку внутрішнього ринку збуту товарів та послуг, що виробляються у Харківській, Полтавській та Сумській областях). Протягом кризових років падіння обсягів виробництва промислових товарів у північно-східному регіоні розширювало коло соціальних проблем, які накопичувалися у період здійснення ринкових реформ у трансформаційному процесі, що стримувало формування потенціалу сталого соціально-економічного розвитку.

Вирішення цих проблем у посткризовий період потребує подальших фундаментальних досліджень щодо визначення напрямів прискорення процесів формування потенціалу сталого розвитку України та її регіонів. На особливу увагу заслуговують теоретико-методологічні розробки та узагальнення досвіду європейських держав стосовно використання моделей модернізації адміністративно-територіального устрою з метою забезпечення зростання потенціалу сталого розвитку регіонів.

До найбільш актуальних питань формування потенціалу сталого розвитку для майже всіх країн світу є подолання диференціації і нерівномірності соціально-економічного розвитку адміністративно-територіальних одиниць. Важливість управління диспропорціями в регіональному розвитку обумовлені тим, що вони провокують виникнення й наростання суперечностей в узгодженні економічних інтересів як власне між регіонами, так і центром й регіонами. Значні розриви в рівні їх розвитку спричиняють посилення політичної роз'єднаності, економічну дезінтеграцію і соціальні вибухи. У зв'язку з цим глобальною метою регіональної політики будь-якої держави є усунення суттєвої нерівномірності міжрегіонального розвитку, насамперед за рівнем доходів, що є важливим чинником перспектив економічного зростання і добробуту населення на національному рівні на підставі формування потенціалу сталого розвитку.

Дослідження нерівномірності розвитку територій країни є важливою частиною державної політики. Виявлення основних характерних ознак диспропорційності дає змогу не тільки оцінити існуючу ситуацію щодо регіональних потенціалів сталого розвитку, але й дії уряду, спрямовані на їх усунення. Регулювання диспропорцій регіонального розвитку є світовою проблемою. Це твердження обґрунтовано наступним. Очевидно, що такі гострі проблеми, як міжрегіональні диспропорції, або асиметрія регіонального розвитку, стимулювали наукові розробки вчених світу щодо можливостей розкриття їх суті та механізмів їх подолання. В цьому аспекті цікавим є здобуток учених країн так званих старих демократій, тобто Західної Європи – членів Європейського Союзу (ЄС). Проблеми регіональної диференціації, які найчастіше в Європі називають проблемами регіональної асиметрії, привертають увагу вчених із середини XIX століття. Незважаючи на те, що за багатьма індикаторами соціально-економічного розвитку країни Західної Європи займають перші місця у світі, регіональна асиметрія залишається гострою проблемою, подолання якої є провідною метою загальної регіональної політики ЄС.

Необхідно відзначити, що нерівномірність соціально-економічного розвитку адміністративно-територіальних утворень (національних та наднаціональних) належать до найбільш актуальних питань розробки економічної політики для більшості країн. Європейська статистична комісія виконує регулярні дослідження регіональних диспропорцій для інформування політиків та суспільства про рівні розвитку регіонів, зокрема на нижньому кінці шкали доходів, тобто в найменш розвинених територіях [20].

Своєчасне виявлення нерівномірності стало головним завданням Євростату, Світового банку і Міжнародного валютного фонду. Численні дослідження Світового банку щодо більшості країн світу до 2012 року відображають високий ступінь диференціації всередині них за рівнем доходів [20]. Упродовж аналізованого періоду близько 80 % держав світу характеризувалися високим ступенем роз'єднаності за показником внутрішньорегіональних доходів, що оцінюється на підставі індексу Джині, який перевищує 30 %. Світовий індекс Джині досягає 70 %, що свідчить про дуже високий ступінь неоднорідності населення за рівнем доходів.

Під регіоном у країнах ЄС розуміють адміністративно-територіальну одиницю держав-членів ЄС. Однак, оскільки рівнів і типів цих одиниць може бути дуже багато і в різних країнах ЄС вони можуть суттєво різнитися між собою, розроблено методіку визначення регіонів різних рівнів. Головним чином ця класифікація використовується у статистиці та регіональній політиці й отримала назву NUTS (Nomenclature of territorial units for statistics) – номенклатура територіальних одиниць для статистики.

Така класифікація дає змогу вирішувати наступні завдання [1]:

- збір, гармонізація і розвиток регіональної статистичної інформації в країнах ЄС;
- соціально-економічний аналіз регіонів різних рівнів;
- формування регіональної політики.

З метою проведення ґрунтовних регіональних досліджень під європейськими регіонами мають на увазі регіони рівня NUTS 2, які відповідають класифікації, затвердженій постановою «Про створення загальної класифікації територіальних одиниць для статистики (NUTS)» від 26.05.2003 р. [1]. Вона являє собою ієрархічну систему поділу економічної території ЄС на три рівні:

NUTS 1 – основні соціально-економічні регіони;

NUTS 2 – основні регіони, використовувані в регіональній політиці;

NUTS 3 – малі області (міста) для конкретних аналізів.

Відповідно до цього документа, критерієм групування територій є кількість населення, тобто:

NUTS 1 – від 3 до 7 млн;

NUTS 2 – від 800 тис. до 3 млн;

NUTS 3 – від 150 до 800 тис.

Окремі країни ЄС, наприклад Великобританія, Польща, Німеччина, застосовують дрібніші формування, що відповідають четвертому та п'ятому рівням NUTS, або рівням місцевої регіональної статистики.

На початок 2013 року до складу Європейського Союзу входило 27 країн, різних за кількістю населення, територією, рівнем соціально-економічного розвитку. Наводимо чисельність регіонів ЄС за NUTS (табл. 9.1).

Таблиця 9.1

Кількість регіонів NUTS у країнах ЄС за станом на початок 2013 р.*

Код країни	Країна	Чисельність регіонів за рівнями		
		1	2	3
BE	Бельгія	3	11	44
BG	Болгарія	2	6	28
CZ	Чехія	1	8	14
DK	Данія	1	5	11
DE	Німеччина	16	39	429
EE	Естонія	1	1	5
GR	Греція	4	13	51
ES	Іспанія	7	19	59
FR	Франція	9	26	100
IE	Ірландія	1	2	8
IT	Італія	5	21	107
CY	Кіпр	1	1	1
LA	Латвія	1	1	6
LT	Литва	1	1	10
LU	Люксембург	1	1	1
HU	Угорщина	3	7	20
MT	Мальта	1	1	2
NL	Нідерланди	4	12	40
AT	Австрія	3	9	35

*Джерело: [16].

Продовження табл. 9.1

Код країни	Країна	Чисельність регіонів за рівнями		
		1	2	3
PL	Польща	6	16	66
PT	Португалія	3	7	30
RO	Румунія	4	8	42
SI	Словенія	1	2	12
SK	Словакія	1	4	8
FI	Фінляндія	2	5	20
SE	Швеція	3	8	21
UK	Великобританія	12	37	133
	Усього	96	271	1 303

Класифікація регіонів у країнах ЄС за NUTS наведена нижче (табл. 9.2).

Таблиця 9.2

Класифікація регіонів ЄС за NUTS*

Рівень за NUTS	Кількість населення в адміністративно-територіальних одиницях, тис.	Регіони	Чисельність регіонів в ЄС, одиниць
1	3 000–7 000	Землі Німеччини, Бельгія, Данія, Швеція, Ірландія, Уельс, Шотландія, Болгарія, Греція, Іспанія, Франція, Італія, Угорщина, Нідерланди, Австрія, Польща, Португалія, Румунія, Фінляндія, Швеція, Великобританія	96
2	800 –3 000	Автономні регіони в Іспанії та Франції, включаючи віддалені території, провінції в Бельгії та Данії, італійські регіони, воєводства у Польщі, первинні адміністративні субрегіони тощо	271
3	150–800	Первинні локальні формування або департаменти	1 303

*Джерело: [13].

Як видно з наведених даних, регіони країн ЄС суттєво відрізняються за адміністративно-територіальною організацією. Крім цього, ЄС також диференційовано як за кількістю населення і територією, так і основними соціально-економічними показниками розвитку (ВВП на одиницю населення, рівень безробіття, видатки на НДДКР) (табл. 9.3).

Загальна кількість населення країнах Євросоюзу перевищує 500 млн чоловік, коливаючись в окремих країнах від 417,5 тис. (Кіпр) до 81,8 млн (Німеччина), або у 196 разів.

**Соціально-економічні показники по країнах ЄС і регіонах NUTS 1
(державний рівень)***

Код країни	Назва країни	Населення 2012 р., тис. осіб	Територія 2012 р., км ²	ВВП 2011 р., млрд євро	ВВП на одиницю населення 2011 р., % від ЄС-27	ВВП на одиницю населення 2011 р., за ППС % від ЄС-27	Рівень безробіття 2012 р., %	Видатки на НДДКР 2011 р., % від ВВП
BE	Бельгія	11 094,9	30 528,0	369,3	134	120	7,5	2,21
BG	Болгарія	7 327,2	110 899,7	38,5	21	47	12,3	0,57
CZ	Чехія	10 505,4	78 866,0	155,5	59	81	7,0	1,64
DK	Данія	5 580,5	42 894,8	240,5	172	126	7,5	2,98
DE	Німеччина	81 843,7	357 137,2	2 609,9	127	123	5,5	2,89
EE	Естонія	1 325,2	45 227,0	16,2	48	69	10,2	2,37
GR	Греція	11 123,0	131 957,0	208,5	74	80	24,2	0,67
ES	Іспанія	46 818,2	505 990,7	1 046,3	90	96	25,0	1,36
FR	Франція	65 297,0	632 833,6	2 001,4	123	109	10,2	2,25
IE	Ірландія	4 582,7	69 797,0	162,6	142	129	14,7	1,66
IT	Італія	59 394,2	301 336,0	1 580,4	104	102	10,7	1,25
CY	Кіпр	862,0	9 251,0	18,0	84	94	11,8	0,50
LA	Латвія	2 044,8	64 562,0	20,2	39	60	15,0	0,70
LT	Литва	3 003,6	65 300,0	31,0	41	68	13,4	0,91
LU	Люксембург	524,9	2 586,0	41,7	320	266	5,1	-
HU	Угорщина	9 931,9	93 023,7	98,9	40	67	10,9	1,22
MT	Мальта	417,5	316,0	6,6	64	86	6,4	0,72
NL	Нідерланди	16 730,3	41 540,4	599,0	143	129	5,3	2,03
AT	Австрія	8 408,1	83 879,0	299,2	142	129	4,3	2,77
PL	Польща	38 538,4	312 679,0	370,9	38	65	10,1	0,76
PT	Португалія	10 542,4	92 211,9	171,1	64	77	15,7	1,52
RO	Румунія	20 096,0	238 390,7	131,5	25	49	7,0	0,50
SI	Словенія	2 055,5	20 273,0	36,2	70	84	8,8	2,47
SK	Словакія	5 404,3	49 036,0	69,0	51	75	14,0	0,68
FI	Фінляндія	5 401,3	338 432,1	188,7	140	116	7,7	3,80
SE	Швеція	9 482,9	438 575,8	385,5	163	125	8,0	3,39
UK	Великобританія	63 256,1	248 527,8	1 770,9	113	105	7,9	1,78
	Усього ЄС-27	501 592,4	4 406 051,4	12 667,5	100,0	100,0	10,4	2,05

*Джерело: [14].

Загальна площа території ЄС становить більше як 4,4 млн км², і в розрізі окремих країн коливається від 316 км² (Мальта) до 632,8 тис. км² (Франція), або в 2 тис. разів.

Сума ВВП 2011 року загалом в Євросоюзі дорівнювала 12,7 трлн. євро, варіюючи від 6,6 млрд євро (Мальта) до 2,6 трлн євро (Німеччина), або на рівні 395 разів.

Рівень безробіття 2012 року досягнув 10,4 % з найнижчим рівнем 4,3 (Австрія) і найвищим – 25,0 % (Іспанія), тобто з різницею у 5,8 разу.

Видатки на НДДКР 2011 року при середньому показнику по ЄС 2,05 % коливались від 0,5 (Румунія) до 3,8 % (Фінляндія) від ВВП, або у 7,6 разу.

Ще більша диференціація соціально-економічного розвитку регіонів у країнах ЄС спостерігається при аналізі показників NUTS 2 та 3, що є наслідком значних розбіжностей адміністративно-територіального устрою країн та їх соціально-економічного розвитку, обумовлених їх духовно-моральними, історичними, культурними, етнічними, соціальними, економічними та іншими чинниками.

У результаті впровадження в ЄС класифікації регіонів можливо не тільки уніфікувати статистичний облік територіальних одиниць, але й виокремити пріоритетні напрями фінансування проблемних регіонів. Відповідно до цілей європейської структурної регіональної політики пріоритетними є проекти, що фінансуються на рівні NUTS 1, 2, 3. Із позицій державної підтримки проблемних регіонів найважливішим є рівень 2, адже саме на ньому здійснюється розробка програм регіонального розвитку та освоєння коштів структурних фондів.

Таким чином, гарантовану державну фінансову підтримку отримують проблемні регіони ЄС, а саме: слаборозвинуті території; території, соціально-економічний розвиток яких залежить від стану однієї чи кількох галузей економіки, що занепадають; малозаселені території.

Світові аналітичні організації, у тому числі статистична служба Європейського союзу (Євростат), вказують, що рівень економічного розвитку регіону, як правило, виражається через його валовий внутрішній продукт (ВВП) (в Україні – валовий регіональний продукт – ВРП). Цей показник часто використовується як основа для порівняння світових і національних регіонів. Оскільки регіони володіють різними ресурсними можливостями і, як наслідок, досягають різних рівнів регіонального ВВП, порівняння між ними рекомендується проводити з використанням регіонального ВВП, зваженого на кількість населення регіону [21, с. 74]. Крім того, Євростат у зв'язку з різними валютами країн використовує для порівняльного аналізу розвитку європейських регіонів ВРП, виражений за допомогою паритету купівельної спроможності (ПКС).

Регіональний аналіз Євростату охоплює країни ЄС-27, а також країни-кандидати, такі як Хорватія, Чорногорія, колишня югославська Республіка Македонія, Сербія і Туреччина. Після ратифікації договору приєднання, Хорватія стала 28-ю державою-членом ЄС з 1 липня 2013 року, але аналіз хорватських регіональних даних наведений поряд з країнами-кандидатами.

Відповідно до останнього регіонального щорічника Євростату, 2010 року різниця між найвищими і найнижчими значеннями регіонального ВВП на душу населення (за ПКС) для регіонів рівня NUTS 2 становить 12,3 разу (середній ВВП по ЄС-27 – 24500 ППС) [23, с. 22].

Як свідчить картографічний аналіз (рис. 9.1), розмір ВВП на душу населення в ППС у відсотках від середнього показника по ЄС-27, який в абсолютному вираженні становив 24 500 ППС (2010 р.) порівняно з 23 500 ППС (2009 р.), проте все ще нижче рівня 2008 року до фінансово-економічної кризи, який становив 25 000 ППС. Також 2010 року ВРП на душу населення у 68 регіонах NUTS 2 не досягав 75 % від середнього по ЄС-27.

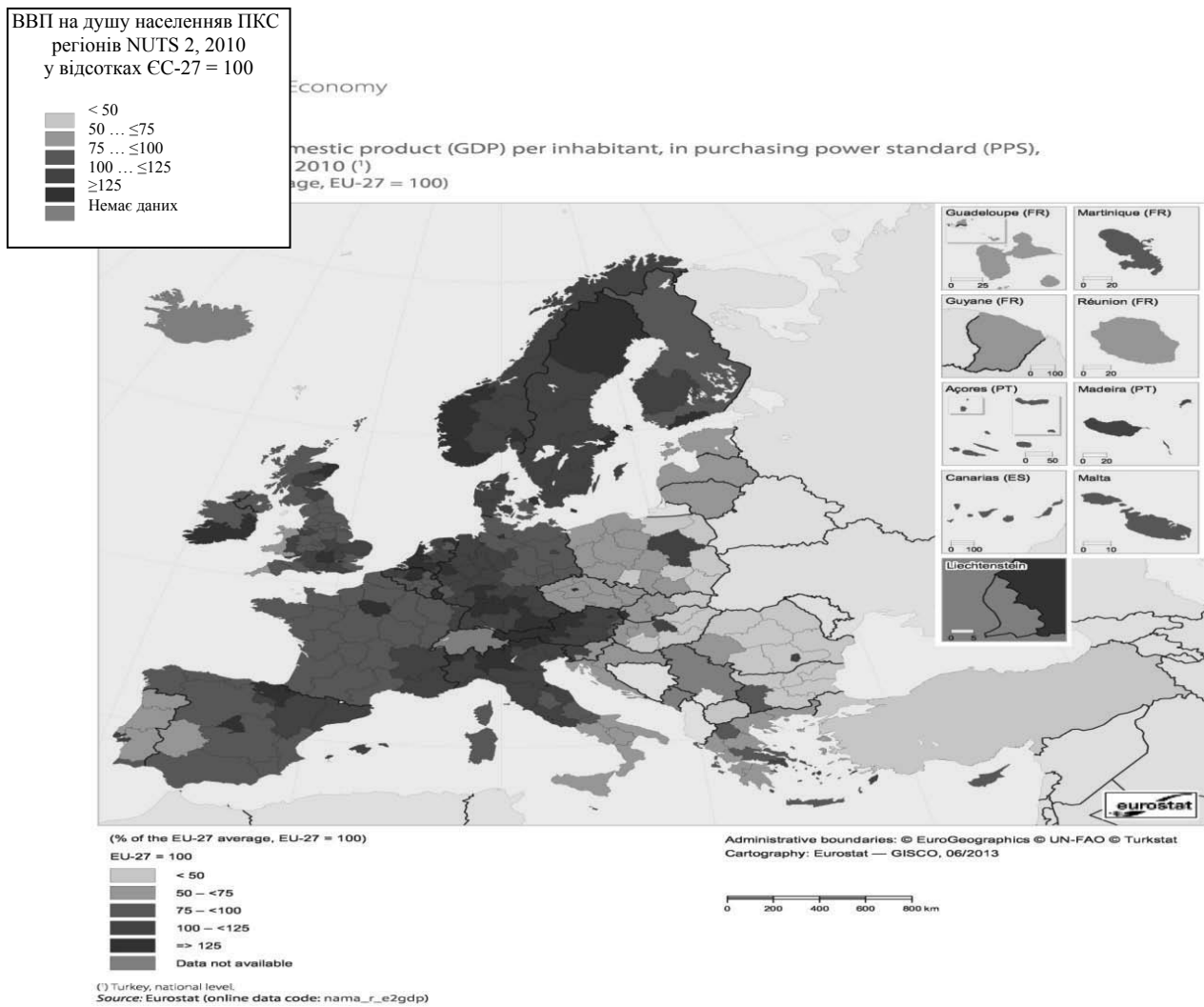

Рис. 9.1. ВВП на душу населення регіонів Європи рівня NUTS 2, виражений у ПКС, відсотків від середнього по ЄС-27, 2010 р.

Таким чином, серед регіонів рівня NUTS 2 ВВП на душу населення по ЄС-27 2010 року коливався від 6500 ПКС (27 % від середнього показника по ЄС-27) у північно-західному регіоні Болгарії до 80300 ПКС (відповідно 328 %) у столичному регіоні Внутрішній Лондон у Великобританії. Тенденції десятирічного періоду (2000–2010 рр.) вказують на динамічне зростання економіки в регіонах ЄС-15, особливо таких країн, як Греція, Іспанія, Ірландія, і окремих регіонах Великобританії, Фінляндії та Швеції. Однак необхідно відзначити, що таке піднесення відбувається на тлі зниження темпів розвитку більшості регіонів Бельгії, Німеччини, Франції, Італії, Австрії та Португалії [23, с. 21–24].

З іншого боку, якщо звузити рамки аналізу до рівня країн, то можна спостерігати також значні регіональні відмінності в межах кожної окремої держави. При цьому слід ураховувати, що в окремих країнах рівню NUTS 2 відповідає тільки один регіон (Естонія, Кіпр, Латвія, Литва, Люксембург і Мальта), отже, аналіз міжрегіональної нерівномірності неможливий.

Існують великі відмінності щодо розмірів ВВП на одного жителя на рівні NUTS 2 у межах областей однієї держави-члена ЄС.

У столицях багатьох країн-членів ЄС (18 із 22) був найвищий ВВП на душу населення, крім Німеччини, Іспанії, Італії та Нідерландів. Німеччина єдина держава, де цей показник у столичному регіоні на рівні NUTS 2 був нижчим, ніж середній у країні.

Найвищий рівень регіонального ВВП на душу населення 2010 року щонайменше в три рази переважав над найнижчим у Великобританії, Румунії, Словаччині та Франції та одночасно більше ніж у два рази – Болгарії, Бельгії, Чехії, Угорщині, Німеччини, Польщі та Італії. Найменша різниця була в Словенії (у 1,4 разу), а найбільша – у Великобританії (4,7 разу). У багатьох країнах-членах ЄС у столичному регіоні на рівні NUTS 2 був найвищий ВВП на душу населення (в ПКС), за винятком Німеччини, Іспанії, Італії та Нідерландів [23, с. 24].

У результаті більш детального аналізу тенденцій зміни регіональних диспропорцій всередині країн Євросоюзу впродовж 2000–2010 рр. з'ясовано, що економічний розвиток регіонів навіть у межах однієї держави може бути досить різним. Протягом досліджуваного періоду найбільша диференціація спостерігалася в Словаччині, Греції, Чехії та Бельгії, де різниця між розвиненими і слаборозвиненими регіонами майже на 30 % більша, ніж у середньому по країнах ЄС-27. Словенія і Данія навпаки, є найменш диференційованими країнами за рівнем ВВП на душу населення. Важливо відзначити, що в більшості країн ЄС-27 зростання розриву між полярними значеннями ВВП на душу населення стало головним результатом динамічного розвитку столичних регіонів [22].

Міжрегіональна нерівномірність усередині країн світу підтверджується дослідженнями Міжнародного валютного фонду. Так, а два десятиліття (1980–2005 рр.), виходячи зі зміни коефіцієнтів Джині, нерівномірність значно посилилася в державах, що розвиваються, Азії, Європі, в яких формується ринок, Латинській Америці, Нових індустріальних країнах [26, с. 145]. Аналіз питомої ваги доходів різних груп регіонів у загальному обсязі доходів різних країн світу свідчить, що джерелом нерівномірності є збільшення частки доходів багатих регіонів, в той час як прибутковість бідних залишається практично незмінною [26, с. 146–147].

Розглянемо на прикладі Польщі показники соціально-економічного розвитку країни та її регіонів у Європейському Союзі (табл. 9.4).

Частка населення Польщі в ЄС 2012 р. становила 7,7, території – 7,1 %; питома вага ВВП в ЄС-27 2011 р. – 2,9 %, ВВП на одиницю населення – 38, на одиницю населення по ППС – 65 %. Рівень безробіття в Польщі 2012 р. дорівнював 10,1 % проти 10,4 % по ЄС, видатки на НДДКР – відповідно 0,76 % від ВВП проти 2,05 %. Тобто незважаючи на те, що Польща з 2004 року є членом ЄС, а реформи в країні почались 1989 р., спостерігається відставання її соціально-економічного розвитку порівняно із середніми показниками по Євросоюзу.

Показники соціально-економічного розвитку Польщі та її регіонів по NUTS 2*

Адміністративно-територіальна одиниця	ВВП 2011 р., млрд. євро	Ранг	ВВП на одиницю населення 2011 р., % від ЄС-27,	Ранг	ВВП на одиницю населення по ППС, 2011 р., % від ЄС-27,	Ранг	Рівень безробіття 2012 р., %	Ранг	Видатки на НДДКР 2011 р., % від ВВП	Ранг	Основна спеціалізація економіки
ЄС-27, усього	12 667,5	x	100,0	x	100,0	x	10,4	x	2,05	x	x
Польща, усього	370,9	x	38	x	65	x	10,1	x	0,76	x	x
Воеводства:											
Лодзинське	22,6	6	36	6	60	6	11,1	12	0,62	7	Базова промисловість
Мазовецьке	82,9	1	63	1	107	1	8,0	1	1,37	1	Ядро економіки
Малопольське	27,7	5	33	7	56	7	10,4	8	1,06	2	Базові послуги
Силезьке	48,1	2	41	3	70	3	9,4	5	0,52	9	Машинобудування
Люблинське	14,2	9	26	15	44	15	10,5	9	0,65	5	Сільське господарство
Підкарпатське	13,8	11	26	15	44	15	13,2	16	0,95	3	Базова промисловість
Свентокшишське	9,2	13	29	12	49	12	13,1	15	0,38	12	Сільське господарство
Подляське	8,3	14	28	13	47	13	9,2	4	0,41	11	Сільське господарство
Великопольське	34,6	3	40	4	68	4	8,5	2	0,64	6	Базова промисловість
Західно-Поморське	14,0	10	32	8	55	8	10,9	10	0,34	13	Базові послуги
Любушське	8,1	15	32	8	54	9	9,0	3	0,17	16	Базова промисловість
Нижньосилезьке	31,8	4	44	2	74	2	11,1	12	0,55	8	Машинобудування
Опольське	7,8	16	31	11	52	11	9,5	6	0,26	15	Машинобудування
Куявсько-Поморське	16,6	8	32	8	54	9	11,9	14	0,27	14	Базова промисловість
Вармінсько-Мазурське	10,1	12	28	13	47	13	11,0	11	0,48	10	Базова промисловість
Поморське	20,9	7	37	5	62	5	9,5	6	0,73	4	Ядро економіки

*Джерело: [14, с. 15].

Із 16 воєводств у жодному показник ВВП на одиницю населення не досягає 75 % від середнього по ЄС і тільки у Мазовецькому він по ППС в ЄС становить 107 %. Крім того, більше середнього показника в країні по ВВП на одиницю населення, ніж в ЄС мають тільки чотири воєводства – Мазовецьке, Силезьке, Великопольське, Нижньосилезьке. У п'ятьох ВВП на одиницю населення менший ніж 30 % від ЄС і по ППС – менше 50 %, а саме: Люблинське та Підкарпатське – 26 і 44 %, Подляське та Вармінсько-Мазурське – 28 і 47 %, Свентокшишське – 29 і 49 % відповідно).

За видатками на НДДКР 2011 року (% у ВВП) тільки три воєводства мали вищі від середніх по країні (0,76 %) показники: Мазовецьке – 1,37 %, Малопольське – 1,06, Підкарпатське – 0,95 % від ВВП, але їх рівень значно нижчий порівняно з ЄС (2,05 %).

Найбільш розвиненим у Польщі є Мазовецьке воєводство, частка якого від ЄС становить: по населенню – 13,7 %, за територією – 11,4 %, за ВВП – 22,4 млрд євро, ВВП на одиницю населення – 63 %, ВВП на одиницю населення по ППС – 107, рівнем безробіття – 8,0, видатками на НДДКР – 1,37 % від ВВП.

Позитивним фактором є низький рівень безробіття в Польщі (10,1 %) порівняно з ЄС (10,4 %). Утім у восьми воєводствах цей показник перевищує останній, а загалом у країні коливається в межах від 8,0 (Мазовецьке) до 13,2 % (Підкарпатське воєводство).

Для виявлення існуючих диспропорцій регіонального розвитку територіальних одиниць Польщі проведено детальний аналіз показників адміністративно-територіального устрою країни (табл. 9.5) і соціально-економічного розвитку її територій.

На основі аналізу наведених даних виявлено непропорційність адміністративно-територіального устрою регіонів Польщі (рис. 9.2).

За даними 2012 року, різниця між воєводствами Польщі за кількістю населення і площею території, на якій воно проживає, становила 5,21 і 3,78 разу відповідно. Найменшим є Опольське з населенням 1 014,0 тис. і територією 9 412 км², найбільшим – Мазовецьке – відповідно 5 285,6 тис. і 35 558 км². Щільність населення у воєводствах коливається від 59,5 (Подляське) до 375,1 осіб на 1 км² (Силезьке), або в 6,31 разу.

Кількість повітів (райони Польщі) варіює від 12 (Опольське воєводство) до 42 (Мазовецьке), або в 3,5 разу; гмін – від 71 (Опольське) до 314 (Мазовецьке), або в 4,42 разу.

При цьому чисельність гмін у структурі повіту коливається від 4,6 (Силезьке) до 8,9 на 1 повіт (Люблинське), або в 1,91 разу. Різниця середньої величини одного повіта за кількістю населення становить 2,2 разу – від 69 171 (Вармінсько-Мазурське) до 152 127 чол. (Малопольське). Середня площа території одного повіта варіює від найменшої – 343 (Силезьке) до найбільшої – 1 187 км² (Подляське відповідно), або в 3,47 разу, середня величина однієї гміни за кількістю населення, що мешкає на вказаній території – від 10 178 (Подляське) до 27 703 чол. (Силезьке), або у 2,72 разу відповідно. Середня площа території однієї гміни коливається від найменшої – 74 (Силезьке) до найбільшої 208 км² (Вармінсько-Мазурське воєводство), або у 2,82 разу, тобто є непропорційною.

Показники адміністративно-територіального устрою Польщі та її регіонів у 2012 році*

Адміністративно-територіальна одиниця	Населення, тис. осіб	Ранг	Територія, км	Ранг	Щільність населення, осіб/км ²	Ранг	Кількість повітів, одиниць	Ранг	Кількість гмін, одиниць	Ранг	Кількість гмін на 1 повт., одиниць	Ранг	Площа 1 повта, км ²	Ранг	Населення 1 повта, осіб	Ранг	Площа 1 гміни, км ²	Ранг	Населення 1 гміни, осіб	Ранг	
ЄС-27, усього	501592,4	x	4406051,4	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x
Польща, усього	38538,4	x	312679	x	123,3	x	379	x	2479	x	6,5	x	825	x	101685	x	126	x	15546	x	x
Воеводства:																					
Лодзинське	2533,7	6	18219	9	139,1	5	24	6	177	5	7,4	4	759	12	105570	5	103	14	14315	9	9
Мазовецьке	5285,6	1	35558	1	148,6	3	42	1	314	1	7,5	3	847	8	125848	3	113	12	16833	5	5
Малопольське	3346,8	4	15183	12	220,4	2	22	9	182	4	8,3	2	690	14	152127	1	83	15	18389	3	3
Силезьке	4626,4	2	12333	14	375,1	1	36	2	167	7	4,6	16	343	16	128510	2	74	16	27703	1	1
Люблинське	2171,9	8	25122	3	86,5	12	24	6	213	3	8,9	1	1047	4	90494	10	118	10	10197	15	15
Підкарпатське	2128,7	9	17846	11	119,3	7	25	5	160	8	6,4	8	714	13	85147	11	112	13	13304	11	11
Свентокшишське	1278,1	13	11711	15	109,1	10	14	14	102	14	7,3	5	836	9	91294	8	115	11	12531	12	12
Подляське	1201,0	14	20187	6	59,5	16	17	13	118	11	6,9	6	1187	1	70646	15	171	3	10178	16	16
Великопольське	3455,5	3	29826	2	115,9	9	35	3	226	2	6,5	7	852	7	98728	7	132	7	15290	6	6
Західно-Поморське	1722,7	11	22892	5	75,3	13	21	10	114	13	5,4	15	1090	3	82035	13	201	2	15112	7	7
Любушське	1023,2	15	13988	13	73,1	14	14	14	83	15	5,9	11	999	5	73083	14	169	4	12327	14	14
Нижньосилезьке	2916,6	5	19947	7	146,2	4	29	4	169	6	6,3	9	688	15	100572	6	118	9	17258	4	4
Опольське	1014,0	16	9412	16	107,7	11	12	16	71	16	5,9	12	784	10	84496	12	133	6	14281	10	10
Куявсько-Поморське	2098,4	10	17972	10	116,8	8	23	8	144	9	6,3	9	781	11	91233	9	125	8	14572	8	8
Вармінсько-Мазурське	1452,6	12	24173	4	60,1	15	21	10	116	12	5,5	14	1151	2	69171	16	208	1	12522	13	13
Поморське	2283,5	7	18310	8	124,7	6	20	12	123	10	6,2	10	916	6	114175	4	149	5	18565	2	2

* Джерело: [14].

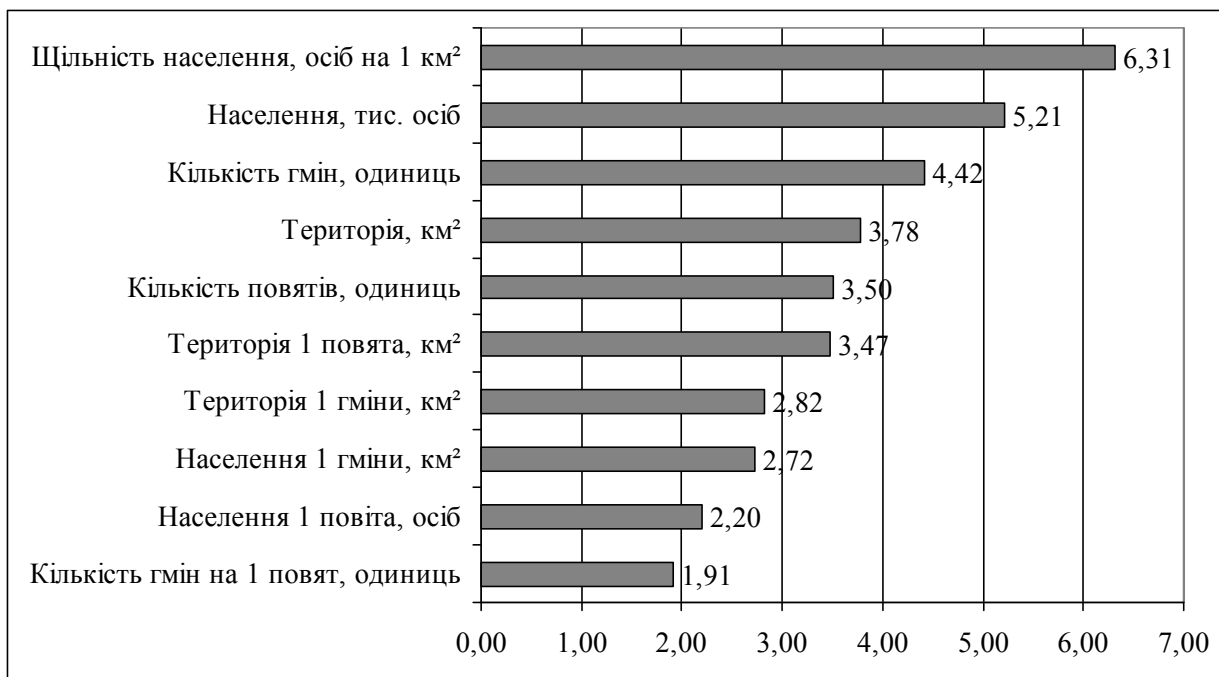

Рис. 9.2. Співвідношення максимальних та мінімальних показників адміністративно-територіального устрою регіонів Польщі, 2012 р., разів

Згідно з рейтингом соціально-економічних показників регіонів Польщі (див. табл. 9.4) вони також характеризуються непропорційністю (рис. 9.3).

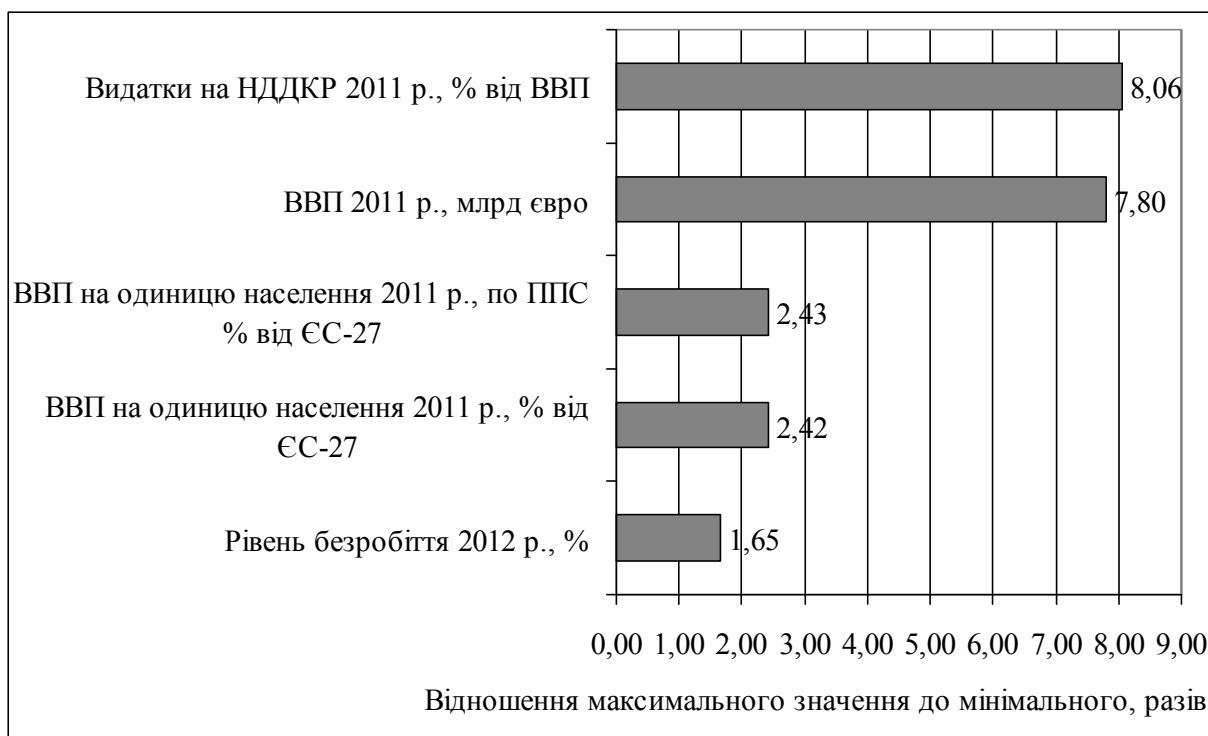

Рис. 9.3. Нерівномірність соціально-економічного розвитку регіонів Польщі

Коливання показника ВВП по регіонах Польщі 2011 року становило 7,8 разу: від 7,8 (Опольське) до 82,9 млрд євро (Мазовецьке воєводство); ВВП на одиницю населення – 2,42 разу: від 26 (Підкарпатському і Люблинському) до 63 % від ЄС-27 (Мазовецькому), а за ППС – відповідно 2,43 разу: від 44 (Підкарпатське і Люблинське) до 107 % (Мазовецьке).

Рівень безробіття 2012 року варіював від найвищого 13,2 (Підкарпатське воєводство) до найнижчого 8,0 % (Мазовецьке), або у 1,65 разу. Видатки на НДДКР 2011 року змінювалися від 0,17 (Любушське) до 1,37 % (Мазовецьке), або у 8,06 разу.

Таким чином, нерівномірність є однією з характерних особливостей сучасного розвитку країн світу та їх кризового стану, що підтверджує актуальність дослідження їх передумов, причин і наслідків, диференціації регіонального розвитку і на цій основі – удосконалення механізмів та інструментарію його регулювання.

Значні відмінності між рівнями розвитку території здатні призвести до політичної роз'єднаності та нестабільності, економічної дезінтеграції і кризи. Зазначене особливо актуальне в країнах Східної та Центральної Європи, які входили до соціалістичного табору, зокрема України.

Нерівномірність розвитку світової економіки, зокрема окремих країн і їх територій внутрішніх належать до основних проблем сучасності. Державне регулювання регіонального розвитку – головний інструмент реалізації регіональної політики. Держава в особі органів влади та її суб'єктів, використовуючи свої конституційні повноваження, діючи в межах законодавчих норм і приймаючи закони, зобов'язана визначати ступінь територіальної децентралізації в усіх сферах життєдіяльності суспільства і вводити механізми її реалізації в інтересах цілісності держави і самостійного розвитку регіонів. У цьому відображений істинний сенс державного регулювання регіонального розвитку. Держава покликана не управляти регіонами, а здійснювати регулюючий вплив, тобто визначати загальні умови їх самостійної діяльності, загальнонаціональні інтереси і пріоритети розвитку територій. Основний зміст такого регулювання спрямований на впорядкування територіальної організації відносин з приводу власності, природних ресурсів і фінансів, причому регулювання відносин щодо кожного з них відрізняється як процедурно, так і сутністю.

У контексті євроінтеграційних намірів України доцільно здійснити аналіз державних ініціатив щодо формування потенціалу сталого регіонального розвитку передових країн ЄС, визначення основних засад та інструментів реалізації регіональної політики, спрямованих на вирішення конкретних проблем розвитку регіонів.

Зазначимо, що оцінюючи зарубіжний досвід та можливості його адаптації до умов України, важливі не стільки конкретні деталі, наприклад податкові схеми, критерії вирівнювання, підходи до ідентифікації проблемних ареалів, які в кожній державі визначаються індивідуально, скільки його загальна ідеологічна платформа. Тому такий досвід, зокрема ЄС, на нашу думку, становить величезний інтерес, даючи змогу уникнути концептуальних помилок.

Головне в ньому – це цілеспрямований пошук компромісу.

Не менш цікавим і навчальним є досвід державної підтримки проблемних регіонів Центральної та Східної Європи. В цих країнах за часів соціалістичного періоду здійснювалось планування регіонального розвитку в межах галузевих програм розвитку економіки. Крім того, ці держави відрізнялися між собою за ступенем ліберальності економічних систем. У Словенії та Угорщині накопичено досить значний досвід проведення державної регіональної політики. Цілі державної підтримки регіонів у цих країнах та завдання регіонального розвитку визначаються зазвичай у вигляді сукупності певних завдань (табл. 9.6).

Таблиця 9.6

Завдання регіональної політики країн Центральної та Східної Європи*

Країна	Загальна концепція / визначення	Специфічні завдання
Естонія	Регіональна політика проводиться державою з метою створення умов для збалансованого соціально-економічного розвитку всіх регіонів з урахуванням як регіональних, так і загальнонаціональних інтересів	Створення прийнятних умов життя в усіх регіонах, у тому числі через зайнятість, якість і доступність основних видів послуг, екологічний стан; стимулювання оптимального економічного розвитку регіонів; забезпечення безперервного соціально-економічного розвитку; сприяння інтеграції територій у загальнонаціональному масштабі, більш рівномірному розміщенню населення в регіонах, зменшенню трудової міграції
Польща	Відсутність чіткої концепції та регіональної політики. Акценти зроблено на реструктуризації старих промислових районів, протидії структурному занепаду сільськогосподарських районів з пріоритетом державної форми власності, економічному відродженні східної частини країни, конверсії міст, побудованих навколо одного підприємства, міжрегіональному співробітництві.	-
Словенія	Регіональна політика спрямована на підтримку сільських територій і районів з небезпечною демографічною ситуацією	Поліпшення умов життя і роботи, протидія зменшенню щільності населення, сприяння виникненню додаткових можливостей одержання доходу в сільській місцевості; створення соціально привабливих умов життя в районах з високим відтоком населення.

*Джерело: [1].

Країна	Загальна концепція / визначення	Специфічні завдання
Угорщина	Загальне завдання – забезпечення ефективності в національному масштабі та пом'якшення нерівності між регіонами. Довгострокове завдання – пропорційний розвиток країни в цілому, підвищення якості життя, збільшення соціально-економічних можливостей, і поліпшення інфраструктури та ситуації у відсталих регіонах	Сприяння розвитку ринкової економіки в усіх регіонах; створення умов для самостійного розвитку; скорочення нерівності між регіонами, особливо між столицею та іншими територіями; стимулювання ініціативи на регіональному та локальному рівнях, здійснення їх координації відповідно до загальнонаціональних завдань
Чехія	Відсутність чіткої концепції та регіональної політики. Закон № 272 від 1996 р. визначає завдання регіональної політики як формування моделі інтегрованого економічного й соціального розвитку з акцентом на реформуванні промисловості, виробленні виробничих навичок і пріоритетному розвитку сільських регіонів	

Таким чином, у країнах Центральної та Східної Європи політика державної підтримки проблемних регіонів спрямована на скорочення диференціації соціально-економічного розвитку. Для підтримки розвитку цих регіонів розроблено низку програм, які діють за напрямками залежно від характеру і специфіки розвитку цільових територій (табл. 9.7).

Таблиця 9.7

Характеристика цільових напрямів розвитку територій ЄС*

Напрямок	Зміст	Територія охоплення
НР – 1	Розвиток регіонів із душевим ВВП менше ніж 75 % від середнього показника по ЄС, а також тих, в яких існують вагомні причини для їх віднесення до цього напрямку. Наприклад, велика кількість аграрного населення або історичні обставини	Греція, Ірландія та Португалія; майже вся територія Іспанії; у Бельгії – провінція Ено; П'ять східних земель Німеччини (Бранденбург, Саксонія, Саксонія–Анхальт, Мекленбург–Померанція, Тюрінгія); Східний Берлін та інші (28 % населення країн ЄС)
НР – 2	Розвиток регіонів, які є зонами занепаду місцевої промисловості, що потребує структурної перебудови	Північ Франції та Вогези, південь Шотландії та Уельсу Великобританії, північ Данії, регіон Турина і Тоскана в Італії (16,4 % населення країн ЄС)
НР – 3	Боротьба в регіонах із застійним безробіттям та безробіттям серед молоді	Франція, Італія, Іспанія, Англія та інші

*Джерело: [18].

Напрямок	Зміст	Територія охоплення
НР – 4	Сприяння адаптації робочої сили до нових умов виробництва з метою обмеження зростання безробіття в регіонах	Франція, Італія, Іспанія та інші
НР – 5	Розвиток регіонів із відсталим аграрним сектором, які потребують модернізації виробництва або диверсифікації їх колишньої спеціалізації, формування сучасної технологічної бази	Південь Франції, північ Іспанії, центр і південь Італії, Велика частина Португалії та Греції й інші (8,8 % населення країн ЄС)
НР – 6	Розвиток регіонів із дуже низькою щільністю населення (менше ніж 8 чол. на 1 км ²)	Північ Швеції, північно-східна територія Фінляндії та інші (0,4 % населення країн ЄС)
Зона застосування «політики смичка»	Підтягування рівня розвитку країн та їх окремих територій до історичного «ядра» ЄС і недопущення розколу території співтовариства на «багатий північ» і «бідний південь»	Греція, Ірландія, Іспанія, Португалія

Центральним питанням при розробці регіональної політики є визначення проблемних регіонів, яким необхідно надавати допомогу і кошти в рамках програм їх розвитку. У процесі вибору таких регіонів країни-члени ЄС повинні забезпечувати їх відповідність внутрішнім критеріям.

Сьогодні Європейський Союз має кілька інструментів для реалізації регіональної політики, зокрема: Європейський фонд регіонального розвитку (ERDF) [24], Європейський соціальний фонд (ESF) [25] та Фонд єдності [19] (табл. 9.8).

Таблиця 9.8

Основні фонди ЄС як засоби реалізації регіональної політики вирівнювання розвитку територій

Назва фонду та основні цілі	Призначення коштів фонду	Параметри держав, що підпадають під діяльність фонду
Фонд єдності – підвищення соціально-економічного рівня розвитку відсталих держав-членів, стабілізація їх економіки	– Транс'європейські транспортні мережі, особливо проекти пріоритетного європейського інтересу. – Навколишнє середовище. Підтримка проектів, пов'язаних з енергетикою або транспортом, які сприяють поліпшенню навколишнього природного середовища, а саме: енергоефективність, використання відновлюваних джерел енергії, розвиток залізничного транспорту, підтримка міжрегіональних перевезень, зміцнення громадського транспорту і т.п.	Держави-члени, валовий національний дохід (ВНД) яких на душу населення становить менше ніж 90 % від середнього в ЄС

Продовження табл. 9.8

Назва фонду та основні цілі	Призначення коштів фонду	Параметри держав, що підпадають під діяльність фонду
ERDF – посилення економічної й соціальної єдності в ЄС, вирівнювання диспропорція між країнами-членами	<ul style="list-style-type: none"> – Пряма інвестиційна допомога компаніям для створення стійких робочих місць. – Інфраструктури, пов'язані, зокрема, з дослідженням та інноваціями, телекомунікація, охорона довкілля, енергетика і транспорт. – Фінансові інструменти для підтримки регіонального та місцевого розвитку, зміцнення співробітництва між містами й регіонами. – Технічні заходи щодо надання допомоги 	Економічно, екологічно та соціально проблемні міста, природно неблагополучні райони з географічного погляду (віддалені, гірські або малонаселені)
ESF – збільшення зайнятості та поліпшення умов праці в ЄС	<ul style="list-style-type: none"> – Адаптація працівників і підприємств. – Забезпечення роботою безробітних, жінок і мігрантів. – Соціальна інтеграція знедолених людей і боротьба з дискримінацією на ринку праці. – Зміцнення людського капіталу шляхом реформування системи освіти і створення мережі навчальних закладів 	Усі країни-члени ЄС

Кожний з названих фондів відповідає головним цілям регіональної політики Європейського Союзу, які сформульовані в рамках політики «згуртування» на період 2007–2013 рр. із загальним бюджетом 313 млн євро [19].

Мета 1 – «Конвергенція», в рамках якої повинні реалізовуватися проекти, спрямовані на зменшення диференціації регіонів, усунення диспропорцій в соціально-економічному розвитку та підтримку проблемних (слаборозвинених) території. Передбачається прискорення процесу конвергенції держав ЄС та із найбільш відсталих регіонів, за якого створюються кращі передумови для економічного зростання і більшої зайнятості. Метою цих проектів є підвищення показника ВВП на одну особу в проблемних регіонах до 75 % від середнього показника по ЄС (за попередні три роки).

Мета 2 – «Регіональна конкурентоспроможність і зайнятість». Основна увага приділяється підтримці й проведенню економічних і соціальних реформ, упровадженню інновацій і розвитку соціальної сфери для підвищення економічної привабливості регіонів, що не належать до підтримуваних у рамках першого завдання. Передбачає створення нових робочих місць у проблемних регіонах, зокрема більше ніж 2 млн у 19 країнах ЄС за рахунок коштів структурних фондів. Перспективним напрямом є створення нових робочих місць в інноваційному секторі економіки.

Мета 3 – «Європейське територіальне співробітництво». Передбачає посилення транскордонного й міжрегіонального співробітництва, розвиток загальної інфраструктури, економічних зв'язків і мереж компаній малого і середнього бізнесу та базується на існуючій програмі INTERREG.

Для досягнення поставлених завдань велика увага приділяється розвитку сучасних швидкісних транспортних магістралей, здатних прискорити рух товарів і людей. Здійснюється диверсифікованість джерел енергії, включаючи розвиток альтернативних (тих, що використовують енергію вітру, води й сонця), упроваджуються енергозберігаючі технології, створюються нові енергетичні мережі та комунікації. Широко застосовуються технології сучасного інформаційного суспільства, засновані на використанні Інтернету, заохочується розвиток електронної комерції та телекомунікаційних мереж. Підвищена увага приділяється ефективності виробництва, поліпшенню систем управління та маркетингу, упровадженню систем професійного навчання на виробництві.

Найважливішим інструментом довгострокової інвестиційної політики вважається створення і розвиток компаній середнього та малого бізнесу, надання їм спрощеного доступу до капіталу, розвиток бізнесу, пов'язаного з туризмом і культурною спадщиною регіонів. При цьому не залишаються поза увагою питання охорони навколишнього природного середовища, сприяння зниженню екологічних ризиків, створення нових робочих місць у природоохоронних професіях.

Таким чином, країни ЄС мають різні цілі, завдання та інструменти державної політики підтримки проблемних регіонів. Загалом можна стверджувати, що їх регіональна політика переважно орієнтована на зменшення розриву між соціально-економічними показниками різних країн та їх регіонів. Для цього першочергову увагу необхідно приділяти підтримці та стимулюванню проблемних або депресивних територій. Отже, метою державної підтримки проблемних регіонів ЄС (регіональної політики «згуртування») є усунення або зменшення регіональних диспропорцій й запобігання виникненню регіональних дисбалансів. При цьому діє принцип субсидіарності [19], згідно з яким кожна держава має власними силами вирішувати притаманні їй проблеми регіонального розвитку за напрямками, що потребують першочергового втручання з боку держави. До завдань національної регіональної політики належать такі:

- ліквідація відмінностей між показниками соціально-економічного розвитку, тобто диспропорцій;
- розвиток інфраструктури як джерела покращення умов виробництва та життєдіяльності населення в регіонах;
- залучення інвестиційних коштів та створення нових робочих місць.

Таким чином, на основі дослідження регіональної політики держав ЄС можна зробити наступні висновки:

- країни світу та їх регіони характеризуються значними диспропорціями в економічному розвитку;
- регіональна економічна політика є складовою частиною загальної макроекономічної політики в більшості розвинених країн і тих, що розвиваються;
- найважливішою метою регіональної економічної політики в ЄС є

згладжування регіональних диспропорцій, що забезпечує рівномірний економічний розвиток країн у цілому;

- центральне питання при розробці регіональної політики полягає у визначенні проблемних регіонів, яким необхідно надавати допомогу і кошти;
- у різних країнах світу застосовуються відмінні інструменти регіональної політики.

9.2. Комплексна оцінка адміністративно-територіального устрою та соціально-економічного розвитку північно-східних областей України

Інтенсифікація процесів європейської інтеграції України потребує прискорення реформування її адміністративно-територіального устрою (АТУ) України. Сьогодні напрями вирішення цієї проблеми лежать в площині визначення економічних, соціальних, демографічних, політичних та екологічних цілей сталого розвитку держави загалом та окремих її територій.

Незважаючи на виняткову важливість реформування АТУ, в Україні до сьогодні найменш дослідженими та найбільш дискусійними є теоретико-методологічні аспекти його практичної реалізації. Розглядаючи реформу системи АТУ країн як процес трансформації його існуючої системи в цілому й кожного її найважливішого елементу, слід відзначити, що ні у вітчизняному законодавстві, ні в наукових дослідженнях поки що не надаються вичерпні науково-практичні рекомендації щодо вирішення найбільш актуальних проблем, пов'язаних з цим процесом. Очевидно, що має метою такої реформи є зміна системи АТУ країни та її регіонів й формування потужного потенціалу їх сталого розвитку.

Реформування АТУ північно-східних областей України має спрямовуватися на активізацію пошуку в них власних ресурсів для забезпечення зростання потужності наявних та розбудови нових складових потенціалу сталого соціально-економічного розвитку виробничої сфери економіки регіону.

Разом з тим слід наголосити, що існує певна взаємозалежність між ефективністю реформування АТУ регіону й потужністю потенціалу його сталого розвитку, який має бути сформований у посткризовому періоді. Отже, виникає потреба в розробці концепції ефективності реформи регіональної системи АТУ регіону.

Загальне трактування ефективності реформи системи АТУ регіону базується, по-перше, на визначенні результативності впливу цих змін на динаміку соціально-економічних процесів, що розгортаються на його території, і, по-друге, на оцінці ступеня реалізації цілей реформи, тобто трансформації регіонального АТУ, пов'язаної з розвитком суспільних відносин. Розглядаючи питання про ступінь реалізації цілей реформування системи АТУ регіону, доречно наголосити, що реформи плануються і здійснюються людьми свідомо. Отже, при розробці проектів реформи виявляється властивість рефлексивності її дизайну (проектування, конструювання) – процесу трансформації системи

АТУ регіону. Перш за все ця властивість притаманна етапу визначення цілей реформування. Стихійне, спонтанне ініціювання проведення реформи, визначення її цілей, на нашу думку, неможливе. Одночасно цілі, зміст, етапи, необхідні ресурси для цього не можуть залежати виключно від суб'єктивного фактору й політичної волі. Вплив політично мотивованих чинників на генезис реформи системи АТУ України та її регіонів не виключає варіативності та селективності цілей та можливих напрямів її проведення. В умовах активізації процесів європейської інтеграції України для цих факторів є достатньо суттєвою. На разі саме це відображається у прагненні розробників проекту реформи системи АТУ України використати відповідний досвід європейських держав.

У процесі дослідження з'ясовано, що реформу системи АТУ регіону слід вважати політичним й адміністративним інструментами активного впливу держави на формування потенціалу сталого розвитку території для забезпечення умов зростання рівня людського розвитку країни та її регіонів. Разом з тим формування на рівні регіону може порушити баланс інтересів територіальних громад. Отже, реформа системи АТУ північно-східних областей України не є нейтральною. Очевидно, що у короткостроковий термін можливе виникнення груп територіальних громад, інтереси яких не задоволені. У віддаленій перспективі соціально-економічний розвиток регіонів слід спрямовувати на досягнення рівноваги між інтересами територіальних громад у північно-східних областях України й держави в цілому шляхом використання редистрибутивних (перерозподільних) функцій державної економічної політики та саморозвитку регіонів.

Рефлексивність проектування реформ системи АТУ північного сходу виключає можливість застосування догматичних критеріїв оцінки її ефективності. Постійне ускладнення соціально-економічних систем, притаманне цим областям, потребує врахування не тільки внутрішніх факторів їх сталого розвитку, а й питання щодо визначення економічних та соціальних наслідків упровадження того чи іншого варіанту реформування АТУ цих областей в контексті розбудови міжрайонних, міжобласних, міждержавних торговельно-економічних відносин.

Північно-східний макрорегіон (Полтавська, Сумська й Харківська області) належить до найбільш індустріально розвинених в Україні. Він характеризується вигідним економіко-географічним положенням – близькістю до металургійних та паливно-енергетичних баз, має транспортний розв'язок державного та міжнародного значення.

Завдяки цьому макрорегіон може здійснювати різноманітні економічні та культурні зв'язки з іншими територіями України і сусідніми державами. Проте області, що входять до його складу, розвинені нерівномірно як за пропорційністю адміністративно-територіального устрою, так і за соціально-економічним розвитком (табл. 9.9).

Показники адміністративно-територіального устрою регіонів України, 2012 р.*

Регіон, область	Кількість населення одного району, тис.	Площа одного району, тис. км ²	Чисельність селищ міського типу на 1 тис. км ²	Кількість міст на 1 тис. км ² , од.	Чисельність сільських населених пунктів на 1 тис. км ² , од.	Кількість населення в розрахунку на одну сільську раду, тис.	Територія однієї сільської ради, км ²
АРК	140,37	1,86	2,15	0,61	36,32	8,09	107,41
Вінницька	60,26	0,98	1,09	0,68	55,13	2,46	40,09
Волинська	65,00	1,26	1,09	0,55	52,44	2,74	53,03
Дніпропетровська	150,35	1,45	1,44	0,63	44,98	11,49	110,76
Донецька	243,08	1,47	4,94	1,96	42,19	17,29	104,74
Житомирська	55,17	1,30	1,44	0,40	54,13	2,19	51,47
Закарпатська	96,49	0,98	1,48	0,86	45,23	4,09	41,69
Запорізька	89,26	1,36	0,81	0,51	33,64	6,79	103,42
Івано-Франківська	98,70	0,99	1,73	1,08	55,04	2,90	29,14
Київська	68,88	1,12	1,07	0,93	40,07	2,85	46,45
Кіровоградська	47,39	1,17	1,10	0,49	40,45	2,65	65,43
Луганська	125,36	1,48	4,08	1,39	29,25	10,95	129,61
Львівська	127,04	1,09	1,56	2,02	84,86	4,01	34,44
Миколаївська	61,76	1,29	0,69	0,37	36,34	4,09	85,71
Одеська	92,12	1,28	0,99	0,57	33,78	5,46	75,85
Полтавська	58,71	1,15	0,73	0,52	62,85	3,14	61,67
Рівненська	72,31	1,26	0,80	0,55	49,75	3,42	59,47
Сумська	63,51	1,32	0,84	0,63	61,60	2,98	61,98
Тернопільська	63,37	0,81	1,23	1,30	74,13	1,86	23,79
Харківська	101,64	1,16	1,94	0,54	53,47	7,20	82,41
Херсонська	59,90	1,58	1,09	0,32	23,09	4,16	110,04
Хмельницька	65,70	1,03	1,17	0,63	68,64	2,31	36,27
Черкаська	63,45	1,05	0,72	0,77	39,43	2,42	39,81
Чернівецька	82,47	0,74	0,99	1,36	49,14	3,60	32,14
Чернігівська	48,99	1,45	0,91	0,50	46,43	2,05	60,76

* Джерело: Розраховано за даними [8].

Як свідчать наведені дані, Харківська область лідирує за такими показниками:

- кількість населення одного району (101,64 тис. – перше місце);
- чисельність селищ міського типу на 1 тис. км² (1,94 – перше місце);
- кількість населення в розрахунку на одну сільську раду (7,2 тис. – перше місце);
- територія однієї сільської ради (82,41 км² – перше місце).

Сумська область займає провідні позиції за площею одного району (1,32 тис. км²) та кількістю міст у розрахунку на 1 тис. км² (0,63), а Полтавська – лише за кількістю сільських населених пунктів на 1 тис. км² (62, 85).

Як видно (рис. 9.4), області північно-східного макрорегіону за рангами присвоєними їм залежно від показників адміністративно-територіального устрою, займають середні позиції серед інших регіонів країни.

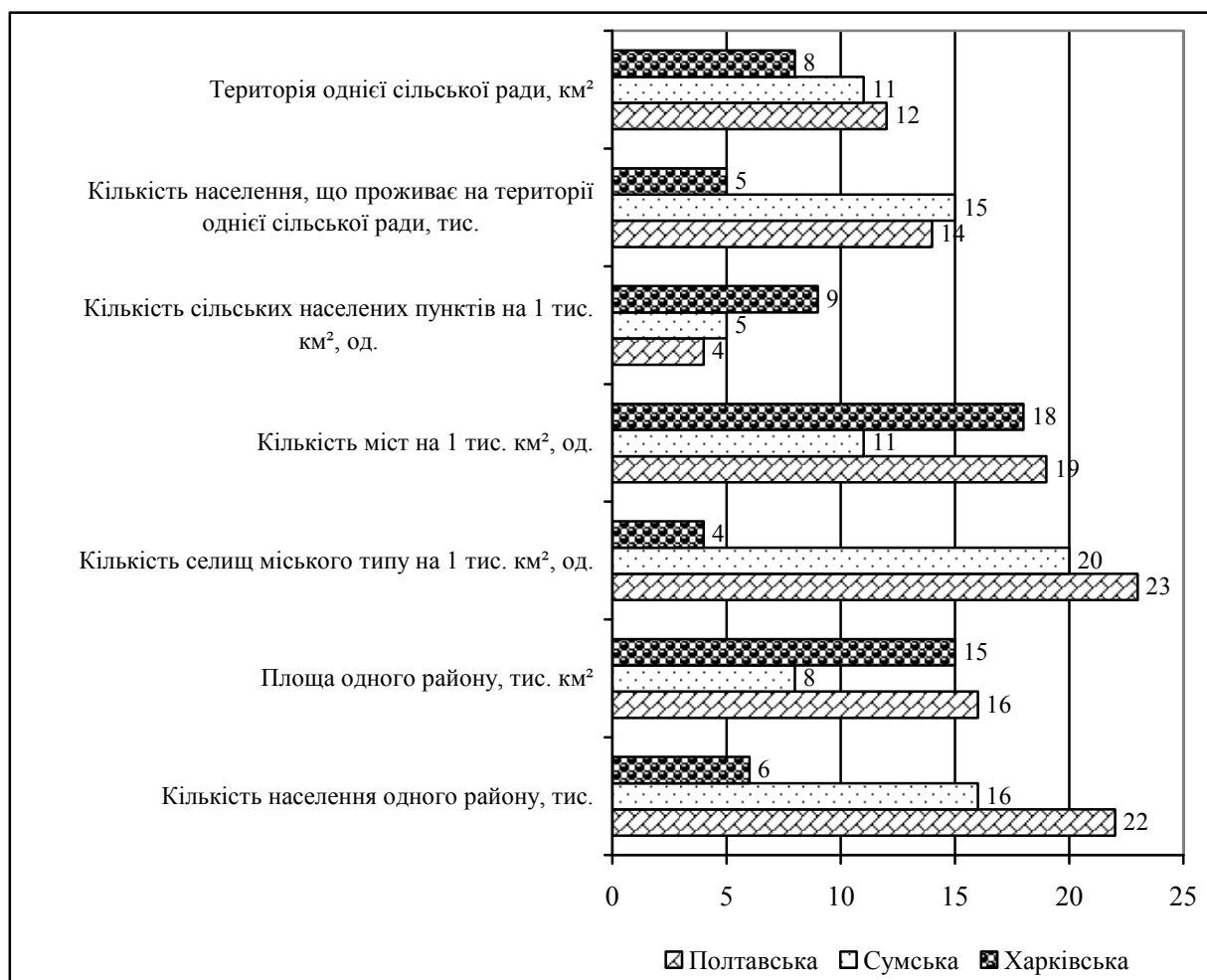

Рис. 9.4. Розподіл рангів областей північно-східного макрорегіону України за основними показниками адміністративно-територіального устрою

Соціально-економічний розвиток областей досліджуваного макрорегіону також характеризується нерівномірністю (табл. 9.10).

Показники соціально-економічного розвитку регіонів України, 2012 р.*

Регіон, область	ВРП, млн грн.	Місце	ВРП на душу населення, тис. грн	Місце	Обсяг реалізованої промислової продукції, млн грн.	Місце	Обсяг реалізованої промислової продукції на душу населення, тис. грн.	Місце	Виробництво продукції сільського господарства на душу населення (у постійних цінах 2010 р.), грн	Місце	Рівень безробіття, % від економічно активного населення у віці 15–70 років	Місце	Середньомісячна номінальна заробітна плата найманих працівників, грн	Місце
АРК	44 536	11	22,66	15	27 197,4	12	13,84	16	2 841	23	5,8	25–26	2 654	12
Вінницька	33 024	12	20,30	19	22 594,3	16	13,89	15	8 888	4	8,8	6	2 432	18
Волинська	20 005	23	19,24	22	11 443,3	22	11,00	22	5 950	11	8,1	13	2 339	23
Дніпропетровська	147 970	3	44,73	2	218 916	2	66,18	2	3 481	18	6,6	21	3 138	4
Донецька	170 775	2	39,03	4	243 250,5	1	55,60	3	2 475	25	8	14–15	3 496	2
Житомирська	24 849	18	19,58	21	16 388,1	20	12,92	18	6 251	10	9,7	4	2 369	21
Закарпатська	21 404	22	17,06	25	9 941,3	24	7,93	25	3 359	21	8,7	7–8	2 351	22
Запорізька	54 828	10	30,71	6	82 654,7	5	46,30	5	3 960	17	7	19	2 927	6
Івано-Франківська	32 286	13	23,37	14	25 288,7	13	18,30	13	3 984	16	7,9	16–17	2 539	15
Київська	69 663	5	40,45	3	48 627,5	8	28,24	8	3 251	22	6,3	23	3 157	3
Кіровоградська	22 056	20	22,16	17	19 531	17	19,63	12	8 975	3	8,4	12	2 428	19
Луганська	58 767	8	26,04	9	84 409,4	4	37,41	6	2 773	24	6,4	22	3 090	5
Львівська	61 962	7	24,39	13	34 953,4	9	13,76	17	3 445	19	7,5	18	2 578	13
Миколаївська	29 205	15	24,89	11	24 180,4	15	20,61	11	5 899	12	7,9	16–17	2 822	9
Одеська	64 743	6	27,03	8	28 686,4	11	11,98	20	3 365	20	5,8	25–27	2 700	11
Полтавська	56 580	9	38,55	5	80 801,5	6	55,05	4	9 100	2	8,6	9–11	2 850	8
Рівненська	21 795	21	18,84	23	12 236,2	21	10,58	23	5 357	13	9,8	1–3	2 575	14
Сумська	24 933	17	21,81	18	25 014,8	14	21,88	10	7 168	9	8,6	9–11	2 503	17
Тернопільська	17 957	25	16,67	26	7 747	25	7,19	26	7 368	8	9,8	1–3	2 185	27
Харківська	82 223	4	29,96	7	77 780,9	7	28,34	7	4 447	15	6,8	20	2 753	10
Херсонська	19 357	24	17,95	24	10 277	23	9,53	24	7 711	7	8,7	7–8	2 269	26
Хмельницька	26 237	16	19,97	20	16 658,8	19	12,68	19	8 475	5	8,6	9–11	2 425	20
Черкаська	31 265	14	24,64	12	32 669,9	10	25,75	9	11 019	1	9	5	2 508	16
Чернівецька	13 166	26	14,51	27	4 111,6	27	4,53	27	4 815	14	8	14–15	2 329	24
Чернігівська	23 934	19	22,21	16	19 411,9	18	18,01	14	8 449	6	9,8	1–3	2 308	25
М. Київ	275 685	1	96,90	1	215 247,6	3	75,66	1			5,5	27	4 607	1
М. Севастополь	9 891	27	25,80	10	4 544,4	26	11,85	21			5,9	24	2 891	7

* Джерело: [8].

Так, у 2012 р. Харківська область лідирувала за розміром ВРП в абсолютному значенні, а також мала найнижчий рівень безробіття. За іншими показниками, провідні позиції займала Полтавщина.

На фоні інших регіонів України Харківська і Полтавська області мають високі та середні значення рангів показників соціально-економічного розвитку, а Сумська – дещо нижчі.

З метою комплексної оцінки адміністративно-територіального устрою та соціально-економічного розвитку доцільно наведені часткові показники (див. табл. 9.9, 9.10) звести у відповідні інтегральні.

Оскільки об'єктом дослідження є просторово-територіальний та соціально-економічний рівень регіонів, що являють собою складні системи, розвиток яких характеризується нестабільністю, то найбільш придатним для зведення сукупності часткових показників в інтегральний є метод ентропії. Він дає змогу враховувати вплив нестабільності будь-якого часткового об'єкта (показника) на загальний стан системи (інтегральний показник). Для цього вводиться поняття ентропії, під якою розуміють ступінь хаосу, невпорядкованості елементів (ознак) будь-якої системи [5]. Чим більша варіація оцінок ознаки, тим сильніша його ентропія. Зі збільшенням останньої значимість ознаки зростає.

Згідно з таким підходом, інтегральний показник адміністративно-територіального устрою та соціально-економічного розвитку розраховується за формулою [5]:

$$R(S_i) = \sum_{j=1}^n H_j b_{ij}, \quad i = \overline{1, m}, \quad (9.1)$$

де $R(S_i)$ – інтегральне значення об'єкта S_i ;

H_j – ентропія j -ї ознаки;

b_{ij} – кількісна оцінка j -ї ознаки для i -го об'єкта;

m – кількість об'єктів;

n – кількість ознак.

Для знаходження інтегрального значення об'єктів необхідно використовувати алгоритм (рис. 9.5), зокрема визначити чисельне значення ентропії кожного часткового показника, чисельне інтегральне значення кожного об'єкта системи і рейтинг кожного об'єкта.

З використанням методу урахування ентропії інтегральні показники адміністративно-територіального устрою та соціально-економічного розвитку (табл. 9.11).

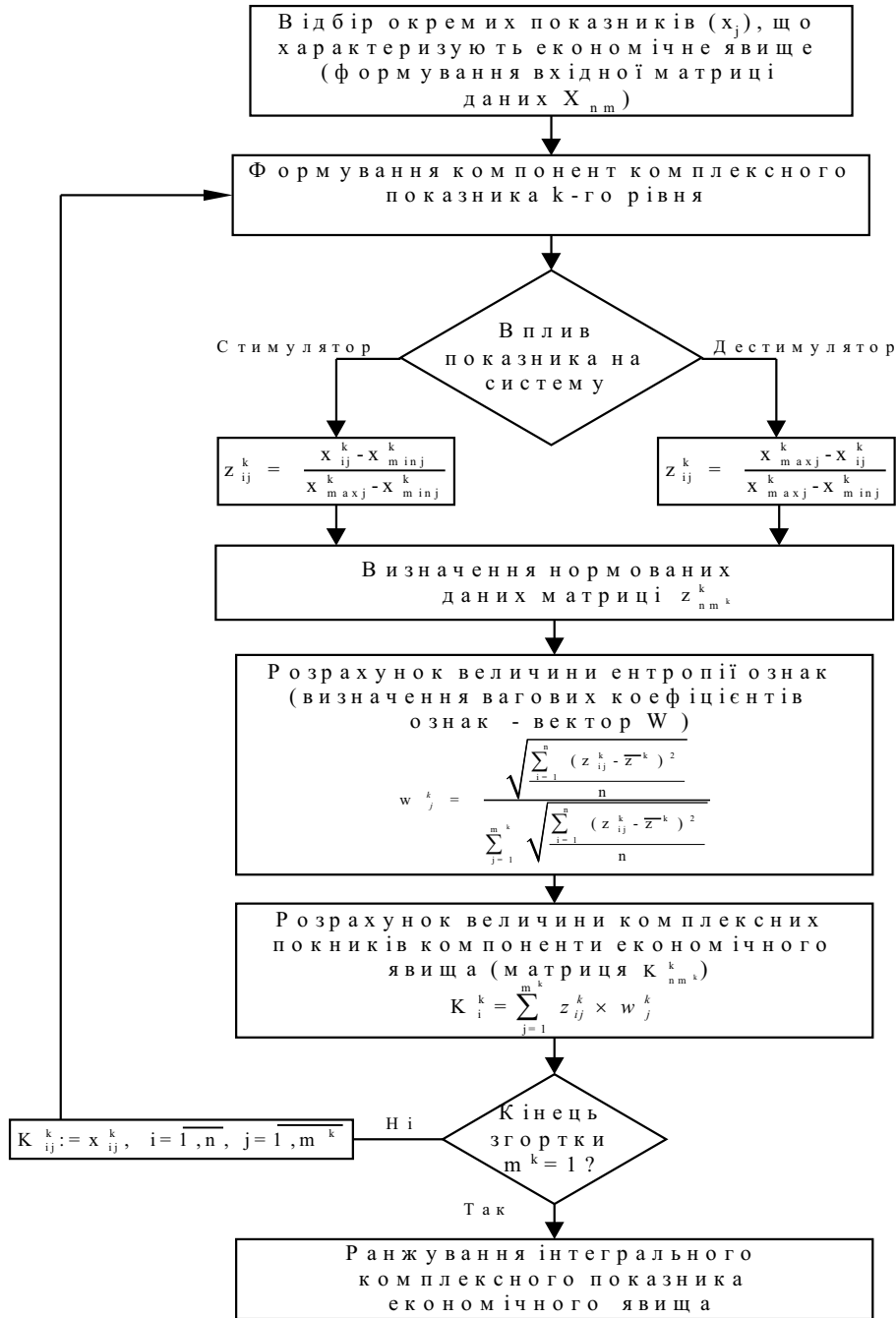

Рис. 9.5. Схема алгоритму розрахунку інтегрального кількісного показника економічного явища:

- z_{ij}^k – стандартизоване значення j -го показника i -го об'єкта на k -му рівні;
- x_{ij}^k – значення j -го показника i -го об'єкта на k -му рівні;
- x_{minj}^k – мінімальне вибіркоче значення j -го показника на k -му рівні;
- x_{maxj}^k – максимальне вибіркоче значення j -го показника на k -му рівні;
- w_j^k – вага (ентропія) j -го показника на k -му рівні;
- K_i^k – комплексний показник i -го об'єкта на k -му рівні;
- n – кількість об'єктів, що досліджуються;

Таблиця 9.11

Інтегральні показники адміністративно-територіального устрою (АТУ) та соціально-економічного розвитку (СЕР) регіонів України, 2012 р.

Регіон, область	Інтегральний АТУ	Ранг	Інтегральний СЕР	Ранг
АРК	0,4843	3	0,3159	10
Вінницька	0,1848	24	0,2571	15
Волинська	0,2255	17	0,1945	19
Дніпропетровська	0,4773	4	0,7625	1
Донецька	0,8157	1	0,7052	2
Житомирська	0,2172	19	0,1506	21
Закарпатська	0,2338	14	0,1075	25
Запорізька	0,3157	7	0,4679	5
Івано-Франківська	0,2559	11	0,2417	17
Київська	0,2100	22	0,5035	4
Кіровоградська	0,1907	23	0,2858	12
Луганська	0,6117	2	0,4493	6
Львівська	0,4527	5	0,2765	13
Миколаївська	0,2258	16	0,3143	11
Одеська	0,2642	10	0,3637	8
Полтавська	0,2343	13	0,5449	3
Рівненська	0,2314	15	0,1376	22
Сумська	0,2674	9	0,2618	14
Тернопільська	0,2402	12	0,1105	24
Харківська	0,3541	6	0,4417	7
Херсонська	0,2767	8	0,1840	20
Хмельницька	0,2144	21	0,2438	16
Черкаська	0,1561	25	0,3472	9
Чернівецька	0,2165	20	0,1301	23
Чернігівська	0,2193	18	0,3159	18

З метою виявлення регіонів-лідерів, середніх та проблемних здійснено їх кластеризацію за наведеними (див. табл. 9.11) інтегральними показниками.

На першому етапі кластеризація регіонів здійснювалась з використанням методу Уорда з метою визначення кількості кластерів природного розбиття у результаті чого виділено три кластери (рис. 9.6).

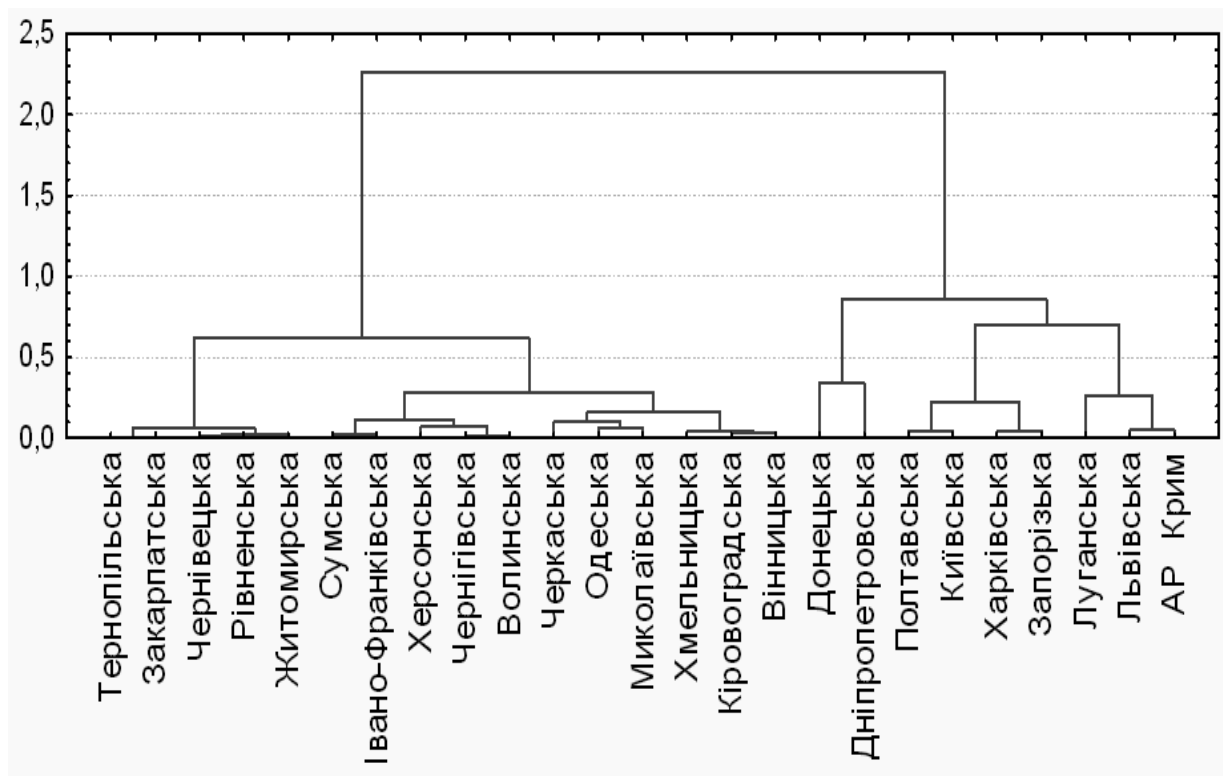

Рис. 9.6. Дендрограма розбиття регіонів України за інтегральними показниками адміністративно-територіального устрою та соціально-економічного розвитку

На другому етапі виконано розподіл регіонів на три кластери за методом k-середніх. У результаті до першого кластера потрапили Дніпропетровська, Донецька та Луганська області; до другого – АРК, Запорізька, Київська, Львівська, Одеська, Полтавська та Харківська; до третього – решта регіонів. Перший кластер представляє регіони з найбільш збалансованою адміністративно-територіальною структурою та високим рівнем соціально-економічного розвитку, другий – із середніми значеннями інтегральних показників, третій – із низькими значеннями двох показників.

Аналіз міжгрупової та внутрішньогрупової дисперсій підтверджує адекватність отриманого розподілу на кластери (табл. 9.12).

Таблиця 9.12

Міжгрупова і внутрішньогрупова дисперсія

Змінна	Міжгрупова дисперсія	Внутрішньогрупова дисперсія
Інтегральний АТУ	0,430214	0,139162
Інтегральний СЕР	0,546897	0,194405

Регіони, що належать до першого кластера, розташовані майже на однаковій відстані від його центру. В інших кластерах спостерігаються відмінності за цим показником (табл. 9.13).

Таблиця 9.13

Відстань регіонів до центрів кластерів

Кластер 1		Кластер 2		Кластер 3	
Регіон	Відстань до центру	Регіон	Відстань до центру	Регіон	Відстань до центру
Дніпропетровська	0,1416	АРК	0,1297	Вінницька	0,0424
Донецька	0,1362	Запорізька	0,0380	Волинська	0,0120
Луганська	0,1352	Київська	0,1053	Житомирська	0,0432
		Львівська	0,1311	Закарпатська	0,0738
		Одеська	0,0600	Івано-Франківська	0,0312
		Полтавська	0,1136	Кіровоградська	0,0575
		Харківська	0,0244	Миколаївська	0,0728
				Рівненська	0,0524
				Сумська	0,0471
				Тернопільська	0,0723
				Херсонська	0,0422
				Хмельницька	0,0238
				Черкаська	0,1072
				Чернівецька	0,0577
				Чернігівська	0,0055

Графік середніх значень кластерів відповідає суттєвим відмінностям між кластерами за двома інтегральними показниками (рис. 9.7).

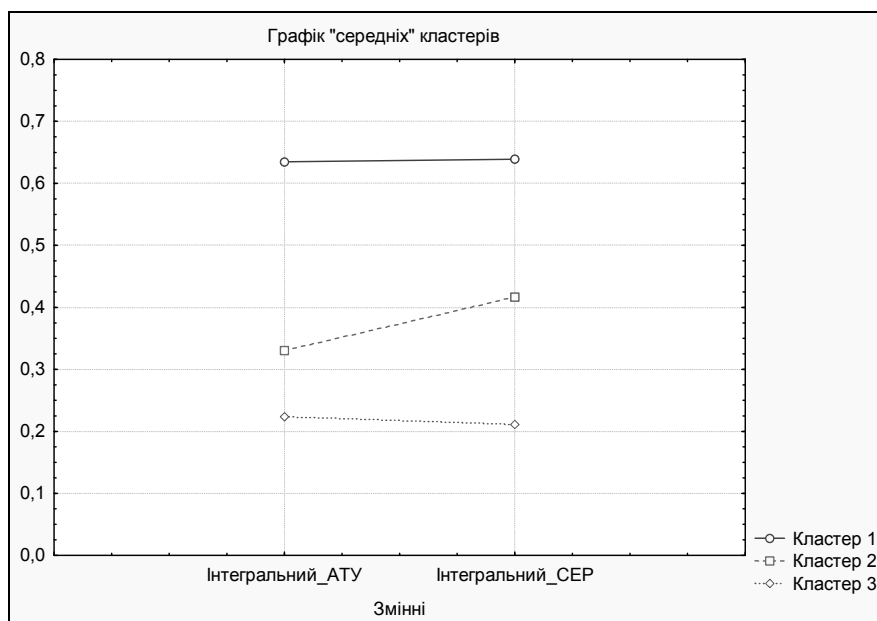

Рис. 9.7. Графік «середніх» кластерів.

У результаті аналізу наведеного графіка можна зробити висновок про однакову відстань між першим та другим кластерами та другим і третім за змінною соціально-економічного розвитку. При цьому за інтегральним показником адміністративно-територіального устрою регіони другого та третього кластерів зближуються між собою та суттєво відстають від регіонів першого кластера. Таким чином, АТУ Полтавської, Сумської та Харківської областей потребує вдосконалення.

9.3. Формування соціально-економічного потенціалу сталого розвитку Харківської області шляхом модернізації її адміністративно-територіального устрою

Харківська область розташована на північному сході України та є прикордонною. З півночі на південь вона пролягає на 210 км, зі сходу на захід – на 225 км. Площа області становить 31,4 тис. км², що дорівнює 5,2 % території України. Вона належить до першої п'ятірки найбільших за площею регіонів України і займає четверте місце в державі. Територія Харківської області є достатньо компактною. Критерій компактності території (P), запропонований П. Хаггетом, розраховується за формулою:

$$P = 1,27 \frac{A}{L}, \quad (9.2)$$

де A – площа території;

L – довга вісь території,

Відповідно до цього критерію Харківська область разом із Волинською та Закарпатською входять до першої трійки областей України, що мають найбільш компактну форму території ($P = 0,8 \div 1$).

Масштабні розміри та компактна конфігурація території Харківщини в сукупності стають потужним об'єктивним географічним фактором забезпечення сталого соціально-економічного розвитку регіону.

Область межує з Луганською, Донецькою, Дніпропетровською, Полтавською і Сумською України, а на півночі та на північному сході – з Белгородською областю Російської Федерації.

Отже, вона має вигідне географічне розташування, що сприяло розвитку транспортної інфраструктури, а саме:

стратегічних автомагістралей: Київ–Харків–Ростов, Москва–Харків–Сімферополь, які пролягають територією області;

міста Харків як головного вузлового центру Південної залізниці, що обслуговує багато суміжних областей України та Росії;

міжнародного аеропорту, який приймає пасажирські літаки з багатьох країн світу.

Харківська область має потужний природно-ресурсний потенціал, який включає мінеральні, водні, земельні, лісові, фауністичні та природно-

рекреаційні ресурси. Його частка становить 4,3 % від сумарного в Україні й посідає 5-те місце після Донецької (12,3 %), Дніпропетровської (10,9 %), Луганської (8,8 %) областей та Автономної Республіки Крим (6,0 %).

Рівень соціально-економічної освоєності території Харківщини характеризується:

- задовільними співвідношеннями щільності населення й густоти поселень;
- достатнім рівнем урбанізації;
- наявністю земельних ресурсів, необхідних для сільськогосподарського виробництва;
- високою концентрацією основного капіталу у сфері промислового виробництва;
- розвиненою системою підготовки кадрів;
- проведенням наукових досліджень й інноваційних розробок у вищих навчальних закладах і наукових установах.

Усе це створює необхідну базу для розвитку виробництва в індустріальній та аграрній сферах економіки, а також виробничій й соціальній інфраструктур. Разом з тим очевидно, що в підвищенні рівня соціально-економічної освоєності території області важливу роль відіграє існуюча система адміністративно-територіального устрою.

Відповідно до законодавчо закріпленої системи поділу Харківської області на територіальні підрозділи, або територіально-адміністративні одиниці базового рівня, та одиниці більш високого ієрархічного рівня у системі адміністративно-територіального устрою у регіоні функціонує 27 адміністративних районів, 17 міст, у т.ч. сім обласного значення, а саме: Харків, Ізюм, Куп'янськ, Лозова, Люботин, Первомайськ, Чугуїв, 61 селище міського типу, 381 сільська рада, 1681 сільський населений пункт (табл. 9.14).

Таблиця 9.14

Кількість адміністративно-територіальних одиниць у Харківській області за станом на 1 січня 2013 р.*

Адміністративно-територіальна одиниця	Райони	Міста		Райони у містах	Селища міського типу	Сільські ради	Сільські населені пункти
		усього	з них обласного значення				
Усього по області	27	17	7	9	61	381	1 679
Міста обласного значення:							
Харків	-	1	1	9	-	-	-
Ізюм	-	1	1	-	-	-	-
Первомайський	-	1	1	-	-	-	-

*Джерело: [17].

Продовження табл. 9.14

Адміністративно-територіальна одиниця	Райони	Міста		Райони у містах	Селища міського типу	Сільські ради	Сільські населені пункти
		усього	з них обласного значення				
Міськради:							
Куп'янська	-	1	1	-	2	-	-
Лозівська	-	1	1	-	1	1	5
Люботинська	-	1	1	-	-	-	4
Чугуївська	-	1	1	-	-	-	2
Райони:							
Балаклійський	1	1	-	-	3	20	65
Барвінківський	1	1	-	-	-	12	59
Близнюківський	1	-	-	-	1	19	96
Богодухівський	1	1	-	-	2	20	75
Борівський	1	-	-	-	1	9	37
Валківський	1	1	-	-	2	17	99
Великобурлуцький	1	-	-	-	2	16	81
Вовчанський	1	1	-	-	3	23	91
Дворічанський	1	-	-	-	1	17	54
Дергачівський	1	1	-	-	7	7	55
Зачепилівський	1	-	-	-	1	9	37
Зміївський	1	1	-	-	2	13	74
Золочівський	1	-	-	-	1	13	72
Ізюмський	1	-	-	-	-	17	60
Кегичівський	1	-	-	-	2	14	38
Коломацький	1	-	-	-	1	4	33
Красноградський	1	1	-	-	-	13	55
Краснокутський	1	-	-	-	2	11	64
Куп'янський	1	-	-	-	-	19	70
Лозівський	1	-	-	-	2	19	82
Нововодолазький	1	-	-	-	2	13	56
Первомайський	1	-	-	-	-	18	58
Печенізький	1	-	-	-	1	4	11
Сахновщинський	1	2	-	-	1	15	63
Харківський	1	-	-	-	14	14	90
Чугуївський	1	-	-	-	6	13	34
Шевченківський	1	-	-	-	1	13	59

Райони Харківської області різняться за площею, кількістю та щільністю населення (табл. 9.15).

Таблиця 9.15

**Показники соціально-економічної освоєності території районів
Харківської області за станом на 1 січня 2013 р.***

Адміністративно-територіальна одиниця	Територія, км ²	Кількість населення, осіб	Щільність населення, осіб на 1 км ²	Частка населення, %	
				міського	сільського
Харківська область, усього	31 418,5	2 744 419	87	80	19,7
Райони:					
Балаклійський	1 986,5	82 495	42	63,0	37,0
Барвінківський	1 364,5	23 387	17	41,5	58,5
Близнюківський	1 380,0	20 084	15	19,5	80,5
Богодухівський	1 160,3	39 866	34	48,3	51,7
Борівський	875,3	17 362	20	33,1	66,9
Валківський	1 010,5	32 121	32	44,6	55,4
Великобурлуцький	1 220,8	23 208	19	26,6	73,4
Вовчанський	1 888,6	48 087	25	59,2	40,8
Дворічанський	1 112,4	18 434	17	20,7	79,3
Дергачівський	900,1	95 103	106	71,4	28,6
Зачепилівський	794,0	15 767	20	23,8	76,2
Зміївський	1 364,7	72 665	53	46,6	53,4
Золочівський	968,6	26 925	28	33,5	66,5
Ізюмський	1 553,5	18 106	12	-	100,0
Кегичівський	782,5	21 514	27	41,9	58,1
Коломацький	329,5	7 399	22	41,5	58,5
Красноградський	985,1	45 402	46	47,0	53,0
Краснокутський	1 040,8	28 930	28	31,5	68,5
Куп'янський	1 280,3	25 535	20	-	100,0
Лозівський	1 403,5	30 049	21	35,3	64,7
Нововодолазький	1 182,7	34 154	29	35,9	64,1
Первомайський	1 194,5	16 550	14	-	100,0
Печенізький	467,5	10 396	22	52,6	47,4
Сахновщинський	1 169,9	22 034	19	34,4	65,6
Харківський	1 403,4	183 359	131	66,6	33,4
Чугуївський	1 148,6	46 752	41	58,4	41,6
Шевченківський	977,4	20 953	21	33,9	66,1
Міста:					
Харків	306,0	1 451 028	4 742	100	x
Ізюм	40,8	51 511	1 263	100	x
Куп'янськ	33,4	31 061	1 008	100	x
Лозова	18,1	-	-	-	-
Люботин	31,1	57 898	1 733	100	x
Первомайський	30,8	67 456	3 727	97,4	2,6
Чугуїв	12,8	24 711	795	88,7	11,3

*Джерело: [17].

Вигідне географічне розташування та наявний природно-ресурсний потенціал сприяють прискореному соціально-економічному розвитку Харківської області в цілому, унаслідок чого вона займає важливе місце в економіці України (табл. 9.16).

Таблиця 9.16

Харківська область в економіці України в 2012 р.*

Показник	Область	Україна	Питома вага області, %
Територія, тис. км ²	31,4	603,7	5,20
Кількість населення, усього, тис. осіб	2 769,1	45 850,9	6,04
У тому числі:			
міського	2 214,1	31 444,9	7,04
сільського	555,01	14 406,0	3,85
Щільність населення, осіб/км ²	88,0	76,1	-
Валовий регіональний продукт, млн грн	59 389	948 056	6,26
Обсяг промислової продукції, млн грн.	44 611,3	591 965,4	7,54
Обсяг продукції сільського господарства, млн грн	4 979,6	153 800	3,24
Інвестиції в основний капітал у фактичних цінах, млн грн	8 315,0	151 776,8	5,48
Прямі іноземні інвестиції, млн дол. США	1 609,86	40 026,8	4,02
Обсяг експорту товарів, млн дол. США	1 307,16	39 695,7	3,29
Обсяг імпорту товарів, млн дол. США	1 451,02	45 433,1	3,19
Роздрібний товарооборот, млн грн	15 976,1	442 793,2	3,61
Рівень зареєстрованого безробіття за методологією МОП	7,7	8,8	-

*Джерело: [17].

Промисловість Харківської області представлена основними видами діяльності, провідними серед яких є виробництво харчових продуктів, напоїв і тютюнових виробів та машинобудування. У районах розвивається сільське господарство. Наводимо дані про обсяги виробленої промислової, сільськогосподарської продукції та послуг у районах і містах Харківщини (табл. 9.17).

**Виробництво промислової, сільськогосподарської продукції та послуг у
Харківській області, 2012 р.***

Адміністративно-територіальна одиниця	Обсяг виробленої промислової продукції, млн грн	Виробництво зернових та зернобобових культур, тис. ц	Виробництво послуг, усього, тис. грн	Обсяг реалізованих послуг населенню, тис. грн
Райони:				
Балаклійський	7353,9	1174,1	57504,0	21718,4
Барвінківський	15,2	831,5	17162,1	1713,7
Близнюківський	-	532,4	10270,6	1773,0
Богодухівський	216,0	952,8	6385,0	3671,7
Борівський	-	572,7	7401,7	4802,8
Валківський	21,3	711,1	13784,0	11404,6
Великобурлуцький	-	1234,6	4792,0	3452,2
Вовчанський	290,2	1474,8	33767,9	9354,8
Дворічанський	2,4	892,0	37992,8	11759,2
Дергачівський	2708,6	319,1	10022,3	1042,3
Зачепілівський	-	406,9	185017,2	26422,9
Зміївський	3775,8	435,4	3928,4	1102,7
Золочівський	-	936,7	8949,8	6406,9
Ізюмський	-	884,2	444,3	444,3
Кегічівський	6,1	489,9	2675,8	1968,4
Коломацький	-	246,3	368,0	294,9
Красноградський	98,4	506,8	16193,3	11468,0
Краснокутський	116,0	682,4	25662,8	4043,0
Куп'янський	-	910,0	6410,3	450,2
Лозівський	-	712,0	3464,6	1916,3
Нововодолазький	583,1	1058,1	7973,8	2174,8
Первомайський	-	1111,1	9197,3	
Печенізький	-	179,2	8227,9	1003,5
Сахновщинський	-	552,2	2936,8	1909,7
Харківський	6663,9	702,9	433644,1	113646,5
Чугуївський	1291,6	695,5	47178,1	4599,4
Шевченківський	-	793,3	5222,6	2672,1
Міста:				
Харків	34141,8	-	13388333,3	4639498,3
Ізюм	126,1	-	110711,4	20077,1
Куп'янськ	651,1	-	105888,9	28964,3
Лозова	1344,7	-	80763,5	43705,6
Люботин	121,5	-	8704,6	4200,1
Первомайський	291,2	-	56902,5	20635,4
Чугуїв	111,0	-	57434,8	15091,5
Область, усього	60381,1	-	14775316,5	5023388,6

*Джерело: [17].

Як видно, найбільш розвиненими промисловими районами в області є Балаклійський, Харківський, Чугуївський, Зміївський, Куп'янський, а також м. Харків (табл. 9.17). Світова фінансова криза суттєво вплинула на розвиток регіону. Структура його економіки значною мірою залежить від кон'юнктури зовнішніх ринків збуту продукції. Падіння попиту на них та недостатньо розвинений внутрішній ринок збуту продукції переробної промисловості, зокрема машинобудування, негативно впливали на динаміку обсягів промислового виробництва, що призвело до її скорочення 2009 року на 20,3 %.

За видами промислової діяльності падіння обсягів виробництва продукції у кризовому 2009 р. порівняно з 2008 р. становило: добувна промисловість – 0,5 %, переробна – 23,3, виробництво та розподіл електроенергії, газу та води – 14,5 %.

Харківська область має потужний потенціал в аграрній сфері. В розвиток сільськогосподарського виробництва, зокрема зернових та зернобобових культур, 2012 р. значний внесок зробили Балаклійський, Богодухівський, Вовчанський та Лозівський райони, а у сфері виробництва послуг населенню лідирують Дергачівський, Зміївський, Красноградський та Харківський.

Для формування потенціалу сталого розвитку необхідно активізувати інвестиційну діяльність.

Згідно з обсягами капітальних інвестицій в економіку Харківської області (табл. 9.18), 2012 року майже 75 % із них були сконцентровані у м. Харків, а в районах цей показник суттєво нижчий. Проте впродовж останніх років у Харківському, Дергачівському і Вовчанському районах ситуація певною мірою покращується.

На основі результатів дослідження тенденцій динаміки показників, що характеризують функціонування економіки Харківської області та її районів, обґрунтовано висновок про непропорційність й нерівномірність формування територіального потенціалу сталого розвитку регіону у посткризовий період. У багатьох районах основні показники соціально-економічного розвитку нижчі від середніх по країні та області. В окремих районах такі тенденції зберігаються протягом декількох років, тобто формуються ознаки депресивних територій. Зокрема, центральними органами державної влади такими територіально-адміністративними одиницями в області визнані м. Ізюм та Первомайський. Основними чинниками суттєвого погіршення рівня їх соціально-економічного розвитку є, по-перше, втрата ринків збуту продукції та катастрофічне скорочення обсягів виробництва на провідних промислових підприємствах цих районів; по-друге, відсутність дієвих механізмів стимулювання створення нових робочих місць або збереження раніше діючих у ході реструктуризації провідних промислових підприємств області. Слід наголосити, що депресивний стан районного центру, зокрема м. Ізюм, суттєво впливає на розвиток усього району, посилюючись в умовах соціально-економічних диспропорцій, що виникають внаслідок недостатньо збалансованої системи адміністративно-територіального поділу регіону.

Обсяги капітальних інвестицій в економіку Харківської області, 2012 р.*

Адміністративно-територіальна одиниця	Освоєно капітальних інвестицій		
	тис. грн	% від загального обсягу	на 1 особу, грн
Харківська область	1 475 9161	100	5 410,8
М. Харків	11 060 506	74,9	7 753,1
Райони:			
Балаклійський	129 596	0,9	1 542,8
Барвінківський	97 635	0,7	4 017,9
Близнюківський	19 126	0,1	937,5
Богодухівський	41 064	0,3	1 021,5
Борівський	38 597	0,3	2 193,0
Валківський	19 006	0,1	584,8
Великобурлуцький	73 324	0,5	3 120,2
Вовчанський	203 163	1,4	4 241,4
Дворічанський	24 390	0,2	1 311,3
Дергачівський	415 511	2,8	4 373,8
Зачепілівський	14 186	0,1	881,1
Зміївський	102 300	0,7	1 407,2
Золочівський	62 046	0,4	2 289,5
Ізюмський	51 402	0,3	2 778,3
Кегічівський	73 887	0,5	3 420,7
Коломацький	31 167	0,2	4 155,6
Красноградський	45 013	0,3	989,3
Краснокутський	73 474	0,5	2 524,9
Куп'янський	56 561	0,4	2 175,4
Лозівський	41 777	0,3	1 369,7
Нововодолазький	39 144	0,3	1 134,6
Первомайський	37 377	0,2	2 224,8
Печенізький	27 877	0,2	2 680,5
Сахновщинський	17 227	0,1	762,3
Харківський	1 187 831	8,0	6 494,4
Чугуївський	315 500	2,1	6 712,8
Шевченківський	48 066	0,3	2 278,0

*Джерело: [17].

Таким чином, виявлені особливості формування потенціалу сталого розвитку Харківської області та її районів свідчать про те, що в області адміністративно-територіальні одиниці регіону мають ознаки центру, напівпериферії та периферії. Центром є м. Харків. Розрив між потенціалами соціально-економічного розвитку Харкова та районів області у посткризовий період збільшився.

Згідно з чинним законодавством здійснено оцінку депресивності міст обласного підпорядкування (табл. 9.19).

Таблиця 9.19

Визначення депресивних міст Харківської області*

Місто	Рівень офіційного безробіття, 2009 р.		Ранг	Середньомісячна номінальна заробітна плата працівників		Ранг	Сума рангів	Місце
	Значення	Відношення до середнього**		Грн	Відношення до середнього**			
Харків	0,83	0,29	7	1660,00	1,17	6	13	7
Ізюм	4,4	1,52	2	1158,33	0,82	2	4	2
Куп'янськ	2,71	0,94	4	1681,67	1,19	7	11	6
Лозова	3,56	1,23	3	1512,67	1,07	4-5	7,5	3
Люботин	1,85	0,64	5	1522,00	1,07	4-5	9,5	5
Первомайський	5,31	1,84	1	1133,33	0,80	1	2	1
Чугуїв	1,57	0,54	6	1247,67	0,88	3	9	4
Середнє	2,89	x	x	1416,52	x	x	x	x

*Джерело: [11].

** Має дорівнювати або перевищувати 1,25.

***Має дорівнювати або бути меншим ніж 0,75.

Як уже зазначалося, до депресивних територій належать міста Ізюм та Первомайськ. Тобто формування потенціалу сталого соціально-економічного розвитку Харківської області суттєво залежить від подолання негативних тенденцій поглиблення розриву між випереджаючим розвитком м. Харків та подальшою деградацією, депопуляцією напівпериферійних і периферійних промислових і сільських районів. Разом з тим для вирішення економічних, демографічних і соціальних проблем їх розвитку, а саме: підвищення якості життя населення напівпериферійних та периферійних районів; зменшення соціальної напруги шляхом створення нових робочих місць, особливо для молоді (перше робоче місце); призупинення міграції сільської молоді до м. Харків; оновлення об'єктів соціальної інфраструктури тощо – необхідно активізувати підприємницьку діяльність, зростання інвестиційного рейтингу області в цілому та її районів.

Очевидно, що інвестиційний рейтинг районів Харківської області формується на підставі аналізу їх наявного природно-ресурсного потенціалу. Останній суттєво залежить від діючої системи її адміністративно-територіального поділу (табл. 9.20). Імовірно, що потужність природно-ресурсного потенціалу районів залежить від площі, чисельності, географічного положення, кількості населених пунктів і таке інше, тобто від рівня пропорційності АТУ.

Таблиця 9.20

Вихідні показники для моделювання адміністративно-територіального устрою Харківської області

Адміністративно-територіальна одиниця	Загальна інформація						Промисловість		Доходи місцевого бюджету на 1 мешканця, грн	Місце	Зайнятість населення на 01.01.2010 р.		Заробітна плата	
	Населення, тис. осіб	Місце	Щільність населення, осіб/км ²	Місце	Площа, тис. км ²	Місце	Обсяг реалізованої промислової продукції на одного мешканця, грн	Місце			Рівень офіційного безробіття, %	Місце	Середній рівень, грн	Місце
									Місце	Місце				
Харківська область	2895,8	-	88	-	31,415	-	39085,7	-	280,2	-	1,69	-	1839,47	-
Міста:														
Харків	1452,3	-	4746	-	306	-	4269,1	-	293,5	-	0,83	-	1914,18	-
Ізюм	52,8	3	1295	4	45,5	1	1785,6	3	100,5	5	4,4	5	1379,34	6
Куп'янськ	58,7	2	1758	3	33,4	2	3977,2	1	390,5	1	2,71	3	1930,74	1
Лозова	60,1	1	3798	1	18,1	5	2209,1	2	191,1	2	3,56	4	1739,35	3
Льботин	24,6	6	791	6	31,1	3	784,6	5	141,7	4	1,85	2	1757,32	2
Первомайський	31,3	5	1016	5	30,8	4	912,6	4	94,5	6	5,31	6	1394,73	5
Чулуїв	33,4	4	2608	2	12,7	6	585,6	6	162,9	3	1,57	1	1451,21	4
Райони:														
Балаклійський	85,3	3	43	5	1,98	1	11743,8	1	194,6	2	3,66	16	2425,8	2
Барвінківський	25,5	15	19	22	1,36	7	x	15	94	23	3,91	19	1297,86	17
Близнюківський	21,1	19	15	25	1,38	6	x	15	96,5	21	3,34	14	1201,85	25
Богодухівський	40,8	7	35	7	1,16	13	776,2	8	99	20	2,49	9	1223,58	24
Борівський	18,1	22	21	18	0,87	23	486,8	10	124,7	7	5,93	25	1293,64	18
Валківський	32,9	9	33	8	1,01	18	13,3	14	114,1	12	1,37	4	1410,3	10
Великобурлуцький	23,9	16	20	21	1,22	9	x	15	102,2	19	3,78	17	1388,97	12
Вовчанський	28,7	12	26	13	1,88	2	4501,1	6	121,1	9	3,88	18	1448,01	9
Дворічанський	18,9	20	17	24	1,11	16	39	13	103,4	17	6,51	26	1252,85	21
Дерагачівський	95,0	2	106	2	0,9	22	4825,9	5	116,8	10	1,2	2	1773,46	5
Зачепилівський	16,5	25	21	18	0,8	24	x	15	84,8	25	2,21	7	1168,15	26
Зміївський	73,4	4	54	3	1,36	7	11132,5	2	131,3	5	1,25	3	2025,53	3
Золочівський	28,5	13	29	10	0,96	21	x	15	115,6	11	2,57	10	1234,69	23
Ізюмський	18,9	21	12	27	1,55	3	x	15	96,5	22	4,4	20	1388,53	13
Кегичівський	21,9	17	28	11	0,78	25	593	9	140,7	4	5,81	24	1313,9	14
Коломацький	7,8	27	24	14	0,32	27	x	15	93,3	24	7,85	27	1102,39	27

* Джерело: [11].

Продовження табл. 9.20

Адміністративно-територіальна одиниця	Загальна інформація						Промисловість		Доходи місцевого бюджету на 1 мешканця, грн	Місце	Зайнятість населення на 01.01.2010 р.		Заробітна плата	
	Населення, тис. осіб	Місце	Щільність населення, осіб/км ²	Місце	Площа, тис. км ²	Місце	Обсяг реалізованої промислової продукції на одного мешканця, грн	Місце			Рівень офіційного безробіття, %	Місце	Середній рівень, грн	Місце
Красноградський	46,0	6	47	4	0,98	19	432,5	11	259,1	1	2,7	11	2593,68	1
Краснокутський	29,7	11	28	11	1,04	17	x	15	105,7	16	4,78	21	1302,38	16
Куп'янський	26,5	14	21	18	1,12	15	x	15	74,7	26	2,71	12	1256,54	19
Лозівський	31,0	10	22	16	1,4	4	203,3	12	67	27	3,56	15	1389,23	11
Новодолазький	35,3	8	30	9	1,18	11	1191,5	7	107,3	14	2,35	8	1471,88	8
Первомайський	17,3	24	14	26	1,19	10	x	15	141,9	3	5,31	22	1923,99	4
Печенізький	10,6	26	23	15	0,46	26	x	15	121,7	8	1,71	6	1242,18	22
Сахновщинський	18,1	22	19	22	1,17	12	x	15	102,2	18	2,99	13	1256,51	20
Харківський	183,0	1	130	1	1,4	4	6680,1	3	127,3	6	0,4	1	1568,36	7
Чутувський	47,5	5	41	6	1,14	14	5905	4	106,3	15	1,57	5	1610,85	6
Шевченківський	21,3	18	22	16	0,97	20	x	15	107,7	13	5,77	23	1303,22	15
Середнє по районах	37,9	x	33,3	x	1,1	x	3466,0	x	116,6	x	3,5	x	1476,6	x

Для забезпечення економічного зростання на основі підвищення інвестиційного рейтингу районів, що мають певний економічний потенціал, адміністративно-територіальної одиниці, відповідно до положень теорії «центр–периферія», доцільно об'єднати з депресивними територіями. Як свідчать попередні дослідження, проведені в НДЦ ІПР НАН України [11], просторову модель Харківської області згідно з цією теорією (рис. 9.8) доцільно використати для розробки пропозицій щодо модернізації АТУ Харківської області, які передбачають укрупнення районів шляхом об'єднання адміністративних одиниць навколо точок зростання.

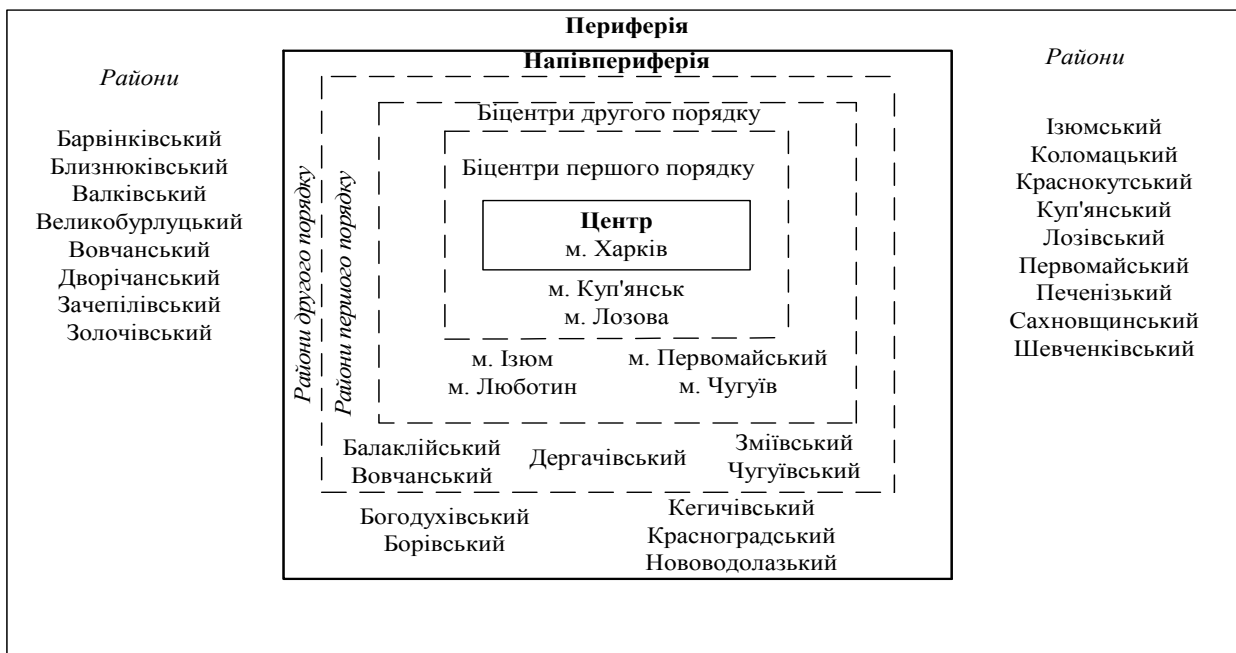

Рис. 9.8. Просторова модель Харківської області згідно з теорією «центр–периферія».

Укрупнені райони Харківської області, які можуть бути створені в результаті реформи її АТУ, матимуть більш потужний потенціал сталого розвитку з такими його складовими як територія, кількість населення, площа сільськогосподарських угідь тощо (табл. 9.21).

Таблиця 9.21

Характеристика укрупнених районів Харківської області

Назва округу	Складові райони	Місто – адміністративний центр	Кількість населення, тис. осіб	Площа, тис. км ²	Кількість рад нова/стара
Балаклійський	Балаклійський Первомайський (у т. ч. м. Первомайський)	Балаклія	133,9	3,48	2/3
Богодухівський	Богодухівський Краснокутський	Богодухів	70,5	2,2	1/2

*Джерело: [11].

Продовження табл. 9.21

Назва округу	Складові райони	Місто – адміністративний центр	Кількість населення, тис. осіб	Площа, тис. км ²	Кількість рад нова/стара
Валківський	Валківський Коломацький	Валки	40,7	1,33	1/2
Вовчанський	Вовчанський Великобурлуцький	Вовчанськ	52,6	3,1	1/2
Дергачівський	Дергачівський Золочівський	Дергачі	123,5	1,86	1/2
Зміївський	Зміївський Нововодолазький	Зміїв	108,7	2,54	1/3
Ізюмський	Барвенковський Ізюмський (у т.ч. м. Ізюм)	Ізюм	97,2	3,37	2/3
Красноградський	Зачепілівський Красноградський Кегичівський	Красноград	84,4	2,56	1/3
Куп'янський	Борівський Дворічанський Куп'янський (у т.ч. м. Куп'янськ)	Куп'янськ	122,2	2,314	2/4
Лозівський	Близнюківський Лозовський Сахновщинський (у т.ч. м. Лозова)	Лозова	130,3	4,13	2/4
Харківський	Харківський (у т.ч. м. Харків і Люботин)	Харків	1659,9	1,71	3/3
Чугуївський	Печенізький Чугуївський Шевченківський (у т.ч. м. Чугуїв)	Чугуїв	112,8	2,597	2/4

9.4. Нарощення соціально-економічного потенціалу сталого розвитку депресивних адміністративних районів

Диспропорції розвитку та наявність ознак депресивності є характерною ознакою не тільки регіонів України, але й адміністративно-територіальних одиниць, що входять до їх складу. Зокрема, проведений згідно з постановою Кабінету Міністрів України № 235 від 2 березня 2010 р. аналіз соціально-економічного розвитку районів Харківської області у 2012 р. свідчить про наявність зазначених негативних тенденцій [15]. Законом України «Про стимулювання розвитку регіонів» № 2850-IV від 8 вересня 2005 р. (із змінами та доповненнями) визначено перелік вимог до можливості визнання територій депресивними, які, зокрема, залежать від виду адміністративно-територіальної одиниці. Райони Харківської області є сільськими територіями, оскільки вони характеризуються перебільшенням питомої ваги населення, зайнятого в сільському господарстві, над зайнятим у промисловості. Відповідно до п. 7 цього закону, сільський район може бути визнано депресивним у разі, коли

відносно середніх показників розвитку територій цієї групи протягом останніх трьох років одночасно щільність сільського населення, коефіцієнт природного приросту населення, рівень середньомісячної заробітної плати одного найманого працівника та обсяг реалізованої сільськогосподарської продукції (робіт, послуг) на одну особу дорівнюють або нижчі встановлених граничних рівнів таких показників; частка осіб, зайнятих у сільському господарстві, дорівнює або вища встановленого граничного рівня показника [6].

В окремих районах Харківщини зазначені показники що відхиляються від граничного рівня, визначеного для цих адміністративно-територіальних одиниць області (табл. 9.22).

За більшістю показників, що визначені Законом України «Про стимулювання розвитку регіонів» як індикатори для ідентифікації ознак депресивності сільських територій, негативним можна визнати стан Ізюмського, Близнюківського, Коломацького, Краснокутського, Печенізького районів. Так, якщо граничне значення показника обсягу сільськогосподарської продукції на одну особу по районах Харківської області дорівнює 2 000 грн, то в Ізюмському – 930, Дергачівському – 1 000, Зміївському – 1 780 грн. Стосовно показника коефіцієнта природного приросту (скорочення) населення, то його граничний рівень по даній групі районів дорівнює -5,96, від якого суттєво відхиляється показник Валківського (-10,21), Ізюмського (-10,94), Коломацького (-12,6), Первомайського (-10,03) і Печенізького (-9,62) районів.

Як видно, усі райони області характеризуються від'ємним значенням коефіцієнта природного приросту населення, тобто перевищенням смертності над народжуваністю, що є одним з індикаторів незадовільного рівня життя населення та соціально-економічного розвитку.

Щодо показника чисельності зайнятих у сільському господарстві, то, як уже зазначалося, негативною є ситуація, коли його значення перевищує розрахований граничний рівень по групі районів. Якщо останній в Харківській області 2012 року становив 31,58 %, то у Близнюківському районі – 55,7, Зачепилівському – 56,0, Ізюмському – 39,9, Лозівському – 39,7 %.

Показник середньої заробітної плати в окремих районах не досягав середнього рівня, але в усіх районах його рівень перевищував розрахункове граничне значення.

На підставі показників соціально-економічного розвитку Харківської області 2012 року розраховано співвідношення між їх найбільшими та найменшими значеннями по кожному району. Результати свідчать про непропорційність розвитку адміністративно-територіальних одиниць області, оскільки виявлено значний рівень розрахованого співвідношення між максимальним та мінімальним значенням показників (рис. 9.9).

Так, наприклад, співвідношення між максимальним та мінімальним значенням чисельності зайнятих у сільському господарстві становить 23,3; обсягу реалізованої продукції на одну особу – 18,23; рівня зареєстрованого безробіття – 14,2.

Показники соціально-економічного розвитку Харківської області, в розрізі районів, 2012 р.*

Район	Обсяг реалізованої продукції на одну особу		Обсяг реалізованих послуг на душу населення		Питома вага субвенцій і дотацій у доходах бюджету		Доходи бюджету на душу населення		Рівень зареєстрованого безробіття	
	грн	ранг	грн	ранг	грн	ранг	грн	ранг	%	ранг
Балаклійський	28784,81	4	344,75	24	0,55	26	4740	3	4,9	20
Барвінківський	16572,59	14	708,62	13	0,79	6	1170	12	4,9	19
Близнюківський	12785,40	22	636,60	14	0,81	2	690	23	4,2	16
Богодухівський	13966,52	19	350,34	23	0,78	11	1350	11	2,0	7
Борівський	13893,39	20	800,22	10	0,78	12	1140	13	7,1	27
Валківський	8965,32	26	279,11	26	0,75	17	2700	5	1,3	4
Великобурлуцький	23053,77	8	993,35	6	0,78	9	710	22	5	21
Вовчанський	18033,51	12	375,02	22	0,73	20	1010	15	4,8	18
Дворічанський	16300,23	15	884,39	8	0,79	8	680	24	6,1	26
Дергачівський	43860,37	2	461,19	21	0,7	23	910	18	0,8	2
Зачепилівський	7503,74	27	475,91	20	0,8	4	770	20	3,3	13
Зміївський	10708,76	25	147,37	27	0,71	22	1700	9	1	3
Золочівський	17021,34	13	632,18	15	0,8	5	1000	16	2,6	11
Ізюмський	24995,33	6	1380,50	2	0,78	10	730	21	5,1	22
Кегичівський	24125,85	7	1121,40	5	0,71	21	2660	6	5,7	23
Коломацький	21822,23	9	2949,35	1	0,76	16	1420	10	6,1	25
Красноградський	12811,57	21	282,18	25	0,47	27	3060	4	2,4	10
Краснокутський	14538,16	17	502,53	18	0,76	15	5630	2	3,7	14
Куп'янський	14433,30	18	565,24	16	0,81	3	580	26	2,3	9
Лозівський	14875,53	16	495,04	19	0,85	1	570	27	3,7	15
Нововодолазький	26225,39	5	767,86	11	0,75	18	2410	7	2,1	8
Первомайський	19447,82	10	1175,09	3	0,65	25	2180	8	5,9	24
Печенізький	12064,12	23	1160,46	4	0,78	14	650	25	1,7	6
Сахновщинський	11209,86	24	508,75	17	0,79	7	780	19	3,2	12
Харківський	137924,24	1	752,21	12	0,67	24	1000	17	0,5	1
Чугуївський	42392,49	3	906,75	7	0,78	13	9110	1	1,3	5
Шевченківський	18328,52	11	874,74	9	0,74	19	1060	14	4,5	17
Середнє значення показника	23209,04	x	760,41	x	0,74	x	1867	x	4,5	x

*Джерело: статистичні дані за 2012 р.

Продовження табл. 9.22

Райони області	Обсяг сільськогосподарської продукції на одну особу		Коефіцієнт природного приросту (скорочення) населення		Чисельність зайнятих у сільському господарстві, частка від працездатного населення		Середньомісячна заробітна плата	
	грн	ранг	значення	ранг	%	ранг	грн	ранг
Балаклійський	3100	10	-6,14	6	26,9	13	3445	2
Барвінківський	2310	18	-8,00	15	11,9	10	2186	14
Близнюківський	2690	14	-6,62	8	55,7	26	1982	25
Богодухівський	2270	19	-8,58	20	8,4	6	2139	16
Борівський	2010	22	-8,52	19	11,0	9	2023	24
Валківський	4290	1	-10,21	24	8,4	7	2104	19
Великобурлуцький	3320	8	-7,50	11	8,9	8	2119	17
Вовчанський	2370	17	-7,61	12	39,2	20	2208	12
Дворічанський	3450	6	-6,84	9	39,9	25	2101	20
Дерагачівський	1000	25	-6,03	5	2,4	1	2517	5
Зачепилівський	2990	11	-7,80	13	56,0	27	2051	22
Зміївський	1780	23	-7,09	10	32,1	17	3057	4
Золочівський	2950	12	-10,36	25	7,3	5	1962	26
Ізюмський	930	26	-10,94	26	39,9	24	2240	11
Кегичівський	3980	3	-4,83	1	17,1	11	2249	10
Коломацький	2040	21	-12,16	27	37,3	19	2188	13
Красноградський	2670	15	-5,62	3	5,7	4	3653	1
Краснокутський	2170	20	-8,09	16	5,6	3	2029	23
Куп'янський	3350	7	-9,20	21	36,5	18	2148	15
Лозівський	2710	13	-8,45	17	39,7	22	2492	6
Новодолазський	2410	16	-7,88	14	3,3	2	2118	18
Первомайський	3900	4	-10,03	23	39,7	23	3230	3
Печенізький	1550	24	-9,62	22	28,0	16	1784	27
Сахновщинський	4110	2	-5,85	4	39,3	21	2099	21
Харківський	910	27	-5,47	2	27,7	14	2352	9
Чугуївський	3170	9	-8,51	18	26,5	12	2437	7
Шевченківський	3570	5	-6,49	7	27,7	15	2425	8
Граничне значення показника	2000		-5,96		31,58		1759,4	

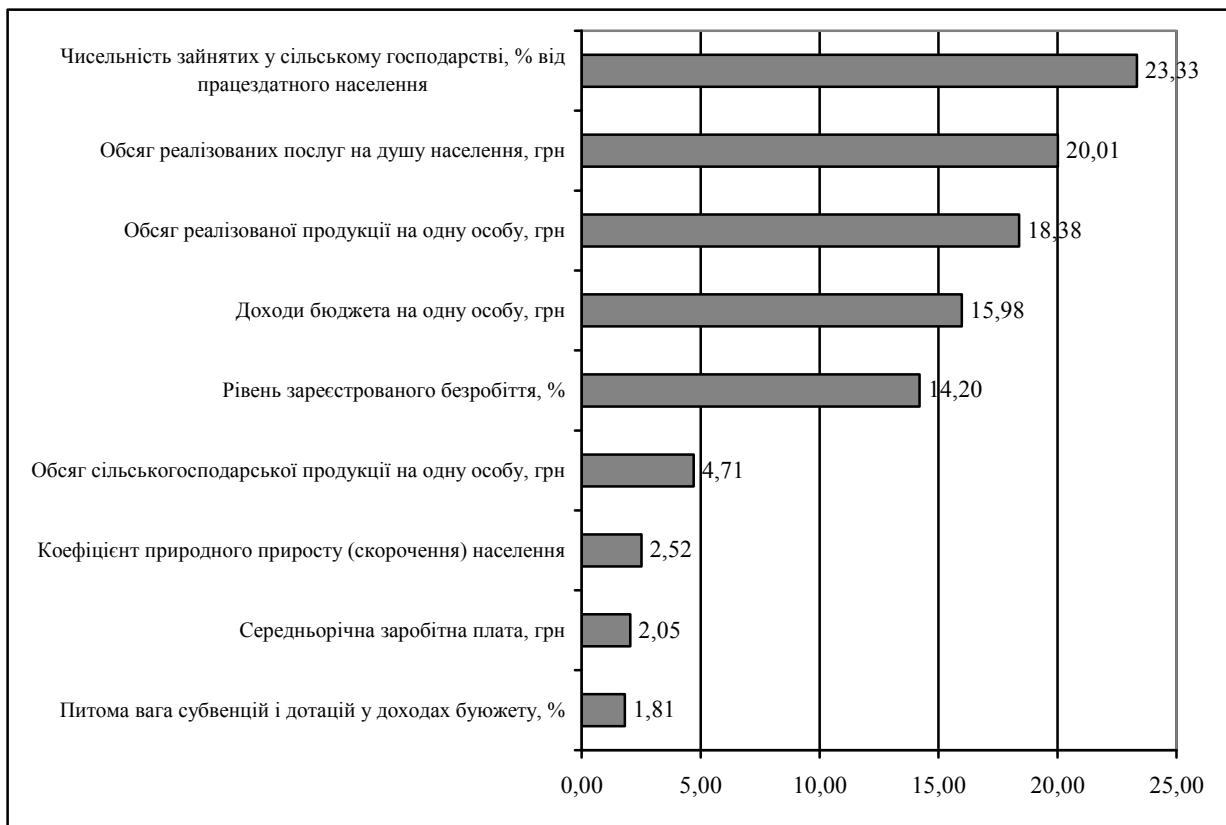

Рис. 9.9. Співвідношення між максимальними та мінімальними значеннями показників соціально-економічного розвитку Харківської області, 2012 р., разів

Отже, на основі результатів проведеного аналізу можна констатувати, по-перше, невідповідність певних показників соціально-економічного розвитку гранично допустимим нормам, по-друге, непропорційність розвитку, що свідчить про необхідність розробки відповідних заходів з метою подолання ознак депресивності та нерівномірності розвитку територій Харківської області.

Визначення цих заходів має відбуватися відповідно до пріоритетів вирішення сучасних проблем регіонального розвитку. Так, Проектом Державної стратегії регіонального розвитку до 2020 року передбачено три основні пріоритети щодо сучасного стану соціально-економічного розвитку країни, а саме [4]:

- створення оптимальних умов, які б надавали регіонам можливість розкрити свій потенціал і ефективно скористатися конкурентними перевагами регіональної економіки;
- недопущення поглиблення регіональних диспропорцій та створення інфраструктури для співпраці різних регіонів України в рамках конкретних проектів з метою отримання ефекту синергії від окремих регіональних ініціатив на національному рівні;
- розроблення ефективних механізмів вертикальної та горизонтальної координації (а не вертикального підпорядкування) пріоритетів і завдань на різних рівнях та в різних галузях розвитку територій.

У документі зазначається, що досягнення зазначених пріоритетів неможливо розглядати окремо від багатьох реформ, необхідних Україні, зокрема фіскальної децентралізації, чіткого розподілу повноважень між органами державної влади та місцевого самоврядування, які нерозривно пов'язані з реформою адміністративно-територіального устрою.

Сучасний стан АТУ регіонів України характеризується:

- неупорядкованістю структури. Як відомо, кожний її рівень має виконувати відповідні функції щодо державного управління поряд з повноваженнями у сфері самоврядування. Але на практиці одні й ті ж адміністративно-територіальні одиниці (міста районного значення, селищні та сільські ради) можуть належати до різних рівнів ієрархії адміністративно-територіальної структури. Відсутність в АТУ України найнижчого базового рівня та різноманіття адміністративно-територіальних одиниць верхніх рівнів створюють труднощі щодо ефективного здійснення функцій державного управління на рівні районів та адміністративно-територіальних одиниць, що входять до їх складу. Також необхідно зазначити, що характерною ознакою є наявність у складі адміністративно-територіальної одиниці інших одиниць цього ж рівня;

- необґрунтованим визначенням меж окремих адміністративно-територіальних одиниць, а також надмірною кількістю одиниць базового рівня, що також знижує ефективність управління територіями та контролю;

- відсутністю обґрунтованих вимог до порядку віднесення адміністративно-територіальних одиниць до певної категорії. По-перше, це призводить до невідповідності статусу переважної більшості одиниць їх кадровому, ресурсному та організаційному забезпеченню. По-друге, у сучасних умовах необхідним є визначення доцільності віднесення до системи адміністративно-територіальних одиниць населених пунктів, а також приведення у відповідність до Конституції України існуючих складових адміністративно-територіального устрою.

Результати аналізу показників, що характеризують адміністративно-територіальний устрій Харківської області (табл. 9.23), свідчить про наявність ознак диспропорційності.

Так, якщо показник середньої кількості населення в розрахунку на одну сільраду в Дергачівському районі становить 13 586 чол., то у Первомайському – 919, тобто співвідношення максимального та мінімального значення дорівнює 14,78 (рис. 9.10).

Співвідношення показника кількості міст і селищ міського типу на 100 км² дорівнює 17,71; площі території та щільності сільського населення – 6,03 та 4,36 відповідно.

Адміністративно-територіальний устрій Харківської області, 2012 р.

Райони	Площа території		Середня кількість населення у розрахунку одну сільраду		Середня кількість сільських населених пунктів на 100 км ²		Середня площа території, що припадає на одну сільраду		Середня кількість міст і селищ міського типу на 100 км ²		Щільність сільського населення	
	км ²	ранг	чол.	ранг	од.	ранг	км ²	ранг	од.	ранг	чол./км ²	ранг
Балаклійський	1986,5	1	4175	4	3,27	25	99,33	6	0,20	12	15,54	13
Барвінківський	1364,5	8	1949	13	4,32	22	113,71	3	0,07	25	10,02	27
Близнюківський	1380	6	1057	26	6,96	4	72,63	21	0,07	26	11,72	23
Богодухівський	1160,3	14	1993	12	6,46	6	58,02	26	0,26	6	17,75	9
Борівський	875,3	23	1929	14	4,23	23	97,26	7	0,11	17	13,28	19
Валківський	1010,5	18	1889	15	9,80	2	59,44	25	0,40	4	17,62	10
Великобурлуцький	1220,8	10	1451	21	6,63	5	76,30	17	0,16	15	13,96	16
Вовчанський	1888,6	2	2091	10	4,82	19	82,11	15	0,21	11	10,38	26
Дворічанський	1112,4	16	1418	22	4,85	18	85,57	13	0,09	21	13,14	20
Дергачівський	900,1	22	13586	1	6,11	9	128,59	1	0,89	2	30,17	2
Зачепилівський	794	24	1752	17	4,66	21	88,22	12	0,13	16	15,13	14
Зміївський	1364,7	7	5590	3	5,42	14	104,98	4	0,22	8	28,44	3
Золочівський	968,6	21	2071	11	7,43	3	74,51	19	0,10	18	18,49	8
Ізюмський	1553,5	3	1065	25	3,86	24	91,38	9	0,06	27	11,65	24
Кегичівський	782,5	25	1537	19	4,86	16	55,89	27	0,26	7	15,97	12
Коломацький	329,5	27	1850	16	10,02	1	82,38	14	0,30	5	13,13	21
Красноградський	985,1	19	3492	6	5,58	12	75,78	18	0,10	20	24,43	4
Краснокутський	1040,8	17	2630	7	6,15	8	94,62	8	0,19	13	19,04	6
Куп'янський	1280,3	9	1344	24	5,47	13	67,38	22	0,08	24	19,94	5
Лозівський	1403,5	4	1582	18	5,84	11	73,87	20	0,21	10	13,85	18
Нововодолазький	1182,7	12	2627	8	4,73	20	90,98	10	0,17	14	18,50	7
Первомайський	1194,5	11	919	27	4,86	17	66,36	23	0,08	23	13,86	17
Печенізький	467,5	26	2599	9	2,35	27	116,88	2	0,21	9	10,55	25
Сахновщинський	1169,9	13	1469	20	5,39	15	77,99	16	0,09	22	12,36	22
Харківський	1403,4	5	13097	2	6,41	7	100,24	5	1,14	1	43,67	1
Чугуївський	1148,6	15	3596	5	2,96	26	88,35	11	0,61	3	16,91	11
Шевченківський	977,4	20	1397	23	6,04	10	65,16	24	0,10	19	14,17	15
Середнє значення показника	1146,13	x	2969	x	5,54	x	84,74	x	0,24	x	17,17	x

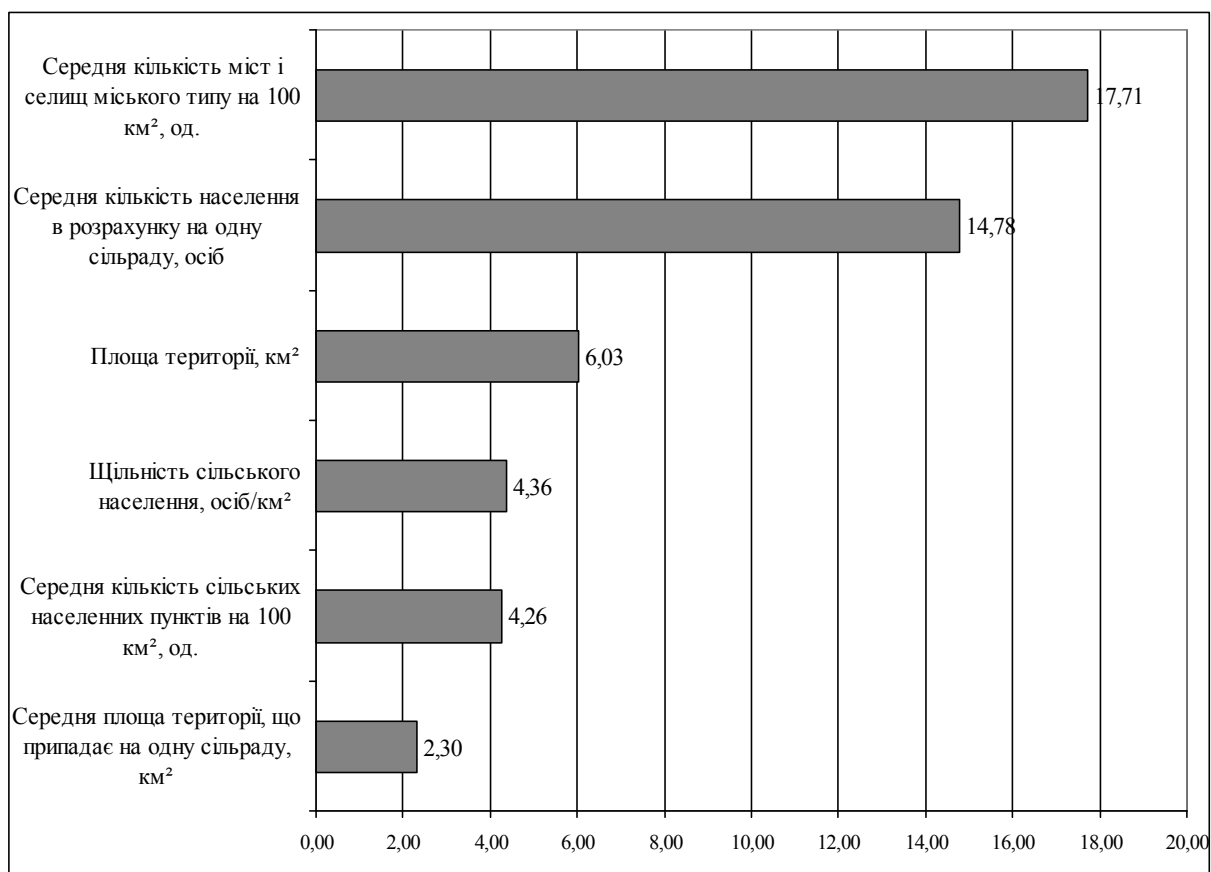

Рис. 9.10. Співвідношення між максимальними та мінімальними значеннями показників адміністративно-територіального устрою Харківської області, 2012 р., разів

Необхідно також наголосити, що адміністративно-територіальний устрій Харківської області відзначається значним відхиленням показників від середнього значення по районах. Так, за середньою чисельністю населення в розрахунку на одну сільраду відхилення становить у Куп'янському районі 2,21, Близнюківському – 2,81, Ізюмському – 2,79; кількістю міст і селищ міського типу на 100 км² території – Первомайському районі – 2,89, Барвінківському – 3,31, Ізюмському – 3,76; середньою площею території, що припадає на одну сільраду, – Балаклійському районі – 1,17, Барвінківському – 1,34, Ізюмському – 1,08.

Отже, можна зробити висновок, що певна сукупність районів характеризується значенням деяких показників, котрі не відповідають рівню, який розраховується відповідно до порядку здійснення моніторингу соціально-економічних показників для визнання територій депресивними. Зазначимо також, що за всіма індикаторами депресивного стану сільських територій, за виключенням середньорічної заробітної плати, в Ізюмському районі спостерігаються значні відхилення від розрахункового граничного рівня (табл. 9.24).

Також слід зазначити, що Ізюмський район також відзначається негативним рівнем таких показників соціально-економічного розвитку, як

доходи бюджету на одну особу та рівень зареєстрованого безробіття. Одночасно стан адміністративно-територіального устрою переконливо свідчить про невідповідність рівня показників району завданням нарощування потенціалу сталого соціально-економічного розвитку територій. У зв'язку з цим нагальним завданням є обґрунтування заходів щодо здійснення адміністративно-територіальної реформи як основи досягнення високого рівня розвитку територій, шляхи реалізації яких можна визначити на прикладі цього району.

Таблиця 9.24

Показники-індикатори депресивного стану Ізюмського району Харківської області, 2012 р.

Показник-індикатор	Значення показника	
	по району	граничне
Обсяг сільськогосподарської продукції на одну особу, грн	930	2000
Коефіцієнт природного приросту (скорочення) населення	-10,94	-5,96
Середньомісячна заробітна плата, грн	2240	1759,4
Щільність сільського населення, осіб на км ²	11,65	39,9
Чисельність зайнятих у сільському господарстві, % від працездатного населення	12,88	31,58

Ізюмський район розташований у південно-східній частині Харківської області і займає площу 1 553,5 км² (4,9 % від загальної площі області, третє місце за територією серед районів області). Його протяжність із півдня на північ досягає 63 км, із заходу на схід – 39 км. На території району нараховується 60 сіл, адміністративно він поділяється на 17 сільських рад (табл. 9.25). Аналіз наведених показників дає підстави для висновку про ідентичність тенденцій, що характеризують стан соціально-економічного розвитку та адміністративно-територіального устрою районів, що входять до Харківської області, та сільрад, що є складовими Ізюмського району. Тобто, наявна, по-перше, непропорційність розвитку окремих адміністративно-територіальних одиниць, по-друге, є сільради, показники розвитку яких значно відрізняються від середнього значення по району в цілому. Так, якщо середнє значення показника площі території сільради становить 91,38 км², то по Левківській, Малокомишувахській, Заводській сільрадах – 184,2, 160,413 та 125,028 км², а Олександрівській, Чистоводівській, Бражківській – 42,812, 56,43 та 52,535 км² відповідно. Таким чином, до складу Ізюмського району входять території, які за показниками розвитку значно відхиляються від середнього значення як у бік зменшення, так і збільшення. Щодо кількості населення, то зазначене відхилення максимального по Ізюмському району значення від середнього становить 2,52, а мінімального – 4,05 разу.

Адміністративно-територіальний устрій Ізюмського району, 2012 р.

Сільська рада	Площа території, км ²	Ранг	Кількість населення, осіб	Ранг	Кількість сіл	Ранг	Середня кількість населення в розрахунку на одне село, осіб	Ранг	Щільність населення, осіб на км ²	Ранг
Бражківська	52,535	15	297	17	2	11	149	15	6	17
Бригадирівська	121,996	5	2051	2	4	7	513	7	17	6
Бугаївська	105,992	6	1502	6	5	3	300	10	14	8
Вірнопільська	96,608	7	750	10	3	9	250	11	8	14
Довгеньківська	58,123	13	736	12	1	15	736	4	13	10
Заводська	160,413	2	1035	8	5	4	207	12	6	15
Іванчуківська	42,538	17	1006	9	5	5	201	14	24	2
Кам'янська	63,028	12	1347	7	4	8	337	8	21	4
Капитолівська	80,598	10	1821	3	2	12	911	2	23	3
Комарівська	64,832	11	630	16	2	13	315	9	10	11
Куньєвська	83,257	9	708	14	1	16	708	5	9	13
Левківська	184,2	1	1632	5	8	1	204	13	9	12
Малокомишуваська	125,028	3	731	13	7	2	104	17	6	16
Олександрівська	42,812	16	655	15	5	6	131	16	15	7
Студенокська	91,685	8	1795	4	3	10	598	6	20	5
Червоноскільська	123,364	4	3032	1	2	14	1516	1	25	1
Чистоводівська	56,43	14	740	11	1	17	740	3	13	9
Середнє значення показника	91,38	x	1204,00	x	3,53	x	465,87	x	13,92	x

Співвідношення між максимальним та мінімальним значеннями показників адміністративно-територіального устрою, зокрема за середньою кількістю населення в розрахунку на одне село, дорівнює 14,52, кількістю сіл – 8, щільністю населення – 4,35 (рис. 9.11).

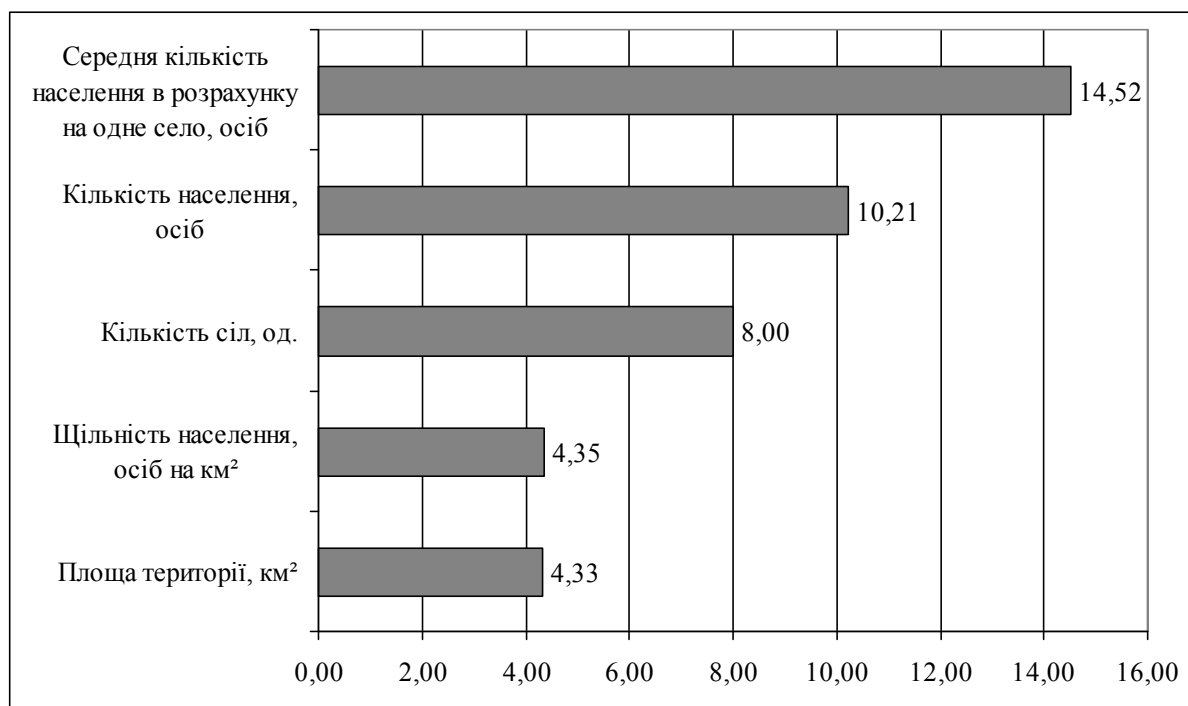

Рис. 9.11. Співвідношення максимальних та мінімальних значень показників адміністративно-територіального устрою Ізюмського району Харківської області, 2012 р., разів

Щодо соціально-економічного розвитку Ізюмського району (табл. 9.26), то за такими показниками, як доходи бюджету в розрахунку на одну особу, а також питома вага субвенцій і дотацій у доходах бюджету, розбіжність між максимальним та мінімальним значенням становила 2,73 та 3,11 відповідно. Аналогічне найбільше співвідношення стосується показника чисельності зайнятих у сільському господарстві по відношенню до працездатного населення, яке дорівнює 39,42 (рис. 9.12).

Необхідно також зазначити, що по всіх сільрадах Ізюмського району, за виключенням Бугаївської, 2012 року спостерігалось від'ємне значення коефіцієнта природного приросту (скорочення) населення. Ця негативна тенденція є аналогічною тій, що відзначалася по районах Харківської області.

Таким чином, виходячи з результатів аналізу розвитку Ізюмського району Харківської області, слід наголосити на доцільності визначення шляхів модернізації адміністративно-територіального устрою на прикладі цього району з метою формування основ сталого соціально-економічного розвитку територій.

Соціально-економічний розвиток Ізюмського району, 2012 р.

Сільська рада	Питома вага дотацій і субвенцій у доходах бюджету, %	Ранг	Доходи бюджету в розрахунку на одну особу, тис. грн	Ранг	Видачки на утримання органів управління на одну особу, тис. грн	Ранг	Рівень зареєстрованого безробіття, %	Ранг	Коефіцієнт природного приросту (скорочення) населення	Ранг	Чисельність зайнятих у сільському господарстві, % від працездатного населення	Ранг
Бражківська	50,94	15	0,612	11	0,304	6	3,79	11	-30,30	16	6,9	4
Бригадирівська	57,94	7	0,758	7	0,128	17	3,35	10	-15,60	11	36,4	13
Бугайвська	23,87	17	0,371	17	0,153	15	1,82	4	1,33	1	42,4	16
Вірнопільська	63,42	4	0,613	10	0,273	8	2,96	6	-6,67	2	35,3	12
Довгеньківська	56,46	11	0,923	3	0,408	2	1,26	1	-12,23	8	38,2	14
Заводська	51,6	14	0,572	12	0,247	10	5,49	16	-12,56	9	15,5	9
Іванчуківська	56,58	10	0,922	4	0,32	4	4,02	12	-11,93	7	9,2	6
Кам'янська	72,43	2	0,832	5	0,306	5	3,16	8	-20,04	15	14,8	8
Капитолівська	41,59	16	0,688	9	0,154	14	4,54	15	-19,77	13	24,4	10
Комарівська	57,41	8	0,571	13	0,176	12	4,06	13	-12,70	10	43,4	17
Куньєвська	63,14	6	0,504	16	0,213	11	3,14	7	-19,77	14	11,3	7
Левківська	52,92	13	0,744	8	0,251	9	6,89	17	-9,80	5	7,5	5
Малокомишуваська	53,87	12	0,761	6	0,294	7	4,36	14	-10,94	6	0,1	1
Олександрівська	63,31	5	1,014	1	0,323	3	1,39	2	-7,63	3	25,0	11
Студенокська	71,31	3	0,533	15	0,174	13	1,65	3	-16,16	12	2,5	3
Червонооскільська	74,24	1	0,565	14	0,135	16	2,40	5	-37,27	17	0,8	2
Чистоводівська	56,87	9	0,999	2	0,622	1	3,28	9	-9,46	4	41,2	15
Середнє	56,94	x	0,70	x	0,26	x	3,39	x	-14,79		21,00	x

Рис. 9.12. Співвідношення максимальних та мінімальних значень показників соціально-економічного розвитку Ізюмського району Харківської області, 2012., разів

Як передбачено Проектом Концепції реформи адміністративно-територіального устрою України, вона має спрямовуватися на визначення раціональної просторової організації публічної влади для забезпечення доступності та якості надання соціальних та адміністративних послуг, ефективного використання наявних ресурсів, сталого розвитку територій, здатності адекватно реагувати на соціальні та економічні виклики та реалізації державної регіональної політики [7].

Згідно із зазначеним документом головним параметром формування громад на базі сільрад Ізюмського району Харківської області має бути кількість населення. Для визначення пропозицій з метою реформування адміністративно-територіального устрою прийнято рівень сільської громади, що за своєю сутністю є об'єднанням кількох сіл або сільрадою.

Слід зазначити, що чинним законодавством не передбачено чіткого визначення такої адміністративно-територіальної одиниці, як сільрада, у той час, коли, зокрема, статистична звітність по районах областей передбачає наявність показників, що характеризують її діяльність. Одним з головних критеріїв утворення сільрад визначено кількість населення, яка згідно з вимогами мала становити не менше як 1 тис. осіб. Пізніше в нормативно-правових документах вимоги щодо цього для організації сільрад не зазначалися, але в практиці адміністративно-територіального устрою вказаний рівень залишався орієнтиром. Слід зазначити, що при утворенні сільрад ураховувалися такі аспекти, як наявність об'єктів народного господарства, побуту, сільськогосподарських земель, відстань між населеними пунктами,

щільність населення, наближеність його до органів влади. Подальша тенденція стосовно параметрів утворення сільрад характеризувалася вимогою до кількості населення від 1 до 4 тис. осіб. Унаслідок цього середній показник для сільради в Україні прийнято на рівні 2,5 тис. осіб. [12]. Це значення було запропоновано вважати мінімальною нормою кількості населення для цієї адміністративно-територіальної одиниці, що спрямовано на зміцнення сільрад і відображає необхідність інтеграції сільських територій. Проте це призвело до надмірної розгалуженості мережі сільрад. Так, за станом на 1 жовтня 1936 р. в Україні налічувалося 11 125 сільрад. Згодом були запроваджені заходи щодо покращення соціально-економічного становища населених пунктів, що входили до складу сільрад, передусім збільшення їх території. Таким чином на 1 січня 1969 р. кількість сільрад зменшилася до 8 555 од. Подальший період формування сільрад відзначався поступовим розширенням їх мережі, а саме із 8 805 (на 1 січня 1988 р.) до 9 211 (відповідну дату 1991 р.), 10 263 (2001 р.) та 10 279 (2007 р.) [12]. Тобто протягом тривалого періоду відбувалося невиправдане збільшення чисельності сільських рад в Україні, що спричинило збільшення непропорційності їх розвитку.

Відтак для обґрунтування шляхів модернізації адміністративно-територіального устрою територій, що здійснюється на прикладі Ізюмського району Харківської області, сформовано критерії утворення сільських громад. Їх виокремлення здійснено з урахуванням таких факторів, як повноваження органів місцевого самоврядування; можливість формування дієздатних громад; доступність послуг для населення; досвід реформування адміністративно-територіального устрою та пропорційність адміністративно-територіального та соціально-економічного розвитку. Так, до повноважень органів місцевого самоврядування мають належати: дитяча шкільна освіта та виховання; догляд за особами похилого віку та інвалідами; турбота про сім'ю та підростаюче покоління; початкова та загальна освіта; профілактика та первинна медична допомога; організація торгівлі; планування використання землі, охорони довкілля; будівництво житла; благоустрій території, утримання місцевих доріг, вулиць, парків; дозвілля та культура; транспортне забезпечення; побутове забезпечення (водогони, каналізація, теплозабезпечення, енергозбереження); санітарний та ветеринарний контроль. Тобто саме на рівні громади обертається більша частина коштів, призначених для забезпечення життєдіяльності населення [9].

Стосовно вимог до формування дієздатних громад, то вони мають створюватися на базі центрів економічної активності та соціально-культурних центрів і мати обґрунтовано визначені територіальні межі.

Дієздатність громад також потребує визначення критеріїв щодо чисельного складу населення відповідно до потреб сучасності та досвіду країн, які здійснили адміністративно-територіальну реформу. Так, мінімальна кількість населення громади має розраховуватися, виходячи з потреб забезпечення керованості територією з боку влади та доступності послуг для її мешканців. Як уже зазначалося, доступність послуг насамперед полягає у можливості отримання мешканцями поселення, що приживає на максимальній

відстані від центру громади, найважливіших соціальних послуг протягом 15–20 хвилин (швидка допомога, пожежна, служба, міліція). Зазначена вимога є важливою при прийнятті рішень щодо розташування шкіл та розрахунку часу на дорогу до місця роботи.

Поряд з цим потрібно звернути увагу на такий важливий фактор, що має враховуватися при формуванні громади, як можливість і доцільність фінансування мережі бюджетних установ, котрі надають соціальні послуги. Слід зважати, що бюджетні установи мають працювати з відповідним навантаженням, визначеним галузевими нормами. Тобто існує думка, що параметри чисельності мешканців для утворення громади необхідно розраховувати на основі нормативного завантаження споживачами бюджетних установ [3]. У сільській громаді однією з головних бюджетних установ є школа. У зв'язку з цим важливо обґрунтувати її нормальне завантаження за допомогою галузевого нормативу заповнюваності класів. На основі значення нормального завантаження шкіл та питомої ваги дітей шкільного віку в загальній кількості населення визначається мінімальна чисельність громади, яка становить 2,5 тис. осіб (за умови, якщо наповнюваність класів – 25 учнів, кількість класів у школі – 12, питома вага дітей шкільного віку – 12 %) [3].

Для визначення мінімальної чисельності сільської громади варто скористатися досвідом здійснення адміністративно-територіальної реформи в Польщі. Як відомо, система її територіального устрою є трирівневою. Перший рівень – це воєводства, що відповідають українським областям, другий – повіти, які за параметрами збігаються з районами, третій рівень – гміни, котрі відповідають громаді. Середня кількість населення в польській гміні становить від 5 до 8 тис. осіб. Ураховуючи ідентичність показників, що характеризують різні рівні адміністративно-територіального устрою Польщі та України, можна прийняти зазначений рівень показників як баз для формування територіальних громад. Одночасно слід зазначити, що досвід спроб реформування українського адміністративно-територіального устрою свідчить про оптимальну чисельність населення сільської громади на рівні 5 тис. осіб. Але це не означає, що він не може бути дещо меншим або більшим, тобто відповідає зазначеному вище розрахунковому рівню чисельності громади – 2,5 тис. осіб. Відтак при формуванні громад поряд з чисельністю населення слід враховувати й інші параметри, зокрема вимоги до подолання непропорційності адміністративно-територіального устрою. Зважаючи на викладене вище, запропоновано приклад формування сільських громад Ізюмського району (табл. 9.27).

Як уже зазначалося, формування громад має відбуватися з урахуванням наявності об'єктів соціальної інфраструктури. У зв'язку з цим наведено пропозиції з розташування загальноосвітніх шкіл, а також закладів охорони здоров'я на території новоутворених громад Ізюмського району.

Для розрахунку показників діяльності загальноосвітніх шкіл і закладів охорони здоров'я району використані фактичні дані щодо загальноосвітніх шкіл, лікарень, фельдшерсько-акушерських пунктів, площі й кількості населення новоутворених громад, а також зручності і швидкості отримання послуг, що надаються зазначеними закладами (табл. 9.28, 2.29).

Таблиця 9.27

Адміністративно-територіальний устрій Ізюмського району Харківської області після реформування

Сільська рада	Площа території, тис. км ²	Кількість населення, осіб	Новоутворена громада	Площа території, тис. км ²	Кількість населення, осіб
Олександрівська	42,812	655	Олександрівська	288,491	3605
Бугаївська	105,992	1502			
Куньєвська	83,257	708			
Чистоводівська	56,43	740			
Іванчуківська	42,538	1006	Іванчуківська	226,738	2638
Левківська	184,2	1632			
Вірнопільська	96,608	750	Вірнопільська	434,584	2813
Бражківська	52,535	297			
Заводська	160,413	1035			
Малокомишуваська	125,028	731			
Комарівська	64,832	630	Комарівська	310,192	5713
Бригадирівська	121,996	2051			
Червонооскільська	123,364	3032			
Довгеньківська	58,123	736	Довгеньківська	293,434	5699
Кам'янська	63,028	1347			
Капитолівська	80,598	1821			
Студенокська	91,685	1795			

Таблиця 9.28

Характеристика загальноосвітніх навчальних закладів (ЗНЗ) Ізюмського району після реформування

Новоутворена громада	Чисельність ЗНЗ, од.	Кількість				
		учнів, фактична	проектна	учителів	технічного персоналу	учнів на одного викладача
Олександрівська	3	411	1005	51	28	8,06
с. Бугаївка	1	179	485	19	12	9,42
с. Олександрівка	1	65	280	15	8	4,33
с. Чистоводівка	1	167	240	17	8	9,82
Іванчуківська	1	161	190	19	8	8,47
с. Левківка	1	161	190	19	8	8,47
Вірнопільська	2	204	639	32	16	6,38
с. Вірнопілля	1	67	489	15	8	4,47
с. Червоний Шахтар	1	137	150	17	8	8,06
Комарівська	2	382	1430	39	19	9,79
с. Липчанівка	1	229	680	20	7	11,45
с. Червоний Оскіл	1	153	750	19	12	8,05
Довгеньківська	3	415	872	62	27	6,69
с. Кам'янка	1	160	320	21	8	7,62
с. Капитолівка	1	125	192	22	7	5,68
с. Студенок	1	130	360	19	12	6,84

Характеристика закладів охорони здоров'я Ізюмського району після реформування

Сільська рада	Лікарні, од.	Відділення загальної практики- сімейної медицини, од.	Фельдшерсько- акушерські пункти, од.	Фельдшерські пункти, од.	Кількість персоналу, осіб		Чисельність ліжок-місць стаціонарного лікування, од.	Кількість населення, осіб, на	
					медичного	технічного		одного медпрацівника	одну медустанову
Олександрівська	0	3	0	3	27	11	0	132,52	596,33
Куньє	0	1	0	0	8	2	0	88,88	711,00
Олександрівка	0	1	0	0	4	2	0	161,25	645,00
Чистоводівка	0	0	0	1	2	1	0	363,50	727,00
Бугаївка	0	1	0	2	13	6	0	115,00	498,33
Іванчуківська	0	1	1	4	12	6	0	215,50	431,00
Іванчуківка	0	0	1	1	3	2	0	335,33	503,00
Левківка	0	1	0	3	9	4	0	175,56	395,00
Вірнопільська	0	2	0	9	18	13	0	150,94	247,00
Бражківка	0	0	0	2	2	2	0	135,00	135,00
Вірнопілля	0	1	0	1	6	3	0	121,33	364,00
Заводи	0	1	0	2	6	3	0	168,83	337,67
Мала Комишуваха	0	0	0	4	4	5	0	176,50	176,50
Комарівська	1	1	0	5	37	18	35	146,27	773,14
Бригадирівка	0	1	0	3	10	6	0	188,90	472,25
Комарівка	0	0	0	2	4	2	0	163,50	327,00
Червоний Оскіл	1	0	0	0	23	10	35	124,74	2869,00
Бугаївка	0	1	0	2	13	6	0	115,00	498,33
Довгеньківська	0	4	0	3	33	14	0	165,55	780,43
Довгеньке	0	1	0	0	10	3	0	69,20	692,00
Кам'янка	0	1	0	2	8	4	0	164,38	438,33
Капитолівка	0	1	0	0	8	2	0	223,38	1787,00
Студенок	0	1	0	1	7	5	0	238,43	834,50

Запропонований варіант адміністративно-територіального устрою Ізюмського району Харківської області був обраний як основа для визначення заходів щодо покращення стану соціально-економічного розвитку територій, які тісно пов'язані з теоріями просторового розвитку.

Визначення напрямів подолання ознак депресивності Ізюмського району Харківської області має відбуватися на основі реформування його адміністративно-територіального устрою, а саме формування сільських громад, що передбачає створення на нових територіях точок зростання, котрі здатні бути підґрунтям для сталого розвитку територій. У загальній схемі подолання депресивного стану територій на прикладі Ізюмського району (рис. 9.13) як точку зростання можна запропонувати впровадження на території новостворених громад проекту «Село майбутнього», що є складовою частиною спільного національного проекту Держінвестпроекту та Харківської обласної державної адміністрації «Відроджене скотарство». Реалізація проекту передбачає створення селекційно-генетичного центру, а також будівництво високотехнологічного агропромислового кластера з виробництва м'ясо-молочної та плодоовочевої продукції і сучасної соціально-побутової інфраструктури для фахівців.

Метою проекту є створення в сільській місцевості на принципах кооперації індустріального і фермерських виробництв агропромислових кластерів з виробництва свинини та виробів з неї загальною потужністю більше ніж 97,2 тис. т на рік і нової форми територіального розселення «Село майбутнього». Його реалізація має відбуватися у два етапи: будівництво ядер агропромислових кластерів та формування ферм-сателітів (рис. 9.14).

Ядро кожного агропромислового кластера передбачає наявність цілісного виробничого комплексу та соціальної інфраструктури. У свою чергу, до виробничого комплексу входять: рослинницьке виробництво, елеватор для зберігання зерна, комбікормовий завод, ветеринарно-генетична лабораторія, племінна ферма, репродуктивно-відгодівельні ферми повного циклу виробництва, м'ясопереробний завод, транспортно-збутова мережа. Соціальна інфраструктура має включати: житлові будинки, дитячий садок-ясла, школу, фельдшерсько-акушерський пункт, торговельно-розважальний та культурний центри, спортивно-оздоровчий комплекс. Навколо ядер агропромислових кластерів створюється близько 50 свинарських ферм-сателітів повного циклу виробництва. Молоді фахівці та фермери мають можливість за рахунок довгострокового кредитування або на договірній основі викупувати житлові будинки та ферми-сателіти.

Наводимо переваги проекту «Село майбутнього» (рис. 9.15).

Виробничо-технологічна схема агропромислового кластера об'єднує вісім автономних процесів – від вирощування сільськогосподарських культур до роздрібної торгівлі продуктами харчування (рис. 9.16), що забезпечує максимальну можливу в сучасних умовах незалежність кластера та мінімізує вплив зовнішніх дестабілізуючих факторів.

Наводимо очікувані фінансово-економічні показники агропромислового кластера (рис. 9.17).

Рис. 9.13. Схема подолання депресивного стану сільських територій

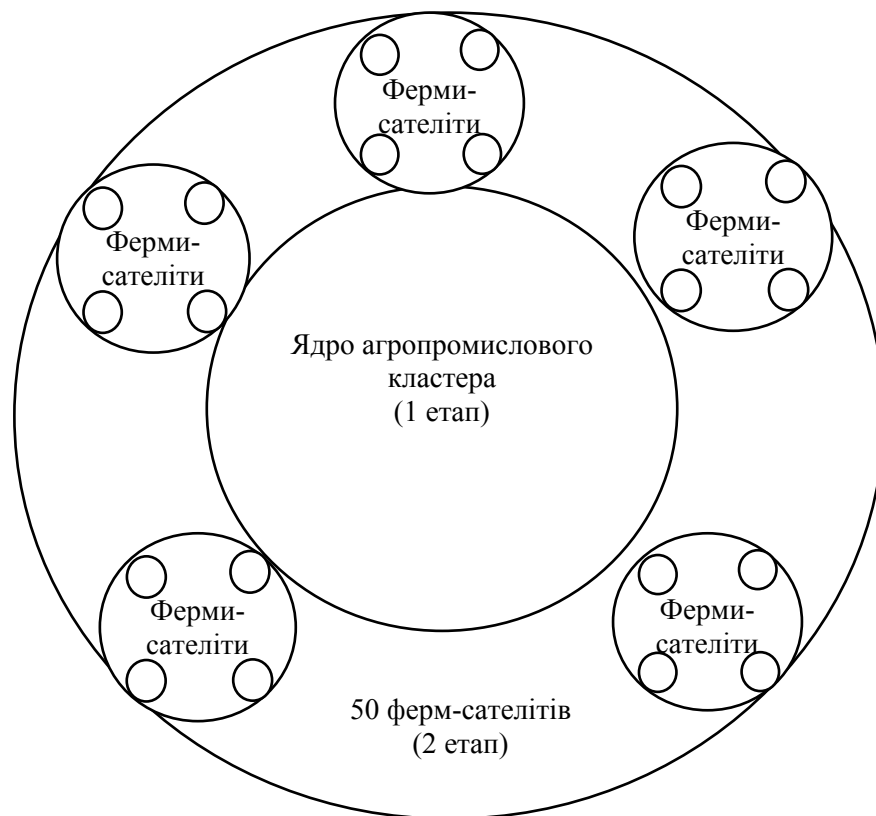

Рис. 9.14. Схема агропромислового кластера

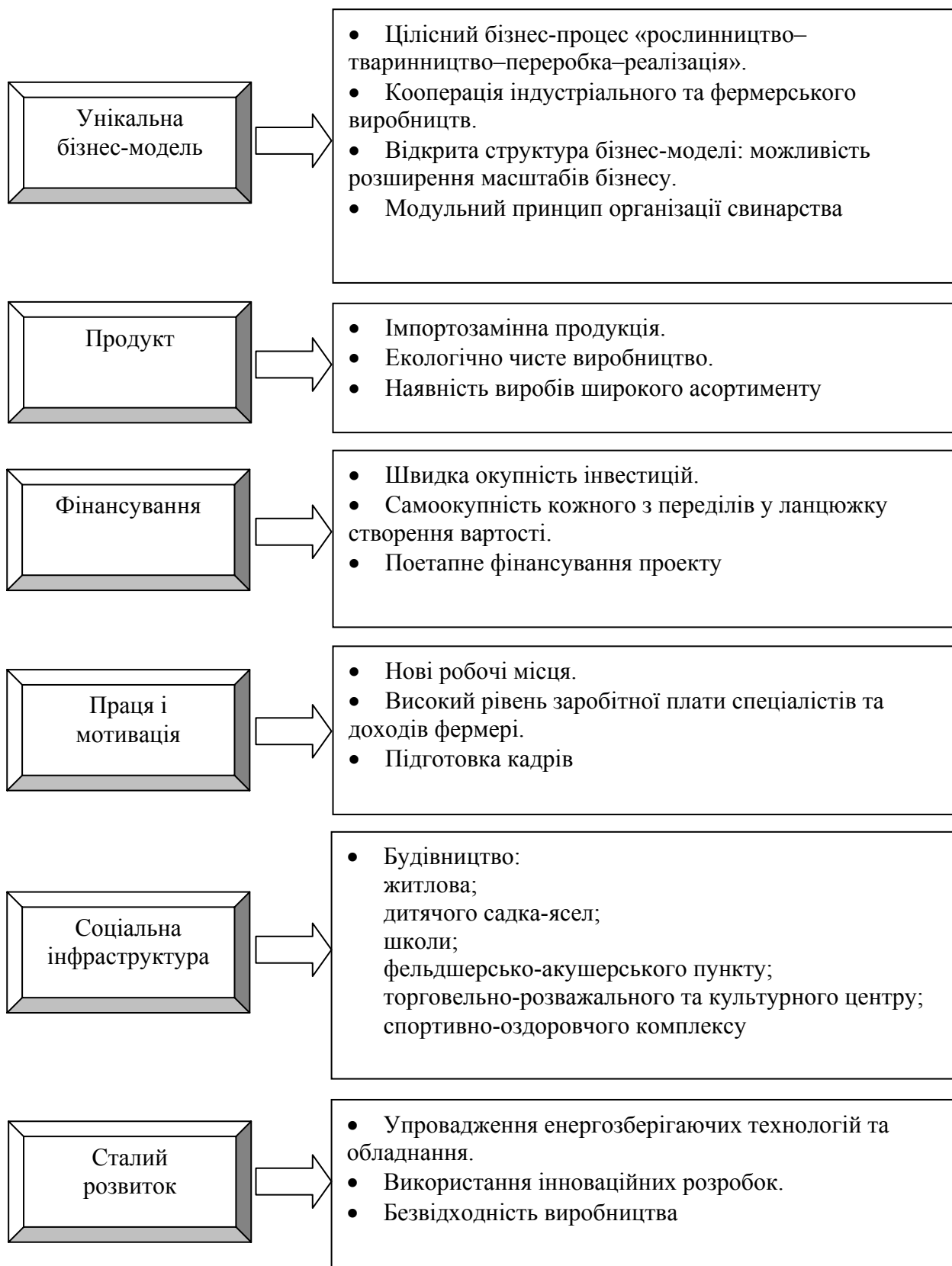

Рис. 9.15. Фактори привабливості проекту «Село майбутнього»

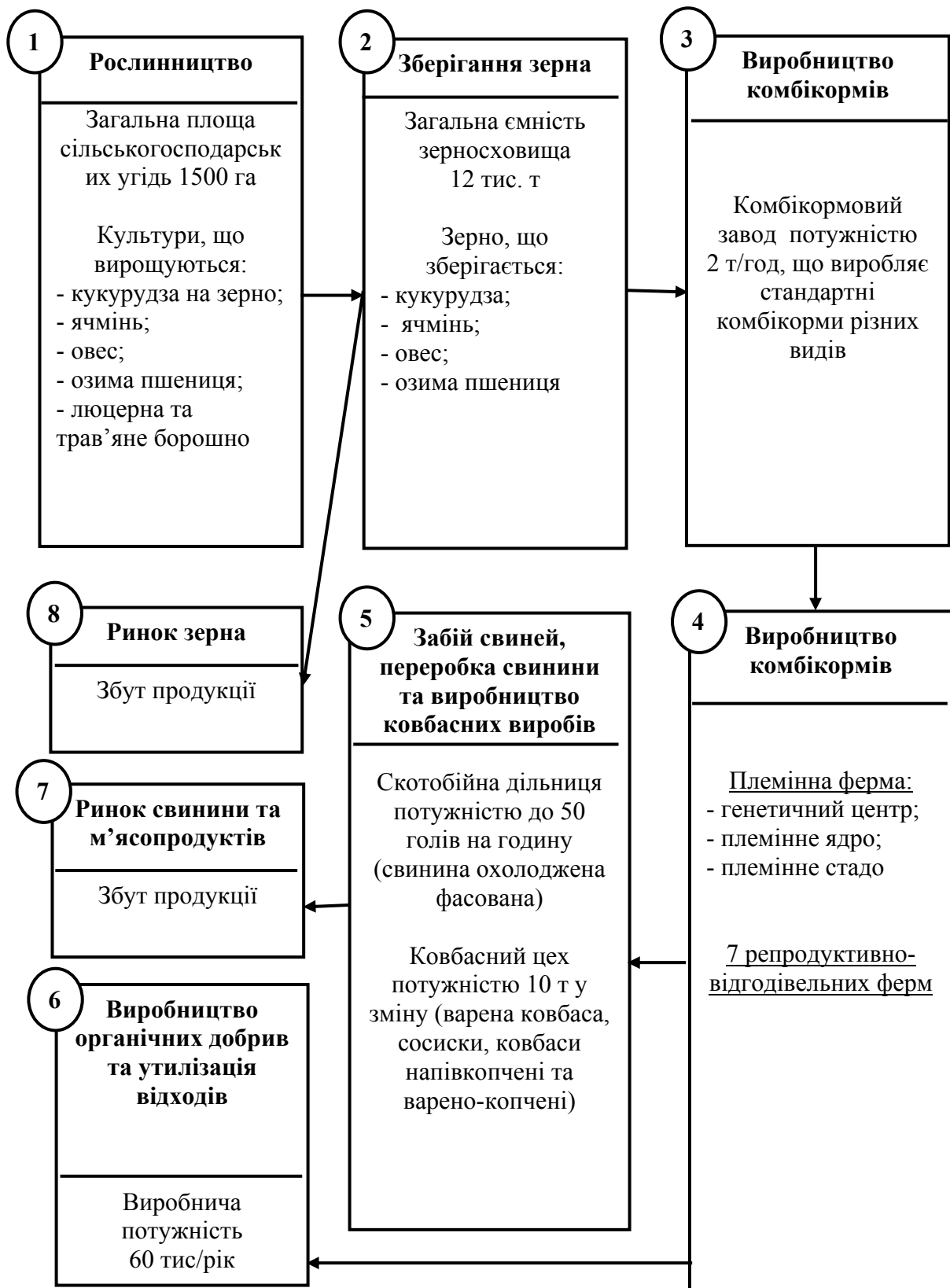

Рис. 9.16. Виробничо-технологічна схема агропромислового кластера.

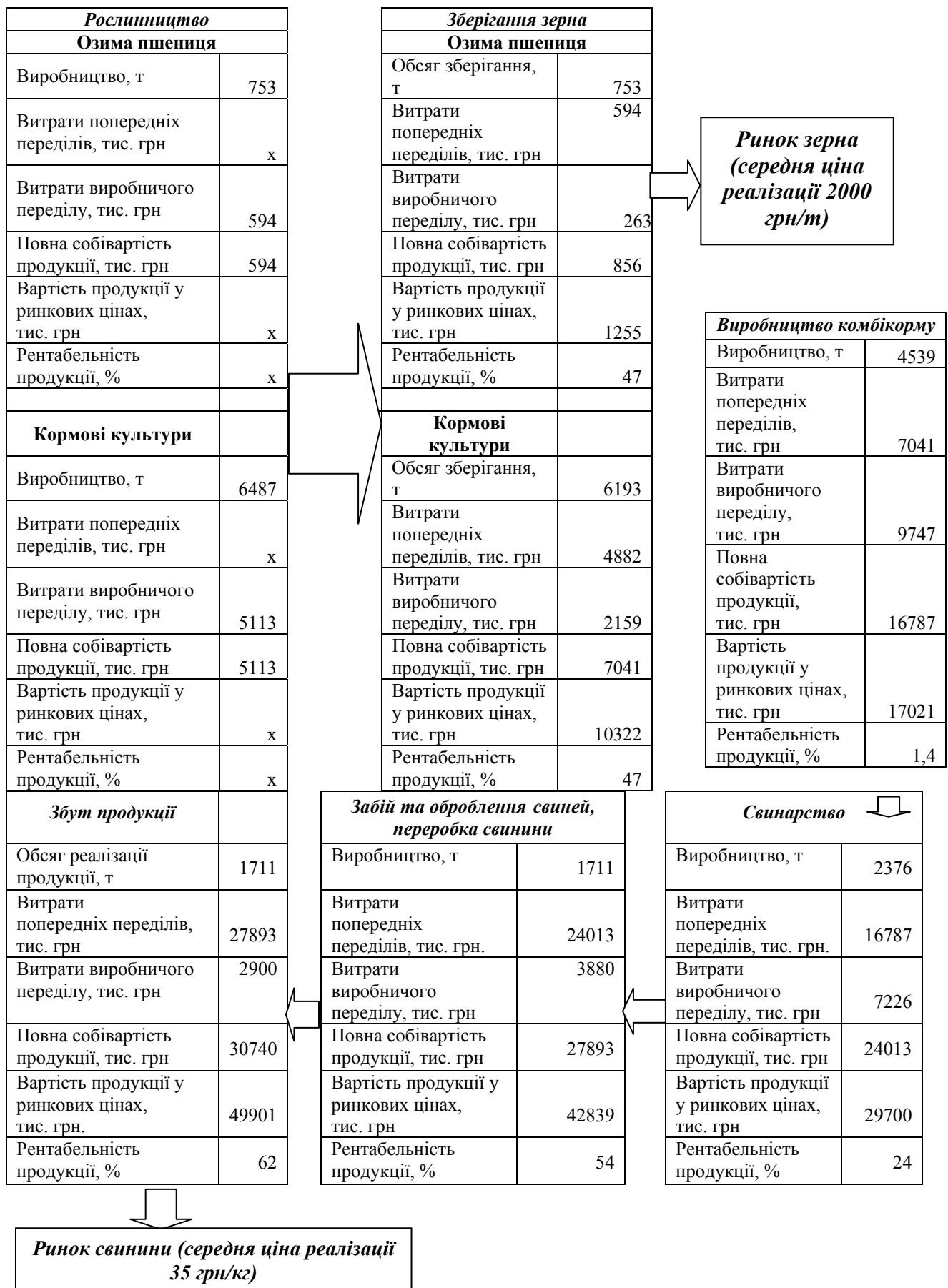

Рис. 9.17. Фінансово-економічні показники агропромислового кластера

Зазначена схема агропромислового кластера забезпечує, самоокупність господарської діяльності як виробничого комплексу в цілому, так і його структурних ланцюгів; достатній для економічного розвитку рівень рентабельності; конкурентні переваги, що гарантують стійку позицію кластера на ринку м'ясопродуктів; високий рівень обслуговування покупців.

Використання принципу відкритої архітектури побудови бізнесу дає можливість на другому етапі реалізації проекту збільшити його масштаби за рахунок розширення мережі ферм-сателітів, що є свинарськими міні-фермами повного виробничого циклу, які розташовуються в населених пунктах, що входять до складу сільської громади. Реалізація проекту забезпечить передумови для формування нового соціально-економічного укладу та зростання середнього класу в сільській місцевості; створення додаткових робочих місць; підвищення рівня добробуту сільського населення; збільшення обсягу виробництва сільськогосподарської продукції та продуктів харчування.

Список використаних джерел

1. Бабаєв В. М. Сучасні політичні практики країн Європи: досвід для формування регіональної політики в Україні [Електронний ресурс] / В. М. Бабаєв. – Режим доступу : <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/db/2007-1-1/doc/5/01.pdf>.

2. Верланов Ю. Ю. Регіональна динаміка, нерівномірність та економічне зростання / Ю. Ю. Верланов, К. Л. Нетудихата // Наук. пр. НаУКМА. (Миколаїв. філ.). – 2001. – 9. – С. 18–26.

3. Ганущак Ю. І. Територіальна організація влади: напрямки змін / Ю. І. Ганущак; за заг. ред. д. держ. упр., проф. Куйбіди В. С. – Л. : Астролябія, 2013. – 166 с.

4. Державна стратегія регіонального розвитку до 2020 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.rv.gov.ua/sitenew/data/upload/files/1/proj.doc.

5. Доклад о человеческом развитии 2013 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.hdr.undp.org/en/reports/global/hdr/2013>.

6. Закон України «Про стимулювання розвитку регіонів» № 2850-IV від 8 вересня 2005 року: за станом на 2 груд. 2012 р. [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2850-15/print1389886008828237>.

7. Концепція реформи адміністративно-територіального устрою України. Проект [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://bizvolnet.org.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=206.

8. Куценко В. І. Сталий розвиток: стратегія і тактика формування через призму соціогуманітарної сфери / В. І. Куценко; за наук. ред. д.г.-м.н., проф. С. О. Лизуна; Державна установа «Інститут техніки природокористування та сталого розвитку національної академії наук України». – К. : ДУ ІЕПСР НАН України. 2012. – 168 с.

9. Матеріали Громадських обговорень законопроектів «Про територіальний устрій України», «Про місцеве самоврядування громади», «Про самоврядування району», «Про самоврядування області», «Про внесення змін до Закону України «Про місцеві державні адміністрації» 26 липня 2005 року. – Х. : НТУ «ХП», 2005. – 200 с.
10. Медоуз Д. Л. За пределами роста / Д. Л. Медоуз, Д. Х. Медоуз, Й. Рандерс. – М. : Прогресс, Пангея, 1994. – 225 с.
11. Науковий звіт з теми: «Модернізація адміністративно-територіального устрою на прикладі північно-східного макрорегіону». Державний обліковий номер 0211U006747 / НДЦ ІПР НАН України. – Х., 2010. – 177 с.
12. Особливості адміністративно-територіального українського устрою [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://osvita.ua/vnz/reports/gov_reg/18498/.
13. Офіційний сайт Європейської комісії [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/nuts_nomenclature/introduction.
14. Офіційний сайт Європейської комісії [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/eurostat/>.
15. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку здійснення моніторингу соціально-економічних показників розвитку регіонів, районів та міст обласного, республіканського в Автономній Республіці Крим значення для визнання територій депресивними» № 235 від 2 березня 2010 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/235-2010-%D0%BF/print1389886008828237>.
16. Региональная политика стран ЕС / Центр европейских исследований ИМЭМО РАН / отв. ред. А. В. Кузнецов. – М. : ИМЭМО РАН, 2009. – 230 с.
17. Статистичний щорічник Харківської області за 2012 рік. Головне управління статистики у Харківській області. – Х., 2013. – 560 с.
18. Cini M. European Union politics / M. Cini. – Oxford University Press, 2007. – 496 p.
19. Cohesion policy: Strategic Report 2010 on the implementation of the programmes 2007-2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docoffic/official/communic/reporting2010/com_2010_110_en.pdf.
20. Europe in figures: Eurostat yearbook 2011. – Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2011. – 699 p.
21. Eurostat regional yearbook 2010: Statistical books. – Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2010 – 264 p.
22. Eurostat regional yearbook 2012: Statistical books. – Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2012 – 220 p.
23. Eurostat regional yearbook 2013: Statistical books. – Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2010 – 284 p.
24. Regulation (EC) No 1080/2006 of the European parliament and of the Council of 5 July 2006 on the European Regional Development Fund and repealing Regulation (EC) No 1783/1999 [Електронний ресурс]. – Режим

доступу:[http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docoffic/official/regulation/pdf/2007/feder/ce_1080\(2006\)_en.pdf](http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docoffic/official/regulation/pdf/2007/feder/ce_1080(2006)_en.pdf).

25. Regulation (EC) No 1081/2006 of the European parliament and of the Council of 5 July 2006 on the European Social Fund and repealing Regulation (EC) No 1784/1999 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://eurlex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2003:154:0001:0041:EN:PDF>.

26. Rodriguez-Pose A. Convergence or Divergence? / Rodriguez-Pose A. // Types of regional responses to socio-economic change in Western Europe. – 1999. – Vol. 90 (4). – P. 369.

РОЗДІЛ 10

СТАЛЕ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ ЯК ФАКТОР СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО ПІДНЕСЕННЯ ГІРСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ УКРАЇНИ

10.1. Теоретико-методичні основи оцінювання сталого розвитку гірських регіонів

Визначення та реалізація завдань сталого розвитку потребують урахування регіональних особливостей та мають базуватися на системному підході, який дає змогу розглядати вплив принципів сталого розвитку на усі сфери життєдіяльності соціуму, узгоджуючи при цьому напрями, динаміку, пропорції розвитку різних сфер. Особливо це стосується використання природно-ресурсного потенціалу гірських регіонів, які при винятковій екологічній ролі характеризуються порівняно низьким економічним розвитком і відповідними проблемами соціально-демографічного характеру та вимагають особливих підходів до політики сталого регіонального розвитку, включаючи природокористування.

Відзначаючи особливий статус гір та їх роль у виживанні глобальної екосистеми, сталому розвитку гірських районів у «Порядку денному на XXI століття», прийнятому конференцією Організації Об'єднаних Націй з навколишнього середовища і розвитку в Ріо-де-Жанейро, відведена окрема глава, в якій деталізовані цілі, завдання та засоби реалізації основних програмних положень з вивчення і збереження гірських екосистем [10].

Оцінювання сталості (збалансованості) розвитку гірських районів потребує вироблення, прийняття і відпрацювання відповідного теоретико-методологічного апарата та методичних прийомів, що одночасно враховували б як загальні підходи до оцінювання збалансованості розвитку, так й особливі відмінності гірських екосистем.

Кожен регіон володіє специфічним переліком природних факторів й особливостями їх прояву. Гірським регіонам притаманні специфічні ознаки у прояві природних факторів та їх впливі на соціально-економічні складові регіональних суспільних систем. Гірські території стикаються з непростими викликами в економічному та соціальному зростанні через складні для розвитку господарства та життєдіяльності населення природні умови, а тому потребують особливої політики регіонального розвитку. Необхідність окремого комплексного підходу до питань сталого розвитку гірських регіонів визнана міжнародним співтовариством, знаходить відображення у законотворчій та практичній діяльності вітчизняних органів державного управління, підтверджена ратифікованими Україною важливими міжнародними документами, зокрема Рамковою конвенцією про охорону та сталий розвиток Карпат [11]. Забезпечення комплексного підходу до розв'язання проблем сталого розвитку Карпатського регіону Європи вбачається через інтегрування у національну та регіональну стратегію і політику розвитку окремої політики, орієнтованої конкретно на гірські регіони. Ці положення відображені у

Рекомендації 296 (2010) Конгресу місцевих та регіональних влад Ради Європи «Сталий розвиток гірських регіонів і досвід Карпатських гір» [13]. Такий підхід підтримано в Україні. Розпорядженням Кабінету Міністрів України № 896-р від 21.09.2011 р. передбачено розробку проекту Державної програми сталого розвитку Українських Карпат як складової частини програми Європейського Союзу «Карпатський простір» [9].

Таким чином, проблематика сталого розвитку гірських територій в Україні неухильно трансформується із наукової у практичну площину і потребує відповідних конструктивних напрацювань щодо шляхів та механізмів її реалізації [3, 7, 8]. Необхідно також остаточно визначитися з базисними основами, а також практичним змістом основних інструментів досягнення цілей сталого розвитку гірських територій, зокрема у сфері природокористування.

Гірські регіони України, зокрема Карпатський, є унікальними природними комплексами визначної екологічної цінності, водночас вони являють собою середовище, в якому проживає місцеве населення, природні ресурси котрого споконвіку служили джерелом забезпечення його життєвих потреб. На жаль, ціла низка особливостей гірських регіонів зумовлює нижчі соціально-економічні можливості їх розвитку порівняно з рівнинними і вимагає особливих підходів до політики сталого регіонального розвитку гірських територій, включаючи природокористування.

З огляду на такі особливості необхідним є дотримання низки як загальних, так і специфічних принципів у природокористуванні в гірських регіонах. Вони впливають зі змісту розділу 13 (Сталий розвиток гірських регіонів) Декларації щодо довкілля та розвитку («Порядок денний на 21 сторіччя») і конкретизовані стосовно Карпатського регіону Рамковою конвенцією про охорону та сталий розвиток Карпат («Карпатська конвенція»), яка ратифікована Україною.

Суть принципів природокористування у гірських регіонах зумовлюється основними завданнями, що стоять перед ними. У Рекомендації 296 (2010) Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи «Сталий розвиток гірських регіонів і досвід Карпатських гір» вони сформульовані наступним чином: *економічний розвиток є пріоритетом для цих регіонів і вимагає таких дій, які були б сумісні із захистом довкілля і турботою про нього* [13]. Виходячи з цього, ключовими взаємопов'язаними принципами політики використання природних ресурсів гірського регіону вбачаємо:

- **принцип господарської необхідності** використання природних ресурсів як джерела забезпечення економічного благополуччя місцевого населення;

- **принцип збереження традицій** природокористування у гірському регіоні, котрі формувалися століттями і продемонстрували можливості неконфліктної взаємодії природної та соціоекономічної підсистем;

- **принцип переваг місцевого населення та місцевих громад** у використанні природних ресурсів гірського регіону;

- **принцип збереження природного багатства**, що передбачає використання відновлюваних природних ресурсів гірського регіону на засадах їх відтворення у рамках регенеративної здатності природних екосистем;

- **принцип екологічності природокористування**: недопущення у процесі використання природних ресурсів безповоротних чи вкрай загрозливих змін в екосистемах, перевищення їх асиміляційного потенціалу;

- **принцип допустимого еколого-економічного компромісу** наслідків природокористування, що передбачає можливості, у разі отримання суспільно необхідного економічного ефекту, використання окремих видів природних ресурсів (зокрема, мінерально-сировинних) без їх прямого відновлення за умови неперевищення допустимих екологічних загроз та забезпечення рекультивації порушеного природного середовища.

Визначення й оцінювання стану та використання природних ресурсів здійснюється через систему критеріїв, які мають відповідати зазначеним вище принципам природокористування у гірських регіонах та об'єктивізуються через показники й індикатори оцінювання.

Частина критеріїв визначення й оцінювання стану та використання природних ресурсів є загальними. До них належать критерії, які мають розкривати насамперед:

- соціально-економічну роль та господарське значення ресурсів;
- вплив використання ресурсів на природні екосистеми й компоненти навколишнього природного середовища;
- досягнутий рівень та перспективи використання ресурсів у контексті завдань сталого розвитку;
- запаси, рівень вивченості ресурсів;
- пріоритетність та конкурентність напрямів використання ресурсів.

Водночас стан та використання різних видів природних ресурсів характеризують, окрім загальних, також індивідуальні критерії та відповідні їм показники й індикатори. Враховуючи зазначене, показники та індикатори, які забезпечують можливості оцінки стану та використання природних ресурсів, необхідно визначати окремо для кожного з видів ресурсів – мінерально-сировинних, лісових, земельних, водних та природних рекреаційних.

Практичне застосування критеріїв, показників та індикаторів стану і використання природних ресурсів у процесі їх оцінки, як правило, потребує встановлення співвідношень фактичних та бажаних (модельних, оптимальних) кількісних і/або якісних значень параметрів ресурсів, вихід за межі котрих засвідчуватиме втрату відповідності засадам сталого розвитку. Пропонується використовувати показники та індикатори, які забезпечують можливість моніторингу сталого використання природних ресурсів, а також зроблено спробу встановити їх значення (параметри) сталості, що є вкрай складним завданням, однак без його вирішення складно об'єктивізувати оцінку відповідності природокористування принципам та критеріям концепції сталості.

Нормативні (модельні) значення тих чи інших показників та індикаторів сталого використання природних ресурсів пропонується встановлювати на основі наступних підходів:

- відповідно до значень показників та індикаторів, досягнутих державами з високими стандартами сталого розвитку, зокрема країнами ЄС;
- відповідно до чинних в Україні нормативів та стандартів використання природних ресурсів, якості навколишнього природного середовища;
- за рекомендованими експертними значеннями.

При цьому однією з важливих умов при виборі показників, індикаторів стану та використання природних ресурсів і їх допустимих значень є можливість використання уже застосовуваних у нормативно-правовій, господарській практиці, системі статистичної звітності показників та врахування наявності джерел необхідної інформації.

Враховуючи глобальний характер завдань сталого розвитку, пропонувані нормативні (модельні, оптимальні) параметри сталості використання природних ресурсів гірського регіону України у своїй основі мають орієнтування на передові світові досягнення, що дозволяє також проводити оцінку сталості регіонального природокористування у глобальному вимірі. Разом з тим природно-господарська специфіка кожного регіону зумовлює потребу застосування як загальних, так і специфічних для кожного конкретного регіону показників та індикаторів сталого використання природних ресурсів.

Проблема сталого розвитку гірських територій України обговорюється достатньо давно, проте й сьогодні актуальними залишаються два суттєвих питання, на яких слід зосередити увагу у подальших дослідженнях. Перше – виявлення причин депресивності гірських регіонів за наявних значних запасів широкого спектру природних ресурсів. Друге – вжиття заходів, які забезпечать перетворення цих ресурсів на дієвий капітал і потужний фактор економічного зростання.

При визначенні пріоритетів сталого розвитку Карпатського регіону доцільне формування такого господарського комплексу й економічного середовища, в якому б найбільш затребуваним був саме капітал, котрий є найбільш доступним. Територіальні природні ресурси є саме тим капіталом, що дозволяє сформувати цілі підвищення інвестиційної привабливості, ефективності використання місцевих ресурсів і потенціалу у кількісному вимірі.

Характеристика природних ресурсів Карпатського регіону України представлена у колективній монографії за редакцією В. С. Кравціва «Карпатський регіон: актуальні проблеми та перспективи розвитку» [5].

За різноманітністю та кількісними показниками природних ресурсів області регіону займають передові позиції на тлі країни (за винятком земельних ресурсів) (табл. 10.1).

Оцінка основних компонентів ресурсів навколишнього природного середовища за регіонами України*, за станом на 2010 рік

область	Вид ресурсів								Інтегральна оцінка	
	земельні		водні**		лісові		рекреаційні***		оцінка	ранг
	оцінка	ранг	оцінка	ранг	оцінка	ранг	оцінка	ранг		
АР Крим	4,50	10	1,26	20	2,91	14	23,78	1	8,2	2
Вінницька	4,40	13	3,45	12	3,61	11	1,97	14	3,35	14
Волинська	3,30	20	4,00	8	6,55	7	3,5	11	4,33	9
Дніпропетровська	5,30	2	1,03	21	1,85	21	0,84	21	2,25	22
Донецька	4,40	12	1,42	19	1,93	19	4,95	7	3,17	15
Житомирська	4,90	5	3,90	9	10,47	1	1,03	20	5,07	5
Закарпатська	2,10	24	23,01	1	6,93	4	5,67	6	9,42	1
Запорізька	4,50	9	0,84	23	1,13	25	4,62	8	2,77	18
Івано-Франківська	2,30	22	12,26	2	5,99	8	4,05	10	6,15	3
Київська	4,80	6	2,65	13	6,58	5	4,12	9	4,53	7
Кіровоградська	4,10	14	1,42	18	1,7	22	1,3	19	2,13	24
Луганська	4,40	11	2,03	15	3,33	12	0,44	25	2,55	19
Львівська	3,60	17	8,39	3	6,56	6	5,72	5	6,06	4
Миколаївська	4,10	15	0,87	22	1,15	24	2,34	12	2,11	25
Одеська	5,50	1	0,39	24	2,11	18	6,17	4	3,54	12
Полтавська	4,80	7	2,52	14	2,66	16	2,07	13	3,01	17
Рівненська	3,30	21	4,32	6	7,68	2	1,74	16	4,26	10
Сумська	4,00	16	3,84	11	4,32	9	1,44	17	3,4	13
Тернопільська	2,30	23	4,87	5	1,89	20	0,78	22	2,46	21
Харківська	5,20	4	1,97	16	3,93	10	1,4	18	3,12	16
Херсонська	4,70	8	0,19	25	1,43	23	9,98	2	4,07	11
Хмельницька	3,40	19	3,87	10	2,71	15	9,14	3	4,78	6
Черкаська	3,50	18	1,81	17	3,19	13	0,53	24	2,25	23
Чернівецька	1,30	25	5,65	4	2,43	17	0,67	23	2,51	20
Чернігівська	5,30	3	4,03	7	6,96	3	1,75	15	4,51	8
Україна	100,00	-	100,00	-	100,00	-	100,00	-	100,00	-

*Джерело: За відсутності необхідних статистичних даних до розрахунку не включені мінеральні ресурси, а лише ресурси виключно середовищестабілізуючого характеру.

**Згідно з розрахунками [2].

***Оцінювались з урахуванням площі земель об'єктів природно-заповідного фонду, а також кількості місць у санаторіях і пансіонатах з лікуванням та будинках і пансіонатах відпочинку.

10.2. Показники, індикатори та методичні прийоми оцінки сталого природокористування (на прикладі Карпатського регіону України)

Показники та індикатори сталого використання мінерально-сировинних ресурсів. Пропоновані у наукових розробках та використовувані у практиці оцінювання сталого розвитку системи відповідних показників (індикаторів) не містять окремо виділених показників та індикаторів, які б дозволяли всебічно оцінити використання мінерально-сировинних ресурсів, виходячи з принципів сталого розвитку. Своє часткове відображення вони, як правило, знаходять тільки у показниках економічного розвитку та екологічної безпеки. Прикладами є інтегровані індикатори сталого розвитку, які гармонізовані з головними індикаторами Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР), середовищні індикатори й індикатори сталого розвитку в програмі Балтик-21 [4, с. 121–144], показники сталого розвитку, які застосовані в аналітичному огляді «Аналіз сталого розвитку – глобальний і регіональний контекст», підготовленому Інститутом прикладного системного аналізу Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут» [1]. Тож пропонуємо систему показників та індикаторів, які дозволяють комплексно оцінити використання мінерально-сировинних ресурсів гірського Карпатського регіону на основі принципів та критеріїв сталого розвитку.

Специфіка визначення показників та індикаторів сталого використання мінерально-сировинних ресурсів зумовлюється тим, що практично усі їх види належать до невідновних. У зв'язку із цим застосування щодо мінерально-сировинних ресурсів принципу збереження природного багатства у контексті концепції сталого розвитку суттєво різниться із застосування цього принципу до відновних ресурсів. Визначальним у цьому випадку має бути не використання природних ресурсів у межах регенеративної здатності екосистем, а досягнення якомога раціонального, економічного використання мінерально-сировинних ресурсів для задоволення необхідних матеріальних потреб населення. Показники та індикатори сталого використання мінерально-сировинних ресурсів гірського Карпатського регіону України з рекомендованими параметрами значень сталості наведено у таблиці 10.2. Також пропонуються значення вагових коефіцієнтів показників при визначенні агрегованого індексу сталого використання кожного з видів ресурсів.

Показники та індикатори сталого використання земельних ресурсів. Земельні ресурси, зокрема ґрунти, належать до відновних, однак цикл природного відновлення родючості земель досить тривалий, що вимагає особливо ощадливого й раціонального підходу до їх використання та зумовлює вибір показників й індикаторів сталого використання земельних ресурсів.

У реалізації ідей сталого розвитку саме екологічно сталому використанню земель належить визначальна роль, чим, зокрема, обумовлена значна увага до відповідних питань з боку таких міжнародних організацій та європейських інституцій, організація Об'єднаних націй, Організація з економічного співробітництва та розвитку, Європейська комісія та Європейська агенція з навколишнього середовища.

Показники, індикатори та значення сталості використання мінерально-сировинних ресурсів

Принцип сталого використання природних ресурсів	Критерії	Показники та індикатори	Порядок визначення	Параметри значень сталості	Ваговий коефіцієнт показника, Кп
I. Забезпечення потреб економічного та соціального розвитку	1.1. Реалізація наявних можливостей ефективного господарського використання мінерально-сировинних ресурсів.	1.1.1. Рівень реалізації перспективних можливостей ефективного господарського використання ресурсів надр	Кількість використовуваних родовищ мінерально-сировинних ресурсів з економічно виправданою та екологічно обґрунтованою можливістю розробки /загальна кількість таких родовищ.	80 % і більше	0,05
	1.2. Рівень використання потенціалу мінерально-сировинних ресурсів для формування економічного середовища та розвитку сфери зайнятості в регіоні	1.2.1. Співвідношення фактичних та потенційно можливих обсягів продукції, робіт та послуг у видах економічної діяльності, що безпосередньо використовують мінерально-сировинні ресурси в регіоні. 1.2.2. Співвідношення фактичної та потенційно можливої чисельності працюючих за видами економічної діяльності, що безпосередньо використовують мінерально-сировинні ресурси	Фактичний обсяг продукції, робіт та послуг за відповідними видами економічної діяльності* потенційно можливий Фактична кількість зайнятих у вказаних вище видах економічної діяльності*/ потенційно можлива	80 % і більше	0,1

* Види економічної діяльності за КВЕД: добування паливно-енергетичних корисних копалин (10–12); добування корисних копалин, крім паливно-енергетичних (13–14); виробництво коксу (23.10); виробництво продуктів нафтоперероблення (23.20); виробництво основної хімічної продукції (виробленої на місцевій сировинній базі) (24.1); виробництво скла та виробів зі скла (26.1); виробництво керамічних виробів не для будівництва (26.2); виробництво керамічних плиток та плит (26.3); виробництво цегли, черепиці та інших будівельних виробів з випаленої глини (26.4); виробництво цементу, вапна та гіпсових сумішей (26.5); виробництво виробів з бетону, гіпсу та цементу (26.6); оброблення декоративного та будівельного каменю (26.7); виробництво електроенергії (40.11); виробництво газу (40.21).

Продовження табл. 10.2

Принцип сталого використання природних ресурсів	Критерії	Показники та індикатори	Порядок визначення	Параметри значень сталості	Ваговий коефіцієнт показника, Кп
2. Збереження та розвиток регіональних традицій використання надр ресурсів	2.1. Збереження потенційно конкурентоспроможних видів господарської діяльності, пов'язаних з надокористуванням	2.1.1. Збереженість традиційних видів та способів надокористування, конкурентних у сучасних умовах	Експертно-оціночний	100 %	0,05
3. Забезпечення переваг місцевого населення у надокористуванні	3.1. Пріоритетне отримання економічних та соціальних ефектів надокористування місцевим населенням	3.1.1. Частка місцевих надокористувачів, що отримали дозволи на спеціальне використання надр у регіоні, в їх загальній кількості. 3.1.2. Частка місцевих надокористувачів у загальному обсязі виробництва продукції та послуг у видах економічної діяльності, що безпосередньо використовують мінерально-сировинні ресурси регіону	Кількість надокористувачів, що мають юридичну адресу регіону /всього надокористувачів у регіоні. Обсяг реалізованої продукції та послуг місцевими надокористувачами / загальний обсяг реалізованої продукції та послуг за видами економічної діяльності, що безпосередньо використовують мінерально-сировинні ресурси в регіоні	80 % і більше 80 % і більше	0,05 0,05
4. Збереження природного багатства	4.1. Рациональне використання ресурсів надр	4.1.1. Невиснажливе надокористування, орієнтоване на забезпечення поточних та перспективних потреб у мінерально-сировинних ресурсах	Приріс запасів мінерально-сировинних ресурсів / погашення запасів	100 % і більше	0,2
5. Екологічність надокористування	5.1. Недопущення забруднення навколишнього природного середовища підприємствами добувної галузі	5.1.1. Відсутність забруднених та недостатньо очищених зворотних вод у загальному водовідведенні підприємств добувної галузі в регіоні.	Обсяг скидання підприємствами добувної галузі забруднених та недостатньо очищених зворотних вод /загальний обсяг водовідведення у поверхневі водні об'єкти підприємств добувної галузі.	0 %*	0,1

* Тут і далі при значенні більше 0 % у процесі визначення індексу сталого використання природних ресурсів рівень відповідності нормативному значенню за даним показником дорівнює 100 % – фактичний відсоток підприємств-порушників.

Закінчення табл. 10.2

Принцип сталого використання природних ресурсів	Критерії	Показники та індикатори	Порядок визначення	Параметри значень сталості	Ваговий коефіцієнт показника, Кп
	5.2. Повнота використання відходів добувної галузі та рекультивация земель	5.1.2. Відсутність понадлімітних викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря в загальному обсязі викидів в атмосферне повітря підприємств добувної галузі. 5.2.1. Частка відходів добувної галузі, що переробляється. 5.2.2. Частка рекультивованих підприємствами добувної галузі земель	Обсяг понадлімітних викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря підприємствами добувної галузі/ загальний обсяг їх викидів Річний обсяг переробки (повторного використання) чи утилізації відходів підприємств добувної галузі /річний обсяг утворення відходів добувної галузі. Річна площа рекультивованих земель підприємствами добувної галузі/річна площа земель, відпрацьованих внаслідок гірничих робіт	0 %* 100 % 100 %	0,05 0,05 0,1
6. Неперевищення меж допустимої екологічної економічної компромісності надкористування	6.1. Раціональність надкористування 6.2. Недопущення конфліктності у використанні надр	6.1.1. Дотримання передбачених законодавством про надра вимог щодо порядку проведення, технології й обсягів гірничих робіт. 6.1.2. Уникнення негативного впливу гірничих робіт, що спричиняє масштабні незворотні зміни у прилеглих природних комплексах 6.2.1. Уникнення міжгалузевих, міжтериторіальних та інших конфліктних ситуацій, пов'язаних з надкористуванням	Кількість підприємств добувної галузі, що порушують вимоги законодавства про надра/загальна кількість надкористувачів. Наявність гірничих розробок, що спричиняють масштабні незворотні зміни у прилеглих природних комплексах Наявність конфліктних ситуацій	0%* Відсутні* Відсутні*	0,025 0,05 0,025

* Тут і далі при наявності зазначених негативних явищ рівень відповідності нормативному значенню за даним показником дорівнює нулю.

Ними розроблені і постійно вдосконалюються критерії та індикатори невиснажливого землекористування, відтворення родючості, охорони цілісності й різноманітності ґрунтового покриву, що орієнтуються на збереження екологічної стійкості ґрунтів, попередження розвитку водної ерозії, відтворення родючості ґрунтів в агроєкосистемах, оптимізацію біосистеми ґрунтового середовища у процесі сільськогосподарського використання, підтримання соціально-економічних функцій ґрунтів, застосування ефективних нормативно-правових, економічних, організаційних механізмів екологічно сталого землекористування.

На сьогодні вітчизняними вченими запропонована низка систем індикаторів сталого розвитку територій різного масштабу (глобального, національного, регіонального, галузевого, окремих населених пунктів). Майже всі вони містять ті чи інші показники, що відображають стан та використання земельних ресурсів, але передусім як базису господарювання. Кількість індикаційних моделей репрезентує рівень сталості розвитку сільськогосподарського землекористування чи стосується лише окремих аспектів сталого використання земель, як, наприклад, система показників для еколого-економічного оцінювання сільськогосподарського землекористування, побудована за критеріями максимізації та компромісу між економічним і екологічним ефектами [12]. Намаганням комплексно оцінити розвиток землекористування в Україні вирізняється індикаційна модель, розроблена групою вчених під керівництвом А.Г. Тихонова [14]. Запропоновані ними показники, представлені за трьома напрямками – економічним, екологічним та соціальним, цілком можна сприймати як базові, стартові при розробці системи індикаторів (показників) використання земельних ресурсів гірських територій.

Беручи до уваги, що стале землекористування передбачає як подолання тих чи інших деградаційних проявів у процесі використання земельних ресурсів, так і здатність використовувати їх з найбільшим ефектом для людини, обрані індикатори націлені на припинення руйнування гірських агроєкосистем; збереження та розвиток природної родючості й екологічних функцій земель; розширення територій, пов'язаних з органічним виробництвом; використання земельних ресурсів для формування конкурентного економічного середовища та сфери зайнятості у гірській сільській місцевості.

Виходячи з викладених вище міркувань, запропоновано показники та індикатори сталого використання земельних ресурсів регіону (табл. 10.3).

Показники та індикатори сталого використання лісових ресурсів. Лісові ресурси відіграють ключову господарську та екостабілізуючу роль в умовах гірського Карпатського регіону. Лісокористування є традиційно важливою сферою регіональної економіки й одним з головних, поряд з сільським господарством, джерел забезпечення матеріальних потреб місцевого населення. Водночас ліси Карпат – регіону України з найбільшою кількістю атмосферних опадів, мають вкрай важливе кліматорегулююче та екологічне, ландшафтостабілізуюче, протиерозійне значення. Раціональне господарське використання, збереження, відтворення лісів Карпат значною мірою є запорукою сталого розвитку регіону.

Показники, індикатори та значення сталості використання земельних ресурсів

Принципи сталого використання природних ресурсів	Критерії	Показники та індикатори	Порядок визначення	Параметри значень сталості	Ваговий коефіцієнт показника, Кп	
1. Забезпечення потреб економічного та соціального розвитку	1.1. Забезпечення потреб суб'єктів економічної діяльності та громадян у земельних ресурсах	1.1.1. Забезпеченість сільгоспугіддями	Площа земель сільськогосподарського призначення / чисельність населення	0,3 га і більше	0,04	
		1.2.1. Продуктивність сільськогосподарського виробництва	Валова продукція сільського господарства на 1 га сільськогосподарських угідь	3 500 грн	0,01	
		1.2.2. Частка сільського господарства та агропереробних виробництв у загальному виробництві продукції та послуг у регіоні	Валова додана вартість сільського господарства та агропереробних виробництв / загальний обсяг валової доданої вартості в регіоні	20 % і більше	0,05	
	1.2. Використання земельних ресурсів для формування конкурентного економічного середовища та сфери зайнятості у регіоні	1.2.3. Рівень зайнятості населення у сільському господарстві та агропереробних виробництвах	Кількість зайнятих у сільському господарстві та агропереробних виробництвах / загальна кількість економічно активного населення	25 % і більше	0,05	
		1.3. Реалізація перспективних напрямів ефективного землекористування	1.3.1. Частка сільськогосподарських угідь під органічним землеробством	Площа сільгоспугідь під органічним землеробством / загальна площа сільгоспугідь	10 % і більше	0,025
			1.3.2. Частка органічної продукції в загальному обсязі валової продукції сільського господарства	Валова продукція органічного землеробства / загальна валова продукція сільського господарства	10 % і більше	0,025

Продовження табл. 10.3

Принципи сталого використання природних ресурсів	Критерії	Показники та індикатори	Порядок визначення	Параметри значень сталості	Ваговий коефіцієнт показника, Кп
2. Збереження та розвиток регіональних традицій землекористування	2.1. Збереження видів та способів господарської діяльності, пов'язаних із землекористуванням	2.1.1. Збереженість конкурентних у сучасних умовах традиційних для регіону видів господарської діяльності, пов'язаної із землекористуванням	Експертно-оціночний	100 %	0,05
	3.1. Пріоритетне отримання економічних та соціальних ефектів землекористування місцевим населенням	3.1.1. Частка місцевих (проживають, мають юридичну адресу в регіоні) землекористувачів у їх загальній кількості	Кількість місцевих землекористувачів / загальна кількість землекористувачів	90 % і більше	0,05
3. Забезпечення переваг місцевого населення та місцевих громад у використанні земельних ресурсів регіону		4.1.1. Сільськогосподарська освоєність регіону	Площа земель сільськогосподарського призначення / площа земельного фонду	36 %	0,025
		4.1.2. Розораність території	Площа ріллі / площа земельного фонду	26 %	0,025
		4.1.3. Частка заповідних територій у земельному фонді регіону	Площа заповідних територій / загальна площа земельного фонду	10 % і більше	0,025
		4.1.4. Відсутність порушень та нерекультурованих земель	Площа земель, що вибули з господарського використання внаслідок порушення та забруднення / загальна площа земельного фонду	0 %	0,025
4. Збереження природного багатства	4.1. Оптимальна структура землекористування	4.2.1. Внесення органічних добрив на 1 га сільгоспугідь	Обсяги внесення органічних добрив / площа сільськогосподарських угідь	Не менше 10 т	0,05
		4.2. Збереження та розвиток природної родючості й екологічних функцій земель			

Закінчення табл. 10.3

Принципи сталого використання природних ресурсів	Критерії	Показники та індикатори	Порядок визначення	Параметри значень сталості	Ваговий коефіцієнт показника, Кп
5. Екологічність землекористування	5.1. Недопущення деградації земель та ґрунтів	4.2.2. Внесення мінеральних добрив на 1 га сільгоспугідь	Обсяги внесення мінеральних добрив / площа сільськогосподарських угідь	0,25 т діючої речовини	0,05
		4.2.3. Збереження ґрунтового покриву та припинення розорювання крутосхилів	Площа земель на схилах понад 5 градусів, що розорюються / загальна площа сільгоспугідь на схилах понад 5 градусів	0 %	0,15
6. Неперевищення меж допустимої екологічної спроможності використання земельних ресурсів	5.1. Недопущення деградації земель та ґрунтів	5.1.1. Частка еродованих земель	Площа земель, підданих водній і вітровій ерозії / загальна площа земельного фонду	До 5 %	0,1
		5.1.2. Приріст еродованих земель	Річний показник збільшення площі еродованих земель	Відсутні	0,1
	5.2. Якісний стан ґрунтів	5.2.1. Вміст гумусу в ґрунтах	Площа хімічно, радіологічно забруднених земель / загальна площа земельного фонду	2 % і більше	0,05
		5.2.2. Недопущення хімічного, радіологічного забруднення земель	Площа аварійно забруднених ділянок / загальна площа земельного фонду	0 %	0,05
6.1. Недопущення конфліктності у використанні земельних ресурсів	6.1.1. Недопущення аварійних забруднень земель	6.1.1.1. Недопущення аварійних забруднень земель	Наявність конфліктних ситуацій	Відсутні	0,025
		6.1.1.2. Уникнення міжгалузевих, соціальних, екологічних конфліктних ситуацій, пов'язаних із землекористуванням	Наявність конфліктних ситуацій	Відсутні	0,025

*Види економічної діяльності за КВЕД: рослинництво (01.1), тваринництво (01.2), змішане сільське господарство (01.3), надання послуг у рослинництві і тваринництві (01.4), виробництво м'яса та м'ясних продуктів (15.1), перероблення та консервування овочів і фруктів (15.3), виробництво молочних продуктів (15.5), виробництво виноградних вин (15.93), виробництво шкіри (19.1).

Зважаючи на прагнення України до інтеграції з ЄС, узгодження і гармонізації із загальноєвропейськими нормами потребує не тільки національне лісове законодавство, а й методи оцінки тенденцій у сфері лісокористування. Визначені на міжнародному рівні методи для оцінки сталого розвитку лісового господарства – показники (критерії) та відповідні їм індикатори – є ефективним інструментом поліпшення управління лісами, засобом практичної реалізації положень концепції сталого лісокористування. Враховуючи цілий спектр актуальних як для ЄС, так й України екологічних, економічних та соціальних питань, пов'язаних із забезпеченням сталого ведення лісового господарства, у якості базового пропонується розглядати перелік показників та індикаторів, затверджених під час «Гельсінського процесу» (серія міжнародних конференцій міністрів лісового господарства із захисту лісів Європи та зустрічей на експертному рівні (Страсбург, 1990 р.; Гельсінки, 1993 р.; Женева, 1994 р.; Анталія, 1995 р.; Лісабон, 1998 р.). Система показників та індикаторів сталого використання лісових ресурсів повинна також відповідати основним принципам і положенням концепції сталого розвитку лісового господарства України, її соціально-економічним, природно-кліматичним та регіональним особливостям.

Запропоновані показники та індикатори відображають особливості реалізації принципів сталого лісокористування у Карпатському регіоні (табл. 10.4).

Показники та індикатори сталого використання водних ресурсів частково відображені у наявних наукових та практичних розробках з оцінювання сталого розвитку територій. Вони демонструють рівень водозабезпеченості, використання запасів водних ресурсів, дотримання екологічних і санітарних стандартів поверхневих та підземних вод. Однак при цьому економічне значення водокористування, його вплив на соціальний розвиток територій у показниках не представлено й, відповідно, залишається поза оцінкою. Пропонуємо систему показників та індикаторів, які надають можливість ширше оцінити роль використання водних ресурсів у забезпеченні сталого розвитку регіону з урахуванням регіональної специфіки водокористування.

Водні ресурси в умовах гірського Карпатського регіону та їх використання відіграють особливо важливу роль у забезпеченні сталого регіонального розвитку, створюючи умови для господарського освоєння, отримання позитивних економічних, соціальних та екологічних ефектів. З іншого боку, з водними ресурсами регіону пов'язані негативні наслідки водної стихії, що призводять до значних за обсягами економічних втрат.

Обрані показники та індикатори сталого використання водних ресурсів Карпатського регіону України відображені у таблиці 10.5.

Показники, індикатори та значення сталості використання лісових ресурсів

Принципи сталого лісокористування	Критерії	Показники та індикатори	Порядок визначення	Параметри значень сталості	Ваговий коефіцієнт показника зника Кп
I. Забезпечення потреб економічного та соціального розвитку	1.1. Забезпеченість поточних та перспективних потреб у лісових ресурсах.	1.1.1. Забезпеченість лісовими угіддями. 1.1.2. Забезпеченість запасами деревини.	Лісопокрита площа /чисельність населення. Запаси стиглої деревини /чисельність населення.	0,75 га і більше 10 м ³ і більше	0,05 0,05
	1.2. Використання лісових ресурсів для формування економічного середовища та розвитку сфери зайнятості в регіоні.	1.2.1. Частка продукції та послуг видів економічної діяльності, що безпосередньо використовують лісові ресурси, у загальному обсязі виробництва та послуг в регіоні. 1.2.2. Частка працюючих за видами економічної діяльності, що безпосередньо використовують лісові ресурси, у загальній кількості економічно активного населення.	Обсяг продукції та послуг за відповідними видами економічної діяльності* загальний обсяг продукції та послуг. Зайнятих у вказаних вище видах економічної діяльності* економічно активне населення.	15 % і більше	0,05
	1.3. Реалізація перспективних напрямів ефективного господарського використання лісових ресурсів	1.3.1. Ефективність використання первинної лісосировини	Обсяг продукції, робіт та послуг лісового господарства / вартість заготовленої деревини	15 % і більше 300 % і більше	0,05 0,05

*Види економічної діяльності за КВЕД: мисливство (01.5), лісове господарство та пов'язані з ним послуги (02.), обробка деревини та виробництво виробів з дерева, окрім меблів (20), виробництво меблів (36.1).

Продовження табл. 10.4

Принципи сталого лісокористування	Критерії	Показники та індикатори	Порядок визначення	Параметри значень сталості	Ваговий коефіцієнт показника зника Кп
2. Збереження та розвиток регіональних традицій лісокористування	2.1. Збереження традиційних видів господарської діяльності, пов'язаних з лісокористуванням	2.1.1. Цілість традиційних видів та способів господарського використання лісових ресурсів, конкурентних у сучасних умовах	Експертно-оціночний	100 %	0,1
3. Безпечення переваг місцевого населення та місцевих громад у використанні лісових ресурсів регіону	3.1. Пріоритетне отримання економічних, соціальних та екологічних ефектів від лісокористування місцевим населенням	3.1.1. Частка місцевих лісокористувачів, що отримали дозволу на заготівлю деревини в регіоні, у їх загальній кількості. 3.1.2. Частка місцевих лісокористувачів у загальному обсязі продукції, робіт та послуг лісового господарства й деревообробки регіону	Лісокористувачі, що мають юридичну адресу регіону / всього лісокористувачів. Обсяг продукції, робіт та послуг лісокористувачів, що мають юридичну адресу регіону / всього обсяг продукції, робіт та послуг за видами економічної діяльності, пов'язаної з лісокористуванням й переробкою лісової сировини	80 % і більше 80 % і більше	0,05 0,05
4. Збереження природного багатства	4.1. Використання лісових ресурсів у межах регенеративної здатності природних екосистем. 4.2. Лісовідновлення	4.1.1. Дотримання розрахункової лісосіки. 4.1.2. Дотримання норм використання продукції побічного лісового користування. 4.2.1. Відтворення лісів.	Обсяг розрахункової лісосіки / заготівля ліквідної деревини. Екологічно допустимі обсяги використання продуктів побічного лісового користування/фактичний обсяг заготовленої продукції побічного лісового користування. Площа садіння і висівання лісу / площа рубок головного користування.	Не більше 100 % Не більше 100 % 100 % і більше	0,1 0,05 0,05

Закінчення табл. 10.4

Принципи сталого лісокористування	Критерії	Показники та індикатори	Порядок визначення	Параметри значень сталості	Ваговий коефіцієнт показника зника Кп
		4.2.2. Переведення лісових культур у вкриті лісом землі.	Площа переведення лісових культур у вкриті лісом землі/ площа рубок головного користування.	100 % і більше	0,05
		4.2.3. Відтворюваність запасів деревини	Річний приріст стиглої деревини / річний обсяг лісозаготівель	100 % і більше	0,05
5. Екологічність лісокористування	5.1. Дотримання екологічних правил та технологій лісокористування	5.1.1. Очищення ділянок рубок. 5.1.2. Уникнення та ліквідація наслідків лісових пожеж. 5.1.3. Захист лісу від шкідників та хвороб.	Залишок неочищених площ / загальна площа рубок. Лісова площа, пройдена пожежами / площа земель лісового фонду. Площа робіт із захисту лісу від шкідників і хвороб / загальна площа осередків шкідників і хвороб лісу.	0 % 100 % 0 %	0,05 0,025 0,025
		5.1.4. Уникнення шкідливої дії водної ерозії. 5.1.5. Уникнення неконтрольованих рубок деревини	Площа еродованих земель / площа земель лісового фонду. Виявлений обсяг незаконних (неконтрольованих) рубок / заготівля ліквідної деревини	0 %	0,05
6. Нелєревищення меж допустимой екологічної економічності лісокористування	6.1. Недопущення конфліктності у використанні лісових ресурсів	6.1.1. Уникнення міжгалузевих, соціальних, екологічних конфліктних ситуацій, пов'язаних із лісокористуванням	Наявність конфліктних ситуацій	Відсутні	0,1

Таблиця 10.5

Показники, індикатори та значення сталості використання водних ресурсів

Принципи сталого використання водних ресурсів	Критерії	Показники та індикатори	Порядок визначення	Параметри значень сталості	Ваговий коефіцієнт показника Кп
I. Забезпечення потреб економічного та соціального розвитку	1.1. Забезпеченість поточних та перспективних потреб у воді населення та господарства регіону. 1.2. Використання потенціалу водних ресурсів для формування економічного середовища та розвитку сфери зайнятості в регіоні.	1.1.1. Забезпеченість ресурсами прісної води.	Ресурси прісної води загалом /чисельність населення.	Понад 10 тис. м ³ на одну особу	0,03
		1.1.2. Обсяг використання води на одиницю населення. 1.1.3. Використання води на виробничі потреби. 1.1.4. Використання води на сільськогосподарські потреби. 1.1.5. Використання води на господарсько-питні потреби. 1.2.1. Частка продукції та послуг видів економічної діяльності, що безпосередньо використовують водні ресурси, у загальному обсязі виробництва та послуг у регіоні. 1.2.2. Частка працюючих за видами економічної діяльності, що безпосередньо використовують водні ресурси, у загальній кількості економічно активного населення	Фактичний забір води /чисельність населення. Використання свіжої води на виробничі потреби/обсяг реалізованої продукції промисловості. Використання свіжої води на с.-г. потреби /валова продукція сільського господарства. Використання свіжої води на господарсько-питні потреби /чисельність населення. Обсяг продукції та послуг за відповідними видами економічної діяльності* загальний обсяг продукції та послуг. Зайнятих у вказаних вище видах економічної діяльності* економічно активне населення	Понад 100 тис. м ³ /рік До 2,0 м ³ /1 000 грн До 5,0 м ³ /1 000 грн 30 м ³ на одну особу в рік і більше 5 % і більше 5 % і більше	0,03 0,03 0,03 0,03 0,05 0,05

*Види економічної діяльності за КВЕД: рибальство (05.01.0), рибицтво (05.02.0), виробництво мінеральних вод (15.98.0), виробництво електроенергії ГЕС (40.11.0), збирання, очищення та розподілення води (41.00.0), будівництво водних споруд (45.24.0).

Продовження табл. 10.5

Принципи сталого використання водних ресурсів	Критерії	Показники та індикатори	Порядок визначення	Параметри значень сталості	Ваговий коефіцієнт показника Кп
	1.3. Реалізація перспективних напрямів ефективного господарського використання потенціалу водних ресурсів	1.3.1. Рівень використання гідроенергетичного потенціалу водних ресурсів	Встановлена потужність малих ГЕС /економічний потенціал гідроенергетико-енергетики (з урахуванням екологічних обмежень)	50 % і більше	0,05
2. Збереження та розвиток регіональних традицій водокористування	2.1. Збереження традиційних видів господарської діяльності, пов'язаних з водокористуванням	2.1.1. Збереженість традиційних видів та способів господарського використання водних ресурсів, конкурентних у сучасних умовах	Експертно-оціночний	100 %	0,05
3. Забезпечення переваг місцевого населення та місцевих громад у використанні водних ресурсів регіону	3.1. Пріоритетне отримання економічних, соціальних та екологічних ефектів водокористування місцевим населенням	3.1.1. Частка місцевих водокористувачів, що отримали дозволи на спеціальне водокористування в регіоні, у їх загальній кількості. 3.1.2. Частка місцевих водокористувачів у загальному обсязі продукції промисловості регіону. 3.1.3. Частка місцевих водокористувачів у валовій продукції сільського господарства.	Водокористувачів, що мають юридичну адресу регіону /всього водокористувачів. Обсяг реалізованої продукції промисловості водокористувачів, що мають юридичну адресу регіону /всього обсяг реалізованої продукції промисловості. Продукція сільського господарства місцевих жителів та с.-г. водокористувачів, що мають юридичну адресу регіону /всього продукція сільського господарства	90 % і більше 90 % і більше 90 % і більше	0,02 0,04 0,04

Продовження табл. 10.5

Принципи сталого використання водних ресурсів	Критерії	Показники та індикатори	Порядок визначення	Параметри значень сталості	Ваговий коефіцієнт показника Кп
4. Збереження природного багатства	4.1. Використання водних ресурсів у межах регенеративної здатності природних екосистем 4.2. Запобігання шкідливій дії води на прилеглі екосистеми	4.1.1. Частка використання експлуатаційних запасів водних ресурсів поверхневого стоку (16 % середньобагаторічного стоку). 4.1.2. Частка використання експлуатаційних запасів підземних вод. 4.1.3. Частка родовищ підземних вод, об'єми водозабору на котрих перевищують експлуатаційні запаси. 4.2.1. Забезпеченість протиаварійними інженерними спорудами	Забір води з природних водних об'єктів (крім підземних)/ експлуатаційні запаси водних ресурсів поверхневого стоку Забір води з підземних джерел/ експлуатаційні запаси підземних вод. Родовищ з перевищенням забору води понад експлуатаційні запаси /всього родовищ що експлуатуються. Протяжність прируслових ділянок, де проведено протиаварійні інженерні роботи /протяжність прируслових ділянок, котрі потребували (потребують) таких робіт	Не більше 70 % Не більше 90 % Відсутні* 100 %	0,05 0,05 0,025 0,025
	4.3. Використання потенційних можливостей збільшення запасів водних ресурсів	4.3.1. Рівень регульованості поверхневого стоку. 4.3.2. Використання потенціалу ресурсів підземних вод	Об'єм штучних водойм (ставки, водосховища)/середньобагаторічний об'єм поверхневого стоку. Експлуатаційні запаси підземних вод/ прогнознi ресурси підземних вод	10 % і більше 50 % і більше	0,025 0,025
5. Екологічність водокористування	5.1. Недопущення скидів забруднених стічних вод у поверхневі водойми та підземні горизонти	5.1.1. Частка забруднених та недостатньо очищених зворотних вод у загальному водовідведенні. 5.1.2. Процентне відношення обсягу скидів забруднених та недостатньо очищених зворотних вод до середньобагаторічного стоку.	Скидання забруднених та недостатньо очищених зворотних вод у поверхневі водні об'єкти /загальне водовідведення у поверхневі водні об'єкти. Скидання забруднених та недостатньо очищених зворотних вод у поверхневі водні об'єкти /середньобагаторічний стік.	0 %** 0 %**	0,1 0,05

*Тут і далі при наявності зазначених негативних явищ рівень відповідності нормативному значенню за даним показником дорівнює нулю.

**Тут і далі при значенні більше 0 % у процесі визначення індексу сталого використання природних ресурсів рівень відповідності нормативному значенню за даним показником приймається рівним 100 % – фактичний відсоток підприємств-порушників.

Продовження табл. 10.5

Принципи сталого використання водних ресурсів	Критерії	Показники та індикатори	Порядок визначення	Параметри значень сталості	Ваговий коефіцієнт показника Кп
		5.1.3. Процентне відношення водокористувачів, що порушили умови скиду стічних вод у частині нормативів якості води, до їх загальної кількості	Водокористувачів, що порушили умови скиду стічних вод/всього водокористувачів	0 %*	0,025
	5.2. Дотримання стандартів чистоти водного басейну	5.2.1. Частка проб з перевищенням нормативів гранично допустимих концентрацій шкідливих речовин у водних об'єктах до загальної кількості проб. 5.2.2. Частка водних об'єктів, що не відповідають вимогам (стандартам) щодо якості води для господарсько-питного водопостачання, рибного господарства, харчової промисловості у загальній кількості водних об'єктів, на котрі поширюються стандарти	Кількість проб з перевищенням ГДК /всього проб. Водних об'єктів, що не відповідають стандартам /всього водних об'єктів, що підлягають стандартизації	0 %* 0 %*	0,05 0,025
	5.3. Дотримання вимог щодо прибережних захисних смуг та водо-охоронних зон річок і водосховищ.	5.3.1. Частка водних об'єктів з недотриманням режиму прибережних захисних смуг у загальній кількості водних об'єктів.	Водних об'єктів з недотриманням режиму прибережних захисних смуг/загальна кількість водних об'єктів	0 %*	0,025

* Тут і далі при значенні більше 0 % у процесі визначення індексу сталого використання природних ресурсів рівень відповідності нормативному значенню за даним показником дорівнює 100 % – фактичний відсоток підприємств-порушників.

Закінчення табл. 10.5

Принципи сталого використання водних ресурсів	Критерії	Показники та індикатори	Порядок визначення	Параметри значень сталості	Ваговий коефіцієнт показника Кп
	5.4. Дотримання вимог щодо зон санітарної охорони водних об'єктів	5.4.1. Частка водних об'єктів з недотриманням вимог щодо встановлення та режиму зон санітарної охорони у загальній кількості водних об'єктів, котрі потребують зон санітарної охорони	Водних об'єктів з недотриманням вимог щодо встановлення та режиму зон санітарної охорони /всього водних об'єктів, що потребують зон санітарної охорони	0 %*	0,025
6. Неперевищення меж допустимої екологічної економічності водокористування	6.1. Недопущення конфліктності у використанні водних ресурсів	6.1.1. Уникнення міжгалузевих, соціальних, екологічних конфліктних ситуацій, пов'язаних із водокористуванням	Наявність конфліктних ситуацій	Відсутні**	0,05

* Тут і далі при значенні більше 0 % у процесі визначення індексу сталого використання природних ресурсів рівень відповідності нормативному значенню за даним показником дорівнює 100 % – фактичний відсоток підприємств-порушників.

** Тут і далі при наявності зазначених негативних явищ рівень відповідності нормативному значенню за даним показником дорівнює нулю.

Показники та індикатори сталого використання природних рекреаційних ресурсів. Рекреаційне природокористування є одним з найважливіших факторів у досягненні цілей сталого розвитку гірських регіонів. Господарське використання природних рекреаційних ресурсів гір (естетичних, кліматично-оздоровчих, туристичних, гірськолижних тощо) забезпечує розвиток сфери зайнятості місцевого населення, можливості працевлаштування місцевих мешканців та отримання необхідних для проживання доходів без виїзду з метою працевлаштування за межі гірських регіонів. Водночас використання природних рекреаційних ресурсів несе додаткові екологічні загрози, потребує належної інфраструктурної підготовки території.

Зважаючи на те, що в проекті Концепції переходу України до сталого розвитку одним із пріоритетних напрямів регіональної політики сталого розвитку визнано розвиток курортно-рекреаційної сфери і туризму у Карпатах, Причорномор'ї, Криму та північно-західній частині Українського Полісся [6], в методикі оцінювання сталого розвитку необхідно ввести окремі показники та індикатори сталості рекреаційного природокористування. В розроблюваних дотепер методичних підходах до оцінювання сталості розвитку території такі показники прямо не фігурували, зазвичай вони входили до складу інших: використання земель, інтегральний підхід до планування й управління (землі рекреаційного, курортного, природоохоронного призначення та історико-культурної спадщини, землі природно-заповідного фонду), лісове господарство (доступність лісів для рекреації, частка рекреаційних лісів у їх загальній площі), захист і поліпшення здоров'я людей (об'єкти санаторно-курортного оздоровлення, рекреації, туризму), якість життя людей (розширення територій для рекреації і туризму, зелених зон), розвиток туризму (частка туризму у ВВП, кількість нічліжних місць, кількість працівників у секторі туризму).

Підсумовуючи вищевикладене, пропонуємо наступні показники та індикатори сталого використання природних рекреаційних ресурсів (табл. 10.6).

Методичні підходи до інтегрального оцінювання індексу сталості використання природних ресурсів гірського регіону України базуються на визначенні відхилень реальних значень показників та індикаторів від нормативних (оптимальних) значень сталості та їх приведенні до єдиного інтегрального вираження через вагові коефіцієнти відображення впливу кожного з показників та індикаторів на сумарну оцінку сталості використання природних ресурсів регіону.

При цьому експертним шляхом виділено вагові коефіцієнти ролі окремих видів природних ресурсів (Кр) у забезпеченні сталості використання природно-ресурсного потенціалу гірського Карпатського регіону України. Зокрема, для земельних ресурсів Кр встановлено на рівні 0,3; водних – 0,15; земельні – 0,3; водні – 0,15; лісові - 0,35; мінерально-сировинні – 0,05; рекреаційні – 0,15.

Таблиця 10.6

Показники, індикатори та значення сталості використання природних рекреаційних ресурсів

Принципи сталого рекреаційного природокористування	Критерії	Показники та індикатори	Порядок визначення	Параметри значень сталості	Ваговий коефіцієнт показника Кп
1. Забезпечення потреб економічного та соціального розвитку	1.1. Використання рекреаційних ресурсів для формування економічного середовища та розвитку сфери зайнятості в регіоні.	1.1.1. Частка продукції та послуг видів економічної діяльності, що без-посередньо використовують рекреаційні ресурси, у загальному обсязі виробництва та послуг у регіоні. 1.1.2. Частка працюючих за видами економічної діяльності, що безпосередньо використовують рекреаційні ресурси, у загальній кількості економічно активного населення. 1.2.1. Ефективність використання рекреаційних ресурсів.	Обсяг продукції та послуг за відповідними видами економічної діяльності*загальний обсяг продукції та послуг. Зайнятих у вказаних вище видах економічної діяльності* економічно активне населення.	10 % і більше 10 % і більше	0,1 0,1
2. Збереження та розвиток регіональних традицій природокористування та етнокультурних особливостей	2.1. Збереження традицій господарювання та етнокультурних особливостей регіону в умовах інтенсифікації рекреаційних потоків	2.1.1. Збереженість традиційних видів та способів господарювання, етнокультурної своєрідності регіону	Обсяг продукції, робіт та послуг за відповідними видами економічної діяльності* / чисельність населення	5 тис. грн і більше	0,1
			Експертно-оціночний	100 %	0,1

*Види економічної діяльності за КВЕД: будівництво інших споруд – спортивні та рекреаційні (45.21.6), діяльність готелів (55.1), надання інших місць для тимчасового проживання (55.2), діяльність регулярного електротранспорту, включаючи діяльність функіулерів, підвісних канатних доріг (60.21.2), діяльність нерегулярного пасажирського транспорту (60.23.0), послуги з організації подорожувань (63.30.0), діяльність санаторно-курортних закладів (85.11.3), діяльність у сфері спорту (92.0), діяльність у сфері відпочинку та розваг (92.7).

Продовження табл. 10.6

Принципи сталого рекреаційного природокористування	Критерії	Показники та індикатори	Порядок визначення	Параметри значень сталості	Ваговий коефіцієнт показника Кп
3. Безпечення переваг місцевого населення та місцевих громад у використанні рекреаційних ресурсів регіону	3.1. Пріоритетне отримання економічних, соціальних та екологічних ефектів від рекреаційного природокористування місцевим населенням	3.1.1. Частка місцевих суб'єктів рекреаційного господарювання у їх загальній кількості. 3.1.2. Частка місцевих суб'єктів рекреаційного господарювання у загальному обсязі рекреаційних послуг у регіоні.	Суб'єктів господарювання у рекреаційній галузі, що мають юридичну адресу регіону /всього суб'єктів господарювання у рекреаційній галузі. Обсяг послуг суб'єктів рекреаційного господарювання, що мають юридичну адресу регіону /всього обсяг послуг за видами економічної діяльності, пов'язаної з рекреаційним природокористуванням*	100 % 100 %	0,05 0,05
4. Збереження природного багатства	4.1. Використання рекреаційних ресурсів у межах регенеративної здатності природних екосистем	4.1.1. Недопущення рекреаційних перевантажень регіону. 4.1.2. Відсутність рекреаційної деградації ландшафтів. 4.1.3. Рациональне використання мінеральних вод.	Фактичне рекреаційне навантаження /екологічно обгрунтована рекреаційна місткість регіону Рекреаційних центрів з неперевищенням екологічно обгрунтованої рекреаційної місткості/всього рекреаційних центрів. Забір лікувальних мінеральних вод /затверджені експлуатаційні запаси мінеральних вод	Не більше 100 % 100 %	0,1 0,05
5. Екологічність рекреаційного природокористування	5.1. Дотримання екологічних норм рекреаційного господарювання	5.1.1. Очищення стічних вод.	Обсяг скидів рекреаційними об'єктами забруднених та недостатньо очищених стічних вод /всього обсяг водовідведення рекреаційних об'єктів	Не більше 90 % 0 %	0,05 0,04

*Види економічної діяльності за КВЕД: будівництво інших споруд – спортивні та рекреаційні (45.21.6), діяльність готелів (55.1), надання інших місць для тимчасового проживання (55.2), діяльність регулярного електротранспорту, включаючи діяльність функюлерів, підвісних канатних доріг (60.21.2), діяльність нерегулярного пасажирського транспорту (60.23.0), послуги з організації подорожувань (63.30.0), діяльність санаторно-курортних закладів (85.11.3), діяльність у сфері спорту (92.0), діяльність у сфері відпочинку та розваг (92.7).

Закінчення табл. 10.6

Принципи сталого рекреаційного природокористування	Критерії	Показники та індикатори	Порядок визначення	Параметри значень сталості	Ваговий коефіцієнт показника Кп
		<p>5.1.2. Стан водних рекреаційних об'єктів.</p> <p>5.1.3. Стан поведіння з відходами.</p> <p>5.1.4. Дотримання вимог щодо зон санітарної охорони рекреаційних центрів.</p> <p>5.1.5. Дотримання стандартів шумового впливу</p>	<p>Кількість водних рекреаційних об'єктів, що відповідають санітарно-гігієнічним нормам / всього водних рекреаційних об'єктів.</p> <p>Рекреаційних центрів з організованим збором, складуванням чи переробкою відходів / всього рекреаційних центрів.</p> <p>Кількість рекреаційних центрів з дотриманням вимог щодо зон санітарної охорони/ всього рекреаційних центрів.</p> <p>Рекреаційних центрів із зафіксованими неперевищеннями допустимих значень шумового фону / всього рекреаційних центрів</p>	<p>100 %</p> <p>100 %</p> <p>100 %</p> <p>100 %</p>	<p>0,04</p> <p>0,04</p> <p>0,04</p> <p>0,04</p>
6. Неперевищення меж допустимої еколого-економічної компромісності рекреаційного природокористування	6.1. Недопущення конфліктності у використанні рекреаційних ресурсів	<p>6.1.1. Розміщення у рекреаційних зонах та на прилеглих до них територіях екологічно шкідливих об'єктів.</p> <p>6.1.2. Уникнення міжгалузевих, соціальних та інших конфліктних ситуацій, пов'язаних з рекреаційним природокористуванням</p>	<p>Рекреаційних центрів, що не перебувають у зоні шкідливого екологічного впливу виробничих та інфраструктурних об'єктів/ всього рекреаційних центрів.</p> <p>Рекреаційних центрів з конфліктністю рекреаційного природокористування / всього рекреаційних центрів</p>	<p>100 %</p> <p>Відсутні</p>	<p>0,05</p> <p>0,05</p>

Для встановлення значень вагових коефіцієнтів використано матрицю, наведену у таблиці 10.7.

Таблиця 10.7

Матриця визначення вагових коефіцієнтів видів природних ресурсів у сумарному природно-ресурсному потенціалі сталого розвитку регіону

Вид природних ресурсів	Рейтингова оцінка екологічного значення	Рейтингова оцінка участі у забезпеченні соціально-економічних потреб населення	Сума рейтингових оцінок
Земельні	3	1	4
Водні	2	5	7
Лісові	1	2	3
Мінерально-сировинні	5	4	9
Рекреаційні			

Рекомендовані вагові коефіцієнти визначаються за формулою:

$$K_{zi} = \frac{1 / 10(10 - C_i)}{2},$$

де K_i – ваговий коефіцієнт інтегрального оцінювання індексу сталості використання i -ї складової природно-ресурсного потенціалу (i -го виду ресурсів);

10 – можлива сума рейтингових балів для i -го виду ресурсів;

C_i – отримана сума рейтингових балів i -го виду ресурсів;

2 – кількість складових оцінки.

Інтегральний індекс сталого використання природних ресурсів регіону визначається за формулою:

$$I_{cn} = I_{cz} \times K_z + I_{cv} \times K_v + I_{cl} \times K_l + I_{cm} \times K_m + I_{cr} \times K_r,$$

де I_{cn} – інтегральний індекс сталого використання природних ресурсів (сталого природокористування);

I_{cz} , I_{cv} , I_{cl} , I_{cm} , I_{cr} – відповідно індекси сталого використання земельних, водних, лісових, мінерально-сировинних, рекреаційних ресурсів;

K_z , K_v , K_l , K_m , K_r – вагові коефіцієнти земельних, водних, лісових, мінерально-сировинних, рекреаційних ресурсів при інтегральному оцінюванні.

Індекси сталого використання окремих видів природних ресурсів визначаються за формулою:

$$I_{ci} = P_{ni} \times K_n,$$

де I_{ci} – індекс сталого використання i -го виду природних ресурсів;

P_{ni} – рівень відповідності нормативному значенню i -го показника;

K_n – ваговий коефіцієнт даного показника;

Показник P_{ni} при цьому встановлюється за формулою:

$$Pn = \frac{\Phi n}{Hn},$$

де Φn – фактичне значення показника;
 Hn – нормативне значення показника.

При розрахунку беруться до уваги негативні відхилення від нормативних значень показників. При позитивному відхиленні (Pn більше 1,0), значення береться як 1,0.

Керуючись принципом Парето, отримане інтегральне значення індексу сталого використання природних ресурсів гірського регіону у межах 0,8–1,0 може свідчити про дотримання в цілому принципів сталого природокористування у регіоні.

10.3. Оцінка сталого використання природних ресурсів Карпатського регіону України

У результаті проведеної оцінки рівня сталого використання земельних ресурсів Карпатського регіону (табл. 10.8) отримані наступні індекси сталості:

- Забезпечення сільгоспугіддями – 1,000.
- Продуктивність сільськогосподарського виробництва – 0,891.
- Частка сільського господарства у загальному виробництві продукції та послуг у регіоні – 0,560.
- Рівень зайнятості населення у сільському господарстві – 1,000.
- Частка сільськогосподарських угідь під органічним землеробством – 0,700.
- Частка органічної продукції в загальному обсязі валової продукції сільського господарства – 0,040.
- Збереженість конкурентних у сучасних умовах традиційних для регіону видів господарської діяльності, пов'язаної із землекористуванням – 0,510.
- Частка місцевих (проживають, мають юридичну адресу в регіоні) землекористувачів у їх загальній кількості – 1,000.
- Сільськогосподарська освоєність регіону – 0,706.
- Розораність території – 0,858.
- Частка заповідних територій у земельному фонді регіону – 0,980.
- Відсутність порушених земель – 0,997.
- Внесення органічних добрив на 1га сільгоспугідь – 0,013.
- Внесення мінеральних добрив на 1га сільгоспугідь – 0,002.
- Частка еродованих земель – 0,142.
- Вміст гумусу в ґрунтах – 1,000.
- Недопущення хімічного, радіологічного забруднення земель – 0,000.
- Уникнення міжгалузевих, соціальних, екологічних конфліктних ситуацій, пов'язаних із землекористуванням – 0,000.

Показники, індикатори та значення сталості використання земельних ресурсів

Принципи сталого використання земельних ресурсів	Критерії	Показники та індикатори	Порядок визначення	Параметри значень сталості	Фактичне значення	Індекс сталості	Ваговий коефіцієнт показника Кп	Зважений індекс сталості
I. Забезпечення потреб економічного та соціального розвитку	1.1. Забезпечення суб'єктів економічної діяльності та громадян у земельних ресурсах. 1.2. Використання земельних ресурсів для формування конкурентного економічного середовища та сфери зайнятості у регіоні.	1.1.1. Забезпечення сільгосподарськими.	Площа земель сільськогосподарського призначення /чисельність населення.	0,3 га і більше	3-0,36 I-0,46 Л-0,49 Ч-0,52 К.Р.-0,46	3-1,000 I-1,000 Л-1,000 Ч-1,000 К.Р.-1,000	0,05	0,050
		1.2.1. Продуктивність сільськогосподарського виробництва.	Валова продукція сільського господарства на 1 га сільськогосподарських угідь.	8 500 грн	3-8491,8 I-7233,1 Л-5824,4 Ч-8285,4 К.Р.-6 978,5	3-0,999 I-0,650 Л-0,685 Ч-0,975 К.Р.-0,821	0,075	0,062
		1.2.2. Частка сільського господарства у загальному виробництві продукції та послуг у регіоні.	Валова додана вартість сільського господарства / валовий регіональний продукт.	20 % і більше	3-12,7 I-11,5 Л-8,9 Ч-18,2 К.Р.-11,2	3-0,635 I-0,575 Л-0,445 Ч-0,760 К.Р.-0,560	0,075	0,042
1.3. Реалізація перспективних напрямів ефективного землекористування	1.3.1. Рівень зайнятості населення у сільському господарстві. 1.3.2. Рівень зайнятості населення у сільському господарстві.	1.3.1. Частка сільськогосподарських угідь під органічним землеробством.	Кількість зайнятих у сільському господарстві /загальна кількість економічно активного населення.	Не більше 25 %	3-21,3 I-22,9 Л-14,8 Ч-24,4 К.Р.-19,3	3-1,000 I-1,000 Л-1,000 Ч-1,000 К.Р.-1,000	0,05	0,050
		1.3.1. Частка сільськогосподарських угідь під органічним землеробством* загальна площа сільгоспугідь. 1.3.2. Частка органічної продукції в загальному обсязі валової продукції сільського господарства	Площа сільгоспугідь під органічним землеробством* загальна площа сільгоспугідь. Валова продукція органічного землеробства* загальна валова продукція сільського господарства	10 % і більше 10 % і більше	К.Р.-7 К.Р.-0,700	К.Р.-0,700 К.Р.-0,040	0,025 0,025	0,018 0,001

*Розраховано експертно-оціночним методом. В офіційній статистичній відсутні дані щодо площі сільськогосподарських угідь під органічним землеробством та обсягів виробництва органічної сільськогосподарської продукції в країні та розрізі її регіонів зокрема. За даними Федерації органічного руху України, органічне сільськогосподарське виробництво доволі динамічними тенденціями вирізняється у західних регіонах країни. Інтенсивне транскордонне співробітництво, характерне для областей Карпатського регіону, активні міграційні процеси значною мірою сформували й укріпили у місцевому населення впевненість у необхідності збільшення масштабів виробництва та споживання органічної продукції. Як відомо, на сьогодні це виробництво найбільш поширене у Полтавській, Херсонській, Одеській і, зокрема, Львівській та Закарпатській областях.

Продовження табл. 10.8

Принципи сталого використання земельних ресурсів	Критерії	Показники та індикатори	Порядок визначення	Параметри значень сталості	Фактичне значення	Індекс сталості	Ваговий коефіцієнт показника Кп	Зважений індекс сталості
2. Збереження та розвиток регіональних традицій землекористування	2.1. Збереження видів та способів господарської діяльності, пов'язаних із землекористуванням	2.1.1. Збереження конкурентних у сучасних умовах традиційних для регіону видів господарської діяльності, пов'язаної із землекористуванням	Експертно-оціночний	100%	3-60,0	3-0,600	0,05	0,025
					I-55,0 Л-45,0 Ч-45,0 К.Р.-51,25	I-0,550 Л-0,450 Ч-0,450 К.Р.-0,510		
3. Забезпечення переваг місцевого населення та місцевих громад у використанні земельних ресурсів регіону	3.1. Пріоритетне отримання економічних та соціальних ефектів землекористування місцевим населенням	3.1.1. Частка місцевих (проживають, мають юридичну адресу в регіоні) землекористувачів у їх загальній кількості	Кількість місцевих землекористувачів / загальна кількість землекористувачів	90 % і більше	3-100,0	3-1,000	0,05	0,050
					I-100,0 Л-100,0 Ч-100,0 К.Р.-100,0	I-1,000 Л-1,000 Ч-1,000 К.Р.-1,000		
4. Збереження природного багатства	4.1. Оптиміальна структура землекористування.	4.1.1. Сільськогосподарська освоєність регіону.	Площа земель сільськогосподарського призначення / площа земельного фонду.	36 %	3-36 I-46 Л-59 Ч-60 К.Р.-51	3-1,000 I-0,783 Л-0,610 Ч-0,600 К.Р.-0,706	0,075	0,053
		4.1.2. Розораність території.	Площа ріллі / площа земельного фонду.	26 %	3-16 I-28 Л-36 Ч-41 К.Р.-30,3	3-1,000 I-0,928 Л-0,722 Ч-0,634 К.Р.-0,858	0,075	0,064
	4.1.3. Відсутність порушених земель	4.1.3. Частка заповідних територій у земельному фонді регіону.	Площа заповідних територій / загальна площа земельного фонду.	10 % і більше	3-13,8 I-15,7 Л-6,8 Ч-1,4 К.Р.-9,8	3-1,000 I-1,000 Л-0,680 Ч-0,140 К.Р.-0,980	0,025	0,025
		4.1.3. Відсутність порушених земель	Площа земель, що вибули з господарського використання внаслідок їх порушення / загальна площа земельного фонду	0 %	3-0,06 I-0,086 Л-0,53 Ч-0,06 К.Р.-0,3	3-0,999 I-0,999 Л-0,994 Ч-0,999 К.Р.-0,997	0,025	0,025

Закінчення таблиці 10.8

Принципи сталого використання земельних ресурсів	Критерії	Показники та індикатори	Порядок визначення	Параметри значень сталості	Фактичне значення	Індекс сталості	Ваговий коефіцієнт показника Кп	Зважений індекс сталості
	4.2. Збереження та розвиток природної родючості й екологічних функцій земель	4.2.1. Внесення органічних добрив на 1га сільгоспугідь.	Обсяги внесення органічних добрив / площа сільськогосподарських угідь.	Не менше 10 т	3.-0,02 Л.-0,17 Л.-0,12 Л.-0,012 Ч.-0,017 Ч.-0,017 К.Р.-0,013	3.-0,002 Л.-0,017 Л.-0,012 Ч.-0,017 К.Р.-0,013	0,05	0,001
		4.2.2. Внесення мінеральних добрив на 1га сільгоспугідь	Обсяги внесення мінеральних добрив / площа сільськогосподарських угідь	0,25 т діючої речовини	3.-0,003 Л.-0,01 Л.-0,019 Ч.-0,018 К.Р.-0,015	3.-0,012 Л.-0,040 Л.-0,002 Ч.-0,070 К.Р.-0,002	0,05	0,0001
5. Екологічність землекористування	5.1. Недопущення деградації земель та ґрунтів	5.1.1. Частка еродованих земель.	Площа земель, підданих водній і вітровій ерозії / площа сільськогосподарських угідь.	До 5%	3.-45,2 Л.-35,4 Л.-22,4 Ч.-59,7 К.Р.-35,2	3.-0,111 Л.-0,141 Л.-0,223 Ч.-0,083 К.Р.-0,142	0,1	0,014
		5.2.1. Вміст гумусу в ґрунтах.	Вміст гумусу в ґрунтах.	2% і більше	3.-1,5 Л.-3,13 Л.-2,48 Ч.-2,3 К.Р.-2,3	3.-0,750 Л.-1,000 Л.-1,000 Ч.-1,000 К.Р.-1,000	0,05	0,050
6. Неперевіщення меж допустимої еколого-економічної компромісності використання земельних ресурсів	6.1. Недопущення конфліктності у використанні земельних ресурсів	5.2.2. Недопущення хімічного, радіологічного забруднення земель	Кількість населених пунктів, віднесених до зон радіоактивного забруднення	Відсутні	3.-0 Л.-5 Л.-14 Ч.-0 К.Р.-19	3.-1 Л.-0 Л.-0 Ч.-1 К.Р.-0	0,05	0,000
		6.1.1. Уникнення міжгалузевих, соціальних, екологічних конфліктних ситуацій, пов'язаних із землекористуванням	Наявність конфліктних ситуацій	Відсутні	3.-9 Л.-8 Л.-10 Ч.-11 К.Р.-38	3.-0 Л.-0 Л.-0 Ч.-0 К.Р.-0	0,1	0,000
Разом								0,530

Із 18 показників, обраних для визначення сталості землекористування в регіоні, лише 5 відповідають вимогам та принципам сталого розвитку. Насамперед варто наголосити на значній частці заповідних територій у земельному фонді регіону, яка становить близько 10 % і в принципі відповідає нормативному значенню. Особливо високим є цей показник в Івано-Франківській – 15,7 % та Закарпатській – 13,8 % областях, нижчим у Львівській області – 6,8 %.

Господарське використання мінерально-сировинних ресурсів у Карпатському регіоні України має давню історію і є одним з вагомих факторів його соціально-економічного розвитку. Водночас враховуючи належність мінерально-сировинних ресурсів до категорії практично невідновних та те, що більшість способів їх видобування пов'язана з негативним впливом на природні комплекси, використання мінерально-сировинних ресурсів є важливим екологічним чинником, який через систему відповідних показників обов'язково має оцінюватися в системі інших чинників сталого розвитку. Результати оцінювання сталості використання мінерально-сировинних ресурсів регіону за низкою показників представлено у таблиці 10.9.

Визначені індекси сталості за кожним з показників наступні:

- Рівень реалізації перспективних можливостей ефективного господарського використання ресурсів надр – 0,581.
- Співвідношення фактичних та потенційно можливих обсягів продукції добувної промисловості – 0,367.
- Збереженість традиційних видів та способів надрокористування, конкурентних у сучасних умовах – 0,750.
- Частка місцевих надрокористувачів, що отримали дозволи на спеціальне використання надр у регіоні, в їх загальній кількості – 0,889.
- Невиснажливе надрокористування, орієнтоване на забезпечення поточних та перспективних потреб у мінерально-сировинних ресурсах – 0,000.
- Питомі викиди підприємствами добувної промисловості забруднюючих речовин в атмосферне повітря на одиницю валової доданої вартості добувної галузі – 0,864.
- Частка відходів добувної промисловості, що переробляється, – 0,196.
- Уникнення гірничих розробок, що спричиняє масштабні незворотні зміни у прилеглих природних комплексах, – 0,000.
- Уникнення міжгалузевих, міжтериторіальних та інших конфліктних ситуацій, пов'язаних з надрокористуванням – 0,000.

Загалом зважений (агрегований) індекс сталості використання мінерально-сировинних ресурсів у Карпатському регіоні України є невисоким – 0,472 (відповідність сталому розвитку засвідчує індекс не нижче 0,800), що потребує насамперед детального аналізу показників, які найбільше вплинули на такий низький оціночний результат.

Показники, індикатори та значення сталості використання мінерально-сировинних ресурсів

Принципи сталого використання природних ресурсів	Критерії	Показники та індикатори	Порядок визначення	Параметри значень сталості	Фактичне значення	Індекс сталості	Ваговий коефіцієнт показника, Кп	Зважений індекс сталості
1. Забезпечення потреб економічного та соціального розвитку	1.1. Реалізація наявних можливостей ефективного господарського використання мінерально-сировинних ресурсів.	1.1.1. Рівень реалізації перспективних можливостей ефективного господарського використання ресурсів надр.	Кількість використовуваних родовищ мінерально-сировинних ресурсів з економічно виправданою та екологічно обґрунтованою можливістю розробки / загальна кількість таких родовищ.	80 % і більше	3.-43,17 % I.-51,40 % Л.-44,29 % Ч.-46,75 % К.Р.-46,44 %	3.-0,540 I.-0,645 Л.-0,554 Ч.-0,584 К.Р.-0,581	0,1	0,058
	1.2. Рівень використання потенціалу мінерально-сировинних ресурсів для формування економічного середовища та розвитку сфери зайнятості в регіоні	1.2.1. Співвідношення фактичних та потенційно можливих обсягів продукції добувної промисловості	Фактичний обсяг продукції, робіт та послуг за відповідними видами економічної діяльності* чисельність населення	1 000 грн / од. пост. нас. і більше	3.-79,3 I.-651,3 Л.-471,6 Ч.-39,0 К.Р.-367,1	3.-0,079 I.-0,651 Л.-0,472 Ч.-0,039 К.Р.-0,367	0,15	0,055
2. Збереження та розвиток регіональних традицій використання ресурсів надр	2.1. Збереження потенційно конкурентоспроможних видів господарської діяльності, пов'язаних з надрокористуванням	2.1.1. Збереженість традиційних видів та способів надрокористування, конкурентних у сучасних умовах	Експертно-оціночний	100 %	3.-65,00 % I.-80,00 % Л.-50,00 % Ч.-100,00 % К.Р.-75,00 %	3.-0,650 I.-0,800 Л.-0,500 Ч.-1,000 К.Р.-0,750	0,1	0,075

*Види економічної діяльності за КВЕД 2005: добування паливно-енергетичних корисних копалин (10 – 12); добування корисних копалин, крім паливно-енергетичних (13 – 14); виробництво коксу (23.10); виробництво продуктів нафтоперероблення (23.20); виробництво основної хімічної продукції (виробленої на місцевій сировинній базі) (24.1); виробництво скла та виробів зі скла (26.1); виробництво керамічних виробів не для будівництва (26.2); виробництво керамічних плиток та плит (26.3); виробництво цегли, черепиці та інших будівельних виробів з випаленої глини (26.4); виробництво цементу, вапна та гіпсових сумішей (26.5); виробництво виробів з бетону, гіпсу та цементу (26.6); оброблення декоративного та будівельного каменю (26.7); виробництво електроенергії (40.11); виробництво газу (40.21).

Закінчення табл. 10.9

Принципи сталого використання природних ресурсів	Критерії	Показники та індикатори	Порядок визначення	Параметри значень сталості	Фактичне значення	Індекс сталості	Ваговий коефіцієнт показника, Кп	Зважений індекс сталості
3. Забезпечення переваг місцевого населення у надкористуванні	3.1. Пріоритетне отримання економічних та соціальних ефектів надкористування місцевим населенням	3.1.1. Частка місцевих надкористувачів, що отримали дозволи на спеціальне використання надр у регіоні, в їх загальній кількості	Кількість надкористувачів, що мають юридичну адресу регіону / всього надкористувачів у регіоні	80 % і більше	3.-88,57 % І.-57,84 % Л.-66,44 % Ч.-87,75 % К.Р.-71,08 %	3.-1,000 І.-0,723 Л.-0,831 Ч.-1,000 К.Р.-0,889	0,2	0,178
4. Збереження природного багатства	4.1. Рациональне використання ресурсів надр	4.1.1. Невиснажливе надкористування, орієнтоване на забезпечення поточних та перспективних потреб у мінерально-сировинних ресурсах	Приріст запасів мінерально-сировинних ресурсів / погашення запасів	100 % і більше	3.-0,00 % І.-0,00 % Л.-0,00 % Ч.-0,00 % К.Р.-0,00 %	3.-0,000 І.-0,000 Л.-0,000 Ч.-0,000 К.Р.-0,000	0,15	0,000
5. Екологічність надкористування	5.1. Недопущення забруднення навколишнього природного середовища підприємствами добувної галузі.	5.1.1. Невиснажливе надкористування, орієнтоване на забезпечення поточних та перспективних потреб у мінерально-сировинних ресурсах 5.1.2. Питомі викиди підприємствами добувної промисловості забруднюючих речовин в атмосферне повітря на одиницю валової доданої вартості добувної галузі.	Обсяг викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря підприємствами добувної галузі/ валова додана вартість добувної промисловості.	До 40 т / 1 млн грн	3.-12,5 т І.-60,7 т Л.-39,5 т Ч.-10,9 т К.Р.-46,3 т	3.-1,000 І.-0,659 Л.-1,000 Ч.-1,000 К.Р.-0,864	0,1	0,086
6. Неперевищення меж допустимої еколого-економічної компромісності надкористування	5.2. Повногта використання відходів добувної промисловості 6.1. Екологічність надкористування. 6.2. Уникнення конфліктності у використанні надр	5.2.1. Частка відходів добувної промисловості, що переробляється 6.1.1. Недопущення гірничих розробок, що спричиняє масштабні незворотні зміни у природних комплексах. 6.2.1. Уникнення міжгалузевих, міжтериторіальних та інших конфліктних ситуацій, пов'язаних з надкористуванням	Річний обсяг переробки (повторного використання), утилізації, спалення відходів підприємств добувної галузі/ річний обсяг утворення відходів добувної галузі Нааявність гірничих розробок, що спричиняють масштабні або незворотні зміни у природних комплексах; з якими пов'язані зони екологічного лиха. Нааявність конфліктних ситуацій	100 % Відсутні*	3.-17,35 % І.-56,87 % Л.-2,36 % Ч.-36,32 % К.Р.-19,60 %	3.-0,174 І.-0,569 Л.-0,024 Ч.-0,363 К.Р.-0,196	0,1	0,020
Разом								0,472

*При наявності зазначених негативних явищ рівень відповідності нормативному значенню за даним показником дорівнює нулю.

Повна невідповідність принципам і критеріям сталого використання природних ресурсів виявлена за трьома показниками. Принцип збереження природного багатства оцінювався за показником невиснажливого надрокористування через співвідношення приросту затверджених запасів мінеральної сировини до погашення запасів (обсягів видобутих ресурсів). Загальна тенденція останніх років до постійного зменшення геологорозвідувальних робіт призвела до вкрай низьких приростів затверджених запасів корисних копалин у регіоні, які не компенсують обсягів видобутих ресурсів, що ставить під загрозу можливість користування цими ресурсами у перспективі, а це прямо суперечить принципам сталого розвитку.

Не відповідає принципам сталого розвитку також наявність у регіоні гірничих розробок, які призвели до масштабних, а в окремих випадках – незворотних змін у природних комплексах. Вони проявляються:

- у Закарпатській області в зонах діяльності ДП «Солотвинський солерудник» (карстопровальні процеси на виробничих територіях та у житловій зоні селища Солотвино, руйнування об'єктів інфраструктури, припинення діяльності рекреаційних об'єктів), збанкрутілого ТЗОВ «Закарпаттяполіметали», яке здійснювало розробку Мужієвського золотополіметалічного родовища (нерекультивовані відвали з вмістом важких металів – свинцю, кадмію більше від допустимого та хвостосховище, які спричинюють забруднення ґрунтів, поверхневих і підземних вод);

- в Івано-Франківській області в зоні діяльності ДП «Калійний завод» ВАТ «Оріана» (в результаті господарської діяльності хімічних підприємств у Калуському районі Івано-Франківської області було порушено екологічну рівновагу в товщі гірських порід Калуш-Голинського родовища калійних солей, що спричинило просідання земної поверхні, утворення провальних воронок, карстів, зсувів ґрунтів у місті Калуш і прилеглих селах; Законом України № 1885 від 12 лютого 2010 р. територія міста Калуш та сіл Кропивник і Сівка-Калуська оголошено зоною надзвичайної екологічної ситуації);

- у Львівській області в зоні діяльності Стебницького гірничо-хімічного підприємства «Полімінерал» (затоплення підземними водами соляних шахт, розмивання підпірних стінок та загроза масштабних карстопровальних процесів, прояви яких уже спостерігаються на території м. Стебник), Яворівського ДГХП «Сірка» (шламосховища, масштабні нерекультивовані сіркомісткі відвали, які спричинюють забруднення поверхневих і підземних вод), ДП «Львіввугілля» (нерекультивовані терикони й відвали, що є джерелами забруднення атмосферного повітря, поверхневих і підземних вод, просідання земної поверхні та підтоплення території міст Червоноград, Соснівка, прилеглих сіл).

Усі перелічені негативні явища викликають гострі суспільні конфлікти екологічного характеру. Вони доповнюються також міжтериторіальними конфліктами, зумовленими використанням надр підприємствами, котрі мають юридичну адресу за межами областей, ресурси яких експлуатують. Такий конфлікт виник з приводу видобування нафти Лопушнянського родовища Чернівецької

області НГВУ «Надвірнанафтогаз» ВАТ «Укрнафта», яке зареєстроване в Івано-Франківській області, на користь якої і виконує податкові зобов'язання.

Низькими є також індекси показників переробки (повторного використання) та утилізації відходів добувної промисловості – 0,196 і повноти використання природно-ресурсних можливостей для розвитку добувної промисловості – 0,367. Так, у Закарпатській області з 23 видів корисних копалин (без урахування прісних і мінеральних вод), за якими затверджено запаси, використовується 16 (з 215 родовищ розробляється 79–36,7 %); у Івано-Франківській області з 19 видів – 9 (з 263 – 110 (41,8 %) відповідно; у Чернівецькій області з 14 видів застосовується 11 (з 147 родовищ розробляється 67–45,6 %). При цьому річний видобуток корисних копалин на більшості родовищ здійснюється у незначних обсягах. Наприклад, на Закарпатті річний видобуток становить більш як 1 % затверджених запасів тільки за тугоплавкими глинами. За всіма іншими видами наявних мінерально-сировинних ресурсів запаси перевищують сторічний термін видобування. У Львівській та Івано-Франківській областях річний видобуток в обсягах більше 1 % здійснюється тільки вуглеводневої сировини, затверджені запаси якої суттєво вичерпані. Разом з тим регіон володіє прогнозними запасами цієї сировини у кілька разів більшими від затверджених. Вони потребують вивчення, затвердження та інвестицій для розробки.

Отримана у процесі оцінки величина зваженого індексу сталого використання лісових ресурсів 0,560 свідчить як про наближене до сталого лісокористування в регіоні за низкою показників та індикаторів (найбільше це стосується забезпеченості регіону лісовими угіддями та ресурсами), так і про наявність складних проблем (табл. 10.10).

На лісовкритій площі, яка становить 2,3 млн га, або 37 % загальної площі регіону (у Закарпатській області – 51,4 %, Івано-Франківській – 42,3 %), забезпеченість запасами стиглої деревини дорівнює 377,3 млн м³, або 62,1 м³ на одну особу (найбільше у Закарпатській – 166,7 м³ та Івано-Франківській – 117,7 м³ областях).

Вищими від параметрів значень сталості у регіоні є показники використання лісових ресурсів для формування економічного середовища та розвитку зайнятості. Зокрема, частка продукції та послуг видів економічної діяльності, що безпосередньо використовують лісові ресурси, у загальному обсязі валового регіонального продукту регіону становить 5,6 % (найбільше у Львівській області – 6,8 %). Вищим за нормативне значення є показник ефективності використання первинної лісосировини, який відображає створення доданої вартості тими видами економічної діяльності в регіоні, котрі застосовують лісові ресурси.

Показники, індикатори та значення сталості використання лісових ресурсів

Принципи сталого використання лісових ресурсів	Критерії	Показники та індикатори	Порядок визначення	Параметри значень сталості	Фактичне значення	Індекс сталості	Ваговий коефіцієнт показника, Кп	Зважений індекс сталості
I. Забезпечення потреб економічного та соціального розвитку	I.1. Забезпеченість погочних та перспективних потреб у лісових ресурсах	I.1.1. Лісистість.	Лісопокрита площа / загальна площа регіону.	40 % і більше	3-51,4 I-42,3 Л-28,2 Ч-29,2 К.Р.-0,925	3-1,000 I-1,000 Л-0,705 Ч-0,018 К.Р.-0,925	0,03	0,028
		I.1.2. Забезпеченість лісовими угіддями.	Площа земель лісового фонду /чисельність населення.	0,75 га і більше	3-0,52 I-0,46 Л-0,27 Ч-0,29 К.Р.-0,38	3-0,693 I-0,613 Л-0,360 Ч-0,387 К.Р.-0,507	0,03	0,015
		I.1.3. Забезпеченість запасами деревини.	Запаси стиглої деревини /чисельність населення.	10 м ³ і більше	3-166,7 I-117,7 Л-35,6 Ч-69,6 К.Р.-62,1	3-1,000 I-1,000 Л-1,000 Ч-1,000 К.Р.-1,000	0,03	0,030
I.2. Використання лісових ресурсів для формування економічного середовища та розвитку зайнятості в регіоні.	I.2.1. Частка продукції та послуг видів економічної діяльності, що безпосередньо використовують лісові ресурси, у загальному обсязі виробництва та послуг у регіоні.	I.2.2. Частка працюючих за видами економічної діяльності, що безпосередньо використовують лісові ресурси, у загальній кількості економічно активного населення	Обсяг продукції та послуг за відповідними видами економічної діяльності* валовий регіональний продукт.	5 % і більше	3-4,5 I-3,8 Л-6,8 Ч-4,0 К.Р.-5,6	3-0,900 I-0,760 Л-1,000 Ч-0,800 К.Р.-1,000	0,05	0,050
			Зайнятих у вказаних вище видах економічної діяльності* економічно активне населення.	1 % і більше	3-2,0 I-1,6 Л-1,2 Ч-1,6 К.Р.-1,6	3-1,000 I-1,000 Л-1,000 Ч-1,000 К.Р.-1,000	0,05	0,050

*Види економічної діяльності за КВЕД 2005: мисливство (01.5), лісове господарство та пов'язані з ним послуги (02.), обробка деревини та виробництво виробів з дерева, окрім меблів (20.), виробництво меблів (36.1).

Продовження табл. 10.10

Принципи сталого використання лісових ресурсів	Критерії	Показники та індикатори	Порядок визначення	Параметри значень сталості	Фактичне значення	Індекс сталості	Ваговий коефіцієнт показника, Кп	Зважений індекс сталості
2. Збереження та розвиток регіональних традицій лісокористування	1.3. Реалізація перспективних напрямів ефективного господарського використання лісових ресурсів	1.3.1. Ефективність використання первинної лісосировини	Обсяг продукції та послуг за відомими видами економічної діяльності* обсяг продукції, робіт та послуг лісового господарства	300 % і більше	3.-366 І.-464 ЛІ.-1 121 ЧІ.-0,667 К.Р.-582	3.-1,000 І.-1,000 ЛІ.-1,000 ЧІ.-0,667 К.Р.-1,000	0,05	0,050
	2.1. Збереження традиційних видів та способів господарського використання лісових ресурсів, конкурентних у сучасних умовах	2.1.1. Збереженість традиційних видів та способів господарського використання лісових ресурсів, конкурентних у сучасних умовах	Експертно-оціночний	100 %	3.-60,0 І.-65,0 ЛІ.-50,0 ЧІ.-40,0 К.Р.-53,75	3.-0,600 І.-0,650 ЛІ.-0,500 ЧІ.-0,400 К.Р.-0,538	0,03	0,016
3. Збереження природного багатства	3.1. Використання лісових ресурсів у межах регенеративної здатності природних екосистем.	3.1.1. Дотримання розрахункової лісосіки	Заготівля ліквідної деревини / обсяг розрахункової лісосіки.	Не більше 100 %	3.-49,9 І.-82,8 ЛІ.-79,8 ЧІ.-85,7 К.Р.-73,6	3.-0,499 І.-0,828 ЛІ.-0,798 ЧІ.-0,857 К.Р.-0,736	0,05	0,037
		3.2.1. Відтворення лісів	Площа садіння і висівання лісу / площа рубок головного користування.	100 % і більше	3.-99 І.-77 ЛІ.-86,7 ЧІ.-50 К.Р.-77,3	3.-0,990 І.-0,770 ЛІ.-0,867 ЧІ.-0,500 К.Р.-0,773	0,05	0,039
	3.2.2. Переведення лісових культур у вкриті лісом землі / площа рубок головного користування.	Площа переведення лісових культур у вкриті лісом землі / площа рубок головного користування.	100 % і більше	3.-203 І.-100 ЛІ.-135 ЧІ.-73 К.Р.-119	3.-0,203 І.-1,000 ЛІ.-1,000 ЧІ.-0,730 К.Р.-1,000	0,05	0,050	
	3.2.3. Відтворюваність запасів деревини	Річний приріст стиглої деревини / річний обсяг лісозаготівель	100 % і більше	3.-298 І.-274 ЛІ.-204 ЧІ.-123 К.Р.-229	3.-1,000 І.-1,000 ЛІ.-1,000 ЧІ.-1,000 К.Р.-1,000	0,05	0,050	

*Види економічної діяльності за КВЕД 2005: мисливство (01.5), лісове господарство та пов'язані з ним послуги (02.), обробка деревини та виробництво виробів з дерева, окрім меблів (20.), виробництво меблів (36.1).

Закінчення табл. 10.10

Принципи сталого використання лісових ресурсів	Критерії	Показники та індикатори	Порядок визначення	Параметри значень сталості	Фактичне значення	Індекс сталості	Ваговий коефіцієнт показника, Кп	Зважений індекс сталості
4. Екологічність лісокористування	3.3. Збереження та збагачення біорізноманіття лісових екосистем	3.3.1. Частка лісових земель-об'єктів ПЗФ у загальній площі лісового фонду	Площа лісових земель-об'єктів ПЗФ / площа земель лісового фонду	20 % і більше	3-19,4 І-25,8 ЛІ-9,2 ЧІ-33,3 К.Р.-0,985	3-0,970 І-1,000 ЛІ-0,460 ЧІ-1,000 К.Р.-0,985	0,075	0,074
	4.1. Дотримання екологічних правил та технологій лісокористування	4.1.1. Очищення ділянок рубок. 4.1.2. Уникнення та ліквідація наслідків лісових пожеж. 4.1.3. Захист лісу від шкідників та хвороб.	Залишок неочищених площ / загальна площа рубок. Лісова площа, пройдена пожежами / площа земель лісового фонду. Площа робіт із захисту лісу від шкідників і хвороб / загальна площа осередків шкідників і хвороб лісу.	0 %* 0 %* 100 %	3-2,0 І-0,3 ЛІ-0,4 ЧІ-2,5 К.Р.-2,8 3-0 І-0 ЛІ-0 ЧІ-0 К.Р.-0 3-75 І-90 ЛІ-25 ЧІ-38 К.Р.-78,3	3-0,980 І-0,997 ЛІ-0,996 ЧІ-0,975 К.Р.-0,972 3-1,000 І-1,000 ЛІ-1,000 ЧІ-1,000 К.Р.-1,000 3-0,750 І-0,900 ЛІ-0,250 ЧІ-0,380 К.Р.-0,783	0,015	0,015
5. Неперевищення меж допустимої еколого-економічної компромісності лісокористування	4.1.4. Запобігання шкідливій дії водної ерозії	5.1.1. Уникнення міжгалузевих, соціальних, екологічних конфліктних ситуацій, пов'язаних із лісокористуванням	Площа еродованих земель / площа земель лісового фонду Наявність конфліктних ситуацій	0%* Відсутні**	3-0,05 І-0,46 ЛІ-0,14 ЧІ-0,26 К.Р.-0,21 3-1 І-1 ЛІ-0 ЧІ-0 К.Р.-2	3-0,999 І-0,995 ЛІ-0,999 ЧІ-0,997 К.Р.-0,790 3-0,000 І-0,000 ЛІ-1,000 ЧІ-1,000 К.Р.-0,000	0,02	0,016
	Разом							0,025
Разом								

**Тут і далі при значенні більше 0 % у процесі визначення індексу сталого використання природних ресурсів рівень відповідності нормативному значенню за даним показником взято за 100 % мінус фактичний відсоток (100 % – факт. % : 100).

**Тут і далі при наявності зазначених негативних явищ рівень відповідності нормативному значенню за даним показником взято за нуль.

Отримані на основі опрацювання статистичних даних результати також свідчать і про близьке до сталого ведення лісового господарства в лісах регіону, хоча використана система показників й індикаторів не є повною. Зокрема, шляхом переведення лісових культур у вкриті лісом землі відбувається збільшення земель, вкритих лісовою рослинністю.

Водночас за низкою важливих показників та індикаторів спостерігається нижчий рівень відповідності нормативним значенням сталості. Це стосується показника відтворення лісів, яким характеризується площа садіння і висівання лісу (індекс сталості 0,773). Дещо меншою від нормативного показника (індекс сталості 0,985) є площа вкритих лісовою рослинністю об'єктів природно-заповідного фонду (ПЗФ) регіону, на яких здійснюється охорона ендемічних видів і тих, що перебувають під загрозою зникнення. Вона становить 454,9 тис. га (19,7 % усіх вкритих лісовою рослинністю земель регіону при нормативному значенні 20 %).

Загалом значні резерви для підвищення рівня сталості при використанні лісових ресурсів вбачаються у напрямі:

- забезпечення розширеного відтворення лісів шляхом збільшення обсягів лісовідновлення (посів, посадка, створення промислових плантацій, реконструкція малоцінних насаджень тощо), заліснення деградованих сільськогосподарських угідь;

- розширення комплексного використання, поглиблення первинної переробки лісових ресурсів, нарощування обсягів виробництва експортоорієнтованої та імпортозамінної продукції;

- технічної модернізації лісгосподарського виробництва з метою більш повного і раціонального використання лісових ресурсів.

Результати проведеної оцінки рівня сталого використання водних ресурсів Карпатського регіону України демонструють наведені нижче індекси сталості у розрізі обраних показників та індикаторів:

- Забезпеченість ресурсами прісної води – 1,000.
- Обсяг використання води на одиницю населення – 0,771.
- Використання води на виробничі потреби – 0,754.
- Використання води на сільськогосподарські потреби – 0,799.
- Використання води на господарсько-питні потреби – 0,670.
- Частка продукції та послуг видів економічної діяльності, що безпосередньо використовують водні ресурси, у загальному обсязі виробництва та послуг у регіоні – 0,738.

- Частка працюючих за видами економічної діяльності, що безпосередньо використовують водні ресурси, у загальній кількості економічно активного населення – 0,450.

- Рівень використання гідроенергетичного потенціалу водних ресурсів – 0,143.

- Збереженість традиційних видів та способів господарського використання водних ресурсів, конкурентних у сучасних умовах – 0,563.

- Частка використання експлуатаційних запасів водних ресурсів поверхневого стоку (16 % середньобагаторічного стоку) – 1,000.
- Частка використання експлуатаційних запасів підземних вод – 1,000.
- Частка родовищ підземних вод, об'єми водозабору на котрих перевищують експлуатаційні запаси, – 1,000.
- Забезпеченість протипаводковими інженерними спорудами – 0,470.
- Рівень регульованості поверхневого стоку – 0,230.
- Використання потенціалу ресурсів підземних вод – 1,393.
- Частка забруднених та недостатньо очищених зворотних вод у загальному водовідведенні – 0,792.
- Частка проб з перевищенням нормативів граничнодопустимих концентрацій шкідливих речовин у водних об'єктах до загальної кількості проб – 0,293.
- Уникнення міжгалузевих, соціальних та екологічних конфліктних ситуацій, пов'язаних із водокористуванням, – 0,000.

Загалом отримана у процесі оцінки величина зваженого індексу сталого використання водних ресурсів 0,627 (табл. 10.11) свідчить про наявність низки проблем у сфері водокористування та охорони вод регіону. При цьому за окремими показниками та індикаторами можна констатувати дотримання параметрів значень сталості. Насамперед це стосується забезпеченості регіону ресурсами прісної води. Водні ресурси поверхневого стоку 75 % забезпеченості в регіоні становлять 30 422,6 млн м³, а загалом ресурси прісних вод разом з підземними водами (768,6 млн м³/рік) – 31 191,2 млн м³, що забезпечує питомий показник на одну особу понад 5 тис. м³ (найбільше у Чернівецькій – 8,760 м³ та Закарпатській – 8,516 м³ областях).

Вищими за параметри значень сталості у регіоні є також показники допустимого рівня використання поверхневого стоку – 6,62 % при нормативному значенні до 50 %, а також експлуатаційних запасів підземних вод – 35,28 % при допустимому значенні до 80 %. Відсутні у регіоні випадки забору підземних вод понад встановлені експлуатаційні запаси родовищ.

Відповідає нормативному значенню показник використання потенційних запасів підземних вод. Затверджені запаси до потенційних становлять 35,89 % при нормативному значенні до 50 %.

Разом з тим за низкою показників та індикаторів спостерігається низький рівень відповідності нормативним значенням сталості. Так, у регіоні не вдалося уникнути конфліктних ситуацій, пов'язаних з проблемами водокористування. Насамперед це стосується спротиву громадськості реалізації рішення сесії Закарпатської обласної ради № 310 від 04.11.2011 р. щодо обласної схеми розташування малих гідроелектростанцій. Конфлікти цього ж характеру мають місце у Львівській та Івано-Франківській області. При цьому показник рівня використання гідроенергетичного потенціалу малих ГЕС Карпатського регіону засвідчує дуже вагомий резерви.

Показники, індикатори та значення сталості використання водних ресурсів

Принципи сталого використання водних ресурсів	Критерії	Показники та індикатори	Порядок визначення	Параметри значень сталості	Фактичне значення	Індекс сталості	Ваговий коефіцієнт показника Кп	Зважений індекс сталості
1. Забезпечення потреб економічного та соціального розвитку	1.1. Забезпеченість поточних та перспективних потреб у воді населення й господарства регіону	1.1.1. Забезпеченість ресурсами прісної води.	Всього ресурси прісної води / чисельність населення.	Понад 5 тис. м ³ на одну особу	3-8,516 І-4,829 Л-2,351 Ч-8,760 К.Р.-5,133	3-1,000 І-0,966 Л-0,470 Ч-1,000 К.Р.-1,000	0,03	0,030
		1.1.2. Обсяг використання води на одиницю населення.	Фактичний забір води / чисельність населення.	Понад 100 м ³ /рік	3-33,9 І-70,5 Л-98,3 Ч-87,0 К.Р.-77,1	3-0,339 І-0,705 Л-0,983 Ч-0,870 К.Р.-0,771	0,03	0,023
		1.1.3. Використання води на виробничі потреби.	Використання свіжої води на виробничі потреби/обсяг реалізованої продукції промисловості.	До 2,0 м ³ /1 000 грн	3-0,693 І-4,152 Л-1,802 Ч-7,493 К.Р.-2,652	3-1,000 І-0,482 Л-1,000 Ч-0,270 К.Р.-0,754	0,03	0,023
		1.1.4. Використання води на сільськогосподарські потреби.	Використання свіжої води на потреби / валова продукція сільського господарства.	До 5,0 м ³ /1 000 грн	3-1,421 І-0,142 Л-7,390 Ч-16,293 К.Р.-6,254	3-1,000 І-1,000 Л-0,676 Ч-0,307 К.Р.-0,799	0,03	0,024
		1.1.5. Використання води на господарсько-питні потреби	Використання свіжої води на господарсько-питні потреби / чисельність населення	30 м ³ на одну особу в рік і більше	3-11,419 І-14,050 Л-30,770 Ч-11,313 К.Р.-20,105	3-0,381 І-0,468 Л-1,000 Ч-0,377 К.Р.-0,670	0,03	0,020
1.2. Використання потенціалу водних ресурсів для формування економічного середовища та розвитку сфери зайнятості в регіоні	1.2.1. Частка продукції та послуг видів економічної діяльності, що безпосередньо використовують водні ресурси, у загальному обсязі виробництва та послуг у регіоні	Обсяг продукції та послуг за відповідними видами економічної діяльності* валовий регіональний продукт	Обсяг продукції та послуг за відповідними видами економічної діяльності* валовий регіональний продукт	5 % і більше	3-2,60 І-1,33 Л-6,46 Ч-3,82 К.Р.-3,68	3-0,520 І-0,266 Л-1,000 Ч-0,764 К.Р.-0,738	0,05	0,037

*Види економічної діяльності за КВЕД 2005: рибальство (05.01.0), рибництво (05.02.0), виробництво мінеральних вод (15.98.0), виробництво електроенергії ГЕС (40.11.0), збирання, очищення та розподілення води (41.00.0), будівництва водних споруд(45.24.0).

Продовження таблиці 10.11

Принципи сталого використання водних ресурсів	Критерії	Показники та індикатори	Порядок визначення	Параметри значень сталості	Фактичне значення	Індекс сталості	Ваговий коефіцієнт показника Кп	Зважений індекс сталості
2. Збереження та розвиток регіональних традицій водокористування	1.3. Реалізація прямих ефективних напрямів господарського використання потенціалу водних ресурсів	1.2.2. Частка працюючих за видами економічної діяльності, що безпосередньо використовують водні ресурси, у загальній кількості економічно активного населення	Зайнятих у вказаних вище видах економічної діяльності* економічно активне населення	1 % і більше	3-0,45 І-0,43 Л-0,48 Ч-0,41 К.Р.-0,45	3-0,450 І-0,430 Л-0,480 Ч-0,410 К.Р.-0,450	0,05	0,023
	1.3.1. Рівень використання гідроенергетичного потенціалу водних ресурсів	1.3.1. Рівень використання гідроенергетичного потенціалу водних ресурсів	Встановлена потужність малих ГЕС / технічно досяжний потенціал малої гідроенергетики (з урахуванням екологічних обмежень)	20 % і більше	3-4,50 І-2,28 Л-0,15 Ч-0,42 К.Р.-2,87	3-0,225 І-0,114 Л-0,008 Ч-0,021 К.Р.-0,143	0,05	0,007
3. Збереження природного багатства	2.1. Збереження традиційних видів господарської діяльності, пов'язаних з водокористуванням	2.1.1. Збереженість традиційних видів та способів господарського використання водних ресурсів, конкурентних у сучасних умовах	Експертно-оціночний	100 %	3-65,0 І-50,0 Л-50,0 Ч-60,0 К.Р.-56,25	3-0,650 І-0,500 Л-0,500 Ч-0,600 К.Р.-0,563	0,05	0,028
	3.1. Використання водних ресурсів у межах регенеративної здатності природних екосистем	3.1.1. Частка використання експлуатаційних запасів водних ресурсів поверхневості стоків (16 % середньобіжурного стоку). 3.1.2. Частка використання експлуатаційних запасів підземних вод. 3.1.3. Частка родовищ підземних вод, об'єми водозабору на котрих перевищують експлуатаційні запаси	Забір води з природних водних об'єктів (крім підземних)/ експлуатаційні запаси водних ресурсів поверхневого стоку. Забір води з підземних джерел/ експлуатаційні запаси підземних вод. Родовищ з перевищенням забору води понад експлуатаційні запаси /всього родовищ що експлуатуються	Не більше 50 % Не більше 80 % Відсутні**	3-1,41 І-6,88 Л-9,09 Ч-29,31 К.Р.-6,62 3-19,78 І-47,30 Л-37,01 Ч-33,49 К.Р.-35,28 3-0 % І-0 % Л-0 % Ч-0 % К.Р.-0 %	3-1,000 І-1,000 Л-1,000 Ч-1,000 К.Р.-1,000 3-1,000 І-1,000 Л-1,000 Ч-1,000 К.Р.-1,000 3-1,000 І-1,000 Л-1,000 Ч-1,000 К.Р.-1,000	0,075	0,075

*Види економічної діяльності за КВЕД 2005: рибальство (05.01.0), рибицтво (05.02.0), виробництво мінеральних вод (15.98.0), виробництво електроенергії ГЕС (40.11.0), збирання, очищення та розподілення води (41.00.0), будівництва водних споруд(45.24.0).

**Тут і далі при наявності негативних явищ рівень відповідності нормативному значенню за даним показником береться за нуль.

Закінчення таблиці 10.11

Принципи сталого використання водних ресурсів	Критерії	Показники та індикатори	Порядок визначення	Параметри значень сталості	Фактичне значення	Індекс сталості	Ваговий коефіцієнт показника Кп	Зважений індекс сталості
	3.2. Запобігання шкідливій дії води на прилеглі екосистеми	3.2.1. Забезпеченість протиаварійними спорудами.	Протяжність прируслових ділянок, де проведені протиаварійні інженерні роботи /протяжність прируслових ділянок, котрі потребували (потребують) таких робіт (рівень фінансування державних протиаварійних програм у регіоні)	100 %	3-50,4 І.-43,6 ЛІ.-43,6 Ч.-43,6 К.Р.-47,0	3-0,504 І.-0,436 ЛІ.-0,436 Ч.-0,436 К.Р.-0,470	0,05	0,024
	3.3. Використання потенційних можливостей збільшення запасів водних ресурсів	3.3.1. Рівень регульованості поверхневого стоку.	Об'єм शुچних вододім (ставки, водосховища)/середньобігаторичний об'єм поверхневого стоку.	5 % і більше	3-0,76 І.-1,39 ЛІ.-1,65 Ч.-3,36 К.Р.-1,15	3-0,152 І.-0,278 ЛІ.-0,330 Ч.-0,672 К.Р.-0,230	0,05	0,012
		3.3.2. Використання потенціалу ресурсів підземних вод	Експлуатаційні запаси підземних вод/ прогнози ресурси підземних вод	До 50 %	3-31,33 І.-37,03 ЛІ.-36,30 Ч.-42,20 К.Р.-35,89	3-1,000 І.-1,000 ЛІ.-1,000 Ч.-1,000 К.Р.-1,000	0,025	0,025
4. Екологічність водокористування	4.1. Недопущення складів забруднених стічних вод у поверхневі водойми та підземні горизонти.	4.1.1. Частка забруднених та недостатньо очищених зворотних вод у загальному водовідведенні.	Скидання забруднених та недостатньо очищених зворотних вод у поверхневі водні об'єкти /загальне водовідведення у поверхневі водні об'єкти	0 %*	3-18,09 І.-16,61 ЛІ.-24,67 Ч.-13,08 К.Р.-20,84	3-0,819 І.-0,834 ЛІ.-0,753 Ч.-0,869 К.Р.-0,792	0,175	0,139
	4.2. Дотримання стандартів чистоти водного басейну	4.2.1. Частка проб з перевищенням нормативів граничних допустимих концентрацій шкідливих речовин у водних об'єктах до загальної кількості проб	Кількість контрольних створів, у яких зафіксовано перевищення ГДК забруднюючих речовин / всього контрольних створів, у яких проводився інструментально-лабораторний контроль якості поверхневих вод	0 %*	3-87,50 І.-90,91 ЛІ.-70,14 Ч.-53,45 К.Р.-70,69	3-0,125 І.-0,091 ЛІ.-0,299 Ч.-0,466 К.Р.-0,293	0,125	0,037
5. Неперевищення меж допустимої еколого-економічної компромісності водокористування	5.1. Недопущення конфліктності у використанні водних ресурсів	5.1.1. Уникнення міжгалузевих, соціальних та екологічних конфліктних ситуацій, пов'язаних із водокористуванням	Наявність конфліктних ситуацій	Відсутні**	3-1 І.-1 ЛІ.-1 Ч.-0 К.Р.-3	3-0,000 І.-0,000 ЛІ.-0,000 Ч.-1,000 К.Р.-0,000	0,05	0,000
	Разом							0,627

*Тут і далі при значенні більше 0 % у процесі визначення індексу сталого використання природних ресурсів рівень відповідності нормативному значенню за даним показником дорівнює 100 % мінус фактичний відсоток (100 % - факт. % : 100).

**Тут і далі при наявності зазначених негативних явищ рівень відповідності нормативному значенню за даним показником береться за нуль.

Технічно доступний потенціал малої гідроенергетики регіону оцінюється в 1 205,2 МВт при потужності наявних МГЕС 34,63 МВт (2,9 % від наявного потенціалу). Мала гідроенергетика у багатьох країнах світу слугує важливим чинником економічного розвитку гірських територій. Проблеми спротиву громадськості Карпатського регіону мають не стільки екологічне підґрунтя, скільки є наслідком інституційно-управлінських недоліків, притаманних нашій країні, непрозорості прийняття управлінських рішень на місцевому й регіональному рівнях, відсутності професійної експертизи схем розміщення та проектів будівництва малих ГЕС.

Низьким у регіоні є рівень регульованості поверхневого річкового стоку, що зменшує господарський потенціал водних ресурсів регіону, не сприяє вирішенню проблем протипаводкової безпеки. Загальний об'єм штучних водойм становить 214,2 млн м³, що відносно середньобагаторічного стоку дорівнює дещо більше 1 %. Проблему регульованості стоку частково передбачено вирішувати у рамках затверджених державних програм комплексного протипаводкового захисту в басейнах річок Тиса, Дністер, Прут, Серет. Однак рівень їх фінансування та реалізації в цілому не сягає і половини від затверджених обсягів.

Значне відставання від нормативних значень сталості у регіоні спостерігається також за дотриманням стандартів чистоти водного басейну. Скидання неприпустимо великих об'ємів забруднених стічних вод (89,34 млн м³, або 20,8 % від загального водовідведення у 2010 р.) призводить до перевищень граничнодопустимих концентрацій забруднюючих речовин у більшості поверхневих водойм. Контроль, проведений регіональними підрозділами Мінприроди України у 331 контрольному створі на водоймах регіону, засвідчив перевищення ГДК у 234 створах (понад 70 % по регіону, від 53 % у Чернівецькій до 91 % в Івано-Франківській обл.).

Значно нижчою від можливої є участь орієнтованих на використання потенціалу водних ресурсів регіону галузей у розвитку економічного середовища та сфери зайнятості місцевого населення. Великі резерви при цьому вбачаються у напрямках розвитку екологічної та інженерної інфраструктури (водоочисні споруди, каналізаційні та водопровідні мережі, протипаводкові інженерні споруди тощо), гідроенергетики, рибного господарства, виробництва мінеральних вод.

Результати проведеного інтегрального оцінювання сталості використання природних рекреаційних ресурсів Карпатського регіону (за станом на 2010 р.) засвідчили, що загалом зважений індекс сталості є доволі високим і становить 0,701 (табл. 10.12).

Показники, індикатори та значення сталості використання природних рекреаційних ресурсів

Принципи сталого рекреаційного природо-користування	Критерії	Показники та індикатори	Порядок визначення	Параметри значень сталості	Фактичне значення	Індекс сталості	Ваговий коефіцієнт показника, Кп	Зважений індекс сталості
1. Забезпечення потреб економічного та соціального розвитку	1.1. Використання рекреаційних ресурсів для формування економічного середовища та розвитку сфери зайнятості в регіоні.	1.1.1. Частка продукції та послуг відповідними видами діяльності, що безпосередньо використовують рекреаційні ресурси, у загальному обсязі виробництва та послуг в регіоні.	Обсяг продукції та послуг за відповідними видами економічної діяльності* загальний обсяг продукції та послуг.	5 % і більше	3-0,6 % І.-1,1 % Л.-3,7 % Ч.-0,3 % К.Р.-2,3 %	3-0,120 І.-0,220 Л.-0,540 Ч.-0,060 К.Р.-0,460	0,1	0,046
		1.1.2. Частка працюючих за видами економічної діяльності, що безпосередньо використовують рекреаційні ресурси, у загальній кількості економічно активного населення.	Зайнятих у вказаних вище видах економічної діяльності* економічно активне населення.	5 % і більше	3-0,8 % І.-0,3 % Л.-3,4 % Ч.-0,3 % К.Р.-1,1 %	3-0,160 І.-0,060 Л.-0,680 Ч.-0,060 К.Р.-0,220	0,1	0,022
2. Збереження та розвиток регіональних традицій природокористування та етнокультурних особливостей	1.2. Реалізація перспективних напрямів ефективного господарського використання рекреаційних ресурсів	1.2.1. Ефективність використання рекреаційних ресурсів	Обсяг продукції, робіт та послуг за відповідними видами економічної діяльності* чисельність населення	1 тис. грн і більше	3-0,08 І.-0,17 Л.-0,6 Ч.-0,04 К.Р.-0,34	3-0,080 І.-0,170 Л.-0,600 Ч.-0,040 К.Р.-0,340	0,1	0,034
		2.1. Збереження традицій господарювання та етнокультурної своєрідності регіону	2.1.1. Збереженість традиційних видів та способів господарювання, етнокультурної своєрідності регіону	Експертно-оціночний	100 %	3-100 % І.-100 % Л.-80 % Ч.-95 % К.Р.-94 %	3-1,000 І.-1,000 Л.-0,800 Ч.-0,950 К.Р.-0,940	0,1

*Види економічної діяльності за КВЕД: будівництво інших споруд – спортивні та рекреаційні (45.21.6), діяльність готелів (55.1), надання інших місць для тимчасового проживання (55.2), діяльність регулярного електротранспорту, включаючи діяльність фунікулерів, підвісних канатних доріг (60.21.2), діяльність нерегулярного пасажирського транспорту (60.23.0), послуги з організації подорожувань (63.30.0), діяльність санаторно-курортних закладів (85.11.3), діяльність у сфері спорту (92.0), діяльність у сфері відпочинку та розваг (92.7).

Продовження табл. 10.12

Принципи сталого рекреаційного природо-користування	Критерії	Показники та індикатори	Порядок визначення	Параметри значень сталості	Фактичне значення	Індекс сталості	Ваговий коефіцієнт показника, Кп	Зважений індекс сталості
3. Забезпечення сталого рекреаційного природо-користування	3.1. Пріоритетне отримання економічних, соціальних та екологічних ефектів від рекреаційного природокористування місцевим населенням	3.1.1. Частка місцевих суб'єктів рекреаційного господарювання у їх загальній кількості	Суб'єктів господарювання у рекреаційній галузі, що мають юридичну адресу регіону /всього суб'єктів господарювання у рекреаційній галузі	100 %	3.-80 % I.-70 % Л.-75 % Ч.-90 % К.Р.-75 % (експертні дані)	3.-0,800 I.-0,700 Л.-0,750 Ч.-0,900 К.Р.-0,750	0,1	0,075
4. Збереження природного багатства	4.1. Використання рекреаційних ресурсів у межах регенеративної здатності природних екосистем	4.1.1. Недопущення рекреаційних перевантажень регіону. 4.1.2. Відсутність рекреаційної деградації ландшафтів.	Фактичне рекреаційне навантаження /екологічно обгрунтована рекреаційна місткість регіону Рекреаційних центрів з перевищенням екологічно обгрунтованої рекреаційної місткості/ всього рекреаційних центрів	Не більше 100 % 100 %	3.-(<=)100 I.-(<=)100 Л.-(<=)100 Ч.-(<=)100 К.Р.-(<=)100 3.-100 % I.-96 % Л.-98 % Ч.-100 % К.Р.-98 %	3.-1,000 I.-1,000 Л.-1,000 Ч.-1,000 К.Р.-1,000 3.-1,000 I.-0,960 Л.-0,980 Ч.-1,000 К.Р.-0,980	0,1	0,100
5. Екологічність рекреаційного природо-користування	5.1. Дотримання екологічних норм рекреаційного господарювання	4.1.3. Рациональне використання мінеральних вод 5.1.1. Очищення стічних вод. 5.1.2. Стан водних рекреаційних об'єктів.	Забір лікувальних мінеральних вод / затвержені експлуатаційні запаси мінеральних вод Обсяг скидів рекреаційними об'єктами очищених стічних вод /всього обсяг водовідведення рекреаційних об'єктів. Кількість водних рекреаційних об'єктів, що відповідають санітарно-гігієнічним нормам /всього водних рекреаційних об'єктів.	Не більше 90 % 100 %	3.-(<=)90 % I.-(<=)90 % Л.-(<=)90 % Ч.-(<=)90 % К.Р.-(<=)90 % 3.-69,7 % I.-65,8 % Л.-83,4 % Ч.-91,5 % К.Р.-78,7 % 3.-100 % I.-100 % Л.-87 % Ч.-100 % К.Р.-98 %	3.-1,000 I.-1,000 Л.-1,000 Ч.-1,000 К.Р.-1,000 3.-0,700 I.-0,660 Л.-0,830 Ч.-0,920 К.Р.-0,790 3.-1,000 I.-1,000 Л.-0,970 Ч.-1,000 К.Р.-0,980	0,05 0,05	0,050 0,032 0,039

Закінчення табл. 10.12

Принципи сталого рекреаційного природо-користування	Критерії	Показники та індикатори	Порядок визначення	Параметри значень сталості	Фактичне значення	Індекс сталості	Ваговий коефіцієнт показника, Кп	Зважений індекс сталості
6. Неперевищена меж допустимої еколого-економічної компромісності рекреаційного природокористування	6.1. Недопущення конфліктності у використанні рекреаційних ресурсів	6.1.1. Розміщення у рекреаційних зонах та на прилеглих до них територіях екологічно шкідливих об'єктів.	Рекреаційних центрів, що не перебувають у зоні шкідливого екологічного впливу виробничих та інфраструктурних об'єктів/всього рекреаційних центрів.	100 %	3.-100 % І.-100 % Л.-92 % Ч.-100 % К.Р.-97 %	3.-1,000 І.-1,000 Л.-0,920 Ч.-1,000 К.Р.-0,970	0,04	0,049
			Рекреаційних центрів з відсутністю конфліктів з рекреаційного природокористування /всього рекреаційних центрів	Відсутні	3.-0 І.-1 Л.-1 Ч.-0 К.Р.-2	3.-1,000 І.-0,000 Л.-0,000 Ч.-1,000 К.Р.-0,000	0,05	0,000
		6.1.2. Уникнення міжгалузевих, соціальних та інших конфліктних ситуацій, пов'язаних з рекреаційним природокористуванням	Рекреаційних центрів із зафіксованими неперевищеними допустимими значень шумового фону /всього рекреаційних центрів	100 %	3.-100 % І.-100 % Л.-100 % Ч.-100 % К.Р.-100 %	3.-1,000 І.-1,000 Л.-1,000 Ч.-1,000 К.Р.-1,000	0,04	0,040
			Рекреаційних центрів з організованим збором, складуванням чи переробкою відходів /всього рекреаційних центрів.	100 %	3.-87,5 % І.-71,4 % Л.-75,0 % Ч.-80,0 % К.Р.-81,3 %	3.-0,875 І.-0,714 Л.-0,750 Ч.-0,800 К.Р.-0,813	0,04	0,033
		6.1.3. Стан поводження з відходами.	5.1.3. Стан поводження з відходами.	100 %	3.-100 %	3.-1,000	3.-1,000	0,04
5.1.4. Дотримання вимог щодо зон санітарної охорони рекреаційних центрів.	5.1.4. Дотримання вимог щодо зон санітарної охорони рекреаційних центрів.		100 %	3.-100 %	3.-1,000	3.-1,000	0,04	0,038
Разом								0,701
								0,000

Визначаючи внесок окремих показників та індикаторів у розрахований інтегральний (агрегований) індекс регіону, варто констатувати, що найкращий стан зафіксовано за показниками: недопущення рекреаційних перевантажень регіону, раціональне використання мінеральних вод, дотримання стандартів шумового впливу, які відповідають допустимим значенням, а також відсутність рекреаційної деградації ландшафтів (індекс 0,980), стан водних об'єктів (0,980), розміщення у рекреаційних зонах та на прилеглих до них територіях екологічно шкідливих об'єктів (0,970), дотримання вимог щодо зон санітарної охорони рекреаційних центрів (0,950), стан поведження з відходами (0,810), очищення стічних вод (0,790). Індекси за цими показниками перебувають в інтервалі 0,790–1,000, що дає підстави стверджувати про відносно стале рекреаційне природокористування, розраховане за цими індикаторами. Більшість з цих показників належить до групи «екологічних», тому екологічна складова визначення сталості рекреаційного природокористування загалом занепокоєння не викликає, за винятком показника з очищення стічних вод.

Інша ситуація спостерігається у блоках показників, які умовно можна віднести до економічної та соціальної складових забезпечення сталості природокористування.

Так, за показником частки продукції та послуг видів економічної діяльності, які безпосередньо використовують рекреаційні ресурси, у загальному обсязі регіонального виробництва та послуг індекс сталості по Карпатському регіону становить 0,460, що майже удвічі нижче від нормативного.

Слід також зазначити наявність у регіоні конфліктних ситуацій, пов'язаних із загрозами рекреаційним ресурсам та розвитку рекреації (екологічні загрози курорту Трускавець з боку Стебницького ГХП «Полімінерал», конфлікти з приводу земельних відносин на гірськолижному комплексі Буковель тощо).

У розрізі окремих областей спостерігається значна диференціація за ефективністю рекреаційно-туристичного сектору економіки: у Львівській області індекс сталості за даним показником становив 0,740; в Івано-Франківській – 0,220; Закарпатській – 0,120; Чернівецькій – лише 0,060.

Значно нижчими були також розраховані індекси сталості за показником *ефективність використання рекреаційних ресурсів*, визначеним на одного мешканця регіону.

Значення індексу сталості за економічними показниками засвідчує низку проблем власне з розвитку індустрії відпочинку і туризму в регіоні.

Соціальна складова в інтегральному індексі сталості рекреаційного природокористування представлена показниками *збереженість традиційних видів та способів господарювання, етнокультурної своєрідності регіону та частка місцевих суб'єктів рекреаційного господарювання у їх загальній кількості*. Для Карпатського регіону загалом і для окремих областей зокрема індекси сталості за цими показниками достатньо високі і перебувають в інтервалі значень 0,800–1,000, що свідчить про сталість природокористування за цими індикаторами.

Так, за показником збереженості традиційних видів та способів господарювання, етнокультурної своєрідності регіону індекс сталості для Карпатського регіону становив 0,940, коливаючись від 0,800 для Львівської обл., 0,950 для Чернівецької до 1,000 – для Закарпатської та Івано-Франківської областей.

За показником частка місцевих суб'єктів рекреаційного господарювання у їх загальній кількості індекс сталості був значно нижчим – 0,750. Але оскільки дані за цим показником отримані експертним шляхом (через складність доступу до даних з ідентифікації юридичної адреси власників суб'єктів господарювання), то при розрахунку цього показника з використанням статистичних даних індекс сталості може зазнати корекції.

Встановлені для кожного з видів природних ресурсів регіону індекси сталого використання пропонується агрегувати через вагові коефіцієнти впливу кожного з видів ресурсів на досягнення цілей сталого розвитку й отримати загальний індекс сталого використання природно-ресурсного потенціалу Карпатського регіону України (табл. 10.13).

Таблиця 10.13

Визначення агрегованого індексу сталості використання природно-ресурсного потенціалу Карпатського регіону України

Вид природних ресурсів	Зважені індекси сталості використання видів ресурсів	Вагові коефіцієнти впливу на досягнення цілей сталого розвитку	Агрегований індекс сталості
1. Мінерально-сировинні	0,472	0,05	0,024
2. Земельні	0,530	0,30	0,176
3. Лісові	0,560	0,35	0,196
4. Водні	0,627	0,15	0,094
5. Рекреаційні	0,701	0,15	0,105
Всього	-	1,00	0,578

Отримане у результаті оцінки агреговане значення індексу сталого використання природно-ресурсного потенціалу Карпатського регіону України – 0,578 свідчить про невідповідність сучасного стану природокористування у регіоні принципам, критеріям і вимогам стратегії сталого розвитку та демонструє необхідність вжиття заходів за низкою напрямів економічного, соціального, екологічного, інституційного характеру для приведення стану природокористування до сучасних вимог.

Насамперед це стосується приведення у відповідність до засад сталого розвитку масштабів, форм, засобів та механізмів використання мінерально-сировинних ресурсів (ліквідація негативних наслідків діяльності гірничодобувних та гірничохімічних виробництв, рекультивація порушених земель,

переробка, повторне використання, утилізація відходів добувної промисловості, активізація геологорозвідувальних робіт та затвердження нових запасів мінеральної сировини для компенсування видобутої, збільшення економічного ефекту від використання ресурсів надр для регіону та його населення), земельних ресурсів (підвищення економічної ефективності землекористування та вирішення соціальних питань сільських територій, відновлення й підтримка природної родючості ґрунтів, оптимізація структури землекористування, протиерозійні заходи, вирішення питань відведення земель під сучасні полігони твердих побутових відходів та уникнення засмічення й хімічного забруднення земель), водних ресурсів (припинення скидів забруднюючих речовин і досягнення встановлених стандартів чистоти водного басейну, масштабне проведення протиаварійних заходів та запобігання шкідливому впливу води, збільшення економічного ефекту від водокористування, у т.ч. через освоєння гідроенергетичного потенціалу з дотриманням екологічних вимог та кращих світових взірців гідротехнічних інженерних рішень, вирішення конфліктних ситуацій у сфері водокористування).

Результати оцінки, на наш погляд, є достатньо повними та достовірними. Водночас слід зазначити, що за низкою показників, які б дозволили більш широко відобразити у процесі оцінки дотримання принципів та критеріїв сталого природокористування, здійснити оцінювання не виявилось можливим через труднощі отримання необхідних вихідних даних, у т.ч. у зв'язку з невідображенням у національному класифікаторі видів економічної діяльності (і у статистичному обліку відповідно) важливих у контексті даної оцінки розділів, груп і класів економічної діяльності.

10.4. Шляхи, механізми та інструменти досягнення принципів сталого природокористування у Карпатському регіоні

Проведення оцінки використання природно-ресурсного потенціалу Карпатського регіону України на основі принципів та критеріїв сталого розвитку дозволило виявити низку проблем. Гострі та актуальні для вирішення проблеми стосуються приведення у відповідність до засад сталого розвитку масштабів, форм, засобів та механізмів використання усіх основних видів природних ресурсів регіону.

У сфері використання мінерально-сировинних ресурсів це насамперед ліквідація негативних наслідків діяльності гірничодобувних та гірничохімічних виробництв, рекультивація порушених земель, переробка, повторне використання, утилізація відходів добувної промисловості, активізація геологорозвідувальних робіт та затвердження нових запасів мінеральної сировини для компенсування видобутої, посилення економічного ефекту від використання ресурсів надр для регіону та його населення.

У сфері землекористування – підвищення економічної ефективності використання земель, відновлення та підтримка природної родючості ґрунтів, оптимізація структури землекористування, протиерозійні заходи, вирішення

питань відведення земель під сучасні полігони твердих побутових відходів та уникнення засмічення й хімічного забруднення земель.

При використанні водних ресурсів – проблеми припинення скидів забруднюючих речовин і досягнення встановлених стандартів чистоти водного басейну, масштабного проведення протипаводкових заходів та запобігання шкідливому впливу води, збільшення економічного ефекту від водокористування, в т.ч. через освоєння гідроенергетичного потенціалу з дотриманням екологічних вимог та кращих світових зразків гідротехнічних інженерних рішень, вирішення конфліктних ситуацій у сфері водокористування.

У сфері лісокористування – запровадження сучасних методів обліку лісонасаджень та деревної сировини, припинення несанкціонованих рубок лісу, лісовідновлення та підвищення стійкості лісонасаджень до захворювань лісу й ураження шкідниками.

При використанні природних рекреаційних ресурсів – проблеми підвищення конкурентоспроможності рекреаційного господарства, збільшення його ролі як однієї з найважливіших галузей економіки гірського регіону, збереження рекреаційного потенціалу, запобігання рекреаційній дегресії ландшафтів тощо.

Низка завдань у сфері сталого природокористування зумовлюється євроінтеграційним курсом України, необхідністю імплементації європейських підходів та вимог до організації і способів ведення природокористування.

У ході проведеного дослідження визначено основні проблеми сталого природокористування в Карпатському регіоні України, напрями їх вирішення та заходи, механізми й інструменти, які необхідно при цьому застосувати (табл. 10.14).

Стан землекористування у Карпатському регіоні в контексті сталого використання земельних ресурсів вимагає поліпшення за низкою напрямів. Проблеми невідповідності концептуальним основам сталого розвитку насаперед зумовлені:

1. Нераціональною територіальною структурою земель.
2. Виснажливим та неефективним використанням земельних ресурсів.
3. Низьким рівнем екологічної безпеки землекористування.
4. Екодеструктивним характером залучення і використання земельних ресурсів у сільському господарстві.

Вирішення цих проблем слід здійснювати через заходи та ініціативи за наступними напрямами.

Напрямок 1. Вдосконалення територіальної організації та структури земельних угідь. Упорядкування територіальної організації земель Карпатського регіону має включати:

Напрями, механізми та інструменти вирішення проблем сталого природокористування у Карпатському регіоні

Види природоко- ристування	Основні проблеми, які потребують вирішення	Напрями вирішення проблем	Пропоновані заходи, механізми, інструменти
Землекорис- тування	1. Нераціональна територіальна структура земель	1.1. Оптимізація структури земельних угідь	1.1.1. Виведення у гірській зоні Карпатського регіону з інтенсивного обробітку близько 5 % площі ріллі, з яких 2/3 перевести у сіножаті і пасовища, 1/3 – заліснити. 1.1.2. Збільшення лісистості гірських територій (у перспективі – до 65 %). 1.1.3. Резервування земель для природно-заповідного та іншого природоохоронного, оздоровчого, рекреаційного, історико-культурного використання, розширення мережі природоохоронних територій, збільшення частки земель природоохоронного призначення до 20 %. 1.1.4. Розроблення спеціальних тематичних мап й атласів стану земель та їх використання
		1.2. Удосконалення розміщення сілськогосподар- ського виробництва	1.2.1. Організація землеволодінь та землевпорядкувань сілськогосподарських підприємств, фермерських і селянських господарств з урахуванням регіональних оптимальних розмірів та конкурентоспроможності. 1.2.2. Зонування земель сільських територій за доцільністю використання та інвестиційною привабливістю. 1.2.3. Організація науково обґрунтованих сівозмін
		1.3. Земельно- територіальне планування розвитку регіону	1.3.1. Активізація робіт зі встановлення меж земель природно-заповідного, оздоровчого та рекреаційного призначення, впорядкування земель особливого режиму використання – оборони та під розвіданими й перспективними родовищами корисних копалин. 1.3.2. Створення геоінформаційної бази даних про межі адміністративно-територіальних одиниць. 1.3.3. Впровадження системи моніторингу земель Українських Карпат

Види природоко-ристування	Основні проблеми, які потребують вирішення	Напрями вирішення проблем	Пропоновані заходи, механізми, інструменти
2. Виснажливе та не-ефективне використання земельних ресурсів, невідповідність вимогам щодо раціонального землекористування	2.1. Оптимальне за-стосування та еколо-гічно збалансоване використання техно-логій, спрямованих на розширене відтворен-ня родючості ґрунтів, виробництво еколо-гічно чистої продук-ції, заохочення охорони земель	2.1.1. Налагодження виробництва органічної продукції. 2.1.2. Докорінне поліпшення пасовищ низького, середнього та високого природоохоронного рівнів на основі диференційованого підходу до їх облаштування. 2.1.3. Поверхневе покращення пасовищ високого рівня, що прилягають до лісових масивів на схилах з крутизною понад 70 ° і належать до земель запасу. 2.1.4. Утилізація органічних відходів на тваринницьких комплексах за анаеробною технологією	2.1.1. Налагодження виробництва органічної продукції. 2.1.2. Докорінне поліпшення пасовищ низького, середнього та високого природоохоронного рівнів на основі диференційованого підходу до їх облаштування. 2.1.3. Поверхневе покращення пасовищ високого рівня, що прилягають до лісових масивів на схилах з крутизною понад 70 ° і належать до земель запасу. 2.1.4. Утилізація органічних відходів на тваринницьких комплексах за анаеробною технологією
3. Екодеструктивний характер залучення і використання земельних ресурсів у сільському господарстві гірських територій	3.1. Диверсифікація сільськогосподарсь-кого виробництва 3.2. Підвищення родючості ґрунтів	2.2. Впровадження механізмів стимулю-вання раціонального землекористування та охорони земель 3.1. Диверсифікація сільськогосподарсь-кого виробництва 3.2. Підвищення родючості ґрунтів	2.2.1. Розробка механізму пільгового кредитування екологічних проектів у сфері землекористування та їх часткового фінансування з коштів природоохоронних фондів. 2.2.2. Надання податкових пільг громадянам і юридичним особам, які за власні кошти покращують показники агроекологічного стану ґрунтів, проводять їх рекультивацию. 2.2.3. Поширення практики звільнення землекористувачів від плати за земельні ділянки, що перебувають у стадії сільськогосподарського освоєння або поліпшення стану земель згідно із погодженими з органами землеустрою проектами. 3.1.1. Орієнтація сільського господарства на реалізацію у своїй діяльності суспільно-екологічних інтересів. 3.1.2. Стимулювання сільгоспвиробників до залуження, створення культурних пасовищ і заліснення деградованих і малопродуктивних земель 3.2.1. Здійснення комплексу протиерозійних заходів. 3.2.2. Забезпечення ефективного контролю за динамікою родючості ґрунтів, їх якісного стану шляхом проведення систематичного агро-хімічного обстеження відповідно до стандартів ISO серії 14000. 3.2.3. Впровадження науково обґрунтованих систем землеробства

Види природокопитування	Основні проблеми, які потребують вирішення	Напрями вирішення проблем	Пропоновані заходи, механізми, інструменти
		3.3. Удосконалення системи землеробства.	3.3.1. Розробка системи правових актів, які б заохочували нормативно обґрунтовану природоохоронну діяльність землекористувачів 3.3.2. Розробка економічних стандартів і технологічних нормативів раціонального використання та охорони земельних ресурсів (зокрема, стандартів і нормативів щодо оптимізації структури агроландшафтів); технологічного використання сільськогосподарських угідь; деградаційних процесів ґрунтів; режимного використання земель (охоронні, санітарні, захисні зони особливого режиму)
		3.4. Включення сільськогосподарських угідь до системи охорони природної та культурної спадщини.	3.4.1. Ідентифікація території агроландшафтів за прикладом європейської схеми «Natura 2000». 3.4.2. Формування культурних пасовищ і сінокосів, які є елементами ландшафтного землеробства, екологічного каркасу; виокремлення в агросистемах територій високої природної цінності
Надрокористування	1. Низький рівень господарського використання потенціалу мінерально-сировинних ресурсів	1.1. Активізація роботи регіональних та місцевих органів влади з потенційним інвесторами. 1.2. Створення сприятливих організаційно-економічних умов для потенційних інвесторів.	1.1.1. Формування банків даних про родовища корисних копалин. 1.1.2. Розробка регіональної програми розвитку добувної промисловості. 1.1.3. Підготовка інвестиційних пропозицій з розробки корисних копалин. 1.1.4. Створення структур та формування механізмів сприяння потенційним інвесторам у вирішенні дозвільно-організаційних питань 1.2.1. Запровадження спеціального режиму інвестиційної діяльності на територіях з невикористовуваним потенціалом мінеральної сировини. 1.2.2. Використання механізмів концесії у відносинах з інвесторами в добувній промисловості. 1.2.3. Ширше запровадження методів роботи з інвесторами на умовах угод про розподіл продукції

Види природоко-ристування	Основні проблеми, які потребують вирішення	Напрями вирішення проблем	Пропоновані заходи, механізми, інструменти
2. Невикористання потенційних можливостей нарощування експлуатаційних запасів мінерально-сировинних ресурсів		2.1. Активізація геолого-розвідувальних робіт. Затвердження/перезатвердження запасів мінеральної сировини перспективних родовищ та площ з реальною інвестиційною привабливістю 2.2. Створення сприятливих умов для залучення інвестицій недержавного сектору в пошук, розвідкування та видобування корисних копалин	2.1.1. Формування стабільного державного замовлення та пакету господарських договорів на геологорозвідувальні роботи. 2.1.2. Широке залучення інвестицій недержавного сектору в геологорозвідувальні роботи. 2.1.3. Досягнення показників дворазового перевищення затвердження запасів корисних копалин над обсягом їх видобутку як загальноприйнятого світового стандарту 2.2.1. Організація підготовки пакетів пропозицій для потенційних інвесторів щодо перспективних родовищ корисних копалин та ділянок. 2.2.2. Встановлення порядку визначення стартових умов договорів концесії, угод про розподіл продукції, які б гарантували для потенційних інвесторів привабливі умови інвестування.
3. Недотримання принципів комплексного використання мінеральної сировини та перероблення відходів		3.1. Посилення вимог щодо комплексного використання вилучених з надр корисних копалин, супутніх компонентів, а також використання розкритих порід	3.1.1. Внесення змін до нормативних документів, які регламентують надання спеціальних дозволів на користування надрами та експлуатацію гірничодобувних об'єктів, щодо посилення вимог до проектів на розробку і рекультивацію родовищ та санкцій за їх недотримання у частині комплексного використання вилучених з надр корисних копалин та інших елементів, використання розкритих порід, рекультивації порушених земель
4. Наявність гірничих розробок, які загрожують незворотними змінами у природних комплексах		4.1. Ліквідація негативних екологічних наслідків гірничих розробок	4.1.1. Розробка/перегляд програм та проектів оздоровлення навколишнього природного середовища й ліквідації екологічних загроз у зонах впливу діючих і припинених гірничих розробок. 4.1.2. Розробка порядку фінансування програм і проектів з оздоровлення навколишнього природного середовища та ліквідації екологічних загроз у зонах впливу гірничих розробок. 4.1.3. Розробка та реалізація регіональних програм прогнозування й упередження зсувних і карстових процесів

Види природоко-ристування	Основні проблеми, які потребують вирішення	Напрями вирішення проблем	Пропоновані заходи, механізми, інструменти
	5. Конфліктність інтересів територіальних громад регіонів, у яких експлуатуються ресурси надр, та отримувачів економічних ефектів від використання ресурсів надр регіонів	5.1. Усунення першо-причин виникнення конфліктів. Забезпечення економічних та екологічних інтересів місцевих територіальних громад і регіонів при видобуванні ко-рисних копалин	5.1.1. Внесення змін до чинного законодавства щодо гарантій забезпечення фінансових надходжень до місцевих бюджетів при видобуванні корисних копалин на їх території (включаючи випадки договорів концесії, угод про розподіл продукції). 5.1.2. Посилення економічної відповідальності надрокористувачів за порушення та забруднення навколишнього природного середовища
Лісокорис-тування	1. Недотримання принципів раціонального ліско-ристування та ко-мплексного вико-ристання лісових ресурсів.	1.1. Стимулювання раціонального ліскокористування.	1.1.1. Стимулювання проведення робіт щодо створення захисних насаджень з метою запобігання ерозії ґрунтів, заліснення непродуктивних сільськогосподарських земель, деградованих і техногенно забруднених земель та земель запасу шляхом передачі цих чи альтернативних ділянок у власність господарюючих суб'єктів, що виконують зазначені види робіт за рахунок власних коштів. 1.1.2. Активізація використання господарюючими суб'єктами (власниками лісів і лісокористувачами) існуючих можливостей щодо економічного стимулювання впровадження заходів з розширеного відтворення й охорони лісів, зокрема у випадку фінансування ними створення захисних насаджень, утримання територій та об'єктів природно-заповідного фонду, охорони і захисту лісів від пожеж, хвороб та шкідників. 1.1.3. Ініціювання впровадження у лісовому господарстві України податку за погіршення стану лісів, встановлення нормативів плати за погіршення якості лісових ресурсів. 1.1.4. Здійснення шляхом використання податкових інструментів ефективною інвестиційної політики, спрямованої на розробку, освоєння чи використання в галузі лісового господарства ресурсозберігаючих, маловідходних та безвідходних технологій, а також придбання устаткування, що сприятиме підвищенню конкурентоспроможності та прибутковості, збільшенню експортного потенціалу меблевої й деревообробної промисловості

Види природоко-ристування	Основні проблеми, які потребують вирішення	Напрями вирішення проблем	Пропоновані заходи, механізми, інструменти
	2. Незаконні рубки та нелегальний обіг деревини	2.1. Удосконалення процесу контролю в управлінні лісами та лісовим господарством	<p>1.1.5. Організація на території регіону роботи дослідних господарств за типом модельних лісів, що функціонують на засадах сталого управління лісами</p> <p>2.1.1. Запровадження моніторингу суцільних рубок на території регіону на основі матеріалів дистанційного зондування Землі.</p> <p>2.1.2. Уточнення існуючого стану і якості лісів, проведення їх інвентаризації і кадастрової (комерційної) оцінки.</p> <p>2.1.3. Проведення повної лісової сертифікації як обов'язкового інструменту незалежного об'єктивного контролю та оцінки діяльності лісових підприємств, підвищення рівня довіри населення й виходу на міжнародні ринки сертифікованої лісопродукції.</p> <p>2.1.4. Запровадження для усіх постійних лісокористувачів регіону системи обов'язкового електронного обліку деревини від її заготівлі до реалізації.</p> <p>2.1.5. Створення громадських рад при обласних управліннях лісового та мисливського господарства з метою забезпечення прозорості й належного громадського контролю за їх діяльністю.</p> <p>2.1.6. Забезпечення виконання органами Держлісагентства України вимог законодавства про доступ до публічної та екологічної інформації</p>
		2.2. Вдосконалення нормативно-правової бази у питанні відповідальності за порушення вимог лісового господарства та охорони лісового фонду	<p>2.2.1. Внесення змін і доповнень до постанови КМУ № 665 від 23 липня 2008 р. «Про затвердження такс для обчислення розміру шкоди, заподіяної лісу».</p> <p>2.2.2. Внесення змін до Закону України від 09.04.2014 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів у зв'язку з удосконаленням дозвільної системи у сфері господарської діяльності»</p>
3. Конфліктність інтересів територіальних громад, у межах яких експлуатуються лісові ресурси, і лісокористувачів		3.1. Забезпечення регіональних інтересів при використанні лісових ресурсів	3.1.1. Розширення повноважень органів місцевого самоврядування у розв'язанні проблем використання, відтворення й охорони лісів територіальних громад, зокрема, в законодавчому порядку закріпити частину відповідних функцій за місцевими радами та їх виконавчими комітетами.

Види природоко-ристування	Основні проблеми, які потребують вирішення	Напрями вирішення проблем	Пропоновані заходи, механізми, інструменти
		<p>3.2. Забезпечення публічності і відкритості процесів управління лісокористуванням</p>	<p>3.1.2. Розробка механізму виділення і передачі у володіння територіальних громад (комунальну власність) неугідь та земельних угідь, що не використовуються, для їх заліснення з метою збільшення площі екологічно стійких лісопокритих територій.</p> <p>3.1.3. Забезпечення розробки нормативно-правових актів з регулювання процесів використання, охорони і відновлення лісів територіальних громад.</p> <p>3.1.4. Встановлення фіксованих відсотків податкових відрахувань, які гарантовано мають забезпечувати надходження коштів до місцевих бюджетів від суб'єктів господарювання, що використовують лісові ресурси у межах територіальних громад, незалежно від місця їх реєстрації.</p> <p>3.1.5. Вдосконалення правових основ управління в галузі охорони і відтворення лісових ресурсів з розширенням повноважень органів місцевого й регіонального самоврядування в частині контролю за використанням лісових ресурсів.</p> <p>3.1.6. Розробка механізму пільгового цільового забезпечення потреб місцевого населення у доступній деревині (для нового житлового будівництва, ремонту житла, опалення)</p> <p>3.2.1. Розробка дієвого механізму громадського контролю у фазі попереднього (відповідність планів, стратегій, програм тощо інтересам держави і громади) та заключного контролю (контроль за діяльністю держлісгоспів, об'єднань через публічні звіти про їх діяльність за певний період).</p> <p>3.2.2. Опублікування в ЗМІ територіальними управліннями лісових ресурсів звітів про свою діяльність та стан лісового фонду, що перебувають у їхньому користуванні.</p> <p>3.2.3. Видання природоохоронними структурами та громадськими організаціями інформаційних матеріалів про стан і проблеми регіонального лісокористування.</p> <p>3.2.4. Проведення громадських слухань щодо використання лісових ресурсів та роботи підприємств-лісокористувачів</p>

Продовження табл. 10.14

Види природоко-ристування	Основні проблеми, які потребують вирішення	Напрями вирішення проблем	Пропоновані заходи, механізми, інструменти
Водокористування	<p>1. Невідповідний природно-ресурсному потенціалу економічний ефект водокористування</p> <p>2. Недостатня зарегульованість поверхневого стоку та високий рівень паводкових загроз</p> <p>3. Забрудненість поверхневих вод</p>	<p>1.1. Розробка регіональних схем та програм господарського використання водних ресурсів</p> <p>1.2. Зміна організаційно-економічних основ використання та охорони водних ресурсів</p> <p>2.1. Розробка та реалізація басейнових програм комплексного протипаводкового захисту</p> <p>3.1. Припинення скидання забруднених зворотних вод</p> <p>3.2. Недопущення засмічення поверхневих водойм і водотоків</p> <p>3.3. Реабілітація забруднених водойм і водотоків</p>	<p>1.1.1. Розробка схем перспективного розміщення малих ГЕС, водозаборів, об'єктів рибного господарства.</p> <p>1.1.2. Врегулювання питань погодження проектів та надання дозволів щодо будівництва малих ГЕС й інших гідротехнічних споруд</p> <p>1.2.1. Організація ведення водного господарства за басейновим принципом.</p> <p>1.2.2. Досягнення самофінансування басейнових водогосподарських систем.</p> <p>1.2.3. Забезпечення рентабельності комунальних водогосподарських підприємств.</p> <p>1.2.4. Запровадження орендних та концесійних відносин у сфері комунального водопостачання, водовідведення й очищення зворотних вод</p> <p>2.1.1. Забезпечення повного фінансування затверджених державних програм комплексного протипаводкового захисту.</p> <p>2.1.2. Розробка регіональних програм регулювання стоку та комплексного протипаводкового захисту у басейнах рік рівнинної частини регіону</p> <p>3.1.1. Забезпечення очистки усіх промислових стоків відповідно до встановлених стандартів.</p> <p>3.1.2. Розробка та реалізація регіональних і місцевих програм будівництва, ремонту та реконструкції споруд каналізування й очищення комунальних стічних вод.</p> <p>3.1.3. Вирішення питання фінансування таких програм за рахунок коштів як місцевих, так і державного бюджету, інших залучених коштів</p> <p>3.2.1. Забезпечення дотримання режиму водоохоронних зон та приурослових смуг.</p> <p>3.2.2. Облаштування систем уловлювання та збору пластикової тари й іншого сміття на ріках регіону</p> <p>3.3.1. Визначення рівня забрудненості донних та приурослових відкладів важкими металами й іншими забруднюючими речовинами.</p> <p>3.3.2. Розробка та реалізація схем екологічної реабілітації водних об'єктів, які піддавалися інтенсивному забрудненню</p>

Види природоко-ристування	Основні проблеми, які потребують вирішення	Напрями вирішення проблем	Пропоновані заходи, механізми, інструменти
	4. Наявність соціально-економічних й екологічних конфліктів при використанні водних ресурсів	4.1. Запобігання виникненню та розв'язання конфліктних ситуацій, пов'язаних з водокористуванням	4.1.1. Внесення змін до природоохоронного законодавства у частині порядку проведення спеціального екологічного аудиту рішень, проектів, діяльності об'єктів, які спричиняють виникнення конфліктів. 4.1.2. Внесення змін до законодавства у частині відповідальності за реалізацію рішень, проектів, продовження діяльності об'єктів, які спричинили виникнення конфліктів, а також за чинення перешкод у реалізації рішень, проектів, діяльності об'єктів, які за висновками спеціального екологічного аудиту відповідають вимогам законодавства України про охорону навколишнього природного середовища
Використання природних рекреаційних ресурсів	1. Низький рівень розвитку видів туризму, які використовують природні рекреаційні ресурси	1.1. Створення сприятливого інвестиційного клімату для розвитку туристично-рекреаційної сфери в гірських регіонах 1.2. Підтримка інноваційних проектів і організаційних форм ведення туристичного бізнесу	1.1.1. Розвиток інституційного середовища. 1.1.2. Вдосконалення податкової політики і надання податкових преференцій суб'єктам господарської діяльності, які використовують природні рекреаційні ресурси. 1.1.3. Формування інформаційно-правового супроводу інвестиційної діяльності через регіональні центри з інвестицій та розвитку. 1.1.4. Створення баз даних, у тому числі інвестиційних проектних пропозицій 1.2.1. Формування рекреаційно-туристичних кластерів. 1.2.2. Реалізація туристично-рекреаційних проектів у рамках державно-приватного партнерства. 1.2.3. Розроблення нових туристичних й екскурсійних маршрутів гірськими територіями Українських Карпат, включення їх у Національну систему туристично-екскурсійних маршрутів України та Європейську мережу туристичних маршрутів 1.3.1. Розроблення і реалізація стратегій комплексного розвитку рекреаційно-туристичних територій і курортів. 1.3.2. Забезпечення належної інформованості громадян України та іноземців про курортні, рекреаційні й туристичні можливості Карпатського регіону

Види природоко-ристування	Основні проблеми, які потребують вирішення	Напрями вирішення проблем	Пропоновані заходи, механізми, інструменти
	2. Низька ефективність використання природних рекреаційних ресурсів	2.1. Вдосконалення правового та нормативного регулювання рекреаційного природокористування	<p>2.1.1. Перегляд нормативів використання рекреаційних територій та окремих видів природних рекреаційних ресурсів, які б враховували еколо-економічну місткість рекреаційних територій, екосистемну цілісність та граничні порогові значення вилучення природних рекреаційних ресурсів.</p> <p>2.1.2. Встановлення нормативів екологічно обґрунтованого рекреаційного навантаження на гірські екосистеми.</p> <p>2.1.3. Створення і ведення державного кадастру природних лікувальних ресурсів і державного кадастру природних територій курортів, у тому числі їх регіональних підрозділів, реєстрів природних рекреаційних і туристичних ресурсів</p> <p>2.2.1. Включення до податкового законодавства положень щодо зменшення бази або об'єкта оподаткування у розмірі інвестицій на впровадження ресурсозберігаючих технологій.</p> <p>2.2.2. Передбачення у законодавстві можливостей прискореної амортизації основних фондів, що забезпечують ресурсозберігаючий ефект.</p> <p>2.2.3. Забезпечення можливостей отримання з цільових фондів дотацій на впровадження ресурсозберігаючих технологій</p>
3. Недостатня «екологічність» рекреаційного природокористування		<p>3.1. Підвищення ролі економічних регуляторів забезпечення ефективності природоохоронних заходів</p> <p>3.2. Забезпечення до-тримання екологічних і санітарних вимог на курортно-оздоровчих територіях і в туристичних центрах</p>	<p>3.1.1. Запровадження пільгового кредитування природоохоронних заходів; надання інвестиційних субвенцій на природоохоронні заходи регіонам, які розвивають рекреації визначають як пріоритет соціально-економічного розвитку</p> <p>3.2.1. Встановлення дієвих норм адміністративної та економіко-правової відповідальності за порушення природоохоронного законодавства.</p> <p>3.2.2. Розроблення комплексу заходів з інфраструктурного облаштування рекреаційних і туристичних територій, перш за все із водопостачання і каналізування рекреаційно-туристичних об'єктів, утилізації відходів</p>

Види природоко-ристування	Основні проблеми, які потребують вирішення	Напрями вирішення проблем	Пропоновані заходи, механізми, інструменти
	4. Слабка участь місцевих громад і місцевого бізнесу у розвитку туристично-рекреаційної сфери	4.1. Надання переваг місцевим мешканцям у веденні туристично-рекреаційного бізнесу 4.2. Усунення надмірної централізації управління рекреаційними ресурсами, посилення зацікавленості регіонів в ефективному рекреаційному природокористуванні	4.1.1. Запровадження кредитних пілг для підприємців, які проживають і здійснюють підприємницьку діяльність у гірських районах. 4.1.2. Надання пілг з плати за землю для місцевих інвесторів. 4.1.3. Надання податкових канікул для бізнесменів-початківців на період становлення бізнесу 4.2.1. Запровадження цільового зарахування надходжень від зборів за використання природних рекреаційних ресурсів до спеціальних фондів та фондів розвитку місцевих бюджетів. 4.2.2. Підвищення частки відрахувань ресурсних платежів та загальнодержавних податків до місцевих бюджетів. 4.2.3. Запровадження механізмів залучення позабюджетних джерел фінансування для розвитку рекреаційних територій

1) *Оптимізацію структури земельних угідь.* Потреба землекористування у регіоні передбачає необхідність резервування земель для природно-заповідного та іншого природоохоронного, оздоровчого, рекреаційного, історико-культурного використання, розширення мережі природоохоронних територій, підвищення частки земель природоохоронного призначення до 20 %; збільшення площі житлової та громадської забудови на основі посилення ефективності використання земель малих міст, селищ та сіл; виведення з інтенсивного обробітку близько 5 % площі ріллі з передачею вивільнених земель для заліснення чи під сіножаті й пасовища; збільшення лісистості шляхом створення лісонасаджень на низькопродуктивних землях і розширення водо- та полезахисних лісонасаджень (з доведенням у перспективі лісистості території до 65 % в гірських районах).

2) *Здійснення заходів щодо вдосконалення розміщення сільськогосподарського виробництва, зокрема:*

- Організацію землеволодінь та землевпорядкувань сільськогосподарських підприємств, фермерських і селянських господарств з урахуванням регіональних оптимальних розмірів та конкурентоспроможності.
- Зонування земель сільських територій за напрямками доцільного використання та інвестиційною привабливістю.
- Організацію науково обґрунтованих сівозмін.

3) *Завершення робіт зі встановлення меж населених пунктів та земель природно-заповідного, оздоровчого та рекреаційного призначення, що вимагає:*

- Державної інвентаризації земель.
- Розмежування земель державної і комунальної власності.
- Встановлення меж територій природоохоронного, рекреаційного, історико-культурного призначення, меж земель населених пунктів, насамперед міст, віднесених до курортних.

4) *Здійснення заходів щодо впорядкування деградованих ландшафтів з подальшим використанням їх для нового будівництва, зокрема, для потреб рекреації, організаційний каркас котрої на сьогодні слабо організований.*

5) *Прийняття Закону України «Про зонування земель»* відповідно до положень ст.180 Земельного кодексу України. Зауважимо, що досвід з питань зонування території передових європейських країн досить повно врахований при розробці проекту Закону України «Про зонування земель», який зареєстрований у Верховній Раді України ще 19 березня 2009 року за № 4238 й, з-поміж іншого, уможлиблює поширення зонування земель поза межами населених пунктів. Це сприятиме впровадженню так званого гнучкого зонування, що передбачає встановлення правового режиму кожної конкретної ділянки, максимально враховуючи при цьому обмеження землекористування, зумовлені її природними особливостями.

б) *Впровадження системи моніторингу земель Українських Карпат.* Це забезпечить запобігання надзвичайними ситуаціям, насамперед паводкам і зсувам, а також забруднення довкілля.

Напрямок 2. Ефективне використання земельних ресурсів, раціоналізація землекористування.

Визначальною залишається необхідність підвищення ефективності використання земельних ресурсів, що слід пов'язувати з виконанням наступних завдань:

- формування умов для ефективної в екологічному й економічному аспектах організації землекористування;
- забезпечення дієвого державного контролю за раціональним використанням та охороною земель.

Реалізації цих завдань сприятиме:

1) *Оптимальне застосування та екологічно збалансоване використання технологій, спрямованих на розширене відтворення родючості ґрунтів, охорону земель, виробництво екологічно чистої продукції.*

Розвиток сільського господарства гірських районів, що орієнтуватиметься на виробництво якісної і безпечної екологічно чистої (органічної) продукції на основі вдосконалення структури виробництва, форм господарювання, підвищення ефективності, потребує активної державної допомоги щодо:

- Підтримки особистих селянських господарств, зокрема, залучення ОСГ гірських районів до програм державної підтримки аграрного сектору й розвитку сільських територій.

- Підвищення продуктивності пасовищ і сінокосів (усі без винятку пасовища потребують докорінного поліпшення на основі диференційованого підходу до їх облаштування). Зважаючи на високу щільність наявного поголів'я ВРХ, без проведення необхідних робіт у цьому напрямі неможливо забезпечити раціональну годівлю тварин зеленими кормами.

- Поверхневого покращення пасовищ високого рівня, що прилягають до лісових масивів на схилах з крутизною понад 70° і належать до земель запасу, з метою відродження вівчарства (розвиток вівчарства, своєю чергою, сприятиме відродженню пов'язаних виробництв (бринзи, ліжників з овечої вовни тощо).

- Підвищення конкурентоспроможності гірського сільського господарства.

- Розвитку ринкової інфраструктури (формування виробничих кооперативів, розвиток консультаційних служб).

Реалізації запропонованих заходів сприятиме внесення змін до чинного законодавства. Зокрема, пропонується у Законі України «Про особисте селянське господарство» статтю 10, п'ятий абзац, доповнити наступним підпунктом: «в організації у гірській місцевості послуг, пов'язаних з впровадженням органічного тваринництва, та докорінним поліпшенням пасовищ і сінокосів на диференційованій основі».

2) *Впровадження механізмів стимулювання раціонального землекористування та охорони земель шляхом:*

- Розробки механізму пільгового кредитування екологічних проектів у сфері землекористування та їх часткового фінансування з коштів природоохоронних фондів.

- Надання податкових пільг громадянам і юридичним особам, які за власні кошти покращують показники агроекологічного стану ґрунтів, проводять їх рекультивацію, шляхом внесення змін у Податковий кодекс

України та доповнення пункту 282.1 наступним: «юридичні особи, які за власні кошти проводять рекультивацію земель (грунтів)».

- Поширення практики звільнення землекористувачів від плати за земельні ділянки, що перебувають у стадії сільськогосподарського освоєння або поліпшення стану земель згідно із погодженими з органами землеустрою проектами, для чого пропонується внести зміни у Податковий кодекс України, виклавши пункт 283.1.2 статті 283 у такій редакції: «283.1.2. Землі сільськогосподарських угідь, що перебувають у тимчасовій консервації, у стадії сільськогосподарського освоєння або поліпшення стану земель згідно із погодженими з органами землеустрою проектами».

3) Створення інформаційно-маркетингових центрів з метою інформування потенційних інвесторів щодо інвестиційно привабливих об'єктів землекористування, здійснення земельного маркетингу наукомістких замовлень, рекламної діяльності тощо.

Напрямок 3. Підвищення рівня соціально-економічного розвитку сільських територій.

Малоземелля, територіальні диспропорції у розвитку і забезпеченості ресурсами, складні умови проживання та господарської діяльності у гірській місцевості, високий ризик виникнення небезпечних природних стихійних явищ спричиняють суттєвий обмежуючий вплив на соціально-економічний стан передусім сільських територій Карпатського регіону.

Враховуючи сусідство регіону з країнами ЄС, важливим напрямом у подоланні наявних тут проблем є транскордонне співробітництво. Широкий діапазон транскордонних зв'язків з позитивною тенденцією до їх поглиблення і дієвості дозволяють у перспективі охопити не лише території, що безпосередньо примикають до кордону, а й віднайти механізми подолання проблем і в більш віддалених від нього районах, що, безумовно, ґрунтуватимуться на спільності інтересів з країнами-сусідами. З метою конкретизації заходів, що мають на меті удосконалення транскордонної співпраці, доцільно розподілити сільські території регіону за критерієм ключової функціональної діяльності на такі групи:

- сільські території I типу, у піднесенні яких безперечно вагоме місце займає сільське господарство, розвивається фермерство. Вони безпосередньо примикають до кордону (входять до прикордонної зони) та достатньо широко задіяні до інвестиційних проектів у рамках транскордонної співпраці;

- сільські території II типу, для яких характерне чітко виражене гірське сільське господарство з домінуванням тваринницької галузі. Тут має місце високий рівень зареєстрованого безробіття. Основною формою господарювання є особисті селянські господарства. Більшість районів цієї групи, згідно з Постановою КМ України № 1147 від 27 липня 1998 р. «Про прикордонний режим», не належать до прикордонних;

- сільські території III типу, економічний розвиток яких орієнтується на позааграрну діяльність, зокрема, на розширення рекреаційної сфери (агротуризму, гірськолижного спорту).

Напрямок 4. Досягнення екологічної безпеки сільськогосподарського землекористування.

Сьогоднішня детермінує сільське господарство Карпатського регіону як таке, що характеризується загрозливими тенденціями у дотриманні екологічних вимог у землекористуванні. Обсяги робіт з охорони земель і захисту ґрунтів щороку зменшуються.

Усуненню наявних проблем сприятиме реалізація системи заходів, пов'язаних з:

1. Орієнтацією сільського господарства на реалізацію у своїй діяльності суспільно-екологічних інтересів:

- Запровадження адміністративних та економічних важелів, які б попереджували екологодеструктивні процеси внаслідок ведення сільського господарства, особливо щодо дотримання сівозмін, оптимальної структури угідь, агротехніки, ведення тваринництва.

- Застосування штрафних санкцій до порушників раціональної структури посівів, землевласників і землекористувачів, які допускають забур'янення, захаращення і деградацію агроландшафтів.

- Стимулювання сільгоспвиробників до залуження, створення культурних пасовищ і заліснення деградованих та малопродуктивних земель.

- Введення спеціального платежу за зміну ландшафтів, який повинен мати компенсаційний характер. Європейська ландшафтна конвенція (ETS № 176), ратифікована Законом України № 2831-IV від 07.09.2005 р., зобов'язує інтегрувати ландшафтну складову в усі галузеві стратегії розвитку, які мають прямий або непрямий вплив на змінювані території. Тут наголошується на вагомому суспільному значенні ландшафту як ключового елементу добробуту людини і суспільства, ресурсу сприяння економічній діяльності, складової культурної спадщини, а тому потребує вироблення правил щодо охорони і регулювання їхнього сталого розвитку як національного надбання. Це, зокрема, вимагає: а) ідентифікації та оцінки якості ландшафтів на всій території регіону (враховуючи унікальні, звичайні та деградовані частини); б) створення ландшафтних баз даних і забезпечення їх доступності; в) формування цілей та критеріїв якості ландшафтів; г) вибору інструментів реалізації ландшафтної політики.

- Сприяння сільгоспвиробникам у сертифікації продукції, процесів, систем управління за міжнародними стандартами ISO 9000 (менеджмент якості), ISO 14000 (менеджмент охорони навколишнього середовища), ISO 22000 (менеджмент безпеки), ISO 26000 (соціальна відповідальність).

2. Підвищенням родючості ґрунтів:

- Здійснення агрохімічної паспортизації земель сільськогосподарського призначення.

- Проведення комплексу протиерозійних заходів¹⁴.

¹⁴ Протягом останніх років призупинилось виконання програм з охорони ґрунтів від ерозії та в цілому моніторинг ерозії ґрунтів, інвентаризація їх середньо- і сильноеродованих відмінностей.

- Запровадження екологобезпечних та науково обґрунтованих систем землеробства.

- Утилізація органічних відходів тваринництва за анаеробною технологією, що дозволяє заощаджувати земельні площі, збільшити обсяги виробництва органічних добрив, отримати електро- та теплову енергії як резервне джерело електрики й опалення (ефективність використання біогазу при комбінованому його перетворенні на електро- та теплову енергію досягає 85-90%), сприяє оздоровленню екологічної ситуації на тваринницьких комплексах.

3. Удосконалення системи землеробства:

- Розробка економічних стандартів і технологічних нормативів раціонального використання та охорони земельних ресурсів (зокрема, стандартів і нормативів щодо оптимізації структури агроландшафтів); технологічного використання сільськогосподарських угідь; режимного використання земель (охоронні, санітарні, захисні зони).

- Розробка еколого-економічної моделі сталого розвитку землекористувань для конкретної ґрунтово-кліматичної зони.

4. Налагодження виробництва органічної продукції:

- Проведення ґрунтових агрохімічних досліджень з метою встановлення еколого-токсикологічного рівня локальних природних ресурсів.

- Спрямування суб'єктів господарювання на органічне землеробство (практика європейських країн довела, що найефективніше у виробництві органічної продукції працюють малі і середні фермерські господарства із розміром угідь до 30 га).

- Забезпечення фінансової та інституційної підтримки запровадження органічного землеробства (пільги й дотації, агрономічне обстеження земель, підготовка кадрів, формування відповідної матеріально-технічної бази, заходи з будівництва переробних підприємств, формування ринків збуту, реалізації та захисту недобросовісної конкуренції, сертифікація та маркування продукції аграрного сектору тощо). При створенні необхідних умов можливе збільшення частки екологічно чистої сільськогосподарської продукції в регіоні до 30–40 % від її загального обсягу.

У сфері надрокористування низькими є значення показників сталого розвитку, які характеризують рівень господарського використання потенціалу мінерально-сировинних ресурсів, приріст запасів корисних копалин, комплексність використання вилучених з надр корисних копалин, а також пов'язані з наявністю екологічно загрозливих гірничих розробок та конфліктних ситуацій при експлуатації родовищ мінеральних ресурсів регіону. Поліпшення становища вбачається за низкою напрямів через конкретні заходи, механізми й інструменти.

Перший напрям. Підвищення рівня господарського використання потенціалу мінерально-сировинних ресурсів може бути досягнуте зазначеними нижче шляхами.

1. Активізації роботи регіональних і місцевих органів влади з потенційними інвесторами, що можна реалізувати через:

- Формування загальнодоступних банків даних про родовища та перспективні площі з проявами корисних копалин регіонів.

Обласним державним адміністраціям спільно з Державним науково-виробничим підприємством «Геоінформ України», відповідальним за ведення Державного кадастру родовищ і проявів корисних копалин, необхідно створити загальнодоступні інформаційні ресурси з даними про виявлені на території областей родовища та прояви корисних копалин (фактично – обласні кадастри) з максимально можливим переліком даних про запаси корисних копалин, їх якісні характеристики, умови залягання, рівень та перспективи видобування тощо.

- Розробку регіональних програм розвитку добувної промисловості.

Такі програми необхідно розробити для усіх областей. У програмах розкрити стан і перспективні можливості розвитку добувної промисловості. Визначити родовища та прояви корисних копалин, які мають перспективи освоєння чи подальшого використання. Серед них виділити категорію тих, які доцільно надавати для розробки державним чи комунальним підприємствам, й окремо категорію родовищ і проявів корисних копалин, до розробки яких передбачається залучити приватних інвесторів.

- Підготовку інвестиційних пропозицій з розробки корисних копалин, націлених на залучення державних інвестицій та інвестицій приватного сектору, зокрема іноземних.

- Створення чи визначення структур і формування механізмів сприяння потенційним інвесторам у вирішенні дозвільно-організаційних питань.

Необхідно максимально обмежувати й нейтралізовувати негативні впливи бюрократичної тяганини й корупційних чинників при вирішенні усього комплексу питань, котрі постають перед інвесторами на стадіях вивчення можливостей та умов інвестування, оцінки потенційної ефективності вкладень у проекти з видобування корисних копалин. При цьому доцільно запровадити у відповідних підрозділах обласних державних адміністрацій дієву систему реєстрації та супроводу усіх заявок, клопотань, пропозицій потенційних інвесторів щодо розроблення родовищ корисних копалин зі встановленням відповідальних та порядку їх підзвітності щодо проведеної роботи із заявками. Для надання практичної допомоги інвесторам слід залучити створювані за участі органів влади ресурсно-інформаційні центри, центри розвитку територій тощо.

2. Створення сприятливих організаційно-економічних умов для потенційних інвесторів, що потребує:

- Запровадження спеціального інвестиційного режиму на територіях із значним невикористовуваним потенціалом мінеральної сировини.

- Застосування механізмів концесії у відносинах з інвесторами у добувній промисловості.

- Вдосконалення роботи з інвесторами на умовах угод про розподіл продукції.

Другий напрям. Реалізація потенційних можливостей нарощування експлуатаційних запасів мінерально-сировинних ресурсів, що потребує:

1) Активізації геологорозвідувальних робіт. Затвердження та перезатвердження запасів мінеральної сировини перспективних родовищ і площ корисних копалин з реальною інвестиційною привабливістю. Для чого необхідно:

- Забезпечити формування стабільного державного замовлення на геолого-розвідувальні роботи в регіоні.

Протягом останніх 20 років в Україні в цілому та Карпатському регіоні зокрема обсяги геологорозвідувальних робіт знижувалися. При цьому приріст запасів корисних копалин, насамперед стратегічно важливої вуглеводневої сировини, не компенсував видобуток. Таке становище не відповідає принципу відтворювального ресурсокористування. За наявності в Україні потужного потенціалу геологорозвідки, який визнаний у світі, ситуацію можна змінити, забезпечивши достатнє фінансування геологорозвідувальних робіт відповідно принаймні до Загальнодержавної програми розвитку мінерально-сировинної бази України на період до 2030 року, затвердженої Законом України № 3268-VI від 21 квітня 2011 року.

Основним цільовим напрямом геологорозвідування у Карпатському регіоні слід розглядати забезпечення приросту запасів газу, нафти та газового конденсату, нерозвідана (залишкова) частина запасів яких перевищує 800 млн т умовного палива, а прогнозні та перспективні ресурси нафти становлять 2,6 млрд т, газу – 150 мільярдів метрів кубічних.

- Розширити залучення інвестицій недержавного сектору у геологорозвідувальні роботи.

Без залучення недержавних джерел фінансування геологорозвідувальних робіт малоімовірним буде досягнення світового стандарту відтворення розвіданих запасів мінеральної сировини – дворазового перевищення обсягів затвердження розвіданих запасів над обсягом їх видобування. Шляхом до вирішення проблеми залучення інвестицій недержавного сектору у геологорозвідувальні роботи вбачається їх розв'язання в комплексі з питаннями залучення інвесторів у добувну промисловість через концесійні угоди та угоди про розподіл продукції.

2) Створення сприятливих умов для залучення інвестицій недержавного сектору у пошук, розвідування та видобування корисних копалин через:

- Організацію підготовки пакетів пропозицій для потенційних інвесторів щодо перспективних родовищ корисних копалин і ділянок.

Таке завдання слід віднести до обов'язків облдержадміністрацій регіону й Державної служби геології та надр України.

- Встановлення порядку визначення стартових умов договорів концесії, угод про розподіл продукції, що передбачають фінансування геологорозвідувальних робіт з небюджетних коштів, які б гарантували потенційним інвесторам прийнятні для держави та привабливі для інвесторів преференції.

Третій напрям. Підвищення рівня комплексного використання мінеральної сировини та перероблення відходів, що потребує:

1) *Посилення вимог до повного та комплексного використання вилучених з надр основних корисних копалин і супутніх компонентів, а також розкривних порід, чого можна досягнути через внесення змін до нормативних документів, які регламентують надання спеціальних дозволів на користування надрами та експлуатацію гірничодобувних об'єктів.*

Кодексом України «Про надра», ст. 50, до основних вимог з проектування, будівництва та введення в експлуатацію гірничодобувних об'єктів віднесено також вимогу щодо способів проведення розкривних робіт, системи розробки корисних копалин і схем переробки мінеральної сировини, які мають забезпечувати найбільш повне та комплексне вилучення з надр запасів корисних копалин, а також використання наявних у них компонентів, раціональне використання розкривних порід, рекультивацію порушених земель. Разом з тим практика у багатьох випадках демонструє відхилення від цих вимог, насамперед стосовно повноти вилучення з надр корисних копалин, використання наявних у них компонентів, а також рекультивації порушених земель. Тому доцільно доповнити законодавчі й нормативні акти положеннями, які: а) ставитимуть вимоги із застосування найкращих світових зразків технологій повного й комплексного вилучення з надр та переробки мінеральної сировини при наданні спеціальних дозволів на користування надрами й погодженні проектів на розробку і рекультивацію родовищ; б) посилять адміністративно-правову та економічну відповідальність за невиконання/несвоєчасне виконання робіт з рекультивації порушених гірничими розробками земель.

Четвертий напрям. Максимальне уникнення та ліквідація наслідків гірничих розробок, які загрожують незворотними змінами у природних комплексах, для чого необхідно:

а) Розробити чи внести корективи у затверджені програми й проекти оздоровлення навколишнього природного середовища та ліквідації екологічних загроз у зонах впливу діючих і припинених гірничих розробок:

- Зона діяльності ДП «Солотвинський солерудник» – не вирішені питання запобігання карстопровальним процесам та ліквідації їх наслідків на виробничих територіях й у житловій зоні селища Солотвино.

- Зона діяльності ТЗОВ «Закарпаттяполіметали» – не рекультивовані відвали з вмістом важких металів та хвостосховище, які спричинюють забруднення ґрунтів, поверхневих і підземних вод.

- Зона діяльності Стебницького ДГХП «Полімінерал» – зберігається загроза затоплення соляних шахт підземними водами, розмивання підпірних стінок та виникнення масштабних карстопровальних процесів, прояви яких уже спостерігаються на території м. Стебник.

- Калуська зона надзвичайної екологічної ситуації – не ліквідовані наслідки просідання земної поверхні, утворення провальних воронок, активізації карстових процесів, зсувів ґрунтів у місті Калуш і прилеглих селах, що виникли при розробці Калуш-Голинського родовища калійних солей.

б) Підготувати порядок-схему фінансування програм та проектів з оздоровлення навколишнього природного середовища й ліквідації екологічних

загроз у зонах впливу гірничих розробок за рахунок коштів діючих підприємств та коштів Державного фонду охорони навколишнього природного середовища.

в) Розробити регіональну програму прогнозування та упередження зсувних та карстопровальних процесів.

П'ятий напрям. Уникнення конфліктності інтересів територіальних громад, у межах яких експлуатуються ресурси надр, та надрокористувачів, що потребує:

1. Усунення першопричин виникнення конфліктів, для чого необхідно:

- Внести зміни до чинного законодавства стосовно податку на прибуток підприємств та плати за користування надрами, які б забезпечували надходження до місцевих бюджетів від суб'єктів господарювання, котрі використовують ресурси надр у межах територіальних громад, незалежно від місця їх реєстрації. Тобто зобов'язати надрокористувачів-платників податків визначати об'єкт оподаткування (включаючи об'єкт оподаткування за податком на прибуток підприємств) для кожної наданої в користування ділянки та сплачувати податкові зобов'язання відповідно до встановленого Бюджетним кодексом України їх розподілу до місцевих бюджетів територіальних громад, у межах яких розташовані надані у користування ділянки.

У сфері лісокористування в регіоні наявні проблеми, які не сумісні з принципами сталого розвитку і стосуються потреби підвищення рівня раціонального та комплексного використання лісових ресурсів; пов'язані з наявністю незаконних рубок і нелегальним обігом деревини, а також конфліктних ситуацій при експлуатації лісових ресурсів регіону. Поліпшення становища вбачається за наступними напрямками.

1. Забезпечення принципів раціонального лісокористування та комплексного використання лісових ресурсів. Його завданнями є:

1. Стимулювання раціонального лісокористування.

Стимулювання заходів щодо розширеного відтворення лісів передбачено Законом України «Про охорону навколишнього природного середовища» (ст. 48) та Лісовим кодексом України (ст. 92) шляхом: компенсації витрат власникам лісів і лісокористувачам при впровадженні ними заходів щодо розширеного відтворення лісів; застосування прискореної амортизації основних фондів землеохоронного, лісоохоронного та природоохоронного призначення. Структура механізму раціоналізації лісокористування включає й економічні санкції за лісопорушення, метою яких є попередження негативної господарської діяльності та екодеструктивних змін лісових систем. Зокрема, передбачені методи економічного покарання: штрафи за лісопорушення, збільшення нормативів плати за понадлімітне спеціальне використання лісових ресурсів, відшкодування екологічної шкоди, що призвела до погіршення стану лісів, відшкодування втрат лісового господарства у зв'язку з вилученням лісових земель для інших цілей. Пропонуємо доповнити систему заходів щодо заохочення лісокористувачів до раціонального використання лісових ресурсів наступним:

- Стимулювати проведення робіт зі створення захисних насаджень з метою запобігання ерозії ґрунтів, заліснення непродуктивних сільськогосподарських земель, деградованих і техногенно забруднених земель та земель

запасу шляхом передачі цих ділянок у власність господарюючих суб'єктів, що у змозі виконати зазначені види робіт за рахунок власних коштів.

- Активізувати використання господарюючими суб'єктами (власниками лісів і лісокористувачами) існуючих можливостей щодо економічного стимулювання впровадження заходів з розширеного відтворення й охорони лісів, зокрема у випадку фінансування ними створення захисних насаджень, утримання територій та об'єктів природно-заповідного фонду, охорони і захисту лісів від пожеж, хвороб та шкідників.

Компенсація витрат власникам лісів і лісокористувачам при впровадженні ними заходів щодо розширеного відтворення лісів може проводитись відповідно до передбаченої у державному бюджеті програми «Фінансова підтримка природоохоронної діяльності через механізм здешевлення кредитів комерційних банків». У сфері використання, відтворення, охорони й захисту лісів можливе надання на пільгових умовах короткострокових і довгострокових позичок за рахунок коштів Фонду охорони навколишнього природного середовища на умовах здешевлення кредитів комерційних банків (як відшкодування відсотків за кредитами комерційних банків) та на умовах повернення (як пільгових коротко- і довгострокових позичок) у випадках, передбачених Законом про Державний бюджет України, та згідно з Постановою Кабінету Міністрів України № 773 від 18 серпня 2005 р. «Про затвердження Порядку використання коштів державного бюджету на здешевлення кредитів для здійснення природоохоронних заходів». Зокрема, компенсацію відсоткової ставки передбачено проводити у розмірах: за короткостроковими кредитами – 10 відсотків річних у національній валюті та 7 відсотків річних в іноземній валюті; за середньостроковими і довгостроковими кредитами – 14 та 9 відсотків відповідно. Вибір природоохоронних заходів та юридичних осіб усіх форм власності, які планують здійснити такі заходи, для формування проекту плану заходів здійснюється на конкурсній основі з урахуванням Переліку видів діяльності, що належать до природоохоронних заходів, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України № 1147 від 17 вересня 1996 р. та інших актів Уряду.

- Ініціювати впровадження у лісовому господарстві України плати (збору) за погіршення стану лісів. Об'єктом зазначеного екологічного оподаткування слід розглядати понаднормативні ущільнення ґрунтів, пошкодження поверхневого шару лісових земель, недеревної і деревної рослинності, застосування гербіцидів, отрутохімікатів та використання лісів не за призначенням і з порушенням екологічних норм. Для встановлення нормативів плати за погіршення якості лісових ресурсів необхідно розробити методичку її визначення з урахуванням регіональних (зональних) коефіцієнтів.

- Здійснювати шляхом використання податкових інструментів ефективну інвестиційну політику, спрямовану на розробку, освоєння чи використання в галузі лісового господарства ресурсозберігаючих, маловідходних та безвідходних технологій, а також придбання устаткування, що сприятиме підвищенню конкурентоспроможності й прибутковості, збільшенню експортного потенціалу меблевої та деревообробної промисловості. Зокрема, доцільно застосувати екологічні інструменти митної

політики, зменшивши ставки ввізного мита на окремі види продукції й устаткування для потреб лісогосподарського комплексу.

II. Запобігання незаконним рубкам та нелегальному обігу деревини.

Ця проблема залишається однією з головних у забезпеченні принципів сталого лісокористування в Карпатському регіоні. Визначений на основі сучасного супутникового моніторингу тренд лісового покриття регіону відрізняється від офіційних статистичних даних, що підтверджує усталену думку науковців і громадськості про розходження реальних обсягів рубок та обсягів лісовідновлення із цими ж даними, представленими в офіційній статистиці. Ключем для вирішення проблеми нелегальних рубок може стати:

1) Удосконалення процесу контролю в управлінні лісами та лісовим господарством, згідно з яким пропонується:

- Запровадження моніторингу суцільних рубань на території регіону на основі матеріалів дистанційного зондування Землі.
- Уточнення існуючого стану і якості лісів, проведення їх інвентаризації і кадастрової (комерційної) оцінки.
- Проведення повної лісової сертифікації як обов'язкового інструменту незалежного об'єктивного контролю та оцінки діяльності лісових підприємств, підвищення рівня довіри населення й виходу на міжнародні ринки сертифікованої лісопродукції.

В Шостій програмі дій Євросоюзу в галузі навколишнього середовища (Рішення Європарламенту і Ради Євросоюзу № 1600/2002/ЕС від 22 липня 2002 р.), зокрема в статті 6, серед пріоритетних дій у галузі довкілля та біорізноманіття зазначається, що екосистемний підхід, передбачений Конвенцією про біорізноманіття, повинен впроваджуватися в т.ч. і через стимулювання розширення ринку сертифікованої деревини, заохочення сертифікації сталого ведення лісового господарства і впровадження відповідного маркування.

- Запровадження для усіх постійних лісокористувачів регіону системи обов'язкового електронного обліку деревини від її заготівлі до реалізації.
- Створення громадських рад при обласних управліннях лісового та мисливського господарства з метою забезпечення прозорості й належного громадського контролю за їх діяльністю. Повноваження та регламентація діяльності громадських рад можуть бути реалізовані відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України № 996 від 03.11.2010 року «Про забезпечення участі громадськості у формуванні і реалізації державної політики».
- Забезпечення виконання органами Держлісагентства України вимог законодавства про доступ до публічної та екологічної інформації, в тому числі відмови від практики незаконного обмеження доступу до інформації, відмов у доступі до документів, ігнорування положень про активне поширення інформації про свою діяльність через офіційні веб-сайти.

2) Вдосконалення нормативно-правової бази у питанні відповідальності за порушення вимог лісового законодавства та охорони лісового фонду, зокрема шляхом:

- Внесення змін і доповнень до Постанови КМУ № 665 від 23 липня

2008 р. «Про затвердження такс для обчислення розміру шкоди, заподіяної лісу»: диференціювати такси за незаконні (самовільні) рубки залежно від типу лісорослинних умов в Україні та цінності порід дерев.

- Внесення змін до Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів у зв'язку з удосконаленням дозвільної системи у сфері господарської діяльності» № 1193-VII від 09.04 2014 р. Пропонуємо анулювати передбачені Законом положення, якими змінюються або ліквідуються процедури надання дозволів на види діяльності, що впливають на охорону й захист лісів. У прийнятій редакції Закон дозволяє проводити санітарні рубки в природних заповідниках, не погоджуючи їх із Міністерством екології та природних ресурсів України (відповідні зміни внесені до ст.16 Закону «Про природно-заповідний фонд України»). Негативні наслідки передбачають внесені законом зміни до «Лісового кодексу України», зі статті 57 якого виключається вимога щодо зміни цільового призначення земельних лісових ділянок за погодженням з органами виконавчої влади з питань охорони навколишнього природного середовища. Також зі статті 61 Кодексу виключено формулювання, що Мінприроди має погоджувати визначення місць розміщення підприємств, споруд та інших об'єктів, які шкідливо впливають на стан і відтворення лісів, а проекти будівництва зазначених підприємств, споруд та інших об'єктів підлягають екологічній експертизі у випадках і в порядку, що встановлюються законом. Також до ст. 62, що регулює питання використання земельних лісових ділянок для видобування корисних копалин, прокладання кабельних ліній, трубопроводів та інших комунікацій, здійснення бурових, підривних й інших робіт, не пов'язаних з веденням лісового господарства, внесені зміни, в результаті яких така діяльність більше не потребує висновків Мінприроди.

III. Уникнення конфліктності інтересів територіальних громад, у межах яких експлуатуються лісові ресурси, та лісокористувачів, чого можливо досягнути шляхом:

1) Забезпечення регіональних інтересів при використанні лісових ресурсів.

Питання використання лісових земель, наданих у користування постійним лісокористувачам, дотепер не пов'язувалося зі створенням матеріальної і фінансової основи місцевого самоврядування. Вирішення питань розмежування права власності на лісові ресурси між державною і комунальною формами власності з чітким виділенням власності органів місцевого самоврядування стало б важливим чинником ресурсного забезпечення життєдіяльності місцевих громад і підвищило рівень їх відповідальності за використання цих ресурсів, особливо для багатолісних адміністративно-територіальних утворень регіону. На цих засадах доцільно було б унормувати право постійного користування землями лісового фонду по кожному із районів на законодавчо визначених економічних принципах платності. Сплату держлісгоспами платежів за використання лісових ресурсів доцільніше було б перераховувати до місцевих бюджетів територіальних громад, де здійснюється лісокористування. Це сприяло б економічній зацікавленості органів місцевого

самоврядування в ефективності ведення лісового господарства на їх територіях. Для вирішення зазначених проблем пропонуємо:

- Розширити повноваження органів місцевого самоврядування у розв'язанні проблем використання, відтворення й охорони лісів територіальних громад, зокрема, в законодавчому порядку закріпити частину відповідних функцій за місцевими радами та їх виконавчими органами.

- Розробити механізм виділення і передачі у володіння територіальних громад (комунальну власність) неугідь та земельних угідь, що не використовуються, для їх залісення з метою збільшення площі екологічно стійких лісопокритих територій та подальшого лісокористування.

- Встановити фіксований відсоток податкових відрахувань до місцевих бюджетів від суб'єктів господарювання, що використовують лісові ресурси у межах територіальних громад незалежно від місця їх реєстрації. З цією метою внести зміни до Податкового кодексу України, Бюджетного кодексу України щодо відрахування до місцевих бюджетів податку на прибуток та частини збору за спеціальне використання лісових ресурсів.

- Розробити механізми пільгового цільового забезпечення потреб місцевого населення у доступній деревині.

Відповідно до підписаних Україною резолюцій Міністерських конференцій із захисту лісів у Європі, які стосуються збереження біорізноманіття, лісове господарство має надавати економічно й екологічно обґрунтовану кількість товарів і послуг як державі в цілому, так і місцевому населенню. Зокрема, що стосується забезпечення місцевого населення дровами для опалення, слід внести відповідні зміни до Постанови Кабінету Міністрів України № 356 від 23 квітня 2012 року «Про встановлення мінімальних норм забезпечення населення твердим паливом і скрапленим газом та граничних показників їх вартості для надання пільг і житлових субсидій за рахунок субвенцій з державного бюджету місцевим бюджетам», зокрема, включивши до переліку видів палива, на які надаються пільги, такий вид палива, як дрова.

2) Поглиблення публічності і відкритості процесів управління лісокористуванням, що передбачає:

- Розробку дієвого механізму громадського контролю у фазі попереднього (відповідність планів, стратегій, програм тощо інтересам держави і громади) та заключного контролю (контроль за діяльністю держлісгоспів, інших лісових господарств, їх діяльність за певний період). Сприяння реалізації громадянами конституційного права на участь в управлінні державними справами з питань ведення лісового та мисливського господарства, використання, охорони, захисту і відтворення лісових ресурсів на засадах сталого розвитку, збереження біорізноманіття в лісах можуть реалізовуватись у рамках ефективної роботи громадських рад при обласних управліннях лісового та мисливського господарства.

- Опублікування територіальними управліннями лісових ресурсів звітів про свою діяльність та стан лісового фонду, що перебувають у їхньому користуванні, в ЗМІ.

- Видання органами охорони навколишнього природного середовища та

громадськими організаціями інформаційних матеріалів про стан і проблеми лісокористування в регіоні.

- Проведення громадських слухань щодо використання лісових ресурсів та роботи підприємств-лісокористувачів.

У сфері водокористування основні проблеми у дотриманні принципів і критеріїв сталого розвитку полягають у далеко не повному отриманні економічного ефекту від використання водних ресурсів, недостатній зарегульованості поверхневого стоку й низькій протипаводковій безпеці, забрудненості поверхневих вод. Наявні також конфлікти соціально-економічного й екологічного характеру при водокористуванні в регіоні. Поліпшення становища вбачається за такими основними напрямками.

Напрямок 1. Збільшення економічних ефектів від використання потенціалу водних ресурсів, що може бути досягнуто через:

1) Розробку та реалізацію регіональних схем і програм господарського використання водних ресурсів, а саме:

- Розробку схем перспективного розміщення малих ГЕС, водозаборів, об'єктів рибного господарства.

- Врегулювання питань погодження дозволів на будівництво малих ГЕС та інших гідротехнічних споруд.

2) Зміну організаційно-економічних основ використання та охорони водних ресурсів через:

- Організацію ведення водного господарства за басейновим принципом з орієнтуванням на досягнення самофінансування басейнових водогосподарських систем.

При цьому слід змінити підходи до встановлення нормативів зборів за спеціальне використання водних ресурсів та екологічних податків за скиди забруднюючих речовин у водойми, запровадивши їх побасейнове встановлення.

- Забезпечення рентабельності діяльності комунальних водогосподарських підприємств.

- Розширення орендних та концесійних форм господарювання у сфері комунального водопостачання, водовідведення й очищення зворотних вод.

Напрямок 2. Регулювання поверхневого стоку та запобігання паводковим загрозам, що потребує розробки та реалізації басейнових програм комплексного протипаводкового захисту. При цьому необхідно:

- Забезпечувати повне фінансування затверджених державних програм протипаводкового захисту у басейнах гірських рік регіону.

- Вирішити питання фінансування розробки регіональної програми регулювання стоку, протипаводкового захисту й комплексного використання водних ресурсів у басейнах рік рівнинної частини регіону – насамперед Західного Бугу та інших рік басейну Вісли.

Напрямок 3. Запобігання забрудненості поверхневих вод через:

1) Припинення скидання забруднених зворотних вод, що можливе при:

- Забезпеченні очищення усіх промислових стоків до встановлених стандартів якості для стічних вод, які скидаються у відкриті водойми.

Фактично йдеться про розробку й реалізацію дорожньої карти забезпечення дотримання вимог Водної рамкової директиви ЄС 2000/60/ЄС.

- Розробці та реалізації регіональної (обласних) програм будівництва, ремонту й реконструкції споруд каналізування та очищення комунальних стічних вод.

- Вирішенні питань фінансування таких програм.

2) *Недопущення засмічення поверхневих водойм*, що потребує:

- Забезпечення дотримання вимог режиму водоохоронних зон і прибережних захисних смуг. Цьому може сприяти підвищення передбаченої Водним кодексом України, ст. 110, відповідальності за засмічення вод, порушення режиму господарської діяльності у водоохоронних зонах. Доцільно внести зміни до ст. 59 Кодексу України про адміністративні правопорушення, збільшивши розміри штрафів для громадян за забруднення та засмічення вод з 3–7 до 10–15, для посадових осіб з 5–8 до 15–20 неоподатковуваних мінімальних доходів громадян, а також передбачити у законодавстві кримінальну відповідальність за аналогічні повторні порушення.

- Облаштування систем уловлювання та збору пластикової тари й іншого сміття на ріках регіону.

3) *Реабілітації забруднених поверхневих водойм*, що вимагає:

- Детального вивчення рівня забрудненості донних та прируслових відкладів важкими металами й іншими токсичними елементами.

- Розробки та реалізації схем екологічної реабілітації водних об'єктів, які піддавалися інтенсивному забрудненню.

Напрямок 4. Уникнення суспільних конфліктних ситуацій, пов'язаних з використанням водних ресурсів регіону, що можливо у разі запобігання їх виникненню через:

- Внесення змін до природоохоронного законодавства у частині порядку проведення спеціального екологічного аудиту рішень, проектів, діяльності об'єктів, які спричиняють виникнення конфліктів.

- Внесення змін до законодавства у частині відповідальності за реалізацію (всупереч висновкам спеціального екологічного аудиту) рішень, проектів, а також за продовження діяльності об'єктів, котрі спричинили виникнення конфліктів. Аналогічне стосується й створення перешкод стосовно реалізації рішень, проектів та діяльності об'єктів, які за висновками спеціального екологічного аудиту відповідають вимогам законодавства України про охорону навколишнього природного середовища.

Результати проведеного оцінювання використання природних рекреаційних ресурсів регіону засвідчили невідповідність принципам сталого розвитку рівня господарського використання потенціалу природних рекреаційних ресурсів, ефективності та «екологічності» рекреаційного природокористування, недостатньою є участь місцевих громад і місцевого бізнесу у розвитку туристично-рекреаційної сфери регіону. Поліпшення становища можливо досягнути через активізацію діяльності за низкою напрямів шляхом комплексного й конструктивного застосування відповідних заходів, механізмів та інструментів.

Перший. Підвищення рівня господарського використання природних рекреаційних ресурсів може бути досягнуте шляхом:

1) Створення сприятливого інвестиційного клімату для розвитку туристично-рекреаційної сфери в регіоні, що може бути реалізовано через:

- Розвиток інституційного середовища.
- Вдосконалення податкової політики.
- Здійснення інформаційно-правового супроводу інвестиційної діяльності.

2) Підтримки інноваційних проектів й організаційних форм ведення туристичного бізнесу, до яких можна віднести:

- Формування рекреаційно-туристичних кластерів.

Для Карпатського регіону перспективними є рекреаційно-туристичні кластери з розвитку гірських видів туризму, рекреації і спорту, екологічного туризму, лікувально-оздоровчого та сільського зеленого туризму.

- Реалізацію туристично-рекреаційних проектів у рамках державно-приватного партнерства.

Туристично-рекреаційні проекти в гірських регіонах потребують значно більших видатків на інфраструктурне облаштування й експлуатацію порівняно з аналогічними в рівнинних регіонах. Це значно збільшує початкову вартість проектів, а в подальшому – при експлуатації – собівартість туристично-рекреаційних послуг. Доцільним у цих умовах є використання переваг державно-приватного партнерства, за якими держава бере на себе частину інвестиційних зобов'язань, здебільшого щодо проектних, інфраструктурних, природоохоронних та інших інвестицій і робіт або забезпечує часткове відшкодування інвестиційних вкладень недержавних інвесторів.

- Розроблення нових туристичних й екскурсійних маршрутів гірськими територіями Українських Карпат з використанням природних рекреаційних та історико-культурних ресурсів. Включення їх у Національну систему туристично-екскурсійних маршрутів України та Європейську мережу туристичних маршрутів.

Другий. Підвищення ефективності використання природних рекреаційних ресурсів шляхом:

1) Вдосконалення правового та нормативного регулювання рекреаційного природокористування. Пропонується:

- Перегляд нормативів використання рекреаційних територій та окремих видів природних рекреаційних ресурсів, ставок платежів за користування такими ресурсами.

- Встановлення екологічно обґрунтованих нормативів допустимих рекреаційних навантажень на гірські екосистеми.

- Створення і ведення Державного кадастру природних лікувальних ресурсів і Державного кадастру природних територій курортів, у тому числі їх регіональних підрозділів, реєстрів природних рекреаційних і туристичних ресурсів.

- Розроблення і прийняття Положення про порядок використання об'єктів природоохоронного фонду для розвитку туризму і рекреації.

2) Підвищення ролі економічних стимулів раціонального рекреаційного природокористування можливе шляхом:

- Включення до податкового законодавства положень щодо зменшення бази або об'єкта оподаткування.
- Передбачення у законодавстві можливостей прискореної амортизації основних фондів, що забезпечують ресурсозберігаючий ефект.
- Забезпечення можливостей отримання з державних цільових фондів дотацій на впровадження ресурсозберігаючих технологій.

Третій. Підвищення «екологічності» рекреаційного природокористування можливе через:

1) Посилення ролі економічних регуляторів забезпечення ефективності природоохоронних заходів, зокрема запровадження пільгового кредитування природоохоронних заходів; надання інвестиційних субвенцій на природоохоронні заходи регіонам, котрі розвиток рекреації визначають як пріоритет соціально-економічного розвитку.

2) Забезпечення дотримання екологічних і санітарних норм та вимог на курортно-оздоровчих територіях і в туристичних центрах:

- Встановлення дієвих норм адміністративної та економіко-правової відповідальності за порушення природоохоронного законодавства.
- Розроблення комплексу заходів з інфраструктурного облаштування рекреаційних і туристичних територій, перш за все із водозабезпечення і каналізування рекреаційно-туристичних об'єктів, утилізації відходів.

Четвертий. Збільшення участі місцевих громад і місцевого бізнесу у розвитку туристично-рекреаційної сфери гірських регіонів може реалізовуватися через:

1) Надання переваг місцевим мешканцям у веденні туристично-рекреаційного бізнесу. Для цього слід запровадити:

- Кредитні пільги підприємцям, котрі проживають і здійснюють підприємницьку діяльність у гірських районах.

Підприємцям з Карпатського регіону доцільно надати право на першочергове отримання кредитів з повним або частковим відшкодуванням відсотків за кредитами із фондів розвитку місцевих бюджетів тощо.

- Пільги із земельного податку для місцевих інвесторів.

Часткове або повне звільнення від плати за землю, що може застосовуватися для інвесторів з місцевих жителів на певний період (зазвичай на період становлення бізнесу і отримання перших прибутків).

- Податкові канікули для бізнесменів-початківців на період становлення бізнесу, котрі варто практикувати до отримання перших реальних прибутків (але не далі встановленого терміну).

2) Усунення надмірної централізації управління рекреаційними ресурсами, посилення зацікавленості регіонів в ефективному рекреаційному природокористуванні.

- Запровадження цільового зарахування надходжень від зборів за використання природних рекреаційних ресурсів до спеціальних фондів місцевих бюджетів та фондів розвитку. Це дасть можливість нагромаджувати й

використовувати кошти на природоохоронні цілі, благоустрій, розвиток інфраструктури рекреаційних центрів.

- Підвищення частки відрахувань ресурсних платежів до місцевих бюджетів, зокрема запровадження відрахувань частини загальнодержавних податків, які сплачують суб'єкти рекреаційного господарювання.

- Створення умов для активізації залучення позабюджетних джерел фінансування для розвитку рекреаційних територій.

З цією метою регіональним органам влади та органам місцевого самоврядування Карпатського регіону варто більш активно працювати над залученням коштів зі структурних фондів, фондів розвитку транскордонного співробітництва, міжнародних програм розвитку Європейського Союзу, міждержавних програм транскордонної співпраці в Карпатському регіоні, реалізації інших можливостей фінансової і технічної співпраці, які можуть здійснюватися на підтримку виконання зобов'язань Карпатської конвенції та прийнятих на її виконання урядових рішень.

- Забезпечення розроблення комплексних програм раціонального природокористування в рекреаційних регіонах, спрямованих на стабілізацію та покращення стану навколишнього природного середовища, більш раціональне використання природних рекреаційних ресурсів.

З огляду на виняткову важливість і цінність природних рекреаційних ресурсів їх господарське використання повинно відбуватися у повній узгодженості із дотриманням природоохоронного законодавства, норм екологічно допустимого використання в межах рекреаційної місткості території, окремого родовища чи рекреаційно-туристичного об'єкта, що, практично, складно реалізувати поза рамками комплексних програм соціально-економічного та екологічного розвитку рекреаційно-туристичних регіонів й окремих центрів. Саме тому для регіонів, які володіють значними природними рекреаційними ресурсами, доцільними та необхідними є розробка й виконання таких комплексних програм.

Список використаних джерел

1. Аналіз сталого розвитку – глобальний і регіональний контексти: у 2 ч. / Міжнар. рада з науки (ICSU) [та ін.]; наук. кер. М.З.Згуровський. – К.: НТУУ «КПІ», 2009.

Ч. 2. Україна в індикаторах сталого розвитку. Аналіз. – 2009. – 200 с.

2. Дейлі Г. Поза зростанням. Економічна теорія сталого розвитку / Герман Дейлі; пер. з англ.; Ін-т сталого розвитку. – К.: Інтелсфера, 2002. – 312 с.

3. Жук П. В. Економічні підйоми у забезпеченні сталого розвитку гірських територій України П. В. Жук // Економіст. – 2011. – № 5. – С. 37–40.

4. Згуровский М. З. Глобальное моделирование процессов устойчивого развития в контексте качества и безопасности жизни людей (2005–2007/2008 годы) / М. З. Згуровский, А. Д. Гвишиани. – К. : Политехника, 2008. – 331 с.

5. Карпатський регіон: актуальні проблеми та перспективи розвитку: у 8 томах / наук. ред. В. С. Кравців; НАН України, Інститут регіональних досліджень. – Львів, 2013.

Том 1. Екологічна безпека та природно-ресурсний потенціал / відп. ред. В. С. Кравців. – 2013. – 336 с.

6. Концепція переходу України до сталого розвитку // Вісник НАН України. – 2007. – № 2. – С. 15–44.

7. Кравців В. С. Актуальные вопросы формирования политики устойчивого развития горных территорий в Украине / В. С. Кравців // Экономическое возрождение России. – 2010. – № 1(23). – С. 118–125.

8. Кравців В. С. Гірська політика: міжнародні акти та світовий досвід / В. С. Кравців, Ю. І. Стадницький. – Львів: ІРД НАН України, 2005. – 50 с.

9. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про затвердження плану заходів щодо стимулювання міжрегіональної співпраці, кооперації та інтеграції» № 896-р від 21 вересня 2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>.

10. Програма дій «Порядок денний на XXI століття»: ухвалена конференцією ООН з навколишнього середовища і розвитку в Ріо-де-Жанейро (Саміт «Планета Земля», 1992 р.): пер. з англ. – 2-ге вид. – К.: Інтелсфера, 2000. – 360 с.

11. Рамкова конвенція про охорону та сталий розвиток Карпат [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>.

12. Стадник А. П. Формування критеріїв та показників для еколого-економічного оцінювання сільськогосподарського землекористування / А. П. Стадник, В. В. Лукіша // Агроекологічний журнал. – 2001. – № 3. – С. 5–12.

13. Сталий розвиток гірських регіонів і досвід карпатських гір. Рекомендація 296 (2010) Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи // Новини Закарпаття. – 2010. – № 126 (3695).

14. Наукові засади сталого розвитку землекористування: індикація соціального стану та індикаційна модель / А. Г. Тихонов, Н. В. Гребенюк, О. В. Землев, В. П. Феденко // Землевпорядкування. – 2003. – № 2. – С. 8–18.

РОЗДІЛ 11

СТРАТЕГІЧНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ МАЛОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА ЯК ФАКТОРА НАРОЩЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ УКРАЇНИ ТА ЇЇ РЕГІОНІВ

11.1. Удосконалення інституційних механізмів активізації малого підприємництва

Мале та середнє підприємництво (МСП) є найбільш чутливим до змін зовнішнього середовища і досить ризиковим видом діяльності, особливо в умовах нестабільно функціонуючої економіки. Інтенсивне кількісне та якісне зростання суб'єктів МСП без достатнього інфраструктурного забезпечення неможливе. Отже, для розвитку наявного потенціалу сектору МСП у нашій країні актуальним стає завдання вдосконалення системи інфраструктури його забезпечення. Таким чином, сукупні інфраструктурні (інформаційно-аналітичні, організаційно-технічні, фінансово-кредитні, регуляторні) можливості території щодо забезпечення умов функціонування малого та середнього підприємництва розглядаються як його інфраструктурний потенціал (рис. 11.1).

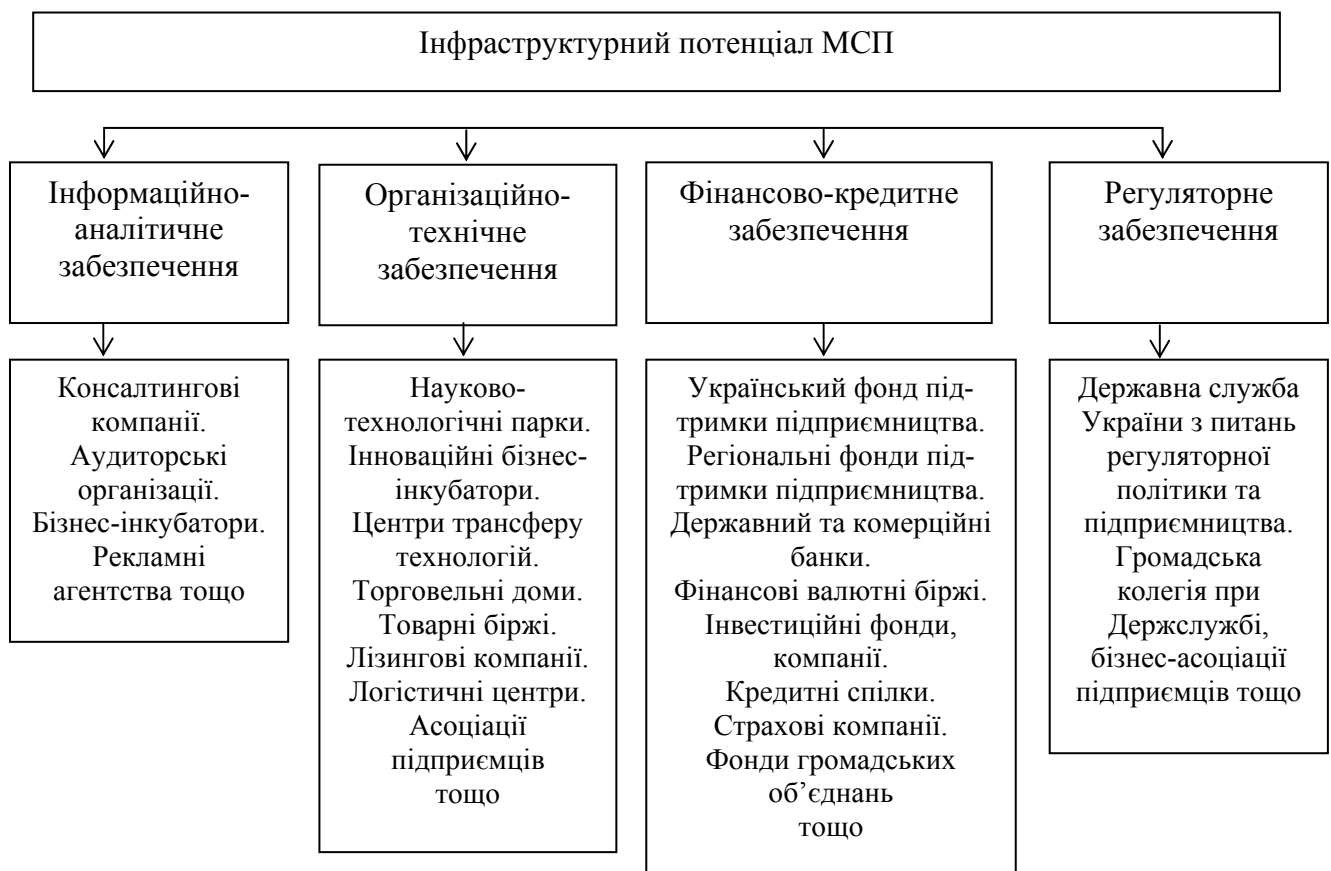

Рис. 11.1. Структура інфраструктурного потенціалу МСП

Серед факторів, що перешкоджають розвитку інфраструктурного потенціалу МСП в Україні, необхідно виділити ті, що мають загальносистемний характер, і такі, які впливають зі стану розвитку окремих частин інфраструктурного потенціалу та конкретних регіонів, а саме:

- слабкий взаємозв'язок напрямів розвитку окремих частин інфраструктурного потенціалу між собою, а також із загальними тенденціями міжрегіонального розвитку економіки;
- відсутність методологічної та методичної єдності, а також чітких орієнтирів у вирішенні проблем його розвитку;
- невизначеність реальних потреб в інфраструктурному забезпеченні малого та середнього підприємництва і перспектив їх розвитку;
- необхідність цілеспрямованого відбору найбільш перспективних проектів з розвитку інфраструктурного потенціалу, заснованих на сучасних досягненнях техніки і технології, без чого його інноваційна складова фактично не виражена;
- обмеженість можливостей завдань розвитку інфраструктурного потенціалу через недостатнє ефективне та якісне забезпечення матеріально-технічними і трудовими ресурсами низки відповідних заходів;
- відсутність єдиних організаційно-інституційних рішень у сфері комплексного регулювання процесу розвитку інфраструктурного потенціалу як єдиного цілого;
- потреба розробки оптимальних економічних механізмів вирішення завдань розвитку інфраструктурного потенціалу МСП, незважаючи на існуючу спільність їх економічної природи.

Відповідно до інформації Держслужби України з питань регуляторної політики та розвитку підприємництва, за станом на 01.01.2013 р., у регіонах України діяло: 531 бізнес-центр, 76 бізнес-інкубаторів, 46 технопарків, 535 лізингових центрів, 3 964 небанківські фінансово-кредитні установи, 242 фонди підтримки підприємництва (із них 27 створені за участю Українського фонду підтримки підприємництва), 3 031 інвестиційний та інноваційний фонд і компанія, 3 902 інформаційно-консультативні установи (табл. 11.1) [1]. Тобто формально склався розвинений інфраструктурний потенціал підтримки МСП, який теоретично має створювати сприятливіші умови для його розвитку і сприяти економічному зростанню. Однак результати розвитку сектору МСП далекі від очікуваних: загальна кількість суб'єктів малого підприємництва на 10 тис. осіб наявного населення України 2012 року становила 360 одиниць, що на 22,41 % менше ніж попереднього року. Це пов'язане зі зменшенням кількості фізичних осіб-підприємців із 394 до 290 у розрахунку на 10 тис. населення. Показник чисельності малих підприємств протягом 2010–2012 рр. майже залишався незмінним – 70 од. у розрахунку на 10 тис. населення, хоча 2009 року він дорівнював 82 од., тобто зменшився майже на 15 %.

Отже, можна зробити висновок про те, що наявний інфраструктурний потенціал МСП використовується неефективно.

Інфраструктура підтримки малого підприємництва станом на 1 січня 2013 року

Область, регіон	Бізнес-центри	Бізнес-інкубатори	Техно-парки	Лізингові центри	Небанківські фінансово-кредитні установи	Фонди підтримки підприємництва	Інвестиційні фонди і компанії	Інноваційні фонди і компанії	Інформаційно-консультативні установи	Громадські об'єднання суб'єктів підприємництва	Координаційні ради з питань підприємництва
Вінницька	8	3	2	6	125	14	34	23	56	80	33
Волинська	10	4	1	6	64	11	12	4	62	59	21
Донецька	28	5	2	38	376	8	216	120	630	115	46
Дніпропетровська	4	1	-	4	59	1	7	-	7	104	43
Житомирська	3	1	1	-	35	2	-	2	254	128	29
Закарпатська	4	2	-	2	128	10	16	11	58	82	18
Запорізька	83	2	-	8	60	3	39	4	20	67	27
Івано-Франківська	16	3	1	2	26	1	2	-	24	52	19
Київська	12	5	-	12	57	13	5	-	90	100	37
Кіровоградська	23	1	-	4	39	4	-	1	58	46	26
Луганська	20	3	-	6	127	14	33	1	128	146	53
Львівська	16	2	1	15	142	15	21	1	53	73	29
Миколаївська	21	4	-	8	184	4	14	10	237	52	25
Одеська	31	4	-	7	25	10	12	10	25	108	24
Полтавська	14	2	1	10	29	14	72	26	375	88	31
Рівненська	3	3	1	4	144	1	3	1	11	45	21
Сумська	6	1	-	3	20	7	7	6	20	55	26
Тернопільська	7	2	1	3	59	2	-	1	24	52	18
Харківська	54	2	9	34	59	2	152	145	499	73	44
Херсонська	7	3	2	4	62	10	16	2	19	40	22
Хмельницька	3	1	2	3	50	3	1	1	54	73	15
Черкаська	4	3	-	5	81	2	3	1	42	56	25
Чернігівська	2	1	-	-	42	2	-	1	8	92	24
Чернівецька	3	1	-	1	32	10	2	1	20	50	14
АРК	28	6	-	4	57	6	13	2	49	97	27
М. Київ	118	10	20	346	1809	69	1522	380	1076	272	1
М. Севастополь	3	1	2	-	73	4	73	2	3	*	*
Усього	531	76	46	535	3964	242	2275	756	3902	2205	698

Як свідчить зарубіжний досвід, для розвинених країн характерні різноманітність елементів, що формують інфраструктурний потенціал МСП, а також безліч схем їх побудови і взаємодії між собою. Однак у будь-якій із них можна виявити подібні концептуальні підходи до формування інфраструктурного потенціалу:

- відповідність інфраструктурного потенціалу рівню розвитку МСП (за пропускнуою спроможністю, галузевою та функціональною спеціалізацією тощо);

- доступність елементів інфраструктурного потенціалу для підприємців (за близькістю розміщення на території, вартістю послуг, інформованістю про можливості кожного елемента інфраструктури);

- концентрація на найбільш гострих проблемах діяльності МСП: фінансових (пільгове кредитування, компенсація відсоткових ставок, гарантії, фінансовий лізинг, фінансовий менеджмент, фінансове та податкове консультування), майнових (оренда приміщень, лізинг обладнання, облаштування земельних ділянок для комерційного використання), інформаційних (доступ до інформаційних мереж, трансфер технологій, виставкова діяльність), кадрових (підбір, підготовка і перенавчання персоналу, загальний і спеціальний консалтинг);

- участь держави (національних, регіональних, муніципальних бюджетів) безпосередньо або через контрольовані організації в капіталі елементів інфраструктурного потенціалу МСП, часткове або повне фінансування їх поточної діяльності;

- розподіл основних завдань і, отже, різних видів елементів інфраструктурного потенціалу за рівнями при концентрації основного обсягу практичної роботи із забезпечення функціонування МСП безпосередньо на місцевому або регіональному рівні;

- координація діяльності та впорядкування функцій різних елементів інфраструктурного потенціалу на одній території, що сприяє більш ефективному використанню ресурсів, комплексності і різноманітності послуг, що надаються, а також кращій орієнтації підприємців у можливостях цих елементів;

- використання ресурсів і коштів держави, громадських і професійних об'єднань підприємців, великих корпорацій, наукових установ і навчальних закладів для розвитку інфраструктури МСП.

Виходячи з цього, серед усього різноманіття елементів інфраструктурного потенціалу можна виділити елементи, загальні для більшості країн, зокрема [2]:

- фінансові інститути, орієнтовані на взаємодію з МСП;
- системи інформаційного та консультаційного обслуговування МСП;
- бізнес-центри і агентства з розвитку МСП;
- навчальні центри з підготовки та перепідготовки фахівців для роботи на МСП;

- бізнес-інкубатори, виробничі та технологічні (у т.ч. індустріальні) парки, технічні центри тощо;

- спеціалізовані фірми з надання послуг МСП (бухгалтерські та аудиторські фірми, рекламні агентства, транспортно-експедиційні фірми тощо).

Досвід закордонних країн демонструє успішність функціонування системи однорідних елементів інфраструктурного потенціалу в рамках цілісної загальнодержавної чи міжнародної мережі. Наприклад, створення в Євросоюзі єдиної мережі інноваційних підприємницьких центрів (ВІС) дало змогу застосовувати при створенні центрів єдині методики і подібні вимоги до підприємницьких проектів, що відбираються, а також фінансові ресурси, які розподіляються в рамках програм Євросоюзу. Вхідження в таку мережу відкриває, таким чином, багато можливостей, як перед самим інноваційним центром, так і його користувачами. Зокрема, виключається необхідність створення в кожному центрі власних інформаційних банків з усіх напрямів діяльності, полегшуються їх актуалізація та доступ підприємців до інформації, з'являються додаткові можливості для наукових розробок, акумулювання ресурсів. Підприємці, які користуються послугами центрів, можуть брати участь у різних програмах ЄС і налагоджувати ділові зв'язки з партнерами в інших європейських країнах, що істотно підвищує конкурентоспроможність МСП у межах спільного ринку.

Цікавий також досвід створення однорідних елементів інфраструктурного потенціалу різних рівнів. Наприклад, досвід Великобританії з формування підприємницьких агентств дає змогу раціонально розподіляти функції та ресурси за різними рівнями. Так, у рамках ієрархії агентств існують:

- стратегічні, які мають річний бюджет понад 0,5 млн фунтів стерлінгів (менше 50 на всю Англію), що пропонують широкий спектр послуг не тільки підприємцям, а й агентствам нижчого рівня, визначаючи тим самим загальну політику в галузі малого та середнього підприємництва;

- середнього рівня з бюджетом 100–500 тис. фунтів стерлінгів, що працюють перш за все з початківцями і діючими підприємцями та надають досить широкий спектр послуг;

- місцеві центри ділового консультування (до 100 тис. фунтів стерлінгів), що мають мету допомагати підприємцям переважно шляхом надання інформації та консультаційних послуг.

Така система забезпечує найбільше охоплення підприємців послугами, максимально наблизивши їх до потреб МСП, й одночасно оптимізувати витрати на підтримку МСП усередині системи загалом. Крім цього, у межах системи підтримується єдиний високий стандарт на послуги, загальний інформаційний простір та обмін інформацією з іншими системами. З урахуванням місцевих умов система може саморозвиватися, у тому числі за рахунок її доповнення іншими елементами в разі потреби.

Аналогічною багаторівневою цілісною системою, максимально наближеною до підприємця, є Адміністрація малого бізнесу в США, яка має у своїй структурі більше як 100 регіональних відділень, представництв і консультаційних пунктів.

Крім названих вище вимог до створення елементів інфраструктурного потенціалу МСП, у закордонних країнах забезпечується комплексність надання

послуг. Для кожного елемента набір їх оптимально розроблений і варіюється в досить широких межах відповідно до місцевих потреб, проте в будь-якому випадку умова їх комплексності дотримується.

Характерно, що в багатьох державах останнім часом активізувався процес централізації та концентрації об'єктів інфраструктурного потенціалу МСП за принципом «one-shop-service» шляхом зосередження в одному місці різних організацій і створення центрів, де можна отримати весь набір послуг, що надаються підприємцям.

Таким чином, аналіз стану і розвитку інфраструктурного потенціалу МСП в Україні з урахуванням зарубіжного досвіду виявив необхідність інституційної структури, базовими елементами якої є:

орган управління та контролю – державний орган, який буде реалізувати політику і відповідати за розвиток сектору малого та середнього підприємництва (наприклад, Агентство МСП);

Фінансовий орган – банк МСП.

Узгоджені дії елементів такої інституційної структури забезпечують відповідність державної політики, яка на кожному етапі реалізується в програмах розвитку МСП, інтересам держави й малого бізнесу і гарантує її ресурсний супровід.

Ці функції мають реалізовуватися за допомогою інституційного механізму – програм розвитку МСП. Однак необхідно усунути існуючі методологічні недоліки їх формування та впровадження, коли практично не використовується понятійний апарат програмно-цільового планування, не врегульована технологія розробки програм, а визначені лише загальні підходи до форми і структури тексту програм (її паспорт, обов'язків перелік розділів у змісті і план заходів), а також процедури обов'язкового узгодження проекту. Очевидно, що за такого планування програм не формується цілеспрямована діяльність щодо вирішення проблем підприємництва. І навіть у випадку виділення значних бюджетних і позабюджетних ресурсів такі програми не можуть забезпечити досягнення запланованих очікуваних результатів. Тим більше, що дотепер фінансування заходів програм підтримки МСП відбувається в умовах обмеженості ресурсів. Наприклад, у структурі фінансування заходів регіональних програм розвитку малого підприємництва 2012 року частка фінансування розвитку інфраструктурного потенціалу в 14 областях і м. Київ дорівнювала нулю (табл. 11.2).

При розробці регіональних програм підтримки підприємництва акцент потрібно робити не стільки на описі, скільки на оцінці; не стільки на компонентах системи, скільки на їх взаємодії і досягненні синергетичного ефекту; не стільки на створенні нових підприємницьких структур, скільки на вирішенні соціально-економічних проблем регіону; не стільки на подібності проблем різних регіонів, скільки на регіональній специфіці й особливостях; не стільки на кількісних показниках та індикаторах «витрат/досягнень», скільки на якісних індикаторах, що характеризують сутність і динаміку процесів розвитку підприємницького сектору.

Структура фінансування заходів регіональних програм розвитку малого підприємництва у 2012 році

Область, регіон	Компенсація відсотків за банківськими кредитами	Фінансування бізнес-проектів на поворотній основі, пільгове кредитування	Формування інфраструктури, поповнення статутного та оборотних фондів	Навчально-методична робота	Виставкові заходи, видання інформаційних бюлетенів, проспектів, довідників	Інші заходи	Усього
Вінницька	117,9	70,0	42,0	-	68,9	-	298,8
Волинська	-	-	225,0	-	46,6	-	271,6
Донецька	450,0	-	1022,6	28,6	61,4	-	1562,6
Дніпропетровська	-	-	-	-	-	-	0,0
Житомирська	-	-	-	180,0	33,0	155,0	368,0
Закарпатська	-	0,4	-	-	14,4	80,0	94,8
Запорізька	-	60,0	58,9	26,1	138,1	-	283,1
Івано-Франківська	-	1202,9	82,4	35,3	50,3	-	1370,9
Київська	-	-	-	70,0	140,0	10,0	220,0
Кіровоградська	-	100,0	-	-	650,2	-	750,2
Луганська	1000,0	291,5	-	-	-	525,8	1817,3
Львівська	-	-	-	-	330,0	-	330,0
Миколаївська	-	-	178,2	-	117,6	-	295,8
Одеська	-	1810,5	-	39,8	30,0	-	1880,3
Полтавська	-	-	93,6	-	17,5	-	111,1
Рівненська	17,7	-	10,0	40,0	160,0	-	227,7
Сумська	-	-	232,9	-	-	-	232,9
Тернопільська	-	-	-	-	-	-	0,0
Харківська	-	172,4	380,9	-	-	-	553,3
Херсонська	20,0	80,0	-	20,0	30,0	-	150,0
Хмельницька	-	360,0	-	107,6	-	-	467,6
Черкаська	-	-	-	-	-	-	0,0
Чернігівська	100,0	450,0	-	103,1	90,0	-	743,1
Чернівецька	100,0	-	60,0	20,0	5,4	-	185,4
АРК	338,1	-	66,4	165,7	30,0	-	600,2
М. Київ	2000,0	-	-	-	-	-	2000,0
М. Севастополь	-	-	-	-	-	-	0,0
Всього	4143,7	4597,7	2452,9	836,2	2013,4	770,8	14814,7

Такими індикаторами, як свідчать проведені дослідження, є зміни структури підприємницького сектору регіону, рівномірності розподілу доходів між різними верствами населення, рівнів підприємницької активності, а також часу і грошових коштів, необхідних для створення або ліквідації підприємницької структури.

Таким чином, для покращення та якісної реалізації інфраструктурного потенціалу МСП необхідно переорієнтувати програми підтримки МСП на інноваційне підприємництво і виробничі компанії з метою проведення реіндустріалізації в країні. Основними напрямками мають стати:

- всебічний розвиток кооперації між малим і великим бізнесом. Розвиток системи субконтрактації, яка передбачає для великих підприємств обов'язкове розміщення певної частини держзамовлень на малих підприємствах, тим самим сприяючи розвитку конкурентного середовища та забезпеченню фінансування малих інноваційних підприємств;

- створення регіональних центрів інжинірингу (РЦІ) з метою підвищення технологічної готовності регіональних виробничих підприємств. На базі РЦІ мають надаватися МСП наступні послуги: оцінка технічної готовності суб'єктів для впровадження нових технологій; інженерно-консультаційні послуги зі створення промислових об'єктів; інженерно-дослідницькі послуги з розробки технологічних процесів, технологій устаткування виробництва; маркетингові дослідження ринку продукції виробництва і технологій; аналіз інжинірингових компаній регіону та їх залучення до реалізації проектів;

- підтримка лізингу і модернізації виробництва, субсидування витрат МСП по лізингових договорах з метою стимулювання інвестицій МСП в основний капітал, модернізації їх виробничої бази, залучення інвестиційних кредитів, лізингодавців до роботи із цим сегментом. Одержувачами підтримки є малі й, особливо, середні підприємства в неторговому секторі з чисельністю зайнятих понад 50 осіб. Форми підтримки: субсидування частини витрат, пов'язаних зі сплатою суб'єктом МСП відсотків по лізингових договорах; субсидування першого внеску МСП при укладанні договору лізингу устаткування;

- підтримка малих інноваційних компаній і формування інноваційної інфраструктури. Форми підтримки: гранти малим інноваційним компаніям, діяльність яких полягає у практичному застосуванні (упровадженні) результатів інтелектуальної діяльності; субсидії діючим інноваційним компаніям на компенсацію витрат із розробки нових продуктів, послуг і методів їх виробництва (передачі), нових виробничих процесів; придбання машин і устаткування, пов'язаних із технологічними інноваціями, нових технологій (у т.ч. прав на патенти, ліцензії); формування інноваційної інфраструктури – фінансування інфраструктури підтримки суб'єктів МСП у сфері інновацій і промислового виробництва, що включає центри кластерного розвитку, територіальні, промислові, інноваційні й логістичні кластери, центри колективного доступу до високотехнологічного устаткування, центри

прототипування і промислового дизайну, центри технологічної компетенції, центри трансферу технологій;

- підтримка експорто орієнтованих суб'єктів МСП, вирішення їх системних проблем, у тому числі за рахунок підвищення доступності зовнішнього фінансування, сприяння в пошуку партнерів за кордоном, надання інформації про умови виходу на зарубіжні ринки, підвищення кваліфікації персоналу, сприяння в проходженні митних процедур. Форми підтримки: компенсація витрат на сплату відсотків по експортних кредитах, сертифікацію товарів, правову охорону за кордоном винаходів і результатів інтелектуальної діяльності, софінансування витрат підприємств на участь у виставках за кордоном, субсидування частини витрат суб'єктів МСП при розробці фірмового найменування, товарного знаку, тощо;

- створення центрів молодіжної інноваційної творчості, розвиток і підтримка МСП у науково-технічній, інноваційній і виробничій сферах. Одержувачі підтримки: центри молодіжної інноваційної творчості, що забезпечують матеріально-технічну, економічну, інформаційну і соціальну базу для становлення і розвитку малих інноваційних підприємств, комерціалізації наукових знань і наукоємних технологій;

- створення і розвиток інфраструктури підтримки виробничих МСП:

бізнес-інкубаторів спрощення доступу суб'єктів МСП до майнових ресурсів за допомогою створення об'єктів інфраструктури їх підтримки (технопарків, промислових парків, центрів кластерного розвитку, тощо) і сприятливого інвестиційного клімату в регіоні. Форми підтримки: для малого підприємця в перший рік оренда має становити не більше як 40 % від ставки орендної плати інкубатора, на другий рік – не більше 60 %, на третій – 100 %. Крім того, МСП мають одержувати консультаційні, маркетингові й рекламні послуги, допомогу при підготовці установчих документів, одержанні кредитів;

промислових парків і технопарків для комплексної підтримки виробничих МСП. Одержувачі підтримки: промислові парки і технопарки. Промисловий (індустріальний) парк – це комплекс об'єктів нерухомості площею не менше ніж 20 тис. м² та інфраструктури, що компактно розміщують у себе суб'єкти МСП і умови, що надають їм, для ефективної роботи. Технопарк – комплекс об'єктів нерухомості, створений для здійснення діяльності у сфері високих технологій, що складається із земельних ділянок, офісних будинків, лабораторних і виробничих приміщень, об'єктів інженерної, транспортної, житлової і соціальної інфраструктури загальною площею не менше як 5 тис. м².

На нашу думку, реалізація цих пропозицій дасть змогу вдосконалити інституційний механізм управління розвитком інфраструктурного потенціалу малого підприємництва як Українського Причорномор'я, так і України в цілому.

11.2. Закордонний досвід удосконалення інституційних механізмів використання потенціалу малого підприємництва

Кризові явища початку XXI століття свідчать про необхідність перегляду умов як споживання, так і виробництва, щодо гармонійного розвитку суспільства взагалі та окремих сфер економіки. Отже, недостатня увага до малого та середнього підприємництва, що насамперед потерпіло в період кризи, дисонує зі значною підтримкою великого бізнесу, порушуючи функціонування економічних законів і дієвість їх механізмів. У цих умовах ситуаційної та інституційної невизначеності особливої гостроти набуває проблема підвищення якості державного регулювання. Їх актуальність ілюструє досить очевидний логічний ланцюжок: ефективне державне регулювання МСП – зростання ділової активності – припинення падіння, відновлення докризового рівня економіки і зростання доходів – формування сприятливих умов для соціально-економічного розвитку України. Ці проблеми посилюють необхідність концептуального обґрунтування моделі інституційної трансформації в нових умовах.

Дослідження інституційних механізмів використання потенціалу МСП у багатьох розвинених країнах світу, Китаї та Індії (що наближаються останнім часом до групи провідних держав світу), а також Російської Федерації показало, що спільним для них (крім Італії) є існування інституту – державного органу, який реалізує політику і відповідає за розвиток сектору МСП (табл. 11.3).

Крім того, загальною практикою у цих країнах є підзвітність такого інституту тільки першим особам країни – президенту або прем'єр-Міністру, а також існування спеціалізованого банку підтримки МСП.

У США такою є Адміністрація малого бізнесу (АМБ), що створена 1953 року і підзвітна тільки президенту й конгресу країни. Організаційно до структури АМБ входить адвокатура і генеральна інспекція, проте їх діяльність не залежить від керівництва АМБ, даючи їм можливість здійснювати незалежну оцінку стану МСП, пропонувати конструктивні заходи щодо вдосконалення методів і програм їх підтримки та розвитку, а також визначати ефективність діяльності АМБ.

АМБ щорічно допомагає підприємцям отримати доступ до державних замовлень на суму понад 100 млрд дол. США, а обсяг портфеля її гарантій перевищує 90 млрд дол. США. Безкоштовні консультації щорічно отримують понад 1 млн малих підприємств. АМБ надає підтримку малому бізнесу по безлічі різних напрямів, зокрема забезпечує доступ до джерел фінансування. Адміністрація не видає кредити підприємцям безпосередньо, але спрощує власне процедуру їх отримання, надає гарантії в рамках позик, отриманих по продуктах кредитних організацій, розроблених відповідно до власних вимог. АМБ може виступати поручителем за контрактами, одним з учасників яких є суб'єкт МСП, і гарантує виконання його зобов'язань у рамках контракту. Гарантії надаються за контрактами сумою до 5, а в окремих випадках – до 10 млн дол. США.

Інституційні механізми використання потенціалу МСП у різних країнах світу*

Країна	Інституційний механізм	
	державний орган, що реалізує політику і відповідальний за розвиток сектору МСП	без окремого державного органу, що реалізує політику і відповідальний за розвиток сектору МСП
США	Адміністрація малого бізнесу (АМБ), створена 1953 року, підзвітна тільки президенту і конгресу країни. Організаційно до структури АМБ входить адвокатура і генеральна інспекція, проте їх діяльність не залежить від керівництва АМБ, що дає їм можливість здійснювати незалежну оцінку стану МСП, пропонувати конструктивні заходи щодо вдосконалення методів і програм їх підтримки та розвитку, визначати ефективність діяльності АМБ	-
Канада	Міністерство промисловості Канади. Розробляє політику і стратегію підтримки МСП, контролює роботу «Канадської мережі бізнес-послуг», координуючи її з діяльністю всіх державних та партнерських організацій відповідно до національної інноваційної програми, підзвітне прем'єр-міністру країни. Працює Канадський банк розвитку бізнесу (Business Development Bank of Canada – BDC), який об'єднує 114 відділень по всій країні. Сукупні активи дорівнювали (на квітень 2012 р.) 18,4 млрд дол. США. Підтримку банку отримують 28 тис. підприємців в усій країні. Обсяг виданих банком кредитів 2011 р. становив 3,25 млрд дол., середній розмір кредиту – 331 тис. дол. США	-
Велика Британія	Національне агентство «Обслуговування малого бізнесу» (ОМБ) при Міністерстві торгівлі та промисловості, підзвітне прем'єр-міністру країни. Визначає стратегію розвитку МСП, взаємодіє з усіма рівнями влади й управління державою, координує діяльність усієї державної інфраструктури підтримки МСП і активно співпрацює з партнерськими та громадськими організаціями. Створено спеціальний банк для кредитування МСП	-
Франція	Міністерство фінансів, економіки та промисловості. Підзвітне прем'єр-міністру країни, вирішує комплексно питання реалізації національної економічної та технічної політики, для чого заснований Банк розвитку МСП і створено Департамент у справах МСП, ремісництва, індивідуального підприємництва і зв'язку зі споживачами	-

* Джерело: за матеріалами уповноважених регулюючих організацій, міжнародних консалтингових агентств, а також даних Eurostat, звітів Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD), консалтингового агентства Ecorys та інших.

Країна	Інституційний механізм	
	державний орган, що реалізує політику і відповідальний за розвиток сектору МСП	без окремого державного органу, що реалізує політику і відповідальний за розвиток сектору МСП
Німеччина	Усіма оперативними питаннями щодо МСП, ремісництва, сфери послуг, індивідуальної праці та професійної освіти підтримки МСП займається «Генеральний директорат – VIII». Крім того, у Бундестазі є парламентський секретар з питань МСП, який співпрацює з парламентською комісією з підприємництва	-
Росія	Агентство стратегічних ініціатив (АСІ). Створене 2011 року з метою поліпшення підприємницького середовища та підвищення ефективності діалогу між бізнесом і державою. Працює МСП Банк.	-
Індія	Міністерство малої промисловості з розвитку промислових МСП (підзвітне центральному уряду) і Міністерство сільської індустрії з розвитку МСП у сільських і глибинних районах країни (підзвітне урядам штатів). Крім того, створено Національну раду з підприємництва, підзвітну парламенту та центральному уряду, а також Координаційну раду МСП	-
Китай	Державний фонд розвитку малого та середнього підприємництва, створення якого фінансувалося за рахунок бюджетних коштів країни. Сприяє захисту інтересів суб'єктів МСП порівняно з суб'єктами великого бізнесу в усіх економічних напрямках, забезпечує певні податкові пільги і додаткове фінансування. Китайський центр з координації та кооперації бізнесу, основне завдання якого полягає у створенні спеціальних умов для співпраці китайських і закордонних організацій з підтримки МСП	-
Південна Корея	Корейська адміністрація малого та середнього бізнесу (Small and Medium Business Administration, SMBA), яка реалізує, зокрема, програми підтримки інноваційних стартапів	-
Південно-африканська республіка (ПАР)	Департамент торгівлі та промисловості Уряду ПАР. Підтримка здійснюється через: Агентство розвитку малих підприємств (Small Enterprise Development Agency, SEDA); Корпорацію промислового розвитку (Industrial Development Corporation, IDC), а також її дочірню структуру – Агентство фінансової підтримки малих підприємств (Small Enterprise Finance Agency, SEFA); Національний фонд підтримки корінного населення (National Empowerment Fund, NEF).	-

Країна	Інституційний механізм	
	державний орган, що реалізує політику і відповідальний за розвиток сектору МСП	без окремого державного органу, що реалізує політику і відповідальний за розвиток сектору МСП
	<p>Крім того, підтримку МСП у країні надають Національне агентство розвитку молоді (National Youth Development Agency, NYDA), Земельний банк (Land Bank), фінансові інститути, що здійснюють мікрофінансування в сільській місцевості (Micro-Agricultural Financial Institutions of South Africa, Mafisa) і регіональні органи влади, відповідальні за розвиток МСП.</p> <p>Створено Агентство SEFA (Small Enterprise Finance Agency), основною функцією якого є видача позик МСП у розмірі до 3 млн рендів (приблизно 30 тис. дол. США)</p>	
Італія		<p>Розвиток МСП визначається послідовним прийняттям правових актів, спрямованих на розширення можливостей для розвитку цього сектору.</p> <p>Із 2000 р. поступово значно розширена компетенція регіонів щодо правового забезпечення підприємництва та створення, розвитку й управління інфраструктурою підтримки (навчальні та інформаційні центри, бізнес-інкубатори, технопарки тощо), виведеної з-під безпосереднього контролю відповідних міністерств</p>

Венчурне фінансування надається через Інвестиційні компанії для малого бізнесу (Small Business Investment Company – SBIC), які створюються і функціонують на приватні кошти. АМБ займається тільки ліцензуванням і регуляторною діяльністю, а також надає для SBIC доступ до кредитних коштів на пільгових умовах.

АМБ забезпечує доступ малого бізнесу до державних закупівель, причому основною метою є передача щонайменше 23 % державного замовлення малим підприємствам, з яких 5 % – компаніям, якими володіють жінки, а 3 % – якими володіють ветерани збройних сил і компаніям, що діють на території історично маловикористовуваних для підприємництва зон. АМБ веде реєстр великих підприємств, що отримали державне замовлення на суму понад 650 тис. дол. США (більше як 1,5 млн дол. США у будівництві). Такі компанії зобов'язані готувати і направляти на узгодження до уряду плани із субконтрактації з МСП.

У Канаді підтримка МСП спрямована на освоєння недостатньо розвинених або нових сегментів ринку і досягнення найвищої продуктивності, економічної ефективності та конкурентоспроможності на світовому рівні. Інфраструктура підтримки та розвитку МСП диверсифікована між федеральними, регіональними та галузевими організаціями. Міністерство промисловості Канади розробляє політику і стратегію підтримки МСП, контролює роботу «Канадської мережі бізнес-послуг», координуючи її з діяльністю всіх державних та партнерських організацій відповідно до національної інноваційної програми, і підзвітне прем'єр-міністру країни. Канадський банк розвитку бізнесу (Business Development Bank of Canada – BDC), який об'єднує 114 відділень по всій країні, надає підтримку МСП за такими напрямками:

- кредитування – довгострокові (на окремі цілі – до 30 років) кредити підприємцям на пільгових умовах (гнучка платіжна схема, можливість відстрочити платежі по основній частині боргу) на різні цілі;
- доступ до венчурного капіталу як безпосередньо через компанію «BDC Venture Capital», так і опосередковано через фонди, профінансовані за рахунок BDC. Також часто фінансування ведеться пулом інвесторів, одним із яких є венчурна компанія банку. Основні галузі, які підтримує BDC VC – енергетика / екоенергетика, медицина, інформаційні технології та комунікації;
- сек'юритизація – допомагає отримати доступ до сек'юритизаційної платформи (Multi-Seller Platform for Small Originators – MSPSO) малим і середнім фінансовим організаціям та лізинговим компаніям, які не відповідають критеріям або не мають достатнього обсягу портфеля для того, щоб самостійно випускати цінні папери, забезпечені кредитами або позиками;
- програма Smart-Tech – спеціально розроблена для малого і середнього бізнесу упровадження інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ). У рамках програми підприємець може отримати повний спектр послуг – від вивчення основ ІКТ та оцінки переваг, які його компанія зможе отримати від їх упровадження, до розробки або доопрацювання веб-сайту, побудови стратегії

роботи компанії у мережі Інтернет і впровадження кращих програмних продуктів для підвищення ефективності роботи.

В Японії вищим державним органом, відповідальним за стратегію розвитку МСП, є Міністерство економіки, торгівлі і промисловості (МЕТП), підвітне прем'єр-міністру країни. У складі цього міністерства утворена Рада з політики щодо МСП і Агентство МСП (2001 р.) з метою поліпшення координації робіт усієї державної структури підтримки МСП.

У Великій Британії для об'єднання розрізаних структур підтримки МСП та підвищення їх ефективності 2000 року створено національне агентство «Обслуговування малого бізнесу» (ОМБ) при Міністерстві торгівлі та промисловості, підвітному прем'єр-міністру країни.

Одним з основних напрямів політики британського уряду щодо МСП є спрощення системи регулювання: 2011 року розпочато перегляд 21 тис. норм у промисловості й торгівлі з огляду на те, що багато правил втратили свою актуальність або є надмірно обтяжливими для МСП.

На МСП поширюються податкові пільги у сфері інноваційної діяльності (R & D), які полягають у звільненні від сплати корпоративного податку в цілях стимулювання приватних інвестицій у наукову діяльність. Такі пільги можуть надаватися у вигляді зниження суми корпоративного податку компанії або повернень для малих і середніх некомерційних організацій. Із квітня 2012 р. обсяг податкового відрахування щодо витрат на інновації становить 225 % (тобто на кожен витрачений на R & D фунт стерлінгів компанія може відняти з податкової бази при обчисленні корпоративного податку 2,25 фунтів стерлінгів).

Державними ініціативами у сфері підтримки МСП також є створення Капітального фонду підприємств (Enterprise Capital Fund) з метою надання їм доступу до венчурного фінансування, а також заснування Фонду вищої професійної освіти, якому буде виділено до 25 млн фунтів стерлінгів і який зможе профінансувати більше ніж 10 тис. програм професійного навчання у сфері інформаційних технологій та машинобудування.

У 2011 р. керівництвом Великобританії здійснено низку заходів щодо полегшення доступу МСП до фінансових ресурсів: створено Схему по фінансових гарантіях підприємствам (Enterprise Financial Guarantee Scheme), яка дає змогу компаніям отримувати довгострокове фінансування до 1 млн фунтів стерлінгів. Крім цього, міністром фінансів оголошено про створення Фонду розвитку розміром 2,5 млрд. фунтів стерлінгів, спрямованого на фінансування МСП, у рамках реалізації Проекту щодо збільшення обсягів фінансування МСП «Мерлін». Наступного року з метою зниження впливу великих банків на ринок кредитування владою Великої Британії прийнято рішення про створення спеціального банку для кредитування МСП, капітал якого становить 1 млрд фунтів стерлінгів.

У Франції державна політика спрямована на створення і зростання нових МСП, економічний розвиток регіонів та збільшення зайнятості, активізацію інноваційної діяльності, розвиток електронного бізнесу, удосконалення системи обслуговування МСП з метою забезпечення їх економічної стійкості і високої

конкурентоспроможності на світових ринках. Ця політика відображена у п'ятирічних планах і програмах, узгоджених урядом з регіонами, і фінансується ними в рівних частках із залученням коштів з фондів ЄС і приватного капіталу. Програми реалізуються державними та уповноваженими партнерськими організаціями. Міністерство фінансів, економіки та промисловості (підзвітне прем'єр-міністру країни) вирішує комплексно питання реалізації національної економічної та технічної політики, для чого заснований Банк розвитку МСП і створено Департамент у справах МСП, ремісництва, індивідуального підприємництва і зв'язку зі споживачами.

У Німеччині державна політика здійснюється в рамках структурних реформ «Порядок денний 2020», спрямованих на прискорений вихід економіки із застою і посилення сектору МСП, підвищення його конкурентоспроможності та забезпечення його подальшого зростання. Координація діяльності всіх державних і партнерських організацій щодо реалізації цієї політики покладена на Федеральне міністерство економіки і праці.

Прагнучи вдвічі збільшити внесок підприємництва у ВВП і довести його до 50 % до 2020 року, державні органи Росії активно шукають шляхи поліпшення умов ведення бізнесу. Контроль за проведенням цієї роботи здійснює Агентство стратегічних ініціатив (АСІ), яке прагне забезпечити Росії до 2018 року 20-те місце за якістю умов ведення бізнесу в рейтингу країн, що складається Всесвітнім банком (у 2012 р. Росія зайняла 112-те місце). Наприклад, кількість процедур, необхідних для відкриття бізнесу, скоротилася з 9 (2011 р.) до 8 (2012 р.), час, що витрачається при цьому – з 29 до 18 днів, витрати – із 2,6 % від середнього доходу в 2010 році до 2,0 % – у 2012 році. Середня кількість часу на рік, потрібного підприємцям для вирішення податкових питань, зменшилася з 290 до 177 год., завдяки чому представники бізнесу отримали близько трьох додаткових тижнів для більш продуктивної діяльності. Відповідно, у рейтингу Всесвітнього банку «Ведення бізнесу-2013» Росія піднялася на 41 позицію за показником «Податкове адміністрування» порівняно з 2011 роком, що є найістотнішим прогресом серед усіх країн G20 [3].

Зовнішекономбанк Росії через ВАТ «МСП Банк» реалізує програму фінансової підтримки МСП на принципах зворотності, платності та цільового використання із застосуванням дворівневого механізму. Програма носить масовий характер. За станом на 1 січня 2013 р. досягнуто наступних результатів за програмою: обсяг коштів, доведених до суб'єктів МСП, становить 82,9 млрд руб.; число підтриманих суб'єктів МСП – 21,9 тис. од. (за весь період реалізації програми – 35,6 тис.); число партнерів за весь період реалізації програми – 134 банки (усього 226); чисельність організацій інфраструктури – 138 (за весь період реалізації Програми – 162); середньозважена ставка по портфелю кредитів, виданих банками-партнерами суб'єктам МСП – 12,6 % (при середній на ринку ставці 15–17 %). Програма реалізується в усіх 83 регіонах Російської Федерації.

В Індії державна політика соціально-економічного розвитку країни заснована на індустріалізації і зростанні зайнятості, пов'язаних з розширенням і

посиленням сектору МСП. Для цього об'єднуються зусилля всіх урядових, інституційних і приватних партнерів, спрямованих на залучення інвестицій у розвиток ринкової інфраструктури та надання необхідної правової, фінансової, технічної та організаційної підтримки сектору.

У Китаї активно функціонують державні фонди з підтримки та розвитку діяльності МСП, спрямовані на забезпечення їх гарантійними зобов'язаннями з метою отримання банківських кредитних коштів на розвиток бізнесу.

У Південній Кореї створено Кореїську адміністрацію малого та середнього бізнесу (Small and Medium Business Administration, SMBA), яка надає МСП наступну підтримку:

- фінансові та освітні послуги безпосередньо підприємцям;
- допомогу бізнес-інкубаторам при ВНЗ і науково-дослідних інститутах, виділення земельних ділянок МСП, проведення експертних консультацій, освітні, маркетингові та інші послуги;
- заходи у сфері освіти й надання першого робочого місця випускникам ВНЗ;
- інші програми прямого і непрямого фінансування.

У Південно-Африканській республіці (ПАР) основним координатором державної фінансової та нефінансової підтримки сектору МСП є Департамент торгівлі та промисловості уряду.

У 2012 році Корпорацією промислового розвитку спільно з урядом ПАР створено Агентство «SEFA» (Small Enterprise Finance Agency). За планами в перші 3 роки йому буде виділено 1,4 млн рендів на підтримку МСП. Основною функцією агентства є видача позик МСП у розмірі до 3 млн рендів (приблизно 30 тис. дол. США). Агентство надає підтримку МСП через мережу організацій-партнерів і (в пілотному режимі) кредитує компанії МСП безпосередньо. Механізмами фінансової підтримки є тимчасове фінансування, вкладення в активи, входження в капітал, термінові кредити. Окремий напрям його роботи – видача мікропозик у розмірі до 100 тис. рендів.

Єдина країна, де немає окремого інституту з регулювання розвитку МСП, – це Італія. Розвиток МСП визначається послідовним прийняттям правових актів, спрямованих на розширення можливостей для розвитку цього сектору, а саме: «Про створення центральної служби кредитування МСП (Медіокредіто Чентрале)» (1952 р.); «Про сприяння у придбанні нового обладнання» (1965 р.); «Про кредитування і страхування експорту» (1977 р.); «Про створення експортних консорціумів МСП» (1981 р.); «Про створення Фонду технологічних інновацій та Фонду ремісницьких проектів» (1982 р.); «Про створення спільних підприємств за кордоном з участю італійських МСП» (1990 р.); «Про допомогу знову створеним підприємствам і стимулювання реінвестування прибутку» (1994 р.).

Із 2000 р. поступово значно розширено компетенцію регіонів, щодо правового забезпечення підприємництва, створення, розвитку та управління інфраструктури підтримки (навчальні та інформаційні центри, бізнес-інкубатори, технопарки тощо), виведеної з-під безпосереднього контролю відповідних міністерств. Така розпорошеність регулювання, а також специфіка

формування італійського уряду призвели до низки недоліків, що перешкоджають розвитку МСП:

- пріоритетність короткострокових результатів, розподіл функцій для підтримки рівноваги у відносинах уряду й опозиції та всередині урядової більшості;

- традиційне переважаюче часткових підходів, обмежених специфічними і кон'юнктурними випадками, на шкоду загальним, які потребують комплексного впливу на економічну систему на основі довгострокових програм;

- труднощі отримання інформації щодо наявних мереж та контролю за оперативними засобами;

- нездатність систематично оцінювати потік інформації;

- відсутність органічного зв'язку між державними та приватними галузями, а також всередині приватних галузей, перш за все щодо дослідницької діяльності та поширення новітніх досягнень.

Як зазначає відомий учений Серджо Фіоре, італійська система структурно схильна віддати перевагу інституційним змінам, заснованим на розосередженні та політизації відповідальності, подібно міжвідомчим комітетам, які задовольняють запити на участь і превентивний контроль над діями уряду з боку всіх політичних сил, що підтримують його. Однак для цих комітетів характерна неминуча тяганина і неієздатність проведення ефективних рішень на національному рівні [4].

У більшості аналізованих країн основною метою підтримки МСП є не на пряме субсидування підприємств або забезпечення їх фінансовими ресурсами, а створення сприятливих умов для комфортного функціонування суб'єктів МСП, а також полегшення їх доступу до позикових ресурсів (насамперед за допомогою реалізації гарантійних програм).

У державах з найбільш розвиненим сегментом МСП регулятивні практики зводяться до мінімуму: спрощується система регулювання МСП і переглядаються норми, які пред'являються до нього як у виробничому секторі, так і сфері торгівлі (наприклад, у Великій Британії).

При цьому податкова політика щодо МСП відрізняється особливою лояльністю, прикладом чого є практика податкових пільг у галузі інноваційної діяльності, схвалена у Великій Британії.

Таким чином, найбільш прийнятним для України є створення (на базі Державної служби України з питань регуляторної політики та розвитку підприємництва) державного органу, який реалізовуватиме політику і відповідати за розвиток сектору малого та середнього підприємництва (наприклад, Агентство МСП) та буде підзвітним президенту, а також створення Банку МСП.

Функціями Агентства МСП мають бути такі:

- підвищення якості регуляторного середовища для МСП;
- оптимізація процедур реєстрації юридичних осіб і фізичних осіб-підприємців;

- формування ефективної системи комунікацій МСП та органів виконавчої влади, включаючи механізм оперативного реагування на звернення підприємців;

- підтримка доступу МСП на ринки закордонних країн та експорту;
- підвищення доступності інфраструктури;
- удосконалення податкового та митного адміністрування;
- покращення правового регулювання містобудівної діяльності та підприємницького клімату у сфері будівництва;
- розширення доступу МСП до закупівель інфраструктурних монополій і компаній з державною участю;
- підвищення якості послуг у сфері державного кадастрового обліку нерухомого майна й державної реєстрації прав на нерухоме майно та угод з ним тощо.

До функцій Банку МСП повинні належати:

- здійснення їх фінансової підтримки (банківське кредитування та участь у капіталі, надання доступу до венчурного капіталу, лізинг, факторинг, мікрофінансування) з одночасною адресною підтримкою пріоритетних галузей МСП (інновації, модернізація, енергоефективність, виробничий сектор, соціально-значущі проекти), запровадженням з урахуванням передового досвіду нового стратегічного підходу до роботи з МСП (нішева стратегія, гарантійний механізм, сек'юритизація);
- здійснення нефінансової підтримки (освітні програми для партнерів і МСП, популяризація підприємництва, поліпшення ділового клімату, спільні з МСП законодавчі ініціативи, співпраця із закордонними інститутами розвитку, а також аналітичні дослідження ринку МСП).

На нашу думку, запропоновані заходи дадуть змогу підвищити ефективність використання потенціалу МСП не тільки загалом в Україні, а й Українському Причорномор'ї.

Розвиток малого підприємництва декларується на протязі всіх років незалежності нашої країни, але досі цей сектор національної економіки не проявив стабільного тренду розвитку. У кращому випадку, процеси, що відбуваються, можливо назвати стагнацією, адже упродовж останніх років зменшуються основні показники, що характеризують сектор малого підприємництва України. Зокрема різко скорочується кількість суб'єктів господарювання як усього (із 2 183 928 у 2010 р. до 1 600 127 – 2012 р., тобто майже на 27 %), так і малих (із 357 247 до 344 048, на 4 %) і мікропідприємств (із 300 445 до 286 461, на 5 % відповідно). Ситуація з фізичними особами – малими підприємцями ще гірша: їх кількість за 3 роки зменшилася майже на 32 % (відповідно з 1 804 763 до 1 234 831) [5]. Крім того, ЄБРР відзначає, що в Україні частка малих і середніх підприємств у валовому внутрішньому продукті становить лише 15 % (у Туреччині – 40, Польщі – 47 %), а довгострокове фінансування для них практично не доступне [6]. Ці тенденції свідчать про необхідність негайної зміни методології регулювання розвитку малого підприємництва (МП) в Україні та впровадження його кращих світових

практик. Для того, щоб визначити проблеми розвитку МП, варто розглянути місце України в міжнародних рейтингах (табл. 11.4), які оцінюють різні складові національних економік, у тому числі підприємницьке середовище.

Таблиця 11.4

Місце України у глобальних рейтингах у 2013 р.*

Показник	Місце в рейтингу
Індекс розвитку електронного уряду (The UN Global E-Government Development Index)	68
Індекс економіки знань	56(-2)
Глобальний індекс інновацій (The Global Innovation Index)	71
Ведення бізнесу (Do ing Business)	112
Індекс глобальної конкурентоспроможності (The Global Competitiveness Index)	84(-11)
Рейтинг країн і територій за розміром валового національного доходу на душу населення	120
Індекс сприйняття корупції (The Corruption Perceptions Index)	144
Індекс економічної свободи (Index of Economic Freedom)	155**
Міжнародний індекс захисту прав власності (The International Property Right Index)	119

* Джерело: за даними: KEI and KI Indexes 2012. The World Bank Group, July 2012; INSEAD. The Global Innovation Index 2013; The World Bank: World Development Indicators, 2013; The Global Competitiveness Report 2013–2014; The World Bank Group, 2013. Doing Business 2014; Property Rights Alliance. The International Property Right Index 2011; The World Bank: World Development Indicators, 2013. Gross National Income per Capita 2012; Transparency International, 2013. The Corruption Perceptions Index 2013; The Heritage Foundation, 2014. The Index of Economic Freedom 2014.

** Країни із залежною економікою.

Наведені дані свідчать про зниження 2013 року такого важливого показника для розвитку МП, як індекс глобальної конкурентоспроможності (на 11 пунктів), тобто вітчизняні суб'єкти підприємницької діяльності перебувають у наперед відомій гіршій ситуації, ніж іноземні, у тому числі на території власної країни. Крім того, найменші показники України стосуються захисту прав власності, сприйняття корупції, а також стану економічної свободи, що свідчить про нагальну необхідність прийняття заходів, які мають формувати сприятливий клімат для інвестицій, а саме: гарантування безпечності; захист і гарантії прав інвесторів; стабільність законодавчого середовища; транспарентність, тобто прозорі правила гри; скорочення корупції та забезпечення належного державного управління (табл. 11.5).

Кращі практики забезпечення сприятливого політичного та правового середовища підприємницької діяльності

Фактор сприятливості середовища	Заходи щодо забезпечення сприятливого середовища
Захист інвесторів	<p><u>Прийняття закону про іноземні інвестиції</u>, в якому визначалися б умови правового захисту інвестора; приєднання до багатосторонніх угод та інших документів, що передбачають захист прав інвесторів, прав власності, наприклад, до «Конвенції ООН про визнання і приведення у виконання іноземних арбітражних рішень», «Міжнародного центру з урегулювання інвестиційних спорів» у складі Групи Світового банку та «Декларації ОЕСР про іноземні інвестиції і багатонаціональні компанії»; <u>розробка двосторонніх і багатосторонніх угод з інвестицій, в яких визначаються умови захисту інвесторів та гарантії для них; конкретних законодавчих положень, які суворо обмежують і регулюють умови вилучення власності і передбачають виплату справедливої компенсації в разі вилучення; надання іноземцям права отримувати землю в довгострокову оренду на прозорих і справедливих умовах</u></p>
Стабільність законодавчого середовища	<p><u>Прийняття такого інвестиційного і торгового законодавства, яке було б відоме інвесторам і відповідало міжнародним стандартам.</u> Як приклад, можна навести Acquis Communautaire – збір правил, прийнятих у ЄС; <u>упровадження процедур та встановлення термінів публічного обговорення проєктів торговельного законодавства.</u> Наприклад, у Словаччині та Естонії, які є одними з лідерів серед країн-учасниць ОБСЄ за темпами економічного зростання та обсягами прямих іноземних інвестицій, установлені офіційні вимоги до порядку і термінів публічного обговорення законопроектів. <u>Зробити зміни законодавства передбачуваними.</u> Наприклад, ставки оподаткування можна запланувати до перегляду один або два рази на рік у визначені терміни, що надасть МП можливість заздалегідь підготуватися до змін</p>
Транспарентність	<p><u>Широке використання електронного державного управління (ЕДУ), що збільшує сферу поширення інформації, скорочує можливості непрозорої практики і спрощує процес перевірки та аудиту діяльності.</u> Технології ЕДУ можуть виявитися <u>корисними для оприлюднення законів та нормативних актів, а також при проведенні приватизації та державних тендерів.</u> <u>Оприлюднення обговорення рішень виконавчих органів, у тому числі за результатами державних тендерів</u></p>
Скорочення корупції	<p><u>Спрощення адміністративних процедур.</u> Загальновідомо, що зайва бюрократизація є живильним середовищем для корупції. Як тільки з'являється можливість відхилення або уповільнення прийняття рішень щодо підприємницьких проєктів, корупційна спокуса виникає у бюрократа і підприємця.</p>

Фактор сприятливості середовища	Заходи щодо забезпечення сприятливого середовища
	<p><u>Створення незалежної судової системи.</u> У конституціях більшості країн СНД закріплена незалежність судочинства. Проте посправжньому незалежна судова система існує лише в небагатьох із них, а в інших виконавчі органи влади домінують над судами (як, наприклад, в Україні).</p> <p><u>Прийняття Закону «Про захист інформаторів».</u> Наприклад, у Великобританії діє «Закон про розкриття суспільно важливої інформації», метою якого є забезпечити відповідальне і сумлінне управління в державних і приватних організаціях, надаючи гарантії їх співробітникам у тому, що вони можуть піднімати питання про будь-які порушення в діяльності своєї компанії або сторонньої організації, не побоюючись помсти. Для цього в законі прописано заходи повного і негайного захисту від звільнення або переслідувань тих співробітників, які заявляють правомірну стурбованість випадками порушень [7]</p>
Належне державне управління	<p>Належному управлінню мають бути притаманні чотири основні якості: передбачуваність, транспарентність, підзвітність і участь населення [8].</p> <p>Для забезпечення належного управління уряд має забезпечити: проведення чесних і конкурентних державних конкурсів та приватизації, підтримку систематичного діалогу з приватним сектором і введення посади уповноваженого з захисту прав інвесторів</p>

Розглянуті заходи забезпечують створення сприятливого підприємницького середовища в країні, однак розвиток малого підприємництва потребує, крім цього, упровадження специфічних форм підтримки. Так, 2000 року глави держав і урядів країн-членів Європейського Союзу прийняли «Європейську хартію про малі підприємства», заходи якої згруповані за десятьма ключовими напрямками: освіта та професійна підготовка для підприємців; здешевлення і прискорення процедури створення нових підприємств; удосконалення законодавства і регулювання; забезпечення доступності кваліфікованої робочої сили; поліпшення доступу МСП до Інтернет-послуг; одержання додаткових переваг від існування єдиного ринку; удосконалення податкового і фінансового регулювання; зміцнення технологічного потенціалу малих підприємств; створення ефективних моделей електронного бізнесу та забезпечення якісної підтримки малих підприємств; забезпечення більш широкого й ефективного представлення інтересів МСП на рівні ЄС та національному рівні (табл. 11.6).

Приклади стимулювання розвитку МП згідно з «Європейською хартією про малі підприємства»

Напрямок підтримки	Заходи підтримки
Зниження адміністративно-правового тиску на МП	<p><u>Спрощення процедури реєстрації нових суб'єктів МП.</u> Навіть організація реєстрації суб'єктів МП за принципом «одного вікна» може не забезпечити спрощення цієї процедури (особливо коли воно перетворюється на «одне-єдине» цілого міста). Тому доцільно введення заявного принципу реєстрації підприємницьких структур: вона має здійснюватися в день подачі документів. При цьому перелік документів повинен бути мінімальним – заява, паспорт, устав і квитанція про сплату державного мита; встановлено вичерпний перелік причин, з яких може бути відмовлено в реєстрації. Упровадження електронної взаємодії підприємців і державних органів приводить до економії часу, зниження вартості будь-якої процедури, що сприяє зростанню продуктивності. Крім того, електронна взаємодія усуває джерело корупції (наприклад, незаконне стягнення плати за обробку різних заявок на одержання ліцензій). Так, портал «Електронний громадянин» у Сінгапурі забезпечує можливість проводити наступні операції в електронному вигляді: здійснювати платежі уряду; відкривати новий бізнес; шукати можливості ведення бізнесу з урядом; шукати роботу в державному секторі; робити благодійні внески; брати участь у процесі формування урядової політики; отримати доступ до урядових звітів і публікацій; знаходити контактні дані органів державної влади. У провінції Онтаріо, де діє подібна система, що обробляє більше ніж 100 тис. нових підприємств на рік, обстеження клієнтів указують на позитивний рейтинг, що перевищує 95 %.</p> <p><u>Державне інспектування.</u> Надлишкові перевірки є високовитратними і потребують багато часу в МП порівняно з більш великим бізнесом. Як правило, малим підприємствам важче справлятися з втратою продуктивності праці під час проведення фінансових перевірок або інспекцій. У них немає можливості утримувати численний штат співробітників фінансової та юридичної служб або адміністративний персонал для надання сприяння інспекторам. Необхідно передбачити введення важливої, з погляду юридичного захисту підприємців, норми, відповідно до якої перевірка, визнана проведеною з порушенням закону, вважатиметься недійсною, а всі претензії до підприємця, що виникли у випадку такої перевірки, відхилені. З метою полегшення тягаря регулювання для МСП уряд також може використовувати такі підходи:</p> <ul style="list-style-type: none"> • створення урядового органу з розвитку малого підприємництва для представлення його інтересів при розробці нормативно-правової бази та проведенні реформ; • надання можливості для вираження думки представників МП при веденні діалогу між державним та приватним секторами з питань політики в галузі підприємництва; • розробка зрозумілих і доступних нормативно-правових актів та посібників про дотримання нормативних вимог МП; • забезпечення широкого доступу МП до послуг у режимі «он-лайн» для використання переваг електронного державного управління.

Напрямок підтримки	Заходи підтримки
Програми державної підтримки розвитку МП	<p>Програмне регулювання використовується майже в усіх розвинених країнах світу. Найбільш успішною є політика Франції, яка відображена у п'ятирічних планах і програмах, узгоджених урядом із регіонами, фінансується ними в рівних частках із залученням коштів фондів ЄС і приватного капіталу. Програми реалізуються державними та уповноваженими партнерськими організаціями. Міністерство фінансів, економіки та промисловості вирішує комплексно питання реалізації національної економічної і технічної політики. Для цього заснований Банк розвитку МСП і створений Департамент у справах МСП, ремісництва, індивідуального підприємництва і зв'язків зі споживачами [9]. Державна стратегія розвитку МСП спрямована на підвищення гнучкості, стійкості та конкурентоспроможності підприємств в умовах глобалізації економіки й орієнтована на виконання наступних завдань: удосконалення системи навчання та перепідготовки фахівців для МСП; стимулювання інноваційної діяльності, допомога у трансфері нових технологій для підвищення експортних можливостей МСП; поліпшення взаємодії державних установ, партнерських і громадських організацій з метою ефективної реалізації національних і європейських програм підтримки та розвитку МСП; дерегулювання економіки і мінімізація бюрократичних процедур у підприємстві, що призводять щорічно до втрати майже 9 млрд євро; всебічний розвиток інформаційних технологій та електронного бізнесу як напрямів діяльності, що найбільш динамічно розвиваються.</p> <p>Серед країн СНД слід виділити програму «Дорожня карта бізнесу 2020» в Казахстані, у рамках якої підприємці можуть отримати підтримку у вигляді субсидування ставки винагороди по кредиту і часткового гарантування кредитів, а також безкоштовно пройти бізнес-навчання й отримати консультаційні послуги. При цьому слід звернути увагу на ефект програми для держави: обсяг податкових надходжень до бюджету від її учасників практично в два рази перевищує витрати держави на субсидування кредитів підприємців [10]</p>
Проблеми доступу до фінансів для МП	<p><u>Програми мікрофінансування</u> є ефективними інструментами стимулювання економічного розвитку і зниження рівня бідності. Ці програми відкривають нові можливості для людей з низьким рівнем доходів за допомогою надання кредитної підтримки та сприяння розвитку підприємництва, а збільшення числа робочих місць у МП, у свою чергу, забезпечує більш широкий доступ до засобів існування для населення.</p> <p>Найкращим прикладом є те, що 2012 року з метою зниження впливу великих банків на ринок кредитування МП владою Великобританії прийнято рішення створити спеціальний банк для кредитування малого підприємництва, капітал якого становить 1 млрд фунтів стерлінгів.</p> <p>У Швейцарії з 2007 року почала діяти нова система надання гарантій по банківських кредитах для малого бізнесу. Регіональні гарантійні товариства надають гарантії кредитами для підприємців у розмірі до 500 тис. швейцарських франків. Держава підтримує діяльність цих товариств, приймаючи на себе 65 % їх ризиків, а також частково покриваючи їх адміністративні витрати [11]</p>

Напрямок підтримки	Заходи підтримки
Доступ до послуг підтримки МП	<p><u>Центри підтримки підприємництва.</u> Серед організацій підтримки МП центри з надання консультаційних та інформаційних послуг стали найбільш ефективним інструментом, що допомагає підприємцям створити нове виробництво, пережити важкий період становлення і зміцнити вже існуючий бізнес. Основна мета таких центрів полягає в тому, щоб допомогти відкрити нові підприємства і підвищити конкурентоспроможність існуючих МП. Прикладом можуть бути регіональні фонди підтримки МСП і «Російське агентство підтримки малого і середнього бізнесу». У свою чергу, останнє створило мережу регіональних агентств, що охоплюють більше ніж 50 регіонів Росії. Вони пропонують послуги з оцінки інвестиційних проектів і експертного фінансового консультування в таких сферах, як аудит і бухгалтерський облік. Агентства надають інформацію про ділових партнерів, клімат у конкретному регіоні, а також законодавство, податкову систему, правила ведення обліку та подання звітності. Крім того, вони сприяють у підготовці договорів та іншої документації, забезпечують юридичну підтримку під час переговорів, у процесі реєстрації, а також організують навчальні курси та семінари з питань підприємницької діяльності в Росії.</p> <p><u>Бізнес-інкубатори, інноваційні центри.</u> Основними ознаками інноваційних центрів є: інфраструктура, призначена для малих підприємств, їх імідж як організацій, що працюють в інтересах малого бізнесу; співтовариство однодумців – підприємців, індивідуумів і компаній; гнучка ліцензія, яка дає право користуватися приміщеннями при повідомленні лише за один місяць; відбір підприємств для визначення їх життєздатності та потенціалу зростання; надання практичної допомоги та доступу до мережі ресурсів та консультантів; тісні зв'язки між керівництвом центру та підприємствами-клієнтами; зосередження зусиль на підтримці швидкозростаючих компаній.</p> <p>Наприклад, підприємства, створені на основі одного з інноваційних центрів в Оксфорді, мають порівняно великі шанси на успіх: ступінь їх виживання протягом перших двох років – найбільш важкого періоду – становить 89 %, що значно перевищує середній по країні показник – 78 % [12].</p>
Доступ до ринків для МП	<p><u>Створення промислових районів,</u> що характеризуються географічною близькістю МП; галузевою спеціалізацією; переважання МСП; тісною співпрацею між фірмами; змаганням між фірмами за впровадження інновацій; соціально-культурною спільністю, що зміцнює довіру; активним розвитком організацій самодопомоги; підтримкою з боку регіональних і муніципальних влад</p>

Таким чином, упровадження кращих світових практик стимулювання розвитку сектору малого підприємництва в Україні забезпечить стійкий соціально-економічний розвиток національної економіки.

11.3. Інституціоналізація кредитно-фінансового механізму підтримки малого підприємництва

Сьогодні мале підприємництво відповідає за вирішення багатьох соціальних та економічних проблем, забезпечує необхідну мобільність в умовах ринку, створює глибоку спеціалізацію і розгалужену кооперацію виробництва, без чого неможлива їх висока ефективність. Разом з тим малий бізнес дуже вразливий в умовах нестабільного навколишнього середовища, його ефективний розвиток в економіці, яка схильна до кризових явищ, потребує підтримки з боку держави.

Слід зазначити, що тенденції стагнації вітчизняного підприємницького сектору, що спостерігалися впродовж останніх років як в Україні загалом, так і на рівні регіонів, сьогодні набули критичного значення.

Відбувається подальше зниження показника економічної активності, розрахованого за формулою:

$$1 - \frac{K_{np}}{K_{zir}}, \quad (11.1)$$

де K_{np} – кількість припинених суб'єктів господарської діяльності;

K_{zir} – чисельність зареєстрованих суб'єктів господарської діяльності.

Коефіцієнти співвідношення кредиторської й дебіторської заборгованості суб'єктів господарювання малого і середнього бізнесу свідчать про нестійкий фінансовий стан цього сектору.

Індекс ділового очікування (ІДО) підприємств України за підсумками 1 кварталу 2014 р. знизився до найнижчого з 2009 р. кризового рівня. Респонденти щоквартального опитування НБУ виділяють наступні фактори, що сьогодні суттєво погіршують підприємницький клімат [13]:

- нестабільність політичної ситуації (49,3 % респондентів) – найвищий показник за весь період опитувань;
- занадто високі ціни на енергоносії, сировину й матеріали;
- постійно зростаючий рівень інфляції;
- криміналізація і рейдерство;
- гостра потреба в позичкових коштах (84,5 % респондентів).

На думку фахівців, негативні тенденції розвитку підприємництва в Україні передусім обумовлені такими об'єктивними причинами, як звуження місткості внутрішнього ринку, низька купівельна спроможність населення та збільшення імпорту товарів, недостатній рівень захищеності майна та права власності суб'єктів підприємництва, у т. ч. через дії, пов'язані з протиправним захопленням підприємств, недосконалість чинного корпоративного і кримінального законодавства й судової системи щодо протидії рейдерству, відсутність практики впровадження міжнародних стандартів боротьби з протиправними поглинаннями та активної участі ЗМІ у вирішенні проблеми неправомірного захоплення суб'єктів господарювання та їх майна, активів, персоналу [14]. За даними Українського союзу промисловців і підприємців, у

державі діє 35–50 спеціалізованих рейдерських груп, що складаються з досвідчених юристів і економістів. Кількість рейдерських атак на рік перевищує 3 тис., а їх результативність становить більше як 90 %. Збитки від рейдерських захоплень оцінюються в 3–5 млрд дол. США щорічно [15].

Слід відзначити також і збільшення рівня геополітичних ризиків для вітчизняного бізнесу, пов'язаних із підписанням угоди про асоціацію з Європейським Союзом, яка передбачає перехід на європейські стандарти якості продукції і, як наслідок, збільшення витрат вітчизняних підприємців на їх упровадження.

Крім того, останнім часом підвищується і рівень невизначеності регуляторного поля ведення підприємницької діяльності внаслідок кардинальних і непередбачуваних змін чинного законодавства. Приймається величезна кількість нових законодавчих актів, що мають ознаки регуляторних, нерідко без попереднього обговорення у профільних комітетах Верховної Ради України, публічних обговорень галузевими асоціаціями та підприємницькими колами, чітких механізмів та фінансового забезпечення їх імплементації. Таким чином, захист, збереження та підтримка розвитку сектору МСП стає дуже важливим і актуальним завданням для держави в сучасних складних соціально-економічних умовах.

У закордонній практиці напрацьовано багато інституціональних інструментів і механізмів щодо підтримки та збереження малого й середнього підприємництва в нестабільних умовах, головним серед яких є система механізмів фінансово-кредитної підтримки сектору МСП.

Ефективне функціонування такої системи можливо тільки за умови формування адекватного інституціонального середовища фінансово-кредитної підтримки малого підприємництва, представленого основними групами інститутів, що регулюють ринок фінансування малого бізнесу – системи фінансування, податкових і правових інститутів тощо. При цьому під інституціональним середовищем фінансової підтримки й кредитування малого бізнесу розуміють сталу систему економічних, правових, фінансових, соціальних і організаційних умов, що забезпечують оптимальне функціонування процесів надання фінансово-кредитної підтримки малого бізнесу й комерціалізацію підсумкових результатів.

Система фінансових механізмів розвитку малого підприємництва в Україні сформована з бюджетного, податкового і кредитного механізмів, а також механізму самофінансування, за допомогою яких під впливом внутрішніх і зовнішніх чинників забезпечується розвиток малого підприємництва та його взаємовідносини з інституціональною структурою. Основними інститутами, орієнтованими на надання фінансових послуг суб'єктам малого підприємництва в Україні, є: комерційні банки, інститути державної фінансової підтримки малого підприємництва, інститути спільного інвестування, лізингові й факторингові компанії та мікрофінансові інститути (кредитні спілки, ломбарди та ін.), страхові компанії, недержавні пенсійні фонди тощо.

Згідно з даними НБУ за станом на 1.03.2014 р., в Україні діяв 181 банк, у т.ч. 49 з участю іноземного капіталу, з яких 19 – зі 100 % останнього. Частка іноземного капіталу у статутному капіталі банків становила 33,9 %, а загальні активи – 1 433 241 млн гривень.

Між тим, основним джерелом інвестування для малих підприємств, за даними Держслужби статистики України, як і для всіх суб'єктів господарювання, залишаються власні кошти: 59,2 % у середньому по Україні, кредити й інші зовнішні позики – 17,5, кошти з держбюджету і місцевих бюджетів – 6,3 і 3,2 % відповідно. Питома вага банківського фінансування малого та середнього бізнесу становить близько 5 % від загальної суми кредитів [16]. До факторів, що ускладнюють доступ до банківського кредитування, належать високі ставки за кредит, значні коливання курсу гривні щодо інших валют, надмірні вимоги до вартості застави тощо.

Така ситуація пояснюється недостатньою розвиненістю ринку фінансових послуг в Україні, фрагментарністю існуючої системи фінансових механізмів і недосконалістю інституціонального середовища. Так, за індексом фінансового розвитку 2012 року Всесвітнього економічного форуму Україна посіла 59-те місце серед 62 країн світу, погіршивши свої позиції 2011 р. на 5 пунктів, і 60-те – за рівнем розвитку інституціонального середовища.

У 2014 році у зв'язку з політичною та економічною нестабільністю умови кредитування малого й середнього бізнесу погіршилися. За даними рейтингових агентств, на 15.05.2014 р. із 25 великих банків – лідерів на ринку фінансових послуг лише 5 (Укрексімбанк, Ощадбанк, Укргазбанк, Укрсіббанк, Кредит Агріколь) продовжують кредитувати малий бізнес, але при більш жорсткіших вимогах до вартості застави, терміну роботи на ринку тощо та збільшують відсоткові ставки кредитування. Підвищення НБУ облікової ставки з 6,5 до 9,5 % також може негативно вплинути на підвищення вартості кредитів.

Слід зазначити, що існуюча система вітчизняної фінансово-кредитної підтримки малого підприємництва не є цілісною і являє собою сукупність розрізнених фінансових організацій, що пропонують малим підприємствам різні кредитні послуги. Сьогодні існує розрив між верхнім (комерційним) рівнем цієї системи, а саме банками, що мають достатні фінансові ресурси, але не готові повною мірою приймати на себе кредитні ризики малих підприємств і так званих старт-апів (start-up business) – підприємств, які створюються «з нуля», і нижнім (некомерційним, або напівдержавним) рівнем, представленим кредитними спілками, лізинговими компаніями й фондами підтримки малого бізнесу, які зазнають гостру нестачу ресурсів і, крім того, опинилися в ситуації неоптимального регулювання. Ще одна велика проблема пов'язана з відсутністю адекватних організаційно-правових і договірних форм, придатних для використання в схемах розподілу кредитного ризику (гарантійні фонди, т.зв. банки поручительств, кредитні деривативи, страхування кредитних пулів тощо). Особливо актуальним завдання зниження зазначених ризиків стає у випадку кредитування новостворюваних і мікропідприємств. Без державної участі силами одних комерційних структур вона не може бути вирішена. Крім того, в Україні практично відсутня нормативно-правова база

мікрокредитування як одного з ефективних джерел фінансування малого й мікробізнесу (включаючи підприємців-фізичних осіб). Як свідчить світовий досвід, мікрофінансування є системою більш справедливого доступу до фінансових послуг тих груп населення й підприємців, які сьогодні залишаються поза системою кредитування, і, крім того, дає можливість певною мірою залучити в господарський обіг гроші, які є в населення (за деякими оцінками, загальний відтік ресурсів із банківської системи з початку поточного року вже досягнув 15 % усіх рахунків, або близько 100 млрд грн) [17]. Мікрофінансування є механізмом надання широкого спектра послуг, включаючи позики, депозити, розрахунково-касове обслуговування, страхування, послуги мікролізингу й інших видів послуг, пов'язаних із фінансуванням суб'єктів малого підприємництва.

Система страхування бізнес-ризиків підприємців в Україні також не досягає належного рівня розвитку. Так, у структурі чистих страхових премій за станом на 31.12.2013 р. страхування фінансових ризиків становило 2 401,3 млн грн (або 11,1 %), (на аналогічну дату 2012 р. – 2 098,4 млн грн, або 10,3 %); страхування кредитів – 684 млн грн (або лише 3 %). Частка страхового ринку України у світовій страховій індустрії також незначна.

Як свідчить закордонний досвід, важливим напрямом активізації банківського кредитування підприємств малого і середнього бізнесу є створення гнучкої системи гарантій. При цьому гарантії можуть забезпечуватись як власне банками через запровадження продажу гарантій як форми вкладення капіталу з метою отримання прибутку, так й іншими зацікавленими установами, зокрема спеціалізованими фондами або іншими інститутами підтримки малого підприємництва, а також державними та муніципальними органами влади для тих малих і середніх підприємств, які працюють у соціально значущих галузях економіки, беруть участь у виконанні державних замовлень, виконують заходи в рамках регіональних програм соціально-економічного розвитку територій. Особливо перспективним для кредитної підтримки малого бізнесу слід вважати започаткування діяльності в Україні гарантійних фондів, які зможуть взяти на себе частину ризиків комерційних банків, що кредитують малі підприємства за рахунок власних ресурсів.

Слід зазначити, що Кабінетом Міністрів України ще 27.01.2010 р. прийнято Постанову № 68 «Про окремі питання надання суб'єктам малого та середнього підприємництва кредитно-гарантійної підтримки», згідно з якою у Державному бюджеті слід передбачати виділення коштів на кредитно-гарантійну підтримку суб'єктів малого та середнього підприємництва в обсязі 0,15 % від його дохідної частини, але не менше ніж 200 млн грн на підтримку діяльності гарантійних фондів і 100 млн грн на кредитування проектів суб'єктів малого та середнього підприємництва. Реалізація цієї постанови повинна була надати можливість отримувати банківські кредити, зокрема таким категоріям суб'єктів малого бізнесу, як приватні підприємці та інноваційні підприємства. Водночас у жодному законі України про державний бюджет за 2010–2014 рр. виділення коштів на ці цілі не передбачалося.

У п. 4 ст. 5 Закону України «Про державну підтримку малого підприємництва» зазначається, що головним напрямом сприяння розвитку малого підприємництва є його фінансово-кредитна підтримка.

У п. 2 ст. 16 цього ж документа визначено основні види фінансової державної підтримки, а саме:

- часткова компенсація відсоткових ставок за кредитами, що надаються на реалізацію проектів суб'єктів малого і середнього підприємництва;
- часткова компенсація лізингових, факторингових платежів та платежів за користування гарантіями;
- надання гарантій та поруки за кредитами суб'єктів малого і середнього підприємництва;
- надання кредитів, у тому числі мікрокредитів, для започаткування і ведення власної справи;
- надання позик на придбання і впровадження нових технологій;
- компенсація видатків на розвиток кооперації між суб'єктами малого і середнього підприємництва та великими підприємствами;
- фінансова підтримка енергозберігаючих та екологічно чистих технологій;
- інші види фінансової державної підтримки, не заборонені законодавством.

Однак через обмеженість або повну відсутність бюджетного фінансування жодна програма реалізації цих видів державної кредитно-фінансової підтримки МП не реалізована в повному обсязі.

Законом України «Про Державний бюджет України на 2014 рік» [18] скасовано фінансування програм мікрокредитування малого підприємництва (для порівняння: у бюджеті 2013 року на ці цілі виділено 10,3 млн грн і 27,9 млн грн – на мікрокредитування фермерських господарств), а також зменшено у 2 рази фінансування заходів Національної програми сприяння розвитку малого підприємництва 2014 р. (з 2 672,8 (2013 р.) до 1 336,4 млн грн).

Нові ризики сектору малого та середнього підприємництва пов'язані з підписанням та імплементацією Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом і його державами-членами (далі – УА) [19] у зв'язку з тим, що УА суттєво змінює регуляторне середовище з таких питань, як політика у сфері конкуренції, державна допомога, державні закупівлі, санітарні й фітосанітарні заходи, технічне регулювання, захист прав інтелектуальної власності, забезпечення сталого розвитку [20]. Однак оцінку регуляторного впливу цього нормативно-правового документа, зокрема розрахунок очікуваних витрат та вигод суб'єктів господарювання, громадян та держави внаслідок дії регуляторного акту, не було здійснено. Оскільки Україна зобов'язується імплементувати більше ніж 300 регламентів ЄС, то мають бути принаймні 300 таких оцінок для кожної групи стандартів і тих груп підприємців, яких вони стосуються. Тільки в цьому випадку можна оцінювати рівень ризиків, з якими зіштовхнеться вітчизняний бізнес у зв'язку з імплементацією УА.

Можна привести приблизний приклад такого розрахунку. За європейськими стандартами, кількість малих та середніх підприємств (включаючи мікропідприємства та фізичних осіб-підприємців) 2012 року в Україні становила 1 599 429 од. (99,96 %), з яких 1 235 192 – фізичні особи-підприємці, 344 048 од. – малі підприємства (за українськими критеріями, підприємства-юридичні особи, включаючи мікропідприємства), 20 189 од. – середні підприємства. Розробку, упровадження й підтримку процедур, заснованих на принципах НАССР (Hazard Analysis and Critical Control Points), та одержання відповідних сертифікатів якості (ISO 9001, ISO 22000 та ін.) представництвами міжнародних компаній в Україні, що спеціалізуються на системах менеджменту, оцінюють у 5–25 тис. дол. США залежно від розміру й складності процесів. Якщо 344,0 тис. малих підприємств перемножити хоча б на 10 тис. дол. США, то на придбання тільки одного потрібного сертифіката малому бізнесу України потрібно майже 3,4 млрд дол. США. Слід відзначити, що українські лабораторії так і не приєдналися до міжнародної організації мір та ваги, тому їх сертифікати, які дещо дешевші, можуть викликати сумніви на міжнародному рівні. Крім цих сертифікатів, існують ще програми сертифікації для фермерства, наприклад Global G.A.P. (Good Agricultural Practice) (довідка 1, прийнята ЄС ще у 1995 р.).

Між тим середньорічний дохід одного МСП 2012 року становив лише 5,3 тис. євро. За оцінками фахівців, тільки 15 % підприємств України мають один із цих сертифікатів. Серед галузей економіки щодо наявності сертифікованих систем управління якістю згідно зі стандартом ДСТУ ISO 9001 лідирує харчова промисловість і виробництво тютюну – 16,24 % від загальної кількості сертифікованих систем. Серед лідерів за наявністю сертифікованих систем управління якістю – Київська, Харківська, Дніпропетровська, Донецька, Одеська та Полтавська області [21]. Взагалі ж Україна посідає лише 25-те місце в Європі та 51-ше у світі за кількістю сертифікованих систем управління якістю. За станом на вересень 2012 р. у державному реєстрі України зареєстровано всього 7 100 сертифікатів на системи управління якістю, що значно перешкоджає активній експортній діяльності підприємств, зокрема малих. На жаль, фінансування яких-небудь програм адаптації вітчизняного малого бізнесу до умов УА бюджетом 2014 р не передбачено.

В умовах зростання соціально-економічних, регуляторних та геополітичних ризиків підприємницької діяльності в країні особливо загострюється проблема захисту вітчизняного бізнесу в інституціональному просторі.

Однак творча взаємодія у системі «бізнес – влада – суспільство» зіштовхується з проблемою суб'єктності, тобто відсутністю принаймні в однієї зі сторін (як правило, бізнесу й суспільства) колективного суб'єкта, що представляє інтереси тієї або іншої групи і здатний брати участь у процесі вироблення правил та контролювати їх виконання [22]. Так, наприклад, повідомлення про засідання Громадської ради при Держпідприємстві України на сайті датується 14.11.2012 р. Тому потрібно розглянути питання щодо створення в межах Державної служби України з питань регуляторної

політики та розвитку підприємництва відділення із захисту прав усіх малих підприємств країни, на кшталт Адвокатури адміністрації малого бізнесу (АМБ) США з потужним інформаційно-аналітичним апаратом і відповідною юридичною службою, що має повноваження, на основі результатів дослідження проблем сектору підприємництва, представляти інтереси малого бізнесу у Верховній Раді, Кабінеті Міністрів, профільних комітетах, усіх державних відомствах, регіональних адміністраціях і судах усіх юрисдикцій. Так, наприклад, юристи адвокатур АМБ США консультують державних службовців і працівників законодавчих органів із усіх питань, пов'язаних з оцінкою впливу проектів регулюючих правових актів на діяльність малого бізнесу. Усвідомлюючи, що державні й регіональні органи влади можуть бути джерелами обтяжливих для малого підприємництва регулюючих актів, адвокатури АМБ тісно взаємодіє із провідними політиками і вчасно усуває виникаючі нормативні колізії, що перешкоджають активізації діяльності малого підприємництва. Всім відомствам рекомендується розробляти альтернативні рішення, що мінімізують можливі збитки для малих підприємств з урахуванням пропозицій і зауважень зацікавлених сторін. Адвокатура АМБ виступає з конструктивною критикою законодавчих і нормативних актів, які обмежують права малих підприємств [23], а також публікує в засобах масової інформації дослідження із цієї тематики.

Таким чином, на сучасному етапі для забезпечення малого підприємництва фінансовими ресурсами першочерговим завданням держави і суспільства стає формування цілісної багаторівневої і багатокomпонентної системи його кредитно-фінансової підтримки. Сукупність розрізаних фінансових організацій, що пропонують малим підприємствам різні кредитні послуги, може розглядатися як система тільки в тому випадку, якщо буде створена інституціональна основа встановлення стійких фінансових відносин між її різними структурними елементами, спрямованих на надання, раціональний перерозподіл, акумулювання і залучення грошових ресурсів з урахуванням особливостей функціонування вітчизняного малого бізнесу.

Як першочергові заходи у цьому напрямі і з метою впровадження європейських стандартів потрібно:

- створити інституціональну основу для діалогу між представниками асоціацій банків, небанківських установ, бізнес-асоціацій та бізнесу щодо покращення доступу МСП до кредитних ресурсів і фінансових послуг;
- розробити комплексну програму роботи банківської системи й участі держави в кредитному забезпеченні розвитку малого і середнього бізнесу, що дало б можливість визначити цілі, принципи і механізми реформування системи банківського кредитування у досліджуваній сфері;
- обґрунтувати комплекс заходів, необхідних для забезпечення активної участі банківської системи країни у формуванні інвестиційних ресурсів підприємств малого і середнього бізнесу, а також джерела потрібних для цього грошових коштів;
- розробити механізми здешевлення кредитних ресурсів на ринку банківських послуг, наприклад механізм видачі кредитів малим підприємствам

через уповноважені комерційні банки, відібрані на тендерних умовах, запровадження режиму пільгового оподаткування прибутку банківських установ, що кредитують малий і середній бізнес, зниження нормативів обов'язкового резервування для таких банків та інше;

- сформувати відкриту для користування базу інформаційного забезпечення підприємств з питань одержання кредитів, за конкурсами, тендерами, гарантіями, страхуванням тощо.

З метою імплементації Угоди про асоціацію з ЄС необхідно:

- провести дослідження експортно орієнтованих суб'єктів малого та середнього підприємництва, проаналізувати їх можливості й потреби, розрахувати економічні витрати господарювання і рівень регуляторного навантаження на їх діяльність. За результатами цих досліджень розробити адаптаційні програми (т.зв. дорожні карти) для реалізації можливостей вітчизняного бізнесу, особливо малого, конкурувати зі своєю продукцією на європейських ринках, розрахувати кількість необхідних коштів для сертифікації за європейськими стандартами, знайти джерела фінансування й стейкхолдерів цього процесу, передбачити необхідне фінансування у бюджеті на весь період імплементації УА, створити резервний фонд для виконання цих програм;

- для розвитку експортних можливостей малого підприємництва й поліпшення умов проникнення на міжнародні ринки Державній службі України з питань регуляторної політики та розвитку підприємництва разом із МЗС України із залученням некомерційних організацій підприємств (наприклад, торгово-промислових палат) створити міжнародне агентство для активного представлення інтересів вітчизняного малого бізнесу в усіх державних, міжнародних і професійних організаціях, що спеціалізуються на розвитку міжнародної торгівлі.

11.4. Упровадження інституційних механізмів підвищення ефективності використання потенціалу малого підприємництва в Українському Причорномор'ї

Розвиток МСП у передових країнах відбувається більш швидкими темпами, органи влади розробляють спеціальні програми його підтримки та надають широкий спектр пільг. У багатьох розвинених державах МСП відіграє дуже важливу економічну і соціальну роль, представляє середній клас, який є базою для стабільного розвитку економіки, а також забезпечує зайнятість більшості населення. У цих країнах 50–70 % ВВП виробляється саме малими та середніми підприємствами.

Найчастіше можна виділити два методи здійснення державного регулювання МСП: адміністративно-відомчий (пряме фінансування – дотації, гранти, субсидії, податкові пільги, інвестиційні пільги тощо) і програмно-цільовий (держава відіграє роль замовника на його продукцію (роботи, послуги). Зазначені методи реалізуються за допомогою таких інституційних

механізмів, як нормативно-правова база, спеціалізовані інститути, державні програми.

За міжнародною практикою підтримки МСП у розвинених країнах простежуються такі тенденції:

- уряди здебільшого країн світу розглядають сприяння розвитку МСП як основу державної економічної політики, щорічно ініціюючи численні державні програми вартістю в десятки мільярдів доларів;
- основними інструментами підтримки є фінансова та інфраструктурна, а також інформаційна підтримка, консалтинг, сприяння експорту;
- пріоритетними цілями програм підтримки МСП є створення нових підприємств, сприяння інноваціям та використання нових технологій, підвищення конкурентоспроможності продукції, особливо на світових ринках, створення нових робочих місць, розвиток окремих регіонів і галузей;
- законодавство багатьох держав спрямоване на зниження адміністративних бар'єрів, правове регулювання здійснюється переважно через норми прямої дії, визначені в законах, а не підзаконних актах, проводиться активна антимонопольна політика, вживаються заходи щодо припинення недобросовісної конкуренції по відношенню до МСП;
- культивування принципу кооперування великих, малих і середніх підприємств, причому вони взаємно доповнюють один одного, особливо у сфері спеціалізації окремих виробництв та інноваційних розробках.

Однак у сучасних умовах України за наявності колосального дефіциту бюджетів різних рівнів виникає проблема визначення пріоритетів державної підтримки малого та середнього підприємництва, тобто при розробці регіональних стратегій та механізмів реалізації державної політики у сфері підтримки МСП необхідно враховувати місцеві особливості територій (муніципальних утворень). Так, на розвиненій в економічному аспекті території навряд чи варто фінансово підтримувати традиційні види підприємництва – торгівлю, громадське харчування, побутові послуги населенню, а, навпаки, необхідно стимулювати створення виробничих, інноваційних компаній високотехнологічного сектору економіки. У сільській та економічно нерозвиненій місцевості (так званих депресивних регіонах) варто звернути увагу на підтримку підприємництва в таких сферах, як сільське господарство, побутове обслуговування населення, торгівля (наприклад, оптова), громадське харчування, придорожній сервіс, тобто формувати умови для розвитку соціального підприємництва.

Складається ситуація, коли державні органи влади формують масштабні плани і стратегії розвитку підприємництва, спрямовуючи бюджетні асигнування на підтримку сектору МСП, але необхідного ефекту застосовані механізми (Національна та регіональні програми підтримки та розвитку МСП) не дають. Через відсутність узгодженого підходу до формування державної політики у сфері МСП, а також ефективної стратегії, засобів і ресурсів нормативні акти часто залишаються на папері і не реалізуються. Важливі ініціативи в галузі інноваційної політики, доступу до фінансування та засобів

підтримки МСП так і не були здійснені через відсутність політичної волі та / або брак фінансування [24].

Таким чином, в умовах трансформації системи державної підтримки підприємництва необхідний інструмент, що дає змогу узгодити конкретні ресурсні можливості країни (ресурсний потенціал) з підприємницьким потенціалом населення, причому передбачає активне залучення в цей процес органів влади. Фактично, мова йде про необхідність реалізації проекту з форсайту МСП з метою обґрунтування можливих підприємницьких ніш.

У рамках форсайту значного поширення набувають так звані дорожні карти. У загальному вони спрямовані на інформаційну підтримку процесу прийняття управлінських рішень щодо розвитку об'єкта картування. Але існують специфічні цілі, які виділяються окремими вченими, а саме: вирішення проблеми об'єкта (локальні дорожні карти) або інноваційний розвиток об'єкта (дорожні карти, що носять, як правило, більш масштабний, міждисциплінарний характер) [25].

Дорожня карта є «м'яким» інструментом прогнозування та державного управління розвитком суб'єкта картування. Сьогодні цей інструмент використовується не тільки владою розвинених країн, а й російськими корпораціями й органами державної влади. Так, в умовах Російської Федерації здійснюється розробка дорожніх карт розвитку середнього та малого бізнесу на основі діючих програм і концепцій розвитку підприємництва (наприклад, «Дорожня карта розвитку малого та середнього бізнесу до 2020 року», розроблена в Росії, «Дорожня карта бізнесу 2020», розроблена в Казахстані). При всій відмінності визначень, результатом картування є графічне представлення, яке охоплює найважливіші вузли розвитку (пройдені, справжні і майбутні кроки), з'єднані причинними або тимчасовими «ланцюжками». При цьому в рамках дорожнього картування розрізняють дві цілі:

- передбачення і планування розвитку ситуації на різних технологічних, соціальних, економічних і політичних рівнях;
- управління процесом досягнення поставлених стратегічних завдань (конструювання майбутнього) [26].

Дорожні карти, наприклад, розроблені та впроваджені у РФ, як правило, включають власне її цілі, цільові індикатори, які повинні бути досягнуті в результаті їх реалізації, а також план заходів. Наприклад, цілями дорожньої карти «Покращення якості регуляторного середовища для бізнесу», затвердженої у червні 2013 р., є: заміна в окремих галузях економіки надлишкових та (або) неефективних адміністративних механізмів державного регулювання альтернативними ринковими механізмами; розширення використання інформаційних технологій при взаємодії держави з підприємцями; оптимізація структури та ведення державних реєстрів, включення відомостей до державних реєстрів та надання таких відомостей; зниження витрат підприємців, що виникають у зв'язку з наданням звітності, а також надання певних преференцій у цьому відношенні для МСП; зниження витрат підприємницького співтовариства, пов'язаних із надмірним регулюванням в окремих галузях; розроблення механізмів оцінки якості

регуляторного середовища; стимулювання залучення відходів виробництва і споживання в господарський оборот. Предметом цієї дорожньої карти є оптимізація механізмів державного регулювання, у тому числі шляхом підвищення ефективності контрольно-наглядової діяльності при зниженні трудових витрат на її проведення для підприємців.

Як цільові індикатори в дорожніх картах використовуються ті чи інші економічні та соціальні показники (обсяги виробництва, обсяг споживання, експорту тощо, показники стану здоров'я, число патентів і т.п.), а також показники міжнародних рейтингів (DoingBusiness, рейтинг якості державного регулювання (RQ), рейтинг конкурентного середовища PMR (Product Market Regulation) для країн ОЕСР та ін.).

У свою чергу, у плані заходів зазначаються виконавці, строки, види документів та очікувані результати. Значна частина заходів дорожніх картах стосується нормотворчої діяльності.

Звичайно, дорожні карти як управлінська технологія, метод планування управлінської діяльності можуть сприяти вдосконаленню державного адміністрування, але тільки в тому випадку, якщо в них закріплені конкретні практичні заходи, які дають змогу змінити стан об'єкта; якщо вони вказують точки прийняття ключових управлінських рішень, у тому числі з урахуванням змін у керованому об'єкті; якщо в дорожніх картах передбачені альтернативні варіанти дій у разі виникнення ризиків. Але найголовніше, щоб усі заходи неодмінно виконувалися. Тому важливим завданням є розробка та затвердження порядку контролю реалізації дорожніх карт, який має включати: щомісячне введення й актуалізацію даних з моніторингу та контролю реалізації дорожньої карти, оцінку досягнутих результатів, додаток розроблених і прийнятих нормативних правових актів та інших документів, які впливають на практику правозастосування в системах моніторингу та контролю; представлення щоквартальної інформації про хід реалізації планів з додатком розроблених і прийнятих нормативних правових актів та інших документів, що впливають на практику правозастосування; у разі, якщо очікуваного результату не досягнуто, подання пропозицій з доопрацювання і доповнення планів.

Таким чином, не всякий план заходів може розглядатися як дорожня карта, що здатна стати інформаційною складовою прийняття ефективних управлінських рішень, які піднімуть державне адміністрування на новий рівень.

Дорожня карта повинна звести в єдине цілі, логіку, механізми реалізації та ключові елементи управління. Елементами дорожньої карти мають бути [27]:

- структурований набір індикаторів і завдань, виконання яких сприятиме досягненню спільної мети і дасть змогу відстежувати впровадження ініціативи;
- комплекс заходів, результати впровадження яких забезпечують досягнення цільових індикаторів;
- чітка відповідальність (єдина відповідальна особа);
- опис необхідних для реалізації ресурсів і ризиків впровадження;
- відстеження основних параметрів ініціативи;

- досягнення поставлених цілей і завдань;
- виконання бюджету проекту;
- своєчасність упровадження ініціативи;
- план комунікації.

Формат і зміст дорожньої карти повинні відповідати таким вимогам:

- обмежена кількість цілей, що забезпечить можливість контролю, а саме одна мета верхнього рівня і три підцілі;
- кожний захід має бути пов'язаний із досягненням конкретної мети і включати кілька проектів за напрямками;
- наявність однієї відповідальної особи за впровадження ініціативи;
- обов'язкове визначення грошових та негрошових ресурсів;
- наочна і проста в застосуванні форма відстеження основних параметрів;
- розроблення плану комунікації на верхньому рівні, а більш детального опису – окремим документом.

Отже, оптимальним інструментом для впровадження запропонованих раніше інституційних механізмів підвищення ефективності використання потенціалу малого підприємництва у забезпеченні сталого розвитку як Українського Причорномор'я, так і національної економіки в цілому, є дорожні карти.

Дослідженнями доведено, що основними напрямками Дорожньої карти розвитку сектору малого та середнього підприємництва мають бути:

1. Підвищення доступності фінансових ресурсів для представників МСП, вирішенню проблеми доступності фінансових ресурсів, що передбачає:

- оптимізацію системи мікрофінансування;
- підвищення ефективності діючого механізму надання гарантій під кредити, що залучаються суб'єктами МСП;
- розробку і реалізацію ефективних заходів, спрямованих на субсидування відсотків по цих кредитах;
- залучення комерційних банків до реалізації заходів щодо підтримки МСП (особливі умови кредитування за державної підтримки, відстрочка платежів тощо).

2. Підтримка суб'єктів МСП, що розпочинають діяльність, а саме:

- розробка спеціальної програми підтримки, орієнтованої на суб'єктів-початківців;
- виділення квот тим суб'єктам, які починають власну справу, що беруть участь у конкурсах (аукціонах) на укладення державного або муніципального контракту;
- розвиток механізмів франчайзингу.

3. Формування і підвищення ефективності діяльності інфраструктури підтримки малого та середнього підприємництва, а також раціонального щодо соціально-економічного розвитку розміщення її нових об'єктів інфраструктури, що потребує:

- упровадження механізму оцінки ефективності діяльності об'єктів інфраструктури підтримки МСП;
- реалізації заходів, спрямованих на залучення резидентів у діючі об'єкти інфраструктури;
- розробки концепції створення нових об'єктів інфраструктури;
- субсидування витрат муніципальних утворень на створення об'єктів інфраструктури підтримки МСП;
- формування довгострокових програм розвитку об'єктів інфраструктури, спрямованих на диверсифікацію їх діяльності.

4. Розвиток кадрового потенціалу суб'єктів малого та середнього підприємництва, зокрема:

- розробка та впровадження ефективних заходів, стимулюючих підприємців підвищувати кваліфікацію своїх фахівців із ключових галузей знань;
- формування та реалізація супровідних програм навчання для представників сектору МСП залежно від потреб у знаннях на кожному етапі його розвитку;
- створення комплексної (дистанційні форми – т.зв. віртуальний університет, вебінари та очні – одно- і багатоденні семінари) системи навчання (підвищення кваліфікації, підготовки, перепідготовки кадрів) для забезпечення суб'єктів малого та середнього підприємництва.

5. Стимулювання інноваційної активності суб'єктів малого та середнього підприємництва, що передбачає:

- формування сприятливих умов для створення малих інноваційних компаній у пріоритетних галузях економіки, а також запровадження інноваційних технологій і технологічної модернізації виробництва;
- субсидування витрат, пов'язаних з інноваційною діяльністю суб'єктів МСП;
- залучення позабюджетних джерел фінансування заходів підтримки суб'єктів МСП, що реалізуються в регіонах (інвестиційно-венчурні фонди, тощо);
- підготовка пропозицій щодо запровадження податкових пільг для МСП, які виконують НДДКР (на підставі понесених витрат, наявності документа, що підтверджує права на податкову пільгу).

6. Підвищення доступності енергетичних ресурсів для сектору малого та середнього підприємництва:

- розробка та впровадження ефективної системи субсидування витрат об'єктів інфраструктури підтримки МСП, а також його суб'єктів, пов'язаних із приєднанням до мереж газо- та енергопостачання;
- реалізацією заходів щодо будівництва та запуску в експлуатацію автономних пунктів теплопостачання (власні генератори, котельні, печі з утилізації відходів із попутною енергогенерацією – електроенергія, теплоенергія тощо);

будівництвом та запуском в експлуатацію автономних пунктів власного енергопостачання (газо- і теплогенератори, когенераційні установки).

7. Посилення ринкових позицій суб'єктів малого та середнього підприємництва на внутрішньому, міжрегіональному та міжнародних ринках, що сприятиме підвищенню конкурентоспроможності їхньої продукції на зовнішніх ринках, а також стимулюванню імпортозаміщення, а саме:

- розвиток системи локалізації, імпортозаміщення та субконтрактації з метою забезпечення суб'єктів МСП замовленнями великих підприємств на виробництво продукції (робіт, послуг);

- надання субсидій суб'єктам МСП на відшкодування витрат, пов'язаних з отриманням сертифікатів відповідності та (або) декларацій про відповідність при обов'язковому чи добровільному підтвердженні відповідності вимогам, визначеним законодавством України; виробництвом і (або) реалізацією товарів (робіт, послуг), призначених для експорту та участю у виставках (ярмарках).

8. Сприяння технологічному переозброєнню виробництва суб'єктів малого та середнього підприємництва, підвищенню продуктивності їх праці, зокрема:

- розробка і реалізація ефективних заходів щодо субсидування витрат суб'єктів МСП на придбання основних засобів;

- надання субсидій суб'єктам МСП на відшкодування витрат, пов'язаних із впровадженням енергозберігаючих технологій, капітальним будівництвом, ремонтом і модернізацією виробничих приміщень.

Таким чином, упровадження механізму розробки дорожніх карт для стимулювання розвитку сектору малого та середнього підприємництва в Україні загалом та її регіонах забезпечить стійкий соціально-економічний розвиток національної економіки.

Список використаних джерел

1. Аналітичний звіт про стан і перспективи розвитку малого та середнього підприємництва в Україні / Державна служба України з питань регуляторної політики та розвитку підприємництва. – К., 2013. – 55 с.

2. Малый бизнес: проблемы и перспективы [Электронный ресурс] / Национальный институт системных исследований проблем предпринимательства. – Режим доступа : http://www.smb.ru/analitics.html?id=mb_pp&part=p8.

3. Исследование компании ЕУ «Барометр предпринимательской деятельности G20» за 2013 год (G20 Entrepreneurship Barometer 2013) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.ey.com/RU/ru/Services/Strategic-Growth-Markets/EY-G20-country-report-2013-Russia>.

4. Фиоре С. Институциональная организация геоэкономической конкуренции [Электронный ресурс] / С. Фиоре // Русский архипелаг. – Режим доступа : www.archipelag.ru.

5. Основні структурні показники діяльності суб'єктів господарювання [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
6. Аналітика SME Banking [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.sbb.in.ua/ebrr-prodolzhaet-finansirovanie-programm-podderzhki-malykh-predpriyatij-v-ukraine/>.
7. Рамковий документ з інвестиційної політики» [Електронний ресурс] / ОЕСР. – Режим доступу : <http://www.oecd.org/>.
8. Практика ефективного и прозрачного привлечения инвестиций: пример НРС [Електронний ресурс] / United Nations Conference on Trade and Development. – Женева, 6–7 июн. 2002 г. – Режим доступу : <http://unctad.org/en/Pages/AboutUs.aspx>.
9. Зарубежный опыт поддержки малого и среднего предпринимательства [Электронный ресурс]. – Режим доступу: http://www.giac.ru/content/document_r_00AA3FD1-043D-4A9A-9661-1C72923482F7.html.
10. Об эффективности реализации программы «Дорожная карта бизнеса 2020» [Электронный ресурс]. – Режим доступу: www.gis.damu.kz.
11. Наумова Т. Малый бизнес. Мировая практика [Электронный ресурс] / Т. Наумова // Прямые инвестиции. – 2011. – № 11(115). – С. 68–70. – Режим доступу : <http://sberbank.ru/common/img/uploaded/sbjr/11-11/068-070.pdf>.
12. Oxford Centre for Innovation [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.oxin.co.uk/busenv/index.php>.
13. Ділові очікування підприємств України I квартал 2014 року. – Вип. 1 (33) [Електронний ресурс]. – К. : НБУ, 2014. – 58 с. – Режим доступу : <http://bank.gov.ua/doccatalog/document?id=6774058>.
14. Щодо пріоритетних завдань удосконалення політики розвитку малого підприємництва в Україні [Електронний ресурс]: аналіт. запис. Нац. ін-ту стратег. дослід. – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/articles/1455/>.
15. Дічек О. Рейдерство в Україні: реалії ринкової економіки або економічний тероризм? [Електронний ресурс] / О. Дічек. – Режим доступу : <http://www.uspp.org.ua/interview/30.reyderstvo-v-ukraini-realii-rinkovoi-ekonomiki-abo-ekonomichniy-terorizm.htm>.
16. Почему банки не хотят кредитовать малый бизнес [Электронный ресурс]. – Режим доступу : <http://ubr.ua/finances/macroeconomics-ukraine/pochemu-banki-ne-hotiat-kreditovat-malyi-biznes-291639/>.
17. Дубинський О. Кризові уроки, які не вивчили в Нацбанку [Електронний ресурс] / О. Дубинський // Дзеркало тижня. – № 12. – 2014. – Режим доступу : <http://gazeta.zn.ua/finances/krizisnye-uroki-kotorye-ne-vyuchili-v-nacbanke-.html>.
18. Закон України «Про державний бюджет України на 2014 рік» № 719-VII від 16.01.2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/719-18>.
19. Угода про асоціацію між Україною, з однією сторони, та Європейським союзом і його державами-членами, з іншої сторони [Електронний ресурс] / Комітет Верховної ради з питань європейської інтеграції. – Режим доступу : <http://comeuroint.rada.gov.ua/komevoint/control>

/uk/publish/article?art_id=56220&cat_id=45826.

20. Мовчан В. Торговельна політика України: стратегічні аспекти та наступні кроки, які треба здійснити [Електронний ресурс] / В. Мовчан, Р. Джуччі, К. Куценко // Консультаційна робота ІЕД квітень 2010 р. – Режим доступу : www.ier.com.ua.

21. Бочковська О. ISO, НАССР, чи чесне слово виробника [Електронний ресурс] / О. Бочковська // Біопром. – 2012. – № 9(95). – Режим доступу : <http://www.meatbusiness.ua/article.php?p=797&j=1/>.

22. Авдашева С. Б. Взаимодействие государства, бизнеса и общества: позитивная реинтеграция / С. Б. Авдашева, А. А. Аузан, С. А. Афонцев ; ред.-сост. Золотов А. В. – М. : СПРОС, 2009. – 340 с.

23. U.S. Small Business Administration [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://www.sba.gov/advo/laws/law_regalerts.html/.

24. Индекс политики у сфері МСП: країни Східного партнерства, 2012 рік – Хід реалізації Акта ЄС про малий бізнес [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.oecd.org/daf/psd/eurasia/.

25. Phaal R. Public-Domain Roadmaps [Електронний ресурс] / R. Phaal ; Centre for Technology Management University of Cambridge. – Режим доступу : http://www.ifm.eng.cam.ac.uk/uploads/Research/CTM/Roadmapping/public_domain_roadmaps.pdf.

26. Форсайт-технологии [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://2010-2030.ru/files/Forsait_analicheskii_obzor.doc.

27. Методология разработки Дорожных карт / World Bank, BCG, 2012 [Электронный ресурс] – Режим доступа : http://www.asi.ru/upload_docs/news/pdf.

ВИСНОВКИ

В умовах інтеграції України в європейський простір виникла необхідність перегляду фундаментальних засад політики нарощення соціально-економічного потенціалу сталого розвитку країни в цілому та її регіонів з метою прискорення документальної і реальної імплементації директив Європейського Союзу, які стосуються окремих сфер життєдіяльності та потребують застосування нових методів і форм розширеного відтворення національного багатства.

Соціально-економічний, техніко-технологічний та виробничо-господарський стан національної економічної системи в сучасних умовах господарювання при ресурсних обмеженнях та посиленні зовнішніх і внутрішніх суспільно-політичних загроз сталому розвитку актуалізує завдання оновлення теоретико-методологічних засад формування потенціалу сталого розвитку. Зважаючи на багатоманітність компонентного складу останнього, доведено необхідність використання методів геометричної економетрики та фрактальних графів з метою розірвання найбільш нераціональних взаємозв'язків між окремими потенціалами. Установлено ймовірні значення варіативних компонент потенціалу сталого розвитку для трьох варіантів розвитку подій в Україні (відповідно до усталених варіантів стратегій інтеграції державних утворень до єдиного європейського простору – «Карткова Європа», «Європа концентричних кіл», «Європа різних швидкостей»). У їхніх межах ідентифіковано стратегічні набори для чотирьох класів потенціалів, які репрезентують найвагоміші зміни у структурно-динамічних процесах забезпечення сталого розвитку.

Виявлено, що соціальний потенціал як одна з основних складових соціально-економічного потенціалу сталого розвитку є недостатньо дослідженим. Це негативно позначається на використанні соціальних важелів впливу щодо темпів та масштабів розширеного відтворення факторів життєдіяльності населення. Теоретико-методологічні узагальнення стосовно формування й використання соціального потенціалу сталого розвитку дали можливість усвідомити та обґрунтувати вихідні положення стосовно його перетворення в соціальний ресурс та механізми активізації цих процесів. Вони зводяться до наступного: урахування особливостей соціально-культурного потенціалу українського суспільства при формуванні соціального потенціалу за рахунок зростання й накопичення морально-етичних цінностей, використання інтеграційних і мотиваційних ресурсів; забезпечення стійких процесів кількісного та якісного відтворення людського і трудового потенціалу, стійкого зростання людського, соціального та інтелектуального капіталу; збільшення життєвого капіталу людини, покращення і зміцнення здоров'я населення, продовження тривалості повноцінного життя і трудової активності, розвиток здібностей до адаптації, можливостей до саморозвитку, самореалізації, самозахисту; підвищення освітнього, професійного та соціально-культурного рівня, трудових компетенцій і можливостей до їх набуття.

Рівень і якість життя визначено базовими умовами формування соціального потенціалу сталого розвитку. Модель їх дослідження включає

теоретико-методологічну, аналітичну та прикладну складові. Результати комплексної оцінки рівня та якості життя населення України на основі розрахунку інтегральних індексів рівня життя показують, що загалом ситуація в Україні впродовж 2010–2012 рр. не поліпшилася. За узагальненою інтегральною оцінкою цільових орієнтирів більшість регіонів характеризується низьким та малозадовільним рівнем життя і до параметрів гідного рівня вони наближені на 50–60 %. При цьому не спостерігається тенденції поліпшення рівня матеріального забезпечення населення: лише у 12 областях індекс рівня життя зріс, у 13, навпаки, знизився.

Як відомо, досягнення гідного рівня життя населення залежить від вирішення проблем державної фінансової підтримки, серед яких найбільш актуальними є: невизначеність стратегічних пріоритетів державної бюджетної політики щодо забезпечення належної якості життя населення та безсистемність здійснюваних заходів; недосконалість політики доходів, яка має передбачати, що доходи від зайнятості, їх розмір та динаміка повинні випереджати будь-які інші соціальні виплати; неефективна структура доходів населення, зокрема такого основного її елемента, як заробітна плата, рівень якої не гарантує високої якості життя більшості населення; реалізація додаткових бюджетних соціальних виплат та пільг при забезпеченні базового рівня життя населення; недостатність соціального бюджету.

Із посиленням інтеграційних та міжрегіональних процесів зростає роль територіальних міграційних систем, які покликані забезпечити упорядкованість трудової міграції. Зазначені системи охоплюють організаційно-територіальну, соціально-економічну та інституційну складові, передумовами формування яких є відповідно: територіальний поділ праці трудових мігрантів і розвиток соціальної інфраструктури; попит і пропозиція праці трудових мігрантів та мотиваційні основи їх зайнятості; законодавчі й нормативні акти з регулювання економічної активності трудових мігрантів. В умовах мінливості магістральних напрямів міграційних потоків вагомого значення набуває механізм оцінювання їх ефективності в територіальних міграційних системах, зокрема моніторинг зовнішнього середовища, аналіз внутрішніх зв'язків, інституційні заходи регулювання та оцінки. З'ясовано, що серед різноманітних методологічних підходів до аналізу формування загальної архітектури територіальних міграційних систем упродовж останніх років особливо актуалізувався кластерний. Його ідея полягає в тому, що міграційним кластером може бути група географічно сусідніх взаємозалежних компаній (організацій), котрі використовують робочу силу трудових мігрантів у певній сфері, що характеризується спільністю роботи і взаємодоповненням.

При формуванні механізму регулювання територіальних міграційних систем необхідно враховувати багатоплановість соціальних ризиків трудової міграції, які стосуються загроз відтворення освітньої компоненти людського капіталу мігрантів, втрати здоров'я внаслідок незадовільних умов праці, фізичних та психічних перевантажень; збереження цілісності сім'ї трудового мігранта, котра переважно має ознаки полілокальності; потенційних загроз гармонійному вихованню дітей, функціонуванню родини трудового мігранта. У

контексті запобігання такій ризиковості та забезпечення соціального захисту мігрантів необхідно вдосконалити загальну архітектуру територіальних міграційних систем, передусім шляхом підвищення ролі об'єднань трудових мігрантів.

У теперішніх умовах успішне вирішення проблем нарощення соціально-економічного потенціалу сталого розвитку залежить від енергетичної самодостатності національного господарства. На основі порівняння структур енергоспоживання первинних паливно-економічних ресурсів в Україні та світі загалом виявлено такі особливості національного енергоспоживання: домінуюча частка в національному паливно-енергетичному балансі природного газу, тоді як найбільша питома вага споживання первинних паливно-економічних ресурсів у світі припадає на нафту; незначна частка нафти в первинній енергетичній пропозиції України внаслідок занепаду національного нафтопереробного комплексу; вугілля є основою формування національної енергетичної пропозиції за рахунок внутрішніх джерел та посідає вагоме місце в паливно-енергетичному балансі; незначна частка гідроелектроенергії у структурі, незважаючи на наявність багатьох річок. Отже, специфічність структури паливно-енергетичного балансу в Україні проявляється переважно у споживанні природного газу, рівень внутрішніх запасів та видобутку якого не відповідає обсягам його споживання. При цьому доступність цього первинного паливно-економічного ресурсу на зовнішніх ринках не диверсифікована та пов'язана зі значними економіко-політичними ризиками для економічної безпеки.

Нарощення соціально-економічного потенціалу сталого розвитку значною мірою обмежується недостатньою інституціональною впорядкованістю земельних відносин. У короткостроковій перспективі слід удосконалити економічний механізм землекористування шляхом: посилення диференціації стягнення земельних платежів; розробки сучасної системи економічного стимулювання раціонального землекористування, застосування економічних санкцій за безгосподарне ставлення до землі, зниження ґрунтової родючості; упровадження методів економічного захисту від вилучення земель сільськогосподарського призначення для інших потреб (промисловості, транспорту і т. д.); формування кредитно-фінансової та інвестиційної бази відтворення земельно-ресурсного потенціалу. З метою економічного стимулювання раціонального використання земель власники і користувачі повинні мати можливість на певний час звільнитися від плати за землю, отримувати пільги зі сплати земельного податку. Держава або місцеві органи влади можуть виділяти бюджетні асигнування для відновлення чи рекультивації земель, грошові компенсації при тимчасовій їх консервації, підвищувати ціни на екологічно чисту продукцію, заохочувати власників до поліпшення якості і родючості ґрунтів, а також продуктивності земель лісового фонду.

Дослідження свідчать, що впродовж останніх років загострилися проблеми використання, відтворення й охорони як поверхневих, так і підземних вод унаслідок підвищення рівня спрацьованості об'єктів

водогосподарської інфраструктури. Суттєве нарощення обсягів інвестиційного забезпечення модернізації, реконструкції і технічного переоснащення об'єктів водогосподарської інфраструктури пов'язується з упровадженням сучасних форм водогосподарського підприємництва, зокрема на основі державно-приватного партнерства, а також із залученням зовнішніх інвесторів (міжнародних фінансово-кредитних установ, урядів іноземних держав та підприємницьких структур-нерезидентів).

Дієвим каталізатором потенційного збільшення обсягів інвестування водогосподарських та водоохоронних проектів стало підписання Угоди про асоціацію з Європейським Союзом. У результаті Україна зобов'язується виконати низку директив, які стосуються сфери водокористування і спрямовані на прискорення процесів підвищення якості питної води, ефективності очищення міських стічних вод, упередження забруднення водних об'єктів нітратами із сільськогосподарських джерел. Європейським Союзом надано тривалий період українській стороні для забезпечення імплементації водних директив. Йдеться про документальну, а також частково реальну імплементацію (ухвалення законодавчих та підзаконних нормативно-правових актів, формування систем моніторингу за впровадженням вимог водних директив, консультативне забезпечення суб'єктів державного, комунального та корпоративного секторів водокористування щодо переорієнтації діяльності у зв'язку з необхідністю дотримання вимог, викладених у директивах).

Вагомим джерелом нарощення інвестиційної бази відтворення водно-ресурсного потенціалу та водогосподарської інфраструктури є збільшення нормативів плати за спеціальне водокористування, виходячи з рентної природи доходів водокористувачів, які виникають унаслідок неоднакових умов водокористування, різних рівнів водозабезпечення, техніко-технологічного рівня систем водозабору та водовідведення. Формування рентних відносин має стати одним із системних заходів щодо підвищення ефективності функціонування водогосподарського комплексу. Поряд з такими реформами, як децентралізація економічних відносин у водному господарстві, створення басейнових об'єднань і передача їм функцій замовника водогосподарських заходів, уведення рентної складової до плати за спеціальне водокористування дасть змогу своєчасно проводити капітальний та поточний ремонт гідротехнічних споруд, вживати заходи щодо зниження шкідливої дії води, забезпечувати раціональне водокористування, а також перерозподілити тарифне навантаження між різними категоріями водокористувачів залежно від одержуваної ренти.

Посилення ролі лісоресурсної складової соціально-економічного потенціалу сталого розвитку залежить від формування системи управління лісовим сектором. Для цього потрібно здійснити низку організаційно-економічних перетворень, що передбачають реорганізацію існуючих господарських структур і створення нових інтегрованих суб'єктів господарювання, які функціонуватимуть на ринкових засадах. Перший етап перетворень передбачає реорганізацію комплексних державних лісгосподарських підприємств, другий – створення на загальнодержавному

рівні національної акціонерної холдингової компанії «Ліси України», яка матиме регіональні підрозділи в окремих областях і займатиметься суто господарською діяльністю, пов'язаною з веденням насінневого господарства, садінням, доглядом, заготівлею і зберіганням лісопродукції з метою отримання прибутку на засадах самоокупності. На третьому етапі для поглиблення взаємовигідної співпраці між суб'єктами господарювання всіх ланок лісового сектору в лісозабезпечених регіонах та суб'єктами ринкової інфраструктури пропонується виконати підготовчі роботи й створювати асоційовані об'єднання всіх зацікавлених лісогосподарських та лісопереробних підприємств у формі лісопромислових кластерів, на четвертому – створення регіональних лісовиробничих технопарків у лісозабезпечених регіонах.

Попередній досвід господарського освоєння природно-ресурсного потенціалу свідчить, що нераціональне природокористування значною мірою спричинене недостатнім рівнем капіталізації природних ресурсів, а це негативно позначається на темпах нарощення соціально-економічного потенціалу сталого розвитку. Необхідними передумовами підвищення рівня капіталізації використання природних ресурсів у господарському обороті мають стати: чітка специфікація прав власності, введення обмежень і захисних механізмів, включаючи запобігання переходу всіх прав власності на стратегічно важливі активи у власність нерезидентів; модернізація законодавства у сфері застави, сек'юритизації (капіталізація активів стає можливою шляхом перетворення їх у біржовий товар, що передбачає випуск забезпечених цінних паперів); формування ліквідного ринку, включаючи ринкову інфраструктуру та механізми забезпечення ліквідності.

Прискорення темпів нарощення соціально-економічного потенціалу сталого розвитку залежить і від вирішення проблеми відходів в Україні. Кардинальні зміни щодо останніх нерозривно пов'язані з розробленням і реалізацією більш дієвої державної політики у цій сфері та належної нормативно-правової бази. В рамках реалізації цілей Угоди про асоціацію з ЄС щодо всеохоплюючої інституціональної розбудови природоохоронного сектору перед Україною постають завдання формування єдиного з ЄС нормативно-правового та інформаційного простору у сфері поводження з відходами, що пов'язано передусім з імплементацією низки цільових директив ЄС і ліквідацією в Україні дефіциту організаційно-економічних механізмів використання відходів як вторинної сировини.

Необхідною складовою сучасної політики щодо нарощення соціально-економічного потенціалу сталого розвитку є реалізація пріоритетних напрямів використання рентної природи міжрегіональних економічних нерівностей, які передбачають: внесення змін до Податкового кодексу України щодо модернізації окремих елементів системи оподаткування з використанням принципу тривимірного оподаткування; розробку проекту закону «Про гірничу ренту» у вугільній промисловості, що забезпечить єдині підходи до визначення економічної оцінки цього виду ресурсу, його господарської ефективності, характеру і рівня рентабельності основного виробництва за рахунок обчислення, виділення і вилучення диференціальної гірничої ренти з

господарського доходу вугільних підприємств; розробку стандартизованих процедур обчислення та вилучення економічної ренти з доходів юридичних і фізичних осіб; підготовку Положення щодо Спеціального фонду накопичення рентних платежів та використання коштів на диверсифікацію промислової структури, розвиток соціальної сфери, створення резервного фонду майбутніх поколінь; посилення аналітичної роботи з визначення міжрегіональних нерівностей в економічному розвитку на основі питомих показників, що характеризують використання і трансформацію головних рентиутворюючих чинників; запровадження у практику застосування методів економічної діагностики розвитку регіонів, що забезпечить виявлення причинно-наслідкових зв'язків, розпізнання та ідентифікацію можливостей для вирішення проблем розвитку регіонів; формування системи критеріїв визначення впливу економічної ренти на рівень розвитку регіонів (територій) із використанням вартісних та часових показників; розробку комплексу заходів щодо нейтралізації чинників виникнення економічної ренти, що впливають на умови виникнення міжрегіональних економічних нерівностей розвитку.

Світова фінансова криза, починаючи з 2008 р., негативно вплинула на динаміку розвитку економіки України та її регіонів. Кризові явища у виробничому секторі економіки північно-східних областей загострили основні проблеми формування потенціалу сталого розвитку цих регіонів як у процесі розгортання кризи, так і в посткризовий період. Як свідчать результати досліджень, Харківська, Полтавська та Сумська області потребують удосконалення адміністративно-територіального устрою. Шляхом узагальнення підходів до формування останнього обґрунтовано, що найбільш прийнятною у сучасних умовах є його трирівнева система, котра складається з таких одиниць, як регіон, район і громада. Громада є базовим рівнем адміністративно-територіального устрою, що має стати основою для здійснення повноважень органами місцевого самоврядування. У зв'язку з цим запропоновано критерії утворення сільських громад, що передусім полягають у визначенні вимог до кількісного складу населення, пропорційності адміністративно-територіального та соціально-економічного розвитку. Рекомендовано підхід до подолання депресивного стану сільських територій, який полягає у формуванні базової одиниці адміністративно-територіального устрою – сільської громади і створенні точок зростання на основі впровадження проекту «Село майбутнього», що забезпечить підґрунтя для нарощення потенціалу сталого соціально-економічного розвитку територій.

Специфіка розробки перспективних напрямів нарощення соціально-економічного потенціалу сталого розвитку гірських територій визначається непростими економічними та соціальними викликами внаслідок складних для господарювання та життєдіяльності населення природних умов цих регіонів. Необхідність особливого комплексного підходу до питань сталого розвитку гірських територій визнана міжнародним співтовариством, знаходить відображення у законотворчій та практичній діяльності вітчизняних органів державного управління, підтверджена ратифікованими Україною важливими міжнародними документами. Виходячи з цих міркувань, запропоновано

принципово нові підходи до використання природних ресурсів гірських регіонів на основі дотримання порогових значень сталого природокористування.

В умовах перманентного інвестиційного дефіциту та низького рівня конкурентоспроможності більшості галузей важкої індустрії нарощення соціально-економічного потенціалу сталого розвитку окремих територій залежить від прискореного розвитку малого та середнього підприємництва. Дослідження довели, що основними напрямками Дорожньої карти їх розвитку мають бути: підвищення доступності фінансових ресурсів для даної категорії суб'єктів господарювання; надання підтримки суб'єктам, що розпочинають діяльність; розвиток і посилення ефективності інфраструктури підтримки малого та середнього підприємництва; забезпечення кадровим потенціалом; стимулювання інноваційної активності; підвищення рівня доступності енергетичних ресурсів; посилення ринкових позицій суб'єктів малого та середнього підприємництва на внутрішньому, міжрегіональному та міжнародних ринках; сприяння технологічному переозброєнню їх виробництва.

Наукове видання

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ
СТАЛОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ
ТА ЇЇ РЕГІОНІВ

НАЦІОНАЛЬНА ДОПОВІДЬ

Редактори *В. М. Чередніченко, С. А. Вовк*

Комп'ютерна верстка *О. Д. Бирків*

Підписано до друку 25.11.2014 р.
Формат 70x100^{1/16}. Ум. друк. арк. 48,6.
Тираж 300. Зам. № 184 від 26.11.2014 р.

Надруковано ФОП Швець В.Д.
тел.: (066) 609-46-81
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
серія МК № 26 від 16.07.2013 р.